

INICIJATIVNI ODBOR

Predsjednik

KOCA POPOVIC

Članovi

Vera ACEVA, 'Spašenija Cana BABOVIĆ, Marko BELENIC, Anka BERUS, Petar BRAJOVIC, Savo BRKOVIC, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIC, Peko DAPCEVIC, Milinko ĐUROVIC, Vinko HAFNER, Fadil HOD2A, Vlado JANJIC, Đuro KLADABIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIC, Cvijetin MIJATOVIC, Dragi MILENKOVIC, Košta NAĐ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIC, Petar RELIC, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIC, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

PIŠU UČESNICI

USTANAK
NARODA
JUGOSLAVIJE
1941

ZBORNIK

KNJIGA PETA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

BEOGRAD

1964.

REDAKCIJA

**Petar BRAJOVIC, Milinko BUROVIĆ, Drago GIZDIC,
Svetozar KOSTIĆ, Voja LEKOVIC, Joco MARJANOVIC,
Dragi MILENKOVIĆ, Pero MORAČA, Svetislav
SAVKOVIĆ, Kemal SEJFULA, Janez VIPOTNIK**

Glavni urednik ,

MILINKO BUROVIC

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941.

SANDŽAK U USTANKU 1941. GODINE

Manifestacije naroda Sandžaka, 27. marta, koje su u početku bile sa parolama za kralja, ubrzo su poprimile karakter, demonstracija protiv fašističkih država Nemačke i Italije. Takav karakter demonstracija bio je naročito u Novom Pazaru, Prijepolju i Pljevljima. U Bijelom Polju i Mojkovcu na mitinzima su govorili članovi KPJ. Jedan broj muslimana u Sandžaku čutke je propratio ovaj dan zbog toga što još nije bio u stanju da izađe iz okvira propagande bivših aga, begova i trgovaca — špekulanata koji su priželjkivali raspad Jugoslavije. Ali je veliki broj Srba i muslimana — zanatlijskih radnika, inteligencije i omladine bio spreman za odbranu zemlje. Dakle, rodoljubivi narod Sandžaka je bio spreman da se odupre svakom nasrtaju fašista na Jugoslaviju," a komunisti, upoznati sa direktivom CK KPJ, da se bilo na koji način stave u službu za odbranu zemlje.

Napadom fašističkih država na Jugoslaviju članovi KP i SKOJ-a su se prijavljivali vojnim komandama za raspored u odgovarajuće vojne jedinice, ali su sreske vojne komande, u sporazumu sa policijskim vlastima, nalazile izgovor da ih ne primaju. I mnogi radnici, studenti, đaci i službenici rodom iz Sandžaka, na radu ili školovanju u drugih krajevima naše zemlje, pohnitali su da se prijave svome vojnom okrugu radi dobijanja rasporeda u vojne jedinice. Tako je iz Beograda 6. aprila posle podne krenulo oko 100 ljudi (među njima i grupa drugova iz Sandžaka sa Rifatom Burdžovićem i Vojom Lekovićem), u užički, pljevaljski i druge vojne okruge, ah, na žalost nisu primljeni. Komunisti bjelopoljskog sreza su od vojne komande tražili da primi 300 dobrovoljaca, uglavnom omladinaca. Kada je oficir to odbio, oni su zamolili da se dobrovoljcima bar poveri borba protiv pete kolone u srez'u. Oficir im ni ovo nije odobrio tvrdeći da u srezu nema pete kolone. Mesni komitet KP je tada

dao uputstvo da se članovi Partije i SKOJ-a po opštinama javljaju kao raznosiči mobilizacionih poziva, kako bi isti bili što pre uručeni vojnim obveznicima. Prilikom prolaska komandanta Zetske divizije kroz Bijelo Polje, omladinci iz Sahovića, Mojkovca, Bistrice i Bijelog Polja su tražili da ih primi u vojsku kao dobrovoljce. On im je obećao da će to učiniti, ali da se jave štabu u Gusinju. Međutim, policijske vlasti im nisu dozvolile da se udaljuju iz svojih mesta.

U Pljevljima, kada je vojna komanda odbila da primi oko 250 dobrovoljaca, komunisti su tražili da se organizuju vojno-pozadinski radovi za raščišćavanje i održavanje puta na Jabuci (Pljevlja – Prijepolje) i na Čemernu (Pljevlja – Rudu), ali je i ovo odbijeno. Partijska organizacija u Prijepolju je povelala agitaciju »Sve za front«. Sreskom načelniku je predat spisak dobrovoljaca koji inače nisu bili vojni obveznici sa izjavom da su spremni da odmah stupe u vojsku. Načelnik je zadržao spisak i dobrovoljci nikada nisu otišli na front.

OKUPACIJA

. Posle 6. aprila peta kolona je proturila glasove da nemačkim i italijanskim trupama niko ne može odoljeti, a odmah zatim su kroz Novu Varoš, Priboj, Prijepolje, Pljevlja, Bijelo Polje, Novi Pazar, Tutin i Sjenicu prolazili generali i oficiri Vrhovne komande i komandi pojedinih armija u pravcu Žabi Jaka i Nikšića, Mojkovca i Podgorice, Rožaja i Berana, bez veze sa svojim armijama, što je ostavljalo mučan utisak i izazvalo strah kod naroda Sandžaka. Stizale su i izbeglice iz Beograda, koje su prepričavale ono što su usput slušale od petokolonaša, predskazujući brzi slom jugoslovenske vojske, ili pak suprotno, da je »naša vojska odbila napade neprijatelja i goni ga na svim frontovima«. Za generala Milana Nedića se tvrdilo da je »potukao nemačke trupe na granici Bugarske i da goni neprijatelja prema Sofiji«, a Nedić je u to vreme skoro neopaženo prošao kroz Novi Pazar, Sjenicu i zadržao se u Prijepolju da sačeka kapitulaciju jugoslovenske vojske. Oficiri iz njegove okoline su govorili kako će Nedić biti »glava nove Srbije pod nemačkim okriljem«.

Komunistička partija u Sandžaku je i dalje preduzimala mere za otpor fašizmu. U Pljevljima je od vojnih vlasti zahtevana podela oružja radi odbrane grada, a pred samu kapitulaciju pokušano je da se otvore magacini i iznesu oružje i oprema kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Partijska organizacija bje-
lopoljskog sreza je uspjela da prikupi nekoliko stotina pušaka, ručnih bombi, pušanih metaka i izvesnu količinu eksploziva,

a u Mojkovcu je žandarm Novica Krtolica uzeo. iz žandarmehijske stanice puškomitraljez »brno«, pet sanduka municije i dva sanduka eksploziva i predao tamošnjim komunistima.¹ U Novoj Varoši omladina je prikupila više pušaka i ručnih bombi, nekoliko pištolja i veću količinu puščane municije. Tih dana je kroz Novu Varoš prolazila jedna vojna jedinica. Na jednoj okuci šofer iz poslednjeg kamiona je iskočio pri izlazu iz same varoši i počeo da beži u šumu. Kamion sa vojnicima survao se u provaliju. Njih šestorica su na mestu ostali mrtvi, a drugi zadobili teške povrede. Omladinci Sreto Glišović i Šućro Mušić su trčali za šoferom-petokolonašem da ga uhvate, ali je on uspeo da im umakne. Kod povređenih vojnika u bolnici su dobrovoljno dežurale danju i noću omladinke iz Nove Varoši, donoseći im od svojih kuća mleko i kolače. Omladinci su oružje, i municiju od poginulih vojnika najpre sklonili u Borisavljevića grobnicu, a kasnije ga preneli na drugo mesto ... U Prijepolju su se nalazile izvesne količine ratnog materijala, a naročito burad i kante sa benzinom, naftom i uljem za motorna vozila. Bilo je i nešto oružja i municije. Komunisti i omladinci su uzeli ponešto od oružja, ali su ga i bacali u virove Lima, naročito municiju. Kada se otvorenije počelo govoriti o kapitulaciji i da će neprijateljske trupe uskoro stići u grad, ljudi su zakopavali burad i kante sa benzinom, naftom i uljem u pesak ili ih sklanjali u žbunje pored Lima, zbog čega je Milan Nedić, 14. aprila, izdao naredbu, kojom se preti smrću zbog uništavanja »državne imovine«. Sutradan, 15. aprila, Nedić je izdao naredbu o mobilizaciji stanovništva za sakupljanje ratnog materijala i vojne opreme, određujući sabirno mesto u dvorištu gimnazije, čime je obavio koristan posao za račun okupatora."

U takvom rasulu javljale su se grupe naoružanih bandi koje su iz zaseda sačekivale naše vojnike i oduzimale im oružje, odeću i obuću. Naročito je bilo opasno ići preko Peštera, teritorije deževačkog i štavičkog sreza, "gde su bili poznati ša svojim družinama Omerica Kuta, Faik Bahtijarević i Arif Škrijelj. U grupi ili pojedinačno, oni su predstavljali strah i trepet za vojnike. Na posednutim drumovima u Sebečevskoj reci, na Vračevcu, Grablju i u Jaruti opljačkali su preko 30 vojnika. A bande na Draškim planinama i u Ibarskoj dolini su i ubijale vojnike iz zaseda, pa je narod pomagao vojnicima da zaobilaze ove zasede.

Brzom kapitulaciji jugoslovenske vojske nisu se nadali ni petokolonaši u Sandžaku. Srpsko stanovništvo Sandžaka je u

¹ Detaljnije podatke o pripremi i razvoju ustanka u pljevaljskom i bjelopoljskom srezu daju: Danilo Jauković u članku »Pljevaljski srez u prvoj godini NOB« i Veselin Bulatović u članku »Bjelopoljski srez u julskom ustanku '1941. godine«. (Prim, red.)

strahu očekivalo dolazak okupatorskih trupa, pored ostalog i zbog toga što je jedan deo muslimanske reakcije upravo tom okupacijom pretio Srbima osvetom, a koje se plašilo i muslimansko stanovništvo znajući da okupaciji uvek ima kraja. Srpska reakcija u istočnom delu Sandžaka od 6. aprila je svakodnevno pretila, čas da će potpuno istrebiti muslimansko stanovništvo, čas da se prave spiskovi muslimana koji su okvalifikovani »kao neprijatelji države«. Tih prvih dana rata su se u deževskom srezu pojavili i četnici Koste Pećanca, čija se zverstva u ovome kraju pamte još od 1922. godine,² što su petokolonaški elementi sada koristili za raspirivanje verske i nacionalne mržnje u Sandžaku. Rodoljubive mase su bile svedoci terora režimskih vlasti prema komunistima, a sada opet da se jedino komunisti ne mire sa kapitulacijom. KPJ u Sandžaku, bila je još malobrojna da bi svuda onemogućila razornu delatnost petokolonaških elemenata i reakcije. Tamo gde su bile jače, partijske organizacije su uspevale da narodu otkriju ciljeve fašističkih napadača, ah je veći deo Sandžaka bio bez komunista a vojne i policijske vlasti su išle na ruku izdajnicima zemlje.

Petokolonaški elementi su težili da što svečanije dočekaju, nemačke jedinice, u čemu su im izlazile u susret sreske policijske vlasti, ali ih je patriotsko raspoloženje naroda Sandžaka prinudilo da ne istupaju javno sve do ulaska Nemaca u pojedine varoši, pa su jedino u Novom Pazaru obavili planirani ceremonijal dočeka. U Sjenici, Novoj Varoši, Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju nije bilo nikakvog dočeka, jer se stanovništvo iz straha zatvaralo u kuće. Kada su u Sjenicu ušli nemački motociklisti a za njima i jedna tanketa, ulice su bile puste, a prodavnice i zanatlijske radionice zatvorene. Nešto kasnije ušla je motorizovana kolona i onda su na ulicu izlazila samo radoznala, deca. Osamnaestog aprila, izdata je naredba da se ističu nemačke zastave sa kukastim krstom. U Priboju je, tek nakon nekoliko dana po ulasku Nemaca, trgovac Elmaz Hasanagić doneo iz Sarajeva poveću nemačku zastavu sa kukastim krstom i izveo ju je na svojoj radnji. Nemački vojnici su je u prolazu, pozdravljali hitlerovskim pozdravom, a ponekad i pucajući u, stavu mirno iz pištolja. U Prijepolju je, na inicijativu Sretena Vukosavljevića, pre ulaska nemačke vojske, održan u opštini sastanak uticajnih Srba i muslimana, na kome je Vukosavljević isticao potrebu dobrih odnosa između Srba i muslimana za vreme okupacije »koja je prolazna«. To je urodilo plodom pa

² 1922. godine četnička organizacija, pod ličnim rukovodstvom. Koste Pećanca, izgovarajući se da goni »naoružane muslimanske bande i njihove jatake«, izvršila je pravi pokolj u deževskom i štavičkom srezu-

je Nemce pred opštinskom zgradom dočekaao samo predsednik opštine Milan Krpović, sa manjim brojem trgovaca i zanatlija. U Bijelo Polje Nemci su ušli iznenada i počeli deci deliti čokolade, ali su roditelji odvrćali decu da ne primaju te poklone. U Pljevljima su petokolonaši, sreski načelnik, predsednik opštine i neki »viđeniji« građani, organizovali doček okupatorskih jedinica na samom ulazu u grad.

PRIPREME ZA USTANAK

Nemci su dolaskom u sreska mesta Sandžaka izdali naredbe (štampane na nemačkom i srpskom jeziku) o predaji oružja i municije. Naredbe su lepljene na zidovima kuća, na tarabama, telefonskim stubovima a istovremeno objavljivane i preko dobošara. KPJ u Sandžaku preduzimala je sve da se okupatoru ne predaje oružje. Bio je to veoma naporan posao, jer je trebalo kod ljudi koji su posedovali oružje razbiti strah od posledica koje ih mogu snaći ako ga ne predaju. Petokolonaški elementi, zatim izvestan broj ljudi iz bivšeg državnog aparata i neki trgovci po varošima savetovali su građanstvu (a naročito seljacima) da predaju oružje, govoreći da okupator poseduje takve sprave pomoću kojih može pronaći sakriveno oružje ma na kome mestu. Doduše, bilo je i ljudi koji su iz dobronamernih pobuda savetovali svojim prijateljima da se ne izlažu opasnosti i da predajom oružja skinu bedu sa sebe i porodice.

Komunisti nisu odustajali od ubeđivanja ljudi da ne predaju oružje, pa su u nekim mestima, preko omladinaca, uzimali skriveno oružje i sakrivali na druga mesta, te ga stariji ljudi nisu mogli predati čak i da su to hteli učiniti. Veliki broj ljudi je poslušao savete komunista pa je dosta oružja sačuvao. Kada su okupatorske vojne vlasti uvidele da naredbom, obznanjenom u vidu plakate, nisu postigli željene rezultate, one su preko starih opštinskih vlasti naredile da se rok za predaju oružja produžava i da se može predati »domaćim vlastima«. Taj neuspeh okupatora oslobodio je ljude straha, pa je retko ko više pomišljao na predaju oružja, uveren u istinitost reči komunista da okupator sa posadama kakve je držao u Sandžaku ne može izvršiti nikakav a kamoli opšti pretres u traganju za skrivenim oružjem. Pomagači okupatora su uspevali da iz redova srpskog stanovništva jedino po varošima okupe oko sebe mali broj onih koji su mislili samo na svoju ličnu korist.

Nemci su odmah po okupaciji preduzimali mere da se u Sandžaku formira civilna vlast (isključujući Srbe), ah su Italijani zahtevali da njihove jedinice što pre zaposednu terito-

riju Sandžaka, jer su je smatrali svojom interesnom sferom, što su Nemci izgleda, ignorisali, jer su njihove posade i dalje ostale u Sandžaku (izuzev Bijelog Polja, gdje su zamenjeni italijanskom posadom): S obzirom na pripreme za napad na Sovjetski Savez, Nemci su žurili da uspostave kvislinšku vlast pre povlačenja sa teritorije Sandžaka, što je išlo u prilog ustašama, koji su težili pripajanju Sandžaka kvislinškoj tvorevini NDH. Već 30. aprila je iz Sarajeva upućena depeša Anti Paveliću »da se Sandžak kao privredni i istorijski deo Bosne i Hercegovine priključi Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, pa se moli »da se u sve srezove Sandžaka pošalju ustaški odredi«, što je imalo punu podršku Nemaca. I pored protivljenja Italijana, ustaške posade su posele Priboj, Prijepolje, Novu Varoš i Sjenicu. Pljevlja i Bijelo Polje posele su italijanske trupe.³ I Novom Pazaru nalazili su se Nemci, a u Tutinu Italijani.

Ustaše su, odmah po dolasku, u svom delu Sandžaka hap-sile viđenije Srbe, bilo kao taoce za eventualne neredе, bila-kao komuniste ih njihove simpatizere, čemu se suprotstavljao jedan deo muslimana. Svi skupovi Srba, pa i obične sedeljke, bili su zabranjeni. Za nepoštovanje ove naredbe pretilo se najstrožim kaznama. Komunisti novovaroškog sreza došli su na ideju da sastanke sa narodom održavaju na zajedničkim radovima – na okopavanju kukuruza, kosidbi livada i žetvi. Ovakav način rada sproveden je u nekoliko sela, što je bilo moguće jer ustaše za sve vreme svoga boravka u Sandžaku nisu uspele da uspostave svoju vlast, a njihove posade, koje su se nalazile u žandarmerijskim stanicama, nisu bile dovoljne da kontrolišu sva sela.

Jedan od prvih akata ustaške vlasti u Sandžaku bilo je izbacivanje ćirilice iz administracije, pa je naređeno da se izmene i svi natpisi na javnim zgradama i firme na trgovačkim i zanatskim radnjama. Da bi do kraja ponizili seljake-Srbe, njihovi žandarmi su ih presretali na putu za Prijepolje, Priboj, Novu Varoš i Sjenicu, skidali im i cepali šajkače, sekli kaiševe na opancima, šamarali i nazivali pogrđnim imenima. Uvređeni i poniženi ljudi su počeli izbegavati da odlaze u varoš bez velike nužde, što su partijske organizacije koristile za još jače razgaranje mržnje protiv okupatora kojima su se i pripisivah postupci ustaša. Komunisti su morali uložiti mnogo truda da suzbiju propagandu srpske reakcije, koja je tvrdila »da bi se sa Nemcima lako živelo da nije muslimana i Hrvata«, što je išlo u prilog okupatora da izazove sukob između Srba i muslimana u Sandžaku. Napredna muslimanska omladina ostala je dosledna u

.. ³ I u Pljevlja je bila došla ustaška posada, ali je 8. maja morala napustiti ovaj grad.

solidarnosti sa naprednom srpskom omladinom: stupala u članstvo Komunističke partije i SKOJ-a, ustajući protiv bratoubilačke borbe. Ustaška vlast se sve više oslanjala na deklasirane elemente, koji su pod imenom ustaša ubijali Srbe i pljačkali njihovu imovinu. To je pokolebalo i mnoge muslimane, koji su se oduševljavali okupacijom, pa je deo takvih otvoreno ustao protiv zločina ustaša.

Muslimanska reakcija (bivše age i begovi) je, odmah posle okupacije, postavila pitanje povratka na snagu nekadašnjih feudalnih prava: ubiranje četvrtine poljoprivrednih proizvoda »od bivših čifčija«, što je nemački okupator prećutno i sankcionisao. Ustaše i albanski kvislinzi su pokušali da i na ovom pitanju zaoštre odnose između muslimana i Srba u čemu su albanski kvislinzi i imali uspeha u deževskom i štavičkom srezu. Jedan deo bivših aga je počeo da odlazi u sela ili su pozivali »svoje« čifčije da se nagode oko davanja četvrtine. Komunisti i napredni omladinci, naročito muslimani, delovali su u dva pravca: među Srbima da se ne odazivaju zahtevima bivših aga i begova, a među starijim muslimanima da ne prihvataju ono što će poremetiti njihove dobrosusedske odnose sa Srbima. Sredinom maja otišla je (sa preporukom krajskomande) delegacija iz Novog Pazara (Aćif Hadžiahmetović, Ahmet Daća, Semso Cavić, Ahmet Cilerdžić, Musadbeg Omerbegović i Osmah Džanefendić) i Kosovske Mitrovice u Beograd da od nemačkog zapovednika Srbije traži saglasnost za ubiranje četvrtine. Na ovo je dao saglasnost i »srpski komesar« Milan Aćimović. (Na savetovanju predsednika opštine okruga Kosovske Mitrovice, koje je održano početkom maja 1942. godine u "Vrnjačkoj Banji, predstavnici »srpske vlade« saopštili su da se ubira četvrtina sa svih poseda koji su 1912. godine davali četvrtinu i da će se posle rata agama platiti naknada za oduzetu zemlju).

U novopazarskom i štavičkom srezu u početku su neke age uzimale od seljaka koliko su htele, čak i do 2500 kg žita i kukuruza po domaćinstvu. Neki su, bez obzira na verske propise, uzimahi svinje koje su prodavali ili poklanjali Nemcima i Italijanima. Kvislinške vlasti u Novom Pazaru i Tutinu su odmah naredile albaniziranje muslimana: ljudi da nose samo albanske kape — keče, a žandarmi uniforme sa albanskim oznakama; napišu na javnim zgradama i firme na trgovačkim i zanatskim radnjama da budu na albanskom jeziku. Ljudi su se odupirali tome, ali su panduri, uz pomoć žandarma, skidali sve dotadašnje firme. Mnogi su ispisivali firme svojih radnji na nemačkom jeziku, jer takve firme kvislinzi nisu smeli da skidaju. Svim ulicama u Novom Pazaru data su albanska imena. Posebna propaganda vršena je sa geografskim kartama »velike« Albanije (gde su pored Albanije uključeni Kosmet i deo Sandžaka: de-

ževski, štavički, sjenički i dobar deo studeničkog sreza). Polovinom juna je uz prisustvo predstavnika nemačke komande iz Novog Pazara i Kosovske Mitrovice, zatim buntovdžije Ferhatbega Drage sa pratnjom na »svečanoj sednici« u Novopazarskoj vernici pročitana odluka o »odvajanju Novog Pazara i deževskog sreza od Srbije i njihovom priključenju Albaniji«. Nakon toga održan je zbor, na kome je Ferhatbeg Draga govorio o proterivanju Srba »sa teritorije Albanije«. Jedan nemački major je u svom govoru dao podršku huškaču Ferhatbegu Dragi, a zatim je uzeo reč Bahrija Abdurahmanović izvinjavajući se što mora da govori »psećim srpskim jezikom«, ističući da su Srbi, Jevreji i Cigani zapisani u knjigu za istrebljenje. Slične mere u pogledu albaniziranja muslimanskog stanovništva preduzimane su i u Tutinu, gde su sredinom juna došli Italijani i pristupili nekoj vrsti reorganizacije vlasti. Oni su krajem juna formirali miliciju koja je oružje nosila i kod svojih kuća i čiji je zadatak bio da sa žandarmerijom čuva »javni red i mir« a, po potrebi, da odlazi tamo gde je okupator odredi. Početkom jula oko 40 naoružanih milicajaca, pod komandom Sinana Paljevca, izvršili su upad u srpsko naselje Suvi Dol, gde su tri dana pretresali kuće i tukli ljude tražeći oružje, a ko nije imao pušku morao je ovoj bandi da plati u novcu. Za tri dana nasilja i pljačke milicija je dobila svega nekoliko pušaka.

Rad KPJ u Sandžaku bio je na liniji priprema naroda, a u prvom redu omladine za borbu protiv okupatora. Ove pripreme su naročito bile intenzivne od kraja maja, kada je već bila organizaciono učvršćena partijska organizacija u novovaroškom⁴ i pribojskom srezu i u Novom Pazaru. Stalno se radilo na omasovljavanju partijskih i skojevskih organizacija. Oblasni komitet KPJ za Sandžak, početkom juna, preneo je svim partijskim organizacijama na svom terenu direktive PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak o radu po vojnim pitanjima. Partijske organizacije su, primivši ove direktive, odmah pristupile sprovođenju postavljenih zadataka: intenzivnije prikupljanje oružja i municije; obliku članova u rukovanju oružjem i izvođenje nekih vojnih vežbi naročito sa omladincima koji nisu služili vojsku. Grupe su imale rukovodioce za obuku a određeni članovi komiteta su ih kontrolisali u radu i pružali pomoć. Pored obučavanja u rukovanju oružjem, na skupovima sa omladinom proučavan je partijski materijal i čitana napredna literatura. Skoro svaki omladinac i omladinka, na koje je partijska organizacija imala

⁴ Partijsku organizaciju u Novoj Varoši je aprila 1941. formirao "Vojo Leković, a u Novom Pazaru-Rilat Burdžović Tršo. Kasnije je Vojo Leković po odluci PK Srbije prešao na rad u Beograd, dok je Rifat Burdžović ostao na partijskom radu u Sandžaku.

uticaja, sami su pročitali ili slušali na čitalačkim časovima roman Ostrovskeg »Kako se kalio čelik«.

Ustaše u novovaroškom srezu bile su nasrtljive u-maltretiranju Srba, naročito posle kidanja telefonskih veza između Nove Varoši i žandarmerijske stanice Šitkovo, u drugoj polovini maja; stalno su hapsili ljude u Novoj Varoši i na smenu ih držali kao taoce. Partijska organizacija je u većini sela novovaroškog sreza organizovala noćne patrole, da ustaški žandarmi ne bi iznenadno upali u selo. Muškarci su sa oružjem spavali van kuća, spremni da idu na zbornu mesto »čim opali puška« u selu. Članovi KP i SKOJ-a u Novoj Varoši, imajući zadatak da stalno prate namere ustaša, takođe nisu noću spavali u svojim kućama, jer nijedan nije smeo biti uhapšen. U Prijepolju su ustaše nastojale da pridobiju omladinu, organizujući zabave i igranke, pa je partijska organizacija razvila akciju među omladinom da se bojkotuju ove ustaške priredbe, pri čemu je postigla potpun uspeh. Ni jedna devojka nije se pojavila na ovim priredbama, a od omladinaca bilo je samo nekoliko muslimana koji su još u početku zagazili u izdaju. Ustaše su se brzo uverile u jalovost svoga posla jer se omladina Prijepolja uveliko pripremala za obračun sa fašizmom.

Partijske organizacije su radile na okupljanju i ljudi koji su ranije pripadali raznim građanskim strankama. Desetine uglednih političara su se odazivale pozivu i stupale u borbene redove Komunističke partije, čiji su članovi sa omladinom i građanima često održavali i šire sastanke (naročito u novovaroškom srezu), na kojima je govoreno da-se ljudi ne odazivaju pozivima kvislinških vlasti i okupatora; da ne plaćaju porez, ne nose životne namirnice, ne daju rekviziciju i si. već da sakrivaju hranu i stoku. Na ovakve konferencije noću ljudi su dolazili naoružani pa su ovi skupovi ličili na logore oružanih jedinica. U bjelopoljskom srezu komunisti su koristili i sabore na Rudnom Polju, u Nedakusima i na Bjelasici, na kojima su govorili članovi Mesnog komiteta Bijelog Polja pa i Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, upoznavajući narod kakav stav treba zauzeti prema okupatoru i domaćim izdajnicima. Čitani su i proglašeni CK KPJ.

U pripreme partijske organizacije u Sandžaku za borbu protiv okupatora spada i savetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, održano 22. juna u kući Dika Ninčića u Čadinju (na oko dva kilometra od Prijepolja). Savetovanju nisu prisustvovali drugovi iz pljevaljskog, sjeničkog i štavičkog sreza. (Partijska organizacija pljevaljskog sreza nije bila na vreme obavještena, a u srezovima sjeničkom i štavičkom nisu još bile

formirane partijske organizacije).⁵ Dnevni red savetovanja bio je: 1) Stanje SKOJ-a i omladine; 2) Organizaciono stanje Partije. Izveštaj u vezi s prvom tačkom podneo je Đorđije Stanić, a o drugoj Nedeljko Merdović. U diskusiji su učestvovali skoro svi prisutni. Kada je na kraju uzeo reč Elfat Burdžović Tršo i počeo da izlaže zaključke savetovanja, u kuću je banula domaćinova ćerka Dragica i viknula: »Zaratila Rusija sa Nemačkom«. Mada je u diskusiji govoreno i o mogućnosti napada Nemačke na Sovjetski Savez, ova vest je ipak iznenadila drugove, pa je Tršo, govoreći o novonastaloj situaciji, ukazao na prioritete zadatke partijske organizacije: pojačanje akcija za prikupljanje oružja i obuka omladine u rukovanju istim. Naglasio je da uskoro treba očekivati i direktive CK KPJ za akcije protiv okupatora, upozoravajući komuniste na budnost i na opasnost od hapšenja – da se povuku u sela.

Učesnici savetovanja su još iste večeri krenuli u svoje srezove, uvereni da će borba brzo otpočeti. U pljevaljskom i bjelepoljskom srezu Italijani su posle napada na Sovjetski Savez postupali oprezno i samo pokušavali da prikupe podatke o komunistima, pa je i rad partijskih organizacija u ovim srezovima bio normalan. Žandarmi i karabinijeri po stanicama seoskih opština bili su malobrojni, pa, kako do tada nisu uznemiravani, oni nisu ni obraćali pažnju na to da li se priprema kakva akcija protiv okupatora, čak nisu ni znali da na njihovom terenu postoji organizacija Komunističke partije. U mestima gde su bile ustaške posade odmah se počelo sa hapšenjem viđenijih Srba, a u pripremljenim spiskovima za šira hapšenja na prvom mestu su bili komunisti. Komunisti Prijepolja su, već 23. juna, bili obavešteni da ustaše pripremaju njihovo hapšenje; zato je Mesni komitet naredio svim članovima Partije da napuste varoš. U Priboju je ustaški poverenik Murat Bajrović, 23. juna, pripremao hapšenje Hilmije Hasanagića »da bi ga proterao« u Sarajevo. U novovaroškom srezu ustaški žandarmi su krajem juna pokušali da uhapsu Momira Boškovića i mene, a u Novoj Varoši pohapsili desetak viđenijih Srba kao taoce. (Sresko načelstvo u Novoj Varoši je, 15. jula, uručilo pozive članovima KP i nekim simpatizerima da dođu radi saslušanja, zbog čega su ovi,⁶ prema ranije datim uputstvima, napustili varoš i otišli u selo Radoinju.

⁵ Savetovanju su prisustvovali: Rifat Burdžović Tršo, Nedeljko Merdović, Munib Kučević, Đorđije Stanić, Vukosav Bošković, Ljubiša Miočević, Velibor Ljujić, Dušan Tomašević Cirko, Momir Bošković, Mirko Čuković, Rade Borisavljević, Hilmija Hasanagić i Hakija Zejnilović.

⁶ Daut Musić, Hajro Hadžimurtezić, Rade Borisavljević, Rodoljub Stevović, Musa Musić, Sreto Glišović, Šućro Musić, Pivo Karamatićević i Mišo Subotić.

Drugarice, članovi KP i SKOJ-a, i dalje su ostale u Novoj Varoši, jer za njih ustaška vlast još nije imala podatke).

Nadiranje Nemaca u unutrašnjost Sovjetskog Saveza podstaklo je muslimansku reakciju da zaoštri odnose Srba i muslimana. Nemački uspjesi su u varošima Sandžaka objavljivani preko doboša najmanje dva puta dnevno, a na vidnim mestima su istaknute velike geografske karte, na kojima se zastavicama kukastog krsta ili fašističke Itahje obeležavalo prodiranje nemačke armije u unutrašnjost Sovjetskog Saveza. Muslimanska reakcija je pvela i akciju da se ljudi javljaju u dobrovoljce za istočni front. Partijske organizacije su i dalje sa grupama omladinaca radile na obuci u rukovanju oružjem, orijentišući se i na prikupljanje pomoći od naroda u namirnicama, odeći i obući. Oblasni komitet KPJ za Sandžak nije stvorio partijska uporišta u sjeničkom i štavičkom srezu pa su tamo i pripreme za borbu protiv okupatora bile slabije od onih u zapadnom delu Sandžaka, a sekretar partijske organizacije u Novom Pazaru Hakija Zejnilović se pripremao da stupi u aparat kvislinške vlasti. Partijske organizacije u Sandžaku su, krajem juna, uglavnom bile spremne da izvode oružane akcije i diverzije protiv okupatora: onesposobljavanje telefonskih linija, rušenje mostova i propusta na putevima, onemogućavanje organima vlasti po seoskim opštinama da sprovode naređenja okupatora uništavanje izvesnih spiskova u arhivama opština i sreskih načelstava i td. Tako su Novica Bulatović i Sreto Popović u Bijelom Polju, kao službenici sreskog načelstva, izvadili »iz poverljive arhije«^{2*} tzv. crne spiskove gde su bih upisani komunisti i svi protivnici okupatora bjelopoljskog sreza i uništili ih, jer su imah sinove komuniste koji su takođe bili upisani u ove spiskove.

Od početka okupacije pa do jula okupator nije uspeo da u Sandžaku uspostavi željenu vlast. Itahjani su u bjelopoljskom i pljevaljskom srezu upravljali preko svog civilnog komesara: ustaše su u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici uspostavile kako sresku policijsku vlast, tako i opštinsku upravu, ali otpuštanjem Srba iz službe oni nisu mogli da popune sva mesta u administraciji sreskih načelstava. U muslimanskim selima su uspostavili opštinske uprave, dok su u srpskim jedina vlast bili žandarmi.

ORUŽANE AKCIJE

Na sastanku PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održanom 8. jula, odlučeno je da se otpočne oružana borba protiv okupatora u Crnoj Gori i u Sandžaku. Sava Brković, član PK, koji je trebalo da prenese direktivu i rukovodi akcijama na teri-

toriji Sandžaka i okruga Kolašin, sastao se sa Rifatom Burdžovićem (kod Kolašina) tek 13. jula uveče, kada je u Crnoj Gori već bio otpočeo opšti ustanak naroda protiv okupatora, čime je Sandžak bio u zakašnjenju. Rifat je, upoznavši se sa odlukom PK, odmah iz Kolašina požurio natrag u Sandžak i 14. jula stigao u Mojkovac, sazvao sastanak komunista Mojkovca, kome su prisustvovali neki članovi Mesnog i Oblasnog komiteta, i upoznao ih sa odlukom Pokrajinskog komiteta. Odlučeno, je da se formiraju tri gerilska odreda od po 20 ljudi i određeni su komandiri odreda: Miro Kruščić, Milič Vlahović i Rade Radović. Dva odreda su odmah upućena na Rogov-krš gde su porušili most na putu Bijelo Polje – Mojkovac i tamo ostali u zasedi radi sprečavanja eventualnog prodora Italijanä u Mojkovac iz Bijelog Polja, Berana ih iz Pljevalja; treći odred, pod komandom Rada Radovića, dobio je zadatak da uveče, 14. jula, napadne žandarmerijsku stanicu u Mojkovcu, u kojoj se nalazilo 6 karabinijera i 4 bivša jugoslovenska žandarma. Žandarmima je ponuđeno da se priključe gerilcima ili da zauzmu neutralan stav. Oni su prihvatili ovo drugo.⁷

Do 18. jula uveče na teritoriji bjelopoljskog sreza bile su razoružane sve žandarmerijske i žandarmerijsko-karabinijerske posade,⁸ a okupatorska vlast prestala sa radom na teritoriji celog bjelopoljskog sreza, osim u Bijelom Polju. Masovni priliv ljudi zahtevao je da se formiraju veće jedinice od gerilskih odreda, čije je brojno stanje bilo 10–40 boraca. Oblasni komitet KPJ za Sandžak je na osnovu ove situacije dao uputstva partijskoj organizaciji bjelopoljskog sreza da se formiraju čete i bataljoni na teritorijalnom principu, što je ubrzo i sprovedeno u život. Okupivši veći broj gerilaca u čete i bataljone, Oblasni komitet je odlučio da se oslobodi Bijelo Polje. Formiran je i štab koji će rukovoditi akcijama svih jedinica na teritoriji bjelopoljskog sreza, u sastavu: komandant Jagoš Rabrenović, a politički rukovodilac Rifat Burdžović Tršo. Jedinice su tokom 18. jula zauzele određeni raspored za napad: Nedakuski bataljon na Džafića brdu; Grančarevska i Čeočko-selska četa i Okladski vod u Banja Selu; Mojkovačka, Šahovička i četa iz Polja Kolašinskih u Ravnoj Reci i Cerovu; Zatonski bataljon, Rasovska i Lo-

⁷ Veselin Bulatović opširnije piše o tome u članku Bjelopoljski srez u ustanku.

⁸ Okupacijom zemlje ostale su žand. stanice i u njima svi zatečeni žandarmi. Italijani i Nemci tolerisali su u svojoj službi i Srbe i muslimane. Dolaskom ustaša u deo Sandžaka Srbi – žandarmi su razoružani i otpušteni; gde nisu bile ustaše ostalo je po starom sem u sjeničkom, štavičkom i deževskom srezu gde su žandarmi bili proalbanski elementi. Italijani su dodavanjem po nekoliko svojih karabinijera stvarali mešovite žandarmerijsko-karabinijerske stanice.

zanska četa u Rasovu i 11a Obrovu. Štab za rukovođenje ovom, akeijom smestio se u selu Cerovo. Ali, 19. jula, u očekivanju naređenja za napad na Bijelo Polje, Oblasni komitet je dobio pismo od delegata PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u kome je stajalo uputstvo da se ne napadaju veća mesta, nego da se izvode gerilske akcije, pa je i štab ustaničkih jedinica izdao naređenje za povlačenje jedinica od Bijelog Polja. Međutim, komandno osoblje većeg broja jedinica se nije složilo sa naređenjem pa su ove jedinice 20. jula izjutra izvršile juriš na Bijelo Polje, a oko 12 časova predala se i poslednja grupa italijanske posade kod gimnazije, čime je bjelopoljski srez bio potpuno slobodan. Istog dana formiran je Vojni komitet u sastavu: Rifat •Burdžović Tršo, Dušan Korać, Stanko Bulatović i Tomaš Žižić kao predstavnici Komunističke partije; zatim Miloje Dobrašinović, prota Miloš Popović, muftija Harun Lamezević, Marko Bulatović, Danilo Obradović i Andra Stanić kao predstavnici građanskih stranaka. Vojni komitet je vršio dvojaku funkciju: rukovodio je vojnim pitanjima uopšte i obavljao dužnosti narodnooslobodilačke vlasti u srezu. Dakle, bio je to prvi narodnooslobodilački odbor u Sandžaku.

Sutradan, 21. jula, održan je zbor građana na kome su govorili Rifat Burdžović i Miloje Dobrašinović. Na zboru je objavljena odluka o formiranju Vojnog komiteta kao prvog organa vojne i građanske vlasti na oslobođenoj teritoriji. Imena članova Komiteta aklamacijom je usvojilo oko 5000 prisutnih građana. Istog dana održano je savetovanje sa bivšim državnim službenicima, zatim sa oficirima i podoficirima bivše jugoslovenske vojske u komandi mesta, na kome je govorio i Rifat Burdžović Tršo, pozvavši prisutne da prema svojim sposobnostima zauzmu određena mesta u redovima boraca za oslobođenje zemlje. Mesni komitet KPJ i Vojni komitet su, uspostavljanjem reda u gradu, dali uputstva da se po opštinama održavaju zborovi, na kojima će se narod upoznati sa ciljevima i uspesima borbe protiv okupatora kako u srezu, tako i u celoj zemlji. Partijske organizacije su postupile prema dobivenim uputstvima. Pored uspostavljanja nove vlasti, na ovim zborovima su formirani i novi bataljoni i čete, čije su se komande i štabovi birali u prisustvu svih građana na zboru. Tako je u Sahovićima, 22. jula, formiran bataljon za čijeg komandanta je izabran Sava Drljević a za političkog rukovodioca Tomaš Žižić; uspostavljena je i komanda mesta za ceo Vraneš, a dužnost komandanta mesta vršio je takođe Savo Drljević. Nekoliko dana kasnije formiran je i Pavinopoljski bataljon sa komandantom Nešom Joksimovićem i političkim rukovodiocem Milovanom Jelićem, dok su u ravnorečkoj opštini formirane dve čete.

Oružane akcije protiv okupatora u bjelopoljskom srezu prerasle su u opšti ustanak naroda, a da u ostalom delu Sandžaka komunisti o njemu još nisu bili obavešteni, već su saznali preko okupatorskih posada ih kvislinških vlasti. Tek 17. jula je u Pljevlja stigao Nedeljko Merdović i 18. jula je u selu Komine održan sastanak Mesnog komiteta na kome je Merdović upoznao komuniste sa uspesima ustanka u Crnoj Gori i akcijama u bjelopoljskom srezu. Nedeljko Merdović je iz pljevaljskog produžio u mileševski srez, gde je Mesni komitet, saznajući za ustanak U bjelopoljskom srezu, povukao iz Prijepolja, Ivanja i Velike Zupe članove KP i u Lučicama, 19. ili 20. jula, formirao partizansku četu od oko 30 boraca. Kada je stigao Merdović (21. ili 22. jula), održan je sastanak Mesnog komiteta. Na tom sastanku je odlučeno da formirana četa odmah otpočne sa rušenjem puta u Strugovima (između Prijepolja i Brodareva) i da se nastavi sa formiranjem partizanskih jedinica u drugim mestima. Četa je pored rušenja puta oborila i telefonske stubove od Velike Zupe do Strugova. Komunisti novovaroškog i pribojskog sreza saznali su o događajima u Crnoj Gori i bjelopoljskom srezu preko ustaša (koji su pojačali hapšenje vidljivih Srba i preduzele traganje za komunistima), a od seljaka iz zlatiborskog sreza saznali da se »negde u Srbiji vodi borba protiv Nemaca i bivših jugoslovenskih žandarma«.

Prva oružana akcija u pljevaljskom srezu izvršena je 20. jula kada je grupa naoružanih seljaka napala karabinijere koji su bežali sa Kosanice u Pljevlja. U Bobovu je 20. jula Velimir Jakić pozvao narod u borbu protiv okupatora, posle čega je oko 15 naoružanih seljaka pošlo u pravcu Meljaka, gde im se pridružio veći broj Meljačana a i sami žandarmi su se izjasnili za borbu protiv okupatora. Posle razoružavanja neprijatelja u Meljaku, Vrulji, Matarugama, Mijailović i Boljanićima pljevaljski srez je (izuzev Pljevlja) bio bez okupatorskih posada. Mesni komitet je odlučio da se za oslobođenje Pljevalja izvrše solidne pripreme. Po selima je na konferencijama govoreno o uspehu ustanika u Crnoj Gori i o oslobođenju Bijelog Polja. Gerilski odredi i bataljoni formirani su na teritorijalnom principu: svaka opština je stvarala svoj odred. Pljevlja su bila lišena veze sa Čajničem, Rudom, Pribojem, Prijepoljem i Crnom Gorom preko Zabljaka. Mesni komitet se smestio u Maoču, povezao telefonskom linijom sa Oblasnim komitetom u Bijelom Polju i vršio pripreme za oslobođenje Pljevalja. Danilo Knežević i Danilo Jauković upućeni su u Mesni komitet za šavnički srez radi dogovora o učešću dela ustanika toga sreza u oslobođenju Pljevalja. Krajem jula u Maoče su stigli Lipovsko-morački bataljon

iz kolašinskog sreza (pod komandom starog Dura Raosavljevića, rezervnog kapetana) i jedan bjelopoljski bataljon (pod komandom Radomira Janketića i političkog rukovodioca Živka Zizića). Sa ovim bataljonom je došao i Rifat Burdžović Tršo, pa je u Maoču održan širi sastanak, kome je prisustvovao i Ljubiša Mio-dragović iz mileševskog sreza, i razmotrena mogućnost oslobođenja Pljevalja. Kada su komunisti na konferencijama pozivali narod na ustanak, jedna grupa ljudi iz Pljevalja, odlučno je ustala protiv svake oružane borbe i vratila se u Pljevlja. Italijani su posle toga pozvali sve bivše predsednike seoskih opština na konferenciju u Pljevlja, nadajući se da će pomoću njih sprečiti oružanu borbu porobljenog naroda. Međutim, na ovu konferenciju su došli samo nekolicina predsednika opština iz neposredne okoline Pljevalja. Uverivši se da po selima nema vlasti na koju se oni mogu osloniti, Italijani su se obratili sreskom načelniku Pavlu Đuroviću, koji je nekoliko puta već slao viđenije ljude i roditelje boraca da odvrćaju gerilce od napada na Pljevlja. Do napada na Pljevlja nije došlo usled ofanziVe okupatora na oslobođenu teritoriju bjelopoljskog sreza.

Izbijanjem ustanka u Crnoj Gori i oružanih akcija u bjelopoljskom srezu, komandant ustaške posade u Prijepolju Stjepan Jakovljević otputovao je u Novi Pazar, gde se sa nemačkim komandantom dogovorio o organizovanju odbrane sjeničkog sreza i napada na ustanike u bjelopoljskom srezu. Dobivši dvadesetak pušaka i municiju koje je razdelio »sigurnim muslimanima« u Sjenici, Jakovljević je, 20. jula, zatražio od zapovednika 4. oružničke pukovnije u Sarajevu 100 pušaka i 5000 metaka radi naoružavanja »sigurnih muslimana u udaljenim selima kojima pretila najveća opasnost od crnogorske osvete«, predloživši da se »iz Goražda prebaci u Sjenicu jedna četa hrvatske vojske«. Kada je Savinopoljski bataljon, 20. jula, ušao na teritoriju barske opštine (u sjeničkom srezu) i poseo žandarmerijsku stanicu u Trešijevici, ustaše su iz Sjenice krenule prema Barama, vodeći sa sobom i naoružane muslimane, tzv. ustašku muslimansku miliciju. Tako su, pored Nemaca i Italijana, formirane i ustaške jedinice na teritoriji Sandžaka. Ova ustaška vojska od Sjenice je usput popalila srpska sela Višnjevo i Goševo, a posle podne se sukobila sa Savinopoljskim bataljonom kod Trešnjevica. Savinopoljski bataljon se povukao na teritoriju bjelopoljskog sreza i zauzeo položaje na prostoru Debelj – Pećarska. Stjepan Jakovljević 21. jula izveštava »zapovedništvo 4. oružničke pukovnije i zapovedništvo vojne kra-jine« u Sarajevu da su »pobunjenici« zauzeli Bijelo Polje i zarobili četu itahjanskih vojnika; da se vode borbe kod Bara Sjeničkih i Budjeva; da je dobivene puške i municiju razdelio »poverljivim muslimanima« i stavio ih pod komandu svojih

žandarmerijskih stanica a zatim, traži još 10 puškomitraljeza, 100 pušaka, 10 000 metaka i 5 sanduka ručnih bombi... 23. jula Jakovljević iz Sjenice izveštava o borbi kod Ugrinca i da su italijanski avioni bacali letke, kojima »pozivaju pobunjenike da se Tomin i vrata svojim kućama«, a na kraju predlaže:

»Sada bi bilo zgodno da hrvatska vojska okupira Sandžak ... pod izgovorom da se uvede red i zaštititi naš muslimanski elemenat, koji je ovde u većini. Mislim da se ova prilika ne bi smela propustiti, ukoliko se uopšte reflektira za Sandžak i da izvršimo svetu dužnost, da zaštitimo muslimane-Hrvate u Sandžaku«.⁹

»Sef« Vojnog komiteta ustaničkih snaga bjelopoljskog sreza Dušan Korać naredio je pokret jedinica u pravcu Bara. Kako su ustaški žandarmi i muslimanska milicija bih zaposeli prilično širok prostor prema bjelopoljskom srezu, to su ustaničke snage obrazovale dva fronta: Bare Sjeničke (gde se nalaze Savinopoljski, Mojkovački i Ravnorečki bataljon, Nedakuska i Bjelopoljska četa, zatim četa iz Polja Kolašinskih i četa iz barske opštine sjeničkog sreza) i Korita (gde su se nalazili Zatonski i Stitarsko-brzavski bataljon iz beranskog sreza, Rasovska, Lozanska, Kostenička i Koritska četa). Time je do 22. jula bio zaposednut ceo front prema sjeničkom srezu. Toga dana izvršen je napad na ustaške formacije s ciljem prelaska na teritoriju sjeničkog sreza. Borba je vođena ceo dan oko ustaškog uporišta Ugrinca. Zbog slabe koordinacije dejstva jedinica, ustanici su pretrpeli ozbiljne gubitke. Među poginulima bih su: Sukrija Međedović (istaknuti komunista bjelopoljske partijske organizacije), Dimitrije Furundžić iz Rasova; zatim omladinci Zdravko Pajević iz Bistrice, Nedeljko Popović i Novo Nedović iz Pečarske, Milan Sinđić iz Mojkovca. Ranjeni su Vojislav Bulatović Strunjo iz Bijelog Polja, Dušan Tomović iz Mojkovca i Isak Cvijović iz Sutivana. Šovinistički nastrojeni Milinko Radović i Vule Žurić pokušali su sa pljačkom i paljenjem muslimanskih kuća, zbog čega je ovo stanovništvo počelo masovno da beži u dubinu teritorije sjeničkog sreza. Brzom intervencijom komunista sprečena je pljačka i razaranje pa su Radovići i Žurići *istomišljenici samovoljno napustili front*.¹⁰ Ustaničke snage su se povukle na teritoriju bjelopoljskog sreza i zaposele položaje frontalno prema ustašama. Ustaše su takođe ostale na svojim položajima i desetak dana nisu pokušavale da pređu na teritoriju bjelopoljskog sreza.

Na sektor Korita došla je muslimanska milicija iz štavičkog sreza, a sa njom i žandarmi koji su već imali iskustva

⁹ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu JNA.

¹⁰ Radović i Žurić su kasnije otišli u četnike i istakli se kao otvoreni saradnici okupatora.

u borbi sa ustanicima. Milicija i žandarmi su napadajući prodrli do sela Ivanja, odakle su ih ustaničke snage oštrom borbom vratile nazad. U toj borbi poginuo je komandant Štitarsko-bre-zovskog bataljona Tomo Zečević, kapetan bivše jugoslovenske vojske, i komandir Zatonske čete Dušan Tomović, sudijski pri-pravnik. Odbacivanjem neprijatelja kod Korita front se pro-tezao granicom bjelopoljsko-sjениčkog sreza i produžavao preko Umijevice i Čakora granicom Crne Gore sve do Plava i Gusinja. Prilikom napada na koritsku opštinu, muslimanska milicija i žandarmi opljačkali su od srpskog stanovništva, pored ostalog, i oko 500 ovaca i podelili ih »ratnicima« u selu Džerskare (u šta-vičkoj opštini). U fond za podelu »ratnicima« ulazile su i ovce oduzete od muslimana sa Peštera, koji su odbili da idu na front kod Korita.

Krajem jula, u pohodu na Crnu Goru, italijanske divizije »Pusterija« i »Venecija« približavale su se teritoriji Sandžaka ... 28. jula avioni su otpočeli da bombarduju neka sela ispod planine Ljubišnje u meljačkoj opštini, a narednih dana i druga sela Sandžaka za koja su pretpostavljali da se u njima nalaze jedinice ustanika. Ustaše su se, koristeći nastupanje italijanskih trupa, aktivirale na frontu kod Bara Sjeničkih i 3. avgusta sa položaja na Ugrincu izvršile iznenadni napad na položaje usta-nika bjelopoljskog sreza. Iako brižljivo pripreman, ustanici su ovaj ustaški napad spremno dočekali i, posle tročasovne borbe, neprijatelj se uz gubitke vratio na svoje polazne položaje kod Ugrinca.

Ustanici su 6. avgusta posle podne napustili Bijelo Polje, a 7. avgusta je divizija »Pustarija« zauzela Mojkovac i odatle produžila preko Shjepač-mosta za Šahoviće i Pavino Polje, ne nailazeći na otpor. Italijanska jedinica koja je u Bijelo Polje krenula iz Berana samo je prihvatila ranije zarobljene italijan-ske vojnike i oficire i sa njima se vratila u Berane. Bijelo Polje je ovoga puta ostalo prazno nekoliko dana.

Pored članova KP i SKOJ-a, Bijelo Polje su napustili svi aktivni učesnici u uspostavljanju nove vlasti. Deo rukovodstva partijske organizacije pošao je sa narodom za Mojkovac, dok se drugi deo sklonio po selima u okolini Bijelog Polja. Deo članova Oblasnog i Sreskog komiteta održao je sastanak u okolini Moj-kovca i, razmotrivši novonastalu situaciju, odlučio da se prepo-ruči izbeglom narodu da se vrati u svoja mesta a sa njima i neki članovi KPJ radi pripremanja uslova za preduzimanje daljih akcija protiv okupatora. Od preostalog broja članova KP i SKOJ-a formiran je Bjelopoljski gerilski odred, koji je neko

време boravio u okolini Mojkovca i na Bjelasici, ne preduzimajući oružane akcije. Nastupila je teška situacija kako za odred, tako i za narod u čijoj se sredini odred nalazio. Ustanici, plašeći se represalija okupatora, napuštali su jedinice i hitali ih sela da spasavaju porodice i imovinu. Sresko rukovodstvo Partije i Oblasni komitet orijentisali su se na privremeno povlačenje, što su pokušali da iskoriste petokolonski i reakcionarni elementi. Na teritoriji Savinog Polja, Lozne, Azana, Rasova i Zatona (sa desne strane Lima) ostao je po šumama u blizini svojih kuća veći broj naoružanih seljaka radi zaštite svojih sela od eventualnih napada ustaša iz sjeničkog, muslimanske žandarmerije i mihcije iz štavičkog sreza.

U Pljevlja su, 12. avgusta, pored ranije posade, stigle i jedinice divizije »Pusterija« i lecima pozivale ustanike na predaju, ubeđujući ih da će onima, koji se budu predali, pokloniti život. Vehmiru Jakiću i Budu Mihčeviću upućena su pisma nudeći im položaje oficira u »albanskoj armiji«. Fašistička obećanja su imala svoj ustaljeni epilog: streljanje, interniranje, paljenje i pljačku stanovništva.

Pljevaljski srez je ostao bez ustaničkih jedinica formiranih u drugoj polovini jula, a 17. avgusta Sreski komitet KPJ za pljevaljski srez je rasformirao i Pljevaljski gerilski odred, jer je nastupila teškoća u njegovoj ishrani.

Sreski komitet Prijepolja (mileševski srez) je, u drugoj polovini avgusta, takođe zaključio da treba rasformirati partizansku čet. Borci čete, koji nisu bili poznati kao komunisti, vraćeni su u Prijepolje,¹¹ dok su komunisti delom zadržani po selima na levoj i desnoj strani Lima (Ljubiša Miodragović, Milutin, Rade i Drago Divac, Dušan Tomašević Ćirko, Vojko Divac i drugi), a delom otišli na Zlatar (Velibor Ljujić, Smajo Vlahovljak, Emin Hadžović, Nijazija Musabegović, Živko Stojadinović). Time je Sandžak ostao bez gerilskih jedinica za oružane akcije protiv okupatora. Ostale su samo grupe seljaka pod oružjem, spremne da brane svoja sela od upada ustaša. (Bjelopoljski gerilski odred nije bio rasformiran, ah odlukom sreskog partijskog rukovodstva bio je isključen iz akcija protiv okupatora). Krajem avgusta je Đorđije Stanić, kao član Oblasnog komiteta, rasformirao Bjelopoljski gerilski odred, jedinu organizovanu vojnu jedinicu NOP-a u Sandžaku i uputio borce svojim kućama, iako su se oni suprotstavljali ovakvoj odluci. Svi omladinci, pa i sam Đorđije Stanić, stigavši kući bih su pohapšeni i internirani u Albaniju i u Italiju. Rukovodstvo partijske organizacije bjelopoljskog sreza je rasformiranje ovog odreda okva-

¹¹ Sa njima i komunisti Selmo Hašimbegović, Danilo Purić i Mile Raketić..

lifikovalo kao samovoljan akt. Italijani su tek' posle rasformiranja bjelopoljskog odreda otpočeli sa masovnim hapšenjima i terorom u bjelopoljskom srezu, paleći kuće ustanika u Bijelom Polju, Rasovu i Pripčicima.

OKO NOVE VAROŠI

Prva oružana akcija u novovaroškom srezu izvršena je 28. jula oko 8 časova u Manguri napadom na ustaške žandarme, koji su sproveli nekoliko uhapšenih ljudi iz sela Radoinje. Akcijom smo rukovodili Momir Bošković i ja. Žandarmi su, i neprihvativši borbu, pobjegli, uhapšeni ljudi su oslobođeni, a ustanici iz Nove Varoši, Radoinje, Bistrice i Vraheša poseli položaje na Crnom vrhu i Kozomoru, gde je napisan proglas kojim se poziva narod novovaroškog sreza na borbu protiv okupatora i ustaša. Istog dana uveče uputili smo grupu ustanika da zapali drveni most preko reke Uvea u Kokinom Brodu. Posut sa malo petroleja i moka, most je samo delimično izgoreo.

31. jula, u zoru, iz Nove Varoši je prema Radoinji krenulo (preko Tikve) oko 60 ustaša. Dočekani vatrom sa Crnog vrha i Kozomora, oni su pobjegli natrag u Novu Varoš, što se smatralo velikim uspehom ustanika. Tokom toga dana i 1. avgusta na Crnom vrhu i Kozomoru iskupilo se oko 100 naoružanih ljudi; svi su raspoređeni na položaje. Ali uveče, 2. avgusta, povećala grupa ustaša je uz Bistricu i preko Razboj išta izbila u pozadinu naših položaja na Crnom vrhu. Kako još nisu bili svrstani u vojnu jedinicu, naoružani seljaci su po mraku otišli svojim kućama, a na položaju je ostalo samo oko 25 ljudi, ali su se i oni bez velike nužde podelili u tri grupe i otišli sa položaja. Ustaše su zanoćile na Crnom vrhu, a sutradan (3. avgusta) do podne pucali iz puškomitraljeza po Manguri, popalili kolibe seljaka iz Radoinje, a zatim se vratili u Novu Varoš. Ustaške vlasti su u stanici Kokin Brod po tri dana na smenu držale nekoliko ljudi iz Radoinje kao taoce, istovremeno tragajući za komunistima.

Nemajući nikakve veze sa Oblasnim komitetom, Momir Bošković je u drugoj polovini avgusta odlučio da otputuje u Beograd da bi preko Voje Lekovića uspostavio vezu sa višim partijskim forumom i podneo im izveštaj o situaciji u novovaroškom srezu.

Nekompromitovanim drugovima smo dozvolili da se vrate u Novu Varoš, ali su se oni tamo zadržali samo nekoliko dana, pa je u Novoj Varoši opet ostala samo partijska organizacija koja nije ni prekidala sa radom. Tokom avgusta pokušavalo se nekoliko puta da se uspostavi veza sa partizanima užičkog i zlatiborskog sreza, ali se u tome nije uspelo.

Početkom septembra ustaške posade su se pripremale da napuste Sandžak, čime bi zapadni deo do Sjenice Nemci predali Italijanima. Nemačka i ustaška posada 2. septembra su napustile Prijepolje, gde je došla jedna italijanska jedinica. Toga dana otpočela je evakuaciju i ustaška posada iz Nove Varoši. Daut Musić je sa nekoliko drugova postavio ustašama zasedu u Krševima, na putu Nova Varoš – Bistrica.¹² Kada su naišla dva kamiona ustaša iz Nove Varoši i zaseda otvorila vatru, ustaše su iskočile iz kamiona i pobile. Ostao je samo sofer Meho Hadžihamzić iz Priboja koji je odmah pušten da ide kući. U kamionima je bilo brašna, makarona, konzervi, sira, cigareta, cigaretpapira i nekoliko radio-aparata (oduzetih od građana u Novoj Varoši). Daut Musić je organizovao da se izvesna količina namirnica i nešto cigareta otpremi na Zlatar, a ostalo predao prisutnim seljacima na čuvanje. Odmah su upućeni kuriri u opštine radojnjsku, radijevačku i božetičku da pozovu narod u napad na Novu Varoš, a naoružanim seljacima Bistrice i Draževića naređeno je da se iskupe na određeno mesto. Rifat Burdžović je izražavao sumnju u uspeh ovoga napada, ah nije bio i kategorički protiv njega. On je sa Bećom i Butumom nastavio put ka Zlatiboru, a komunisti iz mileševskog sreza su ostali sa Dautom Musićem da pomognu oko rukovođenja napadom na Novu Varoš.

Ustanici su 3. septembra blokirali Novu Varoš a uveče krenuli u napad i vodili borbu cele noći. Ustaška posada je uspela da se pred zorom, 4. septembra, probije severozapadnim pravcem i ustanici su ušli u grad oko 7 časova. Na strani ustaša bilo je 7 mrtvih i nekoliko ranjenih, kojima smo odmah ukazali lekarsku pomoć a od naših je poginuo 1 ustanik i 2 građanina u Novoj Varoši. Zaplenjeno je nekoliko desetina pušaka, dosta municije, više čebadi, šatorskih krila, ranaca, kožnih torbi i izvesna količina hrane.

Posle ulaska ustanika u Novu Varoš, partijska organizacija je Dautu Musiću i Rodoljubu Stevoviću poverila formiranje straže radi sprečavanja pokušaja pljačke ih ma kakvog nasilja prema stanovništvu, naročito prema muslimanima. Rukovodioci straža bih su članovi KP i SKOJ-a. Iz zatvora su pušteni taoci, a zatim se pristupilo spaljivanju spiskova vojnih obveznika, poreskih knjiga i spiskova obaveznika da daju re-

¹² U zasedi su bili: Daut Musić sa puškomitraljezom i Strajo Zivković, Šućro Musić i Danilo Stevović sa puškama, gde su im se pridružili Rifat Burdžović Tršo, Aleksa Bilas Bećo, Slobodan Tuzlić Butum, koji su na putu za Srbiju naišli kroz selo Draževiče. Njih su sa Zlatara do Draževića dopratili: Velibor Ljujić, Emin Hadžović, Smajo Vlahovljak, Nijazija Musabegović i Zivko Stojadinović, koji su se, takođe, pridružili zasedi Dauta Musića.

kviziciju okupatoru. Obezbeđena je zaštita sudske arhive. U 13 časova održan je zbor u toku kojeg se pronela vest da iz Bistrice ide itahjanska vojska. Ustanici su odmah pošli da ispod Hodžine stene postave zasede. Iako su između Bistrice i Nove Varoši (u toku 2. i 3. septembra) ustanici bih porušili drvene mostove, Italijani su ih brzo popravili i tenkovima iznenadili slabo naoružane ustanike. Na položajima su ostali samo komunisti sa manjim brojem ljudi, ali ni oni nisu otvarali vatru na brojnijeg i dobro naoružanog neprijatelja. Oko 16 časova, 4. septembra, tenkovi su od Bistrice ulazili u Novu Varoš, a komunisti se iz nje izvlačili ka planini Zlatar. Sve zaplenjeno oružje, municija i druge stvari izneseni su iz Nove Varoši i smešteni u kuću Jevđa Drulovića, na padinama samog Zlatara.

Iste večeri, 4. septembra, grupa komunista iz Nove Varoši sastala se sa grupom Velibora Ljujića iz Prijepolja i obe grupe su odlučile da budu zajedno. Tako jedinstvena grupa od 16 komunista obišla je sva sela ispod Zlatara, obaveštavajući seljake o uspesima partizanske borbe protiv okupatora u Srbiji i Sandžaku. Musa Musić koji je otišao da izvidi situaciju u sjeničkom srezu vratio se sa Jezdom Lovićem i izvestio da u sjeničkom srezu braća Ranitović organizuju četnike. Oko 10. septembra narasla partizansku grupu na Zlataru obišao je Ljubiša Miodragović i formirao partizansku četvu sa partijskom organizacijom; rukovodstvo čete bilo je: komandir Daut Musić, politički komesar i sekretar partijske jedinice Mirko Čuković. Odlučeno je da partizani nose crvene petokrake sa srpom i čekićem na kapama, a četa bi se kretala i po nekim selima mileševskog i sjeničkog sreza. Posle svake konferencije u selu u partizansku četvu javljali su se novi borci.

U nedelju 14. septembra¹³ četa je imala susret sa Moravičkom partizanskom četom u selu Božetićima, gde je održan narodni zbor sela Božetića, Debelje, Bukovika, Lepojevića i Šitkova, na kome je, pored ostalih, govorio i Venijamin Marinković, politički komesar Moravičke partizanske čete, i tako upoznao narod sa partizanskom borbom u Srbiji.

*

Prve oružane akcije i borbe u Sandžaku pripremala je, organizovala i njima rukovodila Komunistička partija Jugoslavije.

Od 14. jula do 4. septembra (i pored značajnih uspeha) napravljeni su krupniji propusti, kao rasformiranje ustaničkih jedinica, posle čega je Oblasni komitet KPJ za Sandžak oko

¹³ Ratko Sofijanić tvrdi da je to bilo 20. septembra. (Prim, red.)

mesec dana održavao jedino vezu sa partijskom organizacijom u bjelopoljskom srezu. Dolaskom italijanskih snaga u Šahoviće i Pavino Polje, Tomaš i Zivko Žižić i Savo Drljević pošli su preko Burena da uspostave vezu sa nekim članovima Sreskog komiteta, koji su se bili sklonili u tarske strane. (Ostali komunisti Vraneša bili su po selima, u blizini svojih kuća). Pošto ih nisu našli, uspostavili su vezu sa drugovima iz pljevaljskog sreza. Oko 10 članova i kandidata KP u Pavinom Polju održalo je sastanak, na kome je odlučeno da se prekine sa akcijama dok ne prođe kaznena ekspedicija okupatora, ali da komunisti ostanu na terenu Bhškovo – Stožer, ne predajući se kvislinškim vlastima.

17. avgusta ustaška milicija je upala u selo Slatinu, bro-darevska opština, i pobila 11 seljaka, zbog čega je nekoliko hiljada ljudi iz graničnih sela mileševskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza uspostavilo front prema Brodarevu i Komaranu. Reakcionar Mirko Tomović i njemu slični nametali su se za starešine ovoga fronta, pokušavajući da iskoriste ogorčenje naroda i povedu ljude u napad na muslimanska sela. Obavešteni o tome od Krsta Rađojevića, komunisti iz Pavinog Polja su otišli na front, a za njima i komunisti Šahovića. Kada su se pred masom pojavili Tomaš Žižić, Savo Drljević, Milovan Jehć, Rade Bajčetić, Nešo Joksimović i ostali komunisti, linijom fronta je prostrujala vest da je »stigao štab i preuzeo komandu«. Po selima je nastalo opšte veselje. Narod je jednodušno prihvatio rukovodstvo iz prvih ustaničkih dana, čime je sprečeno krvoproliće između Srba i Crnogoraca s jedne i muslimana s druge strane. Mile Peruničić je govorio na konferencijama da treba napraviti spisak ubica »jer će doći vreme kada će oni odgovarati za svoje zločine«.

Prema direktivama Oblasnog komiteta još od avgusta su komunisti uspostavljali vezu sa ljudima koji se nisu odvajali od oružja. Opet su po svim opštinama grupe naoružanih ljudi, na čelu s komunistima, obilazile sela i organizovale nove partizanske jedinice. Početkom septembra je na planini Zlataru formirana partizanska četa od boraca novovaroškog i mileševskog sreza.

Komunisti su se često izlagali velikim opasnostima i pri vršenju političkih akcija. Tako je u septembru muslimanska milicija uhvatila Nedeljka Merdovića, Vlajka Šćekića i Čeda Vuksanovića u selu Loznoj, koji su bili prešli na desnu stranu Lima radi pohtičkog rada među muslimanima i predala ih Itahjanima koji su u Beranama streljali Nedeljka Merdovića i Vlajka Šćekića, a Čeda Vuksanovića internirali.

Organizacija KP u pljevaljskom srezu slala je komuniste za vezu sa partijskim rukovodstvima u mileševskom i bjelopolj-

skom srezu, dok je jednu grupu poslala preko Tare u šavnički srez. Ovi drugovi su se vraćali sa izveštajima da su se poznati komunisti sklonili po šumama u manjim grupama a da partizanskih jedinica nema.

Početkom septembra vratio se iz Cetinja u Pljevlja Mićo Zorić i primio dužnost sekretara partijske organizacije u gradu, pošto je javnosti bio malo poznat kao komunista. Partijskoj organizaciji Pljevalja postavljeni su zadaci da prikuplja podatke o brojnom stanju, naoružanju i namerama neprijatelja. U Prijepolju su Italijani uspostavili: civilni komesarijat, na čelu sa Mariom Storeliom, koji se bavio unutrašnjom organizacijom rada, uspostavljajući tzv. domaću vlast i kontrolišući njen rad; karabinijersku komandu koja je vršila opšti nadzor javnog reda, vodila borbu protiv komunista i istragu uhapšenih građana; vojnu komandu koja je pod svojim zapovedništvom imala i kvislinške oružane formacije.

Itahjanska komanda je zbog velikog broja konja i mazgi upućivala svoju vojsku u sela da traži stočne hrane ali se Italijani nisu zadovoljavali samo uzimanjem stočne hrane, već su pljačkali živinu, vunu, čarape, rukavice, košulje i dr.; to su posle iznosili pazarnim danom na pijacu i prodavali seljacima. Ogorčeni zbog toga, seljaci su sve manje verovali u priče reakcionara o »krivici« komunista za teror okupatora, te slušali savet komunista da ne ispunjavaju zahteve okupatora.

GLAVNI ŠTAB I PRVE PARTIZANSKE JEDINICE SANDŽAKA

U drugoj polovini septembra 1941. godine u Sandžak su došli iz Beograda Voja Leković i Momir Bošković, sa zadacima primljenim od člana Vrhovnog štaba Ivana Milutinovića. Sa Lekovićem i Boškovićem iz Beograda su stigli Čedo Drulović, Vlado Žugić i Dobroslav Rajić. Voja Leković je uspostavio vezu sa Rifatom Burdžovićem koji je sa po nekoliko drugova iz bjelopoljskog i pljevaljskog sreza stigao u novovaroški srez. U selu Radoinji je 23. ili 24. septembra, po uputstvima Voje Lekovića, održan sastanak na kome je izabran novi Oblasni komitet KPJ za Sandžak – Rifat Burdžović Tršo (kao sekretar), Voja Leković, Momir Bošković, Vlado Damjanović i Dušan Tomašević Čirko. Tek ovakvim sastavom, u Oblasnom komitetu su prvi put bile zastupljene sve partijske organizacije Sandžaka. Na istom sastanku formiran je i Oblasni komitet SKOJ-a za Sandžak, čiji je prvi sekretar bio Vlado Damjanović. Sedište Oblasnog komiteta bilo je tada u Radoinji i od toga vremena ovaj komitet praktično više nije ni bio vezan za Pokrajinski komitet KPJ za

Crnu Goru, Boku i Sandžak, već je izveštaje o svome radu slao direktno Centralnom komitetu KPJ i od njega dobivao direktive za rad.

Odmah po izboru Oblasnog komiteta održano je partijsko savetovanje članova sreskih komiteta zaduženih po vojnim pitanjima, na kome je formiran Štab partizanskih odreda Sandžaka (nešto kasnije preimenovan u Glavni štab NOPO Sandžaka) sastava: komandant "Vladimir Knežević Voloda, politički komesar Voja Leković. Zaključak savetovanja bio je da se po mogućstvu u svakom srezu formira po jedna pokretna partizanska četa, koja će se kretati celom teritorijom sreza. Izborom novog Oblasnog komiteta i formiranjem Štaba partizanskih odreda, nastupila je krupna promena u aktivnosti komunista Sandžaka. *Neposredna veza sa CK KPJ* obezbeđivala je jačanje i sve veći ugled partijske organizacije u narodu, kao i dalji polet u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta. Počelo se sa formiranjem partizanskih jedinica, prema uputstvima Vrhovnog štaba, koje su preduzimale planske napade na okupatora. Tada još jasnije izlazi na videlo izdajnička uloga reakcionarnih elemenata koji, uz pomoć okupatora, formiraju kvislinške oružane formacije za borbu protiv partizanskih odreda.

Prva odluka Štaba partizanskih odreda Sandžaka bila je formiranje Zlatarske partizanske čete u novovaroškom srezu,¹⁴ reorganizovanjem postojeće na Zlataru, u kojoj su se nalazili borci iz novovaroškog, mileševskog i sjeničkog sreza. Borci iz mileševskog sreza su izdvojeni iz čete i pod rukovodstvom Velibora Ljujića upućeni u njihov srez sa zadatkom da tamo formiraju mileševsku partizansku čet. Formiranje Zlatarske partizanske čete obavljeno je na svečan način uz prisustvo komandanta i političkog komesara Štaba partizanskih odreda Sandžaka Vladimira Kneževića i Voje Lekovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifata Burdžovića i člana Oblasnog komiteta Momira Boškovića. Posle nekoliko dana grupa boraca Zlatarske čete upućena je da od starešine manastira Mileševo zatraži pišaću mašinu. Sa ovom grupom pošao je i Ljubiša Miodragović. Grupa se u blizini Mileševa sukobila sa italijanskom kolonom, kojom prilikom je ranila jednog itahjanskog vojnika, zaplenila nekoliko pušaka i nešto municije. Posle ove akcije Ljubiša Miodragović se odvojio od grupe i 26. septembra zanoćio u Sedobru kod kuće Boja Bojovića. Italijani su iz Prije-

¹⁴ Komandu Zlatarske partizanske čete sačinjavali su: komandir Daut Musić, zamenik komandira Vlado Žugić, politički komesar Čedo Drulović, zamenik političkog komesara Mirko Čuković. Krajem oktobra komanda čete je izmenjena utoliko što je za komandira postavljen Vlado Žugić, a za zamenika komandira Momir Pucarević.

polja 27. septembra rano izjutra opkolili Bojovića kuću kojom prilikom je u neravnopravnoj borbi Ljubiša Miodragović junčki poginuo.¹⁵

Početkom oktobra je u selu Babine održan sastanak Sreskog komiteta KPJ za mileševski srez. Tom prilikom je odlučeno da se formira partizanska četa i određena je njena uža komanda. Odlučeno je i koje ljude iz Prijepolja treba povući u četvu, a koje još ostaviti za rad u gradu. Odluke sastanka Sreskog komiteta sprovedene su 10. oktobra kada je u Babinama kod Studenca* (mesto poznato iz ranijih ustanaka, i buna) formirana Mileševska partizanska četa »Ljubiša Miodragović« kojoj se pridružila i grupa boraca iz pribojskog sreza; u komandu čete su ušli: Velišor Ljujić, komandir, Milosav Stiković, zamenik komandira, Vojin Kurtović, politički komesar, Dobrica Baković zamenik poht. komesara.

U srezovima bjelopoljskom i pljevaljskom partijske organizacije su tokom septembra održale veći broj sastanaka i konferencija po selima, na kojima su ljudi obavestavani o borbama partizana u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije, pa su se ovi, pod oružjem, opet počeli okupljati u ustaničke grupe, pomažući komunistima u održavanju sastanaka i konferencija. Na Bojnoj Njivi u blizini Mojkovca održana je, početkom oktobra, partijska konferencija bjelopoljskog sreza, kojoj je prisustvovao i Rifat Burđžović. On je preneo odluke savetovanja Oblasnog komiteta o formiranju partizanskih četa u Sandžaku i upoznao komuniste sa stepenom razvoja partizanskih jedinica u Srbiji. Odluka konferencije je bila da se formira bjelopoljska partizanska četa »Nedeljko Merdović«, sa komandom čete: komandir Savo Drljević, zamenik komandira Ljubomir Bakoč, politički komesar Tomaš Žižić i zamenik poht. komesara Munib Kučević. Tršo je i Sreskom komitetu KPJ za pljevaljski srez preneo zaključke savetovanja Oblasnog komiteta, pa je 11. oktobra u Marinoj šumi (kod Maoča) formirana i prva pljevaljska partizanska četa, čiju komandu su činili Velimir Knežević komandir, Đorđije Peruničić zamenik komandira, Mišo Pavićević politički komesar i Komnen Cerović zamenik poht. komesara.

Krajem septembra Zlatarska četa je bila obavestena da se na planini Goliji nalazi odred Andre Petronijevića koji nije pripadao ni četnicima Koste Pećanca ni Draže Mihailovića. Oblasni komitet je odredio Momira Boškovića da ode na Goliju, pronađe Andru i sporazume se sa njim da sa odredom dođe na Zlatar, što je ovaj i prihvatio, a Momir produžio za Novi Pazar

¹⁵ Italijane je obavestio starešina manastira Mileševa Nestor Trkulja, zbog čega ga je sud Mileševske čete osudio na smrt.

radi uspostavljanja veze sa partijskom organizacijom. Stigavši u Novi Pazar, Momir je bio uhapšen, sproveden u Sjenicu i predat italijanskim vlastima, odakle je uspeo da pobegne i opet dođe na Zlatar. Glavni štab NOPO Sandžaka je ponovio poziv Andri Petronijeviću, sada preko Jezdimira Lovića i Radivoja Rajića, i čim je njegov odred stigao na Zlatar, Voja Leković i Vladimir Knežević su se sporazumeli sa Androm Petronijevićem da se odmah formira Sjenička partizanska četa. Četa je formirana oko 17. oktobra u prisustvu Zlatarske partizanske čete, kao i komandanta i političkog komesara «Glavnog štaba NOPO Sandžaka. Komanda čete bila je u sastavu: komandir Predrag Vlasinić, zamenik komandira Musa Musić, politički komesar Momir Bošković i zamenik poht. komesara Jezdimir Lović. Andra Petronijević je imenovan komandantom područja Zlatara. Sjenička četa je odmah po formiranju napala Italijane između Kačeva i Miloševog Dola (na putu Prijepolje – Sjenica), čime je zabeležila i svoj prvi uspeh. Bjelopoljska partizanska četa, sa oko 35 boraca, 10. oktobra je porušila mostove i propuste na komunikaciji Mojkovac – Shjepač-Most, a oko 20. oktobra napala na most preko Lima u Ribarevini, koji su čuvah žandarmi »Krilaši«. Do 5. novembra četa je stvorila solidne uslove da krene u obilazak sela bjelopoljskog *sreza radi* pridobijanja novih boraca. Komanda čete (u narodu poznata kao štab) bila je i vojno rukovodstvo sreza. Sa četom se kretao i deo članova Sreskog komiteta.

Krajem oktobra Glavni štab NOPO Sandžaka odlučio je da se pribojska grupa boraca izdvoji iz *Mileševske partizanske čete* i prebaci na teren Belo Brdo – Dobrim – Vardištej gde su užički partizani vodili borbe sa Itahjanima na prostoru od Dobrima do Uvea. Pretpostavljalo se da će se ove borbe preneti i na teritoriju pribojskog sreza, pa je i pribojska grupa od 6 boraca trebalo da učestvuje u tim borbama čime bi prerasla u četv. Stigavši u Radoinju, gde se nalazio Glavni štab Sandžaka, grupa je primila nešto pušaka i municije kao rezervu, pa preko sela Rutoša i Kratova, prešavši i planinu Crni vrh, oko 7. novembra stigla do Bijelog Brda, gde je ušla u sastav 3. užičke partizanske čete. Prilivom 11 novih boraca pribojska partizanska grupa je do polovine novembra prerasla u Pribojsku partizansku četv, čiji je komandir pri formiranju bio Hilmijsa Hasanagić.¹⁶ Rasim Softić i Hamdija Kurtalić su odmah upućeni da iz Priboja dovedu još nekoliko boraca, ah su svratili u selo Banju gde ih je Vukoman Jelić izdao četnicima raskaludera Zaharija Milekića. Ovi su ih odveli na Crni vrh i tamo obojicu na zverski način ubili.

¹⁶ Hilmijsu je posle izvesnog vremena na dužnosti komandira zamenio Ljubo Gavrilović.

Tako je do sredine novembra 1941. godine u Sandžaku bilo formirano 6 partizanskih četa, koje su bile u stanju da vode borbe protiv okupatora i van teritorije svoje opštine i sreza. U srezovima deževskom i štavičkom nisu formirane partizanske jedinice jer su tamo bile slabe partijske organizacije, a slaba je bila i pomoć Oblasnog komiteta za Sandžak i Ibarskog partizanskog odreda, u kome se nalazilo nekoliko članova KP iz Novog Pazara. Partizanske čete Sandžaka su obavljale dvojake zadatke: vojne (obuke u rukovanju oružjem i izvođenju vežbi na terenu) i političke (idejno uzdizanje boraca i njihov politički rad s narodom). Zahvaljujući većem broju komunisti,¹⁷ čete su bile sposobne da sprovedu sve zadatke sreskih partijskih organizacija. U četama su na časovima političke obuke prorađivani proglašeni CK KPJ i CK SKOJ-a, uputstva Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije i marksistička literatura. Čete su održavale sastanke, konferencije ili zborove po selima, gde je narod obavешtavan o borbama Crvene armije u SSSR-u i partizanskih jedinica u Jugoslaviji. Zahvaljujući ovakvom radu, čete su se svakodnevno povećavale novim borcima.¹⁸

Partizanske čete Sandžaka su obavljale i partijske zadatke na terenu: osnivale odbore Narodnooslobodilačkog fonda, koji su od septembra do novembra postigli krupne uspehe na skupljanju namirnica, odeće i obuće; osnivale su pozadinske čete, vodove, desetine ili straže; komunisti iz četa zajedno sa komunistima sa terena odlazili su na zborove četnika, govorili na tim zborovima i pozivali ljude u borbu protiv okupatora. Tako je rad partijskih organizacija na terenu i partijskih ćehja u četama bio jedinstven rad organizacija Komunističke partije i SKOJ-a Sandžaka.

Početkom oktobra na Zlataru su vođeni pregovori sa »zlatarskim vojvodom« Vlačkom Čurčićem i njegovim savetnicima popom Reijom i studentom Vasilijem Purićem o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ova grupa četnika prigovarala je partizanima što se u njihovim redovima nalaze i muslimani, tvrdeći da se boje njihove izdaje. Pošto se nije mogao postići nikakav sporazum sa Vlačkom Čurčićem, postrojeni su jedni prema drugima Zlatarska partizanska četa i četnički odred, pa je iz četničkog stroja u partizanski stroj prešlo nekoliko ljudi, što je najbolje govorilo o poverenju naroda u partizane. 22. ok-

¹⁷ U Pijevaljskoj i Bjelopoljskoj četi svi borci su bili članovi ili kandidati KP i SKOJ-a; Mileševska četa je prilikom formiranja imala 9 članova i 2 kandidata KP, a Zlatarska četa 7 članova i nekoliko kandidata KP.

¹⁸ Zlatarska je 7. novembra imala 130 boraca; Bjelopoljska 19. novembra 90 boraca; Pljevaljska 24. novembra 135 boraca; Mileševska oko 50 boraca i Sjenička i Pribojska zajedno oko 50 boraca.

töbra poveden jè razgovor i sa Vukom Kalijatovićem, koji je u svome odredu imao oko 30 ljudi. U ovim razgovorima su učestvovali Voja Leković, Vladimir Knežević i ja s partizanske strane; predložili smo Vuku Kalijatoviću da sa svojim odredom stupi u partizane, jer je ljudstvo toga odreda bilo spremno na to. Kalijatović je tražio vremena da pita »svoje ljude« na terenu Stitkova, ali je i insistirao da mu se dadne izvesna količina pušaka »partizanki« i municije koje smo dobili iz Užica. (Puške mu nismo dali, već samo nešto municije, koju je Kalijatović kasnije upotrebio protiv partizana). Uspostavljeni su kontakti, i sa muslimanima iz Kladnice, gde su još u septembru odlazili Daut Musić, Musa Musić i drugi. Sve što se postiglo sa prvakom toga sela Omerom Ibromićem i njegovim saradnicima, bilo je njihovo obećanje da naoružani muslimani iz Kladnice neće napadati partizane.

BORBA U SANDŽAKU KRAJEM 1941. GODINE

Čete su tokom oktobra i novembra izvodile i akcije na teritoriji Sandžaka, a Zlatarska i Pribojska i na teritoriji Srbije. Noću 2/3. oktobra četnička grupa Vlajka Čurčića napala je siromašno muslimansko selo Karaulu u sjeničkom srezu, tukla ljude i žene, tražeći im puške i zlato. Četnici su tom prilikom u Karauli zaplenili i nekoliko volova: i poterali ih na desnu stranu Uvea. Obaveštena o ovom teroru, Zlatarska partizanska četa je odmah krenula u poteru za četnicima, ah je uspela samo "da otme dva vola i vrati ih u Karaulu. Sa Rifatom sam posle posetio selo Karaulu gde smo naišli na isprebijane ljude koji se nisu mogli podići iz postelje, a većina od njih imala su modrice po licu i telu...

Jedan vod Zlatarske čete je tih dana napao bombama dva itahjanska kamiona puna vojnika u selu Drugućima (na putu Priboj – Bistrica), kada je neprijatelj pretrpeo gubitke od 7 mrtvih i više ranjenih, a partizani se povukli bez gubitaka. Krajem oktobra Zlatarska, Mileševska i Šjениčka četa, pod komandom političkog komesara Glavnog štaba Sandžaka Voje Lekovića, a u sadejstvu sa dve Ariljske i Moravičkom partizanskom četom, učestvovala su u gonjenju četnika Boža Čosovića na prostoru Bukovik – Božetići – Stitkovo – Čemernica (na desnoj strani Uvea).

4. novembra Zlatarska četa je čistila levu stranu Uvea od četnika koji su pljačkali narod uzimajući novac i razne druge stvari od vrednosti. Opljačkane stvari četnici su smestili u više "Skrovitih mesta, od kojih je Zlatarska četa otkrila samo dva i nađene stvari vratila seljacima. Mileševska partizanska četa je

u to vreme izvršila akciju hvatanja starešine manastira Mileševa igumana Nestora Trkulje, jer je potkazivao okupatoru partizan* ske borbe i njihove saradnike pa je osuđen na smrt. Dvojicu petokolonaša koji su stalno radili na razbijanju organizovanja; partizanskih jedinica i narodnooslobodilačke vlasti kaznila je i Pljevaljska četa, a Bjelopoljska četa je u drugoj polovini oktobra pohvatala pljačkašku bandu iz sela Babica (u pavinopoljskoj opštini) koja se sa opljačkanom stokom muslimanskih porodica vraćala iz sela Mataruge. Četa je stoku vratila vlasnicima.'

Kada je Vrhovni štab NOPOJ početkom novembra obavješten da će četnici Draže Mihailovića izvršiti napad na Uzice," naredio je Glavnom štabu NOPO Sandžaka da hitno uputi u Užice nekoliko partizanskih četa. Glavni štab je odmah naredio pokret Zlatarske, Mileševske i Pljevaljske čete ka Užicu, ali je to učinila samo Zlatarska¹⁹ koja je noću 6/7. novembra prešla put Nova Varoš – Kokin Brod i pred zoru, 7. novembra, stigla u Radoinju. Iz Radoinje četa je, predvođena pohtičkim komesarom Glavnog štaba Sandžaka Vojom Lekovićem, odmah nastavila ka Užicu. Tamo je stigla istog dana uveče, a 8. novembra izjutra stupila u borbu protiv četnika. U borbama oko Košjerića, Bajine Bašte i Ljubovije Zlatarska četa je ostala do 19. novembra, kada ju je posetio i drug Tito i odao joj priznanje za samopregorno izvršavanje postavljenih zadataka. Ovo je bio prvi susret partizana Sandžaka sa Vrhovnim komandantom NOPOJ. Glavni štab NOPO Srbije pohvalio je četnu u celini i njenih 19 boraca poimenično.²⁰

Koristeći odsutnost Zlatarske partizanske čete, Vlajko Čurčić se sa svojom grupom četnika smestio na prostoru Zlatara i proglasio »zlatarskim vojvodom«, a 22. novembra izvestan broj četničkih prvaka mileševskog, sjeničkog i novovaroškog sreza se okupio na savetovanje u školi sela Akmačići. Saznavši za to, Glavni štab Sandžaka je u Akmačiće uputio Zlatarsku i Sjeničku četnu, objedinjene pod komandom Vladimira Kneževića Volode. Čete su 23. novembra u zoru blokirale školu uputivši četnicima poziv na predaju, a pošto su četnici odbili ovaj zahtev, partizani su otvorili vatru i brzo ih prisilili na predaju. Oko 80 četnika je zarobljeno; zaplenjeno je 60 pušaka, nešto pištolja i bombi, izvesna količina municije i oko 30 tovarnih i jahaćih konja. Od razoružanih četnika samo njih 9 je sprovedeno u

¹⁹ Mileševskoj i Pljevaljskoj partizanskoj četi trebalo je vremena da dođu do Lima, a kada su to učinile, četnici su već bili odbijeni od Uzica.

²⁰ Između ostalih pohvaljeni su: Šućro Musić, Čedo Zorić, Nikola Marović, Živko Ljujić, Šlobodan Nikačević, Strajo Živković, Hajro Hadžimurtezić, Zećir Musić, Miloško Drulović. Imena ostalih pohvaljenih se ne sećam.

Radoinju, gde im je suđeno kao slugama okupatora. Ostali razoružani četnici su odmah pušteni kućama. Na sudu je utvrđeno da su ovi četnici dobili naređenje Draže Mihailovića da napadnu partizanske jedinice u novovaroškom, mileševskom i pribojskom srezu i da u Sandžaku onemoguće svaku aktivnost komunista. Četničko savetovanje u Akmačiću trebalo je da formira zajedničku komandu četničkih odreda u Sandžaku pod imenom »Stari Ras« na čijem bi čelu bio zlatarski vojvoda Vlajko Čurčić. Taj četnički plan je osujećen njihovim razbijanjem u s. Akmačiću. Glavni štab NOPO Sandžaka je za ovaj uspeh pismeno pohvaljen od Vrhovnog štaba NOPOJ.

26. novembra Zlatarska i Pribojska četa, pod komandom Vladimira Kneževića, pošle su da likvidiraju italijansku posadu u manastiru Banji. Napad je izvršen posle podne po tmurnom i maglovitom vremenu. Na daljim prilazima manastira, radi obezbeđenja itahjanske posade, nalazili su se četnici rascaluđera Zaharija Milekića. Partizani su morali prvo napasti četnike i potish su ih sa položaja koje su držali, ah je time omogućeno italijanskoj posadi da ospe paljbu iz minobacača. Ubrzo je počela da dejstvuje i artiljerija iz Priboja, pa je Vladimir Knežević povukao čete sa položaja tučenih artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Tako je zahvaljujući četnicima i italijanska posada spasena.

27. novembra Zlatarska i deo Sjeničke čete pošli su iz Radoinje ka Hisardžiku (u mileševskom srezu) radi razgovora ~ sa hodžom Sulejmanom Pačarizom o zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. Pačariz je pre toga odgovorio na pismo da pristaje na sastanak i razgovor. Komanda Zlatarske čete je dobila uputstva od Rifata Burdžovića i Voje Lekovića da, ukoliko se povoljno završe razgovori sa Pačarizom, četa krene u muslimanska i srpska sela radi popularizacije ovog sporazuma. Sulejman Pačariz je sa svojim naoružanim ljudima, u dolini reke Mileševke, srdačno dočekaio partizane i odveo ih u Hisardžik gde je izjavio da bi se odupro svakom napadu četnika, ali protiv Italijana ne sme jer je njegovo selo blizu Prijepolja, pa okupator može vršiti odmazdu nad stanovništvom. Komanda Zlatarske čete je odlučila da iz Hisardžika krene kroz sjenički srez bez Pačariza, ah je, pred zoru, 29. novembra, stigao kurir sa naređenjem Glavnog štaba da se četa »najprečim putem hitno vrati u Radoinju«. Toga dana su jedinice 342. nemačke divizije ušle u Užice i partizanske snage iz Srbije se povlačiše preko Zlatibora ka Sandžaku.

1. decembra Vrhovni štab je prešao preko Uvea u selo Radoinju, gde se našla samo Pribojska partizanska četa koja je posela položaje na levoj strani Uvea. Komandant Glavnog štaba Sandžaka Vladimir Knežević je sa grupom partizana odmah

porušio most preko reke, a za smještaj Vrhovnog štaba i njegove pratnje određena je kuća Arsa Boškovića. Neprijatelj se na desnoj strani Uvea pojavio posle podne i iz puškomitraljeza otvorio vatru u pravcu škole i opštine sela Radoinje. Dočekan vatrom Pribojske čete sa leve strane Uvea, neprijatelj ovoga puta nije ni pokušavao da pređe reku. Vrhovni štab NOPOJ se pred večer, 1. decembra, premestio u zaselak Manguru do kuće Mileve Žugić, u toku noći prešao u selo Bistricu, a odavde 2. decembra došao u selo Drenovu i smestio se u kuću Miloša Divca. Iz Drenove je Vrhovni štab 4. decembra, prešao reku Lim, ali pošto su naše snage oslobodile Novu Varoš, on se 6. decembra vratio u selo Drenovu i smestio u kuću Petra Radakovića.

Za napad na Pljevlja, koji je pripreman, taka reći, od prvog dana ustanka, bile su angažovane partizanske čete pljevaljskog, bjelopoljskog i mileševskog sreza. Bjelopoljska i Mileševska četa su sprečavale pomoć itahjanskom garnizonu u Pljevljima, koji je napadao Crnogorski NOP odred za operaciju u Sandžaku, a Pljevaljska partizanska četa je davala vodiče jedinicama Crnogorskog odreda i tako učestvovala u napadu na grad. Bjelopoljska partizanska četa je, još 26. novembra, stigla na prostor Tješnja, tamo spalila dva drvena mosta preko reke Četine i porušila potporni zid na putu Bijelo Polje – Pljevlja. Mileševska partizanska četa je glavninom zatvarala put Rudo – Pljevlja kod Sutjeske, a deo čete (sa jednom četom bataljona »Bajo Pivljanin«) učestvovao u razoružavanju karabinijske posade u Bučju.

SLOBODNA TERITORIJA SANDŽAKA

Reorganizacijom partizanskih jedinica koje su iz Srbije prešle na teritoriju Sandžaka, u selu Radoinji je, 20. decembra, formiran Srpsko-sandžački bataljon sa štabom sastava: komandant Vladimir Knežević Volođa,²¹ zamenik komandanta Ljubodrag Đurić, poštički komesar Petar Stambolić i zamenik političkog komesara Mirko Čuković. U sastav bataljona su ušle čete: 1. srpska, Zlatiborska, Zlatarska i Moravička. Istog dana su Srpska, Zlatarska, Sjenička i Pribojska četa, pod komandom Vladimira Kneževića i Petra Stambolića, upućene na komunikaciju Nova Varoš – Bistrica radi sprečavanja saobraćaja italijanske posade u Novoj Varoši sa Prijepoljem i Pribojem. Ove čete su celog dana, 3. decembra, vodile borbu sa Itahjanima, koji su odstupali iz Nove Varoši prema Bistrici; Zlatarska četa je

²¹ Ratko Sofijanić u svom napisu: »Moravička partizanska četa« kaže da je ovaj bataljon formiran 20. decembra i da je njegov komandant bio on, Ratko Sofijanić. (Prim, red.)

uništila dva kamiona i zarobila 6 vojnika i 1 oficira (koji je na saslušanju priznao da je bio predsednik fašističke omladine Venezia Giulia u Slovenačkom primorju). Dve čete, pod komandom Ljubodraga Đurića i Mirka Čukovića, upućene su, 4. decembra, preko Kamenice i Tikve sa zadatkom da ovladaju severnim i severozapadnim kosama Nove Varoši. Čete su se sukobile na Tikvi sa pobočnicom italijanske kolone koja se izvlačila iz Nove Varoši i tom prilikom poginula su 3 a ranjeno nekoliko partizana. Istog dana, oko 16 časova, ušli smo u Novu Varoš i tu zanoćili, a sutradan, 5. decembra, u Novu Varoš su stigli: Oblasni komitet sa delegatom Vrhovnog štaba, Glavni štab NOPO Sandžaka, Sreski komitet Nove Varoši, štab Srpsko-sandžačkog bataljona i veći broj partijsko-političkih radnika iz Srbije. Odmah je uspostavljena komanda-mesta sa komandantom Bogdanom Novovićem i političkim komesarom Rodoljubom Stevovićem; zatim, formirana je Narodna milicija u koju su uzeti omladinci iz Nove Varoši. U Novu Varoš je smeštena i bolnica, čije je jedno odeljenje sa težim ranjenicima bilo u selu Rađijevićima (na severoistočnim padinama Zlatara). Tako je Nova Varoš postala centar slobodne teritorije na levoj strani Uvea, puna dva meseca.

U toku borbe i sutradan, 2. decembra, pripadnici organizacije OVRA, na čelu sa majorom Rudijem, pobila je u Pljevljima veliki broj građana, oko Babina, popalili 23 kuće, a na Jabuci palili i ubijah svakoga na koga su naišli, bacajući živu decu u zapaljenu zgradu! Tako je u Vlaci, Jabuci, Babunama i oko Mijailovice platilo životima 120 žena, dece i staraca.

Pljevaljska partizanska četa se posle napada na Pljevlja okupila u Maoču i otišla u Krupice. Iz njenih redova na Pljevljima je poginulo oko 15 boraca. Posle nekoliko dana odmora u Krupicama, četa je pošla prema Meljaku da mobiliše nove borce u četu. Bjelopoljska partizanska četa je posle napada krenula od Vrulje i Kovrena prema Bijelom Polju sa zadatkom da sprečava ispade Itahjana iz varoši. Ona je usput rasturila kvislinške opštinske uprave u Lekovini i Sahovićima i porušila nekoliko mostova na putu Sahovići — Bijelo Polje.

Centralni komitet KPJ za vreme svoga boravka u blizini Nove Varoši pružio je direktnu pomoć Komunističkoj partiji Sandžaka u pogledu rada na proširivanju narodnooslobodilačke borbe. Između 9. i 11. decembra održan je u Novoj Varoši sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, kome je ispred CK KPJ prisustvovao Edvard Kardelj. Na osnovu analize dotadašnjeg rada Oblasnog komiteta i partijskih organizacija po srezovima, Kardelj je ukazao na najvažnije probleme i zadatke partijske organizacije Sandžaka u tadašnjoj fazi razvoja narodnooslobodilačke borbe. Na osnovu dotadašnjeg rada partijske

organizacije Sandžaka, CK KPJ je uputio i pismo Oblasnom komitetu, koje je pomoglo da ova partijska organizacija još više usmeri svoju delatnost na one probleme od kojih zavisi dalji razvitak narodnooslobodilačke borbe u ovoj oblasti. Zbog plana nedićevaca i četnika o uništenju muslimanskog stanovništva na teritoriji Sandžaka, CK KPJ je u svome pismu ukazao na mogućnost široke mobilizacije muslimana za oružanu borbu protiv okupatora, nedićevaca i četnika. S tim u vezi skrenuta je pažnja Oblasnom komitetu da »boreći se na pridobijanju muslimana za oslobodilačku borbu protiv okupatora i njegovih agenata, naše partijske organizacije ni u kom slučaju ne smeju dozvoliti da oslabe svoju povezanost sa srpskim masama«. Centralni komitet je postavio pred partijsku Organizaciju Sandžaka kao važan zadatak rad na osnivanju narodnooslobodilačkih odbora, u koje treba demokratskim putem birati predstavnike Srba i muslimana, bez obzira na njihovo političko ubeđenje, samo ako su spremni da se bore protiv okupatora i njihovih pomagača.

Slobodna teritorija u Sandžaku, decembra 1941. godine, obuhvatala je uglavnom teritorije srezova: novovaroškog, mileševskog, bjelopoljskog, pljevaljskog i povremeno deo teritorije pribojskog i sjeničkog sresa. (Deževski i štavički srez bih su izvan ove slobodne teritorije.) Od centara pomenutih srezova, partizani su držali samo Novu Varoš. U Bijelom Polju, Pljevljima, Prijepolju i Priboju nalazili su se itahjanski garnizoni, a u Sjenici je bio tzv »upravni odbor« sastavljen od muslimana i Srba pod komandom itahjanskog okupatora. Slobodna teritorija Sandžaka je bila podeljena rekom Limom i komunikacijom Priboj – Prijepolje, kojom se služio okupator, pa je svaki deo za sebe činio izvesnu celinu. Vrhovni štab NOPOJ je na ovim dvema slobodnim teritorijama bio uspostavio posebna operativna rukovodstva, a sam rukovodio i objedinjavao njihov rad. Pod operativnom komandom Glavnog štaba Sandžaka nalazila se teritorija na desnoj, a pod komandom Štaba Crnogorsko-sandžačkog NOPO teritorija na levoj strani Lima. Tako su neki srezovi delom pripadali jednoj a delom drugoj operativnoj komandi.

KP Sandžaka u punoj meri se angažovala da se po selima, opštinama i srezovima slobodne teritorije uspostavi odgovarajuća narodna vlast. I u nekim mestima na neoslobođenoj teritoriji osnivani su ilegalni narodnooslobodilački odbori. Sreski narodnooslobodilački odbor u Novoj Varoši izabran je odmah posle oslobođenja ovoga mesta. Njegov prvi predsednik bio je prota Jevstatije Karamatijević, a sekretar Vuko Mićijević. Nešto kasnije formiran je Narodnooslobodilački odbor pljevaljskog sresa (predsednik Dušan Ivović i sekretar Đorđije Peruničić),

PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U BJELOPOLJSKOM SREZU

39

P

redratni period ispunjen je velikim akcijama komunista i simpatizera iz bjelopoljskog sreza.¹ Aprilski rat zatekao je ovaj srez sa sedam partijskih ćelija² sa oko 100 članova Partije, više aktiva SKOJ-a sa preko 150 članova i rukovodećim telom – Mesnim komitetom Partije. Dolaskom iskusnih starih partijaca iz beogradskih i drugih organizacija partijska organizacija je kvalitativno ojačala, naročito u periodu od aprilskog rata do ustanka. Tome su, pored ostalog, naročito doprineh: Rifat Burdžović Tršo, Dušan Korać, Aleksa Đilas Bećo, Nedeljka Merdović i drugi.

Posle aprilskog sloma rad partijskih i skojevskih organizacija je bio intenzivan. Po čitavom srezu organizovane su vaspitne grupe sa kojima su prorađivani Osnovi lenjinizma i Istorijska SKP(b) i vršena borbena obuka i obuka u rukovanju oružjem, naročito sa onima koji nisu služili vojsku. U samom gradu Bijelom Polju radilo je osam ovakvih grupa, od po 6 do 8 drugova, a postojale su i dve grupe drugarica, kojima je rukovodila Lenka Jurišević. Grupama su rukovodili iskusniji članovi Partije: braća Čedo i Aleksandar Lalo Vukadinović, Šukrija Međedović, Vuko Bulatović,³ Vojislav Bulatović Strunjo, Vojo Lješnjak, Vukić Dobričanin i Slobodan Tuzhć Butum.

¹ Razbijanje zbora Hođere u Bijelom Polju i dočeka Milana Stojadinovića na Slijepac-Mostu, organizovanje omladinaca iz grada i okoline koje su na dva kamiona poslali na omladinski zbor avgusta 1939. na Ganovaču – Biogradsko jezero, zatim održavanje skojevske konferencije avgusta 1940. u prisustvu instruktora CK KPJ Vladimira Popovića i niz drugih akcija koje je Partija organizovala.

² Najbrojnija ćelija bila je *mojkovačka* sa 31 članom; zatim *bjelopoljska* (grad i selo Pripčici) sa 24 člana; *zatonska* sa 12 članova; *bistrićka* sa 11; *šahovička* sa 8; *-pavinopoljska* sa 8 i *ravnorečka* sa 7.

³ Vuko Bulatović sa Slobodanom Tuzlićem Butumom, postao je po naređenju Rifata Burdžovića Trša, od maja 1941. rukovodilac tehnike Oblasnog komiteta, koja je bila skrivena u zemunici više sela Pripčica.

Gradska omladina održavala je tesne veze sa omladinom sela. Tako su grupe omladinaca, predvođene skojevcima, odlazile na mobe u obližnja sela prilikom sabiranja letine. Svaka takva moba pred veče se pretvarala u malu konferenciju na kojoj bi se okupilo čitavo selo.

PRIPREME ZA ORUŽANE AKCIJE

Poseban polet u rad partijske organizacije u čitavom srezu na pripremama oružanih, akcija protiv okupatora uneo je Rifat Burdžović Tršo, koji se posle aprilskog sloma našao u svom zavičajnom Bijelom Polju. Stari komunista, iskusni organizator i učesnik u beogradskim demonstracijama, on je sve iskustvo organizacionog partijsko-političkog rada kao sekretar Mesnog komiteta u Beogradu preneo u sandžačke partijske organizacije, a posebno u organizaciju bjelopoljskog sreza, gde se najviše zadržavao. Pored ostalog, i to je znatno doprinelo da se čitav srez onako masovno ponese u ustanku i revoluciji, bez obzira na mladost pokreta.

Negdje sredinom juna 1941.⁴ Rifat Burdžović je organizovao savetovanje komunista bjelopoljskog sreza u kući Jagoša Pandurice kraj Sahovića. Referišući o političkoj situaciji, dao je smernice i konkretne zadatke u pogledu priprema oružanih akcija protiv okupatora, koji su se zasnivali na odlukama CK KPJ na Majskoj konferenciji u Zagrebu.

Odmah posle aprilske kapitulacije komunisti mojковаčke ćelije razvili su živu aktivnost na prikupljanju oružja. Probijajući se preko planina i bespuća, veliki broj članova Partije, skojevaca i simpatizera je posle kapitulacije doneo oružje, a izvestan broj skojevaca i simpatizera, koji nije bio mobilisan u aprilskom ratu, kupovao je puške od vojnika što su se vraćali sa fronta. Sem toga, partijska organizacija Mojkovca dobila je od koman-

40

⁴ Prema izjavama Muhameda Musica, Milutina Popovića, Marka Pandurice, Gene Popovića Koraća savetovanje u kući Pandurice u svakom slučaju je održano pre napada Nemačke na SSSR, jer u Rifatovom izlaganju o političkoj situaciji, kao i u diskusijama, nigde nije pomenut ovaj tako važan događaj. Svakako ono se zasnivalo na Majskom savetovanju CK KPJ u Zagrebu, jer su sve date direktive za dalji rad (pripreme za oružane akcije) u duhu ovog savetovanja. Međutim, neki drugovi iz Bijelog Polja uporno stoje na gledištu da je ovaj sastanak održan posle 8. jula i da je imao karakter skupa komunista sreza, ha kojem je prenesena direktiva za dizanje ustanka. Verovatno da ga oni mešaju sa hitnim sastankom na Bojnoj njivi, koji je Rifat održao 13. ili 14. jula, posle povratka sa Drijenka kod Kolašina, gde mu je član PK Crne Gore Savo Brković preneo direktivu o oružanom ustanku. Po povratku sa Drijenka Rifat je održao hitan sastanak sa prisutnim komunistima mojковаčke ćelije i dao zadatke u vezi sa ustankom.

⁴¹

dira žandarmerijske stanice Novice Krtolice 1 puškomitraljez, 4 puške, oko 5000 metaka i oko 200 kg eksploziva. Krtolica je i ranije pravio izvesne usluge komunistima u Mojkovcu.⁵ Tako je mojkovačka partijska organizacija uoči ustanka raspolagala sa 2 puškomitraljeza, sa oko 100 pušaka, blizu 50 000 metaka, 3 pištolja i 50 ručnih bombi.

Partijska organizacija intenzivno je radila sa naprednom omladinom i seljacima. Posebno je imala uspeha u organizovanju sabotirahja zahteva i naređenja okupatora i opštinskih vlasti koje je on postavio, i to u pogledu popisa stoke i hrane, predaje mobihzacijskih spiskova i sličnih evidencija. Ovo je bila jedina opština gde se nikakav zahtev okupatora nije mogao sprovesti.

Tokom juna partijska organizacija je osnovala kurs za obučavanje omladinaca i skojevaca u rukovanju oružjem i borbnoj obuci. Jedriom grupom od oko 20 skojevaca rukovodio je poručnik bivše jugoslovenske vojske Radomir Vuković. Kursisti su kasnije bili instruktori grupa kojih je bilo gotovo u svakom selu i zaseoku (u Stevanovcu, Prošćenju, Žarima, Lepencu, Tućićima, Mojkovcu i dr.).

U julskom ustanku mojkovačka partijska organizacija je, pored komunista i skojevaca, mogla u veoma kratkom vremenu da okupi i pokrene na akcije i oko 150 simpatizera. U to vreme ona je raspolagala sa oko 100 dobro naoružanih boraca. Izvestan broj drugarica pripremao se za bolničarke.

Kao iskusni rukovodioci desetina pokazali su se drugovi koji su već služili vojsku. Među njima su bili: Ljubomir Bakoč, Miro Kruščić, Milić Vlahović, Radomir Rakočević, Radisav Jušković, Petar Jokić, Boško Bošković, Milovan Rakočević.⁶

Šahovička partijska ćehja, koja je pred aprilski rat bila malobrojna, znatno, je uvećana dolaskom rudara iz Trepče i Tomaša i Zivka Zizića, starih i iskusnih komunista. Ona je intenzivno radila na pridobijanju uglednih i viđenijih ljudi u dolini Ljubovije.⁷ Oni su, izuzev trojice-četvorice, postali uporište u pohtičkom radu, pripremama za ustanak i daljim akcijama protiv okupatora.

⁵ U ustanku je učestvovao, a zatim bio komandir čete u 3. udarnom bataljonu Bjelopoljskog narodnooslobodilačkog odreda. U toku 1942. do juna. 1943. bio je komandir 1. čete 4. bataljona Treće proleterske (sandžačke) brigade.

⁶ Mnogi su kasnije bili hrabri komandanti bataljona i komandiri četa. Neki su izginuli, a neki proglašeni za narodne heroje.

⁷ Krsto Eadojević, kasnije prvi predsednik Sreskog NOO Bijelo Polje, Milojica Kljajić, Milinko Brajković, Miloš Čogura, Lazar Džaković, Rako Bošković, Milinko Ljučić, Bogdan Šuković, Vlado Vujčić, Radoje Marković, Savo Simović sa braćom, Tadiša Lučić, Obrad Čović, Petar Radojević, Aleksa Blagojević, Milan i Miloš Drljević, • Novak Ašanin, Đorđe Baltić i dr.

Odmah posle savetovanja u kući Pandurice šahovička organizacija je formirala tri ilegalna gerilska vođa od po 35 boraca, sastavljena isključivo od omladinaca –skojevaca i simpatizera. Pred ustanak skojevska organizacija je imala preko 50 članova.

Preko Marka Pandurice, sekretara šahovičke partijske organizacije, Mesni komitet Bijelog Polja održavao je vezu sa pavinopoljskom partijskom ćelijom.⁸ Svi materijali i direktive za ovu ćeliju išli su preko sekretara šahovičke organizacije.

Iako bez dovoljno iskustva, pavinopoljska ćehja razvila je živu aktivnost na pripremama za oružani ustanak. Zahvaljujući ugledu Alekse Dilasa Beča i njegovom radu kao učitelja osnovne škole u Stožeru, kao i popularnosti studenta Milovdna Jelića,⁹ Rada Bajčete i Neša Joksimovića, u ovom kraju je, pored omladine, pokretu pristupio i priličan broj najviđenijih ljudi, čak i bivših predsednika opštine (Marko Sekulić, Ljuboje Kljajević, bivši narodni poslanik Milo Joksimović i drugi).

Bjelopoljska partijska organizacija je u periodu priprema oružanih akcija imala stalno na okupu gotovo sve partijsko i skojevsko članstvo. Sastav njenoga članstva nešto se razlikovao od ostalih ćehja bjelopoljskog sreza – bili su to većinom studenti i đaci.

Mesni komitet sreza, gotovo u punom sastavu, nalazio se sve do 12. jula u gradu i tako reći neposredno rukovodio radom gradske organizacije.

Još u aprilskom ratu organizacija je poslala preko stotinu dobrovoljaca komandi mesta tražeći da im se da oružje i da se upute na front. Komanda mesta nije po tome ništa učinila. No, i pored toga, organizacija je, ne pitajući komandu mesta, organizovala kontrolu pete kolone, kopanje rovova i skloništa od bombardovanja, što ju je popularisalo u očima građana.

Organizacija je aktivno radila na prikupljanju oružja i municije. Oni komunisti i aktivisti koji su imali oružje dali su ga u kolektiv i ono je sklonjeno u magacin u selu Pripčićima. Uoči dolaska Italijana organizacija je uspela da preko dvojice službenika sreskog načelstva, očeva komunista, dođe do spiskova komunista i kompromitovanih, i da ih uništi, tako da okupator nije zatekao nikakvu evidenciju o »crvenima«.

Posle savetovanja u Šahovićima živo se radilo na formiranju ilegalnih pripremnh grupa od 6 do 8 drugova, sa kojima se intenzivno izvodila vojna obuka.

⁸ Mlada partijska ćelija: sekretar Milovan Jelić, članovi Kade Bajčeta, Ljubo Čović, Novak, Sveto i Nešo Joksimovići, Miloš Kljajević (Nikolin) i Radoman Sekulić.

⁹ Kasnije poginuo kao komandant bataljona. Proglašen je za narodnog heroja.

Radi sigurnosti od eventualnih iznenadnih akcija okupatora jedan broj komunista i skojevaca u gradu još od prve polovine juna nije spavao kod svojih kuća. Sem toga organizacija je u sreskom načelstvu imala svoje ljude, koji su mogli pravovremeno da obaveste o svemu što bi okupator preduzimao. Budnost se naročito pojačala posle napada Nemačke na SSSR, tim pre što smo uvek raspolagali podacima o hapšenjima koje su posle 22. juna Italijani preduzeli po nekim gradovima Crne Gore. Pošto je Mesni komitet pravovremeno obavešten da okupator shćnu akciju planira i u Bijelom Polju, doneo je odluku da izvestan broj članova Partije i SKOJ-a, uglavnom ilegalne pripremne grupe, izađe iz grada.

Tako je 12. jula oko 30 drugova izašlo iz grada i naveče se okupilo kod sela Čeoče, više Duge česme. Od njih je formiran Bjelopoljski gerilski vod koji je posle pristupanja ustanika iz Čeoča, Ujniča, Sela, Livadica, Grančareva i Oklada, a kasnije i Nedakusa, narastao na preko 60 drugova, od kojih je više od polovine bilo naoružano.

Odluku o napuštanju grada preneo nam je Aleksandar Vuksanović Lalo, negde oko 20 časova istog dana. Izlazak nije bilo lako organizovati i sačuvati u tajnosti. Jedan broj drugova je često menjao prenoćište, pa ih je trebalo pronaći i preneti im direktivu kao i uputstva o pravcu, zbornom mestu, načinu kretanja i dr. Lalo je zadužio nas četvoricu da u roku od jednog sata pronađemo i obavestimo po šest do osam drugova. Srećom dobro smo poznavali njihove porodice i bližu rodbinu pa smo u ovom malom gradu mogli da ih pronađemo na vreme.

Mah Ranko (Andrija), najmlađi brat Vuksanovića, prenosio je nekoliko puta preko Čukovca do Lješnice, pod nekim pohabanim hubertusom, oružje i municiju, a ostali drugovi su u nedrima i džepovima preneh literaturu. Veze su bile postavljene pravilno i besprekorno su funkcionisale. Kako je koji nailazio dobijao je pravac kretanja do sledeće veze, tako da se kod jedne veze nikad nisu istovremeno susrela dva druga. Do Čeoča kretalo se na velikom rastojanju. Tako smo uspeh, i pored susreta sa većim brojem seljaka koji su se vraćali sa petrovdanskog sabora, da ostanemo neprimećeni. Negde oko pola noći svi smo se našli u šumi iznad Duge česme. Iako smo bili sigurni da smo izašli nezapaženi, ipak smo se obezbedili vojnički. Lalo Vuksanović bio je komandir voda, a Vukić Dobričanin zamenik. Sledećih dana dobili smo još nešto oružja i municije iz partijskog magacina.

Mesni komitet sa sekretarom Munibom Kučevićem još u toku noći se smestio u Okladima, u blizini kuće Bogdana Tomovića. Tu je ostao sve do oslobođenja Bijelog Polja.

Dorđe Andrejević Kuri: KOLONA (ulje)

Vezu sa gradom pbezbekali smo još pre izlaska, tako da smo već 13. jula po podne imali prve vesti da su Italijani nešto uznemireni, da kontrolišu sve izlaske i ulaske u grad, da saslušavaju pojedine porodice, preteći im represalijama ako im se sinovi ne vrate, da je građanstvo zaplašeno itd.

Sutradan, 14. jula, sekretar Mesnog komiteta obišao je vod i informisao nas o situaciji i novim zadacima. Nije bilo govora o opštenarodnom ustanku, već su nam samo predstojale akcije koje je planirao Mesni komitet: rušenje mostova, napad iz zasede na manje okupatorske formacije, odbrana sela od pljačke okupatora i slično. Munib nam je tom prilikom objasnio i situaciju kod drugih, gerilskih grupa. U Ravnoj Rijeci, Bojištima i Palima formirane su tri gerilske grupe od po 8 boraca, koje su imale zadatak da u toku noći 14/15. jula ruše mostove i potporne zidove na komunikaciji od raskrsnice Slijepac-Most do Majne Gore; bistrička partijska organizacija sa Rasovom formirala je četiri gerilske grupe od po 6 boraca, koje su dobile zadatak da 14. jula naveče, zajedno sa našim vodom, izvrše rušenja u dolini Lima, na putu Bijelo Polje – Brodarevo. Dalje nam je rečeno da su na području Šahovića formirana tri jaka i dobro naoružana voda, a u pavinopoljskoj opštini jedan vod od 12 ljudi. Munib nas je još obavestio da je Tršo sa Mojkovčanima, odakle se najlakše održava veza sa drugovima iz KP Crne Gore.

U sklopu opštih diverzantskih akcija i naš vod je dobio zadatak, direktno od sekretara Mesnog komiteta, da sa gerilskim grupama iz Bistrice, Rasova i Pripčića u toku noći 14/15. jula poruši most kod Alomerskih bara na putu Bijelo Polje – Prijepolje, da na tom sektoru zapali sve drvene mostove i poruši propuste i da pokida telefonske linije na prostoru Sutivan – Kanje.

Vod je sa gerilcima iz Čeoča, Sela, Livadica, Okladi i Grančareva brojao oko 60 boraca, od kojih je polovina bila dobro naoružana. Oni su noću 14/15. jula krenuli prema Kanjama, spustili se na komunikaciju Bijelo Polje – Brodarevo i porušili i zapalili most na Alomerskim barama. Gerilske grupe – oko 20 naoružanih boraca – koje su sa nama sadejstvovala već su nas čekale sa desne strane Lima prema Alomerskim barama. Od Kanja se odvojila jedna grupa od 20 boraca, na čelu sa Vukićem Dobričaninom, spustila se u Sutivansku dolinu, pokidala telefonske linije u dužini 5 kilometara, na prostoru od Sutivana do Alomerskih bara.

Kada se u zoru 15. jula naš vod vratio u Čeoče, zatekli smo sekretara komiteta koji je sa dvojicom kurira tokom noći stigao od Trša iz Mojkovca. Obradovan našim uspehom u rušenju komunikacija, on nas je upoznao sa razvojem ustanka, govoreći da

se ne radi samo o gerilskim i diverzantskim akcijama, nego da borbe prerastaju u oružani narodni ustanak kojim rukovodi Partija, da su prekjuče oslobođeni Čevo i Vir-Pazar, da se priprema napad na ostale gradove u Crnoj Gori, da će večeras (15. jula) Mojkovčani napasti karabinijsku stanicu na Mojkovcu ...

Oduševljeni ovim vestima, borci su počeli da pucaju iz pušaka, što je u selu izazvalo uzbunu — ljudi su pomislili da se radi o napadu Italijana.

U vezi sa pripremama za napad na Bijelo Polje dobili smo zadatak da se u selima formiraju vodovi i čete narodne vojske, da se na konferencijama objasne ciljevi ustanka, da se dozvoli narodu da sam bira vojne starešine i da se komunisti pravilno rasporede po jedinicama.

Trebalo je raditi što brže, Vukić Dobričanin, Vojo Vukićević i Dobro Rajčević dobili su zadatak da odmah odu u Nedakuse i Sutivan, povežu se sa Pavlom Žužićem, održe konferencije i formiraju jedinice za napad na Bijelo Polje; Muho Dizdarević i Munir Adrović upućeni su u selo Kanje, a Novica Perović, Radoje Bulatović, Velimir Stojanović i Lazar Džaković za sela Grančarevske doline, Ujniče i Livadice sa istim zadatkom. Ostalo ljudstvo voda ostalo je na okupu radi novih akcija 1 priprema za napad na Bijelo Polje.

OSLOBOĐENJE MOJKOVCA

Trinaestojulski ustanak nije zatekao nespremnu mojškovačku partijsku organizaciju. Ona je, naprotiv, već bila uspela da angažuje najviše gerilskih grupa sa najboljim naoružanjem od svih grupa u srezu. I Tršo je od maja veći deo vremena proveo kod ove organizacije i neposredno rukovodio pripremama za oružane akcije. Čim je u toku noći 13/14. jula preko KP Crne Gore dobio direktivu o oružanom ustanku, sazvaio je na Kruškovoj lazini sastanak mojškovačkih komunista i preneo im je. Tu je donesena odluka da se od gerilskih grupa formiraju tri voda od po 20 naoružanih boraca i izvrši napad na karabinijsku i žandarmerijsku stanicu u Mojkovcu i oslobodi ovo mesto. Vodnici novoformiranih vodova bili su Ljubomir Bakoč, Miro Kruščić i Milić Vlahović. Od gerilskih grupa iz sela Stevanovca, Lepenca i jednog dela Prošćenja i Žari formiran je i četvrti vod, koji je imao zadatak da se 14. jula u prvi sumrak spusti kod Rogovog krša na put Mojkovac — Bijelo Polje, poruši ga i tu organizuje zasedu radi obezbeđenja od eventualne intervencija Italijana iz Bijelog Polja. Njemu je pridat i treći vod koji je imao da poruši komunikaciju na delu Rogov krš — Slijepac-Most.

Negde odmah iza podne 14. jula naišao je od Bijelog Polja jedan italijanski kamion i, pošto je karabinijskoj stanici u Mojkovcu ostavio nešto municije i hrane, produžio je ka Kolašinu. U Vrlostupu, na putu Mojkovac – Kolašin, dočekala ga je i napala podbiščka gerilska grupa na čelu sa Bečom Đilasom.

Napad na karabinijsku stanicu u Mojkovcu otpočeo je u prvi sumrak 14. jula. Još pre napada ustanici su se sporazumeli sa žandarmerijskom i finansijskom stanicom na Mojkovcu, koja je imala oko 12 žandarma i finansa, da ne da nikakav otpor. Čak su komandiri ovih stanica aktivno učestvovali u napadu na karabinijere. Pošto je jedna grupa od osam ustanika ušla neometano u zgradu žandarmerijske stanice, prva je počela dejstvo na karabinijere. Međutim, posada od 7 karabinijera, zabarikadirana u tvrdu zgradu, pružila je žilav otpor, tako da ih 1. i 2. vod nisu uspjeli savladati sve do jutra 15. jula, kad su stigli podbiščki gerilci na čelu sa Bečom Đilasom. Tek tada su ustanici *uspeli* da zapale stanicu i da karabinijere prinude na predaju. Dva karabinijera su bila ranjena, a od ustanika je lakše ranjen od ručne bombe Bečo Đilas. Zaplenjeno je 20 pušaka, nekoliko hiljada metaka, 2 sanduka ručnih bombi, 1 puškomitraljez i nešto hrane i vojničke opreme.

Još u toku noći, a naročito u zoru, došli su mnogi seljaci, bez poziva i oružja, negodujući što i oni nisu pozvani u borbu. Priključili su se ustanicima i zahtevali da se ide dalje – u napad na Bijelo Polje.

U oslobođenom Mojkovcu zaveden je red, ali nije odmah postavljena posebna komanda mesta. Filip Žurić, sa nekoliko naoružanih ustanika, bio je odgovoran za red i bezbednost u oslobođenom mestu.

Uveče 15. jula, 1. vod jačine 25–30 boraca, uglavnom komunisti i skojevac, na čelu sa Ljubom Bakočem, upućen je preko Cera i Potrka da pomogne šahovičkim gerilcima u napadu na Sahoviće.

OSLOBOĐENJE ŠAHOVICA

Posle aprilskog sloma šahovičku partijsku organizaciju ojačali su rudari iz Trepče: Nikodin Šćepanović, Živko Vojinović, Četko Kljajić, Dragutin Kljajić i Vuksan Baltić. Njenom organizacionom učvršćenju i poletu posebno su doprineli Tomaš i Živko Zizić, stari komunisti i intelektualci poznati u Čitavom kraju.

Krajem maja formirane su ilegalne gerilske grupe, oko 40 boraca, među kojima je bilo 8 članova Partije i 20 skojevac. Od naoružanja raspolagali su sa 25 pušaka, 1 puškomitraljezom,

sa oko 2500 metaka, 6 pištolja i desetak ručnih bombi, od čega se 11 pušaka, 1 puškomitraljez, 1500 metaka i 2 pištolja, nalazilo u tajnom magacinu u selu Muslićima. Sve do napada na Šahoviće ove grupe nisu učestvovala u diverzantskim akcijama.

Kada su im, 14. jula po podne, kuriri doneli obaveštenja od Rilata Burdžovića o ustanku u Crnoj Gori i direktivu o njihovom daljem radu, Zivko i Tomaš Žižić su obavestili sekretara ćelije Marka Panduricu i. već pred veče održali partijski sastanak na kome je donesena odluka da se 16. jula izvrši napad na karabinijsku stanicu u Šahovićima. Radi prikupljanja ustanika za ovu akciju u Šahovićima, odmah posle sastanka pošli su: Marko Pandurica u Glibovac i Poznanoviće; Zivko Vojinović i Novak Žižić u Pape; Batrić Rakočević i Četko Kljajić u Musliće i Čokrlje; Nikodin Šćepanović u Vukanoviće; Zivko i Tomaš Žižić u Šahoviće.

Već sutradan, 15. jula, pred podne, na Golom brdu iznad samih Šahovića, okupilo se oko 30 boraca, koji su podeljeni u tri grupe. Prva, najbrojnija, od 15 boraca, na čelu sa Tomašom Žižićem, imala je da izvrši napad na karabinijsku stanicu u Šahovićima, a druge dve, od po 8 boraca, upućene su dolinom Ljubovije u pravcu Slijepac-Mosta da poruše mostove i obezbede se od eventualne intervencije Italijana iz Bijelog Polja. Ove grupe porušile su i zapalile sve drvene mostove od Majne Gore do Zekića rijeke i ostale u zasedi do oslobođenja Šahovića. Njima su se usput priključili mnogi seljaci iz Pala, Tustova i Jabučine, tako da su se više nego udvostručile.

Odmah posle sastanka Tomaš Žižić je pismeno obavestio Milovana Jelića, sekretara pavinopoljske partijske ćelije, o situaciji i pripremi napada na Šahoviće, tražeći i njihovu pomoć. Pavinopoljske gerilske grupe su noću 15/16. jula porušile propuste i mostove u kanjonu Tješnja do Krakalica i postavile zasede od eventualne intervencije Italijana iz Pljevalja.

Udarna grupa na čelu sa Tomašem Žižićem, koja je imala zadatak da likvidira karabinijsku stanicu, postavila je zasede oko Šahovića i imala pregled čitave situacije u ovom mestu. U toku noći 15/16. jula stigao je Ljubomir Bakoč sa vodom Mojkovčana i u Graorištima se povezao sa Tomaševom grupom. Bakoč je izneo neka iskustva Mojkovčana pri likvidaciji mojkovačke karabinijske stanice. Odlučili su da najpre pozovu karabinijere na predaju, pa ako odbiju, da ih napadnu.

Karabinijere iz Šahovića, čije su veze sa Bijelim Poljem, Pljevljima i ostalim stanicama prekinute u toku 15. jula, bila je uhvatila panika. Primetivši 16. jula ujutru pokrete ustanika, karabinijeri su prihvatili pregovore i njihov komandir je došao na sastanak sa Zivkom Žižićem, u kuću Janketića. Mada mu je Žižić objasnio bezizlaznost situacije-u kojoj se nalaze, garan-

tujući im bezbednost života ukoliko se budu predali, komandir nije pristao na predaju, nadajući se verovatno pomoći iz bjelopoljskog ili pljevaljskog garnizona.

Kada se oko četiri sata posle podne Zivko Žižić vratio, odlučeno je da se stanica napadne.⁹ Sa pravca Potrka i Graorišta napadala je grupa Ljubomira Bakoča, a sa pravca Golog brda i Drndara grupa Tomaša Žižića. Posle kratke borbe, stanica je zauzeta na juriš. Videvši da se ne mogu odbraniti, karabinijeri su počeli da iskaču napolje, pokušavajući da se pojedinačno provuku kroz bašte, kukuruze i vrbake reke Ljubovidje. Međutim, svi su pohvatani i razoružani. U toku borbe jedan podoficir je ubijen, a jedan karabinijer ranjen. Ustanici nisu imali gubitaka.

Zaplenjeno je 8 pušaka, 1 puškomitraljez, 3 pištolja, nešto municije i nekoliko ručnih bombi. U karabinijerskoj stanici bilo je i pet nenaoružanih žandarma.¹⁰

Komandir stanice, koristeći šumu, uspeo je da se probije do sela Grančareva, ali su ga seljaci uhvatili, razoružali i predali ustaničkoj komandi u Šahovićima.

Ubrzo po likvidaciji karabinijerske stanice iz okolnih sela se prikupilo oko 300 ljudi, od kojih su mnogi bili sa oružjem. Cela okolina bila je borbeno raspoložena. Pošto im je Tomaš Žižić na zboru govorio o rasplamsavanju ustanka i ciljevima borbe, formirana je Šahovička četa sa komandrom Radomirom Janketićem. Sutradan je i u Muslićima formirana četa na čelu sa Milinkom Brajkovićem, a uskoro zatim čete ili vodovi i u drugim selima.¹¹ Radilo se užurbano na formiranju vojnih jedinica i njihovim pripremama za napad na Bijelo Polje.

OSLOBOĐENJE BIJELOG POLJA

Do 18. jula sve žandarmerijske i karabinijerske posade na teritoriji bjelopoljskog sreza bile su razoružane. Italijanska posada se nalazila još samo u Bijelom Polju. Sve telefonske linije sa drugim srezovima bile su presečene, putevi porušeni i mostovi popaljeni. Ovi uspesi gerilskih odreda u čitavom srezu.

¹⁰ Razoružala ih je jedna nemačka kolona koja je pre 20 dana prošla Vraneškom dolinom.

¹¹ U ovo vreme diškutovalo se o formiranju bataljona. Čak je za komandanta Šahovičkog bataljona predviđen Krsto Radojević. Međutim, sve do oslobođenja Bijelog Polja ostalo se samo na formiranju vodova i četa. Posle oslobođenja Bijelog Polja, (20. jula), negde 21. ili 22. jula, formiran je Šahovički bataljon sa komandantom Savom Drljevićem, koji je u isto vreme bio i komandant mesta u Šahovićima. Krsto Radojević je bio prvi predsednik opštinskog NO Šahovića, a kasnije prvi predsednik sreskog NO Bijelo Polje,

kao i vest o opštem ustanku naroda protiv okupatora u Crnoj Gori, masovno su pokrenuli ljude u ovom srezu. Desetine i stotine ih se javljalo u odrede, od kojih su, prema uputstvu Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, formirane čete i bataljoni na teritorijalnom principu.

U to vreme u Mesnom komitetu, koji se još uvek nalazio u Okladima, u kući Bogdana Tomovića, radilo se užurbano. Tu se uvek nalazilo 10 do 15 kurira ili onih koji su dolazili po razne instrukcije.

Pred veče 18. jula sazvana je u selu Čeoču konferencija kojoj je prisustvovalo blizu 300 osoba iz okolnih sela. Govorili su Aleksandar Vuksanović Lalo i Vojo Lješnjak. Prisutni su sa oduševljenjem prihvatili poziv Partije na ustanak, a posebno za napad na Bijelo Polje.

Na kraju konferencije od jedinica sa terena Grančarevo i Nedakusi formiran je Nedakuški bataljon – komandant Pavle Zitić, a lice za vezu sa narodom Vukić Dobričanin. U sastav bataljona ušli su: Grančarevska četa – komandir Lazar Đaković; Ujničko-čeočko-selska četa – komandir Radoje Bulatović; Nedakuška četa – komandir "Vojo Vukićević; Sutivanski vod – komandir Radoslav Sćepanović; Unevinsko-orahovački vod – komandir Radosav Kovačević i Okladski vod – komandir Vukašin Bulatović.

Baš kada se narod počeo razilaziti kućama, naišao je na konju stari barjaktar Gvozdinović, sa kojim se neko usput našao da su sovjetski padobrancii oslobodili Beograd. On je tu vest ozbiljno shvatio i saopštio je prisutnima. Nastao je pravi delirijum oduševljenja. Muku smo imali da objasnimo kako je to neproverena i, ustvari, netačna vest.

Aleksandar Vuksanović Lalo¹² odredio je rukovodiocima četa i vodova položaje na koje sutra (19. jula) treba da se prebace i blokiraju grad. Grančarevska četa 18. jula pred veče imala je da se prikupi kod škole u Banja-Selu, Ujničko-čeočko-selska na Marinu ravan, Nedakuško-sutivanske jedinice sa štabom bataljona da posednu položaje na Džafića brdu, a Okladski vod da se prebaci na polazni položaj sa leve strane Lješnice prema Babića brijegu.

Nemajući, zbog prekinutih telefonskih linija, nikakvih vesti o situaciji u Crnoj Gori kao i o situaciji kod Mojkovca i Šahovića, a da bi ustanike odvratili od napada na Bijelo Polje, Italijani su poslali izvestan broj poznatijih građana da nagovore ustanike da odustanu od napada na grad, jer će nastupiti »stra-

¹² Aleksandar Vuksanović Lalo član Vojne komisije pri Mesnom komitetu, 17. jula je pošao u Mojkovac i primio instrukcije o formiranju vojnih jedinica na sektoru od Oklada do Bistrice. Došao je od Trša iz Mojkovca 18. jula, pred konferenciju u Čeoču.

šna osveta okupatora«, u kojoj će »izginuti i ovo-malo preostalog srpstva«. Tako su kod Grančarevske čete i Okladskog voda dolazili Jovo Lazarević, bivši predsjednik opštine, i Mihajlo Minić, načelnik sreza; kod ravnorečkih četa Filip Hajduković, učitelj, i Milan Radović, hotelijer, a kod jedinica Nedakuškog bataljona učitelji Dimitrije Bulatović i Jovan Radović. Nosili su bele barjačiće i ustanici su ih nazvali »talijanskim parlamentarcima«, a negde »talijanskim emisarima«. Komunisti, koji su bili raspoređeni po jedinicama, energično su se suprotstavili ovim »parlamentarcima«, raskrinkavajući ih pred ustanicima kao najobičnije italijanske plaćenike, petokolonaše i kukavice. Tako su se ovi emisari bez ikakvog uspeha vratili u grad.

Dva dana pred napad na Bijelo Polje nastala je teška situacija u savinopoljskoj opštini, tj. na teritoriji gde je radila bistrička partijska ćelija. Gerilske grupe sa teritorije Bistrice i savinopoljske opštine bile su još od početka juna, zajedno sa naoružanim seljacima, u tako reći stalnoj pripravnosti, držeći neprestano straže prema sjeničkom srezu, u kome su imale vlast ustaše.

Komunisti bistričke ćelije 17. jula organizovali su konferenciju, kojoj je prisustvovalo oko 400 ljudi iz čitave savinopoljske opštine. Tada je formiran Debeljski bataljon od dve čete, sa ukupno oko 250 boraca. Za komandanta bataljona izabran je Čedo Jaćimović,¹³ a za lice za vezu sa narodom Mališa Sćekić. Komandir 1. čete bio je Čedo Jurišević, a 2. Milovan Campar.

Odmah posle akcije na Alomerskim barama formirana je Pećarska četa – komandir Stevo Dendić, koja je kao samostalna učestvovala u akcijama Debeljskog bataljona.

Zbog stalne opasnosti od upada ustaša iz sjeničkog sreza jedna četa ovog bataljona držala je položaje u graničnim selima sreza: Sjeničke Bare – Goševo – Grgaje.

U zoru 19. jula ustaše u jačini jedne čete, sa ustaškim žandarmima iz stanica Sjeničke Bare i Trešnjevica, vršile su pretrese u graničnim selima sjeničkog i bjelopoljskog sreza, pod izgovorom da kupe oružje od seljaka, a u stvari su pljačkali stoku. Kad su upale u selo Crvsko, u kome tada nije bilo snaga iz Debeljskog bataljona, jedan broj naoružanih seljaka, koji je, bojeći se da ih ustaše ne iznenade, stalno spavao u šumi sa oružjem, pripucao je na ustaške žandarme. Tada su žandarmi odveli iz sela deset seljaka kao taoce i zatvorili ih u žandarmarijsku stanicu. Međutim, seljaci iz Crvskog, uz pomoć jedne desetine 1. čete Debeljskog bataljona i još nekoliko naoružanih

¹³ Kasnije komandant četničkog bataljona i jedan od organizatora četnika u savinopoljskoj opštini.

seljaka, koji su hitno dotrčali iz obližnjih sela, napali su žandarmerijsku stanicu u Trešnjevici, proterali ustaške žandarme, oslobodili taoce, a zatim uništili svu opštinsku arhivu. Bojeći se nove intervencije i odmazde ustaša iz Sjenice, seljaci iz Crvskog tražili su od Debeljskog bataljona da im pomogne u obezbeđenju sela.

Baš u to vreme partijska organizacija Bistrice dobila je zadatak od Mesnog komiteta da formira bataljon i da ga pripremi za napad na Bijelo Polje. Međutim, zbog novonastale situacije ovaj bataljon se morao zadržati na položajima Sjeničke Bare – Trešnjevica radi obezbeđenja od sjeničkih ustaša (samostalna Pećarska četa angažovana je na tom zadatku).

Uoči napada na Bijelo Polje štab za rukovođenje ovim napadom dao je uputstva komunistima raspoređenim po teritorijalnim jedinicama da održe sastanke sa skojevcima i ljudima *bliskim* Partiji u vezi sa držanjem ustanika i održavanjem discipline u oslobođenom gradu. Zabranjeno je zalaženje u trgovine i privatne kuće i samovoljno uzimanje stvari čak i iz okupatorskih magacina. Naređeno je da se po jedinicama odrede straže za čuvanje trgovačkih radnji i magacina od eventualne pljačke..

U selu Zatonu organizovana je, 16. jula, konferencija kojoj je prisustvovalo preko 50¹⁴ lica iz Zatona i okolnih sela. Dušan Korać i Branko Radičević objasnili su ciljeve borbe i neposredne zadatke u vezi sa napadom na Bijelo Polje. Tada je formiran Zatonski bataljon od tri čete. Za komandanta bataljona izabran je Dušan Korać, a za lice za vezu sa narodom Branko Radičević. Za komandira 1. čete izabran je Rade Obradović, 2. Branko Sćekić, a 3. Dušan Tomović.¹⁴

Sutradan, 17. jula, na konferenciji u Loznoj, u prisustvu Dušana Koraća, formirana je samostalna Lozanska četa od oko 120 boraca, sa komandirskom Milom Tuovićem i licem za vezu sa narodom Muhamedom Musićem Mulom.¹⁵

Zatonski bataljon sa Lozanskom četom brojao je preko 400 boraca većinom naoružanih. Imao je i dva puškomitraljeza (»brno« i »šoša«), koje su neki drugovi iz aprilskog rata doneli sa albanskog fronta.

Stab za rukovođenje napadom na Bijelo Polje sačinjavali su: komandant Jagoš Rabrenović, lice za vezu sa narodom Rifat Burdžović Tršo, zatim Nedeljko Mardović, organizacioni sekre-

¹⁴ Pravnik iz Zatona, za razliku od Dušana Tomovića iz Mojkovca.

¹⁵ Musić tvrdi da je na pomenutoj konferenciji u Loznoj javno predložen i određen za lice za vezu sa narodom, premda takvih dužnosti u četama u ono vreme nismo imali, bez obzira da li je četa samostalna ili u okviru bataljona. Sličan slučaj imali smo i sa samostalnom Rasovskom četom, gde se pored komandira Miloja Dobrašinovića pominje kao lice za vezu sa narodom Velimir Pešić, izabran na isti način, javno na konferenciji, kao i Mulo Musić.

tar Oblasnog komiteta za Sandžak (Tršo je bio politički sekretar), Vukosav Bošković, član vojne komisije Oblasnog komiteta i članovi vojne komisije MK Bijelog Polja Aleksandar Vuksanović Lalo i Đuro Đukić. Štab se nalazio na sektoru Crnionica – Cerovo, odakle je rukovodio svim jedinicama koje su se 19. jula postavile na položaje i blokirale grad.

Ustaničke snage bile su raspoređene:

– Zatonski bataljon (1, 2. i 3. četa), ojačan Lozanskom četom, samostalnom Rasovskom četom i Pripčičkim vodom, ukupne jačine oko 600 boraca, pod komandom Dušana Koraća i Branka Radičevića, držao je sektor na desnoj obali Lima, sa zadatkom da u toku napada zauzme Nikoljac i zgradu sreskog načelstva, oslobodi iz zatvora uhapšeničke i taoce i da se preko mosta probije u grad. Rasovska četa imala je zadatak da pregazi Lim ispod Donje mahale i probije se prema staroj gimnaziji. Levo krilo Zatonskog bataljona štitio je Pripčički vod. Cila ova grupacija bila je uglavnom dobro naoružana (raspolagala je i sa dva puškomitraljeza).

Disciplina i vojnička spremnost vojnog rukovodstva i borackog sastava bataljona i jedinica koje su mu sadejstvovale bile su na zavidnoj visini. To je doprinelo da bataljon, i pored toga što je na goleti Obrova bio veoma izložen vatri italijanskog automatskog oružja, prođe bez gubitaka.

– Jugozapadna grupacija, sastava Mojковаčka četa – komandir Ljubomir Bakoč; Ravnorečko-bojištanska – komandir Milorad Šćepanović¹⁶ i Šahovička – komandir Krsto Radojević, pod neposrednom komandom štaba za napad na Bijelo Polje, bila je raspoređena: Ravnorečko-bojištanska četa na odseku leva obala Lima – Kruševo – Cerovo, Mojковаčka četa – Cerovo – Medanovići, a Šahovička četa leva strana Cerova – Babića brijeg.

Štab za napad na grad kretao se sa Mojковаčkom četom.

Ova grupacija imala je oko 400 naoružanih boraca (sa pridošlim iz Majstorovine i Jabučina i nenaoružanim – preko 600 ljudi), sa dva puškomitraljeza kod Mojковаčke čete.

– Zapadni i severozapadni sektor, od Babića brijega preko Lješnice do Džafića brda, poseo je Nedakuški bataljon, i to: Nedakuška četa (sa Sutivanskim vodom na levom krilu) položaje na Gusinom polju do vrha Džafića brda, Unevinsko-

¹⁶ U ovoj četi, na konferenciji održanoj 16. jula u Bojištima, postavljena su dva komandira čete – komunisti su izabrali Milorada Šćepanovića, rezervnog oficira i čoveka bliskog Partiji, a prisutni seljaci, u prvom redu pod uticajem Uglješe Pekovića, Vuka Adžića i Mila Bakočevića, izabrali su Vula Žurića, koji je inače bio nepopularan kao predsednik opštine. On se kasnije pokazao kao antimuslimanski nastrojen i postao je četnički komandant.

-orahovački vod na Džafića brdu, Ujničko-čeočko-selska četa od Džafića brda do Marine ravni, a Grančarevska četa na Marinoj ravni do iznad Čukovca. Okladski vod, koji se spustio u dolinu Lješnice do Kučevića vodenica, i jednu desetinu izbacio na Kulinu, vezivao je desno krilo Nedakuškog bataljona sa levim krilom jugozapadne grupacije. Jedinice zapadnog i severozapadnog sektora brojale su, sa naknadno pristiglim seljacima, oko 700 ljudi, od kojih je preko 400 bilo naoružano puškama.

Računa se da je u napadu na Bijelo Polje učestvovalo 1800 do 2000 ustanika, od kojih oko 350 bez oružja. Pored pušaka, nešto malo ručnih bombi, ustaničke snage su raspolagale i sa 4 puškomitraljeza.

U toku blokade grada, koja je trajala jedan dan i jednu noć, Italijani nisu vršili nikakve ispade. Oni su se uglavnom ograničili na kopanje rovova i organizovanje odbrane na prilazima grada i utvrđivanje u novoj gimnaziji u Praškoj, sreskom načelstvu (preko Lima) i još nekim tvrđim zgradama u gornjoj mahali. Glavna odbrana organizovana je u dvorištu i zgradi stare gimnazije na bregu u centru grada, koja ima dominantan položaj nad čitavim gradom i prilazima, i u sreskom načelstvu. U širokom dvorištu gimnazije napravili su solidne rovove sa saobraćajnicama.. Okupatorske snage u gradu brojale su oko 140 vojnika, karabinijera i oficira. Skoro svakog sata raspolagali smo tačnim podacima o situaciji u gradu i najmanjoj promeni u italijanskom planu "odbrane.

Napad je, prema naređenju štaba, trebalo da počne pred samu zoru 20. jula, s tim što bi se jedinice u toku noći primakle prilazima grada. Te noći malo je ko od ustanika spavao. Patrole su ulazile u grad i otuda donosile vesti da, sem u staroj gimnaziji i načelstvu, Italijana u gradu gotovo nema. Mnogi su zahtevali da se napad izvrši još u toku noći. Međutim, bez obzira na povoljnije uslove noćnog napada, komunisti su nastojali da održe disciplinu kod ljudstva, braneći ispravnost naredbe štaba o napadu pred zoru.

Negde posle ponoći na severnom i severozapadnom sektoru pronela se vest da se napad odlaže dok, navodno, ne stigne top iz Kolašina. Da bismo to proverili, poslali smo jednog drugu u štab našeg Nedakuškog bataljona. Već se bilo uveliko razdanilo kada se on vratio sa obaveštenjem da je stigla direktiva Pokrajinskog komiteta da se odustaje od napada na gradove, i da se nastavi sa gerilskim akcijama protiv okupatora. Stab bataljona je preporučio da komunisti i skojevci objasne ustanicima direktivu Partije i da se odstupi od grada. Ovo je sve komuniste pogodilo kao grom iz vedra neba. Ni neprospavana noć, ni umor zbog obilaženja položaja nisu nam pali tako teško kao ova vest iz štaba bataljona.

Ne saopštavajući ništa ustanicima, grupa od desetak članova Partije i skojevaca otišla je u štab bataljona da ispita o čemu se radi, pretpostavljajući čak i to da su ovakve vesti možda delo pete kolone. Tamo im je komandant bataljona Pavle Zizić objasnio kako je došla vest, kao i smisao i opravdanost direktive o nenapadanju na grad.

Dok se u štabu bataljona diskutovalo o načinu kako da se obaveste i ubede ustanici da odustanu od pripremljenog napada, naišao je jedan vod Mojковаčke čete sa komandrom čete Ljubomirom Bakočem, koji je tokom noći bio obišao položaje: od Crnionice prešao je na desnu obalu Lima, obišao Zatonški bataljon i Rasovsku čet, kod Gusinog polja prešao na levu obalu Lima i došao u Nedakuški bataljon. Kada je stigao kod Rasovske čete, na položajima Loznice, kod komandira Miloja Dobrašinića, primio je poruku štaba bataljona da se odstupi od grada. I on je sa vodom požurio da pronađe štab i proveru ovu odluku.

Primećujući neku neodlučnost kod ustaničkih jedinica, Italijani, koji su, izgleda, očekivali napad u zoru, počeli su sa stare gimnazije da tuku mitraljeskom vatrom po položajima Nedakuškog bataljona (Marinu ravan i Džafića brdo), a naročito položaje Zatonskog bataljona na Mišovači i .padinama Obrova.

Negde oko 9 sati došao je iz štaba Aleksandar Vuksanović Lalo sa dvojicom kurira. Prvo je naišao na Ujničko-čeočko-selsku čet, gde je zatekao većinu komunista i skojevaca iz Nedakuškog bataljona. U voćnjacima Pruške, iza nove gimnazije, objasnio nam je da je direktiva preneti od Pokrajinskog komiteta i da prema njoj moramo napustiti blokadu i odustati od napada na gradove, a produžiti sa gerilskim i diverzantskim akcijama protiv okupatora. Pričao nam je da je ova direktiva teško pogodila i članove štaba za napad na grad, a naročito Trša, ali da su se kao disciplinovani komunisti ipak složili sa njom, da je Rifat poslao drugove da obaveste komuniste, koji će odluku pravilno objasniti ustanicima, i da se štab sa Mojkovčkom i Ravnorečkom četom povukao preko Slijepac-Mosta u pravcu Cera i Mojkovca.

Iako nam je izgledalo da ustanici ne znaju ništa o ovoj direktivi, oni su svi, tako reći munjevitom brzinom, bili obavesteni. Izvestan broj simpatizera Partije i omladinaca prilazio nam je i diskretno pitao šta je razlog ovakvoj direktivi. Bili smo stvarno u teškoj situaciji. Govorili smo im da je to partijska direktiva i da je treba pravilno shvatiti i bez panike se povući kroz.bašte Pruške prema Lipnici, tako da Italijane ostavimo u uverenju da ćemo ih sledeće noći napasti. Pored toga, Lalo je sa kuririma produžio za štab bataljona.

Negde pre jedanaest časova čitavu ovu mučnu situaciju rešio je u stvari Dušan Korać sa Zatonskim bataljonom, Rasovcima i Pripčćanima. Oni se nisu složili sa direktivom i Korać i Radičević su naredili da bataljon pređe u napad.

Borci Zatonskog bataljona, jedan po jedan, grupica po grupica, desetina po desetina, gotovo nezaštićeni, pod vatrom italijanskih automata i bacača, neustrašivo su se prebacivali i spuštali niz gole strmine Obrova i upali u Nikoljac.

I štab Nedakuškog bataljona odlučio je da se ne odstupa, već da se krene u napad. Komunisti i ostali ustanici jedva su dočekali ovakvu odluku.

Rasovska četa, sa komandrom Milošem Dobrašinićem, veoma brzo je pregazila Lim i nastupala kroz Donju Mahalu. U isto vreme je i Nedakuški bataljon kroz Prušku, trčecim korakom, stigao, do hotela i pijace, a zatim brzo nastavio uz brijeg ka staroj gimnaziji.

Čim su borci Zatonskog bataljona iz Cemovića bašte obasuli vatrom zgradu načelstva, Italijani su se odatle povukli, pošto im je Filip Lukić, koji se nalazio sa Rasovskom četom, prekinuo telefonsku vezu sa starom gimnazijom. Tako su se svi Italijani koncentrisali u staroj gimnaziji i rovovima u njenom dvorištu. Pošto su upali u sresko načeistvo, Zatonci su oslobodili taoce i ostale uhapšene¹⁷ i jednom četom jurnuli preko mosta ka staroj gimnaziji.

Od snaga jugozapadne grupacije, koja je odstupila sa štabom, jedino se Šahovička četa sa komandrom Krstom Rađevićem brzo povratila i stigla da učestvuje u opštem napadu. Oko 80 njenih boraca, zajedno sa Okladskim vodom, tukli su sa Kuline i šljivika više Rasadnika prozore gimnazije i roveve u dvorištu preciznom vatrom i ranili italijanskog mitraljesca na teškoj »bredi« na jugozapadnoj strani zgrade.¹⁸

Nastala je prava trka ko će prvi stići do gimnazije i baciti bombe u rov.

Iznenadjeni hrabrošću i navalom ustanika sa svih strana, Italijani, koji su imali tri ranjena i jednog mrtvog, istakli su belu zastavu, čim su ustaničke bombe počele da prašte po njihovim rovovima.

Tako je nešto ispred podne u dvorištu gimnazije postrojeno 140 zarobljenih italijanskih oficira, vojnika i karabinijera.

¹⁷ Među uhapšenima bio je i stari Četko Radović od blizu 90 godina, koji je 20. jula u zoru zalutao sa položaja i pao u ruke italijanske patrole. Našavši kod njega crnogorski revolver, Italijani su ga smatrali ustanikom i osudili na streljanje, koje je trebalo da se izvrši po podne.

¹⁸ Prilikom upada u gimnaziju Šahovička četa je zaplenila ovu »brodu« kojom se hrabri mitraljezac Rađomir Šuković (saobraćajac iz Beograda) borio sve do svoje pogibije marta 1942. godine.

Zaplenjeni su: magacin sa preko 250 pušaka, jedan veliki i nekoliko malih bacača, 2 teška mitraljeza, 8 puškomitraljeza, nekoliko desetina sanduka municije, nekoliko sanduka ručnih bômbi, preko 1000 mina za veliki minobacač i oko 2000 granata za male minobacače, zatim pun silos sa nekoliko desetina vagona brašna, makarona, pirinča, šećera, konzervi i druge hrane, jedan luksuzni automobil, 3 kamiona i nešto razne opreme.

Vest o oslobođenju Bijelog Polja stigla je jedinice jugo-zapadnog sektora koje su očigledno teška srca napustile blokadu grada negde oko Pali više Slijepac-Mosta. Štab koji je određen da rukovodi napadom na Bijelo Polje sa Mojkovačkom četom brzo se vratio ka gradu, u koji je stigao negde oko 15 časova.

Besprekorni red koji je uticajem komunista zaveden u oslobođenom gradu iznenadio je sve građane, pa čak i naše protivnike. Naoružane straže obezbeđivale su svaku radnju, magacine i druge objekte.

Međutim, niko se nije setio da zarobljenim italijanskim oficirima oduzme foto-aparate. Pošto je bilo naređeno da se sa zarobljenicima ne postupa grubo, da im se ne oduzimaju lične stvari – satovi, nakit, novac i drugo – smatrali smo da tu spadaju i fotoaparati. Tako su italijanski oficiri, koji su bili smešteni u jednoj velikoj hotelskoj sobi, sa prozora snimili veliki broj naoružanih ustanika i aktivista iz mesta i sve što se dešavalo prva dva dana u oslobođenom gradu. To nam se kasnije, kada smo se morali povući iz Bijelog Polja, teško osvetilo: prepoznavani su, hapšeni i internirani učesnici u ustanku.

Istog dana oko 18 časova održan je veliki miting u gradu, na kome se što ustanika, što građana, našlo preko 4000 lica. Govorili su Rifat Burdžović i Miloje Dobrašinović. Rifatov govor ostavio je izvanredno snažan utisak na masu i revolucionarno je naelektrisao, tako da se dobio utisak da nije bilo čoveka koji sa oduševljenjem nije prihvatio poziv Partije na oružanu borbu protiv okupatora.¹⁹ Pozivao je i muslimane i pravoslavne, da izdrže u borbi, koja neće biti laka, a njihovo bratstvo i jedinstvo je najveća garancija uspeha u daljoj borbi.

¹⁹ Tršo je svojim govorom tako zapalio masu da je i kod jednog broja ustanika nestalo utiska da je on krivac za odstupanje od grada. Naime, izvestan broj ustanika, možda i antimuslimanski nastrojenih, pokušao je zlonamerno, a neki i nesvesno, da okrivljuje Rifata zbog direktive da se napusti blokada grada, tumačeći da je on to učinio zato što je musliman, što se »preplašio da muslimani ne stradaju prilikom borbi za oslobođenje Bijelog Polja«, jer je, tobože, postojala bojazan »da crnogorski elemenat ne poubija muslimanski živalj« i si. Sva ova zlonamerna prebacivanja Rifatu brzo su nestala, i on je i dalje ostao najuticajniji i najpopularniji komunista u srezu.

Na zboru je formirana komanda mesta i posebna jedinica Narodne milicije. Rifatov predlog da Miloje Dobrašinović bude komandant mesta, a Branko Radičević politički rukovodilac, zbor je jednodušno prihvatio. Rifat je usputno objasnio zadatke komande mesta. Dalje su predloženi i jednodušno prihvaćeni članovi sreske narodne vlasti, i to: kao predstavnici Partije Nedeljko Merdović, Munib Kučević, Aleksandar Vuksanović Lalo, Zivko Žižić i Branko Radičević; kao predstavnici Demokratske stranke Miloje Dobrašinović, Marko Bulatović i Danilo Obradović i kao viđeniji građani proto Miloš Popović, muftija Harum Lamežović i Andro Stanić.

Sutradan, 21. jula, na sastanku izabranih predstavnika sreske vlasti sa komunistima i rukovodiocima oružanih borbi, u Bijelom Polju formiran je Vojni komitet, koji su sačinjavali: Dušan Korać, šef oružanih snaga, Rifat Burdžović Tršo, Tomaš Žižić, Radomir Vuković (bivši poručnik jugoslovenske vojske i elan Partije), Stanko Bulatović i Miloje Dobrašinović.²⁰

Sto se tiče sreske vlasti — koju smo zvali i ustanička, kasnije narodna, pa odbor — još prvog dana po oslobođenju Bijelog Polja, na inicijativu Dušana Koraća, postavljeni su komesarijati: komesar za ishranu i snabdevanje fronta Aleksandar Vuksanović Lalo; komesar i šef vojnih snaga Dušan Korać, komesar za agitaciju i propagandu Nedeljko Merdović.

Milicija je formirana odmah na zboru prvog dana po oslobođenju grada, (njeni pripadnici su odmah stavili oko ruku crvene trake). Njen prvi komandir bio je Milorad Bakoč. Bilo je na okupu oko 50 naoružanih ljudi i stanovali su zajedno (u kući Ilije Basekića, preko Lima), imali svoju kuhinju i živeli potpuno vojničkim životom.²¹

Komesarijat oružanih snaga rukovodio je novostvorenim frontom prema sjeničkim ustašama. Istog dana uveče kada je

²⁰ Miloje Dobrašinović kao komandant mesta pojavljuje se i u Vojnom komitetu i u Odboru sreske vlasti, bez obzira što u ono vreme nije bio član Partije. Njega su i pre rata kao poslaničkog kandidata na opozicionoj listi uvek na izborima podržavali komunisti. Kao direktor gimnazije i uticajna ličnost u srezu, bio je u organizacijama tokom ustanka i kasnijih borbi, u kojima je do kraja učestvovao, koristan zbog svoje popularnosti.

²¹ Stavljanje crvene trake oko leve ruke, kao oznake milicionara, bila je ideja Dušana Koraća, kao i formiranje komesarijata. Sutradan Rifat Burdžović je ubedio Dušana da je ta oznaka za miliciju nezgodna, da smeta osnovnom planu širokog prilaženja rodoljuba ustaničkim snagama, pa je crvena traka zamenjena plavom.

Sto se tiče postavljanja komesarijata i njihove funkcije, izgleda da je to bio stav Mesnog komiteta, jer su te funkcije ostale i posle njegovog sastanka (22. jula). Komesarijati su ustvari ostali sve do nailaska, 26. jula, Milovana Bilasa i Arsa Jovanovića iz Glavnog štaba za Crnu Goru. Đilas je preneo drugovima iz komiteta da nigde u Crnoj Gori nema postavljenih komesara, već da tu funkciju obavlja odbor ustaničke vlasti. -

oslobođeno Bijelo Polje ustaše sa sektora Sjenice mobilisale su jedan deo zavedenih muslimana i upale u selo Crvsko i još neka sela na granici sjeničkog i bjelopoljskog sreza i počele paliti kuće. Ustaše su pokrenule muslimane parolom: »Spašavajmo našu braću u Bijelom Polju koju uništiše crnogorski ustanici'... Crnogorci komunisti staviše pod nož sve do poslednjeg muslimanskog uva...«

U toku noći 20/21. jula hitno je poslata Mojковаčka četa sa komandirima Ljubom Bakočem u pravcu Sjeničkih Bara kao pomoć Debeljskom bataljonu, a sutradan je kao pojačanje poslata i Ravnorečka četa.

Komesarijat za ishranu odmah je preuzeo sve magacine sa hranom i municijom, organizovao radionice, pekare, kuhinje za prolazne borbe itd. On je uglavnom rukovodio celokupnom materijalnom pomoći u ishrani i drugim potrebama, kako za borbe na frontu tako i za građanstvo.

Rifat Burdžović je 21. jula održao sastanak sa svima bivšim činovnicima, aktivnim i rezervnim oficirima i podoficirima, izneo im političku situaciju i značaj oružanih borbi protiv okupatora, ukazao im na njihovu ulogu u narodnoj borbi i pozvao ih da prema svojim sposobnostima zauzmu mesta u redovima ustanika.

Mesni komitet na čelu sa sekretarom Munibom Kučevićem održao je 22. jula, u prisustvu političkog sekretara Oblasnog komiteta Burdžovića i organizacionog sekretara Merdovića, sastanak u bašti inženjera Popovića u Nikoljcu, na kome je analizirana opšta situacija u srezu i postavljeni zadaci za dalji rad: osnivanje odbora narodne vlasti po selima, omasovljenje partijskih jedinica (ubrzo su partijske jedinice u srezu primile preko 30 novih članova i oko 20 kandidata). Naročito se Mesni komitet zabavio problemom novootvorenog fronta Sjeničke bare -- Korita.

Na ovom sastanku Mesni komitet je doneo odluku da se formira jedan bataljon i pošalje u Maoče kao pomoć pljevaljskim ustanicima, koji su planirali napad na Pljevlja. Taj zadatak je dodeljen članu Mesnog komiteta Živku Ziziću, koji je trebalo da formira bataljon, sa terena šahovičke i pavinopoljske opštine, povede ga u Maoče i stupi u kontakt sa drugovima iz MK Pljevalja. Ovaj tzv. Bjelopoljski bataljon formiran je uglavnom od dobrovoljaca na konferenciji u bašti Milana Drljevića. Za komandanta je određen Radomir Janketić, a za lice za vezu s narodom Živko Zizić. Bataljon je 29. jula krenuo za Maoče i tamo ostao oko nedelju dana (sve do odstupanja iz Bijelog Polja 7. avgusta), čekajući zadatke u vezi sa napadom na Pljevlja. Međutim, do ovog napada tada nije došlo.

U Bijelo Polje je 28. jula stigao jedan bataljon kolašinskih ustanika (sa ljudstvom iz Lipova) pod komandom Vasilija Popovića, kapetana bivše jugoslovenske vojske. Pošto se odmorio i snabdeo sa nešto odela, suvom hranom za tri dana i municijom, i ovaj bataljon je krenuo za Pljevlja da bi učestvovao u planiranom napadu na ovaj grad. Prilikom odlaska dodeljena su mu dva bolničara sa kursa organizovanog pod rukovodstvom dr Martinovića, lekara iz Bijelog Polja, odmah po oslobođenju ovog mesta. Kurs, koji je pohađalo oko 20 de vojaka i mladića, radio je sve do napuštanja Bijelog Polja 7. avgusta.

FRONT SJENIČKE BARE – KORITA I PRVE USTANIČKE ŽRTVE

Posle aprilskog sloma vlast u Prijepolju, Priboju, Novoj Varoši i Sjenici držale su ustaše, koje su od izvesnih zavedenih muslimana formirale takozvanu muslimansku miliciju. One su uz pomoć ove milicije neprestano upadale u srpska sela, vršeći pljačku, teror i ubistva. Da bi se zaštitila, srpska sela su se organizovala za odbranu.

Partijska ćelija Bistrice sa komunistima Milutinom Popovićem, Mališom Šćekićem, Mulom Musićem i drugovima iz Lozne: Camilom Mehović, Dušanom Bulatović, Vlajkom Šćekićem i drugim komunistima iz Zatona, neprekidno su delovali u pravcu smirenja, objašnjavajući nužnost bratstva i jedinstva, jer svaka borba i razdor na verskoj i nacionalnoj osnovi koristi jedino okupatoru.

Od svog formiranja Debeljski bataljon je stalno držao položaje na granici sjeničkog sreza. Ustaše iz Sjenice su, posle sukoba u Crvskom i Trešnjevskom (19. jula), krenule jakim snagama, mobilisući usput znatan broj muslimana, napale Debeljski bataljon na položajima kod Trešnjevica i prinudile ga da se povuče na liniju Lebalj – Pećarska. Tako su ustaše sa muslimanskom milicijom zaposele dosta širok prostor prema bjelopoljskom srezu.

Ustaničke snage koje su se prema naređenju Vojnog komiteta prebacile u pravcu ugroženih terena grupisale su se na frontu Sjeničke Bare – Korita, i to: prema Sjeničkim barama – Debeljski bataljon i Mojковаčka, Ravnorečka, Nedakuška, Bjelopoljska i Ujničko-selska četa i četa iz Kolašinskih Polja, a na sektoru Korita – Zatonski bataljon (sa dve čete), zatim Rasovska, Lozanska, Kostanička i Koritska četa, i najzad Brzavski bataljon iz beranskog sreza pod komandom kapetana bivše jugoslovenske vojske Toma Zečevića. Tako je do 23. jula bio zaposednut ceo front prema sjeničkom srezu.

Za sektor Bare – Korita Vojni komitet je postavio novo rukovodstvo na čelu sa Jovom Mišićem, kapetanom bivše jugoslovenske vojske, i licem za vezu sa narodom Milutinom Popovićem, a na sektoru Korita i prema granici štavičkog sreza ustaničkim jedinicama komandovao je Tomo Zečević, koji je tu hrabro poginuo. Na ovom sektoru uglavnom se nalazio i rukovodilac oružanih ustaničkih snaga Dušan Korać.

Zbog nepovezanosti komande, nejednovremenog angažovanja, širine fronta i slabih veza između jedinica, naše snage su pretrpele ozbiljne gubitke – imali smo 8 mrtvih i 3 ranjena.²² Ustaše su, prema kazivanju seljaka, imale preko 15 mrtvih i desetak ranjenih. Odstupile su ostavivši na položaju oštećen teški mitraljez, mali bacač i puškomitraljez tipa »šoša«.

Iako su ustaničke snage na čitavom sektoru potisnule ustaše i osvojile važno strategijsko mesto Ugrinac, ipak je Vojni komitet imao velike teškoće oko stabilizacije fronta i sređivanja stanja u pojedinim jedinicama. Poznati reacionari, kasnije četnički rukovodioci: Vule Zurić, Milinko Radović, Vuko Adžić i drugi iskoristili su ovu situaciju za odmazdu nad muslimanskim stanovništvom koje se masovno povlačilo u dubinu teritorije sjeničkog sreza. Zbog toga je na taj deo fronta poslato još 20 članova Partije i kandidata, koji su uglavnom razmeštem po jedinicama pomenutih komandira i vojnika da održe disciplinu i prekinu svaku pljačku i teror nad muslimanskim stanovništvom. Cim su osetili prisustvo komunista i njihovo energično suprotstavljanje svakoj samovolji ustanika, Vule Zurić, Milinko Radović i Jovo Lazarević su napustili front.

Radi stabilizacije fronta Vojni komitet je naredio da se ustaničke jedinice sa Ugrinca povuku na teritoriju bjelopoljskog sreza i posednu položaje frontalno prema ustašama, koje su se takođe zadržale na svojim položajima, ne pokušavajući da pređu granicu bjelopoljskog sreza.

Da bi se obezbedili od muslimana iz Zatona, tamo je upućena delegacija na čelu sa Dušanom Koraćem, koja je trebalo da muslimanima ponudi mir i pozove ih u zajedničku borbu protiv okupatora. Kada je Korać na širem skupu ukazao da je muslimanima mesto sa Srbima i Crnogorcima, a ne sa Italijanima i ustašama, većina je bila spremna da to prihvati. Među-

²² Poginuli su: Šukrija Međedović, istaknuti komunista bjelopoljske partijske organizacije, Dimitrije Furundžić, napredni intelektualac iz Basova, Zdravko Pajević, omladinac iz Bistrice, Nedeljko Popović i Novo Nedović, omladinci iz Pećarske. Sa sektora Brzave, Zatona i Lozne poginuli su komandant sektora Tomo Zečević i komandir čete iz zatonskog bataljona Dušan Tomović, sudski pripravnik, a iz Mojковаčke čete Milan Sindić. Ranjeni su: Vojislav Bulatović Strunjo, Dušan Tomović iz Mojkovca i Isak Cvijović, omladinac iz Sutivana.

tim, hodža iz Godijeva se suprotstavio sa obrazloženjem da su »komunisti protiv vere, i on kao sveštenik mora biti protiv komunista. Tako misli svaki Turčin, a Turska je uz Nemačku«, pa se i oni moraju »držati Turske«.

Pošto su ustaničke snage odbacile muslimansku miliciju i žandarme sa Peštera, front koji se protezao celom linijom bjelopoljskog i sjeničkog sreza i dalje granicom Crne Gore sve do Gusinja i Plava neko vreme se stabilizovao.

Na sektoru Korita napadala je muslimanska milicija iz štavičkog sreza, koju su Italijani formirali još u junu. Sa njom su išli i žandarmi, koji su kao vojnički obučeni i vični borbi, sačinjavali komandno osoblje.

Milicija i žandarmi koji su prodrli do Ivanja opljačkali su srpsko stanovništvo i, pored ostalog, poterali oko 500 ovaca. Stoka je deljena »ratnicima« iz štavičkog sreza. Pored ovaca, opljačkanih od Srba, izvestan broj je oduziman, kao kazna, i od onih muslimana sa Beštera koji se nisu odazvali pozivu za borbu. Sve je to sačinjavalo »opšti fond« za podelu učesnicima u borbi protiv ustanika bjelopoljskog sreza.

; - U saglasnosti sa Vojnim komitetom izvršena je izmena rukovodećeg kadra po četama i bataljonima i objedinjena komanda na oba sektora. Sve do 3. avgusta na ovom delu fronta nije bilo borbi, što su komunisti iskoristili za politički rad i organizaciono učvršćenje jedinica. U to vreme izdavan je .list »Gerilac«,²³ koji je umnožavan na šapirografu a po četama čitana marksistička i druga napredna literatura. Iz Bijelog Polja su redovno stizale vesti koje su čitane u svim jedinicama kao i narodu po selima. Ishrana u jedinicama bila je dosta dobro organizovana – svaka četa je imala ekonoma, kao i kazane za kuvanje jela. Iz Bijelog Polja je svakodnevno donošen hieb na položaje – po kilogram na borca, a pored toga slat je i pirinač, šećer i drugo. Mesom se svaka jedinica snabdevala od dobrovoljnih priloga seljaka sa dotičnog područja.

Za 16 dana, koliko je teritorija bjelopoljskog sreza bila slobodna, intenzivno se radilo na proširivanju baze za borbu protiv okupatora. Oblasni komitet KPJ za Sandžak preduzimao je sve mere da se uspostave dobri odnosi sa muslimanima i osigura zajednička borba. U sva muslimanska sela bjelopoljskog sreza odlazili su komunisti i održavali konferencije, uže sastanke i vodili pojedinačne razgovore sa ljudima. Vojni komitet je poslao uputstva i licima za vezu sa narodom u jedinicama koje su se nalazile na frontu da uspostavljaju vezu sa muslimanima, tako da su ovi gotovo svakodnevno upućivali pisma pojedinim ljudima iz sjeničkog sreza, pa i u Sjenicu, u kojima su objašnja-

²³ Izdata su svega dva broja.

vali ciljeve borbe, ističući da borci nemaju ništa protiv muslimana; već se bore protiv okupatora i onih koji ga pomažu. Muslimani su pozivani da napuste svoje vođe koji rade za račun okupatora i raspiruju bratoubilačku borbu. Jedna delegacija iz Pavinog Polja sa Milovanom Jelićem odlazila je u Brodarevo radi pregovora.

Nije propušten gotovo nijedan pogodan momenat a da se nešto ne učini na uspostavljanju dobrih odnosa sa muslimanima. Međutim, muslimanska reakcija iz gradova imala je jak uticaj na sujeverne i zaostale seoske muslimanske mase, koje su živjele u nemaštini i bedi, a nisu uviđale šta je tome uzrok niti da se borbom protiv neprijatelja i revolucijom njihov položaj jedino može rešiti.

Komunisti su nastojali da pomognu i mnogim ljudima iz redova srpske i crnogorske reakcije, mada su znali za njihov reakcionaran stav prema narodnooslobodilačkoj borbi, iako se ovi još nisu usuđivali da ga otvoreno ispolje, znajući da bi se našli usamljeni i izolovani od naroda. Njima je bila pružena mogućnost da napuste svoja shvatanja i pođu u borbu zajedno sa narodom ili da pred njim razotkriju svoje namere. Svaku njihovu akciju na zaoštavanju odnosa sa muslimanima komunisti su odmah u početku suzbijali i sprečavali. U tome im nisu pravljene ustupci ni pod kojim uslovima.

Iako se veliki broj ljudi nalazio u jedinicama, narodna vlast je preduzimala mere da se poljski radovi obave na vreme. Mesni komitet KPJ za Bijelo Polje predložio je da se narodu, kao pomoć, podele izvesne namirnice. Tako je narodna vlast podelila seljacima 12 vagona soli i 20 vagona kukuruza. Pomoć je dodeljena i siromašnim građanima u Bijelom Polju.

Međutim, srpska i crnogorska reakcija nije mirovala. Pronosila je vesti o skorom dolasku, velike italijanske vojske i teškoj odmazdi nad narodom, za šta su »skrivali komunisti«. Jedan deo ove reakcije pošao je sa jedinicama da nagovara borce na odmazdu nad muslimanskim stanovništvom i odvrća ih od borbe protiv okupatora. A kada im nije bilo dozvoljeno da pljačkaju i pale po muslimanskim selima, napustili su položaje i u pozadini radili na razbijanju ustanka. I pored svega toga, ustaničko rukovodstvo nije preduzimalo protiv njih nikakve oštrije mere, zbog toga što su i Oblasni komitet KPJ za Sandžak i Mesni komitet bjelopoljskog sreza nastojali da borba protiv okupatora, obuhvati što širi krug ljudi, bez obzira na raniju političku opredeljenost. Sto se tiče muslimanskog stanovništva u srezu, ono je u vreme ustanka zauzelo neutralan stav. Iako je iz redova muslimana bilo nekoliko istaknutih komunista i organizatora borbe protiv okupatora u bjelopoljskom srezu, ipak je uticaj Partije među muslimanima bio slab. Me-

đutim, za 16 dana slobodne teritorije i rada narodne vlasti, muslimani su se ipak mogli uveriti da jedino komunisti i oni koji sa njima iskreno sarađuju žele saradnju sa muslimanskim stanovništvom i bratstvo i jedinstvo celog naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Još pre napada na Bijelo Polje priličan deo ustaničkih snaga morao, se angažovati na sektoru prema Biovom grobu i Komaranima, odakle su ustaše iz Prijepolja huškale muslimane protiv Srba u Pavinom Polju i Mioču. Ove snage, jačine oko bataljona, pod rukovodstvom Neša Joksimovića i Milovana Jelića (lica za vezu sa narodom), smenjivale su se na pomemrtim položajima. Ovaj front je bio pod direktnim rukovodstvom Sava Drljevića, komandanta Šahovičkog bataljona i komande mesta, koji je objedinjavao sadejstvo jedinica na čitavom sektoru od Graba do Dobrinja (Mioče).

POVLAČENJE IZ BIJELOG POLJA

Ustanici su držali vlast u bjelopoljskom srezu i gradu negde do 7. avgusta, kada je italijanska kaznena ekspedicija iz Albanije napala na Crnu Goru i ponovo okupirala oslobođene gradove. Vesti o prodoru većih italijanskih snaga iz Albanije prema Cetinju i Podgorici nametale su Mesnom i vojnom komitetu potrebu da blagovremeno preduzmu mere za organizovano povlačenje iz grada. Trebalo je iz magacina evakuisati veće količine hrane i sve to smestiti na sigurnom mestu. Radi toga su komunisti sa terena ravnorečke opštine: Vuk i Spiro Dacić, Dragoja Kujović, Miraš i Krsto Nišavići, Miloš Žurić i Milan Novaković, dobili zadatak da u Bjelasici pripreme podesna mesta za baziranje ustanika i osiguraju smeštaj evakuisanih namirnica i materijala. Isti zadatak dobili su i mojkovački komunisti.²⁴ I komanda mesta i partijska organizacija Šahovića takođe su jedan deo namirnica iz magacina evakuisali u brda na Burenu, a ostalo razdelili narodu.

Posle vesti da su Italijani stigli u Podgoricu, Vojni komitet u Bijelom Polju je očekivao njihov mnogo brži prodor, pa je izdao naređenje da se što pre evakuišu životne namirnice iz gradskog silosa. Na tome se u početku radilo sa tri kamiona, ali su ubrzo dva ostala u defektu, tako da je najveći deo namirnica evakuisan samo jednim. Ostatak žita razdeljen je građan-

²⁴ Njihove baze ostale su stalni izvor snabdevanja u kasnijim akcijama, kojima se rukovodilo uglavnom sa terena Mojkovca, sve do uoči bitke na Pljevljima, kada je četa smeštena u Šahoviće – Jabučno, gde je tada bio centar rukovođenja oružanim borcima, Štab Bjelopoljskog odreda i Sreski komitet.

stvu. Deo hrane za Mojkovac istovaren je na području sela Lepenca, odakle su ga komunisti i skojevci mojковаčke opštine na leđima prenosili u planinu Bjelasicu.

Pre napuštanja Bijelog Polja Mesni komitet Partije uputio je proglas narodu sreza, u kome je povlačenje ustaničkih snaga objasnio kao privremeno, usled nadiranja nadmoćnijih italijanskih snaga, i pozivao "stanovništvo da ne sarađuje sa okupatorom i da čuva jedinstvo, bez obzira na verske i nacionalne razlike.

Ustanici su napustili Bijelo Polje 7. avgusta posle podne. Jedinice divizije '»Pusterija«, koje su 8. avgusta zauzele Mojkovac, produžile su preko Slijepac-Mosta za Pljevlja, ne nailazeći na oružani otpor ustanika.

Italijanske jedinice iz Berana ušle su preko Zatona u Bijelo Polje, pokupile svoje razoružane oficire i vojnike i odmah se vratile za Berane. Tako je Bijelo Polje ostalo oko 4–5 dana bez okupatora.

Osim članova Partije i SKOJ-a grad su napustili i svi napredni omladinci i omladinke. Bilo ih je preko 200 sposobnih za borbu. Nešto starijih građana povuklo se kod poznanika i rođaka u sela. Po izlasku, partijsko rukovodstvo je održalo sastanak na Mojkovcu, na kome je razmatrana novonastala situacija i doneta odluka da se jedan broj nekompromitovanih omladinaca, ljudi i žena vrati u grad. Ova direktiva bila je pogrešna i kobna za omladince, jer su ih Italijani brzo pokupili i sve internirali. Na terenu je ostao gerilski vod od oko 60 boraca, članova Partije i skojevaca, koji je živio potpuno vojničkim životom u Suvovari kod Majstora vine.²⁵

U ovoj situaciji partijsko rukovodstvo se nije snašlo. Narod je bio zaplašen, očekivao je represalije. Ustaničke jedinice brzo su se rasformirale i borci su se po naređenju povukli svojim kućama po selima. Kasniji događaji pokazali su da je to bilo pogrešno.

Na desnoj strani Lima, na teritoriji Savinog Polja, Lozne, Azana, Rasova i Zatona, ostao je po šumama, u blizini svojih kuća, veliki broj naoružanih boraca radi zaštite sela od eventualnih napada ustaša ili muslimanske milicije iz štavičkog sreza, koje su bile u službi italijanskog okupatora.

Veselin BULATOVIĆ

²⁵ Ovaj vod rasformiran je 7. septembra po odluci člana Oblasnog komiteta Đorđa Stanica. Na partijskom sastanku pružen je otpor ovakvoj odluci i pokušavano je da se Staniću dokaže koliko je to pogrešno i štetno, ali je sve ostalo bez uspeha. Većina boraca iz grada, na čelu sa Stanićem, vratila se u grad, gde su ih Italijani pohvatali i internirali. I sam Stanić, koji je zbog malodušnosti ušao na svoju ruku u grad, bio je uhvaćen i interniran. Kad se Rifat Burdžović Tršo krajem septembra vratio iz Užica, isključio je Stanića iz Oblasnog komiteta i iz Partije.

NARODNA POMOĆ

Narodna pomoć je nastala iz Crvene pomoći u vreme kad je Partija u Narodnom frontu okupljala mase svih slojeva i stranka i pripremala ih za borbu protiv fašizma i nezavisnost naroda Jugoslavije. Dok je Crvena pomoć delovala, u prvom redu, u granicama radničkih revira (područja), Narodna pomoć je zaista postala svenarodna organizacija, koja je pružala moralnu i materijalnu pomoć sve brojnijim akcijama radnog naroda i svim onima koji su zbog borbe protiv fašizma bili u zatvorima i "logorima.

Okupacijom Slovenije delokrug Narodne pomoći (u daljem tekstu: NP) znatno je proširen. Kao što je Osvobodilna fronta (ti daljem tekstu: OF) postala svenarodni front otpora, tako je NP postala svenarodna organizacija za pružanje pomoći svima kojima je ta pomoć bila najpotrebnija. I baš zbog ovakvog duboko humanog delovanja NP, u OF uključile su se hiljade ljudi, koji se inače zbog straha pred okupatorom, a možda i zbog predrasuda prema Partiji, još ne bi uključili u oslobodilački pokret.

Dotadašnji Pokrajinski odbor NP za Sloveniju znatno je ojačao i proširio se, te je preimenovan u Glavni odbor NP.

Osnivački sastanak Glavnog odbora održan je u Ljubljani juna 1941. Na tom sastanku Miha Marinko je upoznao sve prisutne sa karakterom i zadacima NP. Formiran je Glavni odbor, kojim je otada rukovodio Miha Marinko, a njegovi članovi su postali: Ana Zihlerl, Tone Toman, Viktor Repič, Martin Mencej (koji je bio zadužen za saradnju sa Crvenim krstom) i Dušan Bravničar (istovremeno je rukovodio i radom NP u Ljubljanskom okrugu).

Glavni odbor rukovodio je radom NP za celu Sloveniju, jer oslobodilački pokret nije priznao njenu podelu i komadanje.

U Štajerskoj i Gorenjskom bili su postavljeni pokrajinski odbori. Kasnije, kad se pokret proširio i na Slovensko primorje i Korušku, formirani su i tamo pokrajinski odbori NP.

Prvi i najvažniji zadatak NP bila je briga o čoveku. U vreme kad je narod krvario i počinjao ogorčenu borbu za opstanak, ona mu je bila potrebna nego ikad ranije. I upravo, radi ovakve brige oko svakog čoveka, kojem je pomoć bila potrebna jer nije hteo da bude okupatorov sluga, bez obzira na njegovu stranačku pripadnost, klasnu uslovljenost ili pogled na svet, NP je privukla sve one svesne ljude koji su listali protiv nasilja. Humanim radom, govornom i štampanom rečju yaspitavala je ljude da su se svesno uključivali u svenarodni front otpora. Iako su mnogi živeli u gotovo nemogućim životnim uslovima, pružali su pomoć ilegalcima, nezbrinutim porodicama boraca i svima koji su bili oterani sa svojih domova, svima koji su na bilo koji način postali žrtve fašizma.

Odmah po okupaciji Ljubljane Italijani su uhapsili prve komuniste, a uskoro i veliki broj onih na koje je pala "sumnja da rade za OF. Ilegalci su sada živeli u mnogo težim uslovima nego pre rata, "a bilo ih je i mnogo više. Iz Gorenjskog i Štajerske Nemci su iselili hiljade. Slovenaca u Srbiju i Hrvatsku, a hiljade su pred nemačkim divljanjem izbegle u Ljubljano. U partizanske čete odlazilo je sve više boraca i mnoge su porodice ostale bez hrahioa. Gradovi su morali da pomažu i prvim ranjenim partizanima, a kasnije partizanskim bolnicama i onima kojima je okupator spalio domove. Tone Toman' seća se da je Glavni odbor NP već 1941. godine davao svakog meseca oko 300.000 lira novčane pomoći žrtvama fašizma širom Slovenije. Bila je potrebna snažna organizacija koja bi se brzo snalazila u toku događaja i evidentirala svaku štetu koju je pričinio okupator, a ujedno da pruži brzu pomoć,

• . Pored organizacijskih i političkih zadataka, u 1941. među najznačajnijim zadacima Glavnog odbora NP bila je pomoć iseljenicima i izbeglicama. O tome Tone Toman kaže:

»Kad su Nemci počeli masovnim iseljavanjem našeg življa u Štajerskoj i Gorenjskom, NP je pružila veliku pomoć iseljenicima. Radi održavanja veze između Ljubljane i iseljenika Glavni odbor NP pronašao je neke ljude, koji su dobili od okupatora dozvolu za putovanje Uj Srbiju ili Hrvatsku, a slala ih je. tamo i sa falsifikovanim dokumentima. Na taj način NP je održavala vezu između iseljenika i njihovih rodbina na nemačkoj strani Slovenije. Nemci i Italijani su dozvolili da se iseljenici koji su imali rodbinu ili rođake u ljubljanskoj, pokrajini ili su bili rođeni na tom području vrata iz deportacije i nasele u toj pokrajini. NP je mnogima omogućila povratak na taj način sto se pobrinula za sva potrebna dokumenta. Mnoge među

njima, koji u Ljubljanskoj pokrajini nisu imali rođaka, snabdela je falsifikovanim dokumentima. Tim povratnicima pružana je i novčana pomoć za putne troškove.

Zajedno sa Crvenim krstom, *NP pobrinula se da nađe privremene stanove za povratnike i da ih opskrbi najpotrebnijim stvarima. Kod Crvenog krsta radilo je tada nekoliko drugova koji su bili spremni da sarađuju i u izvršavanju zadataka Narodne pomoći. I oni su u prvo vreme zaista dali veliku pomoć.

Mnogim iseljenicima, za koje nije bilo moguće izdejstvovati povratak, NP pomogla je na taj način što je organizovala slanje paketa iz Gorenjskog i iz Ljubljane i to pod firmom Crvenog krsta.

NP pomogla je i hiljadama izbeglica, koji su se 1941. sklonili iz Gorenjskog i Štajerske u Ljubljanu. Pri zbrinjavanju izbeglica bila je takođe u prvo vreme čvrsta saradnja između NP i Crvenog krsta. Mnogima smo obezbedili najnužniji smeštaj. Novčanu pomoć izbeglicama organizovali smo uglavnom na taj način što su za njih prikupljali potrebna sredstva njihove kolege po struci i zanimanju.

Razumljivo je da smo u tom radu tesno sarađivali s okružnim odborom NP za Ljubljanu.«

Glavni odbor NP organizovao je i u svim okruzima posebne okružne odbore NP. Kao i svuda i u ljubljanskom okružju prvi aktivisti NP bili su komunisti, koji su još pre rata sarađivali u toj organizaciji. Partija je, međutim, pozvala na saradnju i sve viđenije drugove iz redova osnovnih grupa, koje su se uključile u OF.

O radu. NP u ljubljanskom okrugu Dušan Bravničar Veljko kaže:

»U Ljubljani je bio u svakom rajonu poseban odbor NP koji je imao razgranatu celu mrežu pododbora po fabrikama, ustanovama, naseljima, ulicama i blokovima, tako da je bila obuhvaćena svaka veća radionica i svaka veća zgrada. Organizacijski NP je u prvo vreme nastajala uporedo s organizacijama OF. U Ljubljani NP je dobila takve razmere da je u početku imala čak i širu mrežu odbora i poverenika od organizacija OF. No, pošto je bilo nužno da su se organizacije NP i OF međusobno preplitale, a težište je bilo na što boljem razvoju i jačanju OF, to je avgusta 1941. NP organizacijski uključena u postojeće organizacije OF.

Ovo fuzioniranje organizacija NP sa organizacijama OF vanredno je ubrzalo širenje organizacija OF i pomoglo stvaranju one baze koja je postala osnova za dalji neslućeni razvoj oslobodilačkog pokreta u Ljubljani.

U praksi se dešavalo da je katkad čitav odbor NP postao odbor OF ili su u najviše slučajeva članovi odbora NP postali članovi OF ili inicijatori za formiranje novih odbora OF.

S ovom reorganizacijom NP nije prestala da egzistira i dalje kao posebna organizacija, koja je zbog svojih opće humanih zadataka obuhvatala i povezivala još šire mase nego dotadašnje organizacije OF. Preko NP mnogi su ljudi po prvi put dobili vezu sa OF pa se zatim u OF još više aktivirali.

Otada je u svakom odboru OF jedan član odbora bio odgovoran za rad u organizaciji NP i taj član je rukovodio odgovarajućim odborom NP. Kod najnižih organizacija OF, to jest kod blokovskih i kućnih odbora, NP je imala gustu mrežu poverenika koji su kod svojih poznanika prikupljali doprinose za NP i uključivali ljude u delatnost NP, a zatim i u OF.«

Odbori NP rukovodili su celokupnim organizacijskim i političkim radom. Sem toga svaki član odbora posebno bio je odgovoran za jednu od sledećih delatnosti: zatvorski sektor, intendancija, blagajna ili pronalaženje stanova za ilegalce, bolesne i ranjene partizane.

Najzaposleniji je bio »zatvorski sektor«, u masama i najviše poznat, tako da su mnogi smatrali da se delatnost NP uglavnom iscrpljuje u radu na zatvorskom sektoru. Zatvorski sektor je za sve vreme bio isključivo partijski zadatak, uglavnom zbog toga, što su komunisti već imali značajna iskustva iz ilegalnog rada, pa su upravo radi komuniciranja sa zatvorenicima pronašli i potrebne veze. Radi napred navedenog za pomenuti sektor u odboru NP uvek je bio zadužen jedan od članova Partije.

Pošto je ovaj sektor bio veoma obiman, odgovorni aktivista (uglavnom su u tom sektoru radile žene) okupljao je dosta širok aktiv koji je istovremeno predstavljao partijski aktiv NP.

Osim toga, svaki član aktiva bio je odgovoran za posebnu granu delatnosti, koje su nastajale već prema potrebama: briga o ilegalcima, materijalna pomoć zatvorenicima, održavanje veze sa njima i obaveštavanje o mučenjima i držanju zatvorenika, pravna pomoć prilikom procesa, briga za internirce, zdravstvena zaštita, briga za porodice zatvorenika, interniraca i partizana, briga za decu ilegalaca. Svaki član koji je bio odgovoran za jednu od pobrajanih delatnosti imao je svoj poseban aktiv i razne podaktivne, te je tako sarađivalo mnoštvo ljudi koji su kroz taj rad vaspitavani u svesne borbe. I članovi aktiva i aktivisti pretežno su bile drugarice.

Snabdevajući ilegalce svim potrebama, NP je kontinuirano nastavila svoje predratno delovanje, s tom razlikom što se broj ilegalaca znatno povećao. U vreme dolaska okupatora u Ljubljano vrlo je verovatno da ih nije bilo više od dvade-

setak, dok su se do kraja 1941. morali povući u ilegalu i članovi Vrhovnog plenuma OF, kojih je bilo oko 50, krajem 1942. osamdeset pet, a do kapitulacije Italije taj broj je narastao već na 200.

Sećajući se rada u rejonu Moste, Marija Leskošek kaže:

»Tih dana rata i prvih dana po okupaciji Ljubljane u Mostama još nije bilo rejonskog odbora NF. Formirali smo ga tek u maju. No, postojali su odbori po većim fabrikama, a i na terenu, još pre rata. U snabdevanju ilegalaca nije bilo prekida, jer su se o njima u prvo vreme brinuli oni, koji su taj zadatak obavljali još pre rata. Jasno je da ilegalci" nisu primali potrošačke karte. Zato sam morala da kupujem namirnice kod onih trgovaca i mesara koji su mi prodavali bez tih karata. U prvo vreme morala sam sve da kupujem, no uskoro zatim, kad je oslobodilački pokret počeo da prodi u mase, mnoge sam stvari dobivala besplatno, bilo od trgovaca bilo od porodica pripadnika.i simpatizera OF.

Najteže je bilo snabdevanje mesom. Prodavalo se svega jedanput nedeljno i na potrošačke karte u tako malim količinama da je bilo nemoguće tražiti od potrpšača da ustupe ove minimalne količine mesa. U prvo vreme još nismo imali falsifikovanih potrošačkih karata. Odmah sam uspostavila vezu sa nekim mesarima, koji su mi bez potrošačkih karata svaku subotu odvojili nešto mesa, koje sam potom podelila među ilegalce. Kad god sam dobila nešto više mesa, odvojila sam izvesne količine i za zatvorenike.

I druge prehrambene artikle kupovala sam u prvo vreme, kolikogod mi je bilo moguće, bez potrošačkih karata. Pri tome sam morala obići sve poznate trgovine. Zaliha za snabdevanje ilegalaca nismo imali i niko nije znao da sa sigurnošću kaže kako će biti ubuduće. No, bilo nam je jasno da će sa hranom biti sve teže i teže. U međuvremenu, potrebe su rasle iz dana u dan, jer je u ilegalu odlazilo sve više ljudi. Velik broj je dopao i u zatvor, tako da su potrebe na svim stranama rasle.

Formiranjem rejonskog odbora NP rad je postao lakši i organizovaniji, jer su isti zadaci bili sada podeljeni među nas troje. Formirah smo takođe i prve kvartne odbore NP i privukli na rad sve više predanih ljudi. Znatan deo vremena oduzeo nam je i rad sa odborima NP među radnicima po fabrikama, koji su od svojih skromnih dohodaka dobar deo odvajali za drugove koji su pali u nevolju.«

Aktiv za pomoć zatvorenika snabdevao je ilegalce koji su bili u zatvoru, a i mnoge druge zatvorenike koji su bili bez rođaka ih bez sredstava. Po jedna drugarica u aktivu bila je odgovorna za zatvorenike u sudu, u Belgijskoj kasarni, u Šentpeterskoj kasarni, u zatvorskom odeljenju Opšte bolnice i u bolnici za slaboumne na Poljanskom nasipu. Svaka od tih drugarica

imala je kao pomoć još 6 do 10 saradnica, kojima je predavala novac, materijal i adrese radi slanja paketa. Pa i svaka od saradnica imala je podaktiv od 3 do 5 drugarica, koje su pomagale pri slanju paketa, te je tako briga za zatvorenike okupila zaista znatan broj ljudi.

Ovakva organizacija bila je potrebna, jer slanje paketa nije bilo tako jednostavno. Italijani su dozvoljavali slanje paketa jedino rođacima. Sem toga, dozvoljeno je slanje samo ograničenog broja, pa je trebalo dosta snalažljivosti da bi se paketi mogli predati na više adresa, a da okupator ne posumnja. Kod većih »provala« bilo je i veoma teško pronaći adrese za zatvorenike, jer je bila potrebna veza sa samim zatvorom radi dobijanja obaveštenja gde su pojedini drugovi zatvoreni. Adrese za zatvorenike dobijala je NP iz samih zatvora, od čuvara i drugog zatvorskog osoblja, zatim tajnim kanalima aktivista koji su se nalazili u zatvoru, kao i od rođaka zatvorenika koji su bili članovi OF.

Pošto su znatan deo zatvorenika uskoro posle hapšenja slali u italijanske logore, bilo je potrebno da ih se snabde hranom, odećom i novcem. Pre odlaska transporata, o kojima se često ranije saznalo od stražara i čuvara, NP je pokušavala da, pored redovnih paketa, prokrijumčari i više-drugih potreba za život.

Pomoć zatvorenicima bila je uspešnija ukoliko je NP uspostavila bolju vezu sa proyerenim i odanim ljudima koji su bili zaposleni u zatvorima. Tj tom pogledu najbolje je delovala organizacija na sudu, gde su još od maja 1941. bih odani saradnici (komandir čuvara i još neki). Oni su organizaciji davali potrebna obaveštenja o zatvorenicima, predavali zatvorenicima raznu poštu i literaturu i obavestavali kada i gde će biti prebačeni, u koje zatvore ili logore. Prema lekarskim savetima davali su zatvorenicima i medikamente, koji su prouzrokovali razne bolesti da bi zatvorenik došao u zatvorsko odeljenje Opšte bolnice, odakle je bilo više mogućnosti za bekstvo.

U Sentspeterskoj kasarni održavanje veze sa zatvorenicima bilo je mnogo teže nego na sudu, a u drugoj polovini 1942. skoro je sasvim prekinuto. Međutim, u Sentspeterskoj kasarni bilo je mnogo lakše dobiti dozvolu za posete, pa su se tako mogla prokrijumčariti mnoga obaveštenja.

Takođe je bilo veoma teško uspostavljanje veze u Belgij-skoj kasarni, gde su stražarili karabinijeri. Više puta trebalo je nekog od njih podmititi da bi se moglo slati makar i samo rublje. Svakako da je bilo teže da se neprimetno pošalju paketi i obaveštenja. -

Najteže je bilo dobijanje veze sa bolnicom za slaboumne na Poljanskom nasipu, koja je pretvorena u zatvor. Tamo su kasnije prebacili zatvorenike iz Šentpeterske kasarne.

Briga za internirce bila je poverella Komisiji za interniree, koja je formirana krajem 1941, kada su Italijani počeli da prebacuju zatvorenike iz Ljubljane u italijanske zatvore i logore. Zadatak komisije je bio da snabdeva ljude koji su bili raštrkani po celoj Italiji. Komisija je pronalazila razne načine i mogućnosti da internireima šalje pakete sa hranom i drugim potrebama, a u kutijama sa duplim dnom i poštu i literaturu. Snabdevanje interniraca i zatvorenika u Italiji bilo je zbog jake okupatorove kontrole organizovano uglavnom preko rođaka. Radi toga, organizacija je stalno tražila veze sa najužom rodbinom, rođacima i drugima koji su mogli dobiti dozvolu za put u Italiju ili čak da posete internirce. No, bila je potrebna naročita snalažljivost da se uspostavi veza i sa italijanskim zatvorima.

Drugarica koja je rukovođila zdravstvenom zaštitom održavala je stalnu vezu s matičnim odborom lekara, pa i sa pojedinim lekarima, među kojima i sa šefom zatvorskeg odeljenja Opšte bolnice. Lekarska organizacija pružala je ogromnu pomoć ne samo kod lečenja partizana i ilegalaca, već i kod lečenja nezbrinute dece i porodica bez hranioca. Neprocenjiva je bila takođe pomoć koju su lekari pružili zatvorenicima, jer su mnogima, naročito onima koji su bili osuđeni na smrt, savetovali kako da simuliraju razne bolesti, a nekima koji su zbog »bolesti« upućeni u zatvorsko odeljenje Opšte bolnice omogućili su i bekstvo.

Za porodice zatvorenika, interniraca i partizana brinuli su uglavnom rejonski odbori NP. Radi toga je u svakom rejonskom aktivu NP jedna drugarica bila odgovorna za taj sektor. Zbrinjavanje porodica zatvorenika, interniraca i partizana moguće je barem približno sagledati iz sledećih brojki: juna 1941. na snabdevanju je bilo oko 100 ljudi, krajem 1941. oko 700, juna 1942. oko 800, a maja 1944. već preko 1.500 ljudi. Kod navedenih brojki moramo imati na umu da su to samo oni koji su primah odeću i namirnice iz centralnog skladišta NP i čije je zbrinjavanje registravano u okružnoj blagajni. Osim toga, veoma velik broj ljudi primao je pomoć iz rejonskih zaliha i iz zaliha matičnih odbora i ustanova.

Pošto se okupator nije mogao dokopati ilegalaca i partizana, okomio se na njihovu decu. Zato su i deca morala da pređu u ilegalnost, iako je među njima bilo i odojčadi. Za zbrinjavanje ove dece određena je posebna grana delatnosti NP – briga o deci. Već do juna 1942. u Ljubljani je bilo oko 20 dece koja su se morala kriti od okupatora i domaćih izdajnika, jer su njihovi roditelji živeli u strogoj ilegalnosti ih su bili partizani. Kasnije

se njihov broj gotovo udesetostručio. Deci najmlađeg uzrasta pa do 15 godina starosti bilo je potrebno pronaći skrovište kod porodica odanih oslobodilačkom pokretu. Kod njih su se krili pod tuđim imenom, a bilo je potrebno brinuti se i o njihovom izdržavanju i odgoju.

Bilo je potrebno da se pokloni puna pažnja ličnoj bezbednosti ove dece, jer je poznato da je okupator stavljao na muke čak i decu, ne bi li tako saznao gde su njihovi roditelji. Ponekad je računao da će se roditelji i sami predati da bi spasli svoju decu. Upravo zbog toga deca su bila prijavljena pod tuđim imenom i sa falsifikovanim dokumentima.

Osim ovih malih »ilegalaca« ovaj sektor zbrinjavao je i decu koja su živela kod majki. Velik broj bio je i takve dece koje je NP, zajedno sa majkama, snabdevala preko sektora za pomoć porodicama. Izvestan broj dece zbrinjavala su ona udruženja ili strukovne organizacije, kojima su pripadali otac ih majka.

Žene aktivisti tog sektora redovno su posećivale decu i interesovale se za njihov odgoj i razvitak. One su vodile brigu i da im se pruža lekarska pomoć. U tom cilju održavale su stalnu vezu sa Dečjim domom, s raznim lekarima i dečjim negovateljicama.

Ljudi kojima su deca poverena na zbrinjavanje skoro svi su bili odani članovi OF, koji su bili svesni da detetu nije potreban samo fizički odgoj, već i topla majčina reč, čega ih je lišio okupator.

U svakom odboru NP jedan sektor bila je i intendantura, a drugi blagajna. Intendantura je od simpatizera i pripadnika OF prikupljala hranu, odeću, rublje, obuću i druge potrepštine.

No, za celokupnu delatnost Narodne pomoći bilo je potrebno i dosta novaca. Za 1941. godinu u tom pogledu nema tačnih podataka, ali se iz obračuna okružne blagajne OF za Ljubljanu za 1942. vidi da su u toj godini svi izdaci za NP bili oko 3 miliona lira. U tu sumu nije ubrojana pomoć porodicama koju su dodeljivali rejonski odbori OF iz svojih sredstava.

Za potrebe Narodne pomoći pored redovnih davanja izdvajali su veće sume i razni matični odbori. Tako je, na primer, organizacija kulturnih radnika već 1941. godine, pored redovnog doprinosa Osvobodilnoj fronti, posebno davala još 8 do 10 hiljada lira za potrebe NP, a službenici mesečno i do 50 000 lira.

Narodna pomoć je imala svoje saradnike i među nekim trgovcima i zanatlijama. Trgovci su davali veće sume novca, hrane i druge robe, u prvom redu za zatvorenike i internirce; krojači, obučari i tekstilne radnice radili su besplatno za ilegalce a naročito za decu datu na zbrinjavanje.

Kad govorimo o velikom humanom radu, koji je obavila NP, ne smemo zaboraviti hiljade porodica i pojedinaca, koji su pored doprinosa OF davali i dobrovoljne priloge za NP, ustupali svoje stanove za ilegalce i skladišta, sve one koje su od svojih domova napravili bunkere za ilegalce, žene koje su plele, šile i kuvale za žrtve fašističkog terora i sve one koji su – iako sami nisu imali dovoljno – davali hranu onima kojima je bila potrebna. Ne smemo da zaboravimo žene kurire, koje su danima prenosile hranu, odeću i druge potrebe i one koje su satima čekale pred zatvorima da predaju pakete za zatvorenike, iako su se time izlagale opasnosti da i same budu uhapšene.

Zahvaljujući svima njima NP u prvoj godini rata ispunila je svoju humanu i ujedno važnu političku misiju.

Marica ČEPE

PRIPREME ZA USTANAK I NEKE AKCIJE U KOTARU ZADAR

PRIPREME ZA ORUŽANU BORBU

Komunisti i skojevci u bivšem kotaru Zadar politički i organizaciono su spremno dočekali sudbonosne dane 1941. godine. Ta spremnost komunista i politička svijest širokih narodnih masa stečena je u aktivnom radu na stvaranju revolucionarnog pokreta i borbi protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije. U tom periodu su u više mjesta formirane partijske i skojevske organizacije i izvučena dragocjena iskustva, bez čega bi bilo nemoguće izvršiti sve pripreme i povesti organizovanu borbu protiv brojno i u naoružanju daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Borba protiv okupatora bila je otežana i time što ovo područje pripajanjem grada Zadra poslije prvog svjetskog rata Italiji, nije imalo svog ekonomskog ni političkog centra, već je bilo podijeljeno na tri kotara: Benkovac, Biograd na Moru i Preko, međusobno uopšte nepovezane. Zbog ovoga se na ovom području nije ravnomjerno razvijao ni revolucionarni pokret. Ove i mnoge druge teškoće koje su otežavale da se povede organizovana politička i oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu, mogle su svladati samo svjesne revolucionarne snage svojim aktivnim, smišljenim i požrtvovanim radom.

Rad na razvitku revolucionarnog pokreta i partijskih organizacija na području sjeverne Dalmacije odvijao se do 1939. god. pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, a tada je formiran Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju.

U vrijeme okupacije naše zemlje na području Zadra u pojedinim bivšim kotarevima organizaciono stanje partijskih i skojevskih organizacija bilo je sljedeće:

Na kotaru Preko u 9 mjesta bilo je 16 partijskih, organizacija sa 84 člana KPJ. Skojevaca, je bilo oko 200. Osim toga bio je obuhvaćen veliki broj omladine u odgojnim grupama. U više mjesta bile su formirane i simpatizerske grupe KPJ. U Ižu Velom i Ižu Malom još su 1939. god. formirani mjesni komiteti Partije i Skoja. U to vrijeme, formiran je i Međumjesni komitet u kojem su bila po 2 člana KPJ iz Malog i Velog Iža i jedan drug iz Ugljana. Ovaj Međumjesni komitet obavljao je dužnost partijskog komiteta za kotar Preko. Isto tako bio je formiran i Međumjesni komitet Skoja koji je zamjenjivao kotarski komitet.

Na kotaru Biograd na Moru bilo je u 6 mjesta 7 partijskih organizacija sa 57 članova KPJ. Članova Skoja bilo je oko 70. Pored toga bile su formirane omladinske čitalačke grupe i simpatizerske grupe KP. Radom svih ovih organizacija rukovodio je Mjesni komitet KPH Biograd, formiran 1939. god., koji je istovremeno vršio dužnost kotarskog komiteta.

Na kotaru Benkovac bila je samo jedna partijska organizacija od 5 članova u selu Jagodnji. Međutim, u više mjesta je bilo simpatizera, naprednih ljudi i omladinaca. Partijska organizacija u Jagodnji i simpatizerske grupe bih su neposredno, povezani s Mjesnim komitetom KPH Biograd na Moru.

Odmah po okupaciji zemlje partijske i skojevske organizacije kotara Preko i Biograda uskladile su svoj politički i organizacioni rad s općom orijentacijom KPJ na pripremama za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. One su kao prvi i najvažniji zadatak poduzele da se sakupi što više oružja i municije.

Na kotaru Preko sakupljeno je 20 pušaka, nekoliko pištolja, 2 sanduka kragujevačkih bombi i nekoliko hiljada pušanih metaka. (Na ovom kotaru nije bilo nikakvih jedinica bivše vojske, već su navedeno oružje i municija sakupljeni po žandarmerijskim stanicama). Na području kotara Biograda i Benkovca sakupljeno je 30 pušaka, 15 pištolja, 3 sanduka bombi i nekoliko hiljada pušanih metaka. Pošto u to vrijeme u Benkovcu nije bilo partijske ni skojevske organizacije, koje bi sakupile i preuzele oružje od 11. pešadijskog puka koji se tamo nalazio, partijske organizacije Biograda i Jagodnje su takođe propustile da to učine.

Istovremeno su formirani vojni komiteti pri mjesnim komitetima KP Iža Velog i Iža Malog i pri Međumjesnom komitetu. Na isti način formiran je i Vojni komitet pri Mjesnom komitetu Biograd na Moru. Na jednom i na drugom kotaru u brojnim mjestima su formirane vojne desetine. U njima je bio obuhvaćen široki krug omladine, koja se vježbala u baratanju oružjem, a i drugim vojnim vještinama.

U prvim danima okupacije na području sjeverne Dalmacije okupator je počeo osnivati svoje fašističke organizacije: »Dopolavoro«, »Balila«, »Dil« i dr. Njegova namjera je bila da u njih učlani što veći broj naših građana, a u prvom redu omladine i da tako sebi stvori politički oslonac u narodu. Kao najefikasnije sredstvo propagande počeo, je organizovati besplatne javne i kućne zabave, na koje je pozivao omladinu i druge građane. Uporedo s tim sazivao je zborove i razne skupove na kojima je zahtijevao od naših građana da se bezuslovno pokore fašističkim zakonima i naredbama, počevši od fašističkih pozdrava pa dalje.

Na akciju okupatora Međumjesni komitet Preko i Mjesni komitet KP Biograd poduzimaju. odmah kontraakciju i pozivaju narod da bojkotuje sve okupatorove organizacije, da nitko ne prisustvuje kod dizanja i spuštanja talijanske zastave, da se nitko ne odaziva na zborove i skupove koje organizira okupator, da nitko ne pozdravlja fašističkim pozdravom i da se provede opći bojkot svih mjera i naredbi okupatora. Pored ovih data je i direktiva svim ribarima da sabotiraju ulov ribe, a seljacima da svoje poljoprivredne proizvode ako zatreba prije unište nego da ih daju Okupatoru.

Sve ove direktive narod je prihvatio i sprovodio u život. Ribari su sabotirali ulov ribe ne samo 1941, nego i svih godina u toku trajanja okupacije. Ogromna većina seljaka nije donosila svoje proizvode na tržnicu. Bojkotovane su od naroda sve poduzete mjere i naredbe okupatora.

Partijska rukovodstva su predviđala da će okupator poduzeti represivne mjere protiv svih onih koji se ne pokoravaju naređenjima, pa su dah direktivu svim članovima Partije i Skoja da se ne smiju odazvati pozivima okupatora i da se čuvaju da ih ne uhapse, a kompromitovani drugovi da ne spavaju kod svojih kuća. Komitet KP Preko donio je odluku da će biti izbačen iz Partije, a isto tako i iz Skoja svaki član koji se odazove pozivu okupatora.

Ove na izgled sitne mjere koje su poduzete u samom početku protiv okupatora (uključujući tu i sve organizacione i političke pripreme) imale su odlučujuće značenje za razvoj oružane borbe, jer okupatoru nije uspjelo da dobije oslonac i podršku naroda i nije uspio da uhapse rukovodeći kadar i da tim obezglavi pokret.

U maju 1941. godine Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju sa članovima Međumjesnog komiteta KP Preko razmatrao je dva važna pitanja i to:

— organizaciono pitanje partijskih i skojevskih organizacija, i

— međusobno povezivanje partijskih rukovodstava kotara Biograd i kotara Preko radi koordinacije u radu i borbi protiv okupatora.

Zaključeno je da se Međumjesni komitet kotara Preko i Mjesni komitet KP Biograd (koji su do tada vršili dužnost kotarskih komiteta) reorganizuju u kotarske komitete, a da se isto tako postupi i u skojevskim organizacijama. Osim toga stavljeno je u zadatak svim partijskim i skojevskim rukovodstvima da sistematski rade na učvršćenju i proširenju postojećih i formiranju novih organizacija, imajući u vidu prvenstveno, ona mjesta u kojima organizacije još nije bilo. Partijskom rukovodstvu kotara Preko stavljeno je u zadatak da poduzme sve mjere radi stvaranja partijske i omladinske organizacije u gradu Zadru.

Što se tiče drugog pitanja, stavljeno je u zadatak partijskom rukovodstvu kotara Preko da preuzme na sebe inicijativu i da se poveže s rukovodstvom organizacije kotara Biograd.

Koncem maja 1941. godine Međumjesni komitet KP Preko reorganizovan je u kotarski komitet u koji je izabrano 5 članova, a sekretar je postao Marijan Žuvić Karlo, upućen na ovaj teren od Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. U isto vrijeme reorganizovan je i Međumjesni komitet Skoja u Kotarski komitet, a sekretar je postao Rikard Sutlović.

Nakon reorganizacije. Komiteta Preko na istom zadatku je razmotreno pitanje koje drugove uputiti u Zadar sa zadatkom da rade na stvaranju partijske i omladinske organizacije. Zaključeno je da se na taj zadatak uputi Ante Banina, član Kotarskog komiteta. Isto tako je zaključeno da u Biograd pošlu dva člana Kotarskog komiteta (sekretar i Banina) i da se s tamošnjim partijskim rukovodstvom dogovore o zajedničkim mjerama i koordinaciji u radu na organizovanju ustanka.

Određeni drugovi odmah su otišli u Biograd, sastali se sa sekretarom Danilom Štampalijom i ostalim članovima partijskog rukovodstva i dogovorili se o daljem zajedničkom radu. Od tog vremena održavana je redovita veza između ovih rukovodstava sve do marta 1943. godine, kada je formiran Okružni komitet KPH Zadar, koji je tada koordinirao i rukovodio radom partijskih organizacija na ovom području.

Nakon ovoga Banina je Otišao u Zadar i zaposlo se kod građevinskog poduzetnika Stipčevića kao soboslikar. Odmah po dolasku povezuje se s Ivanom Burčulom iz Galovea¹ i sa još nekoliko simpatizera, međusobno ih povezuje i počinju da dje-

¹ Ivanov brat Bare bio je član partijskog rukovodstva u Biogradu i po direktivi još je 1940. godine dolazio u Zadar sa zadatkom da formira partijsku organizaciju, iako je uspio da okupi nekoliko naprednih ljudi, partijsku organizaciju nije stvorio, jer je morao da napusti Zadar.

luju kao simpatizerska grupa KPJ. Aktivnim i" sistematskim radom Banina je koncem juna formirao prvu partijsku ćeliju u kojoj su bili: on, Ivan Burčul i Mirko Jurin iz mjesta Preko. Osim toga organizovanim radom bio je obuhvaćen izvjestan broj naprednih omladinaca i nekoliko simpatizera KPJ; Time su savladane početne teškoće u razvitku i organizaciji revolucionarnog pokreta u Zadru.

U ovo vrijeme izvršena je i reorganizacija partijske i skojevske organizacije na kotaru Biograd. Formiram su kotarski komiteti Partije i Skoja, a isto tako mjesni komiteti KP i Skoja u samom Biogradu. Time je u kotarevima Preko i Biograd organizaciono stanje partijskih i skojevskih organizacija postavljeno i usklađeno s potrebama ustanka i oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

No, ni okupator nije čekao skrštenih ruku. Početkom juna karabinijeri traže sekretara KK KP Preko, ali se on ne odaziva pozivu, već odlazi u ilegalnost. Karabinijeri zbog toga pozivaju svaki dan na saslušanje njegove roditelje i maltretiraju ih, ali sva njihova nastojanja da saznaju gdje se Karlo nalazi ostala su bez rezultata. Tada počinju tragati za ostalim članovima KP.

Početkom jula traže karabinijeri u Ižu Velom Antu. Baninu, o čemu ga Kotarski komitet odmah obavještava i poručuje mu da smjesti napusti Zadar. Banina napušta Zadar i odlazi u ilegalnost. Međutim, prije njegovog odlaska iz Zadra u partijsku ćeliju se uključuju Ante Sorić Golub i još dvojica drugova, tako da je ona porasla na 5 članova. Ćehja nastavlja s aktivnim radom pod neposrednim rukovodstvom Kotarskog komiteta KIP Preko i za kratko vrijeme obuhvata veći broj omladine i drugih naprednih ljudi, i rodoljuba, pa se formiraju aktivni omladine i odbori za sakupljanje pomoći za NOP i žrtve fašističkog terora.

Poslije nekoliko dana, nakon Barrine, karabinijeri traže i Simu Zukina Babcaj člana KK KP Preko, koji se, u to vrijeme, nalazio na ribarenju kako bi organizirao ribare za sabotažu ulova ribe. Tako su u roku od mjesec dana morala otići u ilegalnost tri člana Kotarskog komiteta Preko, ah se rad u organizaciji i pripremi ustanka i dalje uspješno odvijao.

Pošto je pretrpio neuspjeh u potrazi za članovima KP, a istovremeno se uvjerio da široke narodne mase bojkotuju sve njegove mjere i naredbe, okupator prilazi teroru i represalijama nad porodicama ilegalaca – poziva ih po više puta svakog dana na saslušanje, oduzima im karte za hranu, preti im da će ih sve pohapsiti, zapaliti im kuće i odvesti ih kao taoce.

Kad represalijama i zastrašivanjem nisu ništa postigli, okupatori su istakli objave na hrvatskom i svom jeziku u kojima pozivaju »odmetnike« da se odmah jave vlastima ih će

njihove obitelji stradati životom. Istovremeno u drugim lećima obećavaju nagradu od 15 000 do 50 000 lira onom licu, koje prokaže ih uhapsi i njima preda pojedinog »odmetnika«. Ali, ni time nije postigao nikakav uspjeh.

Tada fašisti i karabinijeri počinju da na ulicama fizički napadaju sve one koji ne izvršavaju njihova naređenja. Pošto ni time nisu mogli pokoriti naše ljude, u ljeto 1941. god. podigli su logor na otoku Molatu i u njega masovno deportovah porodice svih onih koji su otišli u partizane, kao i one u koje su sumnjali da rade i pomažu NOP. U taj logor je dotjerano preko 20 000 interniraca sa područja sjeverne i srednje Dalmacije. Oko 90 interniraca je tu umrlo od gladi, žeđi, terora i nečistoće, a mnogi su odvedeni iz logora i kao taoci strijeljani u raznim mjestima – njihov broj se ne zna.

Logor na otoku Molatu nije bio prvi na ovom području koji je okupator podigao. Već prvih dana okupacije Italijani su podigli logor na otoku Ošljaku, kraj mjesta Preko, i tu dovodili internirce ne samo iz sjeverne Dalmacije, nego i iz drugih krajeva naše zemlje. Radi pomoći internircima u ovom logoru, te porodicama kojima je okupator oduzimao karte za ishranu, a zatim i radi izdržavanja ilegalaca, Kotarski komitet Preko je početkom juna 1941. dao direktivu svim partijskim i skojevskim organizacijama da se organizira sakupljanje narodne pomoći od stanovništva. Podizanjem narodnog ustanka i razvojem oružane borbe protiv okupatora ova akcija se proširuje za opće potrebe NOP-a. Odziv stanovništva u davanju pomoći je bio masovan. Grad Zadar je najviše doprinio u sanitetskom materijalu, odjeći i obući. Znatne količine sakupljenog materijala su prebačene raznim kanalima u 1941. god. u Liku, pa i u druge krajeve za partizane.

Politički značaj narodne pomoći znatno je prevazišao značaj materijalne pomoći koju su tim putem dobili partizani i njihove porodice, jer se time skoro sav narod ovog područja opredijelio za NOB.

Proglas CK KPJ svim narodima Jugoslavije da se digne u borbu protiv fašističkih okupatora, prihvaćen je sa punim odobravanjem od ogromne većine naroda ovog kraja, a posebno omladine koja je bila spremna da odmah stupi u borbu. Kotarski komiteti KP Preko i Biograda na Moru odmah su umnožili proglas i proučili ga u partijskim i skojevskim organizacijama, a zatim organizirali šire sastanke omladine, simpatizerskih grupa i rodoljuba na kojima se objašnjavao proglas CK i tako sprovodili pohtičke i organizacione pripreme za narodni ustanak na ovom području.

Čim su u našoj zemlji počele prve borbe protiv okupatora, ovi kotarski komiteti organizirali su slušanje radio-vijesti u

čitaonicama ili u privatnim kućama i ručno ih umnožavali kako bi mogli obavještavati široke mase o razvoju ustanka i borbi. Uvidjevši da je slušanje radio-vijesti i njihovo umnožavanje na ovaj način nemoguće, Kotarski komitet KP Preko zatražio je u julu od Okružnog komiteta za sjevernu Dalmaciju ciklostil da bi formirao svoju tehniku. - - ;

Ciklostil je dobiven istog mjeseca. Tada Kotarski komitet stavlja u zadatak partijskoj organizaciji u Ižu Malom da digne radio-aparat iz Doma kulture. Ovu akciju su izvršili Ivo Lukin Ivić i još nekoliko drugova, koji su zbog toga morali otići u ilegalnost da ne bi bili uhapšeni. Pošto su nabavljena sva nužna tehnička i materijalna sredstva, Kotarski komitet je početkom avgusta organizovao svoju tehniku (agitprop) na Dugom otoku i svaki drugi dan izdavao radio-vijesti »Slobodna Jugoslavija« za čitavo područje sadašnjeg kotara Zadar. Ova tehnika, je radila stalno i redovito sve do završetka rada.

Cjelokupan navedeni rad pohtičko-organizacionim pripremama za narodni ustanak i ostalim zadacima obavljen je pod vrlo teškim uslovima. Nikakvih veza nije bilo između bivših kotara. Okupator je strogo kontrolsao kretanje svakog lica. Bez njegove, pismene dozvole i ličnog pregleda nijedan brodić nije smio izići iz luke. Time je naročito bio otežan rad na otocima. Nastale teškoće savladane su na taj način, što se ispod kontrole okupatora oduzelo nekoliko brodića sa kojima su se održavale veze između otoka i kopna i izvršavali svi ostali zadaci. Da ovi brodovi ne bi pali okupatoru u ruke, svako jutro su se potapali u dubinu do 10 metara, a navečer, kada se odlazilo na zadatak, dizani su iz mora. To se radilo svaki dan, ljeti i zimi, za cijelo vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Ovim brodićima, pored svih ostalih zadataka koji su s njima obavljani, prebačeni su i svi borci s otoka koji su pošli u NOV i POJ, a taj broj nije mal.

ODLAZAK PRVIH BORACA .

Okružni konatek KPH za sjevernu Dalmaciju u drugoj polovini jula 1941. obavijestio je kotarske komitete Preka i Biograda da pripreme prve grupe boraca za odlazak u partizane. Povodom ovoga odmah su održani sastanci partijskih i skojevskih organizacija, a zatim omladinskih i simpatizerskih grupa. Na kotaru Preko prijavilo se više od 350 drugova i drugarica da pođu s prvom grupom u partizane. Javili su se svi članovi Partije i Skoja, a isto tako i simpatizeri, da idu sa prvom grupom u partizane, osim tri člana KP iz Iža Velog, koji su izjavili

da ne bi mogli ići s prvom grupom.² Sa područja kotara Biograd na Moru i kotara Benkovac također su bili spremni svi članovi Partije i Skoja i simpatizeri da pođu sa prvom grupom u partizane. Međutim, Okružni komitet KPH za Sjevernu Dalmaciju umjesto da javi da uputimo prve grupe drugova i drugarica u partizane, kao što smo to očekivali, javlja da se njihov odlazak odgađa do daljnjeg. Tek poslije nekoliko dana smo saznali da je prva grupa koja je krenula iz Splita stradala, a isto tako da je stradao i drug Pap, član CK KPJ, koji je trebalo da vodi prvu grupu iz kotara Šibenik. Tada nam je postalo jasno zašto je odgođen odlazak prvih grupa partizana s ovog područja.

. Odlaganje odlaska u partizane ove velike grupe dobrovoljaca koji su se zaista dobrovoljno i slobodno izjasnili za odlazak u partizane, nije nam išlo u prilog, ah nije imalo ni težih političkih posljedica, jer su svi oni i dalje savjesno izvršavali svaki zadatak koji se pred njih postavio, čekajući spremno da odmah krenu u partizane kad ih ponovno pozovu. Ali se to čekanje proteglo do novembra odnosno decembra, kad je prva grupa partizana s ovog područja krenula za Liku.

- Iz tih razloga nije bilo ni jačih oružanih borbi protiv okupatora i njihovih slugu na području bivšeg okruga Zadar u 1941. god. Međutim, sprovedene su razne diverzantske akcije i sabotaze privredne i političke prirode. Pored već navedenih evo i nekoliko značajnijih:

26. jula 1941. Biogradska udarna grupa (od oko 20 lica) porušila je telefonsko-telegrafske stubove kod Zemunika. Dan kasnije, poviše sela Rastovića na kotaru Benkovac, na liniji Benkovac -- Zadar, srušeno je 10 stubova. Iste noći srušeno je i 6 stubova kod sela Donjeg Kožina na liniji Benkovac -- Obrovac. Ove akcije na terenu kotara Benkovac izvršila je jedna grupa terenskih radnika, simpatizera KPJ iz istog kotara, na čelu sa Petrom Piljom. (Zbog rušenja ovih linija Italijani su uhapsili 6 građana i strijeljali ih 6. avgusta u Benkovcu. Od strijeljanih nijedan nije učestvovao u ovim akcijama.)

1. avgusta napadnuto je i likvidirano ustaško uporište manastir Krupa i ubijeno 11 ustaša. Tada su prekinute i telefonsko-telegrafske veze na liniji Benkovac -- Šibenik.

Ove akcije na kotaru Benkovac značajne su i karakteristične u prvom redu što su ih izvele grupe simpatizera KP. To očito dokazuje da su oni bili siguran oslonac Partije za rad na organizaciji ustanka na ovom području i spremni da se do kraja bore protiv okupatora i domaćih izdajnika pod vodstvom KPJ.

² Kotarski komitet KPH Preko isključio ih je iz članstva, jer je stao na stanovište da je za partijca obavezno ono što je za nepartijca dobrovoljno. To su odobrili svi članovi Partije i Skoja.

Pošto je na području ovog kotara u 1941. godini postojala samo jedna partijska ćelija (u Jagodnji), koja nije bila u stanju da obuhvati i rukovodi cjelokupnim radom na organizaciji i podizanju ustanka, područje kotara je bilo obuhvaćeno radom od strane tri komiteta i to: Kotarski komitet KP Gračac je djelovao na području Obrovac – Benkovac, Kotarski komitet KP Biograd na Moru na području zapadno od Benkovca, a Bukovački komitet (čije je sjedište bilo u Kistanju) djelovao je u pojedinim mjestima ovoga kotara. Radi povezivanja i usmjeravanja svih snaga sa ovog područja na jedinstven rad i borbu, na ovaj teren su dolazili članovi Okružnog komiteta KP za sjevernu Dalmaciju. Ovom radu s ovog područja između prvih pristupili su: DMITAR DRAŽIĆ iz Korlata, BORIS ANŽULović iz Novigrada (oboje poginuli u NOB-u), LUKA ERNJAK iz Bukovića, PETAR PILJA iz Kule Atlagić, braća BOŠKO i JOVICA iz Obrovca, LUKA ZEČEVIĆ i drugi članovi KP iz sela Jagodnje, kao i mnogi drugi iz pojedinih mjesta ovoga kotara.

U toku najaktivnijeg rada na organizovanju i pripremama za upućivanje prvih grupa boraca u partizane, početkom avgusta 1941, Okružni komitet KP za sjevernu Dalmaciju obavještava Kotarski komitet Preko i stavlja mu u zadatak da Vojina ZIROJEVIĆA,³ instruktora pri PK za Dalmaciju koji se nalazi u logoru na otočiću Ošljak (Lazaret), po svaku cijenu odmah oslobodi. Za izvršenje tog zadatka KK je odmah uputio Marijana LUKINA MARJANIĆA iz Malog Iža. Rukovodeći se dobivenim uputstvima od Kotarskog komiteta, on na tom zadatku angažira drugove iz mjesta Kali i Preka i ZIROJEVIĆ je bio već treći dan oslobođen. Nekoliko dana poslije prebačen je preko Okružnog do Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.

U drugoj polovini novembra 1941. godine Okružni komitet KP za sjevernu Dalmaciju javlja kotarskim komitetima Preka i Biograda da upute po 10 do najviše 15 drugova, dobro opremljenih i naoružanih, za odlazak u partizane u Liku i to isključivo na dobrovoljnoj osnovi. Na području kotara Preko sa ovom grupom su bili spremni da idu svi oni koji su se javili da pođu u partizane u avgustu, tj. više od 300 drugova i drugarica. Iako je javljeno da se u prvoj grupi iz ovog kotara uputi najviše 15 boraca, otišlo je 30. S njima su htjeli na svaki način da pođu i ostali koji su se prijavili, ali nije bilo oružja. Ova grupa je krenula 7. decembra sa otočića Krknate kraj Dugog otoka, a iskrcala se u uvali Sovlje kod Tribunje i krenula za Liku.

Sa područja kotara Biograd i Benkovac bio je spreman za odlazak u Liku veći broj boraca, istovremeno kad je otišla i

³ 1942. god. u junu ubili su ga četnici u okolini Knina; narodni heroj.

prva grupa iz kotara Preko, ali organizacija nije sprovedena na vrijeme. Stoga je prva grupa od 12 drugova sa ovog područja krenula početkom februara 1942. godine. Na čelu grupe se nalazio Slavko Vulelija, član Kotarskog komiteta Biograd.

U 1941/1942. godini bio je dobar urod maslina. Okupator je odredio da proizvođač može zadržati 11 kilograma ulja po članu domaćinstva, a ostalo je odlučio da rekvirira. Na takvu odluku okupatora Kotarski komitet KP Preko dao je direktivu i sproveo organizovanu akciju preko partijskih i skojevskih organizacija da narod sakrije i ne da okupatoru ni jednu litru ulja. Narod je učinio sve što je mogao, ah i pored svih mjera i nastojanja to nije mogao sprovesti, jer je okupator vršio stalno strogu kontrolu prilikom meljave maslina i tako je uspio da rekvirira veće količine ulja. Tada je Kotarski komitet dao novu direktivu organizacijama da se sve rekvirirano ulje odnese ili, ako je to nemoguće, da se prolije. Ova direktiva je uglavnom, na razne načine, sprovedena u svim mjestima, a u Malom Ižu je izvršena u noći 25. jula 1942. godine. Zbog toga je odmah ujutro 26. jula uhapšeno 80 mlađih ljudi. Međutim, na brodu između Malog i Velog Iža uhapšeni su goloruki napah naoružane karabinijere i finance i sedmoricu ubili. Istog dana je iz tih mjesta krenulo u partizane 256 drugova i drugarica, tj. sve što je bilo sposobno za borbu. (Akcijom je rukovodio Šime Lukin, član Mjesnog komiteta KP Malog Iža.) Ova akcija je imala silnog odjeka na čitavom ovom području i utjecala je da se narodni ustanak još brže i masovni je razbukti na ovom dijelu sjeverne Dalmacije.

Komunisti i skojevci sa područja sadašnjeg kotara Zadar spremno su dočekali sudbonosne dane 1941. godine, odlučni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika u čemu su imali podršku čitavog naroda. To se najbolje vidi iz činjenice da se oko 13% od ukupnog tadašnjeg stanovništva ovog područja borilo s oružjem u ruci u jedinicama NOV i POJ, a ostalo stanovništvo aktivno je učestvovalo u radu za NOP do konačnog oslobođenja.

Marijan ŽUVIC KARLO

OD BARIKADA DO UDARNIH GRUPA

NA SPLITSKIM BARIKADAMA

TZ

Fi ako se, pred aprilski rat, sve više osjećalo da će doći do izdaje zemlje, tako su splitski radnici i građani, uviđajući opasnost, sve" više razvijali svoju solidarnost, jedinstvo i odlučnost da se odupru fašizaciji. Demonstracije i štrajkovi postajali su sve češći, a povodi su bili različiti: od borbe za kruh, za rad, za plaće, do ispoljavanja neraspoloženja prema nenarodnim vladama Stojadinovića, kasnije Cvetkovića i Mačeka, koje su gurale zemlju u fašizam.

Koncem 1939. godine došlo je do prve velike demonstracije u kojoj su mase ustale protiv nadiruće fašističke opasnosti, tražeći vladu, koja će biti u stanju da se odupre. Demonstracije sa bile povezane s općim štrajkom koji je ujedinio čitav grad i okolicu. Čak i oni koji do tada još nisu bili prozreli politiku vodstva HSS-a i Hrvatskih radničkih sindikata, već su u većini shvatili da su bili prevareni. Utjecaj komunista, zahvaljujući njihovoj dosljednoj pohtici i nepokolebljivoj borbi za prava radnih ljudi,, neobično je porastao ne samo u gradu, nego i na selu.

U septembru 1940, kad se opasnost od fašizma približavala svom vrhuncu, došlo je do štrajka i demonstracija, koje su trajale nekoliko dana. Počelo je u predgrađu, da bi se kasnije-revolt proširio prema centru grada, prema Narodnom trgu 1 obali. Policija je intervenisala odmah, a mi smo u odbrani čupah, rešetke s kanalizacije, omladinci su ih razbijah, a gvozdene šipke služile su nam zatim za odbranu umjesto drugog oružja. Ipak smo bili potiskivani sve više prema Marjanu, prema četvrti »Velika Varoš«. Tu su nam Varošani hstom priskočili u pomoć i do jutra policija nije mogla da prodre u tu gradsku četvrt. Podignute su barikade, a žene su nosile kamenje, kojim smo tukli policiju.

Istovremeno demonstracije su se održavale po čitavom gradu, od tvornice do tvornice, od odjeljenja do odjeljenja. Isprepletale su se brojnim mitinzima po svim dijelovima Splita. Policija je ubacivala svoje agente među demonstrante, ali ništa nije postignuto. Pozvana je ti pomoć i vojska, ali ona nije udarila na narod, nego je krenula zajedno s njim. Osjećalo se na svakom koraku da je Split jedinstven, da daje primjer solidarnosti i raspoloženja naroda. Strane novine su pisale kako je Split već tri dana u rukama komunista.

Kako policiji nije uspjelo da hapsi demonstrante u toku demonstracija, prišla je tome kasnije, kad se grad smirio. Policijski agenti dolazili su u tvornice i preko uprava zvali pojedince da se jave. Čim bi se tko pojavio, odmah bi ga okovali lancima i vodili u žandarmerijsku stanicu. Putem su uhapšene tukli. Svijet se skupljao negodujući, a uhapšeni su izvikivali parole, "te ih nisu mogli ušutkati ni novi udarci kundaka. Zatvori su bili prepuni, tako da su političke zatvorenike počeli miješati s kriminalcima, a neke su bez suđenja poslali u Lepoglavu. Nalazio sam se među petnaestak drugova iz Splita koji su otpremljeni u Lepoglavu.

Komunistička partija imala je vrlo jak utjecaj među ženama, pa su organizirane i posebne ženske demonstracije. Žene su kukuruznim kruhom, tvrdim poput kamena, gađale prozore policijskih ustanova izražavajući tako negodovanje protiv vladine politike, koja je zemlju tjerala u propast. Omladina i daci imali su svoje posebne demonstracije, a svi bi se opet zajednički našli u času, kad je čitav grad manifestirao svoje raspoloženje i solidarnost. To je trajalo skoro bez prekida sve do 28. marta 1941. kad smo solidarno s građanima Beograda i ostalih gradova izašli na ulice da javno kažemo kako nam je milija i smrt nego pakt s fašistima.

UDARNE GRUPE U AKCIJI

Okupacija nije splitske komuniste ni omladinu dočekala nespremna. Odmah nakon aprilskog sloma na djelu se osjetila solidarnost građana Splita, koja je došla do tako snažnog izražaja u predratnom periodu. Gotovo svi su se latili skupljanja i spremanja oružja iz vojnih kasarni i žandarmerijskih stanica, koje nam je nešto kasnije poslužilo za početak oružane borbe, za prve udarne akcije u Splitu i za naoružavanje prvih partizanskih odreda. Rijetka je bila kuća članova KP u kojoj se nisu skrivale puške, municija, pa čak i mitraljezi. To oružje je skupljano od građana i spremljeno u podzemne magazine — bun-kere. Tamo su ga omladinci čuvali i čistili.

U Splitu je postojala neobično jaka omladinska organizacija, pa su i udarne grupe bile sastavljene mahom od članova SKOJ-a i omladine od 17 godina naviše. Još prije napada na SSSR bila je organizovana stalna obuka u vojničkim vještinama i rukovanju oružjem. Grad je bio podijeljen u nekoliko zona, koje su se obučavale za određene rodove vojske. Bio sam u grupi artiljeraca, jer sam završio artiljerijsku obuku u vojsci stare Jugoslavije, a i svi ostali svrstani su u grupe odgovarajućih rodova* Organizirah smo i specijalne vježbe sa omladinom, kako bi svaki omladinac mogao da se služi oružjem.

Zatim je organiziran odred od 60 ili 70 ljudi koji je trebalo da vrši oružane akcije u gradu. No, ubrzo se pokazalo da takav odred ne može da odgovori zadacima, jer je bio preglomazan, ljudi su se međusobno poznavali, što u uvjetima ilegalnosti nikako nije bilo dobro. Zato smo taj odred razbili na nekoliko grupa. Ja sam bio komandir čete od 30 do 40 ljudi, koji nisu znali jedan za drugoga, nego smo od njih sastavljah grupe, već prema karakteru pojedinih akcija. Od mnogobrojnih opisaću dvije akcije koje su izvele splitske udarne grupe.

Sjećam se dana početkom oktobra 1941, kada je u Split došao sekretar CK KPH, Rade Končar. Mi smo u to vrijeme izvršili čitav niz oružanih akcija. Rade je tražio da sazovemo sastanak s jednom udarnom grupom, kojem je i on prisustvovao. Govorio nam je o tome kakve momente naša zemlja proživljava i kakvi zadaci stoje pred komunistima. Već nakon prvih njegovih riječi osjećali smo kao da tog čovjeka oduvijek poznajemo, kao da je član naše udarne grupe, kao da, s nama živi i bori se.

— Split treba da daje mnogo. On to i može — govorio nam je Rade Končar. Postoje za to svi potrebni uvjeti. Trebalo bi stoga izvesti jednu primjernu akciju, o kojoj će se proćuti u čitavoj zemlji, i to upravo sada, u čast proslave oktobarske revolucije.

Končar je ujedno rekao da je i on tu i da će sudjelovati u toj akciji.

Bilo je mnogo predloga za predstojeću akciju. Mislili smo najprije da zapalimo skladište baruta i municije, ah kad smo detaljnije razmotrili taj plan, vidjeli smo da bi za ovo trebalo desetak do petnaest ljudi, zatim likvidirati straže i poslije se povlačiti, što bi bilo gotovo nemoguće bez velikih žrtava. Zato smo odustali od tog plana.

Onda je pao predlog da se izvede napad na talijansku glazbu. Ta glazba je, naime, uvijek prolazila gradom da bi svirala prilikom podizanja i spuštanja zastave. Prolaznici su je morali pozdravljati fašističkim pozdravom, jer ako je netko ne bi pozdravio, bio bi teško premlaćen, a u tom maltretiranju se

naročito isticao fašista Antonio Hofman. Građani su se klonili ulica u vrijeme kad je glazba prolazila, tako da su bile puste. Svima u Splitu glazba je dozlogrdila.

— A kako bi bilo, da glazbu dignemo u zrak?

Končar je neko vrijeme razmišljao, onda je rekao:

— Sjajno, i ja sam bombaš!

Nismo pristali da se on izlaže, budući da su se svi sami javili za tu akciju. Trebalo je detaljno razraditi plan, jer iiam je osnovno bilo da svi ostanemo živi. Kako su u gradu često pretresani ljudi, trebalo je da bombe na mjesto akcije donesu ispod suknje dvije drugarice: Tonka Lukas i Nevenka Pajić — Roje. Za bombaše su određeni Nikola Trebotić Niko, Veljko Nešković Bugar i Života Katuranić Cvijo, a za zaštitu odstupnice Ante Krstulović. Akciju je trebalo izvesti u Tartaljinoj ulici, a drugarice su donijele bombe u jednu kuću koja se nalazila stotinak metara odatle. Po planu, jedan član udarne grupe stajao na uglu ulice i čim opazi dolazak glazbe, javio je bombašima, koji će biti na zidu što se tu nalazi i tobože gledati glazbu. Njihov zadatak je bio da bace bombe na tri različita mjesta među glazbu i četu karabinijera, koja je išla iza nje.

Prvoga dana, 8. novembra, prekasno je javljen dolazak glazbe, pa je akcija odgođena za sutradan. Povlačenje je organizirano u tri pravca, a čitavu akciju pratio je lično Končar. Sutradan se sve odigralo po planu. Pogoci su bili pimi i nastao je »rusvaj«. Ranjeno je 28 fašista, od kojih su trojica podlegla. Otada su Talijani svake noći od straha pucali, bojeći se nevidljivog neprijatelja. A glazba nekoliko mjeseci nije prolazila gradskim ulicama.

U akciji je poginuo bombaš Veljko Nešković. Njega je pri povlačenju zaustavila patrola i zatražila legitimaciju. Imao je krivu legitimaciju, a kako ga je policija već od prije tražila počeo je bježati. Druga patrola na koju je pri bijegu naleteo, pogodila ga je sa pet metaka u trbuh. Tahjani su svim silama nastojali da ga održe u životu, kako bi kasnije mogli nešto izvući iz njega. Prenijet je u bolnicu, ali nije preživio. Nije odao ni slova. Bio je heroj, jedan iz čitave plejade mladih junaka koji nisu žalili živote u borbi protiv okupatora. O akciji na talijansku glazbu ubrzo se pročulo nadaleko i to je unijelo u naše ljude još više samopouzdanja i vjere u uspjeh i pobjedu.

Udarne grupe likvidirale su i fašističkog funkcionera Antonija Hofmana, koji je skrivio za smrt mnogih naših drugova, među kojima i Ranka Orlića, člana udarne grupe. Kako je po- sh je napada ila glazbu bio još više pooštren talijanski režim u gradu, akciju je trebalo izvršiti osobito oprezno. Plan je bio napravljen u kući Ljubice Baće.

.Odlučili smo še da Hofmana dočekamo između 8 i 9 sati ujutro, kad obično-kreće iz kuće u kancelariju. Grad je bio pun talijanskih patrola, pa je akciju trebalo izvesti bez mnogo buke kako ne bismo na sebe navukli patrolu. Prema planu-, dvojica iz grupe trebalo je da stoje na ulici nedaleko od Hofmanove kuće s dlijetom, čekićem-i alatom u ruci, kao da su u poslu. Kad Hofman prođe, jedan treba da ga lupi čekićem, a istoga časa priskače još jedan drug s pištoljem, ako je potrebno. Milica Baće bila je zadužena da donese oružje za akciju, a Nevenka Pajić – Roje da ga preuzme i spremi, te ode u bolnicu i ispita da li je Hofman još u životu. Ako Hofman ostane na životu, da se ponovno organizira likvidacija u bolnici na krevetu. Dvojica pripadnika udarne grupe, Nikica Subota i Miloš Dvornik Pićo, osiguravali su odstupnicu.

Čekali smo nekoliko dana, a Hofmana nije bilo, a kako sam stanovao u toj ulici nedaleko od njegove kuće, prijetila je opasnost da se akcija otkrije, jer su u to vrijeme fašisti skoro svaku večer dolazili da me hapse, pa sam morao po krovu toga bloka kuća izlaziti iz svog stana, kako me ne bi ulovih. Jednoga dana, nakon neuspjelog traganja za mnom, poručio mi je Hofman da mu dođem popraviti svijetlo, pa smo odmah zatim na sastanku odlučili da ga ubijemo u stami ako sutradan još ne izađe iz kuće.

No, sutradan se pojavio. Udarina grupa bila je na svojem mjestu. Poslije udarca po glavi, koji mu je zadao Kalajzić, prišao je Glavina (poginuo u NOB-u 1944), i ispalio pet metaka u njega. Grupa se povukla, a Hofman je ostao-ležati nasred ceste. Talijani su bili bijesni, jer *nitko* od građana nije obavijestio njihove vlasti o događaju. Kad je napokon prevezen u bolnicu, dobili smo obavijest da je podlegao. Svi smo bih primijećeni od građana za vrijeme akcije, ali nas nitko nije denuncirao.

U planu smo imali još nekoliko akcija, među ostalima i rušenje vlaka, ali poslije napada na Hofmana Talijani su pojačali traganje nastojeći da me uhvate, jer su za moj rad, kao i nekih drugih, ipak doznali preko jednog provokatora. Dobio sam zadatak da pođem u Splitsko polje,,a odatle u Mosorski odred.

Ante ROJE

OD BEOGRADA, PREKO SARAJEVA, DO MOSTARA

RAD U FABRIKAMA U BEOGRADU

Išla sam u Beograd pošto sam računala da u Banjoj Luci neću moći da se zaposlim, jer sam bila »politički kompromitovana«. "Vjerovala sam da ću u Beogradu — iako me je policija imala u dosijeu — biti ipak manje zapažena, jer je to veliki grad, a prošle su godine od moga prvog susreta sa policijom.

Zaposlila sam se u jednoj parfimeriji, (gde sam pravila pomadu), prekopaše simpatizerke" Marte Mance, koja nam je i ranije davala stàn za ilegalni rad. To je bila jedna privatna parfimerija kod Kalemegdana, a Marta je tu bila korespondent, pošto je govorila strane jezike. Njen muž Vinko takođe je bio simpatizer Partije.

Pošto je to bio veoma naporan, a uz to i malo plaćen posao ubrzo sam se zaposlila u »E1M«, fabrici trikotaže koja je izrađivala čarape i džempere. Tu sam se zaposlila takođe kao obična radnica.

»Elka« je bila moderna fabrika u kojoj je radilo 150 do 200 radnika. Pored bojadisaonice tu su bile i velike mašine za tkanje čarapa i žersea od koga su se posle pravile bluze i rublje. Nadnice su bile bijedne (10—15 dinara), ali u fabrici je tada vladalo prilično mrtvilo. To je bilo baš poslije niza štrajkova tekstilaca koji su propali. Poslije tog neuspjeha broj članstva sindikata opao je i među tekstilnim radnicima zavladała je prilična depimiranost, tako da je politički rad teško išao. U fabrici je postojala partijska organizacija, ah članstvo sindikata je stalno opadalo i mi smo dobili zadatak da radimo prvenstveno na sindikalnom organizovanju radnika.

Postepeno sam pohvatala veze sa ljudima koji su se isticali aktivnošću ili borbenošću. Počeli smo da razvijamo rad. Na

Dorćolu je postojala podružnica tekstilnih, radnika koja je bila povezana sa Centralnim odborom sindikata tekstilnih radnika u Nemanjinoj ulici. Tj našu (Dorćolsku) podružnicu dolazio je da nam pomaže u radu Ivan Božičević, tada sekretar Centralnog odbora i već poznat kao aktivan sindikalni funkcioner. Malo po malo okupljali smo radništvo iz fabrike koje su sačinjavale pretežno žene (sem manjeg broja visokokvalifikovanih radnika). Radnice u »Elki« poticale su iz najrazličitijih, često deklasiranih: slojeva: bilo je tu bivših kafedžika, žena propalih zanatlija i osiromašenih seljaka. Mučili smo se da im ulijemo malo svijesti onjihovim interesima, jer one nisu bile zadovoljne svojim položajima. Uspijevah smo da poneku sindikalno organizujemo, ali to je bilo suviše sporo, suviše malo. Bila sam nezadovoljna sama sobom i cijelim našim radom u fabrici. Ali, iznenada je došlo do preokreta.

U to vrijeme međunarodna situacija je bila sve napetija.. Dolazi do češke krize, odnosno do napada hitlerovske Njemačke na sudetske krajeve i do ugrožavanja Čehoslovačke. Zbog toga je najednput zavladao opšti strah od rata pa i među našim radnicima. U to doba dolazi ubrzo i do napada Njemačke na Čehoslovačku, te do masovnog upisa dobrovoljaca u našoj zemlji za pomoć Čehoslovačkoj. To je naglo probudilo politički interes kod mase ljudi i žena koji se politikom nikada ranije nisu bavili i omogućilo da brzo postignemo uspjehe.

Često se dešavalo da su pojedine radnice – zbog *lošeg* materijala, neispravne mašine ili prebrzog rada – izbacivale mnogo škart-robe i zbog toga je dolazilo do svađa između pojedinih odjeljenja. To smo suzbijali, objašnjavajući da za to nisu. Krivi radnici mašinskog odjeljenja, već rad na akord i loš materijal.

Kada smo kao posljedicu našeg rada osjetili porast nezadovoljstva, dogovorili smo se da organizujemo protestni štrajk u našem odjeljenju zbog slabog materijala koji je našu zaradu, svodio na gladnu nadnicu. Mi smo, naime, proizvodili u toj fabrici i neke mrtvačke čarape koje su izrađivane od najgorog materijala, tako da radnice nisu mogle da zarade ni za najnužnije potrebe, mada su radile i prekovremeno pa i po 10 sati na dan. Mi smo taj štrajk otpočeli napuštanjem posla i izjavom, poslodavcu da nećemo da radimo i da ćemo se na posao vratiti tek kada se srede neke stvari, a na prvom mjestu da se roba ne proizvodi od tako lošeg pamuka, da se redovno i na vrijeme opravljaju mašine kako ne bi izbacivale toliko neispravne robe.

Pošto su vlasnici fabrike osjetili da sam imala udjela u organizovanju štrajka bila sam otpuštena pa sam se zaposlila u jednoj drugoj fabrici, i to opet preko radničke knjižice.

POLITIČKI RAD I ŠTRAJKOVI

Još dók sam bila u fabrici »Elka«, radila sam kao sekretar Mjesnog odbora Radničke partije, docnije Stranke radnog naroda Beograda. U to vrijeme bila sam kooptirana i u Mjesni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Beograd. Moj sektor zaduženja u MK bio je Stranka radnog naroda. Kasnije sam držala na vezi i jedan rejonski komitet. Pošto je svaki partijski funkcioner po pravilu morao da bude i u osnovnoj partijskoj organizaciji, bila sam i član Čelije aeronautičkih radnika koja je obuhvatala sva beogradska aeronautička preduzeća: »Rogožarski«, »Mikron«, »Nestor« i »Beometal«.

U to vrijeme cijela partijska organizacija Beograda razvija veliku aktivnost u svim pravcima. Na prvom mjestu Stranka radnog naroda razvija vrlo širok politički rad. Držali smo predavanja svuda, većinom po radničkim kućama. Sakupljalo se obično 15–20 ljudi i to onih za koje smo znali da su sigurni. Govorili smo otvoreno. To su u stvari bile više pohtičke konferencije nego predavanja. Cilj je bio da se masovno obuhvate ljudi i da to pređe u neku vrstu sistematskog polulegalnog političkog rada, što se i ostvarilo, jer je mreža ovih konferencija ubrzo prekrila cio Beograd.

U međuvremenu dolazi do niza velikih štrajkova. Naša čelija i svi rejonski komiteti i MK bili su tu najaktivniji. Poslije zabrane Ursovih sindikata, Centralni odbor Sindikata kožaraca organizuje veliki štrajk kožaraca. Rejonski komitet i čelije to provode preko sindikalnih podružnica koje su sada takođe ilegalne. Organizuje se politički rad, agitacija, štrajkačke kuhinje, borba protiv štrajkbrehera, rad sa ženama radnika da izdrže, rasturanje letaka i ostali vidovi propagande itd. Naročito je teško bilo raditi sa ženama pošto su one često vršile pritisak na muževe da se vrate na posao. Ovaj štrajk je bio masovan i u potpunosti je uspio.

Poslije toga došlo je do štrajka aeronautičara. To je bio veliki štrajk i obuhvatio je radnike svih aeronautičkih fabrika Beograda i Zemuna. Postojao je štrajkački odbor. Na čelu odbora bio je Radoje Dakić, politički sekretar MK, veoma sposoban i hrabar čovjek. On je po liniji Mjesnog komiteta preko toga odbora vodio štrajk. Naša i sve ostale čelije radile su na organizovanju štrajkačkih straža, kuhinja i dr. Tada dolazi i do pokušaja socijaldemokrata da razbiju štrajk. Oni su u to vrijeme otvoreno sarađivali sa policijom; slali su radnicima apele, nudili povišicu od 25 para po satu, dok je naš zahtjev bio dinar ili najmanje 75 para. Policija i socijaldemokrati su svim snagama pokušavali da slome štrajk. To je bila beskompromisna borba. Na

koncu su vlasti morale da štrajkače pozovu na vojnu vježbu da bi štrajk, koji je već bio ušao u šestu nedjelju, bio okončan.

U to vrijeme bila sam zaposlena u fabrici »Beometal«. Tu smo takođe poslije štrajka aeronautičara organizovali poseban mali štrajk. U tom preduzeću su se izrađivale čaure za avionske mitraljeske metke. Radila sam na jednoj pres-mašini koja od čelične vrpce pravi šablone za metke. Rad na toj mašini bio je prilično opasan pošto je pri radu lako mogla da zgnječi prste, što se veoma često dešavalo.

Još prije mog dolaska i tu je bio jedan broj klasno svjesnih radnika, sindikalno organizovanih, a i članova Partije koji su radili na mašinama. Tu sam zatekla i Lazu Lazića, alatničara, koji je kasnije postao član Mjesnog odbora Stranke radnog naroda. On mi je pričao da je na presama ranije bio neki osigurač, tako da kada mašina napravi jedan šablon, pomoću osigurača se zakoči da bi radnik bez opasnosti mogao da izvuče urađeni predmet. Ali, pošto je to -usporavalo rad mašine za 20%, osigurači su izvađeni i otada su se radnicima događale masovne nesreće: mašine su im prignječivale prste i tako su bih onesposobljavani za rad i izbacivani na ulicu.

Pošto žene po zakonu nisu smjele da rade noću, a ipak su radile, a takođe i zbog toga što su osigurači sa ovih mašina bili skinuti, mi smo počeli da prigovaramo vlasniku fabrike. U toj fabrici bilo je teško voditi štrajk, mada je bilo dobro raspoloženje među radnicima. Jer jedan manji dio radnika tek je bio došao sa sela, pa nije htio da pristane na štrajk. Mi smo štrajk ipak objavili kada je mašina ponovo slomila prste jednoj radnici. Rekli smo da nećemo da radimo i tražili smo da dođu organi Inspekcije rada zbog protivzakonitih uslova na radu. Napustili smo posao, odnosno napustili smo noćnu smjenu, a ujutru smo došli da vidimo kakva je situacija, ah tu su nas već čekali agenti i žandarmi. Kada sam ušla u fabriku, rečeno mi je da se otpuštam s posla, jer imaju isuviše radnika, a takođe je otpuštena još jedna radnica za koju su pretpostavljali da je aktivno radila u organizovanju štrajka.

NOVA TAKTIKA DEMONSTRACIJA I LETEĆI MITINZI

Uslijed sve Veće zaoštrenosti borbe s policijom, način klasičnih demonstracija na jednom mjestu, kao što su bile velike poznate demonstracije 14. decembra 1939. godine, nije više bio pogodan. Tom prilikom je pohcija kod Vukovog spomenika pucala u masu, te su pale prve naše žrtve na demonstracijama. Iz toga je trebalo izvući pouku kako organizovati masovne demonstracije i mitinge, a izbjeći pogibiju ljudi. Na osnovu iskustva

iz demonstracija od 14. decembra došli smo do zaključka da treba razvući policijske snage za vrijeme demonstracija, pa smo od taktike 'velikih demonstracija' (desetine hiljada ljudi na jednom mjestu) prešli na taktiku velikog broja demonstracija na najširem području grada, na svim njegovim najživljim punktovima i to u isto vrijeme. Prve takve demonstracije bile su održane za godišnjicu početka drugog svjetskog rata, 1. septembra 1940. godine. Oko 7 sati uveče, po detaljno izrađenom planu partijske organizacije Beograda, buknule su masovne demonstracije na raznim krajevima Beograda. To su bile izrazite antiratne demonstracije sa parolama protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, protiv rata uopšte i protiv unutrašnje i spoljne politike protivnarodne vlade. Nova taktika potpuno je obezglavila pohciju. Iz kasnijih izvještaja policije vidjelo se da ona nekoliko sati poshje početka demonstracija nije bila svjesna da se radi o demonstracijama, jer su sa raznih policijskih punktova stizali istovremeni panični izvještaji o pokretu masa, o pobuni, demonstracijama, revolucionarnim govorima itd. Sve je bilo izvršeno po planu, a da niko nije bio čak ni uhapšen na samim demonstracijama. Hapšenje je nastupilo u toku noći poslije demonstracija i sutradan, po spiskovima sumnjivih.

Kad smo već jednom pronašli taktiku decentrahzovanih demonstracija, primjenjivah smo je poshje i kod tzv. letećih mitinga. Naime, sve što smo htjeli da saopštimo direktno masama, činili smo na letećim mitinzima. Pred pojedinim fabrikama, bioskopima, cirkusima — na svakom mjestu gdje se skupljalo mnogo svijeta — organizovali smo kratke mitinge. Unaprijed bismo pripremili govornika, nekada ih je bilo 2—3 koji bi imah zadatak da pozovu masu da ih sasluša i da u kratkim govorima od 15 minuta do pola sata saopšte okupljenom narodu sve što je u tom momentu bilo potrebno. Rijetko bi govornici bili uhapšeni, jer je sve bilo izvršeno brzo i organizovano, iznenadno.

Policija je činila što je mogla, ali sve je bilo kasno. Bilo je mnogo i masovnih hapšenja, ali to nije moglo da oslabi moć Partije, jer je ona djelovala usred revolucionarnih masa koje su je čuvale i davale joj uvijek nove borce. Pojedinci koji su padah u ruke pohcije nisu se osjećali samim, revolucionarnu uvjerenost i čvrstinu davao im je radnički pokret koji su predstavljah i iz koga su ponikli.

Krajem januara 1941. u beogradskoj Glavnjači (zloglasnom beogradskom zatvoru) našli smo se nas tri člana Mjesnog komiteta Beograda, svaki uhapšen po svojoj liniji. To više nisu bile uske zavjereničke, ilegalne grupe, pa kad padne jedan pada 1 većina drugih. Svaki od nas imao je svoje veze, svoj masovni rad, pa je tako i moglo da se desi da se iz jednog užeg ruko-

vodstva Partije nađu u zatvoru po više njih a da su njihova hapšenja bez međusobne veze. Prva sam ja bila uhapšena. Drugi dan opazim u sobama Glavnjače našeg organizacionog sekretara Miloša Matijevića Mršu, a malo kasnije i člana MK Miloša Mamića. Pomislila sam da je riječ o široj provali u sam Mjesni komitet, ali su mi oni nešto mimikom, a kasnije u prolazu objasnili da se ne brinem, jer su oni pali po drugoj liniji, i da se ne radi o provali u partijsku organizaciju. To me je odmah umirilo, jer sam znala da sam zbog partijskog rada zatvorena samo. Ja i da je na meni da zaustavim dalju provalu.

BORBA ZA ČVRSTO DRŽANJE PRED NEPRIJATELJEM

Jedno od pitanja bilo je i učvršćivanje discipline u pogledu držanja pred klasnim neprijateljem, tj. pred policijom. O tome se u partijskim redovima mnogo diskutovalo naročito poshje očevidne prekretnice koju su u tom pravcu napravili Čana Babović i Krsto Popivoda, koji su, pored ostalog, i zbog toga postali poznati u najširim redovima ilegalnog partijskog članstva. Oni su, i pored najzvjerskijeg dugotrajnog mučenja u policiji, odbili sa otvorenim prezirom da ma šta kažu o ilegalnom radu. Tako su po toj svojoj revolucionarnoj čvrstini postali pojam u Partiji. Poslije toga umnožili su se primjeri bespriješkornog borbenog držanja pred policijom i pitanje slabog držanja nije više predstavljalo problem.

Predviđajući mogućnost hapšenja pojedinih članova, mi u MK smo se dogovorili da pohciju treba — kad se već neko nađe u njenim rukama —; zavaravati, a ako ona ima neke dokaze, nipodoštavati je i lla taj način demoralisati, pokazujući joj da, i pored eventualnih evidentnih dokaza koje ona ima, komunisti neće ništa da prizna. To je bio predlog Rifata Burdžovića (tada takođe člana MK) koji smo svi prihvatili.

Evo kako sam ja, poslije svog hapšenja, primjenjivala taj naš metod.

U januaru 1941. godine bila sam uhapšena pošto me je izdao jedan član Rejonskog komiteta koji je prethodno bio uhapšen zbog svoje sindikalne djelatnosti. Ovaj čovjek je poslao pohciju na sastanak koji je imao zakazan sa mnom. On je gotovo sve što je znao priznao pred pohcijom: o radu Rejonskog komiteta, o stanovima gdje su se održavali sastanci, o metodama partijsko-pohtičkog rada (detaljno o radu partijskih čehja i komiteta u vezi sa velikim beogradskim štrajkovima, o decentralizovanim demonstracijama, o letećim mitinzima itd.). Kod njega su nađene ceduljice sa zabilješkama koje su me veoma konkretno teretile.

Prilikom samog hapšenja obraćala sam se građanima-prolaznicima da me zaštite od »ovih ljudi« »koji me napadaju«. Međutim, prolaznici su bili nezainteresovani i nisu htjeli, a možda ni smjeh da se miješaju u hapšenje neke žene. Najvjerojatnije nisu ni slutili da se radi o pohtičkom hapšenju. U toku sprovođenja do prvog policijskog komesarijata vodio se, otprilike, ovakav razgovor. Tiljak, poznati beogradski krvoločni šef agenata (ubrzo poshje okupacije 1941. likvidiran je u Zagrebu kao ustaški policajac), tada na čelu grupe agenata, koja je imala zadatak da me uhapsi, pita:

- Poznaješ li ti mene gospa L.?
- Nemam čast da vas poznajem.
- Ja sam Tiljak.
- Milo mi je. Takvo je bilo upoznavanje – ciničan ton s jedne i druge strane. Dok ja ćutim, Tiljak nastavlja:
- Odavno mi tebe vrebamo. Najzad si dolijala ...

U Novoj upravi (na Obilićevom vijencu) iste noći počinje isljeđenje. Ali prije toga doček u Novoj upravi poshje sprovođenja iz komesarijata. Vezana i smještena u predsoblju šefa agenata IV uprave čekam na saslušanje. Prilazi jedan agent i pita:

- Kako se zoveš? Odgovaram.
- Čas poshje toga prilazi drugi agent i pita isto. Ovoga puta Ikažem:
- Culi ste kako se zovem i neću *dvaput* da odgovaram isto.
- Nećeš!?

Počinje šamaranje: agent me svom snagom udara s jedne i druge strane po licu i prilikom svakog udarca ponovo pita: »Kako se zoveš?«. Ne odgovaram. Lice počinje da plavi i otiče. Udarci se nastavljaju. Ali odgovora nema. Onda agent počinje da čupa pramen po pramen kose, svud uokrug lica, navijajući male pramenove na svoj prst, dok tako ne očupa čitav "krug oko lica, i svaki put, prilikom bacanja na pod iščupanog pramena kose, ponovo pita: »Kako se zoveš?« I najzad, iako nisu dobili odgovor, agenti su morali da prestanu sa mučenjem.

Ali, to je bio samo uvod, pravo mučenje počinje iste noći. Grupa agenata u kojoj su poznati krvoloci Kosmajac, Miloradović, Sterić i drugi vezuju mi lancem posebno noge a posebno ruke. Na lancu oko ruku ostavljaju jedan dugačak dio lanca da visi. Ovako svezanoj u sjedećem stavu, ruke namjeste oko koljena, a između koljena i svezanih ruku proture jedan dug, jak kolac, pa onda podignu i namjeste tijelo između dva razmaknuta stola. Jedan od agenata tada povuče lanac koji visi sa ruku i tijelo se tada nađe glavom nadolje, a tabanima nagore i počinje sistematsko zvjersko batinanje pohcijskim žilama 1

pendrecima iz sve snage – po tabanima. Kad se jedan umori,, nastavlja" drugi i to tako teče naizmjenice. Sve to podnosim ćuteći. Najзад, agenti počinju među sobom da razgovaraju:

– Zašto ćuti?

– Možda je u nesvijesti?

– Ne, nije. Je li bre, ti uživaš u batinama? Govori, što ćutiš?!

Nikakvog glasa. Među agentima preovladava mišljenje da sam u nesvijesti, a meni to daje ideju da simulirana nesvjesticu-Skinuli su me s koca, odvezali i posadili na stolicu, a noge su mi strpali u veliku kantu vode sa burovim praškom. Za to vrijeme neprekidno simuliram nesvjesticu i poslije izvjesnog vremena »dolazim svijesti«. Kad sam najзад otvorila oči, jedan upita:.

– Šta je, bre, gospa L.?

– Ništa, imam samo jedno pitanje. Kako se zove onaj što-me je najviše tukao?

– E baš nećeš da znaš pa da me sutra kad izađeš metneš-u tvoje komunističke novine!

Za mene je to opet bio podatak da im moral nije baš čvrst.. Boje se da im ime ne-bude u našoj štampi. Poslije toga grdnje,, nove prijetnje, ali te noći više nema batina. Još dvije takve noći nisu donijele nikakvih, rezultata policiji. Uvijek su me isti agenti tukli, a Tiljak se kao šef pojavljivao s' vremena na vrijeme-

Četvrti dan, kad mučenjem nije postignut cilj, isljeđivanje¹ se nastavlja na drugi način: suočenje u kabinetu šefa agenata Tiljka sa onima koji me terete. Svezana sam, leđima okrenuta vratima da ne bih vidjela ko ulazi. Više mene, tačno iznad glave,, stoji jedan agent koji me drži za kosu. Ulazi član Rejonskog komiteta koji me tereti, i upitan ko sam, kaže tačno moje ime i prezime i ispriča sve po redu kako se ilegalno radilo tokom nekoliko mjeseci. On stoji iza mojih leđa, valjda da ne bih pokušala sa njim znacima da se dogovaram.

– Šta kažete na ovo?

Ne znam toga čovjeka i ne znam o čemu priča, ne znam na koga se to sve odnosi, ja lično nemam s tim nikakve veze.

Poshje ovoga su me odvezali, a Tiljak šalje sve agente ii ostale napolje iz sobe i ostaje nasamo sa mnom. On tada pokušava da me nagovori na priznanje, obećavajući da će prestati sa mučenjem. Ali je i tada ostao bez rezultata.

Na kraju toga saslušanja jednog momenta dolazi do prave demoralizacije policajca koji to otkriva svojim postupkom.

– Shvatite, zaboga, moju situaciju, kao što ja shvatam Vašu. Vi ste odgovorni pred Partijom, ali i ja pred državom. Ja moram da imam rezultate, rezultate, razumete li! Moram da imam Vaše priznanje, bar notornih činjenica.

– Veoma mi je žao, ali ja Vam u tome ništa ne mogu pomoći.

x

Poslije ovoga nije bilo više mučenja. Posljednji pokušaj ibio je nešto drukčijeg karaktera, ali od početka veoma providan. To je novo saslušanje u kabinetu šefa IV odseka Bećarevića. Od tuče već sam veoma iznakažena: lice mi je otečeno i izobličeno, modro do crnila, sa potpunim crnim debelim kolutima podlivene krvi oko očiju koji idu čak i preko čela. Ne mogu se više ni kretati, već me vode dva agenta držeći me ispod pazuha.

— Zašto tako izgledate, šta su radili s Vama? pita Bećarević.

— Ne pravite se ludi, to je sve Vaš plan, po Vašem naređenju.

— Dobro, onda da otvoreno razgovaramo. Da, ja sam to sve vodio, ali ima i kod nas razlike u mišljenjima. Jedni, na primer, misle da treba s Vama i dalje nastaviti »rad« (mučenje, misli), a ja smatram da ne, jer je Vaš slučaj jasan. Vi ste jedan ovejan komunista, sa Vama, svakako, nije lako. Ali mi imamo protiv Vas dokaze i nije važno da li Vi to priznajete. To će biti materijal za sud. Ali, ipak, mi ćemo vas pobediti (misli na komuniste), mi smo sada jači od vas, mi vas sada potpuno čitamo, uhvatili smo vašu taktiku. Evo, ovde, stoje ilegalno štampani ZAKLJUČCI IV zemaljske konferencije KPJ koje smo pronašli, i pošto ste se vi ovde deklarirali i znamo šta su vam namere, borba će biti do istrebljenja. Uostalom, vama je pre bilo mnogo lakše dok ste se borili sa običnim polupismenim agentima, a sada su tu pravnici. I ja imam pravni-fakultet.

Ni to im saslušanje nije dalo nikakvih rezultata. To je bio posljednji pokušaj, ako se izuzme formalni zapisnik koji je napravljen mjesec dana kasnije. Više nije bilo ni mučenja, ni suočavanja, ni isljeđivanja. Policija je morala odustati od svojih iluzija, premda je Bećarević na kraju saslušanja rekao:

— Sada idite na V sprat, pa ako se predomislite, Vi javite, inače ćemo morati sa Vama da nastavimo »rad«.

Međutim, taj »rad« nije više bio nastavljen; policija je u ovom slučaju morala ćutke da kapitulira. Naime, poshje svega ovoga nisu me više držali ni u samici, već su sa mnom čak u sobu smjestili jednu drugu našu uhapšenu ženu.

Još mjesec dana ostala sam u Upravi grada, gdje sam doživjela i 27. mart 1941. Smatrala sam da sam jeftino prošla u odnosu na Canu i Krstu koji su svojim primjerom probijali put.

BOMBARDOVANJE BEOGRADA

Te najvažnije mjesece pred događaje od 27. marta (februar i mart) provela sam u zatvoru i do mene su dolazili samo odjeci tih zbivanja. U drugoj polovini marta već se i kod naših

čuvara (žandarma) osjećala neka uznemirenost. Moj raniji poznanik-narednik rekao mi je: »Izgleda da ćete uskoro biti pušteni iz zatvora, ali ne mislite da je to zaslugom Vaše Partije, već našega mladoga kralja«. Pri tom mi je dao neki letak umnožen na geštetneru, gdje se nešto govorilo protiv politike tadašnjeg namjesnika princa Pavia, a u prilog maloljetnog kralja Petra. To mi je bio dokaz da i u vladajućim vrhovima nije sve u redu. Na 7–8 dana uoči Hitlerovog napada na Jugoslaviju prebačena sam na Adu Ciganliju, u. sudski zatvor. Prije toga napravljen je zapisnik o mome slučaju. Diktirao ga je sam Bećarević.

Na Adi Ciganliji nadah smo se da ćemo biti ubrzo pušteni. Ali Simovićeva vlada koja je obrazovana poshje 27. marta nije htjela odmah da pusti komuniste iz zatvora. Od svih zatvorenika na Adi ostali smo samo mi komunisti i nekoliko njemačkih špijuna. Na ponovljeni pritisak naše Partije pustili su i nas komuniste, ali u zadnjem momentu, tj. uoči samog bombardovanja Beograda – 5. aprila 1941. godine. Čak ni jednu noć nisam mogla prespavati na slobodi, jer me je 6. aprila izjutra probudila gazdarica, usplahireno mi saopštavajući da se na nebu vidi ogroman broj aviona, a da se svijet pita je li to njemački napad ih su manevri naše avijacije. Dok sam se užurbano spremala, već su bombe počele da eksplodiraju. Odmah smo počeli da gasimo male zapaljive bombe koje su svuda gusto padale po krovovima i dvorištima. Istovremeno su počele da odjekuju stravične eksplozije ostalih bombi. Nakon deset minuta zapalila se i počela da gori ogromnim plamenom velika fabrika namještaja u Albanskoj "ulici, gdje sam stanovala.

Uskoro sam krenula ka Kalenića pijaci gdje je bio zakan veliki skup, odakle je trebalo da počnu manifestacije u korist saveza sa SSSR-om. Ali bombardovanje Beograda, koje je označilo početak napada hitlerovske Njemačke na Jugoslaviju, promijenilo je čitavu situaciju. Morala se mijenjati i odluka o demonstracijama. Partijski aktiv odmah se pomjerio u pravcu ciglane Siđanskog. Tu su bili pojedini drugovi iz rukovodstva CK KPJ i PK KP Srbije: Rade Končar, Sreten Zujović, Čana Babović i drugi. Bilo je riješeno da se drugovi koji su bili sposobni za vojsku po vežu sa svojim vojnim jedinicama (naša linija bila je otpor napadaču i odbrana nezavisnosti zemlje), a ostali da se privremeno, dok traje bombardovanje, povuku iz Beograda u pravcu Ralje.

Beograd je odmah u toku prvog dana bio u neopisivom haosu. Usljed rastrojstva starog režima uoči samog rata, a naročito zbog organizovanog rada pete kolone koja je, u stvari, sačinjavala dio starog režima – na dan bombardovanja bio je potpuno paralisan čitav državni aparat. Osjetila sam to već

odmah rano ujutru kad sam, između dva talasa bombardera, prelijetala iz ulice u ulicu – od Grobljanske do Crvenog krsta. To je razmak od 2 do 3 kilometra na kome nisam naišla ni na kakve organizovane ekipe – sanitetske, policijske, vojne – koje bi nešto intervenisale. Samo mrtvi okolo i svijet koji u panici bježi, požari koji se šire i veliki broj već porušenih zgrada. Tako je bilo sve do noći toga prvoga dana. Haos se iz sata u sat povećavao. Stizale su vijesti da je požarom zahvaćen cio centar Beograda, da je porušen i da gori Dorćol, da veliki broj mrtvih i ranjenih leži na uhcama i po ruševinama, a da ih niko ne spasava i da se već u toku dana pojavila pljačka. Već u toku prve noći Beograd je napola opustio: narod je masovno napuštao grad koji je bio pod neprekidnim udarima hitlerovske avijacije.

Naša grupa od 23 komunista krenula je tek uveče po spuštanju mraka. Na Avalskom drumu zatekli smo potpuni nered, gotovo na čitavoj njegovoj dužini, a naročito na izlazima iz Beograda. U gusto zbijenom poretku bio je pomiješan narod s vojskom, kola, konji, artiljerija, vojnici, izbjeglice, sve se to tiskalo u punoj tami. Bilo je veoma teško probijati se kroz tu gustu i zbrkanu masu, a da se ne pogubimo. Zato smo se dogovorili da naš znak raspoznavanja bude broj 23. Kad bi nas masa kola i naroda razbila, dovikivali smo taj broj i tako se povezivah u tami. Tek pred zoru, kad smo već bih na domaku Ralje, gužva na cesti se malo razredila.

Usput sam bila uznemirena, jer nisam nigdje vidjela svoju sestru Branu koja je tada radila u ilegalnoj štampariji PK KP Jugoslavije za Srbiju, a nisam ništa čula o njoj od početka bombardovanja. U Ralji smo dobili zadatak da sačekujemo sve vozeve koji stižu od Beograda i da sve komuniste skidamo s voza da bi tu dobili direktive za dalji rad. Tako se drugoga dana bombardovanja u okolini Ralje koncentrisao prilično veliki broj komunista. Neki od njih dobili su uputstvo da idu u svoj kraj, ah većina je trebalo da čeka u okolini dok se ne vidi ishod situacije. S jednom grupom smjestila sam se u selo Popović, u kuću oca Mome i Draže Markovića, koji je tu bio Učitelj. Bila sam zabrinuta zbog Brane: Usput sam čula da je taj kraj Beograda jako bombardovan i da je ona poginula. Zato sam zamolila Canu Babović da mi dozvolj da odem u Beograd i da sama ispitam je li kuća u kojoj se nalazila štamparija doista porušena i da se uvjerim je li Brana stvarno poginula. Cana se odmah složila. Krenula sam pješke. Avalski drum bio je pust, ponekad bi prošla neka vojna kola ih automobil. Neki oficiri su me jedan dio puta uzeli u kola i rekli mi da naša vojska prodire u pravcu Sofije kroz Sićevačku klisuru i u pravcu Skadra. Nisam u to vjerovala, jer smo već u Popoviću slušali jednu stranu radio-

stanicu i čuli da Nijemci na svim pravcima napreduju i prodiru u našu zemlju.

Beograd je odavao sliku izumrlog grada, kao da ga je kuga pomorila. Prolazila sam dugim periferijskim kvartovima Pašinog brda, a da sam jedva ponekog srela, jer periferijski, kvartovi nisu bili toliko porušeni od bombardovanja, a ipak su bili pusti, pošto je sav narod izbjegao. U potpuno porušanim kvartovima mrtvaci su još uvijek ležali na ulicama i u kućama, niko ih nije sahranjivao, niti ranjenima pomagao – prizor puštoši i užasa. Po opisu otkrila sam kraj gdje je bila štamparija. PK. To je bilo nedaleko od Cvetkove mehane. Kad sam tamo stigla, vidjela sam da kuća štamparije, kao i mnoge oko nje, nije bila ni taknuta bombardovanjem. Na vratima na parčetu hartije pisalo je: »Mi smo na pijaci, sačekajte«. Čekala samt jedan, dva, tri sata, neprekidno obilazeći oko kuće i pokušavajući da uhvatim vezu sa njenim stanovnicima. Sve je bilo mrtvo, niko se nije javljao. Odlazila sam i ponovo se navraćala, uvijek je stajao isti papir na vratima. Znači poginule ipak (sa. Branom je bila i Mirjana Janković), vjerovatno u bjekstvu od bombardovanja. Vratila sam se u svoj stan. Sutradan opet natrag, i opet ista hartija. Morala sam naći nekoga u okolini koji će mi moći potvrditi njihovu sudbinu. Zađem po susjednim kućama i počnem se redom raspitivati o njima, Dugo nisam mogla da nađem na nekoga ko bi ih poznao, jer su se tu bile naselile izbjeglice iz centralnih dijelova grada i bilo ih je više nego stanovnika toga kvarta koje su takođe opet bili izbjegli negdje dalje. Najzad, nađem na jednu ženu koja mi reče da ih je obje toga jutro vidjela na Cvetkovoju pijaci. Ponovo odem pred kuću i sad sam bila uporna u čekanju i lupanju na vrata. Najzad sam ih našla obje žive i zdrave u kući. Cedulju su stalno držale na vratima, računajući da će drugovi ako dođu znati da uđu, a za ostale nije ni bilo važno, jer su bili nepoželjni. Mnogo su mi se obradovale jer sam ja bila prva veza (iako, doduše, nezvanična) koja im je došla poslije bombardovanja.

U štampariji sam zatekla uoči napada odštampanu veliku, količinu posljednjeg broja »Proleter« koji je sada postao neaktuelan. Odmah sam pomislila da to treba uništiti, jer može biti kompromitujuće kad Nijemci uđu u Beograd što je bilo veoma izvjesno i bihsko. Brana se sa mnom u tome složila. U Beogradu sam se našla sa Isom Jovanovićem, izvijestila ga da štamparija nije oštećena pa smo se složili da sve brojeve »Proleter« treba uništiti, a mašinu za prvo Vrijeme zakopati u podrumu, dok se ne riješi gdje će biti buduća štamparija pod okupacijom. To je trebalo da urade Isa, Brana i Mirjana. »Proleter« su uspjeli da zatrpaju u temelje jedne sporedne prostorije u dvorištu zgrade, ah mašinu nisu mogli da zakopaju, jer

;je u podrumu bila na podu velika betonska ploča. Tu mašinu "su Isa i Brana, uz veliki rizik, na kolicima prenijeli u Sumatovačku ulicu, tek pošto su Nijemci već bili ušli u Beograd.

Po obavljenom poslu vratila sam se u selo Popović. Uskoro su i Nijemci stigli u Beograd, pa smo se i mi vratili u već okupirani grad sa, naravno, potpuno novim zadacima.

• U OKUPIRANOM SARAJEVU

Neposredno poslije kapitulacije bilo je riješeno da drugovi Ikoji su poznati beogradskoj policiji odu iz Beograda u druge krajeve, da ne bi pali u ruke neprijatelja. Kako sam iz zatvora beogradske policije izišla upravo uoči bombardovanja Beograda, 5. aprila, i bila dobro poznata policiji, uključena sam u taj broj drugova koji su morali da napuste Beograd. Stalo se na stanovište da svako od nas pođe u svoj kraj. Pošto sam rodom iz Bosne, poslali su me u Sarajevo. To je bilo prvi put da odlazim na rad u Sarajevo.

Ranije sam nešto radila u Banjoj Luci, ali se sav moj partijski rad prije rata odvijao u Beogradu.

Okupirano Sarajevo odmah je ostavilo na mene strašan utisak: po glavnim ulicama motale su se gomile ljudi u nepoznatim uniformama, a jedan dio se pojavljivao po gradu u vojničkom poretku. To se počela stvarati Pavehćeva vojska: ustaše, domobrani, policija. Ljudi su se raspitivah koja je koja uniforma i vojska.

Prije nego što su i počeli masovna hapšenja neprekidno „su kružili glasovi o izvršenim ili nameravanim hapšenjima poznatih ličnosti bivšeg režima ili pripadnika njegovih, vojnih i policijskih formacija. Najviše se govorilo o predstojećim hapšenjima i protjerivanjima Srba, Jevreja, oficira bivše jugoslovenske vojske. Ipak, masovna hapšenja počela su jedan do dva mjeseca kasnije, neposredno prije, a naročito poshje napada Njemačke na SSSR. Komunisti su bili na oprezu, neki Srbi su počeli da se iseljavaju u Srbiju, osobito ljudi iz građanskih redova. Imao se utisak da su Jevreji bili bespomoćni u ovoj situaciji. Oni su se najmanje organizovano snalazili. Prvo su im već odmah poslije okupacije kao i u ostalim gradovima naredili da nose žute trake oko ruke sa ucrtanim jevrejskim znakom (u početku je to bilo samo slovo »Z« na reveru kaputa). Bila sam neobično iznenađena kada se ovim otkrilo koliko mnogo u Sarajevu među Jevrejima ima radnika i sirotinje. Mi komunisti smo imali u svojim redovima priličan broj Jevreja. Preko njih, a i direktno, povezivali smo se sa masom Jevreja koji su već bili (među prvima) proskribovani, a ustaške vlasti počele su

ili sakupljati u sabirne logore. Htjeli smo im pomoći u sklanjanju ispred progona. Često smo u tome uspijevali. I građanstvo im je samoinicijativno pomagalo. U mnogo slučajeva tu su se pokazivali veliki primjeri spontane ljudske solidarnosti. Ipak, sve je to bilo suviše malo i neefikasno. Osjećalo se da će sarajevski Jevreji masovno postati žrtve fašističke okupacije. To je veoma doprinosilo, deprimiranosti u redovima građana Sarajeva, jer su Jevreji sačinjavali znatan dio sarajevskog stanovništva i bili prisno povezani sa ostalim građanstvom, Srbima, Hrvatima, i muslimanima.

Čim sam došla u "Sarajevo, izabrana sam za sekretara Mjesnog komiteta u kojem su, pored ostalih, bili: Milutin Đurašković, Mladen Knežević, Jovanka Čović, Esad Čengić, Nisim Albahari i Hana Ozmo. Vladimir Perić Valter je u to vrijeme radio u Rejonskom komitetu i istakao se kao jedan od najboljih sekretara rejonskih komiteta. Mislim da je Vaso Miskin tada bio i u Pokrajinskom i u Mjesnom komitetu.

Prije nego što smo išta intenzivnije počeli da radimo u Sarajevu, drugovi su nam rekli da prvo odemo kućama, da se vidimo i oprostimo sa svojim i da im objasnimo da nam predstoje veliki zadaci. To mi se činilo veoma humanim. U maju sam otišla u Banju Luku kod svoje porodice. Usput sam imala da predam poruku sestri Brani da ode u Beograd ponovo na rad u partijskoj tehnici. U Banjoj Luci se nisam krila, iako su me znali kao komunistu. Ali to je bilo u periodu kad još nisu počela masovna hapšenja. Majci sam rekla da odlazim i da ne znam šta će dalje biti. Ostala sam tri-četiri dana. Kad sam se vraćala u Sarajevo, već su počela hapšenja i pokolji. Pričalo se da leševi ljudi plivaju Savom. U vozu se govorilo da su te zločine počinili četnici. Međutim, tada još nije bilo četnika ni partizana, niti kakve naše oružane aktivnosti. Shvatila sam da je to bila ustaško-njemačka provokacija.

Naš MK radio je poslije okupacije aktivno na svim sektorima. Imali smo uporišta u svim sarajevskim fabrikama i po radionicama. Najmnogobrojnija naša baza bilo je radništvo Željezničke radionice, Ložionice, Fabrike duvana, Fabrike čarapa »Ključ« itd. Radili smo po svim uobičajenim sektorima partijskog rada – sa omladinom, ženama, (sindikati su bili već duže vreme zabranjeni i po toj liniji se radilo direktno u fabrikama i radionicama). Bila je, međutim, jedna bitna promjena – uveden je vojni sektor u partijski rad, a njegov zadatak je bio priprema oružane borbe, stvaranje udarnih grupa u gradovima, vojne organizacije, prikupljanje oružja, sanitetskog materijala, organizovanje sanitetskih kurseva, veza sa bivšim oficirima, a ubrzo i veze sa ljudima iz novih kvislinških vojnih formacija itd.

Mi smo sada znali da je neposredna borba pred nama. To je u stvari bio fundamentalan prelaz, ali je on došao veoma prirodno. Svako je bio na najprirodniji način prožet time da sada idemo u odlučujuću borbu – nacionalnu i socijalnu. Vladalo je totalno uvjerenje u našu konačnu pobjedu. Taj borbeni moral spadao je među najčvršće temelje našeg revolucionarnog pokreta i ta se ubijednost automatski prenosila na mase i ispunjavala ih nesaumljivim elanom.

SASTANAK PK KPJ ZA@BIH 7. JULA

U Sarajevu sam postala član Pokrajinskog komiteta i bila zadužena za rad Mjesnog komiteta. Sjećam se prvog sastanka PK kome sam prisustvovala. Bih su prisutni: Svetozar Vukmanović Tempo, Buro Pucar Stari. Uglješa Danilović, Avdo Humo i Iso Jovanović koji je takođe došao iz Beograda i koji je tada bio sekretar Pokrajinskog komiteta. Na sastanku su prenesene odluke Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o oružanom ustanku. Održavanje sastanka nije bilo naročito obezbijeđeno. Samo jedan drug je bio napolju sa zadatkom da nas obavijesti ako primijeti nešto sumnjivo. Sastanak se održavao u jednoj kući na Miljacki.

Sva pitanja o kojima se tada raspravljalo bila su usmjerena ka jednom osnovnom: oružanim akcijama. Diskusija je na mene ostavila nezaboravan utisak. Tempo je iznio odluke Centralnog komiteta, objašnjavajući kako treba politički pripremiti ljude za ustanak. Isticao je rad na stvaranju bratstva i jedinstva podvlačeći da ustaše i Nijemci žele da raznim provokacijama izazovu mržnju između Srba, Hrvata i muslimana. Sada je naš glavni politički zadatak, tako je govorio Tempo, da pariramo toj provokatorskoj politici i da objašnjavamo da je jedini spas naroda Jugoslavije, a samim tim i naroda Bosne i Hercegovine, da se zajedničkim snagama bore protiv neprijatelja. Takođe je naglasio da treba razobličavati neprijateljske provokacije kojima hoće da nas razjedine.

Tada se već znalo da su neki seljaci, uslijed represalija koje su vršile ustaše nad srpskim življem, pobjegli u šume. Imali smo potpuno tačne informacije da niko od muških glava iz Vogošća nije kod kuće, nego da se kriju po šumama. Isto stanje je bilo i na Romaniji i u drugim krajevima u tom dijelu Bosne. Ljudi su otišli od svojih kuća i čekali šta će dalje biti. Znalo se takođe da je u Hercegovini ustanak već počeo. Narod se pobunio protiv klanja i bacanja ljudi u jame. Mostarska partijska organizacija nije još bila povezana sa hercegovačkim ustankom, ali jesu partijske organizacije na terenu, gdje je

ustanak buknuo (istočna Hercegovina: Bileća, Trebinje, Gacko, Ljubinje i Nevesinje) i pojedinci komunisti ondje gdje nije bilo partijske organizacije. Vijesti o ustanku u Hercegovini mi smo u Sarajevu u početku dobijali uglavnom preko građana. One su bile u osnovi tačne i govorile su da su ustaše pohvatale mnoge ljude iz hercegovačkih sela, poklale ih i pobacale u bezdane, a njihova imanja opljačkale, kuće popalile, a stoku otjerale. Ustaše su to činile upadajući u sela noću, pozivajući ljude i ubijajući ih na licu mjesta ih nad bezdanim jamama. To su bili pravi masakri. Ovo je odmah izazvalo masovni otpor koji se ubrzo pretvorio u opći ustanak. Bili su likvidirani gotovo svi ustaški i domobranski manji garnizoni i gotovo cijela istočna Hercegovina (sem većih gradova) bila je u rukama ustanika. I o tome je diskutovano na sastanku PK, tj. kako da partijska organizacija Mostara stupi u vezu sa ustanicima. Isto tako, govorilo se kako da se iz Sarajeva povežemo sa odbjeglih seljacima i ostalim simpatizerima, bivšim jugoslovenskim oficirima i drugim ljudima koji su se krili od ustaša. Znalo se da su mnogi od njih naše pristalice iako nisu bili članovi Partije. Morali smo se hitno povezivati s masama koje su već bile raspoložene za akciju i sve one koji su želeli da se bore rasporediti na mjesta gdje bi mogli najviše koristiti.

Poslije izvještaja članova PK o stanju u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine Tempo je iznio i konkretan plan o tome kako treba pripremati ustanak i gdje bi trebalo da mi, kao partijsko rukovodstvo, stvaramo čete, to jest partizanske vojne jedinice, koje će organizovano djelovati protiv okupatora. Radilo se o nekoliko komunikacija, kao što su pruge Sarajevo – Prača – Višegrad i Sarajevo – Metković i pruge i ceste prema sjeveru i zapadu. Tada je postavljen plan stvaranja jedinica i veza, raspoređeni su ljudi da organizuju narod koji je već bio uzburkan i raspoložen za borbu. Naravno, to sve nije bilo lako sprovesti. Pokrajinski komitetu nije bilo sasvim jasno do kog stepena su ljudi spremni da se bore i šta mogu učiniti, ah je očevidno situacija bila zrela za otpočinjanje oružane borbe protiv neprijatelja.

Kasnije je održano još nekoliko sastanaka Pokrajinskog komiteta na kojima se konkretno govorilo o stvaranju štabova na Romaniji i na drugim mjestima koja su bila određena za centre borbe. Odlučeno je da na Romaniju pođu Slaviša Vajner Čiča i Pavle Goranin.

Kao sekretar Mjesnog komiteta, bila sam zadužena da razgovaram sa drugovima u Sarajevu koji treba da pođu na teren. Prvi razgovor sam imala sa Slavišom Vajnerom.

Slavišu sam poznavala još iz Banje Luke, gdje je dugo godina radio u Higijenskom zavodu kao inženjer hernije. Pri-

padao je grupi intelektualaca-marksista i kao takav bio je poznat među komunistima, a i tadašnjim vlastima. Kad sam ga vidjela u Sarajevu, prvi put poslije mog odlaska iz Banje Luke, izgledao je mršav i visok, malo pogrbljen, u nekom starom trenčkotu. Sastali smo se u stanu inženjera Veljka Vukovića (1942. ubili su ga četnici). To je bilo naše ilegalno sastajalište. Tada sam Slaviši saopštila da je određen za komandira naše prve čete, budućeg partizanskog odreda na Romaniji. ^

U sebi sam pomislila – ne znam da li na osnovu njegovog" dosta krhkog izgleda ili zbog toga što sam znala da se, sem neposredno uoči rata, nije bavio ilegalnim partijskim radom – da on neće bogzna šta moći da učini ha podizanju ustanka, a prije svega na povezivanju sa romanijskim seljacima.

Ova moja bojaznost se, kao što je poznato, ubrzo pokazala netačnom. Jer, čim je otišao među uznemirene i za borba spremne seljake, Slaviša ih je, uz pomoć nekoliko partijaca na Romaniji, okupio oko sebe i stvorio borbeno jezgro. I u daljem radu pokazao se kao jedan od najsajnijih masovika naše narodnooslobodilačke borbe. Izgleda da je znao kako treba prići ljudima. Bio je dobar govornik. Njegova slava kao narodnog vođe u tom kraju naročito je porasla poshje prve akcije protiv Njemaca, na Crvenim stijenama, gdje se pokazao ne samo kao dobar tribun nego i kao izvanredno hrabar čovjek.

Kad je Slaviša poslat na Romaniju, neki drugovi su upućeni na Zvijezdu, u Hercegovinu, u Kalinovik. Naša gradska partijska organizacija dobila je zadatak da te drugove putem kanala koje smo imali, preko Ilidže, Crepoljskog, Hadžića i Pazarića prebaci u određene krajeve. Hasan Brkić, Rato Dugonjić i mnogi drugi otišli su na teren uz pomoć mjesne partijske organizacije koja je u svim pravcima uspostavila dobre veze za prebacivanje. Oni su tamo postrepeno formirali štabove naših vojnih jedinica i ubrzo su počele prve akcije.

Čim je Čiča otišao (a za njim i Rade Hamović) oni su imali prvu veliku akciju protiv Njemaca na Romaniji, u šumi na Crvenim stijenama, u kojoj su Nijemci potučeni.

Ranije je bilo likvidirano nekoliko žandarmerijskih stanica, ali je to bio prvi sukob s njemačkom silom. U tome je, u stvari, i bio veliki značaj te akcije. To je bio veliki podstrek za mase koje su već bile spremne da se bore. Ljudi su se do tog momenta borili samo protiv ustaša, domobrana i žandarma, a njemačka sila je mnogima izgledala još prejaka. Poslije ove prve potpune pobjede nad Nijemcima, rat je i sa njima otpočeo. To je nesumnjivo ulilo novo samopouzdanje narodu koji je već krenuo u borbu. I, naravno, to je dovelo nove ljude u Romanijski partizanski odred i pomoglo da se on naglo proširi novim borcima. Već pred kraj 1941. godine taj je odred brojao

3 000 boraca koji su oslobodili čitav kraj Romanije i Vlasenice? sve do granice prema Srbiji. Tako je praktično bila već spojena, slobodna teritorija Bosne i Srbije. Zato su Tempo i ostali drugovi koji su pozvani na savjetovanje u Stolicama mogli sve od Romanije do Stolica da idu neprekidno po oslobođenoj teritoriji.

Prve vijesti o borbi protiv Nijemaca na Crvenim stijenama izazvale su radost kod naših pristahca u Sarajevu. Naročito pozitivan odraz imala je ta vijest među seljacima Romanije i cijele sarajevske okoline koja je bila u stahiom strahu od strijeljanja i vješanja koja su u to vrijeme neprijatelji često preduzimali. To je naglo podiglo borbeni moral cijelog stanovništva, a ne samo boraca partizanskih jedinica.

Mi u Mjesnom komitetu nismo u prvo vrijeme tačno znali šta se, u stvari, odigralo. Kurir iz odreda još nije bio stigao da nas obavijesti, a glasovi o toj akciji već su doprli do Sarajeva. Čitav grad je bruja o tome da su Nijemci potučeni negdje na Romaniji, da ih ima mnogo mrtvih itd. Pričalo se i o tome da stižu izbjeglice iz nekih muslimanskih sela, koje se povlače u strahu od tih borbi.

Riješila sam da odem pred zgradu vojne oblasti, jer smo čuli da tamo ima jedna grupa izbjeglica, i da od njih čujem, novosti. Na trgu sam zatekla mnoštvo ljudi. Pitala sam ih odakle dolaze i zašto su pobjegli. Rekh su mi da je došlo do borbe između seljaka i Nijemaca, pa su seljaci pobili Nijemce, ah, oni nisu vidjeli koji su to seljaci, četnici ili partizani.

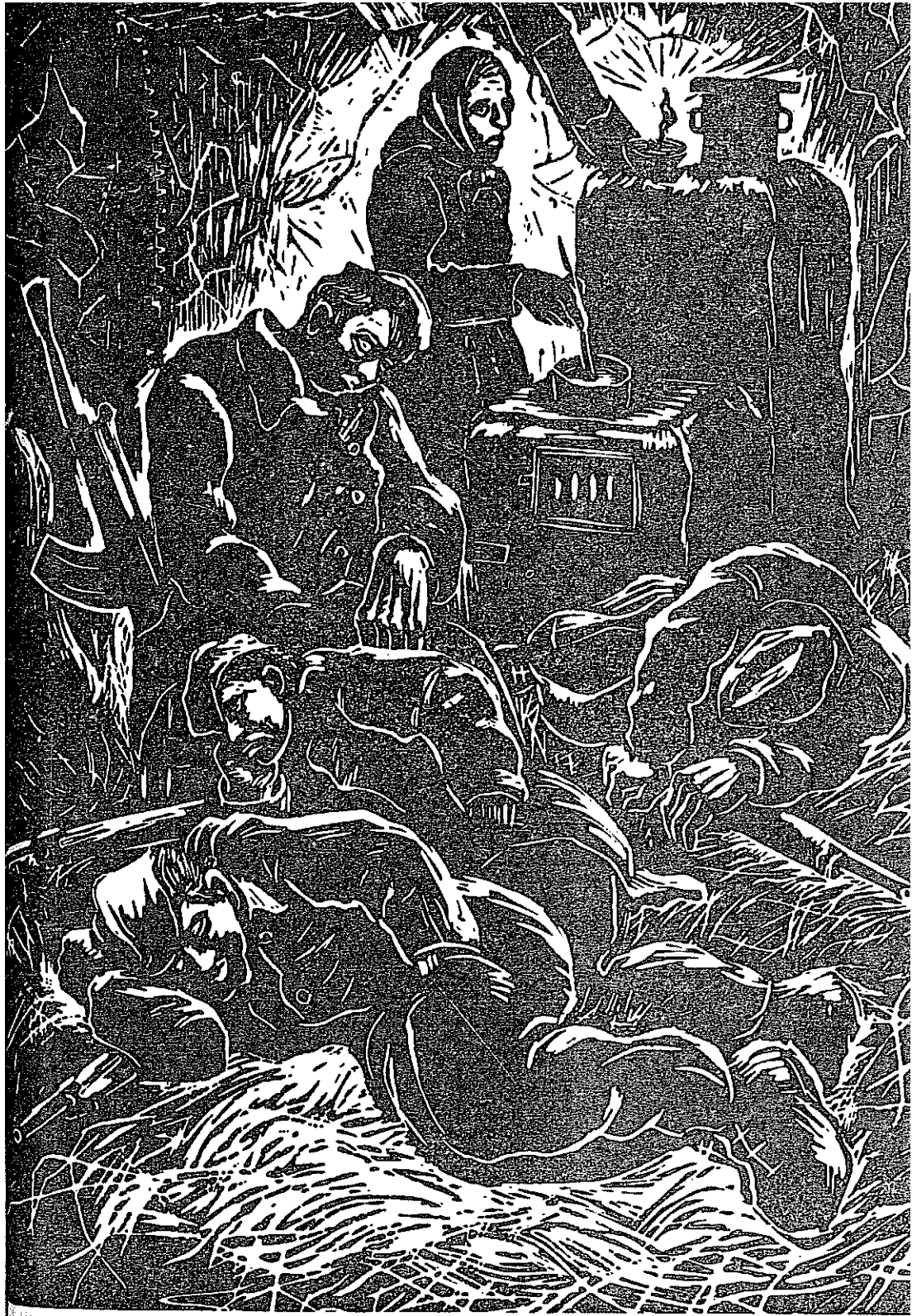
Za mene je u tim prvim borbama i u prvim ustaničkim danima najčudnije bilo to što su svi naši izvještaji govorili o tome da neprijatelj ima uvijek mnogostruko veće gubitke nego mi, a tako je bilo i u ovoj borbi na Crvenim stijenama. Bilo je mnogo akcija u kojima mi nismo imali ni jednog ranjenog ni mrtvog. Čitav niz žandarmerijskih stanica, malih i većih ustaških garnizona bio je u početku ustanka likvidiran sa nikakvim, ili veoma malim žrtvama. Mi smo tek tada shvatili velike prednosti partizanske taktike – taktike iznenađenja i nametanja borbe neprijatelju ondje gdje mi želimo, a izbjegavanja ondje gdje on želi. Takvo je bilo naše upoznavanje na praksi sa tom borbom, potpuno novom za naše uslove. Ti prvi mnogobrojni manji i veći vojni uspjesi stvorili su raspoloženje za masovni, dobrovoljni odziv naroda za odlazak u partizanske jedinice. Zato su Romanijski i drugi odredi tako naglo – za samo tri mjeseca – narasli na hiljade boraca.

Počele su slične akcije i na drugim mjestima. U to vrijeme uspjeli smo da stvorimo naše štabove svuda gdje je predviđeno.. Vojne jedinice bile su formirane već u avgustu 1941. godine. Brzim tempom se stvarala vojska. Ustanak je buktao.

Kad je Tempo objašnjavao kako treba otpočeti sa vojnim akcijama (uporedo sa organizovanjem vojne mreže), mnogima od nas, nije bilo jasno kako će to praktično izgledati. Mi smo to ponekad zamišljali i naivno, romantično. Gerilu smo često zamišljali prema površnim i nepotpunim pojmovima koje smo imali iz iskustva ruskih i kineskih partizana. Čim smo otpočeli prve akcije, stekli smo i prva sopstvena iskustva i prvu realnu sliku o toj borbi koja je bila savršeno jednostavna: kontinuiranim, istovremenim i povezanim akcijama mi smo za svoju "borbu odmah dobili i teritoriju koja smo bili gospodari i sa ikoje nismo imali nikud da se povlačimo, već smo na njoj manevrovali i okupatoru nametali borbu gdje je nama odgovaralo. ^Neprijatelj bi odmah osjetio koju teritoriju kontrolišemo i u nju nije olako zalazio. Između nas i njega povlačile su se neverovatnom brzinom granice koje su bile široke, pokretljive, »elastične – uvijek opasne za neprijatelja, jer mu više nikada nisu mogle biti čvrste pošto smo ih, uz pomoć brzih, borbenih i žilavih partizanskih jedinica, uvijek kontrohsali. A gdje nije "bilo naših vojnih jedinica, izvidnica i straža postojale su straže sastavljene od mnogih naših simpatizera koji su nam dobrovoljno javljali preko najudaljenijih veza, od čovjeka do čovjeka, •o svakom najmanjem pokretu neprijatelja. Sigurnost nam je davalo to što smo se borili pod najdubljim okriljem naroda. -

U USTAŠKOM ZATVORU I BJEKSTVO

U avgustu je zakazana sjednica Pokrajinskog komiteta u stanu Ise Jovanovića, u jednoj velikoj četvorospratnoj zgradi. Bilo je određeno da dolazimo jedno pò jedno, u razmaku od po četvrt časa. Kad sam ušla u zgradu, primijetila sam neke ljude u holu i, pošto sam već ušla, produžila sam da vidim šta je to, Ugledala sam policiju. Na platformi između stepenica presreo me ustaški oficir. Htio je da me uhapsi i pretrese. Odupirala sam se. Imala sam kod sebe neku ceduljicu i mislila sam da su na njoj zapisane neke javke. Bile su skraćene i vrlo nejasne za one koji nisu s njima upoznati, a morala sam da ih zapišem, jer sam u Mjesnom komitetu imala toliko tih veza da nisam bila sasvim sigurna mogu li ih sve držati u glavi. Htjela sam da uništim tu ceduljicu, pa mi je tako ispala dok sam se borila sa ustašom. Odjednom naiđe neka žena, saže se i podiže cedulju. Priđe ustaši i dade mu je. Tada sam pogledala i vidjela •da na ceduljici nema ništa važno. Poshje sam rekla ustaši da sam se tukla zbog toga što je on nasrnuo na mene i htio me tući. Nisam negirala da je cedulja moja, već sam objasnila da

Franjo Mraz: PRE VEČERE (drvo rez)

su to neke moje nevažne pribilješke. Kasnije u istrazi nije ni postavljeno pitanje te cedulje.

Iso Jovanović je već bio uhapšen. On je prvi pao u ruke pohciji i zato je njegov stan bio blokiran, a nas ostale su hapsili kako smo dolazili.

Vezanu su me odveh u zgradu bivše Bogoslovije i tamo saslušali. To je bilo u jeku velikih hapšenja na sve strane: zatvori su bih prepuni komunista, Srba, Jevreja, bivših jugoslovenskih oficira itd. Normalne zatvorske zgrade nisu više bile dovoljne da prime toliku masu ljudi, pa su zato uhapšeni počeli smještati u neke druge javne zgrade. Tako sam i dospjela ne u pravi zatvor, već u zgradu bivše Bogoslovije koja je privremeno služila za zatvor. U Sarajevu sam živjela pod¹ ilegalnim imenom: Eda Himelrajh, frizerska radnica iz Zagreba. Pohciji sam ispričala da sam došla iz Zagreba u Sarajevo zbog toga što sam slabog zdravlja, a Sarajevo je visinsko mjesto, pa ću tu tražiti posao, i da ne znam šta oni hoće od mene. Tada su me vezali, maltretirali i tukli. Prvo po rukama tako jako da su se one nadule, a prsti popucah. Onda su počeli po tabanima, dok se i s njima nije desilo isto što i s rukama. Poshje su me vezali za ruke i noge i tako sam visila leđima okrenutim gore. Opet su me tukli. Ruke su mi bile natečene od konopaca. Sve to je trajalo oko dva do tri sata. Prvo saslušanje je bilo završeno: Poslije su me bacili u ćehju.

Više me nisu ni tukli ni zvali na saslušanje. Samo su s vremena na vrijeme zalazili drugi isljednici, koji me ranije nisu vidjeli, pa su se podlo iščuđavah: »Šta je s Vama, zar su Vas tako tukli?« Odbijala sam da im bilo šta odgovorim. Još jedanput me je pozvao Civilini, tada glavni policijski isljednik, i pokazao mi jedno pismo, pitajući me šta mislim o njemu. Na brzinu sam ga pročitala. Napisao ga je otac Ede Bimelrajh iz Zagreba koji je javljao da nema nikakvu kćerku u Sarajevu, već da se ona nalazi u Zagrebu. Kad su me ponovo upitali šta kažem na to, odgovorila sam: »Ništa«. Imala sam utisak da oni vide da pred sobom imaju ilegalca i da za momenat ne misle da insistiraju na daljoj istrazi.

U istoj ćeliji sa mnom je bila jedna građanka koja je kao Srpkinja bila uhapšena zbog dopisivanja s nekim u Beogradu. Jednog dana došao je ustaša, ošamario je i rekao da ona ne smije tu da bude i da ja moram da ostanem sama. Nju su tako premjestili u drugu sobu. To je za mene bilo vrlo dobro, jer sam namjeravala da pobjegnem, pa sam se brinula kako ću to da izvedem kad je neko nepoznat i tuđ sa mnom u sobi. Bila sam svjesna da ta žena neće htjeti ništa da rizikuje, jer je bila uvjerena da njena krivica nije bila takva da bi imala razloga da bježi. Mogla je da bude prije oslobođena nego osuđena.. Čim

sam uhapšena, a i tokom saslušavanja, osjetila sam odmah da postoji mogućnost za bjekstvo. Očevidno je bilo- da ustaška policija nenia još potrebno iskustvo u manipuhsanju sa velikim brojem zatvorenika. Po hodnicima pohcije bilo je veoma živo. Nekakav svijet je ulazio i izlazio na sve strane. Veza između onih koji privode i onih koji primaju uhapšeniike. nije bila tako čvrsta. A sem toga, čehja nije imala rešetki već dva velika prozora. Pomišljala sam da pobjegnem još iz policijskog hodnika. Druga pomisao bila je na bjekstvo preko prozora. Bila sam gotovo sigurna da ću uspjeti.

- Smislila sam plan o bjekstvu. Napisala sam na jednom papiru na kakav način mislim da se može pobjeći iz zatvora. Tu sam cedulju smotala u gromuljicu i bacila je kroz prozor kad je naišla drugarica Cilika Hajnrih koja je trebalo da je odnese i preda Mjesnoj partijskoj organizaciji. Ona je to i učinila.

Evo kakav sam plan bila skovala. U mojoj sobi (ćeliji) u Bogosloviji bila je jedna polica s knjigama. Desilo se da sam, suviše spavajući preko dana, noću do kasno bila budna. Od duga vremena počela sam uzimati i čitati noću knjige sa te police. Tako sam, osvanuvši u čitanju primijetila da do pet sati ujutru na ulicama nema nikog. Policijski sat se završavao u pet i tada je grad naglo oživljavao, ljudi su čekali taj čas da krenu na posao. Meni je palo na pamet da je vrijeme ispred- završetka pohcijskog časa najzgodnije za bjekstvo. Iako je moja soba bila na prvom spratu i gotovo nad glavnim ulazom zatvora, moglo se bježati, jer ustaška straža nije bila na uhci, već u holu. Ispod nas je bila neka brijačka radnja, a prozor nije imao željezne rešetke. Bogoslovija je bila starinska zgrada koja je imala izbočina u zidu, tako da se za njih moglo uhvatiti. Bilo mi je jasno da se može bježati, samo je bio problem kako sići na ulicu sa prvog sprata, a onda – kuda krenuti dalje. Nisam znala kakve su bile veze, ko je uhapšen, a ko nije i kod koga mogu otići. Za mene je bilo važno da uhvatim vezu sa organizacijom.

Poslala sam ceduljicu i čekala odgovor. Prošlo je dva-tri dana, a odgovor nije dolazio. Moj prijedlog je bio da dva-tri druga »zatvore« ulicu i da paze da neko od ustaša ne naiđe, a da me neko od njih prihvati da se ne razbijem skaćući kroz prozor.

Četvrti dan poshje slanja poruke prespavala sam ugovoreno vrijeme. Bila sam ljuta sama na sebe. Pretpostavljala sam da su baš toga dana drugovi došli i, vidjevši da me nema na prozoru, otišli. Zato sam odlučila da sama bježim. Iskoračila sam kroz prozor i preko izbočine u zidu došla do iznad tadašnje »Batine« radnje. Tu je rub zida bio širok oko četvrt metra, tako da se moglo komotno hodati. Tim sam rubom došla do ugla i skrenula u drugu ulicu, misleći da ću tu vjerovatno naići na

neki óluk, kojim bih se spustila na ulicu.. Rub je bio pokriven limom, moji koraci' su odzvanjaj, pa sam se plašila da me neko ne čuje. Zastajala sam, osluškivala i čula ljude unutra, u sobama na prvom spratu, ispred koga sam prolazila, kako dišu i spavaju. Bilo je ljetnje doba, prozori su bili otvoreni i lako sam mogla nekoga da probudim. 1J drugoj ulici, malo dalje od ugla, naišla sam na jedan balkon, na kojem su se nalazila dva-tri para papuča. Ušla sam na balkon i pogledala da h postoji mogućnost da se spustim. Ničega nije bilo. Mogla sam samo da-skačem. Nisam se usuđivala da to učinim. Postojala je opasnost da slo-mim nogu, privučem pažnju ljudi i tako bi se otkrilo moje bjekstvo. A ovako je još bilo izgleda da pobjegnem. Počela sam da se vraćam natrag. Ponovo sam prešla preko balkona i istim putem krenula prema svojoj sobi u zatvoru. Kad sam stigla blizu mog prozora, začula sam neke korake na ulici. Odmah sam se šćučurila. Čekala sam. Bio je polumrak, tek je počelo da sviće. Prolaznik (sigurno ustaša, jer su jedino oni u to doba smjeh da se kreću po gradu) je prošao. Nije me primijetio. Tako sam se vratila u zatvorsku ćeliju.

Dva dana kasnije drugovi su došli po mene. Akciju je izveo Mijo Sunarić. Radio je kao bankovni činovnik. Mislim da je tada bio novoprimitelj član Partije. Njemu su rekli da će morati da izvede jednu važnu akciju. Poznavao me je. Odmah, je rekao da će me rado izbaviti iz zatvora. Kako su mi drugovi kasnije pričali, s velikim poletom je pošao u tu akciju, mađa je ona bila opasna, jer se morao približiti zatvoru prije završetka pohcijskog sata, a postojalo je naređenje da se na svakog ko se u to vrijeme pojavi puca bez opomene. On je iskoristio stan svoga strica, funkcionera ustaške vlasti (Pavehćeovog doglav-nika). Noćio je u tom stanu koji je bio blizu zatvora. Doglavni-kovoj porodici je bilo vrlo čudno zašto Mijo tu noćiva, jer veze između njih i njega nisu bile prisne. Na njihovo pitanje dao je neodređen odgovor. Kad je u ranu zoru htio da se iskrade iz kuće iskupila se cijela porodica, osim strica Sunarića koji je tada bio u Zagrebu. Pitali su ga kuda ide, kad policijski sat još traje. Uzeh su mu cipele da ne bi mogao da krene. Oh im je ® tada otvoreno rekao da ide da spase jednu drugaricu iz zatvora. Čim je to' izgovorio, bacili su mu cipele i zaprijetili, da se više nikad ne usudi da dođe u njihovu kuću.

Tako je izišao iz kuće i približio se zatvoru. Ja sam bila. na oprezu: kao i svakog dana, čekala sam. Ugledala sam čovjeka, koji mi daje znakove, ah ga nisam u prvi mah prepoznala. Kad. se nasmijao, odmah sam ga po osmjehu prepoznala. Međutim,, u tom trenutku naišao je od tržnice gradski stražar. Sunarić ga nije vidio, pa sam mu dala znak da se čuva. Odmah se izgubio.. A i ja sam se sakrila iza prozora i ponovo legla na deku, pro-

strtu po podu, koja mi je služila mjesto kreveta. Čekala sam više od pet minuta. Stražar je išao korak po korak. Već se približavao kraj policijskog sata. Situacija je bila napeta. Ponovo sam se digla i pogledala. Stražar je prolazio upravo ispod prozora. Krenuo je prema Katedrali i nestao u ulici kojom ide tramvaj. U tom se ponovo pojavio i Sunarić. Bacila sam kroz prozor sandale koje je on prihvatio. Zatim sam iskočila i počela da se spuštam preko firme brijačke radnje. Ta firma je bila, u stvari, uobičajeni žuti tanjir, pričvršćen za dugu gvozdenu šipku. Čim sam na nju stala, uvila se. To mi je baš dobro došlo, jer sam tako bila bliže zemlji. Odmah me je Sunarić prihvatio i spustio na zemlju. Bila sam u čarapama. Došli smo do dovratka, gdje se Sunarić bio sakrio do prolaska stražara. Kada sam obula sandale, krenuli smo. Već kod prve ulice sreli smo jednog ustašu u crnoj uniformi. Nije obratio pažnju na nas, jer je policijski sat već bio otkucio. Tada smo otišli u jedan ilegalni stan, a kasnije u drugi (kod Sare Foht).

NA PARTIJSKOM RADU U MOSTARU

Poshje bjekstva iz ustaškog zatvora u Sarajevu, avgusta 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu odredio me je na rad u Mostar, da kao član Pokrajinskog komiteta pomažem u radu tamošnjoj partijskoj i skojevskoj organizaciji. Iz Sarajeva u Mostar pratio me je Nihat Kulenović kao svoju »bolesnu sestru«. Bila sam u zaru. Ustaše i okupatori osjetili su da im zar i feredža mogu otežati punu pohcijsku kontrolu nad kretanjem stanovništva, jer nije bio rijedak slučaj da su se ne samo žene već ponekad i muškarci iz raznih razloga skrivali pod žarom ih feredžom. Zato je ubrzo po okupaciji bilo izdato naređenje da policija u slučaju sumnje smije podizanjem vela da proveri da li se zaista radi o osobi čija se legitimacija provjerava. Međutim, čim je policija pokušala da provodi u život ovu naredbu naišla je na oštar otpor među muslimanskim življem, jer je to za partijarhalne pojmove značilo uvredu za ženu. Taj otpor odrazio se i na ustaške funkcionere-muslimane i naredba je praktično pala u vodu.

Čim sam pobjegla iz zatvora, policija je umnožila moje fotografije i predala ih ustaškim uhćnim i ostalim agentima da ih lakše mogu da ih identifikuju. Uprkos tome, ja sam redovnim vozom, direktno preko Sarajevske željezničke stanice, otputovala u Mostar. Dobro falsifikovana legitimacija imala je moju fotografiju sa podignutom pečom (peča je već preko hca). Pohćija je prilikom provjeravanja moje i Nihatove legitimacije prije ulaska na peron pogledala fotografiju ah se nije usudila

da podigne veo, jer u mojoj pratnji je bio moj »brat«, koji me je vodio u Mostar »rodbini« na »oporavak«, pošto sam bila »bolesna«.

I u Mostaru sam se stalno kretala pod feredžom ili žarom, jer mi je to potpuno odgovaralo. Na ulici sam tako bila utopljena u masu ostalih muslimanki.

U Mostaru sam ostala svega oko mjesec dana, ah rad je bio veoma intenzivan. U tome gradu mi smo imali već tada veliki uticaj, osobito među omladinom. Nikad do tada nisam vidjela takve omladine. Omladinci su pokazivah čuda od spretnosti i hrabrosti. Za ilustraciju navešću samo neke od njih.

Kad je grupa seoskih ustaša uhvatila ranjenog partizana Esu Fejića i dovela svezanog u Mostar, slučajno je naišla na grupu mostarskih skojevaca. Skojevci su se u trenu snaš, prišli ustašama i upitah ih kuda vode tog »bandita«. »Gdje je policija, pokažite nam zgradu, tamo ima da ga sprovedemo«. »Dajte ga nama, mi ćemo ga sprovesti« – rekao je jedan omladinac. Kad su se seoske ustaše usprotivile, skojevci su zaoštrili ton i počeli da prijete seljacima i da ih omalovažavaju kao neznalice koji se ne snalaze u gradu pa ne znaju ni gdje je policija, a hoće nekog da sprovode. Začudene seljačke ustaše, iako oklijevajući, ipak su im predale Esu i dugo su poshje stajale ne shvatajući da li su pravilno postupile. Tako je Esa istrgnut iz ustaških ruku.

Druga jedna akcija koja se nedjeljama veoma uspješno odvijala, bilo je snabdijevanje tekstilom partizanskih jedinica iz srpskih radnji koje je bila konfiskovala i zapečatila ustaška vlast. Naime, u Mostaru je prije rata postojala dosta imućna srpska trgovačka čaršija koja je pred ustašama gotovo sva izbjegla u Srbiju. Njihove radnje ostale su prepune robe. Omladinci su nam sami predložili da to »evakuišemo«, jer oni nisu bih samo spretni i hrabri, već i prepuni inicijative. Preko svojih drugova, čiji su očevi bili vlasnici radnja, oni su savršeno poznavali unutrašnji raspored trgovina, pa su veoma uspješno u predvečerje »iznosili« iz tih radnji velike količine robe koju smo liferovali partizanima, pošto smo jedan dio posašivali preko krojača – simpatizera i članova Partije.

Još jedan primjer. Omladinci su zajedno sa nekim starijim članovima Partije za naš Mostarski bataljon koji je operisao u oblasti Boračkog jezera, iz jednog vojničkog logora usred Mostara, digli znatne količine oružja. Iako sam prije akcije razgledala raspored logora, nacrt barake u kojoj se nalazilo oružje, stražarska mjesta i znala da smo imah veze i sa nekim stražarima, moram priznati da je meni uvijek, pa i do danas, bilo teško zamisliti kako se to moglo izvesti bez ijedne žrtve. Čudan

je bio i među najhrabrijim i živim taj narod, ta omladina Mostara. Sve je to ličilo na počinak, na avanturu u najplemenitijem smislu riječi.

Poslije mjesec dane boravka u Mostaru, sa jednom grupom Mostaraca krenula sam u partizane u istočnu Hercegovinu (po odluci PK BiH). Slobodna teritorija bila je daleko i mi smo pješke morali preći prilično veliku međuzonu – Podveležje, naseljenu pretežno muslimanima. Ipak, znali smo da ti ljudi nisu naklonjeni ustašama, iako nisu bili ni naši. Noću smo napustili Mostar iz Bjelušina (kvart pretežno srpskog življa koji se direktno naslanja na planinu Velež) i bez ijedne nezgode stigli na oslobođenu teritoriju, iako smo cijelo vrijeme puta morali da se oprezno krećemo i da budemo spremni na borbu. To je bilo krajem septembra 1941. godine.

DOLAZAK U ISTOČNU HERCEGOVINU

U to vrijeme slobodna teritorija je obuzavala dijelove bilećkog, gatačkog i nevesinjskog sreza – i: predjelima oko, Fatničkog, Dabarskog i Nevesinjskog polja. Tu su se nalazila sela Fatnica, Davidovići, Kifino Selo i mnoga druga koja su bila u našim rukama. U ostalim selima koja nisu pripadala oslobođenoj teritoriji, jer su bila blizu neprijateljskih garnizona, seljaci su bili naše pristalice. Mogli smo slobodno da se krećemo u tim krajevima. Tako sam došla u Operativni štab za Hercegovinu i Okružni komitet sa određenim partijskim zadacima.

Kako je izgledala situacija na tom terenu u oktobru? Nije bilo nikakvih vojnih akcija s naše strane, iako su postojale partizanske čete. To nisu bile prave partizanske jedinice kakve znamo iz kasnijeg perioda, već su obuhvatale gotovo sve one ljude koji su se digli na ustanak. Poznato je da je ustanak u Hercegovini buknuo napola spontano, a napola organizovano još u junu 1941. godine. Tada je bilo žestokih borbi sa ustašama, osvajanja žandarmerijskih stanica, napada na garnizone (Nevesinje) koje su držali domobranci, oslobađanja nekih gradova (Avtovac, jedan od jakih neprijateljskih garnizona) itd. U tom ustanku, u većini slučajeva, komunisti su bili vođe. Ustanak je počeo uspješno, ali je borba kasnije splasnula, naročito poslije dolaska Talijana.

Talijanska vojska je obećavala da će zaštititi Srbe od ustaških pokolja. To je doprinijelo privremenoj stagnaciji narodno-oslobodilačkog pokreta u tom kraju. U vrijeme tog zastoja, naše ustaničke čete nalazile su se po planinskim selima na slobodnoj teritoriji u istočnoj Hercegovini. Međutim, komunikacije u dolinama držali su Talijani. Oni nisu napadali partizanske čete a ni

naši njih. To nije bila stvar taktike partizanskog rukovodstva nego, pored ostalog, posljedica demagoške politike talijanske okupatorske vlasti koja je uspjela da privremeno pasivizira ustaničku masu parolom da je došla da štiti Srbe od ustaša. Takva situacija nam je i nametnula nove zadatke. Trebalo je da Operativni štab i Okružni komitet rade na ponovnom oživljavanju borbe protiv okupatora.

Naši zadaci su se sastojali u sljedećem: prvo, objasniti masama da talijanska okupatorska vojska ne želi nikakvu zaštitu srpskog stanovništva u Hercegovini, nego da joj je glavni cilj da pasivizira narod u njegovoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje i da se zbog toga treba pripremiti za borbu protiv okupatora i domaćih izdajica, ali ne voditi frontalne borbe, već partizanske akcije. Drugo, trebalo je reorganizovati postojeće čete po selima koje su bile neaktivne, u prave partizanske čete koje neće biti vezane za sela, nego će biti pokretne i angažovati ih za akcije na neprijateljske komunikacije. Trebalo je spriječiti okupatora da gospodari tim komunikacijama i da se njima služi (to su bile veze između Bileće i Gacka, Trebinja i Bileće, Bileće i Nevesinja i Stoca itd.). Te saobraćajnice su povezivale talijanske garnizone. Dalji zadatak je bio da se u svim srezovima, a i po selima, obrazuju partijske organizacije kojih do tada nije bilo svuda.

U to vrijeme komandant Operativnog štaba bio je Petar Drapšin, a komesar Mirp Popara. Petar Drapšin je bio španski borac, rodom iz Vojvodine, a Miro Popara Hercegovac, rodom iz sela Fatnice, bilečki srez. Zajedno s njim dobila sam zadatak da formiramo novi okružni komitet, jer je postojeći bio nepotpun. Tako je obrazovan novi OK u koji su ušli Miro Popara, Brana Kovačević, Života Neimarović, Obren Starović, Tripo Šarenac i Vojin Popović. Puniša Perović je bio instruktor u Komitetu.

DVA PUTOVANJA NA ROMANIJU

Krajem oktobra krenuh smo Miro Popara i ja da podnesemo izvještaj Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji se tada već nalazio na Romaniji. Pošli smo iz sela Davidovića (bilečki srez), gdje je bilo sjedište Okružnog komiteta i Operativnog štaba, pa smo se preko Kifina Sela (nedaleko od talijanskog garnizona u Nevesinju) i Morina spustili do Uloga na gornjoj Neretvi.

Put preko Morina bio je izvanredno težak zbog jakog vjetrova koji je raznosio snijeg. Morine su inače poznate po tome što su zimi neprohodne. Hladnoća je bila veoma velika i teško

smo mogli išta da vidimo pred sobom, jer je sve blještalo od snježne bjeline i vijavice. Ovakva situacija ponovila nam se još na jednom mjestu tokom ovoga putovanja i to u predjelu sela Sivolja i Krbljina (blizu Kalinovika), a i prilikom prelaska preko Jahorine, kada smo u snježnoj bjelini bili zalutali i vrtjeli se duže vrijeme na istom mjestu u uvjerenju da se krećemo naprijed.*

U Ulogu, gdje je bio manji talijanski garnizon, preko naše veze dobili smo seljačko odijelo da se presvučemo. Tako kamuflirani, ja i Miro Popara prešli smo most na Neretvi koji je čuvala talijanska straža. Poslije prelaska Neretve nastao je najteži dio puta – prelaz preko Treskavice koja je i ljeti divlja i neprolazna. Vodile su nas partizanske pristalice iz toga kraja, izabrane među bivšim krijumčarima duvana koji su dobro, poznavali neprohodne puteve Treskavice. Pratila nas je jedna partizanska desetina. Morali smo da zaobiđemo cestu između neprijateljskih garnizona u Kalinoviku i Trnovu.

Ushjed magle i gustog snijega koji je padao tokom noći, izgubili smo se, u nastojanju da presijecemo Treskavicu i domognemo se sela Ledića (koje je već bilo slobodno, jer je u njemu likvidirana žandarmerijska stanica). Vodiči su tvrdili da smo na pravom putu, ali su na kraju priznali da smo zalutali. Bih su se malo i uplaših. Branili su se da se teško mogu orijentisati, jer su magla i snijeg pokrili vrhove Treskavice koji im služe za orijentaciju. Snijeg nam je bio do koljena, pa i do pojasa. Pješaci smo puna 23 časa bez prestanka, sem kratkih predaha. Spuštah smo se niz gudure i ponovo peh bezbroj puta, sve kroz gustu šumu. Kada je izgledalo da smo sišli s druge strane Treskavice, desetina je otkazala da ide dalje. Svanjivalo je. Zahtijevah su da se naloži vatra, kako bi se ogrijali i odmorili. Miro i ja smo naslućivah da se nalazimo negdje u blizini Ledića i zloglasnog ustaškog uporišta u Dujmovićima, ah nikako nismo mogli da ubijedimo partizane da pođu. Opasno je bilo ložiti vatru, a još više zaspali pored nje i tako možda biti otkriven. Na kraju smo se ipak dogovorili da im dopustimo da nalože vatru i odspavaju, ah samo pola sata, a dotle bismo nas dvoje čuvah stražu. Naložili su vatru i snijeg je počeo da se cijedi po njima sa grana. Ah svi su zaspah zapanjujućom brzinom. Poslijepola sata probudili smo ih. Već je bilo svanulo. Sa prvog bre-

* Teško je zamisliti kakve smo teškoće imali u tim krajevima u prvim danima narodnooslobodilačke borbe u održavanju veza među raznim ustaničkim centrima, naročito za vrijeme te zime koja je bila izuzetno oštra. Neprijatelj je držao glavne komunikacije, pa smo ili mi morali obilaziti i zabacivati se daleko u planine. Tako smo morali krstariti po Morinama, Treskavici, Visocici, Jahorini i drugim planinama kojese i ljeti, a kamoli zimi, teško prohodne, a pogotovu za vrijeme snježnih vijavica.

žuljka smo se orijentisali. Bili smo zaista između Ledića i Dujmovića. Krenuli smo u vojničkom poretku i približili se Ledićima. Seljaci su nas dočekali s velikom radošću. Odmah su nam dali da se preobučemo u nova suva odijela i čarape, izvađene iz sanduka.

Iz Ledića smo otišli za Dobro Polje, gdje je tada bio štab' Kalinovičkog partizanskog odreda, pod komandom Rada Harnovića. Komesar je bio Boriša Kovačević, član Pokrajinskog komiteta* Oni su se upravo pripremali za napad na neprijateljski garnizon u Trnovu i istoga dana su uspjeli da ga osvoje na juriš.. Tako su naši zagospodarili cestom Sarajevo – Kalinovik koju smo mi, noć ranije, morali zaobilaziti.

Tada sam prvi put vidjela veliku organizovanu i dobro naoružanu partizansku vojsku kako kreće u koloni u napad na neprijateljski garnizon.

Od Dobrog Polja produžili smo za Praču, gdje je bio Pračanski partizanski bataljon u sastavu Romanijskog partizanskog odreda.

Poshje kraćeg vremena provedenog na Romaniji i u Trnovu, trebalo je da se Miro Popara i ja vratimo u Hercegovinu. Dvaput smo pokušali da se vratimo, ah nismo uspjeli. Prvo smo krenuli novooslobođenom cestom od Trnova do pred Kalinovik; obišli smo grad u kojem je bio neprijateljski garnizon i spustili se do Uloga. Zatekli smo seljake u velikoj zabuni i strahu. Ispričali su nam da su noć prije našeg dolaska ustaše napravile zasjedu na jednom brodu (gaz na vodi) na Neretvi i napale grupu partizana na čelu s majorom Bokićem, oficijom bivše jugoslovenske vojske. Tu je poginuo jedan kurir, a Bokić je sa ostalima odstupio u Zelengoru, odakle se jedva izvukao. Nikakva nastojanja da privolimo seljake da nas prebace preko Neretve nisu pomogla. Tvrdili su da je to sigurna pogibija, da su sve prilaze blokirale ustaške straže i da je talijanska straža na mostu kod Uloga udvostručena.

U selu smo našli majora Đokića koji nam je rekao da je krenuo da uhvati vezu sa Romanijom. Dogovorili smo se da pođemo natrag zajedno s njim. Uzeli smo vodiče da nas noću prebace, i to samo dok ne obiđemo Kalinovik, a poshje ćemo lako preko oslobođene ceste do Trnova. Ah, vode su se bile razlile od topljenja snijega i neprekidno smo gazili po potocima. Zalutali smo i nikako nismo mogli da se domognemo slobodne ceste. Odjednom smo u neposrednoj blizini ugledali neke svjetiljke. Riješili smo da se zaustavimo i izvidimo šta je to. Dva

* Tom prilikom Kade i Boriša pričali su nam o prvim borbama sa Italijanima u ovom kraju. Ja sam se prisjećala i onih prvih borbi sa Nijemcima na Crvenim stijenama.

•druga su otišla u izvidnicu. Kad su se vratili, rekoše nam da se nalazimo tačno iznad logora u Kalinoviku. Neprijateljski vojnici su već počeli da ustaju. Tako smo bar znali gdje smo.

Major Đokić se naljutio na vodiče pa je sam preuzeo vođenje. Moram priznati da sam više voljela da nas i dalje vodi naš vodič nego major Đokić koji je tvrdio da nas vodi prema vojničkom planu. Bilo je tu i komičnih scena. Došli smo tako do mekog nabujalog potoka oivičenog vrbacima. Pala je majorova komanda: »Gazi«! Predložih da pokušamo da zaobiđemo, jer je potok suviše dubok. Međutim, on je samo ponavljao: »Gazi«! Naravno, poslušali smo. Ah smo poslije vidjeli da smo tu bujicu mogli da zaobiđemo svega nekoliko desetina metara dalje. Bili smo mokri do gole kože. Interesantno je da se ni tada, a ni pri hoku pješčenja po Treskavici, niko od nas nije čak ni prehladio. Kad smo se odavde izvukli, dalje je sve išlo lakše.

• Uskoro je došlo i do drugog pokušaja povratka u Hercegovinu: ponovo preko Treskavice, samo ovoga puta ne na Ulog, nego dijelom Treskavice, zatim planinom Visočicom, pa na Nevesinjsko polje, odakle smo se nadali da ćemo se dokopati Kifina Sela koje je već bilo na slobodnoj teritoriji. Takav je bio naš plan. Taj put je bio opasan zbog ustaškog sela Bjelimića, iz kojeg je deset dana ranije bila napadnuta jedna naša kolona. To nam je, međutim, bila jedina mogućnost – jedini put. Računali smo da neprijatelj ne drži zasjede stalno, jer poslije pomenutog napada nismo tim putem više nikog slali.

Krenuli smo put Treskavice. Imali smo čak i neke konje za jahanje koje nismo mogli upotrijebiti jer je snijeg bio dubok, a prtljag isprovaljivana, pa su se konji pod teretom teško izvlačili. Tako smo, uglavnom, išli pješke. Stigli smo na mjesto ranijeg ustaškog napada, u jedan klanac oivičen strmim kosama. Po utabanom snijegu vidjeli smo rasute čaure. Kad smo prošli to mjesto rekoh: »Da su mislili, ovdje bi nas napali«. Svi su ćutali. Bilo nas je desetina partizana. Nismo odatle odmakli ni 50 metara kad se začu fijukanje zrna i povici sa obje kose: »Držite ih žive«! Neprijatelj je pucao dum-dum zrnima. Odlučili smo da nekoliko partizana drži odstupnicu dok se ostali ne povučemo. Tako smo opet stigli natrag u Trnovo, srećom bez žrtava.

Tada sam predložila drugovima da se prebacim preko Igmana do podigmanskih sela i Sarajevskog polja, a onda vozom ilegalno do Mostara, pa na Nevesinje i da tako preko okupirane teritorije dođem na slobodnu teritoriju Hercegovine. Tako sam i učinila.

U Nevesinje sam došla preko naše veze, a odatle sam se, uz pomoć jedne od sestara Ivković, prebacila do Kifina Sela. To je bila oslobođena teritorija, mada je bila blizu Nevesinja

Pri izlasku nas je jedan talijanski stražar zapitao kuda idemo, kad je u susjednom selu »banda«. Odgovorili smo da se »bande« ne bojimo i da želimo malo da se prošetamo. Talijanski stražar je bio naivan, pa je naš odgovor mogao da prođe kao ubjedljiv.

Nastavila sam da radim u Hercegovini, ali ne zadugo, jer sam uskoro dobila poziv da krenem ponovo na Romaniju na partijsku konferenciju koja je trebalo da se održi krajem decembra 1941. Na toj konferenciji sam prvi put vidjela druga Tita.

Usput je trebalo da svratim do Mostarskog bataljona koji je imao bazu na Boračkom jezeru. Kretali smo se od oslobođene teritorije Hercegovine preko Davidovića, Kifina Sela, Nevesinjskog polja, do Glavatičeva. Tako smo došli na Boračko jezero. Pošto smo tu obavili zadatak — preko Visočice, Ledića, Trnova i Prače pošli smo na Romaniju.

I na ovom putu smo imali teškoća zbog dubokog snijega na Visočici. Ali ovoga puta nismo imali neprijateljskih prepreka. Sjećam se da me je jedan seljak, koji nas je vodio preko Visočice, s vremena na vrijeme nudio rakijom iz čitnice. Ja sam prihvatila i čini mi se da mi je to olakšalo putovanje.

Oba naša odlaska sa slobodne teritorije Hercegovine na slobodnu teritoriju Romanije i probijanje kroz zid planine koji ih dijeli izgledaju sada tako teški, ah tada nije bilo tako. Putovao sam danima i usput radili. U svakom selu gdje smo zastajali da se odmorimo ili prenoćimo zadržavali smo se da obavimo i svoje političke zadatke: informisali smo se o stanju organizacije, broju naših čvrstih pristalica spremnih za borbu, o raspoloženju širih masa, brojnom stanju jedinica na terenu, o stanju oružja itd. Svuda smo, bilo u selima sa seljacima, bilo u našim četama, redovno održavali političke konferencije, na kojima smo ih obavještavali o međunarodnoj političkoj situaciji i o našoj unutrašnjoj, o borbama u drugim krajevima, o stanju na svjetskim frontovima itd. Možda zbog toga nama ta putovanja i nisu tada izgledala tako teška, jer su bila ispunjena radom. A posebna stvar koja nam je to olakšavala bila je radost s kojom su nas ta sela primala i briga koju je taj naš narod o nama vodio. Mi smo mnogim tim ljudima bili lično nepoznati, ah oni su za nas čuli, mi smo bili njihova vojska, ljudi iz njihovog rukovodstva i nama je svuda ukazivano najveće povjerenje i poštovanje. Slušalo se ono što smo govorili, vidjelo se već tada da izvan partizana nema za narod druge nade.

U Podromaniji smo sreli Prvu proletersku brigadu. Tu sam vidjela mnogo naših drugova iz Beograda s kojima sam ilegalno radila prije rata. To je bilo krajem decembra 1941. Odatle smo produžili za Ivančice, gdje je održano poznato partijsko savjetovanje. Poslije savjetovanja, po odluci PK trebalo je da

se zadržim neko vrijeme u Trnovu. Boriša Kovačević i ja dobili smo zadatak da obrazujemo partijske organizacije u tom kraju, kao i u jedinicama odreda.

PEIVREBffINA KOLEBANJA

Situacija je tu bila nešto drukčija nego na Romaniji i u istočnoj Hercegovini. Prije rata tu nismo imali partijskih organizacija. Vladala je zaostalost u tim siromašnim krajevima, ali uprkos toga većina je glasala za režimske kandidate. Ipak, uskoro poshje ustanka u Hercegovini i na Romaniji, borba protiv okupatora i ustaša zahvatila je i ovo prostrano područje. Poshje neuspjelog napada na Kalinovik kolebanje nije dugo trajalo, niti je borbeno raspoloženje napustilo narod.

Pad Trnova u naše ruke bio je veliki uspjeh koji nam je omogućio da zagospodarimo jednom veoma važnom komunikacijom i da odsiječemo Sarajevo s njegove južne strane. Ta slobodna cesta i čitav oslobođeni predio oko nje (Igman, Visočica, Treskavica, Jahorina i druge planine) omogućili su kasnije manevar Prvoj proleterskoj brigadi koju su Nijemci u drugoj ofanzivi bili opkolili, manevar u kome se ona zabacila neprijatelju: za leđa i preko Sarajevskog polja i Igmana izbila na tu cestu, na svome proboju prema slobodnoj teritoriji i oslobođenoj Foči.

Ipak, bilo je nešto što nije valjalo u tome kraju i u jedinicama Kalinovičkog partizanskog odreda u to vrijeme. Višeg nego u ma kom drugom kraju o kojima je ovdje bilo riječi, i narod i borci, pa i oni najbolji, najhrabriji, kolebali su se u borbi protiv četnika. Bilo je veoma teško ubijediti čak i narodi Hercegovine i Romanije, a naročito onaj sa područja Kalinovičkog odreda, da je četnička rabota prljava, izdajnička. Narod je listom bio ubijeđen da se treba boriti protiv ustaša, a kasnije i protiv okupatora, ali kada smo mu objasnili da je uslov uspješne borbe protiv okupatora borba protiv izdaje, protiv četnika, u prvim mjesecima smo u tome teško uspijevali. Jer četnici kao vojna formacija još nisu ni postojali u tom kraju, već su se počeli pojavljivati njihovi agenti koji su propovijedali čekanje, pomirenje s Talijanima, nastojali su kao prvi svoj cilj da pasiviziraju narod, a naš seljački narod u tome području, pa pomalo i u ostalim, imao je tada neku svoju, pogrešnu predstavu o jedinstvu. Govorili su nam: »Pa nas je Srba malo, ako se sada počnemo među sobom tući, propali smo.« Oni su veoma sporo, uviđali četničku izdaju koja u početku i nije bila otvorena, ali utoliko je bila lukavija.

Nikada ne mogu da zaboravim razliku u situaciji u tom kraju između našeg prvog i drugog dolaska iz Hercegovine na Romaniju što vremenski obuhvata nepun mjesec dana. Kada smo prvi put dolazili iz Hercegovine i prolazili kalinovičkim krajem – prepješačili smo ga cijelog – nigdje nije bilo pomena « četnicima; sav narod je bio jedinstven, nikakve vojske sem partizanske nije tu bilo. Bio je samo u partizanskim jedinicama poneki bivši jugoslovenski oficir. U Pračanskom bataljonu Romanijskog partizanskog odreda srela sam prvi put jednog takvog koji mi se odmah učinio tuđim, a koji je poslije postao četnik. Nije se tada osjećao uticaj četničke propagande, sve je bilo jedinstveno, ustaničko, partizansko. Ali, kao što se kasnije pokazalo, to je ipak bilo prividno, vrijeme je bilo isuviše" kratko da bi se mogla u seljačkim masama stvoriti politička svijest o potrebi uporne borbe i to ondje gdje je ranije nije bilo. U dubini svojoj, dobar dio seljačke mase bio je, u stvari, još kolebljiv i imao je iluzije o tome da svi Srbi, pa i četnici, mogu biti ujedinjeni u borbi protiv ustaša i okupatora.

Već prilikom drugog putovanja na Romaniju zatekli smo veliku promjenu: četa u Jelašcima proglasila se četničkom i, kada smo naišli, iz daljine nas je ni malo prijateljski zaustavila s puškama na gotovs, ah nas je ipak propustila. To je bila ona ista četa, naša, partizanska, koja nas je prilikom prvog prolaska najsrdačnije primila. Odmah smo saznali da su se još neke naše čete uskolebale, a promjene je bilo i u Pračanskom bataljonu. Između Trnova i Prače nailazili smo već na leševe pobijenih muslimana, jer su se četnici odmah legitimisali napadom na muslimansko selo Jabuku, gdje su pobili neke ljude i opljačkali selo. Svuda smo već nailazili na gotovo otvorenu četničku propagandu da se treba osvetiti muslimanima, da ne treba voditi borbu protiv Nijemaca, već sačekati dok pobijede saveznici itd.

Poslije savjetovanja na Romaniji (Uvančićima) Vrhovni štab je prešao u Foču. Spremala se druga ofanziva. U to vrijeme četnička propaganda postajala je sve otvorenija. Dražina komanda je znala da su sva Romanija, Hercegovina i ostali krajevi partizanski, pa je ubacivala specijalno pripremljene grupe četnika, regrutovane iz redova bivših oficira, žandarma, policijskih agenata, na teritoriju naših odreda. Jednu takvih grupu uhvatila je Prva proleterska brigada odmah nakon svoga prelaska iz Rudog prema Romaniji. Druga takva grupa našla se kod nas u Trnovu. Ona je otvoreno vodila propagandu, huškajući protiv NOB. U toj situaciji ozbiljnog kolebanja među seljačkim masama, i pored nekoliko velikih partizanskih odreda koji su oslobodili čitave prostrane krajeve, i pored opšte simpatije i podrške tim partizanskim jedinicama – nismo uvijek mogli čvrsto

računati na svoje sopstvene odrede. Jedina sasvim sigurna snaga bila je Prva proleterska brigada i pojedine bolje i čvršće čete i bataljoni partizanskih odreda. Četnici su svojom propagandom pokušavali da rastroje partizanske odrede na ovoj teritoriji, mameći kolebljivce obećanjem da će se svetiti muslimanima i pljačkati ih. Meni je tada prvi put postala jasna dalekosežnost odluke našeg Centralnog komiteta o osnivanju proleterskih jedinica.

Istina je da je naš Trnovski bataljon bio još uvijek partizanski. Takođe i Drugi kalinovački. U njima su postojala jezgra čvrstih i dobrih boraca. Ali istina je i to da su oni često bili kao parahsani kada je trebalo obračunavati se sa četnicima. Tako, na primjer, mi u Trnovu usred naše teritorije koju su oslobodile partizanske jedinice i gdje su četnici bili uljezi, a pored toga radili su protiv partizana, pomoću toga bataljona nismo mogli da rasturimo tu grupicu, jer niko nije htio da ide protiv njih. Govorili su: »Pa i to su Srbi«. Izveš smo to kasnije uz pomoć jedne druge jedinice. Docnije se pokazalo da u toj četničkoj grupi nije uopšte bilo seljaka, bili su to sve bivši žandarmi i policijski agenti koji su i prije rata bili organizovani Pećančevi četnici.

KRAJEM. 1941.

U vrijeme pripremanja druge neprijateljske ofanzive, decembra 1941, četnici su učinili sve što su mogli da onesposobe partizanske jedinice za borbu protiv okupatora. Najotvorenije su pozivali seljake i borce da se ne odupiru Nijemcima, nudili su svoje četničke propusnice i govorili da će samo onaj izvući živu glavu u predstojećoj ofanzivi koji Nijemcima pokaže njihovu propusnicu. To je već bila otvorena izdaja, i to je pomoglo i nama da otvorenije u narodu istupamo u pogledu ciljeva četnika i karaktera njihove propagande. U to vrijeme imali smo slobodnu Foču i Prvu proletersku brigadu koja će postati čvrsta okosnica za regrutovanje svega što se u tim krajevima u toku pola godine oružane partizanske borbe pokazalo spremnim da se i dalje bori protiv okupatora. •

Tako je organizovana, vrlo široko rasprostranjena i vješta četnička propaganda koja je težila da se osloni na privremenu seljačku kolebljivost, a bila je već uhvatila širokog maha, ipak bila pobijeđena, jer smo već posjedovali čvrsta jezgra borbenih jedinica koja će prihvatiti sve ono iz ustaničke mase što je

ostalo spremno za borbu. Sigurno je, a to smo već tada osjećali, da je sa drugom ofanzivom bila završena jedna od važnih etapa, naše narodnooslobodilačke borbe i da je nastajala druga i drukčija.

*

Pošla sam preko Sćepan-polja i Pivske planine s namerom, da se spustim do Gacka, pa poshje da produžim u bilečki srez. Pošto sam tu čekala dan-dva da se raskrči snijeg, stigla mi je poruka da se vratim u Foču. Tako toga puta nisam ni stigla da se vratim u Hercegovinu, već sam oputovala u Bosansku krajinu, gdje me je PK BiH uputio na lične zadatke.

Lepa PEROVIC'

IRIG 1941. GODINE

Krajem marta 1941. godine otišao sam kao mobilisan s grupom od 40 i Tižana na zbornu mesto u Zemun, odakle se naš dopunski Jbonjički puk povlačio do Lazarevca. Tu se puk raspao i ja sam Imo i mnogi drugi dospeo u sabirni zarobljenički logor, ali sam ubrzo pobjegao i oko 12. aprila stigao u Irig. Narod je tada po naređenju ustaške i nemačke vlasti sakupljao i predavao vojnu opremu koju je pri povlačenju bacala vojska po Irigu i okolini.

Ne znam da li je pre toga postojala partijska organizacija u mom selu, ali se sećam da je juna 1940. godine u moju kuću došao Franja Filšinger iz Sremske Mitrovice i osnovao partijsku ćeliju koju su sačinjavali: Steva Mićasević, sekretar, inače siromašni seljak, Joška Humanej, poljoprivredni radnik, Eugen Mihi, mehaničar, inače Nemač, Nikola Zečević, siromašni seljak i ja. Neposredno pred rat 1941. godine, na zahtev Franje Filšingera, učlanjen je i Jovan Matić koji je kao kandidat za člana KP uspešno obavljao partijske zadatke (prenosio je ilegalni materijal iz Rume u Irig i si.).

Odmah po povratku u selo, otišao sam u radionicu Eugena Mihla da se dogovorimo šta da preduzmemo u novonastaloj situaciji. On mi je odgovorio da pričekamo neko vreme da bismo videli kako će se događaji odvijati. Kada sam krajem aprila ponovo otišao do njega rekao mi je da su ga pozivah kulturbundovci i predložili da im je poznato da je on bio član uprave u sportskom društvu preko koga je KP legalno delovala. Zapretili su jnu da će ga zajedno s porodicom oterati u logor ukoliko se bude sastajao s ljudima iz pomenutog kluba. Uplašén time rešio je da prekine svaki rad za Partiju i zamolio me da više jcod njega ne dolazim. Istovremeno mi je obećao da nas neće nikom odati i da se od njega ne treba bojati. Posle njega sreo

sam na ulici Jošku Humaneja, ali se on ponašao kao da se uopšte ne poznajemo, pa sam zaključio da ni on ne želi više da radi za Partiju.

Pošto se Stevan Mićasević i Nikola Zečević nisu vratili iz vojske ni posle mesec dana po kapitulaciji, bilo mi je jasno da su pali u ropstvo. To isto sam mislio i za Jovana Matića, ali se on iznenada pojavio, jer je uspeo da pobegne iz zarobljeničkog logora u Rumi. Tako se partijska ćelija svela, na dva člana. Izgubili smo svaku vezu sa sreskim partijskim rukovodstvom. Međutim, do rata smo imali ideološki uzdignutu i mnogobrojnu organizaciju SKOJ-a čiji su članovi ubrzo postali i članovi KPJ, kao: Petar Matić, Sava Bankovački, Stevan Babić, Stevan Pužić, Draga Perić i Slavko Mićasević. Stoga, iako nismo imali partijsku vezu, samoinicijativno smo izvršavali partijske zadatke: prikupljali smo oružje i drugu vojnu opremu, a narodu objašnjavali da to isto čini, ubeđeni da će Partija povesti oružanu borbu protiv okupatora.

Prvih dana okupacije postojala su izvesna trvenja oko prevlasti između domaćih Nemaca i ustaša u Irigu. Okupator je postavio domaćeg Nemca Jožefa Felingeru za predsednika opštine, a sreski načelnik je bio ustaša Draga Bardić. Sem toga, ustaše su imale svoje poštičke organizacije, logoré i tabore, ah su sa domaćim Nemcima bile jedinstvene u sprovođenju terora nad narodom. Prva zajednička akcija bila im je objavljivanje naredbe da narod preda pronađeno oružje i vojničku opremu. Uprkos pretnji »da će svaki onaj koji ne preda oružje biti streljan«, znatna količina oružja ostala je sakrivena. Sledeća mera je bila oduzimanje zemlje od *dobrovoljaca iz prvog svetskog rata i dodeljivanje siromašnim nemačkim, a manjim delom i hrvatskim porodicama. Gilj im je bio da siromašne Nemce i Hrvate istrgnu ispod uticaja KP i vežu ih za fašističku vlast. Pošto nije bilo dovoljno dobrovoljačke zemlje, postavljah su pojedine siromašne Hrvate za plaćene komesare imovine imućnih seljaka i trgovaca-Srba. Preko ovih komesara fašistička vlast je oduzimala od seljaka sve nađene poljoprivredne proizvode, a od trgovaca robu.

Maja 1941. godine Mađari su proterivali iz Bačke porodice bivših dobrovoljaca. Poveća grupa proteranih privremeno je smeštena u logore na iriškim ledinama, izložena raznim maltretiranjima. Sećam se jezivog slučaja kada se jedna bremenita žena pre vremena porodila zbog maltretiranja, a njen muž je u očajanju usmrtio novorođenče. Irižani, naročito žene, zgražavah su se zbog nečovečnog držanja opštinskih vlasti koje nisu dozvoljavale da se proteranim Bačvanima pruži pomoć. Neko-

liko proteranih porodica uspeo je da pobegne sa iriških ledina u sela gde ih je narod sklonio. Kasnije im je omogućeno da odu kuda žele.

Koncem maja je opštinska vlast naredila da sakupljeno oružje i municiju prenesu Srbi svojim kolima u Rumu. Među takvima sam bio i ja. Dogovorio sam se sa skojevcima i nekim omladincima da usput kradom bacamo upotrebljive puške u njihove ozelenele pšenicom. Prilikom istovara oružja u Rumi uspeo sam da jedan sanduk bombi zakamufliрам kao »sic« na kolima i da ga donesem kući, a na povratku u Irig sakupio sam šest pušaka koje smo ranije pobacah u žito.

Početkom juna, ustaše su pohapsile pripadnike četničke organizacije: Jovana Prokića, Milana Opačića i Stevana Bojčića, dok su Vlada Ćosić, Jovan Jevremović, Paja Goljevački i Brata Krstić pobegli. (Odvedenu trojicu ustaše su verovatno streljale, a ovi što su uspeh da pobegnu kasnije su postali saradnici NOP-a, pa čak i borci partizanskih jedinica). To je još više upozoravalo na potrebu da se od članova KP i SKOJ-a oformi čvrsta organizacija koja će pojačati rad među rodoljubima. Stvoren je i Mesni komitet KPJ u Irigu koji su sačinjavali: Petar Matić Dule, ja, Jovan Matić, Sava Bankovački, Stevan Babić, Draga Perić, Đorđe Šunduković, Mirko Grubanović i, nešto kasnije, Milošević (Cveće). Dužnost sekretara komiteta vršio je Petar Matić koji je bio veoma popularan među skojevcima i omladinom u selu. Istovremeno je i skojevska organizacija proširena novim članovima i u to vreme je brojala 45 članova, na čelu sa sekretarom Savom Bankovačkim. U svakoj su ulici bili osnovani skojevski aktivisti čiji su sekretari i po jedan član ulazili u rukovodstvo SKOJ-a.

Osnovni zadaci su bili: okupljanje naprednih ljudi i omladine i njihovo vezivanje za pokret i propagiranje potrebe za oružanom borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika. Partijska organizacija je u to vreme imala i u opštini članove Partije i SKOJ-a: Stevana Pužića i Savu Ležakova koji su povremeno obavljali obaveštavanje o namerama Nemaca. U ustaškoj mladeži su sa istim zadatkom bili članovi SKOJ-a »Dunav« i Vlada Bardić, a u ustaškom logoru je bio povezan s nama Joca Britka.

Početkom jula 1941. godine stvorene su oružane grupe, uglavnom od članova Partije i SKOJ-a. Pored vežbanja u rukovanju oružjem, članovi ovih grupa su pronalazili oružje skriveno kod naroda. Prvu grupu sačinjavali su oni što su stanovali u zapadnom delu Iriga: Pera, Dura i Jova Matić i Perica Mirković. U drugu grupu, u centru mesta, ušli su: Sava i Pera Bankovački, Draga Perić, Perica Milovanović i Slavko Mićasević. U treću grupu, u istočnom delu mesta, ušli su: Đorđe Šunduković, Steviea Babić, Jovan Čekić i Mirko Grubanović. Tako se partijska

organizacija u Irigu sve više afirmisala uglavnom kod srpskog življa koji su terorisali i Nemci i ustaše.

Tih dana je iznenada došao Slavko Savić, muž moje najstarije sestre Danice. Pobegao je iz Sremskih Karlovaca ispred ustaškog hapšenja. Pošto sam znao da je stari član KP i da je sa mnom bio na jednom sastanku 1938. godine u Novom Sadu, pitao sam ga da li održava vezu s drugovima iz partijskog rukovodstva. Rekao mi je da s nekima održava, ah nije hteo da kaže s kim. Na moje uporno traženje saopštio mi je da je bežeći iz Karlovaca sreo Nikolu Mojića iz Rakovca, kome je dao neki partijski materijal i rekao da će kod mene biti baziran. Međutim, zahtevao sam da mi otvoreno kaže da li održava vezu sa Jovanom Beljanskim Lalom iz Prnjavora-Krušedola, čije sam fotografije deho skojevcima pred rat. Po njegovim rečima sam zaključio da stvarno s njim održava vezu i da ću Beljanskog uskoro videti. O Slavkovom dolasku obavestio sam drugove pa smo se dogovorili da pripremimo bazu za njega u mojoj staroj kući. Ova kuća nije slučajno izabrana za njegovu bazu: bila je na kraju sela, pored potoka, sa veoma pogodnim prilazom, a sem toga susedi su bili sve sami Srbi, te nije postojala opasnost od provale. O pripremanju baze obavestio sam i svog oca Jovana.

Jednog dana, posle Slavkovog dolaska, Pera i ja smo se dogovarali kako da uredimo bazu za Savića i oružje. Iznenada je dotrčao Joca Britka i uzbuđenim glasom rekao: »Biće noćas hapšenja«. Kad smo ga upitah ko će biti uhapšen brzo je naredao imena; među njima smo bili: Pera i Jovan Matić, Sava i Pera Bankovački, Mirko Grubanović, Đorđe Šunduković, ja i još neki. Kad smo zatražili objašnjenje hapšenja, odgovorio nam je: »Zbog toga što ustaše znaju za vaš rad u sportskom radničkom klubu pre rata i što je fašistička Nemačka napala na SSSR, a glavne ustaše Toma Šriglić, Ivan Petrila, Mata Hladni i Nemci braća Kunglovi žele da ovim hapšenjem pokažu svoju odanost okupatorskoj vlasti«. Posle toga Joca je negde otrčao, a Pera i ja smo se sporazumeli da on odmah o tome obavesti Slavka Savića i mog brata Jovu. Iste večeri smo Pera, Jova i ja uzeli pištolje i povukli se u voćnjak iza stare kuće. Oko ponoći ustaše su sa svih strana opkolile našu kuću, a zatim, razvalivši kapiju, upale u dvorište i zgradu. Kad su videli da nas nema, uz pogrdne reči i psovke napustili su kuću. Mi smo se tada povukli u vinograd gde smo ilegalno živeli oko deset dana snabdevani novostima od moje sestre Danice.

Početkom jula 1941. godine povezali smo se sa većinom sela iriškog sreza: prvo s Nikolom Mojićem iz Rakovca, zatim preko Borbaša sa Bešenovom, a onda Franje Josipa i Jožike Molana Jocka sa Vrdnikom. Gotovo u isto vreme saznao sam da je uspostavljena veza i sa Jovanom Beljanskim Lalom. Nestr-

pljivo sam očekivao njegov dolazak, a sreo sam ga u sobici naše stare kuće u žučnoj diskusiji sa Slavkom Savićem o partijskom radu na terenu. Slavko je shvatio moju želju da saznam ko je taj drug, te mi odgovori: »To je onaj čije si fotografije delio pred rat skojevcima i lepio ih po zidovima«. Obradovao sam se što vidim Lala koji se posle dugogodišnje robije nastanio kod svoje rodbine u Prnjavoru-Krušedolu. Odmah sam pozvao Peru Matića koji ga je informisao o stanju partijske i skojevske organizacije u Irigu i o vezama s pojedinim selima. Lala nas je izvestio da Održava veze s Maradikom, Krušedolom, Velikom Remetom, Grgetom, Neradinom, Satrincima i još nekim selima van irškog sresa. Razvoj situacije je nametnuo potrebu da se •oforni jedno partijsko telo za ceo srez.

U sporazumu s Lalom formirah smo Sreski komitet u koji su ušh pretežno drugovi iz Mesnog komiteta Iriga: Petar Matić Dule, sekretar, Jovan Beljanski Lala, Sava Bankovački, Borđe Šunduković, Svetozar Milosevic, Stevan Pužić, Draga Perić, Jovan Matić, Mirko Grubanović, Nikola Mojić iz Rakovca i ja. Komitet je razmotrio pohtičku situaciju na području sresa i posle svestrane diskusije zaključio da treba učvrstiti veze sa selima i formirati partijske i skojevske organizacije gde ne postoje; povezati se sa simpatizerima NOP-a, formirati partizanske grupe i desetine, prikupljati oružje i obučavati mlađe •drugove u rukovanju njime. Ubrzo je preko Radomira Galovića "uspostavljena veza sa Sreskim komitetom u Rumi, a preko ovog 1 sa Okružnim komitetom za Srem.

Polovinom jula uglavnom su uspostavljene veze sa svim rselima na teritoriji irškog sresa. Lala je u to vreme oformio partijske i skojevske organizacije u Neradinu, Grgetegu, Velioj Remeti, Satrincima, Krušedolu i Prnjavoru-Krušedolu, a od tamošnjih članova KP stvorio i prve partizanske grupe od tri •do pet ljudi. Pera Matić je, uz pomoć Nikole Mojića, oformio u Rakovcu partijsku organizaciju od tri člana koji su sačinjavali i prvu partizansku grupu u tom mestu. Njih dvojica — Pera i Nikola — oformili su u Ledincima partizansku grupu od pet ljudi. U nju su ušh: Laza Čerkez, Zlatan Petrović i drugi. Nešto kasnije se sa ovom grupom povezao i Joca Nikolić koji je povremeno dolazio u Irig, održavao vezu s nama i prenosio direktive saradnicima pokreta u Ledincima. Pera se povezao i sa Sretom Savićem, rodom iz Kamenice, koji se nalazio na službi u irškoj opštini kao dnevničar i uz njegovu pomoć oformio partizansku grupu u Kamenici u koju su ušh: Sreta Savić, Gavra Hadojički i Voja Lipušinović. Sa selom Jaskom je održavana stalna veza preko Dušanke Jovičić, a Rivicom i Pavlovcima veza je bila još uvek nesigurna, dok je sa Vrdnikom redovno održavana preko Franje Josipa, Jožike Molana, Stanka Ristića i dru-

gih. Ranija veza sa Bešenovom prekinuta je jer su se drugovi iz tog sela povezali sa komitetom u Sremskoj Mitrovici. Prema izveštaju drugova s kojima smo se povezali oni su, kao i mnogi ljudi u njihovim selima, odmah posle okupacije samoinici jativno prikupljali oružje i drugu vojnu opremu i sklanjali na sigurna mesta. Tada još nismo znali tačno s kolikim se brojem pušaka, pištolja i bombi raspolaže u pojedinim selima.

Uspostavljanjem ovih veza trebalo je angažovati veći broj drugova za izvršavanje partijskih zadataka tim pre što u to doba i prve partizanske grupe prerastaju u desetine od 10 do 12 članova. Članovi desetina su bili uglavnom partijci! skojevci. Oni su kod svojih kuća skrivah oružje koje su koristili prilikom izvršavanja nekih zadataka. Formiranje partizanskih desetina nije išlo po direktivi višeg rukovodstva, već sticanjem okolnosti. U prvoj desetini Iriga su bili: Pera Matić, Perica Mirković, Đura Matić, Žika Milić, Sada i Vaja Milošević, Vaja Mijatović i drugi. Drugu desetine sačinjavah su: Sava Bankovački, Perica Milovanović, Stevan Pužić, Pera Bankovački, Ilija Gudurić, Slavko Mićasević, Ilija Stanojević i drugi, a treću: Doka Šunduković, Jovan čekić, Stevan Babić, Mirko Grubanović, Toja Vuković, Ilija Subotić i drugi. Početkom avgusta smo raspolagali sa oko 75 do 80 pušaka, 15 pištolja, raznih kalibara, nekoliko sanduka municije i druge opreme.

Jednog dana u drugoj polovini avgusta obavestila me je moja sestra Anka da odmah odem kod Pere »jer se on s nekim svađa u svom dvorištu«. Pošto su nam kuće bile jedna pored druge, brzo sam se našao kod njega i u dvorištu zatekao mladića koji je nešto žustro objašnjavao. Govorio je brzo i isprekidano pa mu se svaka reč nije ni mogla razumeti. Ipak sam shvatio da mi iz Iriga treba da uputimo jednu desetine i deo oružja u Frušku goru zbog obezbeđenja drugova koji se tamo nalaze; međutim, o kojim se to drugovima radi nisam uspeo da dokučim. Pera mu je dosta određeno rekao da nama oružje nije poslagano u magacinu niti su ljudi postrojeni na jednom mestu pa da možemo izvršiti iste večeri taj zadatak. Ovaj mladić je Peri energično odgovorio da on samo prenosi direktive Okružnog komiteta, a kako ćemo mi izvršiti pomenuti zadatak, to je naša stvar. Zatim se s nama pozdravio, seo na bicikl i otišao u pravcu Rume. Od Pera sam čuo da se taj mladić zove Radomir Galović, inače student iz Rume. Posle njegovog odlaska Pera mi je ispričao da su iz Mitrovačke kaznionice pobegh politički zatvorenici, uz pomoć partizana iz Fruške gore, da smo dobili zadatak da ih naoružamo delom oružja radi njihovog obezbeđenja treba da pošaljemo jednu naoružanu desetine u šumu. Odmah smo sazvali uži sastanak na kome su bili: Sava Banko-

vački, Milošević (Cveće), Slavko Savić i nas dvojica. Dogovorili smo se da oružje i municiju prenesu Jovan Matić, Sava Bankovački, Sava Milošević i Jovan Ibročić.

Pošto je oružje bilo skriveno na više mesta, sporazumeli smo se da zborna mesto bude na Ružašu, zapadno od Iriga, u kukuruzima Paje Obradovića. Pera i Sava Bankovački imali su zadatak da sa ostalim članovima SKOJ-a iznesu oružje i municiju na zborna mesto, a ja i moj brat Jova da spremimo kola i doteramo deo oružja i vojne opreme koji se nalazio kod nas. Noću 24. ili 25. avgusta 1941. godine upregao sam konja i natovario na kola 6 pušaka, jedan sanduk bombi i nešto vojne opreme i sa Jovom otišao na zborna mesto gde smo zatekli Peru, Savu Bankovačkog i druge pored gomile pušaka i ostale vojne opreme. Odmah smo natovarili na kola: 40 pušaka, 2 sanduka municije, 2 sanduka bombi, 4 para cipela, 6 čebadi i nešto druge vojne opreme.¹ Pera i ja smo se, sa ostalim drugovima, vratili svojim kućama, dok su Jova Matić i drugi sprovednici otišli u pravcu Rivice, ka šumi.

”

Kad se Jova vratio saznao sam da su na putu između Male Remete i Bešenova imali nepredviđenu nezgodu. Kad su s punim kolima oružja i municije izišli iz Male Remete (pošto su prethodno prošli kroz Rivicu i Jazak) niko iz Bešenova nije ih čekao na zakazanom mestu. Stoga su se našli u nedoumici. Sava Milošević se popeo na trešnju i počeo osmatrati teren, a Jovan je ostao kod kola. Druga dvojica su otišla u obližnje kukuruze i čekala ishod događaja. Sve je to posmatrao jedan seljak iz Bešenova koji je došao da obiđe vinograd. Prišao je Jovanu Matiću i na pitanje odakle je i šta nosi, dobio neodređen odgovor. »Vi sigurno nešto nosite za šumu?« – nastavio je seljak, a zatim dodao da je ovo mesto veoma nepogodno za čekanje pa je preporučio da kola uđu dublje u vinograd »jer ovim putem svaki dan patroliraju ustaše i žandarmi«. U tom trenutku je izvidnik s trešnje dao Jovanu znak da neko dolazi. Zatim je dotrčao do kola i saopštio da je na oko 500 metara primetio grupu uniformisanih ljudi. Idu iz Remete. Tek što su se odmakli od tog mesta, kola su se zaglavila u rupi punoj vode. Sava Milošević je o tome izvestio i ostalu dvojicu, dok je Jovan ostao kod kola; pokrio svaki deo kola ceradom, napunio pištolj i čekao. Ostali su se u neposrednoj blizini kola rasporedili po kukuruzu za borbu. Žandarmi su već bili kod samih kola s puškama o ramenu. Zapitah su Jovana ko je, odakle je i kuda ide. On im je odgovorio da je mleo pšenicu u Irigu i da ide kući u Bešenovo. Videći da im nije

¹ Sima Relić u svom napisu: »Fruškogorski PO« kaže da je bilo »15 pušaka, nešto bombi, čebadi, šatorskih krila i drugog materijala«.
– Prim. red.

sumnjiv, osmehnuo se i upitao ih da li će mu pomoći da izvuče kola iz blata. Pristali su na to i pomogli da se kola izvuku. Tako su ustaški žandarmi pomogli da se oružje dopremi našim drugovima u šumi.

Nakon ove uspele akcije počeli smo se pripremati za upućivanje jedne partizanske desetine radi obezbeđenja odbeglih zatvorenika u šumi. Pera Matić, Jovan Beljanski, Jovan Matić, Sava Bankovački i ja smo se dogovorili da u šumu uputimo najproverenije članove KP i SKOJ-a. Pera je imao zadatak da pripremi oružje, obavesti drugove koji će ići u sastav desetine i odabere zbornu mesto. Moj zadatak je bio da Lalu odvedem na zbornu mesto i priprelim deo oružja i druge vojne opreme. Odmah sutradan Pera nas je obavestio da će zbornu mesto biti u vinogradu kod kućice Gavre Milića na Ružasu.

U berbemici sam jedne večeri saznao od Stevana Marića da je sklonio dve puške u irškom ataru. Na moje navaljivanje otkrio je samo mesto jedne puške, te smo sutradan pre svanuća otišli kolima da je uzmemo. Dok je on s jedne uzvišice osmatrao, ja sam iz šuplje vrbe-izvukao pušku i vojničku torbicu punu pušanih metaka. Potom smo na kola natovarili travu, pod koju smo stavili pušku i metke i onda krenuli u Irig. Usput mi je ipak rekao gde je sakrio i drugu pušku ah nije pristao da odmah i nju potražimo.

Čim smo stigli kući salario sam pušku u kamaru slame, a zatim o tome obavestio Jovana Beljanškog i Slavka Savića, rekavši im gde se nalazi druga puška. Predložili su mi da odem i po nju. Međutim, ja sam sa Gavrom Dundićem samo proverio da li se puška još uvek nalazi na mestu koje mi je opisao Marić. I, zaista, bila je tamo. Nisam je tada uzeo, već sam u rašlje jednog mladog bagrema stavio hartiju kako bismo i noću lakše našli to mesto.

Vraćajući se oko podne u selo, Dundić i ja smo primetili iza jedne okuke tri žandarma kako teraju dva mladića: Pomislili smo da je neko od naših šaradnika provaljen u toku priprema. Nismo imali vremena da se sklonimo jer su nas žandarmi već opazili, pa smo im, stisnuvši u džepu pištolje, pošli u susret. Pred sobom su terali Peru i Doku Crvenkovića s ašovom na leđima ka njihovom gumnu. Kada su stigli do gumna, jedan od braće Crvenkovića je počeo da odbrojava koracima neko mesto i nešto pokazuje rukom žandarmima, a zatim je uzeo ašov i počeo da kopa zemlju. (Kasnije smo saznali da su ovde iskopali dve ispravne puške za koje nismo znali.) Stigavši kući zatekao sam Lalu i Slavka i upoznao ih sa slučajem Pere i Đoke Crvenkovića.

ODLAZAK U ODRED

Predveče sam otišao da se pozdravim s roditeljima. Tu sam zatekao Vaju Mijatovića koji mi je rekao da u prvi mrak dođem s Lalom na zbornu mesto. Izašavši na ulicu ugledao sam ustaše i žandarme kako teraju vezane Lautića (Cveća) i Borivoja Krstića. (Vodili su ih kod Jefte Maleševića- na suočenje zbog pronađene municije kod Lautića). Pošto je Jeftha bio moj komšija, a iz njegovog dvorišta je dopiralo zapomaganje dece i žene koje su ustaše tukle, morali smo sa Lalom i Slavkom da krenemo u prvi mrak. Sa rančevima na leđima izišli smo u dvorište, a zatim pored plotu došli do kamare slame, gde sam izvadio ostavljenu pušku i dao je Slavku Saviću koji nas je pratio do zbornog mesta. Kada smo prešli preko potoka, primetio sam nekoliko ljudi koji su bežali iz sela strahujući od hapšenja. Prema ranijem dogovoru trebalo je da me tu sačeka Laza Međaški i donese sve puške, za mene i Lala. Međutim, njega nije bilo, ah mi priđe jedan poljoprivredni radnik iz Bosne, za koga sam utvrdio da radi kod Laze i reče da njegov »gazda ima dve puške skrivene u slami« i da će ih odmah doneti. Pošto je Bosanac doneo dve dobro očuvane puške, Lala, Slavko i ja smo krenuli na zbornu mesto gde su se već bili okupili: Pera Matić, Sava Bankovački, Gavra Milić i skojevci koji su doneli deo oružja, drugovima koji treba da idu u šumu i oko sto pedeset simpatizera NOP-a iz sela. Nedostajala nam je samo jedna puška, pa sam uputio Gavru Dundića sa jednim skojevcem da donese onu iz bagremara.

Zabrinjavalo nas je prisustvo tolikog broja simpatizera, jer je trebalo da se odlazak desetine drži u tajnosti. (Fašisti o ovome ipak nisu nikad ništa saznali.) Lala je, još pod utiscima hapšenja naših komšija Maleševića i Krstića, zahtevao da se što pre krene, te smo požurili s odlaskom. Pera i ja smo ušli u masu i tihim glasom dozivah drugove koji treba da idu u šumu upućujući ih da se prikupe kod kućice. Za nekoliko minuta desetine se na čelu sa Lalom postrojila. Pera Milovanović Buđoni (poginuo kao komesar bataljona u Bosni), Cveće Bojčić Jaras (poginuo 1943. godine u Bosni), Vaja Mijatović Guja (poginuo 1944. godine u Sremsu), Kara Jovanović Šćanović, Gavra Dundić, Boško Dožudić, Joca Čurković i ja — svi Irižani. Lala je u dogovoru s Perom naredio da se stavim na čelo desetine. Prisutni su nas radoznalo posmatrali. Pera je svakom prišao i poželeo mu srećan put, a zatim pred strojem desetine rekao: »Vi idete u šumu da čuvate političke zatvorenike koji su ovih dana pobežali iz kaznionice u Mitrovici! Nastojte da opravdate ovo poverenje, budite sigurni da ćemo i mi koji ostajemo nastaviti borbu sve do konačne pobede«. Zatim nam je prišao Gavra Milić,

vlasnik vinograda, pozdravio se sa svima i drhtavim glasom? rekao: »Draga deeo- i družo Lalo, budite sigurni u nas starije L računajte na našu pomoć kad god vam onā bude potrebna«... A kad su se i ostali prisutni pozdravili s nama, desetina je u koloni po jedan krenula u pravcu Rivice. Lala je u neposrednoj blizini Rivice zaustavio desetinu, prišao mi i upitao da li znam gde se sastaju drumovi koji vode od Rume prema Sremskoj Mitrovici i od Jaska prema Rumi. Pošto sam mu odgovorio potvrdno, naredio mi je da vodim »najprečim putem do tog mesta«.

Malo me je iznenadilo što idemo ka ravnici, umesto ka šumi, ali od Laie nisam tražio objašnjenje, a i svaki razgovor u koloni je bio zabranjen. Desetinu sam vodio preko oranica i hvada prekim putem i zaustavio je na jednoj strnjici. Izdvojili smo se u stranu i Lala mi reče znake dozivanja i lozinku savezom koja nas čeka: dva put »kuku« i jedanput udarac dlana. O dlan. Na dobijem odgovor vičem »puška«, a odgovara mi se »metak«. Sve sam to morao ponoviti tiho nekoliko puta dok se Lala nije uverio da sam zapamtio. Tada me je uputio da idem pored kukuruza koji su se videli ispred nas i da s vremena na vreme dam ugovoreni znak. Ostali su plegli po strnjici i napunili puške.

S puškom na gotovs polako sam krenuo pored kukuruzai. Na pedesetak metara dao sam ugovoreni znak, ali odgovor nisam, dobio. Tek na sledećih pedeset metara na ponovljeni znak čulo se dvaput »kuku« i jedanput udar dlana o dlan, a odmah zatirana tridesetak metara od mene primetio sam nejasnu ljudsku, figuru kako izlazi iz kukuruza s puškom na gotovs. Sporazu—mevši se lozinkom pozdravili smo se, a zatim smo pozvali Lala i ostale iz naše desetine. (Tek kasnije sam saznao da je ovo bio Boško Palkovljević Pinki). Dogovorili smo se da se desetina povuče dublje u kukuruze i tamo sačeka dok Pinki ne dođe ponas. Na tom mestu trebalo je da dočeka i Jovana Bućana Lazicu koji je predvodio jednu grupu iz Rume. (Međutim, u toku noći, rumska grupa nije stigla na ugovoreno mesto, pa je naša desetina ostala tu celu noć i ceo sutrašnji dan.)

Sledeće noći Pinki nas je odveo u kukuruze južno od Mandelosa, bhzu salaša jednog bogatog Srbina; kod njega je radio neki Švaba koji je bio veza našim drugovima iz šume. On nam je toga dana donosio hranu i obaveštavao o kretanju nemačke patrola koja je tuda prolazila iz Grgurevaca. Mene je malo iznenadilo poverenje koje je dato Nemcu, jer sam znao* da u mom mestu nijedan domaći Nemač nije bio saradnik NOP-a.

Treće večeri smo krenuli prema šumi; na Suljamskoj glavici su nas sačekala dva druga. Stariji je mogao imati oko 45 godina, a mlađi blizu 30. Kad smo stigli do njih, Pinki im je prišao

1 pozdravio se, a posle kraćeg ali žučnog razgovora izgubio se u pomrčini. Tada nas je stariji pozvao da posedamo. oko njega, što smo vrlo rado učinili jer smo bili umorni. On se interesovao za svakog pojedinačno – ko je, odakle je i šta ga je navelo da pođe u šumu. Svaki od nas mu je ponešto odgovarao. Kad je zapitao Lala, On mu odgovori brže nego što se ovaj nadao: »Kao članu Partije svest mi nalaže da dođem u šumu«. Odmah zatim usledio je razgovor kojim su se dva bivša »robijaša« prepoznala i pošto Lala izrazi želju da što pre vidi ostale odbegle komuniste iz kaznionice, nepoznati drug (bio je to Karlo Bernajz, Nemač iz Grgurevaca, stari komunist i učesnik u mađarskoj revoluciji 1918. godine) se samo okrete i reče: »Marko, odvedi odmah drugove u logor«. U tom trenutku se pojavilo nekoliko drugova iz Rume koje je predvodio Jovan Bučan.

Čim je Karlo Bernajz završio razgovor sa rumskom grupom, Marko Peričin Kamenjar nas je sve poveo prema logoru. Po mraku smo se probijali preko potoka, šipražja i gudura, da bismo što pre ugledali odbegle političke zatvorenike. Izbivši na omanju zaravan i pošto nas prebroja, Kamenjar nas zamoli da malo sačekamo. Posle izvesnog vremena čusmo iz šumske tišine da ga neko zaustavlja i traži znake raspoznavanja, a ubrzo zatim Marko nas pozva da pođemo. Čim smo stigli u logor, narediše nam da bez galame izaberemo mesto za spavanje. S još jednim drugom sam sakupio suvog hrastovog lišća i rasprostro ga pored jednog panja, ah nisam mogao da zaspim, pa sam lla prstima pošao kroz logor ne bih li video nekog od odbeglih zatvorenika. Jedno tiho »pst« me xipozori da se vratim na spavanje, no ja sam budan na svom ležištu dočekaao svitanje.

-Prvi koga sam ugledao bio je čovek srednjeg rasta, dobro razvijen, obučen u robijaško odelo, sa okruglom kapicom sivo-bele boje na glavi. Ruke su mu upadljivo drhtale. On je dao znak za doručak (po čemu sam zaključio da je ekonom) i svi u logoru su se postrojili jedan za drugim. Po običaju moralo se pre doručka umiti na potoku. S nama je pošao i ekonom. Umivajući se upitao sam Lala ko je taj drug. Rekao mi je da je to Spasoje Stejić atentator na regenta Aleksandra i da je živčano popustio. Čim smo se vratili u logor, postrojili smo se u kolonu po jedan i redom prilazili ekonomu koji je delio hranu na jednake delove. Za doručak smo dobili veće parče hleba, slanine i dve kruške. Dok sam čekao u redu za doručak nabrojao sam 32 druga u belo-sivom odelu i sa okruglom kapom na glavi.

Život u logoru je bio monoton. Nije bilo značajnijih akcija. U međuvremenu je otpočeo ideološki rad po grupama, Tsojirci su uglavnom rukovodili odbegli politički zatvorenici. Jednog dana nam je politički komesar odreda Stanko Paunović saopštio da je potrebno deset dobrovoljaca za jednu akciju. Pri-

javio sam se i ja, a u grupi za akciju sam video Pinkija i Lалу koji su od prijavljenih jedini znali o kakvoj se akciji radi. Sutradan smo dobili sledovanje za dva dana i krenuli iz Jazačkog . cestara preko Crnog čota do kamenoloma Paragovo. Pinki je bio vođa puta. Kroz šumu nismo naišli ni na kakvu prepreku, a kod Zmajevca smo morali sačekati da padne prvi mrak. Oko deset sati naveče stigli smo kod Paragova. Pinki je pozvao u stranu Lálu i mene i saopštio da nas ovde blizu čeka s oružjem jedan domobranski oficir iz Petrovaradinskog garnizona. Izdvojili smo se od ostalih i ubrzo je kod jedne kućice, kraj šume, Pinki dao poznati znak: jedanput »kuku« i dvaput dlanom o dlan. Iz pomrčine se odmah pojavio mlađi čovek srednjeg rasta i u vojničkoj uniformi. Činimo se sporazumeli, pozvao smo drugove da primimo oružje. Domobran je sa svojim saradnicima doneo jedan puškomitraljez, deset pušaka, nekoliko pari vojničkog odela i nešto municije.² Odatle smo se istim putem neometano vratili u logor.

Posle ove akcije pozvali su me jedne večeri u stranu Stanko Paunović i Jovan Vesehnov, raspitujući se o stanju u Irigu i okolnim selima. Ukratko sam mu izložio kakvo je stanje partijske i skojevske organizacije u Irigu, a što se tiče okolnih sela, rekao sam da samo s nekima održavamo vezu, ali da će Pera Matić verovatno uspeti da za kratko vreme uspostavi vezu i s tim selima. Na pitanje da li smo polagali zakletvu odgovorio sam da nismo, niti nam je ko dao direktivu za to. Saopšteno mi je da će ovih dana u odredu biti polaganje zakletve i da ću »posle toga dobiti jedan specijalni zadatak«.

Jedne večeri, pred sam zalazak sunca, komesar odreda Stanko popeo se na jedan poviši hrastov panj i pozvao nas sve (sa odbeglim iz kaznionice bilo nas je preko 40) da mu pridemo. Pošto nam je ukratko izneo političku situaciju u zemlji i upoznao nas sa borbom partizana u Srbiji i Bosni, Stanko nam je saopštio da ćemo polagati zakletvu. Iz džepa je izvadio pisani tekst zakletve i počeo čitati reč po reč, a mi smo za njim ponavljali. Bio je to uzbudljiv trenutak za sve nas. Posle polaganja zakletve otpevali smo internacionalu i »Po puteljku i po kršu«; Posle toga me je Stanko pozvao rekavši da pođem s njim i, pošto smo se malo udaljili od ostalih saopštio mi da je rukovodstvo odreda donelo odluku da se vratim u Irig sa zadatkom da se izvrši zaklinjanje članova mesnih partizanskih desetina. Dao mi je tekst zakletve i partizanske pesme »Po puteljku i po kršu« koji sam pažljivo zavio u parče stare hartije i stavio u džep. Prišao je i Veselinov sa svojom drugaricom Stankom, rekavši

² Sima Relić je u svojim sećanjima rekao ovo: »Od te grupe oficira i podoficira dobili samo oko 15 pušaka, nešto municije i eksploziva«.
— Prim, red:

da će i ona poći sa mnom na teren po određenom zadatku. Bilo mi je drago saznanje da ću imati saputnika, jer je put od Jazačkog cestara do Iriga bio dug oko 30 km, a morao, se preći isključivo noću. Stanka i ja smo bez smetnji stigli do Iriga i ušli u kuću gde smo zatekli Slavka Savića na spavanju.

Pošto smo se odmorili u toku noći, sutradan sam pozvao Peru Matića i Savu Bankovačkog. Pričao sam im o utiscima iz odreda, o susretu sa Pinkijem i odbeglim zatvorenicima i preneo im zadatke. Dogovorili smo se da zaklinjanje prve desetine održimo u strogoj tajnosti i da pozovemo još 7–8 najaktivnijih, članova KP i SKOJ-a. U drugoj polovini septembra uveče održali smo sastanak u Budakovcu, zapadno od manastira Hopova, u kućici Damjana Miloševića koja se nalazila u vinogradu. Zakletvi su, prisustvovali: Pera Matić, Doka Šunduković, Vaja i Sava Milošević, Sava Bankovački, Todor Vuković, Jovan Matić, Dorđe Ibročić, Gavra Dundić i ja. Počeli smo da se okupljamo oko 10 časova uveče. Izložio sam prisutnim svoje utiske iz šume, govoreći im o susretu s Pinkijem, o starom Stejiću i još nekim odbeglim političkim zatvorenicima. Najviše ih je interesovalo kako izgleda Spasoje Stejić. Radovali su se što među odbeglima ima vrlo sposobnih mlađih revolucionara. Zatim sam upoznao drugove kako smo polagah zakletvu. Sava Milošević je zatvorio prozore i vrata od kućice i zapahao malu lojanu sveću. Pera je iz džepa izvadio tekst zakletve koji sam mu dao, prišao je sveći i počeo poluglasno da čita reč po reč, a ostali su ponavljali te reči. Posle položene zakletve tiho smo otpevali »Po puteljku i po kršu«. Srdačnim stiskom ruku završio se ovaj svečani čin.

Slavko Savić nije bio prisutan polaganju zakletve i niko nije saznao gde je otišao iz Iriga. Bio je za nas pomalo čudan čovek. Nikad nismo saznah s kim je sve održavao veze, pa smo i sumnjah u njega, pogotovu što je svakom pokazivao bazu koju smo mu napravili za slučaj potrebe. Nedolaskom na zakletvu izazvao je još veću sumnju kod nas.

Jedne večeri krajem septembra vraćao sam se kući posle nekog sastanka. Bio sam iznenađen kad sa video svog predratnog poznanika Todora (Jusufa Tulića), organizacionog sekretara Okružnog komiteta za Srem. Zadržao se jedan dan kod nas, te smo iskoristili priliku da ga upoznamo sa stanjem partijske i skojevske organizacije; obavestili smo ga i o zaklinjanju partizanskih desetina. Našu je aktivnost pozitivno ocenio, ukazujući nam da i dalje nastavimo s takvim radom. Naredne noći zamolio me je da ga otpratim na sastanak u šumu s odbeglim zatvorenicima. S nama je pošao i Slavko Savić koji se bio vratio u Irig. Sutradan u 8 časova stigli smo u Jazački cestar gde se logor još uvek nalazio. Od odbeglih zatvorenika najpre sam primetio Jo-

vana Veselinova. Znajući da sam iz odreda bio vraćen na teren, malo se iznenadio mome dolasku jer su Tulić i Savić pošto su se sreli sa Stejićem, zaostali za mnom. Tek što su se Tulić i Veselinov upustili u razgovor, zapueaše puške i zrna zazviždaše oko nas. Nismo u prvi mah razabrali o čemu se radi. Komandant odreda Sima Relić dotrča i viknu: »Puške u ruke! Napadaju fašisti«! Za tren oka u logoru su svi bih spremni za borbu. Neki su sprečavali fašistima prilaz logoru, a nas nekoliko sa Simom Relićem zašh smo fašistima iza leđa i napravili im zasedu. Pored mene je s puškomitraljezom bio Bora, student iz Rume. Kada su fašisti počeli da se povlače od logora prema našoj zasedi Bora je, da li od uzbuđenja ih neznanja, povukao prst na obarači tako da se cev podigla u vis, pa su sva zrna otišla u granje, a ne prema neprijatelju. Našavši se u neugodnom položaju bacio sam dve bombe ne čekajući potrebnih 5 sekundi za bacanje. Jedan od fašista je uspeo da povraća jednu koja se srećom zadržala na grani hrasta i eksplodirala malo dalje od nas. Žrtava nije bilo ni s jedne ni s druge strane; fašisti su se razbežali, ostavljajući za sobom raznu vojnu opremu koja im je smetala prilikom bekstva.

OPET U IRIGU

Odmah posle toga odred se povukao dublje u šumu. Tu je Todor održao sastanak sa odbeglim zatvorenicima, posle čega me je u prisustvu Veselinova i Paunovića pozvao u stranu i rekao: »Duro, ti se opet vraćaš u Irig. Nastavite formiranje desetina i zaklinjanje njihovih članova«. Taman sam završio razgovor sa Tulićem, kad u neposrednoj blizini spazih Stanku, našta mi Veselinov saopšti da ću opet imati saputnika do Iriga. Oprostivši se od drugova pošh.smo, Stanka i ja, već poznatim putem. Put nam je te noći bio više nego težak pošto je stalno padala kiša. II mrklom mraku smo se teško probijali kroz vlažnu šumu, naletali na drveće i često padali. Ipak smo pred zoru stigli u moju staru kuću gde smo zatekli oca na spavanju. On nas je obavestio da nema nikakvih hapšenja i da možemo mirno spavati. Stanki je ustupio krevet, a ja sam otišao u susjednu sobu i legao na jednu slamaricu na zemlji. Tek što sam zaspao, probudi me otac i sav uznemiren pozva da pođemo u štalu gde mi pokaza dve ispravne i dobro očuvane »mauzerke«. Na moje pitanje ko ih je doneo i kako su tu dospele otac nije znao da kaže. Pomislih smo da to može biti neka provokacija od strane fašista, samo da bi imali razloga za hapšenje. Puške smo uvezali u snop kukuruzovine i neprimetno prebacili u dvorište kod Boška Matica, a zatim neopaženo sakrili u njegovu kamaru

sena, bez njegovog znanja. Kasnije smo ih stalno upotrebljavali u akcijama, ali nikad nismo saznali ko ih je stavio u naše dvorište.

Tog dana sam obavestio Peru Matica o zadatku naše organizacije koji nam je dao Todor. Pera mi je rekao da se Lala vratio iz šume i da su se njih dvojica dogovorili u kojim će selima formirati partijsku i skojevsku organizaciju, kao i gde će proširiti postojeće organizacije i formirati odbore Narodno-oslobodilačkog fonda. Osim toga, postojala je direktiva da treba formirati što više ilegalnih partizanskih desetina od poštenih rodoljuba bez obzira na imovno stanje i raniju političku pripadnost. Rekao mi je to da Lala treba da pripremi aerodrom u Prnjavoru-Krušedolu za sletanje sovjetskih aviona. (Kasnije se to pokazalo da su to bile samo maštarije.)

Lala je nastavio rad u selima istočno od Iriga u kojima je radio pre odlaska u šumu, a Pera je primio zadatak da u selima zapadno od Iriga oformi partijske i skojevske organizacije gde nisu postojale i proširi postojeće, kao i da radi na stvaranju partizanskih desetina. Doka Šunduković, Sava Bankovački, ja i drugi ćemo po istim zadacima raditi u Irigu. Od početka oktobra do kraja novembra 1941. godine Pera je obišao i učvrstio organizacije u nizu sela zapadnog dela sreza. U Rakovcu su se, pored Nikole Mojića, člana Sreskog komiteta, još isticali Giga Matić, Slavko Mojić i Branko Božanić. Oni su uz Perinu pomoć organizovali dve desetine u Rakovcu, a dve u Kamenolomu. Imali su 6 članova Partije, 12 skojevaca, 42 zakleta partizana, a raspolagali su sa 6 pušaka, 4 pištolja i 12 bombi. Nikola Mojić i Pera su stvorili partijsku organizaciju u Ledincima u koju su ušli: Laza Čerkez, Zlatan Petrović i Branko Ninkov. Oni su formirali tri partizanske desetine sa 23 zakleta partizana koje su raspolagale sa 20 pušaka, 5 pištolja i 18 bombi.

U Sremskoj Kamenici je formirana partijska organizacija čiji su članovi bili: Sreta Savić, Voja Lipušinović i Gavra Radojički; stvorena je jedna partizanska desetina sa 15 zakletih partizana koji su imali 5 pušaka, 4 pištolja i 8 bombi.

U Vrdniku su drugovi iz šume proširili partijsku organizaciju i lijeni članovi su bili: Franja Josip, Jožika Molanj, Stanko Ristić, Duško Mojić, Vasilije Krstić i Paja Davidović. Članova SKOJ-a bilo je 15; imali su 4 partizanske desetine sa 50 zakletih partizana, a raspolagali su sa 13 pušaka, 7 pištolja i 12 bombi. Pored Pere Matića, u ovom mestu su radili Sima Rehć i Stanko Paunović kao komandant i politički komesar odreda.

U Jasku su glavni organizatori pokreta bili Dušanka Jojić sa svojim bratom i Sava Mladenović. Bilo je 6 članova

KP i 12 članova SKOJ-a; postojale su 3 partizanske desetine sa 35 zakletih partizana koji su raspolagali sa 9 pušaka, 4 pištolja i 15 bombi.

U Pavlovcima je Pera osnovao partijsku organizaciju od 3 člana i organizaciju SKOJ-a od 8 članova. Oni su imali dvé partizanske desetine sa 25 zakletih partizana koji su raspolagali sa 2 puške, 2 pištolja i 10 bombi.

U Rivici su glavni organizatori pokreta bili članovi Partije Sava Ćirić, Cveja Cvejić i Vemko Bakulić. Uz njihovu pomoć Pera je oformio skojevsku organizaciju od 5 članova i dve partizanske desetine sa 24 zakleta partizana koji su raspolagali sa 6 pušaka, 5 pištolja i 12 bombi.

U varošici Irigu je bilo 25 članova KP, 65 članova SKOJ-a, 10 partizanskih desetina sa 150 zakletih partizana koji su imali 80 pušaka raznih modela, 25 pištolja i 90 bombi.

I Lala Beljanski je oformljavao i učvršćivao partijske i skojevske organizacije i stvarao partizanske desetine u nizu sela istočnog dela sreza. Nešto kasnije su na terenu irškog sreza, u dogovoru s Lalom, formirani odbori Narodnooslobodilačkog fonda. U Irigu su članovi fonda bili: Gavra Milić, predsednik, Danica Savić-Matić, Stevan Stojković, Marko Krnja, Stevan Mićasević, Todor Vuković, Jovan Matić, Milan Marie, Sava Nikolić, Uroš Sekulić, Zora Prokić-Bankovački.

Odbori Narodnooslobodilačkog fonda imali su zadatak da na široj osnovi organizuju prikupljanje odelja, obuće i rublja, a preko žena pletenje vunjenih čarapa, džempera i da pripremaju smeštaj partijsko-političkih radnika. Isto tako im je bila dužnost da sakupljaju oružje i ostali materijal za potrebe NOR-a i da ga sklanjaju na sigurna mesta, da organizuju obaveštajnu i kurirsku službu. Sve te poslove su uglavnom izvršavali u sporazumu sa komandirima i komesarima partizanskih desetina. Pored članova Partije i SKOJ-a, u odbore su birani provereni rodoljubi koji su bez rezerve prišli NOR-u bez obzira na raniju političku pripadnost. Sa razvitkom narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, odbori fonda su prerasli u narodnooslobodilačke odbore i bili neposredna veza između partizana i širokih narodnih masa.

U NOVIM USLOVIMA

Početkom novembra narodnooslobodilački pokret je u irškom srezu uzeo takvog maha da je u svakom selu bilo moguće oformiti partijsku i skojevsku organizaciju, partizanske desetine i druge antifašističke organizacije koje su se postepeno proširivale i učvršćivale. Naročito smo bih aktivni u samom

Hrgu. 8. ili 9. novembra, neposredno posle proslave; godišnjice «•oktobarske revolucije, Okružni komitet za Srem je, u sporazumu sa drugovima iz odreda i političkim radnicima sa terena, odlučio da svi drugovi iz šume dođu u sela oko Fruške gore i pomognu partijskim organizacijama u organizovanju ilegalnih partizanskih desetina radi dizanja opštenarodnog ustanka u Sremu. Tih dana je preko veze iznenada došao u našu kuću Jovan Trajković sa Draginjom Nikšić. Nisam video ko ih je doveo, pošto s njima niko nije ušao u dvorište. Iz konspirativnih razloga, nepoznata hca nisu ranije ulazila u toku dana u Lkuću, pa me je njihov dolazak u ovo vreme iznenadio. Pošto smo se pozdravili odveo sam ih u kuću kod Slavka Savića. Iz razgovora sam doznao da je Trajković dobio zadatak od drugova iz šume da zajedno s nama organizuje izdavanje partizanskog hsta »Istina«. Osim toga su mi rekli da su se Veljko i Žarko, kao i ostali partizani odreda, spustili u sela oko Fruške gore da preko zime rade na terenu. Kad sam iste večeri obavestio Peru o dolasku Trajkovića video sam da je već upoznat s tim zadatkom, a kad smo otišli kod Trajkovića na dogovor videli smo da pored sigurne baze za njega i Draginja treba nabaviti radio-aparat da bi se slušale emisije »Slobodne Jugoslavije« i prikupile informacije o događajima kod nas i u svetu. Trebalo je naći i ljude kojima će biti poverena tehnička obrada i umnožavanje lista. - " , ' •

Odlučili smo da se baza pripremi u kući Kare Jovanovića, pošto je bila u čisto srpskom kraju čiji su stanovnici -pretežno -bili saradnici NOR-a, a sam Kara je od prvih dana okupacije bio jedan od organizatora pokreta. Trebalo je iskopati rupe u zidu kuće veličine radio-aparata i kroz zid probušiti vertikalno levak za antenu, a zatim okrečiti prostoriju. Radovi su, uz nadzor Trajkovića, bili vrlo brzo gotovi. Pera Matić i Sava Bankovački imah su zadatak da nađu radio-aparat, pripreme mesto gde će se umnožavati »Istina« i nabave sav tehnički materijal. Pronašli su dva-tri manja radio-aparata skrivena kod simpatizera pokreta. Međutim, kada su ih isprobah, videlo se da ih ne možemo upotrebiti za naše svrhe, pa smo organizovali čitavu akciju radi pribavljanja odgovarajućeg radio-aparata. Tih dana je Nikola Mojić, član Sreskog komiteta, došao iz Rakovca u Irig da se posavetuje u vezi s nekim problemima na koje je nailazio prilikom organizovanja partizanskih desetina. Od njega smo saznali za jedan dobar radio-aparat koji se mogao uzeti bez većih teškoća. Po dogovoru, Trajković je otišao s njim u Rakovac. Posle dva dana su nas izvestih preko kurira da uputimo tri naoružana druga koje će oni dočekati istočno od odmarališta »Zmajevac« na Fruškoj gori. Pera i ja smo se dogovorili da im pošaljemo Doku Sundukovića, Stevana Stojkovića

i Gavru Dundića. Oni su iste večeri uzeli puške koje smo otac i ja sakrili u slami Boška Matica. Ispratio sam ih malo dalje od sela i usput im saopštio ugovorene znake: triput »kuku« i dvaput dlanom o dlan. Znaci raspoznavanja su bili: »kundak – fišekhja«. Detaljno sam im opisao položaj »Zmajevca« i, pošto smo se o svemu dogovorili, produžili su prema šumi.

Cele te noći nisam oka sklopio – s nestrpljenjem sam očekivao povratak Doke, Steve i Gavre. Izjutra, već oko 3 sata, moj je pas lavežom najavio da neko od potoka pristize u dvorište. Odmah sam otrčao u tom pravcu i spazio četiri čoveka, od kojih je jedan nosio radio-aparat. Akcija je uspela. Radio-aparat sam smestio u plevu, a puške ostavio na staro mesto. Trajkovića sam poveo u kuću, dok su ostali krenuli-natrag uz potok i otišli svojim kućama. Kad smo ušli u kuću, upitao sam Jovicu kako je izvedena akcija. Odgovorio mi je da je bilo vrlo jednostavno. Naime, on i Nikola su prethodno skrenuli ka »Zmajevcu«, praveći se da su radnici sa Kamenoloma i da su došli da popiju koju čašu vina. Od hotelijera su saznali da to oporavilište nije uopšte obezbeđeno i da ga ustaška patrola ne obilazi u toku noći. Tada su mu se predstavili kao ustaše, te su na taj način došli do tačnih podataka o radio-aparatu. Sem toga, konstatovali su da se pored hotehjera, čoveka šezdesetih godina, u oporavilištu nalaze samo još dve njegove kćeri i služavka. Čim su sve detaljno ispitah, napustili su »Zmajevac« i otišli u Rakovac. Sutradan je Jovica zamolio da im pošaljemo nekoliko ljudi. Sama akcija je tekla ovako: »Drugovi iz Iriga – pričao mi je Jovica – stigli su na vreme. Otišli smo hotehjeru i rekli da smo ustaška patrola. Čim smo ušli unutra, stari je video da je prevaren, ali nije imao kud. Kazao sam mu da sam radnik sa Kamenoloma i da želim da slušam Moskvu ah, kako sam siromašan, ne mogu da kupim radio, pa sam došao da uzmem njegov. Samo je slegao ramenima, drhteći od straha«.

Dogovorili smo se da radio odnesem u bazu. Oko podne sam namerno izašao u centar Iriga da fašističke vlasti ne bi posumnjale da imam kakve veze sa ovom akcijom. Slučajno sam naišao na Dragu Bardića, kotarskog predstojnika. Kad me je spazio, pođe mi u susret i reče: »Duro, jesi li čuo da je neko odneo noćas radio sa Zmajevca?« Hladnokrvno sam mu odgovorio: »Ne, nisam čuo! A od koga bih to i mogao da saznam?« Pošto se udaljio od mene, vratio sam se i obavestio drugove da budu na oprezi. Čim je pao mrak, odneo sam radio u bazu, gde sam pored Trajkovića zatekao i Miloševića, člana Sreskog komiteta, inače mehaničara po struci. On je odmah pregledao radio i utvrdio da je ispravan. Pristupili smo montiranju aparata. U otvor zida, na visini od 1,50 m, stavljen je radio-aparat. Otvor je zagrađen drvenom pločom na kojoj su prethodno pro-

bušene odgovarajuće rupice da se omogući upotreba slušalica, regulisanje talasnih dužina i traženje radio-stanica. Preko te ploče nalepljeno je oko 5 cm maltera. Na kraju je cela prostorija okrećena jednom bojom i tako su uklonjeni svi tragovi ugrađivanja radio-aparata. U rupice su stavljeni obični ekseri i o njih su povešani razni predmeti, kaputi i odeli. Uopšte se nije moglo ni slutiti da se ispod tih stvari nalazi skriven radio-aparat. U isto vreme su Pera Matić i Sava Bankovački izabrali na drugom kraju Iriga neolepljenu kuću Steve Gudurića, skojevca, koja je izgledala kao neka ruševina, za mesto gde će se umnožavati »Istina«. U jednoj prostoriji te kuće smešten je poveći sto, a preko Svete Pužića pribavljeni su u opštini pisaa mašina, šapirograf i ostali materijal za umnožavanje.

Drugom polovinom novembra završene su gotovo sve pripreme za izdavanje »Istine«. Čekalo se samo da izađe prvi broj. II to vreme smo stalno radili na organizovanju i učvršćivanju partijske organizacije i zaklinjanju partizanskih desetina. Jednog kišovitog popodneva bio sam u dvorištu moje kuće, kad začuh poznate glasove; ljudi su se pitali kuda se ulazi u naše dvorište. Taman sam bio pošao prema njima, kad jedan viknu: »Eno Dure!« Preda mnom se stvoriše: Jovan i Stanica Veselinov, Stanko Paunović, Rosa Vilić i još dva druga čijih se imena ne sećam. »Kad smo mi tebe primili u šumi, valjda ćeš i ti nas; primiti u kuću« – našali se Žarko. Uputio sam ih prema kući, a ja sam izašao van dvorišta na obezbeđenje i tu ostao sve dok nije naišao skojevac Daško Krstić i zamenio me. Ovi istaknuti partijsko-pohtički radnici su pre dolaska u Irig izvršili smotru partizanskih desetina u Jasku, Vrdniku, Maloj Remeti, Rakovcu i Ledincima, stvarajući gde god je to bilo moguće nove partizanske desetine. Detaljno smo ih upoznali sa onim što smo do tada uradili. Posebno smo se dogovorili o tome kako ćemo rasturati list po selima oko Iriga. Žarko, Veljko i Trajković su raspravljali o sadržaju pojedinih članaka koje treba napisati, kao i o načinu izlaganja najaktuelnijih događaja kod nas i u svetu.^s

Dok su ovi drugovi boravili kod nas, snabdeh smo ih novim ličnim kartama (kao i mnoge druge koji su prolazili u to vreme kroz naše mesto). To nam je bilo moguće jer smo u opštini stalno imali zaposlene članove KP ili SKOJ-a, čiji je zadatak bio da pribavljaju legitimacije. Ovaj posao je vrlo uspešno obavljao Stevan Pužić, a posle njega Sava Ležakov; jedno vreme im je u tome pomagao i Sreta Savić koji je radio kao honorarni službenik u opštini. Ja sam isključivo dobio zadatak da sve drugove i drugarice snabdem zimskim cipelama. Ovaj zadatak nije bio jednostavan, jer nije bilo trgovačkih radnji u kojima bi se cipele mogle kupiti za gotov novac, pa sam stupio u veza

sa Jovanom Mirkovićem, obućarom, koji je pristao da izradi onoliko pari cipela koliko nam je bilo potrebno. Prethodno sam mu rekao gde su pojedini drugovi i drugarice bazirani, a zatim je on redom odlazio u svaku kuću, uzimao meru za cipele i izrađivao ih. Plaćah smo mu samo materijal. Fašisti nisu nikad saznali za ovu njegovu uslugu. Danica Savić-Matić je preko Narodnooslobodilačkog fonda snabdevala sve drugove i drugarice toplim zimskim rubljem i odelom.

Krajem novembra, kada su uglavnom bih završeni svi radovi oko izdavanja lista, trebalo je da se Žarko, Veljko i Stanka prebace kolima u Rumu na poznato partijsko savetovanje u Pećincima. Ovaj zadatak nije bio ni malo jednostavan zbog toga što su u to vreme na izlazu iz sela postojale fašističke straže. Niko od nas, »kompromitovanih« saradnika pokreta, nije mogao da vozi iz sela nepoznate ljude jer bi se fašisti svakako zainteresovali za to, pa je moglo doći do neželjenih posledica. Pera i ja smo zaključili da to treba da bude čovek koji se pre rata isticao kao pristahca vladajućeg režima, a posle okupacije nije bio kompromitovan zbog saradnje s nama, pa je izbor pao na Milana Vukmanova. Kad smo mu rekli šta hoćemo, bez dvoumljenja je pristao. Pera je zatim pripremio svoja kola i isterao ih na kraj sela, a ja sam sa Milanom, Žarkom, Veljkom i drugaricom Stankom otišao na ugovoreno mesto. Pera i ja smo s nestrpljenjem čekali Milanov povratak iz Rume, pa smo se ne malo obradovali kada nas je uveče izvestio da nikakvih nezgoda nije imao na putu.

GOVORI »ISTINA«

Počela je da izlazi »Istina« čiji je urednik bio Jovan Trajković, koji je stenografski zapisivao radio-vesti »Slobodne Jugoslavije« i drugih radio-stanica. Svoje stenografske beleške je dešifrovao zajedno s Draginjom Nikšić, a zatim je rukom pisane vesti dostavljao preko skojevaca na umnožavanje. Za tehničku obradu i umnožavanje lista bio je zadužen Stevan Pužić, student prava, a njemu su u radu pomagali Jehca Premiće i Stevan Gudurić. Posle obavljenih tehničkih priprema počinjalo se sa umnožavanjem na šapirografu. Ova dva mesta gde su se hvatale radio-vesti i umnožavala »Istina« držana su u strogoj tajnosti, a glavnog urednika »Istine« Trajkovića obezbeđivala je omladinska partizanska desetica nš. čelu sa Savom i Vajom Miloševićem. U kuću gde se nalazio glavni urednik niko nije mogao ući sa ulice već kroz prozor sa suprotne strane zgrade, s tim što je morao proći kroz dvorište jedne siromašne žene. Nju smo pomagali životnim namirnicama, a ona je, na naš

zahtev, držala vrata od kapije otključana i danju i noću. Drugi ulaz u uredništvo »Istine« vodio je kroz dvorište Marka Krnje, kroz plotove, na kojima su bili napravljeni otvori.

Prvi broj lista izašao je 12. decembra 1941. u 150 primeraka. Do 20. januara 1942. izašlo je još nekoliko brojeva, a tada je (usled provale skojevske organizacije u Rumi i Jasku koja se manjim delom prenela i na Irig) Jovan Trajković morao da pobegne iz Irigä. Prema ranijem dogovoru, jedan deo primeraka »Istine« Pera je preko kurira dostavljao u Rumu, a Okružni komitet za Srem rasturao ga je dalje. Mirko Grubanović je dostavljao jedan deo Lali Beljanskom u Prnjavor-Krušedol da ga rastura po okolnim selima. I ja sam dobijao jedan deo koji sam delio saradnicima pokreta iz sela zapadno od Iriga. Sava Bankovački je bio zadužen da jedan deo rastura po Irigu, a i da prorađuje »Istinu« po partizanskim desetinama. Prorađiva-rije i čitanje »Istine« se vršilo ne samo po partizanskim desetinama nego i u širem krugu simpatizera NOP-a. Uopšte, čitav pokret se na našem terenu počeo snažno razvijati – neprekidno su se stvarale i učvršćivale partijske i skojevske kao i druge antifašističke organizacije. Međutim, u to vreme ni fašisti nisu mlirovali. Vlasti su počele s agitacijom i pripremama za prevođenje srpskog življa u rimokatoličku veru. I pored zlostavljanja-i zastrašivanja, nije došlo do masovnog pokrštavanja srpskog življa, sem što su to učinili pojedini Srbi – službenici i bogatiji seljaci da bi sačuvali život. Međutim, njih je narod prezreo. Upadljiv je slučaj Miše Jovanovića iz Vrdnika, bivšeg beležnika opštine, koji se pokrstio sa celom porodicom nago-varajući i druge da to učine.

Decembra 1941. godine kotarski predstojnik u Irigu pozvao je, u prisustvu ustaških glavara, oko 60 uglednijih Srba radi pokrštavanja. Čim su to čuli, sav revoltiran stupio je Sava Babić Pidonja i, unoseći se u lice kotarskom predstojniku, procedio kroz zube najpogrdnije reči za »kuma« Dragu koji će ga »od 60 kilograma nositi na krštenje«. Zbog toga je uhapšen i mučen, a kasnije i streljan. Sava Babić je pre rata poznat u redovima Udružene opozicije, a po okupaciji kao aktivni saradnik NOP-a. I u Rivici je istovremeno vršen pritisak na Srbe da se pokrste. Zahvaljujući aktivnosti partijske i skojevske organizacije na terenu iriškog sreza, pokušaji pokrštavanja nisu uspeh. (Ono malo njih koji su pristali da pređu u rimokatoličku veru držali su to u tajnosti, pa se o tome saznalo tek posle oslobođenja kada su pregledane matične knjige.) Zbog zastrašivanja i maltretiranja ljudi prilikom neuspelog pokušaja prevođenja u rimokatoličku veru, još više je poraslo ogorčenje na postupke fašističkih vlasti. Ovo nezadovoljstvo smo iskoristili da proširimo i učvrstimo partizanske desetine i pojačamo rad

antifašističkih organizacija. Održavajući neposredne kontakte s ljudima, mi smo im u vreme pokršćavanja objašnjavali liniju KP, pa su se i pojedini bogati srpski seljaci, na koje nismo računali, osećali uvređenim što nisu obuhvaćeni pokretom. Bilo je i slučajeva da su sami nudili dobrovoljne priloge za NOP preko odbora fonda.

U to vreme partizanske desetine i odbori Narodnooslobodilačkog fonda dobijaju određene vojno-pohtičke zadatke. Već se ukazala potreba da se u desetinama gde to još nije bilo učinjeno izaberu komandiri i komesari. Po desetinama se razrađivala »Istina« i drugi ideološki materijal. Komandiri desetina su intenzivno obučavali članove u rukovanju oružjem i načinu izvođenja raznih akcija. Desetine su se takmičile koja će više pronaći skrivenog oružja i druge vojne opreme. Zadatak desetina je bio i da organizuju partizanske straže po selima, štite ilegalce i organizatore pokreta, odabiraju mesta za partizanske baze, obavljaju kurirske poslove, agituju na što širem frontu borbe, primajući u svoje redove sve rodoljube spremne za borbu protiv fašizma.

Krajem decembra 1941. je na terenu irškog sreza bilo: preko 100 članova KP, oko 200 skojevaca, preko 45 partizanskih desetina sa oko 600 zakletih partizana koji su raspolagali sa preko 200 pušaka, 90 pištolja, 150 bombi, nekoliko sanduka municije i druge opreme. Usled sve većeg porasta partizanskih desetina, u pojedinim selima se ukazala potreba za objedinjavanjem njihove aktivnosti. Od Stanka Paunovića Veljka saznah smo da je u Vrdniku oformio mesnu partizansku čet, za čijeg je komandira izabran Laza Gojković, a za pohtičkog komesara Mirko Laćarac. U sastavu te čete je bio i oficir bivše jugoslovenske vojske Paja Davidović Dudaš, čije nam je vojno znanje bilo neophodno.

Koristeći se Stanko vim iskustvom i mi smo u Irigu stvorili mesnu partizansku čet, za čijeg smo komandira izabrao Doku Šundukovića, člana Sreskog komiteta, koji je uživao veliki ugled među članovima KP i saradnicima NOP-a, a kao rezervni podnarednik posedovao je osnovna vojna znanja za obuku partizanskih desetina. Politički komesar Iriške čete je bio Šava Bankovački, takođe član Sreskog komiteta, koga smo od mlađih drugova smatrali jednim od najsposobnijih za rukovođenje ideološkim radom u partizanskim desetinama. Za Krušedol i Prnjavor-Krušedol takođe je formirana mesna partizanska četa za čijeg je komandira izabran Milan Jovičić. (Iriška i Krušedolsko-prnjavorska četa su dizanjem ustanka 1942. godine činile jezgro Podunavskog partizanskog odreda; Vrdnička četa i partizanske desetine iz Jaska, Ledinaca i Rakovca su ušle u sastav Fruškogorskog partizanskog odreda.)

Formiranje mesnih partizanskih četa, učvršćivanje mesnih partizanskih desetina i pojačan rad među njihovim članovima na ideološkom i vojnom uzdizanju, doprineli su učvršćivanju i razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u iriškome srezu. Fašisti, opijeni početnim uspesima nemačke armije na istočnom frontu i nadajući se sigurnoj pobjedi, nisu 1941. godine vršili masovna hapšenja. Uglavnom su se ograničili na pokušaj pokršćavanja srpskog življa i na pljačku *stanovništva*. Zbog toga smo u Irigu i okolini imali relativno miran tok razvoja narodnooslobodilačkog pokreta, pa smo mogli da do proleća 1942. godine izvršimo sve organizacione pripreme za oružanu borbu s partizanskim odredima koji su prerasli u brigade.

Bura MATIĆ

LJUBOTINJSKO-GRAĐANSKA OPŠTINA U JULSKOM USTANKU

Poslije aprilskog sloma 1941. godine u našu opštinu počele su u sve većem broju da se vraćaju porodice koje su se 1918. i kasnije iselile i živjele na području Vojvodine, Kosova i Metohije, zatim mnogi studenti, činovnici koji su bili na službi u raznim krajevima zemlje, oficiri što su izbjegli zarobljeništvo, đaci i drugi. Većina komunista vratila se sa fronta svojim kućama. Bilo je članova KPJ koji su došli iz drugih organizacija, pa je trebalo pristupiti njihovom povezivanju i raditi na sređivanju organizacije, koja je, ovako ojačana, imala uslova za još širi i intenzivniji rad sa masama. Uslovi su bili utoliko povoljniji što na teritoriji naše organizacije nije bilo okupatorskih snaga, a ono nekoliko žandarma nije se kretalo van kasarne. Opštinski "biro od 3 člana (Đoko Vukićević – sekretar, Blažo Vučković i Marko Lahčić), proširen je sa još 2 člana (Marko Vučković i Mišo Radoman), a MK Cetinja uputio je Ljuba Dapcevića kao instruktora. Na prvom sastanku došlo je do izmjene u birou – za sekretara je izabran Marko Vučković, za vojna pitanja zadužen sam ja, a za SKOJ Marko Lahčić. U sastav naše organizacije ušla je ćelija iz Donjih Sela, koja je nekoliko ranijih godina bila vezana za ceklinski opštinski biro, pošto im je bila lakša "veza sa" Rijekom Crnojevića nego sa Rupom Ljubotinjskom. Na teritoriji opštinskog biroa bile su ćelije: jedna u Rupi Ljubotinjskoj, koja je obuhvatala sela: Bogute, Vignjeviće, Mužoviće, .Zaćir, Dubovu i Smokvice; druga – Prekornicu, Pačarađe, Obzovicu – Brajiće i Planinu; treća – Donja Sela. .

Prvi i osnovni zadatak u pripremnom periodu bio je obuka mladih članova KPJ i SKOJ-a u rukovanju oružjem. Opštinski biro je, u vezi sa-direktivom MK Cetinja, dao svim ćelijama zadatak da, po mogućstvu, formiraju u svakom selu gerilsku grupu koja će izvoditi obuku. Tako je na teritoriji Opštinskog

biroa formirano 7 ovakvih grupa, od 10 do 15 ljudi, pretežno članova KPJ, SKOJ-a i takozvanih vaspitnih grupa. Obukom grupa rukovodili su rezervni oficiri – članovi KPJ. Izvođena je ubrzano i u najvećoj tajnosti – u brdima i vrtacama, a narod je još od ranije bio vaspitan da čuva komuniste, tako da ih je neprijatelj teško mogao otkriti. Nastava se izvodila većinom nedjeljom, kada su ljudi bih slobodni od poljskih radova. Gradivo je savlađivano sa vehkom ljubavlju i voljom. Posebna pažnja je posvećena nišanjenju puškom. Mete su bile obilježene na kamenu.

Poshje vojnostručne obuke održavani su politički časovi na kojima se izučavala istorija SKP(b). Učile su se revolucionarne pjesme, a najviše Internacionala.

Drugi zadatak koji je zahtijevao posebnu pažnju bilo je prikupljanje i čuvanje oružja. Italijanske okupacione vlasti dobro su znale da su vojnici donijeli oružje kućama i da ga je narod uzeo iz magacina u Cetinju, Ceklinu i Rijeci Crnojevića. Tražili su da se ono preda, prijeteci smrtnom kaznom onome kod koga se bude našlo.

Petokolonaši su pokušavali da utiču na pojedince, a i na masu u cjelini, da se preda oružje, govoreći da ukoliko se neko plaši da to učini otvoreno, može ga noću ostaviti na zakazano mjesto. No i pored prijetnji i nagovaranja, uticaj komunista na narod bio je tako veliki da nije predata ni jedna puška. Samo su petokolonaši, da bi se dodvorili okupacionim vlastima, odnijeli svoje oružje i oružje svojih pristahca – nekoliko starih austrijskih pušaka. Komunisti su još prije proglasa od 4. jula sproveli agitaciju da se oružje ne predaje, pa su mase na to bile pripremljene. Smatralo se da bi se svako ko bi ga predao teško kompromitovao, jer su se na taj način raskrinkavali petokolonaši kao okupatorske sluge.

Poshje je ushjedila direktiva MK Cetinja da se oružje što prije prikupi na jedno mjesto.¹ Ovaj zadatak prenio mi je Niko Rolović, sekretar MK Cetinja, zahtijevajući da ga ja lično izvršim.

Sve se moralo izvesti u najvećoj tajnosti. Teškoća je, pored ostalog, bilo i u tome što su se komunisti, skojevci i simpatizeri nerado rastajali od oružja. Moralo se objašnjavati da je to direktiva Partije. Zakazano je da se oružje donese noću u mjesto Kapice, a da bi tajnost bila što više zagarantovana, svaki pojedinac ga je ostavljao na određeno mjesto ne znajući ni hce kome ga predaje. Znaci su se davali kamenom. Tako je u magacinu pod Kovčehcom bilo prikupljeno: 33 puške, 2 puškomitraljeza »šoša«, 2 pištolja, 2 sanduka municije i nešto eksploziva. Na-

¹ Komitet je smatrao da će italijanske vlasti otpočeti sa represalijama.

pravljena je skica mjesta magacina, koja je data sekretaru MK Cetinja, a opštinski biro za nju nije znao. Za ovaj magacin jedino smo znali sekretar MK Niko Rolović i ja.

Magacin je otvoren i oružje podijeljeno 13. jula pred napad na žandarmerijsku stanicu. Interesantno je da su pojedinci tada "došli sa puškom, jer su ih imali po dvije, pa su jednu zadržali — »neka se nađe«.

Poshje aprilskog sloma ishrana stanovništva je bila veliki problem. Oko 90% porodica u opštini nije imalo kukuruznog brašna. Nabavka je bila vrlo teška: opštinski aparat nije postojao, a većina *trgovina bila* je zatvorena ili prazna. Ukoliko je neka manja količina i postojala u Cetinju i Rijeci Crnojevića, povećavane su cijene, čemu je, pored okupacije, znatno doprinio i veliki novac iz pećine u Trebjesi, kojeg su se pojedinci dočepali.

U ovakvoj situaciji naša partijska organizacija postaje, ako se tako može reći, u neku ruku ilegalna vlast koja pomaže oko ishrane. Formiran je odbor za ishranu u koji smo ušli "Vaso Prnja, Gajo Vojvodić i ja. Odbor je prikupljenim novcem nabavio u Cetinju dva kamiona brašna, čime je prilično ublaženo teško stanje nekih porodica. Ovo je imalo velikog političkog uticaja na narod. Kasnije su petokolonaši sa okupatorskim vlastima vršili nabavku i raspodjelu hrane, pri čemu su zakidali od naroda i dizali cijene. Revoltiran takvim postupkom, narod je počeo da javno protestuje, govoreći da su komunisti najpravičniji ljudi.²

U prvim danima okupacije, Talijani su pokušavali da pridobiju stanovništvo ističući da su vojska kraljice Jelene i da su oni i Crnogorci »nerazdvojni«. Komunisti su razotkrivajući politiku okupatora i uspješno joj se suprotstavili. Tako je, pored ostalog, pod uticajem komunista u Ljubotinju bojkotovani doček italijanskog kralja, pripreman na Cetinju. Iz naše opštine na doček su otišla samo četiri starca.

Pred sam napad Njemačke na SSSR italijanske okupacione vlasti su zaoštrile odnos prema stanovništvu. Italijani su znali da oružje nije predato i da će se upotrebiti protiv njih. Počela su hapšenja komunista u Cetinju.

Napad na SSSR narod je ocijenio kao momenat za oružanu borbu. Ljudi su *nagovještavali* da je došlo vrijeme da se puca na okupatora. Italijane su smatrah za slabu vojsku, zbog čega su ih još više prezirali. Nisu prosto mogli da sačekaju vri-

² Poslije trinaestojulskog ustanka i stvaranja slobodne teritorije pitanje ishrane je postalo još aktuelnije jer je bilo nemoguće nabaviti hranu van slobodne teritorije. Formirani su odbori po svim selima i u opštini, koji su kasnije dobijali sve veće obaveze u pogledu ishrane stanovništva i partizana.

jeme kad će se sa njima sukobiti. Može se reći da je većina bila potpuno spremna da na poziv KPJ, koju je smatrala kao jedinog nosioca i rukovodioca borbe protiv okupatora, pođe u oružanu borbu.

Poslije hapšenja nekih drugova u Cetinju u junu, Mjesni komitet je dao direktivu da se komunisti sklone. U, našoj partijskoj organizaciji ona je sprovedena na taj način što su sve gerilske grupe bile u pripravnom stanju. Određene su straže, zborna mjesta, signali — noću vatrama, danju dimom — tako da su se, u slučaju nailaska Italijana, mogh preko brda brzo obavijestiti svi ljudi, bez obzira na razbacanost i udaljenost gerilskih grupa.

Na sastanku opštinskog biroa u selu Prekornici, nekoliko dana prije 13. jula, član Okružnog komiteta Niko "Vučković" nagovijestio je da treba da budemo spremni za oružani ustanak. U toku noći 11/12. jula održan je ponovo sastanak i tada je saopštena direktiva o oružanom ustanku i pročitana proglašenja CK KPJ. Na osnovu ove direktive opštinski biro Ljubotinja donio je plan rasporeda gerilskih grupa za likvidaciju žandarmerijske stanice u Ljubotinju i posjedanje položaja na komunikaciji Cetinje — Budva, Rijeka Crnojevića — Cetinje i Rijeka Crnojevića — Vir-Pazar. Odlučeno je da se jedan broj članova opštinskog biroa stavi na čelo gerilskih grupa na teritoriji čehja, i to za Donja sela Mišo Radoman, za Prekornicu, Planinu i Obzovicu Marko Vučković, a ja za Rupu Ljubotinjsku.

Plan akcija i posjedanje položaja opštinski biro je bio pripremio samo za 13. juli, a ne i za sljedeće dane. U nedostatku iskustva to je bilo prepušteno inicijativi članova biroa i članova KPJ koji su rukovodili akcijama. Bilo je predviđeno da se održe sastanci čehja i aktiva SKOJ-a. Neki su održani iste noći, dok je sastanak čelije u Ljubotinju bio sljedeće noći u selu Vignjevićima.

Na tim sastancima prenijeto je sve ono što je razmatrao opštinski biro. Na sastanku naše čelije konkretizovali smo raspored gerilskih grupa na našoj teritoriji i članova KPJ koji će njima rukovoditi u akcijama. Za gerilsku grupu Boguti određen sam ja, za Vignjeviće — Ihja Lubarda, za Mužoviće — Ljubo Dapčević, za Začir, Dubovu i Smokovce — Mile S. Lubarda, s tim da se poveže sa Bajom Kaluđerovićem, kandidatom za Člana Partije i skojevcima Vukom i Pavlom Šoćem i s njima organizuje ovu grupu. Gerilskim odredom Prekorinice rukovodili su Ljubo i Marko Vučković, ustanicima iz sela Pečarađa — Vlado Pejaković, iz Obzovice — Vaso Vukićević, a odredom iz Donjih Sela — Mišo Radoman. Na taj način bila je potpuno zagarantovana rukovodeća uloga Partije. Pored toga, na sastanku je prenijeta direktiva opštinskog biroa da formirane

ranije grupe, od članova KPJ i SKOJ-a, treba proširiti simpatizerima i rodoljubima, s tim da se 13. jula ujutro održe sastanci sa grupama i saopšti direktiva CK KPJ o dizanju oružanog ustanka.

Kad je stupila u oružanu borbu naša organizacija je imala oko 50 članova KPJ, 11 kandidata, 70 skojevaca i 20 drugova iz vaspitnili grupa, ne računajući 37 članova i 7 kandidata KPJ, 26 skojevaca i 15 drugova obuhvaćenih vaspitnim grupama iz sela Građana, Radomira i Gađi, koji su od 1937. godine bih vezani za opštinski biro Crmnice, iako je ova organizacija sastavni deo opštine Ljubotinjsko-građanske.³ Ova čehja vratila se u sastav partijske organizacije opštine Ljubotinjsko-građanske neposredno poslije trinaestojulskog ustanka.

Vijest o oružanom ustanku izazvala je oduševljenje kod članova KPJ i SKOJ-a i većine stanovništva. Ljudi su brzo vadili puške iz škripova, pećina, skrivnica, magacina.

Kada su gerilske grupa iz Boguta, Vignjevića i Mužovića. jačine 70 ustanika, pošle 13. jula da likvidiraju žandarmerijsku stanicu u Ljubotinju, priključio im se veliki broj ljudi koji im ranije nije pripadao. Time je čitava akcija dobila masovan karakter. Bilo je slučajeva otvorenog negodovanja pojedinaca što nijesu bih obaviješteni i pozvani da učestvuju u akciji. Osjećali su se zbog toga uvrijeđenim.⁴ Iako su znah ko je poveo borbu, pojedinci su htjeli da to i na licu mjesta provjere, izjavljujući: »Ako idu komunisti, poći ćemo i mi«.

U toku pokreta prema žandarmerijskoj stanici pridošli su predložili da se izabere komandir sa čim su se složili i članovi Partije. Za grupe iz Vignjevića i Mužovića izabran je Đuro

³ Opština je brojila otprilike oko 1500 stanovnika sa 450' glasača.

⁴ U gerilske grupe nijesmo primali rado ljude preko 40 godina. Htjeli smo jedan broj tih starijih ljudi namjerno da izbjegnemo jer smo računali da gerilske grupe treba da budu sastavljene od ljudi sposobnih za češće i brze pokrete. Međutim, većina njih je bila spremna da na poziv KPJ pođe sa nama u borbu. Svoju privrženost Partiji ispoljili su i u predratnom periodu aktivno učestvujući u raznim demonstracijama, protestima i drugim akcijama koje je ona organizovala. Saznavši za početak ustanka i videći kako se 13. jula izjutra kroz sela kreću naoružani gerilci, gotovo svi sposobni ljudi su se priključili gerilskim grupama, ne godujući što i oni nijesu pozvani. Htjeli ne htjeli, prilikom napada na žandarmerijsku stanicu u Ljubotinju morali smo ih prihvatiti i priključiti gerilskoj grupi. Tako je 13. jula u Bogutima, Mužovićima i Vignjevićima ustanak dobio opštenarodni karakter, za razliku od Dubove, Smokovača, Zažira, Prekornice, Građana i Radomira, gdje se masovnost ispoljila tek poslije borbe na Koščelama. Razlog je u tome što su gerilske grupe posjele položaj daleko od svojih sela na; komunikaciji Cetinje -- Budva i Cetinje -- Rijeka Crnojevića. Mnogi koji su prišli gerilskim grupama imali su puške, a vrlo mali broj nije imao ništa od oružja. Njima je oružje dodeljeno iz magacina. Na kraju bili smo prinuđeni da se na neki način izvinimo svima koji su prišli bez poziva, kako ne bi pomislili da ih smatramo manje odanim i manje raspoloženim- za borbu.

Radoman, učitelj, vanpartijac, za Začirsko-dubovsko-smokovačku – Jakov Kusovac, bivši oficir. Boguti nijesu ovako birali komandira, već je ostalo kako je na birou i ćeliji zaključeno.

Pošto su u opkoljenu žandarmerijsku stanicu upali komandiri Bogutske i Mužovičko-vignjevičke grupe, žandarmi su se predali bez otpora. Tada je Ljubo Dapčević održao svim učesnicima govor o ciljevima borbe i pozvao one koji su prišli gerilskim grupama da se vrate kućama, s tim da budu spremni da se odazovu kad to bude trebalo. Međutim, oni se nijesu s tim složili, izjavljujući da žele da ostanu.

U to vrijeme su gerilci iz Pačarađa, Obzovice, Prekornice, Radomirsko-građanskog i Podgorskog odreda (Brajčići) vodili borbu na Obzovici. Kada su dvije artiljerijske granate s Obzovice pale u Rupu ljubotinjsku, ustanici iz svih sela su tražili gdje da posjednu položaje. Tako su ustanici iz Boguta i dijela Mužovića upućeni u Pačarađe i Obzovicu, iz Vignjevića i dijela Mužovića zaposjeli su Grkov grob, dok je jedan manji broj iz Mužovića određen da pojača Začirsko-dubovsko-smokovački odred na Košćelama. Naime poshje likvidacije žandarmerijske stanice, ovi ustanici iz Boguta, Mužovića i Vignjevića služili su kao rezerva za pojačanja na komunikaciji Cetinje – Budva i Cetinje – Rijeka Crnojevića. Pošto je 13. jula došlo do borbe na Obzovici, to su tamo i usmjereni. Kada je izbio na Pačarađe, dio ustanika iz Boguta i Mužovića prebacio se ka Veljoj gori i na komunikaciju Cetinje – Budva. Tako je povezivanjem ustanika od Konaka do Obzovice kontrohsan čitav front. Na ovim položajima ustanici su ostali do 14. jula uveče.

Mjesni komiteti Bara i Cetinja odredili su različito vrijeme za početak borbe. Dok je MK Bara izdao direktivu da se sa akcijama otpočne 13. jula u ranim prepodnevničkim časovima, dotle je MK Cetinja odredio početak na našoj teritoriji za 13. juli u 15 časova. Otuda je došlo do malog nesporazuma među ustanicima. Naime, Planina, Obzovica i Pačarađa otpočeli su borbu izjutra 13. jula oko 9 časova, jer su je tada, u blizini njihovih kuća, već vodili Podgorski odred i Građani. Zbog povezanosti akcije između Podgorana i Građana, s jedne i Planine, Obzovice i Pačarađa, koji su imali da otpočnu akciju u 15 časova, s druge strane, bili su prinuđeni da stupe u borbu prije određenog vremena. Tako je zbog vremenske neusklađenosti došlo do neblagovremenog posjedanja položaja, što je omogućilo neprijatelju iz Cetinja da tako reći nesmetano dođe do Obzovice, gdje se zatim vodila borba sve do mraka, kada se neprijatelj povukao za Cetinje.⁵

⁵ O borbi na Obzovici već je pisano, te se nećemo upuštati u detaljnije opisivanje njenog toka.

Trinaestog jula oko 15 časova Začirsko-dubovsko-smokovački odred (25–30 boraca), sa 6 boraca iz Mužovića, napao je, zajedno sa odredom iz Gornjeg Ceklina, motorizovanu kolonu iznad sela Očevića na komunikaciji Rijeka Crnojevića – Cetinje. Tom prilikom poginulo je 12 italijanskih vojnika, a izvestan broj je zarobljen; uništeni su 1 kamion, 27 motocikla i zaplijenjeno je nešto pušaka i jedan laki mitraljez.⁶ Pošto je 13. jula neprijatelj likvidiran u Rijeci Crnojevića i Vir-Pazaru, Donjoselski odred je posjeo komunikaciju između ova dva mjesta. Ovaj dio ustanika nije dolazio u dodir sa neprijateljem, ali je ostao kao obezbeđenje komunikacije.

BORBA NA KOŠĆELAMA

Dva motorizovana bataljona italijanske divizije »Mesina«, koja su 14. jula upućena iz Podgorice za Rijeku Crnojevića i dalje za Cetinje, dočekale su, u rejonu Careva Laza, zasjede gerilskih, odreda sela Rvaša, Drušića, Bobije i Meteriza i nanijeli im osjetne gubitke. Kada smo sa naših položaja ugledah dim i vatru ovih popaljenih sela, odlučili smo da naše snage sa Grkova groba i Velje gore prebacimo na Košće. Znali smo da su komunikaciju Cetinje – Budva (od Očinića i Uganja do Ponnora i od Obzovice do Brajića) već zaposjeli drugi odredi, pa smo zaključili da je naše prisustvo na položaju Grkov grob – Velja gora suvišno. Pošto se jedan broj ustanika nije složio da se ovi dominantni položaji napuste, na Košće su pošli uglavnom članovi Partije i SKOJ-a i nekoliko simpatizera i rodoljuba – ukupno 25 do 30 ustanika.

Na Košće smo stigli negdje oko jedan čas* poshje pola noći, kada je borba protiv motorizovanog bataljona koji je sa Rijeke Crnojevića krenuo za Cetinje već bila počela. Gerilske grupe iz Začira, Dubove i Smokovača i pojedinci iz sela Mužovića – ukupno oko 45 ustanika – pred početak borbe posjeli su položaj na Oraškoj strani, sve do ceklinske ceste, a odatle do Hana Mašanovića i kose iznad crkve jedna grupa iz Gornjeg Ceklina, 10 do 15 ustanika, pod komandom Steva Mašanovića i Andrije Pejovića.

Naša grupa ušla je u raspored Začirsko-dubovsko-smokovačke grupe, od ceklinske ceste ka Oraškoj strani. Gro ustanika iz Gornjeg Ceklina, Doborskog Sela i sokolske opštine posjeo je položaje Dobrska ploča i kod Doborskog Sela, iznad komunika-

⁶ Ovaj mitraljez je 14. avgusta u 23 časa upotrebljen protiv motorizovanog bataljona na Koščelama, ali se poslije prvog ispaljenog rafala zaglavio i više nije korišćen.

čije Rijeka Crnojevića – Cetinje. Zadatak im je bio da dočekaju neprijateljsku kolonu u slučaju da se probije prema Cetinju, a u isto vrijeme i da spriječe eventualnu intervenciju četinijskog garnizona. Na ishod ove borbe svakako je znatno uticalo i pravovremeno zatvaranje komunikacije Kotor – Cetinje, Budva – Cetinje, Vir-Pazar – Bar.

Zasjede su bile postavljene tako da je čitava kolona stavljena pod snažnu ubitačnu pušчанu vatru, i to na relativna skučenom prostoru – na cesti dužine oko 500 m sa jedva 50 m prostora desno, gdje se još moglo nekako razviti za borbu. U takvom položaju nalazilo se oko 800 italijanskih vojnika gotovo 11 časova borbe, sve do predaje.

Da bi oslobodio komunikaciju, neprijatelj je sa Košćela uputio jedan vod preko sela Očevića Kostadinskom stranom i komunikacijom ka Rijeci Crnojevića, s namjerom da preko Riječkog Grada i Struga izbije u Dubovu i Začir i s leđa ugrozi naše položaje. Kod Struga su ga dočekali dubovsko-smokovački ustanici pod rukovodstvom Vuka Soća i prinudili na povlačenje ka Riječkom Gradu. Isto tako, iako sa zakašnjenjem, oko 120 neprijateljskih vojnika pokušalo je da izbije preko Opocne glavice i Orujišta na dominantni vis iznad Hana Mašanovića. Međutim, mi smo nešto prije toga uputili Baja Kaluđerovića da se na ovom visu poveže sa Čekhnjanima. Izbivši na ovaj vis nešto prije neprijatelja, Bajo je vatrom i bombama prinudio ovu grupu Italijana da se povuče prema kotlini u Orujištu. Ni pokušaj ove neprijateljske grupe da se probije u pravcu Ulića i Cetinja nije uspio. Dočekani u Ulicima od zasjede ustanika iz Gornjeg Čeklina, ovih 120 italijanskih vojnika se predalo bez borbe.

Međutim, zbog nestašice municije sve pogodnosti našeg položaja nijesu u potpunosti mogle biti iskorišćene. Sto se borba više razvijala municije je bilo sve manje, pa smo bih prinuđeni da neke drugove šaljemo sa položaja u sela udaljena i do 4 km da bi donijeli bar 50–100 metaka. Nedostatak municije nadoknađivah smo preciznijim pogocima.

U toku čitave borbe Italijani su bez prekida dejstvovali paklenom mitraljeskom, puškomitraljeskom i minobacačkom vatrom, uz podršku artiljerije iz cetinjskog garnizona. Međutim, dobro zaklonjeni, nijesmo imali gotovo nikakvih gubitaka.⁷

Neprijatelj nije pravilno procijenio zemljište na kome je prihvatio noćnu borbu, a uz to je potcijenio naše snage. Njegova apsolutna • brojna i materijalna nadmoćnost (800 italijanskih vojnika naoružanih najsavremenijim oružjem protiv 75 usta-

⁷ Dva starca koja su bila izašla iz sela Začira da posmatraju borbu poginuli su od artiljerijske ili minobacačke granate koja je pala blizu njih.

nika iz Ljubotinja i oko 10 iz Gornjeg Ceklina sa 70–80 pušaka i nešto ručnih bombi) nije mogla doći do izražaja.

Negdje između 9 i 10 časova 15. jula pozvao me je Niko Rolović, sekretar MK Cetinje, da dođem na bunar na vrhu Oboda. Zahtijevao je da povučem ljudstvo s obrazloženjem da nije celishodno da prihvatimo frontalnu borbu, pogotovo kad je počelo da nestaje municije. Preko ovoga sam prešao ćutke.

Italijani su zbog velikih gubitaka, bezizlazne situacije, velike vrućine i neizdržljive žeđi negdje oko 11 časova podigli crvenu maramicu u znak predaje. Tada ih je jedan stariji crnogorski oficir na italijanskom jeziku pozvao da istaknu bijelu maramicu, odlože oružje i dignu ruke uvis. Rekao im je da ćemo tek tada prihvatiti njihovu predaju. Na ovo su oni odgovorili vatrom. Pokušah su da nas prevare. Međutim, nama je već ranije skrenuta pažnja da budemo obazrivi. Poshje borbe koja je trajala nešto manje od jednog časa digli su bijelu maramicu, odbacili oružje i sa podignutim rukama krenuh k nama. I tada je jedan broj Italijana zauzeo položaje i pokušao dalji otpor, ali kad im se petnaestak naših boraca od Hana Mašanovića, preko Opočne glavice, zabacilo za leđa i zasulo ih sa nekoliko bombi i plotuna, i oni su se predah. Time je svaki otpor itahjanskog bataljona potpuno skršen.

Kolona zarobljenika sprovedena je u pravcu Ljubotinja. Odmah su počeli da pjevaju »Avanti popolo«. Izdvojili smo šofere radi evakuisanja ratnog plijena, zatim i fašiste u posebnu grupu, dok smo komandante bataljona i nekoliko oficira zadržali s namjerom da ih zamijenimo za komuniste uhapšene uoči trinaestojulskog "ustanka. Itahjanima smo ostavili hčnu opremu, dozvolili im da se napiju vode i podijelili im hranu koju smo prikupili iz obližnjih sela. Potom im je Peko Dapčević održao govor na španskom jeziku. • Zarobljeni Italijani upućeni su u pravcu Petrovca na moru. .

Neprijatelj je imao: oko 80 mrtvih, preko 100 teško ranjenih, koji su odmah evakuisani zaplijenjenim kamionima u Rijeku Crnojevića da im se ukaže pomoć, i preko 150 lakše ranjenih, kojima je ukazao pomoć njihov ljekar.

Zaplijenjena je jedna baterija (4 topa), koja nije došla do izražaja – nijesu ni pokušali da njom djeluju, zatim 2 minobacača, koji su upotrebljeni, ali bez nekog efekta,⁸ oko 70 teških mitraljeza i puškomitraljeza, preko 800 pušaka, veći broj pištolja, velike količine municije i ručnih bombi, 26 kamiona, 6 motocikla i velike količine ratne opreme.⁹

⁸ Odstojanje između naših snaga i neprijatelja iznosilo je 150–200 m.

⁹ O broju ranjenih italijanskih vojnika i količine zaplijenjenog oružja i kamiona postoje neslaganja sa podacima u pomenutom članku Andrije Pejovića.

Među zarobljenicima bilo ih je izvestan broj bez košulja, u potkošuljama. Ustanovilo se da su to pripadnici fašističke formacije »crnih košulja«, koji su pokušali da se tako kamufliraju. Bilo ih je i sa prstenom učesnika u borbi protiv španske revolucije.

Poslije likvidacije italijanskog bataljona članovi Okružnog komiteta, sekretar MK Cetinja i članovi opštinskog biroa Ljubotinja i Gornjeg Ceklina preduzeli su čitavu organizaciju oko evakuacije zarobljenika i plijena. Preduzete su mjere da se pojedincima onemogući samovoljno razvlačenje oružja i hčne opreme, da se ubrza evakuacija plijena, tim prije što su neki smatrah da je dovoljno što je neprijatelj poražen.

Za evakuaciju smo iskoristili zaplijenjene kamione sa italijanskim šoferima koji su prebacili teže ranjenike u Rijeku Crnojevića i evakuisali naoružanje i ratnu opremu do Ubla (Ljubotinjskog) pošto smo htjeh da stvorimo jedan centralni magacin za snabdijevanje svih gerilskih odreda na teritoriji naše opštine. Prilikom predaje Italijani su djelimično bili pobacali po škripama i šikarama najosjetljivije dijelove automatskog oružja, a između, guma na kamionima postavili bombe. Trebalo je da eksplodiraju kada kamioni krenu, ali je to na vrijeme otklonjeno. •

I pored toga što se radilo brzo, ipak smo učinili veliku grešku što smo dozvolili da se Italijani koji su se kretali od Rijeke Crnojevića ka Košcelama ponova dočepaju neuništenih kamiona. Naime, još dok smo razmišljah kako da ih uništimo stigli su Italijani, tako da je samo poneki ustanik uspio da sje kirom odsiječe gume za opanke. Pitanje zašto kamioni nijesu uništeni pretresala je i partijska organizacija G. Ceklina. Slično je bilo i sa sakrivenim artiljerijskim oruđima i minobacačima, koje su Italijani pronašli u Cekhnu.

Zaplijenjeno oružje dodijeljeno je i mnogim odredima u drugim krajevima Crne Gore, pa čak i Hercegovine. Jedan broj zaplijenjenih mitraljeza i puškomitraljeza upotrijebljen je 18. jula, u borbi kod Brajića. Za obuku na mitraljezima i puškomitraljezima i opravku oštećenog oružja (Italijani su pobacili pojedine delove) upotrebih smo zarobljene italijanske oficire.

Poslije predaje bataljona italijanski avioni su nadlijetali komunikaciju Rijeke Crnojevića — Cetinje, ali, zbog zarobljenika koji su davali ugovorene znake, nijesu dejstvovali.

Uspjeh na Košcelama odjeknuo je vrlo brzo u svim krajevima Crne Gore. Međutim, bilo bi pogrešno ako bi se ova pobjeda pripisala samo neposrednim učesnicima u toj borbi, odnosno Ljubotinjanima. Ovom uspjehu doprinijeli su slobodna teritorija i širina i masovnost ustanka u srezu cetinjskom i barskom. Veliki je udeo i jedne grupe od 10 do 15 boraca iz

Vanja Radauš: IZ MAPE »MI PAMTIMO« (linorez)

Gornjeg Ceklina, koja je 14. jula oko 23 časa posjela položaj od Tatarovih Rupa do Hana Mašanovića i isturila nekoliko boraca na Opočnu glavicu, iznad crkve na Koščelama. Oni su, sa odre- dom iz Ljubotinja (40–45 boraca) koji je posjeo položaj od Oraške strane do blizu ceklinske ceste, dočekali i prinudili ne- prijateljsku kolonu da se zaustavi i razvije za borbu.

Mali broj boraca iz Gornjeg Ceklina nalazio se 15. jula izjutra na položaju gdje se cesta odvaja za Ljubotinj, dok su ostali posjeli položaj od ceklinske ceste do iznad Hana Mašano- vića, zatvarajući komunikaciju Rijeka Crnojevića – Cetinje. Mada njihova vatra nije mogla doći do izražaja – neprijatelj se nalazio u mrtvom uglu pozadi Opočine glavice – oni su odigrah važnu ulogu, utoliko prije što je spomenutih 120 neprijateljskih vojnika pokušalo da tim pravcem izmaneuvre naše položaje i dočepa se dominantnog položaja iznad Hana Mašanovića.

Na sastanku opštinskog biroa koji je neposredno poshje ove borbe održan u selu Vignjevićima, u prisustvu Peka Dapčevića i Periša Vujoševića, ocijenjeno je da je postignuti uspjeh veoma veliki, a moral ustanika primjeren. Mnogi su tada smatrali da će rat sa itahjanskim okupatorom biti brzo završen i da treba odmah likvidirati i garnizon u Cetinju. Ljudi su sve češće pitah da li su se i drugi krajevi Crne Gore i drugi narodi Jugoslavije digli na ustanak. Odgovarano im je da se digla čitava Jugosla- vija, a da će to ubrzo učiniti i čitava radnička klasa u svijetu, čak i u Njemačkoj i Italiji, da rat neće dugo trajati, jer će So- vjetski Savez brzo uništiti Nijemce i shćno.

Poshje pobjede na Koščelama gerilske grupe su napuštale položaje i organizovano se povlačile u blizini svojih sela, prije nego što su pristigle glavne snage italijanske divizije i razvile se između Skadarskog jezera, Cetinja i Budve. Neprijatelj se kretao vrlo oprezno i sporo, iako nije nailazio ni na kakav otpor. Uz put je bombama zasipao svaku pećinu i jamu a kroz sela i šume stalno pucao iz automatskog oružja, tako da se dobijao utisak da se vodi neka teška borba. Aktivirao se i cetinjski garnizon.

Naročito je bila aktivna avijacija koja je počev od 16. jula tri dana bombardovala Ljubotinj, Gornji Ceklin i Građane bombama od 10 do 500 kgr. Brajiće je, pored avijacije, tukla i artiljerija sa ratnih brodova. Bombardovali su sela i brda, po- rušili više kuća, pobili stoku, ah je pala samo jedna ljudska žrtva. Drugog dana bombardovanja sve porodice iz ovih sela izbjegle su u šume, koje su takođe bile pod stalnim udarom avijacije. U prvi sumrak porodice su se vraćale svojim kućama, obavljale poslove i u ranu zoru ponova se povlačile u šume i pećine. Čak je i sahrana jedne žene poginule od bombardovanja obavljena noću. Porodice su se skrivale na domaku svojih kuća

i posmatrale nadlijetanja aviona, očekujući kada će im bombe raznijeti teško skućena ognjišta. Ovakvo bombardovanje, kakvo stanovništvo ovog kraja nije dotle doživjelo, pomalo je unosilo paniku. U takvoj situaciji pojedini petokolonaši su se nečujno izvlačili sa položaja u svoja sela i još više je podsticali. To im je bilo utoliko lakše što su komunisti napustili sela i orijentisali se na borbu na položajima. Ovaj propust je uočen pa je izvješan broj komunista vraćen u sela da stišava paniku i raskrinkava petokolonaše.

Prvi nastup Italijana u naša sela bio je veoma smišljen. U selima Začir, Dubova i Smokovci nijesu u prvo vrijeme hap- sili, palili, pa čak ni tražili oružje. Međutim, čim su prodrli nekoliko kilometara dublje, u druga sela, promijenili su taktiku i počeli sa represalijama: ubijanjem, hapšenjem, paljenjem kuća, naročito tamo gdje bi našli nešto od opreme sa Koščela. Gdje god bi primijetili nekog sa puškom, ubijah su ga, kao i one koji su učestvovali u ustanku ili pomagali ustanike. Tako je poginuo i Savo Radoman.

Za to vrijeme među ustanicima se razvila diskusija šta dalje raditi: jedni su bili da se brane sela, dok su drugi smatrali da stariji treba da se vrate kućama i čekaju Italijane, a da mlađi ostanu u šumama. Kod jednog manjeg dijela ustanika nastalo je kolebanje. Kod izvjesnog broja preovladah su porodični razlozi – neobezbijedena ishrana porodice, sitna djeca i dr. Drugi su mislili da će ako se nađu kod kuća, sačuvati krov nad glavom i stoku – izbjeći paljevinu i pljačku, dok je manjina padala pod uticaj neprijateljske propagande i olako nasjela vještom i dvočnom postupanju Italijana. Italijani su iskoristili petokolonaše šaljući ih ispred fronta u sela da pronose glasove kako oni ljudski postupaju i čak ni oružje ne traže. Govorili su da se taj i taj komunista predao i da treba svako da sačeka Italijane kod kuće. Donekle su uspijevali, utoliko prije što je postojala i direktiva da nekompromitovani ostanu kod svojih kuća.¹⁰ Tako se, sem Baja Kaluđerovića, cijela gerilska grupa iz Začira, Dubove i Smokovača, na koju je neprijatelj u svom nadiranju

¹⁰ Prilikom našeg povlačenja ispred jakih neprijateljskih snaga bila je data direktiva da svi nekompromitovani komunisti i ustanici sačekaju neprijatelja kod svojih kuća i sakriju oružje, a kompromitovani članovi KPJ da se bore u šumi. Čak je povodom toga jedan član OK održao sastanak sa nekim članovima KPJ i vanpartijcima u Planoj gori. Preko ovakve direktive članovi KPJ i kandidati, kao i apsolutna većina članova SKOJ-a, prešli su prećutno, kao da im nije saopštena, i povukli se u šumu. Tako se ona nije toliko porazno odrazila na partijsku organizaciju i SKOJ koliko na vanpartijce – učesnike u oružanoj borbi.

Na osnovu ove direktive kod kuće su ostali i odvedeni u logor jedan član KPJ iz Prekornice, 3 iz Donjih Sela, 2 kandidata za članove KPJ iz Boguta i nekoliko skojevaca iz čitave opštine.

prvo naišao, našla kod svojih kuća i bila odvedena u logor. Ostale grupe, koje su pred ustanak formirane na čitavoj teritoriji opštine, ostale su u šumi.

Ovako mučno stanje zbog pitanja kako se postaviti prema direktivi, s jedne, i okupatoru i petokolonašima, s druge strane, trajalo je nekoliko dana. Komunisti nijesu mogli da se snađu pa su mnogi ustanici morali samostalno da odlučuju. Od njih je priličan broj, sa članovima KPJ i SKOJ-a, ostao u šumi. Ali, da se uspješnije pariralo propagandi okupatora i nekim nakaradnim shvatanjima pojedinaca, za šta se istina nije imalo ni dovoljno vremena, situacija bi bila drukčija. Mase su inače bile spremne da nastave borbu bez obzira na tešku situaciju. |

Gerilske grupe su poslije povlačenja punih petnaest dana bile u strogoj ilegalnosti. Njihovo povezivanje na teritoriji opštine trajalo je čitavih dvadeset dana. Živjele su veoma oprezno, mijenjajući boravak svakog dana da ih neko ne bi provahio. Inače, nekoliko dana poslije našeg povlačenja u strogu ilegalnost povukli su se i Italijani i odveli veću grupu ljudi u Rijeku Crnojevića, a zatim ih internirali u logor u Albaniju.

Prva noć po povlačenju protekla je u prenošenju i skrivanju zaplijenjenih mitraljeza, puškomitraljeza, municije i opreme. Svaki borac nosio je uz strme strane i litice više nego što je sam bio težak. Svaki otkotrljani kamen izazivao je kod neprijatelja uzbunu. Oružje i municiju smo uspjeli da sakrijemo u dubine neispitanih pećina. Međutim, tek što je zora zabijelila, ugledah smo iznad nas italijanske alpince. Situacija je bila veoma kritična. Svaki pokret van vrata pećine bio bi otkriven. Tako smo ostali četiri dana bez vode i hrane, boreći se sa snom i hladnoćom. Stojali smo na otvoru pećine sa mitraljezom i puškomitraljezom, riješeni da se, ako nas otkriju, borimo do posljednjeg. Petog dana odlučili smo da se izvučemo iz neprijateljskog okruženja. Mitraljeze i puškomitraljeze smo uvukli duboko u pećinu i zavili ih u zaplijenjenu ćebad i šatorska krila, da bi manje rđali. Čim smo izašli, počela nas je, zbog gladi i žeđi, hvatati nesvjestica. Provlačili smo se kamenjarem pored samih neprijateljskih položaja. Ah, u ranim jutarnjim časovima bili smo otkriveni. Pucanje je bilo zabranjeno, te nam je ostalo jedino da se razvijemo i brzim prebacivanjem izbjegnemo borbu. Neprijatelj je otvorio vatru sa nekih stotina metara, a mi smo se bez otpora prebacivali od stijene do stijene. Uspjeh smo da se izvučemo bez gubitaka.

Grupe po kojima smo bili raspoređeni uspjele su da se međusobno povežu tek oko petnaest dana poslije povlačenja. MK Cetinja dao je tada direktivu da se vratimo u sela i da se ne smijemo odvajati od masa. Ona je odmah prihvaćena pa su

komunisti, a i ostali gerilci, održali niz konferencija po svim selima. Otpočeo je vojnički život sa stražama i zasjedama.

Tako je protekao period od 22. jula do 10. avgusta, kada počinje drukčiji način života sa intenzivnijim radom sa masama, od kojih smo se bili odvojili. Razvili smo širok politički rad, učestvovao u poljoprivrednim radovima i pružili pomoć onim porodicama čija je radna snaga otjerana u logor u Albaniji. To je, poshje aprilskog sloma, bio najintenzivniji politički rad sa masama»

Od 22. jula do novembra Italijani su nekoliko puta iznenada noću upadali jačim snagama u Ljubotinju, a danju se povlačili u Cetinje. Jednom prilikom je bogutska grupa na Kapi (viranjskoj) bila opkoljena. Smatrajući da je mjesto našeg boravka otkriveno, odlučili smo da, i pored direktive o izbjegavanju borbe, napravimo zaklone i ako neprijatelj naiđe, otvorimo vatru. U diskusiji o tome nekako smo više mislili kako će se shvatiti ako prekršimo ovu direktivu, nego o borbi sa neprijateljem.

Poshje toga nastao je period potpunog zatišja. Nije izvedena ni jedna akcija protiv neprijatelja. Pa ipak, ovaj period je bio ispunjen povezivanjem i učvršćivanjem gerilskih grupa, izvođenjem obuke, sređivanjem ishrane i stvaranjem jedne čvršće jedinice.

Krajem avgusta od gerilskih grupa formirana je četa od 3 voda: 1. vod iz Građana, Radomira i Gađi, 2. iz Ljubotinje i 3. iz Donjih Sela. Za komandira čete postavljen je Buro Radoman, a ja sam određen za hce za vezu sa narodom (komesara). Kasnije, negdje u oktobru, formirana je i komanda bataljona sa sjedištem na Drijenu. Za komandanta određen je u početku Duro Radoman, a kasnije Pero Cetković, za komesara Jovo Kapičić, a za zamjenika komandanta Peko Strugar.

Za sresku partijsku konferenciju bili su izabrani delegati po ćelijama. Konferencija je trajala dva dana i dvije noći, a održana je 12. septembra na Stavoru, besputnom kraju pod vedrim nebom. Prisustvovali su Blažo Jovanović iz Pokrajinskog komiteta i članovi Okružnog komiteta. O političkoj situaciji referisao je Niko Rolović, a o organizacionim pitanjima Voja Ražnjatović. Za ta dva dana i dvije noći nije se uopšte spavalo, već smo i noću, pri vatri, teško nazirući jedan drugog, nastavljali diskusiju o daljoj organizaciji i radu partizanskih jedinica. Konferencija je bila veoma korisna. Na njoj su iskristahsani stavovi o nekim pitanjima, a osim toga, to je bio prvi izborni komitet za Cetinje. Za nas delegate ona je značila veliko osvježanje i kasnije se veoma pozitivno odrazila na cjelokupni rad i našu dalju borbu.

U tom periodu počeli smo i sa likvidacijama petokolonaša, težeći da što objektivnije ocijenimo koga treba okarakterisati kao narodnog neprijatelja. Bio je formiran i vojni sud, u koji smo ušli Jovo Kapičić, Ljuba Dapčević i ja. Sa koliko objektivnosti se prilazilo suđenju može da posluži primjer Mila Drecuna, koji je bio uhapšen zbog toga što je nešto pričao protiv nas. Kad smo ga saslušali, vidjeli smo da tu nema nekih naročito teških stvari, pa smo donijeli odluku da se pusti. On prosto nije vjerovao da je oslobođen sve dok ga nijesmo vratili njegovoj kući. Međutim, izdajnici su osuđivani najtežom kaznom, kao što je slučaj sa Blažom Kusovcem, koji je živio na Cetinju i dovodio Italijane u Ljubotinju. Bajo Kaluđerović je imao zadatak da obavijesti kad Kusovac bude došao kući u Ljubotinju.¹¹

U toku oktobra neprijatelj je na našu slobodnu teritoriju ubacivao petokolonaše koji su iz zasjeda pucali na neke naše drugove. Zato je komanda bataljona izdala naređenje da se na čitavoj teritoriji postave naše straže i zasjeda koje će sačekivati i privoditi sva sumnjiva lica. Ta mjera, koja je trajala oko petnaestak dana, onemogućila je kretanje i rovanjenje petokolonaša. Međutim, neprijatelj je ipak uspio da iz Cetinja ubaci u naše redove petokolonaša Prentovića, koji je inače aktivno učestvovao u ustanku u Brajčićima. Mi nijesmo prozreli njegove namjere, mada je bilo nekih indikacija koje su nas upućivale na veću budnost prema njemu. Cilj izdajnika Prentovića bio je da dođe do Prekorničke gerilske grupe i ubije Ljuba Lahčića, koji je 13. jula bio upućen od opštinskog biroa da pomogne drugovima iz Brajića oko dizanja ustanka i likvidiranja žandarmerijske stanice. Poslije nekoliko dana provedenih u Prekorničkoj grupi Prentović je iskoristio trenutak kada su gerilci pošli u šumu po drva. Dočepao se puške prislonjene uz drvo, ubio Ljuba Lahčića i počeo da viče: »Italijani, Italijani!« To je napravilo čitavu zbrku među gerilcima, koji zbog gustog žbunja nijesu vidjeli kako je Ljubo poginuo. Poslije toga Prentović je ranio Marka Vučkovića i u toku bjekstva ubio Nika Rolovića. Uspio je da nam umakne. Tog dana bila je formirana partijska komisija (Jovo Kapičić, Filip Bajković i ja) da ispita odnose čla-

¹¹ Jednom kad je Kusovac došao sa Italijanima svojoj kući, Bajo je to saznao i uputio se iz Začira ka Bogutima. Na raskršnici puteva pod Listom stijenom upao je u italijansku zasjedu. Šćepalo ga je nekoliko Italijana prije nego što je uspio da upotrebi oružje. Mada ranjen, Bajo je uspio da im se otrgne i pobjegne cestom u pravcu sela Šabana. U toku bjekstva bio je po drugi put ranjen. U Šabanima se javio nekim ženama i produžio dalje. Ove žene* su u toku noći oprale trag krvi koji je Bajo za sobom ostavljao i nijesu ga odale ni pod prijetnjama Italijana. Kada smo drugog dana bili obaviješteni da je Bajo ranjen, pronašli smo ga sasvim iznemoglog. Jedva je davao glasa od sebe. Odmah smo zatražili da Ivo Popović Bani izađe iz Cetinja i ukaže mu pomoć.

nova Partije u radomirskoj ćeliji. Komisija je istog dana došla u Prekornicu, saslušala o ovom događaju sve prisutne gerilce, a posebno sekretara opštinskog biroa Marka Vučkovića i člana OK Nika "Vučkovića. U toku noći smo sahranili Ljuba Lahčića, ali smo za Nika Rolovića bili u neizvjesnosti – nijesmo znali da je otišao za Crmnicu ih je mrtav. Tek kada su se sutradan komisija i gerilska grupa uputile na mjesto gdje se dogodila nesreća, našli smo, poslije dužeg traganja, Rolovića mrtvog. Sahrnili smo ga u selu Optočićima.

Poslije ovog događaja opštinskim biroom je rukovodio Pihp Bajković, član Sreskog komiteta, sve dok četiri člana ovog biroa nijesu pošli na Pljevlja. U novembru je formiran novi opštinski biro, kome se priključila i partijska organizacija Konaka. Time je novi opštinski biro dobio širu teritoriju.

KPJ je u toku NOB snažno uticala na mase u našoj opštini. Aktivno je sa puškom u ruci u borbi učestvovalo oko 450 boraca od kojih je širom naše zemlje poginulo 282. Od oko 200 boraca, koliko ih je 1941. stupilo u borbu danas je živih 55. Za narodne heroje proglašeno je 13 drugova, a u pljevaljskoj bici 1941. učestvovala je, u sastavu Lovčenskog bataljona, jedna kompletna četa od 73 borca, koja je kasnije sa 53 borca ušla u sastav 1. bataljona Prve proleterske brigade.¹²

Boko VUKIĆEVIĆ

¹² Kada je jula 1942. godine formirana 4. crnogorska proleterska brigada u njen sastav išla je i jedna ljubotinjsko-gradanska četa, a kasnije su sa ovog terena formirane još dvije čete.

DONJI LAPAĆ U USTANKU

PRVI USTANIČKI DANI

B rza i iznenadna kapitulacija bivše Jugoslavije 1941. godine, kao i izdajstvo tadašnjih, vladajućih krugova, iznenadili su i ogorčili celokupan narod Donjeg Lapca i okoline. Narod nikako nije mogao da shvati da su kapitulacija države i raspad vojske došh tako brzo. Nisu bili retki slučajevi da su se ljudi javljali kao dobrovoljci i odlazili u Bosnu, jer su se prenosile vesti da se tamo prikupljaju nekakvi dobrovoljci, da bi produžili borbu protiv okupatora. Međutim, stvarnost je bila drugačija. Okupacijom zemlje i uspostavljanjem NDH u Donjem Lapcu su svu vlast preuzele ustaše.

U momentu kapitulacije organizacija KPJ u lapačkoj opštini imala je 7 članova. Posle kapitulacije dvojica su otišla u Beograd, a jedan u gračački srez, tako da su u lapačkoj partijskoj organizaciji ostali Pejo Žunić, Stevo Dragičević, Nikola Vidaković i Mile Kosanović. Sekretar ćelije, Pejo Žunić, je uhapšen od ustaša u junu. Od ostale trojice, dvojica "su izbegla u šumu, a Nikola Vidaković je i dalje radio u sudu u Lapcu. Partijska organizacija je istovremeno ostala i bez veze s Okružnim komitetom, pa se u ovakvoj situaciji nije snašla i njeft rad je postao veoma slab. Tako nije preduzimala nikakve mere da ljudi, koji su prilikom raspada bivše vojske doneh sa sobom oružje i drugu vojnu opremu, istu sakriju i ne predaju ustaškim vlastima.

Ustaška vlast koncentrisala se u selu Boričevac, 6 km istočno od Lapca. No sve do početka juna bilo je relativno mirno. Ustaše još nisu otpočele sa hapšenjem i progonima srpskog živilja, već su nastojale da prikupe što više oružja od ljudi koji su ga imali.

Sredinom juna u Donji Lapac je ustašama došlo pojačanje, a istovremeno je izvestan broj domaćih ustaša obukao uniformu. Odmah zatim otpočela su hapšenja, progoni i ubijanja Srba. Prvo su počeli sa hapšenjem istaknutijih ljudi, kako bi nestao njihov uticaj, a i bogatijih – da bi se dočepali njihovih imanja. Posle toga su nastala masovna hapšenja i ubijanja srpskog naroda u okolnim selima. U Bubnju su ustaše 9. jula ubile u polju 12 devojaka, a pored toga poklale su i spalile u domovima preko 80 ljudi, žena i dece. Iz sela Nebljusi odvele su oko 150 ljudi, žena i dece, iz Meljinovca preko 90, a shćno i iz drugih sela. Svi su ubijani na najsvirepiji način ili živi bacani u jame u Jasenovači kod Boričevca i na Kuku iznad Donjeg Lapca. U Donjem Lapcu vršena su pojedinačna hapšenja i ubijanja, jer je narod vrlo brzo doznavao njihove namere i bežao u šume. Zbog neuspeha u masovnom hapšenju ustaše su pribegavale raznim varkama i obećanjima kako bi što više privukle zbegove iz šume. Tako su govorili kako će svakom onom ko žeh da ide u Srbiju izdati propusnicu (a pojedincima su zaista takve propusnice i davali), a oni koji ne bi hteh da napuste svoje domove mogu ostati, s tim da se pokrste i tada će se tretirati kao i ostah Hrvati. No, ni sa ovim merama ustaše nisu uspele: narod je i dalje ostao u šumama i zbegovima, ne verujući obećanjima, jer je imao pred očima dotadašnja iskustva okolnih sela.

Posle puštanja Peje Žunića iz zatvora i njegovog odlaska u šumu, partijska organizacija je počela aktivnije da radi. Njen rad naročito se osetio u zbegovima među narodom, kome je govoreno da se ne odaziva nikakvom pozivu ustaša, bilo da se radi o iseljavanju u Srbiju, pokršćavanju, odlasku na rad u Nemačku, ili regrutovanju u vojsku NDH. Objašnjavano je da je to obična varka. Istovremeno otpočelo se sa prikupljanjem i sklanjanjem oružja, municije i vojne opreme na sigurnija mesta. Baš u ovim najtežim danima, kada mnogi ljudi nisu videli nikakvu perspektivu za opstanak i kada su zamišljali da jedini spas leži u bekstvu u Srbiju, pa čak i u pokršćavanju (neke porodice su se zaista pokrstile), delovanje partijske organizacije i pojedinih naprednih ljudi imalo je vidnog uspeha, pa su mnogi uvideli da je jedini spas u oružanoj borbi protiv ustaša i okupatora.

Neposredno uoči dizanja ustanka, 25. ili 26. jula, Pejo Zunić je primio iz Drvara obaveštenje da se u Bosni vrše pripreme za dizanje ustanka, a doznao je i za iste pripreme u opštini Srb. Međutim, on o tome nije odmah obavestio i ostale članove KP, zbog čega do 27. jula nisu izvršene potrebne pripreme za ustanak u Lapcu i okolini. Ah i pored toga u narodu su se pronosile vesti da je otpočeo ustanak u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. U takvoj situaciji grupa ljudi iz sela Oraovca je 27.

jula na Kuku, na putu između Donjeg Lapca i Udbine, izvršili zaprečavanje i postavila zasedu, ali ustaše toga dana nisu naišle. Istog dana posle podne ustanici iz sela Brotnje i Zaklopca napali su na Dabinoj strani grupu od nekoliko ustaša i žandarma, koji su pošli iz Doljana u izviđanje ka Srbu; no ovi su uspeali da pobegnu nazad u Doljane. Ove prve akcije iako bez nekog vojničkog uspeha, imale su snažno moralno dejstvo i poslužile su kao signal za početak opšteg ustanka.

27. jula održan je u selu Birovači sastanak partijske organizacije na kome su članovi upoznati sa pripremama za ustanak, u Bosni. Istog dana stigle su vesti iz Lapca da je došlo do oružane borbe u opštini Srb, pa je doneta odluka da se odmah pristupi pripremama za dizanje ustanka, a svi članovi Partije, su dobili određene zadatke. Preduzete su mere da se obavesti narod u zbegovima, kao i udaljenim selima, o ustanku i pozove u borbu. Doneta je i odluka da se uhvati veza sa ustanicima u selima Dobroselo i Doljani, a preko njih i sa ustanicima opštine Srb. Pejo Zunić je posebno bio zadužen da preko Nikole Vidakovića dođe do podataka o broju, rasporedu i namerama ustaša i žandarma, kako u Donjem Lapcu tako i u Boričevcu. Tada se pretpostavljalo da ih tamo ima preko 250.

Piano 28. jula ustanici iz Doljana, Brotnje i drugih sela napali su žandarmerijsku stanicu u Doljanima. U ovoj borbi poginuo je jedan žandarmerijski narednik sa još pet ustaša i žandarma, dok ih je deseterica pobeglo u Boričevac. Ustanicima je palo u ruke 6 pušaka i nešto municije. Istog dana izvršen je neuspeo napad na jednu grupu od šest ustaša na Kuku, koji su iz Donjeg Lapca pošli za Udbinu, kao i na poštanski automobil u šumi Greoci; u ovoj šumi je ubijen jedan ustaša i zaplenjena njegova puška sa 70 metaka.

Posle zauzimanja žandarmerijske stanice Doljane, 28. jula posle podne jedna veća grupa ustaša upala je u Dobroselo; ustanici su uspeali da odbiju napad. Prilikom upada u selo ustaše su ubile 10 starijih ljudi i žena i zapalile dve štale. Istog dana uhvaćena je veza sa ustanicima iz Dobrosela i dogovoreno da se 29. jula napravi zajednički plan za napad na Donji Lapac i Boričevac. Međutim, do tog-sastanka nije došlo zbog borbe koja je vođena na Brežinama između Doljana i Dobrosela.

Jedna grupa od oko 60 ustaša krenula je 28. jula sa dva autobusa i jednim automobilom iz Boričevca u pravcu Doljana. Ustanici su napravili zasedu na Brežinama i zazidali cestu kamenjem. Kada su ustaše naletele na prepreku, ustanici su ih napali. U ovoj borbi ubijeno je 17 ustaša i žandarma. Zaplenjena su oba autobusa, kao i 18 pušaka i jedan puškomitraljez. Ustaše u automobilu uspele su da pobegnu za Boričevac. Istog dana jedna grupa od tridesetak ustaša, koja je pošla iz Udbine

Zkao pomoć ustašama u Donjem Lapcu, sukobila se sa ustanicima na Kuku. Ustanici su brojno bili slabiji, a donekle i iznenađeni, pa nisu uspjeli da spreče dolazak ovih ustaša u Lapac. U borbi je poginuo jedan ustanik. Istog dana ubijena su dvojica ustaša u selu Kestenova Korita, a njihove puške zaplenjene.

Na prvom sastanku ćelije Pejo Žunić je preneo obaveštenje Nikole Vidakovića, da su u Srbu i Drvaru ustanici razbijeni i da ustašama dolazi u pomoć nemačka vojska sa velikom motorizacijom i slično. M, prisutni članovi, nismo bili zadovoljni ovakvim obaveštenjem i zahtevali smo da Vidaković izađe iz Lapca čim pre i da dođe na sastanak. Već istog dana je došao i na sastanku je ponovio ono isto što nam je Žunić već preneo. I pored netačnog Vidakovićevog obaveštenja, doneta je odluka da se odmah pristupi formiranju oružanih grupa i vodova po selima, a u samom Donjem Lapcu i veće jedinice. Svaki od članova KP dobio je za ovo određen zadatak.

Zbog učestalih napada ustanika kod lapačkih ustaša zavladao je panika i oni su 30. jula napustili Donji Lapac i povukli se u Boričevac. Sa ustašama su se povukli i žandarmi, finansi i službenici sa svojim porodicama. Ustanici su ušli u Lapac bez borbe, postavili zasede i isturili patrole prema Boričevcu, a cesta je bila zaprečena.

Istog dana u svim selima lapačke opštine narod se digao na ustanak. Po selima i zaseocima formirane su manje jedinice, grupe i vodovi, koji su nosili nazive svojih sela. Odmah se otpočelo s izvođenjem akcija. Kruški vod, sa grupom boraca iz Štrbaca, prebacio se na Štrbački buk da bi napao na ustaše koje su se tamo nalazile, ali su one bez borbe pobile preko "Une na bosansku stranu. Nebljuški vod, sa grupom ustanika iz Pirovišta i Capačuse, zaposeo je položaj na Drenovači, na cesti Bihać – Donji Lapac.

U Zalužju je 31. jula održan sastanak lapačkih ustanika sa Dobroseljanima i Doljančanima radi dogovora o napadu na ustaše u Boričevcu i Gornjem Lapcu. Odlučeno je da se napad izvrši 2. avgusta tako da ustanici Donjeg Lapca i okolnih sela napadnu na Drenovu glavicu, Krš i zaselak Pavičići, a ustanici iz Dobrosela, Doljana i drugih sela na Gornji Lapac i Boričevac sa padina brda Lisac i Mandina glavica. Ugovoren je signal za napad. Istog dana ustanici su uhvatili jednog žandarma i jednog finansa i zaplenili dve puške sa 80 metaka.

Prema prikupljenim podacima u Boričevcu se nalazilo oko 300 ustaša, žandarma, finansa i naoružanih seljaka, pa je za napad u Lapcu formirana četa od oko 60 boraca, koja je podeljena na tri voda. Četa je imala nekoliko pištolja i 28 pušaka, od kojih su polovina bili vojnički karabini, a polovina lovačke

puške. Tako je uz svakog naoružanog borca bio i jedan nenaoružan (imali su rogulje, sekire ili neki bodež). Pri formiranju čete partijska organizacija je predvidela da se za komandira postavi major bivše vojske Boško Rašeta, koji se do tada skrivao u selu. Međutim, on je odbio da preuzme komandu nad već formiranom četom, a odbio je i da bude stručni vojni savetnik iako mu je rečeno da neće neposredno učestvovati u borbi. Tada je odlučeno da se za komandira čete postavi Tomica Popović.

U toku noći 1/2. avgusta četa, u čiji je sastav ušao i vod, zauzela je položaj, kao i Donjopoljski i Oraovački vod. Napad na Boričevac je otpočeo na ugovoreni signal. U odbrani Boričevca i Gornjeg Lapca ustaše su dale manji otpor nego što se očekivalo, s obzirom na njihovu brojnost i naoružanje. Sav narod, stoku i sve što su mogli povesti ih poneti pokrenuli su ka Kulen-Vakufu. Prilikom povlačenja ustaše su u selu Kalati počinile nečuvena zverstva: pobile su sav srpski živalj koji se zatekao u selu, decu su živu nabijale na kolje i vile i tako ih po dvoje ostavljale ih ih pr'ibijale na zidove i ograde oko kuća. Devojke i žene su silovale, a potom klale i ubijale.

Naišavši na slab otpor ustanici su brzo ovladali ovim uporištima. Iznad Boričevca, na Gradini, odmah je istaknuta velika crvena zastava. Pri zauzimanju ovih mesta dogodilo se da su neodgovorni pojedinci, a naročito oni koji su osetili ustaška zverstva, otpočeli samovoljno da pale kuće i gospodarske zgrade. Pokušaji da se to spreči nisu bili sasvim uspešni, jer je ogorčenje kod naroda dostiglo kulminaciju, s obzirom na ustaške zločine i na to da su ova sela dala velik broj ustaških zločinaca. Trgovine u Boričevcu su bile krcate opljačkanom robom, naročito tekstilom. Kad su dućani počeli da gore, roba je izbacivana, a seljaci koji su iz okolnih sela došli za ustanicima, počeli su da je razvlače i nose kućama. Zapretila je opasnost da se i neki borci sa opljačkanim stvarima ne razidu kućama, pa je ostatak robe zapaljen.

Ustanici Dobrosela, Doljana, Bubnja, Brotnje i drugih sela produžili su sa gonjenjem ustaša prema Kulen-Vakufu, dok je ustanicima iz Lapca i okoline naređeno da se vrate u Donji Lapac. Tu je održan kraći miting, a zatim je izvršena smotra i raspored boraca. Oraovački vod, pojačan sa nekoliko boraca iz Donjopoljskog voda, upućen je na prevoj Kuk, radi osiguranja od ustaškog napada sa pravca Udbine. Jedna grupa boraca određena je da kontrolišu pravac prema selu Mazini. Lapačka četa upućena je na Mamac, a Mišljenovački vod sa Gajskim vodom na položaj prema Kulen-Vakufu, u sela Kalati Kestonovac. Oslobođenjem Boričevca i Gornjeg Lapca i proteriva-

njem ustaša u Kulen-Vakuf, a pošto je i opština Srb očišćena od ustaša, srez Donji Lapac je u potpunosti oslobođen od ustaške vlasti i time postao prvi slobodni srez na teritoriji Hrvatske-

FORMIRANJE ODREDA

Na sastanku partijske ćelije u Donjem Lapcu 3. avgusta je odlučeno da se formira štab gerilskih odreda za Lapac i okolinu na čelu sa Gojkom Polovinom i da se uspostavi narodna vlast na teritoriji opštine. Već 5. avgusta uspostavljena je civilna vlast, koja je dobila naziv »narodna vlast«. U prvu narodnu vlast ušli su ugledniji ljudi i bivši službenici koji se nisu kompromitovani. Radom ovog organa rukovodio je formirani štab.

Pred narodnu vlast postavljali su se značajni zadaci: prikupljanje hrane za borce na položajima; prikupljanje i vršidba; žita sa napuštenih imanja; formiranje seoskih straža (od starijih ljudi i omladinaca) koje su, pored zadatka da štite slobodnu teritoriju od iznenadnog upada ustaša, trebalo da vode borbu i protiv pljačkaško-terorističkih grupa koje su se počele pojavljivati i vršljati po selima, itd. Formirana je i bolnica za ranjene borce, kojom su, pošto nije bilo lekara, rukovodili Boja Tišma, stručna babica i Dušan Rašeta, a za bolničko osoblje angažovane su omladinke iz Donjeg Lapca. Narodna vlast je sa uspehom obezbedila rad mlinova i pekare i sprovela organizaciju pomoći u obradi letine onih boraca koji su se nalazili na položaju, kao i niz drugih zadataka.

Oslobođenjem ovog kraja stvoreni su povoljni uslovi za intenzivniji politički rad. To je partijska organizacija dobrim delom iskoristila. Održavani su sastanci sa borcima na položajima a pristupilo se političkom radu i u pozadini. Jedan od osnovnih zadataka tog rada bio je da se objasni ko rukovodi, ustankom i koji su ciljevi borbe. Tumačeno je o neophodnosti bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda i objašnjavano da se za ustaške zločine ne može kriviti niti snositi odgovornost, ceo hrvatski narod. U sklopu političkog rada štampane su i radio-vesti, koje su dostavljane na položaje i rasturane po selima.

Dolaskom nekih članova CK KPH i OK za Liku Lapačkoj partijskoj organizaciji pružena je direktna pomoć. Među prvim je došao Marko Orešković, član CK KPJ. Marko je održao sastanak sa partijskom ćelijom na kojem je analiziran dosadašnji rad i razvoj ustanka. Dao je smernice za dalji rad, ukazao na potrebu većeg angažovanja članova KP i simpatizera u tumačenju ciljeva borbe, na stvaranju i širenju bratstva i jedinstva. Ovo je za partijsku organizaciju i ustanak u ovim

teškim danima bila prva i najdragocenija pomoć pružena od višeg partijskog rukovodstva. Po Markovom odlasku dolazi do osveženja i bržeg razvoja ustanka, kao i većeg uticaja partijske organizacije u masama.

Odmah posle oslobođenja Donjeg Lapca otpočela je sa delovanjem velikosrpska četnička grupacija. Početkom avgusta povezuje se grupa četnika iz Srba s majorom Rašetom, Štikovac Lukom, bivšim žandarmerijskim narednikom i još nekim velikosrpskim elementima iz Lapca. Kako se u Lapcu tih dana već vijorila crvena zastava, počeli su da među narodom govore kako je treba skinuti, jer ukoliko Italijani doznaju da komunisti rukovode ustankom, napašće na oslobođenu teritoriju. A ukoliko se crvena zastava skine, i komunisti odstrane iz rukovodstva ustanka, tada će Italijani pomoći -ustanike u borbi protiv ustaša. Međutim, skoro niko nije ovome naseo.

Jedna naoružana četnička grupa pretvorila se u terorističku bandu, koja je počela da krstari po selima u okolini Lapca, tražeći neodobne hrvatske porodice. Za nekoliko dana pohvatali su i pobili neke Hrvate koji, računajući na svoju lojalnost i poštenje, nisu ni pokušali da beže. Ova je grupa opljačkala njihovu stoku i drugu imovinu, a zatim prodala Italijanima na Otrću. A kada je s tim završila, počela je da pljačka stoku srpskih porodica i boraca na položaju. Štabu odreda i partijskoj organizaciji nametao se hitan zadatak da ovo spreči i raskrinkaju grupu kao pljačkašku i terorističku. Odmah su joj postavljene zasede, ah pošto je grupa doznala za njih, na vreme se povukla.

Sastanku Opštinskog komiteta i partijske organizacije oko 15. avgusta prisustvovao je i jedan član OK za Liku. Od članova nisu bili prisutni Pejo Zunić (nalazio se na zadatku na koreničkom kotaru) i Nikola Vidaković (skrivao se u okolini Lapca pred četničko-terorističkom grupom). Analizirah smo rad lapačke partijske organizacije posle kapitulacije i u samom ustanku.

Zbog učinjenih propusta i grešaka kako posle kapitulacije Jugoslavije, tako i u samom početku ustanka, na sastanku je doneta odluka da se iz KPJ isključe Pejo Zunić i Nikola Vidaković. Istovremeno na sastanku je za novog sekretara Opštinskog komiteta izabran Gojko Polovina, a ja za sekretara čehje.

Radi ugušivanja ustanka u ovom delu Like i ponovnog uspostavljanja ustaške vlasti, Ministarstvo hrvatskog domobranstva naredilo je zapovedniku 3. ličkog zdruga generalu Lukiću u Gospiću da izvrši taj zadatak. Za ovo je formirana ustaško-domobranska pukovnija, koju su sačinjavale 22. i 26. pohodna bojna sa jednom baterijom topova, u ukupnoj jačini od oko 1300 ljudi. Ove dve bojne krenule su u napad 17. avgu-

sta i to jedna iz Gračaca, a druga iz Lovinca i sutradan su stigle u selo Mazin. Kada se u Lapcu za to doznalo, na Suleševici (na cesti Lapac – Mazin) je organizovano zaprečavanje i rušenje puta. Međutim, pošto nije bilo snaga koje bi te prepreke mogle da brane, ustaško-domobranske snage su već u 13.30 časova 19. avgusta stigle u Gornji Lapac. Tako su neprijateljske snage izbile u pozadinu ustanika. Naša dva izviđača naletela su na neprijateljsko obezbeđenje, jedan je uhvaćen (Nikola Ljiljak) i kasnije streljan. Na saslušanju je izjavio da se u Lapcu nalazi 350 naoružanih boraca, a oko Kulen-Vakufa oko 5000 ustanika, te je ovakva izjava dovela u zabunu neprijatelja. Posle dolaska ustaško-domobranskih snaga u Gornji Lapac formirana je prethodnica od tri satnije, od kojih je jedna bila mitraljeska. Pošto, nije nailazila na bilo kakav otpor, prethodnica se počela kretati bez bočnih osiguranja.

Doznajući za pokret neprijatelja i njegove namere, povučeno je sa položaja prema Kulen-Vakufu oko 70 boraca i postavljena zaseda u Pištalskoj dragi kraj Boričevca. Kad je naišla neprijateljska prethodnica, Rade Obradović,¹ borac iz Doljana, izašao je na cestu i zapitao: »Čija je to vojska?« Komandant prethodnice mu je odgovorio da je to hrvatska vojska, koja ide da uspostavi red i da više neće biti ubijanja srpskog naroda. Zatim ga je upitao gde se nalaze ustanici i koliko ih ima, na što je dobio odgovor da su sve okolne šume pune ustanika. Komandant prethodnice je tražio da Obradović ode kod svog komandanta i da mu kaže da ustanici u Lapcu predaju oružje. Za to vreme neprijateljski vojnici su se, radoznali da vide ustanike, sve više zbijali u gomilu. Ustanici u zasedi su iskoristili taj momenat i otvorili iznenadnu vatru, uhvativši sa dva puškomitraljeza neprijateljsku kolonu po dubini. "Borba je trajala 40–50 minuta. Ostalo je na mestu što mrtvih i teže ranjenih oko 150 neprijateljskih vojnika, oficira i podoficira, a oko 90 ih je zarobljeno. Vojnici koji su se razbežali po šumi hvatani su pojedinačno i u grupama još i posle nekoliko dana. U ovoj, do tada najvećoj borbi, zaplenjeno je 7 mitraljeza, 13 puškomitraljeza, 195 pušaka i preko 50 000 metaka. Mi smo imah 2 mrtva i 2 ranjena. Zanimljivo je da Rade Obradović nije poginuo, iako su oko njega ležali mnogi mrtvi i teško ranjeni neprijateljski vojnici.

Kada je domobranska glavnina čula borbu, a pošto nije imala izveštaja, otvorila je nepreciznu artiljerijsku vatru. Granate su prebacivale položaj ustanika u rejon zasede, a neke su

¹ Kasnije poginuo u NOB.

² Po nekim podacima u borbama od 18–20. avgusta neprijateljski gubici su bili: 6 oficira, 17 podoficira i 184 vojnika. (Prim. red.).

padale i u sam Kulen-Vakuf, što je kod ustaša izazvalo pometnju. Kada je, konačno, glavnina doznala kako je prošla prethodnica, naglo se povukla u pravcu Gračaca. Čak nisu obavješteni ni stalna bočna obezbeđenja koja su bila isturena prema Gornjem Lapcu i Dobroselu, te su se ista na svoju ruku i znatno kasnije povukla za glavninom.

Zarobljeni neprijateljski vojnici uglavnom su bili domobrani. Sprovedeni su u Drvar, odakle su upućeni na neoslobođenu teritoriju, ih pušteni svojim kućama. Puštanjem ovih vojnika dokazalo se u kojoj meri se uspelo s političkim radom kod ustanika i naroda u objašnjavanju da svi Hrvati nisu ustaše.

v "

Da bi otežale ishranu i smeštaj stanovništva na oslobođenoj teritoriji, ustaše su polovinom avgusta proterale sav srpski živalj iz Ličkog Petrovog Sela na teritoriju lapačke opštine. Među ovim narodom nalazile su se samo žene, deca i starci, jer ustaše su skoro sve ljude do tada već pobile. Ovaj narod je razmešten po Lapcu i okolnim selima, gde su neki ostali i do konačnog oslobođenja zemlje.

Posle razbijanja neprijateljskih snaga u Pištalskoj dragi ustanici su znatno ojačali svoje redove, pojačali blokadu Kulen-Vakufa i sela duž leve obale Une. Međutim i pored toga ubrzo se uvidelo da je Kulen-Vakuf nemoguće zauzeti napadom sa ličke strane, sve dok ustaše imaju slobodne komunikacije ka Bosanskom Petrovcu i Bihaću i dok drže srednjovekovnu tvrđavu Ostovicu, koja dominira celom okolinom. Trebalo je da se izvrši blokada i sa bosanske strane. Radi ovoga je od Kulen-Vakufa prešla glavnina bataljona sa komandantom Maćukom Pilipovićem, a Stojan Matić je prikupio oko 40 boraca-dobrovoljaca, dobro naoružanih i 2. septembra takođe se prebacio sa njima preko Une na bosansku stranu. Za ovom grupom se prebacilo i priključilo joj se još 30 naoružanih boraca. Tada su, u zajednici sa bosanskim snagama, ustaše napadnute i razbijene u selu Vrtoče, na raskrsnici puteva za Bihać i Bosanski Petrovac. Na ustaško uporište u selu Čukovi napad je izvršen 4. septembra. I pored iznenađenja, ustaše su pružile veoma žestok otpor. Borba je vođena za svaku kuću, a bilo je i slučajeva da se ustaše nisu dale isterati iz kuća, sve dok kuće nisu zapaljene. Posle ogorčene borbe koja je trajala oko pet časova, selo je oslobođeno. Sledećeg dana izvršen je napad na selo Orašac. U odbrani Orašca ustaše su pružile manji otpor i lakše je zauzeto.

Ovim je Kulen-Vakuf potpuno okružen. Odlučeno je da se odmah ne napadne, već da se izvrše pripreme i povežu sve snage koje su se nalazile oko uporišta. Zbog toga je Stojan Matić 5. septembra naredio da se jedinice koje drže položaje sa hćke

strane što više približe uporištu pod zaštitom mraka kako bi se «onemogućio i najmanji pokret iz mesta. Međutim, kada su ustaše osetile blokadu, noću 5/6. septembra ustaški komandant "bojnik Veber naredio je probijanje ka Bihaću, uz istovremenu -evakuaciju stanovništva. Pod zaštitom noći i magle neprijatelj je otpočeo s probojem. Njegovi prednji delovi su energično napali na bosanske ustanike. Tek kod sela Prkosa naišli su na jaču vatru i organizovaniju odbranu. Istovremeno kad je primećeno da se ustaše povlače, ustaničke snage sa hčke strane su krenule ka Kulen-Vakufu. Nakon manjih čarki zauzeta je tvrđava Ostrovica, a zatim i samo mesto. Potiskujući neprijateljsku zaštitnicu ustanici su prodrli preko Čovke do Dulibe.

Glavnu borbu sa neprijateljem koji se povlačio vodio je 2. bataljon »Sloboda«, čiji je komandant bio Maćuka Pilipović. Kada je bio ranjen, a nije mogao biti izvučen, aktivirao je pod sobom bombu koja ga je raznela. Ovo je imelo u bataljon pommetnju i kolebanje. To su ustaše htele da iskoriste, pa su pokušale da se probiju. Ali tada je stigao Stojan Matić sa ličkim odredom ustanika i, u zajednici sa bosanskim odredima, presekao im odstupnicu na Dulibi, gde su, nakon oštre borbe, ustaše konačno razbijene. Zarobljeno je i mnogo civila, među njima i dosta poznatih ustaša iz Kulen-Vakufa. Narod je vraćen u mesto i, po naređenju Stojana Matića, trebalo ga je uputiti za Bihać. Međutim kada se Matić vratio u Kulen-Vakuf primio je izveštaj da je neprijatelj u prodoru iz Bihaća napao naše položaje na Drenovači i da prodire prema selu Nebljusi i Donjem Xapcu. Ustaničke snage na Drenovači nisu mogle odolevati i tražile su pomoć. Pri ovom prodoru spaljen je deo sela. Čapacuse, ubijeno oko 20 lica i opljačkano dosta stoke. Naše snage pružile su jak otpor i konačno prisilile neprijatelja na odstupanje ka Skočaju, pre nego što je stigla pomoć od Kulen-Vakufa.

Odmah posle oslobođenja, u Kulen-Vakufu je formirana "komanda mesta. U komandu je ušlo 8 ličkih i 8 bosanskih boraca. Oslanjajući se na to, Stojan Matić je civilno stanovništvo predao komandi mesta i Peri Bilasu, kao komandantu mesta (kasnije poginuo kao neprijatelj NOP). Posle toga Matić se uputio s ličkim borcima prema Drenovači. Komandantu mesta bilo je naređeno da ne dozvoli narodu iz okolnih sela ulazak u Kulen-Vakuf. Međutim, Pero Đilas to naređenje nije sproveo: u toku noći 6/7. septembra, kako s hčke tako i s bosanske strane, došlo je mnogo naroda što je otežavalo održavanje reda. Istovremeno počeli su da se pronose glasovi da su naše snage opkoljene na Dulibi, da je neprijatelj prodro iz Bihaća i da napreduje ka Kulen-Vakufu. Pod uticajem ovih glasina neki neodgo-

vorrai pojedinci su otpočeli s paljenjem mesta. Svaka intervencija bila je uzaludna i do svanuća je mesto izgorelo.

Primeri nekih mesta u kojima su izbili požari jasno pokazuju šta je sve moglo da se dogodi na ovom području gde je besneo ustaški teror. Samo zahvaljujući energičnoj intervenciji partijskih kadrova i sprovođenju partijske linije izbegnuto je međusobno bezdušno razračunavanje i istrebljenje, a ustanak je pravilno kanahsan. Kasnije ovakvih samovoljnih istupa poedinaca nije bilo, ukoliko se nije radilo o četničkim agentima.

Posle završenih akcija deo snaga ličkih ustanika vratio se kućama, a deo je prebačen na pravac prema Bihaću i zauzeo položaje na liniji Ripački klanac – selo Veliki Račić i pojačao položaje jedinica koje su se već od ranije nalazile na Gradini i Lisini. U sadejstvu sa bosanskim jedinicama, hčke grupe su držale položaj na Drenovači, a pristigle snage sa pravca Kulen-Vakuf nastavile su aktivna dejstva na neprijateljska uporišta Lohovo, Ripač i Ripački klanac.

Tako je uspostavljen front na širem potezu oko Bihaća. Borci su se do tada sedmično smenjivali na položajima. Pokazalo se da sistem sedmične smene više ne odgovara, da u sebi nosi opasnosti, te da je potrebno da se pristupi organizovanju odreda čiji će borci da ostanu na položaju sve dok to zahteva situacija, a i da budu manje vezani za svoje kuće. Pojavila se nužnost da se formiraju jedinice koje će se boriti tamo gde to bude potrebno. Trebalo je preći na višu vojnu organizaciju ustaničkih snaga.

U duhu ovoga OK je dao direktivu da se na teritoriji lapačkog sreza formira partizanski odred spreman da vodi borbu na svakom mestu gde se za to ukaže potreba. Tako je polovinom septembra 1941. formiran na Drenovači Leteći jurišni odred od 36 boraca, s komandantom Dokom Jovanićem i komesarom Milanom Sijanom.

Na Kamenskom je 21. septembra održano savetovanje vojnih delegata iz Like, pod rukovodstvom OK. Tu je odlučeno da se formira štab partizanskih odreda za Liku, da komandant bude Stojan Matić, a komesar Marko Orešković. Ova odluka još na savetovanju je donekle izmenjena: za komandanta je izabran major Rašeta, čime se želelo postići da se ih veže uz NOP, ili da se demaskira kao neprijatelj. Ponuđenu dužnost je odbio, pa tako odluka o njegovom određivanju za komandanta nije ni sprovedena.

Stab gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu, koji je formiran 3. avgusta, preformiran je krajem septembra 1941. u štab lapačkog bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Stojan Matić, a za komesara Gojko Polovinaj.

USTAŠKA OFANŽIVA

Da bi ugušili ustanak, Italijani su septembra 1941. povukli novu demarkacionu liniju koja je išla od Ogulina preko Plaškog, Korenice, Rudog lisca, Brotnje i dalje preko Cvjetnica na teritoriju Bosne i Hercegovine. U skladu s ovom odlukom 27. septembra otpočela je neprijateljska ofanživa. Jedna ustaška bojna bihačkog zdruga s jednom haubičkom baterijom 105 mm probila je naše položaje na Ripačkom klancu kod sela Gorijevca, te se preko sela Lipe 28. septembra spojila u rejonu Vrtoče – Krnjeuša s ustaškim snagama koje su nadirale od Bosanskog Petrovca, pod komandom pukovnika Rolla. Odavde su obe grupacije usmerile svoja dejstva ka Kulen-Vakufu.

U to vreme nismo imah snaga na ovim položajima, pa je naređeno da se hitno prebace neke jedinice s položaja na liniji Drenovača – selo Veliki Račić na sektor Kulen-Vakufa. Po pristizanju ovih snaga upućena je jedna desetina u izvidnicu, koja se u rejonu sela Prkosi sukobila s prethodničkim delovima neprijatelja i morala se pod borbom povući na levu obalu Une. Naše jedinice su zauzele položaje od Kulen-Vakufa nizvodno, gde je neprijatelj mogao da izvrši prelaz preko Une. Naišavši na slab otpor, neprijatelj je istog dana pred noć ušao u Kulen-Vakuf.-

Pod zaštitom noći i magle 29. septembra ustaše su se prebacile preko Une, a u zoru su, uz jaku podršku minobacačke i artiljerijske vatre, zauzele položaje u rejonu sela Ostrvice i Gradine, gde su se počele utvrđivati. Pokušaji ustaničkih snaga da povrate izgubljene položaje ostali su bez uspeha i takva situacija je ostala sve do prvih dana oktobra.

U međuvremenu, jurišni odred pod komandom Đoke Jčvanića prebacio se sa Drenovače preko Une u pozadinu neprijatelja i 3. oktobra u rejonu Čovka – selo Prkose, na komunikaciji Kulen-Vakuf – Bihać, iz zasede, bhskom iznenadnom vatrom i ručnim bombama uništio je dva automobila i ubio sedam ustaških oficira i dva šofera. Među njima i ustaškog pukovnika Matagića. Zbog ovoga ustaški komandant u Kulen-Vakufu, Rolf, nije preduzimao pokret u pravcu Lapca, sve dok jedna ustaška bojna nije 5. oktobra krenula u napad od Bihaća preko Drenovače ka Donjem Lapcu.

Ustaška bojna, koja je nastupala od Bihaća, naišla je na žestok otpor naših snaga na Drenovači i uz gubitke bila prisiljena na povlačenje. Ustaške snage iz Kulen-Vakufa pokušavale su prodor ka selu Boričevac. Naše jedinice davale su na ovom pravcu otpor, no kada je neprijatelj s nadmoćnijim snagama zaobišao naše položaje, bile su prisiljene na povlačenje. Nepri-

jatelj je uz gubitke uspeo da potisne naše snage- i 6. oktobra pred veće zauzeo je Boričevac.

Pretpostavljalo se da će ustaše krenuti većim delom snaga prema Donjem Lapcu, pa su zato ustaničke jedinice posele položaje na liniji Priseka – južne padine Lisca – Gornji Lapac – Drenova glavica i zaselak Vojvodići. I sa ove linije su u borbama 7. oktobra bile prisiljene na povlačenje, pa je neprijatelj posle podne zauzeo Donji Lapac.

Dok su neprijateljske snage napredovale prema Donjem Lapcu, ustanici sa položaja na jugo-zapadnim padinama Lisca, Prisjeke i Gornjeg Lapca prešle su na širem frontu u protivnapad, potiskujući neprijateljske zaštitne delove. Neprijatelj je u Donjem Lapcu organizovao kružnu odbranu i utvrđivao se. Mnoge kuće pretvorene su u utvrđenja, a na istaknutim tačkama iskopani su rovovi i mitraljeska gnezda. Pred noć neprijateljski zaštitni delovi bili su saterani u Donji Lapac, a naše snage su se nalazile svuda okolo. Doneta je odluka da se izvrši noćni napad na neprijatelja, prema kojoj je izvršeno prikupljanje i sređivanje ustaničkih snaga u okolini Lapca. Jedinicama na Drenovači je naređeno da jedan deo snaga prebace ka selu Nebljusi i Kruge, kako bi sačekah neprijatelja prilikom povlačenja, a da s drugim delom i dalje drže položaj na Drenovači i spreče pokušaj prodora neprijatelja iz Bihaća.

U međuvremenu komandant ustaških jedinica doneo je odluku da se ne zadržava u Donjem Lapcu, već da se iste noći probije u pravcu Bihaća.

Napad naših snaga na Donji Lapac otpočeo je 8. oktobra u 03.00 časova, baš kad je i neprijatelj otpočeo proboj i povlačenje komunikacijom ka Bihaću. Ubrzan je napad i pojačan, pritisak na neprijatelja, no njegovi zaštitni delovi i bočna osiguranja pružili su ogorčen otpor. Naročito se oštra borba vodila na prevoju Mamac i na padinama k. 1052 i Birovači, što je u mnogome usporilo nastupanje naših jedinica. Kad se deo naših snaga prebacio zaobilaznim putem i udario neprijatelja u bok u rejonu Lapačkih Korita, ovaj je ubrzao povlačenje. Progoneći ga, naše snage su u blizini sela Kruge uspele da razbiju neprijateljsku zaštitnicu i u jurišu da zarobe jednu haubicu 105 mm i jedan kamion. Sada je trebalo da stupe u dejstvo i naše jedinice sa Drenovače. Ali, na veliko iznenađenje, one su napustile položaj, tako da je neprijatelju ostao otvoren put za Bihać. Razlog je bio u tome što je Lazica Ljubojević sa još nekim malodušnicima nagovorio ustanike da skrenu ka Kamensku, da zaštite narod koji je izbegao iz njihovih sela. Većina boraca, nasela je toj malodušnosti i ustaške snage proterane iz Donjeg Lapca nisu potpuno uništene u rejonu sela Kruga ih na Drenovači (Ljubojević je kasnije streljan kao neprijatelj). Grupa

složenim uslovima mogla uspješnije da deluje. U septembru je primljeno 5 drugova u članstvo, a 3 za kandidata KP. Istovremeno je formirana i organizacija SKOJ-a od 15 članova. Nešto kasnije i u selu Krugama formirana je partijska organizacija od 5 članova i 3 kandidata, kao i organizacija SKOJ-a od 3 člana. U oktobru je primljeno u lapačkoj organizaciji još 4 člana KP. Partijska organizacija je posedovala već dragoceno organizaciono i borbeno iskustvo, kadrove oprobane u borbi protiv neprijatelja; imala je veći uticaj među naprednijim, borbeno „raspoloženim elementima; svoje redove čistila je od raznih kolebljivih i oportunističkih elemenata; ojačana je prijemom novih, u borbi oprobanim članovima. Postojala je stalna veza sa OK KPH za Liku, od kojeg je primana dragocena pomoć. Sve ovo je omogućilo da se snađe u novim uslovima i suprotstavi opasnijem neprijatelju.

Komunisti su održavali sastanke po selima, a i u Lapcu, kojima je narod brojno prisustvovao. Vladao je živ interes za vesti sa istočnog fronta i o borbama u našoj zemlji. Posebno se govorilo o situaciji u Lici, kao i u Lapcu i okolini.¹

Posebna pažnja posvećena je radu sa omladinom. Oformljene skojevske organizacije razvijale su svoju aktivnost na okupljanju ostale omladine organizovanjem raznih kružoka, čitalačkih grupa, organizovanjem raznih priredbi i slično. Omladina je korišćena i za obavljanje raznih kurirskih dužnosti. Raznosila je po okolnim selima radio-vesti, a omladinci su ih na pogodan način proturali i među italijanske vojnike. Omladinke su izrađivale vunene odevne predmete, koji su slati borcima na položaje.

Po selima su održavane priredbe, koje su se pokazale kao veoma podesna forma za okupljanje naroda. U Donjem Lapcu, kao i u selu Krugama, oformljene su diletantske grupe, koje su po selima davale priredbe. Pre svake priredbe neko od članova Partije ili SKOJ-a održao bi okupljenom narodu govor, dao pregled političke situacije u svetu i našoj zemlji, o stanju na frontu, govorio o snazi antifašističke koalicije i pozivao na borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

- Priredbe su-obično davane u seoskim školama ili u većim kućama, a Italijani i četnici nisu mogli da ih spreče. Italijani nisu smeli da se kreću van samog Lapca, a malobrojni četnici nisu za ovakve akcije imali podršku u narodu.

Italijanska komanda po dolasku u Lapac zabranila je sva kretanja uveče posle 19.30 časova (izuzimajući od ovog četnike). Bez obzira na ovu zabranu, u jesenske i zimske večeri, koje su bile najpogodnije za okupljanje ljudi, omladine i žena, održavani su sastanci. Po odlasku sa sastanaka prisutni su morali proći kroz centar mesta gde se nalazila italijanska komanda i

zbog toga su mnogi nosili oružje. Do incidenata ipak nije dolazilo, jer su italijanske patrole najčešće izbegavale susrete, a kad se to nije moglo izbjeći, formalno bi obavile svoj zadatak. Ipak su pred. zgradama, gde su sastanci održavani, redovno postavljane naše straže.

Partijska organizacija nastojala je da spreči svaku trgovinu s Italijanima. Narod je oskudevao u mnogim neophodnim artiklima. Mnogo toga moglo se kupiti kod Italijana ili kod četnika, koji su nabavljali i dopremali robu iz Dalmacije. Za šećer, so, petrolej, duhan i slično Italijani su prvenstveno tražili namirnice (naročito stoku), kao i vunenu odeću. Partijska organizacija tumačila je narodu da trgovina s okupatorom i četnicima znači njihovo pomaganje i jačanje za borbu protiv naroda, i NOP-a. Naročito je insistirano da im se ni po koju cenu ne daju vuneni odevni predmeti zbog izuzetno hladne zime na koju Italijani nisu navikli. Za propagiranje ovakvog stava organizovane su priredbe, grupni i lični razgovori kao i druge agitacione forme, a narod je bez obzira na posledice većinom te stavove i prihvatao. Svake srede, na sajmeni dan, u Lapcu je određivan izvestan broj ljudi i omladinaca da na ulazu u mesto sačekaju one koji nose nešto za prodaju, te da ih nagovore i ubede da odustanu od prodaje Italijanima i četnicima bilo čega. Bilo je i grupa koje su delovale i među narodom na sajmu. Na taj način partijska organizacija je uspela da sprovede skoro potpunu ekonomsku blokadu garnizona, koji je usled velikih snežnih nanosa i zime bio odsečen i od svojih baza za snabdevanje.

ČETNIČKI DOGOVORI

Zahvaljujući ovakvom radu partijske organizacije-četnici u Donjem Lapcu nisu uspeh da uhvate korena u narodu. Ni talijanska podrška i zaštita koja im je pružana, nije im pomogla. Zato su polovinom novembra uputili svoje predstavnike na sastanak sa četnicima iz Srba i Bosne, koji je održan u Martin-Brodu. Na ovom sastanku okupljeni četnici su potvrdili takozvani Ortički sporazum, sklopljen između Italijana i četnika u severnoj Dalmaciji o nenapadanju i uzajamnom potpomaganju. Preko nekih svojih ljudi komitet u Lapcu saznao je za ovaj sastanak, kao i za donošenje odluke.

Nakon ovoga četnici su početkom decembra organizovali sastanak u Lapačkim Koritima, u kući Ilije Bubala. Sastanku nisu prisustvovali četnici sa bosanske strane, iako su očekivani. Na sastanak je pozvan i Stojan Matić, kao i predstavnici komiteta. Matić nije došao, a komitet nije hteo da uputi svoje predstavnike. Preko Jandre Žunića i Jove Rašete komitet je od čet-

nika tražio da odustanu od prihvatanja Otričkog sporazuma i da prihvate borbu protiv okupatora, te da bi tek onda mogao sa njima da razgovara. Četnici to nisu prihvatili. Ovo je ujedno bio i poslednji sastanak koji su održali četnici van Lapca, za vreme italijanske okupacije.

Pošto su četnici hteli da po svaku cenu prošire svoj uticaj na izvestan broj još neopredeljenih ljudi, komitet je preko partijske i skojevske organizacije razvio borbu za svakog poštenog čoveka, i onog u najudaljenijim selima. Naročit je napor uložon da se za NOP veže Stojan Matić. On je veoma hrabar i pošten, neposredan i blizak ljudima, a uz to se pokazao i kao dobar rukovodilac i komandant, zbog čega je stekao veliku popularnost. Od prvih dana ustanka uzeo je aktivnog učešća u borbi i pod njegovim rukovodstvom sa uspehom je izvedeno nekoliko važnih akcija. Po dolasku Italijana u Lapac, Matić je već bio načisto ko gazi nacionalne interese i protiv koga se treba boriti. Tada mu je komitet predložio da ode na Grmeč i Kozaru, da se i tamo upozna s ustankom, što je i prihvatio. U Bosni se našao s nekim svojim drugovima -- učesnicima NOP-a Mladenom Stojanovićem i dr. Posle povratka iz Bosne sa oduševljenjem je govorio o veličini i pravilnosti borbe koja se vodi pod rukovodstvom KPJ.

FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA, JAČANJE JEDINICA

Uporedo sa sprovođenjem raznovrsne političke aktivnosti radilo se i na formiranju organa narodne vlasti u Donjem Lapcu i okolnim selima. Za razliku od dotadašnjih organa narodne vlasti, uspostavljenih u početku ustanka, sada se po direktivi Partije formiraju narodnooslobodilački odbori. Od početka decembra 1941. pa do polovine januara 1942. u Donjem Lapcu i svim selima lapačke opštine izabrani su na slobodan i demokratski način NO odbori. Oni su veoma brzo stekli potreban ugled u narodu i od naroda su smatrani kao jedini i pravi predstavnici njegove vlasti. Izbori su u svim selima protekli normalno/ jedino su u Donjem Lapcu četnički elementi "ometali izbore, tako da se nisu obavili predviđenog, već sledećeg dana.

Osim upućivanja pojedinaca u - partizanske jedinice, preko omladinske organizacije pristupilo se okupljanju mladića koji nisu služili vojsku i njihovom obučavanju u rukovanju oružjem. Ova akcija sprovedena je u većini sela, kao i Lapcu. Obuka je izvođena po grupama kojima su najčešće rukovodili podoficiri bivše vojske, određeni za to od partijske organizacije.

Pošto je u partijskoj organizaciji još bilo nekih slabosti, OK za Liku je u januaru 1942. postavio za sekretara Kotarskog komiteta KP Pericu Dožeta. Ovim je pružena pomoć, kako bi se rad partijske organizacije ojačao.

Početkom januara 1942. formirana je partizanska četa od boraca iz Donjeg Lapca i sela Donjopolja, Oraovca i Gajina. Za komandira čete postavljen je Petar Rašeta Jandrijin, dotadašnji komandir Gajskog voda, a za komesara Sava Mileusnić. Odmah po formiranju četa je upućena na teren koreničkog kotara, gde je nekoliko prvih dana vodila borbu i držala položaje pri blokadi talijanskog garnizona u Korenici. Početkom februara četa je učestvovala u napadu na ustaško uporište u selu Čenku. Zbog dubokog snega i veoma velikih smetova ova akcija nije u potpunosti uspjela: selo je zauzeto, ali su ustaše uspele da pobjegnu. •

OSLOBOĐENJE DONJEG LAPCA

U međuvremenu, situacija na teritoriji Donjeg Lapca počela se pogoršavati. Po odlasku čete, četnici i Italijani osećali su se sigurnijim; četnici su čak počeli da vršljaju po nekim selima, pa je doneta odluka da se četa vrati. Pri povratu, u selu Pećani desio se incident s odredom »Krbava«, čiji su borci, iz nama nepoznatih razloga, pokušali da razoružaju četnu. Zahvaljujući brznoj intervenciji starešina nije došlo do incidenta i ubrzo je četa nesmetano nastavila put u pravcu Lapca.

Polovinom februara Italijani su u Lapcu pokušali da uhapsu Peju Žunića. Ovo je bio prvi ovakav potez Italijana u Lapcu. U toku februara situacija se sve više zaoštravala. Italijani i četnici su očekivali naš skori napad, pa su četnici uputili svoju delegaciju u Srb radi dogovora s tamošnjim četnicima o zajedničkoj borbi. Odlazak delegacije otkriven je na vreme i ona je uhapšena u selu Doljanima. Među delegatima se nalazio i vazduhoplovni poručnik bivše vojske Stanko Šakić, koji je kao oficir Draže Mihailovića upućen u Liku. Po hapšenju, ova četnička grupa sprovedena je u selo Oraovac. Četnici u Donjem Lapcu zatražili su pomoć od italijanske komande da bi se zarobljeni četnici oslobodili. Ah Italijani nisu smeli da krenu, van Lapca. Sami četnici su bili brojno slabi i bez odvažnosti, pa rusi ni pokušali da oslobode svoje izaslanike.

Četnici su na neki način doznali tačan dan napada na Lapac. Čineći očajničke napore da do ovog napada ne dođe, oni su 26. februara dva puta slali svoje predstavnike kod Stojana Matića (koji se tada nalazio u selu Gajine) i molili da dođe na sastanak s njihovim predstavnicima. Uz saglasnost komiteta,

Matić je s nekim članovima komiteta i vodom boraca otišao na isastanak. četničke predstavnike je vodio major Rašeta. Četnici su izneli da su Italijani doznali za napad i predlagali su da se odustane od napada, tvrdili su da će garnizonu u odbrani pomagati avioni, da napad ne može uspeti, da će se nad narodom vršiti represalije i slično. Izneli su i to da će biti prisiljeni da se nađu na strani Italijana, ako se njihovi predlozi ne usvoje i Lapac napadne. Naročito su apelovali na Matica, pokušavajući da ga ubede da je njegovo mesto na strani četnika. Ni jedan zahtev četnika nije usvojen, već su i oni pozvani da učestvuju u borbi protiv Italijana, što su uporno odbijali, te se ovaj sastanak završio u veoma napetoj atmosferi. Na kraju im je Matić rekao: »Ja nisam komunista, ali sam konačno uvideo da jedino komunisti vode pravilnu oslobodilačku borbu i svakom istinskom rodoljubi i patrioti je mesto među njima. II koliko ste i vi za takvu borbu, ja sam spreman da se zajedno i sa vama borim. No, kao rodoljub i patriota ove zemlje neću srbovati po Lapcu, a da mi se tahjanska zastava vije iznad glave i da pomazem tuđinu u porobljavanju sopstvenog naroda.«

Italijani su centar Lapca pretvorili u pravu tvrđavu. Na istaknutim tačkama iskopali su bunkere, zgrade su podesili za borbu, a oko rovova i utvrđenja postavili su bodljikavu žicu. Centar Lapca pripremljen je za kružnu odbranu. Poduzeli su i vanredne mere budnosti. Kontrolisali su dolazak svakog čoveka u Lapac, pretresajući čak i žene sa sela.

Napad na itahjanski garnizon izvršen je 27. februara 1942. godine. U napadu su učestvovali: dve čete bataljona »Marko Orešković«, jedna četa bataljona »Ognjen Priča« i jedna četa Lapačkog bataljona držala je položaje na Drenovači (prema Bihaću), a Doljanska prema Srbu. Manje osiguranje postavljeno je na prevoju Kuk, prema Udbini. Deo boraca lapačke čete raspoređen je za vodiče po ostalim četama.

Bila je oštra zima, sneg je bio dubok i otežavao kretanje; siluete boraca jasno su se ocrtavale na snežnom pokrivaču. Tahjanski garnizon je očekivao napad i solidno se utvrdio. Neprijateljske patrole, koje su se kretale van utvrđenja, prve su otkrile naše prisustvo, otvorile vatru i povukle se, a odmah iza toga minobacači su otpočeli s dejstvom u svim pravcima. Sa istaknutih tačaka otvorena je jaka vatra iz teških mitraljeza. »Nije nam preostalo ništa drugo nego da na juriš osvajamo deo po deo rovova i bunkera. Juriš je izveden, silo vito i jednovremeno. Grupe boraca su se probijale između bunkera kroz unakrsnu vatru, upadale u bunkere ili ih zauzimale s leđa. Još u toku noći savladana je neposredna odbrana oko utvrđenih ograda, a zauzete su i pojedine kuće u centru, tako da su se po svanuću Italijani povukli i zbili u nekoliko najutvrđenijih i

najvećih zgrada u centru. Bilo je slučajeva da su naši borci bili u podrumu i u prizemlju zgrade, a Italijani iznad njih, u drugim prostorijama. Borba se vodila preko celog dana, za svaku kuću i za svaku prostoriju, a kad su bili sabijeni u samo tri zgrade, Italijani su prisiljeni na predaju. Njihova komanda izdala je naređenje da se garnizon preda, a na prozorima i puškarnicama istaknute su bele zastave. Među poslednjima su se predah karabinijeri.

Pri oslobodjenju Lapca neprijatelj je imao gubitke od 23 mrtvih i 32 ranjena; zarobljeno je 6 oficira, 14 podoficira, 10 karabinijera i 165 vojnika. Zaplenjeno je: 4 teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 3 ručna bacača mina, 210 pušaka, 500 ručnih bombi, 27 000 metaka i nešto minobacačkih mina. Pored toga, zaplenjene su dve neispravne radio-stanice.

Mi smo u ovoj borbi imali 15 mrtvih i 23 ranjenih; poginuo je i komandant Stojan Matić.

Prilikom oslobodjenja Lapca pohvatana je i grupa četnika. Oni su se nalazili van žice i centra mesta, u kući Milana Duričina Majka i pri hvatanju nisu pružili otpor. Posle hvatanja ove grupe i likvidiranja nekolicine vođa, četnici su bili razbijeni, tako da se nisu ni pojedinačno ni grupno pojavljivali, a najmanje organizovano, sve do ponovne okupacije Donjeg Lapca od Nemaca, početkom septembra 1943. godine. Četnički vođa Boško Rašeta vešto se sakrivao i izgubili smo mu trag. Za njim se po Lapcu tragalo, pretresane su kuće, ali bez uspeha. Tek kasnije se utvrdilo da se skrivao kod svojih četnički nastrojenih rođaka sve do dolaska Nemaca. Odmah im se je prijavio, a prilikom njihovog povlačenja otišao je u Nemačku.

Sutradan po' oslobodjenju Lapca nadletali su italijanski avioni. Pretpostavlja se da italijanska komanda u Lapcu nije mogla da izvesti svoje pretpostavljene o predaji. Da bi obmanuli italijanske avijatičare, postavljeni su signali koji su označavali da su se napadači povukli u šumu. Osim toga, zarobljeni vojnici isterani su napolje i »slobodno« su se kretali, kako bi se stekao utisak da se ništa nije promenilo. Zbog ovih varki Lapac tog dana nije bio bombardovan.

Nakon oslobodjenja, u Donjem Lapcu je organizovan veliki miting za narod mesta i okoline, a istog dana, uz sve počasti, sahranjeni su u zajedničku grobnicu poginuli borci. Za novog komandanta Lapačkog bataljona određen je Tomica Popović, a za komesara Simo Mrda (umesto Steve Tišme). Lapački bataljon dobio je naziv: bataljon »Stojan Matić«. Bataljon je znatno pojačan, popunjen novim borbama, naoružanjem i opremom. Nebuljsko-kruška četa je ostala na Drenovači, zbog opasnosti od neprijateljskog napada od Bihaća, a bataljon je krenuo prema Srbu.

U Lapcu je odmah normalizovan život i rad. Formirana je komanda mesta; već ranije formiran narodnooslobodilački odbor počeo je normalno da funkcioniše; formirana je bolnica i svi ranjenici su zbrinuti. Narod je svu svoju aktivnost usmerio da pomogne jedinicama koje su se borile, ili bile na položaju. Deo oružja koje je zaplenjeno ustupljen je ustanicima na Ud-bini i Gračacu i s tim su naoružane postojeće i novoformirane jedinice.

Oslobođenje Donjeg Lapca predstavljalo je krupan uspeh za NOP u Lici – to je bio vehki uspeh u borbi protiv italijanskih okupatora. Uspeh je bio utoliko veći, što je postignuta pobjeda nad neprijateljem u utvrđenom naseljenom mestu, uz relativno male gubitke i za kratko vreme – u naletu. To je bilo novo iskustvo za ustanike u Lici.

Kao rezultanta ovòg napada ojačao je NOP u ovom delu. Like. U novoformirane i već postojeće jedinice javio se veliki broj novih boraca. Javilo ih se upravo toliko, da su se mnogi morali vraćati kućama, jer je nedostajalo oružja i opreme. Naročito se masovno odazvala omladina.

Narod Donjeg Lapca i okoline'uzeo je velikog udela u oslobođenju svog mesta i pokazao da se Komunistička partija i rukovodstvo NOP-a sa sigurnošću mogu na njega osloniti, što je i u daljem toku NOB i dokazao.

Sava MILEUSNIC

EMIGRANTI ISTRE I SLOVENAČKOG PRIMORJA

ORGANIZACIJA I POLITIČKA AKTIVNOST EMIGRANATA IZMEĐU DVA RATA -

Rapalskim ugovorom Istra i Slovenačko primorje, a kasnije i Rijeka i Zadar, dodijeljeni su Italiji, čime je Hrvatima i Slovencima učinjena velika nepravda, jer su time bili »kineskim zidom« oteijepljeni od svoje matice zemlje. Dolaskom fašista na vlast u Italiji za njih. je otpočeo period najgrublje denacionalizacije: paljene su sve hrvatske i slovenačke kulturne i prosvetne ustanove (škole, bibhoteke, domovi), zabranjena upotreba maternjeg jezika, itahjanizirana su porodična imena, a otpočeto je i sa političkim internacijama stanovništva itd. Tako je bila zapečaćena sudbina oko 400 000 Hrvata i Slovenaca tih teritorija za preko dvije decenije.

No, oni se s takvom sudbinom nisu mogli pomiriti, a pošto izlaza nije bilo, počela je masovna emigracija: po cijenu života prebjegavali su Istrani i Slovenci preko granice u unutrašnjost svoje otadžbine. Talijani su to pokušah spriječiti, pa su, pored mnogobrojnih drugih mjera, podigli duž granice 4 metra visoku žičanu ogradu, na kojoj su na desetke bjegunaca ustrijelili ih uhvatili, pa ih oštro kažnjavah. No, sve to nije pomoglo: emigracija je svakog dana "rasla dok se 1932. godine nije popela na preko 70 000 lica; veliku većinu sačinjavalo je hrvatsko stanovništvo Istre. Ovo je bila izrazito politička emigracija, jer ekonomski momenti tu nisu bili presudni.

Kada se uporedi broj stanovnika ovog kraja i broj emigranata, onda ispada da je svaki 5. ih 6. stanovnik bio emigrant. Tako masovne emigracije u historiji rijetko jè naći, a to je stvarno bio najbolji plebiscit čija. je, recimo, Istra, jer je stanovništvo bježalo isključivo u Jugoslaviju.

Stara Jugoslavija pružila je azil istarskoj emigraciji, no kao što nije trpjela ni jednu naprednu političku organizaciju, u zemlji, tako nije dozvolila ni svojim sunarodnicima iz Istre da je stvore. Kralj Aleksandar sa svojim vladama učinio je mnogo samo da mu emigranti budu podređeni.

Tih 70 000 emigranata bilo je razbacano po cijeloj Jugoslaviji. Bili su organizirani u 40 društava – u skoro svakom većem mjestu postojalo je »Društvo Istrana«. Najveća i najjača bila su u Zagrebu, Karlovcu, Ljubljani, Mariboru, Beogradu, Sušaku, Slavonskom Brodu, Novom Sadu, Sisku i Sarajevu itd., manja su bila u Bjelovaru, Subotici, Skoplju i drugim mjestima; ova manja bila su i pohtički slabije aktivna. Osim tih društava postojala je jedna brojnija grupa istarskih emigranata koloniziranih na Kosovom polju. U Zagrebu je postojao internat za istarske đake, koje je stipendirala kraljevska vlada, čime je željela da ih veže za režim i dvor.

Iznad svih tih društava i organizacija stajao je »Savez istarskih emigranata« u Beogradu, koji je imao i svoje glasilo – »Istra« (štampano je u Zagrebu i izlazilo svakog tjedna; ovaj tjednik izlazio je preko 10 godina). Sve te emigrantske ustanove bile su legalne i registrirane, a svakih 4 do 5 godina održavale su kongrese. Djelovale su jedinstveno, bez obzira što su ih sačinjavali Hrvati i Slovenci.

Vlada je emigrante u koje je imala povjerenja zapošljavala na odgovorna mjesta, izvjestan broj i u pohciju, kako bi razbila antifašistički karakter te emigracije, što joj je u dobrom dijelu u prvo vrijeme i uspijevalo. Dugogodišnji predsjednik »Saveza emigranata« dr Marijan Čok, advokat, kao čovjek od izuzetnog povjerenja, prisustvovao je tako reći svim sjednicama vlade. Osim toga bio je poznat i kao vatreni anglofil. Ukoliko bi se u kojem od emigrantskih društava pojavilo ljevičarsko stremljenje, pojavio bi se dr Čok ih njegovi izaslanici sa prijetnjama da će svi oni koji nisu na liniji vladajuće buržoazije biti vraćeni u Italiju (bilo je više slučajeva da su pojedine napredne drugove i protjerah). Ukoliko bi se ovakva strujanja javila među studentima, prijetili su da će im ukinuti stipendije, što su također u nekoliko slučajeva i učinili. Čak su bih proturili glasine da mi emigranti možemo biti za njemački fašizam, glavno da nismo talijanski fašisti. U glasilu »Istra« antifašističkih članaka nije bilo godinama.

Tako je istarska emigracija, koja je po svom sastavu i karakteru bila antifašistička, silom skrenuta i ekonomski privržana uz fašistička kola petokolonaša stare Jugoslavije. Dobro se sjećam kada je tadašnji predsjednik kraljevske vlade, Stojadinović, zamoljen od istarskih emigranata da prilikom svog službenog posjeta Italiji (mislim 1935. godine) postavi u« Rimu

zahtjev da se u Istri dozvolj službena upotreba maternjeg jezika i si., ali je on odgovorio da ima »važnijeg posla« od toga.

Kada je omladinska sekcija društva »Istra« u Zagrebu reorganizirana 1934. godine i uprava društva pojačana naprednim radnicima, ubrzo su bih potisnuti stari elementi. To društvo, koje je inače stajalo na staklenim nogama, ubrzo se počelo slijevati u omladinsku sekciju. Prije no što su emigrantski vrhovi sagledali kakva im opasnost prijeti od novog poleta omladine, bih su u nepune dvije godine uzdrmani na svojim pozicijama. Praksa je pokazala da je omladinska sekcija daleko vitalnija, pa se, po direktivi KPJ, odmah prešlo na formiranje tih sekcija u svim ostalim većim društvima. Već 1935. godine postojale su omladinske sekcije u emigrantskim društvima u Beogradu, Karlovcu, Sušaku, Slavonskom Brodu, Ljubljani, Mariboru, Novom Sadu i drugim, u čija rukovodstva su ušli napredni radnici i omladinci. Te omladinske sekcije su uglavnom održavale tjedno usmene novine, izdavale zidne novine, organizovale izlete i pod tom izlikom održavale su međusobne veze – nekad na Kleku kod Karlovca, a jednom na planini Lisci u Sloveniji, gdje su došli predstavnici svih omladinskih sekcija iz Hrvatske i Slovenije, a izlet se pretvorio u mali kongres na kojem je zaključeno da se zada poslednji udarac svim starim nazorima u emigrantskoj politici. 1936. godine već su sva društva prešla u ruke ovih sekcija. Ostao je :– viseći – Savez tih društava, kao general bez vojske. Omladinska sekcija u Zagrebu, kao najjača (koja je – zapravo – stala na čelo tog novog gibanja), počela je izdavati ilegalni mjesečni bilten. Istodobno je osvojila i redakciju »Istre«. Urednika Anta Radetića je zamijenio profesor Ante Peruško, te je od tada »Istra« postala bliska emigraciji, a krijumčarena je sa* ostalom naprednijom štampom i u istarska sela.

Istarska omladina, radnici i studenti, više nisu lutali – svakome se našlo pravo mjesto. Radnici su povezivani u Ursove sindikate. Od naprednih radničkih omladinaca krajem 1937. godine počelo je stvaranje skojevskih organizacija i simpatizerskih grupa KPJ. Već 1938. godine u jačim društvima organizirane su partijske frakcije, a u Zagrebačkom društvu i partijska, ćelija.

Rad i život tih društava se naglo razvijao, a uprave su prešle u ruke omladinskih sekcija. Najteže je bilo raditi sa istarskim studentima, jer je uprava internata u Zagrebu bila više naklonjena Savezu u Beogradu, nego novonastaloj situaciji. Osim toga, Savez u Beogradu stalno je smetao i ukidao jednom po jednom studentu stipendiju. U Zagrebu je postojao »Akademski klub« istarskih studenata, čije je članove dobrim dijelom korumpirala dinastija. No, zahvaljujući upornom partij–

skom radu i ta je prepreka 1938. savladana, jer je veći broj mladih studenata naginjao naprednim shvatanjima. Time je palo posljednje uporište i sama svrha postojanja Saveza. No, tada je Savez pokazao svoje pravo lice i u drugoj polovici 1939. godine izdejsstvovao kod vlade da stavi van zakona sve emigrantska društva. No, uprkos tome, bujni rad omladinskih sekcija, koji se sprovodio kroz mnogobrojne podsekcije (pjevačke zbrove, šahovske, tamburaške, pionirske podsekcije itd.), nije prestao, već se kao cjelina prenio u razne komunalne organizacije, koje je tada forsirala KPJ. Ta situacija nije istarskoj emigraciji uopšte štetila, jer su veze i nadalje održavane. Ilegalna napredna štampa je još više rasparčavana, pa čak i u većoj mjeri nego do tada i preko granice u Istru.

Pri ovoj reorganizaciji i novom usmjeravanju istarske emigracije najviše su se istakli emigranti iz Zagreba.¹ II Sloveniji su ih naročito podržavali profesori Pahor i Bidovec iz Ljubljane, profesor Bozijak iz Maribora, Josip Lazarić i Ivan Tanković iz Beograda, Ivan i Berta Crnja i Kosa iz Sušaka, Snajder iz Slavonskog Broda i mnogi drugi – bilo je na stotine aktivnih emigranata koji su pokrenuli čitavu emigraciju, usmjerili je na novi antifašistički put i dostojno pripremali za predstojeći svjetski rat.

UČEŠĆE ISTARSKE EMIGRACIJE U NOB

Istarski emigranti uoči sloma stare Jugoslavije bili su jedinstveniji nego ikada prije. Oni su u ogromnoj većini spremno dočekali II svjetski rat, jer je njihovim pokretom rukovodila KPJ. Tada je među najaktivnijim emigrantima postojalo na desetine članova KPJ, skojevaca i simpatizera. U to vrijeme je sa robije došao i Otokar Keršovani, koji je također dao vrijedan prilog radu emigrantskog pokreta. Zahvaljujući "KPJ emigranti su spremno dočekali april 1941. god. i uzeli bezmalo kolektivno učešće u NOR-u.

Kada je bio očit slom stare Jugoslavije, KPJ je dala direktivu da se brani Jugoslavija. Sa svih strana javljali su se dobrovoljci, pa tako je bilo i na stotine Istrana, spremnih da se odazovu. Ali kad'su Darko Franović i Božo Kalčić, kao delegati

¹ Ivan Blažina, Ante Ciliga, Mijo. Pikunić, Franjo Debac, Josip Percan, Anđela Turčinović, braća Darko i Milivoj Franović, Ivo Jerman, Fabris Klemente, Vjekoslav Bratović, obje obitelji Grakalić, Ljubo Mratović, Stanko Radošević, Ante Dobrila, Branko Sironić, braća Laginja, Slavko Božić, Josip Matas, sestre Privrat, obitelj Juričić, Dušan Tumpić, Zvonko Beker, Joško Udovičić, Milan Kosmina, Božo Kalčić i mnogi drugi.

došli jednom pukovniku u Zagrebu da prijave dobrovoljce Istrane, on ih uopšte nije htio saslušati, već ih je htio zatvoriti; na kraju se zadovoljio time što ih je izjurio iz svoje kancelarije. Kasnije se pokazalo da se tom linijom nije moglo ništa učiniti, jer su vrhovi stare vojske bih većinom petokolohaški.

Iza toga uslijedila je kapitulacija stare jugoslavenske vojske, došle su ustaše i počela su hapšenja svih kompromitovanih ljudi. Među prvima je bio uhapšen i Keršovani. Uskoro je eksplodirala bomba u Glavnoj pošti u Zagrebu. Među prvim bombama koje su bačene na ustaše u Zagrebu učestvovao je i poginuo Ante Cihga, emigrant i član KPJ. U prvoj polovici aprila 1941. poginuo je u Beogradu emigrant Milivoj Franović, član KPJ; u Zagrebu je uhapšen Romeo Vlah, član KPJ, pogubljen u zatvoru u prvim danima rata. Mnogi istaknuti emigranti morali su se kreti ispred ustaškog terora. Mladi student Branko Semelić iz Zagreba, član KPJ, poginuo je na početku rata u jednoj diverzantskoj akciji. Jedan dio istaknutih emigranata je bio prebačen u Istru pod kraj 1941. godine da organizira ustanak.² Svi su se istakli kao rukovodioci i organizatori ustanka u Istri, a neki su i poginuli vršeći odgovorne dužnosti (Ljubo Mrakovčić, Stanko Radošević i Slavko Božić). Čim su se počele stvarati partizanske grupe u njima je bilo i emigranata u kojima su ostavili svoje živote: mladi student Trinajstić, Božac, Beker, Joško Udovičić, Ivo Črnjac, Ljubo i Mro Grakahć i mnogi drugi.

Zahvaljujući KPJ i istarskoj emigraciji, Istra se 1943. digla na opšti narodni ustanak, formirala svoje bataljone i brigade, dala 43. diviziju, a veliki broj njenih sinova položio je svoje živote u odbrani zemlje.

Božo KALČIĆ

² Mijo Pikunić, Ivan Červer, Ante Cerovac, Božo Kalčić, Vlado Jurišić, Ivan Motika, a kasnije Dušan Diminić, Dina Zlatić, profesor Slavko Božić, Stanko Radošević, Ljubo Mrakovčić, braća Laginja, Elemento Fabris, Josip Šestan, Lazo Ljubotina, Ante Dobrila, Miro Furlan, Ante Hrvatinić, braća Crnja i Ranko Licul.

SUSRETI S RADOM KONČAROM

V
r i

\> jini mi se da je to bilo jučer kad sam od Rada Končara Brke, sekretara CK KPH primao partijske materijale, zadatke i direktive Partije.

Za druga Brku čuo sam prvi put 1938. god. od Jovice Markovića i Branka Maleševića (poginuli u NOB-u), kada je formiran Okružni komitet Pakrac. Oni su prilikom prenošenja direktiva spomenuli nekoliko puta druga Brku i već samim spominjanjem" njegovog imena, naglašavanjem što je rekao Brko, za nas, ostale članove to je bila direktiva o kojoj se više ne raspravlja.

Početkom januara 1939. god. upoznao sam se sa Brkom u Novoj Gradiški, kada je formiran Okružni komitet za Novu Gradišku, umjesto OK Pakrac. Na tom sastanku slušajući izlaganje o stanju naše Partije, o krupnim zadacima koji stoje pred našom organizacijom i problemima koje treba da riješi novi Okružni komitet, na mene, kao i na ostale delegate, svojim posebnim načinom iznošenja, onom samo njemu svojstvenom prisnošću i drugarskim ophođenjem, toliko je djelovao da sam mislio da nema toga zadatka koji ne bih mogao izvršiti.

Poshje završene konferencije zajedno smo otišli na željezničku stanicu. Cijelim putem sve do dolaska brzog voza on je neumorno govorio o konkretnim zadacima koje treba sprovoditi, širiti organizaciju novim članovima, smjelo pristupati primanju žena i simpatizera u Partiju, širiti i učvrstiti skojevsku organizaciju, očistiti organizaciju od oportunističke i kolebljivaca. To je prekinuo čvrsti stisak ruke i jedno doviđenja u Zagrebu.

Nakon dva mjeseca boravio sam u Zagrebu po jednom zadatku. Setajući Zvonimirovom ulicom (sada Socijalističke revolucije) sreo sam se sa Brkom, ah, s obzirom da sam znao da on živi ilegalno u Zagrebu, nastojao sam da prođem kao da ga

nisam primijetio. No, on se nasmiješi i priđe kao starom prijatelju, uhvati me ispod ruke, raspitujući se o radu i novostima na našem terenu: što smo učinili od posljednjeg sastanka, da li smo primili poslate partijske materijale, kako radi naša okružna tehnika, kada planiramo sastanak OK i na kraju kada ću se vratiti u Banovu Jarugu. Kada sam rekao da putujem večeras, on mi reče: »U 18 sati budi na Krešiminovom Trgu na tom i tom mjestu i primiti ćeš materijale za vaš OK«.

Na ugovoreno mjesto stigao sam sa zakašnjenjem od dvije minute, sav zadihan, jer sam zakasnio na tramvaj, pa sam morao trčati. Prilazim k njemu, a on drži sat u ruci i reče mi: »Druže Crni, za dvije minute propala bi revolucija«. Uhvati me ispod ruke, predade mi materijal za umnožavanje, stisak ruke i doviđenja.

Od tada nikad više nisam zakasnio, a o tim riječima koje je izgovorio Brko posebno sam razmišljao. Shjedeće godine kada sam saznao tko je Brko, kako se zove i koji položaj zauzima u našoj Partiji, grizla me je savjest za moju grijesku i smatrao* sam da sam od njega zaslužio oštar ukor.

U toku 1939. godine bilo je čestih susreta sa tim rijetkim čovjekom, kako na sastancima OK Nova Gradiška, tako i u Zagrebu. Ako nisam bio pozvan ha vezu (javka), šetao sam pored Radničkog doma ili Zvonimirovom ulicom, gdje se Rade često mogao sresti. Uvijek vedar, nasmijan, taj njegov smiješak za nas je bio neobično privlačan, a pojava je odavala snagu i borbenost.

Pred kraj 1939. godine na sastanku CK Nove Gradiške, koji je održan u Banovoj Jaruzi, pored ostalog pretresalo se i pitanje aktivnosti nekih pripadnika ustaškog pokreta, koji su te godine već počeli otvorenije da istupaju. Pokojni Veljko Rađenović, student iz Novske, dao je predlog da bi trebalo da se članovi Partije snabdu oružjem i da počnu sa likvidacijom istaknutih ustaških pristalica. Taj predlog podržao sam i ja.

Pored Rada Končara na ovom sastanku bio je i Pavle Gregorić Brzi. Kako je Rade na ovaj naš predlog reagirao, još danas se doslovce sjećam: »Drugovi – rekao je – naša Partija nije teroristička organizacija i ona se nije do sada služila terorom; bilo je takvih pokušaja u prošlosti, ali danas to nećemo činiti«. Ove njegove riječi i direktivu, koju smo bez daljnje diskusije prihvatili, preinačili smo u aprilu 1941. godine, što je pozdravio i tada rekao: »Pod određenim uslovima mijenja se taktika i strategija«.

Na jednom sastanku OK Nova Gradiška, koji je održan u mojoj kući u Krivaju (pored Banove Jaruge) u ljeto 1940. god. ostao mi je Rade Končar u sjećanju ne samo kao izvrstan i posebno nadaren partijski rukovodilac, nego kao nježan i osje-

ćajan otac, koji posebno voli djecu. Čekajući delegate, koji su po planu imali da stignu večernjim vozovima, a on je stigao ranije, cijelo to vrijeme proveo je s mojom djecom i drugaricom, igrajući se sa sinom i kćerkom. Onda smo saznali da i on ima sina i kada je o njemu govorio vidjeli smo koliko ga voli i koliko je zabrinut za njegovu sudbinu.

Na Zemaljskoj konferenciji KPH održanoj u Dubravi kraj Zagreba 1940. godine, poslije diskusije jednog delegata iz našeg OK Nova Gradiška, Rade Končar nam je rekao: »Ej, vi Slavonci, dobri ste dečki, ali diskusija ovog vašeg delegata pored sektaštva ima i oportunizma. Zar nije netko drugi mogao da dođe ispred kotara Pakrac i onda bi otpala kritika druga Starog«. Kritika upućena našem OK odnosila se na prijem žena u Partiju kako je prikazao ovaj delegat, a Rade je znao da tako stvari ne stoje.

Prvi sastanak sa Končarom poslije napada na našu zemlju bio je na željezničkoj stanici u Banovoj Jaruzi, prilikom njegovog povratka iz Beograda, gdje je doživio bombardiranje. Na njegovom mantilu i odijelu bilo je vidnih tragova od stakla, koje je sa prozora padalo po njemu. Prve riječi koje je uputio bile su: »Oružje i opet oružje«. Međutim, mi smo mu podnijeli izvještaj da je naš Mjesni komitet za Banovu Jarugu prekršio njegovo naređenje (da se članovi ne smiju naoružati) i da smo prilikom razoružanja jedne manje jedinice spremili 10 karabina, veću količinu municije i dosta ratne opreme, eksploziv, sanitetski materijal i drugo. On je počeo da nas grli i ljubi. »Tako drugovi, samo smjelo naprijed«.

Koncem aprila 1941. godine sastao sam se sa Radom u Zagrebu. Odveo me je u jednu jevrejsku trgovinu na današnjem Trgu žrtava fašizma i po njegovom traženju trgovački pomoćnik stavio je pred nas desetine bala štofa za odijela. Rade je počeo da bira i pitao me je koji mi se sviđa. Izabrali smo pet lijepih štofova za odijela. On je otišao kod šefa, s njima nešto govorio, a pomoćnik je spremio paket, predao nam ga i izašli smo na ulicu. Upitao sam Rada što da radim s tim štofovima, a on mi reče: »Ne brini, puno ima naših drugova koji trebaju odijela, a ovo će i tako ustaše oduzeti«. Kada sam stigao kući i otvorio paket, pored štofova bio je jedan paketić letaka i drugi partijski materijal.

Poslednji moj susret s Radom Končarom bio je 9. jula 1941. u Zagrebu. Došao sam po zadatku na vezu i tu sam se slučajno sreo s njim. Pitao je odmah kako ide sa rasturanjem partijskog materijala, kako funkcioniraju veze sa kotarevima našeg OK, kakva je situacija u samoj Novoj Gradiški (gdje je dio komunista sa sekretarom Okružnog komiteta Mirkom Klaićem uhapšen po dolasku okupatora, a naš Mjesni komitet Banova Jaruga preuzeo vezu sa Zagrebom). U razgovoru davao je

direktive kako treba raditi i to sada više nego ikad ranije, pitao da li smo u stalnom kontaktu sa Brzim, koji se stalno nalazio na sektoru Slavonije. Iznio sam sve što smo učinili zajedno sa Brzim. Govorio sam mu da su neki članovi preplašeni terorom, drugi pohapšeni i da ne postizemo svuda željene rezultate. On je na ovo odgovorio: »Sutra da mene stave pred zid, sa lecima van. Moj Crni, došlo je vrijeme kada naša Partija vodi beskompromisnu borbu i traži od svojih članova da po svaku cijenu izvršavaju postavljene zadatke. Pobjeda je sigurna, uz nas je Crvena armija i veliki Sovjetski Savez – ustaše i fašizam bit će uništeni«.

Čvrsti stisak ruke i... više ga nisam vidio. ,

Rade PAVLOVIC

GETA RUDARA NA KOZARI '

CDmah poslije okupacije lješljanska partijska organizacija je počela da radi. Bilo nas je pet članova Partije. U rat smo aprila 1941. otišli nas trojica. Svi smo se u roku od 20 dana poslije kapitulacije vratili i počeli da radimo na svojim radnim mjestima u rudniku. Odmah smo uspostavili vezu sa Sréskim komitetom u Bosanskom Novom. Tih dana, negdje početkom maja, u Lješljanima se nalazio i Nemanja "Vlatković, pa smo s njim i Vukašinom Ćukom prodiskutovali o zadacima naše organizacije u vezi sa direktivama koje smo primili od Sreskog *komiteta*. Trebalo se pripremiti za vršenje sabotaza. U to vrijeme u rudniku je radilo oko 750 radnika. Godišnja produkcija je bila blizu 100 000 tona uglja. Da bi obèzbijedile normalnu proizvodnju, okupatorske vlasti su, pored toga što su naoružavale nekoliko desetina frankovaca (službenika i radnika u samom mestu), dovele nekoliko desetina ustaša koji su počeli patrohrati po rudniku i cestom Dobrljin -- Lješljani. Te ustaše su svojim zasjedama, patrohranjem i prijetnjama počele da plaše radnike, pa su neki radnici počeli da izbjegavaju dolazak na posao, bojeći se da budu uhapšeni kao taoci za poginule Nijemce ih ustaše. Proizvodnja je tako počela opadati, pa je i sam .direktor rudnika inž. Pernat jednom mtervenisao preko radničkih povjerenika da ne slabi .proizvodnja. Prijetio je silom okupatora, govoreći da će nas natjerati da redovno dolazimo na posao. Ustaše su, a pogotovu pojedinci, nastojale da pokažu svoju silu i veličinu i snagu okupatorske vlasti. Tako su na pojedinim raskrsnicama kuda su radnici prolazili upadah među njih i prijetili im, a vrlo često bi i povelili nekog na neko »saslušanje«. U ustaškoj i žandarmskoj stanici je gotovo stalno bilo po nekoliko seljaka i radnika kao neki taoci koji su poshje izvjesnog vremena puštani a drugi odvođeni. Na to smo nas dvojica otišli kod direk-

tora rudnika i protestovali protiv toga. Tih dana sam i sam jedne večeri idući na posao ispred kuće Spase Vlatkovića bio uhvaćen od ustaša, koji sii ispali iz kafane, i poveden u stanicu, odakle sam iste večeri pobjegao, dok su druge na isti način hvatah i privodili.

Početakom juna na jednom sastanku sa Mićom Šurlanom u Bosanskom Novom, koji smo održali u šetnji kejom pored Une, Mićo mi je saopštio da ćemo ići u Banjaluku na jednu konferenciju za koju sam ja predviđen kao delegat lješljanske partijske organizacije. Sutradan sam o tome obavijestio svoju partijsku organizaciju, poslije čega smo održali sastanak na kome smo prodiskutovali o stanju na terenu i govorili o izvještaju koji treba da podnesem kao delegat naše organizacije na predviđenom savjetovanju. Zaključili smo da pored članova Partije i 15 kandidata imamo još oko 30 drugova sa kojima je već u to vrijeme razgovarano o borbi protiv okupatora i koji su pokazivali svoju spremnost da pođu sa nama u šumu i bore se protiv okupatora i onih koji ga podržavaju.

Tada smo već intenzivno radili na prikupljanju podataka o tome koji su drugovi povratkom iz bivše jugoslovenske vojske poslje kapitulacije donijeli oružje, odijelo ih neku drugu opremu. U to vrijeme okupator je još uvijek raspisivao razne okružnice i pozivao da mu se preda oružje i vojnička oprema. On je prijetio raznim kaznama i represalijama. Međutim, ove prijetnje nisu imale uspjeha. Naši drugovi iz organizacije su se stalno nalazili po selima. Partijski sastanci su tada bili vrlo česti. Kratko smo se dogovarali, podnosili izvještaje o izvršenim zadacima i primah nove zadatke. Već tada smo bih razradili plan našega rada i izvršili zaduženje tako da je svaki od nas dobio svoj teren, po nekoliko sela, gdje je imao da radi i za sebe veže što više ljudi.

SAVJETOVANJE NA ŠEHITLUCIMA

Narod se sve više počeo interesovati za situaciju. Mi smo ovo koristili da pariramo zahtjevima vlasti da se predaje oružje, prijavljuju ljudi okupatorskim vlastima i si. Oni koji su imali oružje i vojnička odijela počeli su oružje sakrivati a odijela bojiti u crno i prekrajati. Na tome terenu za vrijeme napada Njemačke nisu vođene borbe niti je bilo rasformiranih jedinica da bi se moglo doći do oružja i municije. Međutim, na položajima oko Volinje i Kostajnice bilo je nešto vojske koja se tu i razbježala od Nijemaca. Dogovorili smo se o tome kako da stupimo u vezu sa nekim drugovima iz toga kraja ih da od nekoga preko seljaka doznamo ima li gdje sakrivenog oružja.

Početkom juna Dragoljub Skondrić Ljuban, sekretar partijske organizacije iz Blagaja, javio mi je kada da krenem za Banjaluku. Rekao mi je da i on ide kao delegat blagajske partijske organizacije. Sišao sam na željezničku stanicu u Blagaju i, po dogovoru, ušao u treći vagon od lokomotive. U njemu sam našao Miću Šurlana a zatim je iz drugog vagona došao i Ljuban. U Banjaluku smo stigli oko 8 časova, a zatim krenuli ulicom jedan za drugim, na većem odstojanju.

Idući prema mostu preko Vrbasa bio sam zadržan od policije. Tražili su mi ličnu kartu. Poslije listanja po nekom bloku legitimacija mi je vraćena, te sam brzo produžio da ne bih izgubio vezu. Išli smo do kafane, koja se, mislim, zvala »Sipsi«. Od ove kafane sva trojica, opet na velikom odstojanju, krenuli smo preko Vrbasa, a zatim kroz neke šljivike i uzanom stazom do šumareve kuće na Šehitlucima. Poslije kraćeg zadržavanja u šumici oko kuće, počela je konferencija u jednoj sobi. Među prisutnim sam poznao, i Osmana Karabegovića koji je dolazio ranije u rudnik Lješljane radi formiranja naše partijske organizacije, kao i još dva druga sa kojima sam se sretao u Bosanskom Novom, ah im nisam znao imena. Konferencijom je rukovodio Đuro Pucar kojeg do tada nisam vidio. On je izložio situaciju i govorio o zadacima Partije na pripremama za oružani ustanak.

Većina delegata je, koliko se sjećam, diskutovala. Govorilo se o jačanju partijske organizacije u pojedinim mjestima. Pucar je tražio da se govori o tome: koliko se sakupilo oružja, koliko ima ljudi spremnih da odmah pođu od kuće u oružane odrede. Tako je, kada sam govorio o radu Lješljanske partijske organizacije, zahtijevao da iznesem koliko smo prikupili pušaka, eksploziva i kako objašnjavamo rudarima i narodu uopšte situaciju tj. kako ih pripremamo za borbu. Bila je kritikovana naša partijska organizacija što je dozvolila da Vukašin Ćuk* bude Uhapšen i odveden u logor. Dobili smo zadatak da pokušamo da ga nekako oslobodimo. Ljuban Skondrić je govorio o tome šta je učinjeno na pripremama u blagajskoj partijskoj organizaciji, zatim o štrajku u Blagaju i o iskustvima iz njega. Bilo je riječi i o radu na selu – sprečavanju pljačke seljaka, uzimanje žita od strane okupatora, smelijem prijemu novih članova u Partiju, itd. Konferencija je završila sa radom poslije podne, a zatim smo, po jedan ili dvojica krenuh u grad. U gradu nas je prihvatio i razmjestio na spavanje Slobodan Kokan. Tu sam sa Mićom Šurlanom prenoćio kod Slobodana Kokana u kući. (On se baš negdje u to vrijeme vratio iz Sovjetskog Saveza gdje se nalazio

* Vukašin Ćuk je bio španski borac. Odveden je među prvim taočima u logor u Kostajnicu, gdje je bio oko tri nedjelje, a zatim je prebačen u Koprivnicu, gdje je navodno strijeljan.

jedno vrijeme.) Ljubana je smjestio u neku drugu kuću. Te noći sam prvi put slušao jednog očevica koji nam je pričao o svojim utiscima o prvoj zemlji socijalizma. Sva trojica smo se do Blagaja vratili istim vozom, poslije čega smo se razišli da prenosimo zaključke.

Odmah poslije povratka iz Banjaluke podnio sam izvještaj organizaciji i govorio o utiscima sa savjetovanja. Prisustva našeg delegata na takvom savjetovanju značilo je za našu organizaciju veliki događaj. Dogovorih smo se o daljim zadacima. Zaključili smo da dalje i smjehje°idemo na prijem novih članova u Partiju, da odabiramo nove kandidate.

Odmah smo počeli sa primanjem novih ljudi za kandidate Partije tako da smo za mjesec i po dana, do početka ustanka, imali 15 kandidata. Svaki od članova Partije je imao po nekoliko kandidata sa kojima je radio. Talio sam ja imao: Simu i. Rajka Ivanovića, Đuru Miloševića i Pavia Oljaču. Šurlan je radio sa Brankom Vukovićem, Milanom Stanićem i Dragecom Presečaninom. Međusobno smo mijenjali partijsku literaturu, letke i drugi materijal koji smo zajedno sa kandidatima čitali.

Poshje savjetovanja na Sehitlucima mi smo još konkretnije mogli da radimo na prikupljanju oružja, municije, eksploziva i si. Pripremali smo se da oslobodimo Ćuka Vukašina iz logora u Kostajnici. U tim pripremama pomagao nam je dr Jovo. Bjelić, ljekar »Šipada« u Dobrljinu. Jovo je koristio vezu sa svojim nekim prijateljima u Kostajnici, gdje je Vukašin bio u logoru. Stvar je bila dobro pošla, ali je Vukašin u međuvremenu, bio prebačen za Koprivnicu u tamošnji logor.

PRIPREME ZA USTANAK

U nedjelju 22. juna smo se Ljuban Skondrić i ja sastali sa jednim drugom iz Sreskog komiteta Bosanski Novi, na obali Sane, nekoliko kilometara iznad željeznog mosta. Taj drug nam je rekao da sutoga jutra Nijemci napadaju SSSR. Iako se to moglo* očekivati, mi smo iznenađeni ovom vijest. Tako je naš razgovor dopunjen nepredviđenim dnevnim redom. Prodiskutovali smo i o tome događaju i dogovorili se da odmah održimo sastanke svojih organizacija i da objašnjavamo radnicima novonastalu situaciju, zatim da pojačavamo politički rad po selima i objašnjavamo da se ugledniji seljaci, koji su bili pozivani za taoce, ne odazivaju vlastima. Objašnjavajući politiku Partije sve više smo imali uticaja po selima. Pojedini seljaci su, kada bi dobili poziv da se jave vlastima, trčali do nas i pitali šta da rade. Tada su se već po šumarcima i u prikracima sela sakupljale grupe seljaka i diskutovali o tome šta da se učini. Ustaše

su počele da vrše ispađe u sela i da odvođe seljake za taoce koji su trebali da garantuju živote okupatorskih vojnika. Čitava sela su pozivana i odvođena na kuluk radi opravke puteva i pruge između Dobrljina i Bosanskog Novog i oko Blagaja i Svodne. Ceste su bile razrované od kretanja njemačkih tenkova i motornih vozila. Sa tih akcija su pojedini seljaci i omladinci "bježali, pa smo ih počeli okupljati i pripremati da stupe u naoružane odrede radi zaštite sela od pljačke.

Ustaše su tražile i odvodile naročito one ljude koji su iz jugoslovenske vojske poslije kapitulacije donijeli oružje i opremu. Do naroda je brzo dopirao glas o hapšenju građana u Prijedoru i okolini i o strijeljanju oko 100 talaca u Sanskom Mostu zbog napada na jedan njemački kamion i pogibije jednog Nijemca.

Početkom jula mi je saopšteno da sam određen za vojnog povjerenika za pripremu i dizanje ustanka u rudniku Lješljani i okolnim selima. Trebalo je što prije povezati one drugove rudare koji su radili u rudniku, a stanovali po okolnim selima, kao i one simpatizere Partije i druge, sa kojim smo već do tada bili u kontaktu i razgovarali o ustanku, o sakupljanju oružja, municije, eksploziva i drugog. S obzirom da je situacija postajala sve zategnutija, ustaše u rudniku su dobijale pojačanja. Bilo ih je oko 60 sa dva puškomitraljeza. No, oni su se sve više orijentisali na područje samog rudnika. Ovo su činili zbog toga što je direkcija rudnika na taj način htjela da kontroliše kretanje radnika i vrši pritisak da što veći broj radnika dolazi na posao. Prilikom proziva svake smjene dolazila bi grupa ustaša i poneki žandarm i pregledali stanje. Zato smo se mi po okolnim selima mogli sastajati i povezivati u grupe, te objašnjavati situaciju i vršiti pripreme.

U selima je postajalo sve življe. Borbeno raspoloženje je sve više raslo. Seljaci su pitali šta da rade, ukoliko naiđu ustaše ih neke druge okupatorske snage da po selima pljačkaju ili odvođe ljude u taoce. Govorih smo im da se sklanjaju u šume i da se nikom ne javljaju, da pripremaju oružje i čekaju dok im damo znak da počnemo davati oružani otpor pljačkašima.

Radi povezivanja pojedinaca koji su izvršavali razne zadatke, dobivene od partijske organizacije ili vojnih povjerenika, kao i objašnjavanje situacije i organizovanijeg usmjeravanja priprema — početkom juna smo sazvali sastanak u Šurlanskom gaju, između rakovačkog groblja i devetačke škole. To je bio prvi sastanak takve vrste koji je izvršila lješljanska partijska organizacija. Na pripremi toga sastanka radili su svi članovi i kandidati Partije. Svaki je imao zadatak da na taj sastanak dovede i koliko više može rudara i seljaka simpatizera i drugih ljudi sa kojima se već razgovaralo i koji su bili raspoloženi za borbu

protiv okupatora. Taj sastanak je trebalo da pokaže rezultate našeg djelovanja i pravu snagu zamišljenog oružanog odreda koji smo imali zadatak da formiramo. Sastanak je potpuno uspio. Došlo je oko 50 ljudi. Pročitali smo nekoliko letaka i Proglas CK od 4. jula kojim se poziva na ustanak protiv okupatora. Ove materijale smo dobili od CK. Objašnjavali smo situaciju i govorili o pripremama za ustanak. Organizacija sastanka, disciplina, interesovanje ljudi za događaje i drugo – nama u partijskoj organizaciji je ulilo novu snagu i dalo više podstreka i obaveza da se još brže nastavi sa pripremama. Ljudi su sve više počeli prijavljivati oružje. Na partijskim sastancima smo »pretresali« pojedince, cenili njihovo raspoloženje i nagađali da li oni imaju oružje ih ne. Tako bi se neki od nas prisjećao, da li je kod nekog pojedinca, na nekoj svadbi, narodnom zboru i slično, vidio pištolj – pa smo pronalazili razna poznanstva i upućivah prijatelje da to nekako ispituju. Pojedinci su se ustručavali da kažu da poseduju oružje, ali bi u razgovoru o potrebi otpora okupatora govorili: »Samo da počne, biće oružja« i slično.

Situacija se sve više zaoštravala. Pljačka i upadi ustaša i drugih naoružanih bandi u sela su postajali sve češći. Očigledno je izgledalo da će ubrzo morati da bukne ustanak. Iz Mjesnog komiteta KPJ Bosanski Novi smo sve češće dobivah zadatke i podnosili izvještaje o stanju na terenu i pripremama.

Za 26. jul sam bio pozvan na sastanak u Bos. Novi. U kuću Miće Šurlana sam došao poshje podne kroz neke bašte iza ciglane. Na tom sastanku su bili prisutni: šoša, Mićo, Zajko Dizdarević, Relja Lukić, Milan Ličina, Ljuban Skondrić i Joko Ignjatija.

Šoša je toga dana stigao u Bos. Novi iz Orlovca kod Prijedora gdje je održan sastanak na kome je on raspoređen na teren Bos. Novi. Njega je Ljuban Skondrić sačekao na željezničkoj stanici u Svodni i došao s njim u Bos. Novi. Bilo mi je čudno kada sam se našao u kući Miće Šurlana da se ovakav sastanak drži u njegovoj kući kada je Mićo bio kompromitovan i progonjen, a pogotovu kada sam i njega vidio tu na sastanku, jer on je već prije mjesec dana bio izbegao od proganjanja u Novsku Planinu.

Međutim, drugovi iz Sreskog komiteta su izabrali baš tu kuću, pred nosom pohcije, i po danu, jer su osjećali da će biti najbolja obmana pohcije koja je bila uvjerena da se komunisti na tako nešto neće ni usuditi.

Miće je noć ranije došao iz sela i-uvukao se u kuću gdje je ostao sa Sošom još dva dana kasnije, poshje čega su izišli na teren Lješljana.

Dok smo držali sastanak, Mićina majka u istoj sobi je stajala i kroz prozor, iza zaves, pogledivala na ulicu. Živo mi je

u sjećanju njeno povremeno okretanje prema nama pokazujući rukom da uzmemo voća iz pune posude koja je stajala na stolu pred nama.

Šoša nam je prvo saopštio da je došao na naš teren da bi rukovodio pripremama za ustanak – i oružanim akcijama koje treba što prije da otpočne. Govorio je o tome kakve je grupe ljudi potrebno formirati. Događaji su se tada suviše brzo odvijali. Razmišljao sam i sam nisam vjerovao da se već ovo tu, na terenu, počinje da realizuje ono što smo prije nešto više od mjesec i po dana govorili na Šehitlucima. Mislio sam o onome što smo mi uradili i kako će to sve izgledati.

Na tom sastanku sam podnio izvještaj o toku priprema na terenu ravničke opštine a posebno u rudniku što je Šošu naročito interesovalo. Svi smo se složili da je rudnik za okupatora jedan od najvažnijih objekata koji treba u prvom redu napasti. Naime, iako je već do tada bio posjednut sa oko 60 ustaša i imao jaku žandarmerijsku stanicu, on je sedam kilometara udaljen od željezničke pruge i žičarom se ugalj prevozi iz Lješljana u Dobrljin pa je moguće rušiti piramide i druge objekte te tako sprečavati prevoz uglja. Izvijestio sam da raspolažemo sa 6 vojničkih i nekoliko lovačkih pušaka i pet pištolja. Računali smo sa sigurnošću na još toliko pušaka, jer su nam ih neki ljudi obećali, ako zatreba – što se još prvih dana borbi i pokazalo kao osnovano. Isto tako, imah smo više od 100 kilograma eksploziva i potreban broj štapina i kapish.

Ovo oružje je bilo podijeljeno u grupe koje su već bile organizovane i dobile nazive Lješljanska, Devetačka, Svođanska, Žuljevačka i Prusačka. One su se već tada nalazile manje-više stalno na okupu ili su bile tako povezane da bi se mogle brzo sakupiti. Bile su vezane za vojne povjerenike i to Lješljanska za Relju Lukića, Žuljevačka za Simu Ivanovića, Svođanska za Lazu Desnicu, Devetačka i Prusačka za Gojka Šurlana.

Ovaj sastanak je završen uveče. Na njemu je donesen zaključak da se ubrzaju pripreme oružanih grupa i da se što prije otpočne sa napadom na rudnik i sa rušenjem postrojenja i ometanjem proizvodnje uglja.

Da bi se Šoša i Mićo Šurlan, koji su se krili od okupatorskih vlasti, prebacili na teren oko Lješljana, dogovorili smo se da ja dođem po njih za dva dana u Bosanski Novi. Trebalo je da ih u zoru sačekam na obali Sane u kukuruzima između putničkog i željezničkog mosta na Sani, gdje bi se oni čamcem prebacili.

U zoru 29. jula sam došao na mjesto gdje je trebalo da se Šoša i Mićo prevezu preko Sane. Zajko Dizdarević je na sastanku dobio zadatak, da obezbijedi prevoz. Međutim, čamac se nije mogao lako pronaći, a da se ne izlože opasnosti. To je nepo-

sredno uza sami grad, zato se od toga kasnije odustalo, pa su oni išli preko mosta. Bilo je predviđeno da-se puca na stražara, ukoliko bi im ometao prelaz, tražio legitimaciju i slično. O promjeni te odluke ja nisam bio obaviješten pa sam bio u neizvjesnosti. Primijetio sam ih preko mosta kada je već bilo svanulo. Strah me je bio uhvatio što će se desiti i mislio sam šta da radim. Međutim, oni su sa pištoljima u džepovima preko mosta i pored stražara prešli bez ometanja. Cim su se primakli, počeo sam drmati kukuruzom da bi im se javio. Kada smo se sastali, žurili smo prema šumi. Dohvativši se šumice, počeli smo razgovor o promjeni odluke za njihov prelaz. Tako sam se u razgovoru sa njima, na tome mom prvom partizanskom zadatku, uvjerio da uvijek ne ide sve baš onako kako se predvidi, ah eto zadatak izvršismo i na drugi način, što je, svakako najvažnije. To je već bio početak razgovora o tome kako teku pripreme za formiranje odreda i napad na rudnik. U to vrijeme je već bila izvršena diverzija i minirano jedno okno u rudniku. Nju su izvršile Lješljanska i Devetačka grupa – eksplozivom je miniran jedan šaht iznad takozvanog Jozefova stolna. Išh smo šumom uz Bojišta prema Krivoj glavici. Poslije podne smo -stigli do Prusaca i smjestili se u Tramošljaninom gaju više Agina polja. Razgovarali smo o sprovođenju zaključaka sa savjetovanja u Bosanskom Novom Tla kome je zaključeno: da se odmah okupe svi već do tada naoružani borci i da se oformi odred čiji bi komandant bio Milorad Mijatović, kandidat za člana Partije i rezervni oficir, a politički komesar Mićo Surlan, zatim, da se što prije povežemo sa komunistima iz Dobrljina, Blagaja i Svodne i uspostavimo vezu sa drugovima u Khež-Polju i sa onima koji su izlazili iz Prijedora u okolna sela. Već u to vrijeme su bile formirane gerilske grupe i u Brežićanima, Ahmetovcima, Vodičevu, Kuljanima i nekim drugim selima. Od tada (28. jula) je počelo organizovano rukovođenje od strane Soše svim aktivnostima na pripremi ustanka. Veze su počele raditi na sve strane. Kuriri su upućeni po Dušana Misiraču, a Ljuban Skondrić, koji je te večeri stigao kod nas, pošao je po Milorada Mijatovića i Ljubana Kantara.

POČETAK ORUŽANE BORBE

Šoša je tražio da Milorad Mijatović što prije dođe, jer nije bio siguran da mu je saopštena odluka da je određen za komandira čete – odnosno odreda, za koji su se drugovi već počeli priključiti. Tu su nas već čekali Lazo Desnica, Lazo Babić, Gojko Surlan i još nekoliko drugova. Sjedili su pod hrastovima sa puškama u ruci čekajući naređenja.

"Veze su po selima sa našim ljudima brzo bile pohvatane. Već slijedećeg dana kuriri i drugi koji su se ovoj grupi priključiti izvještavali su da se na pojedinim mjestima okupljaju grupe radnika i seljaka koje čekaju naređenja.

Na prvom sastanku toga popodneva svaki od nas je dobio određene zadatke. Svi smo shvatili da od toga momenta treba da izvršavamo Šošina naređenja i direktive. Taj dan je prošao u prikupljanju podataka o stanju u rudniku, u stvari o tome šta radi i preduzima neprijatelj. Dobiveni su podaci da je toga dana u Lješljane cestom iz Dobrljina pristiglo još desetak ustaša i da su zalazili u okolne zaseoke i odveli nekoliko seljaka.

Na sastanku je odlučeno da ja sutradan (30. jula) ponovo idem u Bosanski Novi i donesem neki materijal koji je bio prikupljen. Trebalo je donijeti nekoliko sekcija, nešto sanitetskog materijala, 5 komada bombi i još neke stvari, da se povežem sa Sreskim komitetom i podnesem izvještaj o Šošinom i Mićinom izlasku. Rano izjutra sam krenuo u Novi preko Blagaja, gdje je prvo trebalo da nađem Đuru Radmana, člana Partije blagajske partijske ćelije, da sam prenesem neke zadatke. Đuro me je obavijestio da je dva dana ranije jedan kamion ustaša iz Bosanskog Novog otišao cestom prema Svodnoj. U Novom je nastala potjera za Šošom i Mićom. Neko ih je primijetio onog jutra kada su izišli i obavijestio ustašku vlast. Ove ustaše što su došle kamionom, kako su oni sami pričali u Blagaju, tražile su tri čovjeka, među kojima jednog u kožnom kaputu (Sošu). Đuro me je savjetovao da ne idem u Novi. I toga puta sam imao sreću i zadatak sam uspješno završio.

Već 29. su stigle vijesti do nas u Knež-Polje i Potkozarje o ustanku oko Drvara. Pričalo se o zarobljavanju velike količine oružja, municije i druge opreme. Govorilo se kako su Drvarčani uputili kolima puške na Kozaru, te da ih treba što prije prihvatiti, poći u borbu i slično. Sve ove vijesti su još više uticale da se borbeno raspoloženje poveća i narod diže na noge, pogotovo kada su do nas — 31. ujutro. — došle vijesti da je u Knež-Polju planula ustanička puška. Ali i okupatorske vlasti istovremeno su — saznajući od svojih plaćenika da se narod priprema za ustanak — sve više povećavale teror i nasilje nad mirnim stanovništvom. Oni su, da bi osujetili ustanike, sve masovnije po selima kupili odrasle ljude i omladinu i odvodili na kuluk za opravku puteva, koji su bili razoreni od njemačkih tenkova. Počela su hapšenja viđenijih građana i onih za koje su pretpostavljali da mogu da se »odmetnu« u šumu. Tako se tih dana u Dobrljinu u žandarmerijskoj stanici nalazilo oko 30 seljaka i radnika iz pilane i rudnika kao taoci. U Lješljanima su 31. jula ustaše počele da hapse ljude koje su zatvarali u jednu staru baraku. Među njima su bili: Spaso Vlatković, Đuro Surlan

(Emi), Petar Surlan, Milka Surlan, Đuja Surlan i drugi. Ustaše su prvih dana dovodile kao taoce samo ugledne seljake. Međutim, toga dana-počeli su kupiti sve što su našli na putevima i njivama.

Sve je to uticalo da se situacija mnogo brže odvijala nego što smo mi predviđjeli na sastanku 26. jula u Bos. Novom. Ah, su se isto tako potvrđivale i naše ocjene o tome da Partija ima "veliki uticaj u narodu i da narod podržava liniju Partije i prihvata direktivu dizanja na oružani ustanak. Niko više u tim selima nije priznavao okupatorsku vlast, sem nekoliko seoskih, zelenaša kao što je bio Simo Mačak iz Prusaca koji se već tada mirio sa odvođenjem seljaka na kuluk i koji će kasnije sabotirati borbu i miriti se sa okupatorskom vlasti, što je rimoge poštene građane koštalo života.

Zadnji dani jula su tako proticali u borbenom raspoloženju u selima na čitavom području Kostajnice, Dobrljina, ravnice opštine, odnosno Lješljana, Svodne i Grabažnice sve do Prijedora. Iz tih sela je bilo preko hiljadu radnika koji su bih. zaposleni u rudniku Lješljani, pilani u Dobrljinu i gipsari u Blagaju, odnosno Petkovcu. Oni su gotovo svi bili organizovani u URS-u do njegovog raspuštanja. II štrajkovima i drugim oblicima borbe za svoja prava radnici su već bili stekli bogato iskustvo kako sa nenarodnim režimom tako i sa poslodavcima koji su se, kao, npr. u rudniku Lješljanima, gotovo svi, kao raniji, frankovci, stavili u službu okupatora i koji će među prvima davati otpor napadu na Lješljane.

Gotovo svi radnici, naročito rudari stajali su u prvim redovima ustanika i bili inicijatori u sakupljanju oružja i municije i u iznošenju eksploziva.*

* Ovdje nije moguće iznositi niz radničkih štrajkova, "naročito od 1935. godine, u kojima su se kalili borci koji će tih prvih dana ustanka, biti opet na čelu borbenih gerilskih grupa. Tako su Lazo Desnica, Branko Vuković, Mikan Šurlan, Milan Klisovac i drugi, koji su 1939. godine bili članovi radničke delegacije i išli u Zagreb na pregovore sa poslodavcima u ime radnika koji su štrajkovali dvadeset dana, sada bili prvi borci, gerilskih grupa i organizatori prvih borbi.

Mnogi radnici su još u maju, kada je partijska organizacija dala direktivu za sakupljanje oružja i opreme, počeli stvarati jednu rezervu eksploziva. Rudari su iznosili eksploziv koji su predavali na određeno mesto. Tako smo do početka ustanka imali dovoljne količine eksploziva za diverzije i rušenja koja smo bili predviđeli. Eksploziv su među prvima počeli da iznose: Gojko i Mikan Šurlan, Lazo Desnica, Duran Milošević, Mirko i Mladen Graonić, Simo Batar i mnogi drugi. Jedna količina eksploziva je iznesena sa kamenoloma kojim je rukovodio Ilija Šurlan. On je trebovao veće količine eksploziva nego su mu trebale pa je višak iznošen u naša skladišta.

Koliko je učešće radničke Mase bilo u ustanku u tome kraju i u napadu na Lješljane i kasnije u stvaranju prvih četa i odreda na širem području Kozare, govori i to da je u svim jedinicama koje su nastajale?

Već 31. jula u selima od Kostajnice do Prijedora, jednim -vijencom koji se proteže preko Pastireva prusaca, Brežičana i •Grabašnice, bila se okupila velika masa ljudi među kojima su Ibili i rudari sa rudarskim sjekirama i krampovima a seljaci sa -vilama, kosama i si. Mogla se vidjeti samo poneka puška. Ovim •oružjem štićena su sela od upada ustaša i odvođenja ljudi na kuluk i u taoce. Ta ogromna masa naroda izvršila je frontalni napad na Kostajnicu, Dobrljin, Lješljane i Svodnu. Iako je napad na rudnik bio predviđen za nekoliko" dana kasnije, početkom avgusta, nastala situacija nije dozvoljavala da se napad odgađa. Šoša i mi ostali koji smo se toga dana nalazili sa njim na sastanku premjestili smo se na jednu pošumljenu glavicu iznad Agina polja. Sa ove glavice se daleko vidjelo i moglo se -osmatrati naselje rudnika. U toj šumi je 31. jula ujutro završen .sastanak, koji je počeo 30. jula poslije podne. Na ovom sastanku .su bili: Šoša Mažar, Mićo i Gojko Surlan, Milorad Mijatović, Dušan Misirača, Relja Lukić, Lazo Desnica, Dragoljub Skondrić, Kantar Ljuban, Lazo Babić i Dura Trmošojanin. Na njemu je "trebalo sagledati situaciju, razmotriti tok priprema za formi- -raiiije gerilskih grupa i odreda. Ocijenjeno je da se situacija :mnogo brže razvija nego što smo mi predvidjeli. Padah su pred- loži da se odmah krene u napad. Ovo je obrazlagano time da se .sakupljene mase neće više moći zadržati i da će mase krenuti u napad. Složili smo se da se sa napadom né može čekati. Naš rraniji plan je bio: okupiti najbolje radnike i seljake u jedan diverzantski odred koji bi se formirao u Postirevu, nedaleko od Lješljana, pod komandom Šoše. Za ovaj odred je već bilo pri- premljeno oko 30 ljudi, naoružanih karabincima, pištoljima i lovačkim puškama. Eksploziva je bilo dovoljno za prva rušenja .koja su bila predviđena u rudniku, na spoljnim objektima i na :žicari. Iz ovoga odreda je trebalo formirati četu pod komandom Milorada Mijatovića i Miće Šurlana. Međutim, do formiranja •ovog odreda još toga dana nije došlo. Sve one grupe boraca koje su za njega bile predviđene nisu se okupile. One su se uključile uz ostale mase koje su bile već toga dana okupljene. Zato smo donijeli odluku da se odmah, 31. jula, noću, izvrši napad na rudnik. Odmah smo se rasporedili po rejonima iz kojih je trebalo napad izvršiti.

i stvarane u Kozari na Balju, Koranu i drugim mjestima nije bilo ko- .mande da u njoj nije bilo rudara i drugih radnika. Oni su bili jezgro partizanskih jedinica.

Samo u prvoj četi koja je sa Šošom poslije napada na Lješljane Ikrenula na Kozaru, bilo je oko 80 rudara od oko 100 boraca, koliko ih je lukupno bilo.

NAPAD NA RUDNIK LJEŠLJANE

Na nekoliko dana pred napad na Lješljane pod rukovodstvom partijske organizacije miniran je »Vetropirung«, šaht kroz koji je ubacivan vazduh u rudničke jame i od čega je ovisio rad u rudniku. Ovo miniranje je izvršeno odmah poshje sastanka sa Šošom u Bos. Novom, pa je sutradan bio obustavljen rad u tom dijelu rudnika. Ovo je doprinijelo da je veliki broj radnika bio van rudnika i kasnije učestvovao u samom napadu. U napadu su učestvovali ustanici iz sela: Lješljani, Devetaci, Prusci, deo Grabašnice, Velika i Mala Žuljevica, Derviši, Svodna, Cerovica Mazića, Poljavnica i Ravnica.

Naselje Lješljana je razbacano. U njemu je bilo dosta zgrada od tvrdog materijala. Sa sjevera i istoka mu je teško bilo prići, a sa drugih strana ima dobre položaje za odbranu. Ah ove položaje do toga vremena niko nije držao. Ustaše i žandarmi su bili u žandarmerijskoj stanici i još nekim zgradama. Brzo smo se dogovorili kako da se napada. Na pošti — više Oljača i oko Rakovačkog groblja, zatim od Agina Polja do kuće Vukašina Čuka, tj. prusačkim vijencem, a zatim na pravcu s. Rakovac, Žuljevica i Cerovica, bilo je okupljeno oko 250 ljudi. Tako smo i odlučili da se napad izvrši sa tri pravca, i to: prva grupa, kod koje će biti Soša i Gojko Surlan, trebalo je da padom mraka krene sa Prusačkog visa — od šurlanskih, Lukića i Majkića kuća. Ona je imala da pređe sela Devetake i prelazeći preko potoka koji dijeh Devetake od Lješljana napadne na žandarmsku kasarnu. Druga grupa, sa kojom je trebalo da krenu Milorad Mijatović, Mičo Surlan i Ljuban Skondrić, imala je zadatak da krene od pošte iznad oljačkih kuća i preko Surlanskog gaja pored škole i kuća Sime Batara i Dušana Jehsavca izbija Električnoj centrah i kovačnici. — Treća grupa ustanika iz sela ravničke opštine trebalo je da — poshje prikupljanja na Zgonjanskom visu u Žuljevici — napadne sa pravca Radničkog doma. Sa ovom grupom bi krenuo Relja Lukić i Simo Ivanović.

Znali smo tačan raspored ustaške posade i žandarmerijske stanice. Ustaše i žandarmi do tada nisu bili ni u kakvom borbenom rasporedu. Njih je dosta stanovalo po kućama, pogotovo onih koji su bili iz samog mjesta. Cijenili smo da u naselju ima oko sedamdeset ustaša i žandarma, među kojima oko trideset mještana koje smo dobro poznavali. Znajući da imamo svega desetak karabina i nešto pištolja i lovačkih pušaka i da tim teško možemo zauzeti mjesto, osnovni cilj nam je bio: u toku noći doći do skladišta dinamita koje se nalazilo u jednoj prostoriji između električne centrale i kovačnice i podzemnog magacina u kome su se nalazile kapisle.

Taj zadnji avgustovski dan bio je topao. Do noći je bilo još nekoliko sati kad je nas nekoliko žurilo prema Žuljevici da bismo obavijestili o napadu. Ova grupa je bila najdalje i ona, kao ni ostale, nije znala za odluku o napadu. Idući preko sela Lješljana i Rakovca, obavještavali smo da navečer treba napasti rudnik. Ljudi su trčali od zaseoka do zaseoka i prenosili obavještenje. Nekoliko dana ranije Simi Ivanoviću sam poručio da sakupi drugove o kojima smo već ranije govorili (Rajko Ivanović, Đuran Milošević, Mirko Granić i još neki) i koji bi išli u pomenuti diverzantski odred. Sada sam mislio gdje ću ga naći da ga obavijestim o početku napada. Međutim, ubrzo sam saznao da je Simo sa jednom grupom ljudi već bio krenuo prema Zgonjanima, i da su se poslije podne nalazili na jednoj kosi između Žuljevice i Lješljana, iznad karanskih kuća. I dok ova grupa još nije bila ni saznala o početku napada, negdje na dvatri sata prije mraka začula se pucnjava sa pravca prve i druge grupe. Ove grupe su u napad krenule prije predviđenog vremena. Ljudi se nisu mogli zaustaviti, disciplina je popustila i ustanici su projurili kroz selo Devetake, a zatim preko šurlanskih žita, kukuruza i preko Krušika, prema potoku koji ih je dijelio od Rudničkog naselja i postrojenja. Ustaše i žandarmi su otvorili vatru koja je zahvatila ustanike na čistini i obustavili dalje nadiranje. Prerani napad je otkrio naše namjere. Iznenadenje nije postignuto* Ustaše su posjele tvrde zgrade i zauzele položaje na pogodnim mjestima.

Tako je u napad krenula i treća grupa. Teren je omogućavao da su se sve tri grupe već do mraka privukle samom naselju. Međutim, još za vidnog vremena ustanici iz prve grupe su počeli da kidaju telefonske linije i piramide željezničke žičare. Već u sumrak je druga grupa zaposjela glavicu iznad rudnika pored kuće Dušana Jelisavca koja dominira čitavim naseljem. Treća grupa se privukla radionici i kući Spase Vlatkovića. Borba prvih nekoliko sati vodila se nepovezano između naših napadnih grupa. Tek oko pola noći smo se povezali i počeli organizovano da djelujemo. Grupa sa kojom se nalazio Soša i koja je bila vatrom zadržana noću je podišla naselju. Borci iz ove grupe su ubrzo doprli do barake koja se nalazila nedaleko od žandarmerijske stanice i oslobodila taoce od kojih je jedan dio odmah uzeo učešće u borbi sa ustanicima, dok su žene i stari ljudi izvođeni napolje, van naselja. Ova grupa je

* Kasnije smo vidjeli u čemu je bila stvar. Naime, Lazo Desnica je toga dana radio u Svodni na sakupljanju i formiranju jedne grupe od desetak drugova koja je trebalo da dođe u sastav Gerilskog odreda našao se u sličnoj situaciji kao i mi gde se okupila masa ljudi i krenula u napad na Željezničku stanicu Svodna. Čujući pucnjavu u Svodni ove grupe sa pošte su krenule na Lješljane ne čekajući noć.

time već postigla prvi veliki uspjeh, jer su ustaše neke od-ovih talaca, zajedno sa još nekim porodicama rudara i službenika, počele odyoditi u jamu (betonirano okno kuda je izvožen ugalj) da bi ih tamo »obezbijedile«.

Te noći je, kako je već rečeno, bilo u jami na poslu oko pedesetak radnika. Oni su saznali za napad čim je on otpočeo pa su se neki od njih dogovarali kako da pobjegnu. Tako su Buda Jovanić, Mirko Lukić, Mladen Ivanović obavijestivši ostale rudare u jami o napadu, pokušali da izbiju napolje vozeći pune vagonete uglja. Međutim, to je bilo uzaludno, jer su ustaše pri izlazu iz jame otvorili zaposjele. Grupa Milorada Mijatovića je imala zadatak da što prije izbije do okna jame gdje su se ovi rudari nalazili i pokuša njihovo izvlačenje. Ah su ustaše, zajedno sa osobljem Direkcije rudnika, odmah u početku napada ovo mjesto našle za svoje sklonište.

Čim je grupa Milorada Mijatovića došla iznad magacina u kome su bile kapisle i eksploziv, odmah su se rudari, znajući gdje se ovi magacini nalaze, privukli njima i krampovima obili vrata. Tako smo došli do velike količine dinamita, štapina i kapisla pa smo mogli početi sa rušenjem postrojenja. Majstori za taj posao, rudari su se, i pored ustaške vatre, privlačili objektima i rušili ih od čega su zgrade počele da gore. Iako su ustaše bile u neposrednoj blizini, nekoliko drugova se privuklo električnoj centrali i sanduk eksploziva privezali za dimnjak koji je tako bio presječen i oboren. Na isti način je porušena i lokomotiva u električnoj centrah. Najveći otpor te noći ustaše su dale iz Radničkog doma. II njemu se zabarikadiralo desetak ustaša naoružanih bombama, puškama i jednim puškomitraljezom. Ova zgrada je bila na uzvišenju kojem se nije bilo lako privući, ali je grupa boraca – među kojima je, koliko se sjećam, bio i Mladen Graonić – uspjela da se privuče i kroz prozor ubaci sanduk od 20 kg eksploziva sa nekoliko kapsli i dugaćkih štapina. Dok se Mladen sa još jednim drugom privlačio zgradi da bi ubacio sanduk sa zapaljenim štapinom kroz prozor u zgradu, ustaše su sa prozora i krova zgrade otvarale vatru. Za vrijeme povlačenja ove grupe Dušan Zgonjanin je sa još jednim drugom otvarao vatru iz karabina, podržavajući tako ovu grupu. Dušan je tako tučen vatrom ustaša i poginuo ispod doma, u voćnjaku Spase Vlatkovića. Uz jednu strašnu eksploziju Radnički dom je bio porušen. Srušen je dom koji je izgrađen time što je svaki radnik odvajao nekoliko godina dio svoje plate i povodom koga je vođena borba i štrajkovi dok je bio izgrađen. Rušenjem ovog objekta ustaše su se našle u ruševinama i otpor je prestao. Rušenje doma i centrale još više je

pokrenulo sve grupe u napad. Objekti su istovremeno paljeni na taj način što je uz sanduk eksploziva stavljena i kanta "benzina.

Čim su magacini bili otvoreni, organizovano je iznošenje eksploziva. Te noći smo zaplijenili desetine sanduka eksploziva, što je u daljim akcijama naših četa u Kozarskom odredu omogućilo stalna rušenja raznih objekata i formiranje minerskih vodova koje je kasnije imala svaka četa Karanskog bataljona.

No bez obzira na uspjeh u rušenju i na to da je rudnik potpuno onespособljen, iz kojega više do kraja rata ni kilograma uglja nije izvukao okupator, mi smo vidjeh da posada nije uništena. Mi smo stalno bili tučeni vatrom koju sa naših desetak pušaka nismo mogli savladati. U toku napada poginulo ham je 9 boraca i to: Mile Surlan, Dušan Zgonjanin, Đuro Graonić, Mladen Đenadija, Lazo Obradović, Radoslav Pavić, Ljuban Desnica, Mirko Novaković i Jovo Suzić – svi ovi drugovi su bih rudarski radnici u Lješljanima; nekoliko drugova je i ranjeno.

Pred svanuće je donesena odluka o povlačenju. Šoša je naredio da se svi povučemo na prikriveno mjesto odakle možemo osmatrati šta će raditi ustaše i da možemo dati otpor i zaštititi sela, ukoliko bi ustaše pokušale ispade.

Čitavo područje od Kostajnice do Prijedora bilo je sada na nogama. Na njivama se nije ništa radilo. I staro i mlado, iako reći, bilo je okupljeno po ćuvicima u šumicama, zaseocima i drugdje da čuje rezultate napada do kojega je došlo u toku dvadeset četiri sata na Kostajnicu, Dobrljin, Lješljane, Svodnu i druga mjesta na širem području Kozare.

Bojeći se posljedica – represahja od strane okupatora – vođene su diskusije o tome da li je trebalo napadati, ko je to uzbunio narod i šta se sada desilo. Odmah je na tome pitanju počela diferencijacija – snaga za otpor i borbu protiv okupatora i onih pojedinaca koji su osuđivali vođe ustanka i bili naklonjeni pomirenju sa okupatorom i njegovim režimom, kao što je bio već pomenuti Simo Mačak i još poneki seoski kulaci među kojima i Vaso Savić iz Poljavnica, Petar Kostadinović i još neki. Ah, mi smo imah potpunu podršku naroda, a pogotovu omladine, koja je masovno tražila oružje. Sama su se sela počela obezbeđivati. Svi su visovi odmah zaposjednuti. Gotovo na čitavoj dubini od Bos. Novog do Pastireva postavljena su na svim visovima seoske straže. Povlačenjem ustanika od Lješljana, Kostajnice, Dobrljina i Svodne nastao je front od Balja prema Pastirevu, preko Kuljana, Prusaca, Brežićana i Grabašnice, pa sve do Prijedora. On je s druge strane jednim krilom bio povezan od Dobrljina do Bos. Novog preko s. Vodičeva, Ravnica, Poljavnica, Bojišta, Krive glavice, Rakovačkog groblja, Pošte i Agina Polja da bi se tako sela ravničke opštine po dubini za-

štitila od ispada ustaša i okupatorske vojske iz Bos. Novog i Blagaja. Ovaj front je držan sve do 20. avgusta kada je probijen i kada su se borci sa ovoga fronta svrstali u novoformirane odrede i čete.

Povukavši se iz naselja Lješljani, sa okolnih uzvišenja mogli smo dobro da osmatramo šta se tamo dešava. Porušeni objekti su se pušili. Bili smo ponosni što ovaj rudnik više neće služiti okupatoru. Ah je i na nas taj prvi ratni prizor ostavljao težak utisak jer smo u njemu izgubili 9 drugova. Ustaše su ujutro počele izvoditi rudare iz rudničke jame koji su došli na posao u popodnevnoj smjeni. Njih oko 40 ustaše su izvele iz jame, povezale u žicu i zajedno sa porodicama službenoga osoblja i porodicama ustaša, sakupili na jedan prostor u rudarskom naselju. Na ovom mjestu smo mogli tući ustaše, ah to nismo učinili zbog naših drugova.

JOS JEDNA USPJELA AKCIJA

I dok se jedan dio ustanika povlačio preko Šurlanskog gaja prema Pošti, gdje je Šoša naredio da se sastanemo i gdje će otpočeti formiranje odreda, drugi su i dalje bili na položajima i osmatrali. Oko podne ustaše su sa sakupljenim porodicama i povezanim radnicima krenule isturivši ove posljednje ispred sebe da im služe kao zaštita od eventualnog napada »šumnjaka«. Išle su cestom prema Dobrljinu. Njihova namjera je bila izvući se u Dobrljin gdje se nalazila njihova ispostava I dio službenika direkcije rudnika. Sa ovom grupom je krenuo i direktor rudnika inž. Pernat i ustaški tabornik Zamula. Sa ovom grupom bilo je oko 40 ustaša i 4 žandarma. Čim smo primijetili ustašku kolonu, odmah smo poslali zasjedu na čelu sa Milanom Zgonjaninom i Đurađom Kolundžijom. Zasjeda je postavljena na mjestu zvanom Ljeskare. Ustaše su poshje kraćeg vremena u Strižni kod Fihpovića kuća bile napadnute od ove grupe boraca, koja je bila naoružana sa nekoliko karabina. Milan i Đurađ su sa još nekoliko boraca istrčali na cestu i otvorili vatru. Istovremeno je Dragan Landup sa desne strane iz Koštarice i grupa boraca i seljaka iz zaseoka Gajića i Kovačevića pojurila na cestu vičući i pozivajući ustaše na predaju. Ubijen je ustaški tabornik Zamula koji je zajedno sa Ivićom Sajerinom, Cubakovićem i Perom Krivošićem dočekaio Nijemce u Dobrljinu i pozdravio ih. Sa Zamulom je ubijeno nekoliko ustaša među kojima je poginulo i nekoliko civila. Ostali su se razbjegli prema Dobrljinu. Ustanici su oslobodili povezane rudare.

U ovoj akciji zaphjenjeno je desetak pušaka. U isto ovo vrijeme drugi ustanici su već bih upali ponovo u neke dijelove

naselja u rudniku i iz ruševina vadili oružje. U raskopanim ruševinama Radničkog doma nadeno je nešto pušaka i druge opreme.

NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA NAŠU SLOBODNU TERITORIJU

Neprijatelj je brzo reagovao na naše akcije. On je već sutradan, 1. avgusta, sa jakim snagama izveo opšti napad koji je zahvatio gotovo čitavo područje od Dobrljina do Grabašnice i Prijedora. 2. avgusta jedna satnija ustaša i domobrana iz Dobrljina, preko Vodičeva i Strižanskog mosta nastupala je u streljačkom stroju prema Lješljanima. Ovoj koloni je dat otpor na Koštarici. Naši su jurišali niz Koštaricu i sprečavali prodor neprijatelja, kao i paljenje sela i ubijanje stanovništva. Neprijatelj je toga dana vršio masovno ubijanje i paljenje seoskih kuća u Donjem Vodičevu. U zaseoku Vurune ubijene su 84 osobe, među kojima je bilo staraca, žena i djece. Istog dana neprijatelj je organizovano krenuo u napad na srpska sela iz doline rijeke Sane od Bosanskog Novog preko Blagaja i Svodne.

Prva, i glavna neprijateljska kolona nastupala je iz Blagaja od željezničke pruge na brdo Skondrića uz Blagajsku kosu, zahvativši naselje Kantara, Kondića, Zgonjana, Lazarevića, Lončina, Jehsavca, Hrnjaka i Zehća. Ova kolona prodrla je uz Blagajsku kosu do kuće Mile Lazarevića i spalila sva naselja. Osobito je sve uništila u naselju Kantara i Skondrića i pobila koga je god uhvatila.

Druga kolona nastupala je preko Malinjaka i Jehsavca u Derviše paleći kuće i ubijajući sve što je gdje zatekla.

Treća kolona nastupala je uz Petkovac i dostigavši do Kasapa i Jehsavaca, popalila Kantare, Sukunde, Hrnjake, Varičake, Graoniće, Mitrašinoviće, Bateze i druge.

Četvrta kolona nadirala je iz Blagaja preko Petkovca, ka selu Svodna i uz pomoć oklopnog voza uspjela je da prodre do opštine i žandarmerijske stanice koju su ustanici bih zauzeli prije dva dana. I ova kolona je spalila sve kuće duž glavnog drumu Blagaj – Svodna.

Toga dana je ubijen i Đuro Radman, član KPJ, koji je pripadao blagajskoj partijskoj organizaciji. To je bio težak gubitak za ovu organizaciju. Poginula su tri sina Ljubana Kantara, člana KPJ. Ustaše su vršile strašne zločine. Sedam Lončina iz jedne porodice ubijeno je na jednom mjestu.

Tako se 3. i 8. avgusta neprijatelj probio sa jednom kolonom (jačine oko jedne satnije) od Bos. Novog ka Donjoj Dragonji, zahvatio prostor streljačkim strojem od Sane do grebena Vrartič i udario u bok ustanicima. Ustanici su ovom prilikom

pružili jak otpor i izvršili masovan juriš i neprijatelja odbacili prema Svodnoj. U toku borbi ubijene su dve ustaše, a jedan zarobljen. Zarobljena su dva karabina sa municijom. Od ustanika u toj borbi poginuli su: Mihailo Marin, Milovan Turudija (oba iz Gornje Dragotinje). Tog dana pri povlačenju neprijatelj je pobio porodicu Đure Kantara (pet članova porodice) i zapalio mu'kuću. Isto tako ubio je skelara na Sani, Milu zvanog »Uljez«.

5. i 8. avgusta neprijatelj je od Svodne i Prijedora ponovo izvršio jači napad na ovaj sektor. Ustanici su i ovoga puta pružili otpor, ali su se pod pritiskom jačeg neprijatelja povukli na okolne bregove (Vranić, Luplja, Kapela, Hasina straža) i na ovim položajima obrazovali front.

Tako je od 31. jula čitavih dvadeset dana vođena frontalna borba. Linija frontalne borbe je bila povezana od Grabašice do' Balja. Na tako povezanom frontu postojali su pojedini sektori na kojima su bili posebni komandanti, koji su bili odgovorni za odbranu odnosno sektora. Tako je komandant fronta kuljanskog sektora bio Veljko Stojaković, koji kasnije postaje komandir Kuljanske čete. Komandant sektora Lješljani – Pošta bio je Milorad Mijatović.

Na tim sektorima je bila stalno organizovana linija odbrane, dežurstvo-patroliranje po selima, sakupljanje izvještaja, organizacija ishrane i slično. Tu se već začela vojnička organizacija budućih odreda i partizanskih četa.

RUDARI FORMIRAJU PARTIZANSKI ODRED

Iskustvo koje se steklo u borbama za ovih dvadesetak dana zahtijevalo je organizacijske izmjene u načinu vođenja borbe. Zbog toga je partijsko i vojno rukovodstvo na Kozari donijelo odluku da se napusti frontalna borba, da se izdvoje naoružane grupe ustanika, stacioniraju u najpogodnijim mjestima, odakle bi uspješno mogli da razvijaju svoje akcije i šire oslobodilački pokret i tako uspješnije štite narod od neprijatelja. U cilju sprovođenja ove odluke u život, iz Kozare su došli na ove terene drugovi: Mladen Stojanović, Boško Siljegović i Ranko Šipka. Oni su obilazili štabove frontova, održavali sastanke na njima i prenosili novu direktivu. Ovi sastanci su održani na Balju, Marinima i drugim mjestima i odmah se prišlo formiranju Kozarskog partizanskog odreda. Sa sektora Dobrljin – Lješljani – Svodna – Grabašnica izdvojeno je oko 80 naoružanih boraca. Od njih je formirana četa koja je pod komandom Šoše krenula za Kozaru. Ovu četvu su sačinjavali pretežno rudari a zatim radnici dobrljinske pilane i blagajske gipsare.

Formiranje ove čete izvršeno je u Pastirevu iznad sela Strigove. Na zbornom mjesto je došlo mnogo više boraca nego što je pošlo za Kozaru. Rečeno je da se iz grupe izdvoje svi oni koji su bez oružja. Tada je odlučeno da na ovom tereun ostane jedna grupa naoružanih boraca da štiti narod i sela od neprijatelja. Izdvojene su dve desetine od oko 20 naoružanih boraca. Rukovodioci ovih desetina bih su Dragan Marin i Lazo Lazić. Grupa je stacionirana u Karanu. Ona je odmah otpočela sa akcijama. To je bilo jezgro budućeg Karanskog bataljona.

Pred polazak na Kozaru na dan 22. i 23. avgusta grupa boraca, pod komandom Šoše i Milorada Mijatovića izvršila je akciju na Đurića most kod Dobrljina i Strižanski most zapadno od Dobrljina. Mostovi su minirani i uništeni. Na Đurića mostu ubijena su dva domobrana i zaplijenjene dvije puške.

Na jednom sastanku održanom tih dana na Pošti sa Sošom izvršen je raspored, onih drugova koji će raditi na terenu poslije povlačenja odreda. Trebalo je razviti našu aktivnost u selima. To je posebno bilo značajno za neka sela ravničke opštine i za područje Blagaja i Petkovca, tj. doline rijeke Sane i oko Bos. Novog, gdje živi dobar dio muslimanskog življa zajedno sa srpskim. Naime, na tome području naglo se pogoršala situacija za stvaranje bratstva i jedinstva jer su iz tih sela i iz Bos. Novog pojedini ustaški zlikovci počeli da čine zločine prema srpskom stanovništvu. Stanje je postalo naročito ozbiljno poslije pokolja koje su ustaše izvršile u Bojištima, Petkovcu, Blagaju i u Donjem Vodičevu – zaselak Vurune.

Dobio sam zadatak da odmah krenem u sela ravničke opštine. Trebalo je objašnjavati situaciju koja je stvorena napadom na pomenuta mjesta, a pogotovo ono što se desilo kad je neprijatelj poslije toga napada prodro u sela, popačio veliki broj kuća i poubijao mnoštvo nevinog stanovništva. Ovo je trebalo što prije činiti zbog toga što su malodušnici i neki kolebljivi elementi po selima počeli intenzivno da rade i stvaraju paniku među narodom govoreći da su za sve to krivi komunisti i da će, ukoliko se ponove akcije »šumnjaka«, – kako su mnogi tada zvali ustanike – okupator činiti još veće pokolje. »Spas je« u pomirenju sa vlastima. »Treba se pokupiti, uzeti bijelu zastavu pa poći i predati se vlastima« – govorio je Simo Mačak*.

Situacija na terenu je nametnula da se djeluje brzo i organizovano. A isto tako da se ima stalna veza sa Sreskim komitetom u Bos. Novom. Ova se veza ni u kom slučaju nije

* Jednoga dana na položajima gdje su se vodile borbe – na Babića kosi – sa Mladom Obradovićem, -Ilijom Šurlanom i drugim počeo je raspravljati o tome ko je poveo ustanak govoreći »ko je kriv za ova popaljena sela, ko ovoj njemačkoj sili može odoljeti«. Nas – misleći na seoske zelenaše i kulake – »niste pitali kada ste dizali ustanak«.

smjela izgubiti, prvo, zbog naše veze sa višim partijskim forumima i, drugo, što se radilo o dobivanju podataka o kretanju neprijatelja, s obzirom na značaj garnizona u Bos. Novom kao* jedne raskrsnice. Treba istaći da smo uz zalaganje i požrtvovan rad članova Partije i građana patriota i uspjeli da sa ovim garnizonom održavamo stalnu vezu i sakupljamo značajne podatke.

Na terenu ravničke opštine u to vrijeme nije bilo ni jedne partijske organizacije. Dotadašnja partijska organizacija u rudniku Lješljani je formiranjem čete koja je krenula za Kozaru, formalno bila rasformirana. Četiri njena člana Gojko Surlan, Mikan Surlan, Lazo Desnica i Đuđa Tramošljanin su postali borci formirane čete. Takođe je polovina kandidata za članove Partije posla u četu: Simo Ivanović, Milan Stanić, Branko Vuković i drugi.

U selima ravničke opštine su ostali još kao kandidati Rajko Ivanović i Đuran Milošević. Počelo se sa okupljanjem najboljih, omladinaca i simpatizera Partije. Od ovih su ubrzo bili kandidovani – Lazo Vukota iz Poljavnica, Dušan Carić iz Rvanica, Mirko Lukić iz Rakovca – a nešto kasnije i Rade Filipović iz Bojišta. Ovi kandidati su zajedno sa jednim članom Partije (Reljom Lukićem) počeli sa redovnim sastancima.

Tako je na ovoj opštini odmah došlo do stvaranja jednog političkog i vojnog centra koji je počeo da djeluje kao neki mjesni odnosno opštinski komitet, koji će se za nekoliko mjeseci, narastanjem oslobodilačke borbe razviti u opštinski komitet Partije. Njegovo sjedište je bilo u selu Mala Žuljevica. Sprovođenje direktive Partije i vojnog rukovodstva razvio se intenzivan rad: na prikupljanju podataka o neprijatelju, zatim na objašnjavanju događaja, nastale situacije, ciljeva i zadataka oslobodilačke borbe, na sakupljanju oružja, opreme i hrane na stvaranju narodno-oslobodilačkih odbora i na svim drugim pitanjima koja je nametala situacija. Za svako selo je bio imenovan po jedan povjerenik koji je odgovarao za rad u tome selu i koji je oko sebe okupljao najbolje omladince i ostale seljake. On je odgovarao pred ovim centrom za seoske straže, prikupljao podatke i redovno, svaki dan, slao izvještaje i primao direktive i naređenja. Tako je Lazo Vukota odgovarao za selo Poljanica, Rade Filipović za Bojište i Mazić, Rajko Ivanović za Malu Žuljevicu, Stevo Gajić za Veliku Žuljevicu, Dušan Carić za Ravnice i Cerovicu, Mirko Lukić za Rakovac i Derviše itd.

Već u prvim danima nabavili smo radio-aparat na baterije i počeli da izdajemo vijesti. Narod se jako interesovao za sve događaje i svaki zakazani sastanak je bio dobro posjećen. Da bismo pomogli seoskim povjerenicima u političkom radu,

imi smo u našem centru odmah počeli sa umnožavanjem radio-vijesti koje smo slali po sehama. Oformili smo neku vrstu štamparske tehnike i administracije koja je kasnije izdavala i razne potvrde seljacima dok se nisu oformili narodnooslobodilački odbori po sehama. Sve je ovo bilo smješteno u pripremljenom "bunkeru u šumi, iznad kuće Pere Lukića.

Ovakav rad, koji je počeo još za vrijeme održavanja fronta, dao je dobre rezultate tako da nam je kasnije, poshje napuštanja fronta, kada su se naoružane grupe svrstale u četu i pošle za Kozaru, bilo daleko lakše objašnjavati situaciju, našta napuštanjem fronta. Naime, odlazak naoružanih boraca za Kozaru i napuštanje sela mnogi ljudi po sehama nisu mogli tako da shvate. Za mnoge je to predstavljalo povlačenje i bježanje pred neprijateljem, napuštanje sela itd. U toj situaciji je bilo nužno intenzivno političko djelovanje. S druge strane, najbolje i pohtički najsvjesnije borce trebalo je uzeti baš u tu četu koja napušta sela, da bi se kasnije organizovano počelo sa akcijama. Odlaskom ovih boraca i napuštanjem fronta u nekim selima dolazi do splašnjavanja političkog rada i slabljenja uticaja Partije što koriste kolebljivi elementi i oportunisti za svoj uticaj na seljake. Rezultat djelovanja Sime Mačka, Mile Vujanovića i još nekih bio je da se oko stotinu seljaka predalo i otišlo u Dobrljin da traži pomirenje sa okupatorom i ustaškim vlastima. Ali, umjesto pomirenja ustaše su ih poubijale. Međutim, to se nije desilo u selima gdje je od početka bio intenzivan pohtički rad; tamo su nastale pozadinske čete i seoske straže koje su preuzele zaštitu sela i kasnije se neke od njih pretvarale u regularne partizanske čete. Tako smo na ravničkoj opštini od početka imali pozadinske čete i omladinske vodove po sehama koji su redovno izvodili vojničku obuku i s kojima je rađeno pohtički. Sa Zuljevačkom četom su radili Dušan Jovanić i Rajko Ivanović, do njihovog odlaska u partizanske čete i na druge dužnosti. Od tih vodova je kasnije, početkom 1942. godine, formirana Četvrta žuljevačka četa Karanskog bataljona. Obuka ovih četa se izvodila po vodovima. Bio je izrađen plan u kome su bile određene vojno-pohtičke teme. O ovom radu su redovno slati izvještaji štabu odreda.

Seoski povjerenici su takođe oko sebe ubrzo okupili grupe omladinaca koje su uvijek bile spremne za izvršenje zadataka. Ove su se grupe same naoružavale sakupljajući oružje po sehama rili hvatanjem špijuna i agenata neprijatelja koji su se uvlačili u sela, ih se tu, na terenu, pojavljivah kao sluge okupatora.

Treba istaći da je na Kavničkoj opštini za čitavo vrijeme irata bila pohtički čista situacija, u tim selima se nikada nije pojavio četnički pokret ili djelovanje nekih drugih političkih organizacija u službi okupatora. U sehama Vodičevu, Dobrljinu,

Ravnicama, Cerovici i još nekim je bio jedan broj članova četničke organizacije prije rata – i kao takvi se ispoljavali na skupovima noseći četničke oznake i si. To su bili uticajni seljaci kao, na primjer, Petar Bujić i još neki. Međutim, zahvaljujući pravilnom stavu Partije odmah u početku ustanka i kasnije većina od njih se našla u našim redovima i dosljedno se borili protiv okupatora i njegovih slugu. Oni koji su ostali na terenu bili su onemogućeni našim radom i nisu imali ni na koga uticaja. Svi naši poštički radnici na terenu sa svojim omladinskim grupama su na vrijeme likvidirani ili pripremali likvidaciju onih pojedinaca koji su se pojavljivali kao saradnici okupatora.

PRVI NARODNI ODBORNICI

U pomenutom centru odakle se rukovalo cjelokupnim radom i životom u opštini redovno smo na sastancima vršili procjenu vojnopolitičke situacije na osnovu čega su slati izvještaji u komandu odreda u Kozari. Na osnovu ustanovljenog stanja preduzimane su odgovarajuće vojne i političke akcije. Prvo takvo savjetovanje održano je početkom oktobra u selu Mala Žuljevica u šumi Bakule, iznad kuće Milana i Pere Lukića. Na njemu su bili prisutni svi vojni povjerenici iz sela i to: Lazo Vukota, Rade Pilipović, Dušan Čarić, Rajko Ivanović, Mirko Lukić, Sava Gajić i Relja Lukić koji je i rukovodio ovim savjetovanjem. Na savjetovanju je diskutovano o organizaciji vlasti po selima, o pripremi magacina i zemunica za smještaj hrane i o organizaciji pozadinskih četa, zatim o stražama i zaštiti sela.

O svim ovim pitanjima su doneseni zaključci. Već je do toga vremena, u toku septembra, u nekim selima bilo narodnih skupova na kojima su se vodile diskusije o biranju narodnih odbornika.

Taj početak je bio jako zanimljiv. Opština je bila spaljena još napadom na rudnik Lješljane. Knezovi su ostali po sehma ali njih niko više nije priznavao. Narod je bio navikao na vlast a knez je u selu bio prvi kome se obraćalo za razne potvrde – • pasoše za prodaju stoke, prijem pošte i si. Poslije ustanka – rušenja i paljenja opštine nestalo je vlasti. Mi smo objašnjavali da staru vlast, pa prema tome ni knezove po sehma, više ne priznajemo, a ni vlast »NDH«, ni okupatora. U takvoj situaciji povjerenici po sehma su se brzo afirmisali. Raspoređujući seosku stražu po visovima, pozivajući narod na konferencije, istupajući kao tumači situacija na tim konferencijama, sakupljajući hranu, sklanjajući stanovništvo od pruge i ceste i si. oni su postali ubrzo ti kojima su se seljaci počeli obraćati za ona pitanja koja su vršili seoski knezovi, organi opštinske vlasti.

Sprovodeći direktive Partije i zaključke pomenutog savjetovanja u oktobru dolazi do zborova po selima na kojima se biraju prvi narodni odbornici. To je nastavljeno i u novembru, tako da su u ta dva mjeseca u selima ravničke opštine bili izabrani narodni odbori sela i to za:

Poljavnice: Vukota Đuko, Nikola Sević, Nikola Kreća, Mićo Dalmancoja, Stevan Savić, Dragan Vukota i Rade Pili-pović;

Mazić: Petar Đurić, Dušan Jovanić, Ostojica Bero;

Cerovicu: Vaso Popović, Nikola Popović i Lazo Carić;

Ravnice: Stevo Stupar, Simo Vukojević, Gojko Goronja, Aleksa Grahovac i Đurađ Sindrak;

M. Žuljevicu: Mirko Labus, Stevan Smiljanić i Mirko Ivanović;

V. Žuljevicu: Sava Gajić, Veljko Gojić, Stevan Misirača, Pero Burašinović i Nikola Konstadinović;

Rakovac: Dorđe Jelisavac, Simo Graonić i Jovo Lazarević;

Lješljane: Stojica Vujanović, Branko i Simo Vujanović.

Narod je u ovim odbornicima dobio svoje predstavnike. Odbori su imali svoga predsjednika i radili su u prvo vrijeme bez oformljenih opštinskih organa. Zadatke su primah od pozadinskih političkih radnika i komande partizanske čete u Kuljanima, koja je formirana krajem novembra, i kasnije od komande Četvrte žuljevačke čete. Međutim, javila se potreba da se radom narodnih odbora po selima jedinstveno rukovodi. Zato je već krajem decembra određen Relja Garonja iz sela Ravnice da objedinjava rad svih seoskih narodnih odbora. Njega su tada a i kasnije duže vrnemeni zvali komandantom opštine.

Drugi zaključak pomenutog savjetovanja je bio da se ide na stvaranje zaliha u hrani. Ovo je bilo potrebno da bi se imalo neke rezerve u hrani radi ishrane jedinica NOV kao i radi toga da se može pomoći seljacima čija su imanja bila popaljena. Bila je to vrlo organizovana i uspjela akcija. Određeni su rejoni gdje bi se žito sklanjalo. To su bile Bakule i Kriva glavica iznad kuće Teše Labuša. Napravljen je plan izrade zemunice, prikupljanja i prevoza žita i ostale hrane. Izabrata je grupa rudara za kopanje zemunice. Mirko Labus je određen za rukovodioca ovih radova. U toj grupi su bili: Smiljanić Sime Mirko, Ivanović Mirko, Marko i Milan, Latinović Đurađ i Milošević Đuro. Zemunice su brzo iskopane i maskirane, tako da su za njih znah samo oni ljudi koji su za to bili određeni. Uporedo sa ovim je vršeno prikupljanje žita, pasulja, krompira, luka, masti i slanine. Sve je ovo po blatu i snijegu u novembru i decembru prevezeno i po noći stavljeno u zemunice u kojima su bili određeni magacioneri i čuvari. Tako je spremljeno nekoliko vagona namirnica koje će već početkom januara 1942. godine postati rezerve hrane Četvrte

čete Prvog bataljona koja je formirana u Žuljevici. Baza u Krivoj glavici je kasnije bila glavna baza i ekonomat kako pomenute tako i drugih četa i vodova koji bi se nalazili u akcijama na tome terenu.

Još pri izboru rejona za baziranje žita imala se u vidu i potreba za mlinom. Tešo Labus je imao mlin na plin u kome je kasnije mljeveno žito za potrebe vojske i naroda. U tu svrhu je odmah bilo pripremljeno i oko 40 metara drva i organizovano paljenje uglja. Ova drva su prevučena iz šume Rade Pilipovića sa Bojišta. Tešina kovačnica je već u novembru postala mjesto za opravku oružja seoskih straža. U njoj se i kasnije, kada je u selo Žuljevicu došla 4. četa, stalno radi na opravci oružja, krpljenju kazana i opremanju kuhinja. U njoj su se radili i neki dijelovi postolja za mitraljeze, opravka samara i si. Istovremeno je u kućama Labusa Lukića i Bera počela raditi intendantska radionica za opravku i izradu obuće i odjeće. Ovom radionicom je rukovodio Branko Kukavica iz sela Poljavnice — do tada krojač u Bos. Novom.

Treći zaključak pomenutog savjetovanja je bio: jačanje seoskih straža a naročito u Bojištima, Poljavnicama i Ravnicama, gdje su ustaše, Nijemci i domobrani stalno vršili ispade s ciljem da osiguraju prugu i cestu. Trebalo je dalje jačati nastavne vodove po selima u kojima je omladina izvodila vojnu nastavu i slušala politička predavanja.- Iz tih vodova su upućivani borci u čete Kazanskog bataljona. Jedan takav vod u novembru je upućen u Kuljane radi formiranja Kuljanske čete. II novembru i decembru se intenzivno izvodila obuka sa četiri voda i to dva u Velikoj i Maloj Žuljevici, jedan u Cero vici i jedan u Rakovcu i Lješljanima. U decembru je u Karanu počeo sa radom politički kurs na koji su po 15 dana upućivani omladinci, pa je Rajko Ivanović još sa četiri omladinca pošao na taj kurs. Tako su no verno i" a i dece " " uslovi za formiranje i četvrte čete Karanskog bataljona, sa sjedištem u Žuljevici. Naime, ustanak se širio i razvijao. Od napada na Lješljane, odnosno razbijanje fronta i Sošinog odlaska na Kozaru sa prvom naoružanom četom izvedene su mnoge akcije i zarobljeno mnogo oružja. Tek što je oformljena Kuljanska četa kao treća četa Karanskog bataljona, krajem decembra, sazvan je prošireni sastanak bataljonskog biroa u Karanu.

Poshje čitavog dana pješačenja po dubokom snijegu zadnjih dana decembra 1941. godine stigao sam u Karan u štab bataljona da bih prisustvovao sastanku bataljonskog biroa. I ranije sam bio u tom logoru, ah mi se on sada učinio drukčiji, veći. Još uvijek su pravljene neke barake. Štab bataljona se nalazio u novoj hjepe uređenoj baraci, koja je imala nekoliko prosto-

rija. U jednoj su bile nameštene drvene palače na kojima su bile slamarice i čebad – za odmor. Prva četa je već imala svoje zgrade za smještaj. Na jednom kraju logora bio je izgrađen ekonomat čete – kuhinja, magacin i ostalo. Pri ulasku u logor bi svakoga zaustavio stražar. U logoru je vladao red i disciplina. Gusta bukova šuma, ne previsokog rasta, u kojoj su barake bile na određenom odstojanju, bila je pod snijegom. Iz logora se izlazilo na dvije strane. Jedan pravac je vodio prema Kozari a drugi prema Pastirevu i Knež-Polju. Iznad logora na najvišem visu bila je stalna osmatračnica. Sa nje se dobro vidjelo prema želj. stanici Svodna, prema Prijedoru i Kozari.

Tu sam se ponovo sreo i sa Obradom Stišovićem. Kada smo se prvi put sreli, mesec i po dana ranije, iznio sam mu okolnosti pod kojima je bio uhapšen i odveden u logor Vukašin Ćuk. To ga je interesovalo jer su zajedno bili u Spaniji i logorima u Francuskoj.

Na sastanku biroa je prodiskutovano o stanju i razvoju bataljona, o formiranju čete i situaciji na terenu. Donesena je odluka da se formira i četvrta četa Karanskog bataljona. Riješeno je da ona bude sastavljena od četiri pozadinska voda o kojima je bilo riječi ranije. Predviđeno je da jezgro čete sačinjava jedan vod starijih boraca koje treba povući iz dotadanih četa bataljona – Baljske, Kuljanske i Karanske koja je bila u s. Jutrogošti. Naoružanje za četvrtu je već skoro bilo prikupljeno, pa je Rajko Ivanović dobio zadatak da organizuje prevoženje tog oružja. Neki pozadinski omladinski vodovi su pošli u Karan, tamo se naoružali i došli sa Rajkom u sastav čete. Odlučeno je da se četa smjesti u selu Žuljevica – u Berinom gaju, gdje je već bila počela izgradnja logora. Za izgradnju toga logora već u novembru je bila određena radna grupa od majstora tesara. Za potrebu logora su dah svoje staje (gotove štale, i druge zgrade) i to među prvima: Srđan Oljača sa Bojišta, Marko Zgonjanin Alatović, Joveta Jandrić iz Velike Zuljevice i Pavle Jovanić iz Male Zuljevice. Bez obzira što se neprijateljski garnizon nalazio u Lješljanima pet kilometara udaljen, u Blagaju na isto tolikom udaljenju, Bos. Novom na daljini od osam kilometara, i što je neprijatelj vršio ispade iz tih garnizona, kao i na to da su mjesto logora i selo oko njega bili pod vatrom baterija neprijatelja, radilo se neprekidno, kako na izgradnji logora, tako i na prevozu i sklanjanju žita i drugog. Treba se samo sjetiti onih kolona seoskih kola ih sanki koje su cerovačkim i mazičkim višem sa bojišta, pa putevima kroz sela Mala i Velika Žuljevica, Rakovac, Lješljane i druga sela vukla građu, crijep, žito i sve što je bilo potrebno pa vidjeti borbeno raspoloženje naroda i podršku koju je davao pokretu za svoje oslobođenje.

Formiranjem ove čete čitava teritorija Karanskog bataljona bila je prekrivena borbenim jedinicama. Baljska četa je bila locirana na Balju, iznad Kostajnice, i kontrolisala i branila teren od neprijatelja iz Bos. Kostajnice; i ostale čete su branile svoje tezone: Kuljanska od ispada neprijatelja iz Dobrljina, Žuljevačka od neprijatelja iz Bos. Novog i Blagaja i Karanska od Petkovca do Prijedora. Na pomenutom sastanku biroa je odlučeno da se u najskorije vrijeme pristupi formiranju pete čete u. s. Radomirovcima – preko rijeke Sane. Tako će do ostvarivanja, ovog plana doći već februara 1942. godine.

Na istom sastanku određena je i komanda Žiljevačke čete: – za komandira Hamdija Omanović, za polit, komesara Relja, Lukić, za zamjenika komandira Gojko Kukavica i za zamjenika komesara Milan Kalinić. Hamdija je polovinom decembra izašao* iz Bos. Novog. Pobjegao je od ustaškog hapšenja. On je prije napuštanja željezničke stanice, gdje je bio službenik, napravio sudar vozova, a zatim preko Tunjice i Poljavnice stigao u selo Mazić. Tu smo ga prihvatili. Nešto prije Hamdije na naš teren je iz Novoga izašao Ahmed Sehović. Oba ova druga su bih članovi novske partijske organizacije. Za cijelo vrijeme, bez obzira na sve teškoće, uspijevah smo da održimo vezu sa partijskom, organizacijom u Bos. Novom i sa nekim članovima Mjesnog komiteta koji su se u Novom nalazili. Okružni komitet za Kozaru, je vezi sa partijskom organizacijom u Bos. Novom pridavao veliki značaj. Dizanjem ustanka sa Bosanskim Novim je bio prekinut svaki saobraćaj. Ustaše su vršile strašne zločine. Zavladao je strah među Srbima. U početku je teško bilo i pomisliti na to da se neko pošalje u Bos. Novi. U to vrijeme su samoneki izdajnici i špijuni kontaktirali sa neprijateljem, otkrivajući naše položaje i snage – podatke nosili neprijatelju. Neke od njih su likvidirale naše udarne grupe. Tako je Rade Pilipović sa svojom grupom likvidirao Ivicu Jerkovića, a Lazo Vukota sa borcima čete Vitana Kovačevića, Đorđa Crnobrnju i još neke. Ali takvo stanje neće trajati dugo. Naš intenzivan partijski rad, je postepeno razbijao tako zategnuto stanje između Srba i muslimana. Postepeno smo postizali uspjeh da kod ljudi stvorimo jasne predstave – da ustaške zlikovce iz redova muslimana, razlikuju od poštenog muslimanskog življa. Veza sa partijskom, organizacijom u Novom nama je u tome dosta pomagala. Međutim, i u toj vezi je dolazilo do zastoja. U Novom, gdje je stalno bila velika okupatorska snaga, nije bilo lako raditi i pripremati, poštu i materijale za teren. Vezu sa novskom partijskom organizacijom održavah su: Pero Lukić i Mika (njegova žena) iz Male Žuljevice, Petar Đurić iz Mazića, Petić Darinka iz Poljav-

mica, Slađiček Ludvik, rudarski radnik, iz Lješljana koji je bio naseljen u Tunjici, Hasan Hotić iz Tunjice i Mara Pilipović sa Bojišta. U odlasku ovih drugova u Novi i iznošenju raznih materijala ima vanredno interesantnih detalja. Evo samo nekih. Jedan od naših stalnih kurira sa Kozarom bio je Dunja Jovanić. On je početkom oktobra donio poštu. Došao je kasno noću, jer se samo poshje pada mraka mogao provući pored rakovačkog groblja. Ovaj prevoj su stalno kontroisale patrole iz neprijateljskih garnizona Lješljana i Blagaja, pa se lako moglo naići na neprijateljsku zasjedu. Duda se na to već bio navikao i vješto se prebacivao. U Šošinom pismu je pored ostalog stajalo: »Veze sa Bos. Novim već duže vremena nemamo... Stanje u tom garnizonu nas stalno mora interesovati... tu vezu što pre uspostavite... Šaljemo šifru..., konspirativni znak druga s kojim ćete vezu uspostaviti«. Naredna dva dana sam razmišljao šta da radim. Neko je u Novi morao krenuti. Iz baze sam povremeno dolazio kući. Zamišljen tako, rekao sam Peri »Ja moram da idem u Novi, veza se mora uspostaviti«. On me je gledao čuteći. U njegovim mislima je bila slika ustaša. Mislio je na ubijanja – bacanja sa mosta, na logore... Stajao je i gledao kroz prozor u voćnjak. Mika stojeći u sobi sve je to gledala. Poslije dužeg ćutanja Pero reče »Ja idem... ti nećeš ići, tebe tjeraju ustaše«. Po podne, dok sam pisao pismo drugovima u Novom, Pero je malim svrdlom vrtio štap u koji će staviti pismo, a zatim je štap ponovo navrnuo. Mika je spremala korpu jabuka koju će Pero nositi i »prodavati« drugu kojem treba poštu predati. U tome poslu on me najednom upita: »A kome ću se ja to obratiti?«. Gledao sam ga i mislio što da mu kažem. Zaključih da mu odmah sve treba reći. Počeo sam mu objašnjavati kako i šta sve treba da uradi, a onda sam mu rekao »Drug s kojim ćeš se inače i ovo mu dati zove se Hamdija Omanović«. On me presiječe očima i stade gledati, a zatim, poshje kraćeg ćutanja, Ijutito reče: »Ti mene Turčinu šalješ«. »Komunisti« – rekoh mu – »drugu koji se s nama zajedno bori i to tamo pod težim uslovima nego mi. Uostalom, kada se vratiš, ti ćeš drugačije misliti, o njemu«. Sutradan je on krenuo sa štapom, korpom jabuka i tankom šibom kojom će na određenom mjestu puckati po nogavici od pantalona. Bio sam uznemiren šta će se desiti pa sam već oko podne uputio Rajka Ivanovića na padine Krive glavice da ogleda kada će se Pero vratiti. Rano poshje podne oni su veselo išli kroz zaselak Lukići gdje smo se tada nalazili. Sav radostan i sretan, Pero je dajući mi pismo od Hamdije govorio »Nikada "boljeg čovjeka nisam vidio«. »Eto, takvi su komunisti« – irekoh mu.

SHK

•MBB

i

Mm

- "i' - - " ' - i-

W'i'i'--

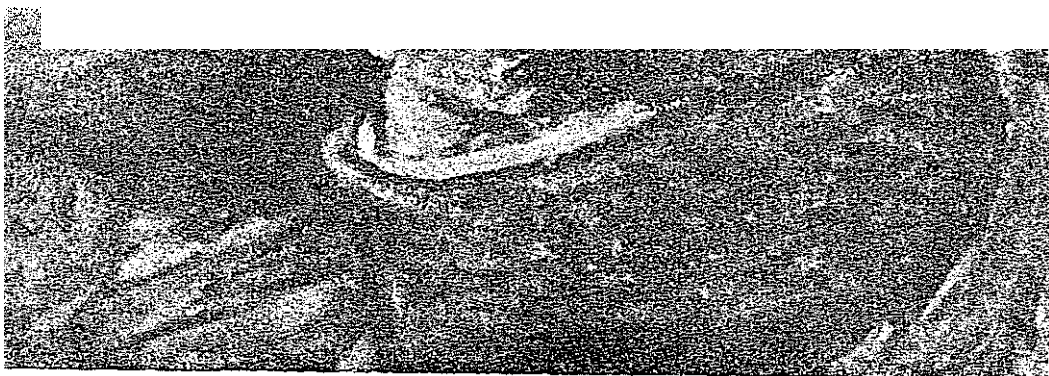
, u"

•SE

• - - ^ -

- v'

-""U. • "• ' "

Vladimir Jelić: BJEGUNCI (ulje)

Slijedećih nedjelja su se kuriri mijenjali i jedan za drugim stalno vezu održavali. Mika bi pismo stavljala u kose i tako ga pored straže pronosila u Novi. Slično su radili Petar Đurić i drugi. Preko veze u Bos. Novom iznesene su dragocjene stvari, materijal i podaci. Među njima je bio prvi šapirograf koji je zajedno sa ostalim materijalom, bojama i si. stvarima činio prvu tehniku za štampanje letaka, vijesti i drugog materijala u našem Karanskom bataljonu. Sjećam se, kada sam taj šapirograf novembra donio u Karan, u štab bataljona, kako smo se ljubili od radosti što ga imamo.

Rei ja LUKIC

U KOSOVSKOJ MITROVICI JULSKIH DANA 1941. GODINE

In toku meseca maja i juna. 1941. godine Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju održao je nekoliko sastanaka i dva save-
tovanja u Peći i njegovoj neposrednoj blizini, u selu Vitimirica.

Na sastancima i savjetovanjima analizirana je novonastala situacija i uloga Partije i SKOJ-a u uslovima okupacije zemlje. Konkretizovani su zadaci za brže sređivanje i jačanje partijske organizacije i SKOJ-a i pristupilo se pripremama za oružanu borbu: prikupljalo se oružje i sanitetski materijal, organizovali odredi i *izvodila obuka u rukovanju oružjem.*

Na inicijativu Oblasnog komiteta preduzimane su i mere protivu. nasilja, pljačke i paljevine srpskih i crnogorskih sela koje su vršile fašističke pljačkaške bande uz pomoć i učešće nemačkog i italijanskog okupatora. Bih su to izuzetno teški dani na Kosovu i Metohiji.

Još u prvim danima okupacije okupatorske snage i peta kolona naneli su nam žestoke udare. Razbili su nam mnoge partijske organizacije, tako da je više naseljeničkih i drugih mesta ostalo bez ijednog člana Partije. Bio sam očevidac prinudnog iseljavanja pojedinih naseljeničkih sela i njihovog spaljivanja. Zavladao je kaos, teror i bezakonje. I u takvoj situaciji, partijske organizacije u Peći, Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu i drugim mestima Oblasti, znale su da priđu masama i da im s pozivom Partije na ustanak objašnjavaju ciljeve narodnooslobodilačke borbe.

Govorili smo i Srbima i Crnogorcima da šiptarski narod nema ničeg zajedničkog s politikom i metodama okupatora, begova i svih drugih reakcionera koji su se stavili u službu okupatora. Bio je to težak zadatak, jer je istovremeno trebalo ubeđivati i Siptare da im fašistički okupator i njegove sluge ne donose ni slobodu ni bolje uslove života.

Okupator je na Kosovu i Metohiji, uz pomoć begova i reakcionera svih boja, stvorio vanredno teške uslove za rad i opstanak članova Partije. Sećam se da smo se nekoliko nedelja, da tako kažem, prebrojavah i tražili gde smo i koliko nas ima. Sačuvao sam u živom sećanju sa koliko vere i pouzdanja su govorili mnogi ljudi, bez obzira na nastale teškoće, o brzom slomu fašizma. Tako nisu mislili samo stariji i iskusniji članovi Partije i SKOJ-a, nego i veliki broj drugih građana Oblasti. To se naročito pokazalo kad su zapucale prve partizanske puške u Srbiji i Crnoj Gori.

U ovoj teškoj situaciji u drugoj polovini meseca maja održan je sastanak biroa Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju. Sastanak je održan u Peći, u mom stanu, u neposrednoj blizini glavne ulice. Odlučili smo da se većina članova Oblasnog komiteta i još neki poznati komunisti privremeno udalje sa Kosmeta, jer smo raspolagali tačnim obaveštenjima da su okupatorske vlasti na inicijativu poznatog eksponenta nemačkog i italijanskog fašizma – Dževad bega, pripremali hapšenja i likvidaciju svih poznatih komunista i pojedinih simpatizera i prijatelja Partije. Da ne bi došlo do najgoreg udara protiv¹ partijske organizacije Kosovsko-Metohijske oblasti, odlučili smo da se privremeno sklonimo na teritoriju Crne Gore, a u međuvremenu da dužnost Oblasnog komiteta privremeno vrši partijsko rukovodstvo na čelu s Ramizom Sađikom, jednim od najistaknutijih komunista-revolucionara iz redova ove organizacije. Posle 15–20 dana boravka u Crnoj Gori; svi smo se vratili na teritoriju Kosova i Metohije.

Vrativši se iz Crne Gore održali smo redovan sastanak Oblasnog komiteta na kome smo razradili odluke Partije u vezi sa ustankom, koje nam je meseca maja i juna 1941. godine preneo sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović i utvrdili naše neposredne zadatke. Odlučeno je da se produži rad na organizovanju oružanih akcija na teritoriji Peći, Kosovske Mitrovice i još nekih drugih mesta. U vezi sa ovim zadatkom počeli smo da odabiramo kadrove i formiramo jače partizanske odrede.

Istovremeno smo usvojili i zaključak da postoje svi uslovi za brzo izvršenje odluke CK KPJ da se rudnik »Trepča«, kod Kosovske Mitrovice, onesposobi da ga Nemci ne bi koristili za svoju ratnu mašinu. I ovu odluku CK KPJ preneo nam je Miladin prilikom svog povratka iz Beograda. On je istovremeno predložio da u duhu direktiva Partije organizujemo partizanski odred na Kopaoniku, jer su za to postojali realni uslovi. Na tim zadacima trebalo je da se angažuje Oblasni komitet preko jednog člana biroa. Izbor je pao na mene. Dobio sam sva potrebna uputstva i pred kraj prve polovine jula 1941. otputovao iz Peći za Kosovsku Mitrovicu. Snabdeo sam se sa lažnom objavom i

otputovao autobusom koji je saobraćao na liniji Peć – Srbiea – Kosovska Mitrovica. Dva-tri sata pre mog odlaska sastao sam se sa organizacionim sekretarom Oblasnog komiteta Borom Vukmirovićem, koji mi je saopštio poslednja uputstva.

Kad sam stigao u Kosovsku Mitrovicu odmah sam uspostavio vezu sa sekretarom Mesnog komiteta za srez mitrovački Ah Šukrijom, koji je ujedno bio i član Oblasnog komiteta. Ovu Organizaciju i mnoge njene članove upoznao sam još ranije, u toku mog ilegalnog rada na zadacima Oblasnog komiteta od 1938. pa do početka 1941. godine. "Vezu sam uspostavio istoga dana preko Boža Žarkovića i njegove sestre Dragice.¹

Upoznao sam Ah Šukriju sa odlukom Oblasnog komiteta i u dogovoru s njim sazvaio sastanak članova Mesnog komiteta. Održali smo dva ih tri sastanka i razmotrili stanje i uslove borbe partijske organizacije u Kosovskoj Mitrovici i njenoj bližoj okolini. Tom prilikom saopštio sam im i zadatak koji nam je postavio CK KPJ: da se onesposobi rad rudarskog preduzeća »Trepča«. U toku diskusije o tome došlo je do podvojenih mišljenja. Većina prisutnih članova komiteta smatrala je da ne postoje uslovi za izvršenje ovakvog zadatka. Istovremeno su me upozoravali da bi sprovođenje jedne ovakve akcije dovelo i do većih ljudskih žrtava, pa su izneli nekoliko svojih predloga koji su odudarali od direktive CK KPJ i odluke Oblasnog komiteta. Iznenadio me je takav njihov stav. Verovao sam da neću imati nikakvih problema, jer je ovaj komitet predstavljao jednu od najjačih i najspособnijih partijskih organizacija koja je imala dobre kadrove – hrabre i sposobne komuniste. Ne gubeći vreme tražio sam da mi omoguće vezu sa partijskom ćehjom u rudniku na Starom Trgu i da mi daju potrebno oružje da bih neposredno sa rudarima-članovima Partije izvršio povereni zadatak. Računao sam da tamo još uvek žive i rade dobri i iskusni članovi Partije, kao što su bili: Ibrahim Pervizi, Dane Brkljač, Jovanić, Labus, Tojaga, Mane i drugi. Tada je Šukrija izjavio da im veze sa rudnikom ne funkcionišu i da je rudnik pod vrlo jakim kontrolom gestapoa. Zato su predložili da se odluka o razaranju Trepče odgodi za kasnije, a da se u međuvremenu organizuje neka druga akcija. Našao sam se u situaciji da nisam znao šta da radim? Ustanak je počeo i razvio se u veliku borbu protiv okupatora u Srbiji i Crnoj Gori a mi nismo ništa učinili. O svemu sam obavestio Oblasni komitet.

Nakon dva dana doputovao je sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović da bi neposredno učestvovao u sprovođenju ovog velikog zadatka. Odmah smo održali nekoliko sastanaka

¹ Dragica Žarković poginula kao partizanka 1942. godine na teritoriji južne Srbije.

sa Mesnim komitetom na kojima su drugovi ponovili svoja ranija mišljenja. Na poslednji sastanak stigao je sa puta iz Crne Gore i organizacioni sekretar Mesnog komiteta Dušan Tomović. Istovremeno smo po nekim pitanjima u vezi sa ovim zadacima angažovali i predratnog člana Mesnog komiteta Božu Žarkovića, koji se za sve vreme našeg boravka u Kosovskoj Mitrovici brinuo za naš smeštaj. Moj zadatak bio je ne samo da sprovedem pomenutu odluku, nego i da ostanem na ovom terenu i da se uključim u rad i borbu partijske organizacije. Međutim, kad smo videli da se zadatak ne može izvršiti, morali smo da se odlučimo za neku manju akciju i zajedno sa Mesnim komitetom zaključili smo da se organizuje miniranje i onesposobljavanje žičare za prevoz rude od Starog Trga do fabrike Zvečan. Razradili smo plan i dali potrebna uputstva. Nastojali smo da se makar i jedna ovakva akcija uspešno izvrši, jer bi to izazvalo nesigurnost okupatora i u ovom delu naše zemlje, kao i poziv svim rodoljubima da se čim pre pridruže ustanku.

Akcija je pripremljena i oko 18. jula grupa članova Partije iz redova rudara i partijske organizacije Kosovske Mitrovice minirala je zvečansku žičaru, kojom prilikom je oštećeno nekoliko njenih stubova. Mada ta akcija nije u potpunosti uspela, ona je imala širok odjek u narodnim masama.

U međuvremenu, dok smo sa Mesnim komitetom pripremali izvođenje oružanih akcija, ja sam sa Dušanom Tomovićem otputovao na Kopaonik radi ispitivanja uslova i pripremanja organizovanja Kopaoničkog partizanskog odreda. Na ovom terenu nije bilo partijske organizacije osim nekoliko simpatizera koje je predvodio Sveta Trifunović. Tom prilikom u višerasovnom razgovoru zaključili smo da postoje uslovi za prihvatanje boraca iz »Trepče« i Kosovske Mitrovice, odnosno za organizovanje partizanskog odreda. Vratili smo se i izvestili Miladina i Mesni komitet o tome. Naš izveštaj je prihvaćen, pa je uskoro osnovan Kopaonički partizanski odred na čelu sa drugovima: Predragom Vilimanovićem, komandantom i Dušanom Tomovićem, političkim komesarom. Odred je u avgustu 1941. imao više od 100 partizana, koje su sačinjavali najborbeniji rudari »Trepče« i nekoliko članova Partije i »SKOJ-a iz Kosovske Mitrovice.

Na žalost, nismo mogli dalje opstati na ovom terenu. Bili smo prinuđeni da napustimo Kosovsku Mitrovicu na nekoliko sati pre izvršenja prve oružane akcije trepčanskih rudara. Otputovali smo putničkim vozom do Raške, odakle smo automobilom nastavili put za Berane (Ivangrad) kako bi se otuda vratili u Peć, gde je bilo sedište Oblasnog komiteta. Na tom putu doživeli smo težak udar. Bili smo nenaoružani i prilikom prebacivanja od Novog Pazara do Rožajskih šuma uhvatili su nas u

jednoj zasedi italijanski karabinijeri. Do ovoga je došlo, kako smo kasnije saznali, zbog izdaje tadanjeg sekretara Mesnog komiteta za Novi Pazar i jednog drugog vešto prikrivenog izdajnika iz Kosovske Mitrovice. Pošto su nas uhapsili Italijani su nas izveli pred njihov vojni sud, koji su kod Rožaja na brzinu formirali od oficira fašističkih vojnih jedinica, koje su se tih dana pripremali za napad na Berane i druga oslobođena mesta u Crnoj Gori. Saslušavali su nas i maltretirali. Na Miladina je vršen poseban pritisak da prizna od kuda smo i s kakvim ciljem došli na taj teren. S nama su zajedno uhvaćeni još tri člana Partije, koji su nam se u toku puta pridružili, i to: Gojko Tomić, profesor iz Nikšića, Stanko Danić, bankarski činovnik iz Beograda, Deva Hodža, srednjoškolac iz Novog Pazara kao i Mihailo Popović, vanpartijac, profesor iz Peći. Hivzija Čatović, koji je takođe bio s nama, uspeo je da izbegne hapšenje u gužvi koja je nastala prilikom našeg hvatanja. Za vreme ispitivanja pred fašističkim vojnim sudom, preživljavali smo teške trenutke. Ipak, i u toj situaciji, setili smo se da se u našoj grupi nalazi kao vanpartijac Mihailo Popović. Jednoglasno smo zaključili da je ispunjavao sve uslove da bude primljen u Partiju. Iskoristili smo jedan kraći predah između sednica suda i u nekom vlažnom i hladnom podrumu, gde smo bili zatvoreni, održali partijski sastanak. Tom prilikom smo odlučili da se Mihailo primi za člana KPJ, kako ne bi u rukama fašističkih zlikovaca umro kao vanpartijac. Bio je to svečan i dirljiv partijski sastanak. Mihailo Popović je ustao i s jedva primetnim suzama u očima izjavio da njegovo primanje u Partiju predstavlja za njega najveći doživljaj i da će *časno* preživeti poslednje časove života. Odmah iza toga ponovo su nas izveli pred vojni sud. I dok smo očekivali saopštenje da smo osuđeni na smrt desilo se nešto čemu se ni jedan od nas nije nadao. Predsednik suda (kapetan prve klase, po narodnosti Šiptar koji je komandovao jednom fašističkom jedinicom) pročitao je presudu kojom smo bili osuđeni na internaciju u koncentracioni logor Pećin – Albanija, gde će nam se nastaviti suđenje. Do ovakve presude došlo je, kako smo kasnije obavestili, pod uticajem jednog Šiptara koji je mnogo cenio Miladina Popovića. Vezali su nas i ukrcali u vojni kamion i sproveli s naoružanom pratnjom preko Kosovske Mitrovice, Peći i Prizrena u Albaniju. Međutim posle mesec i po dana, zahvaljujući angažovanju Oblasnog komiteta i pomoći nekoliko dobrih i hrabrih drugova iz Albanije bili smo oslobođeni.

Krsto FILIPOVIC

SA 1. BATALJONOM KRAGUJEVAČKOG - PARTIZANSKOG ODREDA

23. septembra 1941. formiran je u selu Lipnici 1. bataljon Kragujevačkog partizanskog odreda, koji je brojao oko 180 boraca, podeljeni u tri čete, a na teritoriji Knića, Gruže, Guberevca, Zakute, Gledičke pl., Dulena, Rekovca i područja istočno od Kragujevca.

U početku je najveća prepreka za bataljon bila nemačka straža u tunelu kod Vučkovice. Nemci su želeli da po svaku cenu zadrže žel. prugu prema Kraljevu, jer se ova neposredno vezuje za Grčku. Ovom prugom svakodnevno su krstarili blindirani nemački vozovi. Jedne septembarske noći (dva do tri dana posle formiranja) 1. bataljon je porušio prugu između žel. stanica Dragobraća i Vučkovića i tako onemogućio prolaz blindiranom vozu. Prekinuta je i telefonska linija, pa je straža u tunelu bila odsečena od komande u Kragujevcu.

Nemci su brzo intervenisali. Još u toku dana vozom punim radnika stigla je grupa Nemaca sa namerom da spoje prekinutu prugu. Tek što su radnici izašli iz vagona, otvorili smo vatru sa položaja koje smo zaposeli još u toku noći. Mašinovođa je u paničnom strahu poterao oklopni voz unatrag, ne sačekavši da se radnici popnu, pa su bih prisiljeni da jure za vozom, ostavljajući alat. Taj alat bio je sada naš plen i dobro nam je poslužio za rušenje pruge. U toku noći mi smo rastavili prugu, pa je naišao voz pun uglja i prosto se strmoglavio u provahju (200–300 m od tunela gde voz zaokreće prema Dragobraći).

Oko 13 časova, 26. i 27. septembra, iz Kragujevca je opet došao blindirani voz, ali je lokomotiva bila prikačena pozadi, gurajući blindirane vagone. Prolazeći pored stanice Dragobraća, Nemci su nasumce otvorili vatru po šumarcima iz pušaka, mitraljeza i malog topa (kalibra 35 mm), koji se nalazio na trećem vagonu. Pritajili smo se u jednoj uvali dok se voz

nije približio, našoj zasedi, a onda smo odgovorili sa nekoliko rafala iz naših »zbrojovki«, gađajući lokomotivu. Nemci su konačno odustali od namere da spoje prugu.

Nemačka posada kod tunela pucala je sa oba ulaza skoro ceo dan, iako ih nismo napadali. S pucnjavom nisu prestajali ni u toku noći, kada su s vremena na vreme kratkim rafalima parali noćnu tišinu razbijajući strah. Prema podacima kojima smo raspolagali, na svakoj strani tunela bilo je po 30 Nemaca. Oba ulaza su bila dobro osigurana rovovima sa kamenom zaštitom, a iznad tunela su bili bunker.

Posle 24 časa u zasedi, sa dve čete izvršili smo prepad na tunel. U svakoj četi bilo je po 65 boraca. Posle prvih naših plota Nemci od Knića napustiše bunker i sjuriše se u tunel, bežeći prema suprotnom ulazu, dok su oni od Dragobraće pucali skoro iz svih oruđa. Naša četa je pošla preko sela Vučkovice i uspela se na greben ispod koga je tunel. Negde na sredini bio je ugrađen ventilator za provetravanje tunela, za koji je znao naš borac Barlov, pekarski radnik,¹ inače rodom iz sela Vučkovice. Brzo je pronašao otvor i u njega ubacio jednu, a zatim i drugu ručnu bombu. Iznenadna eksplozija u tunelu unela je paniku među Nemce, koji napuštaju tunel i pod zaštitom mraka beže dolinom reke Lepenice u Kragujevac. Odlučismo da jednu avionsku bombu uvučemo u tunel, podmetnemo je na prugu i kad naiđe voz da ga u tunelu uništimo. Međutim, čuvar tunela, koji nije pobeo zajedno sa Nemcima, izvestio nas je da treba da naiđe voz iz Kraljeva sa izbeglicama, što nas je navelo da odustanemo od ove akcije. I stvarno, posle sat-dva naišao je voz pun žena i dece što nas je ozbiljno potreslo, jer da smo taj voz uništili grizla bi nas savest da smo naneli štetu našem sopstvenom narodu. U međuvremenu iz Kraljeva su naišla tri kamiona sa Nemcima. Naše obezbeđenje na ulazu u tunel ubacilo je jednu bombu u kamion, što je nanelo dosta žrtava neprijatelju, a mi smo nastavili sa rušenjem tunela.

Zauzevši tunel, naš bataljon je zaplenio nekoliko desetina bombi od 200 kilograma, koje smo kasnije upotreбили za rušenje mostova. Pomoću njih su porušena i oba ulaza u Vučkovičkom tunelu. Nemci su još nekoliko puta pokušavali da dođu do tunela, ali su uvek nailazili na naš otpor, pa je tunel sve do povlačenja odreda bio u rukama partizana. Nemci su bili prinuđeni da sav transport od Beograda ka Skoplju obavljaju, isključivo, preko Lapova i Niša.

II vreme ovladavanja Vučkovičkim tunelom već smo porušili sve mostove na drumu Kragujevac – Kraljevo, a na mno-

¹ Barlov je poginuo aprila 1943. godine na Drini (brdo Kapak) pri završetku IV neprijateljske ofanzive u borbi sa Italijanima.

gim mestima i prekopali drum, čime je saobraćaj na ovoj relaciji bio sasvim onemogućen. U početku nismo znali da palimo zaplenjene bombe, jer su bile tako podešene da im se pri bacanju iz aviona upaljač okrene prema zemlji, pa čim dodirnu, neki tvrd predmet dolazi do eksplozije. Prvu od tih bombi iskoristili smo za rušenje betonskog mosta na mestu zvanom Kozujevo (500 metara južno od Kragujevca). Ispod mosta sazidali smo gomilu slame i drva, a preko ovog postavili bombu sa upaljačem podignutim uvis. Zapalili smo slamu i udaljili se od mosta. Bomba se zagrejala i eksplodirala, raznevrši sredimi mosta na sitne komadiće, a okolne zidove sručivši u propust. Ovakav način paljenja bombi tražio je mnogo vremena, pa su drugovi, koji su ranije radili u Vojno-tehničkom zavodu, pronašli praktičnije rešenje. Prvo su napravili udarnu iglu, a zatim dve poluge koje su bile savijene i podešene da se pored upaljača pričvrste na bombu. Gornja prečaga je bila probušena, te je vrh igle bio uperen pravo na upaljač, a sa strane je bila nameštena jedna puščana opruga, koja bi se pri najmanjem dodiru opustila, vrh igle udario bi upaljač i izazvao eksploziju.

Naši konstruktori upaljača za bombu pobrinuli su se da se prilikom eksplozije ne povredi lice koje rukuje bombom. Za to nam je poslužila telefonska žica, koju smo preko posebne polužice pričvršćivali za oprugu okidača i sa potrebnog udaljenja. potezali oprugu upaljača.

Pre rušenja tunela, vršili smo česte prepade na železničke stanice na pruzi Kragujevac – Kraljevo, ustavljali vozove, palili vagona, a železničare opominjali da ne služe okupatoru. Zajedno sa 2. bataljonom ustavili smo dva voza sa po tridesetak vagona: jedan koji je išao od Kragujevca prema Škoplju i bio natovaren avionskim motorima, lopatama, asovima i krampovima; drugi, koji je od Raške vozio ugalj za Nemačku. Oba voza sačekali smo na stanici Gruža, prisilili mašinovođe da kompozicije odvezu jedan kilometar od stanice, da ih punom parom upute jednu na drugu, stim da prebacivanjem mehanizma lokomotiva na najveću moguću brzinu, iskoče iz voza. Radi sigurnosti da će mašinovođe postupiti po našem zahtevu, komesar bataljona Dušan Korać je ušao u jednu, a komesar odreda Sava Radojčić u drugu lokomotivu i zajedno sa mašino vođama iskakali u momentu kad je to trebalo. Sava je tom prilikom povredio nogu i dugo vremena posle toga ramao. Sudar je bio tako strahovit da su lokomotive probile jedna drugu, a vagoni se zapalili. Istovremeno smo demolirali ostale železničke stanice na ovoj pruzi, pa je saobraćaj bio ukočen tri dana.

Početkom oktobra 1941. štab 1. bataljona Kragujevačkog; partizanskog odreda doneo je odluku da onesposobi železničku stanicu u samom Kragujevcu. Pošto smo od naših obaveštajaca

saznali da se na stanici nalazi samo jedan vod Nemaca, koji drži stražu pred magacinom i na samom ulazu u stanicu, izradili smo plan za napad. Za svaku sigurnost, dan pre napada uputili smo omladinca Dušana Subakića, preobučenog u ženske haljine (na glavi je imao maramu, na nogama opanke, grudi smo mu napravili od kudjelje, a preko ruke je nosio korpu sa šljivama) da proverí navode naših obaveštajaca. Ovako prerusen, a sem toga još i golobrad, ličio je na neku seljančicu. Zamenik komandanta bataljona Prvoslav Vasiljević trebalo je sa većom grupom da pođe prvi prema Senjaku, gde se nalazila pekara u kojoj se izrađivao hieb za nemački garnizon i da napadne fabriku konzervi, koja je takođe radila samo za Nemce. Na ovaj način hteli smo da skrenemo pažnju Nemaca na Senjak i fabriku konzervi, da bi bataljon za to vreme mogao lakše da napada železničku stanicu, koja se nalazila na suprotnoj strani grada od Senjaka.

Stigli smo u selo Trmbas gde smo obavešteni od seljaka da se u zgradi škole smestila četnička grupa Toze Muštiklara, koji je inače važio kao naslednik »Tandin« koga smo pre toga streljah. Odmah smo opkolili školu, brzo zarobili svih 17 četnika ali nam je Muštiklar ipak uspeo da pobegne. (Streljan je tek posle oslobođenja kao krvnik naroda koji nije mogao imati nikakvog opravdanja za svoja nedela.) Kako smo se i dogovorili, Subakić nas je po završenom izviđanju našao u selu Trmbasu i doneo vrlo povoljne vesti. Nesmetano je prošao pored stanice i tom prilikom uočio 3 stražarska mesta. Video je u kancelariji šefa stanice i manju grupu Nemaca kako bezbrižno časkaju, verujući da su tu potpuno sigurni od partizana. Kao komandant bataljona bio sam zadužen da u napadu rukovodim grupom koja je išla preko igrališta »Radničkog«. Komesar bataljona Dušan Korać je sa 25 drugova trebalo da napada od »Silosa«. Prvoslav je trebalo da počne, sa manevrom pola sata pre našeg napada, kako bi blagovremeno skrenuo pažnju Nemaca i olakšao našu akciju na razbijanju staničnih uređaja i paljenju transportnog magacina. Pošto je trebalo da pređe duži put, Prvoslavova grupa je pošla iz Trmbasa nešto ranije od grupe koja je trebalo da izvrši prepad na stanicu. Moja i Koraćeva grupa prišle su neprimećeno na 500 metara do železničke stanice, jer su se kukuruzi još brali pa stabljike još nisu bile posećene. Napad je počeo oko jedan sat po ponoći; Prvoslavova grupa je otvorila vatru ka Senjaku, alarmirajući Nemce na uzbunu. Odmah se začulo zujanje motora – tenkovi su, potresajući tursku kaldrmu kragujevačkih ulica, žurili prema Senjaku.

Međutim, kod železničke stanice nije išlo po planu kao ikod Senjaka. Uoči samog napada, na stanicu je stigla jedna nemačka jedinica, na putu za Lapovo, gde se nije smela preba-

civati noću jer je pruga Kragujevac – Lapovo bila pod intenzivnim udarom 3. bataljona našeg odreda. Zato je ova nemačka jedinica i zanoćila u Kragujevcu i razmestila se delom na železničkoj stanici, a delom u zgradi Zemljoradničke banke »Pantović« (preko puta železničke stanice).

Grupa koju sam predvodio nije očekivala da će naići na Nemce pre železničke stanice. Na samom ulazu u banku stajao je nemački stražar, oslonjen na stogodišnje jasenovo drvo. Kuke je zaturio na leđa, držeći za vrat kundak puške koja se remnikom zategla na ramenu. Drugi stražar je stajao na samoj verandi, kod ulaznih vrata banke. Mi smo se kretali duž ograde, ubeđeni da nas stražari još nisu primetili i nismo obraćali pažnju na banku, jer po našim podacima tamo nema vojske. Najednom se našao pred zamišljenim nemačkim stražarom, koji tog trenutka ne samo da me nije primetio, već nije ni pretpostavljao da će se sukobiti s partizanima. Brzo mu otehu pušku i povukoh od stabla, na koje je bio naslonjen. Pokuša da mi se istrigne ali mu ja prekratih život. Za to vreme su pristizali i ostali partizani, ne znajući šta se ispred njih događa. Stražar koji je stajao na ulazu banke odmah je uperio pušku prema partizanima, ali nije stigao da opali. Pogodilo ga je zrno iz puške Dragana Milosavljevića (ranije aktivnog podoficira), čijem vojničkom oku nije izmakao ovaj nemački vojnik. Nemačac se jaučući skotrljao niz stepenice. Posle dva naša pucnja i jauka ranjenog stražara među nemačkim vojnicima nastalo je komešanje. Čuo se zvižduk pištaljke sa gornjeg sprata železničke stanice, a s krova je izbačeno nekoliko crvenih raketa. Grupa partizana koja je likvidirala stražare trebalo je da pređe još oko 50 metara do cilja. Nemci su za to vreme zauzeli položaje na prozorima stanice.

Grupa, koju je vodio komesar bataljona Korać, jednim hicem je takođe uspela da likvidira stražara s druge strane železničke stanice. Bora Antić je zbrojovkom vrlo brzo oterao Nemce sa prozora stanice, Ljubez Marić je uspeo da kroz prozor koji je bio okrenut prema gradu ubaci ručnu bombu, pa se iznutra čuo jauk. Osim nekoliko raketa koje su ispalili, Nemci nisu davali nikakav otpor. Izgleda da se nisu nadali tolikoj našoj smelosti. Bacili smo nekoliko bombi u odeljenje gde su stajali uređaji i signali, ali magacin nismo zapalili. Povukli smo se bez ikakvih gubitaka, osim što je malo po čelu okržnut metkom Miodrag Jovanović Korčagin.

- Ova naša akcija unela je strah među Nemce. Kasnije su, da bi se osigurao, porušili sve zgrade oko stanice, a svake noći su ispaljivah po stotinu rafala u pravcu šume Košutnjak.

Od septembra do Prve svoje ofanzive Nemci nisu pokušavali da oko Kragujevca uspostave drumski i železnički saobraćaj. Sve su stanice bile onesposobljene, a mostovi i tuneli razrušeni. Jedino što su nekoliko puta dejstvovali s artiljerijom, u širem pojasu Kragujevca, ali je to bilo samo uzaludno trošenje municije.

Novembra 1941. dok se naš bataljon obračunavao sa Gordićevim četnicima oko Rekovca, Nemci su jednog dana došli u Gružu i zapalili kuću Pere Brke, predsednika narodnooslobodilačkog odbora Gruže. Nisu ga zatekli kod kuće, pa su rekli meštanima da će ponovo doći da ga potraže, preteći da on ne može izbeći njihovu kaznu. Obavešteni da su Nemci iz Kraljeva došli u Gružu s namerom da osposobe Vučkovički tunel, a pošto su se Gordićevi četnici povukli prema Trsteniku, sakupili smo naš bataljon i krenuh prema Gruži. U Dulenima smo zatekli deo 3. bataljona koji je napustio svoj teren, jer su jake nemačke snage sa nedićevcima, ljoćićevcima i četnicima čistile područje od Lapova prema Kragujevcu. Pre svanuća, 7 novembra, smo stigli na brdo Balosavsku glavicu, zaposeli je i pristupili rušenju mosta preko reke Gruže. Avionsku bombu smo postavili ispod samog mosta, žicu za potezanje upaljača izvukli smo na nekih 200 metara i čekah. Oko 11 sati naišao je blindirani voz od Kraljeva iz čijih su vagona virile topovske cevi, a lokomotiva postavljena pozadi kompozicije nije vukla već gurala vagone. Na otvorenoj platformi, do same lokomotive, bili su radnici pripremljeni da opravljaju tunel. Pre prelaska reke Gruže, gde ona pravi veliki luk oko Glavice, Nemci su se razvili u strelce prema nama. Sačekali smo dok se nisu približili železničkom mostu, pa smo osuli vatru. Lokomotiva je prosto milila po šinama, primičući voz našoj zasedi. U to vreme smo imali dva tromblona za bacanje bombi. Nekoliko bačenih bombi palo je na samu kompoziciju, koja je počela da se povlači iz dometa naše vatre. Nemci koji su išli u streljačkom stroju, videvši da se mašina povlači, takođe su počeh da beže, ostavljajući mrtve. Prvi put smo videli kako Nemci bežeći bacaju oružje i vojničku spremu i ostavljaju mrtve. Tu smo pored pušaka i automata zarobili i jedan »šarac«. Most je bio oštećen od bombe.

Sve do našeg povlačenja sa teritorije Kragujevačkog okruga Nemci više nisu pokušavali da oprave prugu Kragujevac – Kraljevo i Vučkovički tunel.

Vojislav Voja RADIC

GESTETNER ZA TEHNIKU OK ZAJEČAR

U zaječarskom okrugu se u leto 1941. godine pokazalo kao neophodno da se što više razvije partijska tehnika radi efikasnijeg upoznavanja ljudi sa herojskom borbom naših partizana, sa nedelima okupatora, kao i sa događajima u svetu. Sredinom avgusta 1941. godine pozvao me je u Zaječar Milenko Brković Crni, sekretar Okružnog komiteta, i dao mi zadatak da idem u Beograd i preuzmem od drugova iz beogradske organizacije jedan geštetner. Dobio sam novac za kartu i kratko uputstvo: »Hrabro guraj i na svaki način donesi taj geštetner, jer nam je jako potreban.« Dobio sam i javku za drugove koji će mi dati mašinu za umnožavanje letaka. Sećam se da je javka bila: u jednoj ruci treba da držim đlačku torbu, a u drugoj novine savijene u trubu; tačno u 7 časova ujutru da budem na čošku ulice koja ide iza Karađorđevog parka. Drug, s kojim je trebalo da se sastanem, morao je da ima slične stvari kao i ja, po čemu ću ga i prepoznati. Kad mu budem pristupio, morao sam ga pitati: »Gde se nalazi gradska bolnica?« Na ovo pitanje trebalo je da mi odgovori: »Na krovu Generalštaba«.

Izgledao sam pomalo čudno: sa kratkim pantalonama, bez legitimacije, a i bez iskustva za ovakve zadatke. Do tada sam u Beogradu bio samo jedanput, sa nekom đlačkom ekskurzijom. Ponosan što je baš meni poveren ovakav zadatak, iako sam tek dva meseca pre toga primljen za člana KPJ, krenuo sam u Beograd. U putu sam sve više shvatao ozbiljnost i odgovornost zadatka. Ali, mi je vehko zadovoljstvo pričinjavalo saznanje što bi teško ko mogao i da nasluti kakav mi je zadatak poveren pošto sam kao dečak bio veoma malo sumnjiv. Negde ispred Niša sreo sam se u vozu sa svojim školskim drugom Aleksan-

drom Ilićem, koga smo iz milošte zvali Šandor.¹ Nas dvojica smo se znali i kao skojevci. On je tada radio na železnici, pa je i u vozu imao na sebi železničku uniformu. Bili smo srećni što smo se videli, te smo o svemu pričali, a najviše o našoj borbi. Čuvao sam se da mu ista kažem o poverenom zadatku. On mi ni jednom reči nije kazao da putuje dalje od Niša.

Na niškoj stanici smo se pozdravili i razišli, svaki na svoju stranu. Popeo sam se u voz za Beograd i prolazeći kroz vagone brižljivo izbegavao svaku gužvu kako bi nesmetano stigao tamo gde su me poslali. Moje iznenađenje nije bilo malo kada sam se u vozu ponovo sreo sa Sandorom negde oko Paraćina. Sada je situacija postala malo komplikovanija, jer se pokazalo da smo kao članovi SKOJ-a, a i kao školski drugovi, jedan drugome rekli neistinu prilikom silaska na niškoj stanici. Počeli smo jedan drugog da uveravamo kako je slučajno ispalo da moramo produžiti put do Beograda. On je imao svoje, a ja pak svoje razloge. Malo pomalo, kroz razgovor nam je promakla poneka aluzija na rat, ilegalan život, na konspiraciju i si., pa smo na kraju došli do istog zaključka. A onda se samo po sebi otkrilo da idemo po istom zadatku u Beograd.

Za nas je to bio samo dokaz više da je Crni želeo da gestetner na svaki način dođe u Zaječar. Šaljući obojicu za Beograd, Milenko Brković Crni je računao da će bar jedan uspeti. Zato kad smo videli o čemu se radi odmah smo u vozu napravili plan da zajednički izvedemo zadatak.

Prva neprijatnost za nas bila je što je naš voz stigao dosta rano u Beograd, a mi nismo imali gde da svratimo. Da bismo dobili u vremenu pošli smo prema Terazijama da se prošetamo dok ne dođe vreme za sastanak. Međutim, Terazije su bile blokirane od Nemaca. Pošli smo Gepratovom ulicom vodeći računa da na vreme budemo kod Karađorđevog parka, gde se nismo smeli dugo zadržavati, pa bi i svako zakašnjanje značilo rizik da zadatak ne izvršimo, a s tim smo najmanje računali. Kad smo došli na mesto sastanka čekala nas je nova nezgoda. Drug koji nas je očekivao zastao je nedaleko od ugla, držeći ugovorene znake. On je kod mene uočio ugovorene znake, ah sam ja bio u društvu čoveka sa uniformom, što je bilo dovoljno da posumnja.

Shvativši zašto se drug dvoumi, odvojio sam se od Šandora i krenuo prema drugu, objasnivši mu posle izgovorene javke da smo nas dvojica došli po istom zadatku. On nam je zamerio što nismo vodili računa o svakoj pojedinosti, a zatim smo sva trojica pošli Nebojšinom ulicom koja vodi istočnom

¹ Aleksandar Ilić Šandor poginuo kao borac Timočkog partizanskog odreda februara 1943. godine.

stranom Karađorđevog parka. Požurivani od druga zaustavili smo se kraj jedne ograde koja je bila urasla šva u zelenilo. Odatle nam je neki čovek, kome nismo ni videli lice, dodao poveći paket uvezan kanapom i dva manja paketića uvijena u. novine. Pozdravljajući se s nama, drug nam je ukratko objasnio: »Ovo je geštetner – pazite ga, a ovde je prvi broj biltena Glavnog štaba. Zdravo i srećno!« – izgovorio je odsečno i udaljio se od nas.

Sandor i ja smo ostali sami. Paketiće 'sa biltenima smo stavili u nedra, a onaj veći prihvatili jedan s jedne, a drugi s druge strane i pošl prema Slaviji. Nisam ni pretpostavljao da će se sve tako uspešno završiti. I pored toga što smo bih okruženi neprijateljem, uprkos teških uslova za ilegalan rad, ova veza je funkcionisala besprekorno. Dok smo iš ka Slaviji, naše zadovoljstvo je sa svakim korakom raslo, jer nam je izgledalo da smo gotovo sasvim izvršili zadatak. Mada smo najpre odlučili da idemo pravo na železničku stanicu, usput smo se predomislili i pošl kroz grad da ga malo razgledamo. Idući prema Terazijama primetili smo da većina ljudi koja dolazi otuda uznemirena. To nas je začudilo, ah nam i objasnilo zašto je taj kraj jutros bio blokiran. Toga dana su na Terazijama bila obešena petorica rodoljuba. Bio je to strašan prizor.

U tom ogorčenju na neprijatelja obuzela nas je strepnja pri pomisli kako ćemo izvršiti naš zadatak. Na razgledanje grada, smo i zaboravili, a sva nam je pažnja bila skoncentrisana na geštetner. Požurili smo prema železničkoj stanici. Naš predašnji mir i zadovoljstvo pretvorili su se u veliki nemir i brigu kako ćemo odneti geštetner do Zaječara.

Činilo nam se da svi u nas gledaju i da će uskoro saznati, i ko smo i šta nosimo. Žurili smo se i valjda usled te žurbe neki deo geštetnera se rasklatio. Da li je to bila računica od geštetnera ih nešto drugo nismo mogh da utvrdimo, tek iz paketa, se dosta jasno čula lupa pri svakom koraku. Izgledalo nam je da su i oni bilteni počeli sve glasnije da šušljaju u nedrimar osećali smo kako nam srce sve jače bije. Laknulo nam je kad smo ušli u železničku stanicu, ali zakratko. Toga dana je neka velika nemačka jedinica išla posebnom vojnom kompozicijom na put, pa je stanica bila preplavljena Nemcima.

Nastalo je šetanje geštetnera s jednog kraja perona na drugi, pošto je civilima naređivano da se pomeraju čas na ovočas na ono mesto. Najzad smo stigli do našeg voza. Stalno sam mislio kako ćemo preneti paket, kako ćemo izbeći kontrolu u vozu i šta će biti ako otkriju geštetner. Mogh smo geštetner staviti u drugi kupe, pa samo motriti na njega. Ukoliko bi ga otkrili mi bismo se kao i ostali putnici izgovarali da nije naš.

Ali Brković je kazao: »Na svaki način donesite taj geštetner«. Znači ni pomisliti da je dovoljno što bismo se sami mi vratili!

Šandoru je sinula spasonosna misao. Hitro me je povukao za sobom te smo pred polazak voza otrčali do službenih kola. Tamo je bilo i Nemaca, ali i naših železničara. Službena kola bila su puna raznih stvari, pa i vojne opreme i oružja, jer je jedan deo Nemaca išao i našim vozom. Tek tada sam shvatio šta je Šandor naumio. On je ubacio i naš geštetner pored svih onih stvari, zamolivši jednog železničara da pripazi na paket. Rekao je da mu ovako velik paket smeta da komotnije putuje u kupeu. Nemač koji je bio u službenim kolima gledao je okolo podignute glave preko krovova kuća, kao da ga se malo tiče šta rade beznačajni ljudi. Baš pored njega u službenim kolima smestio se i naš geštetner.

Probijajući se kroz gužvu uskočili smo u voz, pritiskujući svežnjeve biltena koji su u našim nedrima šuškah pri svakom pokretu. Ceo put sam prestajao naslonjen na prozor; gledajući napolje pritiskivao sam biltene da manje šušte, dok mi je promaja hladila od sunca upaljeno hce, sa koga se slivao znoj. Šandor je s vremena na vreme osmatrao da li nema kakve gužve na delu voza oko službenih kola. Naoružane patrole Nemaca su se smenjivale, zavirujući po kupeima voza. Vozne karte su nam bile u redu, a naš dečakli izgled nije pobuđivao veliku pažnju neprijatelja.

Kad smo stigli u Niš Šandor je prebacio geštetner u službena kola voza koji je odlazio za Zaječar, čime je bio rešen najteži problem. U Knjaževcu smo se rastah, jer sam ja sišao s Voza, a on je produžio put, i u Zaječaru predao geštetner Brkoviću. Zadatak je bio uspešno izvršen. Tehnika OK Partije u Zaječaru je dobila geštetner, koji joj je bio neophodan.

Svetislav MILENKOVIC TISA

SJEĆANJE NA USTANIČKE DANE 1941. GODINE

Selo Vučica kod Danilovgrada, kao i susjedna sela, čudno je izgledalo poslije aprilskog sloma. Stari borci sa Dečića, Grahova, Skadra i drugih poprišta bih su žalosni i pokunjeni. Nijesu naučili da se tako lako gubi otadžbina. Stari Novak Bobičić govori: »Pa da smo se mi, starci, sa štapovima borili, ne bi na ovaj način otadžbinu izgubili. Mi smo uvijek imali pouzdanje u svoje vojskovođe, ah ovi sada sramotno izdadoše. Bolje su se naše žene borile na Skadru nego oni«.

Dok su stariji na ovakav način ispoljavali svoj bijes zbog sramne kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, mi mlađi smo se bavili konkretnijim problemima.

Povratkom vojnika sa fronta, dolaskom činovnika koji su službovali u drugim krajevima zemlje i đaka otpočeli su organizovani sastanci na kojima se diskutovalo o situaciji i mjerama koje bi trebalo preduzeti. U selu je postojala skojevska organizacija preko koje smo upoznati sa direktivom Partije o pripremanju za oružanu borbu. Organizovana je i udarna grupa, uglavnom od skojevaca i simpatizera Partije, i odmah se otpočelo sa prikupljanjem oružja.

Gotovo svaki od nas imao je ponešto od naoružanja, koje je tada smatrao hćnom svojinom. Bilo je pojedinaca koji su počeli i da trguju oružjem. Kupci su bih većinom iz onih krajeva gdje se nijesu zatekla skladišta prilikom kapitulacije. Bilo ih je čak i iz Sandžaka. Ubrzo je uslijedila partijska direktiva da niko ne prodaje oružje. Pošto se toga nijesu svi pridržavali, preko sekretara skojevske organizacije Mihaila Bobičića, a docili je preko Lazara Bobičića, postavljen nam je zadatak da kupce oružja na neki način odstranjemo iz sela. Isto tako trebalo je da se borimo protiv česte pucnjave koja je u to vrijeme bila uzela prilično maha. Ubrzo se pristupilo prikupljanju oružja

da bi se čuvalo na jednom skrovitom mjestu. Ovo je u početku išlo prilično teško. Pojedinci su se nerado odvajali od pušaka, pištolja, pa čak i bombi. Najzad je postignuta neka vrsta kompromisa. Svaki je zabilježio svoje oružje, koje je, u slučaju potrebe, mogao da uzme. O skladištima oružja brinuli su se Stevo i Dragiša Bogetić i Mihailo Bobičić. Organizovana je obuka u rukovanju oružjem sa mladićima, pa i djevojkama, koji nijesu služih vojsku. Vežbanje u rukovanju puškama i puškomitraljezom izvodili smo u Dugom dolu kod Taraša, a u bacanju bombi kod Pelovanče. Instruktori su bili Dušan Sekulić i Ilija Bobičić.

U to vrijeme Italijani su se osjećali prilično spokojno. Često su po dvojica bezbrižno prolazili kroz sela, pljačkajući kokoške i druge stvari koje su im dolazile do ruku.

Prvih dana jula Mihailo Bobičić je u razgovorima sa pozdanim pojedincima, pa i sa mnom, žehao da čuje kako bi narod reagovao u slučaju napada na Italijane. Iz tih nevezanih razgovora nije se moglo zaključiti kada bi se sa napadima otpočelo.

Četrnaestog jula uveče dok smo održavali sastanak upadoše Mihailo Bobičić i Dragiša Bogetić i razdijeliše nam oružje koje su donijeli. Mihailo zatim reče da pođemo za njim. Niko ne pita kuda. Znao smo da predstoji neka akcija. Na Porotištu smo zatekli Lazara i Milana Bobičića i Bogdana Radonjića. Bilo nas je ukupno deset. Lazar nam je tu ukratko objasnio da ćemo produžiti u pravcu Spuža, a kasnije dobiti konkretan zadatak. Na Ljutotuku nam je rečeno da ćemo napasti žandarmerijsku stanicu u neposrednoj blizini. Očekivao smo da ćemo ići na Spuž. Određene su patrole koje će kontrolišati lijevu obalu Zete u pravcu Danilovgrada. Čim su nas osjetili, žandarmi su se razbjegli. Predao se samo komandir stanice Bogdan Braletić, koji je inače bio povezan sa ustanicima i pridružio se našoj grupi.

Za vrijeme napada na Spuž i borbi kod Stologlava i Ćuriova, koje su vođene 15. jula, naša grupa je imala zadatak da postavi zasjedu kod sela Gorice i spriječi eventualni ispad Italijana iz Danilovgrada.

Prve pobjede nad Italijanima izazvale su toliko oduševljenje da je već prvog, a naročito drugog dana, pohitalo u borbu i staro i mlado. Tako su se 17. jula u selu Gorici, u voćnjaku Toka Pavhčića, okupila okolna sela. Trebalo je formirati čete i izabrati rukovodioce, i to na stari crnogorski način. Kandidati su isticala pojedina bratstva. Ispod svake voćke nalazila se po jedna grupa ljudi. Svaki je žehao da bude izabran njegov bratstvenik. Poslije konsultovanja iz grupa su se izdvajali pojedinci radi dogovora sa drugim grupama. Tako su se postepeno formirale desetine, vodovi i konačno četa. Za komandira čete predloženi su Marko Simonović, Milutin Vučković i Lazar Bobičić.

Konačno je izabran Lazar Bogetić, kapetan bivše jugoslovenske vojske, a za komandira našeg voda Lazar Bobičić. v .

Poslije oslobođenja Danilovgrada, 20. jula, u kojem smo zaplijenili veće količine oružja, municije i ratne opreme, počelo se sa pripremama za odlazak i na Podgoricu, gdje su se već borile naše jedinice na Veljem brdu i susjednim položajima.

Do sela Gorice išli smo pješice; tu nas je čekalo iznenađenje — zaplijenjeni kamioni koji su nas prebacili na Velje brdo. Oduševljenje je bilo toliko da su se i pojedini starci suom peli u kamione. Niko ih nije mogao spriječiti da ne pođu u borbu. Pjesma, blagoslovi starijih, uzvici radosti pratili su nas: duž čitavog puta.

Jutro 21. jula zateklo nas je na vrhu Veljeg brda. Borba je već bila počela. Prikrivajući se spuštamo se niz brdo. Poshje nekoliko stotina metara pala je komanda da se zaustavimo. Ona nas je začudila, jer su Italijani ispred nas bili prilično udaljeni.

Oko nas zvižde mitraljeska zrna. Prvi put, kao i mnogi drugi, učestvujem u borbi. Vidimo Lazara Bogetića, bivšeg kapetana, a sada našeg komandira, kako stoji na jednoj stijeni. Smatramo da je hrabar i to nam imponuje. Niko ne slući da će poshje kraćeg vremena poći u neprijateljske redove.

Dok se na hjevom krilu, gdje je neprijatelj usmjerio svoje glavne snage i vršio velik pritisak, vodi jaka borba, kod nas je samo prepucavanje. Niko nam ne daje određen zadatak. Posmatramo kako se Italijani kreću poljem ispod Veljeg brda u velikim grupama. Kod nas opah poneka puška, ali bez jačeg efekta. Desno su jedinice Lješkopoljskog bataljona, ali se ni njihovo dejstvo — bar onih bliže nama — nije naročito osjećalo. Mi svi, zajedno sa komandrom voda, osjećamo da nijesmo posjeli dobar položaj da bismo uspješno pomogli naše snage na hjevom krilu, koje vode teške borbe. Međutim, komandir čete nam ništa ne naređuje, a ni mi samoinicijativno ništa ne preduzimamo.

Italijanima stalno pristizhe pomoć. Iskravaju se u polju iz kamiona i u streljačkom stroju nastupaju ka našim položajima. Čudimo se zašto ne dejstvuje naša artiljerija. Pretpostavljamo da naši žele da puste neprijatelja što bliže, pa da iznenada, uz podršku artiljerije, pređemo u protivnapad. Međutim, prevarili smo se. Narodni izdajnici su se već postarali da iz zatvarača povade udarne igle i tako onesposobe desetak topova koje smo zaplijenili kod Danilovgrada.

Sva neprijateljska pojačanja, koja su stalno pristizala, usmjerena su na naše lijevo krilo, duž komunikacije Podgorica — Danilovgrad. Sati prolaze, a ni mi ni Lješkopoljci, koji su u dodiru sa nama, ne vršimo jači pritisak na Italijane da bismo olakšali našima na hjevom krilu.

Velika je vrućina, a nalazimo se u kamenjaru, bez kapi vode. To nepovoljno djeluje na pojedine manje disciplinovane borce, koji sami napuštaju položaj u potrazi za vodom.

Po podne Italijani se približuju našim položajima, a našeg komandira Lazara Bogetića nigdje nema. Posljednji put smo ga vidjeli jutros kako se junaci na onom kamenu. Vodnik Lazar Bobičić nam kaže da nema veze sa njim.

Neprijatelj je sve bliže — uz jaku artiljerijsku vatru podilazi i našim položajima. Tek sada smo od komandira voda Lazara Bobičića dobili konkretan zadatak — da vatrom odbijemo Italijane. Imamo dobre zaklone, ali slabu preglednost. Zato gađamo neprijateljske vojnike koji su dalje od nas, dok su oni bliži zaklonjeni kamenjarom.

Italijani ne žure. Bez obzira na odnos snaga napade su pripremali i podržavali jakom artiljerijskom vatrom. Od eksplozija granata u kamenjaru se dižu oblaci dima i prašine. Zahvaljujući dobrim zaklonima na našem dijelu položaja nijesmo imali gubitaka, čak ni lakše ranjenih. Kada prestade artiljerijska vatra, primijetismo kod neprijatelja neko komešanje. Po naređenju vodnika Lazara Bobičića bacamo bombe, ah ne znamo da h pogađaju cilj. Ipak, po galami i komešanju Italijana zaključujemo da bar poneka padne i među njih. I neprijatelj nam odgovara bombama, ah bez efekta.

Italijani ponova otvoriše artiljerijsku vatru po našim položajima. Lijevo, duž komunikacije prodiru sve dublje. Stanje je veoma kritično, a komandira čete nigdje čuti ni vidjeti. Taj vojni stručnjak se sakrio negdje u rupu i možda se raduje uspjehu Italijana. Borci su prepušteni sami sebi.

Kod nas se pojedinci i grupice povlače. U sumrak 21. jula naše grupe oko Mihaila Bobičića i grupa Martinića zadržali su se na vrhu Veljeg brda, gdje su se u toku noći prikupile i druge grupe. Očekujemo naređenje i dalji ishod događaja. Međutim, borba za Velje brdo je završena, a mi osjećamo da nijesmo sve učinili da olakšamo lijeyom krilu gdje je bilo najteže, iako su za to postojali uslovi. Za to je najviše kriv komandir čete, koga smo zbog stručne spremlje kao bivšeg oficira izabrali.

Ujutro 22. jula iz pozadine su pristigle nove grupe ustanika. Neprijatelj nam je već bio za leđima i palio selo Grbe. Da bi izbjegli okruženje, krenuli smo još slobodnim pravcima ka Danilovgradu.

Italijani su nadirali ne nailazeći na otpor, paleći i pljačkajući uz put sela južno od Martinovića. Odatle ka Danilovgradu nijesu palili. Narod se povlačio u planine.

Selo Vučica je ponovo začutalo. Čula se tu i tamo kritika protiv nas ustanika. Bilo nam je otežano kretanje u selu. Oku-

pili smo se oko Lazara Bobičića, rukovodioca gerilske grupe, dogovorili se o daljem radu i povukli van sela.

Italijani su zahtijevali predaju oružja. Prenoseći ovo. naređenje kmet Marko Bogetić je istovremeno rekao seljacima da rade kako znaju. Složio se i sa mojim prijedlogom da nam Radovan Razić preda puškomitraljez koji čuva od kapitulacije. Nekolicina je ponijela puške u opštinu da ih preda ali smo ipak uspjeah da veći broj oduzmемо i sačuvamo.

Prilikom povlačenja sa Veljeg brda ponijeli smo i teški mitraljez »švarcloze«, na kome je Ilija Bobičić, stari mitraljezac, obučavao ostale u grupi. Iako Italijani u početku nijesu dolazili u selo, već naređivali preko opštine i kmeta, mi smo za svaki slučaj sakrili mitraljez u Gracu.

Miloš Bobičić, jedini predratni komunista u selu, bio je u to vrijeme zauzet raznim zadacima, pa smo i dalje sve instrukcije za rad dobijali preko Mihaila Bobičića, sekretara skojevske organizacije, i Lazara Bobičića, rukovodioca naše gerilske grupe. Sastanku u šumi u Rupi Jokičića prisustvovali su svi skojevci sem Steva Bogetića, koga je njegov stric Lazar Bogetić, saboter sa Veljeg brda, potpuno odvojio od nas. Prisustvovao je i Miloš Bobičić koji nam je govorio o situaciji i potrebi da neki odu iz sela, a ostali da ostanu na našem terenu. Predstojali su dalje organizaciono učvršćenje grupe i pripreme za nove borbe. Pošto su Miloš i Mihailo Bobičić i još neki morali da idu na druge dužnosti, mene su izabrali za novog vođu grupe, koja je tada brojala oko desetak boraca.

U prvo vrijeme naša aktivnost se uglavnom svodila na borbenu obuku, raskrinkavanje kolebljivaca koji su se na tiš okomili poshje neuspjeha na Veljem brdu, praćenje kretanja neprijatelja i ščeno.

Poshje reorganizacije jedinica u septembru su na terenu oko Danilovgrada ponova otpočele akcije protiv okupatora. Tako je krajem septembra porušena komunikacija Nikšić – Danilovgrad, a kod sela Stubice uništena je jedna grtupa italijanskih vojnika. Cilj je bio da se neprijatelj izoluje od pozadine i da inu se onemogući kretanje van garnizona i snabdijevanje sa terena. Sve ovo, a naročito pobjeda na Jelinu Dubu (18. oktobra), veoma se pozitivno odrazilo na stanovništvo. Narod je ponova osjetio snagu ustanika.

U oktobru ponovo smo bih u četi, koja se znatno razlikovala od one julske. Sada je to bila potpuno vojnički organizovana i disciplinovana jedinica, sa provjerenim starješinama i borcima. Komandir je bio Lazar Bobičić. Narod, nas je cijenio i bio spreman na svaku žrtvu.

Miloš Bobičić je posljednji put bio u selu kada smo u kući Milosava Bogetića birali odbornika. Svi smo se začudili kada

smo etili da on predlaže kmeta Marka Bogetića, koji je predstavljao vlast i po okupatorskoj liniji. Miloš je dugo govorio o ulozi npve narodne vlasti i odbornika. Marku je preporučio da prividno bude kmet, a stvarno narodni odbornik.¹

- : POJAVA ČETNIKA OKO DANILOVGRADA

Ponova smo gospodarili okolinom Danilovgrada. Italijani su zbijeni u samom gradu, a mi smo držali brdò Taraš, koje se izdiže neposredno iznad njega. U takvoj situaciji vršene su pripreme za odlazak odabranih jedinica na Pljevlja. Jednog dana oko podne, u drugoj polovini novembra, posmatrao smo veću kolonu dobro naoružanih lovcenskih partizana, sa prilično natovarenih konja, kako prelazi preko mosta na Zeti u rejonu Slapa. To je na stanovništvo ostavilo snažan utisak ubjeđujući ga da će se u oslobodilačkoj borbi ići do kraja.

Poshje završene pljevaljske bitke, u kojoj smo imali težih gubitaka, na terenu su nam predstojali teški zadaci. Pored ljudi koji su se već pokazali kao saboteri naše borbe (Lazar i Milutin Bogetić i drugi), počeli su da dižu glavu i pojedini njihovi simpatizeri, koji su se dotle bih pritajili. Ponekad su im nasijedali i poštteni seljaci. Mi smo im se suprotstavljali iznoseći uspjehe naših jedinica u Sandžaku, o čemu smo redovno dobijali vijesti.

I okupator je preko svojih špijuna razvio još veću propagandu protiv ustanika. U to vrijeme je malo koje selo bilo bez ponekog špijuna i saradnika okupatora. Oni koji su otkriveni osuđivani su najstrožom kaznom.

Poshje kažnjavanja ovih izdajnika naši neprijatelji su se većinom pritajili, sem onih koji su bili pod okriljem okupatora. Takav je, na primjer, bio kapetan bivše jugoslovenske vojske Špiro Stojariović iz susjednog sela Pažića, koji se nalazio u Nikšiću i uz otvorenu podršku okupatora radio na stvaranju četničkog pokreta u našem kraju. Ovo se svakako pripremalo u dogovoru sa Bajom Stanišićem, koji se u decembru nalazio na našoj teritoriji vješto prikrivajući svoj izdajnički rad.

• ♣. U toku januara Italijani su vršili ispade iz Danilovgrada da bi se probili ka Nikšiću, ali u prvim pokušajima u tome nijesu uspjehe. Naše jedinice su, pored ostalih položaja oko Danilovgrada, držale Taraš. Bio je veoma pogodan za odbranu i manjim snagama. Međutim, mi smo ga krajem januara, tako reći bez borbe, izgubili. Toga dana jedan vod iz Brajovičke čete, koji je

• ♣. •• Marko se držao prilično pasivno jer se bojao svog rođaka, bivšeg kapetana Lazara Bogetića. Čitao je gotovo čitavog rata. Ali, nije napravio nikakvog zla narodu. Nije više biran za odbornika.

po redu trebalo da-drži ovaj položaj, bio se, zbog kiše i hladnoće, gotovo čitav sklonio u zaselak Bogetiće, ispod Taraša. To su iskoristili četnički nastrojeni elementi iz Brajovića i Bogatića, izvijestili Italijane u Danilovgradu, koji su vrlo lako, ne nailazeći na otpor, zauzeli ovaj veoma važan položaj. Svi kasniji naši pokušaji da ga povratimo, iako smo u njima angažovani i po nekoliko bataljona, ostali su bez uspjeha. Neprijatelj ga je zadržao sve do oslobođenja.

Italijani su se utvrdili na Tarašu i u nekoliko sela oko Danilovgrada, dok su se naše jedinice povukle na liniju: Gorica – Vučica – Veleća i dalje duž lijeve obale Zete. Na desnoj obali Italijani su držali selo Frutak, a naši selo Demiroviće. Pojačala se aktivnost špijuna i petokolonaša koji su predvodili Italijane u borbama protiv nas. U to vrijeme se Bajo Stanišić i njegovi jednomišljenici još uvijek slobodno kreću po našoj teritoriji. Tako se dešavalo da smo se izvršavajući zadatke na području okolnih sela (Vučice, Gorice, Kule Lakića, Potkraj, Slatine, Lubova, Međice, Kalezića, Jovanovića, Brijestova, Rsojevića, Sretnje, Veleće, Viša i drugih) pojedinačno ih u grupi sretali sa pojedinim izdajnicima, ali nismo preduzimali neke ozbiljnije mjere.

Sa Taraša Italijani su topovima i minobacačima tukli obližnja sela i naše položaje, pa smo bili prinuđeni da se povučemo na Lubovo, a porodice evakuišemo u najbliža sela (Kaleziće, Slatinu i druga).

Jednog dana u prvoj polovini februara, baš kada sam se spremao da pođem na položaj Lubovo, obavijestio nas je Momčilo Kalezić da Bajo Stanišić održava zbor u selu Donjim Rsojevićima. Momčilo je, kao i mnogi drugi partizani, pošao na zbor, na kome je Stanišić govorio da je »ustanak preuranjen«, da treba »čekati dok okupator ne oslabi«, da je i on za borbu, »ali kad dođe vrijeme« i slično. Poslije toga, negdje 11. februara, izdao je proglas narodu, u kome, pored ostalog, kaže da se on stavio na čelo »narodne oslobodilačke vojske Crne Gore i Hercegovine«, da poziva sve »da se zbiju u *guste redove*«, napominjući da su sa nama »bratska Rusija... i saveznici Engleska i Amerika«. Ovako hčemjeran i demagoški proglas imao je izvjesnog uspjeha – i neke dotle partizanske grupe priključile su se četnicima.

Sjutradan poslije zbora četnici su, na čelu sa Bajom Stanišićem, pošli na desnu obalu Zete vodeći sa sobom znatan broj zavedenih seljaka. Naše jedinice koje su tada bile na desnoj obali povukle su se na lijevu. U toku prelaska i jednih i drugih nije bilo borbe.

Bajo Stanišić je smjestio svoj štab u selo Kujavi, gdje mu je stizala municija i hrana od Italijana. Tu su došli i njegovi

sljedbenici — Spiro Stojanović, Lazar Bogetić i drugi — sa kojima je i prije toga mjesecima sarađivao u korist okupatora. Međutim, izvjestan broj petokolonaša i kolebljivaca, koji su inače bili uz Baja Stanišića, zadržao se još na našoj teritoriji na desnoj obali Zete.

Već u prvoj polovini marta 1942. godine Bajo Stanišić sa svojim četnicima otpočinje sa oružanim akcijama protiv nas. Uspio je da se probije do Vinića i Bara Sumanovića, ali je odatle odbačen nazad. Istovremeno su i Italijani iz Danilovgrada i sa Taraša, zajedno sa četnicima, izvršili ispad u pravcu naših položaja na Lubovu. Pošto su zauzeli selo Vučicu i brdo Gradac, produžili su ka Lubovu u tri kolone — od pravca Međica, zatim cestom Vučice — Vinići i od Graca kroz šumu. Mi smo držali veoma jake položaje u kamenjaru desno od Lubova, u rejonu Vranuljca. Pošto je predteren bio pošumljen, otvorili smo vatru na neprijatelja čim se pojavio na čistini ispred šumice. Ilija Bobičić je iz teškog mitraljeza brisao po srednjoj neprijateljskoj koloni, tako da nije mogla ni koraka naprijed. I desna i lijeva kolona su zaustavljene nešto zbog naše pušćane vatre, a naročito zbog zastoja i gubitaka srednje kolone.

Videći da ne mogu same dalje, četnici su pozvali u pomoć Italijane, koji su jakim mitraljeskom i minobacačkom vatrom zasuli naše položaje i prinudili nas na povlačenje. Ostao je samo Ilija Bobičić sa teškim mitraljezom, dobro zaklonjenim između dva kamena, te je i dalje kosio neprijatelja. Pošto nijesu mogli da otkriju naš mitraljez, Italijani su zasipali minobacačkom i mitraljeskom vatrom uglavnom one dijelove položaja na kojima tada nije bilo nikoga.

Uveče su se četnici i Italijani povukli odnoseći mrtve i ranjene. Na bojištu smo našli nekoliko pušaka. Tako smo ovoga dana, zahvaljujući uglavnom junaštvu mitraljesca Ilije Bobičića, održali položaj na Lubovu.

Drugog dana četnici su uspjeh da sa pravca Međice prikriveno podiđu našem položaju. Poslije jake minobacačke vatre, razvila se veoma teška bliska borba. Bili smo gotovo izmiješani sa daleko brojnijim neprijateljem. U takvoj situaciji komandir čete Lazar Bobičić je naredio da se povlačimo. Međutim pojedinci, među kojima i Radonja Bobičić, nijesu htjeli ša nama, već su ostali da sačekaju četnike. U toku povlačenja u dubinu naše teritorije, sa Graca (Jovanovića) dočekala nas je mitraljeska vatra. To je bila jedna grupa koja se do tog momenta nalazila u našim redovima, a sada se pridružila četnicima i, da bi im dokazala odanost, pucala na nas.

Pojavom četnika u Jovanovićima i Gornjim Rsojevićima prekinuta je veza našeg bataljona, koji se povukao na liniju Slatina — Sretnja — Brijestovo, sa bataljonom desno od nas, u re-

"jonu Viš — Kupinovo. Kada smo Milovan Bogetić i ja, po naređenju komandanta bataljona Milovana Saranovića, pošli da uspostavimo vezu sa tim bataljonom, naišli smo na otpor četnika sa Graca (Jovanovića) i drugih položaja. Kako tada još nijesmo imah naređenje da napadamo i one četnike koji su do juče kao partizani bih sa nama, vèzu sa bataljonom desno od nas nijesmo mogli uspostaviti.

Pošto su četnici prodrli čak do Topolice, mi smo bili prinuđeni da odstupamo u pravcu Studena. Krajem marta četnici, su na čelu sa Spirom Stojanovićem izbili u Krivače, Bzo i Poljice. Povlačeći se pod borbom u pravcu Studena, bih smo se gotovo izmiješali sa četnicima. Jedino se po pravcima kretanja, grupa moglo zaključiti ko je partizan a ko četnik. U toj neizvesnoj situaciji odjednom sa Studena zaštekta naš teški mitraljez: kojim je gađao komandant bataljona Milovan Saranović. Jaka i precizna vatra pokoleba četničke redove i oni počеше da se povlače. Mi smo preduzeli protivnapad: i gonili ih do iznad Poljica, a potom smo se povukli u logor u rejonu Studena. Kasnije smo se prebacili u Župu (nikšićku), formirali ponovo čete i bataljon i pod komandom Dušana Kaluđerovića pošli u pravcu Morače i Mojkovca gdje smo dobili nove zadatke.

Joveta BOBIČIĆ

PRVA ISKUSTVA

U varaždinskom okrugu do rata je dominirao politički utjecaj Hrvatske seljačke stranke (HSS) i Samostalne stranke (SDS), io je su se ojačale u borbi protiv velikosrpskih režima i šesto-januarske diktature.

Obnavljanje partijske (1931) i skojevske organizacije (1935) imalo je presudan utjecaj na daljnji tok političkih događaja. Otada ni jedan značajniji pohtički događaj nije prošao bez jakog i odlučnog utjecaja komunista. Tako je štrajk 3000 radnika u Tivaru (danas »Varteks«) 1936. godine, kada je rad potpuno obustavljen, trajao 6 tjedana, a štrajkaši su imali jaku imaterijalnu i moralnu podršku seljaka iz'okolice. Kroz tu akciju jačao je savez radnika i seljaka, što se manifestiralo kroz nekoliko velikih radničko-seljačko-omladinskih, zborova na kojima je učestvovalo po nekoliko hiljada ljudi.

Pohtička aktivnost rasla je iz dana u dan, a manifestovala se kroz razne oblike kao što su: izleti radnika i omladinaca na sela, zborovi i priredbe u prirodi, intenzivan kulturno-prosvjetni rad u čitaonicama i kulturno-prosvjetnim udruženjima, sportske priredbe i natjecanja, organiziranje srednjoškolskih i studentskih udruženja, itd. Posebno su značajne bile proslave 1. maja, koje su održavane sa izrazitim antifašističkim parolama.

24. jula 1938~godine održan je u Varaždinu Veliki zbor radnog naroda u jahaonici jahačkog kluba na kojem su govorili predstavnici radnika-komunista HSS i SDS. Na demonstracijama povodom izbora 1938. godine žandarmi su pucali u masu pri čemu su dva omladinca bila teško ranjena. Što se rat više približavao i što je opasnost od fašizacije zemlje bila veća, -ovakvih političkih manifestacija bilo je sve više.

Znatan dio radnika sa sela stajao je pod političkim utjecajem HSS-a i pod tim utjecajem stupao u Hrvatski radnički

savez (HRS). Međutim se u HRS i HSS vršila jaka diferencijacija na lijevo krilo – koje se priklanjalo nama i našim akcijama (poznata Ursova sela oko Varaždina) – i na desno krilo, kroz koje su vršili svoj utjecaj najreakcionarniji profašistički i klerikalni elementi. Sa zaoštavanjem političkih borbi, ti su se elementi povezali i sa vlastodršcima i obilato koristili pohciju u svojim akcijama.

Za vrijeme vlade Cvetković – Maček situacija se još više pogoršala, tako da su hapšenja kako iz preventivnih razloga, tako i zbog raznih akcija (rasparčavanja štampe, pisanja parola, demonstracija i slično) bila vrlo česta. Tako su, na primer, pred svaki Prvi maj najpoznatiji komunisti hapšeni. Što je politička aktivnost rasla, to je sve veći broj funkcionera i aktivista morao napuštati Varaždin, jer su i mjere pohcije bile sve oštrije, a ovdje su bili pod neprekidnom prismotrom, često hapšeni ili otpušteni sa posla.

Odlazak aktivista u druga mjesta ili ilegalnost bio je ubrzan otvaranjem koncentracionog logora u Lepoglavi (koncem 1940. godine), u koji su zatvarani poznati partijski i sindikalni funkcioneri.

Zbog zatvaranja Ursovih sindikata održane su 6. januara 1941. godine demonstracije. Razbijeni su bili prozori na hotelu »Novak«, poznatom petokolonskom centru. Policija je odmah uhapsila najpoznatije drugove, od kojih su trojica bili članovi Okružnog komiteta KP (Hugo Kon, Stjepan Hajdarević i Santo Gabrijel). U januaru 1941. još dvojica članova Okružnog komiteta su morala napustiti Varaždin i otići u Majšperg, da ne bi dospjeli u logor.

Poshje 27. marta 1941. upućen je priličan broj aktivista i članova KP u vojsku, tako da je kapitulacija zatekla okrug Varaždin bez velikog dijela političkih aktivista i rukovodećih drugova.

Odmah po aprilskom slomu, u aprilu, od članova OK morali su preći u ilegalnost Hugo Kon, Florijan Bobić, Stjepan Hajdarević i Santo Gabrijel. Samo su Josip Hrnčević i Beška Frntić ostali da djeluju.

Čim se vratio iz vojske, sekretar OK Josip Hrnčević održao je sastanak sa nekoliko istaknutih članova KP na kojem se raspravljalo o tome kako sačuvati od hapšenja komuniste i sindikalne funkcionere, o sakrivanju oružja, o ponovnom uspostavljanju prekinutih veza koje su zbog ćelijskog sistema rada bile prekinute, jer, iako su se mnogi poznavali u akcijama, nisu se znali kao članovi Partije. -

Hugo Kon je već u aprilu uhapšen i otjeran u logor Kerestinac, gdje je ubijen. Santo je uhapšen u Zagrebu i otpremljen u logor Danicu kod Koprivnice. Tamo je našao gotovo kompletan

Okružni komitet KPH i SKOJ-a za okrug Bjelovar, kao i nekoliko članova CK KPH. Kad je pušten iz logora, u Varaždinu je od članova OK našao samo Hrnčevića i Bešku Frntić, kao i člana CK KPH Karla Mrazovića Gaspara. To je bilo nekoliko dana nakon napada na SSSR. Gašpar je došao sa zadatkom da se otpočne sa oružanim akcijama i diverzijama. Kao pripremu za te akcije trebalo je na terenu prvo uspostaviti veze sa organizacijama koje su bile prekinute.

- Samu okupaciju i dolazak njemačke vojske narod je dočekao pasivno i u iščekivanju daljeg razvoja. U Varaždinu njemačku vojsku pozdravilo je samo dvadesetak, još od prije rata, dobro poznatih petokolonaša. Oni su, uz aktivno učestvovanje Mačekove »Zaštite«, koju su organizirali istaknuti pohtički rukovodioci HSS-a, pristupili stvaranju ustaškog aparata, a zatim otpočeli sa odvođenjem Jevreja u logore. Tada je u Varaždinu pokupljeno preko 200 Jevreja sa porodicama. Započelo se i s progonom istaknutih antifasista.

Od članova KP bio je odmah nakon okupacije uhapšen Slavko Lončarić, krojački radnik, stari komunista (1920. bio je izabran na listi komunista u Skupštinu). Odveden je u logor Lepoglavu, odakle je prebačen u Gospić, zatim u Jasbu i konačno u Danicu gdje je likvidiran. Već 20. aprila otpočela su prva hapšenja u kotaru Ludbreg; zatvoreni su Branko Vitanović, Marko Kovačević, Vlado Savić, Vladimir Kudinov i Đekić. Tog dana uhapšen je i stari komunista Đuro Takač. 21. aprila odvedeni su u logor Lepoglavu Vlado Mađarić i Stjepan Kučiš. Neki od ovih su kasnije pušteni na slobodu. 27. aprila hapšenja su ponovljena i to u Belanovu Selu, Čukovcu i Ivančecu.

U razdoblju od aprila do konca juna Okružni komitet je u svojoj štampariji prešampao za svoj teren proglas koji je 15. aprila izdao Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije u kojem poziva sve jugoslovenske narode, a posebno hrvatski narod u borbu protiv okupatora. Također je prešampao proglas koji je izdao CK KPH u aprilu povodom okupacije pod naslovom »Hrvatskom narodu«.

Navečer 27. juna podijeljen je po terenu kotara Ludbreg, Varaždin, Novi Marof, Ivanec i u gradu Varaždinu letak sa govorom Molotova povodom napada Njemaca na SSR. Poshje rasturanja tog letka ustaše su u Varaždinu 29. juna pohapsile istaknutije radničke rukovodioce. Pošto se očeldvalo da će uslijediti hapšenja, članovi KP bih su na oprezu (a neki su već bili u ilegalnosti), ali su petorica ipak uhapšena i to: Tomo Balaž, Ivan Mišak, Franjo Beli, Franjo Žitnjak i Vjekoslav Vidović-

Prije ovog hapšenja, poshje podne 28. juna, održan je u okolici "Varaždina, kod sela Turčin, sastanak OK kome su prisustvovali: Karlo Mrazović, Josip Hrnčević, Franjo Beh, Franjo Žitnjak i Andrija Frntić. Na sastanku je, pored ostalog, donijeta odluka da se počne sa diverzantskim akcijama.

Početak jula podijeljen je na čitavom okrugu proglas CK KPJ s pozivom na ustanak.

U julu 1941. morao se zbog opasnosti od hapšenja povući i sekretar OK dr Josip Hrnčević koji je još tada legalno živio i radio kao sudac Okružnog suda Varaždin. Istovremeno je bio premješten u Sremsku Mitrovicu, odakle je 3. januara 1942. otišao u Fruškogorski partizanski odred. Tokom istog mjeseca došao je sa Gašparom na ovaj teren Stjepan Ivić Mali, koji je primljen za člana Okružnog komiteta (1942. godine, poshje ubistva Florijana Bobića, izabran je za sekretara OK).

U avgustu 1941, nakon formiranja prve partizanske grupe, došlo je do ponovnih velikih hapšenja u Varaždinu, kada je oko 30 omladinaca otpremljeno u logor Lepoglavu.

Shćno kao u Varaždinu bilo je i u Međumurju, s tim da mađarski okupator nije odmah započeo s hapšenjima, nego tek nakon nekoliko naših akcija u kojima su dijeljeni i leci.

U Međumurje su bili poslani Stjepan Hajdarević, član OK, i Stanko Zorman, član KP, da pomognu u radu partijske organizacije.

Povodom dijeljenja aprilskog proglasa i ostalog materijala partijska organizacija se prilično kompromitovala, jer je radila neoprezno i potcijenila taktiku okupatora, koji uopće nije reagirao na prve bačene letke, već je pustio da se rad razmaše. Ovo je zavaralo partijsku organizaciju i ona je od 22. juna do 5. jula pojačala i proširila svoju aktivnost dijeleći materijal, ispisujući razne parole po tvornicama, parkovima i javnim mjestima. Policija je kod dijeljenja letaka 5. jula uhapsila oko 10 omladinaca. Uslijed slabog držanja pojedinaca provala se proširila i na Prekomurje, tako da su 8. jula ushjedila dalja hapšenja. Prilikom ove provala uhapšena su 92 druga, većina članovi KP i skojevci. Među uhapšenima bili su i Stjepan Hajdarević, Josip Bajkovac i Stanko Zorman.

Tek u jesen bila je ponovno uspostavljena veza sa Međumurjem i formiran novi Kotarski komitet.

Uprkos tome što je organizacija bila skoro uništena, 20. avgusta organizovana je sabotaža u tiskari (u njoj se štampao hst za Međumurje – »Moraks«), Eksplozijom je uništen najveći tiskarski stroj.

Nakon proglasa CK KPJ na ustanak i odluke da se ustanak proširi i u varaždinskom kraju, počele su se stvarati razne grupe preko kojih su vršene pripreme za ustanak u najrazhči-

tijim smjerovima. Grupe su činili članovi KP i simpatizeri, a zadaci su im bili stvaranje baza za ilegalce, prikupljanje sanitetskog materijala, dalje skupljanje oružja, prikupljanje novčanih, priloga, pravljenje priručnih apoteka za vojne jedinice, održavanje kurseva prve pomoći itd. Već u avgustu sistem baza bio je široko razvijen, tako da smo u preko 20 sela varaždinskog kotara imali svoje baze.

Uslovi za razvitak narodnog ustanka u tom kraju, kao i čitavom sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, bih su izvanredno teški. Prije svega znatan dio seljačkih masa ostao je sve do polovice 1943. godine pod jakim utjecajem reakcionarnog vodstva HSS na čelu sa Mačekom. Mačekov poziv 1941. godine na poslušnost ustaškim vlastima utjecao je na seljačke mase, naročito u zagorskim kotarevima. O tome svjedoči i detalj da su, negdje oko 15. jula, seljaci uhvatili Karla Mrazovića Gašpara, o kome je proturen glas da je četnik koji je pobjegao iz Kerestinca, pa se jedva uz pomoć krivih isprava izvukao.

Zatim, preko ovog područja vodila je važna komunikacija iz Austrije na Balkan, pa su Nijemci bili živo zainteresovani da ta komunikacija bude održana. Osim ove, tu je vodio i niz drugih važnih komunikacija, u neposrednoj je blizini Zagreb – tada ekonomski, pohtički i kulturni centar NDH. Za ustašku vlast ovdje su bili rezervoari ljudstva i hrane (to su prilično bogati krajevi), pa je zato i razumljiva oštra reakcija ustaša i Nijemaca na svako pojavljivanje partizana.

Osnovna politička borba na ovom području vodila se da bi se seljačke mase odvojile od utjecaja izdajničkog vodstva HSS i uključile u narodnooslobodilački pokret. Međutim, neki značajniji rezultati u 1941. godini nisu postignuti, prije svega jer su partijske organizacije bile skoro razbijene, a članstvo desetkovano. Zato se u toj godini borilo u ovom kraju samo 34 partizana, od kojih 25 komunista i 5 simpatizera, pretežno omladinaca (19). Među borcima bilo je 11 radnika, 8 studenata i 15 seljaka. U ovaj broj nije uračunat partijski i skojevski ilegalni aparat, koji se nalazio na terenu, kao i neke neaktivne grupe (na primjer osiječka na Kalniku).

Ovi su se borci 1941. godine pretežno zadržavali na Bilogori, u kotaru Bjelovaru i na obroncima Kalnika u okolini Ludbrega.

Na svako pojavljivanje partizana i poslje svake akcije neprijatelj je bacao jake snage da bi u početku onemogućio svaki razvitak pokreta.

Prve akcije počele su 12. jula na pruži Koprivnica – Ludbreg – Varaždin, kod sela Čukove i Globočec. Porušeni su telefonski stubovi i prekinute telefonske veze. Istog dana je prekinuta telefonska veza Martijanec – Ludbreg, zatim Zbelava –

Varaždin. Prerežani su telefonski stubovi i prekinute telefonske veze Varaždin – Novi Marof. Tim akcijama bio je zakočen željeznički promet na pruzi Zagreb – Varaždin, kao i Varaždin. – Koprivnica 10–12 sati, a telefonske linije nisu radile 3 do 4 dana. Sve su te akcije izvršili skojevci i to istovremeno, između 9 i 10 sati navečer.

Slijedeći dan izašla je čitava neprijateljska pukovnija sa lakim oružjem prema Ludbregu i Bukovcu, sa motivacijom da su akciju izvršili Mađari i da je zato potrebno osiguranje prema granici. Nakon akcije ustaše su sprovele represalije. Pohapsile su neke ljude koji su sloveli kao komunisti. 22. jula pohapsili su sve mlađe Jevreje, a u selu Čukovcu uhapsili su 25 ljudi.

Jedna od uspelih akcija bila je u oktobru među domobranima u varaždinskim kasarnama. Tu je čekao čitav garnizon, domobrana koji je trebalo da bude otpremljen u Bosnu, u borbu protiv partizana. U domobrane je poslat član OK Franjo Beli (dobio je poziv za vojsku) sa zadatkom da djeluje među domobranima i osujeti njihov odlazak. U tu svrhu je izdat i letak, štampan na dječjoj štampariji, na blokovima malog formata. Rezultat je bio vrlo dobar: 2 000 domobrana se razbježalo kućama, te tako transport nije mogao krenuti za Bosnu. Nakon 2 do 3 dana domobrani su ponovo prikupljeni u kasarnu. Okružni komitet ponovio je akciju i ubacio letke sa istim rezultatom. Po treći put prikupljeni domobrani potrpani su u zatvorene vagona i tako otpremljeni za Bosnu. Putem nisu dobili ni oružje, ni municiju. Prije polaska transporta OK je ponovo ubacio kratak letak, u kojem je pozvao domobrane da se ne bore protiv partizana, već da im sa položaja prebjegavaju.

*

Negdje 15. avgusta stvorena je prva partizanska grupa u okrugu Varaždin. Grupa je formirana u selu Gornji Kućani, u bazi mlin broj 1, a u njoj su bili Santo Gabrijel, Vilko Jurec, Andrija "Frntić" i August Kobal, svi članovi KP. Grupa je krenula prema Bilogori, a na kotaru Ludbreg kod sela Globočec pridružili su joj se Antun Blažić (u septembru 1943. bio je opkoljen od ustaša pa se ubio da im ne bi živ pao u ruke; bio je član OK Varaždin i vijećnik ZAVNOH-a; proglašen za narodnog heroja) i Drago Hladnić. Naoružanje grupe bilo je 5 karabina i 2 bombe. Ta je grupa bila upućena u okolicu Bjelovara i kod sela Sredice spojila se sa bjelovarskom grupom od 1 partizana (5 komunista i 2 simpatizera), naoružane sa 3 karabina, 3 pištolja i nekoliko bombi. (U grupi su bili: Gustav Perl Benda – komandir, Duka Prilika, Marija Kapusta, Branko Bogoević, Tošo Gašić, Franjo Gajski i Pero.)

Sektor Bilogore, na kojem su se obje grupe spojile, bio je po stanovništvu mješovit. U desetak sela je već odranije postojala partijska i skojevska mreža veza, pa se moglo očekivati brzo omasovljenje ove partizanske grupe, pogotovu što su Srbi bili neposredno ugroženi od ustaškog terora.

Tako je, na primjer, u Kalniku iznad sela Osijeka (Vojakovačkog), kotar Križevci, živjelo nekoliko grupa sa oko 20 naoružanih ljudi, koji su pobjegli iz zatvora u Križevcima. Tu su bila i 4 člana Kotarskog komiteta Križevci: Franjo Marenčić, Posavac i još dvojica.

16. avgusta dobio je Gustav Perl Benda, komandir bjelovarske grupe, zadatak da se poveže sa ovom grupom i da ih doprati na Bilogoru. No, uspio je samo djelomično: došli su Franjo Marenčić, Branko Vitanović i Blagoje, dok su drugi ostali mirujući u šumi. Na povratku sa Kalnika ubio je ustašu-strážara na mostu preko Glogovnice, na pruži Križevci – Koprivnica i odnio mu karabin.

U to vrijeme organizirana je i zagrebačka grupa od radnika i studenata, koja je brojila 13 boraca. Ova se grupa 19. avgusta sukobila sa jačom žandarmerijskom patrolom kod sela Sesvete 10 km od Zagreba. U sukobu je ubijen jedan žandarm i zaplijenjen njegov karabin i uniforma. Probijajući se, uz povremene borbe, ova se grupa krajem avgusta spojila sa varaždinsko-bjelovarskom. Na putu od Sesveta do Sredica, gdje su se spojili sa nama, bila su iz zagrebačke grupe zarobljena tri partizana kad su pojedinačno išli u sela po hranu, a pet ih se ranije, pred borbu sa žandarmima i u toku probijanja, izdvojilo tako da su u sastav naše grupe došla petorica (Petar Biškup Veno, Ante Dobrila, Ivan Huzmiak, Đuro Mirković Čiča i Branko Sragaj). Zbog bolesti iz grupe je poslat Ante Dobrila u selo Semovce da se liječi. Tako je formirana grupa od 20 dobro naoružanih partizana. Komandir je bio Gustav Perl Benda, a komesar Franjo Marenčić.

Već sama pojava ove grupe naoružanih partizana pozitivno je djelovala na stanovništvo ovog kraja. Pojedini seljaci su samoinicijativno donosili hranu čim su za grupu saznali, pozivajući borce u sela na razgovor, brinuli su i o drugim potrebama grupe, obavještavali o kretanju neprijatelja itd. Razumije se, to su bile slučajne vanpartijske veze, dok se partijska organizacija posebno o tim stvarima brinula. Vijest o postojanju partizanske grupe brzo se širila.

Stanovništvo tog kraja voljelo je svoje partizane, ali je uvijek tražilo da se kod njihovih sela ne vode borbe, niti preduzimaju neke akcije. Već samo postojanje partizanske grupe mnogo je značilo za politički rad na ovom terenu. Istaknutiji ljudi iz pojedinih sela dolazili su na razgovor i usvajali političku

liniju NOB-a. Najviše ih je čudilo da su većina partizana bih Hrvati, koji se bore protiv nepravde i zvjerstava nad srpskim stanovništvom. (Tim momentom može se objasniti da se u tim krajevima tokom cijelog NOB-a nije pojavljivao četnički utjecaj.)

Samo postojanje grupe imalo je na tom sektoru i drugi važan utjecaj. Izolirane ustaše i njihovi agenti počeh su se izvlačiti iz sela u gradove, a u sehma su ostajali samo tamo gdje ih je bilo dovoljno da se brane od eventualnog napada.

Okružni komitet KP Bjelovar planirao je da se 4. septembra napadne žandarmerijska stanica u sehi Kapeh, kotar Bjelovar. Međutim, do akcije nije došlo jer partizani nisu poznavali teren, a vodiči nisu došli. Kako je grupa već bila u pokretu, odlučeno je da se napadne željeznička stanica Veliko Trojstvo. U napadu, koji je prošao bez otpora, razoružan je jedan stražar, održan govor nekolicini domobrana, demolirana je stanica, prekinute PTT-veze i po selu razbacani leci pisani rukom u kojima se stanovništvu govorilo o ciljevima NOB-a, o borbi partizana da zaštite narod od ustaša koji su u službi Nijemaca, o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije itd. Glasovi o postojanju partizanske grupe sve su se više širili. Tu činjenicu morah su priznati i ustaše i okupatori, koji su odmah nakon napada poduzeli ofanzivu i time doprinijeli da se o partizanima u tom kraju još više govori.

Strah kod ustaša je rastao. U sehma gdje ih je bilo više, ustaše su noću postavljale zasjede. Tako su 8. septembra Franjo Marenčić i Buka Prilika upali u zasjedu u selu Kašljevac, kad su pokušavali da uspostave vezu sa partijskom organizacijom. Marenčić je uspio pobjeći, dok se Prilika, koji je već bio uhvaćen, iznenadnom vatrom iz svog sakrivenog pištolja izvukao. Grupa je 10. septembra napala u selu Orovcu dvije ustaše i ubila ih. Za ovu akciju grupi se priključilo 4 partizana koji su djelovali na istočnom dijelu Bilogore (Rezbar, Geco Bogdanović, Mile i Hrabri). Sad je postalo očito da partizani nisu četnici koji kolju Hrvate, da je među partizanima većina Hrvata, da narodne izdajice nigdje ne mogu biti sigurne i da borba tek otpočinje. To je počelo jasno razgraničavati tabor fašista, neutralaca i partizana. Partizani su sticali sve više simpatija u narodu.

Život grupe, koja je ostala bez veze sa partijskom organizacijom, postajao je na terenu Bilogore sve teži, dok je neprijatelj spremao sve jače ofanzive. Hapšenja su bivala sve češća, a naročito u Bjelovaru. Zato je poduzet marš ka Ludbregu da bi se uspostavila veza s partijskom organizacijom i izbjegla ofanziva. Teški marš, bez hrane, i odsustvo akcije počeh su da utiču na čvrstinu grupe. Tako su Benda i Marenčić, bez

saglasnosti grupe, otišli bez ikakvih priprema da izvrše atentat na Mila Budaka, Ustaškog doglavnika, za kog su od seljaka čuli da će .u Koprivnici održati zbor. Oni su se 5. oktobra povukli u Koprivnicu, ah svoju namjeru nisu mogli da ostvare. Sukobili su se sa ustašama,, bacili bombe i otvorili vatru iz pištolja. Marenčića su, pošto se zapleo u neku žicu, uhvatili živog, dok se Benda posljednjim metkom sam ubio. Ubili su i ranih nekoliko ustaša.

Koncem septembra, odlukom OK Varaždin, došlo je do reorganizacije grupe. Jedan dio drugova je po vlastitoj želji bio prebačen u jedinice na Kordunu, Baniji i Lici. Drugi je ostao da radi pohtički na terenu, a treći se vratio natrag u Bilogoru, u selo Sredice, da bude jezgro za okupljanje novih boraca. Vratili su se Petar Biškup Veno, Bogdan Jelača, Duka Prilika, Santo Gabrijel i novopridošh Stjepan Habek. Tu su, uz Okružni komitet Bjelovar, obavljah razne manje poslove (rad u tehnici, kurirsku službu), a počeh su da rade i na prikupljanju novih boraca. U to vrijeme je na terenu OK Bjelovara boravio i delegat CK KPH, Pavle Gregorić Brzi.

Polovinom oktobra bih su upućeni Veno i Branko, omladinac iz sela Podgoraca, na Kalnik da se povežu sa grupom koja je tamo još mirovala i da je dovedu na Bilogoru. U selu Kalnik napale su ih ustaše, Branko je bio ranjen i uhvaćen, a malo zatim ubijen, dok je Veno, lakše ranjen, uspio da se izvuče. I tako opet nije bila uspostavljena veza sa tom grupom.

Grupa u Sredicama je narasla na 9 ljudi – došli su Mato Šćurić, Nojo i još dvojica. Ta je grupa gotovo čitav mjesec dana mirovala iz dva razloga: prvo, u to vrijeme vršile su se pripreme za oslobođenje nekoliko rukovodećih drugova iz logora Danica kod Koprivnice,, pa da se ne bi pooštrila pažnja ustaša grupa je mirovala (u noći kada je trebalo da se izvrši izvlačenje drugova iz logora grupa je bila na osiguranju, no akcija zbog slabih veza nije uspjela); drugo, kada nije uspjelo oslobođenje tih drugova iz Danice, preuzeo je OK Bjelovar zadatak da organizira jednu akciju u kojoj bi nabavio novu tehniku (strojeve, pisalice mašine, rotatore, šapirografe itd.), jer je stara tehnika propala u selu Velika (pri čemu je poginuo Zvonko Lončar iz Sredica, a Mira Jelinić je ranjena, uhvaćena i kasnije strijeljana).

27. novembra bio je organiziran napad na općinsku zgradu Novigrad. Akcija je uspjela i pored materijala i strojeva za novu tehniku zaplijenjeno je i 16 karabina, sanduk municije i razna druga vojna oprema. Napad su izvršili partizani, a članovi KP iz mjesta i okolice bih su na straži izvan sela i prekinuli telefonske i telegrafske veze. Iza te akcije došlo je do velikih hapšenja koja su oslabila organizaciju iz tog kraja. Sam

sekretar OK Bjelovar, Kasim. Cehajić Turčin bio je tom prilikom uhvaćen. Veći dio pohapšenih bih su komunisti.. Većina je bila osuđena na smrt i strijeljana u Bjelovaru. Neprijatelj je na taj sektor bacio' jake snage koje su pretraživale šume i sela, ne bi h otkrili trag te grupe, za koju su znali da ima samo 9 partizana.

Grupa se 12. decembra sukobila kod sela Reškovci sa jačom grupom žandarma koji su pretraživah teren. U prvom sukobu bila su ranjena 3 žandarma, dok na našoj strani nije tog dana bilo gubitaka. Tim povodom još su se više povećala hapšenja i progoni stanovništva. U toj borbi sa daleko nadmoćnijim snagama grupa se razbila: Šćurić i Santo su se prebacili na kotar Ludbreg, dvojica su drugog dana u selu Tvrdra Rijeka pronađeni od žandarma. i u borbi poginuli (Habek i još jedan), a 5 njih se prebacilo u Novoseljane kod Bjelovara, pa zatim. u Moslavinu, gdje su se spoj ih sa Moslavačkim vodom.

Postojali, su jaki razlozi zbog čega se kalničko-bilogorski odred u 1941. godini nije uspio da omasovi.

Prije svega, u ovim gotovo isključivo hrvatskim krajevima, Nijemci i ustaše su koristili iskustva iz borbi po Lici, Baniji, Kordunu, Bosni itd. i nastojali tako da taktiziraju kako bi partizanski pokret prikazali kao četnički. Njihova politika se u jesen 1941. godine potpuno izmijenila: prestah su sa (masovnim) ubijanjima i nastojali što je moguće više da smire stanovništvo, prebacujući odgovornost za izvršena zvjerstva na takozvane »divlje ustaše«. Na taj su način pokušavah kod naroda tog kraja stvoriti iluziju da se pod ustaškim režimom može mirno živjeti. Vlastodršcima je najveću brigu zadavalo neodazivanje vojnoj obavezi, jer su to povezivah sa »zelenim kadrom« iz I svjetskog rata, a te su uspomene živo prepričavane u tim krajevima. Strahovah su da se oslobodilački pokret ne poveže sa vojnim bjeguncima, jer to bi značilo brzo omasovljenje ustanka u tim krajevima, pa zato i nisu poduzimane oštre sankcije protiv njih, kako ih ne bi natjerali u šume gdje bi se povezali sa partizanima.

Cijelu aktivnost na ovom području nosili su partijska organizacija, Skoj i aktivisti sindikata i Stranke radnog naroda, a samo iz redova tih aktivista bilo je tokom 1941. godine uhapšeno preko 200 ljudi, što je imalo teških posljedica po razvoj NOP-a.

Ipak, i ti prvi pokušaji oružanih i drugih akcija imah sa veliki značaj za daljnji razvitak NOP-a na sektoru varaždinskom.

skog i bjelovarskog okruga i stvorili su kod masa uvjerenje da je partijska linija jedino pravilna, čime je onemogućen četnički utjecaj na Srbe tih krajeva.

Zahvaljujući postojanju partizana na tom sektoru brzo se doznalo za borbe u Srbiji, Bosni, Lici itd., kao i za tok borbi na istočnom bojištu. Nadalje, pojedine ustaše i njihovi agenti bježale su iz sela u gradove, pa se zbog toga mogao lakše razvijati propagandni rad u selima. -Narod *tog* kraja sve je više shvatio da borba tek počinje i počeo je gajiti simpatije za partizane. Ideja zajedničke borbe Srba i Hrvata protiv okupatora sve se više širila. Postojanje partizanskog odreda i njegovo kretanje po tom terenu ubrzalo je povlačenje kolebljivih članova HSS i kolebljivih hrvatskih seljaka sa ustaških dužnosti koje su im odmah u početku bile nametnute.

Slabom omasovljenju tog odreda, mnogo je doprinijelo neiskustvo. Tako se, na primjer, odred nije mogao sam kretati, stvarati svoje veze, samostalno okupljati narod, nego je dugo vremena bio isključivo vezan za partijsku organizaciju, koja je zbog provala doživljavala teške udarce. Iz istih razloga bile su odredu vezane ruke za razne akcije koje je, da je imao slobodne ruke, u izvršavanju općeg zadatka mogao izvršiti. Tako, na primjer: poshje neuspjele akcije na Kapelu, slijede, jedna za drugom, brze akcije po inicijativi samih boraca: na Veliko Trojstvo i u Orovcu. Ta iskustva bila su veoma korisna za Kalnički odred organiziran početkom 1942. godine.

O borbi ove grupe mnogo se govorilo na terenu okruga Varaždin gdje živi . gotovo isključivo hrvatsko stanovništvo. Kod velikog broja ljudi stvoren je utisak da je borba protiv okupatora moguća, pogotovo ako se selo očisti od ustaških agenata. I tako, dok je s jedne strane na terenu kotara Bjelovar borba za momenat jenjavala, na terenu OK Varaždin, a pogotovo u kotaru Ludbreg, stvoreno je masovno raspoloženje za borbu. Na partijskoj konferenciji Varaždinskog okruga u februaru 1942. godine bili su rezimirani rezultati rada i borbe i na toj osnovi bila je donesena odluka da se ponovo stvori partizanski odred na Kalniku.

Borba je počinjala.

Beška FRNTIĆ
Santo GABRIJEL

KIRINSKA REPUBLIKA

IC ao i većina starešina bivše jugoslovenske vojske nisam uspeo da izbegnem zarobljavanje nakon kratkotrajnog aprilskog rata, kada sam, kao mlad oficir, bio veoma iznenađen i razočaran brzom kapitulacijom naše vojske i totalnim izdajstvom onih koji su rukovodili njome. Nisam bio monarhista, ali sam želeo da se borim, mada pravu opasnost od fašizma možda i nisam sagledavao. Zato mi je zarobljavanje teško palo i nastojao sam da se izvučem. Iako tada nisam video nikakvu perspektivu u nastavljanju borbe, ipak se nikako nisam mogao pomiriti s tim da odem u zarobljeništvo. U Zagrebu mi se pružila prilika i pošto sam se deklariseo kao Hrvat, Nemci su me pustih®

Kada sam se našao na slobodi odlučio sam da odem kod svog dede u selo Kirin na Kordunu, smatrajući da ću se u tom skrovitom selu moći najbolje da sakrijem od Nemaca.

Ovo selo, na krajnjem severoistoku Korduna, u izvesnoj meri čini jednu odvojenu celinu. Narod siromašan, prilično zaostao i u ekonomskom i u kulturnom pogledu, bavio se isključivo poljoprivredom. Stepenn političke svesti bio je ipak nešto viši nego što bi se prema ekonomskim i socijalnim prilikama moglo očekivati. U ogromnoj većini narod je pripadao Samostalnoj demokratskoj stranci, dok su režimske stranke imale vrlo slab uticaj. Iako su ovaj kraj nastanjivali Srbi, koje su režim i crkva neprekidno gurali protiv Hrvata, ipak su se u ovo vreme i Srbi i Hrvati našli na zajedničkoj liniji (u SDS i HSS) u borbi protiv nenarodnih režima. Bilo je srpskih seljaka koji su bili članovi Hrvatske seljačke sloge.

Veliki i pozitivan uticaj na narod vršen je preko srpske kulturno-prosvetne organizacije Seljačko kolo, koja je naročito bila aktivna u ovim selima neposredno pred rat. Znatan broj komunista i njihovih simpatizera, kao i drugih naprednih ljudi

ovog kraja aktivno su delovali na planu kulturnog i političkog prosvetavanja. Aktivnost Seljačkog kola manifestovala se i u sakupljanju pomoći za španske borce i Crvenu pomoć, u širenju napredne ilegalne literature i štampe uopšte.

Organizacije KP postojale su u Vrginmostu i Sjeničaku, a simpatizerske grupe u Boviću, Kirinu i Štipanu.

U ovom kraju bio sam nepoznat – poznavao sam samo nekoliko ljudi. Međutim, seljaci su ubrzo saznali da se u njihovoj sredini nalazi jedan bivši oficir i počeli su dolaziti k meni na razgovor. Postavljah su razna pitanja i tražili na njih odgovor. Našao sam se u neugodnoj situaciji. Na mnoga pitanja nisam im mogao odgovoriti, jer nisam znao šta se u međuvremenu zbiva u našoj zemlji. A seljaci su zahtevali da im dam objašnjenja o situaciji, kao i savet šta da rade i kako da se postave prema novoj ustaškoj vlasti.

U takvoj situaciji pokušao sam da se povežem sa nekim ljudima za koja sam pretpostavljao da su članovi KP ih njeni simpatizeri. No, oni su bili prema meni, kao bivšem oficiru, nepoverljivi i izbegavali su da mi se otvoreno približe.

U to vreme stigao je u Kirin Branko Žutić, član KP, moj rođak. On me je upoznao sa situacijom i pitao da li sam spreman da sarađujem sa KP u borbi protiv okupatora i ustaša. Pošto mi je već bilo dojadilo da se skrivam od ustaša, jedva sam dočekao ovakav predlog i odmah sam pristao na saradnju.

Malo kasnije došao sam uvezu i sa Rankom Mitićem, sekretarom Sreskog komiteta KP Glina, koji me je otvoreno pozvao da budem spreman da se borim pod zastavom KP protiv okupatora i ustaša. Povezao me je sa ostalim članovima KP i simpatizerima i preneo nam direktive da se pripremamo za oružani ustanak.

U prvim danima okupacije i ustaške vladavine teror nove vlasti u ovom kraju još nije bio došao do izražaja. Narodu, kome je već ranija vlast bila dozlogrdila, ni ova nova nije izgledala u početku ništa gora. Žandarmi koji su ranije bili u Boviću, ostali su tamo i dalje, a isto tako i opštinska vlast. Seljaci iz Kirina i okoline nisu išli k njima, a ni oni nisu često dolazili u Kirin.

Ali, što je vreme više odmicalo, teror ustaške vlasti postajao je sve veći, dok nije dostigao vrhunac u pokušaju da se fizički istrebi srpski živalj ovog kraja. Da bi budnost naroda što više oslabile i lakše ostvarile svoj plan, ustaše su povele propagandu, uz pomoć katoličkog klera, da svi Srbi treba da se pokrsti i da će onda, kao i ostali Hrvati, uživati sve blagodeti nove ustaške države. U protivnom, biće proterani ih oterani u logore. Znatan broj Srba, koji inače nisu bili verski privrženi crkvi, poverovao je ustaškim lažima i tu svoju lako-

vernost platio glavom – skupovi za pokršćavanje pretvarani su u klanicu nevinih ljudi. Počeh su da stižu glasovi o pokoljima Srba i u drugim krajevima. Uznemirenost je dostigla vrhunac.

27. jula nalazio sam se kod rođaka u selu Boviću, o'pštinskom mestu. Sve je bilo prividno mirno, život je tekao naizgled svojim normalnim tokom. Seljaci su dolazili i brzo svršavah poslove, težeći da se što kraće vremena zadrže u Boviću. Negde oko 14 časova začuo sam huku motora. Kroz prozor sam ugledao nekoliko kamiona punih ustaša u ratnoj opremi, koji su baš stigli pred kuću u kojoj sam bio. Ocenio sam da je situacija opasna, jer ustaše do tada nisu nikada u tolikom broju dolazile u ovo mesto. Odlučio sam da se što brže sklonim i da vidim šta će dalje biti. Nisam zamakao ni u najbliži grm, a već sam čuo pušcanu i mitraljesku paljbu. Shvatio sam da je borba počela i da više nema odstupanja.

Toga dana ustaše su pohvatale dosta ljudi (među njima i dva rođaka kod kojih sam bio), odvele ih u Glinsku crkvu i tamo poklale.

Ipak je većina izbegla i sklonila se u obližnje šume. Ljudi su bili unezvereni i preplašeni. Videli su da je u pitanju goli život, ali nisu videli kako da se spasu. Napustili su ih oni koji su ih godinama vodili, osećah su da su ih sada prepustili na milost i nemilost ustašama. Seljaci su se počeh sami okupljati oko komunista i njihovih simpatizera i tražiti od njih da nešto preduzmu da bi se spasili od ustaša.

Organizacija KP na Kordunu, kao i u ostalim delovima zemlje, koja je očekivala ovakav razvoj i bila spremna za ovu situaciju, odmah je stala na čelo naroda, govoreći da je jedini spas u oružanoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Inače, partijska organizacija je, na osnovu dobijenih zadataka, već uveliko pripremala svoje članstvo, skojevce i simpatizere za oružanu borbu.

Još pre ovog događaja na ovom terenu postojale su tri oružane grupe koje je organizovala KP i to: jedna u Boviću od oko 30 boraca, pod komandom Milana Zimonje, jedna u Kirinu sa oko 20 boraca, pod komandom Sime Novakovića i jedna manja grupa u Štipanu pod komandom Nikole Vidovića. Grupa Nikole Vidovića, po direktivi Partije, već je 23. jula razoružala jednu ustašku patrolu i tim otpočela oružanu borbu. Međutim, borba nije dobila šire razmere sve do 27. jula kada se narod Korduna masovno uključio u oružani ustanak.

Na području Kirina u julu još nije bilo oružanih sukoba. 1. avgusta održan je masovni zbor u Kirinu, na kojem je javno proglašen oružani ustanak i izabrano demokratskim putem rukovodstvo ustanka, koje je tada dobilo naziv Komitet narodne odbrane. Pored članova KP i simpatizera, koji su uglavnom bili

mladi ljudi, u rukovodstvo su izabrani i stariji i viđeniji seljaci u koje je narod ovog kraja imao poverenja. Ovakvo izabrano rukovodstvo imalo je od početka potreban autoritet i moglo je uspešno da rukovodi ustankom. Slušao sam u to vreme seljake kako govore: »E, brate, kad je i Nikica Brdar sa nama i kada on kaže da je ovo dobro, šta imamo mi dalje da razmišljamo«.

Komiteta narodne odbrane naredio je da se sutradan, 2. avgusta, prikupe' svi ljudi sposobni za borbu i da ponesu sve oružje koje imaju. Oni koji nemaju oružje da se naoružaju sekirama, roguljama, kosama itd. Tog dana stvorena je vojna organizacija naoružanog naroda. Svako selo trebalo je da sačinjava jedan vod, sa komandnirom na čelu. Komandiri vodova bili su neposredno potčinjeni Komitetu narodne odbrane.

Međutim oružja je bilo vrlo malo. Svega desetak vojničkih pušaka i još oko 100 lovačkih pušaka i pištolja. No i pored slabog naoružanja, moral prvih oružanih jedinica bio je na visini. Moral su, donekle, pothranjivale i neke glasine koje su kao legenda, kružile u narodu. Tako su se pronosili glasovi da u Petrovoj gori postoji silna vojska, dobro, naoružana i da samo sa njom treba uhvatiti vezu pa će sve onda biti lako. O silnoj ruskoj ofanzivi širih su se glasovi na sve strane. Seljaci su prebacivah rukovodstvu što ne priprema teren za spuštanje ruskih padobranaca, jer su bih uvereni da je pitanje dana kada će se oni pojaviti.

Sve ove glasine nalazile su plodno tle u ovo vreme, jer u prvim danima ovaj kraj nije ni s kim imao veze.

Komite narodne odbrane i sam pod uticajem ovih glasina proglasio je oslobođenu teritoriju (u stvari područje opštine Bović sa selima: Kirin, Cremušnica, Trepča, Dugo Selo, Crna Draga, Lasinjski Sjeniĉak, Pješćan i G. Trstenica) za »Kirinsku republiku« i preduzeo mere da je brani oružjem dok ne stigne pojaĉanje iz Petrove gore.

Istoga dana, 2. avgusta, došla je u Kirin jedna žandarmerijska patrola da izvidi šta se tu dešava. Žandarmi su uhvaćeni i razoružani, a potom su pušteni, sa porukom da »Kirinska republika« ne priznaje vlast ustaša i da će se oružjem braniti ukoliko neko pokuša da povredi njen integritet. Već ovaj gest (puštanje trojice zarobljenih žandarma kojima su uzete puške) značio je potvrdu da su ustaniĉke mase prihvatile liniju Partije o etici oslobodilaĉke borbe.

Posle dva dana uhvaćena je veza sa Okružnim komitetom Karlovac. Dragica Bulat stigla je na oslobođeno područje i upoznala nas sa stvarnom situacijom na Kordunu. Rekla nam je, pored ostalog, da će Okružni komitet uskoro poslati jednog drugu koji će nam pomoći u organizaciji ustanka.

I stvarno, nakon dva dana stigao je iz Kraljeva Ivan Vladić¹ koji je u ime Okružnog komiteta postavio štab Kirinskog rejona. (U ovo vreme teritorija Korduna i Banije bila je podeljena na određeni broj rejona, koji su predstavljali organizacione jedinice oružanog ustanka.)

Postavljen sam za komandanta rejona, Branko Zutić za komesara, a za ađutanta Milan Mraović.²

Čim je počeo da funkeioniše štab Kirinskog rejona prestao je da funkeioniše Komitet narodne odbrane. Štab je imao karakter vojnoteritorijalnog organa i obavljao je svu vojnu i civilnu vlast na teritoriji »Kirinske republike«. Niža vojna organizacija bili su odredi, koji su u stvari predstavljali operativne jedinice u ovo vreme, ali su komande odreda imale na svom teritoriju i vojnu i civilnu vlast. Formirano je odmah nekoliko odreda koji su nosili nazive sela u kojima su formirani: Kirinski, Stipanski, Sjeničarski i Bovički. Jačina im je bila različita i varirala je od 30 do 50 boraca.

Odmah nakon formiranja štab je preduzeo mere da organizaciono sredi odrede, a istovremeno je otpočeo i vojnu obuku boraca. Naročito se isticao, Stipanski odred pod komandom Nikole Vidovića koji je bio najjači po naoružanju, kao i po borbenosti i moralu i predstavljao je tidarnu snagu Klirinškog rejona.

Intenzivno se produžio rad na prikupljanju oružja. Pošto su u većini srpskih sela ustaše ranije pokupile' oružje, to je odlučeno da se pokuša sa nabavkom oružja iz hrvatskih sela. Da bi se hrvatski živalj privukao na našu stranu, štampani su leci i proturani u ta sela. U njima su objašnjavati ciljevi naše borbe i pozivani hrvatski seljaci da se priključe borbi protiv okupatora i ustaša.

Paralelno sa ovim pripreman je napad na opštinu u Boviću radi likvidacije poslednjeg uporišta ustaške vlasti na teritoriji »Kirinske republike«.

Prva značajna borba, koja je istovremeno predstavljala i vatreno krštenje za borce ovog rejona, bila je 10. avgusta. Tog dana krenulo je iz Bovića 18 ustaša i žandarma u pravcu Kirina. Na granici »republike«, na reci Trepči, bile su naše straže, koje su odmah alarmirale sve oružane odrede na teritoriji. Znak za uzbunu dat je zvonjenjem crkvenih zvona na kirinskoj crkvi. Kirinski odred, koji je spremno dočekaao neprijatelja, uspeo je da ga odbije i ovaj se neobavljena posla povukao prema Boviću.

¹ Pseudonim Ive Rukavine, kasnije komandanta Glavnog štaba Hrvatske.

² Milan Mraović, narodni heroj, poginuo 1944. godine.

U ovoj borbi imali smo i prvog ranjenika. Jedan borac je ranjen u nogu i jako je krvavio. Svi smo se našli u čudu šta da radimo. Na to da neko može biti i ranjen, nismo ni mislili. Nigde nismo imali nikakvog leka, a o lekaru ili bolničaru ni pomena. Mladić je jaukao od bola, a mi smo ga nemo gledali. Seoske žene prve su se snašle. Unele su mladića u kuću, počepale krevetske čaršave i od njih napravile zavoje, isprale mu ranu rakijom, a potom nogu čvrsto zavile. Za ublaživanje bolova ranjenik je popio pola litra rakije. Ranjen je i jedan ustaša, pa je tako prva borba bila neresena, ah su granice »republike« bile odbranjene.

Ova borba silno je podigla moral ustanika i već je 12. avgusta izvršen napad na opštinu u Boviću. (U Boviću je bilo sedište opštine i žandarmerijska stanica sa 10 do 15 žandarma.)

Za napad na Bović prikupljene su sve snage Kirinskog rejona. Pored oružanih odreda u napadu su učestvovali i seljaci naoružani sekirama, vilama i kosama tako da je u napadu učestvovalo ukupno oko 500 ljudi. Za napad nije postojao neki razrađen plan, jer je rukovodstvo smatralo da će masovnim jurišom sigurno uspeti da likvidira opštinu i žandarmerijsku stanicu.

Napad je izveden po danu, s tim da su se napred kretale naoružane grupe sa oružjem, a pozadi su nastupali seljaci – roguljaši. Pošto se Bović nalazi na visoravni sa koje se dobro vidi na sve strane, to su i žandarmi i opštinski službenici blagovremeno videli masu koja se približava Boviću, te su uspeali da pobegnu ka Vrginmostu. Bovički odred, koji je trebalo da nastupa od Vrginmosta, nije stigao na vreme na svoj položaj i zato su žandarmi umakli bez gubitaka.

Ulazak naših boraca u Bović i likvidaciju opštinske vlasti narod je oduševljeno pozdravio. I narod, i mi borci s njim, imahmo tog momenta osećaj da je oslobođenje na pragu. Padali su predlozi da se odmah produži napad na Vrginmost i na Glinu, jer se smatralo da smo toliko snažni da nam se niko ne može odupreti. U prvom zanosu i oduševljenju stvarani su veliki planovi, ah je stvarnost bila sasvim drugačija i uskoro smo je osetili u svojoj težini.

Slavlje zbog pobede i oslobođenja »Kirinske republike« trajalo je do duboko u noć. Mnogi borci razišli su se po sehma, tako da je budnost znatno popustila. Svi smo računali da nam ne preti neka neposredna opasnost.

Međutim, neprijatelj je jakim snagama, na širokom frontu, već sutradan u jutru izvršio napad. Posle slabijeg otpora koji su pružili nedovoljno naoružani borci, otpočelo je povlačenje i boraca i naroda ka Sjeničaku, s ciljem da se prebacimo

u Petrovu goru, gde smo računali da se nalaze naše jače snage i gde smo očekivali da ćemo naći bezbednost. Planula su sela, vatra i dim stravično su obeležavali put kojim su se kretale ustaške horde. One su ubijale sve one koje su uhvatile, a narod je bežao bespomoćan, verujući da mu više nema spasa. Stiskao se oko svojih boraca i rukovodilaca očekujući spas, ah u ovoj situaciji ni oni nisu mogli mnogo pomoći.

U ovo vreme zajedno sa štabom Kirinskog rejona nalazili su se Ivo Vladić i Milutin Baltić, član Kotarskog komiteta KP Glina. Na zajedničkom sastanku odlučeno je da se borci i narod sklone od neprijatelja i prikriju dok ne prođe ovaj napad, a potom da se vrate na svoj teren. Ivo Vladić se vratio u Karlovac da izvesti Okružni komitet o događajima, a Branko Zutić i ja krenuli smo u toku noći 13/14. avgusta u Donje Sehšte na Baniji, s namerom da se sklonimo za neko vreme (zbog mogućnosti da bi nas neko od meštana mogao izdati posle ovog poraza kao vođe ustanika). Zajedno sa nama krenuo je i Baltić, koji se vraćao na svoj teren.

Moram priznati da su mi ovaj poraz i krvave represalije ustaša prilično teško pale. Snaga neprijatelja prilično me je impresionirala i počeo sam da verujem da se goloruk narod teško može boriti sa ovakvom silom, kakva mi je tada izgledala jedna bojna ustaša.

Kada sam stigao na Baniju video sam da se tamo ustanak snažno širi i napreduje. Komunisti na Baniji su me drugarski primili i ja sam se već posle mesec dana borio sa Banijcima kao član KP.

Ofanziva na »Kirinsku republiku« trajala je samo dva dana, a posle povlačenja neprijatelja narod i borci opet su se vratili na svoju teritoriju i nastavili borbu koju više nije mogla zaustaviti nikakva snaga. Ustaše nisu više nikada uspele da na ovom terenu uspostave svoju vlast i »Kirinska republika« ostala je do kraja rata žarište ustanika u ovom delu Korduna.

Ime »Kirinska republika« dali smo ovoj slobodnoj teritoriji u šah, ali se taj naziv zadržao u to\u celog rata. On je ostao kao simbol borbe koju je 1941. otpočeo goloruki narod pod vodstvom KP protiv okupatora i njegovih slugu u ovom delu Korduna i na nepunih 60 km od Zagreba stvorio slobodnu teritoriju.

Milan PAVLOVIC

SENJ 1941. GODINE

Iako je u Senju i u nekim okolnim selima do aprilskog rata bilo naprednih, komunistički orijentiranih ljudi, partijska organizacija nije postojala. Latentne revolucionarne snage ostale su neorganizirane, s tim ljudima se nije radilo, no ipak oni su se međusobno dobro poznavali i pronalazili razne načine da se povežu i koliko-toliko uključe u organizirani rad. Tako su se povezali i sa partijskom organizacijom u Bribiru i od nje, raznim kanalima, dobijah ilegalni materijal, a verovatno i neka uputstva za rad (ovo prepostavljam, jer sam tada dosta često čuo da stariji drugovi spominju ime Tome Strižića). Sjećam se i prvoborca Nikole Vukelića iz sela Alana, koji je dolazio u Senj i donosio ilegalni materijal koji smo s njim izmjenjivali.

Nas nekolicina omladinaca: Marko Balen, Branko Jurčić, Braco Matijević (svi su poginuli tokom rata) i ja sastajali smo se u stanu profesorice Melanije Rivoški; gdje smo diskutovali o raznim problemima i proučavah dobijeni materijal. Sastanke smo nastavili da održavamo i nakon dolaska ustaša, s tim što smo sad još mnogo više pazili na *tajnost*.

Ustaše su u Senju brzo pograbile vlast u svoje ruke – istog dana kad je kapitulirala bivša vojska već su otpočele s hapšenjem i, pored nekih funkcionera dotadašnje vlasti, zatvorile su i neke simpatizere KPJ. No, na ovome se nisu zaustavile 1 nakon kraćeg vremena zvjerski su ubile nekoliko poštenih Srba i Jevreja. Ovo je osuđeno, od najvećeg dijela mještana, a kako ustaše ni prije toga nisu uživale simpatije, osjetile su se još nesigurnije. Ovo se naročito osjetilo poslije napada na • SSSR: njihovo držanje prema mještanima postajalo je sve po-dozrivije, a 28. ili 29. juna 1941. (mislim da je bilo na sam Vi-dovdan) pohapsile su veći broj ljudi inače drugačijih političkih gledišta, koji su ranije pripadali raznim političkim strankama,

no koji su sada na mnoge načine ispoljavali svoje neslaganje s politikom i mjerama ustaša. Tada su uhapšeni Martin Nele, Juhjan Matičić, Vicko Bašić i Rade Gržih (oni su kasnije bili prvi članovi narodnog odbora općine), zatim Rafael Jurčić i profesori Fulgosi i Ivančica Vивоđa. Ovo hapšenje, učinjeno bez sigurnog osnova (uhapšeni nisu ni saslušavani) bilo je očit dokaz da ustaše gube glavu, da osjećaju da u narodu nemaju nikakvih pozicija.

U to vrijeme doznali smo da su se u selu Draškovici pojavili partizani iz logora Skahć, pa smo u težnji da s njima uspostavimo vezu dah zadatak Marku Balenu (koji je bio iz Krivog Puta i najbolje poznavao taj kraj) da to učini. Negdje koncem jula ili početkom avgusta 1941. Baien je uspostavio vezu s logorom (na sastanke s Balenom dolazili su Pero Grubor, jedan od rukovodilaca ustanka u brinjskom kraju i jedna drugarica – mislim Ljubica Gerovac).. Uбудуće je veza s logorom redovno održavana. Mi smo dobijali propagandni materijal, a slali smo sve ono što smo preko simpatizera NOP-a u Senju mogli da prikupimo: odjeću i obuću, duhan, kancelarijski pribor, sumpornu kiselinu i sve drugo što smo mogli nabaviti. Tamo smo poslali i dva revolvera koje nam je za partizane dao Mladen Šojat.

. Ovaj rad za partizane (pogotovo nakon uspostavljanja redovne veze sa logorom Skahć) nije mogao ustašama da ostane nepoznat. Već smo odranije i mi omladinci, koji smo se povremeno ilegalno sastajali, bili ustašama sumnjivi. Kad je u Senj došao zloglasni ustaški koljač Franjo Sudar radi »čišćenja« nesigurnih hca, izdao je 5. jula nalog da se, pored drugih, uhapsi Rafael Jurčić mlađi i ja. Lično nas je saslušao, no pošto nije ništa mogao da otkrije, pušteni smo. Nakon što je naš pojačani rad dao ustašama nove indicije, 6. avgusta uslijedilo je hapšenje omladinaca kad sam, pored Draga Kalopera, Frana Rukavine Kolića i još nekih, ponovo uhapšen. Ovog puta preslušavao nas je kotarski predstojnik Bambić (simpatizer NOP-a, kasnije se uključio u NOV), koji nas je tako preslušavao da smo, i pored pritiska koje su ustaše činile na njega, pušteni poshje 30 dana pritvora.

U septembru 1941. došli su u Senj (bježeći iz Zagreba) Aleksandar Flaker, Vlado Sestan i Vinski. Flaker je odmah uzeo na sebe zadatak da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom u Novom, što mu je i uspjelo. Otada smo redovnije dobijali partijski i drugi propagandni materijal. Na koncu 1941. uspostavili smo, po liniji NOP-a, veze i sa Pagom.

Koncem 1941. ih početkom 1942. (u januaru) došao je u Senj Kubica (radio je kao inženjer ih tehničar na gradnji gimnazije). Koliko mi je poznato bio je kandidat KPJ, a zadatak

mu je bio da u mjestu stvori ilegalnu organizaciju. Međutim, on se povezao samo sa Brankom Jurčićem i nakon kraćeg vremena nestao. Nekako u ovo isto vrijeme uspostavljena je, preko Nikoie Babića, lučkog peljara (pilota) veza sa organizacijom NOP-a u selu Kladi. Tako smo u Senju radili na stvaranju početnih organizacija NOP-a, istina polako i bez tako vidnih rezultata koji su partizani u nama susjednom, ah ipak izdvojenom brinjskom području, postizali u borbi protiv ustaša i okupatora. Ipak, i ovako nedovoljno razvijen rad omogućio je stvaranje osnove za kasniji širi razmah narodnooslobodilačkog pokreta u Senju i bližoj okolini.

Prpič Jozo Gajtan (poginuo u NOV 1944) i ja otišli smo 7. februara 1942. u partizane. Nedugo iza toga (23. februara) ustaška policija (vjerovatno uslijed nečije neopreznosti) uhapsila je Bracu Matijevića, Branka Jurčića, Dušana Orlića i Milana Butorca, učenike gimnazije, u momentu kad su kod sebe imali letke. Poslije toga daljih hapšenja nije bilo, što dokazuje da su se uhapšeni dobro držali. Njih je talijanski Specijalni sud osudio 5. maja na robiju, sa koje se vratio samo Butorac, dok su ostali izgubili živote po raznim njemačkim logorima.

Koncem februara ih početkom marta 1942. u partizane su se prebacili Šestan i Vinski; na terenu je ostala i dalje da radi profesorica Rivoški, a veze su pojednostavljene i poboljšane – sada su održavane preko sela Alana. Organizacija NOP-a u Senju nastavila je da radi prema svojim mogućnostima (npr. za 1. maj 1942. mjesto je bilo preplavljeno lećima koje su bacali Maden Sojat, Rudi Tomljanović i Ante Knifić) do kapitulacije Italije, kada je narod ustao na opšti oružani ustanak.

Vlado KNIFIĆ

KAŽNJAVANJE DVOJICE IZDAJNIKA U PRILEPU

^P
* osle prve akcije partizana u Prilepu, 11. oktobra 1941. godine, od članova partijske ćelije sastavljene od krojačkih radnika, u gradu sam ostao samo ja. Ostah drugovi (Pero Krstevski Popot, Dimče Ekija, Sotče Georgijevski i Dorè Velkovski Strelka, koji je bio sekretar ćehje) otiš su u partizane.

Neposredno posle 11. oktobra mene je uzeo »na vezu« Borko Temelkovski Ljiljak, koji je rukovodio vojnim sektorom (prenošenjem oružja i hrane za partizane, davanjem veze drugovima koji su dobili zadatak da idu u Prilepski partizanski odred itd.).

Zato sam, u periodu između 11. i 27. oktobra 1941. godine više puta prenosio hranu iz kuće Marka Mihajlovskog Starog u stan Aca Ivanovskog Kusog, koji je živeo na suprotnoj strani grada, u naselju Ridot. Sve sam to radio po instrukciji Borka Temelkovskog.

Sa Temelkovskim sam se našao 16. oktobra 1941. godine na jednom »letećem« sastanku, u radnji oca našeg druga Ljupčeta Georgijevskog. Tom prilikom obavestio sam Temelkovskog o izvršenim zadacima. On mi je saopštio da su došla dva druga iz partizanskog odreda da ubiju bugarskog agenta Koceta Ćurčijeva, i naredio mi da ih sačekam — čini mi se — istog dana predveče, nakon izvršenog zadatka, da bi im dao vezu sa lozin-
kom »Crven je istok i zapad«, na koju bi oni odgovorili »Sever 1 jug«. Rekao mi je da ih sačekam iza senjaka kod mesta Džupsko Dolče.

Čim se spustio mrak izašao sam iz radnje Kira Meripuškovskog, kod koga sam radio i uputio se ka gradskoj sahatkuh. Ah, još nisam ni izašao iz rejona čaršije, a već sam čuo pucanj. Pomisho sam na atentat. Počeo sam da trčim da bih na vreme stigao na određeno mesto. Čim sam stigao, sav zadi-

han, zazviždao sam početak melodije »Crven je istok i zapad«. U istom trenutku dobio sam odgovor. Odgovorio mi je, koliko se sećam, Gojko Sekulovski, koji je bio veza sa odredom, kurir odreda.

Nije prošao, možda, ni minut, a već smo čuli kako neko trči. Pomislio sam da su to oni koje čekam. I, zaista, to je bio Kiro Bazerko. Pitao sam da ga li je ubio Koceta Čurčijeva. Odgovorio je potvrdno. I dodao da je posle pucnja čuo Čurčijevu ženu kako viče: »Držite ga, ubio je Koceta ...«. O drugom atentatoru, koji nije došao na ugovoreno mesto, Kiro Bazerko nije ništa mogao reći. Kasnije sam saznao da se drugi atentator, Peco Stojanovski, sklonio u kuću Dimčeta Dabovskog.

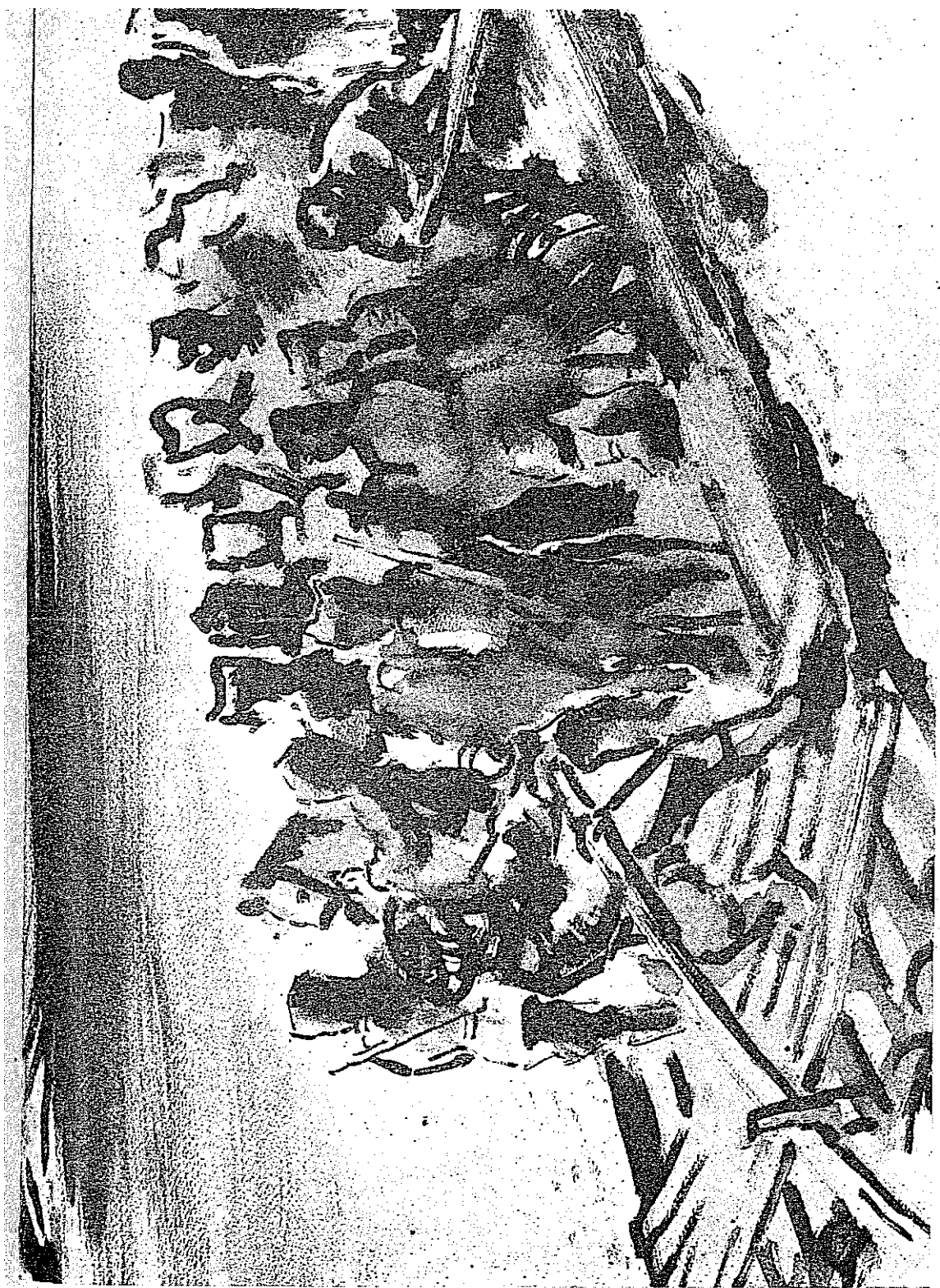
Jedanaest dana kasnije, 27. oktobra 1941. godine, po drugi put sam održao »leteći« sastanak sa Ljiljkom, i to na istom mestu na kome smo održali i prvi sastanak. Pošto sam ga obavestio o povezivanju sa Kirom Bazerkom, rekao sam: »Ubeđen sam da je Metodije Ivanovski Pišman bugarski špijun. On je pobeo iz partizanskog odreda i sada, mada ga je hapsila bugarska pohcija kao komunistu, najednom je postao vrlo blizak sa Bugarima. Verovatno će provaliti mnoge komuniste, s obzirom na to što poznaje većinu od njih. Smatram da je neophodno da se likvidira, a to bih mogao ja da učinim u nekoj zgodnoj prilici, jer je doneo štof u radnju Kira Meripuškovskog, u kojoj radim, da mu sašijemo zimski kaput«. Na to mi je Borko Temelkovski odgovorio: »Sutra, u isto vreme, na istom mestu, kazaću ti šta treba da radiš«.

Sutradan, tačno u dogovoreno vreme, ponovo smo se sastali. Tom prilikom Ljiljak mi je saopštio da je saglasan sa mojim predlogom, a potom me poveo u pravcu naselja Višne Maalo. Kad smo stigli u Višne Maalo, blizu jednog voćnjaka, Ljiljak me tu ostavio, da ga pričekam. Posle izvesnog vremena on se vratio, izvadio je iza pojasa pištolj marke »broving«, predao mi ga, govoreći: »Nastoj da izvršiš ovaj partijski zadatak«. Bio sam radostan što mi je poveren taj zadatak i obećao sam da ću ga ispuniti...

Za mene su nastali dosta mučni dani: praćenje Metodija Ivanovskog Pišmana, razmišljanje o atentatu, psihičko pripremanje, mnoge neprospavane noći ispunjene uzbuđenjima.

Metodije Ivanovski Pišman trebalo je da dođe 29. oktobra da proba svoj kaput. Ah, na moje iznenađenje, on toga dana nije došao. To mi je bilo sumnjivo. Najpre sam pomislio da on eventualno sumnja na pomoćnike u radnji, pa je, možda, i sam došao do zaključka da se na njega priprema atentat.

Najteža mi je bila pomisao što je Metodije lako mogao da se skloni u BugarSKU, a to bi onemogućilo izvršenje zadatka. Tog prepodneva bio sam veoma nervozan. Zanesen tim mislima,

T)uro Tilja: DRUGA DALMATINSKA BRIGADA PRELAZI DRINU (tuš)

nisam ni pomišljao na to da drugovi koji su sa mnom radili u radnji (Borko Bogatinovski, Blagoje Bajramovski i Blagoje Bektešovski) mogu otkriti moju nervozu i uzbuđenost. ; •

Istog dana u podne, čim su se radnje zatvorile pošao sam da potražim Metodija Ivanovskog. Pretpostavljao sam da se nalazi u kući svoje verenice Mare, ćerke Petra Dupeea. Neko vreme čekao sam na uglu ulice u nadi da će Metodije izaći iz kuće. Nakon nekog vremena predomislio sam se, pa sam se uputio prema kući Ivanovskog koja se nalazila u drugom delu grada, zvanom Varoško Maalo, smatrajući da se možda trenutno tamo nalazi.

- Stigao sam blizu njegove kuće i čekao. Ali bez rezultata.
- Moje slobodno vreme je brzo proteklo. Zato sam morao da se ponovo vratim u radnju u nadi da će Metodije ipak doći posle podne radi probe kaputa. Ali, nije došao.

Posle zatvaranja radnje, morao sam otići pravo kući, jer se blizilo policijski čas. Svako zadržavanje na ulicama moglo je ići samo na uštrb moga zadatka – izvršenja atentata.

Te večeri, kod kuće, ponovo sam pregledao pištolj, punio ga i praznio, pucao praznim pištoljem na neke »mete« u sobi itd. Ukratko – obučavao sam se. Skijo can je pištolja privuklo je pažnju moje majke. Došla je kod mene, počela da me moli i plače, govoreći: »Ti se, sine, spremaš da učiniš nešto i znam da ćeš poginuti...«. Nastojao sam da je smirim, uveravajući je da nemam nameru bilo šta da učinim. Ona je, zatim, otišla na spavanje, a ja sam produžio da razmišljam ...

Cele sam noći bio uznemiren. Spavao sam nemirnim snom i sanjao: čas da pucam i ubijam Metodija, čas da on i policija pucaju na mene .. Tako psihički izmučen otišao sam ujutru na posao.

Toga dana, 30. oktobra 1941. godine, kod mene je došao Dorè Damevski, metalski radnik i član Mesnog komiteta KPJ. Pozvao me u radnju oca našeg druga, Ljupčeta Georgijevskog, u kojoj mi je predao pištolj »nagant« sa dva metka (taj pištolj se danas nalazi u Muzeju narodnooslobodilačkog rata u Prilepu), pošto sam mu prethodno uručio svoj »broving«. Kasnije, pošto smo izišli napolje, dao mi je još jedan pištolj, marke »mauser«, kalibra 6,35 mm.

Nastupila je, dakle, nova situacija: nove pripreme i ponovna obuka novim pištoljem. Ah me te teškoće nisu pokolebale.

To prepodne ponovo sam u radnji čekao Metodija Ivanovskog. Od 13 do 15 časova čekao sam opet na uglu ulice u kojoj se nalazi kuća njegove verenice, i zatim na uglu Metodijeve kuće. Ali sve je bilo uzalud.

Međutim, Metodije je došao na probu tek 1. novembra, rekavši da je bio zauzet. Drugu probu majstor mu je zakazao za dva dana kasnije, dakle, za 3. novembar 1941. godine u 16 i 30 časova. To vreme je bilo zakazano na moje insistiranje, jer mi je tada bilo najpogodnije da izvršim zadatak.

U međuvremenu sam se konačno odlučio kuda ću 3. novembra posle izlaska iz radnje. Ali, vreme mi je nekako sporo promicalo.

Određenog dana oko 14 i 30 časova pred radnju mog poslovođe došao je Gojko Sekulovski i rekao mi da će me sačekati posle atentata kod treće vodenice u oreovečkim vinogradima. Odgovorio sam mu da se slažem sa predlogom.

Nakon tog razgovora ušao sam u radnju i pokušao da radim, iako sam bio veoma uzbuđen. Nešto pre 16 i 30 časova ušao sam u zadnji deo radnje još jednom pregledao i napunio pištolj, oslobodivši mu kočnicu.

Svakog trenutka očekivao sam Metodija. I, zaista, on je došao baš u određeni čas, i to sa verenicom. Moj poslodavac, Kiro Meripuškovski, ostali radnici i ja, razume se, pratili smo tok probe, stavljali primedbe i davali predloge kako bi se kaput što bolje sašio. Pokušavao sam da prikrijem svoje uzbuđenje. Plašio sam se da mi se nemir ne ocrta na licu, pa sam prišao jednom ogledalu. Primetio sam da sam veoma bled. Ličio sam na čoveka koji je teško bolestan... -

Dok sam razmišljao o sebi i o svom zadatku, proba je bila završena. Metodije i njegova verenica napustili su radnju i uputili se prema hotelu »Balkan«. Kao što sam već bio planirao, odmah sam izašao za njima, sustigao ih kod hotela »Balkan« i tu ispalio tri metka u potiljak Metodija Ivanovskog. Video sam da je pao htem na zemlju, dok je njegova verenica bila nagnuta nad njim.

Počeo sam da bežim. U jednom trenutku, na prvom uglu, gde je jedna mala kafana bila naslonjena na hotel »Balkan«, neko je pokušao da me uhvati. To me je trglo. Naglo sam se okrenuo i na to lice opalio jedan metak. Na prostoru ispred hotela nastala je opšta gužva. Čuo sam glasove: »Drž'te ga, ubi čoveka!«. Radnje su počele naglo da se zatvaraju, a policija da puca.

Iakp sam tog trenutka izmenio pravac bežanja i uputio se prema sahat-kuh, iza sebe sam i dalje slušao povike pohcajaca i bugarskih plaćenika: »Drž'te ga... Drž'te ga!« A kada sam stigao do ugla na kome se nalazila kafana »Apolo«, ispalio sam tri metka u pravcu pohcajaca i njihovih plaćenika, koji su me gonili. U taj mah su se oni razbežali, što sam iskoristio da pre-

trčim ulicu i uputim se ka šarenoj česmi. Potom sam skrenuo, u jednu uličicu, ušao u prvu kapiju, preskočio jedan zid i pretrčao još jedno dvorište. Ali kad sam pokušao da preskočim naredni zid, spazio sam jednog policajca rodom iz Prilepa, po imenu Đorđe, sina Dana, poznatog šeširdžije. On je ispalio čitavu seriju metaka na mene, koji su se na moju sreću, žarili u krov ili "u zid. Dok je ponovo punio svoj pištolj, ispalio sam dva metka na njega zbog čega je on pobegao. To sam iskoristio i skočio sa zida sa namerom da pretrčim reku. Međutim, kad sam se našao na zemlji, neko me udario po glavi, tako da sam pao. Tom trenutku osetio sam da me više njih tuku i gaze. Bih su to policajci i bugarski plaćenici iz grada. A dvojica od njih, Miha Salamdžija i Kiro Červenko, držali "su me za noge i vrat, ponavljajući: »Ostavite nas da ga zakoljemo kao jare«.

Kiro RISTOVSKI

BORBE TOPLIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA
PROTIV ČETNIKA KOSTE PEĆANCA
1941. GODINE

v

Četnici Koste Pećanca već u toku maja počinju pripreme za formiranje svojih odreda. U početku su to bile manje grupe, •sastavljene od vojvoda, četovođa i četnika iz prvog svetskog rata, kojima se ubrzo pridružuju grupe oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, nekoliko predsednika i delovođa opština, nešto seoskih trgovaca-zelenaša i prilično izbeglica sa Kosmeta. Svi ovi predstavljali su jezgro četničkog pokreta u ovom kraju, •ostajući verni i dosledni saradnji sa okupatorom, kroz čitavo vreme NOB.

Četničke tradicije u Toplici su bile dosta jake, a obzirom na ulogu jednog dela četnika na čelu sa Kostom Vojinovićem u tophčkom ustanku 1917. godine,¹ koji su žrtvovani svoje živote za stvar oslobođenja naroda ispod jarma okupatora. Prljava uloga Pećanca u ovom ustanku uporno se krila od naroda, što mu je omogućilo da se pripisujući Vojinovićeve uspehe sebi, •afirmiše kao četnički vojvoda-ratnik.

Na početku oružanog ustanka 1941. godine, četnički agitatori nastojali su da Pećanca prikažu kao rodoljuba, koga je kraljevska vlada ostavila u zemlji da organizuje borbu naroda protiv Nemaca. Pećanac je juna 1941. formirao svoj štab na planini Sokolovići, nedaleko od Kuršumlije, gde je »prvi vojvoda« povremeno živeo između dva rata. Mesto štaba bilo je poznato i okupatoru. Tamo su svakodnevno odlazile pristalice četničkog pokreta na viđenje, razgovore i savetovanja sa vojvodama i četovodama, jer su nastojali da privuku »viđenije ljude« iz Tophce i pridobiju ih za »svoju politiku«. Tako je celo leto proteklo u

¹ Vojinović je zahvaljujući svojoj hrabrosti u borbi protiv bugarskih okupatora 1917. postao legendarna ličnost, što je Košta Pećanac "umeo vešto da iskoristi za sebe i svoju popularnost, iako nije doprineo won ustanku baš ništa.

intenzivnim organizacijskim pripremama na terenu. Po selima su stvarani vodovi i čete koje su prerastale u odrede, pronalazeni su ljudi za četovođe i komandire novoformiranih četa i dr.. Uporedo sa ovim, četnici su razvijali propagandu protiv novoformiranog Topličkog partizanskog odreda koji je odmah počeo sa izvođenjem akcija. Istupajući sa parolom borbe protiv okupatora »kada kucne čas«, oni su time u stvari prikrivali svoje kontakte i pripremu sporazuma sa Nemcima. O ovome su postojali vidljivi znaci od ranije kao na primer: javno nastupanje četnika sa oružjem u vreme kada su mnogi ljudi plaćali životom posedovanje puške ih pištolja, otkrivanje mesta štaba pred okupatorom, javna zakletva na planini Vidojevici na Vidovdan, 28. juna 1941. godine i drugo. Ovo njihovo držanje stvaralo je sumnju kod mnogih ljudi širom Tophce u istinske namere četničkog rukovodstva prema okupatoru.

SPORAZUM SA NEMCIMA

Četnički planovi prema okupatoru i NOP-u ubrzo su izbili na videlo. Ispostavilo se da je odmah po okupaciji uspostavljen i održavan kontakt sa predstavnicima nemačke okružne komande u Leskovcu. Negde početkom avgusta Pećanac je održao sastanak u s. Pločniku (između Prokuplja i Kuršumlije) sa nemačkim majorom Krausom. To je bio prvi službeni sastanak predstavnika budućih saveznika u borbi protiv NOB u Jugoslaviji. Nekoliko dana kasnije potpisan je zvaničan dokument koji je pismeno potvrdio uzajamne obaveze slugu i gospodara.

Iako je znalo za kontakte četnika sa okupatorom, rukovodstvo Topličkog partizanskog odreda je u cilju stvaranja sporazuma, nastojalo da pronađe zajedničku platformu za borbu protiv okupatora. To je proizlazilo iz stava i političke linije KP i NOP da stvori opštenarodni front svih rodoljubivih snaga za otpor fašističkom agresoru. Na toj liniji vođeni su pregovori sa pojedinim četničkim vojvodama za koje se znalo da ne odobravaju Pećančevu politiku u odnosu na okupatora. To su bili intelektualci (njih nekoliko uglavnom učitelji) liberalnih pogleda, patriotski raspoloženi koji su vodili manje grupe sebi odanih ljudi, spremnih da se bore protiv Nemaca.²

² Iako su u početku ustanka neki od ovih učestvovali zajedno sa nama u nekoliko manjih borbi oni su početkom 1942. godine, kada je došlo do opadanja NOB u Toplici i gubljenja slobodne teritorije, napustili definitivno borbu protiv okupatora. Tako su pred prvim većini teškoćama i iskušenjima kapitulirali, predali se okupatoru koji ih je sproveo u logore u kojima su većina završili.

Na osnovu sporazuma između četničkog vojvode Koste Pećanca i Nemaca, četnici su 11. septembra ušli u Prokuplje i smenili nemačke jedinice koje su otišle na istočni front.³ Ovaj događaj predstavlja prvi javni akt četničko-nemačke saradnje koja nije prestajala za sve vreme rata.

Nije slučajno da je pomenuti sporazum sklopljen baš na tlu Toplice. Nemci, posebno četničke vojvode, računali su na Toplicu kao na svoju sigurnu bazu zbog već poznatih četničkih tradicija u njoj. S druge strane okupator je računao na Pećančev autoritet među njegovim vojvodama i četovođama i njegov ugled u narodnim masama. Međutim, na prvo je mogao računati, ali he i na drugo, jer su posle objavljivanja sporazuma sa Nemcima i ulaska u Prokuplje, četnici u većem delu ovoga kraja izgubili skoro svaki ugled. Umesto da Toplicu pretvore u svoju odskočnu dasku za dejstva protiv partizanskih jedinica, i to ne samo u susjednim područjima, već i širim oblastima Srbije, ovaj deo naše domovine je od početka NOB postao čvrst bastion protiv svih naleta neprijatelja i siguran oslonac NOP-a.

Nemoćni da narodne mase pridobiju ubeđivanjem, četnici su primetili teror i silu da bi seljake naterali u svoje jedinice. Ovakvom nasilju naročito su bili podvrgnuti roditelji partizanskih boraca, simpatizeri i pristalice KP i narodnooslobodilačke borbe. U isto vreme parolom »čekati, još nije vreme« oni su uticali da splasne borbeno raspoloženje onih koji su bih spremni za borbu protiv okupatora, kome je ovo u tadašnjoj situaciji najviše odgovaralo. Iznoseći u svojoj propagandi i razne druge razloge da se ne treba boriti protiv Nemaca, četnici su kao najjači argumenat isticali »nepobedivost nemačke oružane sile koja je okupirala gotovo čitavu Evropu«. Hvalili su »na sva usta« Hitlerove uspehe na istočnom frontu i sigurnu nemačku pobedu nad sovjetskim komunizmom.

Obuzete mržnjom prema partizanima i svima rodoljubivim naprednim ljudima, vojvode i četovođe su počele intenzivne pripreme za oružani napad na Toplički partizanski odred. U tom cilju pojačali su rad na stvaranju svojih odreda širom Toplice. Za nekoliko dana formirano je desetak većih i manjih četničkih odreda za čije su komandante postavljene najodanije vojvode Koste Pećanca. U mnogim selima stvorene su mesne čete koje su služile kao rezerva za popunu četničkih odreda. Međutim, i pored ovakve organizacije i svestrane pomoći okupatora, četnički odredi na tlu Toplice su kao što će se kasnije

• Toga dana u Prokuplju je bio sajam i četnici su namerno izabrali ovaj datum za ulazak u grad, kako bi okupljenom narodu, prvenstveno simpatizerima NOP-a, javno stavili do znanja ko je njihov saveznik.

videti, u toku 1941. godine, pretrpeli teške poraze u borbama sa Topličkim partizanskim odredom, što je već iste godine dovelo do potpunog njihovog raspadanja u većem delu bivšeg topličkog okruga.

PRVI SUKOB SA CETNICIMA

Pojava Topličkog partizanskog odreda i njegove prve akcije protiv Nemaca i žandarma izazvale su razjarenost kod svih vojvoda u Tophci, posebno kod Pećanac. Vezujući se definitivno za okupatora, Pećanac je preuzeo ulogu barjaktara među kvislinzima protiv NOP-a. Tako je celokupna aktivnost četnika bila uperena protiv partizana, a svaki dodir sa narodom korišćen je za klevetanje KPJ i NOP. Pećanac je istovremeno upućivao preteče poruke partizanskim borcima, njihovim porodicama i svim pristalicama i simpatizerima NOP-a, obećavajući istovremeno Nemcima da ni po koju cenu neće dopustiti da se u Tophci dogodi ono što se već zbilo u zapadnoj Srbiji i Šumadiji.⁴

Već sredinom septembra odnosi između četnika i partizana koji nikada nisu ni bili tolerantni, poprimili su neprijateljski karakter. Drukčije nije moglo ni biti. Sukob između beskompromisnih boraca protiv okupatora s jedne i njegovih slugu s druge strane bio je neizbežan. Vojvode su tražile povoda za oružani sukob, ali nisu smele da stupe u otvorenu borbu sa našim odredima, čiji su početni uspesi stvorili strah kod četnika. Za svoj prvi napad, upravo prepad, iskoristili su dolazak Jastrebačke partizanske čete u s. Dragušu, 17. septembra uveče, gde je održan pohtički zbor sa seljacima. Za vreme zbora četa je izbacila svoje obezbeđenje prema Blacu, gde se nalazio četnički garnizon.

Obavešten o dolasku partizana, pop Mika Popović »vojvoda jastrebački« iz Blaca, krenuo je sa svojim odredom kasno uveče u pravcu Draguš. Tek što se zbor završio i borci razmestili po kućama radi večere i kratkog poćinka, iznenada je otvorena vatra na naše obezbeđenje. Na prvi "pucanj" borci su izašli iz kuća i odmah prešli u protivnapad. Posle kratkotrajne borbe četnici su pobjegli za Blace. Tako se ovaj prvi oružani sukob između partizana i četnika u Tophci završio neuspešno po izdajnike koji su računali da će iznenadnim napadom razbiti i uništiti partizansku četu. Ova borba, koja je za nas bila više moralna

⁴ Pećanac je ovde aludirao na uspele partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji i Šumadiji koji su na početku oružanog ustanka oslobodili skoro čitav ovaj deo Srbije od okupatora. Početne borbe Topličkog PO nagoveštavale su slične rezultate koji su kasnije ostvareni.

i politička nego vojnička pobjeda, imala je širok odjek-u topličkom kraju. Narod se još jednom uverio u saradnju četnika i okupatora protiv NOP-a. Posle ovoga, četničke vojskovođe su postale opreznije u planiranju i izvođenju svojih napada na partizanske jedinice. Iako je ova borba za mnoge borce naše čete bila »vatreno krštenje«, svi su pokazali primernu prisebnost i smelost u razbijanju neprijatelja. Jedan četnik je ubijen i dva ranjena dok je na našoj strani lakše ranjen jedan borac-puškonostrjeljak⁵ koji je bio na obezbeđenju i prihvatio odmah borbu sa četničkom kolonom iz Blaca.

Posle neuspeha na Draguši četnici su pripremali novi napad, tražeći da se po svaku cenu revanširaju partizanima i podignu svoj vojnički ugled. Iako su znali da je Toplički odred po zadatku otišao na drugi teren, oni su krajem septembra napali njegov prazan logor na Bajčinskim kolibama na V. Jastrepcu, pohlatali čobane u planini i predstavljali ih po selima kao zarobljene partizane. Sličan napad su izvršili i na Malom Jastrepcu, gde su popalili nekakvu zgradu u kojima je ranije boravio naš odred. Ovim njihovim akcijama sadejstvovao je jedan nemački izviđački avion koji je u niskom letu otvarao vatru na seljake i čobane u planini i time još očiglednije dokazao četničko-nemačku saradnju u borbi protiv NOP-a.

PORAZ ČETNIKA U PROKUPLJU I NA PASJACI

Sredinom septembra počele su pripreme za napad na Prokuplje u najvećoj tajnosti. Svaka naša jedinica — Jastrebačka i Pasjačka četa Topličkog partizanskog odreda i Jablanička četa⁶ Kukavičkog odreda i mesne desetine sa Pasjače i Belog kamena — dobila je konkretne zadatke uoči samog napada. Tako je ostvareno potpuno iznenađenje. U gradu je postojala dobro organizovana grupa omladinaca-skojevaca i aktivista koji su uvežbavani za sadejstvo sa partizanskim jedinicama. Omladinci, podeljeni u desetine, sačekali su na određenim mestima naše čete i uklapajući se u njihov sastav, umnogome olakšali izvršenje napada. Tačno četiri nedelje posle ulaska Pećančevih četnika u Prokuplje partizani su noću 9. oktobra, tako reći u

⁵ Dragoljub Radosavljević Toplica poginuo je decembra 1942. god. kod s. Obrazde u Jablanici u borbi protiv Nedićevih žandarma. Proglašen je za narodnog heroja.

⁶ Kukavički odred je, na poziv štaba Topličkog odreda, uputio Jablaničku četu da učestvuje u napadu na Prokuplje. Ovo je bio početak borbene saradnje naša dva odreda koja nije prestajala u toku čitavog NOP-a. Novembra 1941. Toplički odred je učestvovao zajedno sa Kukavičkim i Babičkim odredom u napadu na Lebane i rudnik Lece.

jurišu-, savladali otpor neprijatelja. Za nepun sat borba je bila: okončana. Četnički vojvoda i komandant grada pop Raša Knežević koji je zbog svog antikomunističkog stava i neprijateljstva prema partizanima i njihovim pristalicama, uživao neograničeno poverenje Nemaca i Pećanca, jedva je uspeo da pobegne i skloni se^u jednu kuću, ostavljajući svoj odred. Za mesec dana »svoje vladavine« u Prokuplju terorisao je i pljačkao stanovništvo, naročito roditelje partizanskih boraca i simpatizera NOP-a.

Poraz ovog istaknutog popa-vojvode i njegovih odabranih četnika koje su zamenili nemačku jedinicu u Prokuplju, teško je pao na srce četničkim vojvodama u Toplici, posebno Pećancu. Zato su odmah posle isterivanja iz Prokuplja četničke vojvode i četovođe počele masovnu mobilizaciju seljaka za borbu protiv Topličkog odreda. Oni su na brzu ruku zaklinjali seljake na vernost kralju, obračunavajući se surovo sa svakim koji nije prihvatao njihov poziv.⁷ Ovom improvizovanom mobilizacijom četnici su uspeh da prikupe oko 3.000 ljudi, većinom seljaka iz Kosanice i sela bivšeg jastrebačkog sreza koja su u to vreme bila pod uticajem Pećanca. Prisilno su odveli i nešto seljaka iz Dobriča, sa Pasjače, Vidovače, iz Prokuplja i uže okoline koji su bežali kućama čim se za to ukazala povoljna prilika. Većina ovih nije znala da ih vojvode guraju u borbu protiv partizana na Pasjači i Vidovači. Govorili su im da idu na »Arnaut«,⁸ jer su pod ovom parolom okupili najviše izbeglica sa Kosova. Popunu svojih jedinica četnici su izvršili za rekordno vreme – za nepuna dva dana. Pećancu je trebala odmazda za Prokuplje i konačan obračun, upravo uništenje partizana u Toplici. To je bila njegova obaveza i obećanje dato nemačkim komandantima na jednom savetovanju septembra u Beogradu.

Posle napada na Prokuplje Toplički partizanski odred nalazio se na odmoru u Vidojevici gde se pripremao za nove borbe. Iako je pretpostavljao da će četničko rukovodstvo reagirati zbog poraza u Prokuplju, ipak štab odreda nije očekivao tako brzo izvođenje mobilizacije i napad. Njihov plan za napad na partizanski odred u širem rejonu s. Pasjače zasnivao se na obuhvatnom napadu iz nekoliko pravaca koji su izvodili na liniju Pasjača, Jovina Livada, Beh kamen – Vidovača. Četničke snage bile su raspoređene u šest kolona kojima su određeni pravci i

⁷ Ovu mobilizaciju pamtiće dugo mnogi ljudi jer i danas neki od njih nose modrice i ožiljke od batina kojima su bili podvrgnuti od strane obesnih četnika.

⁸ Borba protiv »Arnauta« (Siptara) postala je privlačna za izbeglice, koje su posle kapitulacije Jugoslavije morale da napuste svoje kuće i imanja. Vojvode su im obećale skori povratak na Kosovo zbog čega su gotovo sve izbeglice stupale u četničke odrede i predstavljale njihov najborbeniji i najpostojaniji deo.

zadaci po izbijanju na pomenutu liniju. Na važnijim pravcima napadale su po dve kolone. Podaci o svim ovim merama dobijeni su tek neposredno pred početak napada, kada su četničke kolone već krenule prema Pasjaci. Međutim, dobijeni podaci o planovima i brojnom stanju neprijatelja bili su nesigurni i kontradiktorni, te se na njih nije moglo pouzdano osloniti. Naša obavestajna služba u ovom slučaju u potpunosti je podbacila.

Brojno stanje Tophčkog odreda pred borbu na Pasjači iznosilo je oko 150 boraca. Pored toga mogao je za svaku veću akciju da aktivira još oko 100 boraca iz mesnih desetina sa Pasjače i Konjarnika, tako da je odnos snaga bio 12:1 u korist četnika, koji su uz to imali i bolje naoružanje i znatno više municije.

Jablanička četa iz sastava Kukavičkog odreda je, 12. oktobra, nekoliko časova pre četničkog napada, krenula na Radan i usput se kod sela Durevca sukobila sa prvom kolonom koja je nastupala iz Žitnog Potoka.

Istog dana je i naš odred krenuo iz s. Vidovače ka Jovinoj livadi i Pasjači. Pri zalasku sunca stigao je iznad Jovine Livade kod kuće Bulajića, gde je već počelo da izbija čelo druge četničke kolone iz pravca Bučince koja je imala zadatak da izvrši obuhvat sela Pasjače sa njegove zapadne strane.⁹ Treća i četvrta kolona nastupale su od Berilja preko Pasjačkog visa i oko podne izbile u s. Pasjaču kod kuća Vukovića, dok je peta iz s. Žitorađe, koja se kretala preko Toponice, Grudaša i Kožinca, trebalo da izvrši obuhvat s. Pasjače sa istočne strane.¹⁰

Najveća četnička kolona, pod komandom samog Koste Pećanca kretala se iz Žitnog Potoka preko Glasovika ka Pasjači.

⁹ Sve četničke snage bile su orijentisane prema Pasjači pretpostavljajući da se ovde nalazi naš odred. Mora se priznati da je i četnička komanda imala slabu obavestajnu službu, što se vidi po grupisanju i rasporedu njenih snaga u ovoj borbi. Tih dana naš odred se nalazio, na pl. Vidojevici 15–20 km zapadno od Pasjače.

¹⁰ U Žitorađu su na jednu patrolu ove kolone naišla tri naša druga koja su toga dana (12. oktobra) putovali iz Niša za odred. Ne znajući situaciju u selu, oni su sa automobilom upali u četničku zasedu. Sa njima su bili grafički radnici, članovi partijskog i skojevskog rukovodstva iz Beograda, Milić Rakić Mirko (učestvovao u spasavanju druga Rankovića iz zatvora 28. jula 1941.) Srba Andrejević i Živa Ciklovan, koje je partijska organizacija uputila u Toplički partizanski odred. Kada su ih četnici pozvali na predaju, drugovi iz odreda otvorili su vatru, iz pištolja, probijajući se iz sela koje je bilo puno četnika. Tom prilikom poginuo je član partijskog rukovodstva za Toplicu Nikola Kokonješević Dunđerski, dok su pomoćnik političkog komesara odreda u član CK KPJ za Niš Konrad Zelnik Slobodan i još jedan partizan koji je pratio ovu dvojicu teško ranjen. Drugovi iz Beograda koji nisu imali oružja uhvaćeni su i sprovedeni u Prokuplje, odakle su, posle trodnevnog, mučenja, oslobođeni razmenom za zarobljene četnike.

Kao što se iz rasporeda i grupisanja četničkih snaga vidi glavni objekt napada bila je Pasjača, gde je prema njihovini podacima, trebalo da se nalazi Toplički partizanski odred sa svojim štabom.

Iako ranije ruje imao sigurnih podataka o pripremama četničkog napada, štab odreda se ipak brzo snašao u ovoj, za njega neočekivanoj situaciji. Ocenivši da se radi o dobro organizovanom obuhvatnom napadu na odred u rejonu Pasjače, odlučio je da se odmah pređe u protivnapad. Tako se odred iz pokreta razvio u strelce i odmah prešao u juriš. Pošto su pretpostavljali da smo na Pasjači, četnici su bili iznenađeni našom pojavom na položaju na Jovinoj Livadi.

Dok se Pasjačka četa orijentisala na kolonu iz pravca Bučinca, Jastrebačka je udarila na ovu koja je dolazila iz Glasovika. Do pada mraka (za oko jedan sat) borba sa ovom neprijateljskom grupom bila je završena i četnici smanjeni za dve kolone. Ostale su još četiri i to najjače. Kolona koja se nalazila u Žitnom Potoku i kojom je komandovao lično Košta Pećanac služila je kao rezerva ostalim njegovim jedinicama. Kao što će se videti, ona nije imala priliku da učestvuje u ovim borbama.

Zbog pada mraka, snežne vejavice i nepoznavanja situacije na Pasjači, odred nije mogao iste večeri da nastavi dejstvo protiv četničke glavnine, ali su zato u toku noći naše patrole izvršile izviđanje i prikupile podatke o njenom rasporedu. U rano jutro, 13. oktobra, po veoma hladnom vremenu, kada su mnoge puške bile zamrznute, dve naše čete — Pasjačka i Jastrebačka — potpomognute sa tri mesne desetine, uspele su da pod zaštitom magle, izvrše blokadu kuća u kojima su bili smešteni četnici. Naše čete dejstvo vale su iz neposredne blizine i otpor četnika, koji po ovakvoj hladnoći nisu očekivali naš napad slomljen je za relativno kratko vreme. Komandant ove grupe četnički vojvoda Nikola Koštrimović uspeo je da se sa nekoliko četovođa i svojom pratnjom izvuče, dok se oko 350 četnika, se celokupnim svojim naoružanjem predalo. Većinom su to bih mobilisani seljaci iz raznih sela Toplice, najviše oko Blaea i Kosanice. Kada je Košta Pećanac saznao (od nekih poheglijih četnika) za ishod borbe kod Jovanove Livade i na Pasjači, pobegao je iz Žitnog Potoka i ne pokušavajući da sa svojom kolonom — rezervom interveniše i popravi situaciju koja je nastala razbijanjem njegove vojske.

Sutradan, 14. oktobra, naše jedinice i mesne partizanske desetine nastavile su da čiste teren od ostataka razbijenih četnika oko Glasovika, Bučinca, Jovine Livade, Belog kamena, Zladovca i Kožinca. U toku ovog dana Jastrebačka partizanska četa je kod Belog kamena potpuno razbila jednu grupu četnika iz

kolone kojom je komandovao sinovac Koste Pećanca vojvoda Vukoje. Nekoliko četnika je poginulo, među njima i vojvoda Filip Banjac.

Tako su za nepuna tri dana, na prostoru Pasjača – Beli kamen dve četničke kolone, potpuno razbijene jedna delimično, a dve zarobljene. Šesta (Kostina) razbežala se. Ubijeno je oko 50, a zarobljeno preko 400 četnika. To je, upravo bio naš prvi veći sukob, a u isto vreme i naša najveća vojnička i politička pobeda nad četnicima Koste Pećanca. Tako je potpuno propao, plan četničke komande za Toplicu i Nemaca o uništenju Topličkog partizanskog odreda i pomršeni su svi planovi i to onda kada se očekivala sigurna pobeda na Pasjači. Ona im je bila potrebna baš u ovom kraju i u ovom periodu, kada su četnici u zapadnoj Srbiji, Šumadiji, Jablanici i istočnoj Srbiji trpeli svakodnevno poraze.

Naš uspeh na Pasjači imao je snažnog odjeka širom Toplice, posebno u onom delu, odakle su bili mobilisani zarobljeni četnici. Naš ugled u masama silno je porastao. Odred se konačno afirmisao kao vojnička snaga i politički faktor. Uslovi za dalji porast našeg pohtičkog i moralnog uticaja postali su još povoljniji. Naš korektan i human odnos prema zarobljenim četnicima doprineo je razbijanju fame koju je širila njihova propaganda o partizanima.¹¹ Posle ove borbe menja se odnos snaga na terenu. Naše čete brzo narastaju! sve bolje se naoružavaju, jer iz mnogih sela dolaze na desetine novih boraca, najviše omladinaca. Većina sela se orijentiše prema NOP i odlučno vezuje za narodnooslobodilačku borbu i narodnu revoluciju. Stvoreni su uslovi za organizovanje narodne vlasti, na slobodnoj teritoriji čemu se pristupa polovinom novembra u mnogim sehma Toplice.

Trebalo je posle Pasjače dotući četnike na čitavoj našoj teritoriji. Zato je odmah preduzeto nekoliko akcija na razbijanju manjih grupa koje su krstarile po nekim sehma ispod Jastrepca, kao i čišćenje terena od razbijenih četničkih ostataka koji su prilikom borbe na Pasjači uspeh da pobegnu. Do kraja oktobra pohvatani su i razoružani mnogi četnici i njihovi organizatori. Neki od ovih, poznati po terorisanju naroda i naročito simpatizera NOP-a, dobili su zasluženu kaznu. Na prostoru

¹¹ Do ove borbe u nekim selima, naročito onim pod uticajem Koste Pećanca, vladalo je mišljenje da je partizanski odred sastavljen od najgorih ljudi, četnička propaganda je uspela da stvori najcrnju predstavu kod naroda o nama. Međutim, zarobljeni četnici koji su pušteni svojim kućama rekli su pravu istinu o nama – ko smo, šta smo i zašto se borimo. Kada smo posle nekoliko dana prolazili ovim selima, seljaci su nas prihvatili kao svoje borce i stare poznanike. Skoro nijedan od ovih četnika nije kasnije stupao u neprijateljske jedinice.

Južna Morava — podnožje Kopaonika, na levoj i desnoj obali reke Toplice ruje bilo više organizovanih četnika Koste Pećanca, koji bi predstavljali neku ozbiljniju vojničku snagu.

OSLOBOĐENJE BLACA I KURŠUMLIJE

Za relativno kratko vreme — za nepuna tri meseca — bivši toplički okrug, sem Kuršumlije i Blaca¹² sa užim područjem, bili su oslobođeni od četnika i njihove dominacije. Posle učešća Tophčkog partizanskog odreda, zajedno sa Jablaničkim i delovima Babičkog, u oslobođenju Lebana i rudnika Lece, vršene su intenzivne pripreme za oslobođenje poslednjih četničkih uporišta. Jastrebačka četa dobila je zadatak¹ da izviđa teren, prikuplja podatke i vrši pripreme za napad na četnike u Blacu, dok je Kosanička sa shćnim zadatkom orijentisana prema Kuršumhji. Predstojao je odlučan obračun i sa vojvodom pop-Mikom, čiji su četnici polovinom septembra izvršili prvi napad na partizane u Draguš. Ovaj četnički odred pretvorio se u skupinu pljačkaša, terorista i ubica. Postali su strah i trepet za čitav taj kraj. Vojvoda jastrebački (pop Mika) iako sveštenik obračunavao se sa svakim po najkraćem postupku, ukoliko mu se suprotstavio ili prigovarao njegovim merama. Naročito je bio nemilosrdan prema simpatizerima NOP-a i roditeljima, partizanskih boraca. Zbog toga su svakodnevno dolazile grupe seljaka i zahtevale od štaba našeg odreda da se ova banda likvidira.

Krajem novembra Jastrebačka četa se prebacila u rejon Zdravinje — Jošanica, u neposrednoj blizini Blaca, sa zadatkom da izvrši definitivne pripreme za napad na četnike pop-Mike. Međutim, saznajući o dolasku naše čete četnici su, 29. novembra krenuli u pravcu manastira Ajdanovca pretpostavljajući da se ona tamo nalazi. Kako je na položaje ispod manastira upućena iz s. Zdravinja jedna desetina Jastrebačke čete, koja se, sticajem okolnosti, baš u trenutku kada je posedala svoj položaj sukobila sa četničkom kolonom koja je dolazila iz pravca Gornje Jošanice. U stvari, desetina je bila opkoljena nadmoćnijim neprijateljskim snagama i u neravnoj borbi cela zarobljena.

¹² U Prokuplju je posle razbijanja četnika na Pasjači, formiran četnički odred Ace Popovića koji je formalno nosio naziv četničkog vojvode. On je bio pristalica saradnje sa partizanima. Sa njim su vođeni pregovori o zajedničkoj vlasti u gradu. Početkom decembra dolazi do sporazuma po kome jedna naša četa ulazi u Prokuplje, fiktivno u sastav njegovog odreda da bi u potpunosti preuzela vlast u gradu sve do dolaska Bugara u Toplicu 9. januara 1942. godine. U ovom periodu faktički Prokuplje je u rukama partizana, jer četnici Ace Popovića potpuno su odstranjeni.

Ranjeni su komandir čete i puškomitraljezac. Zarobljeni borci sprovedeni su u Blace gde su podvrgnuti najsvirepijem mučenju. Njih je kroz nekoliko dana očekivala sigurna smrt. Ovaj događaj ubrzao je naše pripreme za napad na Blace. Sada se nije radilo samo o likvidaciji jednog neprijateljskog uporišta, već i o spasavanju zarobljenih partizana. Odmah se prišlo prikupljanju podataka o broju i rasporedu četnika, što je bilo olakšano činjenicom da smo kod četnika imali jednog simpatizera NOP čija su dva brata bila u partizanima. On nam je dao potpuno tačne podatke o: rasporedu svake grupe četnika i njihovog teškog naoružanja, smeštaju zarobljenih partizana i pohvatanih simpatizera NOP-a, mestu zaseda, kretanju patrola i dr. Na bazi ovih podataka razrađeni su tačni zadaci za svaku našu jedinicu koja je učestvovala u ovom napadu.

Radi sigurnijeg uspeha u ovoj, za nas veoma važnoj akciji, pored Topličkog angažovan je i Rasinski partizanski odred¹³ kao i nekoliko mesnih desetina – ukupno oko 500 boraca..

Napad je počeo izjutra 5. decembra negde oko 5 časova. Oko 300 boraca iz mesnih desetina angažovano je na blokadi Blaca koje je bilo gotovo hermetički zatvoreno. Najjača obezbeđenja postavljena su na komunikaciji prema Prokuplju i Kuršumliji, odakle se očekivao napad četničke udarne grupe vojvode jastrebačkog pop-Mike.¹⁴ Partizanske čete bile su orijentisane na ključne objekte u Blacu – na građansku školu u kojoj je bio gro četnika, zatim zgradu zatvora u kome su se nalazili partizani zarobljeni 29. novembra kod manastira Ajdanovca i nekoliko pristalica NOP-a, kao i na zgradu sreske ispostave i opštine. Mesnim desetinama bile su pridate po jedna desetina iz Pasjačke i Jastrebačke čete čiji borci su imali iskustva u borbi za naseljeno mesto. Stab odreda je posebnu pažnju posvetio prostoru između jezgra i seoskog groblja, odakle se očekivao najverovatniji napad izvučene četničke grupe. Ovde su određeni odabrani borci iz mesnih desetina i dve desetine

¹³ Od sredine novembra 1941. godine, kada se Rasinski partizanski odred prvi put prebacio u Toplicu, postajala je i kroz čitav period NOR-a borbena saradnja ova dva odreda. Prema konkretnoj situaciji odredi su napuštali privremeno svoju teritoriju da bi sadejstvovali jedan drugome. Iz ovakve borbene saradnje razvilo se veliko ratno drugarstvo i bliskost između boraca ova dva susedna partizanska odreda na jugu Srbije.

¹⁴ Na osnovu dobijenih podataka četnici su nameravali da u slučaju napada izvuku jednu jaču, dobro naoružanu grupu iz Blaca u obližnje mesto i da u pogodnom momentu izvrše napad na naše jedinice unutra. Očekujući svake noći naš napad od 1. decembra, pop Mika je uveče napuštao garnizon, a pošto nije bilo napada vraćao se. Tako je postupao sve do 5. decembra kada mu je data prilika da oproba svoju taktiku, ali ne i da je uspešno realizuje.

iz partizanskih četa. Bilo je sve predviđeno i preduzeto da se parira četničkom lukavstvu i taktici.

Napad na Blace počeo je u predviđeno vreme i odvijao se po planu štaba odreda. Brzo su savladane patrole i obezbeđenja kod zatvora i sreske ispostave koji su bili prvi ciljevi naše akcije. Susret sa oslobođenim drugovima — partizanima iz zatvora i njihovo spašavanje od sigurne smrti bio je najdraži trenutak u ovoj borbi. Oslobođenje svojih drugova — saboraca i obračun sa najokorelijim četnicima u ovom kraju, dah su poseban polet našim borcima. Oslobođeni partizani stavili su se na čelo desetine koje su napadale najjače četničko uporište, zgradu u kojoj se bilo zabarikadiralo oko 50 četnika. Cete su do svanuća, i pored jake vatre iz teškog mitraljeza i nekoliko puškomitraljeza i pušaka dobro zabarikadiranih četnika, uspele da podiđu zgradu.¹⁵ Pošto je bila od tvrdog materijala, a naš odred nije raspolagao teškim naoružanjem, pristupilo se ubacivanju bombaša u zgradu i polivanju njenih zidova benzinom, radi paljenja. To je bio jedini način da se neprijatelj prinudi na predaju i likvidira. Međutim, nastala je jedna nepredviđena teškoća. Četnici su kao taoce u ovoj zgradi držali tri ranije zarobljena ranjena partizana. Time su hteli da nam onemoguće da upotrebimo bombe prilikom upada u zgradu. Štab odreda je odlučio da se prizemni zidovi poliju benzinom i zapale. Za to je odabrano nekoliko najhrabrijih i tome vičnih partizana koji su uspešno izvršili ovaj zadatak. To je imalo efekta na četnike. Uplašeni od plamena i dima, ponudili su predaju. Naši ranije ubačeni bombaši najpre su izveli naše ranjene drugove, a zatim, upali u sobu gde su bili četnici. Svi su se predali bez otpora, mada su neki pri izlasku iz zgrade pokušali da beže. Ovde je zarobljeno oko 50 četnika, većinom okorelih zlikovaca. Tako je, posle borbe koja je trajala gotovo čitav dan, skršen i poslednji otpor četnika vojvode jastrebačkog. Ukupno je ubijeno 30 i zarobljeno oko 60 četnika. Zapljeno je dosta oružja i ostale opreme. Mi smo imali 3 mrtva i 2 ranjena druga.

Oslobođenjem Blaca proširena je slobodna teritorija do Jankove Mise, Grgura i Spanca. Stvoreni su povoljni uslovi za priliv novih boraca iz ovog kraja i dalje nastupanje prema.

¹⁵ U zoru su četnici pod komandom svoga vojvode počeli napad, na sektoru između jezera i drumu Prokuplje — Blace, sa ciljem da savladaju naša obezbeđenja, upadnu u Blace i udare na naše snage u trenutku kada one budu angažovane oko osvajanja najjačeg objekta. Sada se borba prenela na prilaze Blaca, gde se upravo odlučivao ishod, našeg napada. Zbog toga je štab odreda odlučio da se deo boraca iz Jastrebačke čete uputi kao pojačanje mesnim desetinama. Borba je trajala oko dva časa, kada su četnici posle teških gubitaka morali da se povuku. Samo na ovom mestu poginulo je oko 20 najodabranijih četnika, zloglasnog popa iz Blaca.

IKuršumliji i Kosanici. Prva dva meseca 1942. godine na ovoj teritoriji je stalno dejstvovala jedna novoformirana četa Topličkog odreda. Sredinom februara Kosanička četa uz pomoć mesnih desetina i pristalica NOB-a iz Kuršumlije oslobađaju ovaj grad čime se uspešno završavaju akcije razbijanja i uništenja četničkih snaga Koste Pećanca u Tophci, započete oktobra 1941. godine. Tako je već na početku 1942. čitav ovaj kraj bio očišćen od četničkih odreda koji su izgubili svaki uticaj i ugled u narodu.

Nešto kasnije, početkom marta, kada je na Tophcu preduzeta dobro organizovana ofanziva četničkih snaga iz drugih krajeva Srbije, iz ovog kraja su kao organizovana snaga četnika, u sklopu neprijateljskih formacija učestvovala samo dva odreda – vojvode Nike Koštrimovića i vojvode Rađenovića iz Gornje Kosanice. Sa bivše slobodne teritorije učestvovalo je relativno malo četnika, a od onih koje smo zarobili na Pasjači, skoro niko. Ovi pojedinci koji su stupali u četničke odred bili su iz ostalih krajeva južne Srbije. To su uglavnom bile izbeglice sa Kosmeta koje je Pećanac uvek primamljivao borbom protiv »Arnauta« obećavajući im povratak na njihovu zemlju.

U periodu mart – novembar 1942. godine, kada, naša horba u Tophci preživljava najteže dane, a odred trpi osetne gubitke, neprijatelj uspeva da formira ili obnovi manje četničke odrede lokalnog karaktera. Na teritoriji bivšeg dobrčkog sresa postojala su dva ovakva odreda, koji su okupljali seljake iz dva-tri sela i to: odred Dragutina Pukovačkog iz s. Pukovca kod Doljevca, i odred samozvanog vojvode Koste Džigoljskog iz s. Džigolja. Njihova snaga nikada nije prelazila 100 ljudi. I na teritoriji bivšeg prokupačkog sresa u toku 1942. godine dejstvovala su dva četnička odreda – Bože Ivanovića u Žitnom Potoku i Vukoja Pećanca u Velikoj Plani ispod V. Jastrepca. Ovi odredi stacionirani su u sedištim bugarskih posada i garnizona i njihova sudbina zavisila je od okupatora. Ove lokalne četničke jedinice nisu nikada bile sposobne da ugroze postojanje i dejstva partizanskog odreda u Toplici, bez obzira što se svaka njihova akcija odvijala u sastavu okupatorskih ili drugih kvislinških jedinica.

U nekim selima u podnožju Kopaonika i Kosanici, u toku 1942. godine, obnavljaju se stari i stvaraju novi četnički odredi. Upravo njihova snaga i sastav nisu prelazili okvire grupa, iako su ih nazivali odredima. Bili su stalno locirani blizu bugarskih i Nedićevih jedinica, ali nisu predstavljali neku solidniju osnovu za stvaranje masovnih i jakih odreda Koste Pećanca, a kasnije Draže Mihailovića.

POKUŠAJI STVARANJA ORGANIZACIJE DRAŽE MIHAILOVIĆA U TOPLICI

Još u jesen 1941. godine u pojedina sela topličkog kraja dolazili su pojedini oficiri bivše jugoslovenske vojske i drugi u cilju sondiranja terena za stvaranje vojnih formacija četnika Draže Mihailovića. Najpre su dolazili konspirativno u ona sela za koja su pretpostavljali da mogu postati njihove baze i povezivah se sa svojim poznanicima i ljudima na koje su upućivani »odozgo«. To su uglavnom bili bivši predsednici opština, oficiri bivše jugoslovenske vojske, seoski trgovci koji su bili neprijateljski raspoloženi prema NOP i njima slični. Ovi ljudi trebalo je da im posluže u početku kao veza i punktovi, a kasnije u povoljnijoj situaciji kao organizatori u okviru sela i širem regionu. Znajući da je NOP u Tophci imao veoma snažan uticaj i da se afirmisao kao jedini predstavnik istinske borbe protiv okupatora, Dražini oficiri su nastupali veoma oprezno, nastojeći da svome početnom radu daju ilegalan karakter. Ovako su postupali ne zbog okupatora ili četnika Koste Pećanca, već zbog naše snage, uticaja i prisustva u skoro svakom selu Tophce. Najistaknutiji čovek Draže Mihailovića i glavni propagator njegove ideologije u Tophci bio je Ratko Sotirović, novinar, rodom iz sela Prekopuca (bivši srez Prokupački), a glavni pomagač bio mu je mlađi brat, oficir bivše jugoslovenske vojske. Njih dvojica su bili glavni oslonac i veza svima nesuđenim organizatorima četnika Draže Mihailovića u selima na levoj obali reke Tophce. Ratko Sotirović koji je u početku oružanog ustanka glumio simpatizera NOP-a, polovinom 1942, beži ispred partizana iz svog sela i odlazi u "Vrhovnu komandu Draže Mihailovića gde postaje organizator i rukovodilac četničke propagande protiv narodnooslobodilačke borbe.

Krajem decembra 1941. i početkom 1942., baš u periodu kada je čitava Tophca bila u našim rukama, jedna grupa oficira Draže Mihailovića bila je razvila živu aktivnost, ali u ovom i nisu postigli neke vidne rezultate. Uspeli su samo da obidu nekoliko sela, održe sastanke dogovornog karaktera o svom budućem radu. To je bilo sve. Njihova aktivnost je bila prekinuta time što smo ih ubrzo otkrili, pohvatili i sproveli u štab partizanskog odreda na saslušanje. Preko njih su otkriveni ne samo planovi D. Mihailovića na stvaranju svoje organizacije u Tophci već i njihovi simpatizeri i pristalice pomoću kojih su nastojali da stvore svoja uporišta i prošire vezu saradnika na stvaranju i učvršćenju svojih odreda.

Mnogima od ovih ljudi suđeno je kao narodnim neprijateljima, jer su bili ne samo organizatori Dražinih četnika nego i otvoreni neprijatelji NOP. Iako ih nije bilo mnogo, ipak su

predstavljali opasnost za NOP, a kasniji događaji su dokazali pravilnost našeg stava prema ovakvim ljudima. Jedan mali broj koji se pasivizirao, ponova je u jesen 1942. godine, kada je nastalo jenjavanje ustanka digao glavu, smatrajući da je kucnuo "njihov čas. Oni su ponovo započeli svoju aktivnost tamo gde je bila prekinuta krajem 1941. godine. Međutim, i ovoga puta su onemogućeni, tako da nigde nisu uspjeli da stvore ni svoje ravnogorske odrede, niti četničke trojke, ili da bar na papiru formiraju svoje desetine.¹⁶

Za većinu sela bivšeg tophčkog okruga karakteristična je njihova vezanost za NOP i partizane kroz čitav period narodnooslobodilačkog rata tako da četnici svih boja u ovim sehlama, nisu mogli da nađu uporišta za svoju aktivnost. Bilo je sela u bivšem dobričkom srezu (donjem Dobriču) koja su četnike Draže Mihailovića videla tek u leto 1944. godine, kada su u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi došli iz drugih krajeva Srbije da pljačkaju i maltretiraju pristalice NOP. I ovaj primer kazuje kakav je bio odnos snaga partizana i četnika u Toplici, i koliko je bio jak uticaj Partije i NOB na narodne mase, stvoren još u toku 1941. godine.

U prvoj ustaničkoj godini postignuti su u Tophci krupni i odlučujući uspjesi za dalji razvoj partizanskih jedinica, s jedne i četnika Koste Pećanca s druge strane, za čitav period NOPv-a. Tophca je definitivno i za uvek postala čvrsto uporište i baza NOP-a i Komunističke partije Jugoslavije. Pećancevi a ni četnici Draže Mihailovića nikada nisu mogli da postanu odlučujuća snaga u ovom kraju. Glavni oslonac okupatora vojnički je potpuno poražen i pohtički izolovan od narodnih masa. Svi pokušaji četničkog pokreta u okvirima Tophce da doživi svoju renesansu u toku 1942. godine, u periodu opadanja narodnooslobodilačke borbe i osipanja naših odreda, završeni su neuspješno. Nisu im pomogli ni okupatori, ni kvislinzi raznih boja iz južne Srbije, jer su posledice poraza u toku 1941. bile nepopravive. U tome je značaj naših uspeha na Pasjači, Blacu, Prokuplju, Kuršumlji i drugde, bez kojih bi odnos snaga kao i ishod NOB, a u krajnjem rezultatu i sudbina NOP i KP u ovom delu Srbije, bih svakako sasvim drukčiji.

Svetislav SAVKOVIĆ

¹⁶ Kada je reč o organizaciji Draže Mihailovića misli se samo na deo Toplice u zahvatu bivšeg dobričkog, prokupačkog i delom jastrebačkog sreza. Ovo zbog toga, što su njegovi - četnici na planinskom području Kopaonika, van uticaja NOP i partizanskih jedinica, stvorili svoje odrede, obezbeđujući istovremeno i svoj politički uticaj po selima.

PRVA BORBA CANKARJEVOG BATALJONA NA JELOVICI

S amo tri dana su prošla otkako je 5. avgusta 1941. na planini Jelovici formiran Gorenjski bataljon (koji je kasnije dobio naziv po pesniku i piscu Ivanu Cankaru) od Jeseniške i Jelovške čete, a bataljon je već doživeo svoje vatreno krštenje u kojem se veoma dobro snašao.

Drugi dan nakon formiranja bataljon je bio u pokretu preko Martinčeka i Lipniške planine, a zatim se ulogorio i prenoćio više Lipniške planine.¹ Odmah smo napravili improvizovana ležišta od smrekovih grana i pošli na počinak – svi osim dežurnih i stražara koji su bdeli nad našim odmorom. Ujutro 7. avgusta logor je ponovo oživeo. Stane Žagar, član CK KP Slovenije i član Glavnog štaba partizanskih četa Slovenije, komandant bataljona Jože Gregorčič – španski borac, te operativni oficiri Primožič i Švigelj² izvršili su raspored i odredili mesta za bivakovanje tako da je svaki borac-partizan u nekoliko koraka mogao stići na položaj. Logor je dobio izgled polukruga, u čijem se centru nalazilo mesto za štab bataljona, a nešto dalje kuhinja. Odmah smo se prihvatili posla. Pošto nismo imali šatorskih krila niti drugog materijala za šatore, bih smo prinuđeni da skloništa pravimo od kore sa drveta, pa smo radi toga skinuli koru sa više smreka. Međutim, to je bila greška jer se zbog obeljenih stabala naš logor još izdaleka mogao videti, na što ranije nismo mislili. U postavljanju šatora i uređenja logora prošao je i dan. Naveče smo malo seh oko logorske vatre i poluglasno otpevali nekoliko partizanskih pesama, čime se naročito oduševljavao komandant Jože Gregorčič koji nam je, sećam se, otpevao i nekoliko španskih borbenih pesama. Uskoro smo otišli na počinak.

¹ U predelu zvanom kotlić – danas Partizanski vrh (tt. 1410).

² Primožič i Švigelj bili su oficiri u bivšoj jugoslovenskoj vojsci.

/Trećeg, dana nakon formiranja bataljona, 8. avgusta, odmah pò završenom doručku, upućene su patrole u izviđanje, a mi ostah počeh smo sa vojnim vežbama i čišćenjem oružja. Bili smo podeljeni po grupama; jedna je bila oko puškomitraljeza i vežbala se u njegovom rastavljanju i sastavljanju, otklanjanju zastoja, zauzimanju položaja za borbu itd. Druga grupa vežbala se u rukovanju bombom, treća u upotrebi puške s nožem itd. Obuku je kontrolisao štab bataljona, kao i operativni oficiri. Dobro se sećam da je, osim toga, jedna grupa boraca pod komandom Pečnika upućena na Martinček radi sastanka s jednim civilom koji -je tamo trebalo da donese neko oružje i municiju za partizane, jer je to obećao još na Selskoj planini. Ah, veza nije uspostavljena. Kasnije se saznalo da je bio gestapovski špijun. Toj grupi komandant je izričito naglasio da bude oprezna i da se čuva da ne padne u zasedu. Grupa se vratila U logor oko 10 sati. Takođe su se u logor vratile patrole koje su bile upućene da izvide glavne puteve prema Radovi jici, Mošenjskoj planini, 'Martinčeku i- Dražgoškoj gori.' Patrole nisu primetile ništa sumnjivo. U logoru se život normalno odvijao.

! : Nešto posle 10 časova u štab bataljona dotrčao je Talar, stražar koji je osmatrao prema Radoljskoj planini i obavestio štab da je primetio kolonu-Nemaca kako se sa Radoljske planine 'kreće u pravcu našeg logora. Štab bataljona je odmah izdao **zapovest da posednemo određene položaje** i da se pripremimo za borbu. Stražar Talar upućen je natrag da se s ostalim stražarima razvije u strelee na raskrsnici za Lipnišku planinu.

Straža se veoma brzo razvila za borbu i otvorila vatru na jaču nemačku prethodničku patrolu koja nije odgovarala na vatru sve dok se nisu i ostali Nemci razvili u streljački stroj, što je trajalo svega nekoliko minuta. U očekivanju, mi smo na položajima u logoru bili veoma uznemireni, jer nismo znali šta se događa kod straže. No, uskoro se situacija razjasnila kad smo začuli; jaku vatru nemačkog streljačkog stroja koji se sa udaljenosti od oko 150 metara približavao logoru. Naša straža uzmicala je pod borbom prema logoru, a odmah zatim i naše levo krilo stupilo je u borbu. Borba je trajala već oko pola časa, kad se začula snažna vatra i na desnom krilu, iz pravca Lipniške planine-.To je bila druga kolona Nemaca koja je, verovatno, sledila našu-grupu koja je upućena na vezu na Martinček radi oružja i municije. Situacija je postala, jasna — Nemci su imah nameru da opkole bataljon. Neko vreme dosta smo se uspešno držali na položajima i Nemci nisu mogli da napreduju. Ali, iznenada su nas obasuli minama iz tromblona, koje su padale ispred i pozadi naših položaja. Ovo je unelo privremenu pometnju u naše redove,' jer. smo mislili da nas je napala neka nova grupa ručnim

bombama i minobacačima. Međutim, kako iza naših leđa nismo приметih Nemce, ubrzo smo se sredili.

Stane Zagar, štab bataljona i operativni oficiri bih su stalno među nama, izdavalili naređenja, učili i podstrekivali nas na upornost i istrajnost. No, situacija se sve više pogoršavala. Nemci, dobro naoružani, dobro izvežbani i brojčano nadmoćniji — bilo ih je oko 350 — otpočeli su s manevrom za opkoljavanje. Štab je održao kratko savetovanje. Odlučeno je da se bataljon izvuče iz borbe, a bilo je već i krajnje vreme jer je prostor za izvršenje proboja bio veoma ograničen. Trebalo je što pre iskoristiti otvor u obruču, koji Nemci još nisu uspešili da zaposednu. Određen je redosled izvlačenja: prvo, grupa boraca u prethodnicu, zatim borci bez oružja (kojih je tada u bataljonu bilo oko 35), za njima centar borbenog poretka i, na kraju, krila. Čitav raspored izvršen je veoma brzo, a povlačenje dobro organizovano.

Kad smo se izvlačili iz centra, komandant bataljona Jože Gregorčič zatrpao je pod žeravicu u kuhinji jednu protivtenkovsku minu koja je eksplodirala u momentu kad su Nemci nadirući za nama stigli do kuhinje. Eksplozija je među njima unela pometnju što je znatno doprinelo da smo se mogli organizovano povući. Jeseniška četa povukla se prema Novakovoj Jelovici, a Jelovska u pravcu Dražgoške gore i dalje prema Vodicama.

To je bila prva borba i vatreno krštenje Cankarjevog bataljona. Konačni rezultat borbe bio je veoma dobar: 32 nemačka vojnika su ubijena, dok smo mi izgubili 3 druga. Ovde treba posebno naglasiti da je ovakav uspeh postignut iako je tada u bataljonu oko 50 boraca bilo naoružano raznim puškama — pretežno jugoslovenskim, zatim starim austrijskim i nešto francuskim, a bilo je i oko 15 lovačkih pušaka. Osim toga, imali smo jedan puškomitraljez koji nam je već posle prvog rafala zatajio. Municije smo imali dovoljno samo za karabine mauzer i puškomitraljez, a za sve ostale puške po 10–15 metaka.

Posle ove borbe na Jelovici je ostala samo Jelovska četa sa dva voda, dok se Jeseniška četa vratila na svoje operativno područje — Stol — Mežaklja.

Mesto gde je 8. avgusta 1941. Cankarjev bataljon vodio svoju, prvu borbu, danas se naziva Partizanski vrh (tad Liptiškom planinom).

Anton DEŽMAN TONCEK

USTANAK U JUGOZAPADNOJ BANJI

Nekadanja granica između Austro-Ugarske i Turske Imperije, koja je prolazila i na dijelu između jugozapadne Banije i Cazinske krajine, ostavila je u nasljeđe niz neriješenih nacionalnih pitanja i vjerski antagonizam koji su, još u staroj Jugoslaviji, korišćeni da bi se spriječilo približavanje susjeda. Ona je utjecala i na administrativnu podjelu- (tu je prolazila i granica između banovine Hrvatske i Vrbaske, glinskog i cazinskog kotara itd.), a podjarivana vjerska netrpeljivost omogućavala je raznim politikantima da ispolje svoje utjecaje. Pošto je ovaj kraj bio veoma zaostao u ekonomskom i kulturnom pogledu, šovinizam je, sve do početka narodnooslobodilačke borbe, bio tako razvijen da je često dolazilo do otvorenih sukoba na nacionalnoj i vjerskoj osnovi (pogotovu između muslimanskog i pravoslavnog življa). Partijskih organizacija je bilo veoma malo (u Glini i Selištu), pa se njihov utjecaj na smirivanju ovih suprotnosti nije osjećao. Najviše se osjećao utjecaj seoskih bogataša – koji su eksploatisali seosku sirotinju do krajnjih granica – i klera, koji je obilno koristio vjersku-netrpeljivost. Ovakvo stanje u jugozapadnoj Baniji vladalo je sve do početka narodnooslobodilačke borbe.

Nakon odsluženja vojne obaveze (u vojsci sam došao u dodir i surađivao s nekim drugovima za koje pretpostavljam da su mogli biti članovi KPJ), krajem 1938. godine, vratio sam se u svoje selo, Bojnu. Ubrzo sam se u Glini upoznao s Rankom Mitićem¹ i njegovim bratom, Draganom. Ranko me je, kao simpatizera Partije, pozivao na neke od političkih sastanaka koji su se, ilegalno, održavali u Glini, a upoznao me je i sa Ćirom Madžarcem iz sela Hajtića, članom Kotarskog komiteta KP

¹ Tada je bio sekretar Kotarskog komiteta KP Glina.

Glina, koji mi je otada davao izvesne političke zadatke. U ljeto 1940. primljen sam za kandidata KP.

Početkom 1941. godine pod rukovodstvom Čire Madžarca formirana je u Bojni omladinska grupa.² U početku je s grupom radio Ciro. On nam je objašnjavao političku situaciju i naše zadatke, davao ilegalnu literaturu, učio nas konspiraciji i organizovao obuku u rukovanju oružjem. Naša grupa je 27. marta 1941, kad smo preko radija doznali o demonstracijama u Beogradu i da je srušena vlada Cvetković-Maček, organizovala demonstracije kroz selo, potom prikupila grupu od oko 200 seljaka i stavivši se na čelo grupe povelu je u Glinu, gde su demonstracije produžene. Putem se našoj grupi pridružila grupa seljaka iz Obljaja, a zatim i iz Hajtića. Pošto se u grupi našlo nekoliko lovačkih pušaka, pored izvikivanja parola (prihvatili smo one za koje smo čuli iz Beograda) bilo je i pucnjave. Na ulazu u Glinu dočekah su nas žandarmi, ah nam še nisu suprotstavljah već su se, kao i u Obijaju i Sibinama, povukli ispred nas. U Glini su nam se priključili meštani pa smo demonstrirah oko dva sata, a zatim smo se bez incidenta vratili u svoja sela. Ovom akcijom je u očima učesnika porastao ugled omladinaca koji su se stavili na čelo grupe i rukovodili demonstracijama, spriječivši pri tom, neke velikosrpski nastrojene demonstrante da dođu do izražaja.

Uskoro je sledila mobilizacija. Našao sam se u puku čiji je komandant, potpukovnik bio ustaša. Puk se, poshje konfuznih naređenja, umjesto da bude na granici prema Mađarskoj, našao razoružan u Sisku. Nakon mnogih peripetija, hapšenja i bježanja uspjelo mi je da se vratim u svoje selo. Odmah sam se povezao sa Ćirom Madžarcem. Uskoro smo na sastanku omladinske grupe dobili od njega zadatak da prikupljamo oružje, municiju i svu vojnu opremu i da sve to prikrivamo. Upozorio nas je da pazimo da nas ne pohapse žandarmi. Mene je zadužio da rukovodim grupom u selu i da s njim održavam redovnu vezu. Sastanku je prisustvovao i Ranko Ćeremija, jedan od najaktivnijih omladinaca u ovom dijelu Banije, koji je početkom aprila došao iz Beograda, gde je studirao. Prvi naš konkretan zadatak bio je da: prikupimo podatke ko u okolnim selima (Bojni, Obijaju, Bos. Bojni, Glinici, Zborištu, Stabandži, Kobiljaku i Zirovcu) ima i kakvo oružje ili vojničku opremu; po jednu noć svake sedmice pođemo u akciju radi prikupljanja

² U grupi su bili: Rade Dakić (umro od tifusa u IV neprijateljskoj ofanzivi), Ranko Ćeremija (student, ostao paralizovan nakon ranjavanja 1941), Ljubomir (poginuo u NOV 1942), Mile (poginuo u jesen 1942. kao komandir 1. čete u 1. hrvatskoj udarnoj brigadi) i Rade Dmitrović (umro od tifusa u V neprijateljskoj ofanzivi kao komandir vođa), Miloš Vladečić i autor napisa.

tog oružja i opreme; pronalazimo i prikupljamo oružje koje su odbacivali vojnici bivše vojske u rasulu. Rečeno nam je da najmanje jednom nedeljno izveštavamo Madžarca, a u njegovom odsustvu da vezu održavamo s Rankom Mitićem u Selištu, te da odmah izvijestimo ako bi se dogodilo što vanredno. Dat nam je poseban zadatak da se odmah uspostavi veza sa Huskom Miljkovićem u Velikoj Kladuši.

Radeći prema dobijenim zadacima već smo početkom juna prikupili podatke za 40 raznih civilnih i 2 vojničke puške. Polovinom juna upućen je Pero Šaša iz Kobiljaka (radio je kao krojač u Glini) da uspostavi vezu sa Huskom, ah mu nije uspelo, a Šašu više nismo vidjeli. Dušana i Jarika Dmitrovića, koji su sa mnom bih u vojsci za vrijeme aprilskog rata, uputili smo u Caprag da donesu dvije vojničke puške koje smo tada tamo sakrili. Nakon tri dana vratio se Janko bez pušaka, ranjen u ruku (umro je nakon, pet dana), s viješću da su Dušana ubile ustaše. Ovo je za našu grupu bio težak udarac. Nekako u ovo vrijeme i ustaše su počele s masovnim terorom i ubijanjima nedužnih ljudi.

Do tada sam se, kao vojni obveznik, morao svaki drugi dan da javljam žandarmerijskoj stanici u Obijaju, gdje je komandir bio po zlu poznati narednik Smajo Zubović. U toj stanici svakodnevno su prebijani i mučeni ljudi iz okolnih sela. Znajući da ću i ja doći na red, u junu sam prestao da se javljam, pa mi je komandir stanice poručio da će biti pobijene moja porodica i spaljena kuća ako se ne javim. O ovome sam izvijestio Ranka Mitića i Ćiru Madžarca. Ranko mi je rekao da se javim, a da Zuboviću otvoreno kažem da u šumama ima mojih 15.000 drugova kojima će odgovarati ako mi se šta desi. Međutim, kad sam došao u stanicu zbunio sam se i dozvoio da me strpaju u zatvor. No, nakon nekoliko sati pozvao me je Zubović k sebi na razgovor. Otvoreno sam mu iznio sve što su drugovi poručili, pa i više od toga: Rekao mi je da drugovima poručim da ga ne diraju, a da on na naš teren neće zalaziti niti da će koga pojedinačno tražiti. Tako sam se vratio. Ipak, nisam se osjećao sigurnim i više sam volio da spavam u šumi no u kući gdje bi me mogli iznenaditi.

Tako je došao i 22. juli. Pripreme za ustanak osjećale su se na svakom koraku, predustaničko raspoloženje zahvatilo je sve ljude – • čekalo se samo na signal.

Tog jutra u skrovište u Lukinovom jarku, gdje smo prebivali Rade Dakić i ja, došla je poruka da odmah dođem kući gdje me čeka drug koga je poslao Madžarac. II kući sam zatekao Mila Dodoša, iz Hajtića, kogà je Madžarac već prije koristio za vezu s nama. Prenio mi je poruku da će me Madžarac čekati kod šibinskog mosta i da odmah tamo pođem. O dolasku izvije-

stio sam Rada Dakića i krenuo prema Glini. Putem sam sreo Iću Opačića iz Balinca, koji je takođe išao na sastanak. Madžarca smo zatekli u jednom šumarku; s njim su bila još dva druga i jedna drugarica (kasnije sam doznao da su bili iz Opačićeve grupe iz Balinca).

Madžarac nam je saopštio³ da je CK donio odluku o dizanju na ustanak, a da je Kotarski komitet KP Glina riješio da se u toku dana napadnu i razoružaju žandarmerijske stanice u kotaru (u Glini, Vlahoviću, Grabovcu i dr.). Odmah nam je saopštio i plan napada: on će sa četvoricom drugova iz Hajtića i Balinca postaviti u rejonu šume Šašava zasjedu žandarmerijskoj patroli koja se redovno svake srijede, oko 16 časova, vraća iz Gline za Obijaj. U obijajskoj stanici ima 24 žandarma i domobrana, od kojih će, kao i obično, -6 biti u patroli, tako da će u stanici ostati 18 koje treba da napadne grupa iz mog sela. Pretpostavljao je da neće dati veliki otpor, ah da treba da budemo spremni i na ostru borbu. Dobio sam zadatak da se odmah, vratim, prikupim grupu i pomoću nje da dignemo u borbu i ostale koji bi dobrovoljno pošli, pa da po padu mraka napadnemo i razoružamo stanicu. Odmah smo utvrdili i sve pojedinosti. Plijen ćemo odvoziti u šumu Perekovac kod Hajtića u kojoj ćemo se prikupiti i u slučaju neuspjeha.

Bilo je već podne. Zurio sam u Bojnu jer je trebalo prikupiti grupu, pozvati ostale ljude, organizovati napad i izvesti, ga još u toku iste večeri. Mučilo me je i pitanje boraca i oružja, za napad. U grupi nas je bilo malo organizovanih, pa je trebalo razmisliti koga još pozvati. Osim toga, u jeku je žetva; a zabravio sam da pitam da li da ljude pozovemo u borbu javno, na nekom skupu ih razgovarajući s pojedincima. Čim sam sakupio* grupu¹ izložio sam im odluku o dizanju ustanka i naš zadatak. Dogovorili smo se da, zbog kratkoće vremena, Ranko Eremija povede našu grupu odmah na Obijaj kako bi pripremila napad, na žandarmerijsku kasarnu (predviđeno je da se napad izvrši -iz zaseoka Studena), a ja da ostanem u selu i nastojim da preko Stevana Mudrinića, kod kojeg sam radio, kao i još nekih, prikupim ostale ljude iz sela koji budu spremni da s nama pođu u napad. S ovom grupom trebalo je napasti stanicu sa obljajskog groblja. Međutim, oni koje sam pozvao u napad kolebali su se, vrijeme je prolazilo. U to smo dobili vijest da je Čirina grupa napala žandarmerijsku patrolu u šumi Šašava, jednog ranila i jednog zarobila, a da su se ostali razbjegli. Odmah sam

³ Tada još nisam postao član KP, iako sam od aprila 1941. god. išao na redovne partijske sastanke organizacije Iće Opačića, jer u mom selu kao ni u okolnim čelije još nije bilo; za člana KP primljen sam u jesen 1941.

⁴ U grupi nas je tada bilo 6 — bez Miloša Vladetića.

-otišao u svoju grupu, ali nam napad nije uspio, jer su žandarmi, obaviješteni o napadu na patrolu, izašli iz stanice i puškarali po okolnim voćnjacima.

Grupa je krenula u šumu Prolom, u deo koji se naziva Perekovac i, po dogovoru, našla se sa ostalima. Ovdje se odmah prišlo uređivanju logora iz kojeg je trebalo organizovano kretati u akcije. Za komandanta logora izabran je Joso Marjanović.⁵ Već sutradan uveče u logor je dopremljena veća količina hrane. Pošto sam dobio zadatak da uspostavim vezu s drugovima na liniji Kladuša – Kamenski, koji su se takođe pripremali za oružani ustanak, krenuo sam na zadatak, a nakon dva do tri dana preko 150 žandarma i ustaša napalo je logor u kojem je hrabro poginuo komandant Marjanović, a iz bojanske grupe je teško ranjen Ranko Eremija.⁶ Napadom na logor rukovodio je žandarmerijski narednik Smajo Zubović. Logor je kasnije evakuisan.

Dok smo se, dosta polako i oprezno, pripremali za opšti ustanak, ni neprijatelj nije mirovao. Preko nekog Milorada Vujaklije iz Obljaja (zaselka Tavani) proširio je glas da 31. jula počinje opšti ustanak i da će tog dana Englezi dijeliti narodu oružje u žandarmerijskoj stanici u Obijaju. Na ovaj poziv u zoru 31. jula počeo je narod da se prikuplja i da, uz poneki pucanj iz kubure, kreće prema Obijaju. Krenuo je narod i iz drugih sela: iz Kobiljaka i jednog dijela Obljaja – prema Obijaju; iz Glinice i dijela Bosanske Bojne – prema Vranograču; iz Zborišta, Stabandže i dijela Bosanske Bojne – prema Mašino vićima i Bužimu.

Naša omladinska grupa uočila je da je ovo zabuna da je narod nasio neprijateljevoj provokaciji i da je, izgleda, žandarmima cilj da goloruki narod dovedu pred cijevi svog oružja. Pokušali smo da u tom smislu utičemo, no nismo imali uspjeha, jer smo odlučili da u razvoju situacije nastojimo da masu organizujemo. Dok smo još bih u pokretu, prišao je koloni Milo Dodoš sa porukom od Čire Madžarca da se čuvamo provokacija, jer se doznalo da žandarmi nešto spremaju, kako bi imali i formalan razlog da priđu pokolju.

U ovo vrijeme veća grupa iz Bojne izbijala je na vrh Ceranovog brda, a manja se spuštala niz »Zimzelen« ka potoku Bojna. Žandarmi su bili u zasjedi na Krivošinom i Ceranovom brdu. Kad im se masa približila na oko 500 metara, otvorili su snažnu mitraljesku i pušчанu vatru po prednjim redovima.

⁵ Josip Marjanović Joso, predratni komunista, proglašen za narodnog heroja.

⁶ Pošto je Rankov otac, bogat seljak, bio Zubovićev prijatelj, uspeo je preko ovoga da Ranka smjesti na liječenje u glinsku bolnicu. Ranko je nakon ovoga ranjavanja ostao paralizovan.

Masa se zbunila, pokolebala, a zatim nagnula u bijeg – nismo uspjeli da spriječimo rasulo, pa smo se i mi povukli. Grupa se uskoro okupila kod zaselka Židine, održala sastanak i dogovorila se da jedan dio hitno ode u selo i mobihše ljude da bježe u šume, drugi u selo Zorište (pod brdo Grljevac) i uhvati vezu sa Đurom Blanušom, a treći da se prebaci u selo Glinicu i nađe naše simpatizere – Radu Bijehća i Milana Vrpoljca i objasni im o čemu se radi, kako ne bi i njihovi seljani bili ovako prevareni.

Ovi dijelovi grupe su odmah krenuli i izvršili svoj zadatak, ali nisu uspjeli da obavijeste sav narod: iz Bojne su uhvaćeni Luka Grmuša, Adam Vladetić, Mile Kokić, Adam i Mile (seoski starješina) Dmitrović i strijeljani u selu; ostali ljudi izbjegli su u šume. Ustašama je uspjelo da prevarom, pozivajući na nekakve pregovore, domame i pohvataju veću grupu ljudi iz Glinice i Bosanske Bojne i da ih postrijeljaju na Policama kod Vranograča. Ovo su bile prve brojnije žrtve na ovom području i otada nastaje prelom u odnosu naroda prema ustašama.

Nastaju veoma teški dani za narod ovog kraja. Pojedini muslimani iz Cazinske krajine (ustaše su ovdje naselile i izbjegle muslimane iz istočne Bosne), koje su ustaše naoružale i uspjele da zavedu i pokrenu na put bratoubilačke borbe, u grupama upadaju u srpska sela, pljačkaju i uništavaju sve do čega dođu. Narod bježi u šume, stvaraju se zbjegovi u kojima pokušavamo da nekako organizujemo život i učinimo ga koliko-toliko snošljivim. Osnovno je bilo sačuvati život. Hranu smo nabavljali tako što smo noću upadali u sopstvena sela i izvlačili ako' je još gdje što ostalo. Uto smo dobili i određenije vijesti o ustanku na Baniji i Kordunu, o uspjehu partizana na Grabovcu, o organizovanom životu i formiranju naoružanih grupa ustanika u Šamarici. Koristeći ovo prilazimo ljudima i pripremamo ih za borbu, a pomaže nam i to što se većina trgovaca i imućnijih ljudi, za kojima se narod povodio, povezuje preko Dvora na Uni i putem nekih kanala odlazi u Srbiju. Uspostavljamo veze sa svim seama, tražimo odane i borbene ljude i preko njih počinjemo da uspješno pohtički djelujemo.

Negdje početkom septembra pozvao me je Đuro Radanović Crni, iz sela Brubna, da dođem kod Stevana Radanovića 5e-vulja radi nekog hitnog dogovora. Okupili smo se nas četvorica ih petorica – ne sjećam se tačno. Na sastanku je rečeno da treba hitno pristupiti stvaranju naše vlasti na terenu, pošto neprijateljsku ne priznajemo. Objašnjenje o strukturi i zadacima i ulozi vlasti dao je Petrović iz Klasnića, koga je sa tim zadatkom poslao Kotarski komitet Partije. Po povratku formirali smo

u selu Ilegalni odbor,⁷ pošto je na sastanku objašnjeno da, prema uslovima, ovi odbori mogu biti legalni i ilegalni – prema tome da li se teritorija smatra slobodnom ili ne. Naš odbor je sačinjavalo devet drugova,⁸ a prva sjednica je održana u kući Miloša Dmitrovića Jožića 9. septembra 1941. god. Donesena je odluka da se još ne legalizujemo, ali da otvoreno djelujemo da niko iz sela ne smije ništa davati ustaškoj vlasti – ni porez, ni druge dažbine; da treba bojkotovati tržište i da niko ne smije ništa nositi na pijacu; da se zbrinu porodice čiji su domovi popaljeni ili napušteni. Odlučeno je da se u šumi Prolomu (delovima koji se nazivaju Paljevina i Lončići) izgrade zemunice za smještaj hrane i drugog materijala, a po potrebi i za sklanjanje naroda (ove zemunice korišćene su do kraja rata). Izabran sam za predsjednika, odbora, a Rade Dakić za tajnika.

Poshje nekohko dana dobili smo od Ranka Mitića zadatak da odmah organizujemo odbore i u sehma: Kobiljaku, Zborištu, Bosanskoj Bojni, Glinici i Obijaju. Sada smo već imah pune ruke posla i neprekidno smo radili. Do tada je postojala dobro organizovana i za borbu spremna grupa u Glinici, na čelu sa Milanom Vrpoljem i Radom Bijelićem; Bijehća je u borbu više vukla želja za osvjetom, dok o Partiji nije znao ništa. Grupa u Glinici sama je uspostavila vezu sa borcima iz sela Debela Kosa, na Kordunu, a sa nama nije surađivala, što nam je stvaralo izvjesne teškoće. Ipak, poshje tri sastanka sa grupom iz Glinice i zauzimanjem Milana Vrpolja, ona je pristala da radi po našim uputstvima i kad za to dođe vrijeme da se sa nama ujedini u jednu jedinicu. Drugi, teži problem, bilo je za nas djelovanje Dragana Beronje iz Bosanske Bojne, koga je kler zavrbovao i koji je uz popove počeo da radi na pokrštaivanju, navodno radi zaštite imovine i spasavanja života pravoslavnog stanovništva. Zbog toga što je prijetila opasnost da takvim utjecajem odvрати narod od borbe, odlučili smo da ga prvom prilikom likvidiramo.

Do tada je u dolini rijeke Glinice, u sehma Stabandži i Zborištu, bilo nekoliko teških pokolja nevinog stanovništva koji su užasnuli čitavu okolinu. Posebno je bio težak pokolj djece i žena u Stabandži – zatvarani su u kući i živi spaljivani, mrcvareni i ubijani hladnim oružjem itd. Pokolje su izvršile grupe zavedenih muslimana, predvođene od ustaša, pa su ti zločini, doveh do toga da se u to vrijeme sa njima nije više mogao

⁷ Odbor je imao sva prava i dužnosti narodnooslobodilačkog odbora, čije je ime kasnije i dobio.

⁸ U odboru su bili: Rade Dakić, Aleksa Krivošija, Đuro Čučilović. Miloš Dmitrović, Stanko i Dušan Čeran, Stanko Balaban, Adam Kokić i autor napisao.

uspostaviti nikakav kontakt radi suradnje na planu oslobodilačke borbe. To je ozbiljno otežavalo naš daljnji rad na stvaranju veza u tom pravcu.

U ovakvoj situaciji, a po odluci komande Banijskog odreda, početkom oktobra 1941. odred je sa oko 150 boraca prokrstario • jugozapadnom Banijom, što je bilo od posebnog značaja. Prilikom dolaska u Bojnu održan je veliki zbor na kome su govorili komandant i komesar odreda – Vasilij Gačeša i Buro Kladarin. Tada je legalizovan i naš NOO putem izbora i javnim glasanjem, a što je najvažnije, narod je vidio naoružane borce, pa je moral naglo porastao. Vijest o ovome proširila se i po selima u okolici, tako da smo daleko lakše i sa čvršćih pozicija mogli da produbljujemo s radom.

Odmah poshje toga rečeno nam je da će se u glinskom kotaru pristupiti formiranju Prvog bataljona Banije. Doznali smo da će se Prva četa bataljona formirati od boraca iz Vlahovića, Gradca, Trnovca i Klasnića; Druga iz Brubna, Buzeta, Hajtića, Sibina i Selišta, a Treću četvu bi trebalo formirati u selima Bojna, Kobiljak, Bosanska Bojna, Glinica i Obijaj, obuhvatajući i ljudstvo koje je izbjeglo iz Zborišta i Stabandže. S obzirom na situaciju u Cazinskoj krajini zahtijevali smo od Ranka Mitica da nam se za prvo vrijeme omogući da jedan vod naoružanih boraca bude upućen kod nas radi zaštite naroda od pokolja, dok se mi bolje učvrstimo. Nama je ovo obećano i vod je negdje polovinom oktobra 1941. stigao u selo Kobiljak, a bio je iz sastava 2. čete koja je već bila formirana.

Poshje toga ustaše iz Cazinske krajine prestale su da pojedinačno i u manjim grupama upadaju na naše područje, a žandarmi iz Obljaja nisu uopšte izlazili iz stanice. Iz Gline i Topuskog neprijateljske snage bile su vezane našim akcijama u pravcu Zrinske i Petrove gore. Iz Vranograča i Bužima ustaše su sada napadale na naša sela jačim snagama, vodeći pri tome borbe s jakim vodom koji smo formirah i vodom koji nam je pridodat.

Odlučih smo i da odmah likvidiramo Dragana Beronju kao neprijateljskog agenta, te smo uputili patrolu iz 2. čete koja ga je uhvatila i dovela s još dvojicom njegovih saradnika. Mi smo preko odbornika obavijestili narod da ćemo ga strijeljati. Naša odluka nije se svidjela grupi u Glinici, pa je sa Radom Bijehćem i Perom Bojadžijom ponovo došlo do zategnutih odnosa. Oni su se nalazili na granici između Banije i Korduna, te nisu bili čvrsto povezani ni na jednoj strani i nisu znali za mnoge odluke Partije, pa i ni o podjeli teritorije i odgovornosti određenih drugova. Zato su pružili otpor pojedinim odlukama. No, bez obzira na stav tih pojedinaca i grupa mi smo ocijenili da je narod prozreo agente popova i pokrstitelja, pa smo doni-

jeli odluku da Beronja bude ipak javno strijeljan, a ostala dvojica su upozoreni na posljedice, ako budu produljili s dotadašnjim radom.

U ovo vrijeme došla je u naše sèlo grupa od 11 naoružanih drugova iz Glinice i Bosanske Bojne na razgovor. Sastali smo se u Odboru i na sastanku je došlo do dosta oštre rasprave oko toga ko može da donosi odluku da se strijelja Srbin, a i u vezi s mnogim drugim pitanjima. Oni još nisu bili shvatili da stvaramo novu vlast sa pravom odlučivanja; neki od njih su smatrali da vodimo borbu »radi osvete Turcima«, kako su nazivali muslimane iz Cazinske krajine. Još u toku našeg raspravljavanja izvršena je odluka nad Beronjom, a u opšte zategnutoj atmosferi zaključilo se da se sastanak ne prekida. Konačnu odluku o našem jedinstvu, pošto smo se nalazili na tromeđi kotareva Glina, Cazin i Dvor na Uni, trebalo je da donese grupa u koju smo, sa naše strane, izabrali Rade Dakić, Stanko Boloban i ja, a sa njihove Rade Bijelić, Pero Bojadžija i Milan Vrpoljac. Pošto je Vrpoljac kod njih uživao veliki ugled, a inače je bio napredan i naklonjen nama, odluku u tom sastavu nije bilo teško donijeti. Pored toga, iz Kotarskog komiteta su došli Ranko Mitić i Ciro Madžarac, te smo dobili smjernice za dalji rad i tako je tada postignuto puno jedinstvo akcije. Dogovoreno je da se odmah od svih naoružanih drugova (bilo ih je 75) formiraju dva voda i stave pod moju komandu. Zatim, da se formiraju narodnooslobodilački odbori u svim selima u kojima to još nismo učinili, pa i među stanovništvom izbjeglih sela. Za predsjednika NOO u našem selu predložen je Stanko Boloban. Trebalo je odmah pristupiti formiranju omladinske organizacije i organizacije AFZ. Za one koji su određeni da rukovode oružanim jedinicama odlučeno je da se oslobode raznih sitnih poslova u sehma i da preuzmu na sebe borbu protiv naoružanog neprijatelja i borbu za stvaranje bratstva i jedinstva sa muslimanskim življem.

Tako je konačno u oktobru 1941. oslobodilačka borba u jugozapadnoj Baniji dobila organizovan karakter. U svim sehma pod našom kontrolom imali smo potpuno organizovane NOO, mjesne straže i posebno dva voda naoružanih partizana. Prestalo je svako kolebanje. Ostalo je da se riješi kako doći u kontakt sa muslimanskim stanovništvom, a zatim kako likvidirati žandarmerijske stanice u Obijaju, Zirovcu i Stabandži, te tako stvoriti cjelovitu slobodnu teritoriju.

Preko Kamenskog mosta uspostavili smo čvrstu vezu sa kordunaškim borcima u selu Katinovcu i Perni (komandir čete bio je Jovica Lončar), a sa borcima u jugoistočnoj Baniji (u selu Ljubina i Dobretin) preko Pere Mahvuka u Zirovcu. Istovremeno smo u šumi Prolom izgradili zemunice i pripremili ve-

like količine hrane i opreme za zimu. U ovim pripremama za zimovanje jedinica posebnu aktivnost pokazali su NOO, a narod je masovno dobrovoljno davao sve što je imao.

U novembru 1941. štab Banijskog odreda donio je odluku, da se od naša dva voda i jednog voda 2. čete 1. bataljona formira 3. četa bataljona. Ova odluka je izvršena početkom decembra. Četa je djelovala na prostoru: Glina, Topusko, Vranograč, Bužim, Zirovac. Kod formiranja je brojala 110 partizana, ali je bila slabo naoružana: imala je samo 5 vojničkih pušaka (2 karabina »mauser« i 3 »manliher«) i 5 pištolja, dok je ostalo bilo razno civilno oružje (lovačke puške i si.). Mene su postavili za komandira čete, a za komesara Adama Mrakovića iz sela Vihovića kod Gline. Ekonom čete bio je Adam Kokić. Četa je bila vojnički organizovana – pored kompletnog starešinskog sastava, imala je svoj ekonomat i kuhinju. Glavna baza čete bilo je selo Bojna, u kući Stevana Mudrinića, koja je, zbog svog prostranstva, u svemu odgovarala kasarnskim uslovima života. Imali smo dnevni raspored rada i plan nastave. Osnova nastave bila je politička obuka i obuka u rukovanju oružjem. Kada se nije išlo u akcije tada su dva voda bila na nastavi, a jedan je patrolama obezbeđivao slobodnu teritoriju i obilazio seoske straže, koje su na svim raskršćima i na pogodnim mjestima prema ustaškim sehmama postavljali NOO sela. Četa je imala i svoju puškaršku radionicu sa dva puškara, kao i magacin rezervne hrane. Svaki dan su komandir ili komesar čete vršili smotru čete. (Kad bi se četa postrojila, trubač je svirao »mirno«, što je izazivalo zabunu kod ustaša, jer su po trubnim znacima pretpostavljali, da je tu neka veća vojna jedinica.) U zgradi gdje je četa bila smještena stalno je dežurao i jedan odbornik seoskog NOO koji je bio veza između čete i NOO.

Negdje u decembru formirana je u Bojni partijska organizacija. U ovo vrijeme organizacije-KP su stvarane i po okolnim sehmama, gdje ih još nije bilo i tako su, uporedo s vojnim, postizani uspjesi i na političkom polju. Na formiranju organizacije u ovom kraju najviše su radili Ćiro Madžarac, Dragan Mitić i Mira Sužnjević.

15. decembra 1941. donijeta je odluka da se pristupi organizaciji napada radi likvidacije žandarmerijskih stanica u Zirovcu i Obijaju. Likvidaciju stanice u Zirovcu preuzeo je naš štab odreda, a našoj četi je stavljeno u zadatak da pripremi i izradi plan za likvidaciju stanice u Obijaju; pri ovome moglo se računati i na ostale snage odreda da će učestvovati u napadu ili biti na osiguranju. I komandir susjedne čete u Kordunu, Jovica Lončar, ponudio je pomoć svoje jedinice, ali smo računali da imamo dovoljno sopstvenih snaga.

Žandarmerijska stanica u Obijaju nalazila se na jednom fuzvišenju, pokraj drumu Glina – Vranograč, u sredini sela. Ka mjoj je izvodio i šumski put od Topuskog i Vranovine preko šume Orlova. Sama stanica bila je u vrlo jakoj zidanoj dvo-spratnoj građevini, opasanoj zidom visine oko dva i po metra, sa puškarnicama podešenim za odbranu i predstavljala je pravu tvrđavu. Unutar zida nalazila se i štala od isto tako čvrstog materijala. Ograda je imala samo jednu kapiju, a najbliža seoska kuća bila je udaljena oko 200 metara. Posadu stanice sačinjavalo je 126 žandarma i ustaša, među kojima smo mogli računati samo na dvojicu koji bi se eventualno predali (to su bili Franjo Vuković, podnarednik i Mijo Bradek, kaplar, koji su kasnije sa mnom održavali vezu, dok nisu pristupili NOB-u).

Početak januara 1942. nastupila je veoma oštra zima. -Znali smo da stanicu nećemo moći zauzeti na prepad, pa smo odlučili da se pri izradi plana orijentiramo na blokadu i iznuranje ukoliko napad ne bi odmah uspio. Istina, trebalo je na blokadi i snijegu izdržati natčovječanske napore, ali smo računali s tim da će i neprijatelju biti otežano kretanje, snabdijevanje i stizanje pomoći. Određeno je da napad na stanicu izvrši 3. četa (bojanska), ojačana Konjičkim vodom 1. bataljona, u rasporedili 1. i Konjički vod (na pravcu glavnog udara) da napadaju od zaselka Studena na kapiju stanice, 2. vod sa pravca oblajске crkve, a 3. sa pravca oblajskog groblja. Određen, sam da rukovodim napadom, a komesar će se nalaziti kod 2. voda. Napad je trebalo da počne 6. januara 1942. Svim borcima su napravljeni bijeli ogrtači od platna da bi se maskirali.

Planom je predviđeno da pravac Glina – Hajtić – Obijaj izatvori na topografski vrlo jakim položajima, na sjevernoj ivici sela Hajtići, dobro naoružana 1. četa i spriječi pridolazak pomoći iz Gline. Zatvaranje pravca Topusko – Obijaj u Orlovoj šumi povjereno je 2. četi, nešto slabije naoružanoj, i to na položajima neposredno iznad sela Vranovine. Na pravcu prema Vranograču određene su samo patrole, jer smo pretpostavljali da posada u Obijaju sa posadom u Vranograču uopšte ne održava vezu.

Za ovaj plan posebno se založio komesar čete Mraković, Ilcoji ga je vrlo živo branio. Drugovi u štabu 1. bataljona, Milan Pavlović Mićun i Stanko Bjelajac Čane, odmah su ga prihvatili, a sa njima su se onda složili i Gaćeša i Kladarin iz komande • odreda.

U međuvremenu, komanda odreda je sa dijelovima 1. čete razoružala žandarmerijsku stanicu u Žirovcu (žandarmi su se predali bez nekog većeg otpora), a mi smo iz zasjede u selu Ravnice kod Bužima ubili dva žandarma i zarobili jednog donobrana, zaplijenili 3 puške i dva pištolja sa ostalom opremom.

Pored toga još smo postavili dvije vrlo uspješne zasjede kod crkve na Aovu i u zaseoku Brezovo Polje, u Glinici, gdje smo pobili ustaše pljačkaše, ali smo zaplijenili samo jednu pušku, dva para konja sa opremom i nešto drugog materijala.

U zoru 6. januara otpočeli smo napad prema razrađenom planu. Na naš prvi plotun neprijatelj je otvorio jaku vatru i odmah nam je bilo jasno da ih na juriš ne možemo savladati. Prešli smo na drugi deo plana – blokadu i stezanje obruča. Trećeg dana smo natjerao žandarme da se povuku u zidine. Popeli smo se na kuću Rada Eremije, na tavanu napraviv bunker od vreća pijeska i kroz krov osmatrao dvorište stanice. Vatrom smo spriječili da se smjenjuju straže i onemogućili pristup do vode. Četvrtog dana blokade dobili smo iz radionice majstora Sime Jednaka »top« domaće proizvodnje, pa smo počeli vrlo uspješno da tučemo stanicu, četiri ih pet granata ubacili smo kroz krov na tavan, tako da je strop počeo da prokišnjava od topljenog snijega. Sa dvije granate smo pogodili direktno kroz prozor na spratu, što je porazno djelovalo na posadu stanice. (Ovaj top je bio izrađen od vrlo kratke ojačane gvozdene cijevi, pričvršćene za trupae; granate su bile od živog gvožđa. Mi smo se kasnije toliko izučili u gađanju, da smo ga upotrebljavali i kao minobacač, putem skraćivanja sporogorećeg štapina – korde, a izbačene granate su, već prema tome kako smo željeli, mogle eksplodirati ha zemlji i u vazduhu). Top smo prozvao »broj tri«, jer ga je dobila 3. četa.

Peti dan smo uspjeli da zapalimo šalu u krugu stanice, što je kod žandarma izazvalo još veću paniku. Posada je ostala bez vode, bilo je poginulih, a ranjenima nisu mogli pružiti pomoć. Svakim danom obruč je postajao sve jači, jer su se mještani osmijelili našim uspjehom, pa su popunili naše redove naoružani svim mogućim predmetima pogodnim za borbu u slučaju da neprijatelj jurne iz zidina. Položaj posade postao je bezizlazan, ali pozivi na predaju nisu prihvatani.

U isto vrijeme neprijatelj je neprekidno pokušavao da se iz Gline probije kroz naše položaje i pruži pomoć opkoljenoj posadi, ali i pored neprekidnih juriša, 1. četa nije se ni stope povukla, nanijevši osjetne gubitke ustašama. Poslije niza uzastopnih pokušaja da se probije, sedmog dana je neprijatelj izvršio manevar preko Topuskog i Vranovine da se sa tog pravca, na širem frontu, probije preko položaja 2. čete. Poslije dvodnevni žestoki borbi, kada smo već postigli sve uslove da upadnemo u stanicu, neprijatelju je uspjelo da se u sam sumrak osmog dana probije. Mi u ovom momentu nismo dobro ocijenili stanje kod neprijatelja – smatrali smo da je za borbu mnogo sposobniji nego što je stvarno bio. (Kasnije smo vidjeli da je bio jako iznuren i da je osme noći trebalo da ga dotu-

ćemo.) Zbog pogrešne procjene, kad je neprijatelj udario u leđa 2. i 3. vodu naše čete i ovi se izvukli, naredio sam povlačenje i ostalih snaga. Neprijatelj je to osjetio, pribrao se, zapalio nekoliko kuća i počeo povlačenje, ojačan spojenom pridošlom pomoći, pravcem Studena – Hajtići – Sibine, prema Glini. Naša 1. četa, koja se tu nalazila na položajima, jednostavno je obrnula front unazad, sačekala neprijatelja koji se panično povlačio i razbila ga uz osjetne gubitke, talco da se samo u grupama probijao u Glinu. Naša i 2. četa napravile su i drugu grešku, jer nisu odmah nastavile sa gonjenjem, već su pokupile ostatke phjena i prišle rušenju zidina žandarmerijske stanice. Tako je ovaj deo teritorije potpuno oslobođen i kasnije nikad nije bio okupiran. Ostatak posade iz Obljaja, sa komandirskom Zubovićem, smješten je kao predstraža u Donje Sehšte, u zaseoku Klobučari, gdje je nakon nepuna dva mjeseca ranjen, a Smajo ubijen.

Prva naša zajednička akcija sa kordunaškim partizanima izvedena je u januaru 1942. Tada je komesar čete bio Simo Todorović, a Mraković je otišao za komesara u 1. čet. Negdje polovinom januara sporazumjeli smo se sa rukovodiocima iz Katinovačke čete (komandir Jovica Lončar) da zajedničkim snagama napadnemo na Vranograč, tada jako neprijateljsko, uporište. Kordunaši su prešli preko Kamenskog mosta i razmjestili se na odmor u Bosansku Bojnu i Glinicu. Ta četa je, za naše uslove, bila vanredno dobro naoružana (imala je i jedan puškomitraljez), a imala je tri voda sa preko 100 boraca. (Njenom naoružanju doprinio je izvanredan vojnički uspjeh pri napadu na Vojnić.) Izradili smo plan napada, prema kojem je glavnu snagu u napadu činila Kordunaška četa. Oko Vranograča bilo je dosta sela naseljenih ustašama, uglavnom mještanima koji su se nalazili kod kuća, a okupljali bi se kad bi krenuli u akcije.

Napad je bio ovako zamišljen: jedan vod Katinovačke čete ubaciće se od mosta u Glinici kroz neprijateljska naselja do puta Vranograč – Kladuša, preko 6 km u dubinu neprijateljeve pozadine. Drugi vod ove čete preći će rijeku Glinicu na Radića mostu, pa će se zatim preko brda Klek zabaciti iznad vranogračke pijace, povezati desno sa prvim vodom i napasti na žandarmerijsku stanicu u Vranograču. Za njim bi išao 3. vod (sa komandirskom i komesarom čete), koji bi se zadržao na Kleku, a pošto se uspostave veze i da znak za napad, tada bi 3. vod napao na centar grada oko džamije. Lijevo od ovog voda napadala bi Bojanska četa pravcem: Radića most, Poljice, Vranograč. Vodiče za sve kolone u napadu daje naša četa. Početak napada određen je u samu zoru i to na trubni znak koji bi dao Lončar (on je određen da rukovodi napadom).

Sve jedinice su negdje 20. januara 1942. (tačnog se datuma ne sjećam), u određeno vrijeme krenule na zadatak. Te noći, pored velikog snijega i očajne zime, naglo se spustila magla, tako da nije bilo nikakve preglednosti. Sve su jedinice očekivale znak za napad, ali njega nije bilo. Vrijeme je prolazilo, nalazili smo se u centru neprijateljskih uporišta, osjećamo pokrete naoružanih ljudi koji su nas opkoljavali – tu smo taktiku dobro poznavali iz dosadašnjih sukoba. Veze ni sa kim nismo mogli da uspostavimo, a sa prtime ni koraka. Ocijenio sam da je pokret kroz grad nemoguć i besmislen. Dalje nije bilo vremena za razmišljanje. Odlučio sam da najjači vod, sa vodnikom Milom Dmitrovićem Jamarom, uputim da se povuče do Radića mosta, da do njega pročisti teren i postavi zasjedu kako bi ostalima omogućio povlačenje, pošto se situacija raščisti.

I tako umjesto da mi napadamo, ustaše su počele sa protivnapadom. Činilo nam se da nigdje nikog od naših- nema. Prikupili smo borce i počeli da se postupno i oprezno povlačimo preko Polica. Neprijatelj nas nije gonio, ali je stalno težio da nam odsiječe odstupnicu. Kada smo se povukli do mosta otpočeli smo sa prelazom, ali je u tom času neprijatelj izvršio juriš. Zalegli smo, otvorili vatru i ubili četvoricu ustaša. Ovo ih je pomelo i dok su se sređivale i pripremale za drugi juriš, iskoristili smo situaciju i prebacili se preko mosta na desnu obalu Glinice, posjeli jake položaje i obezbijedili se desno i lijevo. Očekivali smo da ćemo tu negdje naići i na Kordunaše, ali ih na naše iznenađenje tamo nije bilo. To nas je zabrinulo i odlučili smo da po svaku cijenu branimo most, dok god ne doznamo šta je sa borcima iz Kordunaške čete. Slali smo patrole, no veze nigdje nije bilo. Neprijatelj je još dva puta jurišao na most i ispred njega ostavio još dvojicu mrtvih.

Dok smo se borili da izvučemo oružje koje je ostalo kod pobijenih ustaša (pokupili smo 4 puške i 2 pištolja), naišla je jedna kolona niz Klek. Spremali smo se da i nju sačekamo. Magla se počela razilaziti i pukim slučajem nismo ranije otvorili vatru. Kolona je zastala i počela ispitivanje prilaza ka mostu. Brzo smo utvrdili da su naši. Pošto smo odbili još jedan pokušaj ustaša da zauzmu most, Kordunaši su nam javili i pod našom zaštitom prešli Glinicu. To je bio 3. vod. Pitali smo Lončara šta je sa ostala dva voda. Odgovorio je da će oni vjerovatno preći preko drugog mosta, kod sela Glinice, pošto ionako idu ka Kamenskom mostu, prema Katinovcu – svojoj bazi, jer se vidi da od ove akcije nema ništa. Rekao sam mu da ćemo i dalje držati most, jer sam smatrao da će bar njihov Drugi vod ovdje preći. Tražio sam od Lončara da nas obezbijedi kod Aovačke crkve od sela Mašinovića, jer sam strahovao od napada sa te strane. Predlagao sam da se naše patrole spuštaju nizvodno de-

snom obalom i osmatraju (magla se bila digla), i da, u slučaju borbe na lijevoj obali, sa pogodnih položaja na desnoj obali prihvate jedinice koje se povlače.

Za kratko vrijeme doznali smo da je 2. vod Kordunaške čete natjeran na rijeku i da se prebacio pod vrlo teškim uslovima, gazeći vodu, ali bez gubitaka. Vod se povukao u Bosansku Bojnu, jer su borci bili mokri do guše. O 1. vodu i dalje nismo ništa znali. Lončar je naredio da jedan vod naše čete ostane i dalje kod mosta, a s obzirom da neprijatelj, više nije napadao, da se i mi povučemo u Bosansku Bojnu. Čim smo stigli u selo doznali smo da je Prvi vod na prtni kod Vranograča opkoljen, da su ih ustaše gonile do mosta u Glinici i da su samo vodič i još jedan seljak uspjeh preći most, dok su svi ostali izginuli u povlačenju od Vranograča do Gline.⁹ Ta vijest nas je teško pogodila – doživjeli smo poraz koji nismo mogli ni zamisliti. Četa je izgubila trećinu prekaljenih boraca, dobrovoljaca, koji se ni u ovoj bezizlaznoj situaciji nisu predali, već su herojski izginuli. Ova vijest se brzo pronijela po svim naseljima, kako na našoj tako i na neprijateljskoj teritoriji. Ustaše su se sada više osilile i pojačale svoje upade, uništavajući sve do čega "dođu. Na našoj strani je zavládala potištenost. Svi žale borce, spominju ih po imenu i mjere ko je bio bolji, neko ih žali što su tako izginuli, a neko spominje izgubljeno oružje. Ovo je za nas i pohtički i vojnički gubitak.

No, ovakva situacija nije dugo potrajala – preko zborova i sastanaka objasnili smo narodu da to nisu prve, a da neće biti ni posljednje žrtve. U našoj četi je, zahvaljujući upornom radu, moralno-pohtičko stanje ostalo na visini.

Sutradan smo zakazali sastanak starješina obeju četa, na kojem smo kritikovali pripreme i odluku za akciju – na tako jako uporište, a i pojedine druge slabosti. Istovremeno smo zaključili da nas ovaj poraz ne smije demorahsati, niti utjecati na dalju saradnju naše dvije čete, pa smo se odmah dogovorili da se izvrši izviđanje i pripremi zajednički napad na ustaške posade u selima Bjeljevina i Staro selo, na putu između Kamenškog mosta i Topuskog. Pošto su ova sela na teritoriji koja je pripadala našoj četi, dogovorili smo se da mi pripremimo akciju, da se Kordunaši sutradan vrate u Katinovac i da ćemo ih obavijestiti o vremenu napada.

U napadu na ova sela primjenili smo drugu taktiku. Izviđanjem smo utvrdili da se ustaše iz ovih sela (bilo ih je oko 80) svako veče prikupljaju, posjedaju za odbranu zgrade dviju škola,

» Iz 1. voda Katinovačke čete (komandir Nikola Basara) poginulo je 12 boraca, kao i dva vodiča – civila. Izginula je cijela-desetina čiji je komandir bio Dušan Bajić (poginuo je posljednji).

a patrole šalju cestom Kamenski most – Topusko da bi *osmatrale* lijevu obalu rijeke Gline i osigurale se od napada iz regiona Petrove gore. U zoru se ustaše razilaze svojim kućama na počinak, noseći svaki svoje oružje. Utvrdili smo da su ustaše spremne za borbu, ali da računaju na žešći napad sa lijeve obale Gline – sa kordunaške strane, nego iz Orlove šume – sa naše strane. Planirali su da će se, u slučaju da u napadu partizani budu premoćni, povući za Veliku Vranovinu preko Orlove, odnosno za selo Ponikvare i Topusko, preko rijeke Gline – već prema tome odakle uslijedi napad. Računali su da će naš napad uslijediti uglavnom uveče, a najdalje do pred zoru.

Dobivši ovako precizne podatke mi smo izradili plan napada na sasvim nov, dotad neuobičajen način. Prvo smo riješili da se u toku noći privučemo sa svih strana do blizu ivica sela i da napadnemo tačno kada sunce obasja. Napad će izvršiti naša četa, pošto prethodno opkoli sela Vranovinu i Glinicu, a Kordunaška četa će posjesti lijevu obalu rijeke Gline i iz zasjede hvatati one koji bi počeli bježati prema Ponikvarima.

Po planu neopaženo smo se privukli na ivicu samih sela, a Kordunaši su bili u zasjedi na lijevoj obali Gline. Neke grupe boraca su se uvukle i u pojedine živice i žbunje u samim selima. Pratili smo pokrete ustaša, pa kako su se, nakon noćnog bdijenja, pozdravljali i kako je koji ulazio u kuću, pošto smo prvo sačekali da se raspremi i legne, upadali smo i u najvećoj tišini pojedinačno ih savladavali i vezali. Pogodovalo nam je i to što su već svi odrasli ukućani otišli na rad van kuća. Nakon cijelog sata vršljanja po selu i hapšenja, došlo je i do puškaranja u nekim kućama, do opšte panike i bježanja ustaša. Najveći deo preživjelih ustaša naleteo je na rijeku Glinu, gdje su ih Kordunaši hvatali ili ubijali. Mi smo u ovoj akciji zarobili 12 ustaša i zaplijenili 14 pušaka i nekoliko uniformi. Na našoj strani gubitaka nije bilo. Poslije intervencije neprijateljskih snaga iz Topuskog povukli smo se u selo Glinicu i u zaseoku Bukovlje sproveli istragu nad ustašama, organizovali javno suđenje i kaznili ih za zločine koje su do tada počinile.

Tako smo, u suradnji s borcima iz Korduna, produžili u 1942. godini dejstva započeta u-ustaničkoj – • 1941. godini. Jugozapadna Banija je, nakon ustanka koji je u ovom kraju započeo nešto kasnije no u nekim drugim dijelovima Banije, u tóku NOB-a dala svoj pioni doprinos. Narod je jedinstveno učestvovao u oslobodilačkom ratu, a u toku 1942. godine na ovom području je formiran-4. bataljon Banijskog odreda. Jedan od najvećih uspjeha u toj godini bilo je uspostavljanje veze sa oslobodilačkim pokretom u- Cazinskoj krajini. Sa muslimanima koji su bili protiv bratoubilačke borbe počelo se stvarati oružano bratstvo i jedinstvo na nekadašnjoj granici.

•
Rade GRMUŠA

JABUKE. ILI KNJIGE

1 oga jutra šestorica nas je krenulo u izviđanje. Bio je početak septembra 1941. godine. Prije dvà-tri dana oslobođen je Plitvički Ljeskovac. Mještani, koji su krajem juna internirani u Bosansku krajinu, počeli su se vraćati kućama. Kao zečevi .su živjeli na oprezu, jer svakog trenutka su mogli biti iznenađeni od ustaša sa Prijeboja i Plitvica. Mi smo izviđali ova ustaška Uporišta koja .su od Ljeskovca udaljena sàmo sat hoda kroz šumu.

Naš kuvar Joco, koji je prije desetak dana iz Zagreba došao u partizane, utrapi nam dvije prazne vreće i zaprijeti da še u logor ne smijemo vratiti bez jabuka. Ko zna kako je doznao za još nezrele jabuke na voćki koja je rasla u dvorištu, šumske uprave. Obećao je dà će od tih jabuka napraviti .ukusne kolače.

Logor nam se nalazio među gustim jehćima, udaljen petnaestak minuta od izvora Bijele rijeke, jedne od sastavnica Plitvičkih jezera. Podigli smo baračicu na drvenim stubovima, a natkrili je granjem i nekom izandalom ceradom. Ležaje smo namjestili od zelenog jelovog granja i suvog lišća. Pored nekoliko čebadi seljaci su nas snabdjeli još i toplim ličkim vunanim biljcima – bičašima, pod kojima bi se moglo spavati i na snijegu. U to doba godine nismo se mogli požaliti- na loše »stambene« uslove.

Bilo je to u stvari prihvatilište drugova koji su upućivani uglavnom iz Zagreba i preko ilegalnog punkta u Vrhovinama dolazili u logor. Neke od njih je hćno upućivao sekretar Centralnog komiteta KPH Rade Končar. Rodom iz ovog kraja poznao je svaku stopu zemlje, tako da je mogao usred Zagreba čovjeku dati talco iscrpna uputstva da bez ićije pomoći stigne, u logor.

«

Izviđači, koji su, sticajem okolnosti, preuzeli na sebe zadatak iz domena intendature, brzo su prošli kroz šumu i izbili u Lješkovac. Ustaše je uhvatio paničan strah i nisu se usuđivale ni koraka maknuti iz svojih uporišta. Trebalo je još da vreće napunimo jabukama i da se vratimo u logor. Svratišmo u zgradu šumske uprave. Prava pustoš. Seljaci, koje su ustaše opljačkale i ostavile bez igdje čega, raznosili su iz napuštene ustanove sve što su smatrali da će moći iskoristiti. U jednoj sobi čitav patos su prekrile ispreturane knjige. Na njih se niko nije osvrtao. A i koga će u tim uslovima interesovati knjige? Ljudi su bili u vječitom strahu za živu glavu. Pročitah naslove nekih knjiga. Sve odabrana beletristika od najpoznatijih imena iz svjetske književnosti. Ima i naučnih djela, među kojima obe knjige »Kapitala«. Bilo je tu knjiga koje su bile na indeksu još prije raspada Jugoslavije. Odakle sve to sada kod ustaša?! Preturajući dalje po rasturenim knjigama, poznadoh neke od njih. Prošle zime sam ih pozajmljivao od studenta šumarstva Markovića, čiji je otac bio lugar u Ljeskovcu. Dolaskom ustaša Marković su protjerani, a bogatu biblioteku i ostale stvari su ustaše opljačkale. I tako je nepismeni ustaša uzeo kompletnu biblioteku i ukrasio sobu knjigama zbog kojih su u ustaškoj državi letjele glave.

Dok sam prebiraio po knjigama, moji drugovi su pošli da uberu jabuke. Oni su Jocino »naređenje« shvatili ozbiljno i pored toga što kuvar ni u partizanskoj vojnoj hijerarhiji nije zauzimao nikakav rukovodeći položaj. Bilo je to radi slatkog zaloga koji su očekivali vjerujući u Jocine gastronomske vještine, stečene kuvanjem čorbe od repe na robiji. Bez dvoumljenja sam počeo odabirati knjige i slagati ih u vreće, svjestan da time lišavam sebe i ostale ionako sumnjive poslastice. Obadrije vreće su začas bile do vrha pune knjiga. Ali je izbio žestok spor.

Dvojica mladih radnika, Filip i Stjepan Brekalo, koje je Rade Končar iz Zagreba uputio u partizane, bili su uporni da se vreće isprazne. Zašto nositi neki papir, a ostaviti jabuke od kojih se mogu napraviti ukusni kolači!? Oni to nisu mogli lako shvatiti. Sjetih se najzad vrlo jakog argumenta. Zavitlao sam im ispred očiju Marksovim »Kapitalom« i rekao: »Mi ratujemo pod rukovodstvom Partije čijoj je ideologiji temelj ovo što ovdje piše«. »Pa dobro, kad je već tako, daj da u ruci ponesem te dvije knjige, a ostale istresi i oslobodi nam vreće«, rekao je Füge, kako smo tih dana prozvali Stjepana Brekala. Iskoristio sam ovu kolebljivost najupornijih pristalica jabuka, neutralnost još dvojice drugova i uz podršku Proke odbranio vrijednost knjiga nad nedozrelim jabukama. Trebalo je samo sada nositi na leđima teške toware uz dugu uzbrdicu. Protivnici su kategorički odbili svaku pomoć, neutralci su i ovdje ostali dosljedni svom

stavu, a ja i Proko smo se pošteno oznojili. Dolaskom u logor Joco se veselo smješкао gledajući pune vreće. Kada mu je Flige rekao da nisu jabuke, nego knjige, i sam se namrštio. Ja sam zahtijevao da se odmah presudi ko je u pravu, pristalice knjiga ih jabuka. Riječ je dobio Marko Španac. Pogledao je samo dva-tri naslova i autoritativno izjavio da se vrijednost samo dviju knjiga »Mati« i »Kako se kaho čelik« ne mogu platiti tovarima jabuka.

Drugovi u ovom logoru su bili različitih nacionalnosti, iz svih krajeva Jugoslavije. Svi revolucionari, dugogodišnji robijaši iz tamnica stare Jugoslavije, borci iz španskog građanskog rata, radnici, đaci, studenti, seljaci. Stizali su tu, ostajali po nekoliko dana, a onda odlazili u razne krajeve na razne dužnosti. Za većinu njih knjiga je predstavljala svakodnevnu nasušnu potrebu. U revolucionarnim likovima Maksima Gorkog i drugih pisaca nalazili su uzorè za sebe. Zbog toga je naš povratak u logor sa knjigama postao jedinstven događaj. U mračno doba, doba ustaškog terora, kada su na ?ve strane napredne knjige buktjele na lomačama, stotinak odabranih je spaseno da bi kružile iz ruke u ruku i nadahnjivale naprednim idejama ustalasane mase.

Skoro svaki od nas je uzeo po jednu knjigu i pretvorili smo se u neobičnu čitalačku grupu u planini. Za Fliga smo odabrali Travenov »Mrtvački brod«, smatrajući da će ga ta knjiga zainteresovati. (On je u svom životu ne jednom bio u položaju da se prihvati bilo kakvog posla da bi održao goli život kao i Travenovi nesrećni mornari koji su plovili u smrt.) Za čitanje je korišten i posljednji trenutak vidnog vremena, a po noći smo razjarivah vatru suvim granama kako bi bhjedi plamen osvijetlio sitna slova. Do kasno u noć vodili su se razgovori i polemisalo o piscima, stihovima, književnim pravcima i ostalim pitanjima iz domena književnosti. "Ukoliko neko sopstvenim argumentima nije bio u stanju da odbrani svoje gledište, ustajao je iz toplog ležišta, prikupljao suve grane i kada bi vatra oživjela, dohvatao knjigu i nastavljao da u punom zanosu čita odabrane odlomke. Tako se dešavalo da se ljudi u ponoć raspu po šumi da bi prikupljah granje i obezbijedili svjetlo za svojih deset minuta.

Nije prošlo više od tri-četiri dana kada nas je stari zanatlija i revolucioner Petar Končar prekorio da smo prisvojili knjige i pretvorili ih u »zakopano blago«, a mase omladine po sehama željno čekaju snažnu riječ Gorkog, Zole, Tolstoja, Stendala, Ostrovskog, Džeka Londona, Iljfa i Petrova i drugih naprednih pisaca. I tako naš logor ostade bez biblioteke koja se čuvala na jedinstven način — u vrećama. Bibhoteka se preselela u sela.

Prošlo je skoro dva mjeseca od kada smo predali -knjige. Preuzeli su ih omladinski rukovodioci iz Končareva Kraja i Babinog Potoka, dvaju sela u neposrednoj blizini logora. Jedne novembarske večeri nađoh se u Frkašiću, selu u podnožju Plješevice, skoro četrdeset kilometara udaljenom od našeg nekadašnjeg logora. Prisustvovao sam omladinskom sastanku. Iz polutame, kroz koju se jedva probijao škiljavi plamičak petrolejke, odjekivao je dubok glas. Jedan omladinac je čitao iz knjige »Mati« govora Pavla Vlasova koji sa optuženičke klupe optužuje svoje tužioce i čitav društveni sistem. Knjiga je čitana gotovo svake večeri, a kada bi bila pročitana, zamjenjivala se drugom. Sela su međusobno razmjenjivala knjige. Omladinke su istovremeno plele čarape i toplu zimsku odjeću za partizane. Tako su knjige obilazile sela koreničkog sreza, a njihovo kolektivno čitanje postao je jedan od vrlo važnih oblika omladinskog rada. To je, pored ostalog, bila neka vrsta ideološke pripreme omladine za prijem u Savez komunističke omladine Jugoslavije.

Dok su nekada na seoskim sijelima uz gusle opjeavana junaštva hajduka i uskoka i podizan borbeni duh naroda, u novim uslovima su gusle zamijenile revolucionarne knjige, a hajduke i uskoke revolucionarni borci iz redova proletarijata.

Jovo BOGDANOVIĆ

PRVE BORBE KALINOVČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Krajem avgusta je Pero Kosorić sa grupom od 11 boraca stigao sa Romanije u sela između Trebevića i Jahorine sa direktivama Oblasnog komiteta Komunističke partije za sarajevsku oblast i štaba Romanijskog partizanskog odreda da se organizuju borbe na sektoru koji zatvaraju planine Trebević, Igman, Jahorina i Treskavica na pravcu Sarajevo – Trnovo – Kalinovik – Foča. U selu Tvrdinići sastao se sa grupom u kojoj su bili članovi Partije: Miladin Radojević, Feliks Goranin Srećko i Stanko Simunović – sva trojica upućeni iz Sarajeva za organizaciju ustanka u ovom kraju, Aleksa Bojović, Tomo Međo, Đorđo Kutlača i Ramiz Sladić iz osnovne partijske organizacije u Kasindolu i najodlučniji simpatizeri Partije u ovom kraju: Dušan Dašić iz Kotorca, Obren Andrić i Vlado Bjelica od Trnova, Sava Čosović iz Ulobića i Spasoje i Blaško Bojović iz Kasindola. Dolazak boraca sa Romanije izazvao je veliko raspoloženje i radoznalost kako među borcima Trebevićke grupe tako i u narodu. Svi su se interesovali i pitali za borbe na Romaniji, za partizane, posebno za Čiču, za veze sa Sarajevom, Srbijom, Krajinom i drugim krajevima naše zemlje, za vijesti sa ruskog fronta. Već prvog dana počeli su dolaziti ugledniji seljaci i iz udaljenijih sela. Interesuju se i oni za sve. Nestalo je straha koji je obuzeo ovaj kraj poslije okupacije naše zemlje. Okupljeni zajedno narod i narodna vojska misle jednako i žele da se i u ovom kraju rasplamsa luča narodnog gnjeva u opštenarodni ustanak kao što se već razbukta u Srbiji, Krajini, na Romaniji i u ostalim krajevima naše zemlje. Oni koji su imah sakrivene puške otkopavaju ih i čiste od vlage i rđe, a poneki mladići naoružani spremni čekaju da budu primljeni u vojsku. Traže da se izvrši mobilizacija. Ovih dana bilo je živo i osjećalo se prazničko raspoloženje. Mladići i djevojke i neki borci sa puškama

uz muziku svirala igraju kola, seljaci po grupicama razgovaraju i nagađaju ko sve ima oružje, koliko će biti naoružanih boraca i gdje će se ići u prvu akciju. Istog dana, kad je Pero došao članovi Partije su održali sastanak u obližnjem šumarku. Na sastanku je odlučeno da se izvrši mobilizacija seljaka fizički sposobnih i spremnih da pođu u borbu, da se odmah otpočne sa akcijama, da se formira štab partizanskih grupa i da u njega uđu: Pero Kosorić, Miladin Radojević, Feliks Goranin Srećko i Tomo Međo. Poslije ovog sastanka upućene su patrole u sela da izvrše mobilizaciju. Odziv je bio veliki. Drugog dana na zbornom mjestu u Mokrinama okupilo se oko 50 naoružanih boraca i oko 20 bez oružja. Formirane su partizanske grupe, određeni komandiri i saopštena odluka o formiranju i imenovanju štaba partizanskih grupa. Odmah po formiranju jedna partizanska grupa organizovala je zasjedu kod vodovodnog rezervoara Bistrica na putu Pale – Jahorina i porušila telefonsku vezu između Pala i Jahorine. U zasjedi je ubijen jedan i uhvaćena tri domobrana koji su iz Pala na kolima prebacivali hranu garnizonu na Jahorini. Hrana je zaplijenjena, a uhvaćeni domobrani razoružani i pušteni. Od njih su dobijeni podaci o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na Jahorini. Poslije ove akcije u štabu su izvršene pripreme za napad na Jahorinu. Upućene su patrole za izviđanje neprijateljskih položaja i prikupljanje detaljnijih podataka o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga.

NAPAD NA NEPRIJATELJSKI GARNIZON NA JAHORINI

Planinarski domovi na Jahorini pretvoreni su u neprijateljske kasarne za obezbeđenje šumske sječe na Jahorini i Ravnoj planini. U njima je smještena jedna satnija radne bojne, oko 30 oružnika, oko 20 ustaša i nešto legije mobilisane od muslimanskog stanovništva iz Crne Rijeke. Nije ih mnogo uznemiravalo što im ne radi telefonska veza sa Palama i što im nije stigla rezervna hrana. U tome nisu vidjeli nikakav loš predznak.

U partizanskom logoru na Mokrinama sve je spremno. Štab izdaje posljednja uputstva komandirima grupa. Izvršen je raspored za napad i utvrđeni zadaci grupa. Komandiri grupa vode borce na polazne položaje za napad. Da bi se privukli što bliže neprijateljskim položajima i domovima, mnogi borci su se izuli i nastupali u čarapama. Vladala je tišina. Borce je obuzela napetost. Čekalo se na dati znak pa da na juriš likvidiraju obezbeđenje i napadnu na domove. U 4 sata ujutro rafal iz puškomitraljeza jedne partizanske grupe odsvirao je prve zvuke vatrene serenade od koje je Jahorina poslije, mrtve i tihe je-

serije noći ličila na uragan koji pred sobom ruši sve. Iznenađenje je bilo potpuno. Straže i obezbeđenja likvidirani su u jednom naletu a potom je izvršen direktni napad na domove. U neprijateljskim redovima nastupio je opšti metež. Pojedinci, su davali otpor, a većina je bježala iz domova prema Palama. Grupa Alekse Bojovića Brke zatvorila im je put i otpočela borbu. Naši borci su došli do domova. Ubacuju prve bombe. Eksplozija bombi još više zbunjuje neprijateljske vojnike, bježe na sve strane i žele da pobjegnu što dalje da ih dan ne zatekne u ovom paklu. Neki naši borci su našli jednu kantu benzina. Donijeta je odluka da se jedan dom odmah zapali. Na Jahorini se rađalo novo jutro u svjetlosti sunca i plamenu ustaškog garnizona. Prva akcija i velika pobjeda prvih partizanskih grupa na sektoru Trebević – Jahorina. U ovoj akciji zarobljeno je 15 oružnika, 5 ustaša i oko 30 domobrana. Nađeni su mrtvi: 3 oružnika, 6 ustaša i 2 domobrana. Zaplijenjeno je oko 40 pušaka, 3 sanduka municije, 2 sanduka bombi, dosta ratne opreme i hrane. Naši gubici: poginuli Ljubo Tuševljak iz D. Podivica i Vaso Kubura sa Lipe i 2 ranjena. Izvanrednu hrabrost pokazah su Aleksa Bojović Brko, Sava Čosović i Miladin Radojević. Neprijateljski garnizon na Jahorini potpuno je uništen. Na bojištu je pusto. Ponekad u zgarištu popaljenih domova eksplozija ostavljeni metak i para tišinu koja nastaje odlaskom partizanske kolone.

FORMIRANJE TREBEVIĆKE, KIJEVSKE, ROGOJSKE I ZAGORSKE ČETE

Poshje ove akcije dočekana je kolona domobrana na Bistrici, izvršen je napad na željezničku stanicu u Dovličima, vodena borba sa ustašama i oružnicima na Čelini. Redale su se akcije jedna za drugom. Grupe su postale brojne i sposobne za izvršenje samostalnih zadataka. Na sastanku štaba partizanskih grupa odlučeno je da se formira Trebevićka četa. Četiri partizanske grupe prerasle su u vodove. Za komandira čete postavljen je Aleksa Bojović Brko, za pohtičkog komesara Tomo Međo, a za vodnike vodova Sava Čosović, Đorđe Granzov, Đorđi Kutlača i Blaško Bojović. U četi je formirana partijska čehja. Sekretar čelije bio je pohtički komesar Tomo Međo.

Poshje formiranja Trebevićke čete štab partizanskih grupa prebacio se sa grupom od 15 boraca na padine Igmana i Bjelašnice u Presjenicu. Sa štabom su pošli Obren Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica. U Presjenici je uhvaćena veza sa Živkom Jošilom i Danilom Veljom. Sa njima je nekoliko boraca iz ovog kraja. Dolazak štaba izazvao je veliko oduševljenje i ras-

položenje za borbu i u ovom kraju. Već prvog dana došlo je nekoliko novih boraca. Na prvom sastanku štaba, u Presjenici, odlučeno je da se poruši most na r. Željeznici, u Kijevu, i izvrši napad na žandarmerijsku stanicu u selu Ledići. Poslije rušenja mosta grupa se prebacila u s. Lediće. U selu niko nije očekivao, pa ni oružnička postaja, ovakvu posjetu u kišnoj, hladnoj i mrkloj septembarskoj 'noći. Sve je spavalo. Pucanj na stražara i prvi prasak pušaka probudili su sve što je živo u ovom malom planinskom selu, udaljenom od svih komunikacija, smještenom u podnožju surovih i vrletnih planina Bjelašnice i Treskavice. Zadatak je brzo izvršen. Kasarna je zauzeta. Seljaci su izbežumljeni. Mnogi ne znaju šta se odigralo. Iz sela je pošao sa partizanima i Đuro Vasić. Istog dana je jedna satnija^k domobrana došla kamionima do porušenog mosta u Kijevu. Vjerovatno je trebalo da nastave put prema Trnovu. Nisu smjeli ići cestom plašeći se zasjeda pa su krenuli preko Kijevskog brda na Dje-dove Njive. Usput su puškarali desno i lijevo da zaplaše partizane. Partizanske grupe bile su u Zvijezdi. Odmah su krenule u napad. Na prve pucnje domobrani su počeli da bježe prema Kijevu i Krupcu. Bježali su kako su ih noge nosile. To više nije bila borba već luda trka i jurnjava. Bacali su puške, mitraljeze, municiju i dijelove obuće i odjeće.

Ova akcija ulila je narodu ovog kraja povjerenje u narodnu vojsku i nadu da će ta vojska izdržati do kraja. Oko 40 partizanskih boraca rastjerali su do zuba naoružanu satniju domobrana. U ovoj akciji poginuo je jedan ustaša, a zarobljena četiri domobrana, od kojih je jedan bio oficir. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 3 puškomitraljeza, dosta mimicije i druge opreme. Kasnije se saznalo da je oko 15 teško ranjenih domobrana sišlo u Kijevo i Krupac.

U napadu na električnu centralu u Bogatićima zaplijenjene su velike količine životnih namirnica: žita, brašna, šećera, masti, slanine i drugog. Veći dio ovog plijena podijeljen je narodu jer je bila oskudica u ovim artiklima.

Poslije ovih akcija formirana je u selu Presjenica kod osnovne škole Kijevska četa. Za komandira je postavljen Danilo Veljo, za političkog komesara Živko Jošilo, a za vodnike vodova Obren Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica.

Pošto je formirana Kijevska četa, štab partizanskih grupa prelazi na prostoriju između Trnova i Kalino vika sa zadatkom dizanja ustanka i u ovom kraju. Prvi partizanski logor organizovan je na padinama Treskavice u Meždrima. Vrlo brzo je uhvaćena veza sa članovima Partije i simpatizerima u ovom kraju. Među prvim došli su Ranko Divljan iz Crne Rijeke, Marko Regoje sa Dobrog Polja i Mile Elez iz Zagorja — svaki

sa borcima iz svog sela. U ovom kraju se saznalo za borbe Trebevičke i Kijevske čete. Svi željno očekuju da se otpočne sa akcijama i u njihovom kraju. Iz dana u dan pristižu novi borci. Ubrzo su formirane Rogojska (komandir Ranko Divljan, seljak iz Crne Rijeke, pohtički komesar Stanko Šimunović, radnik iz Sarajeva) i Zagorska četa (komandir Mile Elez, seljak iz Borija kod Kalinovika, pohtički komesar Aco Pezelj, đak iz Sarajeva). Uporedo sa formiranjem Zagorske čete uhvaćena je i veza sa grupom naoružanih boraca u selima između Kalinovika i Uloga. Izabrali su za komandira Krstu Rudana, seljaka iz s. Obija i stavili se pod komandu štaba partizanskih grupa. Prvih dana oktobra izvršen je napad na Kalinovic. Rogojska četa napada sa pravca Velikog i Malog Ručnika, Zagorska sa pravca Borija i Jelašaca, a grupa Krste Rudana od Obija. Neprijatelj je u Kalinovicu utvrdio svoje položaje i pripremio se za upornu odbranu grada. Rogojska i Zagorska četa izvršile su silovit napad i došle prilazima grada. Borba se nije čula na pravcu od Obija. Čekalo se dugo na odlučan zajednički napad. Dočekalo se jutro, ali do napada nije došlo. Krsto Rudan sa grupom boraca od Obija nije izvršio svoj zadatak i time doveo u pitanje uspjeh čitave akcije i stavio u težak položaj borce Rogojske i Zagorske čete. U jutarnjim časovima neprijatelju je pritekla u pomoć ustaška milicija od Jeleča. Trebalo se povući. U ovoj borbi neprijatelj je imao velike gubitke. Od naših su poginuli: Miladin Radojević, član štaba, Ranko Divljan, komandir Rogojske Čete, Tadija Elez i Danilo Slađoje iz Borija, Danilo Nogo iz Šivolja, Sretko Rogoje i Krsta Elez iz Dobrog Polja, Danilo Golijanin iz Bistročaja i Sretko Ljuboje iz Presjenice. Pored toga imali smo oko 15 ranjenih boraca.

NAPAD NA KOLONU ORUŽNIKA, DOMOBRANA I USTAŠKE MILICIJE

Poshje nekoliko kišnih dana 23. oktobra je osvanuo lijep i sunčan. Toga dana krenula je iz Trnova preko Ilovice i Kasindola za Sarajevo kolona od oko 300 oružnika, domobrana i ustaške milicije iz okoline Trnova. U Grabskim šumama kolonu su napale Trebevička i Kijevska četa. Poshje dvočasovne borbe kolona je potpuno razbijena i uglavnom uništena. Poginulo je oko 50 a zarobljeno oko 40 neprijateljskih vojnika među kojima 2 oficira i jedan oružnički vodnik kao i izvjestan broj civilnih lica bez oružja koja su odmah puštena kućama. Zaplijenjena je komora od 70 konja. Naše jedinice nisu imale nikakvih gubitaka.

U desetodnevnom izvještaju zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 26. oktobra 1941. godine o akcijama ustanika na teritoriji istočne Bosne o ovoj akciji napisano je:

»Dana 23 listopada 1941. godine oko 6 sati, krenuo je iz Trnova, kotar Sarajevo, za Sarajevo, odjel od 2 časnika, nadporučnik Polać i poručnik Jozo Tomić, 70 domobrana, 6 oružnika, 230 civilnih lica, od kojih 40 naoružanih i 70 konja.

Odjel je kod Kasindola napadnut od jakih zasjeda odmetnika. Borba je trajala od 12 do 13,30 sati istog dana.

Sa obje strane bilo je mrtvih i ranjenih. 5 oružnika stiglo je u Kasindol. Ne-zna se za časnike, niti za oružničkog vodnika Stjepana Filipovića.«

Neprijateljska komanda u Sarajevu je, dakle dOv26. oktobra – tri dana poslije napada – uhvatila vezu samo sa 5 oružnika iz kolone. Iako je zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije bilo jasno šta se desilo sa kolonom koja je krenula iz Trnova za Sarajevo, to u ovom izvještaju nije smjelo da iznese. Vjerovatno u kasnijim izvještajima to nije moglo prećutati.

U napadu na Trnovo učestvovala su Kijevska i Rogojska četa. Trebevička četa je zatvarala pravac prema-Sarajevu, a Zagorska prema Kalinoviku. Napad je izvršen 31. oktobra u svanuće u najvećoj tajnosti i postignuto je potpuno iznenađenje. Poslije kratke borbe zauzeti su svi neprijateljski položaji i zgrade u mjestu. Neprijatelj se povukao u vojničku kasarnu i iz nje davao otpor. Čekalo se na noć pa da se izvrši napad i na kasarnu. U prvi mrak, prije odlučnog napada, neprijatelj se izvukao iz kasarne i dolinom rijeke Željeznice pobjegao za selo Dujmoviće.

U napadu na Trnovo poginuli su komandir Kijevske čete Danilo Veljo, Nikola Aksentić takođe iz Trnova, Janko i Dušan Popović iz Tošića i Milan Babić sa Umčana.

FORMIRANJE OKRUŽNOG KOMITETA KPJ I OKRUŽNOG KOMITETA SKOJ-a

Zauzimanjem Trnova oslobođena je teritorija od Kalinovika do Sarajeva. U rejonima gdje su djelovale prve partizanske čete formirani su Trebevički, Kijevski, Trnovski i Zagorski bataljon. Štab Kalinovičkog partizanskog odreda (Rade Hamović, komandant, Boriša Kovačević Šćepan – politički komesar, Pero Kosorić – zamjenik komandanta i Vojo Đokić načelnik štaba) premjestio se u Trnovo.

Odmah po oslobođenju Trnova formirani su za oslobođenu teritoriju Okružni komitet KPJ (Karlo Batko Drago, sekretar Boriša Kovačević Šćepan, Braco Kosovac i Ciro Regoje) i Okru-

žni komitet SKOJ-a (Braco Kosovac – sekretar, Tinka Romano, Hakija Derviskadić, Branko i Neđo Kovačević). Jedno vrijeme u Trnovu se nalazila i učestvovala u orgardzovanju partijsko-političkog rada na terenu i Lepa Perović, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Na oslobođenoj teritoriji nastaje novi život. Nestaje ustaškog terora i straha. Narod na razne načine, uz najaktivnije učesće, pomaže borbu. U svim sehnama masovno se javljaju u Narodnooslobodilačku vojsku. Okružni komitet Partije i SKOJ-a u zajednici sa štabom odreda, razvijaju svestranu aktivnost i djeluju vojnički i pohtički na oslobođenoj i bhžoj neoslobođenoj teritoriji. Pored vojničke najveća aktivnost ispoljava se u orgardzovanju naroda za borbu, u razvijanju bratstva i jedinstva i u davanju objašnjenja o karakteru i cilju borbe koju je organizovala i povelala Komunistička partija Jugoslavije. U vrlo kratkom vremenu štab odreda i Okružni komiteti stekh su veliki ugled i povjerenje u narodu ovoga kraja. To je pomoglo da se brzo riješe i najvažnija organizaciono-kadrovska pitanja. Pored partijskih organizacija (čelija) u štabovima bataljona i četama formirane su partijske organizacije u Trnovu, Tošićima, Dobrom Polju, Crnoj Rijeci, Presjenici, Zagorju i okolini Ihdže, skojevske organizacije u svim četama i velikom broju sela na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji.

U organizovanju i razvijanju pohtičkog i partijskog rada odigrala je veliku ulogu i Tehnika Okružnog komiteta Partije, naročito u pogledu pripremanja propagandnog materijala (letaka, proglaša i si.) i umnožavanja materijala iz marksističke literature koji se koristio za ideološko i teoretsko obrazovanje članova Partije i SKOJ-a.

Okružni komitet SKOJ-a pored organizovanog rada na formiranju skojevskih organizacija u jedinicama i selima i teoretskog rada sa članovima SKOJ-a aktivno je radio na kulturno-zabavnom životu omladine. Organizovan je veliki broj priredaba i sijela sa privlačnim zabavnim i umjetničkim programom. Ovo je, uz pohtički rad pomoglo da se zajednički okuplja i učestvuje na svim manifestacijama i srpska i muslimanska omladina. Razvijanje bratstva i jedinstva i shvatanje da bratstvo i jedinstvo naših naroda predstavlja osnov za uspješno vođenje 'borbe protiv okupatora omladina je prihvatila i manifestovala na svim sastancima i u svim akcijama. To se naročito ispoljilo na velikoj omladinskoj konferenciji koja je održana početkom decembra 1941. godine u Trnovu. Govorili su Danilo Štaka i Tinka Romano.

STVARANJE PRVIH NARODNOOSLOBODILACKIH ODBORA I PRIPREMANJE NARODA OSLOBOĐENE TERITORIJE ZA BORBU

Uporedo sa formiranjem prvih partizanskih jedinica birani su i odbornici na oslobođenoj, a povjerenici na neoslobođenoj teritoriji. Prvi seoski narodnooslobodilački odbor formiran je u selu Sivoljama sredinom oktobra 1941. godine. Na seoskoj konferenciji u odbor su izabrani: Gligor Tepavčević, Krsto Nogo i Neđo Banjanin. Na konferenciji je zaključeno da se, ukoliko 1/3 stanovništva ne bude zadovoljna radom odbora, odbornici smijene i izaberu drugi. Krsto Nogo i Neđo Banjanin, inače najbogatiji ljudi u selu, u pribavljanju hrane i drugih potreba za vojsku štitili su svoje interese na račun siromašnih seljaka. Narod je sazvao konferenciju, i dokazavši njihovu krivicu, odlučeno je da se smijene sa dužnosti odbornika i kazne sa po 2 vola u-korist Narodnooslobodilačke vojske. I oni su priznali svoju krivicu i složili se sa kaznom. Na njihova mjesta izabrani su novi odbornici.

Kasnije su formirani seoski narodnooslobodilački odbori u Siperčama, Borijama, Dobrom Polju, Delijašu, Presjenici, Kijevu, Ledićima i još nekim selima.

Sredinom novembra 1941. godine formiran je prvi opštinski narodnooslobodilački odbor u oslobođenom Trnovu. Za predsjednika je izabran Alibeg Murga, a za potpredsjednika Vladan Aškraha, seljaci iz Trnova. Opštinski narodnooslobodilački odbor u zajednici sa seoskim odborima radio je na snabdijevanju jedinica i na uređenju i pripremanju oslobođene teritorije za borbu.

Na inicijativu štaba odreda uz zauzimanje i veliku pomoć opštinskog narodnooslobodilačkog odbora na radilištu električne centrale u Bogatićima (kod Kijeva) organizovane su razne radionice za podmirenje potreba vojske, a kad je bilo mogućnosti obavljale su poslove i za narod. Puškarska radionica vršila je opravke pušaka, puškomitraljeza i pištolja. U kovačkoj radionici potkivani su konji, pravljeni peći i obavljane mnoge kovačke usluge narodu. U stolarskoj radionici izrađivana su nosila za ranjenike i kreveti za bolnicu u Trnovu. U obućarskoj radionici radilo se na sušenju goveđe i ovčije kože i izradi opanka za vojsku. U krojačkoj radionici izrađivana su odijela, rublje, kape, petokrake zvijezde za kape i partizanski znaci za rukovodeći kadar. Pekarska i mesarska radionica zadovoljavale su potrebe u hljebu i mesu velikog broja jedinica. U Kijevu, pored radionica, napravljeno je i kupatilo sa tuševima i buradima za pranje odjeće.

TRNOVO – SJEDIŠTE ŠTABA ODREDA I CENTAR OSLOBOĐENE TERITORIJE

Vod za vezu štaba odreda postavio je telefonsku liniju i uspostavio vezu iz Trnova sa jedinicama na položaju i sa selima Dobro Polje, Bogatići i Kijevo, Telefonska veza sa jedinicama prema Sarajevu bila je u s. Podivihu (na Trebeviću) i s. Karalićima na padinama Igmana a sa jedinicama oko Kalinovika u s. Borijama. Uspostavljanje telefonske veze sa jedinicama na položaju i sa selima unutar oslobođene teritorije bilo je od velikog značaja za uspješno komandovanje i snabdijevanje jedinica, za organizovanje i razvijanje političke aktivnosti na terenu kao i za druge akcije koje su preduzimane na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Pored pokidane stalne telefonske linije od Sarajeva za Kalinovic vod za vezu je upotrebljavao za podizanje linije žicu koja se u normalnim uslovima ne koristi za ove potrebe. I pored toga veze su dobro funkcionisale. Štab odreda bio je u stalnom kontaktu sa štabovima bataljona i jedinicama na položajima. Na oslobođenoj teritoriji nije moglo doći do iznenađenja; na svaku pojavu neprijatelja i svaku promjenu situacije, brzo su reagirali i štab odreda i jedinice na frontu.

Morie Montiljo, električar iz Sarajeva, uz pomoć nekoliko drugova riješio je jednim dinamo-motorom pitanje električnog osvjetljenja u Trnovu. Svjetlo je uvedeno u zgrade: štaba odreda, komande mjesta, Okružnog komiteta KPJ i Okružnog komiteta SKOJ-a, opštinskog NOO, bolnice i u još neke poslovne i privatne zgrade.

U Trnovu je bila smeštena i prva partizanska bolnica na teritoriji Kalinovičkog odreda. Upravnik bolnice bio je Enver Lakišić, student medicine iz Mostara. Bolnica je imala svoje ambulante prihvatanice u s. Kijevu, za jedinice na položajima oko Sarajeva, i u s. Borijama, za jedinice na položajima oko Kalinovika.

Rukovodeći organi narodne vlasti, Komunističke partije i SKOJ-a i štab odreda razvijali su svestranu aktivnost u organizovanju i pripremanju naroda za borbu. Veze ovih organa sa nižim organima po selima i sa narodom uticale su da u Trnovu iz dana u dan bude življe i prometnije, da narod ih predstavnici naroda dolaze na razne sastanke i konferencije, da narod dolazi da rješava neka svoja pitanja i sh Trnovo je 1941. godine postalo društveno-politički centar oslobođene teritorije i komandno mjesto štaba odreda.

Slobodan KEZUNOVIĆ

DOGAĐAJI OKO KOSJERIĆA

ZBOR NA GRBICA GLAVICI

C3 ko 10. maja 1941. godine — seca se Sima Poznanović — u Kosjerić, upravo u moju kuću na brdu, došao je Jože Baruh, delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, radi pripremanja ustanka protiv okupatora. U selu je bilo samo dva člana KPJ: moj komšija Maksim Marković i ja. Pripadali smo partijskoj organizaciji čiji je sekretar bio Milorad Jevtović, službenik Sreskog suda u Kosjeriću, inače rezervni poručnik (koji je posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske odveden u zarobljeništvo u Nemačku, ali je iste godine pobjegao odatle i u okolini Čačka poginuo kao partizan).

Jože Baruh je bio kod mene (kasnije i još neki drugovi) sve do formiranja prve partizanske čete, septembra 1941. godine. Stanovali su u mojoj štali koja se nalazila na brdu više kuće, a dobar deo vremena provodili i u obližnjoj šumi. Za njih smo znali samo Maksim i ja. Jože mi je jednom pomogao u kopanju kukuruza, kada su ga videle i moje komšije, ali ga niko nije pokazao. Jednog dana kada su iz Užica, preko Jelove gore, išli prema mojoj kući Jože Baruh, Duško Višić i Mito Igumanović, u našu kuću su banuli žandarmi. Iz centra Kosjerića, gde su Nemci hvatali ljude da bi ih streljali na Bukovima (pohvatano je i ubijeno preko 80), bežalo se na brdo. Jedan od izbeglih, Tanasije Badojičić, bravar iz Kosjerića, znao je da ovi drugovi idu kod mene pa je to javio žandarmima.

Tri žandarma su me u sumrak videli kako se iz šume vraćam sa dve puške ali me, izgleda, nisu smeli napasti, jer se već pričalo kako »u šumi ima na stotine partizana«. Žandarmi su tu noć prenoćili u mojoj kući, a Duško, Jože i Mito na štali. Jedan od tih žandarma bio je komandir stanice u Ko-

sjeriću. Poveo je sa mnom razgovor, savetujući mi »da čuvam puške«, a i oni će svoje predati partizanima »samo kad ja javim«, dok će on otići u Hrvatsku »da se bori protiv ustaša koji kolju srpski živalj«. Od tada ovi žandarmi nisu nikad više izašli na ovaj teren.

Jedan od prvih zadataka naše partijske organizacije bio je sazivanje narodnog zbora na kome će pomenuti drugovi preneti direktive CK KPJ za dizanje ustanka i formirati prvu partizansku četvu u ovom kraju. Bio je 8. jun, nedelja. Išli smo od kuće do kuće i sazivah ljude na zbor koji je zakazan na Grbića glavici, šumovitom brdu iznad Kosjerića.

Sveža junska noć. Ptice se razletele po šumi, a ljudi i žene, umorni od kopanja kukuruza, okupljaju se na zbor kakav nikad ovde i u ovo doba nije održan. Maksim Marković otvara poluglasno zbor. Kaže da su »došli drugovi« koji će objasniti u kakvoj se situaciji nalazi naša zemlja. Reč je dobio Jože Baruh. Ponet revolucionarnim žarom, nije mogao da govori tiho, kao što je prethodno dogovoreno. Obrativši se ljudima sa: »Drugovi i drugarice« prikazao je situaciju u kojoj se riašla naša zemlja »izdana od kralja koji je pobegao i vlade koja je kapitulirala pred nemačkim okupatorom, koji sada pljačka i strelja naš narod. Komunistička partija Jugoslavije stala je na čelo svog naroda i organizovaće u celoj zemlji borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.« Niko od prisutnih ni da se nakašlje, a noćnu tišinu samo remeti ćuk svojom monotonom pesmom. Zatim je istim tonom govorio i Dušan Višić, delegat Okružnog komiteta KPJ za Užice.

To je bio prvi susret naroda Kosjerića i okoline sa komunistima. Osveženi borbenim rečima posle utučenosti koja ih nije napuštala od kapitulacije, ljudi su se tiho razilazili i međusobno sašaptavali: »To su, dakle, komunisti! Teško nama da smo poverovah propagandi!« Očito je bilo da su oduševljeni zborom, da vole komuniste, ah još ne shvataju njihovu snagu.

Pored poverljivih ljudi, zboru su prisustvovah i neki reakcionari kao: Milić Mihčević, Dragiša Živanović, Milorad Lujčić i dr. koji su kasnije prebacivali na komuniste krivicu za streljanja mase građana na Bukovima, 28. jula, i u Užicu, koja su u stvari, usledila kao odmazda zbog pogibije jednog Nemca na Bukovima. Tako je Miodrag Đurović iz Ražane govorio Nemcima:

— Idite u Kosjerić, tamo su komunisti, držali su zbor na Grbića glavici. A Nemci su hvatali ljude ne samo u Ražani nego i u čitavoj okolini Kosjerića.

Posle zbora smo Maksim i ja pozvati kod sreskog načelnika Mirka Marčetića u Kosjerić. Čim nas je ugledao obasuo nas je pretnjom »da se ne igramo glavama«. Pri izlasku iz

njegove kancelarije presreo nas je policijski pisar Prelević i tiho rekao: »Radite što ste započeli, ne slušajte Marčetića.« Tako smo i učinili. Ubrzo posle zбора, na brdu Benkovača iznad moje kuće formirali smo prvu partizansku četу u tom kraju (tom brdu je narod docnije. dao novo ime — Maksimovo brdo).

PARTIJSKA ĆELIJA NA VARDI

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla me je — seća se Miloš Mijo Filipović — u rodnom mestu Vardi gde je ubrzo došao i član KPJ, inače agronom, Jordan Đukanović koji se do tada nalazio na službi u Makedoniji. Varda je bila i njegovo rodno mesto i ljudi su ga neobično cenili. Odmah je počeo okupljati napredne omladince oko sebe. Došao je i kod mene i rekao da su moj i njegov otac bili borci za prava radničke klase, pa je i naša dužnost da sledimo njihov put, a to je onaj kojim nas vodi Komunistička partija Jugoslavije. Jordana sam zavoleo od prvih dana i odmah sam ušao u grupu naprednih omladinaca koje je on pripremao za borbu.

U Vardi je ubrzo sa Jordanom, po zadatku PK za Srbiju, došao Jože Baruh, a s njim i Duško Višić, student iz Užica. Njih dvojica- i Jordan Đukanović rekoše mi jednom prilikom da treba održati zbor i na njega pozvati radnike i siromašnije⁸ seljake.

Zbor je održan noću 16/17. maja 1941. Bilo je prisutno oko 17 ljudi. Bio je to više skup naprednih ljudi kojima je Jože Baruh govorio o razvitku radničkog pokreta i borbi radničke klase za svoja prava, o oktobarskoj revoluciji u Rusiji, borbi Komunističke partije Jugoslavije i njenom mestu sada, u borbi protiv fašističke najeзде. Kada se zbor završio Jože i Duško su pošli kod mene da prenoće, s tim da sutradan idu u Bajinu Baštu. Međutim, kad je svanuo 17. maj pozvali su Jordana Đukanovića i Živorada Đukanovića, trgovačkog pomoćnika, (koji je tih dana napustio posao u Valjevu i došao u Vardu). Iz razgovora sam shvatio da Jordan i Živorad treba da izvrše neki zadatak s nama-simpatizerima KPJ. Duško je počeo da obrazlaže potrebu stvaranja partijske ćelije u Vardi. Pri tom se osvrnuo na razvoj i borbu KPJ od njenog osnivanja, a zatim je izneo iskustva iz stvaranja partijskih ćelija pre rata i uslove pod kojima su radili članovi Partije. Na kraju je rekao da partijsku ćeliju u Vardi sačinjavamo: Živorad, Jordan i ja — što je značilo da smo Živorad i ja postali članovi KPJ. Zatim nam je govorio kakav treba da bude član Partije i na kakve teškoće treba da bude spreman, navodeći niz primera o držanju članova KPJ po zatvorima. Na kraju nas

».

je podsetio na narodnu pesmu o starcu Vujadinu, recitujući one stihove gde je Vujadin odbio da izda svoju družinu i po čemu očiju. »Da li mi možemo da budemo kao naši hrabri pradedovi? Upravo komunista treba da bude pred klasnim neprijateljem kakav je bio Starac Vujadin« – zaključio je Duško Višić. "

Nakon izlaganja koje je trajalo oko dva sata, Jože i Duško su nam saopštili da je Jordan sekretar naše partijske ćehje, a Živorad i ja smo odmah platili prvu partijsku članarinu koja je uzeta više kao dobrovoljni prilog za KPJ, pa se i ne sećam koliko je iznosila.

Partijska ćehja u Vardi bila je nosilac priprema za ustanak u ovom zabačenom mestu Srbije. Ona je okupila naprednu omladinu, prikupljala oružje i spremno dočekala napad Nemačke na Sovjetski Savez. U međuvremenu su žandarmi zatvorili osam drugova iz Varde, među njima i nas trojicu članova partijske ćelije. Tu smo položili ispit o držanju pred klasnim neprijateljem. Iz Varde, tog malenog mesta ispod Povlena, poginulo je 1941. godine osam boraca oslobodilačke borbe – osam komunista.

FORMIRANJE PRVE PARTIZANSKE ČETE

«

Prva *partizanska* četa za srez crnogorski – seća se Dobrosav M. Pavlović – formirana je 4. avgusta 1941. na mestu Benkovača, kod štale Sime Poznanovića. Četa je po formiranju brojala 22 druga: komandir Jordan Đukanović, agronom iz Varde; zamenik komandira Simo Poznanović iz Kosjerića; politički komesar Mito Igumanović, student filozofije iz Beograda (koji je svako leto provodio kod ujaka Jakova Tomića iz Seče Reke); zamenik poht. komesara Slavoljub Zarić iz Seče Reke.

Četa je bila smeštena u štali Sime Poznanovića. Odatle su drugovi odlazili u akcije: na rušenje mosta kod trnovske zadruge na putu Kosjerić – Užice; sečenje telefonskih stubova u Kosjeriću; napad na bolnicu u Bajinoj Bašti (tada je poginuo Jože Baruh organizator ustanka u crnogorskom srezu). Od Simove štale četa je krenula u Kosjerić, gde su tada bili smešteni žandarmi i četnici. Bila je zora, 15. septembra, kada se četa preko Cikotine stene spustila u Seču Reku i uputila prema Kosjeriću. U svitanje smo stigli do Grbića vodenice, gde smo se podelili po desetinama. Ja sam sa svojom desetinom krenuo levoj strani Kosjerića, a desno je išla desetina Dragana Vujovca. Tako smo i zauzeli Kosjerić bez borbe.

Posle ulaska u Kosjerić komanda čete se smestila u zgradu gde se sada nalazi Dom narodnog zdravlja, a borci u onu gde

je sada Dom narodne omladine. Izvršili smo detaljan pretres Kosjerića, pre svega sumnjivijih domova, a zatim smo počeli da palimo arhive sreza i opštine u Kosjeriću. Posle toga smo popalili arhive u Ražani, Radanovcima, Subjelu i drugim mestima, iz kojih smo istovremeno prikupljali i oružje. Dok je bila u Kosjeriću, četni su više puta napadali četnici, naročito kad osete da nas je malo jer smo se često delili i išli u akcije. Težu borbu sa požeškim četnicima smo imali kod Zorine kafane, gde nam je ranjen Stanoje Pavlović.

19. septembra 1941. uveče četnici su blokirali varošicu.¹ Iako nas je bilo malo, prihvatili smo borbu i 48 časova sprečavali ulazak: četnika u varošicu, tražeći pomoć sa strane. Bili smo naoružani puškama, a imali smo i jedan puškomitraljez »brno« koji smo prenosili s jednog kraja varošice na drugi i kratkim rafalima stvarali zabunu kod četnika koji su mislili da naša četa raspolaže sa više automatskih oružja. Saznavši za četničku blokadu, Jakov Torniće iz Seče Reke je odmah sakupio simpatizere NOP-a, stigao nam u pomoć i udario četnicima u leđa, čime nam je olakšao da izdržimo u borbi dok nam ne stigne pojačanje.

21. septembra stigle su nam oko 16 časova u pomoć Ariljska i Račanska četa, daleko mnogobrojnije i bolje naoružane od naše (Crnogorske) čete. Četnici su odmah potisnuti i proterani za Divčibare. Tek posle tri dana ljudi su uvideli kakav je teret podnela naša četa protiv dvadeset puta nadmoćnijih četnika. Četa je u toj neravnoj borbi imala jednog ranjenog (Josifa Josifovića) i poginulog (Adama Jokovića), oba iz Pološnice.

Četnici su tek na prevaru, mučkim napadom 29. oktobra 1941, uspeali da razbiju Crnogorsku partizansku četni, predavši većinu njenih boraca Nemcima.

SA 3. ČETOM. KOLUBARSKOG PO

Stanovnici sela Ražana (kod Kosjerića) – seća se Bogomir Marković Mića – živeli su istim životom kao i svi ostali ljudi u okupiranoj Jugoslaviji, obuzeti nemilim događajem na Bukovima (gde su Nemci, 28. jula, streljali 82 čoveka iz okoline Ražane) -i u strahu da i oni ne dožive istu sudbinu.

Jednog avgustovskog dana pred večer u Ražanu je došla grupa od šest partizana iz 3. kolubarske čete koju je predvodio Bora Lisančić Lija. Oni su iste večeri napali žandarmerijsku stanicu u Ražani, zaplenili oružje i zapalili arhivu stanice, a do-

brim delom i opštinskog odbora. Do borbe nije ni došlo jer su žandarmi, čim su saznali za dolazak partizana, napustili stanicu.

Taj poduhvat me je ohrabrio pa sam odmah sišao s brda (zaseok Markovići, sela Mrčići) da se upoznam s partizanima. Pod utiskom pokolja na Bukovima, a gledajući ove beskompromisne borbe, u meni se rasplamsala želja da stupim u partizanske redove. Odmah sam se partizanima stavio na raspolaganje da im pomognem pri evakuisanju zaplenjenog oružja i municiju do Bačevaca. Oružje je na svojim volujskim kolima prebacio Voja Krstić. Pošto je zadatak izvršen, grupa partizana je ostala da prenoći u Ražani. I ja sam tada postao partizan. Dok sam te noći bio na straži, naišla je grupa četnika i opkolila stanicu. Posle kraćeg objašnjavanja četnici su otišli u pravcu Kosjerića, ne opalivši ni metka. To sam protumačio da postoji neki sporazum četnika i partizana o nenapadanju.

Iste noći partizanima su se priključili: Radosav i Zdravko Erčević, Miladin Blagojević, Nedeljko Milosavljević i moj stariji sin Vukadin. Sledećeg popodneva krenuh smo prema Bačevcima u sastav 3. kolubarske čete kojoj smo i pripadali. Tu smo primili oružje i ostali dva dana. Trećeg dana dobili smo zadatak da krenemo u pomoć jednoj partizanskoj četi koja je vodila borbu s Nemcima na kosi Bela stena. U borbu nas je poveo Bora Lisančić Lija za koga sam saznao da je komandir 3. kolubarske čete.

Prihvatili smo borbu na Beloj steni koja je trajala čitavu noć. Poginuo je naš puškomitraljezac Mića. Pod našim pritiskom Nemci su se povlačili prema Valjevu, a mi smo zauzeli položaj kod Dudića kuća u selu Klincima. Dok smo se ukopavali za borbu, naišla je grupa četnika i počela da se ukopava iza nas »da bismo zajednički nastavili borbu«. Naše četno rukovodstvo nije se složilo s takvim borbenim poretком pa su četnici morali da zauzmu položaj u našoj borbenoj liniji. Na tom položaju smo ostali tri dana, sprečavajući prolaz Nemcima za Mionicu. Po izvršenju ovog zadatka vratili smo se u Bačevce gde se nalazio i štab Kolubarskog odreda čiji je komandant bio Žikica Jovanović Spanac.¹

Pod pritiskom jakih nemačkih snaga koje su iz Valjeva krenule prema Užicu, naša četa se morala povlačiti iz Bačevaca u pravcu Užica. Povukli smo se preko Seče Reke i Jelove Gore i došli u Stapare, gde nam je za konačište bila određena zgrada osnovne škole. Iako smo se nalazili u vrlo teškoj situaciji (bez dovoljno hrane, odeće i obuće), među drugovima je

¹ »Kolubarski odred« je u stvari bio jedan od bataljona Valjevskog partizanskog odreda, ali je zbog samostalnosti u dejstvu kod naroda poznat kao odred. (Prim, red.)

vladala izvanredna disciplina. Oličenje hrabrosti i discipline bili su nam komandir Lija i komesar čete Andrija Savčić.

Nemci su nam presekli put u jednom useku između Sta—para i Kaluđerskih Bara. Četa koja je tada brojala oko 50 boraca bila je prikrivena s jedne i druge strane puta dok je neprijatelj prolazio tenkovima, bornim kolima i artiljerijom. Kada je njegova kolona prošla kroz usek, ponovo smo se spojili i nastavili put prema Kaluđerskim Barama. Tu smo dobili zadatak da napadnemo električnu centralu »Perućac« gde su se bili utvrdili četnici, naoružani modernim nemačkim oružjem. Napad smo izvršili u zajednici sa dvema račanskim partizanskim četama. Mogli smo da pohvatamo sve četnike u kafani pri kockanju i pijanci da jedan borac nije pre vremena, bacio ručnu bombu na čiju »su eksploziju četnici otvorili vatru i uspeli da se povuku u utvrđenu zgradu. Pokušavali smo da je zapalimo, ali nam to nije pošlo za rukom, jer je zgrada bila od kamena, a vrata i prozori zabarikadirani.

U napadu na električnu centralu ranjen je komandir jedne Račanske čete Tucović koji se, iako ranjen, ipak dovukao u već osvojenu zgradu centrale. Iz utvrđene zgrade četnici su nas zasipali strahovitom vatrom automatskog oružja. Jedan deo naše i obe račanske čete povukli su se, sa komandirovom Lijom, u pravcu Bajine Bašte. Mi koji smo ostali u osvojenoj centrali. našli smo se sada opkoljeni od četnika sa ranjenim komandirovom Tucovićem, koga smo po cenu života hteli da izvučemo da ne bi pao u ruke četnicima. Ostalo nam je još jedino da isključimo svetlo i da se preko krova jednog dućana, koristeći slabu vidljivost, dočepamo puta i umaknemo prema Bajinoj Bašti. U borbi smo zarobili tri četnika, a od naših poginuo je puškomitraljezac koji je štitio naše povlačenje.

Ranjenog komandira Tucovića smestili smo u jednu kuću, i, dok smo obezbeđivali njegov smeštaj, naišla je naša trojka koju je komandir Lija uputio u potragu za nama. Sa Lijom, i ostalim drugovima sastali smo se u Rači kod Bajine Bašte. Sve odelo i obuća koje nam je komesar Savčić bio kupio u Sečoj-Reci bili su već dotrajali. Ali i pored svih teškoća, zime i gladi, disciplina u četi je bila na zavidnoj visini.

Na putu od Kostojevića, preko Varde, za Mravinjce, najviše teškoća zadavala nam je nestašica hrane. Sve što smo imali za jelo bila je jedna poveća proja koju je nosio komesar Savčić, od nje odvajao parče po parče i davao najmalaksalijim. Trebalo je izdržati ovaj naporan marš na decembarskoj studeni. Iz Mravinjca sam, kao stariji čovek, a po dozvoli komesara Savčića, došao kući sa zadatkom da pređem u ilegalnost. Poslednji kontakt sa svojom četom imao sam prilikom napada, na Vardu, odakle sam i otišao za Ražanu. Od tada sam bio»

dzložen stalnom maltretiranju od strane četnika, a sa četom sam izgubio svaku vezu. (Bili su to najteži dani moga života. Hapsili su me i vodili u Užice za taoca, a septembra 1942. godine sproveli su me u radni logor Borskog rudnika.) Četa je izgubila većinu boraca: komandir. Bora Lisančić je zarobljen od Nemaca i streljan u Valjevu početkom 1942. godine; moj sin Vukadin posle razbijanja čete kod sela Makovišta početkom 1942. godine uspeo da se prikrije u našem selu; komesara čete Savčića zarobili su četnici početkom 1943. godine u selu Dračicu i odmah streljali. A ostah? I oni su manje-više doživeli istu sudbinu.

ČETNIČKI ZATVOR U KOSJERIČU

Krajem decembra 1941. godine – seca se Dragoš Đurić – zima je u Kosjeriću bila toliko hladna da se živa u termometru spuštala i do 32 stepena ispod nule. To su četnici obično koristili u obračunavanju sa simpatizerima NOP-a i onima koji su aktivno učestvovali u borbi protiv Nemaca i domaćih izdajnika. Prva briga im je bila da osnuju zatvor koji su smestili u zgradu bivše žandarmerijske stanice u centru Kosjerića. Taj zatvor nije bio dovoljan pa su osnovali i drugi, iza zgrade narodnog odbora opštine. I jedan i drugi punih su se poštenim ljudima ovoga kraja koje su četnici razvrstavali po kategorijama za batinanje i mučenje, da bi na kraju neke od izmučenih ubili na najsvirepiji način.

Kao da nisu ljudi, četnici su tražili najgnusnije načine da muče uhapšene rodoljube. Prosto su uživali da muče oca pred sinom i sina pred ocem. Starac Gojko Kovačević iz Cikota izamolio je četničkog koljača Pavla Stojanovića Đeda da mesto sina Ratka tuku njega starca. Četnici su na to pristali samo utoliko što su starca tukli i za njega i za sina, a onda su i mladog Ratka istukli kao što su i predvideli. Prosto su se takmičili ko će pre doći do svoje žrtve. U tom su se pored Beda isticala još koljači Ajdačić i Čatić.

Čatić je imao poseban metod u mučenju ljudi. Kad mu dovedu čoveka na saslušanje, obično ga oslovljava sa »sine«. Ko ga nije poznao sticao je utisak da ima posla sa dobroćudnim čovekom koji će ga obasuti savetima kao što su to činili bivši politikanti. Ali tek što izgovori ono »sine«, Čatić se podiže iza stola i sa drenovačom u ruci, poput hijene, prilazi žrtvi. Drenovača se naglo podigne i Čatić tuče dok čoveka ne oblije krv. Prisustvovao sam jednoj takvoj sceni. Omladinac Svetozar Jovanović iz Seče Reke tučen je sve dok se drenovak nije izlomio. Kada su ga po završenom batinanju izveli iz sobe,

iz glave mu je liptila krv, a uho je bilo rascepljeno. Strahota je pogledati polumrtva čoveka, a četnici ne samo što nisu ganuti, već ga vuku kao običan džak. Dugo sam sebi postavljao pitanje: da li su četnici normalni ljudi, jer ma koliko čovek bio protiv nečije ideje, on je ipak čovek! I nisam mogao da dobijem drugi odgovor na svoje pitanje do da su to degenerici, patološki tipovi. Zgražavao sam se na pomisao da bi i takvi ljudi mogli biti na vlasti! Zato mi je i ostala jedina želja da četnici ne pobeđu.

U zatvoru smo zatekli Milenka Dimitrijevića Kedara iz sela Jakića, kako leži isprebijan na poštoj klupi. Jedva je govorio. Iz grudi mu se otimao kašalj pri čemu je izbacivao krvavu pljuvačku. Košulja mu je bila natopljena krvlju koja je još curila iz tela i kapala s klupe na pod. Lice naduto, oči se i ne vide, a na čelu zjapi ogromna rana. Gazili su ga, kažu očevici, čizmama i cokulama. Posle dva-tri dana došla mu je majka da ga obiđe. Jedan četnik prosto banu u sobu i još s vrata sadističkim glasom doviknu polumrtvom Milenku: »Diži se, simulante, dolazi majka da te se nagleda«. Milenko ga malo pogleda, ali se na reč »majka« kao trže i pokuša da se pridigne ali nije mogao. Priskočismo da mu pomognemo. Hteo je da sedeći dočeka majku. A kada se ona pomolila na vratima, zastala je za časak i zapitala: »Gde je moj Milenko?« Nije mogla ni da pozna sina, toliko je bio unakažen. Samo je zastenjao na klupi ne odgovorivši na majčino pitanje. Majka na prstima priđe sinu i stade pred njim, reklo bi se, bez kapi krvi u licu. Svi ćutimo. Niko ne nađe reči utehe za majčino srce koje se steglo. A onda, starica se naže, gotovo pade na kolena i drhtavim rukama obuhvati krvlju oblivenu glavu. I dok je tu, od četničkih udara deformisanu, glavu pritiskivala na staračke grudi, niz obraze joj se kotrljahu suze, a jecaji se pretvarahu u ridanje. Milenko prikupi snage da iskaže mržnju prema »kraljevoj vojsci«. U prisustvu nekolicine četnika i nas ostalih zatvorenika, on povuče glavu iz majčina zagrljaja i viknu:

— Nemoj, majko, da plačeš. Na mene nemojte više ni računati! Pričuvajte mi sina! A za ova nedela doći će vreme kada će — pa operi prst u četnike — ovi izdajnici naroda odgovarati ...

Starica je bila donela veliku šarenu torbu punu pršute, slanine, sira i hleba za Milenka, ali on nije mogao da jede. Tražio je da majka to vrati kući, ali grupa četnika, bez imalo ljudskog dostojanstva, prosto kidisa na torbu ...

Sutradan (bio je pravoslavni Badnji dan) došli su u zatvor koljači Đedo i Filip Ajdačić. Očekivali smo da će nas Đedo bar na taj dan poštediti ali se on, umesto toga, obrati Filipu: »Gospodin Fićo, svi pravoslavni Srbi danas kolju pe-

čenice, a ja i ti?!« Filip Ajdačić, zakrvavljenih, očiju, kao da je očekivao to pitanje, spremno odgovori: »Burazeru, ništa se ne brini. I mi ćemo nešto večeras priklati.« I zaista, u neko doba noći odvedoše Milenka, dobacujući ostalim zatvorenicima da ga vode u ambulantu na lečenje. Nikada više nismo videli Milenka, a već smo na dan Božića saznali da ga je Ajdačić zaklao. Tako je »u ime kralja i otadžbine i u ime pravoslavne vere i Božića« Milenko Dimitrijević bio četnička »pečenica« samo zato što je voleo slobodu, što je mrzeo okupatora i njegove slugu i što nije hteo da bude izdajnik svoga naroda. Četnički zatvor u Kosjeriću oterao je u smrt *mnoge* poštene ljude. Od njihove kame našao je smrt Zdravko Erčević iz G. Ražane, od njihovih kamdžija je obliven krvlju Miloš Radosavljević i mnogi drugi rodoljubi Kosjerića i okoline.

ČETNICI NAS PREDADOŠE NEMCIMA

29. oktobra 1941. noću — priča Mihvoje Mitrović — četnici Draže Mihailovića izvršili su mučki napad na štab 1. crnogorske (Kosjerićke) partizanske čete i tom prilikom su zarobili komandira čete Jordana Dokanovića, Jelenu Lelu Subić i još mnoge druge komuniste čete. Među zarobljenima bio sam i ja. Naš smo se u četničkom zatvoru, a pošto je zatvor u Kosjeriću bio tesan, četnici su odvojili grupu od 150 drugova i drugarica! poterah ih na Ravnu goru. Usput su počeli da ih likvidiraju. Prvo su iz kolone izdvojili Jordana Bukanovića, Jelenu Lelu Subić, Milevu Kosovac, Prvoslava Gnizovića i još nekolicinu i počeli ih mučiti. Kad su izmučeni partizani stigli do mesta Okohšte, četnici su skrenuli s puta u šumu i poklali ih. Ženama su prosecali grudi i kroz te prosekne uvlačili mrtve ruke.

Bio sam u grupi od 250 drugova i drugarica. Dok smo bili u Kosjeriću četnici su nas tukli i mučili ne dajući nam ni hranu. Odeću i obuću, ako je samo bila za njih, 'skidali su sa nas govoreći da će nas »posle saslušanja pustiti kućama«. Međutim, batinali su nas svaki dan prvo četnički oficiri i podoficiri, a za njima i svi ostali četnici. Jednostavno upadnu u prostoriju gde smo smešteni i tuku, ne birajući gde će kog udariti.

15. novembra 1941. četnici su nas u zoru izveli iz zatvora i postrojili pred zatvorom zavirujući svakom u oči. Prosto su se igrali s nama. A onda su počeli da odvajaju pojedince. Ne sećam se koliko su izdvojili kad im stiže vest da partizani napadaju na Cmokosu. Hteli su da nas što pre evakuišu za Ravnu goru gde je i bila glavna četnička klanica ljudi. Sve trčećim korakom išli smo prema selu Sevriljuge, a četnici su nas sa

naperenim puškama muvali u slabine da bismo se što pre udaljili od Kosjerića. Nismo ličili na ljude već na buljuk ovaca koje nakupci gone na klanicu. One koje su uspjeli da odvoje u Kosjeriću nisu ni gonili sa ostalim već su ih u selu Divčevići sve poklali.

Četnicima je jedini cilj bio da nas ne odrobe partizani. Bosi i goli ličili smo na roblje iz davnih vremena kada je za robovlasnike ljudski život vredeo manje od života vola ili konja. Svako ko bi zaostao, iznemogao od ranjavih nogu ili gladi, bio je na licu mesta zaklan. Upirali smo zadnju snagu da nas ne bi zadesila sudbina onih koje je četnička kama lišila života. Tako smo proređerii stigli na Ravnu goru. Tu su nas postrojili u dve vrste pa su i vojnici tzv. kraljeve garde počeli s nas skidati bolje komade odela, a hvatala se i hladna novembarska noć. Iznemogli ljudi su padali u nesvest te nas četnici odvedoše u jednu štalu da noćimo. Polovina ljudi je ostala na podu štale, a druga se popela na tavan. O spavanju nije moglo biti ni govora. Sutradan, 16. novembra, poterali su nas i doveli pred kuću u kojoj je stanovao Draža" Mihailović koji se na naš dolazak pojavio i odmah počeo da govori kako smo mi zavedeni, da će nam srpski sud suditi, da će nam on oprostiti grešku i „da ćemo »kroz neki dan ići kućama«. Tek što je Draža završio svoju priču, izdvojili su iz stroja tri druga i bez presude ubili na licu mesta. Odmah smo se uverili u to koliko vredi obećanje »vrhovnog komandanta«. Zatim su nas poterali prema selu Planinici gde je bila prva grupa zarobljenih partizana doterana iz Kosjerića. Kada smo bili na domaku Planinice stigao nas je jedan major na konju i u najvećem galopu odjurio prema Mionici. Četnici rekoše da je to major Mišić.

Ljudi, ponavljam, nisu mogli da idu jer su većinom bili bos, a put kamenit i hladan. Četnici su svakog koji nije mogao da ide izdvajali iz naše kolone i toga više nikad nismo videli. Tako smo se do Planinice još više proredili. Kada smo stigli u to selo našli smo pred jednom većom zgradom postrojene drugove iz prve grupe. Njihov paćenički izraz lica najbolje je govorio kakve su sve muke pretrpeli. Pomešali su nas s njima i zajedno smo krenuli iz Planinice, ali nam hleba nisu dali iako su obećali. Naprotiv, terali su nas da idemo još brže. Noć nas je zatekla kod jedne škole između Planinice i Mionice. Tu su nas ustavili i sve strpali u dve učionice. Snaga je bila na izmaku od umora, pa smo popadali po patosu ne osećajući da li je ko kome stavio noge na glavu ili prignječio ruku. Zaspali smo mrtvačkim snom. Oko ponoći je počela da nas budi učiteljica te škole. Pošto je znala da više dana nismo ništa jeli, skuvala je krompira pa, iskoristivši odsutnost četnika (koji su bili sigurni da ne možemo bežati), davala je svakom ko bi se

probudio po jedan. Četnici su to ipak saznali te su je obasuli psovka, nazivali je komunistom i pretili joj streljanjem. Nikada više nismo videli učiteljicu jer su nas u zoru poterali u Mionicu govoreći da ćemo tamo dobiti hranu i da će nam tu sud suditi. »Ko ne bude kriv, već oko 12 časova ići će kući« – počеше uveliko da pričaju naši sprovednici.

Stigh smo i u Mionicu. I tu su nas smestili u školu i naredili da se odmorimo jer ćemo »duže ostati«. Ah posle sat-dva upadoše četnici uz povike: »Pokret!« Kada smo izašli u dvorište videsmo prosute kazane sa hranom, a nas gladne poteraše kroz sneg i kišu. U Mionici smo dobili odmorne sprovednike koji nisu ni mislili na naš Timor. Skrenusmo prema Svetlaku udaljujući se od Valjeva. Mislili smo da nas vode u Beograd. Usput je narod hteo da nam da nešto hrane ali su četnici to sprečavali. »Vode ih Nemcima, sudbino teška« – čusmo kako narod kuka za nama. U sumrak 17. novembra stigh smo do Markove Crkve. Pojavio se jedan uglađen četnik, po čemu smo zaključili da je neki »vojvoda«. Poče da nam pridikuje: »Braćo, kažu da vas vodimo da predamo nemačkim vlastima. Lažu vas, braćo! Mi ćemo vas predati srpskim a ne nemačkim vlastima. Vi ćete za koji dan svi svojim kućama« – doviknu četnički govornik, uzjaha konja i naredi pokret. (Kasnije sam saznao da je to bio Jovo Kolubarac zv. Skava, major Draže Mihailovića.)

Na oko dva kilometra od Markove Crkve nalazi se most preko Kolubare. Kada smo došli do njega ugledah smo šest četnika, a na drugom kraju mosta stajalo je šest Nemaca. Čim smo prešli na drugu stranu ušli smo u špalir Nemaca. Tu su nas zaustavili. Nemci su odmah potražili među nama tumača. Javio se Bora. Preko njega su preneli naređenje da će ubiti svakog ko pokuša da beži, a zatim su saopštili da će doći kamioni da nas »voze dalje«. Kad su kamioni došli, Nemci i četnici su naredili da se penjemo. Svakog ko nije mogao da potrči kundačili su i ritali nogama. U kamionima, pokrivenim ceradama, bila su i po četiri Nemca i četnika.

Doterah su nas u Valjevo i oko 10 časova uveče uveli u Tadića mlin. Tu je jedan čovek u nemačkoj 'uniformi naredio da predamo sve što imamo u džepovima. Svaki od nas je nastojao da sakrije novac i druge stvari za koje je smatrao da će mu biti neophodne. Ja sam samo sakrio novac u porub unutrašnjeg džepa. Kako koga pretresu, Nemci prosto ubace u drugo odeljenje mlina koje je bilo veće, ali ipak malo za nas 365 zatvorenika. Ležah smo gotovo jedan preko drugoga. Svaki je tražio da legne uza zid da bi na sebe trpeo manje tereta jer, ako bi se zatekao na sredini prostorije, na leđa bi mu legla još 2 do 3 druga (9 drugarica koje sii dovedene s nama odmah.

su nekud odveli i mi ih više nikad nismo videli). Noću su u: našu prostoriju upadali Ijotićevci, budili jednog po jednog i tukli, naročito one koji su imali nešto od odelja, jer su hteli da ga prisvoje. Pojedince su ostavljali samo u košuljama i gaćama. Pa ipak nismo klonuli duhom, već smo capali svoje odelo da ga zlotvori ne bi koristili.

Hranu nam nisu davali od Kosjerića, pa su mnogi umirali, od gladi. Dok smo još imali snage skupljali smo koščiće suvih šljiva i zrnevlje pasulja koji je tu kraj mlina nekad istovarivan. Oko 20. novembra pitali su nas hoćemo li da radimo – za parče hleba. Glad je učinila svoje – prihvatili smo ponudu. Sutradan smo dobili po pola hleba i to za ceo dan. I takotri dana. A tada su nas poterali u Iverak da kopamo kanale za aerodrom. U odlasku i povratku Nemci i Ijotićevci su nas terali, da trčimo, a pošto to nismo mogli gladni i bos, tukli su nas dugačkim motkama i kundacima. Rečeno nam je da se, dok: kopamó, ni jedan ne sme uspraviti. Čim bi se neko uspravio,„ dotrčao je Nemač s motkom i počeo da bije, a za njim i ostali. I svi su tada tukli. Svakog dana nas je bilo sve manje i nikad. nismo dobili objašnjenje gde su oni što nisu došli na posao. Govorili su nam – »otišli su na saslušanje«. A mi ih više nikad, nismo videli.

Došao je i na mene red – saslušanje. Čekajući 25. novembra »suđenje«, nas desetak smo koristili svaki trenutak, da se dogovorimo o držanju na »sudu«. »Ne znamo ništa o partizanima, a kod njih smo otišli jer su nas uzeli s njiva. Ni sada nam nije jasno ko su partizani« – bio je dogovoren odgovor za sve. Tada su u našu prostoriju upali Nemci, poterali nas, preko ulice i uveli u jedno odeljenje gde su takođe bili Nemci.. Bilo ih, je šest, od čega četiri sa močugama u rukama. Kada sam. ušao unutra videh jednog druga gde leži na podu a njih četiri ga tuku. Mene je jedan Nemač dohvatio za kosu i okrenuo licem. u zid, a drugi je odmah naredio da ne mrdam. U jednom trenutku me povukoše do sredine i počеше tući. Nemci su postavljali pitanja: ko mi je bio komandir, ko komesar, gde mi je puška, za koga sam glasao pre rata, gde sam zarobljen itd. Na svaki moj odgovor pljuštale su batine od glave do pete. Odgovarao sam da ne znam ništa o partizanima, da nisam imao pušku, da sam glasao za JRZ i da nisam zarobljavan. Kada sam uvideo da mogu izdržati batine, još više sam se uverio da ne treba priznati ništa. Posle saslušanja i batinanja odvukli su me u drugu kancelariju gde sam našao Milana Nikolića, dečaka, od 15 godina, koji je već na prve batine priznao da je bio seiz kod komandira, pa ga Nemci nisu dalje ni saslušavali. Živeo je u neizvesnosti šta će s njim dalje biti. Odavde su me odvukli _

u Tadića mlin zatvorili u magacin gde sam iznuren kao i ostali legao na beton. Neki od drugova su tu i umrli od dobijenih "batina.

Posle 7 dana (ne sećam se datuma) izveli su nas u dvorište mlina gde nam se jedan Nemač obratio na srpskom: »Koga prozovem da ide na tavan magacina; ostali da ostanu u dvorištu«. Među prozvanima bio sam i ja. Tako se na tavanu našlo oko 60 bivših partizana. Odmah sam primetio da su tu uglavnom oni koji nisu priznali da su partizani. Većina je stenjala od bolova, a u toku noći jedan drug je na tavanu i umro od "batina. Oni što u dvorištu nisu prozvani, odvedeni su (a sutradan streljani na Krušiku među njima i mah Milan Nikolić). Desetak dana posle prozivke izveli su nas iz magacina i povelili kroz Valjevo. Uveli su nas u jedno dvorište gde nam je saopšteno da nas je »nemački preki sud oslobodio smrti« i da nas »predaje srpskim vlastima«. Nemci su otišli, a Ijotićevci su nas, 3. decembra, odveli u »srpski zatvor«, gde nas je četiri do pet drugova bilo gotovo bez odela, a morali smo ležati na betonu "bez ikakvog prostirača. Vaši su nas jele'j a »srpske vlasti« nisu davale ni hleba. Počelo je novo saslušavanje sa batinama. Posle 15 dana mrcvarenja mene i još nekoliko drugova su pustili leući jer — »opština je dala garanciju« za nas. Tako je od 365, koliko nas je bilo kad su nas četnici predali Nemcima, ostalo živih samo 18; ostali su streljani ih pomrli od gladi i batina. Kada sam došao kući, 20. decembra, odmah su me dočekali četnici i oterali u Užice kao taoca gde sam svaki novi dan očekivao sa strepnjom jer sam određen za streljanje »samo ako u selu pogine neki Nemač«. Nikada nisam mogao da odgovorim na pitanje: kakva je bila razlika između Nemaca i četnika? ...

Sima POZNANOVIC
Miloš Mija FILIPOVIĆ
Dobrosav M. PAVLOVIĆ
Bogomir Mića MARKOVIĆ
Dragoš BURIC
Milivoje MITROVIĆ

Fr ance Mihelčič PARTIZANSKI LOGOR (ulje)

MEĐU PRVIM USTANICIMA

CETINJE U APRILSKIM DANIMA 1941. GODINE ¹

"V i jest da su Njemačka i Italija napale Jugoslaviju bez objave rata, brzo se pronijela gradom. O teškom bombardovanju Beograda i drugih gradova naše zemlje Cetinjani doduše nijesu ništa detaljnije znali, ali su ubrzo neposrednije osjetili psihozu rata. Najprije po bjesomučnom bombardovanju Boke Kotorske, gdje je bila prikupljena skoro cjelokupna ratna mornarica naše zemlje, a nešto kasnije i po bombardovanju samog Cetinja. Italijanske »savoje« i njemačke »štuke« stalno su nadletale grad, tako da je stanovništvo od prvog dana rata na izvjestan način imalo neposredan dodir sa neprijateljem.

Posmatrano sa strane, Cetinje je tih dana u minijaturi bilo vjerna² slika stanja, u našoj zemlji. Cetinjski garnizon je dosta velik (u njemu je bio stacioniran 38. pješadijski pule, Vojni okrug i komanda žandarmerije za zetsku banovinu), pa se odsustvo vojničkog reda i discipline osjećalo na svakom koraku. Po gradu, bez nekog određenog cilja, kreću se manje grupe vojnika. Većinom su bez oružja, a ima i takvih na kojima nije kompletna ni vojnička uniforma. Većina njih izgledaju zabrinuti i mada je zemlja tek stupila u rat, kao da se sa njihovih lica može pročitati beznadežnost zbog položaja u kojem se nalaze. Oficiri, koji su se samo nekoliko dana ranije mogli sresti skoro na svakom koraku – kao da su najednom nestali. Samo s vremena na vrijeme naiđe neki od njih, kao u nekoj žurbi, ali se slika ne mijenja: vojnici i dalje, pojedinačno, ili u manjim grupama, besciljno lutaju gradom, ne znajući ni sami šta treba činiti i zašto su zapravo pozvani pod oružje.

Ovaj prizor očitog vojničkog rasula postaje upadljiviji zbog sve novih i novih rezervista, od kojih mnogi od vojničkih

¹i Ustanak 1941.

oznaka imaju samo šajkaču i vojnički šinjel. Oni koji su dobili neko oružje u najviše slučajeva mi jesu imali odgovarajuću municiju. Tako je bilo i sa vojnicima na stražarskim mjestima i drugim sličnim vojničkim dužnostima. .

Na pomolu je izdaja. O tome se po cijelom gradu govori. Ljudi se iz dana u dan sve više okupljaju na javnim mjestima. Omladina, predvođena članovima KPJ i SKOJ-a, svakodnevno, u velikom broju, dolazi pred vojni okrug sa zahtjevom da joj se izda oružje, kako bi se uvrstila među branioce zemlje. Među omladincima ih je *mnogo* iz obližnjih sela, a naročito iz Očinića, Bjeloša, Ceklina i Dobrskog Sela. U ovim selima je partijska organizacija veoma jaka, pa je njeno djelovanje u ovim teškim danima došlo do punog izražaja.

Vojni organi ništa konkretno ne odgovaraju na zahtjeve omladine. Samo neodređena i nesigurna obećanja, kojima je cilj da se ne iziđe u susret ovim zahtevima i da se, možda, dobije u vremenu. Oficiri drugo ništa ne preduzimaju.

S vremena na vrijeme gradom se pronijela poneka vijest o uspješnim borbama naše vojske u Sloveniji i Makedoniji. Spominju se i detalji o navodno velikom broju zarobljenih Nijemaca, Italijana i Bugara, o nadiranjima naših jedinica na albansku teritoriju, o hrabrom držanju naše vojske na pojedinim frontovima, o velikim uspjesima jedinica pod komandom generala Milana Nedića, itd. Ali, pored ovih, pojave se i druge, sasvim suprotne i nepotpune vijesti, koje govore o opštem rasulu, o izdaji i o brzom napredovanju fašista kroz našu zemlju. Iako je to protivno njihovim željama ljudi kao da više vjeruju ovim drugim vijestima. Možda zbog očitog primjera u gradu 1 u najmanju ruku nejasnog držanja većine oficira cetinjskog garnizona.

Zato je revolt građana, naročito omladine, podstaknut sve većom neizvjesnošću, bivao sve jači. Nestrpljenje među omladinom, sa kojom je bilo mnogo članova KPJ i SKOJ-a, dostiglo je kulminaciju 17. aprila. Tog dana Cetinje je osvanulo u jednom čudnom raspoloženju. Kao da je cio grad bio obuzet nekim nesvakidašnjim, sasvim čudnim komešanjem, kao da se i u zraku osjećala tišina i neizvjesnost zbog časova koji dolaze.

Na ulicama je mnogo zabrinutih lica. Ljudi zaustavljaju vojnike. pitaju ima :

— Sta je, o čemu se radi? Valjda nije to već kraj?
— Izdaja, kapitulacija, primirje — ne znamo ni sami, ali nešto nije u redu, nešto ne valja! — najčešći je odgovor koji se čuje.

I ja sam izašao na ulicu. Uputio sam se prema Vojnom okrugu. Usput susrećem grupu od oko 70 ljudi, uglavnom omla-

dinaca. U grupi su i Veljko Marinović, Veljko Kaluđerović, Eako Jovović, Špadijer, Đaković, Laković, Jablan i još nekoliko članova KPJ. Sto se više približavamo Vojnom okrugu, grupa postaje sve veća. Idemo hrabro ka skladištu vojne opreme i oružja. Ovoga puta smo riješeni da sami uzmemo oružje, samo ako nam ga ne budu dali.

Toga dana, za razliku od prethodnih, na kapiji pred magacnom dočekala nas je pojačana straža, sa oružjem spremnim da nam prepriječi put. Sa pištoljem u ruci, prijetjećeg držanja, u susret nam je pošao rukovodilac skladišta poručnik Božidar Borozan, oficir koga smo skoro svi poznavali.

— Šta hoćete? Još jedanput vam ponavljam da oružje nećete dobiti, a ukoliko budete i dalje insistirali na tome, narediću da vojnici pucaju na vasi

U tom momentu je ispred grupe istrčao Veljko Marinović sa još nekoliko drugova:

— Pucaj, Božidare Borozane, ali znaj da ćemo odgovoriti istom mjerom. Ali oružje tražimo da branimo domovinu, kada to vi nećete!

Poslije ovih Marinovićevih riječi, grupa se — sada već jaka nekoliko stotina — povenula naprijed i za tren našla u samom skladištu. Ispalivši nekoliko metaka u zrak sa još jednim narednikom, poručnik Borozan se povukao prestrašen i uvjeren da nas ovoga puta neće moći zadržati.

Za nepun sat svi smo bili naoružani i vojnički opremljeni.

Još dok smo bili u magacinu i naoružavali se, na ulazu u skladište pojavila se grupa oficira, među kojima i poručnik Borozan. Došli su navodno da nam ponude da kao vojnička formacija pođemo na front, što bi nam oni kao predstavnici regularne komande omogućili, potkrepljujući svoj predlog tvrdnjem da je vojska, bez obzira na razvoj događaja u drugim našim krajevima, spremna da brani do kraja i po svaku cijenu teritoriju Crrie Gore. Predložili su da se okupimo na Obilića poljani, odakle bismo bili upućeni na front.

Vjerujući njihovim riječima mnogi smo to i uradili.

Na Obilića poljani smo ostali, iščekujući, cio. dan. Priključili su nam sé i mnogi rezervisti. Dolaze nam roditelji, rođaci i mnogobrojni poznanici. Kroz suze nam upućuju mnogo dobrih želja. Svi kao da su shvatili da tako mora biti, da smo postupili dostojanstveno, onako kako se moglo od nas očekivati.

Dan se primicao kraju, a mi smo još uvijek bili na okupu na istom mjestu. Čekali- smo pokret, uvjereni da će do njega doći, najdalje do mraka, kako nam je bilo i rečeno.

Međutim, našoj zabludi je došao kraj. Grupa oficira na konjima i sa zastavom naišla je pored nas da nam saopšti da

Italijani ulaze u grad i da nam jedino ostaje da se pomirimo sa tom činjenicom i *prihvatimo novu okupacionu vlast*.

< — Izdaja, izdaja govori! — bile su riječi stotine okupljenih patriota tog aprilskog dana na Obilića poljani, koji su svojoj mržnji prema okupatorima dodali i još veću mržnju prema izdajnicima sopstvenog naroda.

Pa i tada, kada je sve bilo gotovo, kada smo bili dovedeni pred svršen čin, članovi KPJ i SKOJ-a nijesu gubili glavu. Najednom, pred nama se postavio neočekivan, nov zadatak: spriječiti okupatora da zaplijeni ogromne količine vojničke opreme, oružja i hrane, koje su se nalazile u nekoliko velikih skladišta u gradu i njegovoj neposrednoj okolini. Trebalo je što prije izvršiti evakuaciju skladišta, i to članovi KPJ i SKOJ-a skladišta municije i oružja, a stanovništvo ostale opreme i hrane.

Za nepuna dva časa nakon odluke gradske organizacije KPJ, koja je stvar uzela u svoje ruke, skladišta su otvorena i ispražnjena.

Kada su Italijani ušli u grad, on je za njih bio mrtav. Puste ulice sa zatvorenim prozorima po kućama, zatvorene trgovine i drugi javni lokali, prazne kasarne i skladišta — sve je bilo drukčije od onog što su oni zamišljali i što su im petokolonaši, u uniformama i bez njih, bih obećali.

Komunisti Cetinja su ih preduhitrili.

Tako, zahvaljujući aktivnosti partijskih organizacija nijesu ispunjeni uslovi kapitulacije, gdje je pored ostalog stajalo »da se svi vojni objekti i oprema imaju predati u ispravnom stanju okupacionim snagama Nemačke i Italije«. Poslije nekoliko dana uslijedio je raspis da se sva vojna oprema vrati najbližim okupatorskim jednicama. Ali, narod se nije odazivao, sem pojedinaца, koji su, da bi zavarali trag, vraćali samo poneku vreću brašna ili uniformu. Oriižje niko nije predavao. Nije uspjela ni živa agitacija pete kolone da oni koji se plaše da lično donesu, oružje, mogu da ga prikupe na jednom mjestu u selu, pa će Talijani doći po njega.

BOMBARDOVANJE UGNJA I VRELA PRVIH DANA USTANKA

U selima gdje do tada nije bilo partijske organizacije i aktiva SKOJ-a odmah se pristupilo njihovom formiranju. Tako je za sela Vrela i Ugnji, opština cetinjska, odmah osnovan skojevski aktiv od 18 članova, isključivo od seoske omladine. Na sastancima, koji su održavani svakih 15 dana, pristupilo se intenzivnom ideološko-političkom radu, obuci u rukovanju oružjem, upotrebi prvog zavoja i pružanju prve pomoći. Vojnu

nastavu izvodili su uglavnom drugovi koji su već služili vojsku, a u proučavanju ideološko-političkog materijala (ekonomski razvitak društva, nacionalno i seljačko pitanje i drugo) pomagao nam je naročito Veljko Kaluđerović, član partijske ćelije u Očinićima koji je bio zadužen po liniji SKOJ-a. Poslije napada na Sovjetski Savez, 22. juna, redovno smo čitali vijesti omladini i ostalim mještanima.

Ujutru 13. jula grupa od 18 skojevaca iz sela Vrela i Ugnja poranila je na sastanak aktiva SKOJ-a na kome su Veljko Kaluđerović i Pavle Kapičić prenijeli direktivu KPJ o otpočinjanju oružanog ustanka. Dok je Veljko davao posljednja uputstva o našem učešću u ustanku, drumom Cetinje – Budva, na udaljenju oko 500 m, naišla je italijanska motorizovana kolona. Iznađeni, bez oružja (samo poneki od nas imao je pištolj), bespomoćno smo posmatrali kako kolona mirno prolazi ka selu Obzovici. Poslije kratkog vremena od Obzovice su se čule detonacije ručnih bombi, a zatim mitraljeski rafali i puščani plotuni. To su ustanici sela Obzovice, Pačarađa i Prekornice dočekali italijansku kolonu u zasjedi kod Obzovice.

Čim je otpočela borba, svi smo pojurili najkraćim putem ka skrovištima oružja. Borba kod Obzovice se sve više rasplamsavala. I pored njegove brojne i tehničke nadmoćnosti, neprijatelj je, zbog teških gubitaka, bio prisiljen da se pred veće povuče na Cetinje.

Sjutradan, 14. jula ujutru, dok su ustanici bili na položaju, iznad sela se pojaviše neprijateljski avioni »savoje« i poslije prvog izviđanja, osuše bombama i mitraljeskom vatrom po neudržanom narodu. U selu nastade panika. Mnogi pojuriše da se dočepaju najbližih skloništa. Među njima i Milica Sava Belade sa dvogodišnjim sinom Bojom u naručju. Najednom, na dvadesetak metara od kuće odjeknu eksplozija avionske bombe i Milicu sa djetetom prekri stub dima i prašine. Kad su najbliži pritrčali, zatekli su Milicu u samrtničkom ropcu. Dijete se bespomoćno koprcalo u majčinom zagrljaju, zagrcnuto od straha i plača. Bilo je samo malo povrijeđeno.

Nekoliko dana kasnije okupator je zasuo selo Ugnje artiljerijskom vatrom, od koje je smrtno ranjena Milica Kapičić. Ovo su bile prve nevine žrtve Vrela i Ugnja u danima julske ustanka 1941. godine.

PRVI DANI U ODREDU

Čim je na Obzovici počela borba, svi muškarci s. Vrela -- između 16 i 60 godina -- prikupili su se kod kuće Save M. Belade. Kada sam im objasnio da se radi o početku borbe protiv

okupatora, većina je to primila sa oduševljenjem. Međutim, našla se grupica koja za to nije bila raspoložena i predložila je da Andrija Mirović, Tomo Belada i Savo Lagator odu na Ugnja kod Dušana Kape i čuju mišljenje Ugnjana. Sva ubjeđivanja da se odmah ide u borbu i pomogne Ljubotinjanima, nijesu pomogla. Negdje kasno u noć delegacija se vratila i saopštila da su i Ugnjani na okupu, ali je Dušan Kapa¹ rekao da još nije vrijeme za ustanak.

Bombardovanje Ugnja i Vrela iskoristila je peta kolona i počela sa propagandom da će okupator sve uništiti i popaliti ukoliko mu se bude pružio otpor. U tome su se naročito isticali Dušan i Filip Kapa, Savo Lagator i Milo Belada. Videći podijeljenost i neodlučnost po pitanju početku borbe, grupa omladinaca je odlučila da pođe na Mokri Do, gdje se prikupio Konađziski odred (Očinići, Bjeloši, Ugnjani, Vranjani i nekoliko Cetinjana).

U odred, čiji sš logor nalazio u jednoj vrtaci u blizini ceste, prikupilo nas se 36 boraca. Tu je organizovan pravi vojnički red – dežurni, straže, patrole za spoljno obezbjeđenje, osmatrači i dr. Određeni su i bombaši, puškomitraljesci i njihovi pomoćnici, ekonom i bolničari. Odmah se pristupilo vojničkoj obuci i političkoj nastavi. Za komandanta izabran je Veljko Marinović, a za komesara Veljko Kaluđerović. Ja i moj rođak Vojislav Lagator bili smo najmlađi u odredu, dok je većina ostalih već služila vojsku. U pripremi odreda su se, između ostalih, isticali Veljko, Danica i Sako Marinović, Jovo Kapičić, Veljko Kaluđerović, Jovo Popović i Simo Džaković. S nama je i stari ratnik Luka Jovanović, oficir stare crnogorske vojske. Položaj, na mjestu gdje se cesta uvlači u usjek (na oko 4,5 km od grada a 2 lan od italijanskih položaja za odbranu grada) pružao je povoljne uslove za borbu: dominira cestom i obuhvata je u vidu potkovice. Rušenjem jednog propusta i prekopavanjem ceste stvorena je prepreka tenkovima i motorizaciji, a iznad nje je određen položaj za bombaše. I svakome od nas određeno je tačno mjesto na položaju.

U logoru je bilo sve spremno; nijesmo bili iznenađeni kada su osmatrači 17. jula javili o nailasku italijanskih tenkova. Odmah smo izašli na položaj i pritajeni čekali da tenkovi uđu u zasjedu. Na dati znak obasuli smo ih puščanom i puškomitraljeskom vatrom. Na to su i oni odgovorili mitraljeskom vatrom i produžili ka prepreci, gdje su ih naši bombaši, Sako i Veljko Marinović, Vlado Batričević, Spiro Kažić i drugi, dočekali bom-

¹ Bivši sreski načelnik, saradnik okupatora, suđen i kažnjen po svršetku rata.

bama. Međutim, nijesmo ih mogli zaustaviti ni uništiti – brzo su savladali prepreku i produžili prema Obzovici, u pomoć italijanskoj koloni koja je, u pokretu od Budve ka Cetinju, bila napadnuta kod sela Brajića. Ono što nijesmo uspjeli mi, postigli su Ljubotinjani. Napravili su solidniju prepreku i onemogućili tenkovima da se probiju do Brajića, gdje je kolona" od Budve uništena. Prilikom povratka tenkova ka Cetinju ponovo, smo ih dočekali bombama i dva tenka lakše oštetili. Italijani su uspjeli da ih prikače i odvuku za Cetinje.

Ovo je za mene bilo prvo vatreno kršenje, koje mi je u priličnoj mjeri razbilo strah.

Poslije dva dana određen sam sa Vašom Zuberom i Vladom Batrićevićem u patrolu. Trebalo je da kod vodovoda¹ na Zagrablju izvidimo italijanske snage i položaje za odbranu Cetinja. Krećući se kroz žbunje i kamenjar, uspjeli smo da se približimo Italijanima na oko 500 metara. Bilo ih je preko stotinu. Većina njih, raskomočeni, ležali su i sunčali se. Otvorili smo vatru iz pušaka, što je izazvalo pravi metež. Nekoliko ih je palo, a ostali su se nekako pribrali i nasumice otvorili vatru iz mitraljeza, bacača i topova. Mada smo se odmah povukli, Italijani su još nekoliko časova tukli brdo odakle smo otvorili vatru.

Kada je ustanak počeo da jenjava, naš odred se povukao u planinu nastavljajući i dalje sa akcijama i političkim radom sa masama. Ja sam dobio zadatak da se vratim na svoj teren i nastavim rad sa omladinom. Nijesam spavao u kući već u šumi, a i preko dana sam bio na oprezi da me neprijatelj ne bi iznenadio. Više sam se plašio nekih svojih susjeda nego okupatora, jer su pojedinci u selu počeli prigovarati da će zbog Jova Kapičića i mene spaliti čitavo selo. Kolebljivost se naročito pojačala poslije bombardovanja sela Vrela, pogibije Milice Belade i Milice Kapičić i spaljivanja sela Brajića.

Jedno jutro, čim sam izišao iz pećine, opazio sam vojsku svuda oko sela. Neprijatelj je vršio pretres i kupio sve vrednije stvari. U dvorište Mila Belade pokupljeni su svi muškarci od 18 do 60 godina. Spaljeno je i nešto sijena. Tom prilikom Italijani su odveli 13 muškaraca sa Vrela i Ugnja, među kojima i Pavia Kapičića, koji je učestvovao u borbama na Staninom brijegu (Mokri Do). Kada sam sišao u selo, naišao sam na opšte neraspoloženje: smatrali su da će odvedene ljude strijeljati. Sjutradan sam otišao na sastanak u odred na Pothum i podnio izvještaj šta se sve desilo na Vrelima i Ugnjima. Tu sam dobio direktivu i materijal za dalji rad na terenu, naročito sa omladinom. Na tom radu sam ostao od polovine avgusta do novembra 1941, izbjegavajući svaki susret sa neprijateljem.

ODLAZAK U LOVČENSKI ODRED

Na sastanku negdje; polovinom novembra 1941, rekoše mi da se traže dobrovoljci za Sandžak. Odmah sam se javio.

— Nije dovoljno da samo ti ideš, nego treba obezbijediti da sa Vrela i Ugnja pođe više njih — rekoše mi drugovi.

Javio se i Jovo Kapičić, ah je trebalo pridobiti još drugova za dobrovoljce. Održan je i sastanak omladine Vrela i Ugnja na kome su se odmah javili Ivo Kapičić i Vojislav Lagator. Kod ostalih se osjećala neka uzdržljivost. Niko ne kaže da neće da ide, ali se nalaze razni izgovori (roditelji, bolest, zapaliće kuću, interniraće, strijeljaće taoce, koji se još nijesu vratili iz logora u Albaniji i slično).

Petnaestog novembra saopštio mi je Jovo Kapičić da navečer treba da krenemo. O tome sam obavijestio Iva i Vojislava, a uveče prikupio omladinu Vrela i porazgovarao o njenim daljim zadacima i radu na terenu. Negdje pred ponoć stigli su Ivo i Vojislav i, pošto sam se pozdravio sa familijom, krenuli smo do Crvene stijene, gdje smo zatekli Jova Kapičića sa bratom Pavlom, koji je prije nekoliko dana došao iz logora u Albaniji.

Jovo nam je tada saopštio da se Pavle i Vojislav moraju vratiti na teren da produže rad sa omladinom, a da on, Ivo i ja odlazimo za Sandžak. Vojislavu je bilo veoma žao što je morao da se vrati.

Nas trojica, sa punom ratnom opremom, produžismo preko Zabrđa. Pošto smo kod Dobrske ploče prešli cestu Cetinje — Podgorica, produžili smo u s. Orasi, gdje je 18. novembra formiran naš Lovčenski bataljon. Bilo se sakupilo preko 350 boraca iz okoline Lovćena. Bilo nas je iz Cetinja, Crmnice, Ljubotinja, Paštrovića, Maina, Ugnja, Očinića, Čeklina, Doborskog Sela, Štitara, Meterize, Sindaona, Cuca, Čeva, Bjelica, odnosno iz crmničke, riječke i katunske nahije i Primoraca.

Dok je iz Vrela i Ugnja bio slab odziv dobrovoljaca, dotle su iz Očinića mnogi dobrovoljci morali ostanuti na terenu, jer ih se javilo mnogo više nego što je traženo. Iz Konadžiskog odreda za Pljevlja smo poslali: Jovo Kapičić, Veljko Kaluđerović, Jovo Popović, Nikola i Đuro Marinović, Pavle Batrićević, Blažo i Mićo Rudović, Živko Barović, Ivo Kapičić, Nikola Lekić i ja.

Špiro LAGATOR

OD PRVIH AKCIJA DO PAPUČKO-KRNDIJSKOG ODREDA

U članstvo KPJ primljen sam 1928. godine u Beogradu, gdje sam desetak godina živio i radio. Nakon izdržavanja kazne u Sremskoj Mitrovici (bio sam na robiji po presudi Suda za zaštitu države), u proljeće 1935. godine vratio sam se u svoje selo. Duboku, kotar Slavonska Požega. Tu sam zatekao veoma nepovoljnu političku situaciju. Tadašnja protunarodna vlada (preko senatora Jovanovića u Slav. Požegi) uspjela je formirati četničke organizacije po srpskim selima istočnog dijela kotara Požega. Na čelu četničkih organizacija nalazili su se kulaci koji su razvijali žestoku propagandu protiv komunista. Po mom povratku u selo počeli su harangirati i protiv mene. Doznao sam da se jedne noći na svom sastanku donijeli odluku da me treba na svaki način likvidirati. O tome sam saznao preko Uroša Branešca¹, simpatizera KP, koji je bio ubačen u četničku organizaciju. Nastojao sam da, koliko god mogu, radim na razbijanju ovih organizacija. Pravilnim stavom i odnosom prema ljudima, te sistematskim objašnjavanjem narodu ciljeva četničke organizacije, uspio sam, uz pomoć naših simpatizera, da u roku od pola godine potpuno razbijemo četnike u Dubokoj i okolnim srpskim selima. Odmah po njihovoj likvidaciji organizirali smo po tim selima ogranke »Seljačkog kola« (tada je to bila partijska direktiva). Članovima organaka savjetovali smo da se pretplaćuju na list »Naša brazda«.

U istoj toj 1935. godini, u septembru, formirao sam u Dubokoj partijsku organizaciju². U njoj su bili članovi iz dva sela:

¹ Uroš Branešac, prvoborac, poginuo 1943. u NOB-u.

² Ovo je bila prva partijska ćelija koja je u kotara formirana na selu. Iste godine formirana je ćelija u samoj Požegi, a kasnije su organizacije KP formirane i u drugim mjestima kotara. Bio sam sekretar ćelije u kojoj su pri formiranju još bili Benjamin Vidas i još jedan.

Duboke i Jasika – Srbi i Hrvati. Ova je organizacija tada predstavljala jezgro na istočnom dijelu kotara odakle se širila napredna misao među narodom. Prvi put je tada započela borba za stvaranje dobrih, odnosa između Srba i Hrvata, čiji su rezultati bili da se ustaške organizacije nisu mogle ni u 1941. godini oformiti niti učvrstiti. (Istina, u neposrednoj blizini, u selu Čaglinu, uspostavljeno je 1941. god. jako neprijateljsko uporište u kojemu je bilo oko 400 ustaša – krvnika, no to nisu bih mještani, već zlikovci dovučeni iz drugih mjesta.)

Okružni komitet za okrug Slav. Požega formiran je 1936. godine. Sekretar komiteta bio je profesor Viktor Ivičić, a članovi Zvonko Brkić, Josip Plovanić i autor napisa. 1938. godine na istočnom dijelu kotara formiran je općinski komitet.³ Članovi komiteta postali su Benjamin Vidas Beneto, Duro Mornar i autor (sekretar). Komitet je rukovodio dvema ćelijama (ćelija u selu Duboka stalno se razvijala i do 1938. godine povećala se na 13 članova koji su bih iz sela Duboke, Jasika, Milanluga, Jurkovca i Nove Ljeskovice. Tada je donijeta odluka da se formiraju dvije ćelije: Duboka, gdje sam ostao sekretar, i Jasik – sekretar Dušan Mornar). Osim ovih ćelija pod rukovodstvom komiteta bile su dvije kandidatske grupe: jedna sa 8 kandidata u selu Duboka, a druga u Čaglinu sa 3 kandidata.

Pred sam rat uspostavio sam vezu sa braćom Pospišil, krojačima iz sela Krnjevca (općina Kutjevo). Stariji je brat bio član Partije (ubile su ga ustaše 1941), a mlađi skojevac (poginuo u NOB-u). 1940. godine uspostavio sam vezu i sa popom Jovom Zecom koji je tada službovao u selu Paučju i s kojim sam imao nekoliko sastanaka u šumi ispod Paučja. On je bio antifašista i simpatizer Partije, a 1941. otišao je u partizane. (S njim sam se našao u decembru 1941. na sektoru općine Bučje. Bio je tada vodnik jednog voda takozvane sekcije, kako su na Psunju nazivah svoju partizansku jedinicu – četu. Prilikom održavanja konferencije u selu Brusniku u isto vrijeme je vođena borba sa španovačkim ustašama kod sela Rogulja, u kojoj je poginuo.)

U okolnim selima, srpskim i hrvatskim, bilo' je oko 50 simpatizera KPJ. Nakon okupacije zemlje ovaj je broj iz dana u dan rastao.

Poslije okupacije i dolaska ustaša na vlast, počela su hapšenja i ubijanja, u prvom redu komunista, kompromitovanih antifašista i Srba. Tih dana bilo je mnogo ljudi koji su dolazili u Duboku i pitali šta da se radi. Znali su da u tom selu postoji neka organizacija. Mene su žandarmi već u maju 1941. tražili da me uhapse, no čim sam došao kući iz vojske odmah sam oti-

³ Ovaj komitet djelovao je na području tadanje općine Bektež (pod koju je spadalo oko 40 sela), pa je nosio i to ime.

šao u šumu gdje sam napravio bajtu u kojoj sam noćivao. Svaka veza sa Požegom bila je prekinuta. Bio sam obaviješten da su neki drugovi u Požegi pohapšeni (Josip Plavanić, Viktor Ivičić i drugi), pa je naša organizacija u selu bila prisiljena da se sama snalazi. Proglas CK KPJ koji se odnosio na pripreme za organiziranje narodnog ustanka nismo, uopće vidjeli. Prvi put sam, negdje koncem juna, shvatio i donekle razumio da se u tom pogledu nešto radi i da je Partija u toj situaciji, s obzirom na to što je SSSR već napadnut, nešto poduzela. A bilo je i drugih glasova. Tako su iz okolnih sela neki domobranci, dolazeći na dopust, pričali da su bili u Bosni i da se tamo vodi borba sa nekim oružanim grupama kojima, navodno, rukovode bivši španjolski borci.

Poneseni ovim glasovima i shvativši da je Partija organizirala ustanak održali smo vanredni sastanak Općinskog komiteta, a zatim i sa svim ostalim članovima Partije, kandidatskim grupama i ostalim simpatizerima i pojedincima iz okolnih sela s kojima smo do tada održavali veze, upoznali ih sa situacijom i donijeli odluku da u tom pravcu i mi nešto preduzmemo. Polovinom jula održao sam sastanak sa svim komunistima u Benčin-Dolu, u blizini Duboke. Na sastanku sam iznio političku situaciju i predočio zadatke, pa je donesena odluka da se odmah pristupi organiziranju oružane partizanske grupe, u koju prvenstveno mogu i treba da stupe oni koji se već nalaze u ilegalnosti. Takođe je odlučeno da rukovodim grupom. U roku od nekoliko dana grupa je organizirana, a imala je 16 ljudi⁴. Nešto kasnije grupi se priključio Duško Brkić, koji nam je bio nepoznat. Eekao je da je komunista koji je pobjegao iz Beograda. K namà je došao po vezi preko učitelja Uroša Vickovića iz Šapne. Pitao sam ga da li poznaje neke komuniste iz Beograda. Pored još nekih, s kojima sam 1933. bio na optuženičkoj klupi Suda za zaštitu države i svi skupa osuđeni, spomenuo je i Stevana Mitrovića koga sam dobro poznao. I to je bio razlog što smo Brkića zadržali u grupi, a pošto je rekao da je član Partije, uključen je i u organizaciju.

•Baza naše grupe bila je u šumi na podnožju Krndije – u predjelu zvanom Jasječki brijeg (oko 1 km više sela Duboke). Hranom smo se snabdijevali, uglavnom, iz Duboke. Grupa je bila naoružana sa 4 vojničke puške, manjom količinom municije i sa nekoliko bombi.

⁴ U grupi su bili: Stanko Radovanović Udarnik, Uroš Branešac •A«, Marko Kragujević Levičar, Stanko Božić Sarač, Petar Radosavljević Žuti, Boko Đurđević, Nikola Đurđević Tolja, Dragan Petrović i Nikola Petrović Pobjeda – svi iz sela Duboke; Mile Vujin Vujadin iz Gojme Motičine; Savo Blagojević Brko i »Sekula« iz Ivanovaca; Mile Jućimović i Pero Jaćimović Vožd iz Papne; Stevo Radišić i Jovo Miščević iz Latinovca.

Prve naše akcije bile su diverzije na pruzi između Plesnice i Našica. Više puta smo na prugu srušili po nekoliko telegrafskih stupova i zabijali između šina željezne predmete da bi vlak iskliznuo. Osim toga kovač Trivo Radovanović izrađivao je papučice laktastog oblika od željeza, *pomoću* kojih smo probijali gume na automobilima (postavljali smo ih noću na cesti Bektež – Čaglin i Bektež – Našice; na tim relacijama je bilo nekoliko zastoja u saobraćaju).

U neposrednoj blizini nalazila su se tri neprijateljska uporišta: dva ustaška tabora u Bektežu i Čaglinu, a u Ljeskovici žandarmerijska stanica i tabor. U tim mjestima smo jedne noći, u neposrednoj blizini zgrada u kojima su bili tabori, izvjesili crvene zastave sa petokrakom zvijezdom.

Grupa je dobila zadatak da svake noći obiđe po jedno selo i pored sela, u šumi, održi sastanak sa simpatizerima NOP-a. Negdje je takve sastanke održavala i u selu, u nekoj kući. Oni koji su imali neko oružje za vrijeme sastanka su stražarili i patrolirali. Iako sitne, ove akcije su u dobroj mjeri zadavale neprijatelju brigu. Istovremeno smo otpočeli borbu i za likvidaciju špijuna.

Poslije tih naših akcija, neprijatelj je pojačao represalije protiv naroda. Dizanje masovnog narodnog ustanka u Slavoniji donekle je usporavala i nacionalna heterogenost stanovništva. Pored Hrvata i Srba, tu su živjeli Česi, Slovaci, Mađari i Nijemci, pa zbog politike predratnih *režima*, a posebno stanja nakon okupacije, pitanje bratstva i jedinstva pripadnika raznih nacionalnosti nije bilo povoljno, a naročito ne za masovni oružani ustanak. Zato smo morali skoro svakog pojedinačno da pridobijamo za NOP. Najbolja agitacija bile su uspješno izvedene akcije. Na sastancima smo upoznavali narod da je KPJ podigla narodni ustanak i da se pod njenim rukovodstvom već vode žestoke borbe u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Lici; da je mjesto i dužnost svih ljudi naše zemlje, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, da se uključe u tu borbu ili da je pomažu time što neće otići u domobrane, što neće okupatoru dati ništa od namirnica, što neće plaćati porez itd. Govorili smo da naša borba, nije usamljena, da je s nama sav potlačeni narod čitavog svijeta, kao i moćna Crvena armija.

U avgustu 1941. doznao sam da 'u Našičkom Gracu živi jedan komunista, koji je došao iz Osijeka gdje je bio u zatvoru. To je selo sa druge strane Krndije i bliže se nalazi Našicama. Nastojao sam da se preko ljudi koji imaju rodbinu u Gracu, povežem s njim. To je bio Đuro Vukadinović Vuk. Preko Stanka Božića iz Duboke dogovorili smo se za sastanak u šumi pored Graca. Do tada nisam bio u Gracu, pa me je tamo odveo Božić. Na sastanku smo Vuk i ja zaključili da redovito održavamo vezu.

Koncem avgusta došao je u Duboku Drago Marušić, instruktor CK KPH, koji se po odluci CK pretežno nalazio u osječkom okrugu. Ne znam kako je doznao za našu grupu. Našli smo se u šumi više sela Duboke gdje smo održali sastanak. Ja sam mu iznio situaciju kod nas i šta smo do tada radili. U toku sastanka iznenadio se kada je primijetio da u neposrednoj blizini stoje naoružani ljudi. To je bila postavljena straža, jer nisam bio siguran da je naš čovjek. Kada se upoznao šta i kako radimo, on se složio s tim i rekao da samo tako produžimo. Slijedeći i posljednji put sam ga vidio kad je u novembru 1941. došao u šumu kod sela Kokočaka i posjetio novoformirani Papučko-krndijski partizanski odred.

Koncem avgusta ili početkom septembra doznali smo da u Orahovici postoji neki učitelj komunista. Kasnije smo saznali da je to bio Slobodan Ilić Čiča. Na jednom sastanku između Vuka, Duška Brkića i men'e zaključili smo da Duško i Vuk odu do toga druga u Orahovcu. Po" njihovom povratku donijeh su mi poruku od Čiče da bi trebalo što prije da se s njim sastanem (tada sam bio sekretar ćelije i rukovodilac grupe). Sutradan sam otišao u selo Gornju Pištanu (kod Orahovice), s tim da se javim Krsti Jovanoviću, članu Partije. Iste noći došli su k meni na štagalj, gdje sam se nalazio, Ivo Marinković i Lazo Tihomirović Bajā. U toku noći stigao je i Čiča iz Orahovice. Sa Čičom sam imao poseban sastanak. Na sastanku me je Čiča pitao koliko imamo ljudi i oružja. Kada sam mu iznio, rekao je da ima vezu sa CK KPH i da njegovi predloži neće biti u raskoraku sa linijom i stavovima CK. Odmah mi je predložio da bi bilo dobro da se naše dvije grupe sjedine; da bi tako bih jači i brojno u ljudstvu i u oružju. Ja sam na taj predlog pristao. Odredili smo da se grupe spoje sredinom septembra 1941. godine.

Određenog dana sa istočnog dijela kotara Požega krenulo je nas 8, a poslije dva dana došla su za nama još trojica iz grupe. Iza akcije na općinu Bektež u grupu su se uključila još dvojica iz moje bivše grupe, tako da nas je, -prije nego što smo otišli na područje Papuka, u sastavu odreda bilo 13 iz ove grupe.⁵ Kada smo došli u sastav Čičine grupe, tu smo zatekli desetinu drugova.[®] Tako je Sjedinjena grupa imala 23 borca.

Sa ovim snagama smo raspolagali prije napada na Slatinski Drenovac, s tim da je još nekoliko boraca pridložilo nekoliko dana nakon formiranja odreda.

⁵ U sastav su ušli: Uroš Branešac, Mile Vujin, Savo Blagojević, Duško Brkić, xJuro Vuicađinović VUK, Lazo i Gojko Kovačević, zatim Sekula, Pero Radosavljević i Dragan Petrović, Stanko Božić, Mile Jaćinaović i Stanko Badovanović.

⁶ U Čičinoj grupi bili su: Ivo, Baja, Buša, Čaćo, Nebojša, Branka Camil, Marko, Mile i Krsta.

U oktobru je oformljen odred i položili smo zakletvu. Tom prilikom smo izabrali za komandira odreda Krstu Jovanovića, člana Partije. Komesar nije postavljen, jer smo mi komunisti smatrali da je dovoljno što postoji partijska organizacija koja će rukovoditi. (Čini mi se da su zakletva i biranje komandira obavljeni u prisustvu Paje Gregorića Brzog, člana CK KPH. On nas je posjetio prije akcije. Čim je došao prepoznao sam ga, rekavši mu da ga poznajem još iz »mladičke« zgrade iz Sremske Mitrovice; on je bio u ćeliji broj 2, a ja u 10).

Odmah po formiranju odreda donijeli smo odluku da napadnemo na Slatinski Drenovac. Priprema za napad izvršena je temeljito. Organizaciju priprema sproveo je uglavnom Lazo Tihomirović Bajo, jer je dobro poznavao prilike u Drenovcu, gdje je službovao kao učitelj. On je za tu akciju angažovao više ljudi iz raznih sela: Drenovca, Pušine, Bogoljuba, Tatka, Prekoračama, Suhe Mlake, pa čak i iz Gornjih Vrhovaca, sa kotara Požege. Ovo angažovanje ljudi van sastava odreda za napad na Drenovac nije bilo isključivo da bi nam u toj akciji pomogli, već *pretežno radi toga da bi se tako odred ojačao novim borcima.*

Plan je bio da se u noći 20/21. novembra napadnu četiri objekta: općina, žandarmerijska stanica, ustaški tabor i pošta. Raspored za napad izvršio je Baja. Čiča i Vuk sa svojom grupom napadali su na općinu, a iza toga Čiča je napao i na poštu. Ivo sa grupom na žandarmerijsku stanicu. Na ustaški tabor Baja je odredio mene samog. Kad sam upitao da li ide još tko, rekao je: »Nađi jednoga iz Drenovca koji će ti biti vodič«. I dodao: »Ima sedam ustaša, ali su neki plašljivi, prave kukavice, jedino što je hrabar njihov tabornik Petin. Samo njega da skineš, drugi će se razbježati«.

Vodič me je doveo do pred tabor na stotinu metara i rukom pokazao: »Eno, ono svjetlo, ono je tabor«. Okrenu se i ode uz riječi: »Znaš, ja imam petero djece«. Imao sam pušku »manlih« sa devet metaka. Krenuo sam pravo na zgradu i izvadio jedinu bombu koju sam imao namjeravajući da je bacim kroz prozor. Kada sam došao na desetak metara do tabora začuše se puške od žandarmerijske stanice. U taj mah otvoriše se vrata na zgradi tabora i kroz njih istrča 3 ili 4 ustaše u pravcu odakle se čula pucnjava. Uzeo sam zaklon iza jednog kestena i viknuo: »Tko je? Jedan glas odgovori: »Tabornik Petin«. Okinuo sam jedan metak u njihovom pravcu, jedan je pao, a ostali su preko potoka pobjegli, jer sam čuo bućkanje po vodi. Opalio sam za njim još nekoliko metaka. (Kasnije se doznalo da je tabornik Petin poginuo, a jedan je od ustaša bio ranjen.)

Akcija na Slatinski Drenovac je uspjela. Zaplijenili smo preko 40 pušaka, 2 sanduka municije i sanduk bombi, kao i

drugu spremu. Na pošti je nađeno, čini mi se, oko 60 000 kuna ili dinara, što je poslato Okružnom komitetu Bjelovar (tako nas je Čiča obavijestio).

Poslije ove akcije poslali smo nekoliko ljudi, koji dobro poznaju teren, na Papuk da pronađu pogodno mjesto i izgrade dvije do tri zemunice.

Poslije izvedene akcije nalazili smo se negdje na Rustu ili u blizini njega. Održali smo sastanak članova Partije da bismo se dogovorili gdje da izvršimo slijedeću akciju. Dao sam predlog da napadnemo na općinu Bektež (kotar Požega). No, kako nismo imali jasnu situaciju, prethodno sam sa Vukom i Pavlom Vukomanovićem Stipom otišao u selo Gradište kod Pavia Mihvojevića, čiji je brat bio pisar u općini i od njega smo dobili podatke. Ujedno smo obavijestili ljude iz nekoliko sela: Duboke, Vukojevca, Šapne, Sibokovea, Latinovca i Ivanovca, a u prvom redu partijsku organizaciju u Dubokoj koja je sve te ljude trebalo da obavijesti i dovede u šumu iznad Bekteža.

Za ovu akciju, koja je izvedena u noći 1. decembra, došlo je oko 50 do 60 ljudi. Oni, istina, nisu imali oružja, ali su nam bili potrebni više iz istih razloga kao i prilikom drenovačke akcije. U Bektežu smo zaplijenili desetak pušaka, a općina je zapaljena. Nekoliko je ljudi tada ostalo u odredu, a ostali su otišli svojim kućama. Još smo ih upozorili da se čuvaju da ih ne uhapse.

Nakon ovih akcija ustaški teror se pojačao. Učestala su hapšenja i ubijanja ljudi. Požeški zatvor je bio pun. Ubijen je tada u Požegi, pored ostalih, i Pavle Milivojević iz Gradišta, koji nam je dao podatke. Mnogi ljudi su poslije izbjegli iz svojih sela i to u šumu iznad sela Duboke, kod bajte koju sam ranije sagradio. U martu 1942, kada smo se spustili sa Papuka, ovi su ljudi svi pristupili u partizane.

Naš komandir Krsta Jovanović, nekako odmah poslije drenovačke akcije, bio je smijenjen, jer nije bio pogodan za komandira. Na njegovo mjesto izabrali smo Đuru Vukadinovića Vuka. Poslije akcije na Bektež ubrzo smo otišli za Papuk, gde su nam bile već izgrađene zemunice.

Sa Papuka smo redovito odlazili u nove akcije u Podravinu i Požešku dolinu. Do decembra 1941. odred je narastao na preko stotinu boraca, a od oružja smo imali 70 karabina »mauzer«, 20 »manliher«, 4 puškomitraljeza (3 »brno« i 1 »maksim«), dosta bombi i municije.

Oko 20. decembra otišli smo Čiča i ja u selo Brusnik, kao delegati sa Papuka na konferenciju koja je tu održana. Na toj su konferenciji bili prisutni: organizator narodnog ustanka u Slavoniji i član CK KPH Pajo Gregorić Brzi, Dušan Čalić čule, Bogdan Crnóbrnja Tolja, Joža Dropulić Ciro, Mirko Kljajić

Advokat, Nada Dragosavljević, "Vicko Antić, Slobodan Ilić Čiča, Dušan Marijan Zuco, Mane Trbojević Tenk i ja – znači, rukovodioci ustanka i starješine partizanskih jedinica.

Na ovom se sastanku, uglavnom, raspravljalo o potrebi formiranja jedinstvenog vojnog rukovodstva za Slavoniju. Odlučeno je da se formira partizanski bataljon sa 3 čete: Psunjska, Papučko-krndijska i Moslavačka. Za komandira naše, Papučko-krndijske čete postavljen je Slobodan Ilić Čiča, za komesara Duško Brkić, a za zamjenika komesara i za partijski rad Lazo Tihomirović Baja.

U četi smo imali 4 voda. Prvi vod brojao je 29 ljudi; komandir voda bio je Dule Puač, a ja politički delegat. Drugi vod sa 28 boraca; komandir Ivo, a politički delegat Duka Skender Domobran. Treći vod 26 boraca; komandir Nikola Miljanović Karaula, a politički delegat Mirko Fiket. Četvrti vod 27 boraca; komandir Dragan Mečava, a politički delegat Ivica Mesić Tovariš. Svega je u četi bilo 110 boraca. U isto vrijeme bilo je u našem logoru dosta nenaoružanih ljudi i oko deset drugarica koje nismo svrstali u ovu vojnu formaciju.

Zimu 1941/1942. četa je provela na Papuku, u spremljenoj bazi, odakle se redovno odlazilo na akcije. U ovom vremenu izvršen je niz akcija. U akciji na Orljavski most (tada je likvidirana straža) zaplijenili smo četiri ili pet pušaka. Pri napadu na šumsko radilište »Leštat« otvorili smo magacin sa hranom, s radnicima smo održali miting, podijelili im zaplijenjenu slatinu i brašno, a zatim ih poslali kućama; tu smo takođe dobili nekoliko pušaka; radilište je likvidirano. 23. decembra ustaše su došle u selo Rogulje kod Pakračkog Bučja, sav narod satjerali u školu i vezali žicom, s namjerom da ga otjeraju u logor. U tu svrhu dovukli su jednu željezničku "kompoziciju iz Pakraca i Španovice. Napali smo ih i osujetili plan: lokomotivu smo izvrnuli u grabu i razlupali je, a vagone spalili, ubili 17 ustaša i zaplijenili 17 pušaka, a narod oslobodili. U toj borbi poginula su 4 naša borca. Prije te borbe izveli smo akciju na Pakračko Bučje, na žandarmerijsku stanicu i finance. Dobili smo nekoliko pušaka – akcija je uspjela.

U selu Kometniku sukobili smo se 24. decembra sa daleko nadmoćnijim ustaškim snagama. Nas je u toj borbi bilo 40 (ostali su bili na Papuku u logoru), a preko 200 ustaša. Rezultat je bio: 15 mrtvih ustaša, a oteto 11 pušaka i 1 puškomitraljez. Naših je poginulo dvojica.

25. decembra 1941. godine vodili smo borbu u selu Gornji Vrhovci, kotar Slav. Požega. Sukobili smo se sa cijelom ustaškom kolonom, koja je došla u selo i htjela da ga uništi. U borbi smo ubili 8 ustaša, a 5 zarobili. Mi nismo imali gubitaka. Neprijatelj je tada bio potpuno razbijen. Poslije borbe u selu smo se cijelu

noć veselili s narodom. Sutradan je selo napala jaka neprijateljska grupacija, uz sadejstvo avijacije koja je bombardovala. Mi smo se povukli u šumu još prije zore, a i narod je pobjegao sa stokom i drugim. Ostali su u selu samo starci koji se nisu mogli povući. Ustaše su spalile sve one koje su pohvatale i čitavo selo. Ovo nam je bila prva borba prsa u prsa. Ona se daleko pročula. Iza ove vodili smo borbu u Poljanskoj i još neke druge.

Nakon ovih borbi i niza manjih akcija kojima je prvenstveni cilj bio da se likvidira poneki bandit i donese njegovo oružje, Papučko-krndijska četa je koncem 1941. godine imala oko 140 pušaka, 4 puškomitraljeza »brno«, 1 mitraljez »maksim« i izvjesnu količinu bombi i municije.

Kad smo u februaru 1942. čuli da neprijatelj ima namjeru da nas na Papuku napadne jakim snagama, i-to sa četiri strane, bivši komandir odreda Krsta Jovanović počeo je gundati i predlagati da se razidemo sa Papuka i da se svaki bori u blizini svoga mjesta. Svoje negodovanje prenio je i na dio boraca, uglavnom iz njegovog sela i okolice. Nakon izvjesnog vremena uspio je da povede sa sobom oko 20 boraca, naravno i toliko pušaka. Kada su već pošli, došao je kod mene Lazo Tihomirović Baja da se posavetujemo šta da se učini, jer i pored našeg upornog nastojanja da ih zadržimo, nismo uspjeli. Neko je predložio da ih s jednim puškomitraljezom presretnemo i primoramo da ostave puške, no jedan od odgovornih drugova rekao je da to ne treba činiti, da će se oni pojedinačno opet vratiti k nama. Mi smo taj savjet poslušali i oni su otišli. Nekoliko njih se prijavilo bandi i otpremljeni su u Njemačku; jedna grupa se pasivizirala, a zatim počela paktirati sa bandom, pa smo ih jedne noći likvidirali. Većina je ostala i dalje u šumi negdje kod Rusta. Poslije borbe na Lomu ponovo su se vratili u četu.

Uslijed predstojeće neprijateljske ofanzive mi smo vodove dekoncentrisali, tako da je jedan od drugog bio udaljen na desetak kilometara. Ovo razvlačenje vodova bilo je potrebno da logor na Papuku ne bi bio iznenađen. U logoru je tada bilo, pored boraca, i neboračkog naroda – žena i djece. Taj je narod bio pretežno iz sela Gornjih Vrhovaca i Kantrovaca, koji je izbjegao poslije borbe na Vrhovcima.

"Napad je uslijedio u februaru. Neprijatelj ga je pripremao nekoliko dana i u tu svrhu dovlačio znatne snage iz okolnih garnizona, pa čak i iz Osijeka (naročito artiljeriju). Glavna neprijateljska kolona je pošla od Zvečeva. Zasjedu smo im postavili na Lomu, oko 500 metara iznad našeg logora. U zasjedi je bilo oko 30 boraca s jednim puškomitraljezom. Pustih smo ih na odstojanje od oko 20 metara. Podilazili su uz artiljerijsku pripremu, vrlo nepreciznu, tako da je svako zrno išlo daleko preko nas. •

U toku borbe uspio sam da uhvatim njihovog vodiča, jednog Švabu iz Zvečeva. Otjerao sam ga pred Karla Mrazovića Gaspara, koji je u ovo vrijeme bio na našem terenu nedaleko od nas.

Borba je trajala oko 4 do 5 časova, sve do tri ili četiri sata poslije podne. Neprijatelj je imao 28 do 30 mrtvih, dok kod nas nije bilo ni ranjenih. Navečer se povukao sa Papuka ne postigavši željeni cilj. Od debelog snijega koji je ubrzo zavejao prtine nismo mogli tada pronaći sve puške koje je neprijatelj izgubio; nekoliko smo našli tek u proljeće, kada je okopnio snijeg.

Ivo' je bio sa svojim vodom u baraci zvanoj Gudnoga. Prema njemu je naišla jedna kolona, ah zasjeda nije uspjela da neprijatelja iznenadi, jer je u neposrednoj blizini kolone jedan od boraca nehotično ispalio metak, pa se neprijatelj odmah povukao, tako da na tom sektoru nije ni došlo do borbe.

Posh je bitke na Lomu otišli smo u sela Koturić, Budić i Popovce da se dan-dva odmorimo. Logor smo ispraznili jer se pretpostavljalo da će ga neprijatelj tući iz vazduha. Negdje kod pomenutih sela, u nekoj šumskoj baraci, Gašpar je u prisustvu Duška, Čiče, Dula i mene govorio da je čuo da kod Broda ima jedna grupa naoružanih ljudi koji nisu aktivni, a s kojima bi trebalo uhvatiti vezu. Pomenuo je da bi ovaj zadatak povjerio meni. Na to je Dule primijetio da put preko Papuka i Krndije za Dilj, po ovako debelom snijegu, znači isto što i osuda na smrt i da to sada nije nitko u stanju da pređe. Gašpar je odgovorio da ne naređuje, ali da je nužno na šta sam rekao da ću ići kad je nužda. Rekoše mi da će mi dati desetak boraca kao pratnju. Predložio sam da pođu samo Savo Blagojević Brko (iz sela Ivanovaca) i Đuro Vukadinović Vuk koji dobro poznaju teren. S nama je krenuo i Dako Puač, do sela Kruševa. Tu smo od predsjednika odbora dobili za put dvije pro je i komad slanine, te kutiju cigareta i nekoliko šibica.

Trebalo je da pređemo put od oko 70 do 80 kilometara. Naš ga je kurir leti prelazio za jedan dan, a mi smo ga tada jedva prešli za šest dana i šest noći, idući bez prestanka. Zaista je bio strašan, naročito za mene, jer sam u blizini sela Sumeća, pri prelazu preko jednog potoka, pao u vodu do vrata. Onako moker, sa odijelom koje se na meni ubrzo smrзло, jedva sam stigao do sela Gazija.

Kad smo stigli kasno uvečer na uskotračnu prugu kod Gazija, kojom smo pošli, opet sam na jednom mjestu, zbog premorenosti i neispavanosti, ponovo pao u vodu. Izgleda da sam hodajući zaista zaspao i zato pao, a probudio sam se kad sam se našao u vodi. (Savo mi je odmah iza toga pričao kako je

čuo, prije nego što ću pasti, da sam rekao: »Dako, reci Ćamilu da naloži vatru da se osušim, jedino to će mi biti spas«. Ćamil je bio borac u našem vodu, a Dako komandir.)

Krenuli smo za selo Matičinu, ali put nismo našli jer ga je snijeg zameo i savio grane pored puta. Tako smo stigli do Duboke. Tu smo otišli u bajtu gdje smo boravili prošle godine i zatekli Regala, Vajsa i još neke drugove koji su s nama učestvovali u bekteškoj akciji. Odmah smo poslali kurira u Dilj, radi drugova Brođana, a ja sam ostao u bajti sa 40 do 50 čireva i rana na nogama.

Nakon nekoliko dana, negdje početkom marta, došla je prva grupa drugova iz Broda. Njih je bilo devet, a poslije njih došla je druga od jedanaest. Imali su svi puške i jedan mitraljez »brno«. Odmah smo izabrali rukovodstvo. Đuro Vukehć Šogor izabran je za komandira voda, ja za političkog delegata. Ovo je sada bio peti vod u sastavu Papučko-krndijske čete. Iza toga sam poslao kurire na Papuk u komandu čete sa izvještajem. Nakon mjesec dana vod je prerastao u četvrtu i reorganizovan. Šogor je postao komandir, a ja komesar čete. U sastavu čete bila su dva voda: u prvom je komandir bio Josip Antolović Hrvat, a politički delegat Savo Orozović Brko, a u drugom Dako Vodnik, a politički delegat Vuk. Nedugo iza toga od ovih i novih jedinica formiran je Drugi papučko-krndijski odred. .

Tako se postepeno, ah stalno, razbuktavao oružani ustanak u ovom dijelu Slavonije, nicali nove i jačale postojeće jedinice," a narod sve masovnije pristupao narodnooslobodilačkom pokretu.

Stanko RADOVANOVIĆ UDARNIK

HRELJIN U USTANKU 1941.

Postojanje partijske organizacije u Hreljinu, selu nedaleko od Sušaka, datira od 1919. godine. Pod rukovodstvom komunista narod Hreljina suprotstavljao se za vrijeme stare Jugoslavije svim protunarodnim režimima. U toj borbi komunisti su se kompromitovali, pa je policija prilikom svakog ispada ili pak radi eventualnih preventivnih mjera, često hapsila komuniste iz Hreljina, a čitavo mjesto tretirala kao komunističko. Bilo je i provala pa su mnogi komunisti osuđeni na vremenske kazne od strane režimskih sudova po zakonu o zaštiti države. Tako je policija pred rat imala spisak komunista u Hreljinu.

Nakon okupacije zemlje 1941. godine agenti sušačke policije, sa čitavom evidencijom, prešli su u službu okupatora, tako da je on već prvih dana po dolasku imao evidenciju svih kompromitovanih komunista, kako u Hreljinu tako i u čitavom sušačkom kotaru.

Okupatorska policija je odmah, aprilskih dana, počela tragati za komunistima u Hreljinu. Ona je ispočetka tom poslu pristupila tako što je pozivala komuniste da dođu na policiju na razgovor, zatim da se prijave radi evidencije i slično. Komunisti nisu nasjedali tim trikovima, već su se povukli u ilegalnost.

Sekretar Okružnog komiteta KP za Hrvatsko primorje Rade Šupić, kad je u jesen 1940. bio izabran, došao je u Hreljin, a pošto smo se dobro poznavali iz dotadašnjeg rada, a i iz zatvora upoznao me je sa formiranjem OK i svojim izborom za sekretara. Tada me je upoznao sa partijskim direktivama u odnosu na predstojeće događaje, kao i sa ulogom KPJ. Osim toga uspostavili smo stalnu vezu, a i on je često dolazio u Hreljin. Tako se u Hreljinu još u toku kapitulacije stare vojske počelo sa sakupljanjem i sakrivanjem oružja, municije i ostale opreme. Već tada su bila spremljena 4 puškomitraljeza, veći broj pušaka i muni-

cije, te mnogo šinjela, uniformi, porcija, kazana, šatorskih krila i razne druge opreme, koja se kasnije po formiranju partizanskog logora koristila.

Negdje polovinom jula 1941. došao je Šupić sa zadatkom da se u šumi iznad Hreljina, zvanoj Tuhobić, formira partizanski logor. Znao smo da je ova šuma dosta plitka i nepogodna za logor, ali smo s druge strane računali da Hreljin ima borbene tradicije, te da će se baš na ovom terenu moći formirati i snabdijevati logor.

Jedna grupa od šest drugova iz Hreljina, koji su bili kompromitovani, a prijetila im je opasnost da ne padnu u ruke okupatora, logorovala je u tim šumama već od prve polovice juna. Pod konac jula formiran je partizanski logor u Tuhobiću. Najprije je došla jedna grupa iz Sušaka, kojoj se odmah pridružila i postojeća hreljinska grupa, a zatim je iz Hreljina došla još jedna grupa drugova. Tako je formiran prvi logor u ovom kraju.

Odmah poslije formiranja povezao sam se sa komandirima logora Mošom Albaharijem. Utančili smo stalnu vezu i plan snabdijevanja logora. Često smo se sastajali i to nekad na terenu, a nekad u logoru. Tako je logor prvobitno iz Hreljina snabdijevan oružjem, hranom i ostalim potrebama.

Imao sam zadatak da privremeno radim na terenu, ali da budem u najtješnjoj vezi sa logorom, kako bi se ovaj mogao redovno snabdijevati, a i da sprovodi daljnja mobilizacija, kao i organizacija rada na terenu. U tu svrhu održana su u avgustu 1941. dva šira sastanka u Hreljinu. Nakon toga svi mještani su upoznati sa svrhom i zadacima partijskog logora, za koji se već znalo da postoji. Ovi sastanci, iako su održani u gostionama, bili su pripremljeni tako da okupator za njih nije saznao.

U prvoj polovini avgusta u Hreljinu je formiran Mjesni komitet KP u koji smo ušli Ivan Kučan, Ivan Janković i ja. "Ja sam bio u ilegalstvu već od aprila, dočim ova dvojica nisu bila ni kompromitovana, te su kao takvi i angažirani za ovaj rad. Oni su napustili posao i posvetili se radu na terenu.

Pošto je granica između Italije i NDH bila povučena tako da je dio Hreljina potpao pod Italiju, to je bio za vezu sa Sušakom kao i za prevođenje drugova preko granice zadužen Ivan Fabijanić, koji je stanovao u neposrednoj blizini granice, na talijanskoj strani, te je dobro poznao prilike na samoj granici.

Za vezu sa logorom trebalo je prelaziti željezničku prugu Rijeka – Zagreb, koja je bila glavna komunikacija okupatora za snabdijevanje jedinica koje su se nalazile u garnizonima prema Zagrebu, te ju je okupator čuvao jakim snagama. U tu svrhu stupili smo u vezu sa željezničkim stražarom na stražarnici Vital, Josipom Ružićem, koji je tu i stanovao, tako da je uvijek znao kuda i kako se kreću talijanske patrole i kako drže ošiguv

ranje na pruzi, te nas je o tome stalno obavještavao. Tako smo ovu komunikaciju nesmetano prelazili – razumije se, samo noću i sa mjerama predostrožnosti.

Za mjesto gde će se materijal za logor prikupljati kao i gdje će partizani dolaziti po njega, odredili smo kuću Zore Kružić koja se nalazila na krajnjoj periferiji, a prema željezničkoj pruzi, odnosno logoru; tako partizani nije trebalo da ulaze u mjesto kroz koje su krstarile jake neprijateljske patrole. Partizani su po ovaj materijal i na vezu dolazili svake noći, a dosta puta su sa njima nosili materijal i aktivisti sa terena, među njima i žene.

Noću 6/7. novembra 1941, kao i obično, došla je iz logora po materijal jedna grupa od 7 do 8 partizana. Te čitave noći je padala kiša tako da partizanima do dana ruje bilo moguće da izađu iz kuće i vrate se u logor. Zaključeno je da grupa ostane u kući preko cijelog dana te da se vrati u logor slijedeće noći, jer je prelaz preko pruge bio mogućan jedino noću. Partizani su se preko cijelog dana odmarali u kući. Međutim, predvečer je iznenadno naišla jedna neprijateljska patrola od tri vojnika, koja je po kućama popisivala stanovništvo. Kako je patrola iznenadno banula u kuću, sama je bila iznenađena i zaprepašćena kad je vidjela grupu ljudi i okolo po uglovima oružje i raznu opremu. Ona se nije momentalno snašla, dočim je jedan iz grupe partizana zavikao: »K'oružju!« Partizani su zgrabili oružje i pozvali neprijatelja na predaju. Patrola se odmah predala i tako je bila razoružana i zarobljena.

U ovom momentu nalazio sam se u mjestu, radi izvršenja jednog zadatka. Jedna drugarica koja je znala gdje se nalazim dotrčala je i ispričala mi šta se dogodilo, prenevši poruku od drugova da hitno dođem u Zorinu kuću. Pohitao sam tamo i naredio da se svi odmah spreme za pokret, a da u kući ne smije da ostane nikakav trag o boravku partizana, ni o onom što se zbilo, te čim padne noć da se sa zarobljenicima krene prema logoru. Okupator je slijedećeg dana poveo istragu zbog nestanka patrole i utvrdivši do koje je kuće stigla, zaključio je da je nestala u kući Zore Kružić, pa je ovu zapalio.

Nakon nekoliko dana okupator je poduzeo veliku ofanzivu sa više strana prema Tuhobiću. Logor je bio napadnut, a borci su se jedva izvukli iz obruča. Osim toga nastala je jaka zima i pao veliki snijeg, što je umnogome otežalo održavanje ovih drugova da ne padnu neprijatelju u ruke. Tada je okupator zaveo strahovit teror, a kroz Hreljin su krstarile danju i noću jake patrole od oko 20 vojnika. Zbog oštrem zime i velikog snijega partizani se nisu mogli održati u šumi, te su se uprkos svim poteškoćama spustili u Hreljin i posakrivali po kućama. Oni su

bili iscrpljeni od umora, gladi i zime, tako da je bilo momentalno nemoguće organizovati novi logor na ovom području.

Zbog toga sam odmah, otišao na vezu u selo Lič, koja me je povezala sa logorom u Bitoraju. Tu sam se dogovorio sa rukovodstvom logora da se mi priključimo njihovom logoru. Vratio sam se odmah u Hreljin, prikupio partizane i poveo ih u logor na Bitoraj, u koji smo se uključili. Ovaj logor bio je međuvremeno napadnut, pa se preselio na planinu Viševicu. Iz Viševice smo povremeno odlazili u Hreljin, što je bilo veoma daleko, a osim toga okupator je oko mjesta postavio bodljikavu žicu. Žicu je osigurao stalnim patrolama koje su imale i pse, pa je ulaz u Hreljin bio vrlo težak. Okupator je i ovdje uveo strahoviti teror i izvršio mnogobrojna hapšenja.

Uprkos svih poteškoća mi smo sa Hreljinom imali redovite veze i koristili ga i dalje za snabdijevanje logora, kao i za mobilizaciju ljudstva. Politički i propagandni rad u Hreljinu se i dalje, iako pod težim uslovima, više-manje redovno odvijao, a rezultati su već početkom 1942. godine, naročito u rano proljeće, bili mnogo vidniji.

Josip CUCULIĆ

PRVI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U POKUPLJU

a području Pokuplja narodnooslobodilačka borba u 1941. godini nije uzela šireg zamaha. U pokupskim selima, sa isključivo hrvatskim stanovništvom (na koje je HSS vršila snažan utjecaj), pripreme za oružanu borbu vršene su ilegalno, preko malobrojnih članova KP, njihovih simpatizera i napredne omladine. Partijska ćelija postojala je samo u selu Donjoj Kupčini (imala je 4 člana: Ladislav Koren, obučarski radnik, sekretar, Franjo Mikulić Kopač, Nikola Petrčić i Tomo Mikulić Gaj daš), dok u ostalim selima do 1941. godine još nisu bile izvršene pripreme za formiranje partijskih organizacija. Pored toga i niz objektivnih teškoća sprečavao je razvoj oružane borbe, a jedan od tih je bio da je na ovom terenu, u neposrednoj blizini Zagreba, Karlovca i Siska, zapravo u trouglu koji obrazuju ovi gradovi, postojao niz manjih i većih neprijateljevih uporišta i garnizona (Jastrebarsko, Zdenčina, Desinec, Horvati, Mavračići, Domagovići, Leskovac, Buševac, Odra, Velika Gorica, Turopolje, Mraclin, Žazina, Pokupsko, Lasinja, Blatnica, Rečica, Dubranc i drugi). U kotarskom mjestu – Pisarovini jedno vrijeme tokom 1941. godine postojao je italijanski garnizon, a u Blatnici njemački. Pritisak na stanovništvo bio je veoma snažan kako od strane jakih vojničkih snaga neprijatelja, tako i od vodstva HSS i denacionalizovanog klera. Najveći dio mladih ljudi bio je otjeran u domobrane.

U ovakvim uslovima rad partijske ćelije u Donjoj Kupčini bio je veoma otežan, no on se odvijao bez prekida. Pri izvršavanju svojih zadataka članovi KP imali su snažnu podršku kod kandidata, koji su pripremani za prijem u Partiju, a kojih je 1941. bilo deset. Postojanje partijske ćelije bilo je odlučujuće kad je partijsko rukovodstvo donosilo odluku da se baš u Donjoj Kupčini stvore prve organizacije NOP-a u Pokuplju.

Radom na pripremama za ustanak kao i svim poslovima vezanim za narodnooslobodilački pokret na ovom području u 1941. godini neposredno su rukovodili Josip Kraš i Marijan Čavić.¹ Oni su donijeli i direktivu da se u Donjoj Kupčini formira prvi Narodnooslobodilački odbor. Marijan Čavić trebalo je da bude prisutan sastanku koji je sazvan radi formiranja odbora, ali je bio spriječen pa je prisustvovao Nikola Brezović Prebeg, član KP iz Karlovca (njega su Kraš i Čavić često koristili radi povezivanja pojedinih ćelija, prenošenja direktiva i si.).

Zsf formiranje Narodnooslobodilačkog odbora u Donjoj Kupčini postojali su potrebni uslovi. U ovom selu su još od 1920. godine djelovale napredne snage, a od 1926. načelo im se stavljaju komunisti Martin Stupljanac, Ivan Busija i Mijo Petrić, koji je 1937. izabran i za predsjednika općine. Narod je svesrdno pomagao rad komunista (partijska ćelija je formirana u septembru 1936. godine) i ostao je uz njih i kad je došla okupacija. Jedinstvo naroda omogućilo je komunistima da u svojoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika dobiju punu podršku i oslonac.

¹ Općinski narodnooslobodilački odbor formiran je 29. avgusta 1941. godine. Na sastanak su pozvani: Nikola Petrić, Ivan i Stjepan (Bendžo) Koren, Mijo, Franjo (Kopač) i Tomo (Gajdaš) Mikulić i Dragutin Busija. Od ovih drugova formiran je općinski NOO, koji je ujedno bio prvi odbor na području Pokuplja. (Karakteristično je da je on odmah dobio ovo ime, koje mu je ostalo kroz cijelo vrijeme rata.)

Sastanak je održan u kući Tome Mikuhća. Bila je nedelja, prije podne, dolazak pozvanih delegata bio je javan, pa su se, mnogi mještani interesirali šta se tu događa. Bilo je ljudi koji su dolazili u kuću dok je sastanak održavan, slušali su o čemu se govorilo, a sastanku su prisustvovali i svi ukućani. Osim njih, toku cijelog sastanka prisustvovala je i Marija Mikulić, koja je sudjelovala i u diskusiji. Nikome od pozvanih delegata nije padalo na um da bi bilo potrebno bilo što kriti od naroda.

Po završenom konstituiranju (za predsjednika NOO izabran je Franjo Mikulić Kopač) diskutovano je o općoj situaciji, analizirano je stanje u selu, kao i u kotaru Pisarovina. Kroz diskusiju je zaključeno da u Donjoj Kupčini postoje vanredno dobri uvjeti za razvoj NOP-a, jer je većina naroda proustaški opredijeljena, te da bi trebalo odmah prići formiranju partijskih, omladinskih i organizacija žena na području općine, a i u kotaru.

¹ Josip Kraš, član CK KPJ, rukovodio pripremama za ustanak na Kordunu, Baniji i u Gorskom kotaru. Poginuo u Karlovcu 18. oktobra 1941. Narodni heroj. Marijan Čavić, sekretar Mjesnog komiteta KP Karlovac. Uхваćen u Karlovcu u septembru 1941, odakle je prebačen u Jasenovac i ubijen u logoru. Narodni heroj.

Istovremeno je analiziran i dotadašnji rad i zaključeno da je učinjen vidan napredak u proširenju utjecaja NOP-a i na ostala sela u kotaru, jer je već u svakom postojalo po nekoliko simpatizera, na koje se u radu moglo osloniti. Nakon diskusije odbor je donio slijedeće zaključke da se:

- pristupi pripremi za formiranje omladinskih aktiva i Skoja, da se omladina (koja je u našem selu pokazala da je revolucionarno raspoložena) upozna sa zadacima NOP-a;

- napredne žene vežu uz NOP na raznim zadacima, da se pristupi njihovom organizovanju i političkom radu;

- svi aktivisti u kotaru upoznaju sa zadacima postavljenim na ovom sastanku, da se angažuju u izvršavanju zadataka koje je NOO postavio; da se proširi mreža aktivista (na sastanku smo istakli imena onih drugova iz drugih sela za koje smo bili sigurni da će raditi za NOP);

- uspostavi veza sa organizacijama NOP-a u Pisarovini, Lasinji, Pokupskom, Kupincu i Jastrebarskom;

- obezbijedi rasturanje propagandnog materijala (proglasa, letaka, radio-vijesti i dr.) u sva sela Pokuplja;

- onemogući formiranje ustaške vlasti po selima, da se narod pridobije da ne ide u ustaše i domobrane već da ostane kod svojih kuća i da se aktivira u radu za NOP;

- sprema i sakriju što veće količine hrane, kako ne bi pale neprijatelju u ruke, kao i da se pristupi sakupljanju i spremanju lijekova i ostalog sanitetskog materijala;

- pride sakupljanju oružja, municije i drugog vojnog materijala i opreme i da se sve skloni na sigurna mjesta;

- pristupi izvršavanju manjih diverzija (na TT-uređajima i linijama), rasturanju propagandnog materijala itd.

Bili smo, nakon sastanka, veoma zadovoljni donijetim odlukama, ali i svijesni težine i odgovornosti koja nas čeka pri njihovom ostvarivanju. I kod mještana smo osjetili da su bili veoma zainteresirani za ono što se rješavalo, jer čim je sastanak završen, dolazili su pojedinačno i u grupicama pitajući što smo raspravljali i što je zaključeno. Zbog ovoga smo bili posebno radosni, jer smo se ponovo uvjerali da će nam narod pružiti punu podršku. No, odmah smo osjetili da smo pogriješili što nismo veći broj ljudi uključili u odbor i tako proširili mrežu najodgovornijih aktivista; ovaj smo propust uskoro ispravili. Posebno smo zadovoljstvo osjećali zbog odluke da se odmah pristupi akcijama, u čemu se rüko nije pokolebao.

Nakon nekoliko mjeseci zaključci odbora bili su uspješno ostvareni ne samo u Donjoj Kupčini, već i u kotaru Pisarovina. Članovi NOO su uspostavili veze sa svim općinama i tamo prenosili propagandni materijal. Učvršćena je mreža aktivista – tako su u Pisarovini za NOP radili Ivan Radinić Jašo, Josip

Zganec i Tomo Mikša; u Pokupskom Imbro Kovrić Džim, Janko Antolović i dr; u Kupincu Franjo Kušević, u Jastrebarskom Ivica Lapaić itd. Odbornici su uspjeli da, uz pomoć aktivista, u nekoliko navrata rasture letke (pisane na italijanskom) među okupatorove vojnike u Pisarovini. Leci su u italijanski garnizon uneli pometnju i zbrku, jer se nije znalo odakle potiču.

Narod je davao velike količine hrane za NOP, koja je prikupljana i skrivana u selu dok je nije trebalo otpremiti partizanskim jedinicama na Kordunu, kada je sa uspjehom prebacivana preko Kupe. Prikupljanje hrane imalo je snažan politički utjecaj, jer je u toj akciji sudjelovao veliki broj ljudi i vezivao se za NOP. Postignuti su dobri rezultati i u prikupljanju i slanju na slobodnu teritoriju lijekova i drugog sanitetskog materijala, što je dobijano iz apoteke u Pisarovini, a nabavljeno i u Zagrebu i Karlovcu. Prikupljena je i veća količina oružja i otpremljena na Kordun. U novembru je organizovana i opsežna akcija za rušenje stupova i sječenje telefonskih žica, u kojoj je sudjelovalo oko 40 drugova. Razvijano je bratstvo i jedinstvo između hrvatskog stanovništva Pokuplja i srpskog sa Korduna, što je naročito došlo do izražaja u pomoći koju su Pokupci pružili Kordunu nakon zvjerskog pokolja koji su ustaše izvršile 21. decembra nad golorukim narodom.

Smatrah smo da, nakon ovih uspjeha, postoje uvjeti za formiranje partizanskog odreda u Donjoj Kupčini, jer je bilo dovoljno ljudi koji su htjeli da prime oružje i stupe u borbu. Odbor je s ovim predlogom upoznao drugove u Karlovcu, Zagrebu i Kordunu i zatražio od partijskog rukovodstva u Zagrebu da pošalje grupu drugova koja bi ispitala situaciju i pomogla pri formiranju odreda. Drugovi koji su došli iz Zagreba bili su mišljenja da za formiranje odreda još nije sazrela situacija.

U NOO su još u toku 1941. godine uključeni Tomo Grbinić i Ivan Konečić, a u početku 1942. ušli su i Franjo Pueak, Tomo Mikulić Bugar, Ivica Strnec, Mijo i Ivan Lugarec, Joža Malek i Martin Stupljanac. Iz odbora su izašli Nikola Petrčić i Dragutin Busija.

Postignuti su vidni rezultati i u radu s omladinom. Tokom 1941. godine formirana je simpatizerska grupa od 10 omladinaca, kojom je rukovodio Duro Mikulić. On je postao i sekretar skopske organizacije kada je formirana u aprilu 1942. godine.

Općinski odbor AFŽ, od sedam članova, stvoren je tek u maju 1942. godine, ali su i do tada žene veoma aktivno sudjelovale u svim akcijama koje je organizirao NOO. Predsjednik odbora postala je Marija Mikulić.

Razvoj organa narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora, u drugim selima Pokuplja nije išao uporedo s razvojem NOP-a – u formiranju odbora prilično se kasnilo, prvenstveno

zbog nepostojanja partijskih ćelija i dovoljnog broja komunista koji bi na sebe preuzeli najodgovornije zadatke. Zato su NOO stvarani tek tokom 1942. godine. U općini Pisarovina seoski narodni odbori formirani su sredinom 1942. godine (u Lučelnici u maju, Bregani u junu, Jamničkoj Gorici i Dvoranjcima u julu itd). Općinski NOO Pisarovina formiran je koncem avgusta. U Pokupskom općinski NOO takođe je formiran u avgustu, a seoski odbori u junu (u Brkiševini, Anguštanovcu i Pokupskom Cerju), julu (u Pokupskom) i avgustu (u Kruševcu). U Draganiću. je seoski odbor formiran u maju 1942, kao i Mjesni NOO u Jastrebarskom. U općini Kupinec NOO su formirani tek u 11/43. godini (sem u seluⁿ Bratini, gdje je formiran u septembru 1942), itd.

Zahvaljujući radu partijske organizacije i jednodušnosti stanovnika, Donja Kupčina je dugo vremena bila oslonac NOP-a u Pokuplju. Tako su u 1942. godini u ovom selu radila četiri seoska NOO, općinski NOO i druge organizacije, koje su do konca 1942. godine znatno ojačale i proširile svoju djelatnost na cijelo ovo područje.

Kada je u maju 1942. formiran Kotarski NOO Pisarovina (za predsjednika je izabran Martin Stupljanac), dio članova, postali su odbornici iz Donje Kupčine, a pri formiranju Kotarskog. Komiteta za kator Karlovac i Pisarovinu od šest članova trojica su bili odbornici iz Kupčine. Članovi NOO Donja Kupčina, svojim aktivnim i samoprijegornim radom za NOP, zfiuzeli su vidna mjesta i u kotarskim komitetima Jastrebarsko, Velika Gorica i Samobor, u okružnim organizacijama i kao rukovodioci u jedinicama 34. udarne divizije koja je formirana u ovim krajevima.

Tomo MffeurJC

USTANAK U DONJEM LIVANJSKOM POLJU

U Donjem livanjskom polju ljetina je 1941. godine bila ponijela kao rijetko kada, pa su stariji ljudi govorili: »Ovo je, djeco, loš znak. Spavajte jednim okom, a drugim gledajte šta će se dogoditi«. To upozorenje bilo je, međutim, suvišno, jer su »djeca« osjećala mač nad glavom i miris paljevine...

Uzalud je ponijela godina, malo ko je bio toliko hladnokrvan da spokojno gleda talasanje raži, a da u isto vrijeme ne obraća pažnju na zloslutne pucnje u susjednim selima i raskalašnu pjesmu ustaških žandarma.

Donje polje kao da je bilo prestalo disati: narod se pretvorio u oči i uši. Pred kućama i oko ognjišta govorilo se tiho, sa goveda i ovaca skinuta su zvona ih su pak, začepljena travom. Umukli su dječja vriska i smijeh omladine. Donjepoljska sela skoro nije bilo moguće prepoznati.

Ustaše su još u aprilu zaposjele žandarmerijske stanice u Čelebiću, Strupniću i Grkovcima i počele svakodnevno da patroliraju selima, da napadaju ljude, da traže oružje i prijete... A donjepoljski domaćini prenosili su jedan drugom poruku: »Čuvaj oružje, trebaće nam!«

Ipak, nije bilo moguće sačuvati svaku pušku, jer su ustaše znale ko je bio u vojsci. Zato je postojao nepisani zakon da u izvjesnim slučajevima treba predati oružje kako bi se izbjegao teror, ali u tom slučaju domaćin je bio obavezan da kupi drugu pušku. Neki su ih kupovali i više, jer je oružje prenošeno iz Dalmacije i moglo se nabaviti. Jedna puška koštala je, na primjer, od 150 do 200 dinara. Siromašniji ljudi kupovali su po jednu, a imućniji i po tri puške.

Ustaški žandarmi bih su uporni u traganju za oružjem, tako da gotovo ni jedna kuća nije bila pošteđena od premetačine, pa čak i okolni gajevi i šikare su detaljno pretraživani. Ustaše

su htjele, dakle, da nas liše oružja, jer bi, pò * njihovoj računici, obračun s golorukim narodom bio sasvim jednostavan. Međutim, narod je imao sve više oružja. U mračnim štalama i pojatama ljudi su pažljivo, kao kakvu svetinju, čistili puške i podmazivali ih, a zatim ih zavijali u tkaninu i stavljali u tajna skrovišta, zajedno sa municijom i bombama.

Sredinom juna počinje ono što smo i očekivah: hapšenja i ubijanja. Dvadesetak ustaša došlo je u Sajković. Uhapšeno je 12-nevinih ljudi i otjerano iznad Suhače, kod Livna. Svi su poubijani i bačeni u jamu, ali je trojici Donjepoljaca uspjelo da pobjegnu. Oni su došli u donjepoljska sela i upozorili ljude na to kakva ih sudbina čeka ukoliko budu mirno posmatrali zločine. Odmah, u junu, nekoliko ljudi uzeli su oružje i pošli u šumu, pod Troglavom.

Na sjevernoj strani polja, u selima Vrbici, Radanovcima, Bojmuntima, Čelebiću, Bogđašima i Bastasima, takođe je strpljivost prevršila mjeru i počelo se sve glasnije govoriti o borbi. U vrbičkoj osnovnoj školi zakazan je, u najvećoj tajnosti, sastanak viđenijih ljudi iz tih sela. Jednodušno je zaključeno da se čuva postojeće i nabavlja novo oružje. Tom prilikom napisano je pismo Glamočanima i predloženo im da zajedničkim snagama pruže otpor ustašama. Kuriri su se vratili sa odgovorom da je važno sačuvati oružje i sačekati još koji dan, da je potrebno izbjegavati neorganizovane sukobe sa ustašama – čuvati svoje ljude.

Tako je Donje livanjsko polje počelo da se budi. Ljudi su poslije nepokolebljive odluke da se bore, počeli slobodnije da dišu, da glasnije razgovaraju i osjećaju u sebi neizmjernu snagu naroda željnog slobode.

Starci su upućivali na opreznost. Neki od njih nisu očekivah ništa dobro iz pobune protiv »vlasti i države« i strepili su da se iz svega toga, što njihova djeca i unuci spremaju, ne rodi još veće zlo. Međutim, zlo nije moglo biti veće.

TRENUCI U KOJIMA ČOVJEK PREZIRE SMRT

Prva ustanička puška odjeknula je u Grkovcima 27. jula 1941. godine. Ustanici su munjevito napali žandarmeriju i veću grupu ustaša, koji su došli iz Čelebića. Pucnjava je trajala nekoliko časova, a onda su ustaše počele da bezglavo bježe u pravcu Livna. Jedna grupa je okrenula poljem, ispod Sajkovića. Njih su Sajkovljani sa nekoliko pušaka napali i razjurili. Ustanak se rasplamsao sa obje strane polja, i ispod Dinare, i ispod Staretine. Grupe ustanika stalno su se povećavale i bilo je moguće pružiti neprijatelju ozbiljniji otpor.

Na sjevernoj strani polja odmah naredne noći osnovane su dvije grupe. Jednom je komandovao Mirko Kozomara, a drugom Đorđe Jović. Ujutro su grupe već bile raspoređene od ceste kod Kulašice do vrha planine Staretine. U toku 28. jula pristizala su pojačanja iz Nuglašice, Zajaruge i Grkovaca. Ustanicima na Staretini komandovao je Miloš Tica, radnik – komunist. Na južnoj strani polja koncentrisali su se ustanici iz svih sela od Peulja do Ceprazhja. Za komandanta tog dijela fronta izabran je Marko Mrvić. Drugog dana ustanka primijećeno je nekoliko kamiona sa ustašama, koji su se kretali cestom preko Pustopolja. Naređeno je da se kolona napadne. Borba je trajala 4 časa, a čim je počeo da pada mrak – ustaše su se povukle u Livno.

Prvih dana avgusta donjepoljski ustanici učvrstili su odbrambeni front na dužini od preko 25 kilometara. Front se protezao od Vještica gore, na Dinari, do vrha Staretine. Danonoćno su ljudi bili na položaju i sa neviđenom hrabrošću izvršavali svako naređenje komandanta. Na toj dužini fronta bilo je oko 900 ustanika, osim manjih patrola i straža u selima. Ali je samo 10 odsto boraca bilo naoružano, dok su ostali nosili gvozdene vile, kose, na brzinu napravljena koplja itd. Bilo je, međutim, dosta lovačkog oružja, dvocijevki i jednocijevki, zatim starijeg oružja, kao što su, na primjer, razne kubure, kremenjače i si. Mnogi borci išli su na položaj i nenaoružani kako bi neprijatelj stekao dojam da smo mnogobrojni. U tome smo potpuno uspješni, jer su uskoro stigle vijesti da se u neprijateljevim redovima sigurno misli da ustaničke snage broje oko 5000 naoružanih boraca. I taj broj su oni uvijek upoređivali sa brojem ustaša i tražili pojačanje od svoje komande u Livnu, pa smo neko vrijeme bili prisiljeni da se suprotstavljamo i snazi od oko 300 ustaša, naoružanih teškim i lakim mitraljezima, a imali su i dva brdska topa i jedna oklopna kola. Tako je nepuna dva mjeseca na naše položaje ispaljeno oko 2000 topovskih granata, od kojih je većinom stradalo stanovništvo i kuće u selima.

Ustanici su sve više htjeli na pravu, dobro organizovanu i disciplinovanu vojsku. Nije prošlo dugo vremena od prvog ustaničkog pucnja, a donjepoljski borci bili su razvrstani u čete, vodove i desetine. Svaki čovjek znao je svoju dužnost i besprijeekorno je izvršavao. I naoružanje smo poboljšali: dobili smo nekoliko puškomitraljeza i dovoljno municije. Ustanici tada više nisu čekali da budu napadnuti, pa da se brane. U svakodnevnim borbama stečeno je iskustvo i vjera u svoje snage, pa su vršeni vrlo uspješni kontranapadi. Zbog toga je strah uhvatio ne samo one ustaše sa kojima smo se tukli već i njihove glavešine u Livnu, do kojih je jedva dopirala tutnjava bombi i topova iz Donjeg polja.

»Za sada neka samo ne spavaju u miru, ali doći ćemo mi njima ubrzo na 'dobro jutro', ne samo u Livno nego i u Zagreb« – govorili su borci radujući se vijestima da u Livnu vlada strah i paniKa.

Ustaše su osjetile da se centar ustanka nalazi pod Troglavom, u Sajkoviću, Gubinu, Provu i Ceprazlijama, pa su se njihovi napadi sve više koncentrisali baš na taj sektor. Ustaše su, takođe, znale da se na Vještica gori nalazi jaka grupa ustanika iz Dalmacije i da su Donjepoljci već imali redovne kontakte sa tom grupom. Zato su preduzimale sve što im je bilo moguće da bi onemogućavale tu saradnju.

Dobro se sjećam jednog od mnogobrojnih pokušaja ustaša da razbiju položaj ustanika, koji se protezao od Kisine ulice u Ceprazlijama do Velikog Sokolca.

Bio je 18. avgust, vreo ljetni dan. Snažna artiljerijska vatra u priepodnevnom časovima upozoravala nas je da bi moglo doći do napada. Borci su, međutim, mirovali u zaklonima i šalili su se na račun ustaških topova, pazeći budno na ustaške položaje koji su se nalazili duž Graniča ulice, na Poljanicama, Marčetine vijencu i Samaru, na Dinari.

Oko 14 časova topovi su zanimali, -a po krošnjama stabala i zidovima osuli su mitraljeski rafali. Začuo se i zvuk motora blindiranih kola.

– Junaci, gađajte dobro, čuvajte municiju! – čuo se glas Marka Mrvića.

listale su se sve više približavale. Ali naše je oružje ćutalo. Nastojali smo da dobro iskoristimo svaki metak. Na isturenim tačkama našeg položaja nalazili su se borci naoružani kopljima, vilama ih običnim tojagama. Računali smo: nema koristi od hladnog oružja ako borci nisu što bliže neprijatelju.

Onda je došao trenutak da »progovore« i ustaničke puške. Više se nije mogla čuti komanda, rafali ustaških mitraljeza nisu prestajali. Neprijatelj se toliko približio da su počele padati i ručne bombe. Teški mitraljez iz bornih kola sipao je smrtonosnu vatru, a ustanici nisu imali sredstva da se bore protiv čeličnog oklopa. Municije je ponestajalo i nastupio je trenutak kada su borci počeli tražiti bolje, sigurnije zaklone. Uzaludna je bila komanda, jer se ništa nije čulo osim neprekidne pucnjave. Ustanici su počeli uzmicati, metar po metar. Ustaše su bile brojno daleko nadmoćnije, a naročito u pogledu naoružanja.

Poslije nekoliko kilometara povlačenja izgledalo je da drugo ništa ne preostaje nego se treba dokopati šume pod Troglavom. A žene, djeca, starci, šta će s njima biti? Iz nekoliko kuća u Ceprazlijama – visoko se uzdizao crni dim, od čega je užareno nebo, činilo se, postalo još toplije.

– Juriš! – viknuo je neko.

— Juriš! Branimo svoje — prolomilo se iz stotine grla.

Tada su nastupili trenuci, koje čovjek ne može opisati, trenuci u kojima čovjek prezire smrt, kada ljude tako ponese želja za pobjedom da nema snage koja ih može zaustaviti. Čim su ustanici napustili zaklone i uz povike »juriš« potrčali na cijevi ustaških mitraljeza, puščana i mitraljeska paljba najedamput je prestala. Na avgustovskom suncu sijale su se oštre kose i;gvozdene vile, bajoneti, privezani na vrhu kočeva ...

Ustaše je uhvatio takav strah, da su jednostavno prestale da pucaju i dale se u paničan bijeg.

Dinara je odjekivala od glasnih povika Donjepoljaca. Začula se i pjesma. Borna kola nešto su zaostala, valjda nije bilo zgodnog mjesta da se okrenu, pa ih ustanici umalo nisu zaplijenili.

Iz desetine krovova sukljao je dim i plamen. Selo se smaglilo. Ljudi jedva uspijevaju da se međusobno prepoznaju. Miriše barut, zapaljeno žito i vuna. Jauču starci i žene. Plachu djeca, čuje se stravična rika goveđi u zapaljenim štalama...

Pobjeda je skupo plaćena. Poginulo je nekoliko ustanika, a nekoliko ih je ranjeno. Ah ni ustašama nije bilo lako," jer se više nisu usuđivale da protiv ustanika stupe u ozbiljnije okršaje. I kao da se njihova uloga od tog dana svela na to da spriječe ustanike da ne prodru dalje, prema Livnu. Za njih je »donjepoljska država« postala neosvojiva. Bijesno su gledali crvenu zastavu, koja se od prvih dana ustanka zavijorila na krovu sajkovačke škole. (U školi je nađena trobojna zastava pa je bijeli i plavi dio odrezan, a crveni učvršćen na drvo i dignut na krov.) Zastava se vidjela daleko okolo.

— Vidite li da Donje polje ima vezu sa Rusijom — govorile su ustaše kada se kao krv crvena zastava ugledala na krovu sajkovačke škole.

DALMATINCI SU OSVOJILI SIMPATIJE BOBACA

Za dalji razvoj ustanka imalo je velikog značaja povezivanje sa dalmatinskim drugovima. Krajem avgusta u Donje polje je došlo 11 Šibenčana — komunista. Svi su bili Hrvati, pa je među donjepoljskim borcima bilo i takvih koji su sa nepovjerenjem gledali na te mladiće.

— Ljudi, da ovo nisu Pavehćevi špijuni? — Saputalo se na položaju. — Šta ga znaš, može svašta biti. Vide ustaše da s nama ne ide lako, pa okrenule u špijunažu.

— Kakvi špijuni — to su ti pravi pravcati komunisti — objašnjavali su im razboritiji. — Jeste li čuli kako vezu o Rusiji, o komunizmu, mozak da čovjeku stane.

Poslije nekoliko borbi, međutim, nepovjerenja je nestalo. I mladi Dalmatinci osvojili su simpatije boraca. Šibeničani su se, naime, u svim okršajima hrabro ponijeli pokazujući nam kako treba ratovati. Zavoljeli su ih svi stanovnici Donjeg polja. Na svakom mjestu, na kome su se nalazili, unosili su vedro raspoloženje, smijeh i pjesmu. A u tome su prednjačili Miro Višić i Jere Belamarić.

Drugovi iz Dalmacije, po njihovoj želji, raspoređeni su po selima – u svaku ustaničku četu po jedan. Nakon kratkog vremena oni su postali politički rukovodioci tih četa. Iskorišćavali su svaku priliku da nešto kažu o suštini oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, o Komunističkoj partiji itd. I danas se čovjek mora oduševiti načinom na koji su Donjopoljci, bez trunke kolebanja i neodlučnosti, prihvatili ciljeve revolucije i Komunističku partiju kao rukovodeću snagu u borbi za slobodu iako Partija do tada u tom kraju nije imala jačeg uticaja. To u izvjesnoj mjeri potvrđuje činjenica da iz tih sela gotovo niko nije otišao u četnike kao i odnos ustanika i čitavog stanovništva tog kraja prema jedanaestorici dalmatinskih komunista. Za-njih je, na primjer, uvijek ostavljan najbolji zalogaj, najljepše čarape, najudobnija postelja. So je, recimo, u Donjem polju bila dragocjenost, ali su domaćice redovno našle po kóje zrno za »naše komesare i školare«. Djevojke su se utrkivale u tome koja će od njih da izveze činove Šibenčanima ili; da im daruje maramu. A na položaju su ih ustanici silom tjerali u najsigurnije zaklone.

– Ko će nam politiku voditi ako vas, nedajbože, kugla potrefi. Za nas je manja šteta, ima nas hiljade jednakih.

Ubrzo je uspostavljena veza i sa Ivanom Bračuljem, koji i e komandovao ustanicima na Vještića gori, a jednog dana u Donje polje stigao je i Vice Buljan, organizator ustanka u Sinjskoj krajini. Donjem polju pritekla je, takođe, u pomoć i jedna četa Grahovljana, kojom je komandovao Jovo Gašić. Stizale su dobre vijesti i iz Glamočkog kraja. Na Cincaru je, početkom oktobra, formiran Cincarski odred; ustanak se rasplamsavao na sve strane. Nismo, dakle, bili sami. ..

DOSTA MESA, ALI MALO HLJEBA

Od prvog dana ustanka snabdijevanje boraca hranom teklo je uredno. Kuhana su samo dva obroka dnevno. Hljeba je, dođuše, bilo malo, žito su žene mljele u smjenama, i to danonoćno, pomoću ručnog žrvnja. Zato se često događalo da borac dobije i kilogram mesa, a samo nekoliko zalogaja hljeba. Čete i vodovi imali su ekonomu i kuhare. Posebne komisije, od tri člana, koje su postojale u svakom selu, određivale su koliko koje domaćin-

stvo treba da da mesa, brašna i ostalih prehrambenih artikala, Svak je izvršavao svoje obaveze bez pogovora. I sve se moglo dogoditi — ah borci su morali dobiti hranu da bi jeli na vreme, osim u onim slučajevima kada se borba nije mogla prekinuti. U selima su najprije potrijebljene kokoši, jer u slučaju povlačenja one bi ostale, dok je ovce i goveda bilo moguće tjerati u šumu.

Ali zalihe hrane sve su više iscrpljivane, a o novoj ljetini malo je ko mogao da se brine. Stotine porodica ostalo je bez krova nad glavom, bez zrna žita i odjeće, jer su ustaše palile i pljačkale sve do čega su stigle. Na području Donjeg polja crnjelo se stotine zgarišta. Bilo je potrebno osigurati ishranu i smještaj za nekoliko stotina nezbrinute djece, žena i iznemoglih staraca. A takvih je bilo svakim danom sve više. Ustaše su u svom bijesu, nemoćne da slome ustanak, ubijale i bacale u jame nedužne ljude; tako da su poubijale i bacile u jame više stotina stanovnika Donjeg polja. Poznati su zločini u Celebičkoj župi, kao i masovna ubijanja Srba u Gornjim i Donjim Rušinama, zatim u Lištanima i Čepazlijama.

USTANAK JE BIO SVE ORGANIZOVANIJI

Žita donjepoljska bila su požutjela, a teško klasje čekalo je kosu i srp.

— Iskapaće zrnje, jedra godina, hajde da se ovo skupi u hambare — predloženo je u ustaničkoj komandi.

Odmah je organizovana žetva, a nešto kasnije i vršidba. Ništa nije smjelo propasti. Zima je dolazila, a trebalo je ratovati. Zato niko nije pitao čija je njiva, već se gledalo samo na to da li je žito zrelo. Nije bila rijetkost vidjeti kosca sa karabinom preko leđa. Organizacija sakupljanja ljetine bila je odlična: sve je teklo onako kako je bilo predviđeno, a da ustanički položaji nisu slabili.

Ustaše su preko dana stalno gađale stanovništvo na njivama, pa je na ugroženom području žetva obavljana noću. Inače, preko noći, u svim zaseocima stražu su držali mladići i djevojke. Straža je držana po utvrđenom rasporedu, kojeg se strogo pridržavao svaki onaj koji je bio na spisku. Istovremeno, kroz svako selo danonoćno su krstarile patrole boraca, koje su provjeravale budnost straža i pazile na red u selu. Organizovana je, takođe, i obavještajna služba, koja je efikasno pratila razvoj događaja na neprijateljskoj strani, kao i utjecaj četničke propagande na ustaničkom području. Kurirska služba redovno je funkcionisala između ustaničkih jedinica pod Staretinom i onih pod Dinarom.

Ustanak je, dakle, dobijao sve više forme organizovane borbe, a ustaničke grupe svojstva pravih vojnih jedinica, sposobnih za složenije i teže borbe. Istovremeno cjelokupni život i rad u selima prilagođeni su potrebama borbe.

U septembru je izabran i narodni sud, koji su sačinjavala trojica sudija. U selima su činjeni sitniji prekršaji i sudije su imale pune ruke posla. Sud je mogao izricati sve kazne, pa čak i smrtnu. Sjećamo se, na primjer, suđenja jednom Donjepoljcu, koji je na svoju ruku, bez ičijeg znanja, otišao u Livno i donio svojoj kući nekoliko desetina kilograma brašna.

— Znaš li ti, crni kukavče, da nam brukaš borbu — korio ga je predsjedavajući.

— Nije to nikakva bruka, slavni sude, — branio se optuženi — ako sam donio malo brašna iz Livna nisam se upisao ni u ustaše niti u četnike.

— Nismo ti mi svijetlili kuda si išao i šta si radio. Ali znamo da si bacio ljagu na Donje polje. Sta će reći neprijatelj? Pomriješ od gladi ustanici — to će reći. Ti jedeš neprijatelj eva brašno, a ne boh te glava za ugled naše borbe.

I sud mu je jednoglasno presudio najtežu kaznu. .. Danas je, možda, teško razumjeti takvu odluku suda, ali narod u Donjem polju, primio je tu presudu potpuno mirno, uvjeren i njenu opravdanost. Međutim, na intervenciju ustaničke komande, sud je ponovo razmatrao taj slučaj i optuženom je poklonio život, jer je, u stvari, bio pošten čovjek. Novom presudom određeno je da mu se oduzme i za vojsku zakolje dvoje goveđi i nekoliko koza.

U drugom, opet, slučaju krivac je otišao u šumu pod Troglavom i sasjekao bez odobrenja 30 jelića. Pravio je nekakve kace i bila mu je potrebna duga. Ubrzo se našao pred narodnim sudom i još brže je donesena odluka: oduzima mu se 14 jaraca četvrtaka za potrebe vojske, a poslije klanja mogu mu se samo kože vratiti.

— Kriv sam, drugovi, jedite jarčevinu, a zadržite i kože, borcima mogu zatrebati — rekao je šumokradica kada su mu, u smislu odluke suda, ponuđene kože.

U toku poslednjih dana novembra u svim ustaničkim selima izabrani su i prvi narodnooslobodilački odbori. Odbore je sačinjavalo po 5 najistaknutijih drugova. Izbori su imah besprijekorno demokratski karakter, što je ostavljalo snažan utisak na narod, svjestan da narodnooslobodilački odbori predstavljaju prve tekovine njegove teške borbe. Odbori su, pored funkcija vlasti, radili i niz drugih poslova. Tako su, na primjer, odmah '

poslije izbora prestale da rade seoske komisije za razrez mesa i žita, a narodnooslobodilački odbori preuzeli su na sebe dužnost snabdijevanja ustaničkih četa hranom. Oni su se, takođe, brinuli za smještaj i ishranu porodica čije su kuće bile popaljene, ili su im odrasli i zdravi ukućani poubijani; sakupljali su odjeću i obuću za vojsku; mirili zavađene komšije i izvršavali niz drugih, zadataka, tako da su ovi prvi donjepoljski organi narodne vlasti praktički bili u neprekidnom, zasjedanju.

Tim je »donjepoljska republika« dobila jednu od najvažnijih institucija, neophodnu za normalno razvijanje narodnooslobodilačke borbe, kao i za normalan život i rad u selima.

TAKTIZIRANJE OKUPATORA

Ustanički front od Staretime do Vještica gore bio je, tako reći, neprobojan 53 dana – od 27. jula do 20. septembra. Ustaše su uzaludno pokušavale da »ugase vatru« u Donjem polju, koja je munjevito zahvatila mnoga nova sela i krajeve. Neprijatelj je, naposljetku, izgubio nadu u to da bilo kakva vojna sila može uništiti svenarodni otpor. Uvjeren u to da ustanici, u neprekidnim okršajima, postaju sve jači i samopouzdaniji, okupator je počeo da taktizira, kako bi, na tih način, razoružao Donjepoljce.

U to vrijeme dobijali smo obavještenja da u Livno stižu snažni vojni potencijali Italijana, da se izgrađuju kasarne, kopaju rovovi i zidaju bunker. Ustaše su, valjda, odmah upozorile okupatorsku vojsku na ustanak u Donjem polju i na njegovu snagu, pa su Italijani užurbano pripremali odbranu Livna.

Italijani su, međutim, pokušali da »navrate vodu na svoj mlin« pa su počeli da sprečavaju pokolj i da se predstavljaju kao aktivni zaštitnici Srba u livanjskom kraju. Polovinom septembra i italijanska komanda predlaže pregovore sa ustanicima za uspostavljanje primirja. Nakon razmatranja ovog italijanskog predloga ustanička komanda se složila da na pregovore treba poći. Razloga za ovakvu odluku ustaničke komande bilo je mnogo. Jesen je bila na pragu, ljetina nesakupljena, sjetva nepripremljena. Glad je već počela da prijeti. Zatim, bilo je malo vjerovatno da bi ustanički front izdržao zajednički pritisak ustaša i Talijana. Predah bi, dakle, dobro došao.

Pregovori su održani u Ceprazlijama, između ustaničkog i neprijateljskog položaja. Italijani su pokušali da se i ovdje pokažu kao zaštitnici srpskog življa te su predložili; da se front rasformira, ustanici odlože oružje i da svaki ide svojoj kući. Za bezbjednost su odgovorne italijanske jedinice. Ustanička delegacija naivno je povjerovala da će Italijani uspostaviti mir i

bezbjednost pa su se složili da će front rasformirati, ali pod uslovom da ustaške jedinice ne smiju zalaziti u srpska sela. Italijani su prihvatili ove uslove jer je njima bilo najvažnije razbiti kompaktnost ustanika, povući ih sa položaja kućama, stvoriti u njima osjećaj izvjesne sigurnosti. Tako su ustanici, nakon 53 dana provedenih danonoćno na položaju, počeli da se vraćaju svojim kućama i da žive nekom vrstom kasarnskog života. Privremeno držanje italijanske vojske imalo je utjecaja na raspoloženje pojedinih naših ljudi. Kolebanja su se zapažala, uglavnom, kod po godinama starijih boraca, koji su smatrali da italijani nemaju nikakvih zlih namjera, pa su predlagali da treba ići kući i obrađivati zemlju. »Ako zaprijeti nova opasnost – oružje je tu, ponovo ćemo se braniti« – govorkali su kolebljivci. I u ustaničkoj komandi bilo je različitih mišljenja, pa je bilo neophodno da se o novonastaloj situaciji obavijesti više rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe i zatraže uputstva. Odlučeno je da se Miro Višić, sa još nekoliko drugova, uputi u Drvar radi konsultovanja.

Iz Drvara, međutim, nisu dobijena nikakva »iznenađujuća uputstva«. Naređeno je, naime, da se ne smije dozvoiti rasipanje ustaničkih jedinica. Ogromna većina ustanika oduševljeno je prihvatila te savjete, kao i predloge o reorganizaciji vodova i četa, o izgradnji baraka u šumi pod Troglavom, kao i predlog da se pripremaju i izvode napadi na neprijateljeva uporišta.

U šumi, pod Troglavom, našlo se preko 200 naoružanih boraca. Oni su bili podijeljeni u čete i vodove. Zatim su svi ustanici položili zakletvu da će se hrabro boriti protiv okupatora i domaćih izdajnika do konačnog oslobođenja zemlje.

Na sjevernoj strani polja učinjeno je to isto, što je, u stvari, bio i definitivni udarac četničkoj propagandi, usmjerenoj na razbijanje oslobodilačkog pokreta u donjepoljskim selima.

Baš u vrijeme najupornijih pokušaja četnika da u privremenom zatišju u Donjem polju nešto učine, pod Troglavom je osnovana – prva partijska ćelija. Njeni prvi članovi bili su Vojislav Ivetić, Košta i Vaso Pajčin, Jovo Rosić, Jovo Radić i Đorđa Marijan.

Četnici su brzo uvidjeli da tok događaja u Sajkoviću, Vrbici, Gubinu, Radanovcima i ostalim ustaničkim selima – nije moguće zaustaviti i skrenuti ga u drugom pravcu. Tako su ustanici »stekli« još jednog opasnog neprijatelja. Ipak, to nije smetalo pokretljivim ustaničkim četama da organizuju uspjele napade u okolini Sinja, u livanjskoj i glamočkoj kothni, na planinskim prevojima i drumovima.

Jovo ROSIĆ, Miloš KONJIKUŠIĆ i Bordo JOVIĆ

IZ RASINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

PRVO NAORUŽANJE ODREDA

Posle bombardovanja Kruševca 6. aprila 1941. godine — seća se Božidar Stanković Popče — moj otac, inače sveštenik, doneo je odluku da se sklonimo u obližnje selo Makrešane. Mislio sam da smo mi bežimo i bilo mi je krivo pri pomisli da će naš ljudi smatrati kukavicama, jer sam kao skojevac želeo da se priključim odbrani grada. Iznenadio sam se velikoj koloni ljudi, žena i dece koji su bežali iz Kruševca, praćeni požarom iz »Obilićeva«.

U Makrešanima smo se smestili u kući popa Dragoslava, gde se pričalo samo o ratu. Sutradan, 7. aprila, došli su neki ljudi kod crkve i pričali da naša vojska napreduje u Bugarskoj i Albaniji, pa je među nama zavladao veliko raspoloženje. Ljubi Petroviću, mladiću koji je stanovao u blizini popove kuće, govorio sam da će na Nemce odmah napasti i Crvena armija, čemu se Ljuba mnogo obradovao. Kad smo u daljem razgovoru konstatovali da nema ni jednog našeg aviona u vazduhu da spreči nemačke avione, Ljuba je naivno odgovorio: »Sigurno bombarduju Berlin i Sofiju!«.

Nekoliko dana kasnije, sedeći u Ljubinoj kući planirah smo kako da se priključimo vojsci kao dobrovoljci. Kiša i sneg padali su bez prestanka, pa je u sobi bilo više nego prijatno kad u kuhinju banu čovek u uniformi, sav zamazan od blata i počeo da plače kao dete. Bio je to Ljubin stric Branko Petrović, seljak iz Makrešana. »Propade naša zemlja. Nemci će sutra ući u Kruševac. Jedva sam pobegao da me ne zarobe. Ni pušku nisam opalio, a rat je već završen!« — govorio je čika Branko kroz suze. Gledali smo ga zabezeknuto. Otkud ovde Nemci kad naši »tek što nisu ušli u Sofiju«? Kad se smirio, Branko nam je

ispričao da je lično video Nemce na tenkovima i veruje da će oni već sutra biti u Kruševu, što se i obistinilo.

Sutradan stigoše u Makrešane neki seljaci i ispričaše da je Kruševac pun Nemaca, ali »ne diraju civile«, pa zamolih oca da odem u Kruševac, čemu se on odlučno suprotstavi. Oko 11 sati stiže u crkvenu portu jedan naš oficir sa 7 vojnika, naoružanih puškama. Pomislili smo da je to prethodnica neke voće jedinice, koja će napasti Nemce, ali se u to brzo razuverismo. Oficir nam reče da vojska svuda baca oružje, da se stariji oficiri, sa čitavim plikovima predaju Nemcima, a da se on, kada ja komandant njegovog (konjičkog) puka naredio kod Deligrada da se predaju Nemcima, odvojio sa ovih 7 vojnika. »Konjima smo pregazili Južnu Moravu i preko sela Ljubeša i Velikog Si-ljegovca došli do Goglova. Tu smo konje predali seljacima« – priča oficir. Iz Goglova su pošli prema Zapadnoj Moravi, računajući da će se usput priključiti nekoj jedinici koja odstupa prema Kraljevu i Čačku. Vest da su Nemci u Kruševu ih je porazila. U uniformama ne mogu dalje da je probiju, pa su svratili ovde. »Posudite nam seljačka odela da bi kamuflirani mogli dalje da tražimo našu vojsku« – obrati nam se oficir s molbom u kojoj je bilo čvrste rešenosti da se ne predaju Nemcima.

Seljačka odela kod popa nije bilo, a naći ih za jedno poslepodne – bilo je nemoguće. »Osim da neko ode u Kruševac i kod nekog abadžije kupi odela, ali i za to treba novac« – predloži moj otac. Oficir izvadi štos novčanica tvrdeći da vojnici imaju pune torbice hiljadarki. Nudio je novac onome koji so prihvata da ode u Kruševac, ah su Makrešani odbijah da učine takvu uslugu. Zamolio sam oca da idem ja, štb oficir jedva dočeka: »On je mlad, vidi se da nije bio vojnik; njega Nemci neće dirati«, počeo da nagovara oca. Odmah sam počeo obrazlagati svoj plan: da ću Rasinu pregaziti kod jaza, da ću odela kupovati po jedan, najviše dva para i da ću sve ostavljati kod kuće u Novom naselju. »Pošto kupim svih osam pari, onda ću preko Rasine doći u Makrešane« – zaključio sam samouvereno, što se svima svidelo, pa i pop dade pristanak.

Stigavši u Kruševac svratio sam u abadžijsku radnju moga druga iz detinjstva Miloja Cvetanovića. Pristao je bez ikakvog kolebanja da mi da svih 8 pari odela, koja sam upakovana po dva para prenosio u Novo naselje. U tom prenošenju paketa sreo sam Paju Stoilovića, kome sam sve ispričao. Paja mi je rekao da je direktiva KPJ da se skuplja oružje i da će Partija nastaviti borbu protiv Nemaca. Dao mi je proglas CK da ga pročitam i dam dalje na čitanje.

Odela, preneti od Cvetanovića u Novo naselje, natrpao sam u džak i pošao za Makrešane, razmišljajući o onome što mi

je rekao Raja. Šta će vojnici raditi s puškama kad se obuku u seljačka odela, iskrсну mi pitanje na koje odmah zatražih odgovor. Puške će ostaviti, a ja ću ih uzeti i o tome izvestiti drugove. Učiniću nešto što Partija naređuje. Ali kako ću to objasniti ocu i pop Dragoslavu? Zanet ovakvim mislima, došao sam do Rasine. Reka je nabujala od kiše pa je nisam mogao pregaziti. Moram, ići preko mosta, a na njemu stoji nemački stražar. Sa proglasom OK u džepu i punim džakom na leđima bilo je riskantno. Oficir će mi možda i dati puške ako na vreme odnesem odela, zato pioram da reskiram. Krenuo sam prema mostu, gledajući u stražara. koji nikog od prolaznika nije dirao. Kad sam mu se približio,, on mi je okrenuo leđa i ne obraćajući pažnju na moj džak. Noge su mi klecale, a znoj curio niz leđa. A kad sam prešao na drugu stranu mosta i sam neznam kako sam stigao do Makrešanske crkve.

Svi su mi se obradovali. Oficir je odmah naredio vojnicima da se presvuku, a kad je to učinjeno on se obrati pop Dragoslavu: šta će sa puškama, jer dalje ne može^{la} ih nosi. »Zadržaću. kod sebe samo pištolj, a puške nek ostanu kod vas« — reče odlučno. Otac i pop Dragoslav počеше da odvrćaju oficira od ove odluke smatrajući da će bolje biti ako ih vojnici ponesu do Morave i tamo bace, zbog čega sam se umešao u razgovor. »Neka puške ostanu, ja ću ih' skloniti do vašeg povratka« — s čime se oficir rado složio. Moj otac je bio uporan da puške ne ostanu, ali. se pop Dragoslav ipak složi da prihvatimo puške, skrenuvši mi pažnju da o tome nikom ne pričam. I tako, predavši nam 7 pušaka, 2 bombe i 400 metaka, oficir sa vojnicima (preobučenim u seljačka odela) krenu u pravcu Zapadne Morave. A kad je pala noć, Ljuba Petrović i ja preneli smo oružje u Stara lojza. i zakopali u jednoj suvoj kolibi.

Vratio sam se u Kruševae i o svemu obavestio partijsku, organizaciju preko Mike Radovića. Početak okupacije bio je težak. Škole nisu radile, pa ni organizacija SKOJ-a gimnazije,, čiji sam đak i ja bio. Mesni komitet je izvršio reorganizaciju. SKOJ-a i grad podelio na 4 rejona, čime su stvoreni zajednički aktivni skojevaca đaka i radnika. Ja sam pripadao grupi Novog: naselja. Naš rad se sastojao u kolektivnom čitanju naprednih, knjiga i proradi -materijala koji smo dobijali od Mike Radovića. U kuću mojih roditelja nastanila su se dva Nemca iz SS jedinice. Kako je otac više vremena provodio u Makrešanu, bio sam potpuno slobodan u kući. Majka se nije mešala ni u šta. U suterenu, koji nam je služio kao kuhinja, namestio sam veliki sto, a preko njega razapeo mrežu za stoni tenis. Ovaj suteran bio je idealno mesto za sastanke. Kad bi Nemci prolazili dvorištem,, čuli bi samo lupu loptice za stoni tenis. Čim bi Nemci otišli, mi bismo nastavili sa čitanjem i diskutovali o našim daljim zada-

cima. Čim bi skuvala ručak, majka bi otišla u sobu, tako da smo celo posle podne bili nekontrolisani. Tako je to trajalo sve do 22 juna, kad su Nemci napali SSSR.

Miku Radovića viđao sam svakog dana, govoreći mu da puške koje sam zakopao u Makrešanu treba da se prebace na drugo mesto. On mi je stalno ponavljao da budem strpljiv i da drugovi iz Partije znaju šta rade. 5. jula Mika mi reče da su drugovi rešili da puške prebacim u Kruševac, a pošto ja to ne mogu sam poći će i on sa skojevcem Zivoradom Paunovićem i još jednim članom KPJ. Posle nekoliko dana Mika je došao kod mene i rekao mi da odem na igralište fudbalskog kluba »Car Lazar« gde ću se preko Stanoja, čuvara igrališta, povezati sa jednim drugom koji dolazi u ime komiteta. Stanoja sam poznavao kao tiha čoveka, koji je kuburio da ishrani sebe i porodicu; njegova žena je čistila fudbalerima cipele a on je preko leta prodavao kuvane kukuruze, da bi zaradio koji dinar. Sada saznajem da je taj isti Stanoje revolucionar i da drugovi iz Partije imaju u njega puno poverenje.

Tog poslepodneva našli smo se sva trojica na igralištu, koje je u to vreme uvek bilo puno ljudi i omladinaca koji su igrati tupač i kartah se u novac, pa nismo bili sumnjivi. Kad sam pitao Stanoja za druga koga tražim (od Mike sam saznao da je pitomac iz »Obilićeva), odgovorio mi je da treba još da pričekam. Kad je mrak potpuno pao, Stanoje odvede Radovića, Paunovića i mene na tavan svoje kućice i reče da pričekamo dok ne odu svi sa igrališta pa će dovesti druga koga tražimo. »Sati su prolazili ali nikoga nije bilo. Pred policijski čas pope se Stanoje kod nas i reče da idemo kući »pošto drug verovatno neće ni doći«. Kući nismo smeli ići: ja sam rekao majci da ću ići u Makrešane, što je i Paunović rekao svojim; Mika je saopštio ocu i majci da će ići kod Radomira Jakovljevića u Lomnicu. Sta da radimo? Kod Stanoja nema mesta jer je imao samo jednu sobicu u kojoj spavaju žena i troje dece. Reših smo da prenoćimo na tavanu. Na sebi smo imali samo letnje košulje i pantalone, a noć je bila hladna. Legli smo na neke pocepane fudbalske mreže i zaspah. Probudili smo se drhteći, pa je Paunović predložio da se pokrijemo mrežama, ali *nas to nije zgrejalo* pa smo jedva čekali da svane.

Kad je svanulo bili smo bleđi i neispavani, a uz to i razočarani što nije došao drug koga smo čekali. Otišao sam svojim kućama, a poslepodne dođe Mika kod mene kući i reče da je rešeno da puške ostanu na mestu gde se sada nalaze. (Kasnije sam saznao da su drugovi sumnjali da imam te puške, smatrajući da je to »samo hvalisanje jednog gimnazijalca«).

20. jula Mika mi dade zadatak da proverim u svojoj skojevskoj grupi ko hoće da ide u partizane. Javilo se nas pet:

2ivorad Paunović, Božidar Obradović, Mija Leka, Ljubiša Veselinović Doka i ja. Već 21. jula Mika nam reče da možemo odmah krenuti u partizane, a zbornu mesto za polazak je fudbalsko igralište, u prvi mrak. Još ranije sam nabavio vojničke cokule, ali na sebi sam imao samo belo buretsko odelo, kao i Paunović; ostali su bili bolje obučeni. Kod kuće sam našao samo kobasice i poneo ih, a Paunović je poneo dva hleba. U zakazani čas, pred mrak, našli smo se na igralištu gde mi je prišao Branko Perišić, koga sam samo iz viđenja poznao, i bez okolišenja rekao da nam je on vođa grupe za odlazak u partizane.

Pošli smo u pravcu sela Jasike (severno od Kruševca). Išli smo po dvojica, glasno pričali i smejali se da ne bismo izazvali sumnju. U mrak smo došli blizu mosta na Moravi, gde nas je presreo Vojkan i rekao da se sklonimo u kukuruze. Posle kraćeg govora sa Vesićem Branko Perišić se vratio u Kruševac. U kukuruzištu sam video još puno poznatih drugova. Dugo smo čekali, a na pitanja zašto čekamo, niko nije znao da odgovori. Oko 20 časova čuli smo zvižduk sa Morave, gde se uputiše nekolicina iz naše grupe i malo zatim dođoše s trojicom novajlija, od kojih su dvojica bili naoružani, a jedan je nosio torbu. Bio je to Milutin Jevtić iz Kukljina, moj školski drug, koji mi reče da je TI torbi municija. Malo zatim šapatom narediše da krećemo.

Išli smo kroz njive između Zapadne Morave i Rasine. Teren mi je bio poznat, jer sam kao dečak tu često prolazio. Izbijamo na prugu između sela Dedine i Makrešana. Zainteresovao sam se za putovođu, krenuo čelu kolone gde sam prepoznao Milana Karavudu iz Dedine, koji me upozori da ga ne oslovljavam po imenu. Pregazili smo Rasinu, prešli drum i našli se više Dedinskog polja. Jedina naša »žrtva« na ovom putu bio je jedan od dva hleba kojeg je Paunović ispustio u Rasinu, pa smo ga i grdili i smejali mu se. U Dedinskom polju našli smo drugu grupu drugova, mahom su bili pitomci iz »Obilićeva«. Naišla je i treća grupa, kojima je zbornu mesto bilo često u Lazarici. Neko reče da se među nama nalazi i komandant odreda. Odmah sam prepoznao Mihajla Živića, vazduhoplovnog kapetana, rodnom iz Dedine, koji nam je samo kratko saopštio da krenemo za putovođom. Došli smo do kose Belović, koja se pruža više sela Tekije i Dedine i zastali kod jedne kolibe.

Svitalo je. Bili smo umorni pa smo odmah polegali. Na stražu nisam ni mislio, niti sam pak smatrao da nam je to potrebno. Tek kad sam se probudio, primetio sam da neki drugovi odlaze ka ivici šume, odakle se ubrzo drugi vraćaju. Rekli su mi da su bili na straži. Kad smo se probudili, rečeno nam je da svu hranu koju imamo ostavimo u kolibi. Tražio sam komandanta Živića, ali njega nije bilo među nama. Sva naređenja u ovom prvom logoru izdavao je čovek srednjeg rasta, živih očiju

i energičnih pokreta. Drugovi su ga oslovljavali sa Miloje. Pričali su mi da je kao komunista bio zatvaran pa čak i proterivan iz Kruševca. Bio je to Miloje Zakić Bliher, kasnije komandant Rasinskog partizanskog odreda.

Prvi dan u odredu (22. jul) prošao nam je u međusobnom upoznavanju. Pričalo se o oružju koje treba da stigne iz Kruševca. Kad je pao mrak, plegali smo po mahovini da-spavamo. U toku noći počela je da pada kiša, pa smo požurili da se sklonimo u kohbu, ali ona nije mogla sve da primi, pa smo se smenjivali: dok se jedni suše unutra, drugi su napolju na kiši, što je na svima ostavilo tragove groznice. Mi, đaci, smo ovu noć teže podneli od otpornih radnika.

Mokri, a uz to i gladni, pričah smo koješta a neko pronese i vest da su Nemci postavili topove na Bagdali i da će odatle gađati Belović. I dok su jedru komentarisah tu vest, drugi su se smejali, tvrdeći da je to najobičnija laž. Oko podne, dok sam razgovarao s Radovićem i Paunovićem, rekoše da me zove Zakić. Stajao je ispod jednog drveta i nešto živo objašnjavao, drugovima oko sebe, kao da je ljut. »Da h ti stvarno imaš 7 pušaka?« – upita me bez ikakvog uvoda. Kad sam mu ispričao slučaj sa konjičkim oficirom, on sumnjičavo zavrte glavom i progunda: »Svi tvrde da ima pušaka, a sada ni jedne!«, a zatim mi se obrati glasno: »Gde su?« Pokazao sam mu rukom u pravcu Makrešanskih koliba, koje su bile sa druge strane potoka od mesta na kome smo se nalazili. Nije bilo daleko, možda samopola sata hoda, što je još više izazvalo nepoverenje kod Zakića.

– Slušaj družo, nemoj da ispadne da lažeš, jer to tebi nedolikuje. A ako si se uplašio ovakvog života i ove kiše onda kaži, pa ćemo te pustiti da ideš kući.

Video sam da moj podatak smatra izgovorom da se izvučem iz odreda, zato predložili da pođe sa mnom da ih donesemo. Miloje pozva još tri druga, naredi da jedan od njih uzme pušku, pa svi da pođu sa mnom. Moje belo odelo više nije imalo nikakvu boju, a od kiše koja je stalno padala, nije me ni malo štitilo. Pođosmo nas četvorica. Vlažna zemlja i trava smetali su nam da idemo brzo. Padali smo i kotrljah se, sve dok nismo prošli potok i dohvatili se makrešanskih vinograda. Kohbu sam brzo našao. Pokazao sam mesto gde su puške, pa smo odmah počeli brzo da kopamo. A kad ih ugledasmo cevi su bile zardale, kundaci prosto izglodani, a rémnici natrulih, navreše mi suze od žalosti. Kako ću ovo objasniti Miloju, pred kojim sam se hvalio da su puške nove, da iz njih nije metak ispaljen. Jedan drug mi počeo pridikovati da je trebalo da ih uvijek u voštano-platno, pa tek onda da zakopanim »Ah, ne sikiraj se! Sve će se to očistiti, pa će pucati kao nove!« – počeo da me hrabri. Uzeli

smo puške i brzo stigli u logor. Drugovi su mi čestitali, ali sam bio zlovoljan što nisam našao voštano platno i u njega zamotao puške, a imao sam vremena za to.

Došao je i Miloje u kolibu. Nisam mogao u oči da mu pogledam, misleći da će me obasuti grdnjama, kad mi on priđe, zagrlji i privuče na grudi: »Ne sikiraj se! Biće one čiste kao sunce! Zapamtiće ih. Švaba!« Tako se naše prvo naoružanje povećalo na 9 pušaka, sa kojima je Rasinski partizanski odred izvršio svoju prvu akciju.

PRVA AKCIJA ODREDA

Odmah po formiranju Rasinskog partizanskog odreda — seća se Vladislav Bajčević — prešli smo u Tekijske šume, gde su nas stalno pratile kiše. Po danu smo upoznawali teren, slušah politička predavanja naših rukovodilaca ih čitali knjige. Osetili smo se potpuno slobodni posle tromesečne okupacije zemlje. Mogli smo nesmetano da radimo ono što do juče nismo smeli: ilegalnu štampu da čitamo legalno.

Hranom smo se snabdevali iz Kruševca, koju su drugovi iz grada dopremali na određeno mesto. Bilo je i konzervi, nabavljenih od nemačkih vojnika koji su našim drugovima čak i otvoreno govorili da znaju kome su konzerve namenjene. Kao da su time hteli da izraze neslaganje sa Firerom. Dobija se utisak, kažu drugovi, da pojedinci simpatišu oslobodilački pokret. Posle nekoliko dana snabdeli smo se malim poljskim kazanom, koji je ostao od bivše jugoslovenske vojske. Pokazalo se da nijedan od nas ne zna da kuva, pa sam se dobrovoljno javio za tu dužnost. Tako je počeo partizanski život, a s njim i pripreme za prvu akciju.

Prva akcija odreda trebalo je da bude rušenje mosta na železničkoj pruzi Stalać — Niš kod sela Trubareva. Hteli smo da baš prvom akcijom nanese neprijatelju najteži udarac, pa su izostale neke sitnije akcije. A rušenjem mosta i pruge, preko kojih je svakih 15 minuta prolazio po jedan voz, paralisao bi se neprijateljski saobraćaj u momentu kad mu je najpotrebniji.

Da bismo ostvarili plan, iz grada je trebalo da dobijemo potrebnu količinu eksploziva. Miloje Zakić, komandant odreda, i ja smo preko sela Moj sinja, naoružani samo jednim revolverom, sišli blizu mesta, skicirali ga, utvrdili kako mu se prilazi, a kod seljaka se informisali kakvim ga snagama neprijatelj obezbeđuje. Ali od eksploziva smo dobili samo koliko je potrebno za

rušenje pruge. U međuvremenu je i neprijatelj pojačao obezbeđenje mošta, što je uslovilo da se orijentišemo na rušenje pruge u napadu na voz.

Počeli smo ubrzane pripreme. Dragoljub Đokić i ja pravili smo mine. Imali smo i dinamo na električno paljenje, ali nije funkcionisao, pa smo odlučili da kapisle spojimo dužim štapinom. Proračunali smo brzinu voza i prema njoj odredili odstojanje sa koga treba da se vrši paljenje, imajući u vidu i brzinu sagorevanja štapina. Naš plan sveo se na sledeće: štapin od 11 santimétara upaliti kad voz bude na 200 metara od postavljenih, patrona. Zaključili smo da je najpodesnije štapin zapaliti cigaretom.

Trebalo je formirati grupu, koja ne sme imati više od 7 drugova. Svi su hteli da učestvuju u prvoj akciji, ali nisu mogli. U sastav ove prve diverzantske grupe ušli su: Miloje Zakić, Ljuba Milošević Bajče, Dragoljub Đokić, Blaža Dumović, Vukoman iz sela Kukljina, Živko, pekar iz Kruševca i ja. Od nas, samo su dvojica služila vojni rok u bivšoj vojsci. Ostali partizani krenuh su dan ranije u pravcu sela Mali Siljegovac, gde nam je određeno zborna mesto da bismo, po izvršenju akcije, svi otišli na Jastrebac.

U akciju smo pošli u prvi sumrak. Vreme je bilo lepo. U koloni po jedan, na čelu s Milojom Zakićem, izbili smo oko pola noći na tardo iznad pruge, u momentu kad je prolazio jedan voz. Zažalili smo što nismo stigli pre da i taj voz dignemo u vazduh. Počeli smo da se spuštamo nizbrdo, izbivši na njive zasađene kukuruzom. Čim smo se spustili do pruge Zakić nas je rasporedio: Vukoman Kukljinac je sa baterijskom lampom otišao 250 metara desno, da bi nam lampom dao signal za paljenje mina; Zakić, Bajče Milošević i Živko Pekar određeni su da zapale mine, a Dragoljub, Blaža i ja da štitimo grupu.

Mine smo postavili 50 metara jednu od druge, tako da bar jedna od njih zahvati voz. čim smo postavili mine, odmah smo se povukli u kukuruz da čekamo nailazak voza. Upravo je izronio pun mesec i jarkom svetlošću obasjao čitav piredo, da se sve moglo raspoznati. Posle petnaestak minuta od postavljanja mina, naišla je nemačka patrola od 3 vojnika. Nismo pucah, jer je bilo važnije srušiti prugu.

Iako je dotle svakih 15 minuta prolazio po jedan voz, sada je prošao čitav sat a voza nema. Čuli smo da je stigao neki voz u Buniš, ah u našem pravcu nije krenuo. Naišla i druga patrola, pa smo i nju strpljivo propustili. Bih smo žedni, pa ližemo rosu sa kukuruznog hšća. Živko Pekar, uznemiren, obrati se Zakiću:

– Verovatno su nas primetili (Nemci) i zbog toga nema vozova. Možda nas opkoljavaju!

Moralismo da ga ubeđujemo u suprotno. Došla je i ponoć, a voza nije bilo. Osim Vukomana, svi smo se okupili radi dogovora, jer je bilo predviđeno da se povučemo tačno u ponoć. Izmenili smo tu odluku štaba i produžili vreme do jedan čas po ponoći.

Čekamo i dalje. Oko 20 minuta do 1 čujemo da stiže voz u Đunis, a odmah zatim i da kreće k nama. Sasvim razgovetno čujemo tutanj voza, koji je sve bliži. Uzbudjenje u nama raste. Drugovi određeni za paljenje poležu sa zapaljenim cigaretama pored mina. Voz izbija iza krivine. Varnice iz lokomotive lete put neba. Da li ćemo uspeti? — bilo je pitanje koje nas je sve pritiskalo.

Vukoman daje signal. Lokomotiva se približava uz otegnuti žvižduk. Odjednom se diže ogroman plamen između lokomotive i prvog vagona, a zatim eksplozija, strašan tresak, lomljena vagona, sve je u jednom trenutku. Mislili smo da od voza nije ništa ostalo, kad se posle kratke tišine javi, u otegnutim intervalima, tutukanje lokomotive, a zatim i pisak njene sirene.

Bez iskustva, slabo naoružani, ne znajući snage neprijatelja, da bismo pružili ozbiljniji otpor u slučaju njegovog napada, počeli smo da se povlačimo. Kad smo se ispeli na vrh brda, Erika je viknuo: »Konjica!«. Ustvari mi smo se od pruge povlačili u dve grupe, pa je druga sada pristizala za nama. Živko kao da je svuda video samo neprijatelja, zbog čega smo kasnije zbijali šalu na njegov račun. A kada smo se sastali sa drugovima u šumi kod Malog Siljegovca, imali smo o čemu da pričamo. »Preživeli« smo mnogo zgoda i nezgoda, iako je od tri naše mine eksplodirala samo jedna. Naša prva akcija je snažno odjeknula u dolini Rasine.

NAPAD NA KRUŠEVAC

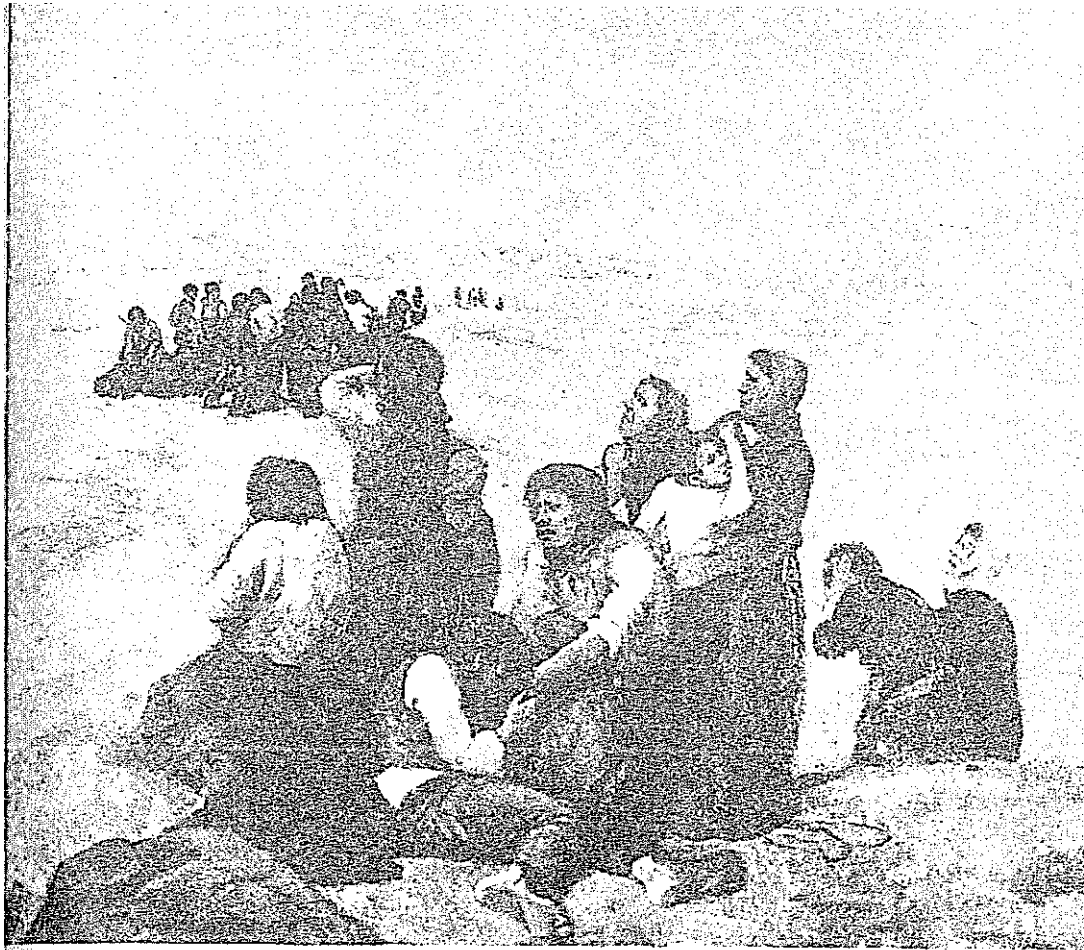
Miloje Zakić, komandant i Desimir Jovanović Čiča, politički komesar Rasinskog odreda izdvojili su me 22. ili 23. septembra ujutro na stranu i postavili zadatak — seća se Aleksandar Radovanović Šnajca — da odmah krenem u Kruševac i tamo da se javim Dragomiru Gajiću, vlasniku kafane »Rasina«, koji će mi dati vezu sa Nedeljkom Karaičićem koji se tada nalazio u gradu. Sekretar OK trebalo je da obavesti štab odreda kakav stav da se zauzme po pitanju napada na Kruševac, s obzirom da se govori o masovnoj četničkoj mobilizaciji za izvršenje tog napada. Četnici su već tražili vezu s našim odredom, a četnički vojvoda Radojević, poznat pod imenom »Vojvoda od Stalaća« dolazio je i u selo Slatinu, gde je imao sastanak sa štabom našeg odreda.

Dobio sam revolver i krenuo u grad, pridruživši se grupi seljaka koja je išla na pijacu. Neprimećen, ušao sam u »Rasinu« i odmah Dragomiru Gajiću saopštio poruku štaba odreda. Dragomir je, dok sam doručkovao, našao Nedeljka Karačića i s njim. došao u kafanu. Sedeh smo za stolom sami. Pošto sam mu saopštio zbog čega dolazim, po izrazu lica sam video da mu je potrebno više vremena pre no što donese odluku. Znao sam radi se o odluci veoma važnoj za sve nas, pa se nisam ni usuđivao da ga ma kakvom upadicom prekidam iz razmišljanja. Za to vreme je Dragomir Gajić posluživao goste, a pogled mii stalno išao prema našem stolu. U jednom trenutku iskoristio je priliku, prišao nam, seo za sto i obratio se Karačiću:

– Jutros je u kafanu dolazio jedan četnički oficir, inače moj poznanik i u poverenju mi rekao da su izvršene sve pripreme za napad na Kruševac. Napad će, kaže, ako ne u toku dana, sigurno početi sledeće noći.

Nedeljko Karačić na to nije ništa odgovorio, a Dragomir je otišao od nas. Najednom Karačić počeo da mi obrazlaže svoje mišljenje: četnici su izvršili masovnu mobilizaciju u selima Zupe, Kopaonika i Rasine i veliki broj seljaka, bez oružja, koncentrisali u Garskoj šumi (blizu Kruševca); Nemci, po svojoj prilici, znaju za to jer hladnokrvno šetaju ulicama grada; raspolaže se izveštajem da su Keserović i neki njegovi oficiri silazili u grad i sastajali se s Nemcima. Znači, sumnjamo u četnike... U slučaju i da dođe do napada, ne može se računati na uspeh, s obzirom da je Keserovićeva »vojska« goloruka, pa se može desiti da nedužan narod izgine. Karačić je mišljenja da drugovi iz štaba Rasinskog odreda odmah upute dva-tri druga u Garsku šumu i izvide situaciju, a posebno raspoloženje i moral mobilisanih seljaka. On, Karačić, blagovremeno će obavestavati štab odreda, preko kurirske veze, o daljem razvoju situacije. Time je naš razgovor bio završen.

Iz kafane »Rasine« otišao sam u radionicu opančara Janka Milojevića, gde me je čekao spremljen džak sa obućom, odećom i namirnicama za odred. Bez zadržavanja sam napustio Jankovu radionicu i sa džakom na ramenu otišao na zelenu pijacu da potražim nekog seljaka iz Dvorana ili Lomnice, da bih se s njegovim kolima lakše izvukao iz grada. Na pijaci je bilo puno seljaka. Naišao sam na jedne čeze, koje tek što nisu krenule. Kad su mi vlasnici rekli da su iz sela Dvorana, pogodio sam se da me povezu do njihovog sela. Da bih bio manje zapažen, seo sam između njih, džak stavio pod noge i tako krenuo ka izlazu grada. Kod Ciganskog naselja, na mostiću preko potoka, gde su stražarila dva nemačka vojnika i dva žandarma, nisu nas zaustavili. Kod aredroma smo naišli na četničku stražu, koja

Frano Simunović: OKUPATOR U ZAGORICI

nas takođe nije zaustavljala. Na kosi više kaznenog zavoda, ugledali smo masu seljaka, koje je Keserović mobilisao za napad na Kruševac.

Sišao sam ispred sela Dvorana, zametnuo džak na leđa i preko šumaraka stigao u logor odreda, koji se nalazio blizu sela Slatine. Bilo je oko tri sata posle podne. Naišao sam samo Čiču Jovanovića. Odmah smo se povukli u stranu gde sam mu preneo poruku Nedeljka Karaičića Brke. Osetio sam da nas ostali partizani sa posebnom radoznalošću posmatraju, očekujući da im po završenom razgovoru sa komesarom kažem nešto o novostima iz grada, koje se u šumi samo kroz maštu razlažu.

Grupa drugova okupila se oko puškomitraljeza, koji je tog dana donet sa terena. Čistih su ga i pripremali da vide kako funkcioniše. Tek što su ubacili šaržer u puškomitraljez, dok sam još razgovarao sa Čičom, sa Bagdele (brda više Kruševca) čuli su se prvi rafah iz automatskog oružja i pucanje pušaka. U isti čas iz našeg puškomitraljeza je ispaljen prvi rafal. Bukva u koju je nišandžija gađao, ostala je bez kore. Među nama nastala urnebes od veselja. Samo Čiča Jovović kao da osta ravnodušan, jer ga je brinula pucnjava sa Bagdele. Očigledno su četnici pre vremena otpočeli s napadom.

Ubrzo je stigao i komandant Zakić, koji je bio na dogovoru s potpukovnikom Radojevićem, »vojvodom od' Stalaća«. Zakić nam je rekao da je potpukovnik Radojević nazvao Keserovića luđakom, što je pre zakazanog vremena počeo napad. Žurno smo se pripremali: čistih oružje, pakovah čebad i ostale stvari i u prvi sumrak bili spremni za pokret. Tada je u odred stigao Nedeljko Karaičić Brka sa Vukašinom Đorđevićem Devom, članom OK. Karaičić je pred postrojenim odredom održao kratak ah jezgrovit govor, u kome nas je obavestio da je goloruki, slobodoljubivi narod našeg kraja izvršio napad na Nemce u Kruševu i da su se Nemci povukli u nekoliko dobro utvrđenih zgrada, odakle daju otpor. Pozvao nas je da hitno krenemo u napad i sa svoje strane učinimo sve da se Nemci u gradu dotuku. Njegove reči su nas ispunjavale radošću, jer je svako želeo da što pre bude u Kruševu.

Noć, 25. septembra, uveliko se spustila nad Rasinom, a iz Kruševca se sve jasnije čulo puškaranje, dok smo se od Jastrepcu približavali gradu. Prolazeći kroz sela, lupah smo u klepetala, zvečke i zvona (tamo gde ih je bilo), pozivajući narod da nam se pridruži i s nama krene u borbu. Būa je to uzbuna, kakva se u ovim krajevima nije čula. Seljaci su izvirivah na prozore, naši bhži srodnici izlazili iz kuća i priključivah nam se. Kolona je rasla i kad smo stigli na Rosulju (brdo više sela Parunovca gde je ugovoren sastanak s »vojvodom« Radojevićem), bilo nas je preko stotinu.

Odred se ustavio na Rasulji, a Velizar Veca Stanković i ja, po naređenju štaba odreda, odmah smo krenuli da pronademo potpukovnika Radojevića, koji se nalazio nešto dalje od nas, na Rasulji. Te noći je bilo prilično vidno, pa kad smo Veca i ja naišli na četnike, primetili smo jednog starčića kako sedi i sa najbližima do sebe nešto razgovara. Odmah smo zaključili da je to vojvoda i prišli mu. Veca je tako vojnički stao pred njega, pozdravio, da je potpukovnik, očigledno impresioniran, ustao i onako poguren otpozdravio. Veca mu je, sve u stojećem stavu, saopštio da je naš odred došao i da ga štab poziva na dogovor. Radojević je odmah krenuo s nama.

Posle kraćeg odmora, naš odred" i četnici potpukovnika Radojevića (kojih je bilo dvadesetak pod oružjem i isto toliko bez oružja), krenuli smo između sela Parunovca i Dedine i preko njiva stigli do bivoljskog mosta na Rasini, gde smo zauzeli polazni položaj za napad. Prethodno smo bili obavешteni da so na tom mostu nalazi nemačko obezbeđenje s jednim teškim mitraljezom, ah dok smo prilazili Rasini pala je gusta magla pa se ništa nije raspoznavalo. Bio sam u prvoj desetini, čiji je desetar bio Aca Aleksić iz Kruševca, inače podoficir, koji jo sada bio i puškomitraljezac. Naša desetina je prva izbila na obalu Rasine, gde se nalazio jaz. U gradu je vladala potpuna tišina. Pričekali smo koji minut da se magla digne, da bismo osmotrili most na koji treba da izvršimo juriš. Kad smo se privukli mostu, jednim kratkim rafalom iz puškomitraljeza i puščanim plotunom krenuli smo na juriš i bez otpora ga zauzeli. Nemački vojnici su pobjegli sa mitraljezom. Kad smo stigli na most, počelo je da sviće pa smo na pruži primetili blindirani voz, koji nas je zasuo mitraljeskom vatrom. Kuršumi su se odbijali od konstrukcije mosta i dok smo stigli da polegamo na drum, ranjen je u kuk pomoćnik puškomitraljesca koji nam se priključio usput kad smo krenuli u napad. Ranjenik je počeo da jauče na mostu. Preneli smo ga iza mrtvog ugla, prema vodenici, pripucavajući na blindirani voz, što nam je samo oduzimalo vremena. Smestili smo ranjenog druga u vodenicu, a vodeničara naučili da u slučaju ako Nemci nađu ranjenika, kaže da je to slučajni prolaznik koji se našao na mostu i da je tu ranjen.

Naša desetina je krenula kroz selo Bivolje, prema zgradi Monopola. Nigde žive duše. Išli smo od kuće do kuće i tražili Nemce, pa umesto njih nailazili na po kojeg skrivenog seljaka ispod j asala u štali. Bili smo žedni, pa kako nismo mogli da se zadržavamo oko bunara, dohvatili bismo sa grane po koju dunju da pokvasimo usta i nastavili sa pokretom. U isto vreme ostali delovi odreda spustili su se na prugu i demolirali je, tako da je blindirani voz ispao iz šina i nije mogao da manevriše na liniji Dedina – Kruševac, ali je neprijatelj i dalje iz svih oruđa

tukao iz njega. Odred je napadao vojnotehnički zavod »Obilićevo«, gde je demolirao izvesne radionice i uzeo veću količinu kožnih kaiševa i eksploziva potrebnog za diverzije na pruži i mostovima. Deo odreda sišao je i na železničku stanicu Dedina, gde su demolirani telefonski i telegrafski uređaji.

Za sve vreme napada Rasinskog partizanskog odreda, četnici potpukovnika Radojevića ostali su kao prikovani na svojim polaznim položajima, ne ispalivši ni metka. Naša desetina je u svom nadiranjju stigla do bivoljske zadruge, odakle smo putem krenuh prema gradu. U susret nama je dolazio odred nemačke konjice sa teškim mitraljezima na konjima, što nas je uverilo da su istinite vesti koje smo usput primili, da su se četnici povukli iz grada i na taj način rasteretili neprijateljski snage na svojoj strani. Našavši se na brisanom prostoru, odmah smo skrenuli desno, između sela Bivolja i kasarne bivšeg 12. puka i spustili se do vojnih magacina ispod železničke stanice, gde su obezbeđenja davali gradski policajci. Na našu vatru jedan je odmah pao mrtav, a ostali su pobjegli. Prebacivši se preko pruge, ušli smo u njivu zasađenu kukuruzom, stalno praćeni vatrom Nemaca. U kukuruzu smo prosto zasuti kuršumima. Desetar Aca Aleksić ranjen je u ruku.

Sudeći po paljbi, zaključili smo da je naša desetina potpuno opkoljena i da smo u bezizlaznoj situaciji. Ačina ruka je stalno krvarila, a puškomitraljez su prihvatili drugovi iz njegove neposredne blizine. Mogli smo se povlačiti samo puzeći, dok nam je iznad glava prštalo kukuruzno hšće. Umorni, gladni i žedni, kao da smo milili prema Moravi. Snazi je dolazio kraj, pa je Dika Gligorijević savladan umorom zaspao u jednoj brazdi i tu ostao skoro do podne. (Kad se probudio, nastavio je prema selu Jasici i našao nas u selu Čitluku, gde smo sa ranjenim Acom ipak uspeli da se okupimo.) Iz Čitluka, gde su nas prihvatili saradnici NOP-a, snabdeh hranom i omogućili kraći odmor, otišli smo u selo "Vučak, odakle smo se bez većih muka prebacili na Rosulje, iznad Parunovca i sastali sa glavninom odreda.

Nismo ovladah Kruševcom zahvaljujući, baš izdaji četničkog majora Keserovića, ali je sam napad još više pobudio veru naroda u partizane.

IZ LOGOBA SMBTI PONOVO U ODBEDU

Kratko vreme posle osnivanja Rasinskog odreda – seća se Janko Milojević Đema – pohcija je uhapsila poznate komuniste Kruševca: dr Dragića Vučetića, Vuleta Kačarevića, studenta i Vukašina Đorđevića Devu, radnika, člana OK. U grupi uhapšenih bio sam i ja. Pošto smo oko mesec dana proveli u

zatvoru Sreskog načelstva, oko četiri časa ujutro upala je u zatvor nemačka policija i sve nas povezala, dok nas je napolju čekala druga grupa Nemaca sa naperenim puškomitraljezima. Odmah smo pomislili da su nam ovo zadnji časovi.

Nemci su nas sproveli do zatvora Gradske opštine, gde je već čekala veća grupa (uhapšenih 26. i 27. septembra posle napada na Kruševac), pa je čitava grupa od oko 200 ljudi prebačena na stanicu i ukrcana u blindirani voz. Pored komunista i rodoljuba grada i okolnih sela, u ovoj grupi bilo je i ljudi koji nisu imali nikakve veze sa NOP-om, pa čak i najobičnijih kriminalaca. Neprijatelj je ovime upravo hteo da ponizi prave rodoljube. Iznenadilo me je da se među nama našao i dotadašnji sreski načelnik Bebo Radovanović, koji je najveći broj ovih ljudi i pohapsio. Priča se da su ga Nemci uhapsili zato što je iz zatvora puštao Dr Vučetića da leći neku ženu. Krupan i uglađen, uvek dignute glave, sada mi je izgledao nekako mali i mizeran. Pokunjeno oborio glavu, ramena povio napred, lice mu prelila neka mrtvačka boja. Da li je moguće da je ovaj čovek postao takva kukavica.

Blindirani voz sa nama, zatvorenici, morao je da krene što pre, jer su mnogi rođaci uhapšenih požurili da makar iz daljine pogledaju svoje najmilije. Nisu nam mogli prići, jer je feldžandarmerija bila neumoljiva. Vagoni su čvrsto zatvoreni, pa smo samo kroz male prozorčice mogli da čujemo krik majki i sestara. Voz je krenuo, ali se zaustavio pred selom Mrzenicom blizu Stalaća. Opet je nastao tajac. Strah da ćemo biti streljani na Mrzeničkom brdu otpao je posle jednog sata, kada je voz ponovo krenuo, ne zaustavljajući se sve do Crvenog krsta, kod Niša, gde su nas sproveli u bivše konjičke kasarne. Tamo je već bila grupa zatvorenika-rodoljuba, zarobljenih partizana, Jevreja i Cigana. Kasarna je pretvorena u logor, gde su nas Nemci dočekali sa žilama u rukama. Nijednog od nas nije mimoišlo po nekoliko udaraca korbačem. Zatim su nas detaljno pretresli, oduzimajući u prvom redu opasače i pertle sa cipela, da se ne bi neko obesio.

Našao sam se sa 82 zatvorenika u sobi br. 12, koja je po pričanju zatvorenika važila za »sobu smrti«, jer su u njoj bili najteži uslovi: prozorčići mali da se kroz njih skoro ništa nije videlo; pod betonski i po njemu malo ugažene slame; svako je mogao samo da legne, ah da se na ležištu uopšte ne okrene; Nemci su redovno obilazili oko ponoći, po sopstvenom ćefu ritmili nogom nekog zatvorenika, izvodili ga napolje i streljali. Ujutru su svi zatvorenici morali da prođu pored leševa streljanih i brzo da ulaze u zagađenu sobu. Jedne noći, sećam se dobro, došli su Nemci merkajući koga će izvuci za streljanje. Birali su »odoka«. Svi smo se pravili da spavamo. Do mene

je ležao mladić iz Vrnjačke Barije, koji je bio budan, a nije smeo ni da mrdne već je morao da žmuri, kao da spava. Nemač baš njega ritnu nogom, viknuvši: »Auf.« Učinilo mi se kao da meni to kaže, ali kad ga još jednom ritnu, mladić skoči. Ne prođe ni pet minuta kako su ga izveli, kad odjeknuše dva pucnja. »Da li će se vratiti još za nekoga?« vrzmalo mi se po glavi. Bio sam spreman da skočim na Nemca, ako ja budem sledeći, ne pomišljajući da sam fizički toliko oslabio da se jedva držim na nogama. Smrt je bila tu, čeka, i ja se još moram bar koliko-toliko osvetiti. Ali ta smrt – Nemač više nije dolazila u našu sobu. Ujutro smo pored mladića iz Vrnjačke Banje videli još dvojicu streljanih iz druge sobe, što je značilo da su u ovom logoru sve sobe, »sobe smrti«.

Iako je svake noći bilo po nekoliko streljanih, logor se nije praznio, jer su stalno dovodene nove žrtve. A uslovi života: ujutru se sa kazana dehla vruća voda zaslađena saharinom, u koju se udrobi parčence buđave proje; jednom dnevno, od po nekoliko minuta, šetnja; logor opasan bodljikavom žicom, a nemačka straža motri svaki naš pokret. Dani su postajali sve teži. Često sam posmatrao sreskog načelnika, koga je strah od smrti potpuno nervno slomio, ali nije skrivao divljenje prema komunistima, kako mogu da budu hladnokrvni. Posle kratkog vremena najzad stiglo je »naređenje nadležnih« da se pusti iz zatvora.

Nailazili su hladni zimski dani, a u našim sobama nije bilo peći, jer su to bivše konjušnice gde nisu ni bila ugrađena mesta za peći. U sobi je bila samo jedna »kibla« za nuždu 80 ljudi, pa su drugovi koji su imah čizme iste koristili za vršenje nužde, a za vreme šetnje od pet minuta, umesto da se nadišu čistog vazduha, morah su da peru zagađene čizme.

Krajem decembra, kad je sneg padao a košava zviždala oko logora, naišla su mala nemačka kola. Baš smo se zatekli u šetnji između bodljikave žice. Znah smo da je svaki dolazak Nemaca bio crn za nas zatvorenike. Na moje zaprepašćenje, sobni starešina Toza (krojač iz Niša), koji je morao da se nalazi u sobi kad neko od Nemaca dođe, viknu sa stepenika: »Milošević, ali se brzo ispravi čitajući karton: Milojevisch. Ispalo je da umesto Miloševića, koga su Nemci tražili, pozovu Milojevića, čiji je karton Toza držao u rukama. Kada sam ušao u sobu Toza mi reče da uzmem svoje stvari i da pođem. Kako osim male vunene krpare nisam ništa drugo imao, brzo sam prišao kolima i po naređenju ušao u njih. Niko nije sumnjao da su ovo moji zadnji trenuci. Još jednom sam se okrenuo i doviknuo ostalim logorašima: »Zdravo drugovi!«. Na isti način Nemci su pre kratkog vremena odveli Vukašina Đorđevića Devu, člana Okruž-

nog komiteta Kruševac.¹ Nemci su mi preko Toze krojača, koji je slabo znao nemački, rekli da me vode u Kruševac, gde ću posle saslušanja biti pušten.

U kolima su, pored šofera, bila i dva Nemca naoružana mašingeverima. Jedan je sedeo do mene na zadnjem sedištu a drugi napred. Nikako nisam verovao njihovoj priči o saslušanju i puštanju. Oko podne smo stigli u Kruševac, gde su me odveli u zatvor. Očekujući šta će dalje biti sa mnom, jedan od zatvorenika, koji je pomalo znao nemački, reče da sada ne mogu biti saslušan zbog nemačkog praznika, (bio je katolički Badnji dan, 24. decembar) već da će to biti »odmah posle praznika«. Tako je saslušanje počelo tek posle 7–8 dana provedenih u zatvoru. Čim su Nemci čuli da se ne zovem Milošević, koga su oni u stvari tražili, pitali su me da li sam šurak Miloja Zakića? U stvari radilo se o Hrani Miloševiću koji je bio Zakićev šurak. Kad sam odgovorio da nisam Zakićev šurak, rekli su mi da sam pogrešno doveden i da ću verovatno biti vraćen za Niš.

Dani u Kruševcu prolazili su u razmišljanju kako da se izvučem iz zatvora, ah je to bilo više nego nemoguće. Zatvoren u jednoj sobici sam, kod mene su na po neki dan ubacivah razne sumnjivce da bi me isprovocirali, ali posle da'n-dva odvodili su ih nekud dalje. Posle skoro mesec dana provedenih u kruševačkom zatvoru pozvali su me ponovo na saslušanje, koje je trajalo puna 3 sata. Branio sam se da ne znam zašto sam uhapšen, gledajući u policajca koji me je još pre hapsio kao komunistu a on za sve vreme moga saslušanja nije ni reči rekao, što me je još više okurajilo da ne menjam izjavu. Odluka Nemaca je bila da me predaju našoj policiji, koja me je i uhapsila. Policajac koji je i dalje samo ćutao, salutirao je pred Nemcima, te krenusmo u Sresko načelstvo, gde zatekosmo samo zamenika načelnika. On bez sreskog načelnika nije hteo ništa da rešava te naredi da me ponovo vrati u zatvor dok se načelnik ne vrati.

Posle 2 dana zahtevao sam da me sprovedu u Sresko načelstvo, s obzirom da su me Nemci oslobodili »krivice«. Pomenuti policajac me je sproveo u načelstvo, gde opet nije bilo ni načelnika ni tumača, ali se tu našao jedan policijski pisar koji me je poznavao. Objasnio sam da su me Nemci pustili, te nema razloga da me oni sad zadržavaju, jer mi je dosta bilo zatvora. On uze nemačko rešenje, pogleda ga i reče: »U redu! kad su te oni pustili da te pustim i ja. Ali moraš doći sutra ovde da se javiš sreskom načelniku«. Tako sam posle 5 meseci zatvora ponovo bio slobodan.

¹ Vukašin je posle teškog mučenja, doviknuvši: »Pseta nemačka, od mene nećete ništa doznati«, streljan na Bagdali krajem decembra 1941. godine.

Nisam ni pomislio, — kaže dalje Milojević — da se javljam načelniku, jer me on verovatno dobro poznaje iz ranijih hapšenja zbog štrajkova, ali on posle nekoliko dana uputi policajce da me pronađu. Ja sam se retko pojavljivao javno. Jednog jutra moj kolega mi priđe i reče: »Policija traži Miroslava Andrejića Miču da ga uhapsi, možda će i tebe«. Tog jutra u mom stanu trebalo je da se održi sastanak, kome će prisustvovati Mića i Nedeljko Karaičić (koji je stigao iz odreda), pa pojurih kući da obavestim drugove. Prolazio sam kraj Oficirskog doma, gde su bili smešteni nedićevci, kad sam se okrenuo, vidim da za mnom žure 2 žandarma, od kojih sam jednog poznavao još kao predratnog Ijotićevca. Pozvah su me da stanem, ah sam se pravio da ih ne čujem, žureći da stignem 11a vreme kući, a Ijotićevac me je tada pozvao po imenu: »Janko, stani, pucaćemo!«

Nisam imao druge već da stanem, a na pitanje kuda trčim počeo sam da se izgovaram da žurim kući i obavestim moje da izađu na pijacu jer je bila subota pa da iskoriste pazarni dan za kupovinu namirnica. »Znamo mi tebe, nego napred, ispred nas!« — prekinuli su me i vratili u Oficirski dom, gde se nalazilo i nekoliko agenata Specijalne pohcije iz Beograda. Saznavši ko sam, jedan od agenata odmah me je počeo šamarati, zahtevajući da me vežu. »Koliko si pari opanaka i cokula dao kuriru odreda?« — sledilo je pitanje. Zaključio sam da je uhvaćen kurir iz sela Slatine koji je odneo pripremljen materijal i obuću za odred, što me ubrzo i potvrđeno. Kurir je priznao da mu je »sve to« neko predao 11a drvenoj pijaci, ali ga ne poznaje.

Posle nekoliko sati mučenja, zahtevajući da priznam da su opanci i cokule moje, stigla su mala zatvorena kola u koja su me strpali vezanog i naredili šoferu: »Vozi pravo u Zavod... Tamo ćeš ti nama sve priznati!« U Zavodu je već bila grupa pohapšenih drugova. Tek sad je nastalo pravo mučenje da priznam da sam »sve to« dao kuriru. Ali, nisam priznavao ništa. Primetio sam da kad me puste, nastave da tuku drugove koji su takođe bili pohapšeni. I tako mesec dana, smenjivali su se u batinjanju agenti: Miloradović, Bojan, Bećarević, Božić i drugi koji su imali zadatak da od pohapšenih otkriju partijsku organizaciju, koja je i u najtežim uslovima održavala veze sa odredom.

Od pohapšenih skojevaca (Miloja Kuzmanovića Koljke, Kuzmana Nikolića, Rada i Vuka Živkovića, Nade Popovića, Milanke Milošević i drugih) agenti su tražili da otkriju rukovodstvo organizacije NOP-a u Kruševu, nadajući se da će tako otkriti i partijsku organizaciju. Zavod je udaljen od grada oko 3 kilometra, pa su agenti često pijani dolazili noću između 10 i 12 časova, ili ujutru oko 3 sata i otpočinjah »saslušavanja«. Zatvo-

renici su mogli da čuju kako je u sobi za mučenje pucala žila, jauk druga ili drugarice, sadističko smejanje pijanih agenata, ili besne psovke što niko ništa ne priznaje. Policija nije postigla svoj cilj i pored najsvirepijih mučenja. Pokušavali su kod pojedinaca sa obećanjima da će ih pustiti ako priznaju ko su komunistički organizatori, ah sve je bilo uzaludno. Drugovi su bih svesni šta ih čeka, ako ma šta priznaju.

Počeli smo da razmišljamo kako da se izvučemo odavde. Sve što smo uspeh jedan drugome da kažemo, bilo je: »Ne priznaj ništa« i »Ne otkrivaj druge!« Ali smo tražili načina da se dogovorimo i o nekoj akciji. Našli smo ga u podmićivanju jednog stražara, koji je pristao da noću, kad je dežuran, ostavlja nezaključana vrata nekih soba. Tako smo se dogovorili o bekstvu iz Zatvora. Nalazili smo se na drugom spratu zgrade, koja je dosta visoka, a okolo'nje zid visine blizu 4 metara. Nismo ništa imali čime bismo mogli da se spustimo. Milošević je predložio da nastavimo ćebad i čaršave, pa da se spustimo kroz prozor. Kako su na prozorima bile rešetke, predloženo je da preko veze iz grada nabavimo testerice i prestružemo rešetke. Bili smo radosni kao da ćemo zaista za neki dan biti slobodni. Kad smo izmerili ćebad i već pomoću koga bi trebalo, da se spustimo, videli smo da nam nedostaje nekoliko metara. Ipak nismo odustali, makar i skakali sa 2–3 metra visine. Kako preći, preko zatvorskog zida oko koga su bili Bugari? – bilo je pitanje na koje niko nije mogao da odgovori, a što je i potiskivalo našu radost da ćemo se uskoro naći na slobodi. •

Život u zatvoru postajao je sve teži. Hrana nikakva, drugovi počeli da oboljevaju. Javljali su se za lekarsku pomoć preko veze, ah je većini bilo potrebno bolničko lečenje. Partijska organizacija u gradu je organizovala prebacivanje u bolnicu. Tako smo se nas šestorica našli u bolnici pod stražom nedićevaca. Lekari su nas lepo prihvatili, naročito dr Persida Šišković i dr Božidar Kolović. Kad su se policija i Nemci interesovali za naše zdravlje da bi nas vratili u zatvor, uvek su odgovarali da još moramo ostati u bolnici. Mada nas je u bolnici čuvala straža, počeli su nas posećivati drugovi, što je brzo palo u oči policiji. Saznavši da nameravaju da stave rešetke, a sobu da zaključavaju, da ne bismo imali dodira sa spoljnim svetom, brzo smo signalizirali drugovima. Partijska organizacija je odmah pristupila organizovanju bekstva.

Posle nekoliko dana priđe mi drugarica Nada Popović koja je s nama bila prebačena iz zatvora u bolnicu, i reče: »Dobili smo vezu za odlazak u odred«. Bilo je oko 17.30 časova, a u 18 časova već je trebalo da bežimo iz bolničkog zatvora. Zadatak je da neko na neki način zamaje stražare, pri čemu će na kraju morati da bude žrtvovan, jer bi se drugovi jedan za drugim

neopaženo izvlačili. Iskoristili smo okolnost što jedan bolesnik: nije bio zatvorenik i što je simpatisao našu borbu pa smo mu. i poverili plan akcije. On je pozvao stražare na partiju šaha,, što nam je omogućilo da izbegnemo njihovu kontrolu.

*

i

10. septembra 1942. godine, tačno 18 časova. Plan je da. po izlasku iz bolnice idemo na Bagdalu. Jedan za drugim (Miloje-Kuzmanović, radnik, Nada Popović, student prava, Kuzman Nikolić učenik gimnazije, Jože Bereković, učenik gimnazije i ja) koristimo odsutnost žandara i bežimo. Sretna okolnost je što-se odmah do zgrade tuberkuloznog odeljenja proteže¹ bagrenjar, koji nas maskira stotinak metara. Išli smo na kratkom rastojanju, očekujući svakog momenta da neko za nama vikne: »Stoj!«. Važno je dočepati se mosta na Rasini, gde nas čeka. veza za odred. Prolazeći pored kafane »Rasina«, naišli smo na. poznanike koji su se radosno osmehivali, jer su pretpostavljah da smo pušteni. Dobili smo uputstvo da pri susretu s policijom, ne stajemo, već da svako beži u određenom pravcu, ah da bez. potrebe ne žurimo kako ne bismo izazvah sumnju. Morali smo. voditi računa o Nadi Popović, koja je bila najviše iscrpljena u zatvoru.

Najzad smo kod mosta na Rasini. Cim smo ga prešli, pred. nas iz kukuruza"iskoči jedan drug. Priđe nam bez ustezanja,, pozdravi se s nama i saznavši da smo dobro prošli, reče kratko: »A sad, drugovi, pravac u odred«. Kao da nismo bili umorni, a. Nada Popović kao da je dobila novu snagu. Svi smo koristili, priliku da druga nešto pitamo. Nismo ni primetili stražara. odreda, koji nas je zaustavio. Kad pre stigosmo?! Kroz nekoliko* minuta već smo bih u šumi iznad Šiljegovca i Jošja gde se nalazila jedna četa Rasinskog odreda. Posle 5—6 meseci bih smo-slobodni, među drugovima. Imali smo šta da pričamo jedni, drugima. Period od 6 meseci, u uslovima u kojima smo ga preživeli, veći je i od decenije. Kao da smo se ponovo rodili.

Božidar STANKOVIC POPCE, Vladislav BAJCEVIĆ.,
Aleksandar RADOVANOVIC ŠNAJCA, Janko MILOJEVIC ĐEMA.

MELJAÖKA OPŠTINA U USTANKU 1941.

Krajem aprila 1941. godine okupator je u Meljaku uspostavio žandarmerijsku stanicu od oko 6 bivših jugoslovenskih žandarma, a 5. maja došla je i jedna grupa od 12 domobranskih vojnika, koji su govorili da će i pljevaljski srez sa cijelim Sandžakom potpasti pod NDH i da je u Pljevlja došla ustaškodomobranska vojska. Narod, koji je već bio čuo za ustaške zločine u Bosni i Hercegovini, strahovao je od ustaških takozvanih »hrvatskih žandarma«, koji su nosili uniforme bivše jugoslovenske vojske, sa fesovima umjesto šajkača. Iz Pljevalja i susjednih sela svakodnevno su stizale i u narodu se širile priče da će ovi »hrvatski žandarmi«, koji ostaju na teritoriji pljevaljskog sresa, činiti zločine kao što su ih činile ustaše u sujednom fočanskom srezu, i da će zbog toga za narod biti manje zlo ako bi pljevaljski srez pripao pod italijansku okupaciju.

»Hrvatski žandarmi« su odmah obezbijedili rudnik Šuplju-stijenu, u kome su, pod nadzorom njemačkog inženjera "Vebera, vršene pripreme za otvaranje. U isto vrijeme nastojali su da uspostave veze sa narodom, da bi ispitali njegovo raspoloženje, ali u tome nijesu imali uspjeha. Pravoslavni živalj je bio veoma oprezan, a ni kod muslimana nijesu naišli ni na kakvu podršku — nijedan se nije javio za njihovu žandarmeriju, iako su oni na tome uporno radili.

Oni Meljačani koje su kapitulacija i rasulo bivše jugoslovenske vojske zatekli na teritoriji podgoričkog i danilovgradskog sresa donijeli su oružje. Međutim, vojnici bivšeg 48. pješadijskog puka, koji su se Vratili sa albanskog fronta, preko Prokletija, Gusinja, Andrijevice i Berana, došli su bez oružja (sem ponekog pištolja) zbog opasnosti od njemačkih motorizovanih kolona koje su se kretale putem Pljevlja — Berane — Andrijevice — Podgorica. U ovo vrijeme otpočela je i trgovina

puškama, koje su raniji šverceri duvanom kupovali u okolini Danilovgrada i preprodavali seljacima. Tako su Meljačani do juna 1941. imali oko 140 pušaka. Iako u ovom kraju tada nije bilo članova i kandidata Komunističke partije, ipak je direktiva Partije o prikupljanju i čuvanju oružja doprla i do nas. Narod je mislio na slobodu i borbu protiv okupatora, ali je tada uglavnom smatrao da će mu oružje trebati za borbu protiv Pavelićevih ustaša, koji su iz čelebićke opštine, odakle su gotovo svakodnevno pristizale izbjeglice (Srbi), mogli upasti u Meljak.

Negdje krajem maja ustaški žandarmi iz Meljaka otišli su u Pljevlja, a umjesto njih su došli itahjanski karabinijeri, koji su tu, uz pomoć bivših jugoslovenskih žandarma, uspostavili italijansku karabinijersku stanicu. Karabinijeri su se predstavljali kao prijatelji crnogorskog naroda, »oslobodioci«, »braća«, pa su mnogi Meljačani povoljno primili njihov dolazak, nadajući se da će ih spasiti od ustaša i njihovih zala. Među mještanima je bilo i takvih koji su smatrali da bi trebalo organizovati pomoć susjedima u čelebićkoj opštini, kako bi se i oni oslobodili od ustaša. Organizator je bio žandarm iz Meljaka Josif Babić (docnije čuveni zlikovac), koji je ranije službovao u Čelebiću. Planiralo se da se napadom na Čelebić udalji ustaška posada i na taj način obezbijede od njihovog upada pogranična sela meljačke opštine.

Tako je 8. juna jedna grupa od 7 Meljačana sa žandarmom Babićem prešla bosansku granicu, opkolila u toku noći žandarmerijsku stanicu u Čelebiću, i u zoru pozvala posadu na predaju. Misleći da se radi o jačim snagama, opkoljena posada (12 ljudi) položila je oružje. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 10 pušaka, veća količina municije i preko 100 »lisica« za vezivanje ljudi. Pošto su razoružanoj posadi zaprijetili da se više ne smije vraćati na stanicu, jer drugi put neće biti pošteđena, pustih su je da ode svojim kućama.

Koji dan poslije ovog događaja iz Foče je u Čelebić stiglo oko 150 domobranskih vojnika, koji su se zadržali nekoliko dana. Za to vrijeme izlazili su i na Radovinu (teritoriju između Bosne i Sandžaka). Međutim, čim su se naoružani seljaci, obaviješteni od čobana, počeli prikupljati na granici i otvarati vatru, domobranci su se povukli u Čelebić.

Kada je poslije kratkog vremena jedan dio italijanske vojske prešao iz Pljevalja u Foču, a u žandarmerijsku stanicu u Čelebiću se-smjestila desetine karabinijera, Meljačani i Čelebićani su se osjetili spokojnije, pogotovu što je već bila raširena propaganda da ova posada treba da spriječi dalja ustaška nedjela.

Napad Nijemaca na Sovjetski Savez, 22. juna, izazvao je komešanje po sehma. Karabinijeri su počeli da se raspituju o

intelektualcima i njihovim vezama sa narodom, plašeći se »komunističke propagande«. Mada su se po selima širili glasovi o>ustanku, niko još nije znao ništa određenije. Slutilo se da će doći do njega, ali kao da su se očekivala neka naređenja odozgo. Članova Partije na ovoj teritoriji nije bilo, a direktive, koje su, možda, stizale od komunista iz Pljevalja, bile su nepoznate. Pa ipak, ne bi se moglo reći da narod psihički pripreman za ustanak, tim prije što je bio svjestan da se neće boriti sam; stanje i pripremanje ustanka u ostalim krajevima bilo je donekle poznato.

"Većina seljaka rado je očekivala ustanak. Napredniji su u njemu gledah oslobođenje ne samo od okupatora, nego i od starog režima; drugi, kojih je bilo većina, željeli su da se u opštem metežu bore protiv »vjekovnog neprijatelja – muslimana«, da se pljačkom dōmognu njihovih imanja, dok su treći bili neutralni, bojeći se svakog otpora okupatoru. Muslimanski živalj, koji je u ovom kraju bio u manjini, nastojao je, međutim,, da se zbliži sa pravoslavnima, da štite jedni druge, da žive u miru kao komšije.

Devetnaestog jula kafabinijeri (jedna desetina) sa stanice u Čelebiću, u prolazu za Pljevlja, zanoćili su na meljačkoj stanici. Kada su sutrađan, 20. jula, rano ujutro produžili za Pljevlja, napali su ih pljevaljski gerilci u neposrednoj blizini Pljevalja (pod Komunima). Toga dana (bila je nedjelja poslije podne) grupica seljaka, okupljena u meljačkoj krčmi, doznajući o ustanku i o napadu na karabinijere u Komunima, pomišljala je da napadne karabinijere koji su bez pušaka sjedjeli u kafani. Međutim, pošto nijesu bili sigurni da su vijesti o ustanku tačne,, a plašeći se da ne budu jedini koji će se pobuniti, dogovorili su se da to učine 21. jula u pet časova poslije podne. Međutim,, noću između 20. i 21. jula u Meijak je iznenada došao Velimir Jakić sa Vladimirom Damjanovićem, Vladimirom Kneževićem Volođom i grupom Bobovaca, kojima se u Vrbi priključilo oko 20 Meljačana. Oni su rano ujutro 21. jula bez borbe razoružah karabinijere, posto su še prethodno povezali s komandirom žandarma Milovanom Lazarevićem koji je učestvovao i u razoružavanju. Poslije tri dana razoružane karabinijere su sproveli do Pustog pauča i odatle ih pustih za Pljevlja.

Istoga dana je Velimir Jakić sa grupom krenuo za Šuplju stijenu, znajući da tamo ima prilično namirnica. Uz put su im se pridružili seljaci, jer se već bila proširila vijest o razoružanju karabinijera. Njemački inženjer Veber, obaviješten na vrijeme o dolasku Velimira Jakića i Volođe sa Meljačanima i Bobovcima, pobjegao je u pravcu Čelebića. Zaphjenjeni materijal i namirnice (oko 40 džakova brašna, velike količine pionirskog alata,, raznog eksploziva i drugo) sakupljeni su na gomilu. Trebalo je:

prema uputstvu Velimira Jakića, da se sklone na sigurno mjesto, ali odmah po njegovom odlasku za Bobovo raznijeli su ih seljaci za svoje potrebe.

Posh je ovog slučaja u Šupljoj stijeni, vidjelo se da je ustanike potrebno mnogo čvršće organizovati u jedinicu (Meljački bataljon), koja će se suprotstaviti svakom pokušaju neprijatelja – Itahjana ili ustaša – da proдре u Meljak. Po mišljenju naprednijih Meljačana trebalo je da seljaci vrate razneseni materijal iz Šuplje stijene, da bi se on iskoristio za potrebe budućeg bataljona. Dvadeset sedmog jula, kod zgrade meljačke opštine, sakupila se grupa mještana iz obližnjih zase-laka da bi formirala Meljački bataljon. Kako većina seljaka nije bila o ovome obaviještena, zbor je odgođen za 3. avgust. Pri tome je došlo do nesporazuma oko pitanja da li da se pozovu i muslimani. Većina se izjasnila protiv.

Međutim, ni ovaj zakazani zbor nije održan, pošto je 28. jula rano ujutro Meljak bio bombardovan u dva navrata (prije podne sa 15, poslije podne sa 6 italijanskih »savoja«). Tom prilikom poginuo je jedan čovjek i ranjene su dvije žene. Nekoliko dana poslije toga po selima su kružile glasine o nastupanju velikog broja ustaša od Čelebića prema Meljaku. Zbog toga su se više puta, na glas puške, sakupljali naoružani seljaci i odlazili prema bosanskoj granici da bi, u slučaju napada, zadržali ustaše dok porodice ne izbjegnu u šumu. U to vrijeme seljacima je zavladao veliki strah od ustaša, dok se Itahjana nijesu plašili, nadajući se da će oni kažnjavati samo organizatore ustanka. Zbog toga se narod uzdržavao od bilo kakvog otpora protiv Itahjana. Bombardovanje, koje su Italijani, sa prekidima, vršili gotovo čitav mjesec, i bačeni leci u kojima su prijetili da će spaliti Meljak ukoliko seljaci ne odustanu od pokreta, potpuno su demoralisali Meljačane.

Pod takvim uslovima nije moglo biti govora o formiranju bataljona. Narod je čak mislio da je ustanak svuda ugušen. Ali, baš u to vrijeme krajnje neizvjesnosti (oko 18. avgusta) u Meljak je došao Mišo Pavićević. Seljaci su u njemu gledali izbjeglicu iz neke razbijene gerilske jedinice iz Pljevalja, pa su ga, kao i sve strance, primili s nepovjerenjem, bojeći se novih bombardovanja i represalija Itahjana. Zbog toga su od domaćina koji je Mišu pružio »utočište« energično zahtijevali da mu otkáže, inače će, navodno, svi Meljačani stradati. Ovaj se izgovarao da to ne može učiniti jer su prijatelji. Tako je rad Miša Pavićevića u Meljaku od samog početka bio ograničen samo na uzan krug povjerljivih ljudi.

U to vrijeme je iz Pljevalja, gdje je živio, došao i jedan stariji Meljačanin, inače simpatizer ustanika. Poslali su ga Italijani da umiri seljake »da ne strahuju«. On je prenio i zahtjeve

Italijana da Meljačani predaju oružje i da se uspostavi stara opštinska vlast. Na jednom manjem skupu, održanom negdje oko 22. avgusta u meljačkoj opštini, prisutni seljaci su pristali na uspostavljanje opštinske vlasti i predaju oružja. Skupu je prisustvovao i Mišo Pavićević s namjerom da odvрати seljake od predaje oružja, ali se zbog njihovog neraspoloženja prema njemu morao držati kao slučajni posmatrač. Umjesto njega istupili su Milko Starčević i Radoš L. Zečević, koje je on prethodno pripremio, da seljacima kažu da ne predaju puške jer ustaničke borbe nijesu prestale. Sa ubjeđivanjem zaplašanih seljaka nije išlo baš lako, no na kraju smo se ipak nekako sporazumjeli da Meljačani predadu pet-šest neupotrebljivih pušaka i tri koje su pripadale razoružanim karabinijerima, koje su Italijani izričito tražili. Tako je gro oružja i dalje ostao u rukama Meljačana, istina zbog ubjeđenja da ga treba čuvati ne toliko za otpor Italijanima, koliko iz straha od ustaša i zbog starih navika da se od oružja »ne rastaje«.

Poslije ovoga zbora u Meljak su, već 22. avgusta, stigle italijanske jedinice (oko 400 vojnika), i istoga dana, po već pripremljenom spisku, izvršile hapšenja u obližnjim zaseocima. Vodič je bio mještaniin Šao Šljuka. Kako Italijani nijesu bili dobro obaviješteni, uhapšeni su i oni koji uopšte nijesu učestvovali u ustanku, sem u pljački u Šupljoj stijeni. Poslije ovoga većinu seljaka je obuzeo strah i nepovjerenje prema Italijanima, što je pomoglo da se oni sa više povjerenja približe naprednijim ljudima i da im se pridruže pri sakrivanju u šumi. A kada je početkom septembra u Meljak ponova došla veća grupa – oko 100 Italijana • – i uhapsila trojicu seljaka, budnost i nepovjerenje prema Italijanima su se povećah. Tako je i političko djelovanje Miša Pavićevića sada nailazilo na povoljnije tlo.

Devetog oktobra Mišo Pavićević, Milovan Radović i Ilija Zečević odlaze za Maoče, gdje je trebalo da se formira prva pljevaljska partizanska četa. Pri polasku iz Meljaka Pavićević je pojedinim ljudima dao uputstva za dalji rad. Kada je krajem oktobra kroz Meljak prošla Prva pljevaljska četa, pojedini Meljačani su smatrali da bi i kod njih trebalo formirati, četu. Tako je na skupu u Vrbi, gdje se tih dana iskupilo oko 40 Meljačana – među njima i Milovan Radović, koji je nekoliko dana prije došao iz Pljevaljske čete – formirana Meljačka četa. Za komandira je izabran Milko Starčević, a za komesara Milovan Radović. Poslije poduže diskusije oko naziva, na kraju je usvojeno kompromisno rješenje da se zove Narodnooslobodilačka četa. Zadaci novoformirane čete bili su – borba protiv okupatora i saradnja sa svim ustaničkim jedinicama. Na skupu je položena i zakletva komandi čete. Borci su i dalje radili i hranili

se kod svojih kuća, a samo su se po potrebi sakupljali na određeno mjesto. Svake noći određivane su patrole na prilazu Meljaku iz Pljevalja, tj. u Gracu i Trhovicama, radi osmatranja pravaca od Pljevalja. Četa se stalno povećavala prilikom novih boraca, tako da je do 1. decembra imala preko 100 boraca. Komanda čete je bila za prijem i muslimana, ali je većina u to vrijeme bila protiv toga.

U napadu na Pljevlja, 1. decembra, Meljačka četa nije učestvovala, jer o njemu nije bila obaviještena. Kada je noćna patrola obavijestila komandu čete o napadu, ova se pismeno obratila štabu Crnogorskog narodnooslobodilačkog odreda, tražeći da se četi dodijeli zadatak. U odgovoru štaba odreda, koji je, istina, stigao kada je ova borba već bila završena, stajalo je da Meljačka četa drži položaje prema bosanskoj granici, ali da ne izaziva nikakve sukobe, već samo da osujeti eventualni iznenadni prodor ustaša od Celebića.

Poslije neuspjelog napada na Pljevlja u Meljak je stigao Lovčenski bataljon i, zadržao se tri-četiri dana. Za to vrijeme Meljačka četa je pomoću rekvizicije organizovala uredno snabdijevanje bataljona hranom, ali je, na žalost, propustila priliku da u njegovom prisustvu održi konferenciju, što bi joj, s obzirom, na političku izgrađenost rukovodstva i iskustvo bataljona, veoma koristilo. Inače su borci bataljona ostavili utisak dobro organizovane, disciplinovane i politički uzdignute vojske.

Po odlasku Lovćenaca Meljačka četa je produžila život i rad po ranijem, s tim što je, radi veće budnosti, stalno držala jednu jaču desetinu u zgradi bivše meljačke opštine. Međutim, u četi se sve više osjećao razdor. U tim danima još jače su se ispoljavale dvije struje, koje su postojale, tako reći, od njenog osnivanja. Naime, na insistiranje komande čete i manjeg i svjesnijeg broja boraca u četu je primljeno i oko 30 muslimana dobrovoljaca. Međutim, samovoljni upad jedne grupice naoružanih pravoslavaca iz Meljačke čete u njihovo selo Pračicu. tohko ih je zastrašilo da su oni potpuno izgubili povjerenje u pravoslavne i-orijentisali se prema Bukovici, gdje su pretežno živjeli neutralni muslimani. Mržnju između pravoslavnih i muslimana raspirivala je jedna grupa ljudi na taj način što je muslimanima govorila da će oni kad-tad biti poubijani, a pravoslavnima da su muslimani itahjanski špijuni i da su oni potkazali pohapšene ljude iz Meljaka. Ova reakcija, koja je dolazila iz Pljevalja ili iz Bosne (upravo tada su se u fočanskom srezu nalazili Dangićeve četnici, koji su na teritoriji tog sreza pripremali masovne pokolje muslimanskog življa), bila je vrlo jaka i pustila je dubok korijen u Meljaku, tako da je više od polovine pravoslavnog življa bilo za masovno istrebljenje muslimana.

Da bi se suzbila ova propaganda i popravili odnosi između pravoslavnih i muslimana, komanda čete je 25. decembra sazvala četnu konferenciju kod škole u Meljaku. Bio je prisutan i Velimir Jakić sa grupom od oko 30 boraca, većinom intelektualaca. Komanda čete je htjela da iskoristi njihovo prisustvo da bi lakše riješila postojeći problem. Na konferenciji, kojoj su prisustvovali svi borci Meljačke čete, Mišo Pavićević i Komnen Cerović govorili su o potrebi borbe protiv okupatora. Zatim je ustanovljeno da se od muslimana samo trojica mogu okriviti kao špijuni (ovi su bili već pobjegli u Pljevlja), te su kao takvi osuđeni na najtežu kaznu, dok se ostali ne bi smjeli sumnjičiti. Komandir čete je sada odlučno zahtijevao od svih boraca da se muslimani prihvate kao saborci, jer je cilj i jednih i drugih isti – borba protiv okupatora. Na to je nastalo komešanje. Digao se i zamjenik komandira Milutin Jelovac, koji je, kako je bar do tada izgledalo, bio komandirov istomišljenik. Međutim, i on se sada prvi put otvoreno izjasnio protiv muslimana, govoreći da ih ne treba primati u četnu, već smatrati kao neprijatelje. Ovo je prihvaćeno sa odobravanjem i, prije nego što se pristupilo ispitivanju slučaja oružanog upada u muslimansko selo Pračicu, izvršen je izbor novog komandira. Gotovo jednoglasno je izabran Milutin Jelovac.

Izgledalo je da je četnički duh preovladao u četi. Muslimani i nekoliko pravoslavnih odvojili su se i ostali uz starog komandira. Poslije nekoliko dana, 5. januara 1942, održan je zbor onih (35–40) koji nijesu stupili pod komandu Milutina Jelovca. Na ovom skupu formirali su svoju četnu i ponovo izabrali ranijeg komandira i komesara. Ovi su prihvatili izbor pod uslovom da svi borci stave petokrake, polože partizansku zakletvu i da se stave na raspolaganje Glavnom štabu Crnogorskog odreda. Borci su se sa ovim složili i tako je nastala Meljačka partizanska četa, malobrojnija, ah disciplinovanija i bolje organizovana, jer su se u njoj nalazili borci s jedinstvenim ciljem.

Gro ranije Meljačke čete, koja je sada bila pod komandom Milutina Jelovca, i dalje je zadržao stari naziv – Meljačka narodnooslobodilačka četa, obećavši da će u svim akcijama pomagati Meljačkoj i drugim partizanskim četama. Međutim, i pored vještog kamufliranja nazivom, u ovoj četi se sve više osjećao četnički uticaj. Ona nikad nije učestvovala u akcijama s Meljačkom partizanskom četom, nalazeći uvijek neki izgovor.

Od ovog vremena muslimani su zauzeli potpuno neutralan stav, iz straha da se ne zamjere ni jednoj ni drugoj strani.

Oko 15. januara u Meljak dolazi jedan dio Pljevaljske čete s Mišom Pavićevićem, komesarom čete i Đorđijem Peruničićem, zamjenikom komandira, koji sa Meljačkom partizanskom četom učestvuje u akciji hvatanja ustaša u Gracu, koje

su se u grupama prebacivale iz Bosne u Pljevlja. Tada ih je uhvaćeno oko 20, od kojih je poslije saslušanja 5 osuđeno.

Poshje ove akcije ljudstvo obje čete (Pljevaljske i Meljačke) kreće 18. januara preko planine Ljubišnje u dva pravca: jedna polovina, sa komandirskom Meljačke i komesarom Pljevaljske čete, preko Crnog ždrijela u Ograđenicu, a druga, sa zamjenikom komandira Pljevaljske i komesarom Meljačke čete, preko Prostruge u Bobovo. Svaki je dio na svom terenu razoružavao seljake koji su, koristeći haranje Dangićevih četnika, učestvovali u pljački muslimanskog stanovništva fočanskog sreza. Od seljaka je oduzeto meso od opljačkane stoke i smješteno u školi u Slatini i Bobovu, da bi služilo za ishranu boraca NOP-a.

•Tom prilikom, 20. januara, kod škole u Slatini, formirana je Ograđeničko-bobovska četa od seljaka koji su se dobrovoljno javili i nijesu učestvovali u pljački. Za komandira čete, izabran je artiljerijski poručnik bivše jugoslovenske vojske Slobodan Rončević, a za komesara Zivko Džuver.

Sve tri čete (Pljevaljska, Meljačka i Ograđeničko-bobovska) kreću 23. januara preko Meštrovca na Čelebić, sa zadatkom da ga zauzmu i rastjeraju četnike Spasoja Dakića. Ovo im je uspjelo bez borbe, jer su četnici u Čelebiću u to vrijeme bili demoralisani zbog prodora crnogorskih partizanskih bataljona »Bajo Pivljanin« i »Vojvoda Momčilo« preko Sćepan-polja u Foču. Sa razbijenim četnicima i njihovim vođom Dakićem uspostavljena je veza i oni su pozvani da se priključe borbi protiv okupatora. Na zajedničkom zboru partizana i četnika, na kome je Mišo Pavićević govorio o potrebi zajedničke borbe protiv okupatora, za nju se izjasnio i Spasoje Dakić, pravdajući svoj raniji stav prema muslimanima tradicionalnom netrpeljivošću pravoslavnih i muslimana.

Poshje Čelebića, Pljevaljska četa se preko Šula i Graca vratila za Boljaniće, Meljačka u Meljak, a Ograđeničko-bobovska u Ograđenicu i Bobovo. Pošto je u Meljaku zatekla naređenje Velimira Jakića da hitno krene za Čajniče, Meljačka četa je 27. januara uveče stigla u Kovač. Tu je, po Jakićevom naređenju, prenoćila i rano ujutro produžila za Metaljku, gdje se kao posada nalazio jedan vod Pljevaljske čete. Na Metaljci četa je dobila zadatak da organizuje patroliranje u pravcu Zaborak – Poblaće – Bukovica, jer su se u tom kraju nalazili ostaci čajničkih i boljaničkih četnika.

Dok se Meljačka partizanska četa nalazila u Bobovu, Ograđenici i Čelebiću, dotle je otcijepljena Meljačka četnička četa, pod komandom Milutina Jelovca, na poziv srbijanskih četnika prešla preko Boljanića i vodila borbe protiv muslimana dolinom Poblaćnice i preko Sočica, do samog Rudog. Na tom području je popalila pojedina muslimanska sela. Veći broj bo-

raca Milutinove čete, smatrajući da su još uvijek narodnooslobodilački borci, tražio je da se napadnu Italijani u Rudom, ali ih je u tom spriječio komandir Milutin Jelovac sa svojom grupom. Mada je bilo jasno da su ciljevi Meljačke partizanske čete potpuno različiti od ciljeva Milutinove sada već otvoreno četničke čete, ipak između njih još nije dolazilo do oružanih sukoba, pošto se ljudstvo i jedne i druge nadalo da će doći do sporazuma.

Pošto je provela dva-tri dana na Metaljci, Meljačka četa je dobila zadatak da se hitno prebaci u Kruševo, gdje će sa jednim vodom Pljevaljske čete, sa Bobovskom, Kosaničkom, Glibačkom i drugim četama, ograničiti "djelovanje pljevaljskih četnika i Itahjana i onemogućiti njihove akcije van Pljevalja. U ovu akciju bila je pozvana i četa Milutina Jelovca, ali ona, i pored obećanja, nije došla. Dok je Meljačka četa još bila na maršu, ostale čete su vodile borbu sa četnicima na položajima Lađana – Vrbica – Ljuće i uspjele da ih odatle potisnu prema Pljevljima.

Već sutradan po dolasku u Kruševo Meljačka četa je dobila zadatak da pretrese sumnjive kuće u selu Odžaku i okolini. Ona se, po izvršenom zadatku, noću vratila na prenočište u Kruševo, dok su ostale čete držale položaje na Vrbici, Vranjskom brdu i u Gornjem Selu. Rano izjutra 4. februara italijanske jedinice iz Pljevalja, potpomognute četnicima, napale su iznenada Kosaničku, Glibačku i Bobovsku četnu i vod jedne pljevaljske partizanske čete, koji su se u neredu povukli prema Glibačima i Bobovu. Iz Bobovske čete, koja se bez veze sa ostalima povukla za Bobovo, poginuo je jedan borac. Jedino se na položajima, iznad škole u Kruševu, sve do noći zadržala Meljačka četa, i pored jake minobacačke i mitraljeske neprijateljske vatre. Međutim, ostavši usamljena, i ona se, da bi izbjegla opkoljavanje, oko 16 časova povukla, u redu, bez gubitaka. Borci su u ovoj borbi pokazali primjernu disciplinu, hladnokrvnost i hrabrost; nijedan nije napustio svoje mjesto bez naređenja komandira. Ostale čete su se rasturile i njihovi borci su otišli kućama, sem voda jedne pljevaljske čete, koji se odmah u početku borbe povukao preko Hoćevine u pravcu Boljanića. Na putu za Meljak naša četa je srela Milovana Radovića sa još dva-tri borca, koji su se vraćali iz Foče, gdje se u to vrijeme nalazio Vrhovni štab. Oni su još iz Čelebića bih upućeni u Foču, odakle su, u povratku, donijeli veću količinu duvana, pisaćeg materijala i pečat sa natpisom »Meljačka partizanska četa«.

Po povratku u Meljak, Meljačka četa se osjećala usamljena, jer su se ostale čete na teritoriji Kosanice i Bobova rasule, a pljevaljske čete su se nalazile u Boljanićima i Čajniču.

Devetog februara u Meljak je stigla 3. kombinovana četa Durmitorskog odreda i sutradan produžila za Boljaniće, gdje se povezala sa jednom pljevaljskom četom. A 14. februara oko podne u Meljak su došle 1. pljevaljska i Durmitorska četa sa naređenjem Vrhovnog štaba da se Čelebić očisti od četnika. U ovom napadu na Čelebić učestvovala su dva bataljona Prve proleterske brigade: jedan sa Drobnyačkom četom pravcem od Čajniča preko Vikoča, a drugi od Foče preko Zavijata. Ostale čete dejsstvovala su pravcima: četa iz baze u Šćepan-Polju preko Toholja, dio 1. pljevaljske čete preko Ljubišnje i Konjskog polja, a 3. kombinovana četa Durmitorskog odreda i Meljačka koja se nalazila na čelu ove kolone, kretale su se usiljenim maršem preko Vitine. U toku pokreta čula se od J-ečmišta i Korlatä mitraljeska i puščana vatra. Meljačka četa je prva stigla pred Čelebić, i poznajući »borbeno raspoloženje« ovdasnih četnika, trkom upala u selo. četnici su se u panici razbježali u pravcu sela Borja. Međutim, • zbog neobaviještenosti i nesporeduma došlo je do međusobnog prepucavanja između dijelova Prve proleterske brigade i drugih partizanskih jedinica. Srećom bez težih posljedica, jer je ubrzo uspostavljena veza. Da zbog velikog snijega nijesu zakasnili dijelovi 1. pljevaljske i Bobovske čete (koja se ponova okupila), svi bi četnici bili po-
hvatani.

Svojom hrabrošću i disciplinom Meljačka četa se tako istakla da je stekla veliki ugled među ostalim četama, naročito u 3. kombinovanoj Durmitorskog odreda i vodu 1. pljevaljske čete, sa kojima je dejsstvovala na istom pravcu.

Na Čelebiću 18. februara komande 1. pljevaljske, 3. kombinovane durmitorske, Meljačke partizanske i Bobovske čete dobile su naređenje da se vrate u Meljak i tamo razoružaju četu Milutina. Jelovca (oko 200 ljudi). Iako se dotle nije otvoreno sukobila sa partizanima, ona je prikriveno već bila potpuno četnički nastrojena i čekala je samo pogodan trenutak da otvoreno stupi u borbu protiv njih. Još istog dana u selu Šulama održan je sastanak komandi svih četa i napravljen je plan za iznenadno razoružavanje ljudstva Milutinove čete i dezertera koji su, rastureni po selima, bili kod svojih kuća.

Razoružanje nijesmo otpočeli u isto vrijeme. Naime, kada su 1. i ostale čete sa ovog pravca bile na pomolu Popova Dola, srele su jednu patrolu koja se iz Meljaka vraćala za selo Nange. Pošto na poziv partizana nije htjela da stane, na nju je otvorena vatra. Tom prilikom jedan je ranjen, a ostali su se razbježali svojim kućama u Nange. Komandir 1. pljevaljske čete poslao je odmah kurira u Nange s naređenjem da se počne sa razoružavanjem, a i sam je, sa ostalim četama, požurio preko sela, razoružavajući usput ljudstvo Milutinove čete, koje se nalazilo

kod svojih kuća. To je uticalo da se četnici prikupe u zaseoku Lučići (Meljak). Kada im se s leđa, od sela Višnjice, pojavila grupa partizana sa Budom Milićevićem, oni su na nju otvorili vatru. U toj borbi poginuli su jedan četnik i jedan partizan. Svi četnici su razoružani, a Milutin Jelovac je došao i sam položio oružje prije nego što je uspio da okupi i jednu šestinu svog ljudstva. Samo devet najizrazitijih četnika nijesu htjeli da polože oružje, već su pobjegli u pribojski srez.

Pošto je čitava četa razoružana, trebalo je da se riješi i pitanje njenog komandira Milutina Jelovca. Komanda Meljačke partizanske čete bila je *za* to da ga treba likvidirati, jer se doznalo da je, preko Baja Čvorovića iz Šljivanska, održavao vezu sa sreskim načelnikom u Pljevljima, Pavlom Đurovićem. Sa ovim su se složili član MK KPJ Budo Milićević, štab pljevaljskog bataljona »1. decembar« i član OK KPJ za Sandžak Vojo Leković. Međutim, ovo nijesu prihvatili Velimir Jakić i Mišo Pavićević, s obzirom da je Milutinova šira porodica bila veoma brojna (oko 60 boraca), pa je odlučeno, pošto je i sam na to *pristao*, da se rasporedi u 1. pljevaljski bataljon. Bajo Čvorović, svršeni maturant, koji je Milutina povezivao sa sreskim načelnikom u Pljevljima, strijeljan je.

Postepenim primanjem i naoružanjem boraca razoružane čete Milutina Jelovca, Meljačka partizanska četa je ubrzo narasla na oko 170 boraca, ali u svome sastavu još nije imala nijednog člana KPJ.

Zato su 2. marta došli u Meljak Komnen Cerović i Mićo Zorić i bez kandidovanja primili za članove Partije Milka Starčevića, komandira i Dušana Jelovca, novog komesara Meljačke čete i Milovana Radovića komandanta novostvorene baze u Meljaku. Novoprimitljeni članovi su oformili partijsku ćeliju, a istog dana su na svom prvom sastanku kandidovali za članove još pet boraca iz čete i sekretara NOO u Meljaku.

Meljačka partizanska četa, koja je postajala sve brojnija, izvela je nekoliko akcija protiv četnika i Italijana u blizini samih Pljevalja. Ona je sada bila neposrednije pozevana sa partijskim rukovodstvom i štabom Pljevaljskog partizanskog odreda.

Poslije formiranja 1. i 2. pljevaljskog bataljona i Pljevaljskog odreda, 14. marta u Meljak dolazi Velimir Jakić, komandant Pljevaljskog odreda, da u saglasnosti sa komandama Meljačke i Bobovske čete formira 3. pljevaljski bataljon – Meljačko-bobovski, kasnije Meljački. Tom prilikom su od Meljačke formirane dvije čete, koje su sa Bobovskom sačinjavale novi 3. pljevaljski bataljon. Štab bataljona sačinjavali su: komandant Ihja Zečević, član KPJ (došao iz 1. pljevaljskog bataljona, inače je iz Meljaka); zamjenik Slobodan Rončević, bivši komandir Bobovske čete; komesar Dušan Jelovac, član

KPJ, bivši komesar Meljačke čete i zamjenik komesara Radoš Kontić, član KPJ (došao iz 1. pljevaljskog bataljona).

Pored komandanta i zamjenika komesara, iz 1. i 2. pljevaljskog došla su u 3. bataljon još tri člana KPJ i postavljena za zamjenike komesara četa. U Partiju su takođe odmah primljeni i drugovi kandidovani 2. marta, koji su postavljeni za komesare i komandire četa. Formirana je i Meljačka pozadinska četa, koja izvodi povremene akcije, bilo samostalno ih u sastavu bataljona.

U isto vrijeme formirana je i partijska ćelija na terenu i njeni članovi su dodijeljeni na partijski rad u Meljaku i zaduženi za narodnu vlast, AFŽ i omladinu. Formiran, je i biro ćelije.

U prvo vrijeme akcije 1. pljevaljskog bataljona bile su usmjerene uglavnom protiv Italijana i četnika u blizini Pljevalja, onemogućavajući im dejstva van užeg područja grada. Pljevaljski četnici tada nijesu smjeli preduzimati bilo kakve akcije protiv ovog bataljona. Radi suzbijanja četnika i Italijana u Kosanici, štab odreda je dva puta prebacivao bataljon na taj teren.

U to vrijeme počinje i Treća neprijateljska ofanziva. Već 22. aprila itahjanska divizija »Pusterija« kreće preko Boljanića u pravcu Cajniča, a jednom kolonom (oko jedan bataljon) niz desnu obalu rijeke Čehotine. Četnici (600–700), koji kreću lijevom obalom Čehotine u pravcu Meljaka, odnosno Orlje i Graca, kao lijevo krilo Italijana, nailaze na položaje 2. čete našeg Trećeg (Meljačko-bobovskog) bataljona. Tu ih, na Rujevicama, dočekuje 2. četa i uz sadejstvo Bobovske i jednog voda 1. čete razbija i odbacuje u pravcu Pljevalja. U ovoj borbi bataljon je imao jednog ranjenog; i na četničkoj strani bilo je gubitaka, ali su oni nepoznati. Dok su vođene ove borbe protiv četnika na Rujevicama, itahjanska kolona koja se kretala preko Brvenice i Ghsnice stiže u Gradac, gdje je dočekuje jedan vod 1. čete, i uz sadejstvo Meljačke pozadinske čete odbacuje u pravcu Boljanića, prateći je sve do Jakupova groba. Tu su je prihvatile druge italijanske jedinice i spriječile dalje nadiranje Meljačana.

Poshje toga Meljački bataljon je zauzeo položaje na Vrbići, iznad Graca, da bi spriječio eventualna dejstva Italijana od pravca Boljanića. Položaji bataljona, kao i sam Gradac, bili su više puta bombardovani, što se odrazilo i na moral novih, još neprekaljenih boraca. Tako ih je jedne noći iz 1. i 2. čete dezertiralo 14 – svi iz sela Sula. Ovo je donekle posljedica i nedovoljne budnosti u bataljonu, gdje se nijesu dovoljno provjeravali ljudi koji su dolazili sa teritorije pod okupatorom, tako da se, bilo uzgredno, bilo preko roditelja naših boraca, prenosila

četnička propaganda o istjerivanju partizana iz Sandžaka. Dezertiranje je ubrzo suzbijeno.

Kada su se italijanske snage orijentisale prema Cajniču, Meljački bataljon je ponovo preduzeo akcije protiv četnika, koji su poslije prolaska italijanskih jedinica preko ove teritorije bili masovniji i organizovaniji. Početkom maja Italijani i četnici vrše pritisak u pravcu Prenčana i Kosanice. Meljački bataljon, koji se 21. maja nalazio u Mijakovićima i Vrulji, dobija naređenje da se vrati u Meljak, jer su Italijani od Pljevalja bih krenuli u tom pravcu. U Meljaku se tada nalazila samo Meljačka pozadinska četa. Bataljon je noću 21/22. maja iz Mijakovića krenuo usiljenim maršem za Meljak; kada je sutradan izjutra stigao na Šljivansko, Italijani su već bili stigli u selo Pliješevinu i počeli sa paljenjem kuća. Bobovska četa je ostavljena put Šljivansko – Višnjica, a Prva je uspjela da na brzinu izađe na Vrbovi Lug, dok je Druga bila poslata na Trnovice, očekujući da će Italijani sa tog pravca krenuti ka Meljaku. Na Vrbovom Lugu došlo je do sudara 1. čete sa Italijanima, tako da se razvila oštra borba prsa ti prsa. Izvjestan broj boraca, naročito onih iz Milutinove čete, pokolebao se u panici povukao bez naređenja. U to vrijeme komanda je bila zauzeta borbom na lijevom krilu, gdje je neprijatelj bio gotovo desetostruko nadmoćniji.

Druga četa, upućena na Trnovice, nije došla u dodir sa neprijateljem, a Prva, pošto je odbačena sa Vrbovog Luga, zauzela je položaje ispod Visa (Zahumskog) i Jezerca. Tu je od artiljerijske granate ranjen zamjenik komandira 1. čete Radoš Zečević. Poslije artiljerijske pripreme Italijani su sa Vrbovog Luga prodložili preko Biljege, ali su ubrzo odbačeni u pravcu Šljivanska.

Za to vrijeme jedan dio italijanskih snaga, jedinice koje su se iz Foče kretale desnom obalom Čehotine, prešao je rijeku kod Graca, gdje se sukobio sa Meljačkom pozadinskom četom. Mислеći da Italijani nastupaju samo tim pravcem, četa je prihvatila borbu i zadržala ih. Međutim, zbog iznenadne pojave italijanske kolone od Porosa, koja je bila prešla rijeku oko 10 km nizvodno, četa se morala povući u pravcu Ljubišnje, ne obavijestivši o tome štab bataljona i komandu 1. čete. Tako se desilo da su saznali da im se u zaleđu, u Meljaku, nalazi gotovo čitav italijanski puk, koji je došao iz Foče. Zbog toga su se bez borbe povukli na nove položaje iznad Zahuma i Vrbe, uz samo podnožje Ljubišnje.

Paleći usput kuće, Italijani su, 27. marta, preko Vrbe i Lokvica nastavili pokret pravcem Previja – Zahum – Višnjica. Partizani pružaju žilav otpor. Dok 2. četa napada s boka, 1. dočekuje Italijane na Previji, gdje se razvila veoma oštra borba. I pored jake topovske i minobacačke vatre neprijatelja, 1. četa

je uspjela da ga odbaci i potisne bespućem preko Lučića u pravcu sela Trnovica. Italijani su pretrpjeli znatne gubitke u mrtvim i ranjenim, koje su uspjeli da ponesu sa sobom. U ovoj borbi učestvovao je i komandant odreda Velimir Jakić.

Dok su 1. i 2. četa vodile ove krvave borbe sa Italijanima, Treća (Bobovska) se povukla preko Višnjice i ogranaka Ljubišnje za Bobovo, gdje se rasformirala. Njeni borci sa komandirskom samovoljno su pošli svojim porodicama, koje su se sa stokom nalazile u zbjegovima. Pa ipak, Meljački bataljon je produžio da prati Italijane do samih Pljevalja.

Pošto je glavnina partizanskih jedinica u to vrijeme odstupala ka Šćepan-Polju, i Treći (Meljački) bataljon dobio je naređenje da se noću 30/31. maja povuče preko Ljubišnje prema Šćepan-Polju. Međutim, u toku pokreta bataljon je u Konjskom polju dobio novo naređenje štaba odreda da se vrati i posjedne položaje na Crvenom ždrijelu, kako bi spriječio prodor četnika i Italijana preko Ljubišnje.

I pored teškoća, o kojima, možda, štab odreda nije dovoljno vodio računa izdajući ovo naređenje, bataljon je zbog hitnosti i važnosti zadatka, preuzeo njegovo izvršenje. Međutim, borci bataljona su osjećali da im predstoji povlačenje u Bosnu za glavninom, da moraju ostaviti porodice na milost i nemilost okupatoru. To je u izvjesnoj mjeri poljuljalo njihov moral. U borbama sa organizovanim i dobro naoružanim četnicima iz Vasojevića bataljon je bio razbijen. Pored ostalog, on je oskudijevao i u municiji. Borci su se razišli po šumama, tražeći svoje izbjegle porodice. Komanda 1. čete uspjela je tek sutradan da okupi oko 35 boraca i da se sa njima povuče za glavninom u Šćepan-Polje, gdje su stigli 3. maja, a poslije dva dana, 5. maja, stup ih u novoformiranu Treću proletersku brigadu.

Preko 100 boraca bataljona ostalo je u šumama Ljubišnje, kod svojih porodica. Oni će kasnije većinom pristupiti četnicima i, koristeći ratno iskustvo koje su stekli u partizanskim jedinicama, biti njihova udarna snaga.

Milko STABČEVIĆ

POČETAK STVARANJA NOP U DOLENJSKOJ

Posle napada na Jugoslaviju, aprila 1941. godine, na području Dolenjske bilo je dosta vojnih jedinica koje su ostavile razbacan ratni materijal duž puta Brežice — Novo Mesto. Najviše tog materijala bilo je u samom Novom Mestu, gde je trebalo da se formira divizija koja bi stupila u borbu protiv nemačkog, odnosno italijanskog, zavojevača. Pod uticajem nemačke propagande, koju su vršili Kočevari i radnici, koji su ranije odlazili na sezonski rad u Nemačku, neki ljudi su verovali da će im novi nemački poredak doneti više hleba, nego što su ga imali u bivšoj Jugoslaviji. Ipak, deo stanovništva je znao šta znači nemačka okupacija.

Pojedini članovi Partije i simpatizeri u Dolenjskoj, koji su znali kakvu opasnost predstavlja fašizam, bili su u vrlo teškoj situaciji. U prvom trenutku nemačke okupacije nije se moglo ništa učiniti. Uglavnom su prikupljali vojni materijal koji je ostao posle kapitulacije jugoslovenske vojske, pa su oružje i municiju odnosili na sigurna mesta. Preporučivah su ljudima da vojni materijal, naročito oružje, dobro kriju da ne bi pao okupatoru u ruke, odnosno da okupator ne bi doznao da imaju oružje.

Prvih dana okupacije nemačke okupacione jedinice nisu preduzimale nikakve mere protiv stanovništva. Čak obrnuto: prve jedinice koje su dolazile u sela dozvoljavale su da ljudi prikupljaju izvesnu vojnu opremu i da je koriste — naravno, ono što je bilo bezopasno — kao: tekstil, čebad, odelo, a dozvoljavali su i odnošenje hrane iz vojnih magacina koji su se nalazili na tom području. Međutim, druge jedinice, koje su zamenile ove prve, promenile su taktiku. Počele su prikupljati sav vojni materijal. Počela su saslušavanja i zastrašivanja ljudi, tražilo se da se preda sav vojni materijal, u prvom redu oružje, kao i

ostala oprema koju su prve jedinice ostavile ljudima. Priku-
pljajući ovaj materijal, Nemci su pretili represalijama ako se
dobrovoljno ne donese.

Buduća granica između nemačkog Rajha i Italije
trebalo je da prolazi preko Dolenjske, negde kraj Save..
Naravno, stanovništvo nije znalo gde će biti ta granica. Nemci,
odnosno Italijani, stavljali su po putevima provizorne pogra-
nične oznake, ali su ti znaci razgraničenja između Nemačke i
Italije svake noći premeštani na druga mesta. Simpatizeri
Nemačke su samovoljno prenosili ove znake u dubinu italijan-
ske teritorije, tako da je posle nekoliko dana takav znak bio
premešten od Brežica skoro do Novog Mesta. Po dogovoru Ita-
lijana i Nemaca, granica je trebalo da bude na relaciji između
Brežica i Novog Mesta, negde oko Kostanjevice, tako da bi samo
mesto bilo u Italiji, a levai obala Krké u Nemačkoj. Nemačka
posada je tada bila u Sentjerneju. Iz Novog Mesta je pošla jedna
itahjanska vojna jedinica da zaposedne Sentjerneju i Kostanje-
vicu, na čelu sa višim itahjanskim oficirom. Međutim, nemački
podoficir, komandant posade u Sentjerneju, najurio je italijan-
skog višeg oficira natrag prema Novom Mestu. (I iz ovog primera-
se vidi kakvo je bilo savezništvo i partnerstvo između Nemaca
i Italijana.) -

Kada se zbrka oko razgraničenja na ovom području nekako,
smirila, partijska organizacija je počela sa intenzivnijim radom
na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta. U područjima,
koja su okupirali Italijani bilo je mnogo lakše raditi nego u
onom delu Dolenjske koji je okupirala nemačka vojska. Sastanci,
i razgovori obavljali su se pred očima Italijana, u javnim loka-
lima i na drugim javnim mestima, bez straha da će se naći
izdajnik koji će Italijanima provahti rad organizacije. Itahjan-
ska vojska nije uživala nikakav ugled kod stanovništva.

Okružno partijsko rukovodstvo u Novom Mestu počelo je
odmah po dolasku okupatora u Dolenjsku sa hitenzivnim pri-
premama za oslobodilačku borbu. Formirani su narodnooslobo-
dilački odbori, koji su bili nosioci ideje oslobođenja i organiza-
tori priprema za oružani ustanak. Ti odbori su za kratko vreme
obavili ogroman posao. Cela Dolenjska bila je obuhvaćena or-
ganizacijama NOP. Ljudima je objašnjeno i usvojili su da se
treba prihvatiti oružja i oslobađati sopstvenim snagama, da je
to neophodno, a i dužnost prema domovini.

U Zasavju je nemački okupator počeo rano sa otvorenim
i krvavim terorom. Polovinom 1941. pale su i prve žrtve: U
Krškom je došlo do izdajstva i nemački okupator je kod Breži-

•ca, ujutro 10. jula, streljao grupu od desetak aktivista. Nekoliko drugova se spasilo¹ i oni su prešli preko demarkacione linije, u •Gorjance, na teritoriju okupiranu od Italijana. To su bili prvi partizani na ovom području. Međutim, na području Gorjanaca nisu dugo ostali, već su čekali povoljnu priliku da se vrate natrag i ponovo počnu sa organizovanjem otpora na teritoriji okupiranoj od Nemaca. Ali, prilikom drugog pokušaja našim aktivistima nije uspjelo da se prebace. Milka Kerin je pala u ruke okupatora, koji su je poslali u koncentracioni logor. Pacek, Bizjak i Zidarič, vratili su se natrag i uključili u aktivan rad na italijanskom delu Dolenjske. Milka se kasnije vratila iz internacije i 1944. godine pala je kao borac 14. divizije. Pacek je bio izdan i belogardisti su ga ubili 1942. kod Novog Mesta, a Bizjaka su ustaše ubile nešto kasnije, 1944, u Gorjancima. Zidaričeva sudbina nije poznata – izgleda da su ga ustaše obesilo. 1942. god. u Hrvatskom zagorju. Partijska organizacija u Zasuvalu delovala je i pored terora, naročito u rudarskim područjima – u Sevnici i Rajhenburgu. Na tom terenu je 1941. godine radio Jože Borštnar, koji je radi organizacionih pitanja prelazio i na italijansku teritoriju. Zbog širokog kruga svojih poznanstava uspešno je povezao i organizovao narodnooslobodilački pokret u Dolenjskoj – u Kostanjevici, Mokronogu i Šentjanžu, dok nije potpuno prešao na italijanski deo, radeći kao organizator otpora protiv okupatora u Beloj krajini, sa centrom u Metliki.

Okružni komitet KPJ u Novom Mestu, razvijajući široku aktivnost, istovremeno je organizaciono jačao i proširivao partijske redove u Dolenjskoj. U mestima gde su živeli pojedini članovi Partije brzo su formirane ćelije i povećan je broj članova Partije.² Te ćelije su postale žarišta i jezgro celokupnog rada, postale su centri akcije. Rezultati rada partijskih organizacija brzo su se osetili. U letnjim i jesenjim mesecima 1941. godine Tad je postao veoma živ. Već u septembru u Dolenjskoj nije postojalo nijedno selo, nijedan zaselak, u kome nisu funkcionirali terenski odbori Osvobodilne fronte ili pojedini poverenici •OF, koji su bih čvrsto organizaciono povezani u Podokružni

¹ Spasili su se: Milka Kerin, Franc Pacek, Franc Bizjak i Jože Zidarič.

² U Novom Mestu su, sem Okružnog komiteta KP, postojale tri ili četiri partijske, ćelije: na železnici u samom mestu i u Kandiji – za druge ne znam; u decembru 1941. formirana je ćelija u Šentjerneju na Dolenjskom, a postojale su i u Dolenjskim Toplicama, Straži, Mirnoj Peči i Mokronogu, a verovatno i u Dobrničju gde je delovao Jože Slak Silvo predratni komunist, član OK Novo Mesto; poginuo u NOB, proglašen za narodnog heroja.

odbor OF, odnosno u Okružni odbor u Novom Mestu.³ Upustva, koja su organizacije dobijale od Okružnog komiteta, bila su uvek precizna. Naročito se isticalo načelo da narodnooslobodilački pokret mora biti širok, da mora obuhvatiti i poslednjeg stanovnika, da svaki pojedinac mora biti spreman na najveće "žrtve, kao i da se na poziv u određeno vreme uključi u oružanu borbu.

U toku jeseni 1941. godine Nemci su počeli sa masovnim iseljavanjem Slovenaca iz pograničnog pojasa pored Save.¹ Tada su Partija i narodnooslobodilački odbori dobili specijalan zadatak. Trebalo je objasniti ljudima koje su Nemci nameravali seliti, kao i drugim građanima, da su nemačka obećanja da će iseljenici dobiti ista ili bolja mesta – u stvari laž, da je to početak paklenog plana Nemaca o fizičkom istrebljenju slovenačkog naroda. Mnogi koji su to uvideli bežali su preko granice na italijansku stranu, ili su tražili utočište izvan ovog pojasa kod svojih poznanika i rođaka. I pored toga mnogi Slovenci bili su iseljeni. Sa sobom su smeli poneti samo nešto ručnog prtljaga. Time je svakome postalo jasno kakve su namere okupatora prema Slovencima, bilo da su ih okupirali Italijani ili Nemci. Doznalo se da je područje Kočevja – koje je Hitler ispraznio i Kočevare preseho delimično na iseljeni pojas pored Save, a delimično u Nemačku – kupilo italijansko preduzeće »Emona«, koje je imalo u planu da te krajeve naseli Italijanima. Italijani su pripremili ceo plan, ah do naseljavanja nije došlo, jer je to sprečila partizanska puška.

*

Vesti koje smo dobijali iz Hrvatske govorile su o strahovitom nasilju i krvavim zločinima ustaša u Hrvatskoj. Doznali smo da se u Gorjancima nalaze neki drugovi koji su pobjegli od

³ Terenski odbori OF u Sloveniji imali su sve prerogative narodnooslobodilačkih odbora. Početkom leta 1941. formirani su rejonski odbori OF, koji su po selima imali svoje poverenike (zastupnike). Poverenici nisu bili članovi seoskih odbora OF, ukoliko su odbori formirani (formirani su postepeno i u početku ih nije bilo) i preko njih su rejonski odbori ostvarivali političko rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom. Terenski odbori OF ostvarivali su veoma široku delatnost: pored političkog rata s narodom osnovni zadatak im je bio da organizuju snabdevanje partizanskih jedinica svim potrebama (smeštaj, ishrana i druge materijalne potrebe, prikupljanje obaveštenja, obezbeđenje vodičima, organizaciju javki), zatim da prikupljaju podatke o neprijatelju, organizuju odbranu na svom području, vode brigu o izbeglicama, evakuisanje stanovništva u slučaju da neprijateljske jedinice prodru, da rešavaju sva sporna pitanja u selu itd.

⁴ Ukupno je iseljeno u nemačku oko 30 000 Slovenaca.

ustaša. Prilikom jednog sukoba ubijen je neki nepoznati čovek, koga su pronašli Slovenci i sahranili ga na groblju u Kostajnici. Ko je on bio i odakle je došao nismo doznali, samo smo bih informisani da se u Gorjaneima nalazi grupa hrvatskih partizana koji su počeli sa oružanim otporom protiv okupatora i ustaša. Govorilo se da su uspeh da pobegnu od ustaškog noža. Pokušali smo da pronađemo ovu grupu, da se s njom povežemo i da im pomognemo, ali u tome nismo uspeh jer su već bili otišli. Kasnije smo doznali da su to bili hrvatski omladinci, među kojima je bio i Slavko Komar.³

Sva ta nasilja, zatim hapšenja koja su sprovodili Italijani, zatvaranje i maltretiranje Slovenaca od nemačkog i italijanskog okupatora izazvali su baš suprotnu reakciju od one koju je okupator želeo. Naš rad je postao uspešniji. Ljudi su uvideh da je jedino rešenje za Slovence, jedini spas u beskompromisnoj borbi protiv okupatora.

»Slovenski poročevalec«, koji smo redovno dobijali preko poštanskih službenika i posebnih kurira, pisao je o oružanim akcijama partizana u drugim krajevima Jugoslavije i Slovenije, što je znatno dizalo moral i odlučnost naših ljudi i jačalo spremnost za saradnju u takvim akcijama. Da bi sprečio iseljavanje Slovenaca sa područja pored Save i da bi pokazao okupatoru da slovenački narod neće dozvoliti da ga unište bez otpora, Glavni štab slovenačkih partizanskih snaga odlučio se za napad na nemačko vojno uporište na Bučki. Okružni komitet u Novom Mestu preuzeo je deo priprema za napad. Naši aktivisti su učestvovali u tim pripremama kao vođiči i nabavljači hrane. Posle napada koji u vojničkom pogledu nije sasvim uspeo,⁶ ali

³ 6. septembra 1941. ili možda dan kasnije, iz šuma na Gorjaneima zatraženo je od aktivista OF iz Kostanjevice da pošalju pomoć u hrani. U šumama su se skrivala tri Hrvata. Aktivisti iz Kostanjevice nisu im mogli pružiti pomoć jer su naleteli na Italijane, koji su blokirali Gorjance. Italijani su s vojskom zaposeli granicu prema Hrvatskoj, a s druge strane posele su je ustaše, koje su pretraživale šume. Ustaše su na begunce organizovale hajku, a Italijani su im pomagali blokadom severnog područja Gorjanaca.

Od trojice begunaca koji su bili na slovenačkoj strani Gorjanaca, poginuo je jedan sledećeg dana u ugljarskoj kući iznad žičare. Kod njega je nađena legitimacija Zagrebačkog sveučilišta. Pokopan je u Kostanjevici. Druga dvojica su tada umakla, ali su kasnije takođe pali – ne zna se gde su pokopani.

⁶ Za napad na Bučku Glavni štab je hteo da koncentriše sve partizanske snage na širem području. No, zbog nepovoljnih vremenskih prilika i nemačkih napada na pojedine jedinice, koncentracija nije bila izvršena.

Napad na nemačku posadu u Bučku izvršen je u noći 1/2. novembra i u njemu su učestvovali Novomeška četa, deo Mokrške i deo Mokronoške čete. Belokranjska četa, koja je takođe trebalo da učestvuje u napadu, nije mogla da se prebaci preko reke Krke, a Štajerski

je politički potpuno uspeo, cela Dolenjska bila je ustalasana. Svuda se govorilo o napadu, govorilo se da je i na našem terenu počela organizovana partizanska borba, da se naše jedinice ne plaše sukoba ni sa nemačkom vojskom, za koju se tvrdilo da je najbolja i najmodernije opremljena vojska na svetu.

Sve one pripreme za oružani ustanak bile su 1941. godine tako dobro sprovedene, da se na poziv Partije, u januaru 1942. odazvao za odlazak u partizane veliki broj ljudi. Istina, posle napada na Bučku nastao je trenutani zastoj u odlasku novih boraca u partizane, ah se mora pripisati izvanredno oštroj zimi i dubokom snegu. Kad su obavljene organizacione pripreme za školski logor u Rogu i taj centar obuke formirao, pritičanje boraca bilo je tako veliko da su se morale tražiti nove lokacije u ispražnjenim kočevskim selima. Tu se formirao i 5. bataljon. U tom školskom logoru obavljane su vojne vežbe i pripreme za buduće borbe sa okupatorom. Kada se početkom 1942. godine bataljon podelio i deo partizana otišao na područje Gorjanaca, sa zadatkom da radi na terenu, za vrlo kratko vreme porastao je na 300 dobro naoružanih boraca, koji su nastavili sa još žešćom borbom protiv okupatora. Politički rad, koji su obavili Okružni komitet i NOO u Dolenjskoj tokom 1941., bio je vrlo širok i intenzivan, te je i pored jake neprijateljske propagande, i pored osnivanja Bele garde u Dolenjskoj, situacija bila takva da su se partizanski aktivisti i borci mogli bezbrižno kretati po svim selima. Pomoć stanovništva bila je takva da naši ljudi nikad nisu imali potrebe da napuštaju ovaj teren, pa čak ni u ofanzivama i u vreme najvećeg nasilja i terora okupatora i domaćih izdajnika nad stanovništvom Dolenjske.

Franc PIRKOVIČ

bataljon, u *dugom* maršu prema Brešicama, bio je otkriven i stalno žestoko napadan od nadmoćnijih nemačkih snaga, pa se je morao vratiti u Savinjsku dolinu.

U organizovanju, a i u *samom* napadu, učestvovali su članovi Glavnog štaba Miha Marinko i Aleš Bebler, kao i Niko *Sibih*. U neposrednim pripremama za napad angažovali su se partijski i politički terenski radnici iz Šentjerneja i Škocjana, kao i aktivisti iz Novog Mesta.

RAZVOJ USTANKA. U SEVERNOM PODRUČJU KORDUNA

Na Kordunu se tokom 1941. godine formiralo nekoliko ustaničkih područja, od kojih je svako imalo svoje specifične političke, socijalne i ekonomske uslove koji su uticali kako na početak, tako i na dalje širenje oružane borbe. Zajednička im je karakteristika ta što se ustanak svugde odvijao pod rukovodstvom KPJ.

Takvo jedno područje formiralo se i na severnom delu Korduna, a obuhvatilo je teren kojeg s juga ograničava železnička pruga Karlovac — Topusko, sa severa reka Kupa, na istoku se proteže do Topuskog, a na zapadu do blizu Karlovca. Zemljište je brežuljkasto, sa nešto malo prohodnih šuma i slabim komunikacijama. Za izvođenje borbenih dejstava ono pruža jednako povoljne uslove i napadaču, i braniocu.

Rad KPJ na pripremama za podizanje ustanka na ovom području naročito je dolazio do izražaja u selima Štipanu, Sjeničaku, Udbini, Boviću, Kirinu, Pješćanici, Brnjavcu, Slavskom Polju, Vrelu Utinji, Utinji i Utinjskom Brdu, ali su pripreme za formiranje odreda bile prilično teške, naročito posle izvršenih pokolja. Ustaše su u maju 1941. počele da sistematski hapse pojedine vidjenije ljude na Kordunu i Baniji, a zatim su povelj propagandu o takozvanom obaveznom prelasku Srba sa pravoslavne na katoličku veru, ukoliko ne žele da budu raseljeni. Ovim su uspeh da sakupe oko 1400 ljudi, koje su istog dana iz Vrginmosta odveli u Glinu i u toku noći u glinskoj crkvi poklali. Ovaj događaj jasno je pokazao narodu Korduna da ustaše nameravaju da istrebe srpski živalj i da je jedini izlaz oružana borba.

Prve naoružane grupe formiraju se u julu 1941. Na ovom terenu prva grupa formirana je u selu Utinjskom Brdu, iz zaselka Gabrić, od desetak ustanika. Od oružja grupa je imala dve

lovačke puške i nešto municije, a samo sam ja (izabran sam za komandira) imao karabin sa 120 metaka i pištolj. Po okolnim selima sakupljeno je još nešto oružja — oko deset lovačkih, pušaka kapislara i malo municije. Logor smo podigli u šumi Katića Kosa, severno od sela i železničke pruge. Preko dana smo obavljali svoje poljoprivredne poslove, a noću dolazili u logor na spavanje. Po mestu logorovanja grupa je uskoro dobila naziv: odred »Katić kosa«. Mesto gde se logor nalazio gravitiralo je svim okolnim selima, odatle je bio dobar pregled i postojala je mogućnost za kontróhsanje neprijateljskih posada koje su bile najbliže logoru.

Negde koncem jula sastao sam se u logoru sa Pavlom Bijelićem (za koga sam tek kasnije saznao da je izabran za člana Operativnog štaba OK Karlovac na konferenciji koja je održana početkom jula u šumi Kremešnici, pod rukovodstvom Josipa Kraša, člana CK KPH) i Milićem Dejanovićem. Oni su dobili zadatak da obidu ovaj teren i pruže nam pomoć u pripremama, za otpočinjanje oružanih akcija. Iako smo bili rodom iz istog kraja, nismo se pre toga poznavali. Prilikom susreta pitah su me o situaciji na terenu, a zatim se interesovali da li poznajem Stanka Gabrića, ne znajući da sam to ja. Kad sam im u šah rekao da mogu meni sve da kažu, jer sam ja taj, prvo su me gledali sa nepoverenjem i ustručavanjem, pa tek kad su mi poverovao razgovarao smo kao stari drugovi. Interesovao sam se koliko je jak naš odred i kako je naoružan, kakve smo sve pripreme izvršili za dizanje ustanka i slično. Zaključili smo da je postojeće naoružanje vrlo slabo i da treba preduzeti hitne mere da nabavimo što više oružja, kao i to da je jedini izvor za njegovu nabavku neprijatelj koga treba napadati i otimati, oružje, kako bi se naoružavali novi borci koji su svakim danom sve masovnije prilazili ustanicima. Tom prilikom sam predložio da zavedemo neku vrstu međusobnog takmičenja ko će se brže i bolje snabdeti oružjem, otetim od neprijatelja, što su i prihvatili.

Početkom avgusta oformio sam jednu naoružanu desetine, koja je imala zadatak da po našem terenu sakuplja oružje i municiju. Na taj način smo uspeh da do kraja avgusta naoružamo tridesetak boraca.

/

NAPAD NA ŽELEZNICKU STANICU CREVARSKA STRANA

Ovoj akciji prethodilo je prvo izviđanje objekta, okolnog terena i prilaza železničkoj stanici. U toku izviđanja izvršili smo sve pripreme za napad, odredili pravac napada i utanačili sve pojedinosti.

Za napad je bila određena grupa od deset boraca: Stanko, "Petar i Duro Gabrić, Stevo i Đuro Malobabić, Bade Mrkobrada, Miloš Basara, Nikola Bučan, Simo i Mile Paić. Pokret iz logora je izvršen negde pred ponoć 12. oktobra. Posle sat i po smo rstigli pred železničku stanicu, u kojoj se *nalazilo osam ustaša*. Dva borca smo ostavili da kontrolišu pravac koji je izvodio iz Vrginmosta, jer je u njemu bio neprijateljski garnizon, a ostali su sa sve četiri strane podilazili zgradi. Prethodno smo skinuli cipele i u čarapama se bešumno privlačili do određenog mesta, odakle je trebalo da izvršimo napad. Ustaški stražar, koji je bio na stepenicama zgrade, ipak nas je primetio, opalio metak i uzbunio ostale. Odmah su skočili, dograbili oružje i pokušali da iziđu napolje, no kad su došli na vrata dočekah smo ih organizovanom vatrom i prisilili ih da se povuku. Posle kratkog pripucavanja pozvali smo ih na predaju. Odgovorili su da se neće predati. Ponovo smo otvorili vatru i pozvali ih na predaju, ali su i dalje pružali otpor. Skočio sam do prozora na zapadnoj strani zgrade, kundakom razbio drvene kapke, proturio ruku s pištoljem kroz otvor i ispalio ceo šaržer. Začuo sam preplašen „glas iz zgrade koji je molio da prekinemo sa vatrom, jer će se predati. Povikao sam da izbace oružje. Kroz polupani prozor izbacili su odmah osam pušaka. Kad smo ušli u zgradu našli smo trojicu mrtvih, dva teško ranjena i trojicu nepovređenih.

Tako smo dobili osam novih pušaka, sa preko 1200 metaka. U ovoj prvoj akciji nismo imali gubitaka. Zarobljene ustaše smo pustili na slobodu, jer se do tada među narodom ovog kraja još nisu bili ispoljili kao zločinci. Iskoristili smo tu priliku da im ukažemo da su krenuli pogrešnim putem, putem izdaje naroda.

Kad smo se vratili u logor, razdragano su nas dočekali - ostali naši drugovi i čestitali nam prvu pobjedu. Okupilo se i preko pet stotina seljaka iz okolnih sela da čuju pojedinosti iz ove akcije i vide zaplenjeno oružje. Pored nas, okupljenom narodu govorili su i rukovodioci sa terena, a uskoro se miting pretvorio u opšte narodno veselje: ustanici i narod su slavili svoju prvu pobjedu.

PREGOVORI I NAPAD NA ŽELEZNICKU STANICU VOJNIC

1

Osnovni problem ustanika na ovom području bio je nedostatak oružja i municije i za postojeće, već okupljene borce, a pogotovo za nove koji su nam svakim danom prilazili. Pošto smo znali da je jedini način da se naoružamo-napad na neprijatelja i otimanje njegovog naoružanja, to smo nastojali da što prije izvršimo nove akcije.

Orijentisali smo se prvo na domobransko uporište na železničkoj stanici Vojnić. Preko naših obaveštajaca prikupili smo dosta opsežne podatke o broju, naoružanju i borbenom raspoloženju ovih domobranskih snaga. Tako smo saznali da među domobranima ima silom mobilisanih vojnika, koji politički još nisu opredeljeni, kao i da je njihov starešina, poručnik Vilko Tot, u više navrata izražavao nezadovoljstvo s postojećim uređenjem i dosta pohvalno govorio o ustanicima i ciljevima njihove borbe. To je uticalo na našu odluku da organizujemo sastanak s njim. Poslali smo mu preko Teodora Vučinića, trgovca u Vojniću, pismenu poruku i za mesto sastanka predložili Basarovac u selu Cvijanović Brdo, udaljeno od železničke stanice nepuna dva kilometra. On je ponudu prihvatio. Za vođenje pregovora odredili su mene. Radi sigurnosti poveo sam desetinu boraca i postavio ih u zasedu. Ni malo nije bio iznenađen našim zahtevom da napuste železničku stanicu i predaju nam naoružanje i opremu. Rekao sam mu da ćemo, u protivnom, biti prinuđeni da ih napadnemo. Odgovorio mi je da ne zna dokle će se nalaziti na obezbeđenju ovog objekta i predložio da ih ne napadamo, jer ni oni neće napadati nas, iako smo u njihovoj neposrednoj blizini. Kad sam mu u daljem razgovoru izdaleka nabacio da nam je poznato da on simpatizira NOP, odgovorio je da ima u tome i istine, ali da je još sve to prerano, da su te snage male i da neće moći da odole napadu brojno jačih i tehnički opremljenih nemačkih i italijanskih snaga.

Pri kraju razgovora zamolio je još jednom da odgodimo napad i predložio ponovni sastanak. Upitao sam ga da li bi htio da vidi partizane. Prvo se malo ustručavao, a onda je pristao. Na dati znak, grupa ustanika koja se nalazila u zasedi prišla nam je. Ugledao je desetak snažnih i odabranih omladinaca, uniformisanih i naoružanih. Bio je iznenađen našim izgledom, opremom i naoružanjem, ne znajući da smo se tako kompletirali što smo posudili od većeg broja drugova pojedine delove odeće i naoružanje. Zanimalo ga je da li zaista svi ustanici tako izgledaju. Da bih mu na neki način dokazao da predstavljamo snažnu, brojnu i organizovanu vojsku, predložio sam mu da narednog dana, u određeno vreme, kroz dogled posmatra jednu nepošumljenu, kupastu kosu, koja se u pravcu severa vezivala sa šumom Trepčom, čijom je južnom stranom trebalo da prođe jedna naša jedinica. Tako je naš prvi susret bio završen.

Sutradan u 8 časova sakupio sam grupu od pedeset partizana i, pošto su postrojeni u kolonu na većem odstojanju, proveo sam ih pet puta preko ovog terena, tako da se dobijao utisak da je to jedna neprekidna kolona. Kasnije smo doznali da nas je ovaj domobranski poručnik promatrao sa grupom svojih vojnika,

jer je dan bio. lep i sunčan. Odmah, se pronela vest da u blizini železničke stanice Vojnić ima oko 250 naoružanih ustanika.

Posle šest dana ponovo smo se sastali u kući Ilije Vučinića u zaseoku Davidovići. Ali ni ovog puta nije postignut sporazum: naš predlog da s jedinicom izađe na naš teren, kada bismo improvizirah napad i razoružah ih, poručnik je odbio ponovo tvrdeći da je za tako nešto prerano, a bojao se i da ne dođe do borbe, jer je među njima bilo i ustaša. Obećao je da će se predati na proleće, zbog toga što se sada, preko zime, u šumi teško može da opstane. Našem strpljenju je došao kraj: počeli smo s pripremama za ovu akciju. Povezali smo se s grupom ustanika kojom je rukovodio Nikola Vidović i dogovorili se da 18. decembra uveče njegova grupa dođe u zaselak Malobabići. Uputili smo i patrole po selima da sakupe što veći broj meštana-dobrovoljaca, da im predlože da ponesu sobom rogulje i kolje, jer vatrenog oružja nije bilo, pa da se okupe u isto vreme na mestu zvanom Suvače, u blizini zaselka Malobabići.

U određeno vreme stigla je ustanička grupa Nikole Vido-
vića i oko dve stotine meštana. Ukupno nas je bilo oko 280, naoružanih sa 25 vojničkih i 30 lovačkih pušaka i jednim puškomitraljezom, dok se ostalo »naoružanje« sастоjalo od rogulja i motki s čeličnim bodežima pri vrhu. Pošto smo bili detaljno upoznati s razmeštajem i rasporedom neprijatelja, to smo mogli brzo da odredimo napadne objekte pojedinim grupama. Neprijateljska posada brojala je ukupno 73 vojnika, naoružanih sa 4 puškomitraljeza i 68 pušaka. Bili su razmešteni u tri zgrade, udaljene jedna od druge oko stotinu metara. Podelili smo se u četiri grupe. Prva grupa sa puškomitraljezom imala je zadatak da napadne i razoruža neprijatelja koji je bio smešten u kući Nikole Paića, gde se nalazilo 38 neprijateljskih vojnika. Cilj napada druge grupe bila je kuća Nikole Vučinića, u kojoj je bilo 20 neprijateljskih vojnika. Treća grupa je dobila zadatak da napadne i razoruža 15 neprijateljskih vojnika koji su se nalazili u zgradi železničke stanice, dok je četvrta grupa ostavljena u rezervi.

Napad je počeo 19. decembra iza ponoći. Jednovremenim jurišem sve tri grupe borba je bila okončana, jer je neprijatelj bio iznenađen i nije bio u stanju da pruži ozbiljniji otpor. Neprijatelj je imao dva mrtva i tri lakše ranjena vojnika, dok na našoj strani nije bilo gubitaka. Zaplenjeno je svih 68 pušaka, 4 puškomitraljeza, preko 100 000 metaka i prn magazin namirnica i opreme. Poginuo je i domobranski poručnik Tot. Naime, kada smo jurišali na zgradu u kojoj se nalazio, pojavio se na vratima i viknuo: »Ne pucajte — predajemo se!«. Odmah smo obustavili vatru, a kratko iza toga odjeknuo je jedan pucanj iz

zgrade, uperen u njegova leđa — verovatno od nekog ustaše, i on je pao mrtav.

Do zore smo se zadržali na stanici, razdelili narodu namirnice, a onda se sa zarobljenicima uputili u Gornji. Sjeniĉak, u zaselak Bukiĉ. Istog dana posle podne domobrane smo pustili da odu svojim kućama — neki od njih. ostali su meĊu nama. I ova akcija izazvala je veliko oduševljenje kod naroda. Razbili smo jedno neprijateljsko uporište, naoružali i opremili novih sedamdeset boraca i stekh izvesna iskustva za nove borbe koje su bile pred nama.

NAPAD NA STANICU UTINJA <•

Postignuti uspeh u napadu na stanicu Vojniĉ podigao je moral ustanika i naroda na ovom podruĉju. S obzirom na to što smo uspeh da naoružamo nekoĉko desetina novih boraca, predstavljali smo sada dosta brojnu i relativno dobro naoružanu partizansku jedinicu. Pošto je meĊu ostalim neprijateljskim posadama nastala demoralizacija, doneta je odluka da se što pre napadne i neprijateljska posada koja je obezbeđivala železniĉku stanicu Utinja. Ova neprijateljska posada, prema prikupljenim podacima, brojala je 63 vojnika i, pored pušaka, raspolagala sa tri puškomitraljeza. Želeli smo da što pre doĊemo i do ovog oružja.

Pošto su neprijateljske posade oĉekivale da ćemo ih napasti, noću (jer smo do tada uglavnom koristili noć za napadna dejstva), odlučili smo, radi iznenaĊenja, da izvršimo napad danju, što do tada nije bio naš obiĉaj. Ovome je išlo u prilog i to što smo se osećali brojno jaĉi od pojedinih razbacanih neprijateljskih posada, a izrazito jaĉi i superiorniji u pogledu borbenog morala. ,

Napad je izvršen 21. decembra u ranim popodnevnim ĉasovima. Naše snage, oko stotinu ustanika sa pet puškomitraljeza, su po prethodno zamišljenom planu izvršile napad na uporište sa svih strana, tako da nije postojala nikakva mogućnost da se neprijatelj izvuĉe. Borba je trajala oko pola ĉasa. Neprijatelj se predao posle kratkog, ah dosta organizovanog otpora, pošto je video beznadežnost situacije i silinu našeg juriša. Zarobili smo 63 neprijateljska vojnika i zaplenili 3 puškomitraljeza, 61 pušku, 12 mina za minobacaĉe, oko 60 000 metaka i ostalu vojniĉku opremu.

*

Uspeši koji su postignuti u ovim akcijama imali su višestranu korist i u ovim teškim danima okupacije predstavljah

veliku radost i ohrabrenje, jer su jasno pokazivali i ustanicima i narodu ovog kraja perspektive oslobodilačke borbe i novog života. Razoružanje i likvidacija neprijateljskih posada u stanicama Vojniću i Utinji omogućila je brzo formiranje 4. bataljona Kordunaškog partizanskog odreda, koji je bio sposoban da vodi borbu i sa jačim neprijateljskim snagama, što se pokazalo i prilikom prve neprijateljske ofanzive krajem decembra 1941. Tada je bataljon vodio teške odbrambene borbe protiv daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga i uspeo da zaštititi zbegóve koji su se povlačili u pravcu Petrove gore.

Isto tako, ustanici su uspeali da drže duže u okruženju neprijateljski garnizon u mestu Vojnić, sa oko 500 domobrana, spreče im snabdevanje i izazovu paniku i demoralizaciju kod posade čiji je borbeni moral ionako bio slab.

Veliki politički efekat imalo je puštanje zarobljenih domobrana svojim kućama što je doprinelo kako širenju bratstva i jedinstva između srpskog i hrvatskog naroda na Kordunu, tako i demoralizaciji, osipanju i predaji domobranskih jedinica partizanima.

Stanko GABRIĆ

SELO MOKRO POLJE U USTANKU 1941.

PRIPREME

D už puta Knin — Obrovac, ispod krajnjih istočnih obronaka Velebita, podeljeno rekom Zrmanjom na dva nejednaka dela, proteže se selo Mokro Polje sa svim geografskim i etničkim osobinama kao i sva druga sela ovog kraja. U njemu su živeh isključivo Srbi. Pasivno, a prenaseljeno, prisiljavalo je deo stanovnika već od davnina da kao sezonski radnici odlaze na radove širom zemlje. Tu su dolazili u dodir s naprednim idejama radničke klase, a mnogi su se i uključivah u njenu revolucionarnu borbu, u radničke sindikate. Poneki od njih sreli bi se kad bi, povremeno, dolazili svojim kućama, pa se iz tih sastanaka, iz razgovora i priča o drugim krajevima i ljudima, o borbi radničke klase, rodila ideja o potrebi međusobnog povezivanja i u rodnom selu. Napredne ideje i težnje konkretno su manifestovane na izborima 1938. godine, kada je jedan broj glasao za Udruženu opoziciju.

Napredne ideje prodirale su sa više strana. Gimnazijalac Stevo Bjedov postao je u Šibeniku član SKOJ-a. Povremeno je dolazio kući, pogotovu za vreme raspusta i donosio naprednu literaturu, davao je onim radnicima koji su je rado čitali i od njih je u julu 1939. formirao grupu simpatizera, a u junu 1940. prvi aktiv Skoja u Mokrom Polju. Prvi članovi ovog aktiva bili su: Jovan (poginuo u NOB-u kao komesar čete), Nikola, Obrad, Milan M. i Milan (Marka) Bjedov. Nakon dva do tri meseca neki od njih otišli su na rad u Beograd.

O formiranju aktiva Stevo je u Šibeniku upoznao svoje rukovodioce, Nikicu Zenića i Zivka Bulata, kao i organizaciju kojoj je pripadao. Od njih je taj rad pozitivno ocenjen i zaključeno je da i dalje nastavi u tom pravcu.

U dane kad je bivša Jugoslavija kapitulirala, svi članovi aktiva našli su se na okupu. Održan je sastanak na kojem je zaključeno da, u duhu primljenih sugestija, treba preduzeti sve mere da bi se prikupilo oružje, municija i ostala vojna oprema i sve uskladišti dok ne dođe vreme za upotrebu. Isto tako je zaključeno da se aktiv proširi. U ovo vreme došli su iz Beograda, gde su bili zaposleni, Niko Sučević, kožarski radnik i Spiro Bjedov, aeronautički radnik koji su se odmah uključili u aktivni rad za NOP i sa Stevom Bjedovom i Todom Babićem, zemljoradnikom, stvorili neku vrstu ustaničkog rukovodstva.

Mokro Polje je po kapitulaciji bilo podeljeno između italijanskog okupatora i NDH. Demarkaciona linija išla je rekom Zrmanjom od Obrovca do mosta u Mokrom Polju, a zatim putem Mokro Polje – Radučić i dalje prema Kninu. Tako se do sela našao pod italijanskom okupacijom, a deo u sastavu NDH. (Na isti način podeljena su i susedna sela – Ervenik i Žegar).

Neposredno posle kapitulacije počele su dopirati vesti o pokoljima Srba u pojedinim krajevima Like i Bosne, a uskoro zatim i u Kninu. Italijani su u ovo vreme prihvatili sve one koji su bežali ispred ustaškog pokolja i tako stvarali politički kapital. Izbegle su mahom zadržali u Kistanju i pružali im izvesnu pomoć, a istovremeno ih i pripremali za ulogu koju su im namenili. (Od izbeglica mahom je regrutovan kadar za četnike, na čije su se čelo stavili bivši velikosrpski političari.) Međutim, dolazile su vesti i iz Primorja o zločinima koje su tamo vršili Italijani. U narodu je zavladao strah, jer je opasnost dolazila sa svih strana.

U ovoj situaciji osnovni zadatak bio je da se suzbiju parole koje su pozivale na bratoubilačku borbu, da se objasni da pokolje vrše ustaše pod pokroviteljstvom Italijana koji su ih doveli na vlast, da okupatoru nije cilj da zaštiti srpski narod. U razobličavanju okupatorove politike maksimalno su se založili svi drugovi iz aktiva, a rezultati su postali vidni, jer je narod jednodušno primio ovakvo tumačenje. Istovremeno je pojačan rad na okupljanju novih članova u aktiv, pa su uključeni (nekako u vreme kad je napadnut SSSR) Jovan P. (poginuo u NOB-u), Jovan S., Petar (poginuo u NOB-u) i Ihja Bjedov, Stevo, Jandrija (poginuo u NOB-u), Mirko (streljan od Italijana) i Stevan Vagić i Miroslav Popović – svi iz dela sela zvanog Zavode. Istovremeno u drugom delu sela, na levoj obali Zrmanje, radili su Nikola Sučević i Tode Babić (streljan od Italijana 1942. godine), pa je i ovde znatan broj drugova bio obuhvaćen vrlo intenzivnim političkim radom (među njima Mića, Stevan i Jovan Babić i niz drugih). Preko ovih drugova usklađivan je rad i sa susednim selima: Radučić, Očestovo, Ivoševci, Kistanje i dr.

Veza sa višim rukovodstvom u to vreme bila je dosta slaba. Pokušavalo se da se uspostavi veza preko drugova u Šibeniku, međutim Nikiea Zenić i Zivko Bulat već su prešli u ilegalnost, tako da kontakti nisu uspostavljeni. Uspelo se samo da se dobije neki propagandni materijal – proglasi, leci i si., koji je značio pomoć u radu i pravilnoj orijentaciji.

Međutim, od ranije se u narodu govorilo da su Vojo Masnikosa (iz Ivoševaca), Pero Vejnović i još neki – komunisti, pa je sa njima Tode Babić uspostavio vezu i ona je dalje redovno održavana. S njima je održano i nekoliko sastanaka kojima je razmatrana situacija i donošeni zaključci. S obzirom na povoljnije uslove i lakše održavanje veze, čitav rad orijentisan je prema Kistanju, gde su se nalazili i Dušan Štrbac,^ Stevo Perić i još neki. Istovremeno su Spiro i Aćim Bjedov uspostavili vezu i sa drugovima u Kninu (ova veza, iako znatno teže, redovno je održavana tokom cele 1941. godine). U pripremama za ustanak uspostavljena je veza i sa nekim drugovima iz Like.

U drugoj polovini jula vršene su intenzivne pripreme za oružani ustanak. Svim aktivistima koji nisu imali oružje stavljeno je u zadatak da pokušaju da ga nabave, kao i da svim raspoloživim sredstvima priđu još intenzivnijem sakupljanju i skladištenju oružja i municije. Na jednom od sastanaka aktivista bilo je reči o vojnim pripremama za ustanak, pa je odlučeno da se rukovođenje tim radom poveri Spiri Bjedovu, pošto je on završio vojnu obliku.

U ovo vreme kninska partijska organizacija poslala je preko Spira Bjedova Mokropoljcima tri puške, jedan pištolj, nekoliko bombi i nešto municije. Verovatno je u sporazumu sa partijskom organizacijom severne Bukovice uputila Spira i u Kistanje kod Vlade Despota i Bunda Macure da i od njih. dobije nešto oružja. Posle nekoliko dana Spiro se sastao sa Vladom Despotom i Dušanom Plenčom i od njih dobio jednu pušku i oko 300 metaka. Oružje je sakupljano i u drugim mestima, na razne načine. Mnogi Mokropoljci davali su svoju stoku i žito za puške i municiju. Uporedo s vojnim pripremama razvijao se intenzivno i politički rad, pa je situacija za dizanje ustanka bila povoljna, samo se čekao signal za početak.

U Mokrom Polju postojala je posada od 8 domobrafia i žandarma, čiji je komandir bio žandarm Andrija Frkačin. On je za vreme bivše Jugoslavije služio u žandarmerijskoj stanici Radučić, pa je poznavao sve ljude u selu. Sa Frkačinom su već ranije bih uspostavljeni kontakti i znalo se da ne odobrava politiku koja se prema Srbima sprovodila u NDH. Pružao je otpor, pa kad je od njega, neposredno pred ustanak, traženo da u selu uhapsi neke uglednije ljude, on to nije izvršio. (Ovo je korišćeno i na planu razbijanja propagande da Hrvati žele unište-

nja Srba). Na udaljenosti od oko 400 m od žandarmerijske stanice nalazila se itahjanska posada od 10 karabinijera i nekoliko vojnika. Rešeno je da se ova posada sada ne napada, ukoliko ne bi pritekla u pomoć žandarmima.

U Erveniku postojao je garnizon u kojem je, prema dobijenim podacima, bilo 20 aktivnih ustaša, 30 do 40 naoružanih ustaških simpatizera iz istog sela i 60 do 80 domobrana koji su bih potčinjeni ustaškom rukovodstvu na čelu sa ustaškim bojnikom Ljubom Milošem i Mimicom Pavićem. Domobrani su bili smešteni u osnovnoj školi u centru sela zvanom Butiga. U Erveniku ustaše su pljačkale i hapsile. Tako su 25. jula pohvatale više od 25 Srba, potrpale ih u kamione i povezele za Kinin, gde je trebalo da budu likvidirani. Ali pri ulazu u Mokro Polje naišle su na prezidanu cestu pa su se morale vratiti u Ervenik, a Mokropoljcima su poručile da će uskoro s tenkovima napraviti put za Knin preko srušenog i popaljenog Mokrog Polja.

. .

USTANAK

28. jula 1941. stigla je u Mokro Polje vest da je dan ranije u Drvaru, Srbu i Plavnu otpočela borba protiv ustaša, a da se narod i u susednim mestima priprema na ustanak. Na tu vest doneta je odluka da se i u Mokrom Polju odmah otpočne s ustankom – da se prvo razoruža postaja u selu, a potom da se krene na ustaše u Erveniku. U toku dana okupilo se oko 60 ljudi naoružanih puškama i sa dva puškomitraljeza, a i veći broj bez oružja. Za komandira ustanika izabran je Spiro Bjedov.

Pre nego što se krenulo u napad na posadu u Mokrom Polju poslati su Aćim Bjedov i Ljuban Batas kod komandira stanice Frkačina sa zahtevom da predaju oružje i opremu, posle čega će im biti dozvoljeno da odu svojim kućama. On je predlog prihvatio, tražeći garanciju da im se ništa neće dogoditi. Takođe je tražio da ustanici, pošto prime oružje, pripucaju oko stanice, kako bi izgledalo da su bih napadnuti i dali otpor, te da ne bi bili optuženi kod ustaša da su se predali. Ovaj predlog je prihvaćen i plan sproveden po dogovoru, mada je bilo pojedinaca koji su predlagali da se posada likvidira, što je sprečeno. (Kako se kasnije doznalo, Frkačin je po odlasku u svoje mesto otišao u partizane.) Tako su ustanici dobili 8 pušaka, 1 puškomitraljez, 2 do 3 sanduka municije i nešto opreme. Oružje je podeljeno onima koji ga nisu imali.

U toku noći 28/29. jula ustanici iz Mokrog Polja krenuli su prema Erveniku. U napad je krenulo oko 70 naoružanih i 100 nenaoružanih Mokropoljaca. U Kostića gaju zastali su i napravili definitivni plan za napad (u sastavljanju plana učestvo-

vali su: Nikola Sučević, Spiro, Stevo i Đuro Bjedov, Sava Kanazir, Obrad Vagić, Milan Atlija, Milorad Babić i Vujo Muždalo). Po ovom planu ustanici bi izvršili napad u zahvatu komunikacije Mokro Polje – Ervenik, pravcem Jagodnik (tt 490) – Sarajica (k. 391) i duž reke Zrmanje, kroz Luke, kako bi se sprečilo povlačenje ustaša preko Zrmanje na teritoriju okupiranu od Itahjana. Istovremeno je odlučeno da se ustanici formiraju, u gerilsku četu sa tri brojno podjednaka voda. Za komandire vodova određeni su Sava Kanazir, Obrad Vagić i Milan Atlija. S planom napada ustanike su upoznali Nikola Sučević i Spiro* Bjedov, koji su istovremeno izneli i da se narod Like, Bosne i Kninske krajine digao na ustanak i pozvali borce da pruže pomoć susednom selu, Erveniku, u kojem ustaše sprovode teror. Iza toga upućeni su kuriri u sela Zrmanju i Rujišta (kod Milojka Čuka, Mila Marčetića i Mana Breke) i zatražena pomoć od Ličana: da sa severa, od zaselka Kočević, napadnu na Ervenik. Kurir je upućen i u selo Gornji Ervenik (kod Laze Bukarice i Dana Popića) da ih obavesti o odluci za napad i zatraži dat i oni sa svojim ljudima učestvuju u njemu.

Do zore 29. jula ustanici su pošli položajima na -liniji. Jagodnik (tt 490) – Koča (k. 494) – s. Kočević – Urukalošića. Stanovi, koju su zaposeli ustaše i domobrani. U svaću 29. jula borba je otpočela duž cele linije, sa koje su ustaše i domobrani, primetivši ustaničko kretanje, pružili žestok otpor, naročito sa istaknutih i topografsko jakih objekata. Ustanici su, bez borbenog iskustva i potrebnog naoružanja, napadali frontalno, sa 50–60% nenaoružanog ljudstva. Mokropoljcima se do 10 časova priključilo oko 100 ustanika (sa nekoliko pušaka) iz Donjeg i Gornjeg Ervenika i Biočina Sela, koje su vodili Nikola Vujanić, Lazo i Dušan Bukarica, Dušan Balać i Dane Popić. Ovo pojačanje ubrzalo je nastupanje, ah su se ustaše i domobrani i dalje uporno branili, naročito kada su oko 15 časova bili ojačani vodom teških mitraljeza (tri »brede«), koje im je uputio komandant italijanskog garnizona u Erveniku. Glavni otpor ustaše su pružile na Sarajici i na prilazima Butigi (deo Ervenika) sa istočne strane. Međutim, pred energičnim i smelim nastupanjem ustanika bih su prinuđeni na povlačenje. Predveče žestina njihove vatre počela je naglo da se smanjuje i pod zaštitom mraka povukli su se na rezervne položaje u neposrednoj blizini garnizona, prema Butigi, a ustanici su se zadržali na dostignutoj liniji s namerom da produže napad u zoru 30. jula. U toku 29. jula ustanici su imali dva teže i dva lakše ranjena, a ustaše (prema kasnije dobijenim podacima) 5 mrtvih i 9 ranjenih:

U toku noći, pošto su se ustaše povukle u Butigu koju su* utvrdile -i dobro organizovale za odbranu, ustanici su se pribli-

izili uporištu sa severoistočne i severozapadne strane, nastojeći <da odseku ustašama odstupnicu prema italijanskom garnizonu, <od kojeg ih je razdvojilo samo korito reke Zrmanje. Potpomognute vatrom itahjanskog mitraljeskog voda ustaše su pojačale -otpor iz nekoliko dobro utvrđenih zgrada u Butigi. Ujutro 30. jula stigla je u pomoć jedna grupa ličkih ustanika pod komandom Milojka Čuka i Mana Breke. Oni su se odmah priključili napadu sa severa na garnizon.

Italijani su naizgled pasivno posmatrali tok i razvoj borbe <oko Ervenika (sa izuzetkom što su poslali u pomoć mitraljeski -vod). Oni su pasivno posmatrali i grupe ustanika (pod rukovodstvom Nikole Vujanića) sa dela okupirane teritorije – iz Donjeg Ervenika, Biovičina Sela i Zegara, koje su se, delom naoružane, prebacivale preko Zrmanje i pridruživale ustanicima na drugoj strani.

Oko 9 časova ustanici su podigli uporištu sa svih strana, sem sa juga (od reke Zrmanje), gde je italijanski garnizon onemogućavao da ustaše budu opkoljene i uništene. To im je istovremeno obezbeđivalo i zaleđe i efikasniji otpor. No, kad su najbliži delovi ustaničkih jedinica krenuli na juriš na preostale tačke otpora, ustaše i domobrani, ostavljajući oružje i opremu, počeli su bežati u italijanski garnizon preko Zrmanje. Istovremeno je komandant itahjanskog garnizona, kapetan Antonio Martini, koji je pažljivo pratio borbu, naredio svom bataljonu (koji je verovatno bio u pripravnosti) da pređe Zrmanju preko postojećeg mosta i uđe u napuštenu ustaško-domobransko uporište. Tako su italijanski vojnici ušli u uporište baš u momentu kad su počele da stižu prve ustaničke grupe. Ove su bile iznenađene obrtom situacije, jer su umesto ustaša i domobrana susrele jake italijanske snage koje su, koristeći zabunu, počele da razoružavaju ustanike koji su pristizali u grupama. Tako su oduzeli oko 10 pušaka i to prvenstveno od onih koji su se zabavili oko piana ili vršijah po selu.

Saznavši za ovo, rukovodstvo ustanika naredilo je da se isturene grupe odmah povuku iz dodira s neprijateljem i da se »oružje ne predaje ni po koju cenu. Italijani su zauzeli borbeni iraspored, postavili mitraljeze u bunkere i tražili da se ustanici jpovuku iz uporišta tvrdeći da ono pripada njihovoj okupacionoj zoni i da se ustaše u Ervenik više neće vratiti. Na traženje ustamika da im se vrati uzeto oružje komandant itahjanskog bataljona izrazio je čuđenje, tvrdeći da su njegovi vojnici razoružali samo domobrane i ustaše. (31. jula Italijani su ustaše i <domobrane prebacili kamionima preko Kistanja u Knin.) U «ovakvoj situaciji rukovodstvo ustanika je održalo sastanak i 'odlučilo da jedinice napuste Ervenik.

Pre napada na Ervenik, u kojem su živeli i Srbi i Hrvati, borcima je ukazano da nije dozvoljeno nikakvo nasilje, odmazda i slično. Ličnim zalaganjem pojedinaca i budnošću komande i članova aktiva Skoja — sem pojedinačnih slučajeva koji su kasnije osuđeni — u tome se i uspelo. Međutim, pogrešilo se što se nije imala u vidu mogućna intervencija Italijana zbog koje je nekoliko boraca razoružano. Značajan politički uspeh predstavljalo je i spasavanje iz erveničkog zatvora 25 zatvorenika, koji su očekivah da budu likvidirani.

U ovo vreme još nije bila otpočela borba protiv Itahjana. Pre svega, oni su svojom politikom prihvatanja izbeglica, navodnom pomoći koju su im davah, uspeh da se kod dela srpskog naroda prikažu kao »zaštitnici Srba«. Činjenica je da su mnogobrojne izbeglice iz Like i Kninske krajine, koje su Italijani smestili u Kistanje, vršile snažan uticaj na stanovništvo koje je živelo uz demarkacionu liniju, a što je išlo u prilog okupatoru. Otuda i kolebljivost kod dela ustanika (karakteristična u ovo vreme ne samo za ovaj deo severne Dalmacije) kad je bila u pitanju borba protiv Itahjana. Jedino je omladina bila jedno-dušno za beskompromisnu borbu. Drugo, Italijani su ovde imah mnogobrojne i jake garnizone. Ustanici na ovom području tada još nisu mogli da računaju na neke značajne vojne uspehe u borbi s daleko snažnijim neprijateljem, a pogotovo ako istovremeno vode borbu i protiv Itahjana, i protiv ustaša. Pored toga, u narodu je postojao i strah od odmazde koju su Italijani mogli da sprovedu, te je i u tom smislu vršen pritisak na ustanike da s njima otpočnu borbu. Međutim, ustaše i vlast NDH su već u tolikoj meri bili omrznuti, da se nijednog momenta nije postavljalo pitanje borbe protiv njih.

Zato su se, po završenoj borbi u Erveniku, ustanici vratili u svoja sela. Mokropoljci su, podeljeni po vodovima i pojedinim zaselcima, istog dana (30. jula) dobili zadatak da obezbede selo od ustaške intervencije, kao i da politički deluju u narodu. Jedan vod je logorovao u zaselku Bjedovi, jedan u zaselku Babići, a treći (Kanaziri, Babići) na Radučkoj glavici. Odmah po njihovom povratku stigla je iz Knina vest u Mokro Polje, Radučić i Očestovo da se ustaše, proterane iz Ervenika, spremaju da sa jačom podrškom snaga iz Knina napadnu navedena sela radi odmazde za borbu u Erveniku. Mokropoljci su pojačali straže i patrole, delom snaga zauzeli povoljnije položaje na istočnom delu sela, odakle se mogao očekivati napad iz Knina i čvršće se povezali sa ustanicima sela Radučić i Očestovo, koji su takođe pojačali budnost.

ČETNICI NA DELU

Već 30. -jula došli su u ova sela iz Kistanja, gde su bili pobjegli od ustaša pod zaštitu Italijana, neki bivši oficiri, tražeći da im se preda komanda nad ustaničkim jedinicama. Među njima bili su Živko Brković, Brane Bogunović i drugi saradnici četničkog vođe, popa Momčila Bujića. U Mokro Polje je došao Živko Brković, u novoj uniformi oficira bivše vojske. Tražio je da razgovara sa »oficijom koji ovde komanduje«. Sproveden je do komandira čete, kome se predstavio kao »član ustaničkog štaba koji je formiran u ilegalnosti«. Odmah mu je saopšteno da nema tu šta da traži i da odmah napusti selo, što je nakon nekoliko sati i učinio i otada se više nije pojavljivao. Tako je odmah u početku sprečen njihov uticaj na ovom području, dok im je u pojedinim oslobođenim područjima Kninske krajine uspjelo da se uvuku u rukovodstva ustaničkih jedinica, pa i u Štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu koji je formiran nakon oslobođenja ovih krajeva.

U dane kada se očekivao ustaški napad, oko 10. avgusta 1941, u Mokro Polje su došli Obrad Knežević i Obrad Vukojević iz Očestova i obavestili komandu Mokropiljske čete (Nikolu Sučevića, Špiru i Stevu Bjedova i Milorada Babića) da je u selo Golubić, kod Knina, došao po naređenju partijskog rukovodstva Pero Boltić, sa zadatkom da ispita mogućnost okupljanja ustanika Kninske krajine u borbu protiv Itahjana i sprečavanja njihovog prodora iz Knina prema Bosanskom Grahovu i Drvaru (doznalo se da Italijani nameravaju da preko Golubića i Derala prodru u Drvar). U razgovoru Mokropoljaca i drugova iz Očestova došlo se do zaključka da će, u slučaju da Boltić uspe u nastojanjima da se organizuje otpor protiv itahjanskog prodora prema Drvaru, i svi ustanici Mokrog Polja, Očestova, a verovatno i Radučića, učestvovati u toj borbi. U duhu tog zaključka četa se okupila kod Babića Stanova, spremna da stupi u borbu.

Dok je Pero Boltić, uz pomoć kninske partijske organizacije, vršio pripreme za borbu s Italijanima, u Knin je stigao pop Bujić, koji se do tada nalazio u Kistanju pod okriljem okupatora. Saznavši za napore Pere Boltića u okupljanju ustanika, pokušao je da ih iskoristi u druge ciljeve.

U to vreme našli su se u Golubiću, u Štabu gerilskih odreda za Kninsku krajinu, Tode Babić i Vojo Masnikosa da bi se dogovorili o daljem radu. Pošto su doznali da ovaj štab namešta da sa ustaničkim jedinicama uđe i defiluje kroz Knin pred Italijanima, hitno su se vratili u Bukovicu kako bi upoznali ustanike i sprečili njihovo učešće u ovim četničkim planovima. Po njihovom dolasku u Mokro Polje održali su sastanak sa Nikolom Sučevićem i Stevanom Bjedovom, na kojem je doneta

odluka da se Štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu (u koju su pretežno ušle izbeghce koje su se nalazile pod italijanskim okriljem – među njima i Živko Brković, a kasnije i Momčilo Dujić) u tadašnjem sastavu ne prizna, da su to izdajnici i da, ukoliko bi došlo do ulaska u Kinin, četk u tome neće učestvovati. (Pošto Mokro Polje teritorijalno pripada kninskom području, četa je bila stavljena pod komandu ovog štaba). Situacija je objašnjena svim borcima, koji su odobrili ovakav stav.

U međuvremenu je zaključen i sporazum na Otriću između Italijana i četnika. Tajni sastanci Italijana i velikosrpskih četničkih elemenata i njihovi sporazumi izbili su u javnost, izdaja je postala jasna, a naročito početkom septembra 1941. kada su Italijani, propušteni od jedinica pod komandom Momčila Dujića, izvršili napad i prodrli u Drvar.

Posle ovoga Mokropoljska četa se opet razišla i po vodovima razmestila po zasalcima, kao i ranije. Borci su još neko vreme ostali na okupu, izvođena je vojna obuka (u vodovima su se pretežno nalazili mladići bez vojnog obrazovanja), održavani su politički časovi na kojima je objašnjavana situacija itd.

U ovo vreme odvijao se i vrlo intenzivan politički rad. Razobličavani su četnici i njihovo rukovodstvo, objašnjavana je politika okupatora, govoreno je o liniji KPJ i NOP-a, svakodnevno su s narodom održavana sijela na kojima je najčešće na dnevnom redu bila situacija na istočnom frontu, kao i pregled razvoja ustanka u našoj zemlji, sa podacima o uspesima oslobođilačke vojske itd. Posebna je pažnja posvećena razobličavanju izdajničke uloge četnika. Primeri su uzimani iz najbliže okoline, jer su četnički elementi pošto-poto nastojali da ostvare svoj uticaj u Bukovici. Đuro Kostić, Petar Babić, Nikola Vagić (kasnije su streljani zbog pokušaja da u Mokrom Polju organizuju četnike), pop Sveta Sekulić (kasnije pobegao), Pajo Japundžić i bivši žandarm Luka Kostić, počeli su da šire četničku propagandu i da govore: »Svi su Hrvati ustaše, a Italijani su zaštitnici srpskog naroda«. Njima se pridružilo desetak trgovčica i švercera koji su smatrali da će pod okriljem Italijana, kao četnici, moći slobodno da se bave trgovinom i švercom. Iako je ova četnička grupa bila mala i bez ikakvog oslonca u narodu, poduzete su energične mere da se spreči njeno jačanje i uticaj na narod.

S obzirom na četničku izdaju u Kninskoj krajini, održavana je čvršća veza i tešnja saradnja sa ustanicima u Lici (u Zrmanji sa Milojkom Čukom, Milojkom Dronjakom i dr.), a pojačana je ionako tesna saradnja sa drugovima iz Kistanja (Vojom Masnikosom, Perom Vejnovićem i dr.). Za sve to vreme osećao se nedostatak pomoći viših partijskih rukovodstava, jedna čvršća orijentacija, pa su se odluke najčešće donosile na

osnovu saznanja o stanju u okolnim krajevima Like i Primorja. Svakako da je to stvaralo dosta teškoća, a verovatno uticalo i na sam tok događaja u ovom kraju.

Tada je u Mokrom Polju organizovana i tehnika (pisaća mašina i šapirograf dobio je Spiro Bjedov od kninske partijske organizacije, a od partijske organizacije u Kistanju dobijen je radio-aparat) u kojoj su umnožavani proglasi, leci, vesti i drugi propagandni materijal, koji je mnogo koristio u političkom radu.

Krajem avgusta došao je na ovaj teren instruktor PK KPH za Dalmaciju, Gašpar Bergam Crnogorac (iz Knina ga je doveo Spiro Bjedov). U Mokrom Polju zadržao se dva dana i održao nekoliko sastanaka, na kojima je izneo situaciju i posebno podvukao neminovnost oružane borbe protiv Itahjana, za koju treba izvršiti solidne pripreme. Isto tako dao je i ocenu četničke delatnosti. Sve je to veoma mnogo, kao orijentacija, koristilo u daljem radu. (Ovo je bio prvi slučaj da je neko iz višeg partijskog rukovodstva došao na ovaj teren.)

PRIPREME ZA FORMIRANJE ODREDA .

Negde u prvoj polovini septembra, kad su ustaške snaga pokušavale da prodru od Bihaća preko Drenovače ka Donjem Lapcu, stigao je kurir iz Like sa porukom Gojka Polovine (člana OK KPH za Liku) u kojoj je tražena pomoć u ljudstvu i materijalu za borbu protiv ustaša. Odmah je održan zbor u Mokrom Polju, kojem su prisustvovali Nikola Sekulić Bunko (član OK KPH za severnu Dalmaciju) i Vojo Mesnikosa (član Mesnog komiteta KP za Bukovicu). Na zboru u delu sela na levoj obali Zrmanje Spiro Bjedov je upoznao ustanike sa porukom iz Like i tražio dobrovoljce. Stevo Bjedov održao je zbor u delu sela na desnoj obali, u Zavodu. Za odlazak se javilo oko 30 Mokropoljaca, a Bunko se složio s odlaskom. Međutim, u zakazano vreme za odlazak, 17. (18) septembra, skupilo se samo 18 dobrovoljaca, koji su formirah vod i na čelu sa Spirom i Stevom Bjedovom krenuh u Liku. (Izgleda da je na ostale uticala parola, koju su ubacili četnici, da je besmisleno ići u odbranu ličkih sela od ustaša, kad ista opasnost preti i Mokrom Polju.) Vod je 20. septembra, preko Ruj išta, Javornika, Velike Popino, Doljana i Dobašnice stigao u Dobroselo kod Lapca, gde su ga s oduševljenjem dočekah lički partizani, kao prvu grupu Dalmatinaca koja je došla da im pruži pomoć. Međutim, ustaški napadi bih su već odbijeni, a vod je ostao 8 dana u Doljanima i na Debeljači. Kad više nije pretila opasnost od ponovnih na-

pada, rukovodstvo ustanika u južnoj Lici – Stojan Matić i. Gojko Polovina – odlučilo je da se vod vrati u Dalmaciju.

Prebacivanje preko pruge (koju su držali i osiguravali Italijani) i u odlasku i pri povratku izvršeno je u rejonu sela. Lukića.

Kad se je vod vratio u Mokro Polje, zatekao je u njemu, uspostavljen jači italijanski garnizon. To je uskoro onemogućilo slobodno kretanje naoružanih ustanika, pa su borci pušteni, kućama, s tim što su kod sebe zadržali oružje i primili obavezu, da se odmah odazovu na poziv ako bude potrebno. Posle toga, do kraja 1941. godine, nastaje period intenzivnog političkog rada i političke borbe, a kako je legalni rad bio onemogućen postavljeno je pred sve ustanike i aktiviste da ilegalno rade na ras-krinkavanju okupatorove i četničke propagande i da šire ideje NOB-a. U ovome je značajnu ulogu odigrala ranije formirana, tehnika.

Uspostavljena je još čvršća i neposrednija veza sa susednim selima (naročito sa Očestovom i Radučićem), u kojima četnici takođe nisu imali nikakvu podršku u narodu (sem nekolicine izdajnika). Ojačana je veza i sa Ervenikom (koja je postojala od prvog dana ustanka), čijoj smo grupi aktivista i omladine (preko Nikole Vujanića, Kojana i Dušana Komazeca, Dušana Bukarice, Dane Popića, Dušana Balaća, Obrada Arambašića i Dana Matijevića) pomagali koliko smo mogli. Naša pomoć, naročito poslednjih meseci 1941, bila je nadopunjavana, i pomoći koju su Erveničanima pružali drugovi iz kistanjske opštine (Simo Dubajić, Stevo Perić, Nikica Opačić, Tode Koro'hja, Nikica Popović, Stanko Tišma i dr.). Mokropoljcima su pružali pomoć u političkom radu Nikica Popović i Stanko Tišma, a naročito Voja Masnikoša, članovi Mjesnog komiteta KP za Bukovicu, koji su povremeno dolazili i čija je neposredna pomoć znatno koristila. S druge strane Italijani su, udruženi s četnicima, vodili intenzivnu propagandu da pridobiju mokropoljsko stanovništvo, u čemu nisu imali naročitog uspeha, jer je Mokro Polje ostalo čvrsto uz NOP.

Negde krajem oktobra 1941. organizovan je jedan sastanak kojem je prisustvovao i Nikola Sekulić Bunko (od ovog vremena već je bila uspostavljena čvršća veza sa Okružnim komitetom KP u Šibeniku). On je izložio situaciju u drugim, mestima Dalmacije i zadatke koji se postavljaju za teren Bukovice, a od kojih je naročito značajan bio prihvrat boraca iz Primorja koji se tamo nisu mogli održati. Od tih boraca i ustanika iz Bukovice zaključeno je da se formira partizanski odred. (Međutim, sve do početka 1942. godine odred nije formiran, a drugovi iz Primorja koji su dolazili na teren Bukovice upućivani su u Liku.) Osim toga na sastanku je doneta odluka da.

:se napadne i sruši vijadukt Bender, jedan od najvećih, objekata :na pruži Spht – Zagreb (u zaselku Čukovići). Ni ovaj zadatak :nije izvršen. (Bilo je pripremljeno ljudstvo iz Mokrog Polja, IRadučića, Očestova i Kistanja, a trebalo je da učestvuje i grupa boraca iz logora na Ljubinoj poljani, u Lici, ah se nije mogla -obezbediti potrebna količina eksploziva.)

Prva grupa primorskih partizana stigla je u Mokro Polje u drugoj polovini novembra. U njoj su bih borci sa područja -Šibenik – Vodice, koji sti išli u Liku. Mokropoljci su ih srdač-no primili i pružili im sve što je bilo moguće. Iza ove dolazile su i odlazile za Liku i druge grupe primorskih boraca, zatim kuriri, -vodiči, terenski politički radnici i partijski funkcioneri itd. Mokro Polje postalo je važan punkt u Bukovici, deo kanala ko-jim je održavana stalna i sigurna veza između severne Dalma-cije i Like. Ah, borci iz Mokrog Polja nisu upućivani u Liku, iako su za to bih spremni i u vezi s tim postavljah zahtev. Stevo "Bjedov je o tome u dva navrata razgovarao sa Slobodanom Ma-curom (poginuo 1943. kao komesar bataljona; narodni heroj) i. "Vladom Despotom (poginuo u NOB-u) kad su dolazili iz L:ke (gde su se nalazili u partizanskom logoru na Ljubinoj poljani). "Predlagao im je da, pri njihovom povratku, pođe s njima i grupa "boraca spremnih da se bore u bilo kom kraju. Međutim, oni so , s tim nisu složili, jer je, navodno, odluka viših foruma da treba •ostati u Bukovici do formiranja odreda, da je za izvršenje na-menjenog zadatka dovoljan broj boraca koji je već otišao u ILiku. Međutim, sve nove i nove grupe primorskih boraca pro-lazile su kroz Bukovicu za Liku, a borci iz Bukovice ostajali su protiv svoje volje.

U novembru 1941. Spiro Bjedov sastao se u Kninu s Mak-tsom Baćem Milićem, sekretarom OK KPH za srednju Dalmaciju i s njim išao na Čukovića vijadukt (Bender) da bi ispitali mogu-ćnost njegovog rušenja. Tada je Baće došao i u Mokro Polje gde je ostao 2–3 dana, održao sastanak sa omladinskom organiza-cijom, prisustvovao sijelima po zaseocima Mokrog Polja, tu-rmačio političku situaciju i potrebu borbe protiv okupatora i -četnika, govorio o ciljevima NOB-a i učvršćenju bratstva i je-dinstva. Prisustvo i razgovori Maksa Baće sa Mokropoljcima ^potvrdili su pravilnost njihove dotadašnje orijentacije na što ,skoriju oružanu borbu protiv okupatorovih jedinica.

U novembru i decembru primljeno je nekoliko drugova u 1KPJ (Nikola Sučević, Stevo Bjedov i Tode Babić iz Mokrog Polja, Ljubo Borović i Ljubo Radić iz Radučića i dr.) Partijske ^čelije formirane su nešto, kasnije – početkom 1942. godine <(jedna partijska organizacija za Mokro Polje, Radučić i Oče-stovo).

I rad s omladinom postao je intenzivniji. U svakom selu formirano je po nekoliko skojevskih aktiva. U drugoj polovini novembra boravio je nekoliko dana u Mokrom Polju Ante Jonić, omladinski rukovodilac iz Knina (poginuo u NOB-u; narodni heroj), radi proširenja skojevske organizacije. Tada su u Mokrom Polju formirana još tri skojevska aktiva, tako da ih je ukupno bilo četiri, a sekretari su bili: Milan Bjedov (u Zavodu), Jandrija Babić (u severnom delu sela), Nikola Vejnović (u aktivu za zaselke Vejnovići, Vukmirice i Batasi) i Jovo Babić (u aktivu za zaselke Kanaziri, Trivići i Babići – rejon Radučke glavice). Inače radom skojevske organizacije rukovodio je Komitet Skoja za Bukovicu (sekretar Dušan Štrbac). Pravilnom radu i aktivnosti omladinske organizacije" doprineo je i duži boravak u Mokrom Polju Vlade Despota i Slobodana Macure, koji su, sa Dušanom Vejnovićem i Jandrijom Babićem, intenzivno radili s omladinom jednog dela sela, a što se kasnije pozitivno odrazilo.

Organizovanije se radilo i sa ženama. Za rad s njima bile su zadužene Marija Bjedov, Đurđija Vagić, jedna drugarica iz Trivića i jedna iz Popovića. Njihov rad bio je usklađen s radom skojevske organizacije.

Izvršene su izvesne izmene i u vojnom rukovođenju. Početkom novembra za komandira Mokropoljske čete određen je Stevo Bjedov, a početkom 1942. godine, s obzirom na druge zadatke koji su se postavljali, za komandira je određen Stevan Babić, a dotadašnji komandir ostao je kao njegov zamenik. Za politički rad bio je određen Tode Babić. Ovakvo četno rukovodstvo ostalo je do formiranja odreda (u početku 1942. godine). Početkom januara 1942. organizovana je zajednička diverzija sa selima Radučić i Očestovo na komunikaciji Knin – Gračac i Knin – Kistanje (sečeni su telefonski stubovi, kidane su linije i zarušavane komunikacije), nakon koje su Italijani uhapsili oko 15 Mokropoljaca, većinom starijih ljudi koji i nisu učestvovali u akciji. (Između ostalih uhvaćeni su Đuro Athja i Nikola Gombiroža i kasnije obešeni.) Selo Prevjes, u čijem je rejonu izvršena ova diverzija, Italijani su spalili. Nakon ovoga Italijani su iz Knina uputili pojačanje svom garnizonu u Mokro Polje.

Pošto su u Mokro Polje stalno pristizali borci iz Primorja, zatim svakodnevno prolazili kuriri i drugi trebalo je za njih obezbediti prihvatište, ishranu i drugo, pa je u decembru formiran Prehrambeni odbor. Prvi predsednik odbora bio je Nikola Sučević. Od članova tog odbora između ostalih bili su Ilija i Jovan Bjedov. (Ovaj odbor je kasnije u istom sastavu izabran za NOO.)

U ovom vremenu je i dalje prikupljano oružje. Vujadin Mužalo i Miloš Bjedov su uspostavili vezu sa drugovima u Kni-

nu. Preko njih nabavljeno je od italijanskih vojnika nekoliko pušaka, koje su iznošene pored svih italijanskih straža. Za to su se pokazale, kao najpogodnije drugarice, na koje Italijani nisu obraćali naročitu pažnju. Tako je Marija Bjedov u dva-tri navrata donela po jednu ili dve puške, noseći ih po 20 km i prolazeći nekoliko puta pored italijanskih straža. Istovremeno je Ilija Bjedov opravljao postojeće oružje.

Veza sa susednim krajevima uspostavljena je dosta rano. a u novembru i decembru posebno je učvršćena i dobro organizovana, naročito prema Primorju i Lici. Stalni punktovi su postojali u zaseocima Bjedovi, Kanaziri i Babići, a kao kuriri su se posebno isticali Marko Kanazir, Ilija Bjedov i Milan Popović. Za ove drugove ruje bilo prepreke ni umora. Dnevno bi prevaljivali nekoliko desetina kilometara, gazili su reku Zrmanju pri vrlo niskim temperaturama, usred zime. Organizovani punktovi, su bili potpuno sigurni, kako za poštu tako i za drugove koji su prolazili.

Sav ovaj rad i mnogostruka delatnost za oslobodilački pokret ostali su za okupatore tajna, jer je narod sve brižljivo držao u tajnosti. Čuvani su drugovi, čuvan materijal i pošta, čuvan je rad u celini. Nije se mnogo pričalo o bilo kome ili o radu na mestima gde to nije bilo zagarantovano. Otuda su Itahjani vrlo malo 'znali o tom radu, pa su pribegavali primeni agenture, pronalaženju i vrbovanju špijuna među četnički raspoloženim pojedincima: Međutim, ovi su bih dovoljno poznati i žigosani, tako da ni preko njih nisu mogli mnogo doznati. Narod ih je najčešće ismejavao i izbegavao. S druge strane, ustanici su vrlo brzo bih obaveštavani o nekim namerama i promenama kod Itahjana, o pojedincima među njima, o njihovim osobinama, odnosu prema stanovništvu, međusobnim odnosima itd. Bilo je drugova koji su dolazili s njima u kontakt, pravili se da ne razumeju. italijanski, pa tako dolazili do dragocenih podataka, koje su na najbrži način dostavljali. Ovom je doprinelo i to što su Italijani bili smešteni kod gostione Pavia Japundžića koji je bio četnički, raspoložen, pa su tu otvorenije govorili.

Ovakav rad za oslobodilački pokret, široko postavljen i u. koji se uključilo gotovo celokupno stanovništvo Mokrog Polja, iako zbog specifičnih uslova nije dao željene rezultate vojne prirode u 1941. godini, obezbedio je da je situacija koncem iste godine bila potpuno zrela za oružanu borbu protiv Itahjana i za opšti oružani ustanak. To su pokazali već prvi dani 1942. godine, kao i doprinos koje je stanovništvo Mokrog Polja dalo u NOB-u: 280 drugova i 3 drugarice bilo je u redovima NOVJ (od kojih je 72 poginulo, a 53 je iz rata izašlo s činom oficira); kao žrtve fašizma pala su 50 lica, a-u selu je spaljeno oko 120 kuća i drugih zgrada.

Stevo i Spiro BJEDOV

SELO VELIKE LIVADE 1941. GODINE

Velike Livade (40 kilometara severoistočno od Zrenjanina) su povećalo s prostranim atarom i oko 5000 stanovnika. Atar Velikih Livada je do 1918. godine bio imanje grofa Čekanića. Kolonizacijom posle prvog svetskog rata stvorilo se naselje i dobilo ime Aleksandrovo, koga je nosilo sve do 1947. godine, kada je Aleksandrovo preimenovano u Velike Livade, što je bio tradicionalni naziv za čitav kraj.

Prvi stanovnici sela bili su kolonisti iz Like i drugih krajeva Banata. Do konačnog formiranja sela Aleksandrovo je administrativno pripadalo opštini Nova Crnja, a oktobra 1928. godine dobilo je svoju opštinu. Uporedo sa administrativnim, teritorijalnim i ekonomskim formiranjem, formirao se i politički život sela. Stanovništvo je između dva rata, uglavnom, pripadalo tri političkim strankama: radikalnoj, demokratskoj i samostalno-demokratskoj tzv. Pribećevei. Brojno najjača i najuticajnija bila je demokratska stranka.

U vreme naseljavanja (Aleksandrova) Velikih Livada iz susednih banatskih sela kolonizirani su i neki članovi KPJ, od kojih su najistaknutiji bili: Maksa Mirilov, Živa Milankov, Čeda Aćimov, Milivoj Santovac, Sredoje Jelić iz Kumana; Dragoljub Šuvakov, Sava Rae i drugi iz Melenaca, čiji se uticaj odmah osotio. Naročito se među njima isticao Dragoljub Šuvakov. U početku su svi komunisti bili povezani sa svojim ranijim partijskim ćelijama, od kojih su dobijali i dalje-uputstva za rad, letke, štampu i drugi propagandni materijal. Zahvaljujući njihovom radu, broj komunista u Velikim Livadama ubrzo je porastao da je trebalo osnovati i partijsku organizaciju. Već u jesen 1923. godine osnovan je i Mesni komitet, čiji su članovi bili sekretari rejonskih partijskih ćelija: Sredoje Velimirov, Draga Šuvakov, Živa Milankov i Milivoj. Santovac. Pored nave-

dermli drugova, članovi Partije od 1923. godine bili su još i Maksa Mirilov, Jefta Adamov, Despot Marinkov, Dobrivoj Tatić, "Veselin Stanisavljev, Aksentije Markov Bida, Vojin Adamov, Svetislav Alas Vava, Obrad Trifmijagić, Dušan Lučić, Rada Savin, Mirko Psodorov, Karitan Stankov, Čeda Aćimov, Sredoje Jelić i Sava Rae, ukupno njih 20, što je za ono vreme bila velika brojka. Međutim, broj članova Partije sve više je rastao, a broj simpatizera KPJ takođe, tako da je uticaj komunista u Velikim Livadama bio odlučujući u svim manifestacijama.

1924. godine osnovan je i sreski komitet (Sreski biro, kako se onda zvao) za srez Jaša Tomić sa sedištem u selu Velike Livade, što nije bilo slučajno: Velike Livade su bile siguran oslonac Partije i po broju i po kvalitetu njenih članova, a i prvi sekretar sreskog biroa bio je Draga Šuvakov, jedan od najistaknutijih mesnih komunista. Između dva rata članovi iste organizacije sproveli su mnogobrojne akcije: 1928. godine u Velikim Livadama organizovani su prikupljanje pomoći štrajkačima tekstilne fabrike u Dugoj Resi; organizovani su i prikupljanje Crvene pomoći, kao stalni oblik rada članova Partije i Skoja; u vreme borbe španskog naroda u Velikim Livadama organizovani su veliku akciju za prikupljanje pomoći za španske borbe, u kojoj su učestvovali mnogi stanovnici sela; 1936. godine organizovani su uspešan štrajk poljoprivrednih radnika, a sproveli su i mnoge akcije u okupljanju omladine, osnivanju Narodne knjižnice itd.

Vlasti monarhofašističkog režima budno su motrile na rad KPJ i Skoja u Velikim Livadama i često pokušavale da spreče naše manifestacije, ne prezajući od batinjanja, hapšenja i zatvaranja svih onih koje su smatrale »crvenim«. Godine 1926. odležali su po 6 meseci istražnog zatvora: Rada Savin, Milivoj Santovac, Draga Šuvakov, Dobrivoj Tatić, Aksentije Markov; godine 1930, uoči prvog maja, Žarko Savin, Sredoje Velimirov, Uroš Velimirov, Despot Marinkov, Dragoljub Šuvakov, Aksentije Markov, Veselin Tatić takođe su bili zatvoreni; godine 1935. kao i za vreme štrajka poljoprivrednih radnika 1937. i za vreme izbora 1939. godine hapšenja su vršena individualno. Ipak, retko su bila hapšenja zbog provale dezertera iz redova KPJ.

Uticaj Partije naročito je došao do izražaja neposredno pred sam rat, kada je partijska organizacija brojala preko 50 članova, dok je broj omladinaca, članova sindikata, organizacije žena, knjižnice, sportskog kluba i drugih organizacija, kroz koje je Partija delovala, bio i nekoliko stotina. Komunisti Velikih Livada najveći su uspeh postigli na izborima za opštinsku upra-

vu januara 1939. godine, kada je od ukupno 16 odbornika izabrano 8 članova KPJ, među kojima je bio i novi predsednik opštine Sredoje Velimirov. Pobjeda komunista oduševila je građane. Tako je Partija mogla mnoge akcije legalno da sprovede. Može se reći da je uz Partiju u Velikim Livadama – zahvaljujući Sreskom i Mesnom komitetu, partijskim ćelijama i drugim organizacijama – neposredno pred rat 1941. godine bila većina selâ.

1941. GODINE PRED NOVIM ZADACIMA

Meseca marta 1941. godine u selo Velike Livade na sastanak Sreskog komiteta došli su Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar i Servo Mihalj, član PK Vojvodine (koji je bio i sekretar Okružnog komiteta Petrovgrada). Sastanak je održan noću u kući Drage Suvakovog, sekretara Sreskog komiteta. Servo Mihalj je govorio o potrebi organizacionog učvršćenja Partije u srezu, a Toza je, kao poslednji govornik, pošto je ukazao na okolnost da se Jugoslavija nalazi pred neposrednom opasnošću od rata, duže govorio i o pripremama za otpor protiv okupatora u slučaju kapitulacije. »Naročitu pažnju treba obratiti na prikupljanje oružja i drugog materijala«, zaključio je Toza svoje izlaganje. Na dnevnom redu ovog sastanka bilo je i formiranje novih partijskih organizacija. Prema donetim zaključcima, sledećih meseci stvorene su partijske organizacije u Karađorđevu, Vojvodi Stepî, Srpskoj Crnji, Radojevu i još nekim mestima, čime je postavljeni zadatak uspešno izvršen.

Kapitulacijom Jugoslavije pred članove Partije iskršli su ozbiljni zadaci, kojima su komunisti Velikih Livada odmah pristupili, prikupljajući oružje, municiju i drugi vojni materijal potreban za borbu protiv okupatora. Članovi i simpatizeri Partije, skojevci, omladinci i žene zajednički su učestvovali u toj akciji, presretajući naoružane vojnike koji su im vraćajući se kućama iz rasformiranih jedinica nudili puške, municiju i ostalu opremu. Sve je to narod brižljivo sklanjao, pod kontrolom komunista. Na uspeh te akcije uticalo je i to što se u Velikim Livadama i posle okupacije održala komunistička vlast u opštini, koja se nije povinivala naređenjima okupatorske vlasti o predaji oružja, mada je dobar deo oružja bio skoncentrisan u zgradi opštine. Koristeći okolnost što su predsednik i neki odbornici opštine bili članovi KPJ, nekoliko drugova je iz opštinskog slagališta odnela 20 pušaka, veliku količinu municije, 7 do 8 revolvera i nekoliko bombi. Članovi Sreskog komiteta naoružali su se na licu mesta revolverima, a preostalo oružje i municiju najpre

preneli kod Drage Šuvakovog, zatim ga sklonili negde u seoski atar, da ga na kraju stave na raspolaganje partizanskom odredu, formiranom u Velikim Livadama.

Značajan sastanak Sreskog komiteta održan je neposredno pred napad Nemačke na SSSR, kojem je opet prisustvovao Servo Mihalj. Tema sastanka bila je organizovanje diverzija i sabotaza, o čemu je Servo dao potrebna uputstva članovima Sreskog komiteta. Međutim, kako je napad Nemačke na SSSR zatekao Serva u Velikim Livadama, to je on preporučio članovima komiteta da za nekoliko dana pričekaju sa sabotazama i diverzijama. U isto vreme doznalo se i za hapšenje istaknutih komunista, te su drugovi prebacili Serva u Karađorđevo, da se u voz ne bi peo u Livadama, jer je i tako već bilo obeleženo kao selo komunista.

Dizanjem ustanka u Srbiji počeh smo 15. jula s diverzijama i sabotazama. Kako je vršidba već bila u jeku, partijska organizacija je nastojala da onemogući obavljanje tog posla. Članovi Partije, po dvojica-trojica u grupi, odlazili su noću do vršahca, sekli kaiševe, onesposobljavah vršahce i tako sprečavah vršidbu. Bilo je i paljenja žita u snopovima i krstinama. Komunisti su u grupieama išh po ataru i palili snopove krstina, ne samo u ataru sela Livada, već i po čitavom srezu. Najpre su buknule krstine na imanjima bogataša i Švaba u ataru l'te-beja, a onda svuda po srezu.

PARTIZANSKI ODRED

Stvaranje partizanskog odreda postalo je preka potreba. Raspoloženje naroda bilo je takvo da se 22. ili 23. jula 1941. godine kod mesta Pavličin bunar okupilo preko 150 ljudi, žena i omladinaca, sa željom da stupe u odred. Ah u odred su mogli ići samo oni koji su morah preći u ilegalstvo kao komunisti. Time je formiran Livađanski partizanski odred od oko 40 boraca, ah se taj broj kasnije smanjio na 20. Objektivni razlozi diktirali su da odred ne bude glomazan, ali ostaje činjenica da su svi komunisti, skojevci i mnogi vanpartijci želeh da stupe u odred i da se bore za slobodu.

Odred je bio naoružan onim što je prikupljeno u prvim danima po kapitulaciji. Prva akcija odreda bila je kidanje telefonskih žica od Velikih Livada do Januševca, kada je, po noći 23/24. jula, pokidano dva do tri kilometra žica i iz zemlje izvađeno nekoliko desetina bandera. Diverzanti bi jednostavno preko žice prebacivah dugačak konopac »pajvan«, koga zatcgnu dvojica-trojica i žice prskaju. Uz pomoć konopaca obarah bi i

stubove. Planiran je i napad na policijsku stanicu, ali je posle tri dana od odluke rukovodstvo odreda donelo odluku da odstane, jer je u selu bilo mnogo Nemaca, koji su pretili odmazdom. Umesto likvidacije policijske stanice odred je krenuo da zapali mošt u Banatskom Dvoru. Na mestu ranije uništenog gvozdеноg mosta Nemci su podigli nov, drveni most. Trebalo ga je srušiti ili uništiti, jer se most nalazio na važnoj komunikaciji. Preživši most petroleumom, partizani su ga zapalili. Suva građa mosta tek što je počela da pucketati kad je naišao neki automobil, čiji su putnici ugasili požar. Nikada se nije doznalo ko su bili ti putnici.

Prve akcije našeg odreda jako su uznemirile nemačku policiju, ali sva njena nastojanja da uđe u trag izvršiocima diverzija ostala su bezuspešna. Ipak je jedna naša nesmotrenost išla Nemcima na ruku. Nekoliko pušaka bilo je skriveno u dvorištu Maksa Mirilova, tasta Sredoja Velimirovog, predsednika opštine. One večeri kada je vršalica ušla u dvorište Makse Mirilovog da vrše, neki radnici su, po svršenom poslu, otišli da prenoće u kotarku gde su se nalazile puške. Praveći sebi ležaje naišli su na puške, koje su bile pokrivene snopovima raži. Obavešteni o tome, Nemci su odmah uhapsili Maksa Mirilova, a ubrzo i njegovog zeta Sredoju "Velimirovog". Nemci su Maksa Mirilova toliko tukli, tražeći od njega da otkrije ko je puške sakrio, da je pod batinama i umro. Možda bi i Sredoja stigla ista sudbina, ah je on hrabro izdržao sva mučenja i jedne noći nestao iz zatvora... Iskoristio je trenutak, dok je bio u klozetu pozadi zgrade opštine, preskočio ogradu i izgubio se u noći, a Nemač koji je stajao pred klozetom to nije ni osetio.

Ovo je NOP-u u Velikim Livadama nanelo ozbiljan udarac – prestao je da radi opštinski odbor u kojem su vlast držali komunisti, a zbog velikog hapšenja komunista u Zrenjaninu Sreski komitet u Velikim Livadama gubi gotovo svaku vezu sa višim partijskim forumima. Međutim, veza je ubrzo uspostavljena; ali ne s partijskim rukovodstvom, već s Melenačkim partizanskim odredom. Uskoro se ta dva odreda spajaju i deluju kao jedan odred, koji je odmah razoružao jednu karaulu na rumunskoj granici i snabdeo se sa nekoliko pušaka, većim brojem bombi i dosta municije. Ovaj jedinstveni odred je kasnije, spajanjem sa ostalim odredima okruga, prerastao u Severno-banatski PO.

¹ Prva akcija jedinstvenog odreda bila je paljenje kudeljare u Jakšićevu, kod Srpske Crnje. Akciji su prethodile brižljive pripreme. Preko članova Partije iz Srpske Crnje i Jakšićeva, naročito, preko Žive Kuzmanovića, mašiniste u kudeljari, dobi-

jeni su detaljni podaci na osnovu kojih je planirana akcija. Čitava kudeljara je pretvorena u zgarište, u trenutku kada se u njoj nalazilo najviše sirovina, spremljenih za preradu. Izgorelo je nekoliko vagona kudelje, čija se vrednost cenila na nekoliko stotina hiljada predratnih dinara.

Posle ovih akcija odred se prebacio u melenački atar, gde je spaho i kudeljara u Bašaidu (veću od one u Jakšićevu) i razoružao pohcijsku stanicu. Međutim, odlazak odreda iz Velikih Livada: ne znači i prestanak daljih diverzija. Komunisti koji su ostali u selu, preuzeli su organizaciju i sprovođenje akcija. Uspostavljena telefonska veza između Livada i Crnje ponovo je prekinuta. U toj akciji, septembra 1941. godine, učestvovalo je oko 30 skojevaca i omladinaca, koji će i u budućim akcijama biti glavna udarna snaga. Kako je u toj akciji bilo pokidano mnogo žica i počupano mnogo stubova. Nemci su pojačali straže. U atar Velikih Livada dolazi Veliki broj Nemaca, koji su u dokolici pijančih. Iz dana u dan čula se vika pijanih Nemaca iz zgrada opštine. Orgijalo se do zore.

U zgradi opštine bilo je nekoliko soški sa puškama. To su znali svi Livađani, pa nije nikakvo čudo što se rodila ideja da se to oružje »digne«. Ispitana je situacija i napravljen plan: puške će se odneti usred dana! Bilo je razloga za takvu odluku. Naime, vreme od 12 do 14 časova bilo je najpogodnije za taj poduhvat, jer su se Nemci hranili u drugoj zgradi, nedaleko od opštine. Za vreme ručka, kraj oružja najčešće je ostajao samo jedan stražar. Jednoga dana skojevac Đura Đuričin, zadužen da prati situaciju, javio je drugovima da je momenat došao: »U zgradi se nalazi samo jedan Nemac. Pijan je do besvesti«. Upregnuta su kola, na njih nabacana slama i krenula u opštinsko dvorište. Iva Ikonov je ostao da stražari, dok smo Đura Đuričin, Vasa Puhgrački, Mile Đuričin, i ja ušli u zgradu, kao da tražimo uverenja ih legitimacije. Pošto smo se uverili da u zgradi nema nikog osim potpuno pijanog Nemca, priterali smo kola, ubacili 9 pušaka, pokrili ih slamom i nesmetano se udaljili od zgrade opštine.

Grupa skojevaca, u kojoj su bili Boža Bahć, Đurica Uzelac, Mile Opačić i Mile Đuričin, uspela je da čak pronađe i jedan puškomitraljez. Druga grupa skojevaca je u zidu kuće Stevana Trtice pronašla veću količinu bombi. U »Peskari«, na terenu ka Novoj Crnji, skojevci su pronašli u pesku: jedan puškomitraljez, gomilu municije i nekoliko pušaka. Vrlo često se događalo da skojevci i članovi Partije dobiju oružje i od simpatizera NOP-a. Tako je Sima Aćamović dao pištolj »vis«, a Maleta Bosnić pušku i municiju. Shćeno je postupila i Jagoda, žena Gruje Tomića iz Velikih Livada, predavši skojevcima pištolj.

»PARTIZANSKA APOTEKA«

"Verovatno, jedan od najlepših primera pomoći NOP-u od strane vanpartijaca bio je slučaj Nenada Bira, apotekara iz Velikih Livada. Još u vreme pripreme otpora okupatoru, Sreski i Mesni komitet doneh su odluku da se u Velikim Livadama organizuje tečaj prve pomoći, da bi se stvorio kadar sposoban da u slučaju nužde može ukazivati prvu pomoć. Odlučeno je da se preko opštine ovaj tečaj legalizuje. Nemci su bili ubeđeni da ga opština organizuje kao tečaj Crvenog krsta. Na tečaju je apotekar Bira bio jedini predavač, a slušaoci članovi Partije i Skoja i neki vanpartijci. Tečajci su dobijali najosnovnija znanja o previjanju ranjenika, povezivanju preloma kostiju, podvezivanju presečenih krvnih sudova itd. Pored toga, dobijali su i osnovna znanja o lekovima.

Apotekar Bira, kao velik patriota i antifašista, sav se bio predao NOP-u. Lečio je ranjene i bolesne besplatno. Zahvaljujući njemu, spašeni su mnogi životi boraca. Apoteka u Velikim Livadama, čiji je vlasnik bio Bira, postala je baza za snabdevanje lekovima ne samo za Livađane i Livađanski odred, već i za bližu i dalju okolinu, pa i za Zrenjanin. Apotekar Bira stalno je održavao vezu sa poznatim komunistom dr Larom Mijatovom (koji je radio u zrenjaninskoj bolnici i koga su Nemci obesili na Žitnom trgu u Zrenjaninu), od njega dobavljaao lekove i doturao ih članovima našeg pokreta. Apotekara Bira poštovali su svi ljudi u našem kraju, odajući mu priznanje na svakom mestu. Divili su se njegovoj smelosti i cenili njegovu pomoć. Nikom nije ni palo na um da izda apotekara Bira, iako su svi znali šta radi i za koga radi.

SVESTRANA AKTIVNOST ZA NOP

Još dok je Sredoje Velimirov bio predsednik, opština u Velikim Livadama snabdevala je komuniste legitimacijama, koji su živeli u ilegalstvu. Ah i posle njegovog hapšenja opština je i dalje služila kao baza za snabdevanje komunista legitimacijama. Livađani su legitimacijama snabdevali drugove iz Okružnog i Pokrajinskog komiteta, kao i kurire NOP-a po čitavom Banatu. U tom poslu, pored drugih, naročito se istakla Anka Kmezić Dubajić, koja je za vreme okupacije bila službenik opštine u Velikim Livadama.

Bilo je, međutim, i mnogih »sitnijih« akcija. U vreme kosidbe žita skojevci su zabadaali gvozdene klinove po njivama, koji su virili nad zemljom, što je izazivalo kvarove na kosačicama. Za vreme vršidbe suncokreta, skojevci su u mašine sipali

šećer, koji bi se u benzinu rastopio i svećice prestale da rade. Kažu, da je to zadavalo muke mehaničarima, jer nikako nisu mogli da pronađu odakle dolaze kvarovi. Usled učestalih sabotaza, bile su onesposobljene gotovo sve mašine, pa se vrša suncokreta više nije obavljala mašinama, već rukama, što je donosilo dvostruku korist: mlateći suncokret u svom dvorištu seljaci su mogli da prikriju pravu količinu, zadržavajući višak za sebe; i drugo, taj se posao obavljao noću, te su skojevci i partijci takvu situaciju iskorišćavali za održavanje sastanaka, za dogovor o daljim akcijama. Zanimljiv je još jedan način naših sabotaza: iz Mađarske su u većim količinama nabavljane šibice koje se pale čim dođu u dodir sa toplijim vazduhom. Šibice su skojevci stavljali duboko u snopove, tako da kad bi snopovi dospeli u vršihcu šibice bi buknule, a sa njima zajedno i snop i vršahca. Tako je zapaljeno i potpuno uništeno nekoliko vršahca. Na nekoliko drugih mesta vlasti su uspele da ugase požar, ali je i tu šteta bila znatna.

Diverzantskih akcija bilo je i posle odlaska odreda iz atara Livada. Najomiljeniji objekt za napad bila je pruga uzanog koloseka od Petrograda (Zrenjanina) do sela Radojeva, koja prolazi pokraj Velikih Livada. Dok bi voz natovaren raznom okupatorovom opremom stajao u stanici, skojevci bi se privukli, podigli klapne na točkovima i u njih sipah pesak. Voz nije išao dalje. Teže štete su nanošene i time što su odvrnute šine tamo gde se one spajaju, pa su se vagoni prevrtali, ili bi iskakali iz šina. A kod Janoševca, na mestu gde pruga preseca drum Zrenjanin – Radojevo, u šupljine između dve šine skojevci bi naguravali gvozdene klinove, te bi automobili na njima cepali gume, a dolazilo je i do prevrtanja kamiona natovarenih robom.

Takvim i sličnim akcijama 1941. godište naneta je znatna materijalna šteta okupatoru.

ORGANIZACIONA STRUKTURA KPJ I SKOJ-a U VELIKIM : LIVADAMA

1941. godine u Velikim Livadama bio je Mesni komitet, koji je u isto vreme bio i komitet za srez Jaša Tomić. Sve do oktobra sekretar Mesnog komiteta bio je i sekretar Sreskog komiteta, a zatim je Mesni komitet odvojen, u sastavu: sekretar MK, 4 sekretara rejonskih rukovodstava, blagajnik i organizacioni sekretar (koji se starao o izboru rukovodećih lica u partijskim organizacijama, kao i o rukovodstvu odbora Crvene pomoći – klici budućeg NOO).

Do oktobra 1941. sekretar i Mesnog i Sreskog komiteta bio je Draga Šuvakov, a članovi: Ljuba Stanisavljev, Miloško Fi-

lipčev, Milorad Lončarski, Sredoje Vehmirov, Bogoljub Bošnjakov (dok nije otišao u ilegalstvo, a mesto njega izabran je Budimir Svilar Buća), Emil Marinkov Bata i Slavko Čolić. Od oktobra dužnost sekretara Mesnog primio je Budimir Svilar, a Sreskog komiteta Sredoje Velimirov.

Način uelanjivanja u KPJ i u 1941. godini bio je isti kao do rata. Sa onim koga je trebalo primiti u Partiju radilo se individualno, pa ako bi opravdao poverenje, bio bi zakandidovan i zadužen ozbiljnijim zadacima. Tek kad bi ih izvršio i opravdao poverenje, bio bi primljen u Partiju.

Pored navedenih 20 predratnih članova KPJ, do rata i u toku 1941. godine su učlanjeni: Ivan Vojinov, Milorad Lončarski, Ivan Savičin, Slavko Čolić, Gruja Tomić, Emil Marinkov Bata, Milivoj Toškov, Vesa Vasiljev, Bura Darabuc, Vasa Mikluc, Luka Lončarski, Slavko Pandurov, Žarko Stojanov, Košta Ratarov, Zorka Savičin, Cveta Pajdak Vrabac, Steva Uzelac, Draginja Stanačev, Nikola Knezić, Vasa Puligrački, Đurica Uzelac, Žarko Savin, Bogoljub Bošnjak, Mile Matić, Smilja Padorov, Miloško Fihpčev, Ljubomir Stanisavljev, Buda Svilar, Đura Đuričin, Mile Milovančev, Mara Blažić, Laza Vasiljev, čeda Odžin, Branko Lončarski, Nikola Levakov, Jefta Samolovac, Milivoj Šljapić, Mira Samolov, Ljuba Subotin, Mitar Uzelac, Slavko Uzelac Igor, Merima Blažić Kata, Anka Kmezić Dubajić, Ivan Ikonov i Dušan Maksić.

Mesni komitet Skoja sastojao se od sekretara i 4 člana (koji su u isto vreme bili i sekretari rejonskih rukovodstava Skoja, jer je selo bilo podeljeno na četiri rejona). U svakoj rejonskoj grupi, pored sekretara — člana Mesnog komiteta — bilo je i 5 članova grupe. Članovi rejonskog rukovodstva Skoja bili su rukovodioci grupa koje su brojale 3 do 5 članova. Svaki pak, skojevac imao je 1 do 3 vaspitne grupe, a te grupe su brojale 3 do 6 omladinaca, budućih skojevac. Tako je stvorena čitava mreža rada sa omladinom, a u Skoj je učlanjivan samo dobro proveren i ideološki pripremljen omladinac.

Pre 1941. sekretari Skoja bili su: Radica Tatić, Slavko Čohć i Ivan Savičin. Struktura sekretarijata Skoja u 1941. godini bila je ista, dok su sekretari bili: Mile Lončarski i Slavko Uzelac Igor.

1941. komunisti i skojevci su ginuli slavno, a neprijatelj ni inkvizicijom nije mogao da izvuče reč izdaje. Četiri svetla imena, između velikog broja ostalih, stoje danas urezana na spomen-ploči u Velikim Livadama: Maksa Mirilov, Dragoljub Šuvakov, Miloš i Emil Čulum. Njima upravo posvećujem ovaj skromni dug sećanja.

Slavko UZELAC IGOR

BORBA KOLUBARSKE ČETE ZA LJIG

V
J\, olubarska- četa Valjevskog partizanskog odreda došla je na insistiranje partijske organizacije i po treći put na teren Ljiga, gde je pored akcija trebalo da doprinese daljoj mobilizaciji ljudi za odred i suzbijanju uticaja četnika Draže Mihailovića. Najpre je 9. septembra održala zbor u Belanovici, na kome su govorili rukovodioci čete i Milka Minić, član OK Valjeva. Ljudi su sa zbora masovno stupali u Četu, a neki su dovodili i konje, računajući da je konjica elitniji rod vojske od pešadije, pa se i samo rukovodstvo čete ponelo mišlju da formira manju konjičku jedinicu.

Zbor u Belanovici je još trajao kad je iz pravca Arandjelovca naišla limuzina sa izaslanicima Milana Nedića, upućenih Draži Mihailoviću s porukom i planom operacija protiv partizanskih odreda. Na čelu Nedićevih izaslanika bio je potpukovnik Olujić i neki Pipan. Koliko se sećam (jer sam tada bio član OK), Nedić je u svojoj poruci zahtevao da Draža izda naređenje majoru Dangiću da se iz Bosne prebaci na ogranke Zlatibora, a da se četničke snage pod rukovodstvom kapetana Račića počnu koncentrisati istočno od Drine. U pismenoj poruci stajalo je još i to da će Košta Pećanac zatvoriti obruč od Bukulje, a Nedićevi i Ljotićevi odredi uz pomoć okupatora krenuće iz Beograda i »na taj način uništiti leglo komunističke kuge«. Tada je već postojao sporazum sa Dražom, postignut baš preko Miloša Minića, pa je on pročitavši Nedićevo pismo uložio protest kod Dražjs, a Draža ga uveravao da bez obzira na Nedićev predlog on neće pogaziti sporazum s partizanima.

Posle zarobljavanja Nedićevih emisara Kolubarska četa i novopridošh borci (pod rukovodstvom Radivoja Jovanovića, Steve Markovića Singera i Milana Drakulića), krenula je za Ljig, gde je zakazan veliki zbor za 10. septembar, a u čijem or-

ganizovanju je partijskoj organizaciji pomogla i Milka Minić. Noću 9/10. septembra padala je kiša, pa je četa sa oko 200 boraca tek pred zoru stigla u Ljig. Veći deo čete je odmah krenuo u okolna sela radi pridobijanja novih ljudi i prikupljanja oružja, dok je u Ljigu ostalo oko 60 boraca. Ujutro, dok se još nije ni razdanilo, otišao sam u zgradu bivše žandarmerijske stanice gde sam našao drugove Bradonju i Stevu. Zahtevali su da im stavim na raspolaganje nekoliko članova NOO i kurira, koji bi po selima raznosili pozive za zbor i mobilizaciju. Pozvao sam Petra Simića, inače kandidata za člana KPJ iz Ljiga, koji je za kratko vreme obezbedio tražene ljude, a i sam bio spreman da krene" na izvršenje zadatka. U tom je kod nas banuo stražar i uzbuđen obavestio da nailaze dva kamiona puna Nemaca. -

Komandir Bradonja naredivši da i dalje popunjavamo pozive, pošao je napolje bez obuće (jer se sušila pored peći), a odmah zatim zapraštaše puške, zaštektaše mitraljezi i počeo prasak bombi. Već imamo i prve ranjenike: Rena, čiča Mijko Pantić i još nekolicina. Borba se vodila kod mosta, na ulazu u Ljig. Na čelu svojih boraca Bradonja je bombama uništio jedan kamion, dok su iz drugog Nemci poiskakali i zabarikadirali se iza jedne kuće, odakle su počeli davati otpor. Bradonja naređuje da Tatović i Mihvojević sa po jednom desetinom pregage reku i zađu neprijatelju za leđa. Zabarikadirani neprijatelj je bio skoro pred likvidacijom, kad se od Valjeva pojavilo 16, a od Gornjeg Milanovca 6 kamiona Nemaca. Nastala je neravna borba. Malobrojni partizani, zatečeni u varošici, davali su junački otpor, ne dozvoljavajući da Nemci prodru u Ljig. Počeli su pristizati i borci Kolubarske čete, koji su otišli u sela oko Ljiga radi prikupljanja oružja. S njima je bilo i dosta ljudi koji su baš toga dana izvukli svoje skriveno oružje i stupili u partizanske redove. Tako su sada Nemci bili izloženi vatri sa svih strana. Izgleda da su radio-stanicom tražili pomoć u avionima, jer se oko 10 časova "pojavilo 6—7 bombardera i sa veoma male visine počeli mitraljirati i bombardovati naša uporišta, koja" su Nemci raketama označavali. Naših ranjenika je sve više, među njima i sam komandir Bradonja teže je ranjen u grudi.

Trebalo je skloniti ranjenike i ne dozvoliti da padnu neprijatelju u ruke. Ljiški lekar dr Mihailo Ivanović, inače simpatizer Partije, je za sve vreme bombardovanja sa lekarom čete previjao ranjenike. Pošto se još nije mogao predvideti ishod borbe, Steva, Drakuhć i dr Jovanović su insistirali da se ranjenici izvlače iz varošice čim avioni prestanu da bombarduju, ah zbog blizine neprijateljske baze. U Zemunu naleti aviona su se smenjivali jedan za drugim. Sunce se bližilo zalasku, a partizani su uporno držali Ljig. Uvidevši da ostaju bez podrške avi-

jacije, Nemci su počeli da pale kuće do kojih su prodrli, a na most su izveli da streljaju oko 20 građana, što smo procenili kao nameru neprijatelja da se povuče. Baš u momentu kad su Nemci privodili građane na streljanje, sa Cota (brega na desnoj obali reke Ljig) zaštektao je puškomitraljez partizana Živorada Jelovića. Kuršumi su padali baš oko mosta i zbunjeni Nemci počeli su da se sklanjaju, što su iskoristili građani dovedeni na streljanje i pobeg, izuzev jednog železničara koji je zbunjen stajao na mostu kao ukopan, dok ga nisu ubili. Ponovo se avioni pojavili, mitraljirajući Čot. A kad smo se ispeh na Čot, pred nama je ležala gomila ispaljenih čaura, a kraj nje mrtav mitraljezac Živorad Jelović, siromašni seljak, predratni komunist. Iako sklopčan na zemlji, izgledao nam je kao gorostas koji se do zadnjeg daha nosio sa razjarenim neprijateljem, no misleći da odstupi.

Nemci su se povukli iz Ljiga sa 63 mrtva i više nego toliko ranjenih, dok su partizani imali 9 mrtvih, među kojima Miliriko Kolaković, Ljuba Vuković i još neke građane kao i 15 ranjenih od kojih su neki kasnije umrli. Među ranjenima bili su: komandir Bradonja, Luka Spasojević, Milan »Svaba«, Brale. Miloš Milićević, stari Tatović (koji je, iako bez jedne ruke, pucao na Nemce). Kolubarska četa Valjevskog partizanskog odreda nije uspela da održi zakazani politički zbor ali je Ljig doživeo da na delu vidi ono što partizani na zborovima govore. Posle *uspešno* okončane borbe partizani su uložili sve napore da lokalizuju požare, ne napuštajući narod kao očevce svoje upornosti u borbi protiv okupatora.

Ubrzo posle borbe u Ljigu formirana je 2, 3, 4. i 5. Kolubarska četa, a od njih i Kolubarski bataljon Valjevskog partizanskog odreda.

Milovan RADOJEVIĆ

PRVI SUKOBI SA IZDAJNICIMA U BERANAMA

Dok smo, poslije oslobođenja Berana 18. jula 1941. godine, branili slobodnu teritoriju i vodili borbe na položajima na frontu: Turjak — Smiljevica — Čakor, petokolonaški elementi držali su se po strani od svih događaja. Više građanskih pohtičara i bivših službenika bilo se tih dana sklonilo u sela i katune po planinama. Pošto nijesu imali smjelosti da otvoreno istupe protiv ustanka i ustanika, oni su potajno rovarili i sabotirali borbu i agitovali protiv komunista, "ističući razne demoralizatorske parole. Od prvih dana neprijateljske protivofanzive na oslobođenu teritoriju beranskog sreza počeli su da vehčaju snagu okupatora, da se zauzimaju za oslobođenje zarobljenih italijanskih vojnika i oficira, da se interesuju za uslove pod kojima oni žive, iako su znali da je naš postupak prema njima bio čovječan.

Partijsko rukovodstvo je preduzimalo sve mjere da se očuva jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora. Ono je uputilo pismo Milanu Popoviću i ostalim predstavnicima građanskih partija pozivajući ih na sporazum čija je osnova bila: borba protiv okupatora bez ikakvih uslova i istrebljenje svih njegovih špijuna i slugu. Radi toga su sa građanskim političarima održani i mnogi sastanci u Selači, Buču, Lušcu, Plaćevcu i drugim mjestima, ali su završavani bez uspjeha.

Za vrijeme najžešćih borbi za odbranu oslobođene teritorije, ovi pohtičari, podržavani i od većine oficira bivše jugoslovenske vojske, propagirali su da će italijanske ekspedicije izvršiti odmazdu nad narodom, ako ma šta bude italijanskim vojnicima i oficirima. Oni su, tobože, zbog toga, jgdjan po jedan, izlazili iz Narodnog odbora oslobođenja", govoreći da neće dalje sarađivati sa komunistima.

Nešto prije ponovnog ulaska Italijana u Berane, muslimani i ovi petokolonaši obrazovani su »Odbor spasa« za predaju

grada okupatoru. Kada su dijelovi italijanske divizije »Venecija« izbili na Trešnjevik, a jedinice »Pule« na Čakor i kada je izvršena evakuacija Berana, »Odbor spasa«, u kome su bili Filip Cemović, Milan Popović, Toma i Radosav Joksimović, Todo Popović, Milutin Jelić, Vlado Vujošević, dr Vukota Dedović i drugi, poslao je delegaciju na Trešnjevik i Čakor da im izrazi dobrodošlicu. I dok su se pred narodom predstavljali kao »zaštitnici i spasioci«, oni su kao vodiči išli pred italijanskim jedinicama, koje su palile sela, ubijale narod i uništavale mu imovinu. U drugoj polovini avgusta »Odbor spasa« je reorganizovan u »Nacionalni odbor«, koji se otvoreno stavio u službu okupatora protivu narodnooslobodilačkog pokreta.

Ozlojeđen, okupator je postupio vrlo drastično i još na prvom koraku otpočeo sa paljenjem kuća, hapšenjem, strijeljanjem i interniranjem nevinog naroda. U toku 30. i 31. avgusta to je radio i po udaljenijim selima i katunima. Samo u jednom selu zapalo je 64 kuće.

Pred neuporedivo nadmoćnijim neprijateljem ostatak naših snaga se povlači prema dobivenoj direktivi. Ovo je bilo od presudnog značaja za dalji rad i učvršćenje jedinica. Nastaje za kraći period gotovo potpuna izolacija od masa.

U takvim uslovima u prvoj polovini avgusta reakcija, vrhovi građanskih partija, potpuno se povezuju sa okupatorom. Ona predlaže kapitulaciju ustanika, predaju oružja, sve tobože radi spasavanja naroda. Italijanske kaznene ekspedicije krstare po selima i vrše teror.

Italijani sa izdajnicima stvaraju miliciju i naoružavaju je puškama da čuva mostove, puteve i druge objekte i da služi kao predstraža okupatoru. Međutim, time se njen zadatak ne iscrpljuje: ubrzo je okupator baca u borbu protiv ustanika. Izdajnici agituju da što veći broj ljudi primi puške od okupatora i stupi u miliciju, prijeteci hapšenjem, internacijom, paljevinom i drugim represivnim mjerama onima koje to budu odbili.

Okupator je za komandanta sreske milicije postavio Radosava Joksimovića, a za njegovog zamjenika Vuka Vukovića. Njih dvojica su gotovo u svakoj akciji, u kojoj je učestvovala i milicija, išli kao vodiči pred italijariskom vojskom. Pored loga, milicija je i samostalno išla od sela do sela i batinama primoravala seljake da prime oružje od Itahjana i da stupaju u miliciju.

Italijani su je dobro plaćali. Pored redovne plate u lirama, svaki milicioner je dobijao cokule, a svakog mjeseca i određenu količinu namirnica. Ovo je bilo primamljivo za siromašno gradsko i seosko stanovništvo, a naročito za izbjeglice iz Metohije.

Osamnaestog septembra, dok su italijanske jedinice krstatile po planini i dovršavale paljevinu, održana je opštinska par-

Martin Solari ile: POLITIČKI CAS U SUMI

tijska konferencija na kojoj su razmatrana izvjesna aktualna pitanja. Na sreskoj partijskoj konferenciji održanoj 21. septembra pod Kršem na planini Konjsko, izabrano je novo partijsko rukovodstvo u prisustvu delegata Pokrajinskog komiteta Sava Brkovića i Okružnog komiteta Đura Medenice.

Mi smo u prvim trenucima bili ošamućeni. Nijesmo se dovoljno snalazili. Gubili smo u vremenu. Duže nego što je trebalo trajala je reorganizacija odreda i diskusija oko karaktera ustanka, taktike ratovanja, formacije i organizacije jedinice, saradnje sa građanskim partijama, odnosa prema raznim vrstama izdaje i izdajnika i mjera koje treba preduzeti. Prilazilo se pitanjima bez šire perspektive. Razni teoretski šabloni i iluzije o kratkotrajnosti rata takođe su smetali praktičnom rešavanju problema.

Od ostataka snaga koje su se povukle pred neprijateljem stvoreni su partizanski odredi, kojih je bilo gotovo iz svakog sela. Ovo formiranje je trajalo cio period avgust – oktobar. Bilo ih je oko 10j uglavnom od članova Partije i Skojevaca. Tek krajem septembra odredi konačno silaze u sela i preduzimaju se temeljnije pohtičke mjere u narodu da bi se objasnila situacija, raskrinkao okupator i njegove sluge, spriječilo dalje stupanje u miliciju i organizovale akcije za njeno razoružanje. Sada nastaju uslovi za neizbežni sukob sa milicijom, koju podržava okupator.

Od odreda na terenu sreza beranskog obrazovane su čete od kojih su 7. novembra formirana 2 bataljona. Partizani iz sela Lušca pripadah su Lužačkom vodu jedne čete bataljona »Miloš Mališić«.

Selo Lužac, koje ima 80 domova, bilo je gotovo cijelo pod našim uticajem. U najtežoj, situaciji imalo je u vodu 35 boraca, partijsku organizaciju i aktive omladine i žena. Usled terora okupatora, samo mali broj seljaka bio se pokolebao i primio puške. Mi smo energično bili protiv pristupanja miliciji. Održali smo i dva zbora i objašnjavali karakter i ulogu milicije. Ali ovo upozorenje bilo je uzaludno za jedan manji broj seljaka. Prvi su u selu primili puške od okupatora: Mirko i Miloš Vuković, Mikosav Pajković i Danilo i Velimir Bukumira, a uz njih još izvjestan broj zavedenih seljaka. Oko prijema oružja i stupanja u miliciju razvila se oštra pohtička borba u svim selima sreza.

Partizanski vodovi živjeli su, po šumama odmah iznad sela. Ni jedan borac nije se mogao udaljiti bez prethodnog odobrenja. Noćivalo se pod šatorima, a neki put i u kolibama ih u podesnim pećinama. U septembru vodovi su stalno silazili u selo danju, a noću se vraćali na logorovanje, a već u oktobru

svi su boravili u svojim selima; U to vrijeme imali smo dosta oružja i municije, zahvaljujući velikom ratnom plijenu dobijenom prilikom oslobođenja Berana.

Lužački vod je bio najveći u srezu. Njegov komandir bio je Sekula Popović, a politički komesar Petar Vešović. Svaki borac je bio naoružan puškom, a imah smo i jedan puškomitraljez kojim je rukovao Mihailo Stojanović Puljo. Vod je imao svu vlast. Niko nije mogao ući u selo, a ni izaći bez odobrenja komande voda. Danonoćno su krstarile patrole.

Vod je dobijao hranu od naroda, a imao je i nešto rezervi od hrane koja je zaplijenjena prilikom oslobođenja Berana, uglavnom dosta šećera i makarona. Hranu koju su donosile porodice partizana dijelili smo kolektivno. Nekada su borci jeli kod svojih kuća i ponovo se vraćali u vod.

Vodovi su izvodili pojedinačne i zajedničke akcije. Tako je 20. oktobra, u čast oktobarske revolucije, na Tivranu porušena cesta Berane – Bijelo Polje. Ova akcija je uspjela. Međutim, druga – spaljivanje mosta na Limu kod sela Skakavca, koja je preduzeta 10. novembra uveče – nije uspjela zbog slabe pripreme. To je bila greška štaba bataljona, koji nije pripremio dovoljno zapaljivog materijala za rušenje ovog drugog po veličini mosta na komunikaciji Berane – Bijelo Polje.

Pitanje stupanja u miliciju i prijema oružja od Itahjana nije se moglo drugačije riješiti do oružjem. Zato je komanda Lužačkog voda, po odobrenju partijskog i vojnog rukovodstva, prva u srezu donijela odluku da se milicionerima u selu oduzmu puške. Međutim, kada se 25. decembra vod po patrolama rasturio po selu, komandir voda Sekule Popović iznenada je pozvan u štab bataljona na sastanak u selu Lubnicama. To je stvorilo izvjesne teškoće, ali se akcija nije mogla odložiti.

Prvo smo obuhvatili Gornji Lužac, a zatim prešli u Škr-Ij evice. Patrole su išle od kuće do kuće milicionera i oduzimale im puške. Sa svakim smo pojedinačno razgovarali i ubjeđivali ga u štetnost služenja neprijatelju. Većina je predala puške bez otpora, mnogi su to učinili laka srca, moleći nas da govorimo da smo ih nasilno razoružali – da ne bi odgovarali. Ostalo ih je samo desetak (sa 4–5 pušaka), koji su inače oduvijek bili protiv ustanika.

Obišli smo tako veći dio sela. Neke milicionere nijesmo zatekli kod kuća. Nijesmo našli ni one najpoznatije – Mikosava Pajkovića, Danila i Velimira Bukumire, pa ni Petra i Luku Pajkovića. Skolonili su se kod Itahjana u varoš. Do 14 časova, kada smo stigli do kuće Petra i Luke Pajkovića, već smo ih oduzeli 8 pušaka, što je za ono vrijeme bilo od velike vrijednosti. Baš tada smo primijetili Dragoja Radičevića kako sa puškom, pognut žuri kroz bašte ka gradu. Borci su htjeli da pu-

čaju, ali sam ih u tome spriječio, da ne bismo mi prvi otpočeli sa obračunom. Poslah su ga Vukovići da obavijesti Itahjane i komandu milicije. Oko 18 časova stigli smo do kuće Velička Vukovića u koju, su se pored Velička bili zatvorili njegovi sinovi Mirko i Milutin i Miloš Vuković. Na naš poziv nijesu htjeli da otvore vrata, niti da razgovaraju sa nama.

Dok smo još razmišljah šta da preduzmemo, iz grada je preko Pešaca stigla veća kolona milicije pod komandom Radosava Joksimovića i Vuka Vukovića i prikupila se kod osnovne škole u Lušcu. Mi smo se povukli u pravcu Jeknića kuća i na brdu posjeli položaj. Kada je mihcija u streljačkom stroju krenula prema nama, Radisav i Milosav Vešović, Radule Pajković i Sćepan Vuković, stari borci iz ranijih ratova i naši saradnici još od početka ustanka, pokušavah su da nas nagovore da ne of varamo vatru, da bi se izbjegla bratoubilačka borba. Mi se nijesmo složili. Uto je stigao i komandir Sekula i izdao naređenje da se pređe u protivnapad. Tako smo se u borbenom potretku prebacili na Milac i otvorili jaku pušчанu vatru na miliciju. Italijani iz grada su otvorili vatru iz svih oružja, dok SU: sc milicioneri, ne opahvši ni metka, razbježali kud koji, ostavivši na bojištu teže ranjenog Milutina Vukovića, koji je u toku noći umro u italijanskoj bolnici u Beranama. Ovaj prvi sukob trajao je kratko i vjerovatno bismo miliciji nanijeli veće gubitke da nam je puškomitraljez dejstvovao (zaglavio se poslije drugog metka). Iako je noć bila mračna, Italijani su neprekidno pucali iz grada iz artiljerije i automatskog oružja. Nakon ovog prvog neuspjelog napada ozlojeđeni izdajnici su užurbano pripremali drugi, bolje organizovan. Njima je naročito smetalo što se naš vod nalazi, tako reći, pred vratima okupatora.

O drugom napadu, koji su Italijani i izdajnici pripremali u najvećoj tajnosti, nagovijestio je donekle Veličko Vuković na sahran svog sina Milutina. On je, pored ostalog, rekao: »Sine, uskoro ću te osvetiti«.

Italijani su u pomoć domaćoj miliciji poslali jednu jaču svoju jedinicu i muslimansku miliciju. Napad je izvršen 2. januara 1942. godine. Ispred Itahjana, preobučeni u njihovu uniformu, išao je špijun i izdajnik Velimir Bukumira.

Bio je veliki snijeg, dan hladan i oblačan. Naš vod je uoči 2. januara zanoćio po desetinama: jedna u kući Doka T.omičića, druga u kući Milonje Vešovića, a treća u našoj. Mihcija, pod komandom Milije Joksimovića, izvršila je napad u samu zoru. Da bi nas iznenadio i napao na sjpavanju, neprijatelj iz Berana nije krenuo uz Ovsine, već preko sela Pešaca. Pošto su Pešca na samoj periferiji grada, a neke kuće i do samih utvrđenih položaja *njegove* spoljne odbrane, partizani ovog sela nijesu stalno

boravili u- njemu. Neprijatelj je to iskoristio i pokušao da nas sa te strane iznenadi.

Međutim, zahvaljujući Desi Delević, mi smo ga blagovremeno otkrili. Desa je, iako u drugom stanju, potrčala da nas obavijesti. Izdajnici su je primijetili, otvorili vatru i teško ranili u nogu. Čuvši pucnje, brzo smo se spremili i prikupili. Najugroženija je bila desetina koja se nalazila u kući Mi Ion je Vešovića, neposredno do Pešaca.

Ovaj drugi napad udruženih neprijateljskih snaga je uspio: otjerah su nas iz sela. Pretrpjeli smo manje gubitke. Teže su ranjeni Milim i Desa Delević, a lakše Miro Tomašević i Labuđa "Vešović. Jedan dio našeg voda odstupio je sa Sekulom UK Paklenu, a drugi s Milošem Pajkovićem i sa mnom uz Bistricu. Sastali smo se kod Plandišta, gdje smo prešli rijeku Bistricu i preko Konjska i Jugovina stigli u Ljute. Tu smo prenoćili, a sutradan, 3. januara, ponovo se vratili u Lužac. Neprijatelj je zapahao dvije kuće i maltretirao porodice partizana. Nuš je uspjeh bio u tome što smo i pored iznenađenja izbjegli, to/i poraz.

Pošto milicija nije bila u stanju – ni vojnički ni politički – da vodi borbu protiv partizana, to se nastojalo da se i na ovom terenu stvori četnička organizacija po ugledu na onu u Srbiji.

U stvaranju četničke organizacije na teritoriji sreza beranskog učestvovali su aktivno Italijani i svi izdajnici iz sreza.

U taboru izdajnika nijesu mogli da se nagode kome će pripasti vođstvo četničkog pokreta, pošto su i Čemovići i Joksimovići – dva vodeća plemena – imali nekoliko viših oficira. Najzad je nađen kompromis u ličnosti kapetana Pavia Đurišića, rodom iz Zete, koji je službovao u Beranama kao aktivni oficir. U početku je bio gotovo nepoznat i bez ikakvog političkog uticaja. Podržao ga je Svetozar Dobrašinović iz sela Zaostra, bivši predsjednik manastirske opštine. Beranski izdajnici na jednom od sastanaka zahtijevah su da Pavle Đurišić pođe u Srbiju i uhvati vezu sa Dražom Mihailovićem.¹

Mada se u jeku italijanske protivofanzive avgusta 1941. formalno ogradio od grupe kapitulanta koja je dočekala Italijane na Čakoru i Trešnjeviku i sa njima utanačila saradnju, Đurišić je sa ovom grupom tajno bio u dogovoru, što nije bilo lako odmah otkriti. Samu, pali, vezu i saradnju sa okupatorom obezbijedio je preko svog brata Vasa, koji je već bio u italijanskoj obaveštajnoj službi, kao i preko drugih izdajnika.

¹ Postoji pismo četničkog komandanta Ostojića Draži Mihailoviću u kome on preporučuje Đurišića za komandanta za sektor Sandžaka i Limske doline.

Pošto se u Srbiji sastao sa Dražom Mihailovićem, Đurišić se vratio sa naredbom, od oktobra 1941. godine, kojom ga Draža: postavlja za »komandanta svih snaga četničkih odreda Jugoslovenske vojske za srezove: andrijevački, beranski, bjelopoljski, pljevaljski i kolašinski i za buđevsku opštinu«.

Izdajnički karakter i cilj Đurišićeve akcije partijsko rukovodstvo je ocijenilo pravilno odmah poslije pada Beranai, kada su propali pokušaji saradnje s njim. Kada je pošao za Srbiju, uočena je opasnost koja sa te strane prijeti i riješeno je da se njegova aktivnost onemogući i da se on likvidira. Međutim, jedna manja akcija protiv njega nije uspela, a šira i organizovanja ruje blagovremeno preduzeta. Tako mu je naša neodlučnost omogućila da se bolje organizuje i pripremi za borbu protiv nas. Međutim, i da je akcija uspjela, četnici bi se pojavili i bez Pavia, jer je njihova pojava rezultat čitavog niza predratnih i ratnih uslova i okolnosti.

Po povratku iz Dražinog štaba Đurišić je pristupio organizovanju četnika i tajno stupio u vezu sa Italijanima. Nastanio se u selu Zaostro i na škoh, u kojoj je bio štab, razvio bivšu jugoslovensku zastavu, kao mamac za narod, koji nije želio da se upisuje u četnike. Sa Italijanima je otpočeo pregovore o snabdijevanju oružjem, municijom, hranom i ostalom opremom.

U organizovanju četnika Pavlu i izdajnicima je mnogo pomogao Ljubo Minić sa svojih 140 naoružanih četnika koje je preveo iz sreza kolašinskog kada su, 25. septembra 1941., Italijani napustili ovaj grad. To je bila prva, po zlu poznata, tjelesna garda Pavia Đurišića i Ljuba Minića, njihove jurišnje ogrezle u krvi. I dok smo mi vodili borbe protiv milicije i okupatora, Pavle Đurišić je ubrzano pripremao četnike za borbu protiv nas. Tada je, prema podacima, raspolagao sa oko 2000 stalnih četnika — jurišnja sa bradama — i sa oko 4000 rezervnih — prisilno mobilisanih.

Poshje dužih priprema Đurišić formira četničke jedinice, zaklinje ih pred oltarom na vjernost »kralju i otadžbini« i otpočinje borbu protiv nas. Sa dobro naoružanim snagama izvršio je prvi put napad na Lužački vod u samu zoru 18. januara 1942. godine. Četnici su imali plan da obuhvate najjaču četv bataljona »Miloš Mališić«, koja je držala sela Dolac, Lužac i Buče, odsijeku je od ostalih snaga i unište. Tako su jednim dijelom snaga zatvorili put preko Paklene u pravcu Sokola, drugim blokirah pravac ka rijeci Bistrici, a glavninom izvršili direktan napad. Bio je veliki, teško prohodan snijeg. Lužački vod se tada nalazio u kući Radula Pajkovića. U zoru naša patrola se srela sa četničkom izvidnicom na samom ulazu u selo i na nju otvorila vatru; Na pucnje vod je izašao iz kuće, zauzeo položaj i prihvatio borbu. No pod pritiskom jačih četničkih snaga morah smo se

povući preko Paklene u pravcu Lubnica. Greška je bila u tome što naše snage nijesu dejstvovalе kao cjelina, već su pojedini dijelovi rastureni na velikom terenu Gornjih sela i Štitara, prihvatili borbu sa koncentrisanim a uz to nadmoćnijim četnicima. Sem toga, i naše snage na desnoj strani Lima držale su se tada pasivno.

U ovoj borbi poginuo je borac Drago Delević. Ubio ga je Vaso Bojčić na livadi kod Lukina vira. Četnici su tada uhvatili Muića Golubovića iz Banjevca, narednika bivše jugoslovenske vojske, odveli ga na Bare u Lužac i tu ga strijeljah, što je pogazio zakletvu kralju. Mnoge su pohapsih i predah Italijanima.

Kako Ovom prilikom nijesu uspjeh da nas unište, čelnici su pripremili novi napad. Oni su u zoru 24. januara 1942. napali naše jedinice na terenu. Gornjih sela i to od Vuče, Debeljaka Bastaha, Bistrice i Lučila. Veliki snijeg i hladnoća umnogome su im pomogla da nas na brzinu, u prvom naletu, razbiju. Ne-pripremljene za odbranu, uz to slabo snabdjevene, naše snage nijesu bile u mogućnosti da pruže otpor, već su se povlačile u raznim pravcima: jedan dio preko Vuče i Femića krša u pravcu Bijelog Polja, drugi preko Šiške u pravcu Mojkovca, a treći uz Kraljev potok, Kučinu goru i Turije u pravcu planine Telovice. Onaj dio koji je pokušao da odstupi uz reku Jelovicu preko Griža zarobljen je jer su četnici taj pravac bih zatvorili još u toku noći. U ovoj borbi četnici su zarobili oko 50 partizana i sljedeće noći ih strijeljali iznad sela. Samo jedan je pukim slučajem uspio da pobjegne sa strelišta. Nekoliko partizana poginulo je u borbi.

Ovo je bio jedan od najtežih gubitaka. Teror i represaliје četnika uticalа su znatno na moral stanovništva, koje je glodalo da spase bar goli život.

Od partizana koji su nam upućeni kao pomoć sa terena Kolašina nijesmo imali velike koristi; naprotiv, više su nam štetili. Pošto ni vojnički ni politički nijesu bih dovoljno pripremljeni, napuštali su položaj i omogućili neprijatelju da bez borbe osvoji teren. Možda bi ishod bio mnogo bolji da smo se oslonili samo na sopstvene snage.

: Vod Sekule Popovića, u kome su bili borci iz sela Lušca i Pešaca, pružio je žilav otpor i na njegovom sektoru su četnici odbijeni. Ovaj vod se posljednji povukao po naređenju komandira, i četnici su izbili u Lubnice. Na svim sektorima borba je bila brzo završena. Pošto je povlačenje preko Lubnice bilo onemogućeno, odlučeno je da se odstupa preko Kraljeva potoka. Po hladnom snježnom vremenu pregazili smo Bistricu i onako mokri, prozebli, umorni i gladni produžili prema Jelovici.

Na svakom koraku prijetila nam je opasnost od neprijatelja. Bilo je sunčano popodne, snijeg se topio, ali pred več

steže mraz, pa su nam se raskvašene čarape zalijepile za kožu. Sto se više hvatala noć, mraz je bio sve oštiji. Iako smo žurili koliko god smo mogli izgledalo je da se jedva pomjeramo s mjesta. Na pohabanoj odjeći uhvatio se led, obuća se zaledila – izgledamo kao okovani ledenim oklopom.

• Najzad, negdje oko deset časova uveče stigismo do prvih koliba Jelovice, gdje zatekosmo dva čobana pored tople peći. Ne razmišljajući o posljedicama, prišli smo vatri. Kad se obuća raskvasila, koža se skidala s čarapama, a nekima su počeli i prsti da otpadaju. Strašne muke su trpjeli promrzih drugovi. Među ovima su bili Miloš i Đoko Pajković, Vojo Mališić, Nikola Nedić, Radosav i Vojo Popović, Mihailo Stojanović, Duro Popović, Ruža i Cvetko Pajković, Lazo Vuković i Rajko Pajković. Bilo je nekoliko lakših slučajeva. Dvije kolibe teško promrzlih pretvorile su se u bolnicu. Osjećao se zadah raspadnutog mesa. Za hječenje nije bilo nikakvih sredstava, a ni hrane nije smo imali. Bolesnici su ležali na daskama.

SA U ovim kolibama ostali smo samo nekoliko dana. Pretpostavljajući da će četnici doznati gdje se nalazimo i da će nas napasti, nekoliko puta smo pokušavah da bolesnike na svojim leđima prebacimo do Kolašina, ah nijesmo uspijevah. Prilikom svakog pokušaja bili smo prinuđeni da se sa polovine Jelovice vratimo. Tih dana ona je bila neprohodna. Ipak smo na kraju uspjeli da neke malo pokretnije drugove, prebacimo do Kolašina. Među njima bili su Miloš Pajković, Vojo Mališić, Radosav Popović i Nikola Nedić.

Dok smo se nalazili na Jelovici, Vojo Zečević nam je zaklao tri ovce, a u jednoj kohbi našli smo trap sa krompirom, koji nam je za tih nekoliko dana bio jedina hrana. Najviše muke zadavale su nam rane promrzlih drugova. Nijesmo imali ni ljekara ni ljekova, a ni najosnovnijih sredstava za život. Nije bilo nikakvih izgleda da im se u ovim zavijanim i odsečenim katunima pomogne. Zato smo odlučili da porodicama nekih drugova javimo da dođu i odnesu ih kućama. Mada je većina protestovala i željela da ostane, drugog izlaza nije bilo. Rastanak je bio tužan. Teško je bilo gledati kako rodbina neke na leđima, a neke na granama odnosi i svlači niz padine Jelovice.

Nas nekoliko nastavili smo da se prebacujemo do Kolašina. Iako na izgled zdravi, bili smo toliko iscrpeni da smo s teškom mukom negdje oko 1. februara 1942. uspjeh da se prebacimo preko Raskrsnice.

Privremeno povlačenje sa teritorije beranskog sreza izolovalo nas je od masa, a četnicima omogućilo širu prisilnu mobilizaciju, uz teror nad našim življem.

Petar VEŠOVIĆ

DOLJANI U NARODNOM USTANKU

Kao i u nizu drugih mjesta u našoj zemlji i u Doljanima su vršene pripreme za ustanak, naročito poshje prvih vijesti o ustanku u Srbiji i Crnoj Gori.

Na pet-šest dana pred ustanak u Doljane je dospjela poruka Doke Jovanića da se pripremi raspoloživo oružje i održe sastanci s ljudima koji su ga posjedovali. Poruka je djelovala ohrabrujuće. Još prije nje u selo su dopirali glasovi o organizaciji otpora, koji se stvarao na planini Vilici i Jelovim tavanima. Govorilo se da tamo postoji organizirani skup ljudi koji prikuplja oružje i radi na tome, da se što više naoružanih ljudi okupi po zbje govima u šumama.

Već u prvim jutarnjim satima 27. jula od Srba su dopirali pucnji. Munjevitom brzinom prenosila se vijest o ustanku. Nju su potvrdile i ustaše, koje su se u selo povratile poštanskim autobusom što je tog prijedpodneva pošao prema Srbu. Na vijest o ustanku jedna grupa drugova otišla je u Brotnju. Usput su se na Dabinoj strani povezali s drugom grupom, koja se preko Une već bila prebacila iz Bosne. Ova grupa je još prije podne pokidala telefonske linije između Doljana i Brotnje.

Ustaničke grupe iz Srba stizale su do Brotnje već u popodnevrim satima. Tu se iskupilo nešto oko 300 boraca, ali je pušaka bilo mnogo manje. Istovremeno grupe ustanika iz Drvara pristizale su u manastir Rmanj i Martin-Brod. Nešto oko 5 sati po podne oni su likvidirali žandarmerijsku i ustašku posadu u manastiru. Na redu je bila žandarmerijska i ustaška kasarna u Doljanima.

Uveče 27. jula napravljen je u Brotnji plan za napad na ustaše i žandare u Doljanima, po kome je akciju trebalo izvesti - 28. jula u zoru. Međutim, napad je odložen za nekoliko sati kano bi se utvrdile tačne snage ustaša (ustaše su u prvi sumrak pro-

nijele vijest da im u toku noći dolazi iz Bihaća pomoć, radi (obožnije odbrane sela od ustanika). U toku noći bih su ustanički odredi obaviješteni da se ustaše nadaju traženoj pomoći. -

S nestrpljenjem smo očekivali početak napada. Na drugoj strani Ivanjovače (kod kuća Divjakovih) koncentrisali su se ustanički odredi. Oko 9 sati otvorena je vatra na ustaše i žandare na posjednutih položajima. Prvih desetak minuta ustaše su pružale snažan otpor, koji je ubrzo slomljen.

U ovom napadu na ustaše učestvovalo je oko 500 do 600 ljudi iz Zaklopca, Suvaje, Brotnje i Doljana. Od Doljančana u ovom napadu učestvovali su drugovi iz Poljica Kamenitog, a u jvatanju odbjeglih ustaša i iz drugih sela.

U ovoj prvoj akciji mogli su se uočiti i nedostaci koji su uglavnom bih u tome, da o vremenu izvođenja napada nisu bih obaviješteni svi oni koji su imali oružje. Oni su se, kad su čuh pucnjavu samoinicijativno pojavljivah i učestvovali u likvidaciji ustaša koji su bježah. Po okončanju ove akcije uočeni su i prvi simptomi izvjesnih slabosti u ustaničkim redovima. Bilo je shvaćeno da se dalje svako selo treba samo da brani, kao da je likvidacijom ustaške posade glavni posao bio okončan. S takvim gledanjem jedan dio boraca pošao je natrag kućama. Mnogo posla imah su drugovi iz ustaničkog štaba s ustanicima pod Lipovačom, jer ih je trebalo uvjeravati da je neophodno da se igrate na položaj prema ustašama.

Neprijatelj je 29. jula pošao da se s nama razračuna. Od Lipca prema Priseci iznad Dobrosela prebacivale su se ustaše i autobus. Autobusi su jedne dovozi, iskrcavah ih i vraćah po druge. Ovdje su ustaše, na našoj prvoj odbrambenoj liniji, sastjerale grupice naših boraca. Nešto prije 10 sati na Priseci slaše su se ukrcale u autobuse i pošle prema Doljanima. Sa vake strane ceste, oko autobusa, išlo je tridesetak ustaša. Na srezinama su se ohrabrile i autobusi su pošh naprijed ne čekajući pješadiju koja je zaostajala. Ohrabrile su se kada su vidjele da se niotkud nitko ne javlja. Ispred naše glavnine, na desetak metara od ceste kojom su se kretali autobusi, nalazilo se iza zidova nekoliko grupica boraca s bombama. Ustaše su išle dosta lobodno, kao da su smatrale da je sve riješeno s onim na Priseci. Kada su stigle na Brežine, našle su se u klopci. Naši borci, koji su pritajeno čekali iza zidova i grmova uz samu cestu, otvorili su vatru. Dva autobusa su se našla u unakrsnoj vatri. Treći 5 zaustavio malo podalje, kojih 50 metara pozadi. Vatru su zapjeli da otvore samo oni iz trećeg autobusa. Pucali su nasumično i po vrhu Kalanjuše, 200 metara preko nas. Javila se i ustaška pješadija. Ali je ubrzo prsnula. Na njen desni bok otvorili su vatru Brezovčani i Dobroseljani i natjerah je u bijeg. U jeku

borbe uspjelo je nekim ustašama da iskoče iz autobusa i pruže otpor, koji je brzo slomljen. Put k autobusima bio je otvoren.

Ustaše su ovdje potpuno poražene, Ostavile su na mjestu 17 mrtvih, zaplijenjeno je 17 pušaka i jedan puškomitraljez. Zaplijenjena su i dva autobusa, a treći je uspio da pobjegne natrag za Lapac. Preko Brežina prema Boričevcu u paničnom bijegu povukao se ostatak ustaša. Vijesti koje su tamo donijelo stvorile su pravu paniku.

Pošto smo potukli ustaše na Brežinama, produljili smo da učvršćujemo-svoje redove, da-stvaramo vojničku organizaciju i pripremali se da s borcima iz drugih sela učestvujemo u protjerivanju neprijatelja iz ostalih mjesta u kotaru.

Dvadeset devetog jula oformljeno je po selima 6 manjih odreda. Oni su brojali 30–60 ljudi. Zvali smo ih vodovima. U njih je ljudstvo bilo uključeno po teritorijalnom principu. U svaki odred ulazilo je ljudstvo iz jednog ih više zaselaka.

Stvaranje naše prve vojničke organizacije odvijalo se uz najšire sudjelovanje naroda koji je Partija uspjela pokrenuti u borbu protiv ustaša. Dosljedna antifašistička uloga KPJ u pred-ratnom periodu odigrala je odlučujuću ulogu, a njenom pozivu da, nakon aprilskog sloma, ne daje oružje iz ruku odazvao se veliki broj ljudi. To je omogućilo da početak ustanka dočekamo sa relativno značajnim količinama oružja. Pored ostalog i ovo oružje omogućilo je Komunističkoj partiji da na tromedi Like, Dalmacije i Bosanske krajine za svega dva dana podigne u borbu protiv ustaša narod nekoliko kotareva.

Nakon oslobođenja Boričevca, 2. avgusta, bio je oslobođen čitav donjolapački kotar, a ujedno i prvo kotarsko mjesto koje je oslobođeno u Hrvatskoj. Ustanak se širio dosta brzo.⁶On je u dva dana obuhvatio skoro sva srpska sela na području Knina, Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca, Gračaca, Donjeg Lapca i Bihaća; Više nego ohrabrujuće djelovale su na nas vijesti da se neposredno pred Gospićem, pod vodstvom Jakova Blaževića, vode borbe s ustašama. Bilo je to veliko ohrabrenje i sigurni znaci da ustanak ima veće značenje od spontanog otpora progonjenih srpskih seljaka. Sve iskrene pristalice ustanka posebno su se radovale činjenici da u ustanku od prvog dana učestvuju i Hrvati. Iznenadenje zamahom ustanka ošamućene ustaše pokušavale su da na brzu ruku skupe snage i uguše ga. Ali njihovi prvi porazi na Srpskom klancu i na Brežinama kod Doljana pokazali su da nemaju snaga da to ostvare. To ih je već u prvim danima stavilo u defanzivu na tom terenu.

Dijelovi Doljanske čete, zajedno s borcima drugih odreda, zaposjeli su 19. avgusta cestu koja se kroz Pištaljsku dragu spušta od Boričevca ka Kulen-Vakufu. Po nalogu-. Doke Jovanića pojedinačno i u grupicama postavljah smo se u zaklon iza grmova i kamenja kojih stotinak metara od ceste. Očekivah smo neprijateljsku grupaciju za koju nam je javljeno da je prešla preko Suleševice.

Preko Gornjeg Lapca neprijateljska grupacija spustila se u Boričevac. Oslobođeni teritorij donjolapačkog kotara bio je presječen na dva dijela. Svega 5 do 6 kilometara dijelilo je ustaše na Vakufskoj kulini od ove grupacije, koja je imala za cilj da razbije naš obruč i izvuče svoju opkoljenu posadu iz Kulen-Vakufa, odnosno da zajedno s njom poduzme "akcije protiv našeg oslobođenog teritorija. Našh smo se između dvije vatre.

Pred nama je bio zadatak da ni po koju cijenu ne dozvolimo da se ustaški zdrugovi, koji su prodrli od Gračaca, spoje sa posadom u Kulen-Vakufu. Đoko Jovanić i Steva Pilipović Maćuka, komandant 2. bataljona »Sloboda«, odredima su postavili zadatak: iznenadnim i odlučnim" napadom sa bhskog odstojanja razbiti neprijateljsku grupaciju i pri napadu strogo voditi računa o svakom metku.

Čekali smo u šumovitom kamenjaru pored same ceste. Neprijateljska kolona (njena veoma jaka prethodnica) ulazila je sve više u našu zasjedu. Promatrah smo je čekajući naređenje za otvaranje vatre. Odjednom je puškomitraljezac naše čete, Rade Obradović, ugledao među domobranima poznato lice. Bio je to neki Tomo s kojim se Rade u aprilu te godine rastao u Mariboru. Bih su zajedno vojnici i željeh su da se bore protiv Nijemaca. Rade nas je počeo uvjeravati da se Tomo neće boriti protiv nas i da on ide dolje k njemu, da preko Tome nagovori i druge neprijateljske vojnike da nam se predaju. Nitko od nas nije ozbiljno uzimao Radine predloge. Ali je on ostajao uporan. Konačno je ostavio puškomitraljez i unatoč zabrani uputio, se prema cesti kojom se kretala neprijateljska kolona. Saopćili smo mu da ćemo otvoriti vatru čim za to stigne naređenje. Rade je to primio na znanje i odlazeći odgovorio nam: »Pucajte i po meni, pa što bude!« Radin dolazak izgleda da je protumačen u neprijateljskim redovima kao početak naše predaje.

Na desnom krilu naše čete, gdje se nalazio Boko Jovanić, opaho je signalni pištolj. Kroz strahoviti prasak pušaka i mitraljeza prolomilo se naše »ura«. Na mjestu gdje su zajedno sa Radom stajali domobrani digla se prašina od kuršuma koji su vrcali. Potekla je krv, padali su vojnici u zelenkastim odorama, odbacujući puške i mašinke. Sve se brzo odigralo.

Tog dana uspjeh smo postigli veoma lako. Nakon desetak minuta samo ponegdje su se još rasprskavale bombe i odjekivali pucnji. U lokvama krvi valjala se čitava jedna neprijateljska satnija. Samo na onom mjestu gdje je Rade vodio »progovore« ubijena su 62 vojnika i oficira. U tren oka pobijeno¹ je 126, ranjeno 26 i zarobljeno 90 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjeno je 190 pušaka, 11 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza i na desetine hiljada metaka. Od naših su poginuli Milan Obradović i Nikola Đaković. Neki naši borci poslije ove akcije nosili su i po 2 do 3 puške, mnogo municije i druge opreme. Pristizali su novi borci. Uzimali su oružje i gubili naziv »bespuškari«. Sedam mitraljeza »švarcloze« pojačali su ubojnu opremu naših odreda. Jedan od njih dopao je i u našu četu. Osim tog teškog mitraljeza, naoružanje naše čete naraslo je ovom akcijom na 100 pušaka i 6 puškomitraljeza.

Ostatak ove neprijateljske grupacije u paničnom bijegu povukao se u toku noći preko Suleševice za Gračac. Jedan dio pobjegao je kroz šume svojim kućama, sa željom da više ne sudjeluje u Pavelićevim oružanim formacijama.

Neprijateljski vojnici zarobljeni u ovoj akciji deklarirali su se kao domobranci. U to vrijeme zarobljenici su za nas predstavljali izvjestan problem. Nismo znali što bi s njima. Bojali smo se da ih pustimo. Računali smo da bi neprijatelj pomoću njih mogao štošta da dozna o nama i to onoga što mi nismo željeli da on zna. Ubiti zarobljene neprijateljske vojnike bilo je u suprotnosti s našim nastojanjima da se osujeti plan neprijatelja u izazivanju bratoubilačkog rata.

U našim redovima tada je još bilo i onih koji nisu krili da najbolje rješenje vide u tome da zarobljenici ostanu tu gdje su i zarobljeni, a da se štabu pošalje izvještaj da zarobljenih uopće nema. Ali, što smo se više odmicali od početka ustanka, takva gledanja sve više su pripadala prošlosti. Jačala je uloga i utjecaj Partije. Preko njenih članova koji su se isticali u svim bombama kao najhrabriji borci evoluirala je svijest i disciplina u ustaničkim redovima.

Tako je 23. dan ustanka u ovom kraju bio obilježen velikom pobjedom, bez pretjerivanja najvećom pobjedom do tog vremena, ne samo na tom području, već i daleko šire. Ona nije bila samo u broju ubijenih neprijateljskih vojnika, u količini otetog oružja, nego posebno u tome što su zarobljeni neprijateljski vojnici po svim zakonima rata bili predati višem št.:bu. Među zarobljenicima nalazio se i Tomo, a među onima koji su

¹ Prema drugim podacima neprijatelj je imao ukupno 212 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, od čega 6 oficira i 17 podoficira (prim, red.)

spro vodili zarobljene domobrane Rade — ostao je nepö vrij eden. Nakon desetak dana zarobljenici su pušteni svojim kućama.

*

Za vrijeme dvomjesečnih borbi na ovom terenu ustanički odredi likvidirali su niz ustaških posada, žandarmerijskih stanica i ustaških stanova, a kao najvažnije izvojevali su značajne pobjede u borbi s -većim grupacijama neprijateljske vojske. Bio je to veliki uspjeh ustanika.

Međutim ti redovima ustanika ispoljavale su se i ozbiljne slabosti koje su dovodile u pitanje dalji uspješni razvoj borbe. Neki petokolonaši i šovinistički elementi ispod skuta italijanskih okupatora infiltrirali su se u redove ustanika i na njih vršili štetan utjecaj. Oni nisu bili brojni, ali se s njima teže izlazilo na kraj zbog njihove upornosti i obilnog iskorištavanja brojnih ustaških zločina radi raspaljivanja šovinističkih strasti kod onih ustanika koji su bih u osnovi pošteni i dobri, ali politički nesamostalni i nedovoljno svjesni. Ustaški zločini služili su kao sredstva četničkim elementima da kod Srba raspiruju mržnju prema svemu što je hrvatsko i muslimansko. Sovinizam je podstrekavan istovremeno od ustaša, četnika i Itahjana, pa se takav razorni rad odrazio i kod pojedinih ustanika pri ulasku u Kulen-Vakuf.

Komunisti i drugi napredni ljudi pružali su odlučan otpor šovinističkim istupima. Za to se već od prvog dana ustanka unutar ustaničkih redova vodila borba između onih koji su bih za narodnooslobodilačku borbu i onih koji su tu borbu gurah stranputicom. Ta borba je bila veoma teška, jer je partijska organizacija na ovom području bila malobrojna, a ispoljila je i izvjesne slabosti.

Još prije ustanka, a i tokom naše skoro tromjesečne borbe s ustašama, italijanska obavještajna služba brižljivo je prikupljala podatke o svemu onom što se zbivalo na ustaničkom području. Uviđajući na kakav su žestoki otpor naišli ustaški zločinci, itahjanski fašisti izvukli su iz toga određena iskustva i pokušali da na osnovu toga primjene posebnu taktiku. Istina, Itahjani su od početka okupacije primjenjivali posebnu taktiku, ali je ona došla do punog izražaja tek u septembru i oktobru, kada je bilo očito da je ustanak odnio velike pobjede. Oni su zato tražili načina kako da se ulaguju ustaničkim masama, izigravajući ulogu one strane koja je zato tu da izmiri zavađene. Obilato su se koristili ustaškim zločinima, da bi nahuškali Srbe protiv Hrvata i muslimana. Iako je ustaška vlast bila instrument politike njemačkih i italijanskih okupatora to nije smetalo Itahjanima da vrlo zlorado posmatraju diskreditiranje

ustaša. Oni su od prvog dana, dajući pojedinim velikosrbima utočište na terenu Dalmacije, radili na tome da se što više; produbi jaz između Srba i Hrvata.

Posljednje pobjede naših jedinica bile su velike lekcije ne samo za ustaše već i njihove italijanske gospodare. Kada su vidjeli da ustanak ne jenjava, već dobiva sve organiziraniji karakter, da se po oslobođenju. Kulen-Vakufa znatno proširio oslobođeni teritorij u tom dijelu Like i Bosanske krajine; komanda II italijanske armije proširila je svoje okupaciono područje na Liku i dijelove Bosanske krajine. Time je na jednom širokom području, gdje je potpuno bila uništena ustaška vlast i gdje se već počela formirati narodna vlast, ponovo zavedena vlast fašističkog okupatora. Narodnooslobodilački pokret sukobio se s dugogodišnjim iskustvom fašista i njihove tajne policije (OVRA), koja je činila sve što je bilo u njenoj moći da oslobodilački pokret usmjeri u pravcu međusobnog pokolja Srba i Hrvata.

Na području donjolapačkog kotara Italijani su se pojavili onda kada su propale sve nade da će ustaše moći ugušiti ustanak. Kroz protekla dva i po mjeseca bilo je potučeno nekoliko većih ustaških vojnih formacija. Bili su im u borbama oti mitraljezi, kamioni i topovi. Ustaše su do nogu potučene u 12 većih bitaka — zapravo, one nisu dobile nijednu koju su vodile s našim odredima. Ubijeno je na stotine pripadnika njihovih jedinica, s čitavim štabovima. Bila su oslobođena mnoga mjesta, a ustaše su strepjele u utvrđenom Bihaću, Gračacu i Gospiću. Razmah oslobodilačkog pokreta; u kojem je pored Srba učestvovao i veliki broj Hrvata, bio je takav da bi se u malo kojem od tih uporišta ustaše mogle održati pred napadom udruženih partizanskih odreda koji su već djelovali pod jedinstvenim rukovodstvom Štaba grupe ličkih partizanskih odreda. U rastućoj snazi našeg pokreta, pogotovo u borbenom jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, italijanski fašisti opravdano su gledali veliku opasnost za svoje osvajačke planove.

Još u septembru 1941. dijelovi itahjanske okupacione vojske stigli su na Otrč i u Srb, a 8. oktobra i u Donji Lapac. To je učinjeno pod vidom formiranja tzv. »sigurnosnog pojasa« na širem području jadranske obale. Italijanski fašisti su se pojavili sa gotovim i dosta dobro smišljenim planom, s propagandom (koju su širili preko svojih agenata iz redova petokolenaša) da dolaze u interesu srpskog stanovništva, kako bi ga tobože zaštitili od ustaša. Četnički elementi (major bivše vojske Boško Rašeta iz Donjeg Lapca, trgovci Stevo Rađenović, Jovo Keča i Pajica Omčikus iz Srba) uložili su sve svoje snage kako bi što više boraca pobjerovao u »spasonosnu« ulogu okupatora.

Već u septembru 1941. godine ova uloga italijanski • ja pokazala je svoje pravo lice. Italijani su protezali svoje okupacioni pojas na područje koje smo mi oslobodili od Ustaša; puštali su ga onda kada je bilo u izgledu da će ga ustaše; su nastupale, ponovno preoteti našim odredima. Početkom jbra 1941. protegli su Italijani svoj okupacioni pojas o jca na sjever 35 kilometara i dospeljeh do Brotnje pred D jma. Kada je 2. oktobra jača ustaška grupacija pod vođ j® pukovnika Matagića i bojnika Vebera dospelja u Kuler jñ i spremala se da prodre do Srba, italijanski fašisti po jli su se iz Brotnje za Srb, a bili su spremni i da se iz Srb uku za Otrč, kako bi ustašama ostavili slobodne ruke. Drugi • čim smo protjerah ustaše preko Drenovače za Bihać, Ital jsu iz Udbine došli u Donji Lapac i zaposjeli ga. Nisu viš sislili da se iz Srba odsele za Otrč. A dok su italijanski fa idislociranjem svojih snaga u Donjem Lapcu i Srbu u stvar I ustaški poredak, četnički izdajnici su im »do neba« za ljivali zbog tobožnje zaštite Srba.

Naše selo našlo se između dva itahjanska garnizona. Oni me bilo izloženo razornom utjecaju četničkih vođa, koji su otvorenije stupali u službu fašističkih okupatora.

U novookupiranim krajevima itahjanska komanda preko je obavještajne službe i na druge načine razvila je veliku vnost oko pridobijanja ljudi iz redova srpskog stanovni i. Oni koji su odranije bili u njihovoj službi stupili su od 1 na posao. Druge su pridobijali potkupljivanjem ili obeća aa da će im dati vodeća mjesta u četničkoj organizaciji, koja ivarala u centrima italijanskih garnizona. I jedni i drugi su »javljivali po ustaničkim selima sa zahtjevom da se ljud me protiv komunista, da stupe u četničke redove, a negdje iđmah pristupili likvidaciji komunista i slično. Svim ovim itima bila je zajednička agitaciona parola da Italijani neće rolit i da se ustaška vlast povrati na oslobođeno područje ike neće biti pokolja. Obćavah su ljudima da će moći za i i oružje, pod uvjetom da se Upišu u četnički puk kralja a, da za svoje znamenje uzmu kokarde i da odbace sa re ji kaputa crvene trake, koje je od prvog dana ustanka nosila ; na boraca. Pored toga ukazivali su na velike mogućnosti j dinaca da se bave trgovinom snabdijevajući itahjansku voj I živčnim namirnicama i drugim. "Već u prvim danima ita 13ke okupacije oživljavaju veze poznatih fašističkih age s onim elementima u redovima ustanika koji su takvu si jju jedva čekah, kako bi se obogatili pljačkom i švercom su to isključivo oni koji su u prvim ustaničkim borbama aivali sklonost za pljačkom i koji su činili šovinističke ie nad nenaoružanim stanovništvom. Ubrzo su takvi ele

menti (među kojima su se, pored pomenutih, isticali i Pero Dilas, Mane Rokvić, Nikola Drča i drugi) prešli otvoreno na stranu Italijana i postali organizatori četništva.

Preko ovih izdajnika italijanska komanda poziva ustanike da se smire i garantira im sigurnost. Italijani obećavaju pomoć u snabdijevanju stanovništva hranom. U svojim taktičkim potezima idu i "toliko daleko da onim ustanicima za koje garantuju pomenuti petokolonaši, dozvoljavaju da se kreću s oružjem po mjestima gdje su se nalazili fašistički garnizoni. Oni u prvim danima svoje okupacije organizuju zamjenu krumpira za so, koja je bila veoma rijedak artikal na ustaničkom području. Istovremeno za sve zločine ustaša okrivljuju Hrvate i muslimane, a u hrvatskim mjestima za sve nedaće hrvatskog naroda u prošlosti okrivljuju Srbe i tako podjaruju razdor i nacionalnu netrpeljivost.

Ne bi se moglo reći da taktika Italijana nije imala uspjeha. Istina, bio je to privremeni uspjeh, ali je i on utjecao na to da se dosta veliki broj ustanika jedno vrijeme pasivizirao, među njima i dio naših boraca u Doljanima. U selu su se širile smišljene četničke priče o spasonosnoj ulozi Itahjana. Jedan dio tih boraca pokazivao je sklonost da se upiše u četnički puk kralja Petra, koji se stvarao u Srbu. Odlučnom intervencijom već u oktobru spriječili smo takve pojave. Velik dio ustanika nije bio u septembru i oktobru spreman da se bori protiv Itahjana.

Komunisti su morali uložiti ogromne napore da mase boraca pokrenu ponovno u borbu, da ih ubijede kako je borba protiv okupatora glavni zadatak i da se ustaše i drugi petokolonaši održavaju samo za to, što su pod njihovom zaštitom. Prije svega trebalo je masama objasniti složenu vanjsku i unutrašnju situaciju i uhti im vjeru u pobjedu. To nije bilo lako jer je to trebalo učiniti u vrijeme kada su Nijemci bili pred Moskvom. Najvažnije je bilo objasniti zakulisnu igru Itahjana u odnosu na ustaše, savladati šoviniizam i uvjeriti boračke mase u jedinstvo interesa ne samo Srba i Hrvata u Lici, već svih naroda Jugoslavije. Trebalo je savladati kolebanje i neodlučnost koju su nagrizali ustaničke redove i određenom političkom aktivnošću stvoriti i izgraditi organizacije pokreta, koje će na svojim plećima nositi i dalje sav teret borbe.

Upornost i elan ustaničkih odreda, kao i uspjesi koje su oni postigli u borbi s ustašama za nepuna tri mjeseca, bili su zadivljujući. No, naša vojna organizacija nije se usavršavala uporedo s postignutim uspjesima. Kod skoro svih, odnosno kod najvećeg broja naših ustaničkih odreda, ispoljile su se ozbiljne slabosti.

Italijani su se ugnijezdili u Donjem Lapcu i Srbu. Iz tih garnizona su djelovao preko četnika u razbijanju NOP-a. U okolna sela malo su zalazili. Sela su tonula u neakvu čudnu mirnoću. Mirovao je i neprijatelj. Mirovala je i većina naših boraca, ah je mirovanje više koristilo neprijatelju nego nama. Ustašama je poslije poraza bio potreban nužan predah, a Italijani su ovaj mir koristili za razbijanje naših redova preko svojih četničkih agenata. Naši borci u početku su dosta sporo sagledavali da takav mir može biti samo štetan. Neprijatelji su se spremali, dok smo se mi ponašali kao da smo ih dotukli. Naše oružje počinjalo je da rđo. Bilo je boraca koji su ga počeli prodavati. .

Iz te opće učmalosti izdvajala se jedna grupa boraca, koja je u beskompromisnoj borbi protiv italijanskih okupatora i njihovih slugu gledala jedini izlaz. Ona je oduševljeno pratila vijesti o borbama u drugim krajevima i prenosila ih na svoju okolinu. U prvo vrijeme bilo je najvažnije spriječiti uspravljivanje boraca. Trebalo je narušiti ovaj opasni mir, ovo svojevrsno zatišje, kako bi se spriječilo potpadanje boraca pod opasni utjecaj defetizma koji su sve otvorenije propovijedali razni petokolonaši.

Pred komuniste i sve napredne borce postavljao se zadatak da odstrane subjektivne slabosti koje su omogućile ovo zatišje u čitavom kotaru. Drugdje su komunisti sav svoj trud ulagali na formiranje oružanih odreda i na njihovo uključivanje u borbu s neprijateljima. Kod nas i u susjednim selima se radilo o tome kako već naoružane borce organizirati, kako ih pokrenuti na borbu protiv okupatora, i to čim prije, jer produžavanje tog zatišja neminovno je dovodilo, do demobilizacije ustanika i konačnog potpadanja pod utjecaj neprijatelja i njegovih agenata. Oživljavanje vojnih akcija bilo je ovisno od političke aktivnosti, koja je sve do oktobra 1941. bila nedovoljna i jednostrana. Trebalo je usmjeriti težište političkog rada na razobličavanje svih mahinacija italijanskih okupatora i četnika. Političke snage na terenu kotara, a pogotovu u samom selu Doljanima, bile su preslabe, da bi u kraće vrijeme obavile tako obimne zadatke. Trebalo je čitav rad početi iz osnova. Ubrzo nam je uspjelo da uz pomoć Perice Dozetà, Slobodana Uzelca. Perice Kleuta i drugih, koje je povremeno na ovaj teren upućivao na politički rad Okružni komitet Partije, narušimo ovo zatišje. Započet je proces živog političkog previranja, borba za ponovno uključivanje boračkih masa u oružane akcije protiv neprijatelja.

Nije prošlo mnogo vremena, a u selu je politička učmalost počela nestajati. Stvoreni su uvjeti za to da se na zborovima svih boraca postavlja kao neodgodivi zadatak odlazak u partizanske odrede, koji su dosta udaljeno od našeg sela vodili borbu s neprijateljem. Naročito je oživio kulturno-zabavni život omladine.

O raspoloženju u selu i već donekle stvorenoj organizaciji upoznali smo Kotarski komitet Partije. Uz njegovu pomoć pojačah smo rad na uključivanju svih naoružanih boraca u borbu protiv Itahjana kao glavnih neprijatelja. Zbog toga je i odgođen odlazak iz sela voda koji se formirao pod rukovodstvom Dušana Majstorovića, a koji je trebalo da ode u sastav.

Uporedo s našom aktivnošću pojačavao se i pritisak četničkih elemenata iz Srba i Donjeg Lapca na borce u selu. Jedinstveno okupljanje svih boraca bio je najefikasniji način da se razbije djelovanje petokolonskih elemenata, koji su već otvoreno stajali u službi okupatora. Razvoj situacije pokazivao je da u narodu postoji jak elan i spremnost da nastavi započetu borbu, samo ga je trebalo osloboditi utjecaja onih koji su ga pasivizirali.

Od oktobra 1941. pa sve do februara 1942. godine na čitavom terenu kotara, pa i bližoj okolini, nije bilo oružanih borbi. U tom razdoblju uz intenzivnu političku aktivnost vršilo se pregrupisanje snaga i reorganizacija naše vojske. Sve više se proširivao politički rad u kojem su se borci upoznavali s ciljevima i zadacima NOP-a. Ovaj period korišten je za pripremu boraca za borbu protiv okupatora kao glavnog zadatka, uz eliminiranje štetnog utjecaja četnika i drugih šovinističkih elemenata. Sva ta aktivnost odvijala se u znaku jačanja uloge komunisti u borbi. Mada je bio po svom brojnom sastavu dosta malobrojan, značajnu ulogu u ponovnom pokretanju velikog broja boraca na oružane akcije odigrao je odred pod komandom Boke Jovanića. Po ugledu na taj odred, kao udarne snage koja je najdoslednije stajala na pozicijama NOP-a, vršila se mobilizacija širokih boračkih masa za oružane akcije.

Od početka decembra 1941. do pod konac februara 1942. godine vrlo često su u selu održavani masovni sastanci, na kojima su prisustvovali svi borci. Polako smo odmicah naprijed. Osjećah smo da je sve manje onih koji su vjerovali u prijateljstvo s Itahjanima i očekivali spas od njih. Neki od tih naših sastanaka ostali su nam u dubokom sjećanju. Bili su toliko žustri, da je ponekad dolazilo do tako zaoštrenih situacija koje su ličile na početak međusobnog fizičkog obračunavanja.

Po završetku jednog od mnogobrojnih sastanaka koji su održani u selu, borci su se u sumrak razilazili kućama. Nekoliko drugova, među njima Sveto, Dane i Mićo Medić, navratili su u kuću Ilije Medića, trgovca. Tu su već našh nekoliko, ljudi, koji su među prvima otišli sa sastanka. U toj kući našh su jednu grupu četničkih rukovodilaca, koja je došla iz Donjeg Lapca i koja je čekala rezultate svog plana o razbijanju naše čete. Među njima se nalazio i Stanko Šakić, Dražin oficir, koji je prije kraćeg vremena došao iz Srbije. Bio je upućen lično od Draže da u Lici stvara četničke organizacije. Sa Sakićem su bili neki Korač iz Udbine, Nikola Mileusnić i još dvojica iz Donjeg Lapca. Imali su namjeru da idući dan produže za Srb. Ovu dvojicu iz Donjeg Lapca, a također i Mileusnića, Mićo i Sveto poznavali su od ranije. Sakić i Korač do tada nisu u selu nikad viđeni. Mileusnić je još u septembru, kad su Italijani došli u Srb, govorio o njihovoj spasonosnoj ulozi. Iznosio je da među komunistima ima ustaša, koji Srbe namjerno žele uvući u sukob s Itahjanima da bi ih uništili. Bilo je jasno šta ova grupa traži u selu. Njihovo prisustvo drugovi su odmah povezali s onim protiv čega smo se čitav dan na sastanku morali boriti, da bismo osujetili razbijanje naše čete. Čim je primijetio četnike, Mićo Medić je sa Svetom i Danom izašao na cestu da se dogovore. Dok su raspravljah o tome što su znah o Mileusniću i njegovom društvu, pridružio im se jedan drug iz Martin-Broda. Čim je čuo da se u grupi nalazi jedan brađonja, ovaj drug je rekao da to mora biti Dane Sakić, Dražinovac. Odmah iza toga četvorica pomenutih drugova dogovorili su se da ove četnike uhapsu! Ušh su u kuhinju gdje su se ova petorica nalazila i saopštili im da je kuća opkoljena i da su uhapšeni. Kod njih je nađen čitav snop letaka i proglasa pisanih rukom i na mašini. Dvojica naših drugova radoznalo su prehistah četničke papire. Bilo je to ono što se i očekivalo. Mileusnić je nosio sa sobom pozive za stupanje u četničke redove i neke pravilnike 0 organizaciji četničkih pukova. Najviše su upali u oči pozivi na likvidaciju istaknutih komunista. Spominjala su se imena Đoke Jovanića, Jakova Blaževića, Milana Sijana i Ljube Bačića. Četnici, iako su bili dobro naoružani, nisu uspjeah da pruže ozbiljniji otpor. Odmah su sprovedeni u školu, gdje su čuvani do sutradan. Postojala je bojazan da nas što ne iznenadi pa da ih ne oslobode Italijani. Zato je Mićo Medić odmah o tome obavijestio komesara čete Milana Majstorovića, vodnika Dušana Majstorovića i Duru Dukića, predsjednika Mjesnog odbora Nikolu Obradovića i još neke drugove, koji su u blizini stanovah. Čim su saznah za hapšenje četničkih vođa došao je u školu veći broj drugova. Idućeg jutra uhapšeni su sprovedeni u Oraovac i predati Štabu grupe ličkih partizanskih odreda. Četničke

vođe Sakić, Mileusnić i Korač osuđeni su kao izdajice, a ona dvojica što su se našli u njihovom društvu oslobođeni su, jer nisu imah veze s četnicima.

Oko tridesetak drugova, koji su čvrsto stajali na pozicijama našeg pokreta od prvog dana borbe, formirah su vod, našu početnu vojnu organizaciju. S borcima ovog voda, koji je već početkom decembra predstavljao dobro organiziranu vojnu jedinicu, često smo održavali odvojene sastanke i dogovore. Pogotovo česti kontakti su bih između nas dvojice² i komandira vodova Dušana Majstorovića, Dure Dukića i Jove Medica. U međusobnim razgovorima analizirali smo rezultate svakog održanog sastanka i nastojali da iz toga izvučemo korisna iskustva. Izgledalo nam je da se kolebanje i neodlučnost većine boraca van ovog voda dosta teško i sporo razbija. Pozivi za odlazak u partizane i priprema boraca za napad na Itahjane nisu davali rezultate kakve smo željeli. Velika kočnica u pokretanju organizacije naprijed bilo je nekoliko ljudi koji su se isticali na sastancima održanim sa svim borcima iz sela. Neki od njih kao da su se bojali represalija. Iliješili smo se da takve ljude ria neki način izoliramo od većine, da ih pokušamo učutkati. To nam nije nimalo izgledalo lako, jer se još veliki dio boraca povodio za njima, odnosno svojim pasivnim stavom išao njima na ruku. Odlučili smo da pojačamo rad na proširivanju redova naših dobrovoljaca kroz sve moguće forme političke aktivnosti. Najveću važnost pridavali smo tome, da učvrstimo i proširimo postojeću partizansku jedinicu, da je organizujemo kao •disciplinovanu i svjesnu siagu NOP-a, te da je što brže pripremimo za obračun s okupatorom.

»

Prvi odbor narodne vlasti u Doljanima osnovan je 3. avgusta 1941. godine.³ U njega je ušlo 7 ljudi, pretežno starijih, koji nisu išli u borbene akcije i za koje se smatralo da će svojim iskustvom i utjecajem moći najviše pridonijeti snabdijevanju

² Misli se na autore napisa: M. Majstorovića i M. Medica (prim. red.)

³ Postoje potvrde iz kojih se može vidjeti da su štabovi ustaničkih jedinica (kao Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu) ostavljali pojedine ljude da rade na terenu, prvenstveno da obezbjeđuju materijalna sredstva (hranu, odjeću i dr.) za partizanske jedinice, a i da obavljaju druge funkcije iz domena rada kasnijih NOO. Ove potvrde bile su neka vrsta ovlašćenja za takav rad, a istovremeno su služile i kao legitimacija drugu određenom za rad na terenu. Grupa ovako određenih ljudi formirala je na terenu odbor, koji se negdje nazivao »Odbor za pomoć vojsci«, negdje »Odbor civilne vlasti« i si. sve do uvođenja jedinstvenog naziva — Narodnooslobodilački odbor.

ustaničkih. odreda. Na tom' poslu odbor je zaista imao pune ruke posla, jer je njegova briga bila ishrana i do 1000 boraca koji su se nalazili na teritoriji sela, odnosno na dijelovima što su činili borbeni položaj oko Kulen-Vakufa. Odbor je pored tog zadatka vodio brigu da se svi odrasli muškarci, koji ih nisu bili u borbenim jedinicama, uključe u seoske straže i patrole, koje su noću bdjele da neprijatelj ne bi odnekud heopaženo provalio u selo.

U jesen 1941. odbor je proširen na 13 članova, tako da je u njemu iz svakog zaseoka bio po jedan čovjek. U 1941. godini u odboru nije bilo žena, U januaru 1942. godine, kada je pojačana politička aktivnost u selu pokazala znatne rezultate i kada je organizacija partizanske čete bila već skoro dovršena, reorganiziran je i odbor. Tada su iz njega ispali oni ljudi koji su se u periodu tzv. zatišja držali neodlučno i kolebljivo i zastupali liniju mira s Italijanima. U Narodnooslobodilačkom odboru ostali su samo oni drugovi čije je držanje u posljednja tri mjeseca bilo na liniji NOP-a.

Svakog su odbornika birali svi odrasli stanovnici njegovog zaselka. U tome su učestvovali kako muškarci, tako i žene i omladina. Njegov izbor se smatrao pravovaljanim onda kada je taj izbor bio potvrđen na zboru čitavog sela. U odbor su birani samo ljudi koji su aktivno radili za NOP. Ne mahtjecaj na izbor članova odbora imala je omladinska organizacija. U odbor redovito su birani predstavnici omladine i žena. Bili su to oni koji su u redovima Skoja i AFZ-a smatrani najaktivnijim. Oni su ujedno bili neka spona između odbora i organizacija koje su ih delegirale.

U razvoju NOO karakteristično je da su mlađi i zdraviji drugovi, članovi odbora, odlazili u partizanske jedinice, a na njihovo mjesto u odbor su birani ranjeni borci, stariji drugovi i drugarice. Izuzetno od toga u NOO je radilo stalno nekoliko drugova, koje je partijska organizacija ostavila da politički radi na terenu.

Uporedo s reorganizacijom Doljanske čete i NOO stvarala se u selu skojevska organizacija. U prvo vrijeme bila je to jedinstvena organizacija, a koncem marta 1942. postojala je odvojeno skojevska organizacija u selu od skojevske organizacije u Doljanskoj četi. Aktivnost skojevske organizacije u selu bila je značajna. Ona se, prije svega, isticala aktivnim političkim radom na dobrovoljnoj mobilizaciji omladine u partizanske jedinice,

Vidnu ulogu u skojevskoj organizaciji imale su omladinke. One su svojim borbenim i patriotskim stavom bile značajan politički faktor, koji je umnogome utjecao na stavove velikog

broja mladića. Omladinke su pripadale i najaktivnijim članovima NOO. Iz redova omladinskih aktivista tokom rata uzdi glo se dosta partijskih radnika.

U februaru 1942. godine formiran je u selu antifašistički front žena. U odbor su izabrane one drugarice koje su pokazivale najviše zalaganja na organiziranju žena u radu za pokret.

Iako je partijska organizacija u četi i selu formirana relativno kasno, utjecaj Partije na većinu boraca, a i na selo uopće bio je izvanredno velik. Većina boračkog sastava, koji se aktivno borio u ustaničkim danima protiv šovinizma, pljačke i drugih vidova neprijateljskog djelovanja, dosljedno je sprovodio politiku Komunističke partije. Za potpuno uključivanje svih boraca iz sela u redove NOV odlučujuće značenje ima politička aktivnost koja se odvijala u selu na koncu 1941. i u 1942. godini. Dolaskom Perice Dozeta u januaru 1942. na dužnost sekretara Kotarskog komiteta, počelo se raditi i na stvaranju partijske organizacije u selu.

Zahvaljujući upornom radu malobrojnih članova KP i kasnije, formiranoj partijskoj organizaciji, a uz nesebičnu pomoć koju su selu pružili rukovodioci ustanka i partijski funkcioneri, Doljani su u toku rata bili čvrst oslonac NOP-a. Uloženi napori dali su izvanredne rezultate. Iz Doljana koje je prije rata imalo 320 kuća i oko 1500 stanovnika, učestvovalo je u NOV 420, od kojih su oko 120 završili rat kao oficiri JA; 137 boraca dalo je svoje živote boreći se širom naše zemlje. To je doprinos Doljana NOB-u.

Milan MAJSTOROVIC
Mićo MEDIĆ

FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA »SLOGA«

Pred rat sam radio kao šumski radnik u poduzeću »Našička«, u šumi Garjevcu, u Moslavini. Iako tada nisam bio član KPJ, partijsku aktivnost uočio sam brzo, jer je među nama radnicima prikupljana Crvena pomoć, rasturan razni propagandni materijal, a naročito pred napad fašista na našu zemlju. Do tada je u pogonima »Našičke« na ovom • području postojala partijska organizacija, no sa okupacijom zemlje ona se rasturila jer su članovi KP otišli svojim kućama (gdje su se aktivno uključili u NOP) ili na razne partijske zadatke u druge krajeve. Od članova KP ostao je samo Marko Čuljak Mak, koji se uključio u partijsku ćeliju sela Andigole, blizu radilišta.

Povremeno je na ovaj teren, kako prije tako i prvih dana okupacije, • dolazio Stjepan Kendjel Sijedi, delegat CK KPH. Koliko znam dolazio je radi učvršćenja postojećih i stvaranja novih partijskih organizacija, formiranja odbora Crvene pomoći i uključivanja simpatizera u te odbore, a i drugih zadataka. Kad je otpočeo rat trebalo je pripremiti i organizacije i članstvo za oružani otpor, izvršiti pripreme za ustanak, a kasnije sprovesti i sve zadatke koji su se odnosili na formiranje partizanske grupe (naročito je trebalo učvrstiti odbore Crvene pomoći koji su imali zadatak da prikupljaju pomoć u novcu, odjeći i namirnicama za ilegalce kojih je na ovom području bilo prilično mnogo, a kasnije i da obezbijede snabdijevanje partizanske grupe; u ovu svrhu odbore je trebalo učvrstiti i proširiti grupe simpatizera i pristalica NOP-a).

Na ovoj teritoriji djelovao je Okružni komitet KPH za Moslavinu koji je organizacijski obuhvatao područja tri tadašnja kotara: Dugo Selo, Kutinu i Čazmu. Sekretar komiteta bio je Alojz Vulinec Sloga. Politički sekretar Kotarskog komiteta KP Čazma bio je Mato Svetlečić Svijetli iz sela Šarampova, a orga-

niza *doni* sekretar Josip Radanović iz Čazme (on je u početku 1941. istovremeno bio i sekretar Općinskog komiteta Čazma). Kada su ustaše došle na vlast partijski funkcioneri su prešli u ilegalnost.

Nakon što je partijska ćelija na našem radilištu prestala s radom, među radnicima se osjetilo djelovanje organizacija sela Andigole i Pobjenika – one su nastavile da skupljaju pomoć, dijele propagandni materijal i organizuju i šire krug simpatizera NOP-a. U ovo vrijeme čvršće sam se povezao sa Markom Čuljakom i još nekim organizovanim drugovima iz Čazme, s kojima sam izvršavao razne zadatke.

Mi šumski radnici imali smo svoje radničko naselje (barake) u šumi Garjevici i tu smo svi stanovali. U naše barake svakodnevno su upadali žandarmi i ustaše, pretresali sve kutove tražeći ilegalnu štampu i materijale, podvrgavajući pri tom radnike saslušanju – posebno ih je zanimalo da li tko sluša zabranjene radio-stanice: Moskvu, London i dr. Istovremeno su nastojali da natjeraju radnike da pristupe ustaškom pokretu. Našli su se pojedinci koji su se odazvali i postali fašisti, a među njima se isticao neki Franjica Prpić, koji je istovremeno bio i ustaški doušnik. Na njegov predlog negdje krajem aprila ih početkom maja 1941. trebalo je da bude uhapšen radnik Pavle Marčić Pjetika, ali je uspio da ustašama pobjegne kroz prozor barake u planinu (kasnije se skrivao kod članova KP u selu Anrligoh do juna 1941). Kao ilegalac on se združio s ilegalcima Grgom Vukelićem iz Ivanić-Kloštra i klobučar'skim radnikom Antom Bušetom Bušom, koji je ilegalno živio i radio u Čazmi, a skrivao se kod jednog člana Partije. Nakon spajanja ilegalci su, uz pomoć partijske ćehje Andigole, otpočeli da grade zemunice za svoj i smještaj drugih ilegalaca. Održavah su vezu s Opštinskim komitetom Čazma i Okružnim komitetom za Moslavinu od kojih su dobijali informacije, a i uputstva za rad. Zemunice su kopane u Garjevici, u predjelu Lugarica, pokraj samih sela Andigole i Kopčić-Brda (ovo radi lakšeg snabdijevanja i održavanja vezo).

U to vrijeme trebalo je da budemo uhapšeni Marko i ja, no za to smo doznali na vrijeme i 20. jula pobjegli od ustaša i spojili se sa pomenutim ilegalcima. Po direktivi OK tada je formirana grupa, kojoj smo za komandira izabrali Marka Cuijka a za komesara Grgu Vukelića. Grupa je od oružja imala jednu pušku sa 80 metaka, 2 pištolja i 7 bombi, što je dobijeno od Općinskog komiteta Čazma. U ovu prvu naoružanu čazmansku grupu uskoro su došli ilegalci Stjepan Barilić Vago. iz Dugog Sela, Josip Martinčić Tuk iz Opatinca i neki Bunja, a nedugo iza njih još 7 ilegalaca, na čelu sa sekretarom OK Alojzom Vulincem. Kasnije, u toku novembra, naša grupa spojila se sa Garešničkom grupom u kojoj je bilo 13 drugova, tako da su u

tom mjesecu u spojenoj grupi bila 33 borca, sa 16 pušaka, jednom duplicom, 3 pištolja, oko 1500 metaka i 30 bombi. Još prije spajanja ove grupe su izvele nekoliko manjih akcija, no pravog okršaja s neprijateljem nije bilo.

Kada su grupe spojene u odred izabrano je novo rukovodstvo i položena zakletva. Za komandira je izabran Bosi iz Šarampova, za zamjenika Marko Čuljak, za komesara Alojz Vulinac, a za njegovog zamjenika Mato Svetlečić. Čuljak je izabran i za komandira 1: voda, a ja 2.; pohtičke delegate tada nismo birali.

- Zbog stupanja u odred skoro svih partijskih funkcionera sa terena (ovi članovi OK ili KK koji nisu stupili u odred bili su u ilegalnosti), bile su veoma otežane veze sa višim partijskim organima, a naročito sa Zagrebom. Na terenu oko Ivanić-Grada i Dugog Sela ostao je da radi jedino Josip Sepak (u Šarampovu) te općinski komitet Čazma, s kojim smo održavali stalnu vezu preko kurira ili partijskih ćelija Andigole i Pobjenika. Ove i druge partijske organizacije na terenu Moslavine, kao i članovi komiteta koji su ostali u ilegalnosti, brinule su se za snabdijevanje odreda namirnicama, odjećom i obućom, prikupljale su informacije, dostavljale nam potrebne materijale. Za nas su od osobitog interesa bile informacije o stacioniranju i pokretima neprijateljskih formacija na našem području, a i o kretanju pojedinaca (njih smo onda iznenađivao i razoružavao). Ove informacije, pored partijskih organizacija dostavljaoh su nam i pojedinci, simpatizeri NOP-a, kojih je na našem području bilo mnogo, a neki od njih bili su uključeni i u ustaški aparat – organizacije, ustanove, vojne jedinice i si., što je za nas imalo značaja.

Poshje formiranja odreda, a prema dobijenim informacijama, planirao sam i pripremio jednu, za naše prilike i tadašnji rad, veću i značajniju akciju: napad na domobransku posadu koja je čuvala most na rijeci Lonji, kod sela Prečeca. Dobili smo podatke da most čuva 28 domobrana. Međutim, u toku priprema za akciju nesretnim slučajem, pri čišćenju oružja, smrtno je ranjen komesar odreda i sekretar OK Alojz Vulinac Sloga, koji je sutradan umro. Za komesara grupe izabran je Mato Svetlečić, a za zamjenika komesara Slavko Kezele Slavni. Ovaj gubitak teško je pogodio odred, a i organizaciju na terenu i odložilo je planiranu akciju.

Napad na domobransku posadu na Lonji izveden je 23. decembra 1941. i u potpunosti je uspio. Domobranci su se nešto odlučnije suprotstavili samo dok nisu osjetili našu riješenost da otpor slomimo po svaku cijenu. U toku borbe poginuli su jedan naš borac i jedan domobran. Zaplijenili smo 28 pušaka, jedan

puškomitraljez, 700 metaka, 28 bombi i dosta drugog materijala i vojničke opreme.

Nakon ove akcije, koja je veoma pozitivno odjeknula u Moslavini, a odrazile se i na borbeni moral naših boraca, vratili smo se u našu polaznu bazu kraj sela Andigole, a zatim smo prešli na teritoriju Garešničkog kotara, u šumu kod Piramide na Moslavačkoj gori, gdje smo iskopali zemunice i u njima boravili do sredine januara 1942. godine.

Oružje zaplijenjeno u lonjskoj akciji omogućilo je da se naš odred, koji smo nazvali »Sloga«, bolje naoruža, a i da se prime novi borci koji su nam pod kraj 1941. godine stalno pridolazili. Odred je u ovom periodu izveo niz manjih akcija, no ni jednu tako značajnu po rezultatima i obimu kao što je bila ona na Lonju; uglavnom se radilo o razoružanju pojedinih neprijateljskih vojnika i patrola, likvidaciji poznatijih ustaša i izdajnika. Formiranje odreda i stvaranje široke mreže saradnika i simpatizera, u 1941. god. omogućili su da je već 1942. godine narodnooslobodilački pokret u Moslavini uzeo veoma široke razmjere.

Josip AUGUSTINOVIC DUGI

NA MAJEVICI

U julu 1941. godine iz Tuzle na Majevicu dolazi Jusuf Jakubović Mrki koji je po direktivi Oblasnog komiteta Komunističke partije određen da vrši pripreme i rukovodi narodnooslobodilačkim pokretom na Majevici. U to vreme na Majevici je bilo nekoliko manjih grupa naoružanih partizana,

Pod rukovodstvom Jakubovića održan je 7. avgusta prvi sastanak partijske organizacije na Majevici na kome je pored Malog odlučeno da Jusuf Jakubović bude komandir prve partizanske čete koja je tek bila u svom formiranju. Tom prilikom rešeno je da se formira podštab čiji će članovi biti Stevo Popović, Jusuf Jakubović i Tomislav Ramljak. Za otpočinjanje truzanih akcija određen je 10. avgust. Prve akcije trebalo je da budu kidanje telefonskih veza i rušenje svih mostova na celom području Majevice. U vezi sa ovom odlukom podštab u noći 10/11. VIII partizanske snage rasporedio u dve jače lupe sa zadatkom da jedna grupa izvrši akciju na drumu (opare – Tuzla sve do na greben Majevice (Površnice), a druga grupa na komunikaciji Lopare – Brčko do Miladija. Grupe li imale zadatak da prekinu i unište sve telefonske veze i poruše mostove, a po izvršenom zadatku da se prikupe u selo Jablanica blizu Lopara. Grupe su te noći u potpunosti izvršile zadatak.

Rano izjutra 14. avgusta krenula je ustaška patrola iz selišća u selo Vakuf, blizu Lopara, sa zadatkom da izvrši pljačku odvede u taoce što veći broj ljudi. Partizanska jedinica koja se nalazila u susednom selu Jablanica bila je na vreme obavestena o ovoj ustaškoj nameri pa je odmah jedna patrola, pod rukovodstvom Milaka Tešića, krenula da napadne ustaše i zaustavi seljake i njihovu imovinu. Zahvaljujući Milaku i njegovoj grupi ustaški plan je propao. Dogodilo se ono što ustaše uopšte

nisu očekivale; dok su sa seoskim-knezom Zekom Petrovićem vršile popis ljudi koje treba streljati i odvesti u logor, zapucale su partizanske puške. Partizanska patrola je pobila žandarme, zaplenila dve puške, i žandarmska odela što je u to vreme za nas mnogo značilo sa materijalne, i sa moralne strane. U ovom napadu pored Milaka učestvovali su Dušan Radovanović, Savo Savić i Vojo Božić.

Vakufijani staro i mlado, posle ove akcije izašli su pred Milaka i njegove drugove, ljubili ih, odavali priznanje njihovom junaštvu. Partizani su stanovništvu objašnjavali kako ne treba da čeka skrštenih ruku već da ide u borbu protiv okupatora i njegovih slugu – ustaša, a zatim su otišli u svoj logor u selo Jablanica. Istog dana partizani su krenuli na novi zadatak na komunikaciju Tuzla – Brčko da poruše telefonske stubove u neposrednoj blizini žandarmerijske kasarne u Loparama. U ovoj akciji učestvuju i mnogi meštani iz okolnih sela. Milak je izdao potrebna naređenja šta ko treba da radi; određena je zaseda koja je imala zadatak da kontroliše pravac od Tuzle, potom grupa za sečenje stubova i kidanje telefonskih veza, a on sa jednom trojkom odlazi u neposrednu blizinu žandarmerijske stanice u Loparama da ne dozvoljavan eventualni žandarmerijski pokret iz stanice u pravcu grupe koja seče stubove i ruši put. Iako je bila noć, žandarmerijski stražar je primetio sečenje stubova i u tom pravcu ispalio puščani metak. Odmah posle toga je otvorena brza paljba sa obe strane, žandarmi su otvorili vatru iz celokupnog naoružanja. Iz straha da će se provesti kao i oni u selu Vakufu, žandarmi su u toku noći napustili kasarnu i pobjegli preko reke Gnjice gde su se sakrili u kukuruz.

Veći broj ustaša i žandarma u manjim kolonama iz Čelića stiže 16. avgusta u selo Vakuf da odnese pobijene ustaše. Partizani koji su bili u akciji 15/16. avgusta kod Lopara prikupili su se u selo Mačkovač i 16. avgusta vodili borbu sa ovim ustaškim kolonama iz Čelića. Tom prilikom poginuo je partizan Savo Savić. To je bio prvi partizanski borac koji je poginuo na Majevecu. Iako su ustaše iz sela na Majevecu odvele mnogo seljaka u taoce, mi smo uz najveće napore odolevali brojnim ustaškim napadima. Velika opomena za sva ustaška uporišta na Majevecu bila je naša uspešno izvedena akcija u selu Vakuf; od tada ustaše nisu bile sigurne da se slobodno kreću. Svoje pokrete vršile su samo sa jakim snagama, pa smo mi postali gospodari velike teritorije, gde smo po selima stvarali narodnu vlast koja se iz dana u dan sve više učvršćivala. Naše manje oružane grupe počele su da prerastaju u desetine. U septembru pored terenskih grupa koje su se nalazile u raznim selima formirana je prva majevečka četa. Komandir ove čete bio je Jusuf Jakubović Mrki, a desetari: Franjo Herljević, Ratko Perić i Aco Petković.

Formiranje čete predstavljalo je značajan događaj za naše oružane formacije i za narod ovog kraja. Narod je u četi gledao veću garanciju za svoj opstanak.

Ovih dana na našem terenu pojavili su se i četnici koji su došli iz Srbije pod komandom kapetana bivše jugoslovenske vojske Riste Čukovića. Bilo ih je dvadesetak. Kasnije, kroz nekoliko dana, taj se broj povećao, jer je sa Majevice oko 10 bogatih seljaka, među kojima je bio i Radivoje Kerović, prešlo na četničku stranu. Kapetan Čuković odmah je počeo da širi četničku politiku govoreći da je još rano za ustanak. Uz to partizanima je govorio kakio petokraka zvezda predstavlja-turski znak i da je Srbin ne bi trebalo da nosi. Njegova parola je bila da se treba boriti protiv »Turaka« i šokaca, kako je on Hrvate nazivao. Govorio je kako »Turci« i Šokci komanduju partizanima na Majevisi i da ne treba niti jedan Srbin sa njima da se druži. On je kod pojedinih kolebljivih seljaka uspeo da svojom propagandom prikaže kako su četnici ljudi koji će osloboditi srpski narod. Otvoreno je govorio da mi koji se nalazimo sa oružjem treba da napustimo partizanske redove i da pređemo u četnike. Ovom prilikom obećavao je pojedincima najveće nagrade kao i pojedine visoke komandne položaje u četnicima. Četnici su ponegde i nasilno skidali petokrake sa pojedinih naših boraca, naročito sa onih koje su hvatale njihove patrole kao kurire i slično. Tako se desio slučaj sa Blagojem Simkićem iz sela Labucka kod Lopara kome su četnici ne samo nasilno skinuli petokraku nego ga i premlatili. Simkić je ipak pobjegao u partizane. Ovakvom četničkom politikom i terorom koji je sprovodio Čuković je uspeo da prvih dana svoga dolaska na Majevicu pridobije za sebe neke kolebljivce koji su otišli od nas kao na primer Živko Terzić, rodom iz Zlog Sela, Pero Božić iz Lopara i još neki koji su do kraja rata ostali verni četnicima. Mi smo ukazivali kapetanu Čukoviću i njegovim sledbenicima da je četnička politika vrlo štetna i nepravilna u odnosu na narod i partizanski pokret. Pozvali smo Čukovića da krene sa nama skupa u borbu protiv okupatora. On je taj poziv formalno prihvatio s tim da se rukovođenje vojnim akcijama prepusti njemu. Rukovodstvo partizanskog pokreta smatralo je da bi Čukoviću trebalo omogućiti da on kao kvahfikovani vojnik daje svoje stručne savete u pitanju izvođenja pojedinih oružanih akcija. Međutim, posle prve borbe 11. septembra Čuković je sa još nekoliko četnika napustio Majevicu i otišao u pravcu Sekovića i Birča sa izgovorom da ide u Srbiju i na taj način se izgubio sa naše teritorije. Tako se naša zajednička saradnja brzo završila. Na Majevisi od četničkih vođa ostali su poručnik Aco Medonjić, Ljubo Petrović i vojvoda Kerović koji je po dolasku iz Srbije kapetana Steve Damljanovića, krajem 1941. imenovan, za vojvodu. Tada je između četni-

ka i nas došlo do ozbiljnog sukoba jer su u početku februara 1942. godine ubili u selu Priboj našeg kurira Vesa Gavrića sa još dva druga koji su iz Sekovića pošli na Majevicu noseći poštu za Majevički partizanski odred.-

U početku septembra ustaše iz Koraja, Teočaka i Lopara pokušale su da izvrše napad na našu slobodnu teritoriju – • da nas unište a sela popale. Mi smo o ovom neprijateljskom planu bili obavješteni i rasporedili smo naše snage na takve položaje odakle ih najbolje možemo da iznenadimo i tučemo. Uspeli smo da neprijatelja iznenadimo i, nanevši mu velike gubitke, da ga prisilimo na povlačenje u njegova uporišta. Neprijatelj je imao 5 mrtvih i više ranjenih među kojima su dvojica bili teško ranjeni koje smo mi JI zarobili. Naši gubici su bili 1 poginuo i 3 teže ranjena druga. Posle te borbe naš logor sa Svetljike morao se premestiti u selo Jablanica, neposredno uz planinu Majevicu kod Medjednika, odakle smo izvodili akcije, s tim što su se manje patrole stalno nalazile po selima, a kada je trebalo izvršiti napad na veće neprijateljske snage, mi smo se grupisali i zajednički izvodili akciju. Isto tako, za sve akcije za paljenje mostova i rušenje telefonskih linija pored naših snaga angažovani smo i seljake okolnih sela. Bili smo strah za neprijatelja, naročito za one manje posade koje su bile u žandarmerijskim kasarnama i imale pune zatvore seljaka koje su sprovodili za glavni logor u Brčkom. Uspevali smo da sprečimo odvođenje seljaka. Ovih dana vršili smo pripreme za napad na žandarmerijsku kasarnu u Loparama. Kasarna je bila vrlo jak objekat te je za njeno zauzeće trebalo imati i teškog oružja čega mi u to vreme nismo imali. Naše snage su brojale oko 50 boraca naoružanih puškama i jednim teškim mitraljezom, dok je uporište Lopare branilo oko 100 ustaša, žandarma i domobrana naoružanih teškim oružjem. Teren oko kasarne bio je vrlo podesan za odbranu. Iako smo znali da naš napad na Lopare neće uspeti, mi smo ipak morali pripremiti napad, jer su bili u pitanju životi velikog broja seljaka koji su se tamo nalazili kao taoci. Odlučili smo da napad izvršimo u noći 7/8. septembra i to na sledeći način: rasporedili smo se u dve grupe, jedna je napadala sa jugozapadne strane, od pravca Tuzle, a druga od severoistočne, od pravca Brčkog, sa zadatkom da se poruše svi mostovi na putu Brčko – Tuzla, a u isto vreme da se jedna patrola provuče kroz Petrića potok sa istočne strane i otvori vatru na žandarmerijsku stanicu sa ciljem da se ustašama onemogući izlazak iz uporišta i da se na taj način obezbedi našim grupama nesmetano paljenje mostova i rušenje telefonskih stubova. Ustaše su bile prisiljene da stanicu u Loparama napuste i pobjegnu u neredu preko sela Vukosavci u pravcu Koraja, a zatim u Čehć. U toku povlačenja oni stižu rano izjutra u selo Vukosavce gde uzimaju vodiče

i nastavljaju sa povlačenjem izjavljujući seljacima kako se na putu Lopare – Brčko nalaze jake partizanske snage koje pale mostove i ne dozvoljavaju nikakav saobraćaj na cesti Tuzla – Brčko. Prilikom napuštanja kasarne i povlačenja iz Lopara ustaše su pokušale da se cestom probiju u pravcu Brčkog kada su naišle na našu zasedu koja je obezbeđivala paljenje mosta u selu Mačkovac. Kada je otpočela borba, situacija je postala nejasna: mi nismo znali da su ustaše i domobrani napustili kasarnu i da beže u pravcu Brčkog, a oni su smatrali da to nije samo partizanska zaseda, nego da su jače naše snage, pa su posle kratke borbe i jedna i druga strana prekinule borbu i povukle se svaka u svome pravcu. U ovom kratkom okršaju poginulo je nekoliko ustaša i domobrana, dok smo mi imali jednog druga koji je bio lakše ranjen. Kako se celi događaj odigrao u toku noći, mi smo detalje saznali tek sutra rano od naših grupa koje su učestvovala u akciji i od meštana seljaka, a naročito nam je o ustaškom povlačenju pričao jedan seljak iz neposredne blizine Lopara koji je došao rano izjutra u naš logor u Taboru. On nam je tom prilikom izložio celu situaciju kako su ustaše u toku noći bežale iz loparske kasarne. Bez obzira na sve propuste i greške koje smo učinili te noći postignut je ogroman vojnički i politički uspeh i naše grupe su u potpunosti izvršile svoj zadatak.

U to vreme pod rukovodstvom Fadila Jahića Spanca, Mirka Filipovića, Pere Cuskića i Naste Mitrića u bijeljinskom i brčanskom srezu postojale su dosta jake partizanske grupe koje su bile aktivne, a kasnije su sačinjavale jednu celinu – Majevički partizanski odred. Koncem septembra odred je bio tako vehki i vojnički sposoban da obezbedi sva nezaštićena sela od ustaškog terora u trouglu reka Drine, Save i Bosne.

U početku oktobra jednog dana izjutra ustaše iz čehća u jačini jedne satnije krenule su u pravcu Lopara sa namerom da organizuju jako uporište u Loparama i obezbede saobraćaj na putu Tuzla – Brčko. O njihovom pokretu dan ranije bih smo obavešteni i u toku noći smo postavili naše jake zasede u Mačkovcu i Hrkovcima na rastojanju od oko jednog kilometra. Prva zaseda (6 naoružanih drugova) zaposela je položaj u selu Pirkovcima na jednoj pošumljenoj kosi ispod koje prolazi drum Tuzla – Brčko sa zadatkom da se skloni u šumu i propusti satniju u pravcu Lopara sve dok ne naiđe na našu drugu zasedu koja je organizovana položaj na drvenom mostu na Jablaničkoj reci. Zaseda je ispred mosta pripremila dobar položaj za odbranu, a od naoružanja je imala u svom sastavu pored pušaka i teški mitraljez. Ovom zasedom neposredno je komandovao Ivan Marković Irac, komandant našeg odreda. Zemljište između položaja naše jedne i druge zasede bilo je potpuno čisto i omoguća-

vaio dobro dejstvo našeg teškog mitraljeza. Bio sam u prvoj zasedi na kosi u selu Pirkovcima prema Čeliću i posmatrao kako neprijateljska satnija prolazi ispred nas na 20 metara, nastupa u pravcu prve zasede i svi smo željno očekivali kada će neprijateljsko čelo kolone da stigne na most iznad koga se nalazi naš teški mitraljez. Kada je pored nas prošao i poslednji neprijateljski vojnik, čelo prethodnice je bilo u visini mosta. Otvorena je vatra iz našeg teškog mitraljeza. Ah, umesto rafala, kako je to bilo predviđeno, ispaljen je samo jedan metak i na taj način naša se zaseda otkrila i neprijatelj uspeva da se razvije u strelac, otvori jaku vatru na zasedu i pod zaštitom svoje vatre počinje da se povlači u pravcu Čelića. Kada je zaseda, u kojoj sam se i ja nalazio otvorila jaku pušcanu vatru sa leđa, neprijatelj je bio iznenađen i na brisanom prostoru je morao da primi borbu; počeo je da odstupi u pravcu Čelića i da vrši jak pritisak na našu zasedu. Naš plan i sam raspored zaseda bio je vrlo dobar, ali usled nestručnog rukovanja teškim mitraljezom, neprijatelj je uspeo, uz velike žrtve koje je pretrpeo od jedne i druge nače zasede, da se izvuče u pravcu odakle je i došao. U toj borbi je poginuo i zloglasni ustaša – Josa. Zarobljeno je 10 domobrana sa jednim podoficijom koje smo sproveli u selo Mačkovac, u školu. Kada smo ih saslušali, pustili smo ih i uputili u Čehć, njihovim kućama. Ovaj naš postupak imao je veliki moralni i politički uticaj na narodne mase, naročito na muslimanske, na celom području Majevice. Naši gubici: dva lakše ranjena i jedan poginuo. Pošto su se naše zasede nalazile u dobrim zaklonima i vesto se borile, to su i naši gubici bih mah.

Naš ugled u narodu sve je više rastao. Naše partizanske jedinice narastale su svaki dan. Postali smo strah i trepet za neprijatelja. U početku oktobra formirali smo naše partizanske čete koje su bile raspoređene na one položaje odakle je pretila najveća opasnost da ustaše upadnu u naša sela. Naše desetine koje su u svom sastavu imale oko 15–20 ljudi pod oružjem bile su raspoređene na širokom području Majevice i Semberije. Prva četa je raspoređena u selo Vakuf i držala položaj prema Čeliću, Humcima i Navijovcima, kontrolišući staru cestu Brčko – Tuzla. Druga četa u selo Peljave – imala je zadatak da kontroliše ustaško uporište Teočak, a povremeno je, prema potrebi, prebacivana na položaje Površnice u pravcu Gornje Tuzle, dok su Bijeljinska i Brčanska četa bile orijentisane u pravcu Bijeljine i Brčkog. U Posavini je dejstvovala jedna partizanska grupa i sve te snage sačinjavale su Majevički partizanski odred. Čete su od težeg naoružanja u svome sastavu imale po jedan teški mitraljez i nekoliko puškomitraljeza. Komandir Prve čete bio je Krsto Bjeletić Krcun, Druge Franjo Herljević, Treće Mirko Fihpović, a Ražljevačko-brčanske Veljko Lukić Kurjak.

Neprijateljski garnizoni Tuzla, Brčko, Bijeljina i Zvornik imali su svoja isturena jaka uporišta koja su im služila za obezbeđenje i borbu sa partizanskim snagama na širem području Majevice. Tuzlanski garnizon je imao svoje istureno uporište na putu Tuzla – Brčko, u predelu Površnice, čiji je rejon bio utvrđen i dobro organizovan za odbranu. Uporište je branila jedna domobranska satnija pod komandom nemačkog oficira i ono je za neprijatelja bilo od ogromnog značaja – obezbeđenje Tuzle i saobraćaja između Brčkog i drugih garnizona radi izvlačenja žita iz Semberije i drvne građe iz planine Majevice. Uporište Površnice smo prvi put zauzeli u novembru i naša Druga četa ga držala sve do 20. februara 1942. godine. Neprijatelj je svakodnevno pokušavao *čestim* napadima da povрати ovo uporište, ali mu to nije uspelo sve do 20. februara kada su u tom neprijateljskom napadu učestvovali i četnici. Uporište Čelić je pripadalo neprijateljskom garnizonu Brčko koje je služilo za vezu između Lopara i Kora ja iz koga su ustaše i Nemci povremeno vršili napad na našu slobodnu teritoriju. Glavno uporište prema Bijeljini bilo je u rudniku Ugljevik koje je bilo povezano sa ustaškim uporištem Teočak u pravcu Zvornika.

DOLAZAK IVANA MARKOVIĆA IRCA NA MAJEVICU

Po direktivi Glavnog štaba NOP za Bosnu i Hercegovinu koncem septembra 1941. godine na Majevicu dolazi Ivan Marković Irac da radi na učvršćenju Majevičkog partizanskog odreda koji je posle neprijateljske ofanzive 11. septembra bio u kritičnoj situaciji i u manjim grupama rasturen na celoj teritoriji Majevice i Semberije. Odred je trebalo prikupiti, ponovo srediti i čvrsto rukovoditi, njime radi čega je Irac i došao kod nas. Sa Ircem je došao i Franjo Herljević sa još nekoliko boraca. Dolazak Irca na Majevicu bio je toplo pozdravljen kako od boraca tako i od naroda ovog kraja. Uz njegovu pomoć stanje na Majevici se relativno brzo sredilo. Nas je slabo vojničko iskustvo mnogo koštalo u neprijateljskom poduhvatu od 11. septembra. Tome je još više doprinela i četnička izdaja koja je tih dana usledila. Mi smo sa našim odredom bih tek u povelju u njegovom organizacionom oformljenju te je sve to neprijatelj iskoristio i doveo nas u tešku situaciju. Iako neprijatelj u ovom poduhvatu nije uspeo da nas uništi, ipak nam je naneo veliku štetu i usporio naš brzi razvoj. Ponovo odred prikupiti koji je bio rasturen po celoj Majevici i dalje njime rukovoditi nije bilo lako.

Za vreme neprijateljskog poduhvata (11. septembra) postradale su mnoge porodice i cela sela. Ljudskih žrtava bilo je mnogo a materijalna šteta velika. Cela sela su popaljena i opljačkana, zbog čega se narod u priličnoj meri demoralisao. Teško je bilo objasniti narodu i borcima da mi nismo bili tako snažni da osujetimo neprijateljske namere. Dolaskom Irca na Majevicu brzo je učinjen veliki napredak kako u samoj organizaciji odreda tako i u političko-partijskom radu. Sve ovo probleme i teškoće Irac je uspeo brzo da sredi i odred se naglo ojačao. Pohtički rad u selima bio je dobro organizovan još u prvim danima ustanka i sva pitanja su rešavana preko narodnih odbornika koje smo imali u svim selima na području Majevice i Semberije. Veliku pažnju Irac je posvetio radu narodnih odbornika; početkom oktobra svim partizanskim jedinicama je dao do znanja da su odbornici narodna vlast koju treba poštovati, i preko nje sve obavljati u selima.

Prvi moj susret sa Ircom bio je koncem septembra u Zlom Selu u neposrednoj blizini planine Majevice. On je odmah po svom dolasku bio komandant Majevičkog partizanskog odreda i na toj dužnosti ostao pet meseci. U tom vremenu bio sam njegov zamenik. Imah smo vehki broj hrabrih boraca, ali Ircu nije bilo ravnog. Evo samo dva primera koji najbolje potvrđuju tu njegovu hrabrost. 5. januara 1942. ustaše iz sela Humci i Navijovci neočekivano su rano izjutra došle u selo Piperi i počele sve odreda da pale. U neposrednoj blizini, u selu Vakuf, nas sa Ircem je bilo vrlo malo, ah ipak po naređenju Irca organizovan je brz napad na ustaše. Iako nas je bilo malo — oko 15 naoružanih boraca, a ustaša pet puta više — Irac nas je sve naterao u bhsku neprijateljsku vatru. On je prvi upao među ustaše i prvim metkom ubio neprijateljskog vojnika. Ustaše su bile iznenađene našim brzim napadom i nisu mogle uopšte da se snađu, zbog čega je među njima nastala panika i opšta gužva, tako da su se posle kratke borbe dali u bekstvp. Tako smo zahvaljujući Irčevoj hrabrosti uspeh da pobedimo nekoliko puta brojno jačeg neprijatelja. U toj borbi neprijatelj je imao oko 15 mrtvih i ranjenih vojnika. Nama je poginuo komandir Prve čete Krsto Bjéletić Krcun i 3, druga lakše ranjena među kojima se nalazio i komesar odreda Fađil Jahić Spanac.

Drugi slučaj u kome se Irac istakao svojom hrabrošću odnosi se na početak februara 1942. godine kada smo skupa učestvovali u borbi protiv Nemaca i ustaša na položaju Površnice gde se nalazila naša Druga četa pod komandom Franja Herljevića. Sa Ircem sam došao u obilazak čete kada je četa imala da izvrši protivnapad na pet puta jačeg neprijatelja. Za borbe i rukovodiocima dovoljno je bilo da Irca vide u svojoj sredini i više za njih nije bilo nikakve opasnosti od neprijatelja bez obzira

koliko bio on jak i sa kakvim naoružanjem raspolagao. Naš napad na neprijatelja koga smo iz pokreta na juriš napali i uspeli da ga odbacimo sa položaja Površnice u pravcu Gornje Tuzle bio je dobro organizovan i pripremljen. Irac je u streljačkom stroju skupa sa borcima jurišao i rukovodio borbom. Posle kratke pripreme prebacivanje svih boraca otpočelo je istovremeno i svi su se kretali od zaklona do zaklona otvarajući najjaču vatru iz pušaka i puškomitraljeza, a zatim je otpočelo bacanje bombi sa jedne i sa druge strane od čije se eksplozije nije ništa čulo. Irac se nalazio u sredini streljačkog stroja odakle je glasom komandovao, a borci su se takmičili za što bolji uspeh, tj. ko će se prvi uhvatiti u koštac sa neprijateljem i na taj način dobiti priznanje od Irca. O nekom strahu po život borci uopšte nisu ni mislili. Zasnovan na lukavstvu i partizanskoj taktici naš raspored za napad bio je više nego dobar, tako da smo pre početka napada četu uputili kroz šumu i potoke, a jedno odeljenje sa puškomitraljezom koje je imalo zadatak da sa jugozapadne strane napadne neprijatelja sa leđa i na taj način omogući izvršenje juriša čete koja je napadala sa fronta. Odeljenje je svoj zadatak u potpunosti izvršilo i pre početka napada čete – otvorilo je jaku vatru na pozadinske delove neprijatelja, stvorilo zabunu kod njega i tako omogućilo četi da i ona u celini izvrši svoj glavni zadatak, tj. da razbije i protera neprijatelja u pravcu Gornje Tuzle odakle je i došao. Gubici neprijatelja su bili dosta veliki: 10 mrtvih i ranjenih. Od naoružanja je zaplenjen 1 puškomitraljez, nekoliko pušaka, veća količina municije. Naši gubici su bili 1 poginuo i 2 teže ranjena druga.

NAPAD NA ŠIBOŠNICU

Napad na žandarmerijsku kasarnu u Šibošnici izvršen je 17. oktobra. Irac je nastojao da se kasarna zauzme bez borbe, putem pregovora koje je tražio sa komandrom žandarmerijske stanice. Na pregovore smo išli dva puta, ah taj komandir na ugovoreno mesto za pregovore došao je samo jedanput i pregovori nisu uspeh, jer komandir nije hteo da pristane na naše zahteve – da se kasarna sa posadom preda bez borbe i to odmah. Komandir je stalno odgađao govoreći kako je to nemoguće učiniti u vremenu koje smo mi njemu postavili. Sve to nas je ponukalo da posumnjamo u njegovu iskrenost i došli smo do zaključka da on očekuje dolazak pojačanja. Isto tako posumnjali smo u iskrenost seljaka koji je služio kao veza između nas i komandira stanice da on radi za žandarme, pa smo zbog toga odlučili da se brzo izvrše pripreme za napad na žandarmerijsku stanicu. Organizovao sam izviđanje najpogodnijih mesta koja

nam mogu da posluže za približavanje i iznenadni napad. Na izviđanju pored komandira naše čete Jusufa Jakubovića sa Irceiù su učestvovali i Franjo Herljević, Ratko Perić i *Av'o* Petković. Na svakom pogodnom mestu Irac bi detaljnije objasnio zadatak i odredio pravac napada za svaku jedinicu kao i vatreni položaj teškog mitraljeza. Određen je signal za napad – dve crvene rakete. U prvi sumrak mi smo se prikupili u selu Vakuf odakle su naše jedinice pošle u napad, svaka u svom pravcu, i u toku noći zaposele položaje. Vod pod komandom Franje Herljevića imao je najteži zadatak da u toku noći preгази reku Šibošnicu i da sa jugozapadne strane od sela Humci i Navijovci napadne žandarmerijsku kasarnu. Aco Petković sa svojom jedinicom napadao je kasarnu sa severoistočne sti me od sela Vakuf, a jedinica pod komandom Ratka Perića napadala je na centralnom delu, sa južne strane od sela Piperi. Komandir mitraljeskog odeljenja bio je Radivoje Kovačević i sa svojim teškim mitraljezom nalazio se na severozapadnoj strani sela Piperi, u jednoj maloj šumi, udaljenoj od žandarmerijske kasarne svega oko 300 metara vazdušne linije. Napad je otpočeo istovremeno sa svih strana posle datog znaka pa su kuršumi zasuh po kasarni takođe sa svih strana. Od iznenađenja i straha žandarmi se nisu smeli da pojavljuju. Mi smo to iskoristili pa smo se kroz mrak uvukli u rovove i kasarnu gde smo počeli da žandarme žive hvatamo. Tom prilikom zarobili smo 20 žandarma i zaplenih dosta pušaka i jedan puškomitraljez kao i veću količinu municije i drugog vojničkog materijala. U magaciriima je bilo nekoliko bala vojničke odeće i obuće, velike količine ljudske i stočne hrane koju smo mi odmah pa zauzimanju kasarne podelili seljacima. Rano izjutra nastalo je opšte veselje boraca i seljaka iz okolnih mesta koji su toga jutra pristigli i tako proslavili postignuti uspeh. Tada nam je došlo nekoliko poštenih muslimana iz sela Humci i Navijovci – ljudi koji su od kapitulacije bivše Jugoslavije bih u prijateljskim odnosima sa Srbima, štitili srpska sela od ustaškog terora. Naši borci i seljaci su ih iskreno i toplo primili kao svoje ljude i zaplenjenu hranu i odelo smo podelili podjednako kako Srbima tako i muslimanima.

NAPAD NA KORAJ

Zajednička konferencija predstavnika partizanskih i četničkih vođa održana je 24. novembra u kući Draga Gajića, na putu Lopare – Priboj, kod Vukosavaca. Konferencija je imala za cilj da se u prisustvu seljaka koji su pozvani iz okolnih sela pozovu četnici na saradnju i da se udruženim snagama izvrši

napad na ustaško uporište u selu Koraj. Sa partizanske strane konferenciji su prisustvovali Ivan Marković Irac, komandant našeg odreda, komesar Fadil Jahić Španac i Stevo Popović, a ispred četnika kapetan bivše jugoslovenske vojske Stevo Dam-ljanović Leko, kapetan Rado Tominčević, Đuro Bižić i Radivoje Kerović. Prvi govornik bio je Irac koji je upoznao prisutne sa značajem saradnje između četnika i partizana i objasnio šta se sve može postići ako se izvrši napad na neprijatelja udruženim snagama. Kao prvu zajedničku akciju Irac je predložio napad na ustaško uporište Koraj, a zatim na ostala neprijateljska uporišta. Poznavajući četnike kao neorganizovanu i raspuštenu vojsku, Irac je oštro postavio pitanje discipline i potpunog vojničkog reda prilikom zajedničkog napada, naglašavajući da se ne može dozvoliti nikakva samovolja od strane četnika, da sve zarobljene neprijateljske vojnike na licu mesta treba samo razoružati i sprovesti u Operativni štab, da se stari ljudi, žene i deca ne smeju zlostavljati i ubijati nego se moraju poštovati. Četničkog komandanta Leku i ostale njegove komandante bilo je teško u to ubediti da ne treba strogo postupati sa svim muslimanima koji se nalaze u Koraju. Oni su otvoreno na zboru iznosili mišljenje da je potrebno sve muslimane odreda poubijati – poklati, kako to oni kažu, sve ono što se nađe pod fesom i feredžom, bez obzira na godine starosti. Ovakav četnički stav prema muslimanima nasi predstavnici (Irac, Španac i Stevo Popović) su najstrože osudili i oštro kritikovali pred narodom. Od prisutnih seljaka javio se za reč Petar Mitrović iz sela Labucke koji je počeo da više na četničke komandante osuđujući svako ubijanje i klanje staraca, žena i dece napominjući kako mi nismo ustaše. On je istakao da se ne slaže sa četnicima i da u potpunosti zastupa mišljenje Irca, Španca i Steve Popovića. Ali se Petar i zalagao da se između četnika i partizana pronađe zajednički jezik, napominjući četničkom komandantu Leki da on sa svojim četnicima treba partizanima u borbi protiv ustaša i Nemaca pružiti svaku pomoć. Diskusija se na ovom zboru vodila i na kraju su četnici pod pritiskom nas i seljaka formalno prihvatili da se zajednički izvrši napad na Koraj i da će oni poštovati partizanske zahteve i odluke.

Odlučeno je da akcijom rukovodi Operativni štab koji su sačinjavali Irac i kapetan Leko. Dan pre napada, tj. 24. novembra izvršeno je izviđanje zemljišta oko ustaškog uporišta Koraj. Na izviđanju su učestvovale svi komandiri Četa i tom prilikom sa odgovarajućih stajnih tačaka preciziran je pravac napada na svaku jedinicu. Posle povratka sa izviđanja održan je zajednički zbor svih partizana i četnika kada su formirane kotone i napisana zapovest za napad. Bez obzira na četnička obećanja da neće ubijati nevine ljude, žene i decu prilikom napada

na Koraj, naš komandant Irac nije imao mnogo poverenja, pa je posebno održao sastanak sa svim partizanskim rukovodiocima i strogo podvukao da se pripazi na četnike, pa, ukoliko otpočnu sa nekim zločinom, mi smo dužni da ih sprečimo po svaku cenu. Prema odluci Operativnog štaba, čete su bile mešovitiog sastava, od kojih su formirane tri jake kolone sa sledećim zadatkom i to: sa severoistočne strane napadala je Bijeljinsko-brčanska kolona pod komandom Mirka Filipovića, Đure Bižića i Đorđa Đojića; sa jugozapadne strane, od Čehća, druga kolona pod komandom Ratka Perića s tim da jedan deo snaga uputi u pravcu ustaškog uporišta Čelić, a glavnim snagama da blokira i napada Koraj sa severozapadne strane; treća kolona pod komandom Franje Herljevića napadala je uporište Koraj sa jugoistočne strane, od pravca Mamutove Vode preko sela Puškovac. U selu Puškovac, na predlog kapetana Leke, trebalo je da ostane Operativni štab, ali se sa tim predlogom Irac nije složio i krenuo je zajedno sa južnom kolonom. Napad je otpočeo tačno po planu, izjutra u 6 časova 25. novembra kada je sa svih strana na dati znak zapucalo u isto vreme. Signal za početak napada bile su 2 crvene rakete koje su istovremeno osvetlile malu varošicu. Tada je po nama iz svih ustaških bunkera, osula jaka puščana i mitraljeska vatra. Juriš se vrši sa svih strana, gore stogovi sena i slame na periferiji male varošice i četnici počinju sa svojim zločinačkim delima, pale sve kuće odreda i niko ih u tome ne može da spreči. Stari ljudi, žene i deca beže iz kuća, ali kuda i gde da se sklone kada puca sa svih strana i oni upadaju u naše redove. Četnici koriste ovu priliku i počinju da ih ubijaju i kolju, a partizani brane zbog čega dolazi do sukoba. Za vreme borbe našao sam i video kako su tri četnika koje sam ranije dobro poznao uhvatili jednoga dečaka od oko 14 godina, oborili ga na zemlju i jedan sedi na njegovim grudima, drugi ga drži za noge i ruke, a treći ga kolje kamom kao jagnje. Kada sam video ovo, odmah sam, bez ikakvog razmišljanja, sa još tri partizana fizički napao četničku trojku, oterao ih, ali sve je bila kasno, nismo ga mogli spasiti. Ovakvih i sličnih primera klanja i pljačke u toku napada od strane četnika bilo je više, pa čak i takvih slučajeva da su četnici odabirali najlepše devojke koje su u kućama silovah, a potom kuće spaljivah i devojke u njima. Posle kraćeg otpora ustaše su iskoristile slobodan prolaz sa severne strane uporišta koji je trebalo da zatvori četnički komandant Aco Medonjić i pobege u pravcu Brčkog. Naše čete su brzo i bez velikih žrtava uspele da uđu u centar ustaškog uporišta Koraj a tada su se četnici dali u pljačku i niko više sa njima nije mogao da komanduje. U isto vreme sa pravca Bijeljina – Ugljevik osmotrili smo pokret jakih neprijateljskih snaga koje su se kretale u pomoć korajskom upo-

rištu od kojih nam je pretila velika opasnost da nas opkole i onako nespremne iznenade i unište. Isto tako, jake ustaške snage krenule su od pravca Čelić sa zapadne strane u pravcu Koraja koje je trebalo organizovano dočekati i ne dozvoliti pristup zauzetom uporištu. Ovako ozbiljna nametnuta nam situacija prisilila nas je na brz izlazak iz Koraja na položaje da bismo što pre ponovo formirali čete koje su bile mešoviteg sastava – od partizanskih i četničkih snaga. Četnike isterati iz kuća koji su se dali u pljačku bilo je nemoguće zbog čega je Irac naredio Mirku Fihpoviću da najhitnije povuče sve partizane i da ih stavi pod svoju komandu, i da najkraćim putem krene na obezbeđenje u pravcu Bijeljine i Ugljevika, a drugu, jednu jedinicu Irac stavlja pod komandu Ratka Perića i upućuje u pravcu Čelića sa zadatkom da zaposedne podesne položaje na zapadnoj strani uporišta i spreči dolazak ustaša sa toga pravca. Ostali deo odreda Irac je stavio pod komandu Franje Herljevića koji je formirao kolonu i krenuo na jugozapadnu stranu u pravcu Zutačke i Mamutove Vode. Po izvršenju ovih zadataka i kada smo se povukli iz Koraja ceo odred smo prikupili istog dana u selu Žutavka i tu izvršili analizu akcije i oštro svi skupa osudili četničku izdaju i zločine koje su oni učinili prilikom zauzimanja Koraja. Posle te akcije potpuno smo se od četnika odvojili i svaka dalja saradnja sa njima bila je nemoguća.

NAPAD NA USTAŠKO UPORIŠTE TEOČAK

Majevički partizanski odred u početku decembra u svom sastavu imao je pored velikog broja naoružanih terenskih grupa 4 čete koje su imale potpuno vojničku formaciju – desetine i vodove. Svaka četa u svom naoružanju imala je po 2 puškomi-traljeza, a teški mitraljez koji smo zarobili u početku ustanka nalazio se uz onu četvrt koja je izvršavala najteže zadatke. Pre početka napada na Teočak naše čete su bile raspoređene na širem području Majevice, Semberije u trouglu između reka Drine i Save uključujući Posavinu do reke Bosne. Svaka četa je imala svoj određeni sektor na kome je izvodila akcije. Prva četa se nalazila u selu Vakuf na severozapadnim ograncima Majevice sa svojim isturenim položajima u pravcu neprijateljskog garnizona Tuzle na jugozapadnoj strani, a na sever prema Humcima, Navijovcima i Čehcu. Četa je bila raspoređena na sektoru koji je za nas bio najvažniji u to vreme radi održavanja veze sa Tuzlom iz koje smo dobijali razne materijale, obaveštenja o neprijatelju i crpili sve izvore za snabdevanje našeg odreda, zatim, u Tuzlu smo upućivali naše ljude koji su tamo obavljali partijske i političke zadatke i tim pravcem iz Tuzle

su dolazili ljudi za popunu našeg odreda. Ovaj pravac bio io vrlo važan i- zbog održavanja veze sa Ozrenskim partizanskim odredom sa kojim smo celo vreme imali čvrstu vezu i saradivali kako u vojnom, tako i u političkom smislu. Druga četa nalazila se na području sela Peljave i Priboja. Ona je bila orijentisana u pravcu neprijateljskog uporišta Teočak od koga je u to vreme pretila velika opasnost mnogim nezaštićenim selima na Majevici, u prvom redu Rastočnici, Gunjevcima, Priboju, Peljavama. Bijeljinska četa u to vreme se nalazila u selu Korjenita, nedaleko od Bijeljine. Ona je izvodila svoje akcije na širem području Semberije, u pravcu Brčkog i između reka Drine i Save. Brčanska četa nalazila se u neposrednoj blizini Brčkog gde je izvodila svoja dejstva i održavala čvrstu vezu sa Bijeljinskom četom i partizanskom grupom koja se nalazila u Posavini u pravcu reke Bosne. Ove čete i terenske grupe sačinjavale su Majevički partizanski odred čiji je štab u to vreme bio u selu Vukosavcu kod Lopara. Članovi štaba odreda bili su: komandant Ivan Marković Irac, komesar Fadil Jahić Spanac, zamenik komesara Mirko Filipović, zamenik komandanta Ratko Perić. Odred je u to vreme imao nekoliko stotina boraca naoružanih. puškama, sa 8 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza.

U štabu odreda održan je 2. decembra sastanak pod rukovodstvom komandanta Ivana Markovića Irca na kome je odlučeno da se 4. decembra izvrši napad na ustaško uporište s. Teočak koje se nalazilo jugoistočno od s. Vukosavci, udaljeno oko 10 kilometara od nas. Selo Teočak po svom prostranstvu i broju stanovnika, spada među najveća sela u istočnoj Bosni. Uporište je za odbranu vrlo podesno i branilo ga je oko 2000 neprijateljskih vojnika i to 1, 2. i 4. satnija Šeste dopunske bojne sa sledećim rasporedom: Jasikovac, Snežnica, Krstac i Bilalići. Pored toga odbranu je podržavala artiljerija iz rejonu rudnika Ugljevik.

Raspored naših četa za napad bio je sledeći: Druga četa pod komandom Franje Herljevića napadala je pravcem Snježnica – Krstac; Bijeljinska četa pod komandom Mirka Filipovića od Mezgraja, Jasikovca, Agića i Krstača; Brčanska četa pod komandom Dorda Đojića od Trnačka, Carljakovića, Jasikovca, Agića, Krstača; Prva četa pod komandom Krste Bjelčevića nalazila se u s. Vakuf na svojim ranijim položajima. Nju nismo angažovali u borbi za Teočak usled toga što je obezbedila napad i držala položaje u pravcu Tuzle, Humaca, Navijovaca i Čehća i štitila našu slobodnu teritoriju sa navedenih pravaca.

Napad je otpočeo 4. decembra u 6 časova izjutra.

Svaka četa u svom sastavu imala je oko 60 naoružanih boraca, a sa njima je krenuo i veći broj seljaka iz okolnih sela

koji su bili naoružani vilama, sekirama i" si. »oružjem« te se tako uz svakog borca nalazilo po 5—6 nenaoružanih. Front napada čete bio je dosta veliki, pa je Druga četa napadala na širokom frontu od oko 3—4 kilometra. Na tolikoj širini su napadale i druge dve čete — Bijeljinska i Brčanska. Drugu četku podržavao je i teški mitraljez sa vatrenog položaja iz sela Gunjevci. Sve čete su imale zadatak da zauzmu centralni deo u s. Teočak — Krstac. Druga četa je uspela da zauzme i ovlada zaseokom Snježica i pod teškom borbom da zauzme Mejdän (kotu 590) odakle je blokirala centar uporišta 'Krstac. Bijeljinska. i Brčanska četa napadajući sa severoistočne strane uspele su da ovladaju zaseocima: Čerljaci, Jasenje, Jasikovac, Agići i bile su podile u neposrednu blizinu centralnog dela uporišta Krstac gde su, usled izdaje četnika koje smo i ovaj put pokušali da uvedemo u borbu, bile prisilile da zastanu, i pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, morale su da odstupe od svog zadatka — zauzimanja Krstača i spajanja sa Drugom četom. One su ustaškim protivnapadima bile odbačene u pravcu Jasikovca, a potom su se povlačile u pravcu Peljave — Tobut. Druga četa je takođe bila prisiljena da se pod borbom povuče u pravcu sela Priboj. Veze između četa u toku napada bile su vrlo otežane, tako da Druga četa sa Bijeljinskom i Brčanskom nije mogla da održava nikakve veze.

Nalazio sam se kao član štaba Majevičkog odreda između Druge i Brčanske čete gde sam se u zaseoku Jasikovac sastao sa komandirima Bijeljinske čete Mirkom Filipovićem koji je u to vreme bio teško ranjen kroz desno rame pa je do mog dolaska bio previjen i kretao se u borbenom stroju svoje čete. Situacija je bila vrlo teška, pucalo je iz svake kuće, iza svakog drveta i žbuna i izgledalo je da niko živ neće ostati. Borbe su se vodile za svaku kuću, za svaki korak zemlje.

U ovoj borbi naši gubici bili su 8 mrtvih, 12 ranjenih, među kojima je bio teško ranjen komandir Bijeljinske čete Mirko Filipović. Bilo je dosta poginulih i ranjenih seljaka koji su u borbi učestvovali bez oružja. Uspeli smo, iako pod vrlo teškim uslovima, da sve ranjene i poginule drugove pokupimo i donesemo do u s. Priboj gde smo poginule sahranili, a ranjene previli i uputili u našu bolnicu koja se nalazila u selu Vukosavci. Ustaše i domobranci su imali oko 50 mrtvih i ranjenih.

Naš napad na ustaško uporište Teočak bio je velika opomena svim drugim ustaškim uporištima i garnizonima u ovom delu istočne Bosne. U nama je narod video veliku vojničku i političku snagu. Naš odred je iz dana u dan bio sve snažniji i brojno sve veći. Po završetku borbe u Teočaku naše su čete otišle na svoje ranije položaje.

BORBA NA MILADIJAMA

U štabu Majevičkog partizanskog odreda u selu Vukosavci kod Lopara 10. februara održan je sastanak svih članova štaba na kome je odlučeno da se izvrši napad na ustaško uporište »Aganov han« koji se nalazi u selu Miladije kod Brčkoga. Za organizaciju i rukovođenje napadom određena su dva člana štaba odreda — Fadil Jahić i Ratko Perić. Rano izjutra 11. februara sa oko 20 boraca krenuli smo iz sela "Vukosavci u selo Korjenitu gde se nalazio štab Bijeljinskog partizanskog bataljona koji je imao zadatak da izvrši napad na neprijateljsko uporište Miladije koje je branila jedna domobranska satnija. Zgrada u kojoj su bih domobrani nalazila se na jednoj uzvišici, oko koje su domobrani izgradili dovoljan broj fortifikacijskih objekata. Neprijateljski garnizon u Brčkom nalazio se blizu te je neprijatelj mogao za vrlo kratko vreme da uputi svoja pojačanja.

Naše jedinice su imale nepovoljne uslove za napad, naročito preko dana, jer je svaki pristup zgradi bio nemoguć, s obzirom na brisani teren oko zgrade, a pored toga bio je i dubok sneg. Imali smo dosta dobre podatke o rasporedu ustaških snaga i o stanju kod njih. Znao smo da je komandir satnije ustaški oficir i da su vojnici pripremljeni za borbu te na uobičajenu domobransku predaju nismo računali. Pristupili smo ozbiljnoj pripremi naših boraca za napad. Smatrali smo da je za napad dovoljno oko 100 dobro naoružanih i probranih boraca. Iz svih četa izvršili smo izbor ljudstva i stavili ga pod komandu Mirka Filipovića. Kasno uveče 11. februara krenuli smo iz sela Korjenita — Ražljev. Sneg je bio dubok, mraz, seoske prtine uske i zavezane, noć — sve to nam je pokret otežavalo pa smo tek posle pola noći stigli na određena mesta odakle je trebalo krenuti u napad. Uputili smo jače snage na cestu u pravcu Brčkoga i u pravcu Čelića odakle smo očekivali neprijateljsku intervenciju.

Posle upućivanja ovih zaseda kolone su krenule na izvršenje svog zadatka. Otpočeli smo sa blokiranjem neprijateljskog uporišta, a zatim sa napadom. Ražljevačka četa pod komandom "Veljka Lukića Kurjaka prebacila se preko ceste na severozapadnu stranu ustaškog uporišta te je u zajednici sa Posavskom četom čiji je bio komandir Nikola Simić napadala sa jugozapadne strane od pravca Cehća. Druga četa napadala je sa istočne strane pa je ovim rasporedom celo uporište bilo blokirano. Druga četa prva je došla na određeni cilj za napad u neposrednu blizinu zgrade, na oko 20 metara. Napad je počeo po planu sa svih strana i neprijatelj je bio iznenađen tako da nas ni njegove straže nisu primetile. Stražare su pohvatah borci Druge

čete. Borba je otpočela. Neprijatelj daje jak otpor. Oko zgrade je bilo više malih šupa koje su nam dobro poslužile za neposredno približavanje. Borba je trajala oko 3 sata. Tada je jedna naša desetina iz Druge čete upala u jedan mah rov blizu neprijateljskog teškog mitraljeza i ubila nišandžiju što je i nama omogućilo da se lakše prebacimo u neposrednu blizinu zgrade. Rano izjutra naši borci su uspjeli da priđu neposredno do zgrade i da ubacuju ručne bombe. U tom trenutku dobili smo obavještenje da se iz garnizona Brčkog i Čehća kreću jake neprijateljske kolone. Ta vest nas nije pokolebala. Mi smo i dalje jurili. Naše bombe letele su kroz prozor. Tako je jedna bomba lakoju je ubacio Franjo Herljević kroz prozor smrtno pogodila komandira satnije. To je kod domobrana stvorilo paniku pa su se posle ubrzo predali.

U ovoj borbi naročito se istakao Franjo Herljević sa svojom Drugom četom. Zarobljeni domobrani (njih 50) sprovedeni su u selo Ražljevo. Plena je bilo dosta pa smo imali problem kako sve to na brzinu evakuisati da ne ostane na bojištu. Pored hrane, odeće i obuće zaplenjeno je 50 pušaka i jedan teški mitraljez. Odeću i obuću u balama su nosili zarobljeni domobrani i naši borci, a ostali materijal (municiju i puške) brzo smo podelili po četama i vozih seljačkim saonama koje smo pronašli u neposrednoj blizini. Veće količine hrane koje smo zaplenili u magacinima podelili smo seljacima.

Pošto nam je pretila opasnost od Brčkog i Čehća, brzo smo se prikupili i krenuli u pravcu s. Ražljeva. Naredili smo našim obezbeđenjima prema Brčkom i Čeliću da se povlače u našem pravcu. Kada smo povukli i poslednjeg borca, već su se videle neprijateljske kolone kako pristizu.

U borbi na Miladijama naši gubici su: jedan poginuo i pet teško ranjeno. Poginuo je Savo Savić iz Posavske čete i teže je ranjen puškomitraljezac iz Druge čete Vojko Mitrović.

POGIBIJA IRCA, ŠPANCA I DRUGOVA

Prva pojava četnika na Majevici i njihova politika prema narodnooslobodilačkoj borbi štetno se odrazila na razvoj ustanaka u ovim krajevima. Oni su sabotirali i pokušavali da onemoguće partizanima da uspešno izvedu bilo koju akciju. Otvoreno su govorili protiv partizana i njihovog rukovodstva. Kasnije su počeli sa hvatanjem i ubijanjem partizanskih kurira. Vrhunac takve politike bio je u prvoj polovini februara 1942. godine kada su četnici na jedan mučki način u Zlom Selu pohvatah i razoružah sedam partizanskih kurira. Kuriri su iz Šejkovića nosili pušku za Majevički partizanski odred. Među pohvatanim

kuririma bili su Veso Gavrić, student iz Bijeljine i Ibro Kunusić. Štab Majevičkog partizanskog odreda čim je o ovom saznao poduzeo je sve potrebne mere preko četničkog štaba da se kuriri puste na slobodu. I narod je na zborovima koji su održavani pismeno protestovao kod četničkog komandanta Leke i vojvode Kerovića. Nikakva intervencija nije pomogla da se kuriri puste na slobodu.

Nаша situacija se pogoršava. Postaje vrlo ozbiljna. Četnici nas vrebaju na svakom koraku a neprijatelj nas napada jakim snagama. Već smo obavešteni da priprema ofanzivu na našu slobodnu teritoriju — da će iz svojih jakih garnizona Tuzle, Brčkog i Bijeljine krenuti 20. februara na naše snage s nametom da ih uništi u roku od 10 dana. Sve ove okolnosti dovelo su naše jedinice i rukovodstvo do ozbiljne situacije. Kakve odluke doneti nije bilo lako odlučiti. Da bi se u celini situacija razmotrila, održan je sastanak Okružnog komiteta Partije 18. februara 1942. godine na kome sam i ja učestvovao. Na sastanku je odlučeno da se odmah o ovoj situaciji obavesti Glavni štab Bosne i Hercegovine i da se traži vojna pomoć, po mogućnosti da nam dođe Prva proleterska brigada koju smo svi željno očekivali. Izveštaj je napisan i po kuriru upućen u Sekoviće kod Birča. Poštu je nosio Jovo Radovanović Jovaš sa još tri druga, u obezbeđenje je vršila do Majevice — Jelice Druga četa. Na sastanku je dosta diskutovano o razvoju ustanka u Posavini kome je po Irčevom mišljenju ranije trebalo pokloniti više pažnje: kako u pitanju razvoja partizanskih snaga, tako i u pitanju veće vojničke aktivnosti posavskih partizana koji su od nas bili udaljeni oko 20 kilometara. Jusif Jakupović Mrki u svojoj diskusiji je naglasio da Pero Čuskić, kao najodgovorniji partijsko-politički i vojnički rukovodilac za to područje, mora više angažovati u radu sve komuniste na tome terenu kako bi partizanski pokret postao što masovniji. Na predlog Spanca koga su svi drugovi podržali odlučeno je da se ubuduće štab odreda obezbedi jednim vodom iz Druge čete koja se u to vreme nalazila na položaju Po vršnice, nedaleko od Gornje Tuzle, a udaljena od štaba odreda oko 15 kilometara. Štab odreda u to vreme nalazio se u selu Vukosavci bez ikakvog vojničkog obezbeđenja, a dosta udaljen od svih četa, pa mu je pretila vehka opasnost od četničkog napada. Rešeno je da se vod 19. februara uveče povuče iz Druge čete. U vezi s tim napisano je naređenje koje je Irac potpisao.

Ovih dana dobili smo obaveštenje da četnici vrše pripreme da nas napadnu. Mi smo se našli u nepovoljnoj situaciji. Vod iz Druge čete koji je trebalo da dođe nije još stigao usled udaljenosti a mi smo posumnjali da su kurira koji je nosio naređenje četnici uhvatili. Tada je Irac naredio da mi, članovi

štaba, lično vršimo obezbeđenje, držimo stražu i idemo u patrole dok ne stigne vod Druge čete. Raspored stražarskih mesta Irac je sam izvršio i on je bio prvi na straži a zatim svi po redu kako je to on odlučio. Preko cele noći mi smo se sami smenjivali i stalno očekivali kada će vod da pristigne i preuzme obezbeđenje štaba. Noć je prošla, voda nije bilo, a četnički napad na štab odreda otpočeo je rano izjutra 20. februara 1942. godjrie. U štab odreda je ušla. Mevla Jakubović i počela sa vrata da govori Ircu kako se četnici u streljačkom stroju i u kolonama kreću u pravcu štaba. Poleteli smo ka prozoru i videli četničke kolone koje su bile u neposrednoj blizini, rila oko 50 metara. Bili smo raskomočeni, neko u košulji, a neko tek što se obukao i stavio kapu na glavu. No, brzo smo se snašli i zgrabili oružje. Irac je izdao potrebna naređenja šta ko ima da radi. Svaki od nas najvećom brzinom krenuo je na određeni zadatak. Albin Herljević i Sejdo Karamehmedović brzo iskaču iz kuće i zauzimaju položaj ispred štaba na severoistočnoj strani, na udaljenosti od oko 20 metara; Ratko Perić izlazi pred štab, zaustavlja četničku kolonu te na taj način stvara potrebno vreme Ircu, Špancu i ostalim drugovima koji su se nalazili u štabu da se što bolje pripreme za odbranu. Četnici u koloni (njih 12) dolaze pred štab, otvaraju vatru iz pušaka i upadaju unutra gde otpočinje borba na život i smrt. Irac, Španac, Mrki, Pero Čuskić dočekuju četničku desetinu, koja je sva izginula. Borba u sobama traje 2–3 minuta, a zatim se iz kuće preko mrtvih četnika izleteli Irac i Španac, poleteli kroz voćnjak u pravcu potoka koji se nalazio na jugoistočnoj strani od kuće, udaljen oko 500 metara. Tu se nalazila četnička zaseda, za koju mi nismo znali, pa su Irac i Španac, nalazeći se ispred nas, naišli na zasedu i u kratkom okršaju (2–3 minuta) tu i poginuli.

Odmah za Ircem i Špancem u rastojanju od oko 100 metara krenuli smo Albin Herljević, Sejdo Karamehmedović i ja. Tom prilikom poginuo je Albin i Sejdo dok sam ja uspeo da se provučem kroz jedan potočnjak do kuće Boška Mijatovića u kojoj sam se sklonio da bi mogao da saznam šta se sve desilo. Posle završetka borbe poslao sam Milicu, ćerku Boška Mijatovića, da vidi šta se sve zbilo. Milica, inače dobra naša omladinka, krenula je u zgradu gde je bio smešten naš štab da prikupi podatke o četnicima i da uhvati vezu sa našim drugovima ako je koji ostao živ. Od živih drugova Milica je pronašla jedino Jusufa Jakubovića i njegovu drugaricu Mevlu koji su se sklonili u kuću Jovana Pajkanovića. Milica je Jusufu rekla da se ja nalazim u njenoj kući i da je potrebno da se sastanemo radi dogovora o daljem radu. Istog dana kasno uveče u prvi sumrak Jusuf, Mevla i ja smo se sastali u kući Jovana Pajkanovića i doneli odluku da se te noći probijemo iz sela Vukosavci

ŽENE MAČVE U USTANKU

P r e rata u Mačvi nije bilo žena članova KP, ali je demokratski uticaj na njih bio vrlo jak zahvaljujući političkoj aktivnosti muževa, braće i očeva. Zelenaški dugovi u Mačvi doveli su do siromašenja mačvanskih seljaka, čime je rasla opozicija prema postojećem režimu. Na strani opozicije nalazile su se žene, iako mnoge nisu znale šta ona znači, već pomažući muškarce u borbi protiv starog režima, znale su da se oni bore za nešto bolje. •Otuda i velika zainteresovanost žena za ishod događaja koji su se zbivah krajem 1940. i početkom 1941. godine. Starije žene, znajući šta je rat i kakav je okupator, oživljavale su u sećanju popaljeni Prnjavor, umrle u krećanama, obešene i postreljane u Lešnici; a sada, ponovo »taj isti Švaba koji je u crno zavio Mačvu«, namerava i njihove sinove i kćeri da napravi robljem. Žene su bez dvoumljenja bile na strani onih koji su protiv okupatora.

Proterivanjem Jevreja iz okupiranih zemalja, a po okupaciji Jugoslavije iseljenjem srpskog življa iz Bosne, Hrvatske i Vojvodine, Mačva je postala stecište ljudi koje su Nemci prognali sa njihovih ognjišta. S leve strane Save i Drine masovno su ubijani Srbi. Drina je svakodnevno pronosila leševe žena, ljudi i dece, što se duboko urezalo u svesti mačvanskih žena, nagomilavalo bol u srcu i stvaralo otpor prema teroru okupatora. Zato su žene Mačve poziv KPJ na ustanak i shvatile kao svoju obavezu da se bore protivu fašističkog zla. U većini sela Mačve, pred ustanak je bilo po dva do tri člana KP koji su pripremali mase za ustanak, a preko raznih sastanaka i skupova organizovah i pohtički rad sa ženama, kao: tečajeve prve pomoći u Prnjavora, Štitaru, Belotiću i još nekim mestima; proćavan je proglas CK KPJ za ustanak; ćitanje prića i pesama, odlomaka iz knjiga »Kako se kalio ćelik« i »Ljubim«, ćasopisa

Sorde Andrejević Kun: PORED POGINULOG DRUGA (crtež)

»Žena danas« i drugo. Formirani su i aktivni žena u: Bogatiću, Stitaru, Badovincima, Glogoveu, Glušcima, Prnjavoru, Petković, Klenju, Noćajskom Salašu i još nekim selima, koji su pred ustanak okupljali preko 50 drugarica. U danima ustanka ovi aktivni žena bili su jezgro za okupljanje ostalih žena tog sela i predstavljali sigurni oslonac u nizu partizanskih akcija. Žene su bile budni stražari za vreme održavanja sastanaka komunisti, učestvovala su u sakupljanju oružja i municije, brinule o smeštaju i ishrani ilegalaca, amgazovala za prikupljanje podataka o neprijatelju.

Sećam se kako je, zahvaljujući budnosti žena, onemogućeno hapšenje Mike Mitrovića Jarca, člana OK u Mačvi, za kojim je tragala žandarmerija. Oko 25. juna, u zalazak sunca, odeven u seljačko odelo i sa zobnicom preko ramena prošao je Mika kroz Badovince. Prašnjavim putem žurio je na sastanak kod Zivana Vulovića. Morao je proći pored žandarmerijske stanice u Badovincima. Njegova visoka figura sa gustim crnim brkovima privukla je pažnju komandira Rajka, koji je spazivši ga istrčao iz stanice i pošao za njim. Najednom se pred Rajkom stvoriše dve »Ijubopitljive« žene:

— Ako svrati kod Vulovića, onda je on... — promrmlja žandarm za sebe.

— Ko on? — upitaše žene, posmatrajući čas Rajka, čas onoga koga je on pratio. Mika Mitrović u Badovincima nije bio nepoznat. Ženska intuicija i ovde je došla do izražaja. Brzo su obavestile Zivanovu ženu i tako Mika te večeri nije pao neprijatelju u ruke.

Uticaj KP na žene Mačve bio je veliki. Formiranjem Mačvanskog odreda priliv drugarica u odred bio je toliki da ih nisu mogli primiti. Nametnula se potreba formiranja okružnog aktiva žena, koji bi davao smernice i određivao zadatke ženama u pomoć frontu. Okružni aktiv žena su sačinjavale: Vera Blagojević, student medicine, član OK za Sabac, visoka, smeđa dvadesetogodišnja devojka, koja nas je svojom neposrednošću i ličnim primerom učila kako se voli zemlja; Zora Begenišić Minderović, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Babac; Lala Ivković, Zora Simeunović i druge. Rad sa ženama Mačve stalno je dobijao nove oblike, postajao organizovaniji i pristupačniji za veći priliv žena.

FORIVIE RADA SA ŽENAMA

Radionice su bile najbolja forma organizovanog rada pozadine NOP-a, a posebno pomoć žena za front. Formiranje radionica otpočelo je u drugoj polovini avgusta 1941. godine, što

je uslovalo veći priliv boraca u Mačvanski partizanski odredi: snabdevanje boraca čarapama, rukavicama, džemperima i *vašom*.. Inicijativu za organizovanje radionica dale su drugarice. Na njihov predlog, oko 20. avgusta u selu Petković organizovana je radionica- rublja u kojoj su radile: Stefica Kosjer, Mirjana Jovanović, Jelena Kosovac, Kaja Garibović, Ljubica Dolić i druge. Njihov rad se nije svodio isključivo na izradu rublja, već su organizovale i rad po kućama, okupljajući veliki broj omladinki za pomoć NOP-u. Omladinke su trčale oko nas i tražile posla, bile srećne kad bi dobile i najmanji zadatak.

Krajem avgusta, Okružni komitet i štab odreda doneli su odluku da organizuju ovakve radionice i u drugim mestima, zbog čega su drugarice iz odreda tamo upućivane i u radu sa ženama pružale još veću pomoć frontu. Radionice koje smo osnovala po selima razlikovale su se od radionica u Petković utoliko što su žene sada unosile svoje mašine, radile po ceo dan, iako nisu bile pripadnice odreda. Ovakav tip radionica bio je pristupačniji za masovni rad sa ženama sela". Pri radionicama ^u organizovani sastanci, čitane vesti i proglasi OK Sapca narodu Mačve, pevane partizanske pesme, što je okupljalo i seosku omladinu. Rad sa ženama na ovakav način nije bio samo materijalno'koristan, već je doprinosio i njihovoj privrženosti za NOP. Mrežom radionica rukovodila je Lala Ivković, a i svaka radionica posebno je imala svog rukovodioca: Ljubica Petrović Pavlović u Bogatiću, Radmila Tanasić u Petlovači, Mara Jocković u Lipolistu, Ljubica Dehć Batanović u Ribarima, Milena Lazarević u Gluščima, Ljubica Velmezović u Prnjavoru itd. Formiranje radionica predlagali smo iia konferencijama, grupnim sastancima ih pojedinačnim razgovorima sa ženama. Uglavnom za nepunih 15 dana formirah smo oko 10 radionica, sa 40 šivaćih mašina. Oko 120 žena, koje su znale da šiju, bile su stalno angažovane na izradi veša, a pored toga, masovni skupovi žena i omladinki bih su i na drugim poslovima: pravljenju zavoja, pređenju, pletenju i slično. Svakodnevno se u radionicama nalazilo po 20 do 30 žena, što je predstavljalo sohdan kolektiv i za masovan politički rad.

Materijal i konac za radionice dobijao se manjim delom od odreda (zaplenjena roba od trgovaca — saradnika neprijatelja), a gro materijala donosile su žene od svojih kuća i rodbine. Ne znam da h je bilo ijedne žene koja svojim prilogom nije učestvovala u sabirnoj akciji za front, dajući priloge u platnu (»bezu«), čarapama, peškirima, džemperima i vuni. Nije bio redak slučaj da su majke davale delove devojačke spreme svojih kćeri. Žene su znale da na svojstven način čak i prekore one koje pokazuju škrtost u priložima za NOP. Jednom kad smo u Ribarima posetih najbogatiju kuću u selu i domaćica dala

komad platna, njene komšinice su uglas povikale: »Nemojte joj deco zameriti, sirota je žena. Evo mi ćemo za nju dati« -- iznoseći kao svoj prilog: sašiveni veš, čaršave, jastuke, opredenu vunu, džempere i rukavice. Stara se, postidena neopaženo povukla.

Velike količine materijala dobijale smo preko sabirnih akcija u selima gde nije bilo radionica. Stvari koje je trebalo prerađivati zadržavale smo u radionicama, a gotovu robu slale štabu odreda, odakle je raspodeljivana po četama. • •

SUSRET SA »ROBIJAŠIMA«

Avgusta meseca 1941. godine formiran je pri štabu odreda Kulturno-propagandni odbor u "koji su ušli: Vera Blagojević, član OK, Zora Begenišić Minderović, Mila Bajalica, Zika Popović, Sele Jeftić i Raja Jovanović. Odbor je organizovao izdavanje vesti, zidnih novina, umnožavanje odlomaka iz prigodne literature, skečeve, horske pesme, recitacije i drugo. Formiran je i hor, pretežno od žena koje su radile u radionici, koji je pripremao manje programe. Hor je prvi nastup imao u Petkovici i skromnim programom obeležio susret s komunistima koji su pobegh sa robije iz Sremske Mitrovice. 21. septembra popodne u mirnom seocetu Petkovici ispod Cera bilo je sve spremno za doček dragih »robijaša«. Seljaci su se okupljah pred zgradom štaba odreda, a ljubopitljiva deca kao i uvek bila najnestrpljivija za početak programa. I drugovi iz štaba su nestrpjivi. Baća kuvar trčkarao je oko kazana, nastojeći da pokaže svoje kuvarske sposobnosti pred tako važnim gostima. Drugovi i drugarice iz radionice još jednom pregledaju veš a ljudi i žene po grupama prepričavaju ono što se saznalo o bекstvu drugova sa robije. Hor drugarica i kulturna grupa kao da su nervozni od iščekivanja susreta. Kad se kamion pojavio na ulazu u dvorište i ugledavši »mitrovčane« u robijaškim odelima, iz ženskih grla razleže se pesma:

*»Hajd' u kolo robijaši,
složno zaigrajmo,
Mitrovčanku zapevajmo,
sada je sloboda...«*

Na ovu, malo prerađenu pesmu kao da otpozdravi muški hor »Internacionalom«. Po završetku te male svečanosti, drugovima »robijašima« je predat veš i odelo, izrađeni u partizanskim radionicama, te za pola sata sive uniforme zamerii mačvansko odelo. Na kraju kuvar Baća servira drugovima i večeru po mačvanskom običaju. Pojedinačno smo se interesovale za

svakog. Podataka mnogo nismo dobili, izuzev za staroga Spaso i_a Stejića, da je jedan od atentatora na kralja Aleksandra Karađorđevića i da je zbog toga godinama prebijan u samici zbog čega se sada ovako teško kreće. Za sve vreme bio je predmet naše posebne pažnje.

Pošle odmora komunisti »mitrovčani« su raspoređeni po selima. Oni su mnogo učinili naročito u političkom obaveštavanju naroda. Žene Mačve su preko radio-vesti, koje je umnožavao Kulturno-prosvetni odbor, inače redovno obaveštavane o događajima na frontu. Radionice su bile ukrašene parolama koje su narod pozivale u borbu protiv okupatora: »Ni zrna žita, ni grama masti, ni mesa — ništa i opet ništa ne dati neprijatelju!« »Sve za front!« »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«, »Živela bratska slovenska Rusija!« i slične.

ISHRANA ODREDA, U AMBULANTAMA I BOLNICI

Bataljoni i čete Podrinskog partizanskog odreda sve do povlačenja iz Mačve znali su samo za domaću hranu, zahvaljujući u prvom redu aktivnosti žena koje su se takmičile koja će borcima pružiti bolju ishranu. Ako je odred logorovao van sela, hrana se iznosila kolima na položaj. Žene su istrčavale iz svojih dvorišta noseći sir, meso, slaninu, voće, kajmak i sve stavljale u kola. Badovinčanke su u odred slale čak kolače i slatko. U septembru se Podrinski odred pripremao za napad na Sabae, zbog čega su stigli i delovi Valjevskog i Posavskog odreda, a čime se pred žene Mačve postavio zadatak kako organizovati ishranu za preko hiljadu partizanskih boraca. Prvi put se postavio i zadatak kako prihvatiti veći broj ranjenika? Stab odreda je i za to našao rešenje, zahvaljujući aktivnosti žena, pa su kola puna namirnica i dalje uredno stizala na front. Žene su u tom pogledu znale i da naprave i prijatno iznenađenje. Svečano odevene, sa buketima cveća, dočekivale su partizanske jedinice koje su odlazile ka Sapcu, kitile borce i oružje. Jedan jedini top, koji su imali partizani pri napadu na Šabac, bio je sav u cveću.

Iako prvi put stupaju na političku pozornicu, žene Mačve su se pokazale kao ozbiljna, snaga NOP-a, a njihova svest naročito je došla do izražaja pri evakuaciji žita i drugih namirnica prema Krupnju. Uz puno angažovanje žena, za nekoliko dana i noći izvezeno je iz Mačve oko 500 vagona pšenice, kukuruza, pasulja, masti, stoke i drugih namirnica, a žene su po čitav dah i noć neumorno pratile kola ka Peckoj, lišavajući se i najnužnijeg odmora.

Porastom odreda i njegovim sve češćim akcijama, nužno, se nametala potreba formiranja ambulantni za prihvatanje ranjenika. Prve ambulante organizovane su u selima Štitaru i Tabanoviću a njima je rukovodila dr Lipmian (poginula 1943. godine, u Bosni), a njen stručni saradnik bila je bolničarka Detela. U radu su im najviše pomagale drugarice iz odreda, (Ljubica Kopunović, Ljubica Popović, Darinka Vlainić, Radojka Stanković) i žene sa sela koje su negovale ranjenike, čistile ih, prale i hranile, koje su po grupama dežurale u ambulantni. Dragom polovinom avgusta u selu Čokešini formirana je i partizanska bolnica, smeštena u manastirskim zgradama. Upravnik bolnice bio je dr Zika Janković, a stalni bolnički personal bile su drugarice iz odreda: Ruža Samardžić, Milica Jokić, Cveta Đurić, Jelka Opačić i druge. One su prvo uredile manastirske zgrade za potrebe bolnice, angažujući i žene iz okolnih sela, koje su dolazile u grupama od 10–15 i čitav dan ostajale na radu, a zatim ih smenjivale druge.

U bolnici je bilo oko 35 postelja, pa su ovde smešteni samo teži ranjenici. I pored toga što je bolnica imala svoju kuhinju, žene okolnih sela su vrlo često donosile hranu i voće, tako da su ranjenici uvek imali dovoljno hrane, a nežna reč i neophodna usluga za bolesnika vezanog za postelju nisu izostali. Lakši ranjenici smešteni su po kućama, stručnu brigu o njima vodili su lekar i stručna bolničarka, a o ishrani, pranju, uređenju prostorija, brinule su žene toga sela. Angažovanje žena na ovim poslovima i njihova privrženost NOP-u doveli su, u danima povlačenja odreda sa terena, do vehkog priliva žena i, ženske omladine u odred.

POVLAČENJE DRUGARICA U ODRED

28. septembra otpočela je neprijateljska ofanziva. Avioni mitraljiraju sela. Sve češće čuju se eksplozije, izvijaju se gusti stubovi dima. U selima zapadno od Sapca narod ne veruje da će Nemci prodreti do Drine. Skupljaju se u grupama i uznemireni komentarišu događaje. Nedelja, oko 16 časova. Došla sam iz Badovinaca u Ribare. Pričala sam »mitrovčanka«: Budi, Mutimira Popoviću, Milošu, Milanu Marinkoviću metalском radniku i ostalima o formiranju radionice u Badovincima i raspoloženju žena. Slušajući me pažljivo, činilo mi se kao da sa mnom dele radost. A onda, tiho mi saopštavaju: »Povlačimo se...« Gde, kako, zašto? Nema mnogo vremena za objašnjenja. Mašine i ostali inventar brzo smo razneli po kućama. Pravac, povlačenja je selo Petkovica – ka Ceru. Na ulazu u Petkovicu. sačekivao nas je Duško Ostojić (član OK) i obaveštavao, o pravcu

kretanja. S nama odstupa veliki broj žena i dece. Ispred nas su sprovedeni zarobljeni Nemci, koji su bili smešteni u magacinima na Kosovcu. Nemački avioni, računajući da se tu nalazi štab odreda, bombardovali su Kosova^ pa je i veliki broj zarobljenih. Nemaca tu izginuo. Neki su se tada razbežali po kukuruzima, pa su ih seljaci hvatali i privodili u štab. Bombardovanje je preživelo dvadesetak Nemaca, koji su do povlačenja bili smešteni u Petkovici.

Noć se spustila, kad smo se uspeh na vrh Cera. Borba se utišala. Bilo je sveže. Založili smo vatru i kraj nje proveli noć. Osvanuo je lep i vedar dan. Očekujući bombardovanje pripremali smo se da napustimo Cer. Od Mitrovice i Šapca dopirala je pucnjava. Odred je vodio borbu i povlačio se. Osećao se miris dima i paljevine. Gorelo je svako selo kroz koje su Nemci prolazili. Na Ceru je zarobljeni nemački oficir osuđen na smrt. Povukli smo se prema Tekerišu i Milni i smestili u školu i kuću oko nje. Nemačke »štuke« popodne su bombardovale Cer.

30. septembra krenuli smo preko Sipulje i Cvetulje za > Krupanj. To su najsiromašnija sela Jadra. Pored toga, potukao ih je i grad. Zbunjeno i zabrinuto posmatrali su seljaci velike grupe Mačvana, koje žure prema planinskim krajevima. Zastali smo pred jednom kućom da se odmorimo. »Strina, imaš li...?« – hoće nešto da pita jedna drugarica zabrinutu ženu, a ova kao iz zapete puške: »Nema deco, pobio grad!« – odgovori i ne sačekavši šta se od nje traži. »Pa zari vodu?« – dobaci jedan drug smejući se. Žena, očigledno zbunjena poslednjim pitanjem počne da se pravda: »Mnogo je prošlo sveta i sve što sam imala pečenog hleba podavala sam«.

Nastavimo put za Krupanj. Sa nama je odstupalo i nekoliko drugova »mitrovčana«: Buda, Miloš, Žare, Paško i drugi. Hranu nismo nosili pa smo se usput potkrepljivali trnjinama, koje smo brali po plotovima. Stigavši u Krupanj 1. oktobra, smestili su nas u zgradu fabrike. Jedna grupa drugarica je zadržana u bolnici, a nas 40 smo krenule za selo Šljivova. Na ulazu u Šljivovu dočekale su nas žene sa toplim obrokom. Bio je to prijatan susret; saosećanje u teškoćama brzo nas je sprijateljilo. Radionicu smo smestili u kuću Vukovića. Njome je rukovodila Mila Bajalica. Jednu grupu »mitrovčana«, uoči njihovog odlaska na partijske zadatke, opremile smo potrebnim vešom. I tek što smo razvile rad, ne samo U radionici već i među ženama sela Šljivove došlo je naređenje da krenemo prema Peckoj, a smestile smo se u zgradu škole sela Gunjaci. Ovde je rad sveden na političko informisanje drugarica, jer nije bilo uslova da radionica organizuje i proizvodnju. Pod rukovodstvom Vere Blagojević proučavale smo istoriju SKP(b).

Tih dana je nekohko drugarica kandidovano za članove KPJ, a neke su primljene u SKOJ.

Posle bombardovanja Pecke, radionica, bolnica i komora su povučene za Ljuboviju, gde su nas četnici iznenada napali za vreme ručka. Pokušali smo da se probijemo preko Ljubovije u Bajinu Baštu. No, kako su naše snage bile svakodnevno zauzete borbama sa Nemcima, to je jedna četnička jedinica iskoristila i zaposela Ljuboviju, i nisu nam dozvolili prolaz za Bajinu Baštu. Nedostatak slobodne teritorije i bez mogućnosti da se nešto organizovano učini za snabdevanje boraca* na frontu, u već zahladnelim danima, kao i veliki broj »neboračkog« osoblja otežavah su pokretljivost odreda. Zbog toga je krajem oktobra odlučeno da se iz Ljubovije vrate u svoj kraj sve drugarice koje nisu »kompromitovane«. Tako je od 60 drugarica u odred zadržano samo 13 (članovi i kandidati KPJ i članovi SKOJ-a): Vera; Blagojević, Mila Bajahca, Štefica Kosjer, Mirjana Jovanović, Lala Ivković, Zora Begenišić, Marija Zaplatić, Kaja Garibović, Cana Stanisavljević, Dana Mladenović, Ljubica Petrović, Dara Bogdanović i Ljubica Delić. Teško je bilo saopštiti drugaricama odluku da napuste odred i da se vrate u svoj kraj, ubediti ih da ćemo se na proleće opet sresti s njima. Znao smo da su one za odred dale sve što su mogle i umele, prišle mu najiskrenije i u njemu gledale svoju zaštitu, lepšu budućnost, osetile i zavolile nov život.

— Kuda ćemo sad? Natrag u Mačvu! Zar tamo gde su Nemci i decu ubijah? Mislite li vi da ćemo moći opstati do proleća? A da li ćemo uopšte stići do Mačve? — bila su pitanja, a istovremeno i protesti drugarica. Protivile su se odluci i zajedljivo dobacivale nama, koje smo zadržane u odred. Bilo je plača, svađe, molbi da ostanu, ah uzalud. Odluku je trebalo sprovesti. Bolno je bilo gledati kako bose gaze po onom smrznutom oktobarskom blatu i odlaze u neizvesnost. Dugo sam gledala za njima, a poslednji njihov pogled osećala sam kao optužbu. Gde idu? — lebdelo je pitanje svima nama na usnama. Streljaće ih — svako je to znao. I svaka od nas je na svoj način preživljavala ovaj težak rastanak.

Krenuli smo niz Drinu, u Gornju Bukovicu, prema Bajinoj Bašti. Kolona toga dana nije bila vesela kao obično. U Bukovici smo se smestile u jednu kafanu i pokušale da organizujemo rad. Sve se svodilo na izradu čarapa, džempera i rukavica. Materijal za rad nosili smo sa sobom. Ni tu nismo dugo ostali. Prodrevši za Užice, Nemci su rudnik u Stolicama napustili neštećen, pa smo dobili naređenje štaba odreda da se naša grupa iz Bukovice vrati u Stolice. Usput nam se ponovo priključilo 15 drugarica (Seka Mirković, Vida Gladović, Jelka Opačić, Čaja Duković, Milena Kosovac, Dušanka Krstić, Draga Maletić,

Ljubica Kopunović, Milica Jakić, Dara Petrović, Nada Ostojić. Slavka Veselinović, Jelena Stojković i Cveta Burić), koje su se pri povratku iz odreda zadržale u selima Rađevine.

U Stolicama je novembra meseca formirana radionica za izradu veša i odela. U njoj je tada radilo oko 30 drugarica. U rudniku je, pored povoljnih, uslova za formiranje radionica za izradu veša, odela i obučarske radionice, bilo uslova i za druge aktivnosti. Zbog tople vode iz rudnika bilo je lako organizovati perionicu, pa su čete povremeno dolazile na kupanje. Poboljšani su uslovi za pranje veša, krpljenje odela i obuču. Često, dok su borci spavali i odmarali se, drugarice su im prale veš i krpile odela. Sada smo se nalazili u neposrednoj blizini odreda, koji je više mogao da oseti našu pomoć. Prvi put posle povlačenja iz Mačve imah smo uslova za organizovan politički i kulturno-prosvetni rad. Delatnost Kulturnog odbora manifestovala se kroz izdavanje radio-vesti i biltena. Povremeno je na konferencijama davan i pregled političkih događaja. Na tim našim skupovima uvek bi prisustvovao neko iz štaba odreda. Tu smo održali i konferenciju posvećenu proslavi oktobarske revolucije.

Pored tekućih problema, rešavano je i pitanje »pikiranja« na so, jer u novembarskim danima nismo oskudevali u hrani, ali sve se kuvalo bez soli. Kuvar Svetislav Trifunović Baća je i pored svih naredbi da se so preda, nosio u nedrima jedan zamotuljak. Saznale smo za to i počele da oblećemo oko njega. Jednog dana rešio se Baća da učini »dobro delo«. Oprezno odveza krpce i dade nam po jedan grumenčić. Dana Mladenović i ja sjilirismo se na ručak ne osohivši ga ne znam kako, ali, tek, znale smo da je osoljeno. Na prvoj • konferenciji, kad je došao čas kritike i samokritike, Duško Ostojić, član OK, upita: »Ima li ko šta da kaže po ovoj tački dnevnog reda?« Nastade tišina. »Da vam pomognem« – reče Duško. »Zašto se neke drugarice okupljaju oko Baće?« Nas dve sagosmo glave od stida i jedva progovorismo da smo tražile soli i kao deca obećasmo da više nikada nećemo učiniti takvu, grešku. A Baća, zbog naše samokritike, sutradan bi prinuđen da spusti zavežljaj soli u kazan.

NA SPECIJALNOM ZADATKU

Borbe su učestale. Čete nemaju mira. Četnici nas sve češće napadaju. Teškoće se povećavaju. Novembar je izuzetno hladan. Rezerve u odeći brzo su nestajale. Iako smo u blizini bogate Mačve, tamo ne možemo. Sela južne Mačve pretvorena su u vojne logore neprijateljske vojske. Rad u radionici je ugrožen zbog nedostatka konca. Štab odreda počinje da angažuje dru-

garice i na drugim zadacima. Mirjanu Jovanović i Canu Stanisavljević šalju po zadatku u Vrhovni štab; Milu Bajahcu u Sabac, Koju Garibović i Daru Bogdanović upućuju da obaveštavaju o neprijateljskim snagama na pravcu njihovog kretanja. Mene upućuju u Loznieu.

Put za Loznieu vodio je preko Kostajnika i Korenite. Nemci su drugom polovinom novembra nastojali da se probiju za Valjevo, pa je iz Loznice krenula konjica, artiljerija i biciklisti. Položaje na Bubnju i Krstu (raskrsnica Valjevo — Loznica — Krupanj) držao je bataljon Danila Bakića.¹ Borba je otpočela u popodnevним časovima. Išla sam u pravcu lozničke čete, žureći da stignem na vreme. Na položaju sam se pojavila preobučena u seljačko odelo i sa korpom jabuka u ruci, baš u momentu kad se četa povlačila prema šumi. Na heu boraca ogledao se umor. Usta su im suva, a u uglovima ispucanih usni beo trag osušene pljuvačke. Iako umorni, u očima im je blistalo zadovoljstvo. Potukli su Nemce i oterali ih natrag. Plen jedva nose. Zarobili su desetak bicikla, radio-stanicu, dosta municije. Sve tako reći bez gubitaka. Nemci su toga dana pokupili svoje mrtve, među njima i jednog višeg oficira i vratili se poraženi u Loznieu.

Pojava seljanke sa korpom jabuka na položaju razvedri borcu. Osećali su neodoljivu žeđ. Stvori se gužva. Hoće da im prodam jabuke. Nisu znali da samo sa namirnicama i voćem mogu ući u grad. Uporno sam se branila i odbijala da ne mogu da im prodam jabuke! U jedan mah, protiv svih partizanskih pravila, zgrabiše korp. Komandant Bakić, spazivši gužvu, brzo se nađe među svojim borcima. Oštro ih prekori za nedisciplinu i uputi na nov položaj, a meni dade uputstva kojim pravcem da se krećem. Pri rastanku, na sebi sam osetila prekorne poglede boraca. Shvatila sam ili. Ali ništa im nisam mogla objasniti. Požurila sam da istog dana stignem u Loznieu. Noć me je zatekla u selu Voćnjaku i tek sutradan sam ušla u Loznieu, zahvaljujući Dokićevoj ženi iz Voćnjaka.

U Loznici je toga dana vladala neka čudna tišina. Pijaca je bila pusta. Na uhcama topovi i tenkovi. Nemci i Ijotićevci se užurbano kreću. Civila malo po ulicama. Pogdekoji seljak i seljanka oprezno i sa strahom zagledaju dućane i ulaze u njih. U predstojništvu policije i nemačkoj komandi čeka se u redovima za ispraive. Nemci su izdavali propusnice i seljacima koji nisu bili sumnjivi. Bez propusnica se nije moglo izaći van grada. Popodne su Nemci posahranjivali svoje izginule sa Krsta i Bubnja, a'oko 15 časova krenuh sa tenkovima iz Loznice prema Valjevu. Za njima sam izišla i ja sa propusnicom na

¹ Sada sudija u Okružnom sudu Šabac.

tuđe ime, prikupivši podatke (koliko sam mogla.) o neprijateljskim- snagama i kupila neke stvari za odred i radionicu. Na izlazu iz Voćnjaka gostoprimaljiva Bokička dala mi je pola proje, pretpostavljajući da ipak nisam seljanka koja je samo jabuke prodavala. Bila sam zadovoljna što ću borcima bar na neki način moći da opravdam svoj postupak sa jabukama. U šumi, iznad Vukove kuće u Tršiću, srela sam predstražu Lozničke čete i poklonila im toplu proju. Na taj način sam se izvinila za nepodeljene jabuke na položaju.

*

Bliži se dan oktobarske revolucije, užurbano se priprema kulturni program za borce, i narod Krupnja, Krasave, Korenite i okoline. Na ovim akademijama trebalo je podneti referate o položaju žena u Sovjetskom Savezu. Nas nekoliko bile smo nervozne, jer prvi put istupamo na govornicu a tih dana primljene smo u članstvo Partije. Bile smo ponosne na to zvanje i pitale se da li možemo odgovoriti tom poverenju. Krajem novembra odred se pod pritiskom Nemaca, belogardejaca, četnika, Ijotićevaca i nedićevaca, povlači sa Stolica, a radionica rasformira. U mesecu decembru, na Proslopu, drugarice su raspoređene po četama. U svakoj četi bilo ih je po šest i vršile su dužnost četnih bolničarki, brinule se oko pripremanja ishrane za borce. U dane kad su se čete odmarale, prale su i krpile drugove, nisu se ustručavale ni najtežih poslova. Naročito su se mnogo 'trudile oko promrzlih drugova i negovale ih pod vrlo teškim uslovima.

Kad je Podrinski odred otišao na svoj teren i tamo bio razbijen, neprijatelju je pao u ruke veliki broj drugarica. U četi Josipa Joke Antolovića Hrvata, koja nije bila uništena, ostalo je (do marta 1942. godine) šest drugarica i u bolnici isto toliko. Ali, kako se ova četa posle razbijanja odreda nalazila TI još težoj situaciji i ove drugarice su vraćane kućama, sem Mile Bajalice i Kaje Garibović koja je prešla u Valjevski- odred. Samo su njih dve sa ostacima Podrinskog i Valjevskog partizanskog odreda prešle 6. marta u istočnu Bosnu. Sve vraćene drugarice pale su neprijatelju u ruke. Bile su u logoru i zatvoru, neke internirane za Nemačku, a najistaknutije streljane, kao: Vera Blagojević, Štefica Kosjer, Ljubica Simić, Vukica Garibović Kostić, dr Tamara, bolničarka Detela, Dana Mladenović² 1 Jelka Opačić.² Neke su umrle u logorima, kao: Mileva Gvoz-

² Za bolničarku Detelu, Danu Mladenović i Jelku Opačić još se nije utvrdilo gde su streljane.

denović u Nemačkoj, Dara Petrović u Smed. Palanci, a Slavka Đaković umrla kod kuće čim je puštena iz logora.

Čim su se drugarice koje su vraćene iz odreda spustile sa Cera, bile su uhapšene i sprovedene za logor. Izuzetak su samo Branka Milinković i Zora Kvačanović, koje su neopaženo ušle u Šabac, a sutradan krenule za Posavotamnavu, tamo pristupile Posavskom odredu i sa istim prešle u Bosnu.

Većina zarobljenih drugarica uspela je posle dužeg vremena provedenog u zatvoru i logoru da se pomoću novca i lažnih uverenja izvuče iz logora. Opštinske uprave za dobar novac izdavale su im lažna uverenja da nisu bile u odredu niti sarađivale sa partizanima, već da "su se iz Mačve povukle pred kaznenom ekspedicijom. Ali 1943. godine većina ovih omladinki ponovo se našla u NOV-i.

ODVOĐENJE ŽENA IZ MAČVE U LOGOR.

Kakav su teror Nemci izvršili u Mačvi, vidi se iz naređenja nemačkog opunomoćenog generala za Srbiju Bemea, izdatog nemačkim jedinicama koje su pošle u ofanzivu na Mačvu:

»Sve muško stanovništvo od 15 do 60 godina pohvatati, u prvi mah uputiti u sabirne logore za zarobljenike, koje će urediti divizija. Celokupno žensko stanovništvo od prvog dana koristiti za radove, naročito za sečenje kukuruza po poljima duž drumova, kao i za prikupljanje letine. Žensko stanovništvo potisnuti prema jugu ka Ceru, a selo i salaše spaliti.«

- Nastupajući kroz Mačvu, nemačke trupe su dosledno izvršile naređenje svoga generala. Palili su i sejali smrt kud god su prolazili. Ulazeći u sela, sakupljali su sve žene i muškarce u privremene seoske logore. Izdvajali su žene i decu ispod 15 godina od muškaraca. Neke su odmah tu, ispred dece, ubijah, samo ako su saznali da su imale veze s partizanima i pomagale ih. Težak je to bio prizor kad deca neće da se odvoje od roditelja. Sve muškarce su oterali u šabački logor. Veliki broj žena i ženske omladine strpali su u zatvore i logor. Našlo se izdajnika i slabića koji su prokazivah žene koje su radile u radionicama i pomagale partizanima. Nemci nisu prezali da ubijaju stare žene i malu decu. U Lipolistu su streljali 8 žena od 35 do 70 godina starosti i 3 dece od 5 do 13 godina; u Prnjavoru su ubili 5 žena, a neke od njih posuli su benzinom i zapalili. Ivanović Milku, staru 23 godine, streljali su sa 2 male dece na njivi, a Ivanović Zagorku sa malim detetom u šumi. U Beloj Peci ubili su 6 žena i dete od 5 godina; u Zasavici 2 žene i dete

od 10 godina; u Glušcima 6 žena od 22 do 67 godina; u Dublju 3 žene i 2 dece od 8 do 14 godina; u Bogatiću 5 žena, u Bađovincima 5 žena i jedno dete; u Salašu Noćajskom 6 žena. Nije bilo nijednog sela u Mačvi u kome Nemci 1941. godine nisu pored masovnog ubijanja muškaraca, streljali po nekoliko žena i male dece. U Kostajniku (srez jadranski), videla sam ubijeno dete od godinu dana posuto kukuruznim brašnom³ bačeno među svinje da ga pojedu. Preživeli očevici iz Badovinaca sećaju se prvih, dana ofanzive i pričaju: »Bio je to užas! Streljane nije imao ko da sahranjuje. Na njivama smo svakodnevno pronalazili mrtve«. Nemci su mučili partizanske majke do iznemoglosti. Tako su šezdesetogodišnju staricu Maru (majku Luke i Vase Tufegdžića, predratnih članova KPJ) pekli usijanim gvožđem po telu »što je rodila komuniste«. Šesnaestogodišnju Linu Ruvidić iz Lipolista esesovci su izboli nožem po grudima i glavi, jer se omladinka odupirala njihovom nasilju.

Prema naredbi Bemea od 24. septembra 1941. godine počelo je hapšenje svih muškaraca u Sapcu i formiranje logora u Jarku... 30. septembra formiran je logor i u vojnim kasarnama, kroz koji su prošli skoro svi muškarci iz Pocerine i Mačve. U šabačkom logoru nalazio se veliki broj žena koje su pomagale NOP, zatim koje su zarobljene kao borci, a bilo je i žena taoca. Sobe logora bile su prepune, njihovi zidovi krvlju zamazani, a vazduh u njima pun mirisa zagađenih rana, kibli i vlažnog poda. Svakodnevno su nas batinali štapovima, bičevima, žilama i čizmama. Ne zna se ko nas je više mučio: Nemci ili Ijotićevci. Od strašnih batina krv nam je podišla pod kožu, stopala poprskala, ruke otekale pa su nam rukavi bili tesni. U sobi smo imale samo jednu flašu s vodom. Razbile smo je i parčićima stakla prosecale rukave kaputa da bismo olakšale bolove. Šteiću Kosjer su toliko tukli da su joj čitave pramenove kose čupali iz glave. Krv joj se slivala niz hce i zatvorila levo oko. Premlaćene partizane su primoravali da siluju zarobljenu partizanku Ljubicu Simić, a kad su oni to kategorički odbili, streljali su ih zajedno sa Ljubicom.³ -

Žene Mačve su ne ropćući podnele sav bes okrutnog okupatora, ah nisu klonule duhom. Ni jedna nije bila konfident. Od 57 drugarica, kohko ih je bilo u Podrinskom partizanskom odredu, desetak ih je streljano ih umrlo u logorima, (bilo u Nemačkoj, bilo u zemlji), ali je ipak veći broj preživeo strahote rata. Mnoge su se u toku rata izlaskom iz logora ponovo

³ Po sećanju drugarica koje su tada bile zajedno sa Ljubicom Simić u sobi, a marta 1942. godine i ja sam dopala u ovaj logor.

našle u partizanskim jedinicama, a polovinom 1942. godine, iako su još trajala masovna streljanja u Menačkim šumama, u Mačvi je počelo povezivanje preživelih učesnika u ustanku i pripreme za nove borbe. Pomoć žena Mačve opet nije izostala, a slobodarski duh, porobljenog naroda i želja da svoju slobodu sami izvojuju, uslovili su ponovo formiranje Mačvanskog partizanskog odreda .1943. godine u koji su stupale i preživele drugarice iz prvih dana ustanka.

Ljubica DELIC BATANOVIĆ

RAD SKOJA U OKRUGU SLAVONSKI BROD DO USTANKA*

Uticaj KPJ na najšire narodne slojeve osetio se u okrugu Slavonski Brod neposredno posle I svetskog rata (1920. godine opština u Brodu bila je u rukama komunista) i, sem perioda stagnacije od 1929. do 1935. godine (jer. su se dugo osećale posledice udara koji je Partiji zadao šestojanuarski teror), stalno je rastao da bi u narodnoj revoluciji dostigao vrhunac. Uticaj Partije na omladinu i pozicije među omladinom bile su uvek snažne. Činjenica je, na primer, da i pored pogrešne direktive o raspuštanju Skoja od strane Gorkićevog rukovodstva, skojevska organizacija u Sl. Brodu stvarno nikada, nije bila raspuštena. Nije bilo akcije koju je Partija poduzimala, a koju omladina ne samo da nije podržavala, već da u njoj nije učestvovala. 1 ponela možda i najveći teret. Akcije koje je KP preduzimala na planu mobilizacije masa za borbu protiv preteće fašističke opasnosti i, kasnije, na planu oružanih priprema za ustanak karakteriše učešće velikog broja omladine, pa se zato one često tretiraju kao isključive akcije Skoja, mada su skojevci bili samo nosioci dela opštih napora i akcija koje je tada Partija organizovala i preduzimala.

I broj članova Skoja bio je neadekvatan uticaju koji je organizacija imala na omladinu, što je konstatovano i na Okružnoj partijskoj konferenciji 22. juna 1941. godine, kojoj je prisustvovao sekretar CK KPH Rade Končar. Neki podaci i procene govore da je koncem 1940. i početkom 1941. godine u

* Ovo je samo fragment iz materijala u kome se obrađuje rad SKOJ-a u okrugu Slavonski Brod neposredno pred rat i u 1941. godini. Zbog toga ovde nisu ni obrađivana mnoga pitanja, niti su pak spomenuti mnogi drugovi koji imaju velikih zasluga u radu sa omladinom. Tako na primer ne dotiče se rad u selima i akcije koje su tamo izvođene, rad partijske tehnike i učešće omladine u njoj, rad na fakultetima i dr.

okružju SI. Brod bilo oko 300 članova Skoja, od čega u samom, gradu nešto oko 200. No, stvarna snaga Skoja i veličina njegovog uticaja bili su daleko veći, jer je bio bar još toliki broj omladinaca koji su se osećali i smatrali komunistima, što su u osnovi i bili.

Brod, pa i mnoga sela, bili su pod snažnim uticajem Partije i Skoja, tako da ni HSS, ni JRZ, ni frankovci i križari nisu uspjeli da ostvare svoj uticaj na omladinu, što su najbolje pokazali prvi dani okupacije i sam početak ustanka. Od 1935. godine do aprilskog rata Skoj je neprekidno proširivao svoje redove i ostvarivao sve veći uticaj, tako da koncem 1940. godine postoje desetine skojevskih grupa i u samome SI. Brodu, i u selima na istočnom i zapadnom delu kotara, zatim u Bos. Brodu, Županji i Đakovu. U to vreme; negde u novembru 1940, zbog izdaje jednog omladinca deo skojevskog rukovodstva bio je uhapšen (Franjo Sertić, Mića Žigić, Gustav Stigliò i još neki) i poslat pred Sud za zaštitu države u Slavonskoj Požegi i osuđeni na oko 4 meseca zatvora, odakle su pušteni sredinom marta 1941. godine. Po njihovom povratku formira se novo okružno rukovodstvo Skoja u koje su ušli: Franjo Sertić, Franjo Cejnar (poginuo u NOB-u), Mića Žigić (poginuo u NOB-u), Duka Balenović, Mato Matej, Dragica Pihler (poginula u NOB-u), Mira Kutuzović i Ivan Mišković. Pod ovim rukovodstvom odvija se rad Skoja do prvih dana ustanka.

Na Pokrajinskoj konferenciji Skoja za Hrvatsku, 5. i 6. januara 1941. (delegat iz SI. Broda bio je Duka Balenović), kojom je neposredno rukovodio tadašnji sekretar CK Skoja Ivo Lola Ribar, razrađeni su i postavljeni zadaci koji su se u osnovi sastojali u sledećem: dalje i čvršće povezivanje Skoja sa seoskom omladinom, jedinstveno rukovođenje organizacijama Skoja iz jednog centra, veća pomoć partijske organizacije Skoju i vezivanje sa njom, mobilizacija omladine u borbi protiv sve očitije fašizacije zemlje za odbranu nacionalne nezavisnosti, protiv nenarodne vlade Cvetković-Maček, protiv klera i frankovaca, organizovanje pomoći logorima španskih dobrovoljaca u Francuskoj i koncentracionim logorima u Bileću, Lepoglavi i drugde, popularizacija SSSR-a i savéza s njim, itd.

Neposredno pred rat rad postaje sve intenzivniji. Izvodi se niz akcija. Posle ukidanja Ujedinjenih radničkih sindikata, (URS), koncem 1940, pred rukovodstvo Skoja postavljen je problem rada sa radničkom omladinom u novim uslovima. Izgubljen je i Radnički dom u kome se omladina masovno okupljala kroz razne kulturno-prosvetne zabavne akcije, recitativni hor, pevački zbor' itd. Zato je data direktiva da komunisti, a posebno skojevci, ulaze u razne postojeće organizacije i da unutar tih deluju. Tako su neki skojevci dobili zadatak da se upišu u Skoj

da bi raskrinkavali profašističke elemente; zatim u Hrvatski radnički savez (HRS, formiran od vlastodržaca s tendencijom da zameni URS) radi stvaranja jedinstva radnika u borbi za poboljšanje njihovih ekonomskih uslova života; potom u profašističku organizaciju »Hrvatski junak« da je miniraju i razbiju. Među križare su slati samo pojedinci, i to po izričitoj direktivi i po određenom zadatku.

Na bazi ocene da Jugoslaviji pretila agresija, dolazi do niza akcija i mobilizacije skojevaca i drugih omladinaca na raskrinkavanju fašizma, profašističke vlade, Mačeka i njegove politike. Istovremeno se narod upoznaje s masovnim hapšenjima komunisti i njihovim slanjem u koncentracione logore. CK KPJ, CK KPH i OK KPJ za okrug SI. Brod izdaju niz proglašavaju kojima upozoravaju na fašističku opasnost. Svi ti leci rasturani su u SI. Brodu i po selima, a u tome su masovno učestvovali omladinci.

U ovo vreme Okružni komitet Skoja zasedao je tako reći »non stop«. Bilo je dana kada se sastajao i po dva puta, nekad samo na nekoliko minuta radi donošenja hitnih odluka, a potom je sledila akcija. Brzo se reagovalo na sve događaje, a naročito je bila efikasna služba obaveštavanja. Bili smo uvereni da se u gradu ne može ništa značajnije dogoditi, a da mi ne budemo s tim upoznati. Pa i za mnoge nameravane akcije policije brzo smo saznavali, zahvaljujući prvenstveno dobrim partijskim vezama.

Pored drugih akcija koje je organizovala KP, u tom su periodu održani i veliki zborovi i masovne demonstracije, u kojima Skoj i omladina učestvuju vrlo aktivno. Na javnom zboru u Tvornici vagona, kojem je prisustvovao veći deo radnika tvornice, govori i omladinac Mika Babić¹. Sličan zbor održan je u Rafineriji nafte u Bos. Brodu, na kome je govorio omladinac Robert Horn. Organizovane su dve uspele demonstracije neposredno pred sam upad Nemaca u Jugoslaviju. Evo kako ih je opisao Franjo Sertić, tadašnji sekretar OK Skoja.

»Obadvije demonstracije su održane negdje između 27. marta i 6. aprila. Prije njih uslijedio je sastanak OK Partije na kojemu su bili i predstavnici OK Skoja, a mislim da je bio i predstavnik CK KPH, koji je specijalno i došao zbog ovih akcija. Raspravljalo se je o konkretnim akcijama koje se mogu poduzeti u Brodu na planu raskrinkavanja fašizma i mobilizacije ljudi za odbranu zemlje. Postavilo se pitanje što se može učiniti? Predstavnik skojevske organizacije izjavio je da Skoj može izvesti u demonstracije sigurno i do 200 omladinaca. Zaključilo se da će biti uspjeh ako se izvede i 100 omladinaca.

¹ Ubijen od ustaša; proglašen za narodnog heroja.

Ostale obaveze u vezi sa organizacijom demonstracija pripale su skoro u cjelini Skoj u (određivanje zbornog mjesta, priprema govornika za prvu demonstraciju, nošenje crvene zastave, raspored u -povorci i tome slično).

Zborno mjesto za prvu demonstraciju bilo je kod »Berkovića«. Na čelu povorke od oko 100 omladinaca nalazila se crvena zastava, koju je nosio mladi radnik, skojevac Drago Križanović. Za govornika je bio određen Ivan Mišković Brk, član OK Skoja. Demonstracije su počele od »Berkovića« i pod crvenom zastavom išlo se kroz Budainku do Varoškog mosta. Tu se stalo, jer je baš kod mosta bila najveća koncentracija bivše vojske. Mahom su to bili rezervisti. Tada je istupio govornik i održao govor posvećen tadašnjoj političkoj situaciji (raskrinkavanju fašizma, ukazivanju na opasnost od neposredne agresije, na potrebu stvaranja vojnog pakta sa Sovjetskim Savezom, o nužnosti da svaki čovjek primi oružje i brani zemlju i si.). Vojska je pomno slušala govornika. Bila su to ozbiljna i zabrinuta lica. Demonstranti su se potom razili po grupama. Ova demonstracija nije bila, provaljena. Policija je za nju saznala tek nakon njenog završetka, iako se sve odvijalo pod njenim nosom. Nikad' nije otkrila ni učesnike u demonstraciji, ni govornika.

Neposredno iza toga, uslijedila je i druga demonstracija, za koju je OK Skoj napravio konkretan plan. Povorka je trebalo da prođe od korza kroz centar grada. Ali, pripreme su bile provaljene. Po našoj ocjeni nisu bile provaljene od omladine. Kad smo došli na korzo odmah smo zapazili veću koncentraciju policajaca. Zaposjeli su čitav korzo raspoređeni u grupama po tri, s bajonetima na puškama, čekajući početak demonstracija. Dobili su naređenje da odmah pucaju na prve demonstrante. Nekoliko drugova iz Okružnog komiteta Skoja održali su, šetajući, kraći-sastanak i donijeli odluku da se demonstranti po grupama prebace u Pilarevu ulicu i da se odatle kreću kroz »Mali Pariz«. Za nepunih 20 minuta relativno veliki broj (oko 150 – 200 demonstirajućih) prebačen je u Pilarevu ulicu. Policija je i dalje ostala na korzu zvjerajući levo i desno – očekujući početak. Demonstranti su krenuli Pilarevom ulicom, kraj »Slaveksa«, prešli preko pruge, prošli kroz »Mali Pariz« i stigli do mosta gdje je omladinac Gustav Stiglić održao kraći govor. Iako provaljena, demonstracija' je ipak uspjela.«

Neposredno pred udar nemačkih okupatora u grad upućena je jedna delegacija komandantu garnizona sa zahtevom da primi dobrovoljce i da pohapsi petokolonaše, po spisku koji mu je podnet. Komandant grada je odbio zahtev, a delegaciju je zadržao u pritvoru. Tih dana organizovano je masovno ba-

canje letaka po gradu i selima, omladinci su pružali pomoć bivšoj vojsci, otkrivali petokolonaše, nudili se da stupe u vojsku kao dobrovoljci, da forane zemlju i zajedno se sa vojskom povuku u Bosnu. No, kapitulacija je brzo usledila i to nije ostvareno.

Samu okupaciju i ulazak Nemača partijska i skojevska organizacija dočekale su spremne. Pri ulasku Nemaca nije bilo masovnih manifestacija – dočekali su ih samo malobrojni kulturbundovci i izdajnici. Neosporno, to je bila posledica snažnog uticaja koji je Partija imala u narodu i Skoj među omladinom.

Po okupaciji zemlje Partija je u Skoju imala svoju udarnu snagu. Skojevska se organizacija uključuje u akciju sakupljanja i spremanja oružja i municije, kao i sve ostale pripreme za oružanu borbu.

Po proglašenju tzv. NDH slede mnogobrojne akcije. Tako je u maju 1941. izvedena krupnija akcija na igralištu nogometnog kluba »Marsonije«, koja je snažno odjeknula kako u gradu, tako i na teritoriji okruga Sl. Brod. Ustaše su naredile da se omladina obavezno učlani i uključi u tzv. »Časnu radnu službu«, te da u njoj radi, obučava se i vežba pod rukovodstvom ustaša. (Organizovana je po ugledu na slične organizacije u Nemačkoj i Italiji.) Članstvo u njoj i dolazak na vežbe bili su obavezni. Jednog dana bila je zakazana smotra svih omladinaca iz grada. Na igralištu se skupilo blizu 1000 omladinaca. Došla je i celokupna »krema« ustaškog pokreta. Pala je komanda: »U stroj!« Niko nije pošao. Kod ponovne komande, opet tajac. Izbačene su prve parole: »Dajte nam cipele, odela i kruha.« Ponovo komanda: »U stroj«, pa – »Lijeva, desna!« Odgovor je došao tako reći u horu: »Cipele – hlače, cipele – hlače« ... Nekoliko omladinaca počelo je da napušta igralište. Slede pretnje, apeh... Dolazi na igralište i jedan od starijih ustaških funkcionera, zajedno sa policijom. Skojevci komanduju razlaz. Svi prihvataju. Smotra je propala... Posle toga ustašama nikada više nije uspelo da masovnije zahvate omladinu i organizuju smotru – to je bio i početak i završetak uključivanja omladine u tzv. »Časnu radnu službu«.

Nakon akcije ustaše su besnele. Vršena je istraga da se utvrdi ko je bio organizator. Održan je i poseban sastanak ustaškog »stožera«. Predlagana su i hapšenja, ali zbog masovnog učešća omladine u odbijanju da izvrši ustaške komande do toga nije došlo. Zadržali su u pritvoru svega nekolicinu omladinaca koje su, pod pritiskom javnog mnjenja, morali odmah pustiti. Skojevčif organizatori akcije, nisu bili provaljeni.

Jedna od reakcija ustaša na ovu akciju bila je i ova: jedne nedelje su posebnim pozivima bili pozvani studenti (njih

oko 40) da se u 8 časova ujutra jave u »ustaški stan« koji se nalazio u Starčevićевой ulici. Nije se znalo šta smeraju. Posle izvesnog čekanja postrojili su ih. Na čelu stroja stale su ustaše Novosel i Dražo Prokopec i povelu grupu u Kasino. Tamo su im naredili da ribaju dvoranu, u kojoj je trebalo da se posle podne održi neki ustaški bal. Studenti su brzo reagovali: pobacah su kante i metle i razišli se. Besne psovke ustaša bilo je sve što su u toj situaciji mogle da učine.

Deo omladinaca zaposlio se, po direktivi skojevske organizacije, na izgradnji porušenog savskog mosta. Do te direktive došlo je iz dva razloga: prvo, da ne bude nezaposlenih, jer bi ih kao »nezaposlené« mogli naterati da idu na vežbe i ustaške akcije; i drugo, da se omladinci drže na okupu radi izvođenja akcija koje su tada planirane. Počelo se i sa sabotazama na samom mostu: u Savu je bacan priručni alat; potopljena je i jedna dereglija natovarena alatom; preko Marka Dakovića² organizovana je krađa eksploziva »trotila« sa kojim su kasnije i izvođene prve diverzantske akcije. U ovo vreme već Savom plivaju iznakaženi leševi ustaških žrtava. Pokazujući na te jezive slike, svakodnevno smo držali gotovo javne manje mitinge radnicima zaposlenim na mostu, raskrinkavajući postupke okupatora i ustaša i ukazujući da je izlaz iz te situacije jedino zajednička borba, sprečavanje bratoubilačkog rata i si. "Na mostu je bilo zaposleno skoro do 40 skojevaca; kao i nekoliko članova KP. Mnogi od njih radili su do prvih dana jula do bekstva ispred hapšenja, odnosno do odlaska u partizane. I ove, iako male akcije bile su sastavni deo neposrednih priprema koje je sprovodila Partija za predstojeću oružanu borbu.

• Tih dana održano je i nekoliko savetovanja sa aktivistima Skoja. Jedno takvo savetovanje održano je na Jelas-polju, drugo na pruzi kod Budainke, treće kod Tvornice vagona, četvrto u Đakovu i "Vrpolju itd. Na pojedinim savetovanjima učestvovalo je i do 30 skojevskih aktivista. Savetovanje su održavali članovi komiteta. Skoja.

Dan napada fašista na SSSR, 22. jun dočekali smo potpuno spremni. Skojevske grupe (kako one koje su morale otići u ilegalnost, tako i one koje su kraće ili duže vremena ostajale u samom gradu ili po selima), nastavile su jbs aktivnije da deluju. Rade Končar je već na Okrtižnoj konferenciji 22. juna dao i direktivu da se komunisti čuvaju da ih ne uhvate, da se pripremi oružje i izvrše poslednje pripreme za oružanu borbu. Posle toga, 25. ili 26. juna, Okružni komitet Skoja održao je svoj sastanak na kojem su preneti stavovi sa Okružne

² Poginuo kao partizan u Bosni. ••

partijske konferencije, razrađeni zadaci i data konkretna zaduženja.

Cim je proglas CK KPJ i poziv za oružanu borbu stigao u Sl. Brod i sa njim bili upoznati članovi Okružnog komiteta Skoja, održan je ponovo sastanak OK na kome je, pored ostalog, donet i zaključak da se od toga dana svi skojevci smatraju mobilisanim i da su dužni da izvršavaju naređenja koja im Partija bude postavljala. U OK su postavljena i neka nova zaduženja. Već 30. juna održan je sastanak svih aktivista iz Slavanskog i Bosanskog Broda (prisustvovalo je oko 30 omladinaca), na kome su upoznati sa pozivom CK i zadacima koji odatle proizlaze. Odmah je formirano i nekohko udarnih grupa. One su organizovane na bazi plana Vojnog komiteta radi izvršavanja sabotažno-diverzantskih akcija, koje su već bile isplanirane. Istovremeno su ustaše otpočele sa hapšenjem komunisti i aktivista, ali njihov prvi nalet nije dao željene rezultate. Gotovo polovina članova KP i okružnog skojevskog rukovodstva nalazila se već u ilegalnosti.

Prve partizanske grupe formirane su već 2. i 3. jula 1941. U njima se nalazi i veliki broj omladinaca koji hrabro učestvuju u svim prvim akcijama. U borbi sa ustašama gine već 17. jula jedan od prvih partizana, Mića Žigić, član OK Skoja, zajedno sa Tončom Findrihom.³ Oni verovatno spadaju među prve partizane koji su poginuli u našoj revoluciji.

Ove i niz drugih akcija Partije i SKOJ-a koje su prethodile oružanoj borbi, opredelile su da omladina okruga Slavanskog Broda tokom 1941, 1942. godine i kasnije masovno stupa u NOB i hrabro se bori u partizanskim jedinicama.

' Ivan MIŠKOVIĆ

³ Bio je sindikalni funkcioner i član KPJ.

OD USTAŠKOG NOŽA DO BANIJSKOG ODREDA

OD REGRUTA DO BJEGUNCA

R. at.me je zatekao na služenju kadrovskog roka u Osijeku. Kao regrut iskusio sam sve »blagodeti« bivše vojske: svakodnevna maltretiranja, batine, »put u Ameriku« ispod kreveta, na čijem je kraju čekao kaplarov opasač ili čizma i slično. No, naročito mi je u sjećanju ostao konj koji je na moje oči, dok sam bio redar u konjušnici, prosuo mozak svom čuvaru. Pričalo se da je to bila njegova trinaesta žrtva, no kako je još uvijek uspješno vukao top uzbrdo, nisu htjeli da ga rashoduju – konj je bio važniji od čovjeka. U Petrovaradinu sam bio na jednomjesečnoj obuci na komandnom protivartiljerijskom računanju, a zatim sam bio raspoređen u bateriju protivavionskih topova (sa konjskom vučom) u Gutmanovoj šumi kraj Osijeka. Kad je 6. aprila otpočeo rat imah smo samo manevarsku municiju, a bojevu nismo dobili ni sutradan: avioni su zujali iznad nas, letjeh nisko, a mi smo ih bespomoćno promatrali. Pred veče su se pronijeli glasovi da su Nijemci već u Osijeku, da više nema rata. Sutradan je već dosta vojnika otišlo iz baterije, a trećeg dana napustio nas je komandir i s tridesetak vojnika iz Srbije krenuo svojoj kući. Mi ostali nismo znah kome da se priključimo i gdje da krenemo – nekoliko dana smo lutah po šumi, hranili se konzervkama i cvibokom, dok se nas nekoliko poznatih nije dogovorilo da preko Osijeka pokušamo da se probijemo u svoj kraj, u Baniju.

¹ Na izlazu iz šume dočekah su nas neki omladinci i ljudi koji su na bluzama nosili zastavicu NDH. Naredili su nam da izvrnemo kape i tako da idemo – kad smo to uradili izgledalo je kao da su po polju nikle pečurke. Prolazili smo kroz selo – negdje su nas psovali, a negdje sažaljevali. Pred Osijekom smo

naišli na njemačke vojnike i naoružane civile.. Zaustavili su nas, pretresli i sproveli u jednu kasarnu. Odmah su nas upozorili da će svako biti strijeljan ko se ne bude pokoravao naređenjima. U kasarnskom krugu bilo nas je sigurno preko hiljadu. Spavah smo po konjušnicama, na slami. Stalno su odvodili po grupama vojnike, koji se više nisu vraćali. Bili smo u neizvjesnosti. Pokušao sam da izađem kroz kapiju, no umalo da me nisu strijeljali. Mučilo me je kako da pobjegnem. Dvije noći pokušavao sam da preskočim preko zida – nije mi uspjelo, jer su straže bile budne. Treće noći iskoristio sam neopreznost jednog stražara i s još dvojicom drugova preskočio zid i pobjegao. Pucali su za nama, rio imali smo sreću. U šumi smo čekali do zore, a onda smo se uputili do jednog sela, raspitivah se za pravac ka Zagrebu i krenuh. Išli smo nekoliko dana preko brda, kroz šume i polja, gladni, jer se nismo usudili da ulazimo u sela i tražimo hranu. U susretu s ljudima nismo najbolje prolazili – bili smo obilježeni uniformama, pa su nas često psovah i ismijavali. Usput su nam na bluzama prikačili po dvije zastavice NDH. Nekako smo dogurali do Siska. Bilo nam je lakše – bih smo u Baniji, blizu kuće.

Sjeli smo u vlak prema Petrinji – bilo je još dosta vojnika kao i mi, s prevrnutim kapama, bez oružja, koji su žurili svojim kućama. Vozili smo se dvije stanice, kad naiđe jedan avion i počeo da mitraljira voz. Počeli smo da iskačemo, voz se zaustavio. Bilo je dosta mrtvih, još više ranjenih. Opet sam s moja dva druga sretno prošao – krenusmo prema našem selu, Velikom Sušnjaru. Stigli smo do sela Kraljevcana – bila je noć. Iza jedne živice neko viknu: »Stoj!«; skočismo sa ceste i dadosmo se u bijeg; opaljen metak na nas visoko prošišta i tako sretno stigismo kućama. Bio je 13. april 1941. godine.

Nakon nekoliko dana dobijem poziv iz žandarmerijske stanice u Kraljevcanima da donesem sve što imam od vojničko opreme. Krenuo sam, a ljudi su me savjetovali da se čuvam i da se što prije vratim kući. Kad sam u stanici raspakovao odijelo žandarmi se počeo da otimaju – odijelo i čizme bili su novi, prekrojeni, a na njima je sve bilo okrpjeno. Zadovoljno su se smiješili, izdali mi potvrdu i odmah me pustili. Po povratku seljani su me zasuli pitanjima o držanju žandarma--čudili se što su me odmah pustili, no našli su objašnjenje u tome da već 4 godine nisam bio kod kuće i da me nisu poznavali, kao ni' moje seljane koji se u ovo vrijeme, raspirivanja šovinističke mržnje nisu nigdje iz sela micali, a pogotovo se nisu usuđivali da zalaze u hrvatska sela. Međusobno nepovjerenje je raslo, raspirivana je mržnja i većina je prihvatila takvo stanje netrpeljivosti i podozrenja. ...

. Počelo je i odvođenje viđenijih i naprednijih ljudi, prvo pojedinačno, a zatim i u grupama. Narod iz srpskih sela Banije bježao je u šume – ljudi, žene, djeca, staro i mlado, sve je to bježalo, noseći po nešto od svoje sirotinje. Ustaše i domobrani upadali su u srpska sela, a za njima pojedinci iz hrvatskih sela odvozili su kolima namještaj, blago i živež. Naravno, ovo je stvaralo još veću mržnju protiv I-Irvata, mada smo objašnjavali da to ne rade svi Hrvati, već pojedinci, pljačkaši.

Bježali smo iz sela i vraćali se kućama kad opasnost mine. Formirali smo i straže, koje su budno pazile da vojska iznenadno ne bane. Nekad smo bježali i od divljači, koju je straža čula, pa nije znala što je. I ja sam često odlazio na stražu, pa i u izvidnicu do hrvatskih sela Kraljevcana i Maje, da provjerim da li se u njima prikuplja vojska. Bježanje se proteglo kroz cijeli maj, juni i juhi. I onda je došao stravični 24. juli 1941.

POKOLJ

I danas kad se spomene Grabovac suze naviru na oči, a crnina još obavija mnoga tijela nesretnih majki. Neke još žive u iluzijama da će kad-tad ugledati svoje najmilije.

Naveče 23. jula čule su se puške na Grabovcu¹ – nismo znali šta je, ali je selo cijele noći bilo na nogama. Neko oko 9 časova prije podne pronese vijest da će cijelo selo biti poklano i da treba odmah bježati u šumu. Čulo se da je poginuo šef stanice u Grabovcu i neki Talijan, nadzornik u ciglani. Ipak ljudi nisu bježali iz sela, jer se nisu osjećali krivi.

Čini mi se da je trebalo da članovi Partije, koji su učestvovali u ovom napadu, objasne narodu šta se zbilo* i šta se može očekivati – vjerovatno bi i više ljudi bili spaseno. No, veze između njih i simpatizera KP, kojih je bilo dosta u selu, nisu bile čvrste.

Oko 11 časova začule su se puške oko sela – niko još nije bježao, sem nekolicine koji su učestvovali u napadu na Grabovac. Narod se uzmućivao po selu, pitajući se šta će biti, no niko kao da nije imao* snage da krene od kuća – kao da su osjećali da se više u njih neće vratiti. Uskoro su meci prelijetali iznad kuća. Đuro Polimac prvi poletje ka šumi, no odande se pojavi vojnik, nanišani iz puške, opali i sravnili ga

¹ Kasnije sam naćuo da je te večeri kod Banskog Grabovca održan sastanak Kotarskog komiteta KP Glina, na kome je odlučeno da se digne opšti ustanak i da se napadnu sve žandarmerijske stanice u kotaru. No, napad je izvršen samo na Banski Grabovac i Brestik.

sa zemljom. Nastade" lelek žena i vriska djece. S još dva druga iz djetinjstva sjedio sam u jedriom voćaru. Kad smo čuli vrisku izletjeli smo na seoski put niže sela — na njsnu se pojaviše vojnici: bilo je prekasno da bježimo. S puškama na gotovs i bajonetima uperenim u nas potjeraše nas u selo; sa svih strana su se primicale grupice ljudi, tjeranih kao i mi. Skupiše nas u gomilu, ljude, žene, djecu, sve u jednom vrisku i drhtavici i potjeraše uvrh sela. Iz svih kuća tjerali su po nekog — gomila je stalno rasla. Dotjeraše nas na guvno Dušana Milobratovića — tu je na nekim kladama sjedio jedan domobranski satnik i premetao pištolj iz ruke u ruku. Kad mu je predat raport da je skupljeno cijelo selo ustao je i upitao, ko je od nas sinoć bio na Grabovcu; odgovorili smo mu da od nas nije bio niko. Onda nam je održao govor: da je sada NDH, da ne sme biti anarhije ni napada na vlast, da će nas sada odvesti u Grabovac na preslušanje i da se zajednički mora potvrditi to što govorimo. Zatim naredi da se ljudi iznad šezdeset, mladići ispod osamnaest, žene i djeca vrate kućama, a za nas 32 preostala odredio je pratnju od 6 vojnika. Krenuh smo u koloni po dva. Vojnici su se putem s nama šalili i nudili nas cigaretama. Nismo ni mislili na spasavanje. Tako nas dovedoše do Grabovca, na jednu poljanu, gdje su već bile grupice ljudi iz drugih sela, a sa drugih pravaca pristizale su i sve nove. Narediše nam da posjedamo na zemlju, a kraj nas, malo podalje namjestiše jedan puškomitraljez okrenut k nama. Dvojica ustaša legoše kraj njega. Naide jedan oficir i naredi da se razmaknemo po pola metra i da ne smijemo međusobno razgovarati.

Sunce je peklo — bih smo žedni, prestrašeni. Ustaše su nam stalno psovale mater srpsku, prijetile da će nas postrijeljati ako se samo maknemo ili pisnemo. Između razbacanih grupa šetaju se patrole s noževima na puškama i ustaše u razdrljenim košuljama, zavrnutih rukava, s mrljama krvi po košuljama i hlačama — viču da gledamo te mrlje, da je to srpska krv, da će i naša biti kraj nje samo dok dođemo na red.

Prošlo je nekoliko sati — iz naše grupe izvukoše Dušana Brkića i na desetak metara od nas počеше ga kundačiti; počeo se braniti, jednog je bacio poti sebe, a drugi mu skoči za vrat i stade ga klati. Primijetismo da su počeli izvlačiti ljude i iz drugih grupa. Nastade klanje. Skupismo se u gomilu kao prestrašene ovce. Oko pet sati ustaše počеше da pitaju ko se javlja da ide na dobrovoljni rad u Njemačku. Ljudi se javljaju, skupljaju ih u gomilu i odvođe. Čudno mi je da grupe odlaze, a vlak stoji na stanici — ne miče se. Pogledah pažljivije — grupe ne odlaze na stanicu, već prema jednom šumarku, u daljini, odakle se nedugo iza toga začuše mitraljeski rafali. Kad se više

niko nije javio u »dobrovoljce«, ustaše nastavale s Manjem jk> poljani. Bespomoćni smo čekali svoj red. Oko 8 naveče u grupicama je ostalo još samo po tri-četiri čovjeka, a iz našeg sela šest. Tada nas postrojiše i odvedoše ka željezničkoj stanici. Prebrojaše nas – ostalo nas je još 64, od nekoliko stotina. A kamioni su još dovlačili nove grupe pohvatanih, ljudi i istovarivali ih na poljanu. Nas zbiše u malo stanično dvorište, natjeraše nas da posedamo i poče preslušavanje. Dođe red i na mene – pita me ustaša, što vodi zapisnik, da li volim da me zakolju-ih streljaju. Rekoh: »Streljajte«, i on to upisa. Odjednom začuh vrisku: u dvorište su upale ustaše, tuku puškama i nekim drugim žilama, a zatim povadiše noževe i „opet nastala klanje. Vrisak i hropac klanih i preklanih ispuni cijeli prostor; krv šiklja, ustaše pijano urlaju. Ovaj što me sasluša počeo opet iznova da me isto ispituje – izgleda da mu ovakav obračun nije po volji. Kad je val klanja prošao, pustio me je napolje. Od užasa se sledih: mrtvi i nedoklani na sve strane; zjape rane na vratu, grudima, leđima, krv šiklja. Jedan seljak iz Luščana još tetura, vratna žila mu prerezana, krv šiklja u mlazu po nama; srušio se odjednom, kao da mu je neko noge podsijekao. Krv, jauci i hropac na sve strane. Mrtve napokon izbaciše iz dvorišta – ostadoše klani, rukama stiskaju rane, kroz prste zgrušana krv polako otiče. Živ sam, a ne znam za sebe. Né vjerujem da sam živ, niti da je ovo stvarnost. A ipak mislim kako da pobjegnem od sve ove grozote. Ostalo nas je tridesetak.

Opet dođoše dvojica da traže »dobrovoljce« za Njemačku. Nitko se ne javlja. Onda počeo sami da odabiraju. Udariše me kundakom u leđa i potjeraše u stroj. Već je pala noć, no vidim da nas vode ka jednoj šumici. Pokušah da se "izmigoljim iz stroja. Jedan me ustaša razvuče kundakom u rebra. Padoh. Drugi ustaša priđe, munu me cipelom i upita da h da me tu zakolje. Jedva nađoh snage da ustanem. Odjednom naiđoše drumom žandarmi iz Kraljevčana. Istupih iz stroja pod izgovorom da ću im reći kako je izvršen sinoćni napad na Grabovac. Za mnom iz stroja istupiše i Mićo i Milutin Polimac, moji drugovi iz detinjstva. Dok su se ustaše snašle, nagnuli smo u bijeg, u žbunje koje je bilo kraj puta, a zatim poletjesmo prema obližnjoj šumi. Otvoriše vatru, no već smo odmakli.

Tako se završio 24. juli.

U ZBJEGU

Kući u selb nismo smjeh, no u nedelju, 27. jula, glad nas natjera da se izvučemo iz šume i pred zoru se zavukosmo

u štalu Miće Polimca. Kad je njegova majka došla u štalu javismo joj se. Jedva se povratila od straha iznenađenja, brzo nam donijela jelo, a zatim glas ó nama ponijela kroz selo. Nismo bili u stanju da odgovaramo na bezbrojna pitanja okupljenih majki, žena i sestara, nismo imali snage da im kažemo istinu; dali smo svima nade' da će se, možda, i njihovi vratiti kao i mi, mada smo znali da je to svjesna laž. Po podne su počele da pristižu i žene iz drugih sela, s istim pitanjima i strahovanjima.

Bojali smo se da nas ustaše opet ne pohvataju — znah smo da na štali ne možemo ostati, pa se dogovorismo da na đubrištu napravimo bunker. U noći smo skinuli troja vrata sa štala, odmakli đubre od zida, namjestismo sa strane i odozgo vrata, pa sve to zatrpasmo đubretom. Uvukosmo se u taj bunker/no nismo dugo izdržali — probudio sam se sav u znoju, skoro zagušen, pa izletjeh van, a zamnom i moji drugovi. Krenusmo na jedno obližnje brdašce, gdje je postojala jedna jama. Htjeh smo da se u nju zavučemo, no kad smo pokušah da joj izmjerimo dubinu, nismo našh dno. Odustali smo i sklonih se u obližnju šumicu. Hrane smo imali, ali smo bih bez vode. Žvakali smo travu i zeleno kukuruzno lišće. Predveče smo preko sela krenuh u šumu Šamaricu, zbornu mjesto banijskih zbjegova.

U Šamarici smo našh masu ljudi, očajnih i zbunjenih. Noću bi po neko odlazio krišom kući i donosio sve crnje vijesti: odveh su toga, ubili toga, zapalili te kuće, poklali tu porodicu i slično. Panika se ocrtavala na svim tim izmučenim licima, no i beskrajna mržnja. Neki su počeli da se organizuju, da idu da pale hrvatska sela: Maju, Kraljevcane i druga. Neki, koji su kao i ja bili na radu širom zemlje, odgovarali su ih od toga, no nikakva uvjeravanja nisu pomogla — čak su na sebe navlačili "mržnju i postajali sumnjivi. No, niko se bez oružja nije usudio iz šume — ovo je bila, možda, i sretna okolnost, jer ovi ojađeni, slomljeni i prognani ljudi mogli su da načine neopopravljive greške. Tako je to trajalo* nekoliko dana, dok se među nama ne pojavise naoružani gerilci. S njima je došao i Vasilj Gaćeša. Održao je govor i tinio nešto malo nade u prestrašenu masu. Brzo su otišli u svoj logor, za koji se pričalo da je nekoliko kilometara daleko od nas.

Početkom avgusta u logor je došao Joco Milobratović i naredio meni i još dvojici da odemo u naše selo Veliki Šušnjar, da izviđamo i obaviještavamo o svemu što se događa u tom i okolnim selima. I u svako drugo selo je poslato po nekoliko drugova. Nije bilo lako ići živ ustašama u ruke, ali se naređenje (dato od Gaćeše) moralo izvršiti. Tako su nas privodili organizovanom radu, podvrgavali disciplini. Drugi dan do-

vedoše gerilci u logor Milu Drekića, koji je vodio ustaše u sela i pokazivao pojedince. Gaćeša je pred sakupljenim narodom opisao njegovu izdaju, zbog koje je tu i, osuđen na smrt. No, poslije izvršenja kazne moglo se čuti kako pojedinci govore: »Eto, počeli smo mi Srbi da se i međusobno ubijamo«/ Na sreću to su bili usamljeni pojedinci – ogromna većina prihvatila je ovaj potez; osjetilo se da smo čvršći i jedinstveniji no prije, da preovladava svijest da treba zajednički da se borimo i istupamo protiv izdajnika.

Kad sam s drugovima otišao u izviđanje naišli smo na •opustjelo selo – nigdje žive duše, kao. ni u susjednim selima. Sve je izbjeglo u Šumaricu ili okolne šume i sela uz njih. Nismo imah s kim da uspostavimo vezu, pa smo izviđanje sami vršili. Skupili smo podatke o kretanju i djelanju ustaša i vratili se u logor. Ovo sam radio do polovine avgusta, kad sam zbog stalnog izlaganja opasnostima, bez mogućnosti da se branim, odlučio da odem u gerilce.

MEĐU PARTIZANIMA

Nasumce sam lutao po šumi i tražio Gaćešin logor – njegovo mjesto bilo je tajna. Konačno sam na jednom bregu naišao na stražara. Nije mi htio odgovoriti gdje je logor, e kad sam spomenuo Gaćešu, pitao me je tko je taj ... Kad sam se ipak uputio prema logoru prvo me nije htio pustiti, dok mu nisam rekao iz kog sam sela i koga poznajem u logoru. Uputio me je do drugog stražara, ovaj do; trećeg i tako stigoh do jedne šumske kućice, pokrivene kestenovom korom. Iz nje se čuo radio, što me je začudilo jer nisam znao za radio na baterije. Ušao sam unutra i našao Gaćešu i Mrakovića. Vasilj me je poznao; upitao me šta tražim u logoru; rekao sam mu da sam došao u gerilce, jer ne mogu više da izdržim u zbjegu sa starim ljudima, ženama i djecom. Kad sam mu rekao da nemam oružja, rekao mi je da se u gerilce niko bez oružja ne prima – da ga nabavim kako znam, pa da onda dođem.

. Vratio sam se u logor zbjega razmišljajući gdje da nabavim oružje, pa se sjetih starog gasera na bubanj koji je imao moj djed. Jedne noći neopaženo se iz logora privučem svojoj kući; a kad je djed izašao iz sobe, brzo se uvukoh i ispod jastuka uzeh mu revolver i odjurih ravno u Gaćešin logor. Nasmijao se mom-oružju, no u grupu sam primljen. Tako sam postao gerilac – partizan.

U logoru su bile dvije barake – jedna za štab, druga za borce, nas dvadeset. Bila je orgahizovana kuhinja, uređen mali magazin, čuvalo se nekoliko svinja i goveda; osim kuhara, u

logoru su radili obućar, krojač i puškar Milan – svako je radio svoj posao. Održavala se redovna politička nastava: komesar Mraković govorio nam je o borbama Crvene armije, o razvoju ustanka u našoj zemlji, o našim zadacima. Jedno veće trebalo je da krenemo u akciju na žandarme, a komesar nas je pripremao govoreći kako je Jugoslavija puna ustanika, kako smo jaki i kako imamo puno oružja. »Pa zašto me je onda Gaćeša tjerao da donesem oružje, kad ga toliko ima?«, mislio sam u sebi. »Biće da su to komesarska ubjeđivanja«, zaključio sam. Inače mi je naš komesar, koji je poginuo u jednom jurišu 1942. godine, ostao u dubokom sjećanju svojim ubjedljivim izlaganjima punim vjere u konačnu pobjedu, u slobodu koju ćemo ostvariti, u kojoj neće biti izrabljivanja, no za koju su potrebne žrtve. On nas je hrabrio pred borbu, kritikovao ili hvalio poslije akcija, uvijek pun optimizma.

• Te večeri napali smo žandarmerijsku stanicu u mjestu Gradac. Prije napada Gaćeša nas je upoznao da se u stanici nalazi 10 žandarma, da je nas 20, da smo jači i da nijedan žandarm ne smije umaći; a ako neko od nas pobjegne ili ne izvrši zadatak, da će ga lično udesiti kad se vratimo u logor. No, bih smo dosta nevješti i bez dovoljno oružja, tako da su nam nakon kojih pet minuta borbe sedmorica žandarma pobjegla, a trojica su* poginula. Mi nismo pretrpjeli gubitke. Moram priznati da me je u toj prvoj borbi uhvatio priličan strah – i da nije bilo jednog iskusnijeg borca koji je primjetio što se sa mnom događa i rekao mi da se držim njega i radim što i on, ne znam kako bih prošao. Ne znam ni da li mi je koja noć do tada bila teža ...

Po povratku u logor Gaćeša nas je iskritikovao zbog nepotpuno izvršenog zadatka. Čak je i vikao na nas da smo strašljivi i da smo se uplašili žandarma, umjesto da smo ih hvatali za gušu. On je i inače bio prek i tražio je da svi budemo hrabri kao i on. A bio je ludō hrabar. Možda zato nije smatrao, kao naš komesar, da je potrebno dugo političko ubjeđivanje, niti je uvijek pazio na političku liniju. Mislim da je član KP postao negdje polovinom 1942, možda i zbog nedovoljne brige da pravilno politički objasni i tumači neke akcije i zadatke. Znam da se u početku ustanka ponekad znao zaletjeti u pogledu tumačenja linije bratstva i jedinstva.

Uopšte, politička situacija u logoru i zbjegu zahtijevala je uporan rad i objašnjavanje, a komunista je bilo malo. Sjećam se kad su došli Hrvati komunisti iz Siska da pomognu u formiranju većih jedinica, u političkom radu s narodom i u organizovanju pozadine. Kad su otišli mogli su se čuti pojedinačni komentari da su možda došli da špijuniraju, da će dovesti ustaše i slično. Nisam bio komunista, ali sam dosta dugo živio

među Hrvatima, pa sam se, kao i mnogi drugi, borio protiv ovakvih shvatanja. No, kad su u jesen 1941. počeli da iz Siska u većem broju pristižu Hrvati u naše redove i da se bore rame uz rame s nama, nestajalo je i nepovjerenja, tako 'da je rad KP na širenju ideja bratstva i jedinstva našao plodno tle.

Najveće teškoće činio nam je nedostatak oružja — nismo ga sa sobom donijeli iz bivše vojske, a što je i donijeto najviše je na zahtjev predato vlastima; na Baniji nije pred rat bilo ni većih garnizona iz kojih bi se moglo, u danima kapitulacije, nešto izvući — najviše smo oružja oteli golim rukama od neprijatelja, a nešto smo dobili iz Siska i Zagreba. Mnogo je, hrabrih drugova izginulo zbog oružja. Bila je oskudica i u municiji, i u drugoj opremi — u odjeći i obući. Većinom smo nosili civilnu odjeću, ono što smo sami donijeli ih što nam je dao narod. Vrlo često smo išli bosi, ili samo u čarapama. Kad smo u zimu 1941. napadali Glinu našao sam jedno konjsko ćebe i od njega napravio kaput bez krojača — jedna partizanka mi je pomogla da ga »skrojimo«, a šivali smo malo koncem, a više žicom. Kad je bilo lijepo vrijeme, ih je padao suhi snijeg, bdio mi je u njemu toplo, no kad se nakvasio bio je težak od mene.

Drugarstvo je bilo potpuno, a disciplina primjerna — 1941. nije se znalo za neizvršenje naredjenja, činilo se to vrlo često i po cijenu života. Ovu visoku, svjesnu-disciplinu, ulila nam je Partija u krv. Sigurno je tome doprinijela i životna opasnost u kojoj smo se nalazili sve dok nas Partija nije prihvatila, organizirala i povelila u borbu, a drugog utjecaja ni perspektive nije bilo: oni koji su mislili da će kompromisom s ustašama, prekrštavanjem, spasiti gole živote, izgubili su glave na »svečanom« činu u Glinskoj crkvi. Ni četnika nije bilo, ni njihovog razbijačkog utjecaja. Nešto je početkom 1942. bilo o njima pojedinačnog zuckanja: da su dobri, da su Srbi, da bi se morali s njima spojiti, no na učestalim zborovima i konferencijama brzo je i temeljito objašnjeno ko su oni i protiv koga se bore. Čak je rečeno da se slobodno izjasne oni koji su za njih: takvih među nama nije bilo, a čini mi se da smo iza jedne takve konferencije polagali partizansku zakletvu.

®Nakon akcije na žandarme u mjestu Gradac već sam bio slobodniji i u daljim borbama sve sam se bolje snalazio, kao i ostali moji drugovi. Negdje početkom decembra 1941. pozvao me komesar odreda u svoju baraku i rekao mi da je neophodno da organizujem pekaru u logoru (logor je tada narastao na preko 500 ljudi — došli su i čitave porodice). Učio sam u Zagrebu pekarski zanat, no pokušao sam da se izvučem od ovog zadatka, jer nisam imao nikakvog materijala od koga bih na-

pravio peć. Komesar mi je odgovorio da ne zna ništa, da s radom moram početi. Za pomoćnike mi je dao dvojicu drugova.

Razmišljao sam šta da učinim. Iskopali smo rupu u brdu kraj logora, nešto zaljepismo i naložismo vatru. »Peć« se sruši. Napravismo nešto bolju. I ona se sruši, jer nismo imali ni jedne cigle, niti lopate — kopali smo golim, rukama i granama. Na kraju se dosjetismo — iz daljine smo donosili ploče nekog crnog kamena, koje su malo pucale na vatri. Od njih smo napravili pod i krov za peć, pa smo to oblijepili blatom i tako je pekara za logor proradila — brašna smo imali, imali smo svoj mlin, a radili smo danonoćno, bez odmora, jer je mnoge trebalo nahraniti.

U ovo vrijeme naš Banijski odred je već imao tri čete, išao je u veće akcije, pa je uslijedila i reakcija neprijatelja. Negdje pred kraj 1941. godine, baš kad je naš odred otišao u napad na Bešlinac — Gvozdanski, neprijatelj je dobio podatke o logoru i poshje artiljerijske pripreme izvršio napad. Naravno, ne nailazeći na ozbiljniji otpor, prodro je u logor i sve u njemu popalio. U logoru je bilo prikupljena hrana za cijelu zimu, za cijeh zbjeg i odred. Pšenica je bila u buradima, a svako selo je imalo svoje sklonište za hranu na raznim mjestima u šumi. Sve je sada bilo uništeno, pa smo se iza toga morali oslanjati na selo oko Šamarice, a najčešće na Tmovac, odakle smo i kretali na akcije po Baniji.

Tako sam zapamtio ustaničku, 1941. godinu u Baniji.

Pero DRAŽIĆ

BORBA NA VRHOVCIMA

P sunjska i Papučka partizanska četa nalazile su se nekoliko dana, krajem decembra 1941, na Ravnoj Gori, u šumi Kraljevac, nedaleko od sela Striježevice, Mrkoplja i Mijajlija. Smjestile su se u prazne barake šumskih radnika, jer su zbog akcija partizana obustavljeni svi šumski radovi. Tu smo se odmarali i pripremali za napadne zadatke, poslije borbi i akcija u Bučju, Zabrdskim Roguljama, Kamenskoj i dr. Iz tih dana ostala mi je u sjećanju pjesma braće Marinkovića – Ive, Mile i Marka:

*»Nas tri brata u borbu idemo,
Ne plać' majko, ako poginemo!«*

Ova pjesma, kao i druge hrabrile su borce tih dana u prvim okršajima s neprijateljem.

Oko 10 sati prije podne, 26. decembra, došla je k nama grupa seljaka iz Gornjih Vrhovaca, na čelu sa Perom Radivojevićem Točkom. Oni su nam se* priključili kao borci i istovremeno nas izvijestili da će sutra u njihovo selo doći ustaše i žandarmi iz seja Stražemana, Velike i susjednih uporišta da pobiju narod i zapale selo. Molili su nas da odemo i odbranimo selo. Poslije duže diskusije i dogovora štab četa je zaključio da selo treba braniti. Saopćenje ove odluke svi smo radosno i oduševljeno primili. Isto veče prešli smo u selo Kruševo gdje smo se rasporedili po kućama, večerami i odmarali se do ranog jutra. U međuvremenu priključio nam se i veći broj seljaka iz Vrhovca, tako da nas je za borbu bilo, preko, stotinu. Bili smo naoružani karabinima, lovačkim duplonkama i ponekim pištoljem. Imali smo jedan puškomitraljez, a bilo je boraca i bez oružja, sa vilama i sjekirama. U municiji smo oskudjevali, pa smo bili upozoreni da je štedimo i pucamo samo onda kad smo sigurni u pogodak.

Ujutro, 27. decembra, oko četiri časa postrojili smo se i rasporedili po vodovima i desetinama. Krenulitsino u pravcu Gornjih Vrhovaca i postavili zasjedu jugoistočno od sela. Prema informacijama koje smo dobili, a koje se nisu pokazale kao potpuno tačne, trebalo je da neprijatelj između 7 i 9 časova prođe putem od Stražemana prema Vrhovcima ispred naše zasjede. Čekali smo i čekah, ali ga nije bilo. Zato je upućena patrola zapadno od mjesta zasjede, preko brda Krš, gdje takođe prolazi put koji povezuje Vrhovec sa Stražemanom. U patroli su bili: Dako Pauč Dule, Rade Knežević Tihi, Luka Dreković Ljutica i ja. Kad smo prešli brdo i došli do puta u Sušnjarskoj šumi, vidjeli smo jednog vojnika iz neprijateljske kolone, koji je bio izostao. On nas je primijetio, okrenuo se i pobjegao u pravcu od kuda je i došao. Dule i Titu su mi naredili da se vratim na brdo i da pozovem naše borce da odmah napuste zasjedu i da se što brže upute prema Vrhovcima.

Neprijatelj je već zauzeo obronke Papuka, primijetio nas i iz mitraljeza tukao naš položaj. Izašao sam na brdo, spustio se u pristanak na oranice i stao u jednu živicu koja je dijelila parcele dvojice seljaka. Od naše zasjede rastavljala me je dosta duboka udolina. Zasjedu sam dobro vidio. Stao sam u živicu i počeo vikati:

— Makso, Čiča, Balja, naprijed prema selu! Trkom!

Trkom se moglo do potoka, ah iz potoka do sela borci su se peh i na rukama, jer je teren bio jako strm. Kad sam vidio da su me razumjeli, vratio sam se na brdo, stao na ivicu šume i polja. Vidio sam da se jedan dio neprijatelja povlači u pravcu od kuda je i došao, a drugi istočno od Vrhovca preko sela Kantarovaca. Dio neprijateljskih snaga koji se povlačio preko Sušnjarske šume čekah su Dule i Tihi, pa kad su naišli otvorili su na njih vatru. Mene je od njih rastavljao brisani prostor od oko 500 metara. Gledao sam neprijateljske vojnike kako se u koloni po jedan prebacuju i vraćaju kroz Sušnjarsku šumu. Pokušao sam da ih gađam, ali moja mauzerka nije imala zadnjeg nišana i nisam bio siguran u pogodak. Odlučio sam da pretrčim brisani prostor i da bar malo pomognem drugovima. Ljutica je ostao na brdu i čekao dolazak naših boraca.

Snijeg je napadao skoro do koljena. Bilo je dosta hladno, hladnije nego juče. Prošlog dana snijeg je malo ojužio, a tokom noći je dosta zahladnilo i onako mokr snijeg se smrzao. Trčao sam pò njemu kao po tavanu, no ponekad bi se pod nogom provalio, tako da je noga upadala kao među balvane. S vremena na vrijeme zastao bih da se malo odmorim, koristeći gdje koji žbunjić u međama kao zaklon. Neprijatelj je tukao i taj brisani prostor. Vruća neprijateljska tanad prštala su oko

mene u tvrdom snijegu. Mislio sam da ću tu završiti, ali ipak sam sretno prošao. Kad sam došao u šumu, umoran i oznojen, stao sam za jedno stablo i osmatrao pravac odakle se neprijatelj prebacivao. Trenutno je vladala tišina, nikoga nisam ni čuo ni vidio. No, uskoro primjetih gdje prema meni ide zaja-puren, dosta jak mlad čovjek, s puškom u ruči. Bio je u civilu. Dobro sam se sakrio iza stabla da me ne primijeti dok mi se ne približi. Gledao sam ga dobro i u sebi razmišljao da li je naš – ili njihov. Vidio sam da je obrijan, čio i čist i po tome sam zaključio da je neprijatelj. Kad mi se približio na desetak metara, uzeo sam ga na nišan i viknuo:

– Stoj, ruke uvis!

Stao je, digao ruke a puška mu pade u snijeg. Komandujem mu: »Nalevo krug!« On se okrete po komandi, pa bježi natrag! Skočim i uzmem pušku, pa trkom za njim, ah nogonja je već poodmakao. Pušku je ostavio meni, ima slobodne ruke i može dobro da bježi. No, nisam se brinuo, jer je trčao u pravcu otkud naši dolaze i bio sam siguran da neće pobjeći. TJ trku za njim vidio sam gdje nam u susret dolazi Fičo, stao sam i viknuo mu:

– Drž' ga, Fičo!

Tu smo ga i uhvatili. Bio je ustaša iz Velike. Predah smo ga našem štabu.

Istovremeno su naši borci već trčali kroz selo i preko polja u pravcu jednog potočića, odakle su se branili žandarmerijski narednik iz Velike, bilježnik iz Stražmana i jedan ustaša. Zavukli se u žile kržljave šumice u potočiću i odatle su pucali. No, brzo su savladani i zarobljeni, bez žrtava sa naše strane.

Neprijatelj je rastjeran i potučen, -a četvorica su zarobljena. Dio neprijateljskih snaga u povlačenju zapalio je selo Kantarovce. To je prvo selo u Slavoniji koje je spaljeno. Poslije borbe sakupili smo se svi živi i zdravi u Velikim Vrhovcima, u kući i dvorištu druga Joška. Narod nam je nosio hranu i častio nas. Večera je bila obilna. Poshje večere došao je red da idem na stražu. Saopćeni su mi znaci i koju stranu da dobro osmatram. Poshje desetak minuta bdenja primijetio sam neku kolonu, kako se k nama primiće. Odmah sam izvijestio komandira straže – data je uzbuna. Patrola je pošla da izvidi: Bio je to narod popaljenog sela Kantarovaca.

Dok su borci večerah, štab je saslušavao zarobljenike i prekoriševao ih zbog zlodjela koja vrše nad nevinim stanovništvom. Pozvani su da se odreknu ustaških načela, ali oni to nisu htjeli pa im je sudio partizanski sud.

Sutradan rano povukli smo se u šumu Kraljevac. Oka dva sata poslije podne bio sam na straži, na jednom brdu u Kraljevcu i bčhjući nad sigurnošću svojih, drugova, gledao sam oblake dima iz Velikih Vrhovaca. Selo je izgorjelo, ali je narod spasen.

Narod je kasnije uz pòmoe građana Osijeka izgradio nove Vrhovce — bolje selo no što je ikad bilo.

Mirko PRODANOVIĆ SEVER

RAZVOJ USTANKA U OPŠTINI ORNI LUG

Opština Crni Lug (sela: Pèulje, Crnac, Grkovci, Nuglašica, Bastasi, Kazanci i Uništa) se nalazi u gornjem delu Livanjskog polja ukleštena između Dinare i Šatora, preko koje prelazi slabija cesta od Bosanskog Grahova za Livno. Sela su grupisana sa obe strane polja ispod Dinare i Šatora, sem Crnaca i Uništa, koja su na planinama. To je dosta pasivan kraj, ljudi su se većinom bavili sitnom zemljoradnjom i stočarstvom. Veliki broj ljudi odlazilo je na radove van svoga mesta, a naročito u Beograd, gde su radili kao sezonski radnici, dok je manji deo odlazio na razne zanate. Do 1930. godine na celom tom području postojala je samo jedna osnovna škola (a dok je bilo nekoliko žandarmerijskih stanica) i to u Crnom Lugu, dok su nešto kasnije otvorene još dve u Pèuljima i Bastasima. Većina stanovništva bila je samouka i nepismena.

Neposredno pred rat, od 1940. do aprila 1941. godine, većina vojnih obveznika sa ovog teren'a nalazila su se u 83. i 54. peš. puku u Kninu i Sinju. U tim jedinicama zatekla ih je i kapitulacija. Članovi i kandidati KPJ aprilskih dana 1941. bili su u vojsci, pa usled toga u tom periodu nije na terenu postojala partijska organizacija.

RASULO JUGOSLOVENSKE VOJSKE

Po iskrcavanju Itahjana u severnu Dalmaciju 54. peš. puk počeo je odstupati pravcem: Knin — Bosansko Grahovo — Drvar. Komandant puka bio je pukovnik. Petar Veljković Brko, koji je 18. aprila u Grahovu saopštio da je potpisana kapitulacija. Tom prilikom je rasformirao puk govoreći vojnicima »Nosite oružje i municiju u šume i zakopavajte, trebaće

vam« i pri tome je pojedincima davao konje da bi lakše preneli oružje kućama, a on je sa manjom grupom krenuo prema Drvaru i Jajcu. Na terenu Bosanskog Grahova ostala je ogromna količina oružja i municije i ostale opreme. Narod je iz okolnih sela Bosanskog Grahova i gornjeg dela Livanjskog polja po direktivi članova Partije (Nikice Gašića, Gojka Lukača, Pere Race Uroša i Branka Vidovića, Vase Ivetića i drugih) masovno nosio oružje i municiju. Međutim, odmah su se pojavili petokolonaši u vidu četnika, koji su formirali četu »Petar Mrkonjić« na čelu sa popom Milom Arežinom, Radom Džepinom, Petrom Bilbijom i drugim trgovcima iz Bosanskog Grahova, koji su sprečavali narodu odnošenje oružja, pa čak je dolazilo do borbi između naroda i četnika, te je u toj borbi poginuo Jovo Blešić, kamenorezački radnik iz Peulja, koji je nosio oružje radi skrivanja. Namera četnika bila je da spreče odnošenje oružja i municije i druge ratne opreme kako bi sve predah Nemcima. Tu svoju nameru su dobrim delom i realizovali 23. aprila u Bosanskom Grahovu.

Odmah posle rasula vojske po selima je zavládala neizvesnost strah i iščekivanje šta će biti. Kružila su razna pričavanja i tumačenja, ljudi su bih neveseh, bilo ih je dosta koji su i plakali, naročito kada su čuli da su Nemci u Drvaru, a Talijani u Kninu. Posebnu paniku su unosili vojnici pri povratku iz bivše vojske svojim kućama lutajući po selima, raspitujući se za puteve nudeći uniformu i oružje za civilno odelo i hranu. Tada se mogla dobiti puška i vojna oprema za parče hleba. Vojnici su psovah kralja, vladu, oficire, govoreći da su oru krivi za rasulo vojske i propast države.

U ovo vreme počeli su pristizati i radnici iz raznih krajeva, govoreći o stanju u drugim krajevima i o bombardovanju Beograda. Najveću zabrinutost i veoma mučan utisak izazvali su kod naroda dobrovoljci iz I svetskog rata koji su bili naseljeni u Vojvodini; Mađari su pobili većinu naroda a dok su nejake žene, decu i starce poterali u njihov stari zavičaj.

I

BEZVLAŠĆE

U ovom kratkom periodu u našem kraju nije bilo nikakve vlasti. Ljudi su se dobro naoružali, tako da nije bilo kuće u kojoj nije bila bar jedna puška sa dosta municije. I čobani su bili naoružani. Po selima se čula danonoćna pucnjava iz pušaka i mitraljeza, a i po koja eksplozija bombi.

Članovima Partije u ovom vremenu bila je osnovna briga dobro orijentisati narod, pa su mu pokazivali stvarno stanje, ukazivali na opasnosti koje mu prete, ubeđivali ljude da ču-

vaju i skrivaju oružje i municiju, jer će ubrzo zatrebati, a da se ranije zadjevice ostave po strani u ovakvoj situaciji. U ovome se posebno isticao Nikica Gašić koji je sam danonoćno išao po selima, sticao uvid u stanje i ukazivao na sve slabosti.

Koncem aprila stigle su i prve ustaše radi organizacije vlasti. Za predsjednika opštine postavljen je ustaša Perica Pesić Poškić iz Crnog Luga, dok su dotadašnje starešine sela – knezove – ustaše i dalje zadržale. TJ Grkovcima je formirana žandarmerijsko-ustaška stanica od jednog dela bivših žandarma i ustaša iz okoline Bosanskog Grahova. Mada su ustaše odmah pokazale svoju bahatost i neprijateljsko raspoloženje prema svakom, narod ih u prvo vreme nije gledao neprijateljski, pa se čak i govorilo »Bolje da su nam naši ljudi (évi su bili poznati) na vlasti nego Talijani ih Nemci«. Prvi zadatak ustaša bio je pokupiti oružje i vojnu opremu od naroda da bi lakše provodile svoje paklene planove. Međutim, uspeh je bio slab, jer se nitko nije htio rastati sa oružjem, pošto su ljudi predosećali da će im ono jednog dana trebati. Budući da je ustašama ovaj pokušaj oduzimanja oružja propao, oni su izdali vrlo strogu naredbu da se preda sve naoružanje i vojna oprema, a da će biti streljan svaki onaj kod koga se nađe ma kakvo naoružanje, makar i vojničko dugme. Knezovi su bili prisiljeni da idu po selima i da objašnjavaju ustašku naredbu. Jedan deo nedovoljno orijentisanih i zaplašanih ljudi predao je oružje i opremu, dok veći deo i po cenu života nije hteo to učiniti. Odmah posle slabog odziva usledile su mere ustaškog terora, pozivani su pojedini ljudi u žandarmerijske stanice i saslušavani, mučeni i tučeni. Zatvori su se stalno punili u Grkovcima i Grahovu, ah ljudi su ginuli na najstrašnije načine, a oružje nisu hteli predavati. Tako su, na primer, bili premlaćeni i živi bačeni u jamu građevinski radnici Pero Ivanković i Vlado Galić iz Peulja, Vojin i Ilija Janjić iz Grkovca i još izvestan broj viđenijih ljudi iz ostalih sela, kao pop Ilija Budimir iz Crnog Luga. Ustaše poduzimaju dalje mere – iz svakog sela odvođe po nekoliko seljaka u zatvore – obično istaknutih ljudi, da bi na taj način obezbedile učvršćenje svoje vlasti, predaju oružje i veću sigurnost svojih patrola, koje su stalno patrolirale po selima. Jedan broj talaca su streljale, a drugi je oslobođen u ustanku iz zatvora na Grahovu i Grkovcima; u Grahovu je 27. jula, na dan dizanja ustanka, iz zatvora oslobođeno 150 ljudi a u Grkovcima 23 čoveka.

Ustaške mere su svakim danom bile sve strožije. Ustaše, iako meštani, nisu htele da poznaju više nikoga, pa ni svoje nekada najbolje prijatelje. Nisu dozvoljavale da se sastaju više od 3 čoveka. Pozivani su ljudi na rad u Nemačku, obećavana im je dobra zarada i obezbeđenje njihovih porodica.

Ali pošto je i ovaj njihov poduhvat propao besno su psovale govoreći »Ako nećete milom 'oćete silom«.

Stupanjem u rat SSSR-a ustaše su postale opreznije, nesigurnije ali još bešnje nego do tada. Naročtio ih je hvatao strah od 28. juna (to je Vidov dan) jer su očekivale da će toga dana izbiti narodni ustanak. Ustaška vlast se resila na jedan plan – da pobije i potraje sve stanovništvo ove opštine, kako bi ovu teritoriju naselile ustaškim dobrovoljcima. Za ovaj plan trebalo je iskoristiti tradicionalni zbor koji se svake godine održavao na Ilindan (2. avgusta) kod crkve u Crnom Lugu te su ustaše za taj dan pripremile 2–3 kilograma otrova i 200 litara rakije, s tim da zatraju sve bunare za vodu i rakiju koju je morao svaki popiti na zboru u čast Nezavisne Države Hrvatske, a ko ne bi hteo, bio bi streljan kao neprijatelj NDH. Ovaj zadatak dobio je Štipan Barać – ustaški kapetan, bivši lugar iz Borovače. No, plan je propao, jer je Barać bio uhvaćen od ustanika 5 dana ranije, tj. 27. jula 1941. godine, i odmah streljan na Bosanskom Grahovu, dok su otrov i rakija kasnije pronađeni i uništeni.

PRIPREME ZA USTANAK I PRVE ORUŽANE AKCIJE

Aprila 1941. godine formirana je Prva partijska ćelija u selu Peuljama, koju su sačinjavali: Nikica i Špiro Gašić i Vaso Ivetić, a kasnije je došao i uključen u rad Aleksa Đukić. Ćelija je bila vezana za Sreski komitet Bos. Grahova sa sedištem u Drvaru. Veza sa Drvarom održavana je preko Miloša Tice. Pojačanjem ustaškog terora, partijska organizacija radila je sve aktivnije, prikupljala uza se omladinu, radnike i sve naprednije ljude koji su bili spremni da se na poziv Partije dignu na ustanak i borbu. U tom cilju vrlo se intenzivno radilo u svim selima na prikupljanju brojnog stanja oružja, municije i opreme. Članovi ove partijske ćelije održavali su stalnu i neprekidnu vezu sa svim selima gornjeg dela Livanjskog polja, te su stalno imali uvid u stanje i raspoloženje naroda ovog kraja. Partija je u selima imala svoje simpatizere preko kojih je uspešno delovala stvarajući uslove za ustanak. Tako je 1. maja 1941. godine organizovana na Šatoru (kod jezera) na čijem vrhu je istog dana razvijena crvena zastava. Tom prilikom je Miloš Tica održao govor posvećen značaju 1. maja i iznio "opštu situaciju kod nas i u svetu".

Od Sreskog'komiteta određeni su vojni poverenici Miloš Tica i "Vlado Prpa za Tičevo i Prevadac, a Nikica Gašić i Vaso Ivetić za opštinu Crni Lug. Dobivena je 24. juna obavest od Miloša Tice da je SSSR stupio u rat sa Njemačkom. Posle te vesti sastala se partijska organizacija i donela odluku da se o tom događaju obaveste sva sela; 29. juna Vaso Ivetić obavestio je Kostu Trkulju iz Grkovaca, Hiju Đukića iz Nuglašice, Vojislava Ivetića iz Kazanaca i Gojina Injca, a iz Sajkovića Kostu Pajčina. Ovim drugovima je ponovo "rečeno da skrenu pažnju ljudima po selima da se čuvaju od ustaša, da ne odlaze u Livno i Bos. Grahovo i druga mesta, da se prikupljaju podaci o oružju i municiji i si. Posle ove vesti kod ljudi se naglo osećalo olakšanje, nestalo je one neizvesnosti, smatralo se da će se rat brzo završiti i SSSR pobediti.

Ovih dana smo već počeli da intenzivno radimo na organizovanju vodova i četa po selima, prikupljanju oružja i municije. Formirana je Peuljska četa u Starim livadama ispod "Šatora, u kojoj je bilo 70 boraca sa 63 puške, 3 puškomitraljeza i 15 sanduka municije. I u ostalim selima radilo se na organizaciji vojnih jedinica. Miško Vulić (Hrvat) iz s. Korita donosio je redovno podatke o terorizmu ustaša u Bos. Grahovu, o njihovim pripremama za sve veće zločine, hapšenja, ubijanja, bacanja u jame, teranja na prisilni rad, itd. Ustaše su prisiljavale sve Hrvate i muslimane da moraju da obuku ustašku uniformu. Na ovo ustaško prisiljavanje neki pošteniji Hrvati i muslimani dahu otpor, dok su neki, kao Sarići, obukli ustašku uniformu. Ustaše su počele da Hrvatima i muslimanima dodeljuju zemlju srpskih seljaka u Grahovskom i Livanjskom polju, govoreći im da će sve Srbe sa ove teritorije preseliti u Srbiju.

Ustaše su koncem juna i početkom jula iz okoline Plitvičkih jezera proterale u naš kraj veći broj srpskog življa (oko 350). Narod je ove izgnanike primio vrlo srdačno i brinuo se o njima sve do njihovog povratka.

Gnjev naroda protiv ustaške vlasti iz dana u dan je rastao. Ustaše više nisu smele slobodno kružiti noću po selima, a i danju su to činile sa strahom. Rad partijske ćelije u pripremi naroda za oružani ustanak vidno se osećao. Situacija je bila dosta povoljna za oružanu borbu. U subotu 26. jula doneo je pismo Milivoj Tici sa Crnca (od Miloša Tice) Nikici Gašiću sa sledećim sadržajem:

»Druže Nikica, večeras prekopajte cestu pod Donjim Peuljima – kod Lokve, postavite zasedu prema Grahovu. Podignite narod na ustanak i likvidirajte žandarmerijsko-ustašku stanicu u Grkovcima, gde se sada nalaze ustaše, potom, produžite prema selu Kazancima, Sajkoviću, Bastasima i Čelebiću«.

Posle dobivene direktive (ovo pismo smo smatrali kao direktivu) za ustanak, održan je sastanak pod rukovodstvom NiMce Gašića na kome je doneta odluka da se odmah otpočne sa ustankom. Po završetku sastanka Vaso Ivetić je poslat u sela Grkovce, Nuglašicu, Crni Lug da se poveže sa Vojislavom Ivetićem, koji će dalje preneti vesti za dizanje ustanka u selima Livanjskog polja. Nikica je na vrh Nosića odmah skupio ustanike Gornjih Peulja – oko 70 boraca, a u isto vreme poslao je kurira da obavesti ustanike Donjih Peulja, mada su oni već bili dobili obavest iz sela Marikovica.

Zakazan je opšti narodni zbor kod škole u Gornjim Peuljima, s tim da svi ljudi iz sela donesu sve što imaju od oružja: puške, mitraljeze, municiju, bombe, sekire, gvozdene vile, gvozdene koplja i sve što se može upotrebiti za borbu. Za nekoliko časova skupilo se na zbornom mestu i staro i mlado sa svim vrstama naoružanja. Na ovom zboru je Nikica Gašić, obavestio narod da su se okolna sela Grahova, Drvara i Tičeva digla na ustanak i da se već vodi borba za pomenuta mesta, pa je na kraju i prisutne pozvao na ustanak. Narod je ovu vest i poziv oduševljeno prihvatio.

Kod škole u Peuljima formirana je četa u kojoj je bilo 45 vojničkih i nekoliko lovačkih pušaka, 2 puškomitraljeza i nešto raznih pištolja i ručnih bombi.

Na svakog naoružanog borca određeno je još 4–5 boraca bez vatrenog oružja; ovi su bili naoružani sekirama, vilama, koljem i provizornim kopljima koja su seoski kovači napravili. Neposredno pred zbor uhvaćena su trojica ustaša Cuban i Ante Vuhć i Bilandžija iz s. Korita, koji su nosili oružje iz Grkovca za Grahovo.

Oko 21 čas ustanici Gornjih Peulja i Grkovca su izvršili napad na ustašku stanicu u Grkovcima i zauzeli je posle kratke borbe. Ustaše, iako su bile obavestene od Đure Gahća iz Donjih Peulja o napadu, ipak nisu pružile jači otpor, nego su pobile prema Livnu. U stanici je nađeno 15 pušaka, 150 pari odela, nekoliko sanduka municije i raznog drugog materijala. Oslobođena su 23 zatvorenika; većinom su to bili radnici iz Beograda, među kojima i Markica Đukić – kamenorezac, naš odličan drug. Trebalo je da ovi taoci budu sutradan streljani. Odmah po zauzimanju stanice iste ustaničke snage porušile su most kod škole u Crnom LugU i zaposele položaj ispod s. Grkovca, dok su ustanici -Donjih Peulja porušili cestu kod istog sela i zaposeli položaj prema Grahovu. Oko 22 časa istog dana došao je od ustanika B. Grahova kurir Jovo Kubat iz s. Marinkovca sa izveštajem da je Grahovo oslobođeno, većina posade uhvaćena i likvidirana, a ostali deo odstupio prema Kninu.

I ovom prilikom je oslobođeno 150 talaca, koji su bili predviđeni za streljanje i to za sutradan.

Oko 6 časova 28. jula stigla je iz Livna kolona od 120 ustaša sa dva kamiona, jednim autobusom i automobilom u kojem je bio dr Urumavić — advokat iz Livna — vođa ustaškog pokreta. Naišavši na porušeni most i našu zasedu sa obe strane puta, ustaše su se brzo razvile za borbu, ali s obzirom na dobro pripremljenu zasedu, one su ubrzo bile savladane i razbijene i u paničnom bekstvu su odstupile preko Ždrelovca (kroz močvaru) u pravcu s. Čelebića, ostavljajući 7 mrtvih. TJ bekstvu kroz s. Crni Lug zapalile su 10 kuća i odvele nekoliko ljudi koje su kasnije pobeali žive u jamu, a u s. Čelebić su napravile strahovite zločine nad srpskim stanovništvom. TJ ovoj borbi zarobljena su dvojica ustaša i zaplenjeno 10 pušaka, 10 sanduka municije, 150 ručnih bombi (kragujevki), jedan kamion, jedan Veliki autobus i jedan mali automobil.

Posle ove prve, veoma ušpele akcije, borci i stanovništvo su bih beskrajno oduševljeni. Odmah je uzet zarobljeni kamion ria koji je Vaso Ivetić istakao crvenu zastavu i krenuo za Bosansko Grahovo.

Istoga dana sva sela s obe strane Livanjskog polja do Čelebića digla su se na ustanak i cela teritorija crnoluške i deo čelebićke opštine bila je slobodna.

Po zarobljavanju ustaške kolone u Crnom Lugu jedna peuljska i Crnoluška četa produžile su u pravcu Kazanaca i Šajkovića gde su im se pridružili i ustanici Šajkovića, Kazanaca, Prova i Čeprazlija, a sa druge Strane Livanjskog polja ustanici Grkovca, Nuglašice, Bastasa i Vrbice u pravcu Čelebića gde je odmah organizovan položaj.

TJ Crnom Lugu je 2. avgusta održan veliki narodni zbor kome je prisustvovalo većina stanovništva opštine. Na zboru su govorili Nikica Gašić i Vaso Ivetić, koji su obavestili narod o oslobođenju Bosanskog Grahova, Drvara i Glamoča, o dizanju opštenarodnog ustanka u Bos. Krajini i Lici; zatim su ukazali na značaj odluke CK KPJ i PK KP za Bosnu i Hercegovinu o podizanju naroda na ustanak, i na značaj rata koji vodi' SSSR protiv sila Osovine. Na ovom zboru izabrano je vojno i narodno rukovodstvo.

Narod je sa velikim oduševljenjem prihvatio početak ustanka — manifestovao je jedinstvo i spremnost da se bori protiv okupatora, osobito ustaša — do pobeade. Iako je zbor pripremljen na brzinu, on je imao dubok odraz na dalji razvitak ustanka i narodne vlasti. Može se s pravom konstatovati da dobar deo naroda nije shvatio koje ga teškoće očekuju u borbi 1 revoluciji, ali je velika većina nepokolebljivo izdržala do kraja rata.

U rukovodstvo ustanka izabrani su: Nikica Gašić, Vaso Ivetić i Aleksa Đukić — sva trojica članovi KPJ. Također su izabrani komandiri seoskih četa i vodova i to:

- za komandira: 1. peuljske čete Markica Cućuz, bivši žandarmerijski narednik, a za njegovog zamenika Ilije Đukić,
- 2. peuljske čete Jovo Gašić, a za zamenika Jošo Gašić.
- Grkovačkog voda Pero Nenadić i Košta Trkulja,
- Nuglašičkog voda Ilija Đukić,
- Crnoluškog voda Miloš Čulić,
- Bastasko-vrbičke čete Stevo Zalica, učitelj, za zamenika Miloš Kozomara,

"— Kazanačke čete Vojislav Ivetić, a «za zamenika Gojin Injac,

— Sajkovačke čete Marko Mihailović, a za zamenika Jovo Rosić,

- Čeprazlijske čete Jovo Maljković,
- Gubinskog voda Vaso Pajčin.

Pored vojnog rukovodstva ustanka izabrani su i ljudi koji će se brinuti o ishrani vojske i obradi poljskih radova, a osobito onih ljudi koji su u borbi. Drugom polovinom avgusta formirana su seoska veća* sa istim zadatkom, u koja su izabrani:

- za Peulje — Ilija Karogić, Božo i Dušan Gašić, Stevan Trivunović i Miloš Cućuz;

- za Grkovce — Mirko i Darko Nenadić.

- za Naglušicu — Dušan Lovran.

- za Crni Lug — Boško Trkulja.

Pored ostalog ova seoska veća imala su zadatak da organiziraju rad u seoskim kovačkim radionicama za izradu oružja, te su tako rađena koplja, razni bodeži i vršena opravka postojećeg oružja i izrada pojedinih delova oružja. Ovde su se osobito istakli kovač Dušan Gašić, Branko Cućuz iz Peulja i Mile Nenadić iz Grkovca.

2. peuljska četa upućena je na drugi kraj opštine, tj. na Unište gde se istog dana povezala sa četom iz Markovca i Radulovića i zaposela položaj prema selu Kijevu, a ovi su dalje imah vezu preko Dinare i Risovca sa grahovskim ustanicima, te je tako stvoren neprekidan front od Like preko Dinare i Livanskog polja do Glamoča. ¹

Posle neuspelog prodora ustaša 28. jula ka Bosanskom Grahovu i njihovog razbijanja u Crnom Lugu; oni su pripremili ponovni prodor 29. jula uz aktivnu podršku artiljerije. Ustanici su sačekali ustaške snage ispred sela Sajkovića na Kišačkim livadama, tu ih razbili i naterali u bekstvo prema s. Čelebiću i Livnu. Tada je neprijateljska artiljerija zapalila 10

* Seoska veća kasnije su prerasla u seoske NO odbore.

kuća u s. Kazancima. Ustanici su istog dana zauzeli s. Čeprazlije i obrazovali front: Sokolac, Kisina ulica (s. Čeprazlije) k. 708 Barovac, k. 709 jugoistočno od s. Bojmunte, k. 708 Glavice prema s. Čelebiću i dalje prema Čartnji k. 1579 i dalje ka Glamoču.

Naš glavni komandant fronta prema s. Rujanima i Veštica gori bio je Marko Mrvić, podoficir još iz I svetskog rata. On je bio veoma ugledan u ovom kraju pa ga je rukovodstvo ustanka koristilo kao veoma hrabrog i iskusnog ratnika.

Prema Čelebiću komandanti fronta bili su Stevo Žalica, učitelj, i Miloš Kozomara, a Marko Mrvić je povremeno obilazio čitav front kao instruktor za utvrđivanje. Front je stabilizovan i ostao je na toj liniji sve do prve polovine septembra.

Za svoj neuspeh prema Bosanskom Grahovu ustaše su iskalile svoj bes na stanovništvu s. Čelebića i na ostalim srpskim selima oko Livna. U s. Čelebiću su 28. i 29. jula ustaše na najsvirepiji način ubile 403 osobe. Oni su opkolili selo te sav srpski živalj zatvorili u školu, jedan broj poklali pred samom školom, a drugi povezali na taj način što su svima ruke žicom zavezali na leđa a zatim ih povezali u jedan lanac i odveli do jame duboke 300 m te ih žive pobacah u nju, a zatim su bacili nekoliko ručnih bombi i otišli. Nastradale su cele porodice Milutina i Voja Herceg sa 18 članova, Joka Erčega sa 16, Ihje Crnogorca sa 12 i mnoge druge. U s. Čeprazlijama također je bačeno u jamu 150 stanovnika, od kojih su mnogi dugo živeli u jami, jer su im ustaše prilikom hvatanja naredile da ponesu hranu za 4 dana – navodno da idu za Srbiju, pa su se oni, koji su preživeli, u jami jedno vreme hranili tom hranom. Oni koji su poklani u s. Čelebiću zatrpani su u rupe ispod sela gde je narod nekad vadio pesak za razne građevinske radove.

Sela Čelebići, Rujani, Lištani, Guber i druga prema Livnu nisu bila pripremljena za ustanak. Uticaj Partije u ovim selima bio je nedovoljan ili nikakav, jer je ustaška propaganda bila vrlo razvijena te se to vidno odrazilo na početak ustanka i na ustaške pokolje srpskog življa.

Sva nastojanja da se uhvati i uspostavi veza sa partijskim rukovodstvom u Livnu ostala su bez uspeha. U štabu Gerilskog odreda u Grkovcima pisani su i štampani leci kao i leci dobiveni iz štaba Gerilskog odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu s pozivom na saradnju i na ustanak, a rasturani su u s. Rujani, Čeprazlije, u pravcu Livna. Isto tako upućen je i proglas domobranskim vojnicima da prekinu sa borbom protiv NOP.

Negde oko 15. avgusta preko Veljka Mihaljice uspostavljena je veza sa grupom sinjskih partizana na Veštica gori i to

je bila prva veza sa dalmatinskim NOP. Dobar dio ustanika nije bio zadovoljan uspostavljanjem ove veze, osobito oni kojima su ustaše poklale familije. Partija je tu morala uložiti velike napore dokazujući da svi Hrvati nisu ustaše niti su odgovorni za ustaške zločine.' Međutim, dolaskom grupe komu, ništa iz Šibenika (Miro Višić, Zdravko Bego, Slavko Rupić i drugi) stanje se izmenilo, jer su oni mnogo doprineli kao partijsko-politički radnici na stvaranju bratstva i jedinstva na ovoj teritoriji. Kasnije se ova veza stalno jačala naročito dolaskom Vicka Krstulovića, Vice Buljana, Maksa Baće, Ivana Bračulja i> drugih. Postepeno je narod uvideo da se borba može voditi samo zajedničkim naporima svih naših naroda.

Održana je 8. avgusta konferencija sa svim rukovodiocima ustanka na Bosanskom Grahovu, kojoj je u ime našeg fronta prisustvovao Nikica Gašić. Na ovoj konferenciji razmatrana je postojeća situacija i rukovodioci su podneli izveštaje; dogovoreno je da se izvrši temeljitija organizacija jedinica i vlasti.

U s. Grkovcima je 15. avgusta održana konferencija svih rukovodilaca ustanka i predstavnika vlasti. Ispred jedinica na frontu prisustvovali su Cvijo Pajčin Oraščić, Košta Pajčin, Miloš Tica, Stevo Zalica, kao delegat sa Grahova prisutan je bio Obrica Bajić.' Na konferenciji su raspravljana sledeća pitanja:

- 1.— Obezbeđenje redovne ishrane vojske.
- 2.— Obrada poljskih radova, naročito imanja drugova koji se nalaze na položaju.
- 3.— Da se da ime odredu i izabere njegov komandni sastav.

Po 1. i 2. tački odmah je postignut sporazum, jer narod daje sve i sve hoće učiniti za borbu, dok je po 3. tački bilo malo teže doći do saglasnosti i to po pitanju imena odreda. Jedni hoće da se zove puk »Petar Mrkonjić« drugi bataljon »Gavrilo Princip« a neki »Golub Babić«, no bilo je i takvih koji su predlagali da se bataljon nazove »Lenjin«, a to su oni koji su učestvovali u oktobarskoj revoluciji 1917. i 1918. godine. Na kraju se došlo do zaključka da se nazove bataljon »Starac Vujađin« i to ime je imao sve do ulaska u 4. krajišku brigadu, 9. septembra 1942. godine.

U štab bataljona su izabrani: komandant-Cvijo Pajčin, pohtički komesar — Nikica Gašić, operativni oficir — Marko Mrvić. Također su imenovani komandiri četa i vodova, tj. potvrđeni su oni koji su već bili na dužnosti. Zaključeno je da se sa mladim borcima pozadi fronta organizuje obuka iz naoružanja, nastave gađanja i strojevdg pravila. Bataljon je bio organizovan u 10 četa; skoro svako selo je imalo svoju četu, a snabde-

vanje je bilo po četama. U ovo vreme traženo je od rukovodstva ustanka iz Drvara, pod čijom je komandom bio i naš bataljon, da nam se pošalje jedan oficir" za'organizaciju i- izvođenje obuke. Oni su poslali Lazu Tešanovića, bivšeg jugoslovenskog poručnika, koji je kod nas bio nekoliko dana u uniformi i sa epoletama obilazio front i obuku i sumnjivo gledao na sve naše postupke. Borci ga nisu rado primili; govorili su da im je bilo dosta bivših, oficira te je on vraćen nazad.

Bataljon je imao oko 1400 boraca sa: 260 vojničkih i 30 lovačkih pušaka, oko 1000 bombi, 6 puškomitraljeza, jednim teškim mitraljezom, 10 pištolja i dovoljno municije i ostalog naoruzanja: sekira, koplja, bajoneta i si. Bilo je još oružja, sakrivenog po selima, jer neki ljudi nisu imali poverenje da ga daju. Preduzimane su mere da se oružje donese i da onima koji hoće da se bore. Neki seljaci nisu htjeli da oružje donesu a ni da se bore.

U avgustu je neprijatelj nastojao da uguši naš pokret. Ah, pošto nije uspio u nekoliko navrata probiti front od Livna, to 9. avgusta ponovo pokušava probiti našu odbranu od pravca Uništa i s leđa upasti u našu slobodnu teritoriju. Napadom je rukovodio advokat Urumavić iz Livna sa oko 1000 vojnika, mahom ustaša i seljaka, sa zadatkom da preko Gnjata i Dinare izbiju u Grkovce i Crni Lug. Borba na Uništima trajala je oko 6 časova. Naše snage, pod komandom Jove Gačića, Trive Gahća i Pere Radulovića, su naterale ustaše u bekstvo prema Kijevu. Ustaše su tom prilikom za sobom ostavile 3 mrtva i 3 ranjena. Posle ovog neuspelog manevra neprijatelj jačim snagama ponovo pokušava da razbije naš front kod Livna i 19. avgusta napada od pravca Livna prema s. Rujanima, Čeprazlijama, Provu i Gubinu. Borba je na ovom pravcu vođena 3 dana i 3 noći. Ustaše su, uz pomoć artiljerije, uspele ovladati delom našeg položaja zauzevši selo Čeprazlije, Prov i Gublin; tom prilikom su palile kuće, ubijale stanovništvo i zarobile Nikolu Broćetu, našeg borca, kojeg su strahovito mučile – nabile na kolac i pekle. U sklopu ovog napada neprijatelj je jačim snagama vršio obuhvat preko planinskog masiva Sokolac (t. 1589) prema Malom i "Velikom Troglavu. Međutim, štab bataljona »Starac Vujadin« upućuje 2. peuljsku četvrtu iz Uništa na ovaj deo fronta te u sadejstvu sa ostalim našim snagama i sinjskim gerilcima uspeva potisnuti neprijatelja u pravcu Rujana i Lištana i posesti ranije izgubljene položaje. Ovom prilikom je srušen železnički most na Pustopolju. U ovim borbama svi naši borci pokazali su veliku hrabrost i izdržljivost. Tako su vođene borbe 2 dana bez hrane i vode. Za vanrednu izdržljivost od strane komande bataljona Gerilskog odreda pohvaljena, je 2. peuljska četa na čelu sa Jovom Gašićem.

Ubrzo posle ovih borbi (25. avgusta) neprijatelj ponovo preduzima manevar iz Glamočkog polja preko planine Staretine s ciljem izbijanja u Livanjsko polje. Neprijatelj je napadao sa oko dva bataljona uz podršku artiljerije i uspeo zauzeti s. Glavice i izbiti na Staretinu. Ovog puta komanda odreda upućuje deo snaga sa fronta prema Livnu (odsek Vrbica) pod komandom Miloša Tice u protivnapad preko Staretine u sadejstvu sa ustanicima Glamoča. Protivnapad je izvršen 26. avgusta u 3 sata ujutro i neprijatelj je vrlo brzo bio razbijen i nateran u sam Glamoč. Pokušan je napad iz pokreta na grad ali nije uspeo. Neprijatelj je za sobom ostavio 20 mrtvih i više ranjenih. Zaplenjen je jedan teški mitraljez, 5 puškomitraljeza, 60 kom. čebadi, veće količine municije i hrane. Neprijatelj je spaho više sela, poubijao mnogo stanovništva, spalio žito, seno i si.

Ustaše su 28. avgusta opet poduzele napad jačim snagama i artiljerijom od pravca Livna prema Sajkoviću. Međutim, odmah 29. avgusta izvršen je protivnapad sa naše strane pod komandom Cvije Oreščića. Ovom prilikom zaplenjena je veća količina hrane, poljska kuhinja sa kolima i konjima. Posle ovog napada ustaše više nisu pokušavale neke ozbiljnije akcije na naš front. Za čitavo vreme držanja fronta mi smo imali 12 mrtvih i više ranjenih.

Obilazeći naš front 22. avgusta komandant Drvarske brigade* Ljubo Babić primetio je da je naša komanda daleko od fronta, pa se odmah presehla iz Grkovca u s. Kazance, u kuću Ile Katića, a 6. septembra u popovu kuću u s. Gubin. Komanda bataljona upoznala je komandanta brigade sa stanjem na frontu, organizacijom, naoružanjem i ishranom vojnika. Ovom prilikom Ljubo Babić je obećao pomoć u oružju i municiji koja se izrađuje u Drvaru. Kasnije smo dobili jednu količinu bombi naše izrade.

Krajem avgusta štab bataljona je primio naređenje iz štaba brigade da uputi delegate na savetovanje NOGO za Bosnu i Liku koja će se održati 31. VIII u Drvaru. Na ovoj konferenciji trebalo je podneti izveštaj o moralnopolitičkom stanju boraca, njihovoj spremnosti za borbu protiv okupatora

* Sa razvitkom ustanka u Bosanskoj krajini i Lici, 19. avgusta 1941. godine formirana je »Prva brigada nacionalno-oslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku«. U svom sastavu ona je imala početkom septembra 8 bataljona među kojima je bio i prvi bataljon »Sloboda«, a svaki bataljon je imao po nekoliko gerilskih odreda. Kroz dokumenta se brigada različito nazivala, a najčešće skraćeno: »Brigada za oslobođene krajeve Bosne i Like«. U avgustu i septembru često se nazivala: »Prva brigada za oslobođene krajeve Bosne i Like« a u oktobru: »Brigada u Drvaru« i »Drvarska brigada«- (prim. red.).

— Italijana, o naoružanju, ishrani i si. Ispred našeg bataljona (fronta prema Livnu) konferenciji je prisustvovao Nikica Gašić. Po povratku Nikica nas je obavestio o rezultatima koji su postignuti na konferenciji kao i o tome da je konferenciji prisustvovao pop Momčilo Đujić ispred fronta Knin — Golubić. Bujić je zastupao mišljenje i uporno ga branio da se njegovi borci neće boriti protiv Italijana, već samo protiv ustaša koji hoće da pokolju srpski narod. Navodio je »primere« da Italijani »zaštićuju Srbe« u Dalmaciji te da se s njima dobro prošlo i u periodu 1918. i 1919. godine, zatim da je Italija velika sila i da se mi nemamo čime boriti i da hoćemo, da će naši borci pobeći kad čuju detonaciju topova i zvuk motora i si. Ako se sa njima zavadimo, popahće nam sela i poubijati" narod, pa šta onda. Svi delegati su bili protiv Đujićevih stavova, a bio je i takvih koji su hteli da ga ubiju. Međutim, rukovodstvo nije dozvolilo.

Na konferenciji su bili Marko Orešković Krntija, Košta Nađ, Ljubo Babić, Milutin Morača i dr. Posle ove konferencije izdato je saopštenje u vidu letka u kome je govoreno o potrebi borbe protiv Italijana i ustaša.

Posle relativnog zatišja (9. septembra) od Livna su se pred naš front pojavili na kamionu parlamentari sa zastavama. Oprezno su se približavali našem položaju i zvali na pregovore. Istog dana domobrani su uputili parlamentare glamočkim ustanicima na Staretini koje su ovi odbili, a u isto ovo vreme su nastupali Italijani prema Strmici i Grahovu u sporazumu sa popom Đujićem. Mi smo odlučili da iziđemo na pregovore i vidimo šta hoće parlamentari. Sa naše strane su pregovorima prisustvovali Nikica Gašić, Nikola Vrančić iz Dinarskog, partizanskog odreda, koji se tada nalazio u našem štabu, Cvijo i Košta Pajčina, Marko Mrvić, Ilija Babić, i još neki. Sa italijanske strane jedan viši i jedan niži oficir, prevodilac, a od ustaša jedan potpukovnik i jedan poručnik, kojeg je Nikola Vrančić poznao od ranije i jedan podoficir. Mi smo uzeli za prevodioca seljake iz s. Gubina, koji su za vreme I svetskog rata bili u zarobljeništvu kod Italijana i nešto znah njihov jezik. Pregovore s naše strane vodio je Nikica Gašić, a sa italijanske njihov viši oficir. Italijani su zahtevali slobodan prolaz preko naše slobodne teritorije od Livna do Bos. Grahova i davali garancije: da se narodu neće ništa dogoditi, da više na ovom terenu neće biti ustaša i da su sada umesto ustaša domobrani u Livnu, i dalje, da više neće biti pokolja srpskog življa. Naš predstavnik je odbio zahteve italijanske komande o slobodnom prolazii, a istovremeno ukazao da su, zločine, koje su počinile ustaše nad srpskim narodom, podržavale italijanske okupacione vlasti, te prema tome, ta obećanja nisu nikakva garancija.

»U ostalom« — ukazao je Gašić — »mi smo povelili borbu protiv okupatora i ona će trajati sve dotle dok traje" ijedan okupatorski vojnik u našoj zemlji«. Italijani su se vratili u Livno bez ikakvih rezultata. Izvestili smo 11. IX drugove u štabu brigade u Drvaru o pregovorima i oni su odobrili naš stav, ali su nam naredili da slične pregovore ubuduće odbijemo. Posle ovih pregovora preduzeli smo jače mere obezbeđenja prema Livnu da nas Italijani ne bi iznenadili.

Zahvaljujući izdaji popa Đujića i Brane Bogunovića Italijani su, bez naročitih gubitaka, 11. IX oko podne zauzeli Bos. Grahovo i sutradan sa manjim snagama produžili prema Peuljima, Grkovcima i Crnom Lugu. Od Grkovca nisu smeli krenuti dalje u pravcu Sajkovića, već su se povukli u garnizon Bos. Grahovo. Italijani su od Grahova ka Crnom Lugu sa narodom postupali vrlo lukavo — sve što su uzeli od seljaka odmah su plaćali, pa čak i vodu. Takav njihov stav doveo je do kolebanja kod izvesnih seljaka, pa i nekih boraca. No, ubrzo se dala sagledati ta njihova lukavost, jer su prolazeći kroz srpska sela govorili »Srbo bono, ustašo macare«, a u hrvatskim selima istog dana »Hrvato bono, Srbo macare«.

U vezi sa novonastalom situacijom čtab Drvarske brigade narodnooslobodilačkih partizanskih odreda od 10. IX do 12. IX izdao je tri naređenja našem bataljonu za preduzimanje mera u vezi sa itahjanskim prodorom za Bos. Grahovo. Ova su naređenja nešto zakasnila, tako da smo ih sva tri dobili jednog dana. U naređenjima je stajalo: da se pređe na partizanski način ratovanja, da se od bataljona formiraju tri samostalna partizanska odreda i da ovi napadnu Italijane čim stupe na našu slobodnu teritoriju. Napadati ih s leđa uz rušenje komunikacija, zatvoriti pravce od Livna prema Sajkoviću i Kazancima, od Čelebića ka Vrbici i Bastasima i od Grahova ka Peuljama. Uspostaviti čvrstu vezu sa dalmatinskim partizanskim odredima, upoznati ih sa situacijom kod nas i stalno se međusobno obaveštavati. Posebno je istaknuto i podvučeno da se najhitnije uputi jedan partizanski odred od 50 ljudi koji će dejstvovati u pozadini neprijatelja. Po dobivenim naređenjima održan je 14. septembra veliki narodni zbor na Podovima iznad s. Sajkovića kome je prisustvovalo preko 1000 stanovnika iz sela: Sajković, Čeprazlije, Provo, Gubin, Kazanci kao i borci sa ovog dela fronta. Na zboru je govorio Nikica Gašić o novonastaloj situaciji — o izdaji i prodoru Itahjana za Bos. Grahovo i njihovom nastupanju ka Drvaru. Pročitan je letak o izdaji popa Đujića i Brane Bogunovića, gde je raskrinkana uloga Četnika u saradnji sa itahjanskim okupatorskim snagama. Govoreno je o bratstvu i jedinstvu Srba i Hrvata u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — okupatora i domaćih izdajnika,

četnika i ustaša, kao i svih onih, koji na bilo koji način pomažu okupatora. Tom prilikom od bataljona »Starac Yujadin« formirah smo tri partizanska odreda i to:

— jedan odred od boraca sela: Sajkovića, Prova, Gubina, Čeprazlija i Kazanaca. Zadatak ovog odreda bio je da napada neprijatelja na ovoj teritoriji, sprečava prodor Italijanima od pravca Livna ka Sajkoviću i održava vezu sa dalmatinskim partizanskim odredima. Rukovodstvo odreda sačinjavali su: Veljko Mihaljica, Marko Mihajlović, Vojislav Ivetić, Vojin Injac i Jovo Rosić;

— drugi odred boraca iz sela: Vrbice, Bastasa, Noglašice i Grkova. Njegov zadatak bio je da sprečava prodor Italijana od pravca Livna i Čelebića ka Vrbici i Bastasima, i da napada na neprijatelja na toj teritoriji. Ovim odredom su rukovodili: Miloš Kozomara, Stevo Zaliea i Košta Trkulja. Za politički rad u ovom odredu određen je Bego Zdravko;

— treći odred sačinjavali su borci iz Gornjih i Donjih Peulja, a zadatak mu je bio da napada na neprijatelja, koji bi prodirao od Bos. Grahova ka Peuljama i Grkovcima i da brani taj pravac. Rukovodioci ovog odreda bili su: Vaso Ivetić, Aleksa Đukić, Mrkica Čučuz, Jovo Gašić, Durici Blešić i Špirica Gašić, koji je istovremeno bio omladinski rukovodilac za čitav teren naše opštine.

Štab partizanskog odreda »Starac Vujadin« sačinjavah su: komandant Cvijko Pajčin Oreščić, zamenik komandanta Marko Mrvić, politički komesar Miro Višić, a zamenik političkog komesara Košta Pajčin. Nikica Gašić ostao je i dalje kao političko-partijski rukovodilac na ovom terenu; preko njega su dolazile sve direktive, uputstva i naređenja od štaba Drvarske brigade štabu bataljona i svim odredima. On je bio zadužen da održava vezu sa dalmatinsko-dinarskim partizanskim odredima.

Sve suvišno ljudstvo bez oružja pušteno je kućama; zadržani su samo najodaniji borci, koji su manje vezani za kuće i porodice. Najbolji je bio Peuljski odred i brojno i organizacijski. U njemu je bilo 95 dobro naoružanih boraca. Ovaj odred je 21. septembra dobio zadatak od štaba Drvarske brigade da zatvori pravac Grahovo — Livno i onemogući manevar neprijatelja od Grahova preko Ružića Drage i Tičeva, ka Vidovu Selu u Drvaru. Odred je na položaju ostao sve do 1. oktobra, a zatim se, pošto su Italijani 25. septembra ovladah Drvarom, povukao od Ružića Drage u s. Peulje.

Drugi naš odred upućen je da, u sadejstvu sa odredom Miloša Tice i Glamočkim odredom, učestvuje u borbama sa Italijanima i ustašama oko Glamoča kako bi sprečili njihov

upad iz Glamočkog polja u našu slobodnu teritoriju, preko Staretine. Zbog ovog upućivanja štab brigade nas je kritikovao navodeći da tamo ima dosta snaga.

Shodno uputstvima štaba Drvarske brigade, naši odredi su napadali manja neprijateljska uporišta. Tako je 12. decembra peuljski odred, u zajednici sa vodovima Grkovaca i Kazanaca, napao manje ustaško uporište u s. Uništima. Tom prilikom su ustaše rasterane, a zaplenjeno je 15 vojničkih i 2 lovačke puške, 2 pištolja, više municije, kao i drugog ratnog materijala. Prvi naš odred u zajednici sa dinarsko-dalmatinskim partizanskim odredima 21. decembra izvršio je napad na ustaško-žandarmerijsku stanicu u s. Panju u Cetinjskoj krajini. Tom prilikom su ubijena 2 žandarma, a jedan se, prilikom bekstva Utopio u Cetinu. Zarobljeno ih je 11. Pošto su razoružani i upoznati sa ciljevima naše borbe, pušteni su kućama. Zaplenjeno je 14 pušaka, 1 puškomitraljez i dosta municije.

Kad su se probili na našu slobodnu teritoriju Italijani su zaposeli garnizone: Bos. Grahovo, Livno, Glamoč i Drvar i odmah ih utvrđivah, dok je opština Crni Lug bila još naša slobodna teritorija. Svojom propagandom, preko četničkih elemenata, u okolnim selima Italijani su se predstavljali kao oslobodioci srpskog naroda. Delili su so, šećer, makarone, konzerve i zaostale penzije. Davali su plate bivšim jugoslovenskim službenicima nastojeći po svaku cenu da normalizuju stanje i pridobiju narod za sebe, radi svoje lične bezbednosti i razbijanja NOB. Počeli su okupljati kolebljive elemente, bivše trgovce, švercere, službenike, osobito četničke vođe i orijentisali ih na vođenje propagande protiv NÖP. Mnogi kolebljivci su smatrali da od našeg ustanka nema ništa i da je došao čas bogaćenja i zgrtanja novca putem šverca. Trgovačke i sitnosopstveničke duše bile su spremne sve zaboraviti, pokolje, zločine i ostalo samo da njima bude momentalno dobro, a što će biti sutra to nisu mislili. Razume se, sve ovo je izazvalo izvesna kolebanja kod seljačkih masa, kao i jednog dela boraca, osobito onih sela u neposrednoj blizini dotičnih garnizona. U takvoj situaciji vojrio-pohtičko rukovodstvo moralo je da raskrinkava izdajničku ulogu četničkih elemenata, politiku okupatora, i njegove namere, da sprečava šverc odvrćajući ljude da ne odlaze u neprijateljske garnizone ma po kom poslu i istovremeno učvršćujući partizanske odrede i jedinice. U tom cilju skoro svaki dan održavan je poneki zbor ih konferencija. Osobito intenzivan rad preduzet je sa omladinom, jer se uvidelo da omladina bez rezerve sledi politiku Partije, te su se počele formirati skojevske organizacije. po selima, naročito posle prorade članka i biltena PK KPJ. za BiH od 18. decembra o stvaranju Bosansko-hercegovačkog omladinskog narodnooslobodilačkog

saveza i direktivnog pisma PK SKOJ-a za BiH od januara 1942. godine okružnim, sreskim i mesnim organizacijama.

U ovom periodu smo u propagandi, iako je <bila pravilna i istinita, imali niz objektivnih, teškoća: nedostatak iskusnih kadrova, retko su nam stizale radio-vesti, radio-aparata nismo imali, ostali štampani materijal stizao je retko i sa zakašnjenjem.

Ranije izabrana seoska veća vršila su dužnost po selima sve do 15. novembra, kada se prešlo na sprovođenje izbora narodnih odbora. U nekim selima su izabrani dotadašnji većnici, a negde novi ljudi. Do konca decembra 1941. god. u svim selima su izabrani novi narodni odbori: u s. Kazancima su izabrani: Ihja Zagorac, Mirko Ivetić i Nikola Rosić; ji Crnom Lugu: Obrad Ivetić, Mile Brkajhć i Obrad Prpa; u Bastasima: Marko Ljuboje, Lazo Đapa i Miloš Kozomara; u Nuglašici: Jovo Jakovljević, Đuro Baroš i Dušan Lovran; u Grkovcima: Mirko i Dako Nenadić, i Miloš Majstorović; u Peuljima: Vaso Ivetić, Stevan i Mirko Trivunović. Ovim izborima prisustvovali su Vaso TriMć, sekretar Komiteta za Bos. Grahovo i član štaba Drvarske brigade dr Moni Levi, koji su davali uputstva i održavali konferencije u svakom selu i zaseoku, u Peuljima, Grkovcima i gornjem delu Livanjskog polja, dok je u donjem delu Polja (Kazanci, Sajković, Bastasi, Vrbica, Gubin i druga) radio Vojin Zirojević i drugi.

Vojin je došao na ovaj teren krajem oktobra 1941. godine. Njegov dolazak je imao ogroman uticaj na učvršćenje naših partizanskih odreda. Ukazivao je stalno po selima na potrebu pohtičkog rada sa borcima i narodom. Pored ovog Vojin Zirojević je pomagao štabu bataljona da nađe svoje mesto i ulogu u političkom radu sa jedinicama i narodom. Posebno treba istaći njegovu pomoć u omasovljenju i ideološkom uzdizanju članova Partije, kandidata i omladinske organizacije. On je uspeo povezati deo Livanjskog polja sa partizanskim pokretom u gornjem delu Polja, zatim, sa Bosanskim Grahovom, Drvarom i Glamočom, kao i sa dalmatinskim NOP, što do njegovog dolaska nije bilo učinjeno kako valja. On je bio veoma blizak, neposredan, sa puno energije, poleta, volje i umešnosti u radu s ljudima.

U periodu novembar • – decembar sve jedinice su položile partizansku zakletvu na svečan način. Tom činu su prisustvovali drugoyi iz Sreskog komiteta, štaba Drvarske brigade i iz komande bataljona »Štarac Vujadin«.

I pored naših političko-partijskih mera na sređivanju jedinica, počela je jačati i četnička organizacija uz podršku Itahjana. U oktobru četnici organizuju konferenciju u Crnim Potocima. Rukovodstvo našeg bataljona, u saglasnosti sa Vo-

jinom Zirojevićem, zauzelo je stav da se ne ide na ovu konferenciju. Budući da je naš komandir čete Markica Čučuz (bivši žandarmerijski narednik) bio pozvan i odlučio da ide, to smo mi resili da s njim pošaljemo Vojina Ivetića, komandira Kazanačke čete i člana Partije, koji je imao zadatak da sasluša šta nameravaju četnici. Po povratku Vojin je podneo izveštaj da su Italijani na tu konferenciju doneli novac i podelili četničkim vođama za borbu protiv partizana.

Početkom novembra iz Srbije dolazi Nikola Babić, narednik bivše jugoslovenske vojske, inače rodom iz Crnog Luga. On je bio u Dražinim jedinicama pa ga je Draža uputio, preko majora Dangića, u njegovo rodno mesto da organizuje četnički pokret. Babić je došao sa partizanskom puškom, izrađenom u Uzicu, i četničkom uniformom, a preko partizanske veze. Pričao je o zajedničkoj borbi partizana i četnika u Srbiji i govorio da može da bude partizan ko hoće, a četnik ko hoće. Ovakve njegove izjave stvarale su kod jednog dela boraca i seljaka kolebanje, a on je u svom selu, Crnom Lugu, prikupio svoje simpatizere i počeo stvarati četničku organizaciju povezujući se sa Branom Bogunovićem i Italijanima, koji su mu odmah dali motocikl i mitraljez.

U novembru je u s. Ataševcima kod Drvara održana sreška konferencija na koju su ispred našeg fronta pošli: Nikica Gašić, Vaso Ivetić, Aleksa Đukić i Spiro Gašić. Sa njima je išao i Vojin Zirojević. Međutim, na konferenciju nisu stigli, usled velikog snega, nego su ostali na Vidovom selu, a zadatke im je preneo Vojo Todorović i još neki drugovi iz Sreskog komiteta. Posle ove konferencije na našem terenu prišlo se intenzivnijem učvršćenju i omasovljenju partijske i skojevske organizacije; u partijsku organizaciju u s. Peuljima primljeni su Svetko i Jovan Gašić, Vlado Đukić i Đurica Bašić, a oformljena je partijska organizacija u s. Sajkoviću i Bastasima. Zajedničke čehje su sačinjavali drugovi iz odreda i članovi Partije sa terena sve do formiranja 4. krajiške brigade.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine zavladała je velika nestašica osnovnih artikala (soh, duvana, petroleuma, šibica i dr.) za potrebe stanovništva, koji se na našoj teritoriji nisu mogli nabaviti. Italijani koriste ovaj momenat i te artikle daju okolnom stanovništvu oko Grahova. Ovo je izazvalo mnoge teškoće na slobodnoj teritoriji. Četnici se aktiviraju – preko švercera šire svoju propagandu protiv NOP. U ovom periodu mi masovno održavamo javne konferencije i zborove, govorimo o potrebi borbe protiv okupatora i svih onih koji s njima sarađuju, dok četnici potajno rovale i ometaju naš pokret i rad govoreći da nemamo dovoljno snage za borbu sa Italijanima,

te da su oni naši zaštitnici, a svi Hrvati ustaše i da su kod nas došli radi špijunaže. Četnička propaganda uspeva samo u s. Crni Lug i Donjim Peuljima, dok u ostalim selima Livanjskog polja nije imala svog znatnijeg uticaja. Koncem decembra 1941. i početkom januara 1942. godine održavani su masovni narodni zborovi, na kojima je manifestovano bratstvo i jedinstvo; narod je pokazivao veliku privrženost našem pokretu dolazeći na zborove po desetak kilometara po velikom snegu sa pesmom i veseljem sa željom da čuje najistaknutije vojno-političke i partijske rukovodioce NOP. Tako je u s. Sajković održan 15. januara 1942. godine veliki narodni zbor kojem je prisustvovalo preko 1000 stanovnika sela: Kazarici, Sajković, Gubiti, Provo i Čeprazlije, a drugog dana, 16. januara, u Crnom Lugu kod škole, gde se skupilo preko 1500 stanovnika sela: Peulja, Grkovaca, Crnog Luga, Noglašice, Bastasa, Jaruge i Gornjih. Kazanaca. Jedinstvo i raspoloženje naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika u selu Sajkoviću bilo je na visini, dok su na zboru u Crnom Lugu četnički elementi Crnog Luga i Donjih Peulja pokušali da odvrata izvestan broj ljudi da ne idu na zbor, ah im to nije uspelo zahvaljujući radu naše partijske i skojevske organizacije, kao i uglednijih ljudi, koji su bili privrženi NOP.

Ovi zborovi su jasno pokazali da je narod ove opštine spreman da se bori protiv okupatora i domaćih izdajnika, a da osuđuje četničku politiku. Jasno se pokazalo da Partija i NOP imaju ogroman uticaj u narodu. Preko ovih zborova, večernjih konferencija, sastanaka i seoskih sela, narod se sve više upoznao sa vojno-pohtičkom situacijom kod nas i u svetu, sa ciljevima naše borbe, ulogom KPJ u toj borbi, kao i sa četničkom izdajom. Narod se već bio navikao na konferencije i večernje sedeljke na kojima se diskutovalo o situaciji, te su i manje akcije opevane uz gusle. Sve je ovo kod naroda razvijalo nacionalnooslobodilački duh i svest, mržnju protiv izdajnika i slabića, pa ako nije bilo neke konferencije ili sela za nekoliko dana, onda je to bilo za ovaj narod vehko iznenađenje. Posle ovog zbora prešlo se na energičnije meré izolovanja i razbijanja četničke organizacije i italijanske propagande.

Posle konferencije u Crnom Lugu četnici se orijentišu na propagandu u selima koja se nalaze u okolini Grahova, u kome se nalazio i italijanski garnizon, dok su to u ostalim selima činili uglavnom tajno. Oni su 1. februara zakazali konferenciju u s. Maleševcima, u psnovnoj školi. Konferenciju je organizovao Brana Bogunović i doveo još 4 viša oficira (Milan Cvetičanin, Šušar, Đokica i još jedan), koje su Italijani pustili

iz logora. Na ovu konferenciju pozvati su i naši predstavnici. Markica Cućuz je odmah prihvatio poziv pa je odlučeno da sa njim pođe i Nikica Gašić. Na konferenciji su bivši oficiri otvoreno govorili protiv NOP. Tom prilikom je govorio i Nikica Gašić i naglasio potrebu borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, napao izdaju bivših oficira, zatim Bogunovića, koji je u svom govoru klevetao Ljuba Babića. Konferencija u Malaševcima nije dala četnicima željene rezultate pa je posle toga Bogunović formirao tzv. leteću četničku četvu od 65 ljudi u Bos. Grahovu, s ciljem da ide od sela do sela i vrši uticaj na narod – raskrinkava NOP i mobiliše ljudstvo u četnike. Tako je Bogunović sa Kostom Trkuljom, Obradom Kesićem i Milom Arežinom istog meseca sa ovom četom krenuo iz Grahova u s. Sajković u kome se nalazio štab bataljona »Starac Vujadin« s tim da dalje prođu kroz sela u kojima nisu imali svojih pristalica i uticaja, kako bi bar nešto pridobili naroda za sebe. Tom prilikom su zakazali zborove u Sajkoviću, Kazancima, Gubinu, Crnom Lugu i Peuljima na koje u Kazancima, Gubinu i Sajkoviću niko nije došao, te zborovi nisu ni održani, dok su u Crnom Lugu i Peuljima uspeli okupiti svoje simpatizere i to u Crnom Lugu na čelu sa Nikolom Babićem, a u Peuljima Markicom Cućuzom. Pošto su naši borci bili obavešteni o četničkim namerama, predlagali su da se četnici razoružaju. Međutim, to se nije učinilo zbog toga da četnici ne bace krivicu na nas za izazivanje bratoubilačke borbe.

Nemajući uspeha na zborovima, četnici su klevetah NOB i otvoreno pretili narodu batinanjem, i proterivanjem u logore. Morali su da se »praznih ruku« vrate u Grahovo.

Usled sve aktivnije četničke propagande i rovarjenja po selima, naše rukovodstvo je donelo odluku da sazove čitav narod na zbor u osnovnu školu u Gornjim Peuljima i da se definitivno raščisti ko je uz NOP, a ko protiv njega. Na zbor je došlo skoro svo stanovništvo s. Peulja. Tu su ispred NOP Dalmacije govorili Vicko Krstulović i Nikola Vrančić, a Vaso Ivetić i Cvijo Orašić u ime našeg odreda. Grupa četnika sa Markicom Cućuzom htela je po svaku cenu nametnuti svoj uticaj i razbiti zbor. Mi smo takođe bili energični. Dolazilo je do međusobnih svađa, pa i tuče. Četnici su pretili silom oružja. Ne dobivši podršku naroda, četnici su ostali u manjini i bili su primorani da odu sa zbora. Krajem februara i početkom marta mi smo u s. Uništima održali zajednički sastanak – konferenciju na kojoj je govoreno o zajedničkoj saradnji Srba, Hrvata i muslimana. Tom prilikom formiran je i partizanski vod od

seljaka iz sela Uništa. Dalje borbe koje smo vodili sa četnicima i Italijanima pokazale su da smo moralno jači, bez obzira na sve teškoće sa kojima smo se sukobljavali, da su naše čete brojno rasle i da je narod bez rezerve nas podržavao i bio uz nas. To je bila naša najbolja zaloga i garancija naše pobjede. Borci bataljona »Starac Vujadin« nikada i ni u kojoj jedinici u kojoj su kasnije bili nisu zaboravili na iborbe i drugove iz prvih, dana ustanka i časno su čuvali ugled svog bataljona i ponos svojih drugova. Narod našeg kraja imao se čime ponositi i svetla lica je dočekao proleTERSKE jedinice i Vrhovni štab jula 1942. godine.

Aleksa ĐUKIC
Nikola GAŠIĆ
Aleksa NENADIĆ

VRANJSKI PARTIZANSKI ODRED

BUGARIZACIJA

V e ć trećeg dana posle napada fašističke Nemačke na Jugoslaviju, prodirući iz pravca Stracina i Kumanova, nemačke trupe su ušle u Vranje. Veći broj omladinaca iz Vranja, koje nije obuhvatila mobilizacija, krenuo je ka frontovima da bi učestvovao u odbrani zemlje, ah, videći rasulo koje je tamo vladalo, vratio se. U samom Vranju vojne vlasti su oružje i drugu opremu predale opštinskoj vlasti, a ova je posle ustupila okupatoru. Na osnovu sporazuma Nemačke i Bugarske o rasparčavanju Jugoslavije, u Vranje je 14. aprila ušla bugarska vojska, čime je i čitav vranjski okrug (sve do Grdeflice) postao sastavni deo bugarske državne teritorije. Narod vranjskog kraja je slom stare Jugoslavije i bugarsku okupaciju dočekaao sa neskrivenom zebnjom. On se još dobro sećao zločina Nemaca i Bugara iz I svet-skog rata, kada su počinili strahovite pokolje nad srpskim narodom. Spomen-konstrukcija u Surdulici opominjala je mlade naraštaje da će nam Bugari i ovom okupacijom naneti velike žrtve.

Po dolasku okupatorske vojske, predstavnici stare državne vlasti i političari svih građanskih partija ili su pobjegli iz Vranja i okoline, ili se odmah stavili u službu okupatoru. Jedina politička snaga koja je preduzela odgovornost za sudbinu naroda – bih su komunisti. Bugari su u vranjskom kraju počeli da uspostavljaju svoju vlast. Po srezovima (okolinama) su postavljali svoje načelnike i službenike, a po opštinama kmetove. U većini naselja rasporedili su svoje policijske snage i agenture, a u Vranju, Bujanovcu i Vladičinom Hanu stacionirali tri puka vojske. Izvestan broj policijskih agenata i službenika starog državnog aparata, poznat po svom nenarodnom držanju, stavio

se u službu novih, gospodara. Čim je uspostavio vlast, bugarske okupator je čitavo posednuto područje proglasio bugarskom teritorijom, govoreći da je ona to od davnina i da su njeni, stanovnici »moravski Bugari«.

Sa prvim nasiljem Bugara počeo je i otpor naroda, na čelu sa komunistima. Da bi bugarski okupator dokazao da je vranjski okrug deo bugarske države, tražio je od ljudi da se izjasne da su Bugari, čemu se ogromna većina naroda kategorički usprotivila. Uprkos volji naroda, bugarska administracija je nametnula ljudima bugarska prezimena, pokušavajući da odmah uvede bugarski školski sistem i nastavu na bugarskom. Naročito im je bilo stalo da gimnazije budu pune, u čemu i pored svih odmazdi i pretnji nisu uspeh. Srednjoškolska omladina, predvođena Savezom komunističke omladine Jugoslavije, odbila je da se upiše u bugarsku gimnaziju, čime je prinudila okupatora da zatvori ovu školu. Lepa zgrada gimnazije pretvorena je u policijsku kasarnu.

PRIPREME ZA USTANAK

U želji da što pre zbrišu svaki trag srpstva, Bugari su' plenili i palili srpske knjige, rušili spomenike i nacionalna obeležja, izdali naredbu da se ne sme nositi šajkača, na svakom mestu zabranjivah srpsku reč, ispremni da po svaku cenu sprovedu totalnu denacionalizaciju srpskog naroda. Naišavši na opšte protivljenje naroda, okupator je počeo sa batinanjem, proterivanjem i iseljavanjem i pljačkom stavljaajući do znanja, da neće prezati ni od masovnog ubijanja. Organizacija KPJ je, dajući otpor ovakvoj »politici« Bugara, u isto vreme vršila, pripreme za oružani otpor i narodni ustanak. Zahvaljujući svojoj aktivnosti do rata, partijsku organizaciju Vranja i okoline, na čelu sa Simom Pogačarevićem, stolarskim radnikom, nisu iznenadili aprilski događaji. U momentu okupacije, u Vranju je postojao Mesni komitet KPJ od 5 članova, čiji je sekretar bio Sima Pogačarević. Partijska organizacija "Vranja brojala je oko 30 članova, raspoređenih u 6 partijskih ćelija, koje su obuhvatale, uglavnom: obučarske, opančarske, kožarske, krojačke, kovačke i radnike iz Duvanske stanice. Oko 15 članova KPJ, i još toliko kandidata, bilo je u Surduhcu, Bujanovcu, Vranjskoj Banji, "Vladičinom Hanu, Balinovcu, Predejanu i Preševu. U većini ovih mesta postojale su i snažne organizacije SKOJ-a. Ubrzo posle okupacije Partija je počela naglo da se omasovljava, pre svega iz redova SKOJ-a i ostale omladine. Ali politički uticaj KPJ na mase bio je mnogo veći nego što je izgledalo prema broju članova. Partijska organi-

zacija je nepokolebljivo i jedinstveno uzela kurs okupljanja naroda za otpor okupatoru.

U prvim danima okupacije Mesni komitet Vranja je na jednom od svojih sastanaka, pored ostalog, zaključio da treba partijsku i omladinsku organizaciju pripremiti i prilagoditi novim uslovima, kako bi što uspešnije organizovali i rukovodili borbom za oslobođenje. Preduzeta je akcija prikupljanja i skladiaranja oružja i drugog materijala potrebnog za oružanu borbu. Ubrzo su na terenu, pored postojećih, stvarane i male partijske i skojevske organizacije, omladinski i politički aktivisti, za vojne zadatke. Pored Vranja, Bujanovca, Preševa, Surdulice, Vladičinog Hana, Vranjske Banje, Predejana, ovom akcijom su obuhvaćena i sela: Bratoselca, Biljača, Zbevac, Klenike, Buštranje, Crni Lug, Ristovac, Rataje, Vrtogoš, Zapsko, Tibužde, Bukovac, Dubnica, Soderce, Bunuševce, Balhiovac, Mečkovac, Moštanica, Korbevac, Priboj, Slivnica, Golemo Selo, Kunovo, Sobina, Alakinke, Jelašnica, Suvojnica. Krajem juna, na sastanku Mesnog komiteta, pored ostalog, odlučeno je: da se formiraju oružane desetine, energičnije prikuplja oružje i sanitetski materijal, da se počne obuka u rukovanju oružjem i preduzmu druge mere u tom pravcu. Ubrzo je formirano više oružanih ilegalnih desetina. Desetari su bili obično ljudi koji su služili vojsci. Najvažniji zadatak desetine bio je da obučava svoje članove u rukovanju oružjem, prikuplja oružje, životne namirnice, sanitetski materijal i dr. U desetinama je bio organizovan i politički rad. U toku jula u Vranju je formirano 6–7 ovih desetina, sa oko 70 boraca. Zatim je formirano više desetina po selima. Najbrojnije desetine bile su u Ristovcu, Buštranju, Tibuždu, Balinovcu i Vrtogošu, koje su obuhvatale i ljude okolnih sela. Potom je u Vranju organizovan sanitetski kurs – za obuku žena.

Na sastanku Mesnog komiteta, drugom polovinom jula, doneta je odluka da se počne sa oružanom borbom. S obzirom na važnost komunikacije Beograd – Niš – Skoplje predviđena je prva akcija – sečenje telefonskih žica od Vladičinog Hana do Preševa, i to, kod Hana, Priboja, Vranja i Bujanovca. Međutim, više zbog neiskustva boraca, akcija je uspešno izvedena samo kod Vranja, gde su telefonske veze bile sasečene u dužini od nekoliko kilometara.

FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA

U sastavu bugarskih pukova, s kojima je okupator poseo teritoriju vranjskog okruga, bilo je uglavnom rezervista, među kojima i antifašistički raspoloženi, pa je partijska organizacija

počela s njima da se povezuje; bugarskim vojnicima je deljen Proglas CK KPJ (u kome se narodi Jugoslavije pozivaju na ustanak protiv fašističkog okupatora), štampani leci i drugi propagandni materijal. Takvim akcijama uveliko je pokoleban moral bugarskih, vojnika, pa je bugarska komanda morala izmeniti sastav pukova ljudstvom zadojenim fašizmom i do kraja šovinistički nastrojenim. Napadom Nemaca na Sovjetski Savez i bugarski okupator je odlučnije krenuo ne samo protiv komunističke već i čitavog naroda okruga Vranje. Sredinom jula Mesni komitet je uputio proglas narodu Vranja i okoline, pozivajući ga da se digne na ustanak protiv okupatora. U vreme intenzivnih priprema za ustanak, grupa od 11 antifašista (među kojima i članovi KPJ) iz Vranja, bojeći se bugarskih represalija, bez dogovora sa partijskim rukovodstvom odlazi u šumu iznad Vranja, i proglašava se za partizansku grupu. Međutim, ona nije bila dobro naoružana niti je imala svoje vojno i političko rukovodstvo. Zadržavajući se na domaku grada, grupa nije nimalo vodila računa o svom kretanju, izlažući opasnosti i ljude sa kojima je dolazila u dodir. Jednog dana grupu je obišao sekretar MK KPJ Boško Krstić, koji je na ovu dužnost došao po odlasku Sime Pogačarevića za sekretara OK Leskovac, i ukazujući grupi da treba da počne borbu protiv okupatora. Odlučeno je da se grupa naoruža i uđe u sastav Leskovačkog partizanskog odreda, koji se nalazio na planini Kukavici, što je ubrzo i učinjeno.

Desetog avgusta Mesni komitet Vranja je doneo odluku da se formira Vranjski partizanski odred, ali je već sutradan uhapšen sekretar i još dva člana Komiteta. Odluka o formiranju odreda morala je biti odložena tek za kraj avgusta, a reahzovao je član MK Vranje Vlada Đorđević. Komanda odreda bila je u sastavu: komandant Stojan Trojanović (član KPJ, koji je ranije radio kao službenik u Duvanskoj stanici i bio. aktivan u sindikalnom pokretu); politički komesar Stojadin Pešić (radnik, član KPJ). U prvom sastavu odreda bilo je oko 20 boraca, ali je Vlada Đorđević po direktivi Okružnog komiteta izdvojio 12 naoružanih boraca i odveo ih u Kukavički partizanski odred, stavljajući u zadatak komandi odreda da prihvata novo ljudstvo i omasovi odred. Od boraca koji su došli u Kukavički odred formirana je desetina »Vule Antić« — po imenu poznatog komunističkog borca iz Vranja — i učestvovala u svim borbama Kukavičkog partizanskog odreda 1941. i 1942. godine.

Partijska i skojevska organizacija Vranja poslale su u odred nove borce, pa je Vranjski odred već u prvoj polovini septembra brojao 60 boraca, logorujući u šumi oko 7 kilometara od Vranja. Nedostatak oružja bio je glavna smetnja da

se u odred ne uputi mnogo veći broj ljudi. Odred je raspolagao samo sa 39 pušaka i nešto revolvera i bombi.

Šesnaestog septembra, u prisustvu Radovana Kovačevića Maksima, delegata OK Leskovac, odred je podeljen u tri desetine, a na čelu svake desetine bili su komandir i politički delegat. Izrađen je i plan za akciju. Teritorija na kojoj je dejstvovao Vranjski partizanski odred bila je od izvanrednog značaja: kroz nju prolazi železnička pruga Beograd – Niš – Skoplje – Solun i drumska magistrala, kojima su svakodnevno prolazili nemački transporti za Grčku i iz Grčke za Nemačku i istočni front. To je bila i jedina železnička veza Bugarske sa okupiranom teritorijom Jugoslavije. Trebalo* je onesposobljavati te komunikacije i drugim akcijama dizati narod na ustanak.

Dejstvujući u neposrednoj blizini Makedonije i Kosova, gde su bile italijanske fašističke trupe, Vranjski odred je bio veza za širenje ustauka iz Srbije i u ove krajeve. Stav Okružnog komiteta bio je da u odred treba dovesti i Šiptare, koji bi se posle sticanja borbenog iskustva vratili na teren Preševa i planine Karadaga i organizovali narodnooslobodilački pokret među Šiptarima tog kraja. Međutim, odziv Šiptara za dolazak u odred bio je slab. Veza sa NOP-om Makedonije išla je preko Kumanova (gde je 11. oktobra 1941. godine takođe formiran partizanski odred s kojim je trebalo koordinirati akcije i borbe).

20. septembra Vranjski odred je krenuo da onesposobi rudnik antimona kod Bujanovca, koji je radio isključivo za nemačku industriju. Cilj napada; pored onesposobljavanja rudnika, bio je i da se odred snabde velikim količinama eksploziva, neophodnog za rušenje železničke pruge i mostova. Napad je izvršen noću 20/21. septembra, gde su i pored izrazitog neiskustva boraca postignuti rezultati: zaplenjene su veće količine eksploziva, radio-aparat, pisace mašine, nekoliko pušaka i drugi materijal, ali rudnik nije srušen. Posle kratke borbe sa Bugarima, odred je imao prve žrtve: 1 poginuo (Živko Dagić, član KPJ, iz sela Radnog Luga), 1 teško ranjen i 2 zarobljena. Na strani Bugara poginuo je jedan vojnik. Povodom ovog napada (koji je imao snažnog odjeka u narodu) i suđenja zarobljenim partizanima, bugarsko Ministarstvo unutrašnjih poslova uputilo je okružnicu svim područnim organima u državi, kojim preporučuje »praktične mere« protiv partizana i uticaj jugoslovenskog partizanskog rata na stanje u Bugarskoj i eventualni pokret otpora u Bugarskoj.

Snabdevši se eksplozivom, Vranjski odred je mogao krenuti u akcije na železničku prugu i druge objekte, ah bugarska vojska, stacionirana u Vranju i Bujanovcu, odmah je krenula

u napad na odred. Pred nadmoćnim i dobro naoružanim bugarskim četama odred je morao da se povlači i po odluci rukovodstva odreda prešao je na planinu Kukavicu, gde je ušao u sastav Leskovačkog (Kukavičkog) partizanskog odreda. Sekretar Okružnog komiteta Sima Pogačarević i rukovodstvo odreda, sa desetak partizana vratili su se ponovo na vranjski teren, sa zadatkom da povežu organizacije na terenu, pokrenu mesne partizanske desetine u akciju i ojačaju oružani pokret.

Grupa, na čelu sa Simom, vrlo brzo je uspostavila veze na terenu i krenula u akcije. Tako su sredinom novembra 1941. godine partizanske desetine sela Tibužda i Buštranja napale bugarske opštine u Rataju i Tibuždu, zbog čega su Bugari, otkrivši učesnike akcija, streljali 16 ljudi. Na terenu su uhapšeni još neki aktivisti tako da su Bugari brzim i krvavim represalijama sužavali teren dejstva vranjskih partizana. U takvoj situaciji Sima Pogačarević se sa grupom partizana i aktivista našao u teškom položaju. Propali su svi pokušaji da se prebaci na Kukavicu, jer su Bugari gusto poseli demarkacionu liniju. Jednog decembarskog dana Simina grupa je bila opkoljena od Bugara iznad Vranja i u neravnopravnoj borbi pretrpela teške gubitke. Tu je junačkom smrću poginuo i Sima Pogačarević, sekretar Okružnog komiteta KPJ, sa još dva partizana, posle čega narodnooslobodilački pokret u vranjskom okrugu stagnira, da bi se u drugoj polovini 1942. godine ponovo rasplamsao.

JOSIF TRAJKOVIĆ

DRAGAČEVCI 1941. GODINE

Ej moj sinko – ili – e moja junačino, tako li mi se brani zemlja... e da smo je mi branili kod Kumanova, na Ceru, Kolubari i Solunu kao vi, ne bi nikad ni stvorili državu, ali, eto, mi je stvorismo, a -sad nema ko da je brani – slušam prekore dedova i očeva, upućene vojnicima koji se vraćaju »s fronta« 6. aprila, ni sami ne znajući gde i zašto.

Negde oko 10. aprila sačekujem u Ovčar-Banji kolonu "dobrovoljaca, mahom omladinaca, koji po direktivi KPJ kreću iz Čačka u Užice da bi se prijavili vojnoj komandi. Cini mi se da Morava sa klisurom tužno ječi. Natpis uklesan u steni klisure: »Većito će žuboriti Moravica i pevati slavu srpskog oružja ...« opominje me na obavezu. Kolona dobrovoljaca izbila je čelom pred most u Ovčar-Banji. Klisurom je odjeknula pesma »Budi se Istok i Zapad, budi se Sever i Jug« ... Na žalost, kolona nije ni stigla u Užice, jer je marš prekinula vest da je »već sve svršeno«.

USTANI, USTANAK JE -

Intenzivne vojne, političke i organizacione pripreme KPJ za ustanak sve snažnije dopiru u svaki kutak zemlje. Tu, u podnožju Ovčara, negde krajem aprila 1941. Ratko Mitrović održava sastanak sa grupom članova i simpatizera KPJ, među kojima sam bio i ja. Na njegovo prvo i glavno pitanje: »Jeste li, drugovi, prikupili što od oružja«, odgovor je bio negativan.

– E, moji drugovi, niste smeh to dozvoliti. Naša Partija se priprema i mobilise svoje snage. Svakog časa ona može uputiti narodu poziv na ustanak. Ah, ipak, nikad nije kasno. Zato, na posao i shvatite da nam svaka puška i metak znače drago-

ceno blago — prekorevao nas je Ratko na njemu svojstven humanistički način.

Oružje preostalo od jugoslovenske vojske okupator je preko opštinskih vlasti velikim delom prikupio u svoje magazine, ali smo mi, ipak, znali da ga ima još u narodu. Na osnovu: Ratkovog saveta latili smo se posla i rezultat nije izostao.

25. ili 26. juna otišao sam u Čačak i od Ratka primio svezanj letaka CK KPJ, povodom napada fašističke Nemačke na SSSR. Ratkovo hće bilo je na prvi pogled zbrinuto, ali najednom zablista, kad sa oduševljenjem reče: »Uzmi, druže, ove letke, brzo ih širi, videćeš, slađi su od šećera«.

Odluku o opštenarodnom ustanku preneo je u podnožje Ovčara član Okružnog komiteta KP za okrug čačanski Bata Janković. Kao i sada da gledam tog odlučnog, beskompromisnog i neustrašivog komunistu, koji u sumrak julskog dana, saopštava Ljubinku Radojičiću i meni:

— Drugovi, naša Partija je pozvala narode Jugoslavije na oružani ustanak protiv okupatora i njegovih slugu. Sada je najvažnije biti hrabar i disciplinovan. Kao članovi Partije smatrajte se od ovog momenta mobihsanim. Detaljnije, razgovaraćemo sutra uveče. Čekaću vas na groblju u selu Rtari, u devet uveče. Znak za raspoznavanje biće nam zviždukanje pesme: »Če ti umrem majko, rano u nedelju« ...

Rekavši nam to, Bata je sa još jednim drugom otišao preko Dučalovačkih njiva i hvada. Kroz ličnost Bate Jankovića osetili smo rukovodeće drugove naše Partije, koji su zakoračili u jedno delo čije obavljanje ne priznaje nikakve granice. Noć se sve jače spuštala na Ovčar i izuzetno rodno polje u njegovom podnožju. Da, rodilo polje ... jer se kod nas u Dragačevu kaže: »Ako pod Ovčarom rodi, mora roditi i u čitavoj državi«. A sa bogatom letinom kao da se rađala i naša smelost da započnemo borbu sa okrutnim okupatorom. Ovo što nam je u podnožju Ovčara saopštio Bata Janković, činilo je na stotine-partijskih aktivista širom zemlje. Činio je to i član sreskog-Poverenstva KPJ za Dragačevo Radenko Bročić, baš u vreme kad i Bata Janković, samo na drugom kraju sreza. (Kada je Bročić probudio Ljubivoja Pajovića, samo mu je rekao: »Ustani, ustanak je«.)

12. jula uveče Bata nas je dočekao na ugovorenom mestu, gde smo se priključili ostalim drugovima i već 13. jula ujutro bilo nas je u rejonu Zdravljaka (na pl. Jelici) oko 120 boraca, iz sreza dragačevskog. Bata je održao govor o međunarodnoj vojno-pohtičkoj situaciji, unutrašnjoj situaciji, odluci KPJ da oružanom ustanku i zadacima partizanskih odreda, saopštavajući, na kraju, patetičnim glasom, da se odlukom vojnorevolucionarnog komiteta, u Dragačevu formiraju 2 partizanske

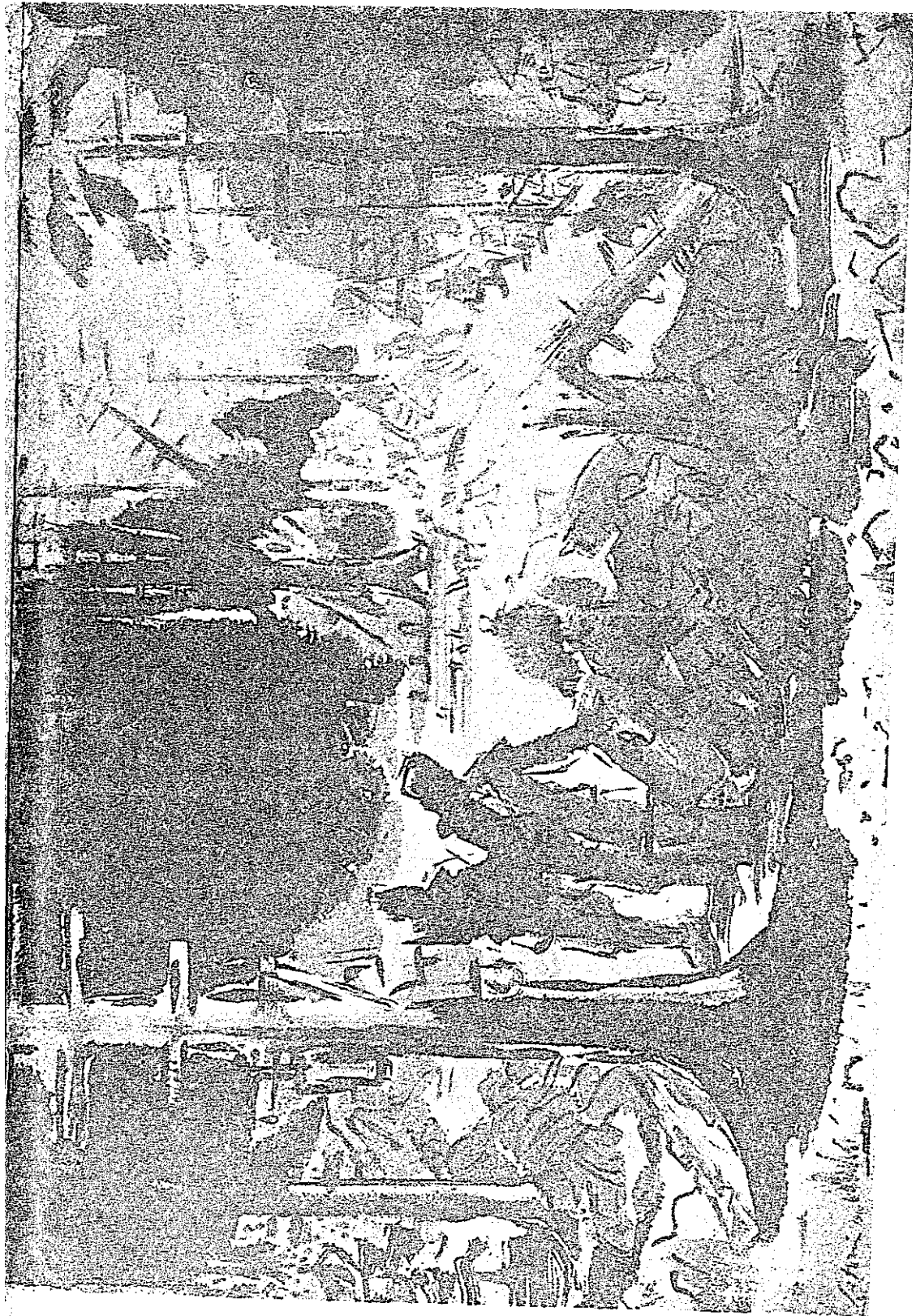
čete. Za komandira jedne čete imenovan je Rade Prelić iz Guče, a druge »Skepo« Jevtić iz Gornjeg Milanovea. Svaka je četa od naoružanja imala oko 30 pušaka i nešto municije.

Čete kao sastavni deo Cačanskog odreda nisu odmah krenule, u akcije, već su se zakonspirisale u planini i gladovale, što je izazvalo krizu u moralu boraca. Stab odreda pod impresijom iznenadnog napada Nemaca na deo odreda kod Stjenika i činjenice da su naše čete pasivne, donosi odluku o rasformiranju dragačevskih četa, podelivši ih na desetine. Tako podeljeni krenuli smo »na svoje terene«, sa zadatkom da razvijemo političku aktivnost, spremni da se na poziv štaba odreda odmah okupimo i počnemo sa oružanim akcijama.

• PRVE ORUŽANE AKCIJE

Negativne posledice rasformiranja četa odmah su se osetile, zato se na poziv sreskog poverenstva KPJ nas jedanaestorica, iz Donjeg Dragačeva, okupljamo u s. Zeoke i formiramo Donjodragačevsku oružanu grupu. Istovremeno to čine i drugovi iz gornjeg dela Dragačeva u s. Virovo — tako Dragačevo nikad ne ostaje bez partizana. Za nekoliko dana naša grupa je, uglavnom, prikupljala oružje, a kad se pojačala nekolicinom novih drugova, krenuli smo u akciju. Pre toga grupa je imala i suvišnih neprijatnosti, od kojih se jedne posebno sećam. U avgustovskim danima, skoro svakodnevno je između naše partizanske grupe u s. Zeoke i sreskog Poverenstva KPJ saobraćao kurir. Jednog jutra, tmurnog i kišovito, probudio nas je uzvik: »Nemci«. Prva pomisao bila je da smo opkoljeni, pa smo bežali ko je gde stigao: Posle polučasovne neizvesnosti ispostavilo se da je to bila alarmna vest i mi smo se iz raznih pravaca i »bez ikakvih gubitaka« okupljali na proplanku. Svi ma je bilo neprijatno, ali je svakome bila uteha što je to bila kolektivna a ne pojedinačna panika. A šta je bilo sa Nemcima? U stvari, to je bio naš kurir sa partijskim povereništvom

Prva oružana, akcija koju smo izveli u zajednici sa Virovskom grupom i Trnavskom partizanskom četom bio je napad na varošicu Guča. Napali smo usred bela dana, upadajući sa svih strana, sa povcima »Ura« i »Zivela narodnooslobodilačka borba«. Spaljena je opštinska arhiva, održan narodni zbor, ali nismo uspeali da likvidiramo utvrđenu žandarmerijsku stanicu. Jedinice su otišle u svoje rejone. Posle nekoliko dana, oko 25. avgusta, spojile su se dve dragačevske partizanske grupe (koje smo tada nazivah četama) u jedinstvenu Dragačevsku partizansku četu, sa komandom čete u sastavu: komandir — Bogdan Kapelan (student prava iz Beograda, rodom iz Bos.

Marjan Detoni: ODMOR U SUMI (lavirani tuš)

Krajine) i politički komesar – Milojko Čirjaković, poznati komunista iz Dragačeva; zamenik komandira – Milomir Milosavljević, mladić iz sela Dučalovića, zamenik političkog komesara – Voja Kuburović, radnik, rodom iz Sandžaka. Ubrzo posle formiranja čete održali smo svečanost, kojoj[^] je prisustvovao i delegat Glavnog štaba Srbije Rodoljub Čolaković. Postrojena četa je oko 1. septembra, položila zakletvu na vernost narodu i KPJ, pred drugom Čolakovićem, koji je govorio o međunarodnoj situaciji i rezultatima oslobodilačke borbe partizanskih. odreda Jugoslavije.

Odmah posle zakletve četa je oslobodila Guču. Žandarmi su pobegh ne sačekavši naš napad, pa smo uhapsili samo sudiju sreskog suda i jednog službenika policije, kao petokolonaša. O ovome je Čolaković pisao u svojoj I knjizi »Zapisi iz oslobodilačkog rata«. Posle drugog napada na Guču, četa krstari Dragačevom, izvodeći oružane akcije da bi likvidirala žandarmerijske stanice, spalila opštinske arhive, likvidirala pojedine petokolonaše, a 16. septembra 1941. god. deo snaga kod Karaule, na planini Jehci, sukobio se sa Nemcima. Naime, vod čete od 16 boraca čekao je u zasedi, štiteći slobodnu teritoriju Dragačeva od iznenadnog upada Nemaca od Čačka. Toga dana, oko 250 Nemaca, natovarenih u 13 kamiona, kreće iz Čačka. Ispred Karaule su počeli da izlaze iz kamiona. Partizanska zaseda čeka na ivici šume, dok su dvojica bombaša (omladinac Mišović i pekarski radnik Đunisijević) istureni blizu česme na Karauli. Bombaš Mišović, ne gubeći prisebnost, odmah je bombama zasuo grupu Nemaca, a zatim je usledila plotunska vatra iz zasede. Posle 7 časova neravnotežne borbe Nemci su se morali da povuku u Čačak, noseći oko 22 mrtva.

Posle uspeha na Karauli nastaje nagli prihv novih boraca i četa prerasta u Dragačevski partizanski bataljon, koji 1. oktobra broji oko 400 ljudi, a oslobođenjem Čačka dobija svoj zvanični naziv u sastavu Čačanskog partizanskog odreda. Stab Dragačevskog bataljona u sastavu: Bogdan Kapelan – komandant, Milojko Čirjaković politički komesar i Voja Kuburović – zamenik političkog komesara, posle sređivanja i kraćeg odmora u Čačku, pokreće bataljon da učestvuje u napadu na Kraljevo.

U OPSADI KRALJEVA

Kraljevo su branili Nemci u jačini jedne divizije (734. i 735. puk, 714. i 794. puk 117. divizije), uz snažnu podršku artiljerije. Opsadu i napad izvodio je čačanski partizanski odred »Dr Dragiša Mišović«, kraljevački partizanski odred »Jovo

Kursula« i Jelički četnički odred – ukupno 4500 boraca, uz podršku baterije od 4 oruđa 75 mm i 2 srednja tenka »hokiš«. Formiran je i zajednički partizansko-četnički štab. Vršeno je nekoliko napada, sa težištem između komunikacija Čačak – Kraljevo i Raška Kraljevo.

Prvi napad izveden je noću 10/11. oktobra 1941. godine. Učestvujemo i mi Dragačevci. Sumorna oktobarska noć, neki čudan i grozničav tajac. Traže se dobrovoljci za formiranje bombaških grupa koje bi pre pristizanja streljačkog stroja bataljona likvidirale neprijateljsko uporište kod Ratarske škole – koje je štitilo ulaz u Kraljevo. Života, iz gornjeg Dragačeva, stariji čovek, koji se nikad nije razdvajao od čuturice rakijske, na desnom bedru, dovikuje: »Skojevci, gde ste! Pođite sa starim vukom« ... Javljam se. Rukovodilac sam SKOJ-a u bataljonu i valja pokazati primerom. Bez teškoća formiramo nekoliko bombaških grupa od po 3 druga, koje pođilaze objektu za napad. Ja sam u Životinoj grupi, koji ne zna za strah, a nama naš omladinski ponos ne dozvoljava da zaostanemo za njim, već ga uporno sledimo. Već smo na domaku cilja i iščudavamo se: Švabe čute! Teško je pretpostaviti da nas ne primećuju. Najednom, 200–300 metara ispod bunkera, zasu nas uraganska mitraljeska vatra. Spontano bacismo bombe u tom pravcu, ali zbog brisanog prostora ne možemo dalje. Povlačimo se sa dostignute linije i uključujemo u bataljonski streljački stroj, koga Osvetljavaju rakete. Ne možemo se naćuditi kako smo ostali sva trojica, a da nas ni jedan metak nije taknuo, u toj poplavi neprijateljskih kuršuma. Osećam da sam se psihički rasteretio u ovom borbenom krštenju.

Naš bataljon je u ovoj akciji jedini uspeo da se probije na periferiju grada, ali se ipak morao povući na polazne položaje. Napad je ponovljen sledeće noći. Bili smo pojačani sa tri čete Ljubičkog bataljona. Prvi vod druge čete Dragačevskog bataljona, pod komandom Duška Đurđevića, probio se u centar grada, nanevši neprijatelju osetne gubitke. Među poginulim Nemcima bio je i jedan major, za koga se tvrdilo da je komandant mesta u Kraljevu. Ubio ga je desetar Dušan Ječmenica, skinuo mu »parabelum« sa pojasa, koji je kasnije ponosno svima pokazivao.¹ Ali je i naš vod skoro prepolovljen od tenkovske vatre Nemaca, pregazio nabujali Ibar i povukao se u sastav bataljona.²

¹ Ječmenica je poginuo decembra 1943. godine na Koševini kod Prijepolja, kao zamenik komandanta bataljona 2. proleterske brigade. Proglašen za narodnog heroja.

² Kasnije smo saznali da nije uspeo ni treći ni četvrti napad koji je izveden 31. oktobra.

Posle našeg prvog i drugog neuspelog napada, Nemci su otpočeli sa svojim ispadima iz grada, u zahvatu komunikacije Kraljevo – Čačak. Prodrli su (delovi 117. nemačke divizije, kako sada vidimo iz podataka VII JNA) u s. Cibukovac. Došli su na 100 – 200 m ispred streljačkog stroja Dragačevskog bataljona. Proviruju kao »zelenbaći«, iza bunkera čije je lišće već požutelo. »Šarci« su najedanput sručili uragansku vatru. Čekamo ih prisebno. Sa-nama, u streljačkom stroju, je i Ratko Mitrović, omiljeni politički komesar našeg odreda, pravi narodni tribun. Odgovorismo snažnom vatrom. Komešanje i jauk u švapskim redovima. »Udrite drugovi svinje fašističke«, viče Ratko, uzima pušku od jednog borca i prileže uz bukvu, nišani, »natenane«, opali na jednog Nemca, koji se zateturio Ratko je, očevitno, hteo i u toj situaciji ličnim primerom da pokaže punu prisebnost u borbi i potrebu preciznog gađanja. Neprijatelj se, uz gubitke, posle našeg protivnapada vratio u Kraljevo. Iz Kraljeva slušamo gde nešto jezivo odjekuje. Pobesneo okupator je, zbog neuspeha u ispadima iz grada i pomoći koju su građani Kraljeva ukazivali partizanskim jedinicama pri napadu na grad, šteljao radi odmazde oko 4000 ljudi.

Na svojevrsan način svakodnevno čujemo i osećamo da Kraljevo ječi. Ali ispad koji su Nemci izvršili u selu Cibukovac teško se zaboravlja. Upah su u seoske kuće i u njima instalirali »šarce«. Mene i još jednog druga komandant bataljona Bogdan Kapelan uputio je da uspostavimo vezu sa Ljubičkim partizanskim bataljonom. Između tog i našeg bataljona je tzv. dragačevska četnička četa smrti. Već razvijena u streljački stroj, kreće ka neprijatelju, koji dejstvuje iz kuća i šijivika u s. Cibukovcu. Četnici su pijani i bahato dovikuju: »Hej, gde ste vi partizani« ... Među njima vidim i neke poznanike, opštinske čate, kmetove, gradske pohcajce, dilkoše, seoske kafedžije i trgovce iz Dragačeva... Osećajući se u toj situaciji ne samo partizanskim borcima, već u neku ruku i predstavnicima partizana, jurnuli smo na čelo četničkog streljačkog stroja. Nemci pobegoše iz prvih kuća. Juriša se uz snažno »Ura«. Mi uzvikujemo aktuelnu parolu: »Živelo bratstvo partizana i četnika«.

Streljački stroj prilegao iza jedne živice. Najedanput, zemlja se prolomi od strahovite eksplozije... Nemci zapalili neko skladište. Dragačevski partizanski bataljon već juriša na neprijatelja, desno od četničkog stroja u kome sam se momentalno zadesio. Osećamo kako u vatri zajedničke opasnosti i, valjda pod utiscima našeg držanja, mnogi iz streljačkog stroja četničke »čete smrti« menjaju odnos prema nama »partizanskim predstavnicima«. Nemci su u odstupanju zapalili nekoliko kuća i opet se povratili u Kraljevo.

24. oktobra, na osnovu zahteva druga Tita štabu čačanskog partizanskog odreda, Dragačevski bataljon kreće pravcem Kraljevo – Čačak – Guča – Požega – Užice. Četničke bande sve više su rovarile na teritoriji Užičke republike, sabotirale na frontu kod Kraljeva, napuštajući postepeno taj front da bi se podmuklo prikupljali ka Uzicu, sa namerom da ga napadnu kao centar naše slobodne teritorije. Na napad izdajnika odgovorili smo napadom, pri čemu Dragačevski partizanski bataljon ni časa nije zaostajao iz borbe. Četnički stroj sastavljen od žandarma, podoficira i oficira stare jugoslovenske vojske, finansa, kulačkih sinova, opštinskih četa i kojekakvih beskućnika, skupljenih »s konca i konopca«, kako su partizani tada govorili, jurišao je besomučno prvih novembarskih dana protiv jedinica Užičkog partizanskog odreda i Dragačevskog bataljona na Karanu i Trešnjici. Borba se odvijala prsa u prsa – »oko u oko«. Na Trešnjici je u naš dragačevski streljački stroj »doleteo« i Radivoje Jovanović Bradonja, zamenik komandanta Užičkog odreda. Na čelu s njima kao-lavina smo se sručili na četnike i razbili ih. Tu na Trešnjici prvi put sam sreo Miodraga Milovanovića Luneta, hrabrog komandira jedne od četa Užičkog odreda. Ostavljao je snažan utisak omiljenog i beskompromisnog partizanskog komandira.

Pobedonosni pohod partizana protiv izdajnika produžio se ka Užičkoj Požegi, gde su četnici orgijajući izvršili jedan od onih svirepih zločina koji su već signalizirali koljačku, izdajničku ulogu četnika Draže Mihailovića – ubili Milana Blagojevića, komandanta Prvog šumadijskog partizanskog odreda. Dragačevski bataljon učestvuje u napadu na Požegu sa južne strane. Prelazimo potok Skrapež. Neki drugovi padaju u vodu. 3. novembar nudi nam sumaglicu i juriš preko Skrapeža na četničke izrode koji su se »ušančili« u rovovima i iza kupa kukuruza, otvarajući na nas mitraljesku vatru. Komandant našeg bataljona Bogdan Kapelan koga su svi cenili, podvikuje: »Napred Dragačevci, napred soko ...« Tu je reč prekinuo, jer ga baš u tom momentu neprijateljski kuršum pogodi u plemenito srce. Bol od tog kuršuma zario se duboko u srce svakog borca našeg bataljona. Poleteli smo na četnike da osvetimo svoga komandanta. Banda je za-tren oka bila razbijena. Posle toga danonoćno smo gonili četnike, koji su bežali ka Ravnoj gori. Žešći otpor pružih su u rejonu sela Pranjane. U jednom momentu čak su prinudili naš bataljon na odstupanje, ali se pred nama izvila gorostasna figura Ljubiše Todorovića, političkog komesara bataljona: »Zar komunisti da odstupaju pred izdajnicima? Ko je komunista za mnom!... Ceo bataljon po-

vratio se kao vihor na četničke izrode i razbio ih, u sadejstvu sa ostalim našim jedinicama. Samo još jedan, završni, udar po najokorehjim četničkim zlikovcima - na samoj Ravnoj gori i posao je okončan, ah stiže vest da je postignut sporazum između našeg VS i Draže Mihailovića o obustavljanju bratoubilačke borbe, na molbu ovog poslednjeg. Iznenadili smo se, žalili i istovremeno tvrdili da shvatamo političku opravdanost sporazuma. Samo zato što smo neograničeno verovali našem Vrhovnom komandantu i Partiji, smatrali smo ovu odluku opravdanom.

KROZ NEPRIJATELJSKU OFANZIVU

Iz Pranjana smo se negde između 20. i 25. novembra vratili na teritoriju dragačevskog sreza. Ne predviđajući tako brz i dramatičan razvoj događaja, štab bataljona donosi odluku da pusti bataljon na odsustvo, s tim da se 29. novembra u 8 časova svi jave na zbornu mesto u Guči. Kada je 29. novembra oko 8 časova manja grupa boraca Dragačevskog bataljona pristigla na zbornu mesto u Guči, oklopne i mehanizovane nemačke jedinice zajedno sa četnicima već su bile u Čačku, nastavljajući prodor ka Uzicu. Nemački avioni bombarduju Guču. Pojedinci i grupice boraca bataljona nalazili su se u tom momentu u pokretu ili spremni za pokret do zakazanog zbornog mesta, ali su ih u tome omeli prodor okupatorskih jedinica duž komunikacijskih pravaca i podmukli napadi četnika »u leđa«. Grupa od 50 do 60 boraca, koja je pristigla na zbornu mesto, podeljena je na dve podgrupe: jedna pod komandom političkog komesara bataljona Ljubiše Todorovića, a druga (u kojoj sam i ja bio) pod komandom komandira čete Desimira Čirjakovića. Krenuli smo na venac Jelice da bi zaručavanjem sprečavali prodor neprijateljskih tenkova ka Požegi i Guči. Događaji su se brzo odvijali. Grupa pod komandom Todorovića mučki je napadnuta od mesnih četničkih jedinica i razbijena. Nekoliko drugova je poginulo (među njima i odvažni politički komesar bataljona Ljubiša Todorović) dok ih je nekolicina zarobljeno.

Naša grupa se 1. decembra ujutru našla u selu Zeoke, gde je bila napadnuta od oko 300 četnika. Posle kraćeg okršaja sa četnicima, produžavamo ka selu Virovo, radi hvatanja veze sa Milojkom Čirjakovićem, bivšim pohtičkim komesarom bataljona, koji je rodom iz Virova, da bismo saznali kakva je direktiva za dalji rad i dejstvo, jer se u našem stroju već pronosila priča da se naše snage povlače, ka Sandžaku i Crnoj¹ Gori. Naša grupa se sve više smanjivala i konačno, u Virovii

ostalo nas je nekolicina partizana i partizanki. Tu smo nekoliko dana bezuspešno tražili vezu. Veza nam je došla iz sela Radobuđe, preko Radenka Bročića, gde sain odmah sutradan upućen (6. ili 7. decembra).

U širem rejonu sela Rodobuđe bilo je okupljeno oko 1000 partizana iz Čačanskog, Užičkog, Kraljevačkog, Kragujevačkog i drugih partizanskih odreda. Opšta atmosfera koja je tu vladala budila je kod svakog osećanje da se radi o nečemu dramatičnom i sudbonosnom. Čujemo da se održava savetovanje rukovodilaca odreda, kome prisustvuju i neki drugovi iz »viših foruma«. Različiti glasovi koji dopiru do nas boraca izazivaju strujanje u našim redovima. Jedni tvrde da nećemo nigde dalje iz Srbije iz našeg rodnog kraja. »Tu ćemo nastaviti borbu«. Drugi, opet, da je direktiva da se povlačimo za Sandžak. Neki vele, da je došao jedan stariji drug iz Užica i doneo direktivu druga Tita i Vrhovnog štaba, da se treba povlačiti za Sandžak. Kasnije stiže vest da komandant Čačanskog odreda Mole Radosavljević neće za Sandžak, već da »hoće da se hori na čačanskom terenu«. I, zaista, posle toga, jedna grupa Čačana pod komandom Mola Radosavljevića kreće ka Ččku. Psihička previranja u svakom od nas su teška. Svaki nosi dilemu koja traži brz i odlučan odgovor: produžiti ka Sandžaku, ili se vratiti u svoj rodni kraj. Intimno sam želeo da se vratimo »na naš teren«. Ipak sam rekao »ne« i opredelio se za Sandžak, zato što je rečeno da je zvanična direktiva VŠ da se odstupa za Sandžak, a ja kao mlad član KPJ osećam da mi je dužnost da disciplinovano izvršavam direktivu višeg partijskog i vojnog foruma.

Posle savetovanja rukovodećih drugova, pojavljuje se politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić i govori postrojenim jedinicama da se po naređenju Vrhovnog komandanta povlačimo za Sandžak. »Sada je glavno • sačuvati naše jedinice od udara nadmoćnih okupatorskih i izdajničkih snaga. Dok imamo vojsku bićemo nepobjedivi i uvek ćemo se moći povratiti na teren koga privremeno moramo napustiti« — rekao je, otprilike, Milihko Kušić, saopštavajući nam privremene formacijske sastave jedinica, jer smo do tada predstavljali heterogenu boračku masu. Istupanje Kušića duboko nas je impresioniralo. Osećali smo sigurnost i realnost dalje perspektive borbe. Krenuli smo i oko polovine decembra 1941. god. bili smo u rejonu sela Radojine, a zatim u Novoj Varoši, gde su različitim pravcima pristizale partizanske snage sa teritorije zapadne Srbije.

U Novoj Varoši smo se reorganizovali. Formirana su četiri bataljona: dva Užička, Cačanski i Šumadijski: Obrazovan je srpsko-sandžački operativni štab, pod čijom komandom su bila ova četiri bataljona iz Srbije i sandžačke partizanske jedinice. U sećanju su mi još uvek neki detalji iz tih dana. U Novoj Varoši održavao se sastanak partijske ćelije naše čete. Analiziramo stanje u četi, a posebno držanje pojedinaca u toku povlačenja. Sastanak odiše nekom svečanom atmosferom. Prisutan je i drug iz višeg partijskog foruma: visok, plav, brkat, koji je, doduše, kako smo tada govorili »oštar kao britka partijska sablja, ah pravedan«. Žestoko nas je »izribao« zbog nekih slučajeva nepravilnog odnosa prema narodu u pogledu snabdevanja, koji su se dogodili u toku našeg povlačenja. »Ponašah ste se tako da će vas narod motkama dočekati kada se budete vraćali u Srbiju« – govorio je povišenim glasom. Svima nam je bilo teško, iako nismo verovali u takav »doček u Srbiji«, jer smo osećali da u svetu nije bilo vojske koja bi se mogla lepše odnositi prema narodu u tim studenim decembarskim danima dramatičnog povlačenja, bez obzira na pojedinačne greške kojih je bilo i moralo biti. Ali, istovremeno smo bili svesni činjenice da je takvo dramatizovanje stvari bilo nužno, jer naša KPJ stalno insistira na humanom odnosu prema narodu, svesna da time neguje jedan od osnovnih izvora moralne snage naše armije. Kritika i samokritika na tom sastanku bile su primer komunističke principijelnosti. Tu sam izabran za sekretara partijske ćelije, a posle nekoliko dana određen sam za političkog komesara Cačanske čete koja je zajedno sa Ljubičkom i Takovskom ušla u sastav novoformiranog Cačanskog bataljona.

U Novoj Varoši sa poštovanjem i radoznalošću susreli smo u prolazu i druga Tita, koji je iz Užica pristigao sa drugovima Rankovićem, Lolom Ribarom i ostalim saradnicima. Tito je nosio astragansku šubaru, kožni kaput i čizme. Iz Me koju je držao u zubima izvijao se dim. Njegove oči su sevale, izražavajući komandantsku strogost, sigurnost i ljudsku plemenitost. Uspravna hoda, jake fizičke građe, izazivao je divljenje sviju nas. Bio sam ponosan što u liku vrhovnog komandanta imamo tako impozantnog čoveka.

Posle neuspelog napada naših snaga na Sjenicu, obrazovali smo front na desnoj obali Uvea, protiv četničko-nedićevsko-ljotićevskih snaga na njegovoj levoj obali i protiv Itahjana u Priboju. Krajem decembra 1941. na obalama Uvea tukle su se dve vojske, za različite ciljeve i koje mogu samo privremeno postojati jedna pored druge. Dobili smo direktivu da formiramo grupe dobrovoljaca koje će se noću prebacivati na levu obalu

Poslije velikih masovnih demonstracija koje je Komunistička partija organizovala u Podgorici u proleće 1940. godine, policija je uhapsila znatan broj simpatizera i članova KPJ. Jednog dana žandarmi su na ulici uhapsili i studenta-komunistu Branka Deletića.¹ On se tome protivio i tražio pismeni nalog za hapšenje, koji žandarmi nijesu imali. Videći da se Deletić raspravlja sa žandarmima, brijački radnik komunist Vaso Zlatičanin² prišao je i takođe protestovao protiv hapšenja bez pismenog naloga. Žandarmi su se tada okomili i na Zlatičanina, koga su inače poznali kao komunistu, i osorno mu dobacili: »I ti ćeš, tico komunistička, doći na red!« I zaista, policijski agenti Bojanić, Tijanić, Radovanović i drugi odveli su ga vezanog u dvorište zatvora i počeli krvnički tući. Kada se Zlatičanin odupro i udario jednog agenta nogom u stomak, ovi su mu stavili cebe na glavu, bacili ga na zemlju i nemilosrdno tukli – pendrecima, rukama i nogama. U to vrijeme u zatvorskoj ćeliji Predstojništva policije nalazio se i Budo Tomović,³ sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i član Biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Kada je čuo kako divljački tuku Zlatičanina, popeo se na prozor ćelije i počeo na sav glas da viče na žandarme. Pošto je porodica Vasa Zlatičanina stanovala preko puta zatvora, njegova sestra Mileva, čuvši Budove proteste, izašla je na balkon i vidjela kako žandarmi vode brata uz stepenice na saslušanje. Vaso je bio sav krvav, žandarmi su mu izbili dva zuba. O tome je obavijestila starijeg brata Milana⁴ (Milan i Vaso bili su poznati istaknuti revolucionari komunisti) i majku, sa kojom je odmah otišla u Predstojništvo policije. Majka i sestra zahtjevale su da dođe ljekar i pregleda Vasa. Žandarmi su ih otjerali . . .

Mjesni komitet KPJ za Podgoricu odlučio je tada da se organizuje masovni protest protiv postupaka sa Vašom Zlatičaninom. Tako je izvjestan broj članova Partije i simpatizera sa više građana pošao kod predstojnika gradske policije i oštro reagovao zbog varvarskih postupaka prema komunistima u zatvoru. U 11 časova pred zgradom Predstojništva u Njegoševoj ulici okupilo se oko 200 ljudi, među kojima je, pored simpatizera i članova KPJ, bio i znatan broj starijih, uglednih građana, demokrata, na koje je Partija imala jak uticaj.

¹ Sekretar Sreskog komiteta za Andrijevicu, poginuo 1942. u okolini Andrijevice.

- Član KPJ i predratnog Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. '

³ Advokatski pripravnik iz Podgorice, poginuo marta 1942. na Crkvinama kod Kolašina kao sekretar KP SKOJ-a i član CK SKOJ-a. Proglašen je za narodnog heroja.

⁴ Brijački radnik iz Podgorice, prvoborac, poginuo 1942. u Župnikšićkoj.

Naoružani žandarmi i agenti pred zgradom Predstojništva zaustavili su povorku i naredili razilaženje. Na to je uslijedio oštar protest Sergija Stanića⁵, koji je predložio da jedna delegacija od pet ljudi pođe kod predstojnika policije Miraša Šakovića. Međutim, mjesto da primi delegaciju, on je naredio da se masa rastjera..Kada je policija bajonetima nasrnula na goloruke građane, oko 200 ljudi su nepomično stajali i uporno zahtijevali razgovor sa predstojnikom. Tada je, najednput, iz hodnika policijske zgrade jurnuo vod naoružanih žandarma i počeo vikati, udarati kundacima i bosti bajonetima. Tako se intervencija kod predstojnika policije pretvorila u krvavu demonstraciju protiv okrutnog režima. U sukobu sa žandarmima ranjeni su u ruku Grujo Spahić®, kada je golom rukom uhvatio bajonet i Milan Zlatičanin, koji je uradio to isto, odbacujući žandarma kada mu je uperio bajonet pravo u trbuh.

Dva dana poshje demonstracija, na predlog predstavnika gradske policije i načelnika sreza, a po naredbi ondašnjeg ministra prosvjete, stigao je telegram o otpuštanju iz službe profesora podgoričke gimnazije Đorđija Lopičića⁷, koji je tada učestvovao u ovoj demonstraciji.

Po direktivi partije Vaso Zlatičanin je podnio prijavu istražnom sudiji Okružnog suda u Podgorici protiv predstojnika pohcije Miraša Šakovića. Kada je istražni sudija Božo Vujošević, koji je po sugestiji Mjesnog komiteta vodio postupak, pismeno pozvao Šakovića, ovaj nije došao, te je i time osumnjičen za prestupništvo. Ljekarskim pregledom, koji je na zahtjev istražnog sudije izvršio ondašnji upravnik bolnice »Kruševac« dr Đorđije Radulović, konstatovano je da je Zlatičanin tučen i da je zbog povreda izbacio krv.

Predstojnik Šaković došao je na saslušanje tek nakon trećeg poziva. U početku je poricao i tačnost Ljekarskog nalaza. Jedva je priznao da je Zlatičanin tučen, ah, navodno, bez njegovog znanja. Pokušavao je da se izgovara neposlušnošću obavještajca Jevremića, koji," iako je službenik "Predstojništva, radi po direktivama što ih, preko veze, dobija neposredno od kraljevske dvorske pohcije u Beogradu. Uplašen zbog svojih neljudskih i zločinačkih postupaka, odnosno snaga KPJ i narodnih masa, predstojnik policije je izjavio da se mnoge stvari dešavaju bez njegova znanja, da će ubuduće o sličnim postupcima više voditi računa i slično.

⁵ Član Mjesnog komiteta Partije u Podgorici, poginuo u Bosni 1943. godine.

⁶ Komesar bataljona u 5. crnogorskoj brigadi.

⁷ Profesor sa Cetinja, književnik i predratni komunista, poginuo u Bosni 1943.

Zvanična buržoaska vlast odugovlačila je ovaj proces, a ubrzo je drugi svjetski rat spriječio donošenje konačne odluke o njemu. Uslijedila je izdaja i okupacija.

Poslije aprilskog sloma 1941. godine Komunistička partija je organizovala oružanu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Ona je pokrenula ogroman val narodnih masa i ustremila ga ka pobjedi i slobodi.

Majsko savjetovanje KPJ u Zagrebu (početkom maja 1941), na kojem je razmatran rad u novonastaloj situaciji i odlučeno da se najveća pažnja mora pokloniti »borbi protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje podjarmljenih *naroda* Jugoslavije«, odnosno mobilizaciji naroda protiv okupatora – zateklo je komuniste i skojevce Podgorice i podgoričkog sresa već pripremljene za ove zadatke. Oni su, na osnovu linije CK KPJ o odbrani zemlje, već bili preduzeli prikupljanje oružja i pripreme za opštu borbu protiv italijanskih okupatora. Čim se saznalo za pregovore o kapitulaciji bivše vojske, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak izdao je letak, koji je rasturen među vojnicima na frontu kod Skadra i u garnizonu Podgorice i okoline, da vojnici ne polažu oružje nego da ga nose sobom i čuvaju za osudnu borbu. Poshje sramne kapitulacije, vojnici komunisti i rodoljubi, vraćajući se sa albanskog fronta, a izvještajući sa drugih strana, donijeli su oružje, neki i po dvije puške. A u Podgorici je, i pored protivljenja žandarima i oficira, otvoren vojni magacin. Prvi su ga otvorili komunisti Vlado Božović⁸ i Periša Vujošević⁹ i omogućili da se rodoljubi – radnici, seljaci i napredni intelektualci – naoružaju.

Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održanoj 24. aprila u Veljem Brdu, nedaleko od Podgorice, kojoj su, pored ostalih, prisustvovali Svetozar Vukmanović Tempo, Blažo JoVanović, Veljko Mićunović, Krsto Popivoda i Đuro Štrugar,¹⁰ zaključeno je da se sprovede bojkot Italijana i pristalica federalističke stranke i da se sabotiraju sve mjere okupatora, a naročito naredba o obaveznoj predaji oružja i ratne *opreme*. Mjesni komitet Partije u Podgorici zadužio je svog dotadašnjeg organizacionog sekretara službenika Miga Vrbicu za organizovanje uskladištenja i evidentiranje oružja i municije. Isto tako je i u partijskim ćelijama bio zadu-

⁸ Radnik iz Podgorice, proglašen za narodnog heroja.

⁹ Radnik, član PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

¹⁰ Pravnik, prije rata član PK KPJ za Srbiju, umoren na svirep način u beogradskoj Glavnjači, septembra 1941; proglašen za narodnog heroja.

žen po jedan član da se stara o prikupljenom oružju – njegovom čuvanju i održavanju. Organizovano je i prikupljanje sanitetskog materijala, vojničke odjeće i druge opreme.

Akcija prikupljanja oružja uspješno je organizovana u čitavom srezu. U Piperima, Kucima, Zeti, Lješkopolju i drugdje oružje je magacionirano u preko dvadesetak skladišta, u kojima je smješten priličan broj pušaka, puškomitraljeza, mitraljeza, bombi i municije. "U isto vrijeme (sve do 13. jula) radilo se i na formiranju udarnih grupa, sastavljenih uglavnom od članova Partije, SKOJ-a i simpatizera, kao i na obuci u rukovanju oružjem i borbenoj obuci, naročito omladine i drugih koji nijesu služili vojsku. Dok se po selima izvodilo i gađanje bojevom municijom, dotle se u Podgorici uglavnom ograničilo na vježbe u rukovanju oružjem. U preko trideset takvih grupa u srezu podgoričkom, jačine 10 do 30 boraca, izvođena je uporedo i veoma intenzivna teorijsko-politička nastava. Politički rukovodioci grupa bih su sekretari partijskih odeljenja. Samo u Podgorici bilo je formirano nekoliko grupa – odreda kojima su, pored ostalih, rukovodili Radomir Babić, Migo Vrbica, Rade Kovačević i Savo Lubarda.¹¹ Vrijedno je napomenuti da je samo od radnika podgoričkog monopola duvana formirana jedna udarna grupa, a jedna od službenika Finansijske direkcije. Tako su u svim dijelovima. Podgorice – novoj i staroj varoši – bile formirane udarne grupe, koje su, pored priprema za gerilski način ratovanja, imale velikog uticaja i na moralno-političku mobilizaciju naroda za opšti oružani ustanak. Komunisti su ubjeđivali narod da će borba protiv okupatora biti uspješno okončana i da će to ujedno biti i konačan obračun sa nenarodnim režimom bivše Jugoslavije i njenom izdajničkom vladom, konačna pobjeda radničke klase i obespravljenih masa.

Odluku za početak oružane borbe donijetu na sastanku PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u Stijeni (piperskoj), 10. jula, prenio je sutradan, 11. jula, Okružnom komitetu Podgorici- Blažo Jovanović, ondašnji organizacioni sekretar PK KPJ. Tada je na sastanku Okružnog komiteta odlučeno da u Podgorici bude sjedište Okružnog komiteta i da se tu izvedu prve akcije (postave automatska oružja na isturena mjesta, unese-još oružja i municije u grad, napadnu najvažniji vojni objekti, odeljenje italijanske tajne pohcije i straže u raznim dijelovima grada).

Međutim, Italijani u Podgorici su veoma brzo reagovali na prve puške u cetinjskom i barskom srezu. Njihove jedinice su 13. jula pred zorom bile u pripravnim stanju, osiguravajući

¹¹ Student, rukovodilac Mjesnog komiteta SKOJ-a u Podgorici, poginuo kod Podgorice 1942.

se od iznenadnog napada, čime je poremećen raniji plan Okružnog komiteta. Zbog toga je odlučeno da grad odmah napuste *svi* članovi Okružnog i Mjesnog komiteta, kao i svi članovi KP, izuzev novoprimljenih, koje je trebalo zadržati u Podgorici za ilegalni rad. Članovi udarnih grupa takođe su pozvani da izađu iz Podgorice. Sekretar Okružnog komiteta bio je tada Jefto Šćepanović Čajo¹², a članovi: Jagoš Uskoković i Boško Đuričković; sekretar Mjesnog komiteta Podgorice bio je Marko Radović (radnik, poginuo 1943. na Sutjesci), a članovi: Vido Uskoković (radnik, strijeljan 1942. u Podgorici), Ivan Uskoković¹³, Vaso Stajkić, Migo Vrbica, Vasa Pavić (student, poginula 1942. kod Podgorice) i Đoko Vujošević.

Na dan 13. jula iz Podgorice je izašao najveći broj organizovanih drugova i drugarica i uključio se u nove borbene zadatke, koji su svakim danom postajali sve složeniji i teži. Prva puška u srezu podgoričkom planula je na Bioču, na 12 kilometara od Podgorice, kada je Biočki pripremni odred, pod komandom Radovana Petrovića¹⁴, napao, 14. jula u 20.30. časova, karabinijersku stanicu i zarobio čitavu njenu posadu. Iza toga su se redale nove borbe, okršaji, pobjede. ..

Koliko je bio snažan uticaj Komunističke partije u Podgorici u pripremama za oružanu borbu i svrgavanje eksploatorskih režima može nam poslužiti veoma karakterističan primjer radničkog sportskog društva »Nemanić« – simboličan naziv radničkog siromaštva i obespravljenosti. Na ilegalnom sastanku kod »Pekove lađe«, pod Moračkim pećinama, pedeset radnika (među njima jedan student i dva učenika), od kojih deset skojevaca i dva člana Partije, jednoglasno su odlučili da 18. jula 1941. godine pređu preko Morače i stupe u gerilske odrede. Čim su prešli rijeku – dvije grupe su je pregazile, a treća je preplivala – povezali su se sa gerilcima i primili borbene zadatke. U toku narodnooslobodilačke borbe skoro trećina članova društva »Nemanić« poginula je na raznim položajima; među njima i mladi grafički radnik Radoje Jovanović (jedna ulica u Titogradu nosi njegovo ime) koji se, opkoljen od četnika, borio do posljednjeg metka i da im ne bi pao živ u ruke, posljednjom bombom je raznio sebe.

Tako su mladi radnici i napredni intelektualci Podgorice shvatali i izvršavali zadatke revolucionarne borbe i Komunističke partije.

Iko MIRKOVIĆ

¹² Pravnik, član PK KPJ za Crnu Goru.

¹³ Radnik, poginuo 1943. na Nevesinju kao komesar bataljona 5. crnogorske brigade.

¹⁴ Poginuo kao borac Prve proleterske brigade; proglašen za narodnog heroja.

SUŠAK U PRVIM DANIMA USTANKA.

U Sušak sam došao krajem jula 1941. Još od ranije, poznao sam sušačke partijske aktiviste. Zato mi je već prvog dana boravka u Sušaku uspjelo da se povežem s Okružnim komitetom i da se uključim u ilegalni rad, u početku kao -delegat, komiteta. Sekretar komiteta je bio Rade Supić, obalski radnik, iskusan i neustrašivi revolucionar, sa kojim sam također ranije bio povezan, a naročito za vrijeme svog posljednjeg boravka u .Sušaku 1938. i 1939. godine.

Partijska organizacija u Sušaku bila je jaka i vrlo razgranata, čvrsto povezana sa stanovništvom preko aktiva omladine, žena, organizacije Narodne pomoći i sličnih organizacija, na cijelom području Hrvatskog primorja.

Upravo se pripremalo osnivanje partizanskog logora u neposrednoj blizini grada, u šumama planine Tuhobić. Moji prvi partizanski zadaci su bili učvršćivanje kotarskih komiteta na Krku i u Kastvi, posebno njihovo osposobljavanje za mobilizaciju ljudstva za odlazak u partizane, i jačanje borbenih, akcija protiv okupatora. Komitet je imao redovite veze i s organizacijama Raba, Paga i čabarskog kraja. Pored toga trebalo je da aktiviramo organizacije u Rijeci i Istri.

Očigledno je da su poziv Komunističke partije na ustanak protiv fašističkog porobljivača i njegovih domaćih slugu, prihvatili ne samo komunisti, već i ostali patrioti ovog kraja.

Talijani su sprovodili vrlo perfidnu politiku nacionalnog porobljavanja i denacionalizacije. Dok su u anketiranim krajevima — čija je granica prepolovila Hrvatsko primorje, pokušah da pridobiju stanovništvo i da otupe oštricu otpora time što su narodu dijelili veće količine hrane i što nisu pozivah ljude u vojsku i miliciju, niti na prisilni rad — dotle su se u okupiranim krajevima pojavljivali kao tobožnji spasioци pu—

«anstva od ustaških i četničkih zlodjela. Sjećam se, na primjer, ikako su se, u to vrijeme, poneki sušački građani snebivali što im talijanski oficiri pokazuju fotografije o zvjerstvima ustaša i četnika u Lici i Kordunu.

Svojim »miroljubivim« nastupom talijanski fašisti su lhtjeli da obmanu stanovništvo, pridobiju kolebljivce i stvore »domaće rukovodstvo« za borbu protiv »komunista i odmetnika«, a istovremeno su sprovodili »potahjančivanje« naših krajeva. U anektirane krajeve je uveden talijanski jezik, svuda su se postavljale ploče sa talijanskim imenima mjesta i ulica, talijanski učitelji postavljani su i u osnovne škole.

Sušak je bio prepun talijanskih vojnika. Samo na sektoru Sušak – Ogulin okupator je držao u garnizonima i bunkerima blizu osamdeset tisuća vojnika. II Sušaku se pri komandi tzv. »II Armate« nalazio i centar četničkih akcija i propagande za čitavu okupiranu oblast. Na čelu ove četničke komande nalazili su se zloglasni Dobroslav Jevđević, Dušan Bogunović i drugi, koji su pokušavali da formiraju četničke grupe i organizacije po našim selima, a najviše po selima Kastavštine i Grobinštine. Kad su se pojavile prve partizanske grupe, onda su četničke izdajice iz »II Armate«, uz pomoć izdajnika kao što su bih Spiro Marčeta i Ateo Suster, pokušali da ubace svoje agente u partizanske redove i razbiju jedinstvo patriotskih snaga. Izdavan je list »Jurepao« (Jugoslovenski revolucionarni pokret) sa zadatkom da posije razdor među stanovništvom. U Sušaku su se krili mnogi oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske, na koje su također računali četničke glavešine iz »II Armate«. Četnička akcija računala je i na gnjev naših ljudi protiv ustaškog terora u okupiranim krajevima, kao i na tradicionalno »jugoslavenstvo« primorske inteligencije. I zaista nije bilo lako uvjeriti patriote iz redova inteligencije Sušaka da su Ljotić, Nedić, Draža Mihailović i njima slični u službi njemačkog i talijanskog okupatora.

U svim ovim događajima, a posebno u odlučujućem opredjeljivanju ljudi ovih krajeva za opću borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, presudnu ulogu je odigrala partijska organizacija. Pri tom su došli do izražaja oni partijski kadrovi koje je školovala Komunistička partija u svom predratnom ilegalnom revolucionarnom radu. Naročito su se istakli komunisti iz sušačke luke, Tvornice papira, brodogradilišta »Lazarus« (današnji »Viktor Lenac«), brodogradilišta u Kraljevici, Hreljina, Delnica, Bribira i drugih mjesta. Od posebnog je značaja činjenica da se u uslovima okupacije našao na čelu borbe Okružni komitet KPH, koji je osnovan 1940. godine u Sušaku. Već tada, a i kasnije s Komitetom su bih u stalnoj vezi sekretar CK KPH Rade Končar i članovi CK Marko Orešković, Josip.

Kraš, Ivo Marinković i drugi, koji su u toku 1940. i 1941. dolazili i pomogli da se ova organizacija pripremi za velike borbe u presudnim danima.

U julu 1941. Okružni komitet je izdao proglas »U borbi!«, kojim je pozvao sve patriote u narodnooslobodilačku borbu protiv talijanskog okupatora i njegovih domaćih pomagača. Istovremeno su omladinci ispisali u cijelom Sušaku protuokupatorske parole. Ova akcija je imala velik odjek u gradu. Poslije toga je komitet delegirao Zvonka Babića i mene da, kao predstavnici Partije pregovaramo s nekim ljudima, pripadnicima građanskih grupa. Sredinom avgusta oformili smo gradski odbor Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte[^] u kome su se nalazili dr Ante Švalba, kao predstavnik jugoslavenskih nacionalista, Ante Vrkljan, predstavnik patriotskog dijela rukovodstva HSS i drugi. Složili smo se da se povede borba protiv okupatora, da se organizira pomoć partizanima i da se izda proglas. Brzo iza toga objavljen je letak s potpisom Odbora Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte u Sušaku, u kome je objavljen borbeni program Odbora. U tom su letku iznijeti uspjesi narodnog ustanka u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, djelovima Hrvatske i drugim krajevima.

Od najvećeg značaja za daljnji razvitak oslobodilačke borbe bilo je formiranje prve sušačke partizanske čete na Tuhobiću. Devetog avgusta pošli su na poziv komiteta na Tuhobić sušački radnici i omladinci: Stane Vončina, Božo Felker, Drago Sčitar, Franjo Brentini, Slavko Kraucek, Vjekoslav Dukić, Josip Bogatec i zagrebački student Moša Albahari. Njima su pridružili: Romano Pohč i Josip Družić iz Hreljina, Ivo i Vlado Felker, Poldo Marač, Mitar Rehelić i drugi iz Sušaka. U prvoj grupi su bili i Nenad i Marija Drakuhć iz Karlovca, Milan Hofman iz Zagreba i drugi. Partizanska četa na Tuhobiću nazvana je »Božo Vidas Vuk«, po imenu poznatog revolucionara iz Hreljina, a prvi komandant je bio Moša Albahari. Svoje prve akcije, rušenje željezničke pruge i napade na okupatorske vojnike, četa je vršila zajedno s bibrskim partizanima sa Viševica i Delničkom četom sa Spičunka. Stekavši prva iskustva u vatrenim krštenjima, naročito uz pomoć Ivana Hariša, zvanog Ihja Gromovnik, četa »Božo Vidas Vuk« se vratila opet na Tuhobić, gdje je u oktobru 1941. brojala preko stotinu boraca.

Upravo tih dana zadržavao sam se u kastavskim selima, gdje je Kotarski komitet Kastva mobilisao borce. Odziv je bio takav da smo morali zaustavljati one za koje smo mislili da neće izdržati teške uslove ratovanja u šumi. Ono što me je najviše iznenadilo bila je jednodušnost ljudi i spremnost svake

kuće da pruži pomoć narodnooslobodilačkoj borbi. Po svim selima i zaseocima kretali smo se slobodno. Nigdje ni najmanjeg straha od izdajstva.

Sredinom novembra održali smo mjesnu partijsku konferenciju kojoj je prisustvovalo dvanaest izabranih delegata sa teritorije kotara Sušak. Tako je to u stvari bila kotarska konferencija. (Ostao je sačuvan dokument pisanog izveštaja o konferenciji, sa referatom, zaključcima, pozdravima itd.)

Mjesna konferencija postavila je kao osnovan zadatak sprovođenje u život okružnice CK KPH, kojom se objašnjavao antifašistički karakter narodnooslobodilačke borbe i oštro napadala pojava oportunizma i politika »čekanja«. Referat o političkoj situaciji ukazao je na izvore oportunizma, žigosao konkretne primjere slabosti u organizacijama i kod članova. Komitet je zauzeo čvrst stav za likvidaciju oportunistu u partijskim redovima, koji su zauzeli odgovorna mjesta u dotadašnjem Okružnom komitetu, a tek kasnije smo saznali da su neki odlukom CK KPH bili isključeni iz komiteta i Partije, ali se ta odluka sprovela u djelo tek u decembru 1941. Oportunizam se štetno ispoljio naročito u odnosu na partizanski odred sa Tuhobića. U tim odlukama se između ostalog kaže: »Ukloniti birokratizam iz odnosa s partizanima, uspostaviti drugarske odnose s partizanskim odredom, te uspostaviti čvrste i sigurne političke veze«.

U Sušaku je u to vrijeme bilo 8 partizanskih organizacija sa 39 članova, od kojih su 4 bile u tvornicama. Pored toga, u okolnim mjestima (Grobniku, Kukuljanovu, Škrleju i Bakru) postojalo je 5 ćelija sa 21 članom. Izveštaji su spominjali i to da su tri člana strijeljana, a šest uhapšeno. Snaga partijske organizacije ogledala se istovremeno i u SKOJ-u, koji je samo u Sušaku imao 39 aktiva 145 omladinaca, od čega šest aktiva u sušačkoj gimnaziji. Pored gradskog odbora Jedinostvene narodnooslobodilačke fronte postojalo je još osam odbora od kojih četiri u gradu, a četiri na širem području. U osnivanju su bili i antifašistički odbori žena, dva u gradu (od kojih jedan u Tvornici papira), a jedan izvan grada. Na širem području Sušaka postojao je Kotarski odbor Narodne pomoći sa 15 odbora (od toga 9 u gradu), koji su obuhvatali oko 800 ljudi.

Poseban značaj u našem radu imalo je širenje štampe. Već smo u avgustu stvorili jaku tehniku, koja se nalazila u kući Ljubice Šepić u Dragi, Tijani broj 8. Tu se na ciklostilu umnožavao »Primorski vijesnik« (organa JNOF-a), a kasnije i »Primorski borac« u 500 primjeraka. Isto smo tako štampan letke i materijal za partijske kurseve. I proglase CK smo štampan i rasturili ih na cijelom području. »Primorski borac« i radio-vijesti dopirali su skoro u svaku našu kuću, a organizacija

rasturanja je bila takva da neprijatelju nije nikad uspjelo da pronađe i osujeti rad štamparije.

Sve više je rastao otpor protiv okupatora. Vršene su sabotaže – najveća je bila u Tvornici papira u kojoj, je zapaljeno odjeljenje krp. U gradu su se neprestano pojavljivale ispisane borbene parole. Partizani su se spuštali iz šume u prva sela i napadali okupatora. Prvih dana novembra 1941. usred Hreljina partizani su odveli tri pripadnika oružanih snaga, među kojima i jednog talijanskog vojnika.

Talijani su vrlo brzo napustili »miroljubive« metode okupacije. U anketiranim krajevima sve više su se ponašali kao da će tu zauvek ostati. Počeli su hapsiti rodoljube i odvoditi cijele porodice u integraciju; palili su sela i terorizovali mirno stanovništvo. XJ Pašcu, nedaleko od Sušaka, 25. decembra, upali su u kuće i na brutalan način ubili Alberta i Mariju Čargonju, Josipa Grahovca i Rajmunda Fučaka. Marija Čargonja je bila u osmom mjesecu trudnoće. Prvih dana decembra Talijani su na Trsatu strijeljali partizane Vjekoslava Dukića, Slavka Kraucka i Miroslava Marčelju, koje su uhvatili poshje napada na partizansku četu na Tuhobiću.

Povodom strijeljanja trojice partizana u »Primorskom vjesniku« je izišao članak pod naslovom »Tko vjetar sije, buru žanje«. Tako je i bilo. Što je teror više rastao, narod se nije plašio, već se sve više javljao da oružjem u ruci pomogne narodnooslobodilačku borbu. Mobilizacija ljudi za odlazak u partizane sprovodila se na očigled mnogobrojnih i do zuba naoružanih talijanskih garnizona. Okupator se pobojavao da neće moći da sprovede ne samo planiranu pljačku šumskog bogatstva ovih krajeva, već da neće moći ni da opstane, jer se počeo osjećati nesigurnim, čak i u onim mjestima gdje je vršio dugotrajno »potalijančivanje«. U času kad je prva partizanska četa na Tuhobiću trebalo da primi nove borce i preraste u bataljon, Talijani su izvršili iznenadni napad na partizanski logor. Došlo je do okršaja u kome su Talijani, prema njihovim izvještajima, imali oko dvadeset mrtvih i ranjenih. Četa se u borbi povukla bez ikakvih gubitaka, osim što je komandant bio ranjen. Tek prihkom povlačenja zalutalo je nekoliko drugova.

Međutim u četi je sada došlo do izvjesnih nesuglasica. Bilo je prazne diskusije o smještaju čete, o tome da zimu treba provesti na svojim terenima itd. To je dovelo do krize u četi, koja je uz najveće napore uspela da preko zime održi jezgro od 27 partizana. Oni su se najpre smjestili u špilju ispod Crnog vrha, a zatim u drvene nastambe u Crnom vrhu, da bi se na proljeće iz tog partizanskog jezgra rasplamsao partizanski pokret i izrasla dva bataljona Drugog primorsko-goranskog partizanskog odreda.

Prevladavanje krize Tuhobičke čete pokazalo je snagu partijske organizacije u Sušaku, ali još više jedinstvo i nepokolebljivo povjerenje naroda u oslobodilačku borbu i njenu avangardnu snagu. Vojnički uspjeh na Tuhobiću i održavanje partizanskog jezgra predstavljao je težak poraz oportunistu u partijskim redovima, koji su uz pomoć CK bili odstranjeni sa rukovodećih partijskih položaja.

Radnici su bili nosioci i osnovna snaga i naših partijskih organizacija i prvih partizanskih četa. U Sušaku i okolnim mjestima gotovo cjelokupno stanovništvo je podržavalo i velikim dijelom pomagalo narodnooslobodilačku borbu. Poslije napada Talijana na Tuhobić, ranjenog komandanta krili smo u Sušaku gdje mu je pružena liječnička pomoć. Desetak partizana, koji su bili iscrpljeni i oboljeli poslije teškog povlačenja kroz snijeg i led sa Tuhobića, smjestili smo u sušačku bolnicu. To je bilo poznato mnogim drugim liječnicima i bolničkom osoblju, bez kojih se ne bi moglo ništa učiniti. Svakog dana prebacivali smo partizanima iz Sušaka hranu, odijela, lijekove, oružje i municiju i to ne samo za borce na Tuhobiću, već i za one na Viševici i drugim punktovima. Pomagali su nam ljudi svih zanimanja, stari i mladi, izlažući svoje živote najvećim opasnostima.

Kad se početkom 1942. godine novoformirani Okružni komitet za Hrvatsko primorje i Gorski kotar smjestio u šumu iznad Bribira i došao u kontakt sa CK KPH, mogao je pružiti još veću pomoć partijskim organizacijama. U to isto vrijeme Kotarski komitet Sušak piše Okružnom komitetu: »Shvatili smo da je pitanje partizana, tj. mobilizacije sada najvažnija i najhitnija naša zadaća. Učinit ćemo sve što možemo«.

To nisu bile samo riječi, iza ove odluke stajala je snažna partijska organizacija i jedinstven narod Hrvatskog primorja, koji se u proljeće 1942. pod vodstvom Komunističke partije digao na ustanak i priključio jedinstvenom frontu svih jugoslovenskih naroda – u borbu protiv okupatora.

Milan SLANI

RUDARI IZ KLENOVCA 1941.

R adio sam u rudniku Klenovac (kotar ..Pregrada, Hrvatsko zagorje) u kojem je još od 1918. godine postojala organizacija: Socijaldemokratske stranke (kasnije SBPJ-k). U rudniku su se, nakon I svjetskog rata, našli rudari koji su se vratili iz drugih, zemalja (Mijo Kunštek iz Francuske, Karl Gorup i Adam Halužaniz Mađarske) i iz vojske (Josip i Milan Cuček), a koji su imah iskustva u sindikalnom radu i to počeli da primjenjuju. Već 1919. godine (tada sam se zaposlio u rudniku) organizovali su štrajk koji je trajao tri mjeseca. Sindikalni pokret uzimao je maha među radnicima. U sukobu sa žandarmima 1921. godine poginula su dva rudara i žena jednog druga (žandarmi su došli u rudnik da otjeraju na odsluženje vojnog roka neke mladiće koji su se oglašili na poziv, a rudari su napali žandarme). Nakon stvaranja organizacije URS-a rudari su masovno stupili u ovaj sindikat. Međutim bilo je izvjesnih slabosti u radu sindikata. Nije se čvrsto stajalo na marksističkim principima. Među rukovodiocima sindikalne organizacije bilo i religiozno nastrojenih, koji su borbu za prava radničke klase svodili samo na ekonomsku borbu (ovo znam jer sam bio član sindikalnog odbora). Iako su sindikati zabranjeni 1939. godine, mi smo nastavili s radom preko partijske organizacije u kojoj se, pred aprilski rat, nalazilo nekoliko veoma aktivnih članova.

Poshje okupacije zemlje nastojali smo, u prvom redu, da ojačamo i učvrstimo partijsku organizaciju i političkim radom pridobijemo rudare za NOP. U radu na učvršćenju partijske organizacije pomagao nam je Edo Leskovar (u avgustu 1941. bio je sekretar Okružnog komiteta KP Krapina). On je održavao s nama sastanke, donosio literaturu, pomagao u izboru kandidata za članstvo u Partiju i pri prijemu u članstvo. Jedan od prvih sastanaka s njim održali smo u junu 1941, u mom.

štaglju. Tada su za članove KP primljeni Avgust Debeljak, Konrad Faget i Stjepan Tepeš. Za kandidate KP primljeni su Martin Pajtler, Ivan Cigljenjak i Franjo Tkalec. Na sastanku, kojem su prisustvovali i kandidati KP, detaljno smo pretresli političku situaciju i stanje na našem području, analizirali naš dotadašnji rad i utvrdili zadatke. Inače u odsutnosti Leskovara rukovodio sam radom partijske organizacije:

Negdje krajem 1940. godine formirao sam od povjerljivih omladinaca (koji su radili sa mnom u rudniku, kao vozači) grupu u koju su ušli: Slavko Vrhovnik, Dragutin Tepeš i Josip Čuček – svi iz Klenovca. Za sekretara je izabran Čuček (poginuo je 1941. kod napada na pogranične stražare). Nakon okupacije zemlje, u toku 1941. godine, u omladinsku grupu su primljeni Milan Drenški iz Kostela, Josip Debeljak i Milan Krklec. Ovi, kao i omladinci koji su kasnije primljeni, svrstani su u udarne grupe kojih je koncem 1941. bilo pet. Omladinci su dobijali i sa uspjehom izvršavali zadatke: da prenose štampu i drugi ilegalni materijal, da ruše telefonske stubove i seku TT-linije, da uklanjaju granične oznake, napadaju na pogranične stražare itd.

Odmah po upadu fašističkih jedinica u našu zemlju počeli smo se dogovarati na koji bi način okupatoru pružili otpor i nanijeli mu štetu. Sa Stjepanom Tepešem iz Rusnice, Konradom Fagetom i mojim susjedom Avgustom Debeljakom iz Lupinjakâ dogovorio sam se da presječemo telefonski kabl koji su njemački vojnici razvukli pored ceste kojom su napredovali prema Zagrebu. Sa Tepešom sam otišao na cestu Rogatec – Pregrada gdje smo kod sela Huma, u noći 8/9. aprila 1941. presjekli kabl na dva mjesta i oko 500 m bacili u vodu, a prema Pregradi presjekli smo ga na još dva mjesta. U toku iste noći krenuo sam, sa Debeljakom i Fagetom, prema Durmancu i presjekli smo kabl na pet mjesta (kod sela Lupinjaka i Hromeca). Ujutro su Nijemci uhvatili na cesti kod Humâ učitelja Martina Jurića i seljaka Alojza Lipnjaka i htjeli ih strijeljati, ali su ih pustili na molbu općinskog bilježnika.

Nakon nekohko dana sastali smo se: Tepeš, Debeljak, Faget, Ivan Cigljenjak i ja radi dogovora šta da dalje radimo u novoj situaciji. Glavna tema dogovora bila je kako obilježiti proslavu 1. maja. Oko proslave ovog dana Nijemci su povelili snažnu propagandu, nagovarajući rudare (preko poslodavca Vilija Kerbeca) da se slavi 2. maj (kao što se slavio u Rajhu) i da ćemo za taj dan biti plaćeni, a da 1. maja moramo bezuvjetno raditi. Međutim, njihovi nagovori ostali su uzaludni. Preko članova KP, simpatizera i ostalih aktivista u rudniku sprovedena je, u sve tri smjene, snažna agitacija da se borbeni dan radničke klase mora proslaviti po svaku cijenu.

Propaganda je uspjela i sem trojice rudara, kòji su se i u svim ostalim akcijama odvajali od nas, ni jedan nije došao na rad. Prvi maj proslavili smo van rudnika, po grupicama, u kojima se našao bar po jedan aktivista koji je ostale radnike upoznao sa situacijom, namjerama okupatora i zadacima koje postavlja Partija. Kad su 2. maja svi rudari došli na posao, uprava rudnika je sprovela isleđenje da bi utvrdila ko je organizovao proslavu 1. maja. Od rudara to nije mogla doznati.

U maju 1941. organizovali smo u rudniku udarnu grupu od članova KP i aktivista u koju su ušli: Tepeš, Debeljak, Faget, Giglenjak i Martin Pajtler. Rukovodio sam tom grupom koja je prekidala i uništavala TT-komunikacije, rušila i spaljivala granične oznake (granične piramide služile su kao orijentacija i graničnim stražama i njemačkim avionima. Nijemci su ove piramide obnavljali u tri maha, ah smo ih uvijek iznova temeljito uništavali).

Uprava rudnika sprovodila je široku kampanju da se radnici učlane u ustaški pokret, no rezultata nije bilo — od svih rudara upisao se samo Mijo Završki sa svoja dva sina (Mijo je kasnije postao ustaški tabornik, pa ga je jedna udarna grupa likvidirala u samom rudniku). Ustašku propagandu sprovodio je i jedan ustaški detektiv, koji je mladiće uporno nagovarao da idu u ustaše. Kad su ga Slavko Vrhovnik i Drago Tepeš zbog toga isprebijah do krvi, prestao je s propagiranjem ustaških ideja (Vrhovnik i Tepeš su nakon toga uhapšeni i u zatvoru u Pregradi presjedenh 8 dana, kada ih je oslobodio tadašnji predstojnik Martin Kovač, simpatizer NOP-a, preinačivši optužnicu; Kovača su ustaše objesili 1943. god.).

U rudniku je još prije rata bila stvorena organizacija Crvene pomoći (kasnije Narodna pomoć), koja je nastavila da djeluje i nakon okupacije. U avgustu 1941. imali smo 45 rudara u rudniku Klenovec koji su davali redovnu pomoć, a do konca 1941. taj broj je narastao na 73.

Rad na prikupljanju oružja tekao je dosta sporo, jer je oružja na ovom području, iako su ga jedinice bivše vojske pri kapitulaciji odbacivale, bilo veoma malo zbog brzog prodora njemačkih snaga, koje su u veoma kratkom periodu pokupile Sve oružje za koje se znalo. Iza Nijemaca došle su ustaše i pokupile preostalo. Unatoč tome u junu sam Leskovaru, kad je došao na naš teren, pokazao dvije prikrivene vojničke puške sa oko 3500 metaka. Do konca 1941. godine naših pet udarnih grupa raspolagalo je sa 12 vojničkih i 3 lovačke puške, 7 pištolja i sa 6000 puščanih metaka.

Jedan od najvažnijih zadataka bilo je upostavljanje čvrste veze sa partijskom i drugim organizacijama NOP-a u susjednim mjestima i kotarevima radi stvaranja uslova za jedinstveno

djelovanje u cijelom Zagorju i koordinaciju rada sa susjednim krajevima Slovenije. Ovo je bio veoma težak zadatak kako zbog mnogobrojnih ustaško-domobranskih i njemačkih posada, tako i zbog snažnog utjecaja vodstva HSS na hrvatske seljačke mase. Mačekova parola da još nije vrijeme za borbu umnogome je kočila razmah oružane borbe protiv fašista.

Održavanjem i jačanjem veza uspjeli smo da u priličnom broju susjednih sela stvorimo grupe simpatizera, koje su nas obavještavale o kretanju i namjerama ustaša i žandarma, propagirale ideje NOB-a i pridobijale pristalice za NOP.

U avgustu 1941. donio nam je Edo Leskovar partizansku štampu, no ne u dovoljnim količinama, pa smo je umnožavali na pisaoj mašini (dobili smo je od našeg simpatizera Mladena Eterovića iz Pregrade). Kao vođa udarnih grupa i član KP odlazio sam sa Leskovarom na sastanke po okolnim mjestima. Sjećam se da smo u zimu 1941. održali sastanak u Gornjem Jesenju (kotar Krapina) kod Avgusta Hercega Brke, koji je po direktivama Partije radio na pripremama za ustanak. U ovom selu postojala je jaka gupa simpatizera u kojoj su bili: Stjepan Kovačec, Stjepan Nežmah, Ivica Božić (poginuo u NOB), Petar Rihter, Dragutin Broz, Valent i Milka Katalenić i dr. Tada smo održali sastanak i u selu Klokovcu, u vinogradskoj kućici Jaše Jurekovića – s njim i Josipom Tkalcem. Zatim smo održali sastanak u Desiničkom Osredku, u jednoj šumi, a pored ostalih bih su prisutni Martin Pa j tier, Josip i Franjo Tkalec i Stjepan Tepeš.

Po selima gdje smo imali simpatizere formirah smo i narodne odbore od najpotrebnijih i najaktivnijih. No, članovi tih odbora još nisu nosili naziv »odbornik«, već »kurir« (zato što im je osnovna dužnost bila primanje i prenošenje štampe i drugog partijskog materijala, prikupljanje oružja, opreme i drugog, sazivanje ljudi na sastanke, sprovođenje kurira i političkih radnika, održavanje veze sa susjednim mjestima i organizacijama itd.). Ovi »kuriri« postali su kasnije, pri formiranju narodnooslobodilačkih odbora, članovi tih odbora.

Istovremeno sam održavao vezu i sa Slovencima, preko rijeke Sutle. Iskoristio sam staro poznanstvo sa Francom Kodričem, koji je radio u Kamenolomu u blizini mog rudnika i preko njega uspostavio vezu sa organizacijom u Rogaškoj Slatini (tu su radili Alojz Platinušek, sekretar, Josip Pufler, Ignac Matko, Joža Skerjanc – svi su strijeljani 1942. godine od Nijemaca, zatim Karl Drogenik i Marija Kolar). Karakteristično je da su među radnicima u Tvornici stakla u Straži organizacija i rad za NOP bih dosta slabi, vjerovatno i zbog toga što u Tvornici nije prije rata postojala organizacija Ursovih sindikata. (Ovdje je bilo desetak uvijek dobro plaćenih radnika, koji su

se pri svim akcijama-koje su radnici poduzimali pojavljivali: kao štrajkbreheri, utjecali na ostale i tako otupljivali oštricu, klasne borbe). U ovoj tvornici povezao sam se sa Ćirilom Debeljakom i preko njega sa još dvojicom simpatizera, no neka snažnija grupa se tu nije mogla stvoriti.

U proljeće 1942. pao sam u ruke ustašama i žandarmima kod Varaždinskih. Toplica i tada su ove veze oslabljene. Ponovo sam ih uspostavio kad su me početkom 1943. drugovi oslobodili iz zatvora (u međuvremenu su me ustaše osudile na smrt).

Tako su se u 1941. godini u ovom dijelu Zagorja, sa osloncem na rudare iz Klenovca, stvarale osnove za oružanu borbu, koja se je ovdje razvijala dosta sporo i s veoma mnogo teškoća, i žrtava.

Alojz DEBELJAK:

SELA BUKOVICE U USTANIČKIM DANIMA

Do početka maja 1941, po kapitulaciji bivše Jugoslavije, u Kistanju su se sakupili radnici-povratnici iz Beograda, Zagreba, Sušaka, đaci iz Šibenika i drugi, koji su bili ljevičarski nastrojeni, tako da se odmah pristupilo održavanju sastanaka po grupama i sakupljanja oružja zbog pripreme naroda na ustanak.

Formirana je grupa odraslih i omladinska grupa. U grupi odraslih bili su: Petar Vejinović, Stanko Tišma, Nikica Popović, Ignjatija Macura, Vojo Masnikosa, Jovo Martić učitelj, Spiro, Stevo, Pešo, Ihja i Stešo Mažibrada. Svi su bili radnici osim Jove Martića koji je bio učitelj 'na području Kistanja. Grupom je rukovodio Petar Vejinović, radnik iz Beograda, elan KPJ i aktivist u URS-ovim sindikatima.

Omladinskom grupom je rukovodio krojački radnik Dušan Štrbac. U njoj su se nalazili: Vlado Despot – đak, Momčilo Bjelanović – đak, Dušan Mažibrada – zemljoradnik. Dmitar Macura – molerski radnik, Stevo Perić – đak, Simo Dubajić – đak, Čevo Karanović – zemljoradnik i Vukašin "Masnikosa – đak.

Prvi sastanak omladinske grupe održan je 6. juna 1941. u zaseoku Čučevo, a drugi 18. juna u gaju Šušnji više Kistanja. Na sastancima se raspravljalo o pripremanju naroda na ustanak i sakupljanju oružja, kao i o obuhvatanju drugih omladinaca za rad po grupama. Data su i konkretna zaduženja, te sam dobio zadatak da djelujem među omladincima iz zaseoka Macura i Torbica. Svi u grupi već smo imali puške.

Treći sastanak je održan 12. jula 1941. u selu Biovičinu, u jednoj ogradi kod crkve. Prisustvovala su i dva druga iz Dobropoljaca – Dušan i Stevan Šaponja. Na sastanku je Vlado Despot pročitao proglas CK KPJ o napadu Njemačke na SSSR i zadatku našeg naroda da se diže na ustanak protiv okupatora.

Dobili smo određene zadatke i uputstva za dalji rad. Sada je već bilo formirano više omladinskih grupa, tako da je u svakom selu na teritoriji Bukovice bila po jedna grupa odraslih i jedna omladinaca, a u manjim seosima samo po jedna grupa u kojoj su zajedno radili i omladinci i odrasli. U zaseoku Bezbradice grupom je rukovodio Gojko Bezbradica, a njegov zamjenik bio je Krsto Bezbradica. Moja se grupa dotada povećala na 10 omladinaca.

U Biovičinu Selu grupom je rukovodio Mićan Kablar, u Đevrskama – Gojko Ležaić, u Nuniću – Savo Šuša, u Bjelini – Todor Zmirić, u Ivoševcima – Stanko Tišma, u Erveniku – Nikica Vujanić itd.

U to je vrijeme bilo govora da će se ići u Liku radi borbe protiv ustaša, ali do toga nije došlo – ne znam iz kojih razloga. Uskoro smo primili Proglas CK KPJ od 4. jula u kojem je naša Partija pozvala narod na ustanak. Proglas smo rasturili po selima.

Polovinom jula u Kistanju prvi drugovi odlaze u ilegalnost i to: Jovo Martić, Simo Dubajić, Pero Vejinović, Nikica Popović i Stanko Tišma.

Uskoro su se u ilegalnost morali povući skoro svi oni koji su aktivno radili na pripremanju ustanka, pa se 1. avgusta ilegalcima pridružuju i Čevo Karanović, Dule Mite Štrbac, Vojo Masnikosa, Ignjatije i DMITAR Macura, Spiro, Pešo, Stevah, Ilija, Dule i Stešo Mažibrada, Vlado Despot i, nešto kasnije, Stevo Perić.

Kad je rukovodstvo donijelo odluku da se oružje može i kupovati za novac, kupili smo 5 pušaka. Svaku smo platili po 3000 lira, a puščani metak po 5 lira. Oružje i municiju smo prenosili noću, a pritom su nam pomagali Đuro Macura (strijeljan od Talijana 1942), Števan i Jakov Macura – članovi SKOJ-a i Rade Macura.

Bombi smo nešto imali, a oko 30 komada smo dobili od drugova iz Vodica. Prenio ih je Ivo Maras do Bribirskih Mostina, a odatle vezom do Gojka Ležaića u Đevrskama, gdje smo ih mi prihvatili i sklonili kod Stanka Tišme.

Prvog avgusta 1941. u Macurama je oformljena grupa skojevaca u koju su bili primljeni: Stevan Macura Čejo, Jakov, Petar i Stevo Macura. Osim njih bilo je još 6 simpatizera – omladinaca sa kojima se još radilo. Kasnije su i oni primljeni u SKOJ. Ukupno je do konca oktobra u Macurama i u Torbicama oko 30 omladinaca obuhvaćeno aktivnim radom. Svi su oni kasnije, u 1942. i 1943. godini, stupili u NOV, a većina ih je izginula.

Ignjatije Macura i Nikica Popović održavali su sastanke sa starijim drugovima. Od početka jula do konca oktobra 1941.

održano je samo u našem selu oko desetak takvih sastanaka. Na njima je govoreno o situaciji u svijetu i čitani su -materijali i proglasi CK KPJ i CK KPH, kao i izvještaji o borbi naših partizana u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Lici. Ti sastanci mnogo su doprinijeli okupljanju ljudi i njihovom aktiviranju za NOP – većina je pošla u oružanu borbu, a svi su ga materijalno pomagali.

Sredinom avgusta trebalo je napasti Tahjane i osloboditi Kistanje. Svi ilegalci, omladinci i simpatizeri bili su spremni za tu akciju. Čekalo se samo na drugove iz Šibenika, koji su trebali donijeti direktivu i plan napada. Međutim, do akcije nije došlo, jer je na putu iz Šibenika za Bukovicu stradao Pevle Pap Silja, član CK KPJ, koji je trebalo da rukovodi napadom.

Pošto se Bukovica, u sjevernoj Dalmaciji, graniči sa Likom, ona je vrlo pogodna za povezivanje okolice Šibenika i Zadra sa Likom i unutrašnjošću Hrvatske. Može se slobodno reći da je Bukovica služila kao most između tog dijela Dalmacije i Like i bila jedan od oslonaca za kovanje bratstva i jedinstva između srpskog i hrvatskog naroda na ovom području.

Sa Likom je uhvaćena veza još u junu 1941. godine, preko izbjeglica koje su se u Kistanju sklonile od ustaškog klanja. S druge strane, partijska organizacija u Bukovici bila je povezana sa Okružnim komitetom KPH za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku tako što je veza održavana preko partijske organizacije u Vodicama. Preko té veze je u septembru 1941., na putu za Drvar, kod nas došao iz Šibenika Slobodan Macura Bondo. Sa njim je pošao Simo Dubajić radi uspostavljanja kanala za odlazak u partizane drugova iz sjeverne Dalmacije.

U toku oktobra zajedno smo s drugovima iz Vodica uspostavili kanal za odlazak Dalmatinaca u Liku, odnosno u partizane. Taj kanal je bio dobro organizovan sve do Bukovice, ali je njegovo produženje dalje prema Lici bilo vrlo teško zbog pojačane kontrole Talijana na prelazima preko nabujale Zrmanje. Ipak smo uspjeli da uspostavimo jedan slabiji kanal preko malog mostića između Ervenika i Žegara, pošto su taj teren Talijani samo povremeno kontrolirali. Na taj način, put za odlazak u partizane bio je otvoren od primorja do Like.

Drugog novembra 1941. stigla je iz Vodica prva grupa od desetak drugova, koju je vodio Milo Vlahov. Sa njima je bio i Vujo Durica iz Zečeva. Prihvatili smo ih i proveli preko pojate Bezbradica, gdje su se nalazili naši ilegalci, u pojate Macura i tu ih privremeno smjestili dok ne stigne još jedna grupa od 6 drugova iz sela Tribunja. Kad su se svi prikupili prikliučili smo se i nas trojica iz Bukovice. Ukupno nas je bilo 17. Tako je 10. XI 1941. iz Grulovića stanova krenula za Liku prva

grupa Dalmatinaca.¹ Komandir grupe je bio Miloš Bjelanović, a komesar Ante Jerkin.

Kolona se kretala pravcem: Grulovića stanovi – Macure – Biovičino Selo – Ervenik-Prkle – Žegar – Ervenik – Vučjak – Vučipolje – Glogovo – Bruvno – Gubavčevo Polje.

U Bruvnu smo ostali 3–4 dana. Tu smo prisustvovali zboru koji je Gojko Polovina održao povodom našeg dolaska. (Govorio je o tome kako Dalmatinci-komunisti dolaze da pomognu svojoj braći u Lici i da se zajedno s njima bore protiv okupatora i domaćih izdajnika). Narod koji je bio skupljen na zboru pozdravio nas je pljeskom.

Poslije par dana pošli smo preko Mazina i Or ovca za Kamensko, na Plješevicu, gdje smo stigli 15. novembra 1941. Ovdje smo zatekli četu »Marko Orešković«, kojoj smo se priključili, a tu se nalazio i Štab Grupe partizanskih odreda za Liku.

Dmitar MÄCURA

¹ U grupi su bili: Kamilo Pamuković, Frane Roca, Alfons Petrov, Stanko Mićin, Stipe Zore, Nikola Mačukat, Nikola Dunat – svi iz Vodica; Ante Jerlđn, Ante Krapljanov, Mlado i Ive Stipaničev, Nikola Popov, Marinko Santić – svi iz Tribunja; Miloš Bjelanović, Krsto Bezbradica, Dmitar Macura – svi iz Bukovice i jedan drug iz Plavna čijeg se imena ne sjećam.

ORUŽJE

Oružje je bilo, po mom mišljenju, jedan od osnovnih problema ustanka na Kordunu. Ni jedna jedinica stare jugoslovenske vojske nije se zatekla za vreme kapitulacije na tom području. Tuda nije prolazila nijedna utvrđena linija, niti su se tu zatekle bilo kakve rezerve bivše vojske. Nije tu bilo ni skladišta oružja i municije (osim u gradovima – Karlovac 1 dr.), tako da narod nije imao mogućnosti da dođe do oružja nije se naoružao – i pored direktive CK KPH da se to učini.

I ne samo da se nije uspelo u pripremnoj fazi ustanka doći do veće količine vojničkog oružja, već se desilo da je veći deo i civilnog oružja (skoro sve ono što je bilo registrovano) predat okupatoru i ustašama. Pod pretnjom smrtno kazne i zastrašivanjem da postoje sprave koje otkrivaju oružje ma gde ono bilo sakriveno, predato je i ono malo što su pojedinci posedovali od pre rata. Tek u poslednjoj fazi te predaje, intervencijom članova KPJ, uspelo se da se nešto malo sačuva.

Bivši vojni obveznici i kadrovci sa ovog područja, koji su se zatekli u vreme kapitulacije u jedinicama bivše vojske, bili su razoružani zajedno sa svojim jedinicama i većim delom odvedeni u zarobljeništvo. I oni koji su uspeali da izbegnu zarobljeništvo ih nisu mogli, ili pak, nisu ni nastojali da sačuvaju oružje. Oni retki koji su sačuvali oružje i doneli ga kućama bili su članovi KP. Ah i oni su to teškom mukom uspevali. Neki su zbog toga još na putu do kuće poginuli, jer svuda ih je čekala kontrola. Nije to bila kontrola okupatora. On takvu kontrolu nije ni mogao nikada uspostaviti. Bili su to domaći izdajnici. Frankovci i Mačkovci razapeli su svoje mreže po svim većim selima i mestima u Hrvatskoj i njihove straže bile su revnosnije i efikasnije u zarobljavanju i razoružavanju naših ljudi, nego okupator. Tako je Kordun skoro goloruk dočekaio ustanak.

To je partijskim organizacijama, organizatorima ustanka, zadavalo velike teškoće. Svuda je bilo dosta ljudi koji su pitali: »S čim ćemo u borbu? Zar ćemo goloruki na tenkove, topove i mitraljeze?« Njihova pitanja bila su logična, ali nisu bila umesna. Okupator je odmah počeo raspirivanje bratoubilačkog rata, da do kraja dovede uništenje naših naroda koje je već započeo. Samo na Kordunu stotine i stotine zverski ubijenih ljudi, žena i dece punili su zajedničke grobnice koje bi prethodno sami iskopali. Zato je bilo neumesno pitati: »S čim ćemo u borbu«.

Ah, takva pitanja i dalje su postavljana, a oružja nije bilo. Zato se tim problemom morao ozbiljno pozabaviti Okružni komitet KPH u Karlovcu. Prvih deset vojničkih pušaka dobijeno je preko Vece Holjevca, člana OK, iz Karlovca. One su predstavljale osnovu materijalno-tehničke baze ustanka na Kordunu. Kada se čulo za to oružje kao da se povratilo poverenje. Stotine ljudi je dolazilo u prve, tek formirane, partizanske odrede »Debela kosa« i »Crna Lokva«.¹ Mučno je bilo njihovo razočaranje kada oružja opet nije bilo. »Nema oružja«, odgovorili su im članovi Partije, »ah ćemo ga zapleniti od neprijatelja. Naše oružje je tamo i mi ćemo ga od njega uzeti. Ima još nešto oružja po selima, kod naroda, treba ga samo prikupiti«. To je prihvaćeno.

I tako je u julu 1941. počela velika akcija sakupljanja oružja. Pojam oružja se sada znatno proširio. Sve ono što je moglo proizvoditi bilo kakav pucanj (vatreno oružje) i sve ono što je moglo ubiti ili raniti neprijatelja u bliskoj borbi (hladno oružje), smatralo se oružjem. Vile, sekire i specijalno nasadeni bodeži, takođe su ulazili u pojam oružja.

Bilo je to opšte šarenilo od oružja. Odred »Brdo« odmah po svom formiranju imao je 62 borca. Njegovo naoružanje bilo je: jedna stara zarđala, vojnička puška »manliher«, model 1875. god. sa 4 metka; jedna poluautomatska lovačka puška br. 12 sa 5 metaka; dve lovačke puške dvocevke »hamerles« br. 16; 10 starih lovačkih pušaka dvocevki nepoznatog porekla, sa po 1–2 metka; 20 lovačkih pušaka jednocevki (»kremenjače« koje se pune spređom, šipkom); 10 »kubura« (neka vrsta pištolja sa jednim metkom od lovačke puške); dva stara revolvera nepoznatog porekla sa po 2 metka i ostalo hladno oružje. To je bila vatrena moć odreda u koju su neki borci imali veliko po-

¹ U početku ustanka na Kordunu je bio formiran veći broj malih odreda (20–30 boraca) koji su nosili nazive svojih sela ili obližnjih planina i šuma. Decembra meseca oni su preformirani – reorganizovani. Ostala su samo dva odreda (1. i 2. KPO) koji su u sastavu imali bataljone i čete.

verenje, a drugi opet sumnjali u efekat svoje vatre. Efikasan •domet vatre odreda bio je 10–50 metara.

Zanimljivo je napomenuti da su oni stariji, koji su već služili vojsku, bili skeptičniji prema ovom oružju nego omladinci koji su se oduševljavali i ovim primitivnim naoružanjem, valjda i zato što nisu poznavali pravu ratnu tehniku i njene mogućnosti. Oni su uopšte brže i masovnije prihvatili i poziv KP na ustanak, ne gledajući ni na kakve teškoće i prepreke. Njih nije toliko mučilo i dovodilo u dilemu ni odvajanje od porodice, kuće i imanja. Ni težnja za mirnim životom nije bila prepreka na njihovom putu u borbu. Njih je nosila vehka ideja narodnog ustanka – oslobođenje od okupatora, bolji i srećniji život u budućnosti – koji su bili istaknuti u proglasima CK KPJ. No, i kod starijih je bilo jako osećanje patriotskih i borbених tradicija. Ali, ovako brzi raspad i kapitulacija njihove vojske i države donekle su poljuljali veru u sopstvene snago i mogućnosti, i sve to, pojačano drugim negativnim faktorima, dovodilo ih u dilemu: kako da pobedimo goluruki, kada nismo mogli naoružani? Zato je kod njih bila jače ispoljena spremnost •da ostanu lojalni- prema okupatorovim i kvislinškim vlastima, nego što je to bilo kod omladinaca. No, masovni pokolji i zverstva koje su svakodnevno vršili Nemci, Itahjani i ustaše nisu im garantovani opstanak ni pod uslovom najveće lojalnosti. To im je svakako pomoglo da se brže opredele za ustanak i prihvate poziv KPJ kao najispravniji i najsigurniji izlaz iz te situacije. Tako je već u junu i julu kod ogromne većine ljudi na Kordunu pobedilo uverenje da je ustanak, borba, makar i golorukog naroda, pametnije od oklevanja i čekanja. Zato se brzo pod rukovodstvom Kotarskog komiteta KP Vojnić, a uz pomoć OK Karlovac i CK KPH, osnivaju partizanski odredi. Ali, nedovoljno poverenje u sopstvene mogućnosti sa ovako slabim i lošim oružjem, i dalje se zadržalo. Zbog toga su prve akcije skoro svih odreda bile uglavnom diverzantskog ka-Taktera.

Najzad, u avgustu, led je bio probijen. Likvidirane su žandarmerijske stanice u Perjasici i Boviću. Odred »Debela kosa« Tazoružao je žandarmerijsku stanicu u Tušiloviću i likvidirao posadu na železničkoj stanici Vojnić. Ubrzo posle toga udruženi odredi »Brdo«, »Radonja« i »Vojišnica« zarobljavaju kod rudnika Vojišnica neprijateljsku stražu, jedan puškomitraljez i 12 pušaka. Iza toga akcije se redaju jedna za drugom i problem oružja se iz dana u dan ublažava.

Ali nevolje sa oružjem ipak nisu potpuno prestale. Sakupljeno od naroda i zaplenjeno od neprijatelja oružje je bilo veoma šaroliko. Bilo je tu stotinu vrsta, modela i maraka. Za neke vrste nije uopšte bilo municije. A najveće teškoće činio

je nedostatak baruta i običnog eksploziva. Opet su angažovane partijske organizacije u gradovima. Slate su velike »narudžbine« i »roba« je stizala, ali razume se, u nedovoljnim količinama / i jako uskom »asortimanu«. Sve je to postavljalo pred organizatore i rukovodioce ustanka teške probleme. Ipak, rešenje se uvek pronalazilo.

To rešenje sada je bilo u preoružanju. Daljim zarobljavanjem i zaplenjivanjem od neprijatelja oružje se sve više unificiralo. Postepeno su iščezavali oni retki primerci i zamenjeni istim vrstama koje je imao i neprijatelj. Bile su to uglavnom puške »mauzer« 7,9 i italijanski karabini. Postepeno je i problem municije ublažavan. I pri planiranju akcija vodilo se računa o tome. Tako su neke akcije imale glavni cilj – obezbeđenje oružjem i municijom.

Iako su kordunaški partizanski odredi sve do kifeja 1941. bili u stalnoj ofanzivi i zaplenili velike količine oružja i materijala, ipak je problem oružja na Kordunu bio rešen tek početkom sledeće godine, tj. 12. januara 1942. godine. Toga dana zarobljena je cela posada neprijateljskog garnizona Vojnić, (410 vojnika, oficira i podoficira) i *mesto* oslobođeno. Zaplenjeno je 300 pušaka, 10 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 2 minobacača i veće količine municije i druge opreme.

Posle toga efikasnost i vatrena moć partizanskih četa, bataljona i odreda znatno je porasla. Uvode se i nove vrste oružja: topovi i minobacači. Ujedno se usavršavala i vojna organizacija jedinica. Ona se kretala ka modernoj formaciji. To je i dalje učvršćivalo veru u sopstvene snage i pozitivno uticalo na borbenu moralu jedinica i naroda. Akcije partizana postale su efikasnije i masovnije. Već početkom 1942. godine skoro ceo Kordun bio je oslobođen. Neprijatelj je bio prisiljen da napušta male garnizone i da pojačava i utvrđuje one veće. No, ubrzo i oni su postali meta napada naših jedinica, a neprijatelj se sve manje kretao van tih garnizona. Tako je savladana i uspešno prebrođena jedna od najvećih teškoća ustanka na Kordunu – nedostatak oružja.

Dušan PEKIĆ

ŠTAMPARSKA TEHNIKA PRILEPSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U 1941. GODINI

Jedna od prvih briga Mesnog komiteta Partije u Prilepu, posle dolaska okupatora 1941. godine, bila je da proširi kapacitet štamparske tehnike i da je smesti na sigurno mesto kako je neprijatelj ne bi mogao otkriti. Taj ni malo lak zadatak primio je Mirče Acev, koji je imao bogato iskustvo u tom poslu, jer je ranije radio u štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Tih dana je Mirče, kao ilegalac, živeo u kući Milana i Pare Petreških. Njegovi su domaćini bili sami. Bili su to poštteni i povučeni ljudi, tako da se Mirče kod njih osećao prilično sigurno, te je rešeno da se i štamparska tehnika smesti u njihovoj kući.

Pošto su određene prostorije za prekucavanje i umnožavanje materijala na mašinama, izvršena je proba da bi se videlo do koje će se daljine čuti kucanje mašina. U svim prostorijama na prozorima su postavljene debele zavese. U slučaju da dodu do opasnosti, bio je pripremljen veći sanduk, koji je stajao u podrumu. Iznutra je bio obložen ter-papirom da bi se tehnika, i drugi materijal zaštitili od vlage.

Milan je imao poseban zadatak. Trebalo je da bude kurir i da bdi nad tehnikom da je ne bi otkrio neprijatelj. Najstrožije mu je zabranjeno da obavlja druge, poslove, da se ne bi kompromitovao. Taj zadatak je najozbiljnije shvatio i sa uspehom ga ispunjavao za sve vreme okupacije. Ponekad je, u hitnim slučajevima, radio i u tehnici.

U početku su u prilepskoj štamparskoj tehnici, pored Mirčeta Aceva, radili Krste Crvenkovski, Kole Časule i drugi. Mirče je u isto vreme poučavao u radu Paru i sestre Cenku i Zoru Krstevske, jer su bile predviđene da stalno rade na tehnici.

Pored ovoga on ih je uvodio i u tajne konspirativnog rada i objašnjavao im kako da se snalaze u opasnim situacijama.

Do 11. oktobra 1941. godine celokupna tehnika je bila smeštena u ovoj kući. Međutim, posle uspešno izvršenih akcija prvog makedonskog partizanskog odreda u Prilepu, fašistički okupatori su počeli da preduzimaju daleko strože mere protiv ilegalnog pokreta i partijske organizacije. Ali se" zbog toga pojavila potreba da se rastura mnogo više raznovrsnog ilegalnog materijala, tako da je tadašnji Mesni komitet, na inicijativu Borka Temelkovskog Ljiljka, koji je onda rukovodio tehnikom, rešio da se sredstva koja su im stajala na raspolaganju podele na dva mesta.

Ljiljak je izabrao našu kuću za smeštaj jednog dela štamparske tehnike, koji je služio za umnožavanje i rasturanje odštampanog materijala. To je učinio zbog toga što sam ja tada imao povoljne uslove za obavljanje tog posla. Nisam bio kompromitovan pred policijom, a znao sam knjigovezački zanat. Sa mnom su stanovah moj otac, majka i baba. Kuća se nalazila u jednom dvorištu i nije bila naročito upadljiva. Po direktivi Ljiljka, prese su bile prenete kod menfe u zembilju, koji je odozgo bio kamufhuran krompirom i drugim povrćem. Pored presa, preneto je i nešto hartije, glicerina i dr. Pisaća mašina i drugi materijali – hemijski indigo i matrice ostali su u Milanovoj kući u kojoj je materijal prekucavan a zatim umnožavan kod mene. U umnožavanju su mi pomagali Ljiljak i Kiro Fetak iz Kumanova. Moj otac Angele bio je zadužen da čuva stražu, a majka Ilina je obavljala kurirske polove i prenosila odštampane materijale do određenih punktova u gradu.

Pošto su prese zbog intenzivnog rada bile gotovo istrošene pošao sam u Bitolj da preko veze koju mi je dao Ljiljak, nabavim još dve prese i hemijski indigo. To sam dobio od majke Anesti Panovskog i Tome sudije – preko Ratke Kovačevske. Tom prihkom sam od Ilije Topalovskog uzeo i originalni materijal za umnožavanje. Prese i indigo preneo sam u koferu zajedno sa knjigama koje sam poneo u Bitolj za obrezivanje kod moga bivšeg majstora Trajka Cvetanovskog. Materijal za umnožavanje preneo sam u cipelama.

Pošto su se i nove prese od stalnog rada brzo kvarile, a nije bilo mogućnosti da dođem do savršenijih sredstava za umnožavanje, rešili smo da sami izradimo geštetner za umnožavanje.

Ljiljak je pozvao Acu Ivanovskog, stolarskog" radnika, i upoznao ga sa zadatkom. Aca je zatim otišao u selo Vataša, gde se sreo sa Ristom Džunovim Bačkom koji je imao da mu pokaže jedan geštetner. Aco do tada nije uopšte video geštetner, pa je isprva mislio da je u pitanju komplikovana štamparska ma-

šina koju on nije u stanju da izradi. Ali kada je video da je to sasvim obična, drvena naprava, laknulo mu je i odmah, je zaključio da će to lako napraviti.

Bačko ga je tada upoznao sa načinom rada geštetnera.

Pošle povratka u Prilep, Aco se javio Ljiljku i odmah počeo sa izradom geštetnera. Prvo je napravio skicu, a zatim je posle radnog vremena pažljivo počeo da izrađuje delove u jednoj stolarskoj radionici. Majstoru kod koga je to radio rekao je da izrađuje nekakve ramove za svoje potrebe. Srafove i druge metalne predmete Aco je nabavljao iz raznih dućana, da ne bi bilo sumnjivo. Valjak je izradio mehaničar Ice Garevski. Izrađene delove prenosio je u kuću i naposljetku je bio sklop-ljen ceo geštetner.

Jedne večeri, ubrzo posle toga, Ljiljak je otišao kod Aca, noseći matrice i farbu. Pažljivo su počeli da isprobavaju »mašinu«, ali *ih je* ona razočarala. Iz geštetnera je izlazila samo crna hartija. Cele noći su probah, ali uzalud. Razočaran, Temelkovski je otišao pred zoru. Sutradan je Aco nastavio sa probama, ah opet ništa. »Zašto mašina neće da radi«, pitao se Aco, »kada sam je izradio stručnije od one u Vataši«. Najviše ga je bolela primedba Temelkovskog da možda nije dobro pazio kada je razgledao tikveški geštetner.

Prošla su još tri dana u ispitivanju i probama. Naposljetku je tajna bila otkrivena. Aco je bio presrećan. Svileni krepsaten je zamenjen tankom svilom za sita i bilo je sve u redu. Geštetner je »proradio«. Naša je radost bila ogromna.

Ova naša sprava je tada dobila naziv »samodelski geštetner.«

Geštetner nam je zaista mnogo olakšao rad, jer se za štampanje mogla koristiti i obična novinska hartija koju sam kupovao po radnjama pod izgovorom da mi je potrebna za knjigo vezački rad. Hartiju i farbu za geštetner nabavljao sam iako mi je to zabranjivao Ljiljak da se ne bih kompromitovao. To sam činio zbog toga što od određenih veza nisam na vreme dobijao potreban materijal.

Kada bi nestalo farbe pravio sam neku mešavinu od katrana i obične crne boje, pa je i to dobro služilo. Određena mesta na nekim materijalima, koja je trebalo da budu odštampana crvenom bojom (obično naslovi novina i petokrake zvezde) popunjavala je crvenom olovkom moja drugarica Spasija.

Najviše sam štampao u kući, koja je tako reći bila pretvorena u štampariju, ponekad u podrumu, ih u šupi, odakle se lakše moglo pobeći u slučaju iznenadnog dolaska policije.

U danima blokade i si. kada se mogao očekivati pretres i u našoj kući, štamparske materijale sam krio u ranije osposobljenim skrivalištima. Geštetner sam stavljao ispod patosa

u kujni. Na podu su bile dve daske koje su se vadile, a preko njih je bio prostrt čilim. Na tom mestu je bio i krevet. Hartiju, indigo i druge materijale krio sam u jednoj ostavi iza ambara i šupi. Po tri primerka od svakog odštampanog materijala, po direktivi Ljiljka, ostavljao sam za »arhivu«. Njih sam krio u skeh koja je služila za sušenje duvana. Sva ova skrivališta bila su napravljena još pri izgradnji kuće i mojim roditeljima su služila za sakrivanje duvana i raznog oružja za vreme ranijih režima.

Rad u štamparskoj tehnici tekao je na ovaj način: materijale koji su bili otkucani na matrici kod Milana i Pare Petreskih (mesto na kome se to radilo bilo je obeleženo širom »broj 2«) dobijao sam preko veze s napomenom u koliko primeraka treba da bude umnožen (mesto štampanja nosilo je šifru »broj 3«), Posle sam ga pakovao u paketiće, a moja majka ih je nosila do određenih punktova odakle su dalje rasturani. Na posebnom mestu pod šifrom »broj 1« slušanjem antifašističkih radio-stanica prikupljane su vesti i dopisi. Za taj rad su 1941. godine bili zaduženi Blagoje Popovski, Petar Zdravovski i drugi.

Odštampane materijale majka je u početku predavala Pecetu, obučaru u kvartu »Džogdere«, a zatim Pecetu Pepe-Ijugoskom, Ciri Bardaku, Ciri Stefanovskom, Nadi Lameskoj, Canetu Spirkovskom Džemi i drugim .

Svaki je punkt bio označen šifrom. Raspored materijala je određivao Mesni komitet. Tako, na primer, kada sam dobijao nalog da neki materijal umnožim u 200 primeraka, pakovao sam ga ovako: 30 primeraka za broj 8, 20 primeraka za broj 12, itd. Ove su šifre označavale partijske ćelije u gradu i u selima prilepškog sreza. U Istorijskom odeljenju CK SKM sačuvan je originalni dokument, odnosno spisak šifara, iz kojeg se može videti tačan raspored punktova u kojima je bio rasturan odštampan materijal.

Neprijatelj za celo vreme okupacije nije uopšte uspeo da otkrije našu štamparsku tehniku, jer su za nju znah samo članovi MK (u prvo vreme Borko Temelkovski Ljiljak, zatim Aco Jovanovski Kusi, lika Prisaganoska, Cenka Tutevska i drugi) najsigurniji i najiskusniji članovi Partije, a mi — neposredni saradnici (ja, moja porodica, Milan i Para) nismo bih poznati kao komunisti u bivšoj Jugoslaviji.

Radi što veće konspiracije nismo imah neposredne veze sa drugovima i drugaricama koji su kucali matrice. Veza sa njima održavana je preko moje majke. Da bi uspešno izvršila zadatak, a da ne izazove sumnju, ona se služila raznim varkama. Tako, na primer, na sebi je imala dve opasane kecelje i u njih je stavljalila ilegalni materijal. Kecelje je svijala i vezivala ka-

napom a preko njih. je oblačila kaput, tako da je mogla slobodno da se kreće "ulicama. Kada je trebalo da prenese veće količine materijala, ona ih je stavljala u zembilj, koji je pokrivala vezenom maramom, kao da ide na groblje, a odozgo je stavljala sveće i malo cveća. Ako je bilo potrebno da preko dana više puta raznosi raznovrstan materijal, onda je zembilj kamuflirala krompirom, crnim lukom, paprikama i si.

To što našu tehniku u teškim danima okupacije neprijatelj nije otkrio, zasluga je i naših drugova koji su radili u tehnici, pa zatim dospeli u zatvor. Niko od njih nije ništa rekao u vezi sa tehnikom. Prema njihovom kazivanju bugarska fašistička policija je mislila da partijska tehnika radi u prtizanskim odredima, a ne u Prilepu.

Materijali štampani u našoj tehnici, koji su rasturani u Prilepu i okolini, zadavali su dosta teškoća neprijatelju.

Po kućama su ih rasturale specijalne organizovane ekipe, sastavljene od komunista i skojevaca i to obično uveče. Ljudima u koje su bih sigurni materijale su davali otvoreno. Inače su ih ostavljali ispod kućnih vrata, ubacivali ih kroz prozore itd. Nije bio redak slučaj da ceo Prilep bude preplavljen lecima i proglasima, i pohcija opet nije mogla da otkrije one kojih ih rasturaju.

Izvesna količina materijala slata je odgovornim partijskim funkcionerima, a ponekad poštom i nekim odgovornim ličnostima tadašnje bugarske fašističke vlasti. Dobro se sećam, odmah posle 11. oktobra, za vreme terora i hapšenja Prilepčana, po direktivi Ljiljka napisan je jedan letak koji je upućen gotovo svim tadašnjim bugarskim funkcionerima u Prilepu. Koverta smo ubacili u poštanske sandučice u gradu, ali se pri tom nismo setili da će svi oni stići na jedno mesto – u poštu, te smo kasnije doznali da je samo nekoliko takvih »pisama« stiglo do onih kojima su bila namenjena, dok je veći deo zaplenila pohcija.

Prve novine koje je u Prilepu izdavala naša štamparska tehnika bile su »Radio-vesnik«. U njegovom uređivanju učestvovalo je više lica, pre svega, članovi MK: Borko Talevski, Borko Temelkovski Ljiljak, Petar Zdravkovski Penko i dr. Ove novine su imale više informativni karakter.

U 1941. godini u prilepskoj štamparskoj tehnici, pored drugih partijskih direktivnih materijala, bio je odštampan i Proglas CK KPJ povodom napada fašističke Nemačke na SSSR, zatim otvoreno pismo CK KPJ od 6. novembra 1941. godine članovima Partije Makedonije o antipartijskom radu dotadašnjeg PK KPJ za Makedoniju na čelu sa Metodijem Satorovim Šarlom i o njegovom suspendiranju. Pismo je sadržavalo i direktivu CK KPJ od oktobra 1941. godine Pokrajinskom komi-

tetu KPJ za Makedoniju o načinu stvaranja partizanskih odreda i o njihovom delovanju na teritoriji Makedonije i dr.

Krajem 1941. godine, s obzirom na zadatke koji su stajali pred partijskom organizacijom, u Prilepu je, u cilju organizovanja naroda za borbu protiv fašističkog okupatora, tadašnje partijsko rukovodstvo počelo pripreme za izdavanje stalnih novina. Na taj način je »Radio-vesnik« prerastao u list »Narodni glas«. Ovaj list je počeo da izlazi početkom 1942. godine. U radu na pokretanju tog lista i njegovom uređivanju mnogo je doprineo Borko Talevski. Ovaj list se po sadržini i masovnosti ocenjuje kao jedan od najvažnijih listova u periodu narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji. U prvo vreme on je bio izdavan, odnosno umnožavan na šapirografu na 6–8 stranica. Kasnije je bio izdavan na četvrtinskom formatu u vidu sveske na 10–16 stranica. Izlazio je kao list Narodnooslobodilačkog fronta za Prilep i prilepski kraj. List je imao bogatu i raznovrsnu sadržinu: vesti, komentare o ratnoj situaciji i članke o razviku narodnooslobodilačkog pokreta u drugim krajevima Jugoslavije. U listu su takođe štampani i prevedeni dopisi iz »Rabotničkog dela« a isto tako i materijali o borbi grčkog narodnooslobodilačkog pokreta. U njemu su bili štampani i članci o borbi albanskog naroda.

List »Narodni glas« prvi je od naših ilegalnih listova počeo štampati članke druga Tita kao i druge članke i materijale iz CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. »Narodni glas« je imao široku mrežu dopisnika u gradu i srezu. List je izlazio u 120–200 primeraka i bio je rasturan u gradu, po selima, po partizanskim odredima a slat je i u Kruševo. Jedna anketa pokazala nam je da su jedan primerak ovog lista prosečno čitala 52 lica.

Značaj pisane reči koja je štampana u prilepskoj partijskoj tehnici bila je, pre svega, u tome što je javnost uvek i na vreme dobijala jasnu sliku o uspesima i pravednim ciljevima Komunističke partije Jugoslavije zajedno sa Narodnooslobodilačkom vojskom i partizanskim odredima Jugoslavije. Pisana reč je silno budila nacionalno osećanje makedonskog naroda "koji su fašistički porobljivači htehi na svaki način da ubede da makedonska nacija ne postoji i da je Makedonija samo jedan dragi kamen u kruni »celokupne i ujedinjene Bugarske«.

Počev od 1941. godine, makedonski narod je prvi put u svojoj istoriji počeo slobodno da izražava svoja stremljenja i misli na maternjem jeziku, za koji se makedonski narod oduvek borio.

Ilija BELICANAC

ZGRADA ILEGALNE ŠTAMPARIJE CK KPJ

U leto 1940. godine drug Tempo (Svetozar Vukmanović) mi je poverio zamisao o gradnji kuće ili vile, u koju bi se smestila ilegalna štamparija CK KPJ. Prostor u kući, u kojem bi se nalazila štamparija, trebalo je da ima tajni prilaz koji ničim ne bi smeo da izazove i najmanju sumnju. Dotadašnje partijske štamparije nisu u pogledu smeštaja bile dovoljno obezbeđene i osigurane. Zbog sigurnosti od akcija policije, koja je uvek tragala za štamparijom, one su se često selile da ih pohcija ne bi pronašla. Pri tom je bilo dosta poteškoća oko pronalaženja boljeg i sigurnijeg mesta ili stana, a isto tako i oko prenošenja mašina. Zbog toga su ta mesta bila privremena i kratkotrajna.

Sada je trebalo štampariju smestiti na potpuno sigurno mesto, i tako obezbediti njen rad i opstanak za duže vreme – pogotovo u situaciji koja je prethodila događajima punih neizvesnosti. Tempo je naglasio da plac već postoji na Banjičkom vencu i da je njegov vlasnik Branko Maksimović, službenik Direkcije železnica. Taj plac je Branko nasledio od oca i stavlja ga na raspolaganje Partiji. »Postoji i novac za zidanje, koji je Partija obezbedila – objašnjavao mi je dalje Tempo«. »Ostaje još samo da nam daš idejni nacrt zgrade: raspored stana namenjen tvojoj porodici, prostori za štampariju i, što je najvažnije – tajni prilaz toj prostoriji.«

Ovlašćenog arhitektu koji bi nam prema mojoj idejnoj skici, stručno razradio plan zgrade – nekako bismo našli, takođe i preduzimača koji bi zgradu u najkraćem roku završio. Ah kako obezbediti tajnost plana? Zbog stroge konspiracije ta dvojica ne bi smela da znaju u koju svrhu će zgrada služiti. U tajnu oko gradnje ilegalne štamparije bili su upućeni samo-

Tempo, Branko Maksimović, Brankova drugarica Dana¹ i ja. Zgrada bi se gradila na ime Branka Maksimovića, sa novcem koji je on, tobože, uzeo na kredit iz banke.

Bio sam ponosan što mi je Partija poverila baš taj zadatak i trudio se da ga što bolje rešim. Da bih mogao ma šta da preduzmem bilo je, pre svega, potrebno da odem na plac, da upoznam teren koji bi, u stvari, i diktirao uslove za projekat. Ah odlazeći na plac neizbežno bih se susreo sa Maksimovićevim ocem i njegovom braćom, čije su se kuće graničile sa tim placem. U dogovoru sa Maksimovićem, pojavio sam se kao službenik Katastra opštine grada Beograda, a u vezi s rešavanjem njegove molbe za zidanje kuće. Dok smo razgledah plac, Maksimovićev otac, smatrajući me kompetentnim licem i stručnjakom, postavio mi je više iznenadnih pitanja, ne toliko o građnji sinovljeve kuće koliko o uređenju njihovog zapuštenog i neuređenog kraja, neuređenih prilaza, nekaldrmisane uhce itd. Na takva pitanja nisam ni računao, niti sam bio spreman na njih da odgovorim, ali sam izmišljenim odgovorima uspeo da se izvučem iz neugodne situacije.

Plac, inače na pogodnom položaju, imao je priličan pad ka ulici, što mi je poslužilo da lakše rešim problem. Položaj placa prosto me je nagonio da tajnu prostoriju smestim u podrumski deo zadnjeg dela zgrade, s tim da prilaz prostoriji ne bude iz podruma, već iz stana. Došao sam na ideju da prilaz bude napravljen kroz plakar ugrađen u spavaćoj sobi, koja bi bila upravo iznad tajne prostorije. Da plakar ne bi pobudio ma kakvu sumnju, odlučio sam da u donji deo plakara stavim fijoku, koja bi se prilikom ulaska i izlaska iz tajne prostorije morala izvlačiti. U tom slučaju morala bi se podizati i daska iznad fijoke, koja je služila kao dno gornjeg dela plakara. Ispod fijoke bi se nalazio betonski kapak sa normalnim blindbodenom, čije bi ivice bile zaklonjene drvenom konstrukcijom plakara. Betonski kapak bi se, zatvarao odozdo gvozdenim podupiračem, iz donje prostorije. Posle takvog rešenja, nije mi bilo teško da rešim i raspored ostalih prostorija.

Drug Tempo, podrobno razgledajući idejnu skicu, u potpunosti je prihvatio. Znajući da ilegalno stanujem kod jednog preduzimača (Čitkovića) na Pašinom brdu, Tempo je predložio da taj preduzimač gradi kuću sa tajnom štamparijom. Ne sećam se više kako sam druga Maksimovića povezao sa preduzimačem, ah se dobro sećam da sam se »u njihovom poslu«, pred preduzimačem, držao kao sasvim nezainteresovano lice. Maksimović mu je podneo idejne skice koje je on zatim stručno

¹ Dana i Branko Maksimović su i ranije radili u ilegalnoj partijskoj štampariji.

razradio, jer se pokazalo da su preduzimači imali pravo da projektuju jednospratne zgrade. Time je otpala i potreba da se traži ovlašćeni arhitekta.

Odobrenje Građevinske komisije je brzo dobijeno, jer su članovi Građevinske komisije do te mere bih korumpirani da ih je bilo moguće potplatiti u svako vreme. Odmah se pristupilo zidanju kuće. U toku gradnje pojavio sam se svega dva puta na gradilištu, da proverim kako se reahzuje plan i to samo onda kada tamo nije bilo preduzimača. Zidanje je brzo napredovalo. Stolarski radovi na građevini bili su povereni Mihailu Ratkoviću, stolaru, inače mome tastu, koji je morao biti upoznat sa tajnim skloništem, jer je morao raditi na plakaru prilagođenom za ulazak u tajnu prostoriju.

Uoči samog rata zgrada je bila gotova, ali je 6. aprila, prilikom bombardovanja Beograda, oštećena od bombe koja je pala na ulazne stepenice prednjeg dela zgrade. Po nalogu druga Tempa zgrada je popravljena i početkom nemačke okupacije potpuno završena. Drugovi Branko Đonović i Slobodan Jović, grafički radnici, kojima je bilo povereno da rade u štampariji, *probili su betonski pod ispod plakara i namestili pokretan betonski kapak*. Posle smeštaja štamparske mašine, koja je nabavljena i prenesena pod veoma teškim uslovima kroz okupirani grad, ova dvojica su vešto zazidala vrata tajne prostorije i tako izbrisala svaki trag koji bi ukazivao da u podrumskom delu zgrade postoji još jedno, tajno odeljenje.

U štampariji su kao stručnjaci radili Branko Đonović, štamparski mašinist i Slobodan Jović, tipograf,² koji su tu ilegalno i živeli. Kao legalni zakupac zgrade bio je dr Milo Bošković, lekar.³ Zaga Jovaiiović se, uz pomoć lažnih dokumenata, predstavljala kao supruga dr Boškovića, a Ljubica Đonović (sestra Branka Đonovića) je bila »kućna pomoćnica«.

Štamparija je radila sve do jeseni 1943. godine, kad su Nemci rekvirirali kuću i nastanili se u njoj, ne znajući da je to ilegalna štamparija CK KPJ, koja se tada morala premestiti u Krajinsku ulicu.

Dorđe ANDREJEVIĆ KUN

² 1944. godine, provalom štamparije u Krajinskoj ulici gde se ilegalna štamparija preselila posle rekviriranja zgrade na Banjičkom vencu, Bonović i Jović su hrabro poginuli, pružajući otpor do zadnjeg metka, namenjenog za sebe.

³ 1942. godine napustio Beograd i na putu za slobodnu teritoriju pao u ruke policije u Zagrebu, a zatim streljan u Jasenovcu.

SOMBOR U USTANKU

12. aprila 1941. godine u Sombor su ušle mađarske trupe. Od granice do Sombora i nadalje kroz Bačku jugoslovenska vojska nigde nije honvedima pružila organizovan otpor, jer se noću 11/12. aprila povukla sa graničnog pojasa, prethodno otvoriši artiljerijsku i pešadijsku paljbu prema Mađarskoj, odakle nije uzvraćeno ni jednim jedinim metkom. Četiri-pet sati nakon povlačenja jugoslovenske vojske, sa granice, iz pravca Baje, Gare, Kačmara i drugih mesta Mađarske, krenuli su honvedi na osvajanje »nekadašnje hiljadugodišnje teritorije«.

Od ranog jutra somborski Mađari i Nemci, predvođeni i •organizovani od pete kolone i mađarske vojne obaveštajne službe, razoružavali su grupice jugoslovenskih vojnika. Nad gradom su povremeno kružili honvedski dvokrilić dok su Srbi i Hrvati na svojim kućama isticali bele zastave. U Somboru niko nije znao kada i iz kog pravca će se pojaviti mađarski vojnici. Propast Jugoslavije bila je očita. Takvo rasulo i brzi krah niko nije ni pretpostavljao. Peštanska radio-stanica je toga dana pomno govorila da dolazi »oslobođenje« Bačke. Grupa mađarskih omladinaca u Somboru pošla je prema spomeniku kralja Aleksandra, noseći užad i merdevine. Presreo ih je advokat dr Leo Deak, govoreći: »Deco, nemojte u ovim svečanim trenucima da nam kvarite nacionalno raspoloženje!« »Deca« su •odustala od akcije i pridružila se masi građana, koja je kličući pozdravljala ulazak u Sombor prvih mađarskih tenkova. Ovacije su zaglušile trg pred Gradskom kućom, a parole »Hitler-Duće« i »Hitler-Horti« naizmenično su se menjale.

Bilo je 12 časova kad je gradonačelnik dr Branislav Grba predao grad gospodinu Majoru, inače tenkovskom generalu. Hor Kasine otpevao je »Isten aid meg a Magyar«, a na reči

Majora da su ovi krajevi »ponovo za hiljadu godina vraćeni majci Mađarskoj«, razlegao se aplauz...

Mađarski vojnici, shvajući se na trg pred Gradskom kućom u Somborn, darivani su šarenim uskršnjim jajima, kolačima, pićem i ibarenim šunkama. Oko 16 časova, neko pronese glas da su četnici zaposeli zgradu Okružnog ureda, pa se desetak mađarskih blindiranih kola i tenkova uputi prema naznačenom mestu, ah kad su tamo stigli, našli su samo poslužitelja kako se muči oko isticanja mađarske zastave.

Dva dana okupacije u Somborn protekla su u Micanju Hortiju, Hitleru i Musoliniju, jednih, i strepnji pred neizvesnošću, drugih. Kasno uveče, 13. aprila, na prvi dan katoličkog uskrsa, u Somborn su se čuli pucnji iz pušaka. »U gradu se kriju četnici i oni napadaju honvede koji su došli u Sombor sa najlepšim namerama« — slušamo komentare fašista. Za pojedinačnim puščanim pucnjima počese i mitraljeski rafali. Niko nije znao o čemu se radi. Noć puna slutnji spustila se na Sombor. Mađarski vojnici su upadali u srpske, hrvatske i jevrejske kuće, vičući: »Gde su četnici, odatle pucaju...«? A dok su jedni pitali gde su četnici, drugi honvedi su iz dvorišta šenlučih, pucajući u krovove susednih kuća. Povorka uhapšenih građana kretala se prema Gradskoj kući, županijskom zatvoru, Kronić palati i drugim zgradama gde su stacionirane okupacione trupe. Najmanje 1.500 lica iz Sombora, koja su tu noć i sutradan uhapšena, neće zaboraviti mučenja i maltretiranja kojima su bili podvrgnuti. U Svetozara Miletića ulici tri kuće su u plamenu, u »Lancima« kod katoličke crkve ležalo je desetak, a kod Rešove ciglane šestoro ubijenih. Mrtvih je bilo i na niz drugih mesta u gradu. Za 24 časa u Somboru je ubijeno 75 lica. Motivacija za sve ubijene je ista: da su četnici i da nisu priznali novu vlast.

Danima je trajao teror okupatora u severozapadnom delu Bačke i Baranje, na teritoriji na kojoj je delovao Okružni komitet KPJ u Somboru. U vreme najvećih hajki fašista protiv nenaoružanog civilnog stanovništva, nije stradao ni jedan član KPJ ili SKOJ-a. Komunisti su mogli samo konstatovati da je teror okupatora deo mobilnog i operativnog plana mađarskog generalštaba, jer se nije samo u Somboru ubijalo i hapsilo, već je takva situacija bila u svim mestima. Prvih dana okupacije honvedi su u severozapadnoj Bačkoj i Baranji ubili preko 150 lica, formirali u Somboru, Apatinu, Odžacima, Dardi i drugim mestima sabirne logore za pohapšene »četnike« i sve građane koji su u ove krajeve došli posle 1918. godine. Sistem terora

upotpunjen je uzimanjem talaca, kojih, je u somborskom zatvoru sve do juna 1941. godine uvek bilo 25 do 40, mahom bogatih Srba i Jevreja. Njima su u zatvoru svakodnevno pretili da će biti streljani »ukoliko četnici ne prestanu sa napadima na honvede«.

Ono što se dogodilo aprilskih dana 1941. godine u mnogome je podsećalo na austrougarski teror 1915. godine u Srbiji, teror honveda 1939. godine u Slovačkoj i Priкарpatskoj Rusiji, a 1940. godine u Erdelju, gde su se mađarska vlada i soldateska obračunavale sa svojim političkim protivnicima. Teror u Bačkoj i Baranji bio je smišljen izgovor mađarske vlade i generalštaba da bi se paralisala svaka akcija protivničke strane, ukoliko bi ona organizovano postojala. Ovakva praksa dobro je došla honvedima da se napljačkaju tuđeg bogatstva, pošto su to bili dobrim delom biroši i nadničari sa velikih feudalnih dobara u Mađarskoj. Okupatorske vlasti su čekale da bivši naseljenici u selima Rastina, Aleksa Šantić i drugim, kao i nekadašnji opanti iz Mađarske, završe sa prolećnim poljskim radovima. Kad su i zadnji put okopah kukuruze, proredili šećernu repu i mislili da će sabrati plodove svoga rada, meseca juna je usledio nov talas terora. Oko 1.500 Rastinjaca i Santicana oterano je u Sarvarski logor, gde su ljudi pune tri i po godine doživljavali najteža šikaniranja i fizička uništavanja.

U leto 1941. peštanska štampa naveliko je trubila o »konstruktivnoj« delatnosti honveda u Bačkoj, navodeći kako su izgradili kameni put između Stapara i Bačkog Brestovca, koji su u stvari radili 400 pohapšenih Jevreja iz Sombora. Ohi su trpeli teror honveda samo zato »što su bili lojalni jugoslovenski građani«. Nekoliko puta morali su novcem »iskupljivati grehove«. Tako su Jevreji samo prvi put dali preko 5 miliona dinara generalu Sentendrei Agoštonu, vojnom zapovedniku Sombora. Na sve ovo nadovezivale su se i dinge mere uperene protiv slovenskog i jevrejskog stanovništva Bačke i Baranje. Trgovcima ovih narodnosti ograničena su prava; nekadašnji srpski dobrovoljci mogli su svoje parcele obrađivati samo pod uslovom ako plaćaju arendu novim agrarnim interesentima, prvenstveno Mađarima (samo za kratko vreme).

Nacionalne suprotnosti, podsticane pre rata sa raznih strana, još više su je istakle 1941. godine. »Jaz između Srba i Mađara je dubok«, konstatovao je Svetozar Marković Toza kada je 1942. godine u svojstvu organizacionog sekretara PK KPJ za Vojvodinu izveštavao druga Tita i CK KPJ o situaciji u Bačkoj. Mađari su prema Hrvatima taktizirali, računajući da će ih vezati za sebe preko katoličke vere. Ali među Bunjevcima i Sokcima okupatorska vlast je našla samo neznatan broj pristalica. Srbi i Hrvati osećali su se Jugoslovenima, tako su se

osećale i mlađe generacije Jevreja. A u celini, niko nije odobravao zločine fašista. Klica sumnje u pravilnost postupaka honveda rađala se od prvog dana i u dušama bačkih Mađara.

Već početkom maja 1941. sekretar Okružnog komiteta KPJ za Sombor i član Biroa PK KPJ za Vojvodinu Kiš Erne otišao je u Novi Sad da uspostavi vezu sa PK Vojvodine. Njegov povratak iz Novog Sada uneo je radost među komuniste, jer je Kiš doneo direktivu: Komunistička partija Jugoslavije i u uslovima okupacije zemlje nastavlja da deluje kao jedinstvena politička snaga! Ona ne priznaje akt okupacije, osuđuje zločine okupatora i mobiliše svoje članstvo za presudne istorijske dane! Oko 20. maja 1941. godine u Somboru nekoliko dana boravi Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu, učvršćujući partijske ćelije i skojevske aktive i ukazujući na zadatke koji stoje pred Okružnim komitetima KPJ i SKOJ-a za Sombor. Tako je posle pet-šest nedelja okupacije, KPJ u Somboru i Bačkoj nastavila sa organizovanim radom. Stavovi i odluke sa zasedanja CK KPJ, aprila i maja 1941. godine u Zagrebu, počeli su da se realizuju.

U Okružnom komitetu KPJ za Sombor, od maja 1941. godine bili su: Kiš Erne, tapetarski radnik, sekretar OK i član Biroa PK za Vojvodinu; Žarko Ljubojev,¹ obučarski majstor organizacioni sekretar komiteta i član Plenuma PK Vojvodine; Kamenko Gagrčin, vanredni student prava; Kučera Ferenc, metalski radnik; Domanj Janoš, stolarski radnik i Ivan Parčetić, trgovački pomoćnik. Okružni komitet SKOJ-a bio je u sastavu: sekretar – Kamenko Gagrčin, inače član PK SKOJ-a za Vojvodinu; Duško Staničkov, bravarski radnik; Radivoj Dodić, trgovački pomoćnik knjižarskog smera; Vujađin Sekulić Bane, student tehnike; Sentđerđi Istvan Pišta, vanredni student prava (jula 1941. godine isključen iz KPJ zbog zapostavljanja revolucionarne delatnosti); Štípan Ostrogonac, električarski radnik. Nešto kasnije je u OK SKOJ-a kooptirana Nada Buzadžić, gimnazistkinja.

Organizaciono sređivanje KPJ i SKOJ-a pokazalo je da pred partijskim rukovodstvom ima dosta problema. Jedan od problema bio je slučaj Domanj Janoša, člana Okružnog komiteta KPJ za Sombor, učesnika u oktobarskoj revoluciji, koji je maja 1941. godine na svoju ruku otišao u Budimpeštu, da bi »uspostavio« vezu sa KP Mađarske i partijsku organizaciju Sombora i okoline priključio njenom rukovodstvu. Kad se 25. maja 1941. godine na sednici Okružnog komiteta (kojoj je prisustvovao i Radivoj Ćirpanov, član Biroa PK za Vojvodinu),

¹ 1948. god. pobjegao u Mađarsku i bio organizator IB kampanje protiv Jugoslavije.

raspravljalo o Domanjijevom slučaju. on je uporno branio svoje stanovište da »više nema Jugoslavije, pa prema tome ni KPJ«. Komitet je jednoglasno osudio oportunizam Domanji Janoša i isključio ga iz partijskog rukovodstva, ali ne i iz KPJ, što je kasnije imalo odraza na razvoj NOP-a ne samo u Somborn, nego i u Bačkoj. Domanj Janoš bio je jedan od najstarijih članova KPJ, živio u više mesta, poznavao veliki broj najodgovornijih partijskih rukovodilaca KPJ, pa je, stavljajući se u službu okupatorske pohcije, naneo narodnooslobodilačkom pokretu vehku štetu. U junu 1941. godine i Kučera Ferenc² prešao je biti član KPJ i Okružnog komiteta. Tokom leta u Okružni komitet KPJ za Sombor kooptirani su Bala Istvan, poljoprivredni nadničar i Duško Staničkov (koji je 1940. godine odležao 10 meseci na Adi Ciganliji). Do ovog je došlo posle hapšenja Kiš Ernea i Ivana Perčetića.

U severozapadnom delu Bačke i u Baranji bilo je jula 1941. godine 70 članova KPJ i 120 članova SKOJ-a. U Somborn je politički radilo 26 članova KPJ; u Sivcu je postojao Mesni komitet u sastavu: Nenad Popov (kao sekretar); Kamenko Rajić, trgovac; Vlajko Lančuški, službenik i Dura Bogdanov, službenik, sa još 8 članova KPJ. Zatim, u Telečki 6 članova KPJ, Bezdanu 8, Bačkom Mo'noštoru 6, Bačkom Brestovcu 4 i u Baranji 8. U Bolmanu je član KPJ bio Jovan Lazić, student (poznati rukovodilac NOP-a u zapadnom delu Baranje); u ovo vreme je organizaciono vezan za Mesni komitet Osijeka. Nacionalni sastav članova KPJ je bio: Srba 33, Mađara 29, Hrvata 8. Sličan nacionalni sastav bio je i među skojevcima, stim što je u SKOJ-u bila obuhvaćena i jevrejska omladina, naročito iz Sombora. Skojevski aktivisti postojali su u Bezdanu, Bačkom Monoštoru, Stapar, Bačkom Brestovcu, Laliću, Derošnjama, Sivcu i u Somborn, gde su formirana dva rejonska komiteta SKOJ-a: prvim rejonom rukovodio je Radivoj Dodić, sa članovima Milicom Kapustom, tekstilnom radnicom i Ksenijom Ćirić, učiteljicom; drugim rejonom rukovodio je Duško Staničkov, kao sekretar, a članovi komiteta su bili: Bogoljub Jeftić Boža, službenik; Milenko Beljanski, učenik gimnazije i Vera Radišić, krojačica.

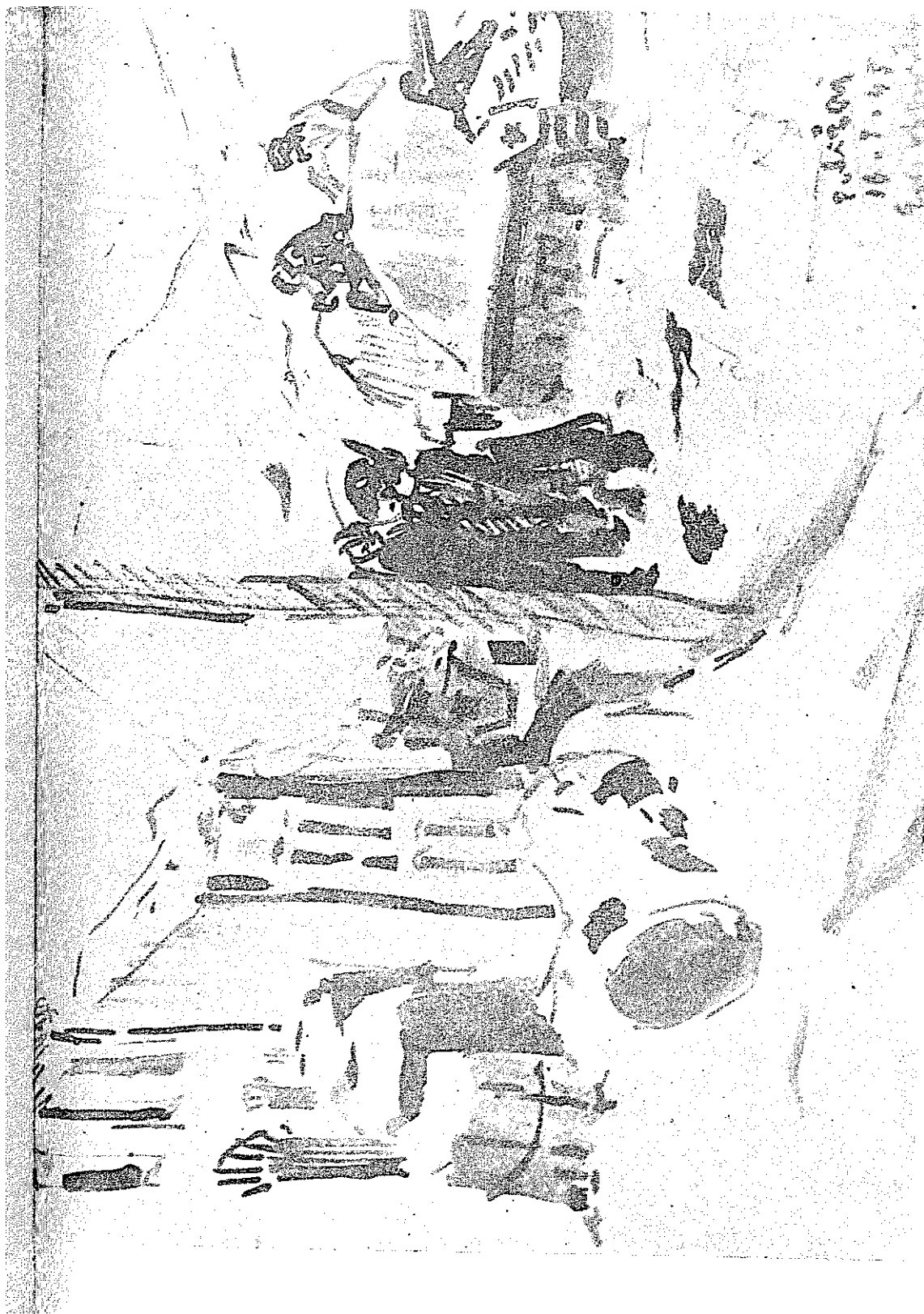
Da bi se shvatila težina rada KPJ i SKOJ-a u ovom delu Bačke i u Baranji treba imati u vidu ne samo neprekidni teror

² O njegovoj pasivnosti postoje dve verzije: Kučera smatra da se prema njemu nepravilno postupilo kad je tražio da za izvesno vreme zbog porodičnih razloga bude oslobođen partijskog rada. Međutim, Miloš Lančuški, predratni član KPJ iz Sivca, izvestio je rukovodstvo o razgovoru koji je vodio sa Kučera Ferencem maja 1941. prema kome je Kučera između ostalog rekao: »Miloše, ja više ne smem raditi... nikog neću izdati, a vi radite i dalje«.

okupatora, koji je počeo od prvog dana okupacije, nego i nacionalni sastav stanovništva: prema jednom žitelju slovenske nacionalnosti stajali su po jedan Nemač i Mađar. No ma koliki da je bio jaz između Srba i Mađara, ni odnosi između Mađara i Nem'aca nisu bili bolji. Oni su organizovali zasebne političke i kulturne manifestacije na kojima se nisu rado sretali, iako su mađarske fašističke vlasti insistirale na uspostavljanju »međusobnih bratskih, odnosa«. Najbolji primer »bratskih odnosa« pokazuje doček honveda 12. aprila u Apatinu, koji je bio izrazito nemačko i prohitlerovsko uporište za vreme bivše Jugoslavije. Nemci Apatina, očekujući da će u Bačku doći nemačke a ne mađarske trupe, obukli su svečana odela i sa cvećem u rukama pošli ka Somborskoj ulici, kojom se očekivao dolazak »oslobodilaca«. Kad su Švabe umesto Hitlerovih jedinica ugledale honvede, umesto pozdrava jednostavno su se okrenule i otišle kućama, bacajući usput poneto cveće u jendeke. Odnosi između domaćih Mađara i onih koji su službeno premeštani iz Mađarske u somborski srez i u Bačku vremenom su postajali sve nesnosniji, što je za politiku mađarske vlade predstavljalo ne mali problem. Mađari iz Mađarske odnosili su se prema ovdašnjim Mađarima kao oslobodioci »prljavih Balkanaca«. Domaći Mađari, da bi se revanširali svojim »oslobodiocima« za uvrede, počeli su ih nazivati »padobranci« (što im je bilo posrdan naziv za sve vreme rata).

KPJ STUPA U AKCIJU

Uspešno izvršena konsolidacija partijskih redova omogućila je da se pređe na masovan i sistematski politički rad. U tu svrhu na prvom mestu je korišćena marksistička literatura i dela izdata između dva svetska rata, koja su popularisala borbu sovjetskih naroda za izgradnju socijalizma, kao što su: popularne brošure o osvajanju Severnog pola, o stahanovcima, ili serija dela iz Nohtove biblioteke »Ruski romani«. Juna 1941. godine u somborskom okrugu rasturani su prvi leci sa potpisom KPJ, dobijani od Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu, a u Somboru umnožavani u većem broju primeraka na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku. Propagandni partijski materijal iz Novog Sada u Sombor prenosili su Zagorka Pušin, Slavko Radanov, Milanka Šljukić i drugi. Bile su to često čitave vreće i korpe letaka. »Nisam znala da je papir tako težak!« — žalila se Milanka Kišu prilikom predaje materijala.

Edo Murtić: TENKISTI

Napad Nemačke na Sovjetski Savez narod Sombora i okoline dočekaao je kao • priželjkivanu stvar. Ljudi i žene, pogotovo Omladina, od srca su se radovali, nadajući se da će Hitler u Sovjetskom Savezu pretrpeti poraz: za 3 dana, za 10 dana, zatim za 2–3 nedelje, pa za 6 nedelja, zavisno od toga kako su se odvijale početne borbe na istočnom frontu. Članovi KPJ i SKOJ-a su povlačenje Crvene armije tumačili »taktičkim i strateškim potezima sovjetskog vojnog rukovodstva«, a u Somboru, Sivcu, Bezdanu, Telečki i drugim mestima vršene su pripreme »za doček sovjetskih, padobranaca«. Iako od skore pobeđe Crvene armije nije moglo biti ni reči, komunisti u Somboru i okolini ipak su ostali uporni u očekivanju brzog sloma Hitlera. Polovinom jula 1941. Okružni komitet organizuje u Somboru partijsko savetovanje, kome ispred PK KPJ za "Vojvodinu prisustvuje Gordana Ivačković (kasnije izdajnik KPJ), a referat o političkoj situaciji podnosi sekretar Kiš Erne. Rezultat savetovanja je formiranje okružnog štaba partizanskih odreda, u sastavu: komandant – Zoran Gomirac, student medicine; politički komesar – Ivan Parčetić i član štaba – Kamenko Gagrčin.

Akcija prikupljanja oružja, koju je Okružni komitet postavio još na svom prvom sastanku, nije dala rezultata. Mađarska vojska je u svom nastupanju sakupljala razbacano oružje jugoslovenske vojske da čak ni najodgovorniji partijski rukovodioci za početak ustanka nisu imali ni pištolje. Zadatak Okružnog komiteta da se formira partijska štamparija izvršen je daleko bolje, pa su od polovine jula 1941. u kući Branka i Ivanke Odobašić u Somboru štampani prvi leci: Proglas CK KPJ za dizanje naroda na ustanak. Štamparijom je rukovodio Kamenko Gagrčin uz pomoć domaćina Branka, kao tehničara. Samo za života Kamenka Gagrčinog (poginuo 24. novembra 1942. godine), iz ove štamparije je izašlo oko dvadeset publikacija KPJ, u tiražima od 50, 200 pa i do 300 komada.

Akcija KPJ u Somboru i okolini primljena je sa simpatijama. To govore ne samo rastureni i rado čitani partijski materijali, već i masovno prikupljanje priloga Narodne pomoći, kojom je rukovodila KPJ. Prilozi su se kretali od deset do nekoliko hiljada mađarskih pengova, (kurs razmene 1 penga: 10 bivših jugoslovenskih dinara). Od izdašnjih prilagača naročito su bili poznati: Milenko Lalošević, tkač platna za sita; zatim dr Borđe Lazić, lekar; Burica Antić, apotekar; Flozberger Jožef, oštrač noževa. Desetine njima sličnih i stotine onih koji su manjim iznosima pomagali KPJ – ne treba da ostanu nezapisani.

Pristupilo se diverzantskim akcijama. Grupa u sastavu: Dimitrije Vasiljević, učitelj, Milan Krnjajić, službenik, Kiš

Erne, Boško Šimendić, trgovački pomoćnik knjižarskog smjera i Rajko La'zić, krojački radnik, devet puta su sekli telefonske žice na železničkim prugama Sombor – Novi Sad, Sombor – Bogojevo i Sombor – Bački Monoštor. Okružni štab i Okružni komitet KPJ za Sombor najviše pažnje su posvetili paljevini žita, koja je počela 22. jula 1941. godine, mesec dana nakon početka borbe u Sovjetskom Savezu. Svrstani u diverzantske grupe, u akciji paljenja žita su učestvovali: Kiš Erne, Radivoj Dodić, Kamenko Gagrčin, Vujadin Sekulić, Duško Staničkov, Zivko Ljubojev, Zoran Gomirac, Obrad Lukačev (svi članovi KPJ), Žarko Mijić i Mladen Kolarić (kandidati za članove KPJ), Milenko Beljanski, Radivoj Krstić, Stevan Terzin (članovi SKOJ-a), zatim Dimitrije Brbaklić, Nikola Pajčić, Viđa Mijić (aktivisti NOP-a). Zapaljivi materijal su nabavljali i pripremali -Nada i Milanka Buzadžić, Milanka Šljukić, Zagorka Pušin i mnogi drugi politički radnici i rodoljubi. Partijska organizacija sela Sivac takođe je organizovala paljevinu žita; u njoj su učestvovali: Dura Bogdanov, Kamenko Rajić, Miloš Lančuški, Slavko Lepojev i drugi članovi KPJ. Žita su paljena šibicom i kućinom. U snop pšenice stavljana je mina napravljena od šibice sumporače obmotane kućinom, pa kad snop dospe u doboš vršalice, sumporača se usled trenja zapali, a plamen zahvati kućinu i slamu. Ali dok vatra elevatorom stigne na kamaru, prisutni radnici na kamarama su već stizali da ugase nedovoljno razbuktali požar. Jedino je na salašu Duke Jožića izgorelo slame sa šest katastarskih jutara; veća šteta je sprecena tek kada su dojmili vatrogasci, policajci i detektivi. Na vršalici Jove Galetinog sedam puta je izbijao požar samo u toku jednog dana.

Akcijom paljenja žita, pre svega, se postiglo jedinstvo članova KPJ i SKOJ-a u prihvatanju direktive za borbu protiv okupatora, jedinstvo u izvršavanju naređenja Okružnog komiteta, reahzovana preko Okružnog štaba; s njima je ipak naneta materijalna šteta okupatoru iako ne u obimu koji je predviđen planom Okružnog komiteta. Dalje, te su akcije imale neposrednijeg odraza na politička raspoloženja naroda Bačke i Baranje prema okupatoru koji nije birao sredstva da akt okupacije označi kao akt oslobođenja naroda.

U paljevini žita uhvaćen je Vujadin Sekulić Bane, student tehnike (14. avgusta 1941. streljan u županijskom zatvoru u Somboru), kome je bila jedina želja pred streljanje da drugovi saznaju da se pred klasnim neprijateljem dobro držao, i da nikog nije izdao, što je razbešnjavalo policiju. Otpočela su masovna hapšenja komunista.

Od 22. jula do 31. avgusta 1941. godine nije prestajalo hapšenje i mučenje članova KPJ i SKOJ-a u: Somboru, Telečki, Bezdanu, Bačkom Monoštoru, Stanišiću, Bačkom Bregu, Bač-

kom Brestovcu i drugim mestima. (U severoistočnom delu Baranije bilo je već pohapšeno oko 25 lica još 10. jula.) Mađarska policija je dobro poznavala partijske aktiviste, jer je nasledila političku kartoteku bivše jugoslovenske policije. A osim toga, izdašno joj je pomagao Domanj Janoš, koji je zahvaljujući svojoj ranijoj funkciji u KPJ, poimenično poznao skoro sve komuniste, članove URSS-ovih sindikata i druge napredne građane. Istraga je završena time što je u segedinski zatvor »Čilag« oterano tridesetak članova KPJ i SKOJ-a, među kojima i sekretar Okružnog komiteta Kiš Erna, koji je policiji pao u ruke kada je išao na partijski sastanak u Telečku. Kada su ga 4 agenta spopala, pošto je očigledno bio izdan, on se s njima rvaao, tukao, grizao ih, jer kod sebe nije imao oružja, ali nije mogao istrajati u neravnoj borbi. Četvrtog oktobra 1941. obešen je u zatvoru »Čilag«, uzvikujući od zatvorske ćelije do gubihšta: Živela Komunistička partija Jugoslavije! Dole Horti! Dole fašisti! Živeo proleterijat, živela naša pobeda! Živeo Sovjetski Savez! i si. Pre no što će umreti doviknuo je obraćajući se zatvorskim policajcima: »To što ste danas spremili meni, sutra čeka vas!«

Hapšenja i ubijanja komunista unela su nemir u duše ljudi. Uslovi rada partijske organizacije postali su vrlo teški. Tridesetak drugova i drugarica bilo je u zatvoru, a oni koji su pušteni na slobodu nisu mogli nastaviti sa pohtičkim radom, jer su bili kompromitovani. Između ostalih, u zatvoru su se nalazili sekretari partijskih ćelija: Teleške, Bezdana, Bačkog Brestovca, Bačkog Monoštora i Baranje. Uz saglasnost Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, dužnost političkog sekretara Okružnog komiteta za Sombor preuzeo je Kamenko Gagrčin, a u komitet su kooptirani inženjer Viimoš Spajdl i, kako sam kasnije saznao, Kamenko Rajić iz Sivca. Okružni komitet je nastavio sa radom u uslovima kada je među partijskim članstvom zavladao atmosfera straha i učarenosti. Iz Novog Sada je i dalje pristizao Bilten, organ PK KPJ za Vojvodinu; u Somboru je i dalje radila partijska tehnika, propagandni materijal je noću razbacivan po kućama, a sve više je jenjavalo poverenje u Crvenu armiju da će brzo slomiti Hitlera. Simpatizeri izbegavaju susret sa komunistima. Jedino je partijsku organizaciju sela Sivca mimošao prvi talas hapšenja i provala. Članstvo KPJ se ne povećava. Tek u oktobru u KPJ su učlanjeni Milinka Buzadžić, fabrička radnica i Aleksandar Zelenović, trgovački pomoćnik.

Prvog novembra 1941. godine Duško Staničkov, kada je video da ne može izmaći iz opkoljene baze, opalio je sebi revolverski metak u slepoočnicu. Baza, koja se nalazila na salašu

Dušana Radojevića Šuška, prosto je izrešetana mitraljezima 16 policajaca i žandara, ali im se Duško živ nije hteo dati u ruke. U Somboru hajka na komuniste i njihove simpatizere nije prestala sve do 19. februara 1942. Tačan broj uhapšenih se ne zna, ah se zna da je mađarski vojni sud u Somboru, između 15. i 19. februara 1942. godine, osudio na smrt 7 a na razne vremenske kazne 113 pripadnika NOP-a. Još na istrazi, ubijeni su: Stariičkov Paja, berber iz Stapara; Jovan Lazić, »Pariz«, zemljoradnik iz Stapara; Šandor Glid, trgovac iz Bezdana. Agenti, žandari i policajci su mesecima neštedemice mučili pohapšene, koji su danima ležali kao živi mrtvaci. Najtragičniju sudbinu doživeo je skojevac Nemanja Mrđanov iz Sombora, koji je tada imao nešto više od 16 godina. Agenti su mu stezanjem glave povredili lobanju da skoro nije davao znake života. Bacih su ga u mrtvačnicu, računajući da je umro, ali se on na hladnom betonu osvestio i ustao, ugledavši oko sebe samo leševe: »Odmah sam prepoznao čika Paju Staničkova«, pričao je kasnije Nemanja.

19. februara 1942. godine u kasarni kod Male pravoslavne crkve streljani su: Bala Ištvan, Dimitrije Vasiljević, Obrad Lukačev, Marinko Plavšić, (svi članovi KPJ iz Sombora), zatim Nenad Popov (berberski majstor, sekretar Mesnog komiteta KPJ u Sivcu), Vlajko Lančuški (službenik iz Sivca), i dr Poper Nandor, (lekar iz Bezdana). Agenti, oficiri i mnogi reakcionarni građani besneli su, slušajući kako osuđeni na smrt kliču svojoj borbi, čas na srpskohrvatskom, čas na mađarskom jeziku. Bala Ištvan je doviknuo honvedima: »Pucajte bitange, ovo su mađarske grudi, ali grudi komuniste«.

Februarskim suđenjem u Somborskom okrugu od pripadnika NOP-a ehminisao je 93 člana KPJ i SKOJ-a, ah je njihova započeta borba za bratstvo i jedinstvo ostavila dubokog korena u masama. KPJ je i dalje imala apsolutni politički uticaj na mase. To se najbolje videlo kada su hiljade Srba, Hrvata, Mađara i Slovaka pohrlile u partizanske redove, čim se za to ukazala povoljnija prilika.

Milenko BELJANSKI

IZ USTANIČKIH DANA U PIPERIMA

Pred rat je situacija u selima Piperà bila veoma povoljna za djelatnost komunista. Ugled Partije bio je vrlo veliki. Seljaci su prilazili komunistima i tražili obavještenja o događajima u zemlji i svijetu, pitajući šta treba raditi.

Iako je partijska organizacija činila sve da ljude što bolje obavijesti o razvoju događaja, iako se poslije obaranja vlade Cvetković-Maček očekivao rat, ipak je šesti april došao isuviše brzo i iznenadno. Ljudi su naročito bili iznenađeni bombardovanjem Podgòrie.

Komunisti- su imali pune ruke posla. Nekoliko dana ranije u Pipere je stigla partijska direktiva da se javljamo najbližim "ojnim komandama i dobrovoljno stupamo u vojsku radi odbrane zemlje. I ja sam, kao rezervni oficir, obukao uniformu I otišao u štab 38. puka da se dobrovoljno javim u jedinicu.

Zatekao sam jednog potpukovnika; koji me dočeka s rečima:

— Šta se vi o tome brinete? Mi znamo koga, zašto i kad ćemo pozvati i kako treba zemlju braniti. Vratite se u selo i nemojte se udaljavati od kuće! To je jedino što se od vas traži.

Uzalud sam pokušavao da ga ubijedim kako treba da me uputi u jedinicu. Bio je neumoljiv.

Kada je sutradan naišla neka jedinica i ulogorila se u selu Rogami, nas četvorica komunista odlučismo da ponovo pokušamo. Međutim, i tu nas je jedan major odbio:

— Idite svojim kućama, nama niste potrebni. Ni mi ne znamo kuda ćemo i šta da radimo.

Tu nam u razgovora neki oficiri rekoše da je situacija uglavnom dobra i da naši napreduju u Albaniji, što je bilo tačno.

U 38. pešadijskom puku, koji je prodro u Albaniju, većina vodnih oficira bila je iz rezerve, od kojih priličan broj članova ih simpatizera Partije i SKOJ-a. Moral je bio na visini, jer je još prije početka rata, dok je ovaj puk logorovao u okolini Podgorice, Partija preko oficira i vojnika članova KPJ nastojala da se kod ljudstva podstakne borbeni elan. Zbog toga je za većinu bila neshvatljiva odluka o prekidu borbenih dejstava i kapitulaciji, koja je u početku prikrivana izgovorom da se radi samo o primirju. Međutim, i pored pokušaja da se narod raznim izmišljotinama, bar prvih dana, zavarava, situacija je veoma brzo postala prilično jasna, pogotovo kada su grupe vojnika, bez oficira i podoficira, sa oružjem ih bez njega, počele da pristizu sa fronta.

U Podgorici se tada nalazilo više vojničkih magacina, koje je narod, i pored otpora »nadležnih«, silom otvorio, ah, na žalost, nije uspio da odnese sve oružje i opremu. Ubrzo su stigli Itahjani.

Nas trojica komunista iz sela, koji smo se tada zatekli u Podgorici, uzeh smo iz magacina po četiri puške i dosta municije i krenuli prema Piperima. Čim smo prešli preko Vezirova mosta, sustiglo nas je čelo jedne itahjanske motorizovane kolone. Bili smo veoma iznenađeni, jer niko nije očekivao da će oni tako brzo stići. Međutim, oni su samo projurili ne obziirući se na nas, iako smo bili natovareni oružjem koje se nije moglo sakriti.

Tih dana prenijeta mi je partijska direktiva da komunisti odmah otpočnu da prikupljaju oružje i da ga sklanjaju na sigurna mjesta. Krajem aprila Blažo Jovanović nas je upoznao sa stavom Pokrajinskog komiteta da se oružje oduzme od svih koji ga imaju, pa i od komunista i skojevaca, i da se stvore prikriveni magacini za koje će znati manji broj najpouzdanijih ljudi. Tako je svaka čehja organizovala jedno do dva skladišta oružja. Jedno je bilo i u Veljem Brdu, u kući Blaža Jovanovića, u koje smo sklonih: 1 mitraljez, 11 puškomitraljeza, 42 puške, 5 sanduka bombi i 75 sanduka municije.

Poshje kapitulacije bivše vojske u Pipere su se vratili mnogi studenti, đaci, službenici i oficiri rodom iz ovoga kraja. Među njima je bilo članova Partije i SKOJ-a. Između ostalih tih dana su došli: vazduhoplovni kapetan Božo Lazarević, službenici Vuksan Ljumović, Jovan Vukanović i Boško Milutinović, studenti Blažo Marković, Vidak Popović, Vujadin Popović, Jovan Božović, Radovan (Rajo) Bešić i drugi. Broj članova Partije se toliko povećao da smo skoro u svakom selu mogli formirati nove čehje. Politički rad postaje sve intenzivniji. Do tada su organizacije postojale u Veljem Brdu, Rogamima, Ce-

rovici, Lazinama, Markovićima, Gornjim Crncima, Donjim Crncima, Blizni i Rijeci Piperskoj.

U prikupljanju oružja i municije mnogo su nam pomogli seljaci, obaveštavajući članove Partije gdje se šta nalazi. Tako je, desetak dana po kapitulaciji, biro ćelije bio obaviješten da se dva minobacača nalaze u selu Donje Šume, pored rijeke Zete. Odmah je organizovano njihovo prebacivanje. Krećući se noću, po bespuću, preko Kaznovice i uz Lazine, razgovarali smo o tome kako ćemo ih iskoristiti kad niko od nas ne zna njima da rukuje. Minobacače smo sklonili na brdo Janik, a uskoro je riješeno i pitanje obuke u rukovanju njima. Među komunistima bio je i Božo Lazarević, oficir koga smo smatrali dobrim poznavaoцем vojnih pitanja, pa i minobacača.

Cjelokupnim radom komunista u vrijeme kapitulacije i neposredno poslije nje rukovodio je biro ćelija (opštinski komitet), koji je često primao direktive i neposredno od drugova iz PK. Prema uputstvu PK komunisti su morali izbjegavati dodir sa "neprijateljem zbog mogućnosti da budu otkriveni i uhapšeni. Poznatijim komunistima je rečeno da ne odlaze u grad. Na istom sastanku prenesena je i direktiva da se organizuje obučavanje omladinaca u rukovanju oružjem (puškama, pištoljima i bombama). Obuka je izvođena dva puta sedmično pod rukovodstvom oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske. Poshje obuke zaduženi član Partije očistio bi oružje i ponovo ga sklopio u tajno skladište.

U toku aprila biro je, na zahtjev PK, za sva vojna pitanja na teritoriji opštine zadužio Boža Lazarevića, koji je održavao neposrednu vezu sa Jagošem Uskokovićem.

Jednoga dana pozvao me je Blažo Jovanović i rekao mi da se ovdje nalazi jedan od partijskih rukovodilaca i da za neko vrijeme treba da se skloni u Piperima. Napomenuo mi je da se ne raspitujem ko je – dovoljno je da ga zovem Čiča Janko. Skrenuo mi je pažnju da o njemu ne govorim ostalim članovima Partije. Kada sam se noću prvi put sreo sa Čiča Jankom, pretpostavio sam, po dugačkoj umetničkoj kosi ispod nove crnogorske kape, da je to Moša Pi jade. Usput sam mu to i rekao, ali mi je on odgovorio da ne treba da pogađam ko je i šta je, već da gledam svoja posla i što bolje izvršavam partijske zadatke. Nekoliko dana kasnije oštro mi je zamjerio što tako malo pomažemo omladincima – skojevcima da se što bolje upoznaju sa materijalima kojima smo raspolagali i situacijom u kojoj se nalazimo. Naime, Moša je iz razgovora sa mojim mlađim bratom zaključio da se sa skojevcima nedovoljno radi, iako im se daju veoma važni zadaci i vojnički se pripremaju za borbu protiv neprijatelja.

Na sastancima biroa i ćelija raspravljalo se, pored ostalog, o ekonomskoj situaciji ovog kraja. Razmatrane su mogućnosti svakog pojedinog seljaka koliko bi mogao dati žita i stoke za potrebe vojske kad bukne ustanak.

Jednoga dana drugarica Lidija Jovanović, član biroa ćelija, donijela je jedan radio-aparat na baterije, koji je trebalo skloniti na sigurno mjesto. Aparat nam je dobro došao za slušanje vijesti. Kasnije ga je upotrebljavao i Pokrajinski komitet. Nešto ranije dat nam je na čuvanje i upotrebu geštetner, vlasništvo PK, koji je služio za umnožavanje propagandnog materijala. Na njemu je prvo umnožen proglas PK KPJ za Crnu Goru o kapitulaciji bivše vojske, a kasnije proglas Centralnog komiteta. Umnoženi proglas trebalo je prebaciti na određena mjesta radi daljeg rasturanja. Tako smo četiri džaka letaka natovarili na dva konja i krenuli prema Podgorici. S nama su išle i neke starije žene. Kod Vranjickih njiva iznenada smo naišli na kolonu crnokošuljaša. Susret je bio neprijatan, ali se nije moglo nazad. Produžili smo pored konja, ne obraćajući pažnju na italijanske vojnike. Kada je jedan crnokošuljaš uhvatio za džak sa proglasima i kada smo očekivali najgore, jedna starica spase situaciju: ošinu konja i on potrča ispred vojnika. Tako je materijal prebačen u Podgoricu i predat Niku Vučkoviću.

Geštetner i pisaća mašina, koju smo dobili nešto kasnije, preneseni su na Zlatnu Glavicu, gdje se tada nalazio i radio-aparat. Oni su predstavljali partijsku tehniku, na kojoj su, između ostalog, umnožavani »Istorija SKP (b)« i »Ka pitanjima lenjinizma«. Na tom poslu radili su članovi Partije sela Cerovice. Tu je umnožen i proglas talijanskim vojnicima, koji ih je pozivao da se ne bore za fašizam. Proglas je u Podgoricu prebacio Vidak Popović i predao ga Olgi Vujošević.

Za ovako intenzivan rad Partije u Piperima treba zahvaliti u prvom redu snazi organizacija u tim selima i pravilnom shvatanju zadataka i direktiva koje su nam neposredno prenošene. Mada je većina posla obavljena u strogoj konspiraciji, seljaci su osjećali da se nešto sprema.

Negdje oko 20. juna stigla je u Pipere vijest da je u Beogradu umro Branko Božović, student komunista, poznat po svojoj revolucionarnoj borbenosti na univerzitetu. Odlučeno je da se u njegovom selu Veljem Brdu, koje se nalazi uz samu cestu Podgorica – Danilovgrad, organizuje pomen. Tako su se 22. juna skupili seljaci i gotovo svi članovi Partije i SKOJ-a iz okolnih sela. Bio je prisutan i Blažo Jovanović. U toku pomena stigla je vijest da je Njemačka napala na Sovjetski Savez. Poshje oproštajnih govora, u kojima je spomenuta i situacija i kod nas, kao i odnos prema okupatoru i drugo, rečeno je da se

treba što prije razići, jer je ovakav skup, naročito na ovoma mjestu, bio opasan. Tom prilikom pozvao nas je Blažo Jovanović i upozorio na strogu budnost i spremnost za akciju.

Očekivali su se novi događaji. Razgovori su se u prvom redu vodili o ratu između Njemačke i SSSR-a. I u diskusijama među komunistima to je bila jedna od najčešćih tema. Nije bilo slučajno što se mnogo pominjala riječ »ustanak«. Duhovi su bili naelektrisani. Trebalo je samo dati signal.

Desetog juna u Ravnom Lazu (Stijena Piperska) održan je sastanak Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, na kome je jednoglasno prihvaćena odluka CK KPJ da se od postojećih udarnih grupa odmah formiraju gerilski odredi i što prije otpočnu akcije protiv neprijatelja (uništenje karabinijerskih i finansijskih postaja, napadi na neprijateljske transporte, rušenje komunikacija i drugo). Ovaj sastanak obezbjeđivah su komunisti iz Cerovice i Lazina. Odmah zatim Boško Milutinović, koji je tom prilikom bio na vezi, prenio nam je proglas PK KPJ o ustanku, dok je proglase za Kuće, Bratonožice i Brskut odnio Vukahca Milutinović u Rijeku Pipersku i predao ih, u kući Pavia Radovanovića, drugu Toškoviću iz Bratonožića. Vidak Popović i Jovan Božović odnijeli su ih za Lješko Polje i Zetu.

Noću između 13. i 14. jula odjeknuli su prvi ustanički pucnji kod Spuža. Na putu, dok sam išao ka jednoj grupi komunista iz sela Cerovice, koja se nalazila na spavanju u šumi, u Priječnicama, sreo sam Blaža Jovanovića i Milovana Đilasa. Pri rastanku Blažo me je zapitao da li je formirana Stijenska četa. Izvjestio sam ga da je formirana i da je za komandira; izabran Božo Lazarević.

Razgovor sa Cerovčanima vodio se oko prvih borbi u Spužu. Ljutih su se što oni nijesu obaviješteni o toj akciji. Objašnjeno im je da je planom bilo predviđeno da ustanici iz: Spuža, Martinića i Donjih Crnaca prvi otpočnu borbu i da su njihove snage bile sasvim dovoljne za likvidaciju ove itahjanske posade.

Poslije likvidacije posade u Spužu očekivalo se reaganje Italijana. Kada je 14. jula jedan kamion vojnika iz Podgorice krenuo u izviđanje prema Spužu, dočekala ga je, ispod sela Veljeg brda, Veljebrdska četa i vojnike zarobila, a kamion, uništila.

Početak akcija nije nikoga iznenadio. Trinaestog jula u Piperima su bile oformljene desetine, vodovi i čete, potpuno vojnički organizovane, a do 16. jula završeno je formiranje i Hperskog gerilskog bataljona u koji su ušli omladinci koji sui obučavani u rukovanju oružjem i seljaci koji su se dobrovoljno* javih u borbu. Bataljon je već tada predstavljao vehku snagu..

Sastavljen od Stijenske, Crnačke, Gornjopiperske, Rogamsko-đurkovičke i Veljebrdske čete imao je blizu 900 pušaka i 12 puškomitraljeza.

Borba na Spužu odjeknula je po svim selima. Narod je shvatio da je došlo vrijeme opšteg ustanka i već 14. jula se počeo okupljati kod groblja na Dračevom brijegu.

U takvoj ustaničkoj atmosferi vodili su se različiti razgovori — sa komentarima, predlozima i protivpredlozima. Pojedinci, većinom oficiri bivše jugoslovenake vojske, pokušali su da unesu smutnju među ljude. Pitah su zašto Piperi nisu napali Spuž. Htjeli su na taj način da kompromituju partijsku organizaciju i organizatore ustanka. Među njima se naročito isticao •Jovica Boljević, kasnije otvoreni izdajnik, četnik, koji je kao takav i strijeljan. Međutim, pokušaji ovih ljudi nijesu uspjeli. "Komunisti su narodu objasnili situaciju u kojoj se ustanici nalaze, stvarno stanje neprijatelja i drugo. Pri tome je predložena jačina italijanskih snaga u Tuzima i Podgorici.

Partijske organizacije — svaki komunist, a posebno rukovodstvo — imale su pune ruke posla. Pokrajinski komitet je tražio da se formira po četa iz Gornjih Crnaca i Stijene, koje će se preko Spuža prebaciti u Lješansku nahiju, sa zadatkom da presijeku cestu Podgorica—Cetinje i tamo podstaknu narod na "ustanak.

• Odmah poslije formiranja na Dračevom brijegu Stijenska četa je podijeljena na vodove i pred sam mrak krenula prema Spužu. U toku noći 14/15. jula stigla je pod brdo Busovnik, a sutradan je uspostavljena veza sa drugovima iz Lješanske nahije. Pošto smo se povezali sa jednom grupom omladinaca i učiteljem, članom KPJ, riješeno je da četa krene u napad na selo Kokote, gdje se nalazila italijanska posada za obezbjeđenje komunikacije. Istog dana po podne u četvrtu je došla jedna grupa starijih seljaka, sa zahtjevom da ne napadamo na njihovo selo, već da se vratimo na svoj teren i tamo ratujemo. Međutim, bez obzira na ovaj zahtjev, četa je u toku noći krenula da izvrši predviđeni zadatak. Krećući se veoma sporo preko kamenjara, srela je jednu grupu seljaka koju je uputio major Vaso Vukčević s molbom da se te noći odustane od namjeravane akcije i pričekaju sutrašnji dan dok on, navodno, ne pripremi seljake toga kraja da oni učestvuju u napadu. Zahtjev je prihvaćen. Međutim, sutradan je u četvrtu došla jedna grupa omladinaca i izvijestila da je Vukčević sa nekolicom seljaka još iste večeri otišao Italijanima i obavijestio ih o našoj namjeri.

U toku pokreta četa je srela još jednu grupu seljaka koji me samo da su zahtijevali da se sklonimo sa njihova terena već su i otvoreno prijetili da ćemo, ako napadnemo Italijane, biti napadnuti s leđa. Situacija je postala veoma delikatna i mučna:

major Vukčević je obavijestio neprijatelja o namjeravanom napadu, jedni traže da ne diramo u njihova sela i da se vratimo u svoja, a drugi čak otvoreno prijete. U takvim uslovima nije preostajalo ništa drugo nego da se četa vrati odakle je i upućena. Takva odluka je i donesena.

U sličnoj situaciji se našla i Crnačka četa koja je bila upućena ka Veljoj gori. Samo su se oni vratili dan ranije.

Čim su se ove čete vratile u svoja sela, stiglo je obavještenje da su jake italijanske snage krenule preko Veljeg brda prema Spužu i preko Rogama ka Trijepču. Tako je naš povratak došao u pravi čas. Odmah su raspoređene snage za odbranu. Stijenska, Rogamska, Đurkovića i Gornjopiperska četa dobile su zadatak da napadnu Itahjane na Trijepču i prebace ih preko Morače.

Osamnaestog jula oko 16 časova ustanici su izvršili juriš i poslije žestoke borbe zbacili Itahjane sa Trijepča. Međutim, nekoliko časova kasnije jake kolone alpinista ponovo su krenule u napad uz podršku snažne artiljerijske vatre sa Gorice. Ustanici su počeli da se povlače.¹

Dok se na Veljem brdu vodila borba, dva mitraljeza »švarcloze« Stijenske čete, sa čuke iznad Bijehh studenaca, tukla su italijansku kolonu koja je pokušavala da se preko Veljeg brda probije prema Spužu. To je, ustvari, bila samo prethodnica na 4 kamiona, koja je predstavljala odličnu metu za mitraljesce. Obasuti rafalima, Italijani su poskakali sa kamiona i pokušali da se spasu bjekstvom prema Vranjickim njivama, ostavljajući mrtve na cesti. Trojica drugova iz čete uspjela su da preplivaju Zetu, pokupe nešto oružja i municije, zapale kamione i vrate se natrag.

Borba na Trijepču i Veljem brdu bila je veoma žestoka. Italijani su pored artiljerije upotrebili i »savoje« kojima su

¹ Među mladim borcima Stijenske čete nalazio se i sedamdesetogodišnjak Miloš Kusanov Lazarević. Imao je samo crnogorski revolver sa svega tri metka. Kada "je Miloš Božović, član Partije, pokušao da ga ubijedi da je borba suviše naporna za njegove godine i da se ne može samo sa starim revolverom protiv do zuba naoružanih Italijana, stari Lazarević mu je odgovorio:

— Mani se ti, dijete, svojih ubjeđivanja! Znam ja kako se ratuje. A pored toga ja sam se naživio i naratovao pa i ako poginem, šta je moj život prema životu ove mladosti. Kad su naši bombaši zasuli Italijane bombama, stari Miloš je iskoristio pometnju neprijatelja, preskočio neki zid i skresao revolver na jednog Italijana. Zatim inu je prišao, skinuo pušku i poslije borbe pred četom rekao:

— Eto, djeco, imao sam rašta sa pištoljem na Italijane. Taj starac je poslije nekoliko dana spriječio patrolu crnokošuljaša koja je htjela da mu spali kuću, dočekavši je vatrom iz zaplijenjene puške. On je još jednom, 1942. godine, dočekao neprijatelja koji je namjeravao da mu zapali kuću. Jedna četnička grupa mučki ga je ubila 1944. godine.

bombardovali i sela Rogarne i Đurkoviće. Tom prilikom su zapalili nekoliko kuća i ubili Nika Vukovića i njegovu ženu, a teže ranili Pera Vukovića. Sjutradan, 19. jula, Italijani, ojačani snagama iz Albanije, ponovo su otpočeli napade, pokušavajući da po svaku cijenu oslobode komunikaciju Podgorica – Danilovgrad. Jedna kolona nadirala je desnom obalom Zete prema Veljem brdu, dok je druga, jača, napadala preko Trijepča i Kaznovice. Neprijatelj je uz podršku jake artiljerijske vatre uspio da oko podne zbaci naše snage sa Trijepča, ali su ga naše čete jurišom ponovo povratile. Međutim, pred navalom jakih italijanskih snaga potpomognutih veoma snažnom artiljerijskom vatrom, naši su se pred noć morali sa Trijepča povući ka Radakovcu, istočnoj kosi Kaznovice. I pored snažnog otpora naših snaga Italijani uspevaju da iste večeri ovladaju Radakovcem. Pri nastupanju spalili su kuće u selima Rogami, Velje brdo i Donje Šume. U Rogamima su pobili nekoliko starijih žena koje su zatekli kod kuće.

U toku septembra 1941. godine reorganizovane su čete po svim selima Piperà. Tada je izvršen i raspored članova Partije za rad u vojsci i na terenu, a po selima i četama su organizovani izborni partijski sastanci za izbor sekretara čehja i delegata za konferenciju na kojoj će se izabrati biro čehja (opštinski komitet) za Pipere. Istog mjeseca je u Dubravicama održana opštinska konferencija na kojoj su ispred PK bih prisutni Blažo Jovanović i Budo Tomović. Tada je izabran biro čehja u koji smo ušli: ja, kao sekretar, Lidija Jovanović, Vuk-san Ljumović, Radovan Vukanović, Radoslav Popović, Boško Milutinović i Ljubo Božanović.

Početkom oktobra je u Stijeni, u kući Sava Božovića, održana konferencija delegata za izbor mjesnog (sreskog) komiteta za srez podgorički. Konferenciji su prisustvovali Blažo Jovanović i Milovan Đilas.

Na svim ovim konferencijama analizirani su rezultati borbe, rada odreda, partijskih organizacija i rukovodećeg kadra za vrijeme ustanka.

I rad omladinskih organizacija bio je u tom periodu veoma intenzivan. Tako je u drugoj polovini septembra u Seocima održana opštinska omladinska konferencija kojoj je prisustvovao i Budo Tomović. Za rukovodioca omladine izabran je Ljubo Božanović. Sredinom oktobra na Lukovom ždrijelu, u Piperima, održana je pokrajinska omladinska konferencija, kojoj su prisustvovali Blažo Jovanović i Budo Tomović. Na toj konferenciji je u stvari formirana antifašistička omladinska organizacija Crne Gore. Budo je govorio o ulozi omladine u NOB i njenom okupljanju u omladinske antifašističke organizacije.

Prvih ustaničkih dana počeo je nešto masovniji prijem u Partiju skojevaca i simpatizera koji su se istakli u prvim borbama. Na sam dan ustanka u Piperima je bilo 9 čehja sa 69 članova Partije, a u avgustu i početkom septembra formirane su još tri: u selu Kopilju, u Đurkovićima i jedna za Seoca i Živu, tako da je krajem septembra partijska organizacija u Piperima imala 114 članova.

Partijska organizacija u Piperima predstavljala je u to vrijeme jednu od najjačih seoskih organizacija ne samo u Crnoj Gori već i u cijeloj zemlji. To se, između ostalog, može objasniti velikim uticajem koji su u ovome kraju imali drugovi Ivan Milutinović, Blažo Jovanović, a prije njih Brăcan Bracănović. Oni su rođeni u ovom kraju i veoma mnogo¹ su doprinijeli ne samo stvaranju ovolikog broja seoskih čehja, već i pravilnom stavu komunista i naroda u izvršavanju partijskih direktiva. Otuda i takva masovnost, žestina otpora i borbenost ustanika u prvim danima borbe i onoliko oružje i mimicija koje su sakupljeni u predustaničkim danima.

Vojo POPOVIĆ

POKUŠAJI SPASAVANJA TONETA TOMŠIČA IZ ZATVORA

A. genti OVRE i Gestapoa uhapsili su 10. decembra 1941. Ivana Pevca, tipografa iz Ježice. Međutim, rukovodstvo oslobodilačkog pokreta i CK KPS je znalo da se u fašističkim kandžama nalazi i organizacioni sekretar CK KPS Tone Tomšič, kao i još četiri rukovodioca NOP-a slovenačkog naroda, pa je učinilo sve da ih spase. Fašisti su takođe veoma dobro znali tko je u njihovim rukama, pa su žurili da izvrše nov zločin.

Pripreme za spasavanje Toneta Tomšiča i ostalih drugova iz itahjanskog zatvora otpočele su odmah posle njegovog hapšenja. Njih je planirao i sprovodio CK KP Slovenije preko svojih članova, sa kojima je Tone Tomšič sarađivao, a neposredno je rukovodio Boris Krajger.

Na »kvesturi«, u bivšim pohcijskim zatvorima na Blajvajsovoj (sada Prešernovoj) cesti, gde je Tomšič zatvoren, postupak prema njemu bio je neverovatno surov, naročito islednika Torbelija. Zbog telesnih povreda koje je dobio, upućen je policijskom lekaru. Putem ga je prepoznao saradnik OF i tadašnji policajac Janez, kojem se Tomšič požalio na postupke islednika. Otada je Janez održavao s Tomšičem svakodnevne veze i kradomice prenosio pisma, koja je Tomšič primao i predavao kod malog otvora ćelijske samice, Janez je dobio zadatak prema kojem je trebalo izvesti Toneta iz zatvora tako što bi pohcija bila prinuđena da ga preveze u bolnicu, odakle su ga organi specijalizovane grane Službe bezbednosti i obaveštavanja OF (YOS – Varnostno-obavešćevalna služba) mogli *mного* lakše osloboditi. U tu namenu Janez je primio i odneo Tomšiču neku tekućinu koja je na koži prouzrokovala opasne plikove. Tako je uspela prevara, pa je policijski lekar naredio da se neodložno

preveze u bolnicu. No upravo tada je Jeza, član Hrišćansko-socijalističke stranke, na svoju ruku organizovao bekstvo i pobjegao iz bolnice, zbog čega su Italijani zabranili da se Tomšič preveze u bolnicu. Istovremeno su pooštrili nadzor nadi njegovom ćelijom. I zapaljenje očiju, koje je Tomšič prouzrokovao duvanskom prašinom i u vezi s tim ponovljena lekareva naredba da se preveze u bolnicu, nisu ništa pomogli.

Među merama koje su fašisti preduzeli nakon neodgovornog postupka Jeze, bila je i stalna straža četvorice »kvesturina« s puškomitr al jezom i pooštren nadzor nad ključevima, do kojih se ranije moglo doći bez većih teškoća. Uprkos ovim poošćenim merama drugovi određeni za spasavanje Tomšića izradili su nov plan.

U hodniku, koji je vodio do ćehje – samice otkriven je poseban ulaz. Trebalo je preći dve baštenske ograde i preskočiti zid koji je odvajao dvorište susedne stambene zgrade pozadi pohcije da bi se došlo do gvozdene kapije koja je vodila na hodnik i do ćehje. Tomšič je u prežvakanom hlebu načinio otiske brave s unutrašnje strane vrata ćehje, koji je predao Janezu. Shćne otiske Janez je dobio i od susednih ćehja, jer je odlučeno da se i Iz njih spasu drugovi. Prema tim otiscima je ilegalna tehnika u Ljubljani izradila ključeve, a za neposredno spasavanje određeni su članovi VOS-a France i Tine. Oni su još za videla detaljno osmotrili položaj i načinili detaljan plan kako će se neprimetno iskrasti pored straža do posebnog ulaza.

Određeno je da se akcija izvede nekoliko dana pre Novegodine, uveće. Tod dana bio je veoma oštar mraz. U tačno određeni čas i na određenom mestu sastali su se vosovci France i Tine sa Micom i Canetom, koji su imah zadatak da posle završene akcije spasavanja prevezu Tomšića automobilom na sigurno mesto.

Oba vosovca su znala da najmanja buka ili šum može upozoriti stražu i tako pokvariti ceo plan. Prošh su kroz predsooblje stambene zgrade, u kojoj je bila i oficirska menza divizije »M«, i stigli u dvorište. Nećujno i oprezno (na nogama su imali kaljaće) produžili su prema zidu gde su u skrovištu imali pripremljenè lestve i postavili ih uza zid. Potrebno je bilo detaljno pregledati i policijsku baštu, nije h negde sakriven koji »kvesturin«. Vešto su se prebacili i preko baštenske ograde i stigli do gvozdениh vrata. France je pogledao kroz prozorče na hodnik i primetio »kvesturine« koji su uz viku tukli neku drugaricu: na kraju su je onesveščenu bacili kroz vrata na hodnik, a potom odvukli u njenu ćeliju. Uz smeh i viku vratili su se u svoju sobu;

U ćeliji, koja je bila neposredno pored sobe »kvesturina«, snalazilo se više zatvorenika, a sledeća je bila samica u kojoj se nalazio Tomšič. On je znao za akciju spasavanja, za koju su bili ugovoreni i posebni znaci raspoznavanja. France je laganim udarcem štapa po mrežastom prozoru dao znak za početak akcije. Kao odgovor da su razumeli, zatvorenici iz prve ćelije počeli su da mrmore jednu slovenačku narodnu pesmu i tako upozorili Tomšiča. Nastala je kratka tišina; samo su ihodnikom trčkarali i vikali »kvesturini«. Kad su se i oni utišali, Tomšič je dao znak po zidu ćelije našto su drugovi iz veće ćelije počeli da pevaju drugu pesmu. To je bio znak da drugovi određeni za spasavanje mogu početi da otvaraju vrata. Tine je bio bravar i vičan otvaranju vrata, pa za to nije izgubio mnogo vremena. "Već duže vreme neupotrebljavana vrata su pri otvaranju škripnula. »Kvesturini«, koji su u svojoj sobi još uvek galamili, nisu čuli ovu škripu, no i vosovci su bili naoružani i spremni na sukob. Sačekali su novi znak, na pesmu, koja je značila slobodan ulazak u hodnik. France je pogledao na sat: 20.30; uskoro će policijski čas. Konačno se čula pesma. Već je France hteo da se povuče u hodnik, kad tog momenta uđe u hodnik jedan »kvesturin«, koji je izišao u dvorište. Uprkos opasnosti, France je otvorio vrata, šmugnuo u hodnik i ponovo pritvorio vrata. Zimski mantil je ostavio kod Tineta. U slučaju da ga »kvesturini« pronađu, naumio je reći da je civilni ložac u službi policije koji je došao da loži peć. U kaljačama je brzo i oprezno prešao do vrata ćehje u kojoj je bio Tomšič. Uklonio je gvozdenu rezu i kroz male otvore nazreo je napaćenog i isprebijanog Tomšiča. France je grozničavo isprobavao ključ, ah je bio gorko razočaran pošto nije odgovarao. Isprbao je i drugi ključ, koji je bio urađen prema otisku susedne ćelije, no i ovaj je bio suviše velik. Tada je France kazao Tomšiču: »Ključevi su preveliki« i tu svoju nemoć osetio kao gorak bol. Nije mu drugo preostalo: ponovo je zatvorio ćeliju rezom i nečujno se povukao kroz hodnik. Potom su obojica zatvorili gvozdena vrata i uklonili sve tragove, te se vratili nazad istim putem. Vani, na dvorištu, čekali su ih Mica i Cene, kojima je France ukratko objasnio tok akcije i uzrok neuspeha.

Nekoliko dana kasnije akcija je ponovljena s malim izmenama. Pošto su u akciji bili mlađi i neiskusniji drugovi, a itahjanska patrola je dva druga i uhapsila, predviđena akcija nije mogla da se izvede, iako su ključevi bili izrađeni prema otiscima pravih ključeva od ćehje.

12. januara 1942. naveče, oko 20 časova, po treći put je preduzeta akcija za spasavanje. Ovog puta u akciju su pošli "braća Jože i Kaiman, no Tomšiča u ćehji više nije bilo – Jože je našao praznu ćeliju. Verovatno su Tomšiča odvezli u gesta-

povske zatvore u Št. Vid ili Begunje u Gorenjskom. Kad su se vraćali iz akcije Italijani su obojicu uhapsili, no pošto se nisu odali, suđeno im je samo kao predratnim komunistima.

Gotovo dva meseca je Tomšič bio u gestapovskim mučionicama. Krajem februara 1942. ponovo je prebačen u zatvore na »kvesturi«. Tek što je CK saznao za njegov povratak, otpočele su nove pripreme za njegovo oslobođenje. Drugarica Darinka je mnogim pohćijcima, koji su inače bih simpatizeri OF, obećala veće novčane sume da bi pomogli u Tomšičevom spašavanju. No, svi su oni bih suviše velike kukavice i nisu bili spremni da za oslobođenje slovenačkog naroda pruže i daju neki veći doprinos.

U aprilu je načinjen nov plan. Ovoga puta pohcajac Janez, inače požrtvovani saradnik OF, dobio je zadatak da sa falsifikovanim dokumentima izbavi Tomšiča iz zatvora. Za pratlju je predviđen jedan vosovac, preobučen u »kvesturina«. No i ovaj je plan propao, jer je Janez bio premešten iz pohcije.

Toneta Tomšiča i istovremeno uhapšene saradnike: Mihu Marinka, Vidu Tomšič i Pepeu Kardelj prebacili su u sudske zatvore. Time se situacija u pogledu spasavanja zatvorenika još više pogoršala. Sudska zgrada bila je pod jakom stražom. Kod glavnog ulaza bila su dva karabinijera, koja su budno posmatrala sve koji su dolazili u sudske zatvore. U prizemlju, odmah iza krilnih vrata, bilo je na straži više vojnika sa puškomitraljezom. Na prvom spratu je takođe bila posada sa puškomitraljezom. Na svakom uglu bih su postavljeni karabinijeri, a zgradu su obilazile i stalne patrole. Italijansko činovništvo u sudu takođe je bilo naoružano pištoljima. Ipak su drugovi iz CK KPS i VOS i dalje odlučno preduzimali sve mere da spasu Tomšiča. Sta je on značio za Partiju i za slovenački narod svedoči i činjenica da je u rukovodstvu za njegovo spašavanje iz sudskih zatvora bio i Edvard Kardelj.

U novom planu za spasavanje postojale su dve varijante: ili silom prođreti u zatvore, ili na prevaru odvesti sva četiri zatvorenika. Odluka je pala na drugu varijantu. Izrađen je detaljan plan za spasavanje u kojem je sarađivalo preko 40 najhrabrijih članova VOS, ne ubrajajući one čiji je zadatak bio da načine pometnju oko sudskih zatvora. Na određenim mestima čekala su dva automobila i drugovi koji su imah zadatak da preuzmu oslobođene drugove i prevezu ih na bezbedno mesto. Glavni zadatak oko spasavanja pao je na vosovce Franca i Vasu, a za neposrednu pomoć dodeljena su im još dva druga i drugarice Urška, Liza i Zorka, koje su vešto prenosile iz centralnog vosovskog skladišta oružje (pištolje, bombe) i potreban alat i materijal (festere, turpije, konopce, marame i dr.). Tehnika OF je vešto falsifikovala advokatske legitimacije za vo-

sorce Franca i Vasu i posebna ovlašćenja sa falsifikovanim potpisom brigadira straže Đovanija Saleme, na kojem je bilo »odobreno« da se advokatima dozvoljava saslušanje Tomšića i ostale trojice zatvorenika. Svaki »advokat« je imao dva »klijenta«. O situaciji i svim događajima u sudu izveštavao je slovenački čuvar, član OF.

»Advokati« France i Vaso su skoro 15 dana svakodnevno dolazili u sud, gde su u određenom sobičku čekali drugarice, koje su im donosile oružje i ostale predmete potrebne za spasavanje, i čekali na obaveštenje čuvara. Ovaj je imao zadatak da javi »advokatima« kad će brigadir otići na ručak (jer se samo u njegovoj odsutnosti moglo pokušati sa posebnim ovlašćenjem na kojem je bio falsifikovan potpis brigadira) i da li su slobodne sobe za saslušavanje. I ostali vosovci dolazili su sve te dane na određena mesta i s određenim zadacima. Sve je to bilo za članove VOS-a psihički veoma naporno.

Konačno je 7. maja 1942. čuvar obavestio Franca i Vasu, koji su ponovo čekali kao »advokati«, da je brigadir otišao i da su sobe za saslušavanje na I spratu slobodne. U 13.30 časova pozvonili su na I spratu. Otvorio im je stražar, kome su se predstavili i objasnili da im je dozvoljeno saslušavanje zatvorenika. Stražar ih je propustio u hodnik i za sobom zaključao vrata. Tu su bili jedan slovenački i jedan italijanski stražar. Ovaj poslednji je bio naoružan. »Advokati« su pokazali legitimacije i ovlašćenja i zatražili da razgovaraju sa zatvorenicima. Stražari su detaljno pregledali dokumenta i upoređivali slike na legitimacijama. Bilo je jasno da se nisu nadah ovoj poseti. Konačno je italijanski stražar nakon dužeg razmišljanja, pristao da dovede zatvorenike: Toneta Tomšića, Miha Marinka, Vidu Tomšić i Pepcu Kardelj. S ovlašćenjem brigadira stražar je otišao kroz prva gvozdена vrata, otključao ih i za sobom ponovo zaključao, dok su »advokati« i drugi stražar otišli u prostoriju određenu za razgovore sa zatvorenicima. Na žalost, izvođenje plana nije dobro počelo, pošto je po zatvorenike otišao itahjanski stražar.

France i Vaso imali su razrađena dva plana. U slučaju da po zatvorenike pođe itahjanski stražar, određeno je da se udarcem po glavi onesvesti slovenački stražar, koga će potom vezati, zapušiti mu usta i sakriti dok se drugi stražar bude vratio. Zatim bi u tu prostoriju u kojoj su se nalazili »advokati«, propustili još dva vosovca. A kad bi se vratio italijanski stražar sa zatvorenicima u pratnji karabinijera, vosovci bi ih hladnim oružjem onesposobili i vezali, a zatvorenike oslobodili okova. Ako bi došlo do otvaranja vatre, vosovci van tih prostorija i ispred zgrade imali su zadatak da prodru u sud i tako omogućе probijanje. U slučaju da po zatvorenike pođe slovenački stražar,

koji nije bio naoružan, situacija bi bila lakša, jer bi u među vremenu onesposobili naoružanog italijanskog čuvara pa bi i obračun, s ostalim bio lakši. Nastala situacija je, prema tome, zahtevala rešenje teže varijante.

»Advokati« France i Vaso ostali su sami sa slovenačkim čuvarom u sobi za razgovore sa zatvorenicima. U toku razgovora France je iskoristio priliku, zašao čuvaru iza leđa i udario ga čekićem po glavi. No, čuvar se nije onesvestio, već je počeo da viče. Nastavio je da viče i kad ga je Franc uhvatio za gušu, i kazao mu da se radi o spasavanju Toneta Tomšiča, no ubrzo je ućutkan (kasnije se morao lečiti u bolnicu). France je ušao u sobu za saslušavanje i pogledao u prozor susednog trakta, gde je čuvar, naš saradnik, trebalo da da znak maramom u slučaju da je sve u redu, odnosno ako iskrsne opasnost pa se treba povući. Čuvar je video da se italijanski stražar vraća bez zatvorenika i dao je znak za opasnost. Neuspeh je bio očigledan; »advokati« su pokupili ključeve od onesvešćenog čuvara, otključali vrata i ponovo ih zaključali. Vosovci Jože i Polde pratili su tok akcije i znali su da akcija nije uspela. Žurno su sva četvorica sišla u prizemlje, a za njima su se povukli i ostali, vosovci.

Zašto akcija nije uspela doznalo se tek kasnije.

Kad je italijanski čuvar otišao sa ovlašćenjem na II sprat da naredi karabinijeru da dovede zatvorenike Tomšiča i Marinka, koje su tražili »advokati«, karabinijer nije pristao obrazilući da za to nije dobio nikakvo naređenje. Za vreme njihovog razgovora prišli su im još dva stražara, Kastrusini i Kalvija. Kastrusini je bio donekle pometen i neodlučan, i savetovao da prvo dovedu Vidu Tomšič i Pepcu Kardelj, upravo zato jer su karabinijeri odbijali da izruče Toneta Tomšiča i Miha Marinka. Dok su tako pregovarali, Kalvija je postao oprezan, posumnjao u ovlašćenja i odlučio da ne dovede ni jednog od četvorice zatvorenika, ako za to od starešine ne dobije izričita uputstva. U to je stigao i agent, koji je upozorio prisutne da se u sobi za saslušavanje na I spratu dešava nešto neobično. Kalvija i Kastrusini zajedno sa agentom otišli su na I sprat, gde su naš onesvešćenog i svezanog slovenačkog čuvara, našto su alarimirali stražu.

Posle tog pokušaja da se spase Tone Tomšič, Italijani su požurili sa suđenjem. CK KPS pokušao je još poslednje što je bilo moguće — da preobrati smrtnu kaznu u doživotni zatvor. U tom cilju činili su pokušaje najbolji advokati iz Ljubljane, pa čak i iz Rima, ah bez uspeha. Pomilovanje je odbijeno i 21. maja 1942. Italijani su, u najvećoj tajnosti i uz posebne mere obezbeđenja, streljali Toneta Tomšiča kod sela Tomačeva.

Franc STADLER PEPE

EAD KOMUNISTA PAKRAČKOG KRAJA- 1941.

X o svojoj revolucionarnoj tradiciji i po utjecaju-Komunističke partije u narodu, pakrački kotar spadao je među istaknutije krajeve u Slavoniji.

Prije fašističke okupacije Partija je imala relativno jaku -organizaciju u Pakracu i nekim obližnjim selima. Pakrac je bio jedan od revolucionarnih centara u Slavoniji. 1938. godine postojao je i Okružni komitet KPH Pakrac koji je obuhvatao pet kotareva.¹ Revolucionarno žarište bio je Pakrac, gde je opet najjače revolucionarno jezgro bilo radništvo na pakračkoj pilani. Veći broj mladih intelektualaca, studenata, ljudi slobodnih profesija,- a naročito mladi učitelji bili su također značajan pohtički faktor preko koga je Partija u godinama neposredno pred II svjetski rat ostvarivala svoj stalno rastući politički utjecaj. Mnoga sela u tom kraju, u kojima je također bilo •članova Partije, a naročito mnogo simpatizera i ljudi vrlo bliskih. Partiji (kao Bujavica, Brezine, Kukunjevac, Pakrački Batinjani, Bijela Stijena, a u godinama neposredno pred rat i Ku•sonje, Brusnik i druga) postajala su sve šira politička baza KPJ.

Kao što je to bio slučaj općenito u Jugoslaviji i u pakračkom kotaru, je utjecaj Partije ubrzano rastao od 1938. godine.' Iako ni do toga vremena pakračku partijsku organizaciju nisu nagrizale frakcionaške borbe, ipak je ona trpjela od raznih sektaških slabosti. Usvajanjem jasne antifašističke linije na okupljanju svih demokratskih snaga, u borbi protiv nastupajućeg fašizma i sve ostale reakcije i u našem kraju je počeo da narasta relativno -brzo antifašistički front vođen Par-

Podatak o komitetu dao je Rade Pavlović Stric.

tijom. Nije trebalo dugo pa da se ovako postavljena linija počne sve jače osjećati u našem kraju. U partijskim redovima i vrlo blizu Partiji našli su se brojni radnici, seljaci, intelektualci – Hrvati, Srbi i druge nacionalnosti kojih je bilo u pakračkom kraju. Kroz mnogobrojne akcije (štrajkovi, izborne borbe na općinskim i parlamentarnim izborima, kulturno-prosvjetni rad preko radničke i radničko-seljačke čitaonice itd.) postiglo se da je već u 1938–1939. i 1940. godini Partija mogla da pokrene u akciju i više hiljada ljudi. URS je "bio najmasovnija i najorganizovanija organizacija. U njemu su djelovali najbolji članovi Partije. Političke i druge akcije URS-a, naročito štrajkovi, bili su najznačajniji oblici borbe. U Bujavici radnici na »Bušotini« išli su u štrajkove podržavani od seljaka iz okolnih sela. Sličan slučaj bio je i u Kusionjima, gdje su seljaci, okupljeni iz više sela, stupili u neku vrstu demonstracije-štrajka i zabranjivali »Slaveksu« korištenje industrijske pruge preko njihove zemlje ukoliko ne poboljša uslove plaćanja rente za tu zemlju. Žandarmerija je bila dovedena čak i iz Slavenskog Broda. Sukob se zaoštrio do te mjere da je žandarmerijski major izdao naređenje da se otvori vatra na goloruke seljake. Tom prilikom je poginuo Cvijo Damjanović, seljak iz Kusionja. Sindikalna organizacija u Pakracu – na pilani – bila je najmasovnija i najbolje organizovana. Za njezinim primjerom su slijedile akcije u Bujavici i Kusionjima i dr. Sve to je na djelu i u borbi kovalo savez između radnika i seljaka. Sa takvom politikom se i kasnije nastavilo i pred sam NOB i tokom borbe. Ono što je bilo započeto prije revolucije završeno je u toku revolucije – • ostvaren je savez radnika i seljaka.

Posebno treba istaći da je broj članova Partije i simpatizera bio podjednak među Srbima i Hrvatima. Do početka ustanka čini mi se da je bilo više Hrvata članova KP. U partijskim redovima bilo je i Mađara i Čeha koji u pakračkom kraju žive kao nacionalna manjina. Koliko je bila neprocjenjiva korist i pravilnost politike bratstva i jedinstva pokazao je kasnije oružani ustanak. Bez takove politike oh bi bio neostvariv, pogotovo u kraju gdje Hrvati i Srbi žive zajedno i gdje je nacionalna mržnja bila godinama raspirivana. Zahvaljujući politici bratstva i jedinstva bilo je moguće, naročito kasnije kroz oružanu borbu, postepeno odvajati srpske i hrvatske mase od utjecaja, reakcije i završiti tu borbu uspješno.

Nije mi potpuno poznato, ali mislim da je u vrijeme upada njemačkih fašista u našu zemlju u pakračkom kraju bilo oko 35 članova Partije i nešto veći broj kandidata. Postojala je također i organizacija SKOJ-a.

OKUPACIJA

Prvi akt ustaške vlade (drugi ili treći dan nakon proglašenja NDH) u pakračkom kraju bilo je hapšenje komunista: Jovice Markovića, Miće Podunavca i Paje Crnolatca. Najistaknutiji od njih bio je Jovica Marković. Pored njih uhapšeno je nekoliko Srba i Jevreja u Pakracu. Počeo je ustaški teror. Izdati su proglasi pod prijetnjom smrtno kazne da se preda sve oružje, •uveden »policijski sat«, počela je pljačka imovine Srba i Jevreja, naređeno da se nose trake oko ruke kako bi bilo vidljivo »tko je tko«. Ubrzo se prišlo »prekrštavanju« Srba od čega, •usput budi rečeno, ustaše nisu imale nikakvih rezultata. »Prekrštavanjem« je samo ubrzano produbljavanje jaza. Jedan broj Srba je formalno popunio nekakve formulare. Koliko mi je poznato niko od tako »prekrštenih« nije ostao u novoj vjeri. Hapšenja su se postepeno proširivala. Nešto kasnije uhapšen je •ugledan član Partije Dušan Marijan Zuco, koji je poshje kraćeg vremena uspio da izađe iz zatvora i prebjegne u Beograd, da bi se uskoro vratio nazad. Prve grupe uhapšenih odvedene su TI koncentracioni logor »Danica« kraj Koprivnice, odakle se nikad nisu vratile. U to vrijeme još nije bilo pokolja »na terenu«. Ljudi su odvođeni u logore i tamo nestajali.

Sa izuzetkom sela Španovice, ustaški »pokret« nije nikad ni u Pakracu, ni u okolnim selima uspio da dobije jaču političku podršku. Broj onih koje je privukla perspektiva vladanja ih pljačke je ipak bio dovoljan da se uspostavi strahovlada.

Može se reći da je i među nekim Hrvatima u našem kraju bilo očekivanja da će hrvatski narod stvaranjem NDH ostvariti svoje nacionalne težnje. Tome je naročito pridonio poziv Mačeka na *lojalnu* suradnju sa ustaškim vlastima, jer je bivša HSS imala znatnog utjecaja među Hrvatima. Kasniji razvitak brzo je počeo da pokazuje da nema ni govora o zadovoljenju dugogodišnjih opravdanih težnji.

Pošto u prvim danima okupacije još nije bilo masovnog uništenja Srba, to je kod nekih Srba u početku bilo pritajene nade da se zvjerstva neće dalje proširivati. Među drugima je bilo mišljenje da je sve izgubljeno. Kako su već pristizale vijesti o ustanku u raznim krajevima Jugoslavije, to se opet kod mnogih rađala nova nada.

Partijskoj organizaciji je već u samom početku nanesen •ozbiljan udarac, a osim toga veza sa višim partijskim rukovodstvom skoro nije funkcionirala. To je privremeno dovelo do toga da se nije znalo šta konkretno treba raditi. Svima nam je bilo jasno da će se trebati boriti protiv fašizma. Ali kako? S druge strane jedan broj članova Partije se u prvim danima okupacije pasivizirao. Neki od njih su bili vrlo dobri borci u

predrevolucionarnom periodu, ali u pripremama za oružanu borbu i u samoj borbi njihov doprinos je bio manji nego što je to od njih Partija tražila i očekivala. Oportunizam-i privremena ili stalna pasivizacija ipak nije ni jednog člana Partije odvela u izdajničke redove. Naša organizacija na početku priprema za ustanak nije imala ni jednog agenta ili provokatora, što na svoj način potvrđuje čistotu njezinih redova. Većina članova KP, SKOJ-a i simpatizera bila je spremna na borbu odmah.

SUSRET S PAVLOM GREGORIĆEM BRZIM

Prvi put smo se sreli kod Maneta Trbojevića u Kusonjima, juna 1941. godine. Tada je Pajo nosio ime Franc Sajfert – apotekar iz Daruvara – Nijemac!

Dolazak Brzog (kako smo ga zvali pored ostalog i zbog njegovog živog hoda i brzih pokreta i refleksa) bio je za partijsku organizaciju pakračkog kotara, koja je nešto više od mjesec dana okupacije bila gotovo bez ikakve više partijske veze, od najvećeg značaja. Njegov dolazak je značio uspostavljanje direktne veze sa CK KPH, a samim tim i dobijanje jasnih direktiva, shvatanja linije Partije u datim uslovima, bolje i sa više samopouzdanja uočavanje zadataka i problema u vezi sa radom KP na podizanju oružanog ustanka. To je značilo kretati u ustanak.

22. juna 1941. Pajo je sazvao partijsku konferenciju kraj sela Kusonja.² To je bila prva šira partijska konferencija na našem kotaru za vrijeme okupacije. Konferencija je za ustanak u kotaru bila veoma značajna, a označava početak konkretnog rada na dizanju ustanka. Usvojeni zaključci najbolje objašnjavaju njen značaj:

- pristupiti odmah pripremama za dizanje oružanog ustanka;
- odmah proširivati i jačati partijsku organizaciju primajući u Partiju poštene drugove koji su već pokazali i pokazuju da su spremni sprovesti liniju KPJ;
- proširiti SKOJ naprednim i borbenim omladincima i omladinkama;

² Koliko mi je poznato na konferenciji su bili prisutni drugovi: Bonifacije Preč, metalski radnik, Manojlo Trbojević, učitelj iz Kusonja, Josip Prajka. Dragutin Pilar, Eranjo Svjetlačić, Stjepan Hudi i Stjepan Sabo – svi radnici, Dušan Marijan, sudija iz Pakraca, Andrija Somer, obućarski radnik i Nikola Guberović seljak. Po nacionalnom sastavu najviše je bilo Hrvata-radnika, zatim Srba i Mađara.

– stvarati grupe i kružoke od naprednih omladinaca i žena i upoznavati ih sa linijom Partije. Angažovati ih u sakupljanju oružja i municije;

– stavljati na ceste eksere i staklo radi uništavanja guma na neprijateljskim vozilima. Stavljati pijesak u ležaje željezničkih vagona itd;

– svim sredstvima agitacije i propagande širiti liniju Partije.

Tako je počelo veliko djelo revolucije u našem kraju. CK KPH i njegov delegat Pavle Gregorić pružali su veliku pomoć. Od toga dana partijske veze sa višim rukovodstvom funkcionisale su redovno i vrlo dobro.

Brzi je od tada redovno dolazio u naš kraj i stalno nas pomagao. Od njega smo saznali šta rade naši drugovi u Bjelovaru, Virovitici, Daruvaru, Banovoj Jaruzi, Novoj Gradiški, Novskoj, Slavonskoj Požegi, Slavonskom Brodu itd. Sva ta mjesta on je manje-više redovno obilazio, bez obzira na teškoće i opasnosti.

U naš kraj došao je 6. jula 1941. Pero Kin Olgin, ranije član Okružnog komiteta KPH Krapina. Kin se odmah sastao sa Brzim, koji ga je kooptirao u OK KPH Nova Gradiška. Kin je zapisao da mu je Brzi rekao:

»Druže Olginu, tu ima mnogo rada. Već 'je dosta učinjeno, ali sada je potrebno da se hitno pristupi povezivanju svih partijskih organizacija, formiranju opštinskih komiteta, kao i Kotarskog komiteta Pakrac. Kada to učinite trebaće se probiti na kotar Slavonska Požega i pomoći drugovima. Moramo što prije formirati udarne grupe za razne akcije«.

Već 20. jula 1941. godine održan je pod rukovodstvom Kina sastanak u Kusunjima na kome je formiran prvi Općinski komitet KP Dragović. Sastanku smo prisustvovali: Josip Prajka, Mane Trbojević, Milan Prodanović, Stojan Ratković i ja. Na tom sastanku primio sam dužnost sekretara Općinskog komiteta. Nekohko dana iza toga formiran je i Općinski komitet Kukunjevač i za sekretara izabran Đuro Milanović Jure. Mjesni komitet Pakrac je već od ranije postajao.

Po instrukciji Brzog bio je sazvan, koliko je meni poznato, prvi sastanak pakračkog Kotarskog komiteta 29. jula 1941. godine. Sastanak je održan između Kusunja i pakračke pilane, u kukuruzima. Na sastanak su bili pozvani sekretari općinskih komiteta, sekretar Mjesnog komiteta Pakrac i rukovodilac omladine.³ Na mjesto sastanka drugove je dovodio

³ Sastanku smo prisustvovali: Bonifacije Preč, rukovodilac mjesne partijske organizacije u Pakracu (njega smo svi smatrali za svog partijskog rukovodioca, iako mi nije bila poznata tačno njegova partijska dužnost), Đuro Milanović, ja i Mirko Petrak, omladinski rukovodilac.

Ivan Ovas, radnik sa pilane. Sastankom je rukovodio Pero Kin, a Bonifacije Preč je izabran za sekretara Kotarskog komiteta: KPH Pakrac. Kotarska partijska organizacija je uspostavljena i od tada su sastanci Kotarskog komiteta održavani redovno. To je bio značajan korak naprijed.

17. avgusta 1941. održan je pod rukovodstvom Brzog; sastanak Kotarskog komiteta (bili su prisutni svi članovi Komiteta) u šumi Krndiji iznad pakračke pilane. Na tom sastanku je, pored ostalog, donesena odluka da se presijeku sve telefonske žice koje vode u Pakrac. To je i učinjeno, ali ne u svim dogovorenim pravcima. Mladi član SKOJ-a Mika Grbić bio je organizator sječenja žice u pravcu Pakrac – Okučani.

Partijska organizacija za sve ovo vrijeme se naglo širila i brojčano jačala. U pomenutom periodu nekoliko akcija – kao što je bilo lijepljenje crvenih zvijezda na javnim mjestima, sječenje telefonskih veza i si. – bili su prvi borbeni signali u našem kraju. Politički odjek ovih akcija bio je veliki. Broj simpatizera i ljudi koji su tražili da se približe Partiji je rastao.

Početkom avgusta, koliko se sjećam, uspostavljena je naša veza sa partijskom organizacijom na kotaru Slavonska Požega, sa Jovom Milanovićem Crnjom iz sela Slobostine. Sjećam se da je Crnja bio partijski funkcioner. Veza sa njim je uspostavljena preko njegovog brata Milenka (Kombajna), člana KP koji je živio u Kusionjima. Preko pakračke organizacije su nekovrijeme, po instrukcijama Pavla Gregorića, bile prenošene direktive Crnji, slat razni propagandni materijal, okružnice CK itd., prenošena naša iskustva u stvaranju organizacije i priprema za ustanak.

Polovinom avgusta dolazi iz Beograda u Brusnik Blagoje Gerđijan Balja, metalski radnik, član KP. On se odmah stavio na raspolaganje partijskom rukovodstvu. Balja je došao, pored ostalog, i kao »prethodnica« da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom kako bi se lakše povratili u naš kraj Dušan Marijan i Jovan Zec. Veza je bila uspostavljena. Balja je odmah dobio zadatak da krene prema Bučju i Kamenskom sa ciljem da osniva inicijativne odbore, da objašnjava liniju Partije i organizuje prikupljanje oružja. Ovaj zadatak je dobro izvršio: u kratkom roku osnovao je nekoliko desetina inicijativnih odbora u srpskim sehnama oko Bučja i Kamenskog. Posebno je vrlo važno što je uspio da uspostavi vezu sa grupom Srba iz kamenskog kraja, koja je živjela poluilegalno. Već je prvi susret Balje sa tom grupom bio uspješan. Većina drugova se na prvom sastanku saglasila sa našom borbenom linijom. Veliki dio od njih kasnije su postali istaknuti borci u narodno-oslobodilačkoj borbi. (Koliko znam nitko od njih nije otišao u

izdajničke redove.) Ovo područje je doenije postalo jedno od glavnih operativnih osnovica naše borbe i žarište ustanka u Slavoniji. To je naš poznati »bucko-kamenski kraj«, koji je spadao u najsiromašnije dijelove našeg kotara, tipičan kraj seoske sirotinje. Prije okupacije Partija je u nekim selima toga kraja imala utjecaja. Dobar dio seljaka na izborima nije išao za velikosrpskim strankama. U tom kraju je aktivno radio još prije okupacije, kao vrlo bhzak simpatizer Partije, Mirko Prodanović Sever iz Budića. Tu je bio i omladinac Milan Prodanović Graho, koji je među prvima primljen u SKOJ. Zahvaljujući radu ove dvojice drugova relativno brzo je, već u prvim mjesecima okupacije, stvorena grupa kandidata u selima Veliki Budući, Popovac, Buče itd.

Nekako u isto vrijeme ili nešto ranije preko Vlade Lončara, šumarskog inženjera, člana KP iz Pakraca i Stanka Gostimira, lugara iz Zaila, Partija je došla u vezu sa jednom drugom većom grupom Srba koji su također živjeli poluilegalno u okolini Zaila i Boraka. Grupa je imala prilično oružja. Na prvi sastanak sa grupom je išao Pero Kin. Politička orijentacija ove grupe bila je uglavnom slična grupi oko Kamenske. I tu je Partija već poshje prvog susreta uspjela da uspostavi povjerenje i skoro svi drugovi iz te grupe kasnije su ušli u naše oružane odrede i junački se borili. Izuzetak su bili Petar Šljivić i Stojan Dobrojević koji su izdali ustašama za 10 000 kuna drugove koji su bili na sastanku sa Perom Kinom. Neki od tih drugova su uhvaćeni i kasnije poginuli u ustaškim logorima. (Sjećam se da je Šljivić kasnije uhvaćen od naših jedinica i strijeljan kao izdajnik.) U našem kraju nije ni u predratnoj Jugoslaviji bilo četničke »tradicije«, kako je to bio slučaj u mekim drugim krajevima. Ne može se, međutim, reći da ništa nije bilo. Bilo je tu i tamo (npr. u selu Striježevici kraj Kamenske) pojedinaca ili čak i organizovanih četnika. Za potpunije razumijevanje stanja među Srbima ni to nije dovoljno. Mnogo veći broj Srba od onih koji su se javno izjašnjavali za četnike bio je monarhistički ili velikosrpski raspoložen. U nekim dijelovima pakračkog kotara Srbi žive kao kompaktne cjeline i u relativno velikom broju. Pored toga u Pakracu su postojale pravoslavne visoke vjerske institucije preko dva stoljeća; Velikosrpske pristalice su sa ovim činjenicama računale i na njih se oslanjale u periodu između dva rata. Sa početkom NOB-a razumljivo je što svega toga nije preko noći nestalo. Zbog svih tih razloga može se reći da je bilo uslova da bar jedan dio Srba krene fašističkim putem. Drugi dio, opet, bio je politički nepredijeljen. Treba na kraju i to istaći da veliki dio Srba, naročito siromašnih seljaka i radnika, nije podržavao velikosrpske monarhofašističke tendencije.

Partija je uspjela da već na samom početku oružane borbe, zahvaljujući svojoj pravilnoj političkoj liniji, otkloni mogućnost da među Srbima u našem kraju djeluju četnički ih drugi izdajnički elementi. To je bila velika, za naš kraj jedna od najvećih pobjeda. U stvari to je značilo bezbolnije i sa mnogo manje žrtava voditi narodnooslobodilačku borbu. Za vrijeme cijelog NOB-a u našem kraju nije bilo ni jednog ma i najmanjeg organizovanog i oružanog četničkog odreda ih grupe. Moralno-političko jedinstvo Srba i njihovo povjerenje u Partiju je brzo i relativno lako ostvareno. To je bila uz članove Partije, komuniste, osnovna snaga koja je u 1941. i 1942. godini nosila oružanu borbu u našem kraju.

Na zapadnom dijelu kotara vrlo aktivno je radio Duro Milanović Jure, sekretar Općinskog komiteta Kukuruznjak i član Kotarskog komiteta Pakrac. Broj članova Partije i kandidata ^ e i na tom terenu povećan. Organizacija je učvršćena. Stvoreni su brojni inicijativni odbori. Sve je to bila dobra priprema da se nešto 'kasnije prihvate prve oružane grupe i da se popunjavaju sa borcima, u prvom redu članovima Partije i kandidatima.

U tom dijelu kotara, u selu Bujavici, prije rata je živio i vrlo aktivno radio učitelj komunista Pero Prodanović. Popularni lik toga druga, istinskog narodnog tribuna, bio je dobro poznat i u narodu i među komunistima. On je učinio mnogo na širenju učenja marksizma, na progresivnoj mobilizaciji naroda širenjem naprednih ideja u svom kraju. Naročito se zalagao za jačanje bratstva i jedinstva između Srba iz sela Bujavice i Hrvata iz Brezine. Kroz cijeli NOB ovo je bio jedan od najljepših primjera što je ta politika donosila. Prodanović je imao velikih zasluga za ovo.

Susrećući se relativno često sa Brzim, negdje u avgustu mi je rekao da je za sekretara OK KPH Nova Gradiška došao Čule (Dušan Čalić), kako reče Brzi »mlad i energičan drug, trebaće sa njim uspostaviti što prije vezu«. To smo kratko vrijeme iza toga i učinili. Čule mi je pričao da je već ranije imao izvjesne veze preko drugarice Ljube Vrhovac iz Lipika sa partijskom organizacijom na našem kotaru (sa Bonifacijem Prečom). Prvih dana septembra primio sam kratko pismo od Čalića u kome traži od naše organizacije da prihvati Maju Komar, koja je već bila u ilegalstvu. Maju smo prihvatili u Lipiku, u kući Ljube Vrhovac i noću doveli u Pakrac kod porodice Pavlović. Za svega nekoliko dana Maji smo pribavili »ispravne« dokumente preko partijske organizacije u Banjoj Luci. Ovaj zadatak je vrlo uspješno izvršila Dana Lončar, član KP (kasnije poginula u logoru). Maja je bila »propisno« prijavljena ustaškim vlastima kao služavka kod porodice Podunavac. U toj kući

su dosta često održavani partijski sastanci, sastanci SKOJ-a.. a i neke druge veze su išle preko te porodice. Poslije nekoliko: dana Majinog boravka u kući porodice Podunavac, Maju je zvao ustaški »nadredar« Grčić i tražio da za njih radi. Naročito-ga je interesovalo zašto neki mlađi ljudi dolaze u tu kuću. Partijsko rukovodstvo se složilo da Maja »radi«. Taj »rad« je smanjio sumnje ustaša i pomogao da se naši drugovi sigurnije sastaju u toj kući.

U septembru dolaze u naš kraj iz Beograda Dušan Marijan Zuco i Jovan Zec Jole, obojica komunisti. Prihvatili smo ih i sklonih u Brusniku i snabdjeli oružjem iz našeg skromnog »skladišta« u kome je bilo dve vojničke i nekoliko lovačkih pušaka, 3 bombe i 3 pištolja. »Skladište« se nalazilo-na »Misiru«, kraj Brusnika, u jednom stogu sijena. »Skladištar« je bio Mićo-Uzur. Zuco i Jole su stigli- »legahio« autobusom preko Okučana i izašli iz autobusa u Bijeloj Stijeni. Za dolazak ove dvojice-drugova brzo je saznao čitav kraj, pa i ustaše. Pošto smo ih na-oružali, oni su postali prvi naoružani partizani u našem kraju. Njihov dolazak je i politički mnogo značio. Svuda se govorilo, da su došli da dižu ustanak, što je na kraju i bilo tačno.

POČINJE ORUŽANA BORBA

12. oktobra 1941. održan je u selu Prekopakri (u Savićevoj štali) sastanak Kotarskog komiteta, kojem je prisustvovao i Dušan Calić⁴. U izveštaju je rečeno da imamo 75 članova Partije, veliki broj članova SKOJ-a i kandidata. Bilo je očigledno da je Partija-ojačala, organizaciono se sredila i da djeluje skoro u svakom selu kotara. Bio je to veliki uspjeh. No, dotle još nije bilo oružanih akcija. Tada je dogovoreno da odmah uputimo naše oružane borce, njih dvojicu, na teren Okučana gdje će se izvršiti oružani napad na općinu Rajić, što je i učinjeno noću 16. oktobra. U toj akciji je učestvovalo 6 partizana. To je bila prva oružana akcija u kojoj su učestvovali partizani iz pakračkog kraja.

Odluku o prelasku na oružane akcije su prihvatili svi članovi komiteta. Svaki od nas je osjećao da je vrijeme više nego-sazrelo.- Na tom sam sastanku primio dužnost sekretara Kotarskog komiteta KPH Pakrac.

Prema usvojenoj odluci trebalo je da partizani, poslije akcije na Rajić, dođu u Brusnik, što su i učinili. Kada su se drugovi vratili u Brusnik njima su se pridružili Mane Trboje-

⁴ Na sastanku smo učestvovali: Bonifaeije Preč, Buro Milanović, Vojin Maletić Boća (iz Bujavice), Mirko Petrak i ja.

vić, Franjo Degel Šaška i neki drugi. Šaška je prvi Hrvat iz Pakraca koji je uzeo oružje u ruke. Kada je dobio poziv za domobranstvo, kao član Partije tražio je direktivu kako da postupi. Rečeno mu je: umjesto domobranstva – u partizane, što je on odmah, i učinio.

Tako je i u ovom kraju počeo oružani ustanak – istina, možda nešto kasnije nego što su to dozvoljavali objektivni uslovi. U mnogim drugim krajevima naše zemlje NOB, se već rasplamsavao, no bilo je krajeva gdje u to vrijeme oružana borba još i nije počela. Imajući ojačanu partijsku organizaciju, mnoge simpatizere i rodoljube organizovane u brojnim inicijativnim oslobodilačkim odborima, mi smo vjerovatno i ranije mogli da počnemo sa oružanim akcijama. No, bez obzira na to mislim da nisu postojali u čitavoj 1941. godini uslovi za masovni ustanak u pakračkom kraju. A ipak je činjenica da NOB u našem kraju (kao i u cijeloj Slavoniji) nije imao padova i osjeka. Zapravo, od samog početka bio je u stalnom usponu. Mi nismo znali ni za kakove druge krize osim za »krizu« koju nameće, po svojoj prirodi, jedna oružana revolucija. Broj naših boraca i simpatizera nije se ni jednog časa smanjivao, naprotiv, stalno i bez zastoja je rastao zahvaljujući organizovanom radu Partije.

Koncem novembra je došla iz Trokuta veća grupa partizana. Grupom je rukovodio kao politički rukovodilac Rade Pavlović Stric, a vojni rukovodilac je bio Jakob Fijan Družica. Odred se zvao »Matija Gubec« i bio je sastavljen mahom od Hrvata. U toj grupi su bili, između ostalih, Pero Car Zvrk, Nikola Miljanić Ratar, Gabrijel Vidović Buco i prva drugarica partizan u tom odredu Ljubica Orlobabić. Među njima su bili jedan Čeh, jedan Slovak, jedan Mađar i četiri Srba.'

Brusnik je bilo selo nastanjeno samo Srbima. II dogovoru sa partijskom organizacijom u selu odlučeno je da partizani preko seoskog kneza sakupe cijelo selo i održe javni miting. Hrvati komunisti govorili su Srbima o potrebi ustanka, o Partiji i njezinim ciljevima, o bratstvu i jedinstvu. To je bio prvi miting takove vrste u našem kraju. Već drugi dan sva su okolna sela (Kraguj, Lipovac, Kusionje, Šumetlica) saznala za miting. Govorilo se po selima, i u Pakracu, da je bilo više stotina partizana, da su prešli preko Save iz Bosne i održali vrlo dobre govore. Shjedeći dan poslije mitinga Ana Bosanac (Trivunova) mi je govorila da je Brusnik noćas imao »službu bez popa« (miting je bio održan kod brusničkog zvonika). Uz pomoć partijskih organizacija u selima i kotarskog rukovodstva grupa se prebacila u Sirač i izvršila napad na tamošnji kamenolom. Za ovu akciju su mobilizirani komunisti, članovi Partije i

SKOJ-a sa terena njih oko 25 (iz Brusnika, Kusonja i Grahovljana) radi nošenja eksploziva zaphjenjenog u kamenolomu.

11. novembra došli su u naš kraj španski borci Vicko Antić Pepe i Čiro Dropulić Joža. Njih je uputio CK KP Hrvatske. Njihov dolazak je bio značajna pomoć.

13. decembra 1941. naši borci su uhapsili Nikolu Kovačevića i Nikolu Mlinara iz Brusnika i strijeljali ih kao ustaške doušnike. Partizanima prerušenim u ustaška odijela oni su iskreno priznali svoj izdajnički posao. To je bila prva kazna našem kraju za koju se naširoko munjevito saznalo. Od toga dana kretanje po Brusniku i danju i noću bilo je slobodno, to je bila naša prva slobodna teritorija, ili kako smo je zvali »republika« u kojoj je obrazovan prvi javni organ narodne vlasti u Slavoniji. Prestala je da funkcioniše ustaška vlast. Seoski knez više nije održavao nikakve veze sa ustaškim vlastima, niti izvršavao njihova naređenja. Rodila se prva naša organizirana vlast. Predsjednik i članovi narodnooslobodilačkog odbora počeli su da djeluju kao vlast. Cijelo selo je izvršavalo uputstva i direktive odbora.

Tokom novembra bilo je više drugih akcija, kao čišćenje Psunja od ustaških lugara, oduzimanje žita od ustaša, borba sa ustašama na Dugoj Poljani, napad na općinu Gaj, napad na žandarmerijsku stanicu Kamensko itd. Akcije su zahvatale skoro čitav pakrački kotar. U svima njima partijska organizacija na terenu je pružala pomoć i podršku, a u nekima direktno učestvovala i rukovođila.

U Pakracu i drugim mjestima Partija je organizovala slanje partizanima sanitetskog materijala, hrane, odjeće, municije, organizovala obavještajnu službu. Partija je prihvatila ilegalce koji su dolazili na naš teren, vršila mobilizaciju novih boraca i slala ih u partizane. To je bila svestrana briga »i na frontu i u pozadini« — nošenje ustanka.

Organizaciono-pohtički i propagandni rad na terenu praćen je oružanim akcijama, koje su počele u oktobru, i iz osnova je izmijenio političko stanje na kotaru. Veliki dio srpskih masa bio je spreman na borbu. Sve veći broj Hrvata se počeo ograđivati od ustaša. Već tada je definitivno zaustavljen porast pohtičkog utjecaja ustaša, koji su se mogli održati na vlasti samo zavodeći sve veću strahovladu.

13. decembra 1941. godine u Brusnik su došli žandarmi da uhapsu Vasu Vujanovića, sekretara mjesne partijske organizacije i mene. Obojica smo uspjeli pobjeći. Prešli smo u ilegalstvo — do tada smo radili polulegalno. Pošto sam ušao u OK KPH Nova Gradiška, dužnost sekretara Kotarskog komiteta Pakrac preuzeo je ponovo Bonifacije Preč.

Po odluci Brzog i OK 23. decembra 1941. u Brusniku je održano prvo vojno-političko savjetovanje. Tada su se prvi put. sastali vojni i politički rukovodioci sa Psunja i Papuka. Savjetovanjem je rukovodio Pavle Gregorić. Najvažnija odluka savjetovanja je bila odluka o stvaranju jedinstvenog štaba (bataljona). Od toga dana je stalno postajalo jedinstveno slavonsko vojno-političko rukovodstvo. Veza sa četama na Psunju, Papuku i Moslavini od tada je redovno funkcionirala. Štab bataljona je u prvo vrijeme boravio u šumi iznad Brusnika i odatle rukovodio vojnim akcijama. Prvi komandant bataljona bio je-
Ciro Drupulić Joža, a politkomesar Pavle Gregorić Brzi. O ovome je Brzi podneo izvještaj CK KPH, u kome je između ostalog rekao: »Održao sam 23. decembra konferenciju s komandirima i komesarima odreda i odjeljenja, te smo formirali štab za Slavoniju u koji su ušli dva »Španjolca« i ja kao komesar«.

- 26. decembra 1941. godine zajedno sa Dušanom Čalićem, sekretarom OK Nova Gradiška, otišao sam po partijskom zadatku preko Grahovljana i Dereze na kotar Daruvar.

Bogdan CRNOBRNJA,

ŽELJEZNIČARI PREBACUJU U PARTIZANE

o dmah po okupaciji zemlje partijska organizacija u Zagrebu formirala je odbore, pododbore i grupe koji su imali zadatak da prebacuju ilegalce i materijal u partizane. Ovim zadatkom, kojem je Partija poklanjala posebnu pažnju, bili su ispred CK zaduženi Anka Berus i Antun Biber Tehek. Oni su davali zadatke, vodili brigu o radu odbora i rukovodili prebacivanjem. Tehek je, istovremeno, rukovodio Centralnim odborom. Već tokom 1941. godine uspostavljena je veza sa više mjesta na •oslobođenoj teritoriji u Hrvatskoj. Svakodnevno su stvarani sve novi i novi kanali kojima su prebacivani borci u partizanske odrede. Među mnogobrojnim aktivistima koji su radili na ovom zadatku bilo je i aktivista zagrebačkog željezničko-; čvora.

Pojedine partijske organizacije, samoinicijativno su uspostavljale vezu sa oslobođenom teritorijom, a to su činili i aktivisti. Tako je Milenka Krist, službenica, aktivista NOP-a, •odlazeći iz Zagreba na Baniju, u avgustu 1941. uspostavila vezu sa oslobođenom teritorijom preko Dušana Dukića, člana Kotarskog komiteta KP za Hrvatsku Kostajnicu. Po dolasku u Zagreb Milenka je, preko svoga druga Dušana, električara željezničke radionice i kandidata Partije^ obavijestila partijsku organizaciju Drugog odjeljenja željezničke radionice o uspostavljenoj vezi. Željeznička partijska organizacija odmah je počela koristiti ovu vezu, prebacujući ilegalce i materijal na •oslobođenu teritoriju. Poslije kraćeg vremena Željeznički partijski komitet je zaključio da formira grupu za prebacivanje u partizane. Grupa je formirana krajem avgusta 1941. Za rukovodioca grupe određen je sa Savskog kolodvora Korašec Brzi, a u rukovodstvu grupe nalazili su se još Josip Radošević sa Glavnog kolodvora i autor ovog napisa iz Željezničke radi-

onice. Grupa je bila "neposredno povezana sa Centralnim odborom za prebacivanje. Pored Banije grupa željezničara je za kratko vrijeme uspostavila vezu sa Kordunom i Gorskim kotarom. Od tada su željezničari kroz više kanala prebacivali borbe i materijal za NOP.

Početkom oktobra 1941. godine formirane su i dvije podgrupe: jedna u Željezničkoj radionici i jedna na Glavnom kolodvoru sa kojima su rukovodili članovi grupe. Rukovodio sam podgrupom u Željezničkoj radionici zajedno sa Slavkom Glavatićem, tokarom i kandidatom Partije i Dušanom Kristom Čehom. Grupa i podgrupe imale su po 3 do 5 članova i po potrebi su se popunjavale novim aktivistima, jer su pojedini članovi padali u zatvor ili su odlazili u partizane. Članovi grupe imali su na vezi po nekoliko aktivista sa kojima su radili. U 1941. godini najaktivniji među njima bili su stariji Heski, lijevač i član Partije i Ahmet Kapetanović, električar i simpatizer NOP-a.

Da bi mogle izvršavati u potpunosti svoje zadatke, grupe su morale obaviti i niz pripremni radnji. Nabavljana su razna dokumenta, željezničarske i druge uniforme, prevozna sredstva, željezničarske tašne, fenjeri. ... članovi grupe prikupljali su podatke o osoblju koje je pratilo vozove i manevrisalo vagonima po stanicama gdje su se iskrcavali ilegalci. Po stanicama koje su bile pogodne za prebacivanje vršene su posebne sabotaze na željezničkim vagama, jer su se jedina kola za opravku vaga nalazila u Zagrebu i bila u rukama grupe za prebacivanje. Na traženje željezničkih stanica da se upute specijalna kola za opravku vaga, iz Zagreba su slata kola, odvozeći pri tom i ilegalce u partizane.

Za svaki dobiveni zadatak član grupe i vodič stvarali su detaljan plan. Stalnu vezu sa grupom održavao je Stjepan Debeljak Buić, sekretar Željezničkog komiteta KP (bio je u rangu Rejonskog komiteta), koji je redovno dolazio na sastanak grupe, pružao pomoć i davao određene zadatke.

Izvršavajući partijske zadatke, kao član grupe za prebacivanje (bio sam i član Željezničkog komiteta KP), nekoliko puta sam, kao vodič, išao iz Zagreba na oslobođenu teritoriju.

Krajem avgusta 1941. odmah po formiranju grupe, išao sam na oslobođenu teritoriju Banije sa zadatkom da učvrstim i proširim postojeću vezu. U prvoj polovini septembra dobio sam zadatak da iz Zagreba prebacim na Baniju Voju Hohšteru i Juličku. Snabdeveni dokumentima, koje je nabavio inženjer Segvić, zamjenik šefa drugog odjeljenja Željezničke radionice, nas trojica smo u željezničkim uniformama po danu ušli u voz na Glavnom kolodvoru. Tako smo, bez ikakvih smetnji stigli u Blinjski Kut. Izašli smo sa još nekoliko putnika, koji

su se odmah razišli. Na stanici se nalazila domobranska straža sa nekoliko ustaša. Bilo je rano da pođemo na vezu, no zbog prisutnih domobrana i ustaša koji su nas sumnjičavo promatrah krenuh smo laganim koracima kroz selo. Zaustavili smo se kod jedne veće zgrade, ispred koje su stajala dvojica starijih ljudi, porazgovarali smo s njima i upitali da li se kod njih može dobiti rakije, nakon čega su nas pozvao u kuću. Tu smo ostali do prvog sumraka, a zatim smo pošli na vezu do kuće Miloša Kevdžije i njegove drugarice Brankice, sestre Antura Turkulina, organizacionog sekretara Okružnog komiteta KP za Baniju. Nakon večere krenuli smo sa vodičem u Veliku Gradusu. Poslije duljeg pješaćenja stigli smo u selo gdje smo našli Artura Turkulina, Vladu Mutaka i mnoge druge drugove. Prvi put sam tada vidio naoružane partizane, u uniformi, sa torbama na kapama i petokrakim zvijezdama. Odsjeli smo u kući Dušana Dučića. Dugo smo te večeri razgovarali: o borbama koje su partizani vodili i uspjesima koje su postizali, o radu komunista na željeznici i u Zagrebu. Sutradan rano ujutro vodič me je odveo na željezničku stanicu Brđani odakle sam otputovao u Zagreb.

Po povratku sa Banije pozvao me je Debeljak.

— Treba da ideš na Kordun u selo Bović, kod Vrginmosta, da uspostaviš vezu sa kordunaškim partizanima.

— A kada ću poći?

— Za dva-tri dana.

Znao sam da je drugarica Ahmeta Kapetanovića sa Banije i da ima rodbinu na Kordunu, pa sam sutradan, za vrijeme rada u radionici, upitao Ahmeta da li bi njegova drugarica Danica mogla da pođe na Kordun.

— Ako treba može.

Izvestio sam o tome i Bilu, koji se složio s mojim predlogom.

Iza toga smo o putu govorili i sa Danicom, koja je i inače radila za NOP. Sporazumjeli smo se o putu u Vrginmost. Sutradan sam primio poštu i snabdio se dokumentima. U radionici se nisam odjavljivao, niti tražio odsustvo, a sa Ahmetom sam se dogovorio da uzme moj broj sa porte i da ga odnese u odjeljenje kako bi izgledalo kao da sam bio na radu. Sa velikim zakašnjenjem stigli smo predvečer u Vrginmost. Neprimijećeni, izašli smo i produžili do Bovića, gdje smo uspostavili vezu, a po izvršenom zadatku, rano ujutro, krenuli smo natrag sa nešto živežnih namirnica. Bez poteškoća došli smo na željezničku stanicu u Vrginmost. Od domobrana i mještana saznah smo da voz ne ide, jer je pruga porušena. Odlučili smo se da krenemo pješke za Vojnić. Međutim, čim smo izašli iz mjesta

naišli smo na stražu koja nas je legitimisala i pretresla stvari, ali nam nije dozvolila da produljimo svojim putem,

— Nećemo vas pustiti da idete; čekajte ovdje pa ćete krenuti sa kolonom koju ćemo sprovesti do Karlovca.

Nakon nekoliko časova ukrcani smo u kamion i tako krenuli u koloni sa domobranima i ustašama. Vozili smo se skoro cijeli dan do Karlovca, jer je kolona na više mjesta zastajala. Iz Karlovca produžili smo u Zagreb.

Početkom oktobra 1941. godine izvršena je sabotaža na željezničkoj vagi u Sunji. Željeznička stanica je tražila da se što prije upute kola za opravku vaga iz Zagreba. O traženju kola 11a vrijeme je bio obaviješten Korošec. Iako je bio na službi, uspio je da obavijesti ilegalce da se pripreme za odlazak. Uz pomoć manevarskog osoblja, kola su postavljena na pogodno mjesto. Preko mlađeg Heskija, stolara iz radionice i-člana KPJ, koji se slučajno našao na željezničkoj stanici, Korošec me je obavijestio da odmah dođem do njega. Uzeo sam bolesničku listu, otišao na kolodvor i našao Korošca, od koga sam dobio zadatak da prebacim tri ilegalca na Baniju. Isto prije podne vozio sam se prema Sunji, gdje je voz, zbog zakašnjenja, stigao tek predveče. Kada je voz -stao na stanici, ne čekajući da se kola prebace na drugo mjesto, izašli smo iz vagona "i lagano krenuli ka izlazu, izašli iz Sunje i produžili prema selu Drljači. No, nismo se udaljili ni 200 metara, kad iza jedne okuke nabasmo na ustašku patrolu.

— Kuda idete? — upitao nas je jedan ustaša.

— Do prvih kuća da kupimo namirnice, — odgovorismo nekako istovremeno.

Izgleda da je ovaj odgovor, kao i objašnjenje da smo iz Zagreba, bilo ustašama dovoljno da nas ostave da idemo svojim putem. Tako je zadatak bio izvršen — ilegalci su prebačeni.

Nekako u isto ovo vrijeme početkom oktobra i Dušan Krist je, po zadatku koji je primio od Korošca, prebacio dvojicu ilegalaca u partizane — preko Sunje i sela Drljače u Veliku Gradinu.

U istom mjesecu trebalo je da kao vodič prebacim još jednu grupu ilegalaca, ali sam zbog nekog nesporazuma zakasnio. Došao sam na kolodvor sa kolerom u kojem je bilo pištolja, nešto municije i sanitetskog materijala, ali je voz već otišao. Na kolodvoru sam naišao na Anku Berus i Antuna Bibera.

— Zašto si zakasnio? — upitah su me.

Nervozno sam im odgovorio da idem prvim vozom za njima.

— Ne moraš. Sa grupom je otišao Dušan Krist.

— Moram, jer nosim neku poštu.

Ostao sani da čekam drugi voz. Kada sam stigao u Blinjski Kut, već je bio davno pao mrak. Izašao sam iz voza i pošao na vezu. Selo je bilo pusto i tiho.

— Stoj! iznenadio me je reski glas.

Zastao mi je dah. Ipak, brzo sam pripremio dokumenta.

— Ruke uvis!

Iako je bilo hladno, preznojavao sam se dok me je jedan ustaša pretraživao, a druga dvojica držala su uperene puške.

— Odkud ovdje? — upita me ustaša nakon pretresa.

— Došao sam da kupim živežne namirnice.

— Odakle si?

— Iz Bosne, a radim u Zagrebu.

— Sta imaš u koferu?

— Narandže.

Dok je otvarao kofer, i prebirao po narandžama koje su bile složene iznad oružja i materijala očekivao sam najgore.

— Kuda nosiš narandže? — pitao me je dalje ustaša, držeći u ruci dvije-tri narandže.

— Da ih zamijenim za namirnice.

— Pusti ga, naš je, Bosanac i željezničar, pošao je po namirnice — dobacio je drugi ustaša.

Vratiše mi legitimaciju uz napomenu da više ovuda ne idem noću. Zatim produžiše prema kolodvoru a ja sam još nekoliko trenutaka nepomično gledao za njima, jer nisam vjerovao da se sve tako dobro završilo. Zatim sam užurbano krenuo ka kući Miloša Kevdžije. Tu sam dobio objašnjenje da je grupa iz Zagreba sretno stigla i već davno otišla prema slobodnoj teritoriji. Zamolio sam da mi nađu vodiča da krenem za njima.

Ubrzo je stigao i vodič. Pošli smo za Staro Selo, gdje smo našli grupu koju je trebalo prebaciti. (U grupi je bila i Maca Gažetić). Opet sam jednu noć proveo sa partizanima i razgovarao sa Urošem Krunicem, sekretarom Kotarskog komiteta KPH Petrinja, studentom, pozadinskim radnikom i drugim borcima.

Krajem oktobra 1941. jedna grupa ilegalaca prebačena je u blombiranom vagonu koji je priključen kolima za opravku vaga koja su išla za Sunju, navodno radi opravke. Određen sam za sprovodnika vagona. Oba vagona na vrijeme su postavljena na Glavnom kolodvoru, ilegalci su se nesmetano ukrkali, a vagon smo Korošec i ja zaplombirali (pošto smo provjerili da li su svi ilegalci stigli). Iza toga vagoni su priključeni na putnički voz, koji je išao prema Bosanskom Novom, a ja sam sjeo među ostale putnike. Voz je mnogo kasnio — kao i obično u NDH, pa je, pošto je stigao u Sunju oko 9 sati prije podne bilo prilično teško da »slijepi putnici« neprimjetno napuste vagon. Zato

sam molio manevarsko osoblje da *vagone* prebace na slijepi kolosjek, prema željezničkoj stanici Brđani. "Vođa manevra na to nije pristao, ali ih je ostavio u suprotnom pravcu rila slijepom kolosjeku, mjestu koje nije najbolje odgovaralo za izlaz. No, ništa se više nije moglo učiniti. Prišao sam vagonu, skinuo plombu, otvorio vrata i obavijestio drugove gdje se nalaze, kako da izađu i gdje da krenu. Trebalo je da se izvlače jedan po jedan, pored stanične zgrade ispred koje je šetkalo i riekoliko ustaša. Ipak, sve se dobro svršilo. Idući na potrebnom odsto-
janju jedan za drugim, ilegalci su po kolosjecima krenuli prema selu Drljači. Svi su, osim jedne drugarice, imali željezničarske kape na glavama, pa prolazeći pored željezničkog osoblja, pojedinci su se pozdravljali, a neki bi izmijenili i po koju riječ. (U ovoj grupi su se nalazili i Anka Butorac i Ivan Šibi.) •

Pošto sam ilegalce predao vezi, vratio sam se i otišao do šefa stanice.

— Gospodine šefe, javljeno je da je »banda« izvršila neku diverziju pa smo radi toga stigli iz Zagreba kolima za opravku. Međutim, od vaših službenika dobio sam obavještenje da nema ništa za opravku. Obavijestio sam radionicu da ne šalju druge radnike ovamo. Do vas sam došao da vas zamolim da se kola što prije prebace u Zagreb.

Šef stanice, ništa ne ispitujući, dao je nalog" za promet-
nika da se vagoni odmah otpreme za Zagreb. Prvim vozom, nepun sat iza toga, vagoni su išli ka Zagrebu.

Uskoro sam opet sprovodio 4 ilegalca u partizane, s kojima me je na kolodvoru povezao Korošec. Putovao sam u; vagonu zajedno s nekim ustašama, koje su pile i pjevale. Pridružili smo im se, jer smo tako bili najmanje sumnjivi.- Do Sunje ustaše su bile pijane. Kad je voz stao pjevajući i galameći izašle su iz voza, ostavljajući svoje stvari, među ostalim i pištolj sa opasacem. Izlazeći iz vagona obazrivo smo uzeli ostavljenu vojničku opremu i pištolj. Sa željezničkim kapama na glavama i ovaj put smo krenuli prema selu Drljači. Kada smo već mislili da smo van svake opasnosti,- u neposrednoj blizini sela, ugledali smo kolonu naoružanih vojnika. Pokušao sam da je izbjegnemo i potrčali smo niz jednu padinu, a Vojnici su otvorili vatru i pucajući pošli za nama. Bježeći od potjere našli smo se na nepoznatom terenu. Lutajući začuli smo lavež pasa, a zatim ugledali i usamljenu kuću. Zakucao sam rila prozor i od domaćina doznao da smo u selu Svinjici. Rekao sam mu da smo pošli u Veliku Gradusu, do Dušana Dukića.

Kada je čuo da pitam za Dukića i dok se uvjerio da zaista želimo u partizane, domaćin nas je odveo do kuće jednog od-
bórnik. Kod ovoga smo prenoćili. Rano ujutro došli su vodiči

od kojih je jedan odveo ilegalce u Veliku Gradusü, a drugi mene do željezničke stanice Brđani.

Istog dana na Kolodvoru me je sačekao Korošec i prenio mi zadatak da sutra moram prebaciti još dvojicu drugova.

Čim smo se rastali otišao sam do kuće Ahmeta Kapetanovića, rekao mu da opet idem na put i da me sutra »pokrije« na radu.

. : Sutradan oko podne bio sam na kolodvoru. Pred kompozicijom sam našao Korošca sa dvojicom ilegalaca u željeznackim uniformama. Sjeli smo u voz i bez zakašnjenja stigli u Caprag, gdje je voz stao. Nakon dugog čekanja saznali smo da je napadnut jedan voz u blizini Blinjskog Kuta, pa je saobraćaj obustavljen. Prošlo je nekoliko sati, neki putnici vraćali su se u Sisak. Spustila se i noć. U to se pojavio neki oružnici i zatražiše naim isprave. Iako su legitimacije bile ispravne, odveli su nas u jednu *sohu u staničnoj* zgradi i tu su nas zadržali cijelu noć pritvorene. Na sreću nisu nas saslušavali niti pretresali stvari; (imali smo kod sebe pištolje). Pustili su nas oko 7 časova ujutro. Sjeli smo na voz i stigli u Blinjski Kut, gdje je dvojicu »željezničara« prihvatio Miloš Kevdžija i u toku noći prebacio u partizane.

U novembru 1941. na Glavnom kolodvoru, Korošec je povezao Dušana Krista sa trojicom ilegalaca koje je trebalo prebaciti na oslobođenu teritoriju. Zbog toga što je putnički voz išao polako, jer se vozilo obazrivo zbog mogućeg miniranja pruge, stigli su tek predveče u Blinjski Kut. Sa stanice su produžili u selo, gdje su se zadržali raspitujući se za životne namirnice, pošto nisu smjeli da pođu na vezu prije pada mraka. Ovo zadržavanje bilo je veoma opasno, iako su svi imali željezničke dokumente, jer su po selu kretale naoružane domaće ustaše: Kad je paó mrak oprezno su ušli u kuću Miloša Kevdžije. Iste večeri kurir je prebacio trojicu ilegalaca na oslobođenu teritoriju, a Dušan se sutradan, sa skrivenim željezničkim kapama (koje su nosili ilegalci) i živežnim namirnicama vratio u Zagreb.

Jednog dana u drugoj polovini novembra 1941. Josip Hrelja, tokar iz radionice, dajući redovnu pomoć, rekao mi je:

– Crni, moj sin Ignjat dobio je poziv da se javi u domobrane. Ne želim da služi Poglavnika. Htio bih da ide u partizane, a poziv može iskoristiti tako da se misli da je otišao u domobrane.

- – Kada se mora javiti u vojsku?
- Za: četiri dana.
- Neka bude spreman u subotu za put.

Istog dana trebalo je prebaciti još dvojicu drugova u partizane. Međutim, na vrijeme je stigao jedino Ignjat Reija.

Uz pomoć Slavka Glavatog i Ahmeta Kapetanovića strpali smo u vagon pet kofera raznog materijala. Sjeli smo u kupe nasuprot koferima.

Kad je voz stao u Velikoj Gorici, ušlo je nekoliko pijanih ustaša koji su stali da vrijeđaju i maltretiraju putnike, da sve redom legitimišu, pa su se okomili i na nas vičući da smo »željeznička banda«. Pošto je prijetila opasnost da će nas skinuti s voza i uhapsiti obratili smo se za pomoć jednom ustaškom natporučniku koji se nalazio u vozu, ubijedivši ga da smo pošli na službu. Tek na njegovu intervenciju ove pijane ustaše pustile su nas da produljimo vožnju.

Izašli smo u Blinjskom Kutu, pošto smo iznijeli kofere. Svi su putnici već otišli sa stanice, a ja sam pogledom tražio kola koja su imala da nas prebace sa stvarima do Starog Sela. No, ispred stanice stajala su samo jedna kola, čiji kočijaš nije imao ugovoreni znak za raspoznavanje. Ipak sam mu prišao i oslovio ga:

- Gdje je Dušan?
- Kod kuće.
- A šta drugo? – ljutito sam ga zapitao.
- Kandžija o lijevom ramenu.
- Pa zašto je onda držiš među koljenima?

Shježući ramenima kočijaš ništa nije odgovorio. Ipak, bio sam zadovoljan što je došao. Strpali smo kofer u kola i pošli za njima, a kada smo izašli iz sela sjeli smo u njih i nakon dulje vožnje stigli u Staro Selo.

Kola mesne radionice, spremna za prebacivanje ilegalaca, bila su jednog dana u decembru 1941. postavljena na Glavni kolodvor. Za vodiča je određen Dušan Krist Čeho. U sumrak u kola je ušlo osam ilegalaca. Sa Korošcem, koji je bio dežurni činovnik na stanici, Krist je došao do kola i stavio plombu na njih. Kola su u toku noći prikopčana na teretni voz. Sa nalogom, Dušan je sjeo u službeni vagon za Sunju. Na nekoliko usputnih stanica voz se zadržavao poduže. U Capragu stajao je više od dva sata. Za to vrijeme Krist je prilazio zaplombiranim kolima i kontrohsao da li je sve u redu. Po dolasku u Sunju, kola su ostavljena na sporedni kolosjek, na pogodno mjesto za izlazak. Iako je bio dan, gotovo niko nije bio u blizini vagona, osim poneki željezničar, pa su ilegalci, jedan za drugim, bez smetnje izašli i cijela grupa je stigla na vezu u selo Drljaču. Zadatak vodiča Krist je vršio sve do početka 1943. godine, kada je i sam otišao u partizane.

I Milenka Krist, dvadesetogodišnja činovnica (Dušanova drugarica), bila je vrlo aktivna u radu za NOP. Više puta je kao kurir ili vodič putovala iz Zagreba na oslobođenu teritoriju Banije, Gorskog kotara i Korduna, pri čemu je ispoljila rijetku

smijelost i snalažljivost. Ona je tokom 1941. godine nekoliko puta kao kurir išla iz Zagreba na Baniju, vodeći ilegalce, noseći poštu i razni materijal. To je činila sve do polovine 1943. godine, kada su je ustaše otkrile, uhapsile i nakon mučenja u zatvoru prebacile u Jasenovac, odakle se više nije vratila.

Krajem 1941. godine dobio sam zadatak da odnesem poštu na oslobođenu teritoriju Banije i organizujem da se iz Zagreba prebaci Vlado Popović, član CK KPH.

U to vrijeme stanovao sam u namještenoj sobi sa bratom i sestrom, još djecom. Zajednički smo vodili naše malo kućanstvo. Znao su da radim za NOP i pomagali mi. Sestra je, na primjer, često stražarila kada smo održavali sastanke i prenosila obavještenja. Brat – nešto stariji, skrivao je i rasturio ilegalni materijal, nosio na određena mjesta novac, oružje i poštu. Kad sam odlazio na ovaj zadatak nekako sam se teže rastao od njih, no obično. I oni kao da su primijetili moj nemir, pa su me stali odgovarati da ne idem. Nastojao sam da ih smirim, istovremeno misleći što će se njima dogoditi ako me uhvate i tko će se za njih brinuti. No, za takve misli i brigi; •nije bilo vremena – trebalo je poći na zadatak, a na porodicu se nije smjelo misliti. Malo sam ih smirio govoreći im da ne plaću, jer bi mogli čuti susjedi, pa će doći da vide što je, a onda bismo svi stradali. Ovo ih je malo umirilo.

Nosio sam poštu za Okružni komitet KP Banije, koju mi je predao Stjepan Debeljak Bil. U koferu sam nosio tri vojno-državna pištolja i nešto pištoljske i puščane municije. Preko oružja u kofer sam pažljivo naslagao kupljene narandže. No, pošto sam u dotadašnjim putovanjima uvijek sretno prolazio počeo sam da zaboravljam na potreban oprez. Tako mi je sada palo na pamet da, na svoju ruku i bez znanja drugova, ponesem i kratki četnički karabin koji sam uzeo iz stana jedinog ustaškog natporučnika. Stavio sam ga ispod zimskog kaputa, vo zavši ga uz tijelo kanapom. Tek u putu od kuće do kolodvora osjetio sam da karabin nije lako nositi na ovaj način i da neću moći da sjedim u vozu. No, ipak sam čvrsto odlučio da ga odnesem po svaku cijenu.

Sa mnom je pošao i omladinac – skojevac, Ferid Lukačević, obučarski radnik iz Zagreba. Za odlazak u partizane dobro se pripremio: nabavio je pištolj, sašio planinarsko odijelo i ponio sve ostalo što mu je bilo potrebno. Povjerio sam mu da sam ponio i karabin.

– Kakvu to glupost činiš? – upita me iznenađeno.

U kupeu nismo mogli sjediti. Zato smo cijelo vrijeme stajali kod prozora i tiho razgovarali. Kroz voz su prolazile razne uniformisane patrole, pa su i nas legitimisale. Naša putna željeznička dokumenta bili su ispravna.

Voz je ušao u stanicu Krajiški Brđani, nedaleko od Sunje. Činilo mi se da je najgore prebrođeno i da će zadatak biti izvršen. No, tek što smo sa koferima u ruci sišli iz vagona, našli smo se pred uperenim puškama ustaša i domobrana.

– Ruke uvis, majku vam komunističku! – povikao je: jedan ustaša. ^

Podigli smo ruke. Priđoše dvojica ustaša, vrše pretres, kod mene nađoše pušku, kod Ferida pištolj, a u koferu pištolje i municiju. Naočigled mnogobrojnih putnika počeo nas nemi-lice tući, sve do stražare koja se nalazila nedaleko. Ustaše je vodio Safet Rešić iz Bosanske Kostajnice, ozloglašen i poznat kao krvnik.

Dakle, provala. Tačno ustašama u ruke. Ah ko? To mi je bila prva misao. (Tek mnogo kasnije doznalo se da je provalu izvršio željeznički činovnik, Jernej Jordan Žuti. Bio je u odboru za prebacivanje u partizane, ali istovremeno i njemački, agent. Otkriven je tek 1943. u Zagrebu.) -

Poshje zlostavljanja po zatvorima Sunje, Siska i Petrinje, zahvaljujući partijskoj organizaciji sa Banije i Željezničke radionice iz Zagreba, koje su organizovale bjekstvo, Ferid i ja smo pobjegli, baš kada smo bih osuđeni na smrt od ustaškog prijekog" suda u Petrinji. Tako je u 1941. godini završen moj rad na prebacivanju ilegalaca iz Zagreba u partizane.

Ovo su samo neki isecci iz rada na prebacivanju ilegalaca iz Zagreba u partizane, koji je organizovala partijska organizacija' željezničara iz Zagreba tokom 1941. godine; a spomenuti su samo neki od drugova koji su u tom radu učestvovali.

Željezničarske grupe, pored prebacivanja ilegalaca i materijala putem vodiča i kurira, slale su razni materijal i preko aktivista i simpatizera, NOP-a: mašinovođa, ložara, kočničara, konduktera i vozovođa. Paketi su dobacivani i skrivani na pogodnim i pristupačnim mjestima zagrebačkog željezničkog čvora. Odatle su ih zaduženi aktivisti primali i prenosili na vozila. Iz vozova oni su pakete izbacivah na već ranije ugovorena mjesta. Najviše materijala dostavljeno je u 1941. godini, preko veze oko željezničke stanice Krajiški Brđani. Vezu sa željezničarima iz sela Brđana održavao je Terzić, podoficir bivše jugoslovenske vojske, aktivista NOP-a. U paketu je uvijek, bila cedulja u kojoj se javljalo kada opet treba sačekati novu pošiljku. No, dešavalo se da materijal padne u ruke ustaša, koje su zbog toga oko pruge postavljale zasjede.

I odbori za sakupljanje pomoći koristili su saobraćajno željezničko osoblje za prebacivanje materijala u većim količinama.

Nije bilo: lako prebacivati ilegalce pored naoružanih ustaša i Nijemaca koji su pratili vozove, čuvah stanice i druge željezničke objekte. Da bi pohvatali, spriječili i zaplašili aktiviste, okupator i njegove sluge mobilisali su i sve svoje agente, upotrebljavajući silu i teror. Hapsili su i ubijali sve one koji su na bilo koji način pomagali NOP. Ah i pored toga stalno je i uspješno funkcionirao ilegalni aparat KPJ, koji je iz dana u dan prebacivao sve više boraca i materijala na slobodnu teritoriju. Aktivisti, koji su bih zaduženi za ovaj rad, bih su svjesni da je njihov zadatak dehkatan, težak i odgovoran. Zbog toga su i pored svih teškoća, prepreka, napora i ustaškog nasilja, izvršavali sve zadatke, ne štedeći sebe.

Šukrija BIJEDIC

U SELIMA OKO BIJELJENE

Nla sastanku skojevske organizacije koji je održan 2. aprila na Veterinarskom fakultetu u Beogradu, nekoliko nas je tražilo odobrenje da idemo kućama, pošto nastave nije bilo, a nismo imali novca za život. Tako smo se sutradan uveče našli na željezničkoj stanici pred kompozicijom koja je trebalo da pođe u pravcu Zagreba. Vagoni su bili puni vojske. Ušli smo među vojnike – da ne plaćamo vozne karte. U vozu su se čule pjesme iz raznih krajeva naše zemlje. Bilo je i šala, dosjetki, prijetnji svakom onom ko napadne našu zemlju. Među vojnicima se osjećala vehka odlučnost i borbenost. Dok su oni pjevali, oficiri su uglavnom ćutali. Očigledno su bih zabrinuti. Voz je stajao na svakoj stanici, kao da mu se nije žurilo. U Bijeljini smo stigli oko 8 sati ujutro. Odatle sam odmah krenuo u svoje selo. Čim sam stigao kući, dočeka me djed pitanjem:

– Šta to vi studenti napraviste u Beogradu te će vas Švabe napasti?! Čuo sam da niko neće da se bori protiv Nijemaca sem vas studenata.

– To nije istina – kazao sam mu i upitao ga ko mu je to rekao.

– Bio sam neki dan kod kovača Filipa Karlovića. Dugo smo pričali. On mi reče da su studenti krivi što se raspao pakt sa Njemačkom (polupali su prozore njemačkih stanova), da su neki Nijemci pobijeni i da je za pakt bila sva vojska.

Poshje mog objašnjenja djed se umirio.

Ubrzo potom počeo je rat. Otišao sam u Janju gdje je bilo sjedište opštine da se javim vojnom odsjeku kao dobrovoljac. (Još na sastanku SKOJ-a u Beogradu bilo je zaključeno da se javimo kao dobrovoljci ukoliko dođe do rata.) Od namjere da postanem dobrovoljac nije ostalo ništa. Ljudi su mi se smijali kad sam im govorio o tome. Vratio sam se kući. Djedu i ocu

ispričao sam sve šta sam uradio i s kim sam bio. Nekoliko dana poslije kapitulacije svi vojnici pozvani su preko knezova da se jave njemačkoj komandi u Bijeljini. Iz »izvora Karlović« uporno se prenosila vijest da će onaj ko se ne javi biti zajedno s porodicom strijeljan na licu mjesta, iz našeg kraja dosta ili se javilo. Nikakva ubjeđivanja nisu pomogla. Svi su odvedeni u zarobljeničke logore. Iz Batara, koji je imao samo 50 kuća, u zarobljeništvu je bilo 28 ljudi.

Narod je bio preplašen. Čulo se kako su svi zarobljeni vojnici pobijeni. Ustaše su ih, navodno, dočekale kod Zagreba i tu im je bio kraj. Govorilo se da u Bijeljini vlada ustaška vlast, sastavljena od bivših begova koji će oduzeti svu zemlju što je nekada, u tursko vrijeme, bila begovska. Pričalo se da će Srbi biti protjerani u Srbiju itd. Svi Austrijanci, sem porodice Buha, stavili su na rukave trake sa kukastim krstovima. Nervozu i paniku pojačao je dolazak protjeranih srpskih porodica iz Hrvatske i Slovenije (gotovo i nije bilo kuće bez protjerane familije) koje su pričale o strahotama ustaških nedjela. Čak su neki mještani pomišljali da se prebace u Srbiju prije no što stigne naređenje za iseljavanje. Sam Murat-beg Pašić, koji je postao logornik u Bijeljini, govorio je da će se odgovarati za oduzimanje begovske zemlje za vrijeme stare Jugoslavije.

Polovinom maja otišao sam u Patkovaču kod Nikole Spasojevića. Bio je iznenađen mojim dolaskom, ali vrlo obradovan. Interesovao se za držanje Austrijanaca, za protjerane itd. Rekao sam mu da veliki broj ljudi, naročito starijih, poistovećuje ustaše sa hrvatskim narodom. Govorio sam mu da među njima ima i ljotićevaca. Posle dužeg razgovora dogovorili smo se da zajedno pođemo u Bijeljinu. Tamo sam se sastao sa Veselinom Gavrićem i Brankom Jakšićem, studentima. Oni su mi pričali o organizovanju ustaške vlasti u Bijeljini, postupcima Murat-bega i ostalih ustaša, o aktiviranju ljotićevaca koji koriste zbu-njenost protjeranih iz Slovenije i Hrvatske i da ima mnogih koji nasjedaju njihovim pričama. Branko je govorio da su ljotićevci imali pristalica među ranijim kolonistima u krajevima odakle su sada iseljeni. Tom prilikom Veselin je napomenuo da će doći malo u moj kraj i da mu obezbijedim boravak.

*

Po napadu Njemačke na SSSR, ustaške vlasti su pojačale hajku na članove i simpatizere Komunističke partije. Još prije tog napada Mjesni komitet KPJ izvršio je raspored »kompro-

mitovanih« drugova koji su morali napustiti grad i preći u ilegalnost. Na područje Batara i okolnih sela došao je Veselin Gavrić. Njegovim dolaskom otpočeo je širi politički rad. Svakodnevno smo išli po selima. Sastajali smo se sa mojim školskim drugovima, prijateljima, poznanicima, poznatijim opozicionarima itd. Razgovarali smo o situaciji u svijetu, predviđali sigurnu pobjedu SSSR-a. Naše su riječi prosto »gutah«. Čak se govorilo i o sakupljanju oružja. Neki su na to gledali sa skepticizmom. Međutim, kada su vidjeli Vesu i mene naoružane, shvatili su da tu nema šale. Za vrlo kratko vrijeme obišli smo sela: Batar, Glavičice, Dugo Polje, Johovac, Bjeloševac, Čengiće. Brzo smo uvidjeli da ima dosta ljudi zdravog rezona, patriota. Povezali smo se: u Bataru sa Nikolom Radovanovićem, Srećkom, Ihjom, Mihajlom i Dragom Bobarom, Neđom Mičićem i Milanom Radovanovićem; u Glavičicama sa Veljkom Stanićem, Milanom Obrenovićem, Stojanom Božićem; u Dugom Polju sa Mitrom Krsmanovićem, Dragom Perićem i Šavom Spašojevićem, u Johovcu sa Rajom Bošnjakovićem, Miloradom Bobarom, Šavom Tanasićem; u Bjeloševcu sa Gavrom Vidakovićem, Milanom Krsmanovićem, Dimom Nedeljkovićem, Dojom, Vidakovićem, u Čengićima sa Šavom Jovanovićem Delegatom, Mirkom Todorovićem, Milošem Lučićem, Maksimom Mršićem; u Obriježu sa Miloradom Ristićem i Miloradom Antićem. Sve su to ugledni domaćini, vrijedni radnici. Njihova riječ mnogo je značila za bližu okolinu.

Ovim obilaskom izvršene su pripreme za formiranje tzv. međuseoske partijske organizacije. Prvih dana jula, u šumi u Glavičicama, formirana je partijska ćehja od četiri člana i pet kandidata. Tom prilikom u Partiju su primljeni Savo Jovanović, Mirko Todorović iz Čengića, Veljko Stanić iz Glavičica i ja. Kandidati su bili: Gavro Vidaković, Milan Krsmanović, Đuro Nedeljković iz Bjeloševca, Milan Obrenović i Stojan Božić iz Glavičica. Formiranju partijske ćehje prisustvovali su Veselin Gavrić i Milenko Stojaković. Sastanak je održan u nedjelju i trajao je cijelo popodne. Na sastanku je pročitano i proglašeno CK KPJ od maja kojim se pozivao narod da se pripremi za ustanak. Na kraju su postavljeni osnovni zadaci organizacije: upoznavati masu s odlukama Partije o pripremama ustanka; prikupljati oružje, pronalaziti odlučne omladinke i starije koji će biti spremni da se late oružja kada ih Partija pozove, takve primati u partijsku organizaciju, formirati partijske ćehije u svim selima itd.

Tom prilikom je dogovoreno da počnemo sa organizovanjem širih konferencija po selima na koje treba pozvati sigurnije ljude. Sa sastanka smo se razišli u sumrak. Svak je ovaj događaj preživljavao na svoj način. Ja sam se oslobodio velikog tereta. Dvaput sam priman u SKOJ, a tek sad u Partiju, koja

je za mene bila san. Računao sam da se prema meni sektaši. i počeo sam sumnjati da ću ikada postati član Partije.

Tih dana je u Batar došao i Mirko Filipović. Po napadu Njemačke na SSSR Mirko je otišao u Branjevu, ali su ga mještani Austrijanci otkrili i sproveli u Bijeljinu. Ustaška policija ga je natjerala da, zajedno sa ostalim uhapšenima i Jevrejima, čisti ulice. On je to iskoristio i pobjegao. Napustio je grad i otišao u Trnovu odakle je došao u Batar gdje je ostao do avgusta. Ubrzo po njegovom dolasku (polovinom jula) na ovom području u šumici Bareš održana je prva konferencija kojoj je prisustvovalo dvanaestak seljaka. Mirko i Veselin su na ovoj konferenciji govorili o narodnom ustanku u Krajini, Crnoj Gori, Srbiji i o velikim uspjesima partizana. Poslije završetka konferencije učesnici su se razišli mnogo opreznije nego što su došli na sastanak. Kao da su osjećali neki strah što učestvuju u »zavjeri« protiv vlasti, bez obzira na to o kakvoj se vlasti radi.

Druga konferencija je održana u Čengićima, pod školom u Starom potoku. Pripremili su je Savo i Mirko. Veso nije mogao doći jer je bio bolestan. Prisustvovalo je oko 15 ljudi. Diskutovali smo o situaciji u svijetu. Seljaci su nas zasipali pitanjima o SSSR, o ulozi izbjegličke vlade i drugim. Iste noći je održan partijski sastanak na kome je Mirko Filipović govorio o najneposrednijim zadacima. Tom prilikom je odlučeno da se za nedelju održi šira konferencija sa ljudima iz Čengića, Bjeloševca, Obriježa i Modrana. Data su zaduženja ko treba da ide u koje selo i koje ljude da pozove. Mirko je ostao u Čengićima da sačeka iduću konferenciju koja će se isto tako održati u tom selu.

Konferencija je održana u Mršića potoku, u Travnjaku. Govorilo se uglavnom o proglasu CK KPJ od 4. jula. Dotičući se pitanja sa ranijih konferencija, Filipović je govorio o zločinima ustaša napominjući da mnogi griješe kada izjednačavaju ustaše sa poštenim Hrvatima i muslimanima, zatim o ulozi pozadine u ovakvom sukobu gdje se vojska stvara iz naroda – • bez magacina oružja, hrane i drugih potreba.

Sutradan smo iz Čengića nas dvojica otišli u Piliću gdje smo održali sastanak. Sa Modrićanima je zakazana konferencija za 2. avgust u Modranskom polju, kod potoka Janjice. Tog dana su ustaše u rano jutro zašle u okolna sela, pokupile izvjestan broj seljaka i otjerale u zatvor. Dolaskom ustaša u Modran nastala je panika među seljacima. Zbog toga konferencija nije održana. Na zakazani sastanak su došli Živan Cvijetinović i Radovan Mladenović i obavijestili o situaciji u selu.

Istog dana ustaše su došle i u sela janjanske i tavnanske opštine i pokupile mještane. Transportovao ih u Bijeljину, a odatle u Gospić i Jasenovac. To su sve bili poznatiji domaćini

s kojima smo dobrim dijelom imali kontakt. Manji broj tih ljudi pohvatale su ustaše iz lične osvete. Toga dana je Mirko bio u Čengičima, u kući Maksima Mršića koga su ustaše takođe otjerale. Čim su ustaše došle, Mirko se sklonio u Patkovaču.

2. avgusta uveče Veselin je, iako još bolestan, otišao u Patkovaču. Nakon dva dana poručio nam je da donesemo oružje koje smo sakupili. Imah smo dvije vojničke puške, jedan pištolj i tri bombe. U Patkovaču smo stigli u toku noći. Savo je vraćen u Čengiće da sa Gavrom i Milanom, noću 9. ih 10. avgusta, isiječe telefonske stubove negdje oko Dugog Polja, gdje su nastanjeni Austrijanci. Ja sam ostao i više se nisam vraćao. Sedmog avgusta uveče krenula je grupa od pet ljudi u Jabanušu, do sela Pučila*. Rano ujutro došao je Stevan Joković i Gajo Andrić, tako da je grupu sačinjavalo 7 naoružanih boraca: Stevan Joković, komandir, Milenko Stojaković, komesar i Nikola Spasojević, Veselin Gavrić, Gajo Andrić, Andrija Blagojević i ja.

*

Na terenu bijeljinskog sreza formirane su tri partizanske grupe kojima je rukovodio Fadil Jahić Španac. Jedna grupa se nalazila sjeverno od Bijeljine, prema Rači, druga zapadno, prema Brčkom i treća južno, prema Zvorniku.

Moja grupa je krenula uveče za Međaše da bi se sastala sa Brodačkom i Crnjelovačkom grupom. Trebalo je da sve tri, 10. avgusta uveče, poruše prugu Bijeljina–Rača. Međutim, naša grupa je došla ranije i nije mogla da uhvati vezu sa Brodačkom. Vjerovatno je bio nesporazum. Pošto smo bih primijećeni vratili smo se. Uzgred smo, na cesti Bijeljina–Janja, isjekli telefonske stubove u dužini od oko 600 metara. Iste noći isječeni su i stubovi na području Johovac–Dugo Polje, 300 metara od naselja Austrijanaca.

Poshje toga grupa se odmah povukla u Jabanušu. Pro-lazeći kroz Ljeskovac obavijestila je nekoliko drugova, na čije smo kuće nailazili u prolazu, o izvršenoj akciji. Rečeno im je da obavijeste selo kako bi se ljudi pravovremeno povukli, jer se pretpostavljalo da će ustaše preduzeti represalije. Sutradan su došle ustaše iz Bijeljine i otjerale desetoricu seljaka u zatvor. Janjske ustaše, zajedno sa žandarmima, opkolile su u Modranu i Glogovcu mjesta na kojima su vršalice radile i gdje je bilo mnogo svijeta. Većina omladinaca je uspjela da pobjegne, dok su stariji pohvatani i otjerani. Odrasli su napuštali kuće i od-

* To je veliki plato šume koji se pruža između Glogovca, Pučila, Zagona i Modrana.

lazili u polja šume. Toga dana su u našu grupu došli Simeunović Gospavić Blago, Jovo Nastić, članovi Partije, oba iz Glogovca, Drago Stevanović takođe iz Glogovca, Jovo i Milorad Stojić iz Kojčinovca, Boško Andrić Kikan iz Pučila i Savo Jovanović iz Čengića (došao na referiranje o izvršenoj akciji kod -Johovca). Njihovim dolaskom naša grupa je znatno ojačana, te je predstavljala snagu koja je ulijevala veliko povjerenje narodu, a pogotovu borcima u njoj.

Iste večeri grupa je krenula u Čengiće i smjestila se u Mršića potok. Tu smo predanili. U toku dana, smo obaviješteni o koloni ustaša koja se kretala od Zvornika ka Bijeljini. Pošto smo to kasno saznali, nismo preduzeli nikakvu akciju. Savo je išao da pronađe Gavru Vidakovića i Milana Krsmanovića s kojima je izvršio akciju u Johovcu, kako bi ih uputio do Veljka Stanića i Stojana Božića u Glavičice da ispituju situaciju na terenu predviđenom za akciju. Po povratku nas je obavijestio o zločinima janjanskih ustaša u Ruhotini i Johovcu. Ustaše su, kaže, naročito u Ruhotini, pljačkale sve do čega su stigle, a sve muškarce starije od 15 godina otjerale su u Janju. Po izjavama Ruhoćana, veliku krivicu za tu akciju ustaše snosi i Filip Karlović, koji je tražio intervenciju iz Bijeljine zahtevajući da se preduzmu oštre mjere, pošto se radi o sehma koja su u blizini Karlovića kuća.

Uvječe smo isjekli telefonske stubove na dužini od jednog Idlometra. Akcija bi vjerovatno bila šira da naše predstraže nisu pripucale na grupu ljudi, misleći da ide domobranska patrola. Ramilo se, međutim, o seoskim stražama koje su organizovale ustaške vlasti preko tzv. knezova. Stražari su išli oprezno sa štapovima, te je izgledalo da nose oružje. Čim su naše straže zapucale, grupa se povukla u pravcu Kacevca.

Prema Sivinim objašnjenjima žandarmi iz Tavne su svakodnevno dolazili u Kacevac, u kuće Ristanovića, i uzimali hranu. Zbog toga je grupa krenula u Kacevac gdje je cijeli dan bila u zasjedi uz te kuće. Međutim, toga dana žandarmi nisu dolazili. Pred veče se grupa, prebacila u Čengiće i zadržala do "kasno u noć. Te noći su u grupu došla tri omladinca (Miljan Lukić, Simo Jovičić i Pero Gavrić) iz Čengića. Pred svitanje grupa je došla u Glovačke šume, a vodić je bio Blago Gospavić. Čim se grupa smjestila, Blago i Jovo Nastić su po odobrenju rukovodstva otišli da obiđu svoje porodice. Poslije dva dana, tj. kada je trebalo da se vrate, iznenadile su ih ustaše i sprovele u Jasenovac.

Na sam dan hapšenja Blage i Jove dva druga su poslata "U Donju Trnovu da se povežu sa krojačem čvjetinom Pešaljevićem i ispituju: brojno stanje žandarma u kasarni Tavna, naoružanje, obezbeđenje i kakvi su prilazi. Po povratku iz Trnove

drugovi su našli grupu u Kojčinovcu, u šumi Čobića, kao što je i bilo dogovoreno. Svi su bili na okupu. Na brzinu su podnijeli izvještaj, a usput, pošto su svi krenuli odmah za Trnovu, iznosili su detalje rukovodstvu. Grupa se smjestila uz selo Kacevae, blizu Trifkovića kuća.

Sutradan ujutru naša grupa, sa još 25 omladinaca iz Trnove, velikim dijelom nenaoružanih, krenula je prema Tavni da napadne žandarmerijsku stanicu koja više nije imala telefonsku vezu sa Bijeljnom jer smo je u toku prošle noći prekinuli. Raspored je bio dobar i bilo je dovoljno snaga za napad na 11 žandarma. Međutim, u toku noći su ustaše iz Srednje Trnove obavijestile Ivana Tolja, šefa ustaške pohcije u Bijeljini i žandarmi su dobili pojačanje. Došlo je oko 100 ustaša iz Bijeljine na čelu sa Toljem, a osim njih i ustaše iz Srednje Trnove, Glinja i Akmačića, na čelu sa tabornikom Hasanom Hodžićem.

Na položaj smo krenuh sa zakašnjenjem. Grupa koja je trebalo da izvrši glavni napad dočekana je jakom pušcanom i mitraljeskom vatrom. Ustaše su u toku noći i jutro zaposjele one položaje na koje smo mislili mi da dođemo. Drugu grupu su dočekale ustaše iz muslimanskih sela i tom prilikom su uhvatile 4 Trnovčana bez oružja. U čitavoj ovoj akciji, koja vojnički nije uspjela, nije bilo žrtava, sem jednog ranjenog. U prihćnom redu svi su se povratili u Lazarevicu, dok su se Trnovčani vratili svojim kućama. U grupu se javilo 17 omladinaca, ah bez oružja. Samo je primljen Stevan Lučić, koji je imao pušku. U toku dana grupa se povukla u Čengiće, a preko noći u Jabanušu, odakle se prebacila u Zagone i smjestila u Blagojevića šumu. Tu je preko kurira prvi put uhvatila vezu sa zapadnom grupom, odnosno sa Jahićem. Shjedeće večeri je krenula u Grdac gdje se spojila sa zapadnom grupom.

*

Od kraja avgusta pa do novembra iz Srbije je preko našeg terena prelazilo nekoliko četničkih grupa.

Četnički elementi su permanentno pojačavali aktivnost pokušavajući da oforme svoje grupice, u prvom redu na terenu Piliće, Čengića i Zagona. One su išle po selima i pljačkale. Tako se jedna grupa iz Johovca, koja je prešla u Srbiju u julu, vratila u Bosnu i »bavila se pljačkom« sve do polovine oktobra. Ona je napala ustašku stražu ispod Batara, zbog čega su ustaše otjerale u logor 22 mladića. U oktobru je formirana jedna četnička grupa od petorice Pučiljana. Ona je obilazila sela: Pučila, Patkovaču, Golo Brdo, Glogovac i Amajlije i uzimala samo vojničku, opremu (ćebad, odjeću, obuću itd.). Čim se čulo za ovu grupu i saznalo ko se u njoj nalazi, štab naše čete u Korenitoj poslao

je Gaju Andrića i još dvojicu partizana da vide o kakvoj se grupi radi i da njene članove, ako mogu, dovedu u partizane, a ukoliko bi odbili da dođu, da ih razoružaju, a glavne krivce kazne zasluženom kaznom.

Prvog novembra Korenitska četa od 40 boraca, pod rukovodstvom Mirka Filipovića, došla je u Čengiće. Usput se zadržala u Zagonima gdje je naišla na grupu četnika. Bili su strašno iznenađeni zbog susreta s nama, jer je ta cijela grupa bila sastavljena od omladinaca koji su učestvovali u napadu na kasarnu Tavna ili su donosili hranu. Većina je odmah poskidala kokarde i prišla našoj četi. Među njima se nalazio i Pero Stanić, koji je bio u partizanima sve do kraja februara 1942. godine, a kasnije je otišao u četnike i postao jedan od glavnih koljača na tom području.

U Čengićima se četa smjestila u Donjoj Mahali. Tog dana je formiran narodni odbor koji je, pored ostalih dužnosti, imao zadatak da obezbijedi hranu za četu. Za sutradan zakazan je zbor u osnovnoj školi, na koji je došlo preko 100 seljaka i seljanki. Na zboru su govorili Milenko Stojanović i Savo Jovanović. Poslije je nastalo veselje. Pjevane su partizanske pjesme »Mitrovčanka«, »Matija Gubec« i druge. Iako su znali kako ustaše postupaju sa onima koji imaju ma kakav kontakt s partizanima, seljaci se nisu plašili da s nama razgovaraju. Međutim, pojedinci su se ipak bojali. Počeli su da govore kako neće biti dobro za selo i kako će nastradati.

Trećeg novembra ujutru četa je otišla u Gornju Piliću i tu se zadržala nepun dan.

Po gustoj magli četi se privuklo oko 100 ustaša, domobrana i žandarma. Bili su došli gotovo do samih stražara. Otpočela je žestoka borba koja je trajala nepuna tri sata. Četa se povukla u pravcu Lokanja da bi skrenula u Krčinu i tako došla u Zagone. Tada je poginuo Milan Vičić iz Korenite, a uhvaćeni su sa komorom Đoko Radić i Gavro Ljubičić.

Dolaskom u Korenitu naša četa se smestila u školu. Drugovi su bili izmoreni od pješaćenja, te su odmah pospali. Tek sutra uveče održan je partijski sastanak kome su prisustvovali Fadil Jahić, Svetolik Gospić i Di-ago Tojić Gango. Dugo se diskutovalo o putu koji je četa učinila poslednjih nekoliko dana. Konstatovano je da nije postignut naročit vojnički uspjeh, ali su akcije čete imale političkog odraza u tom kraju. Uvidjelo se da se tom kraju mora posvetiti vehka pažnja i da se ne bi smjelo dozvoliti nikakvo »posredovanje« četničkih elemenata. Pored toga, taj je kraj bogat, te iz njega treba snabdjevati odred hranom i pomagati siromašne krajeve. Odlučeno je da se neki drugovi iz čete pošalju na teren kao politički radnici.

Dugo se raspravljalo u kojim selima treba formirati narodnooslobodilačke odbore: da li u ravničarskim koja su uz Bijeljину, ili u Čengićima, Bjeloševcu – zabačenijim, gdje se nalazila i naša četa. Ta su sela po geografskom položaju bila veoma povoljna za smještaj naših jedinica radi izvođenja akcija na tom području. U njima su, osim toga, postojali svi uslovi za širi politički rad.

• Trebalo je najpre u Pučilima, Patkovači i Golom Brdu obezbijediti punktove za pomoć iz Bijeljine i odstupnicu našim aktivistima i simpatizerima. Preko tih punktova bi se prebacili oni koji napuštaju grad i odlaze u partizane.

Odlučeno je da se prvo ide u Pučile, a odatle u ostala sela. Političkim radnicima koji su bili na ovom terenu i-u drugim dijelovima Semberije određeni su slijedeći zadaci:

– upoznavanje naroda sa situacijom i ciljevima NOB, aktiviranje naroda za pomoć NOB kako bi pozadina i front činili cjelinu;

- pronalaženje dobrovoljaca za odlazak u partizane;
- formiranje NOO u selima;
- stvaranje partijskih ćehja;
- okupljanje omladine preko organizacije SKOJ-a itd.

U punktu moraju da budu vrlo sigurni i snalažljivi ljudi koji imaju mogućnosti da odlaze u grad. Punkt mora da bude • obavještajni, jer je trebalo prikupljati informacije o snazi neprijatelja, o njegovim namjerama, o pripremama za šire akcije prema partizanima itd. Poslije diskusije o tome odlučeno je da ovaj teren ide Đoko Subotić, đak iz Bijeljine, omladinski rukovodilac, i ja kao partijski radnik. Na ostala područja su upućeni: Radika Iščić, Mlađan Jevtić i Đoko Marinković, omladinac, dok su na terenu od ranije bili Drago Tojić Gango, Svetolik Gospić sekretar Sreskog komiteta i Slavko Mićanović član Komiteta bijeljinskog sreza.

Subotić i ja krenuli smo na zadatak sa velikom zebnjom – mladi članovi Partije, bez naročitog teoretskog znanja, bez iskustva u ilegalnom radu, a daleko odvojeni od članova Komiteta, vojnog i političkog rukovodstva bataljona Majevičkog partizanskog odreda koji je u to vrijeme i formiran. Jedino što smo imali bio je elan, odanost i ambicija. Bili smo svjesni da ćemo imati grešaka u radu, kao što smo na sastanku istakli, uz napomenu da one neće biti namjerne.

Po dolasku na teren dugo smo razgovarali sa Nikolom Spasojevićem i Gajom Andrićem. Oni su iz tih krajeva, radili su u tim sehmama i poznavali svakog domaćina još iz vremena prije njihovog odlaska u partizane. Uputili su nas da se obratimo: u Pučilima Diki Andriću, ocu Gajinom, i da preko njega pripremimo konferenciju; u Patkovači Blagoju i Staji Spaso-

jeviću i Diki Kojiću; u Golom Brdu Miki Jelačiću; u Glogovcu "Luki Zelenoviću i "Vladi Perkoviću i u Kojčinovcu Jovanu Co-"biću. Što se tiče ostalih sela, poznavao sam gotovo sve domaćine i kuće na koje se možemo osloniti.

U Pučile smo došli 9. novembra. Smjestili smo se u kuću Andrije Ružičića. Stari Andrija nas je, istina primio, ali sa •strahom. Odmah je požurio Diki Andriću da dođe. Dika *nam* je pričao o stanju u selu, o pojedinim ljudima, njihovom držanju itd. Dogovorili smo se gdje da održimo konferenciju, koje domaćine da pozove i koji bi ljudi mogli doći u obzir za NOO.

Po njegovom pričanju, u Pučilima ima ljudi koji drže dobre veze sa ustašama, žandarmima, sa bivšim ministrom – Ljubom Pantićem i drugim. Međutim, masa je naša jer je to velikim dijelom siromašni seljak.

Te noći nismo mogli da spavamo iako smo bili prilično umorni. Zamišljali smo po nekoliko puta kako držimo govor. To je prva konferencija kojom treba samostalno rukovoditi. U sumrak, 10. novembra, održana je u selu Pučile konferencija sa petnaesticom seljaka. Glavno pitanje je bilo – odnos prema četnicima. Na kraju je izabran Narodnooslobodilački odbor od pet članova, prvi u ovom kraju. U odbor su izabrani: Diko Andrić, predsjednik, Vaso Perić, Jovan Marković i Andrija Ružičić.

Poshje konferencije održali smo sastanak sa izabranim •odborom i upoznali ga sa predstojećim zadacima. Osnovni zadatak je bio skupljanje hrane koju je trebalo prebacivati u Korenitu. Dugo se diskutovalo o jednoj divljoj grupi što je samostalno sakupljala vojničke stvari, a nije imala veze sa našim odredom. Na kraju smo došli u kontakt sa tom grupom i odveli je u Korenitu.

Preko dana smo se u kući Vlade Perkovića, u selu Glogovcu povezali sa Jovom Sojićem i Lukom Zelenovićem. Jovo je organizovao konferenciju, koja je kasno uveče održana u kući "Todoru Perkovića. S Lukom i Jovom smo se prethodno dogovorili koje ljude treba pozvati.

Na konferenciji je bilo oko 30 ljudi. Diskusija se odnosila uglavnom na događaje u svijetu i odnose između partizana i •četnika. Uostalom, to je bila tema o kojoj se diskutovalo na svim konferencijama. Iz postavljenih pitanja vidjela se politička zrelost i uticaj partijske ćehje koja je ovdje formirana jula 1941. godine. Tada je izabran i odbor u koji su ušli: Jovo Sojić, Luka Zelenović, Todor i Drago Perković i Drago Matković. Na •sastanku sa novoizabranim odborom odlučeno je da Todor Perković održava vezu sa Janjom jer ima tamo veliki broj poznanika i prijatelja. Trebalo je da se poveže sa domobranskim sat-

nikom u Janji i da od njega dobija. obavještenja o akcijama koje bi domobrani preduzimali u selima oko Janje. Svaki odbornik je obećao prilog u novcu i hrani. Odbor je, osim toga, uspio da od ostalih seljaka prikupi za partizane veće količine: pšenice, slanine i masti.

Poshje toga dogovorili smo se da održimo konferenciju i-u Kojčinovcu. Ovo selo je razbijeno u dva dijela – donji koji se nalazi uz glavnu cestu Janja – Bijeljina i udaljen je svega 3 kilometra od Janje i gornji – koji se nalazi na manjoj kosi prema Jabanuši, udaljen oko 4 kilometra od Janje. Na konferenciju je došlo oko 30 seljaka i seljanki. Postavljeno je malo pitanja. I ovdje je izabran NOO od 5 članova kojima su na sastanku postavljeni zadaci.

« Iz Kojčinovca smo krenuli u Patkovaču i smjestili se u kuću Blagoja Spasojevića.

Tu smo se zadržali 2 dana, dok smo pripremili konferenciju. Morah smo raditi opreznije jer se Patkovača nalazi 3 kilometra od Bijeljine, a svega 2 kilometra od bunkera domobrana koji su obezbjeđivali grad. Selo je veliko i jedno od najbogatijih na području Bijeljina, Janja. I ovom prilikom je izabran NOO u koji su ušli: Blagoje Spasojević, Diko Kojić, Drago Petrović, Pero Jovičić i Stajo Spasojević. Sve su to domaćini koji su poznati kao opozicionari za vrijeme starog režima. Javno su istupali na predizbornim konferencijama i afirmisali se kao pristalice lijevog krila Zemljoradničke stranke. Iste noći formiran je i aktiv SKOJ-a u koji su ušli: Vukašin Spasojević, sekretar, Nevenka Kojić i Nebojša i Ruža Spasojević. To je bio jedan od najboljih aktiva na ovom području. Prilikom formiranja aktiva SKOJ-a Đoko je razradio zadatke i dao im orijentaciju • – aktiviranje cijele omladine.. U selu su ubrzo formirana dva aktiva.

Odbornici i omladinci su bili usko povezani sa Nikolom Spasojevićem. Jedan od najvažnijih zadataka tog odbora bio je održavanje veze sa Bijeljinom, a to je bilo povjereno Peri Jovičiću. Iste noći po završetku konferencije otišli smo u Golo Brdo kod Mike Jelačića. Bio je radostan što smo mu došli u kuću, jer je smatrao da je zapostavljen i napušten, pošto s njim niko nije imao vezu od kako je Nikola otišao iz sela. Iako je bio bolestan, stražarčio je cijelo vrijeme naizmenično sa svojom drugaricom Nevenom oko kuće da nas domobrani ne bi iznenadili. Selo je neposredno uz grad, malo je, sa svega 30 kuća. Dugo smo razgovarali o svim pitanjima. Preko Mike je Duro uhvatio vezu sa svojom kućom u Bijeljini. Miko je redovno odlazio u grad. Imao je veliki krug poznanika i prijatelja u gradu. Pričao nam je o držanju pojedinih drugova i drugarica, o njihovom interesovanju za partizane, zatim o porodicama

Cvijetinovića, Sirnica, Rebrića, Popovića da su apsolutno naše. Dogovorili smo se da Miko uđe u odbor i da mu glavni zadatak bude – održavanje veze sa gradom. Njegova kuća, ili ona koju on odredi, treba da bude glavni punkt za grad. On je kasnije izvršio mnoge zadatke. Predveče je otišao i pozvao na konferenciju ljude za koje smo se dogovorili da se mogu pozvati. Isto tako povezao je Slobodana Jelačića, omladinca, sa Dokom. Posle toga Slobodan je zakazao sastanak grupe omladinaca. U isto vrijeme je održana konferencija na kojoj je izabran NOO i formiran aktiv SKOJ-a.

TJ Golom Brdu je takođe održana konferencija sa dvadesetak ljudi. Prisutni su tražili da im se odgovori na mnoga pitanja: Da li Rusi pomažu partizane i u čemu? Kakav je odnos Rusa prema četnicima, odnosno prema izbjegličkoj vladi? Sta će biti s kraljem? itd. To su uglavnom ljudi koji redovno prate štampu i povezani su sa gradom gdje slušaju vijesti.

Po završetku konferencije u odbor su izabrani: Mili vo je Jelačić, Mladen Mihailović i Miko Jelačić.

Aktiv SKOJ-a formiran je od Jove Mihailovića, Rade Aleksića, Slobodana i Pane Jelačić. Skojevci su imali apsolutni uticaj na cijelu omladinu sela i stvarno su mogli izvršiti svaki postavljani zadatak.

Pošto smo završili sa formiranjem odbora u selima između Bijeljine i Janje i postavili im konkretne zadatke, prešli smo u sela na obroncima Majevica (Modran, Čengiće, Bjeloševac, Obrijež i Kacevac). Tu smo se osjećali kao da smo na poluoslobodenoj teritoriji, jer su ustaše i domobrani vrlo rijetko zalazili ovamo (sela su dosta udaljena od Janje u kojoj je bio garnizon), dok se žandarmi iz Tavne nisu smjeli kretati od novembra kada su osjetili snagu naše čete u Gornjoj Pilići. Formiranje odbora u Čengićima trajalo je nekoliko dana. Vršene su i pripreme za formiranje organizacija SKOJ-a. Ali išlo je sporo jer su Čengići selo od 260 kuća sa ogromnim prostranstvom i 5 zaselaka. Na tom poslu najviše su se istakli Mirko Todorović i Cvijeta Subotić, učiteljica u Čengićima.

Na konferenciju, u kući Tome Mršića, pozvano je tridesetak ljudi od kojih je izabran odbor od 7 članova. TJ odbor su ušli: Tomo Mršić, predsjednik, Mladen Starčević, Rajo Stjepanović, Milan Panić, Andrija Pejčić i Đoko Nedeljković. Vodili smo računa da u odbor uđu ljudi iz svih zaselaka.

TJ aktiv SKOJ-a u Čengićima ušli su Jevto Jovičić, sekretar, Mićo i Dušan Savić, Ljubica Todorović i Drago Nedeljković.

Dok su se vršile pripreme za formiranje odbora u Čengićima, uhvaćena je veza sa Živanom Cvijetinovićem u Modranu. To je bio naš stari poznanik još od jula. S njim smo

održali nekoliko sastanaka i dogovorili se kako da pripremi konferenciju u Modranu. On je iznosio tešku situaciju, jer je Modran po prostranstvu jedno od najvećih sela Semberije; pruža se duž puta Janja – Ugljevik, a udaljen je od Janje svega 4,5 kilometra.

Krajem novembra održana je konferencija i u Modranu na kojoj je izabran NOO. Na konferenciji je pored Doke i mene, bio i Andrija Blagojević. Osjećali smo se mučno jer je bilo vrlo malo diskusije. Predloženi odbornici vrlo teško su se prihvatili članstva u odboru. Neki su čak govorili da se boje da će još ujutro ustaše znati i za konferenciju i za odbor. Tražili su od prisutnih da nikom ne pričaju o ovoj konferenciji, a pogotovo ne onima iz G. Modrana. Obećali su pomoć, ah su tražili da drugovi običu najpre sve domaćine u selu koji treba da daju pomoć. Smatrali su da čim neko obeća pomoć time je uvučen u pokret. Poslije takve diskusije ponovo su predloženi odbornici i na kraju su izabrani: Diko Mičić, tadanji knez Pero Trifković, Dušan Kajmaković, Stevo Cubić i Zivan Cvijetinović.

Po završetku konferencije održan je sastanak odbora. Diko, Mičić je imao zadatak da održava vezu sa Janjom, da prikuplja obavještenja i da po mogućnosti, otkrije one iz sela što održavaju vezu sa ustašama. Na tom sastanku odbora govorilo se o grupi lopova iz sela. Spomenuta su čak i njihova imena, dok to na konferenciji nije učinjeno. Sutradan su svi odbornici bili van svojih kuća, jer su očekivali ustaše iz Janja.

Po formiranju odbora u Modranu vratili smo se u Čengiće gdje smo zatekli Savu Jovanovića. Sava je poslat na teren kao politički radnik. S njim je upućen i Gajo Andrić koji je odmah otišao u Pučile. Nakon nekoliko dana ponovo smo došli u Modran i tu se zadržali dva dana – u kući Pere Kajmakovića. Prvi dan održan je sastanak sa odborom. Na sastanak je pozvan i Riko Nastić koji je u detalje izneo kako lopovi kradu po selima i ko pripada toj grupi. Riko je govorio da su oni naoružani i da zalaze u kuće predstavljajući se kao partizani. Zbog toga im ljudi otvaraju kuće, a oni uzimaju sve što im treba. Drugo veče, zajedno sa Rikom, grupa je pohvatana i izvedena pred odbor gdje im je suđeno.

U Bjeloševcu je bila sasvim druga situacija u poređenju sa Čengićima i Modranom, ier su Gavro Vidaković i Milan Krsmanović imali apsolutni uticaj i uvid u selu. Konferencija u Bjeloševcu održana je sutradan po formiranju odbora u Čengiću, u kući Doje Vidakovića, na kojoj je bilo prisutno oko 30 domaćina. Taj odbor su izabrani Đojo Vidaković, Milan Krsmanović, Veljko Ristanović, Pero Antić i Gavro i Mićo Vidaković. Iste noći Doko Subotić je formirao aktiv SKOJ-a. Za sekretara

je izabran Košta Vidaković. Ostali članovi su: Lazar Sekanić, Cvija Vidaković, Veljko Ristanović i Milo Ljubojević.

Formiranje NOO u Obriježu izvršeno je posljednjih dana decembra jer su se drugovi razišli po selima da obiđu novoformirane odbore, da vide što je skupljeno od hrane; odjeće i obuće i kako će se to poslati bataljonu u Korenitu. Odbor u Obriježu, pošto je to malo selo od svega 30 kuća, sastavljen je od 3 člana: Milorađa Antića, Ihje Dokića i Pere Ristića.

U Sataru, Glavičicima, Dugom Polju i Johovcu nisu izabrani narodnooslobodilački odbori u 1941. nego tek u 1942. godini, pošto su se ta sela graničila sa teritorijom na kojoj su bili domobrani.

U svim selima neposredno uz Janju davah smo zadatak pojedincima da hvataju vezu sa Janjarcima, pošto s njima nismo imah nikakvog kontakta, a ni obavještenja o tamošnjem stanju, jer se u Janji nalazio veliki garnizon domobrana i domaćih ustaša. Janja je, iako se nalazi na plodnom zemljištu, velikim dijelom siromašna. Tu ima pravog poluproleterijata koji dobrim dijelom živi od nadnice, kirijašenja, šverca itd. Međutim, u varošici od 5000 stanovnika bilo je i trgovaca i bogatih zemljoradnika koji su po svojim predratnim stavovima smatrani naprednim, jer su uvijek glasali za opoziciju.

Postignutim rezultatima nismo bili zadovoljni jer oni koji su određeni nisu imah smjelosti a ni mogućnosti da slobodno razgovaraju sa svojim poznanicima i prijateljima. Sve što so po Janji pričalo bilo je ono što se čulo preko radija, ih kroz komentare domobrana i ustaša, jer su mnogi domobrani imali prilike da bježe ispred partizana, te su govorili o velikom broju »šumnjaka«.

Polovinom decembra ustaške vlasti su poslale u Modran poreznike da pakuje porez. Među njima se nalazio ugledniji seljak Ibro Sadiković iz Janje, stari opštinski vijećnik, koji je uvijek bio rado primljen od svakog domaćina. Oko podne su krenuh iz Modrana u Kojčinovac. Bili smo obaviješteni o tome i brzo smo pošli za njima, obišli ih i izašli pred njih u Kojčinovcu, kod šume Čobića. Bili su iznenađeni. Tek kada je Ibro prepoznao mene i Savu Jovanovića, došao je k sebi i počeo da razgovara interesujući se šta ćemo s njima učiniti. Pošto smo bih u selu, otišli smo svi skupa u kuću Dike Čobića gdje smo ostali do pred sami mrak. Prema njihovim izjavama narod u Janji je partizane i četnike nazivao »šumnjacima«. Pričalo se tamo da svi oni ubijaju muslimane i to od najmlađeg do najstarijeg. »U zadnje vrijeme«, vele, »govori se da i među »šumnjacima« ima razlike. Jedni su komunisti koji ne vjeruju u boga i ubijaju popove i hodže; među njima ima pripadnika svih vjera. Drugi su četnici koji ubijaju muslimane sve po redu«.

Pred polazak dali smo im izvjesnu sumu novca da podijele sirotinji, a ono što su sakupili na ime poreza da predaju opštini. i da ona podijeli to sirotinji – po naređenju partizana.

Dok su Sadiković i njegov drug sjedili s nama u Kojčinovcu, u Janji se saznalo da su ih pohvatali »šumnjaci«. Zavlada je panika. Porodice su ih već oplakivale. Ustaše su bile na okupu u taboru, a domobranski garnizon u pripravnosti. Međutim, njihov povratak izazvao je zaprepašćenje u selu jer su ih već bili prežalili. Čim su došli pozvala ih je komanda domobranskog garnizona i oni su tu u detalje iznijeli kako se odigrao slučaj. Pored toga, morali su ići i u ustaški tabor gdje su ih ispitivah. Međutim, niko nije našao za shodno da im zabrani da o tome pričaju jer su svi, izuzev Čerima Ajanovića/bili prostozbunjeni takvim nišim postupkom. Ljudi su išh od komšije do komšije i prepričavah svoj slučaj. Dugo je to bila tema razgovora stanovništva Janje. S obzirom na efekat, to je bio naš; najbolji agitacioni gest. Od tada se situacija u potpunosti izmijenila. Svakog našeg čovjeka za vezu, kao i svakog seljaka koji je odlazio u Janju, pitali su za partizane, za postupke, kako su obučeni, naoružani, gdje žive, šta jedu itd. Njih je mnogo iznenadilo to što su partizani svega na 4 kilometra od Janje, što se slobodno po danu kreću i što se goste s ljudima koje nisu poznavali, i to čak sa pripadnicima druge vjere.

*

Politički rad na terenu pokazao je i svoje rezultate – priliv u partizane se iz dana u dan povećavao.

U svim selima odbori su dobro radili. Izvučene su velike-kohčine hrane, odjeće i obuće u Korenitu. Ovakva plima pokreta trajala je u svim selima i u 1942. godini do kraja februara, tj. do napada četnika na štab Majevičkog partizanskog odreda, od kada nastupa vrijeme osjeke sve do avgusta 1942. godine.

Vojin* BOBAR

U OKUPIRANOM KRAGUJEVCU

29. marta 1941. godine uručen mi je poziv od vojne komande da se javim u 1. divizion teške artiljerije u Nišu. Pošto sam u to vreme bio kurir Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, odmah, sam obavestio Mijalka Todorovića Plavog, sekretara Okružnog komiteta, koji mi je rekao da se odazovem pozivu. Ali sa rasulom vojske rasuo se i divizion kome sam pripadao, pa sam sa grupom vojnika krenuo iz sela Ratova (kraj Leskovca) preko Kopaonika i, prešavši Zapadnu Moravu, 12. aprila stigao u Kragujevac, gde su prethodnog dana ušli Nemci. Odmah sam pošao u kalanu »Moskva« da potražim nekog od drugova komunista. Sve ulice u centru grada bile su ispunjene nemačkom motorizacijom. U kalani »Moskva« Nemci su pili pivo i veselili se. Malo je građana bilo toga jutra na ulicama i u kalanama.

Posle izvesnog vremena uspostavio sam vezu sa Plavim. Ispričao sam mu kako sam prošao u vojsci i upitao ga šta sada da radim. »Dobićeš vezu« – rekao je kratko. Poslednjih dana maja prišao mi je Toza Dragović,¹ sekretar MK Kragujevca (ko ga dotle nisam poznao) i saopštio da mu je Plavi rekao da me pozove na sastanak. Tačno u zakazano vreme našao sam se sa Tozom. Bila je nedelja. Odveo me je u pekara Vladislava Kostića na uglu Karađorđeve i Gušićeve ulice. U odeljenju gde se mesi hieb zatekao sam druga Brašanca² sa još nekoliko drugova, među njima Krunislava Prpića³ i Božu Kozomarića⁴, koji su

¹ Streljani 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu; proglašen je za narodnog heroja.

- Sada potpukovnik JNA.

³ Streljan 21. oktobra 1941. u Kragujevcu.

⁴ Poginuo 1941. godine kao borac Kragujevačkog partizanskog odreda.

radili u Vojnotehničkom zavodu. Na ovom sastanku Toza nam je saopštio da smo članovi Gradskog vojnog komiteta Kragujevca, kojim će on rukovoditi i ukazao na zadatke koji nasi očekuju, ističući potrebu da se odmah preko partijske organizacije počne sa prikupljanjem oružja, sanitetskog materijala, novca i svega onoga što može koristiti u borbi protiv okupatora. »Komunisti treba da razgovaraju sa simpatizerima i na taj način ispituju njihovo raspoloženje i spremnost za borbu« – bio je osnovni zaključak sastanka.

Članovi vojnog komiteta su dobili određena zaduženja po kvartovima. Ja sam bio zadužen za Lepenički kvart, jer sam na ovom području dugo godina živio i poznavao veći broj ljudi. Toza nas je posle toga povezao sa sekretarima partijskih organizacija. Na terenu Lepeničkog kvarta radile su u to vreme četiri partijske organizacije: pekarskih radnika u sastavu: Mihailo Božović, sekretar, Miodrag Filipović i Živorad Mačužić. Oni su održavali sastanke u pekari Pere Kosovca, u ulici Jovana Ristića. Drugu organizaciju su sačinjavali: Mile Poljaković, sekretar, berberski radnik Svetozar Marković i Branislav Medić,⁶ metalski radnici, Bata Radaković⁷ berberski radnik, Gojko Marković, obučarski radnik, Dragutin Petrović, železnički službenik, Radoje Radojević, hvac i Milivoje (prezimeni mu se ne sećam) krojački radnik⁸. Ova organizacija održavala je sastanke a kući Gojka Markovića, u Sindelićevoj ulici. Treća partijska organizacija je održavala sastanke u kući na uglu Sarajline i Vojvode Stepe ulice gde je stanovao Mile Nešić Sremac⁹, a njeni članovi su bili Mića Brkić, sekretar, obučarski radnik, Jovo Rautović,¹⁰ Božo Kozomarić, Miodrag Urošević Artem¹¹, Branko Gužvić¹² i Nikola »Livac« (ne sećam mu se prezimena i ne raspolazem sada nikakvim podacima o njemu), svi radnici Vojnotehničkog zavoda u četvrtoj partijskoj organizaciji koja je zahvatala okolinu Pivarskog brda, bili su: Radomir Branković, sekretar, limarski radnik, Sveta Živković¹³, metalski radnik, Blagoje Obrenović¹⁴, sedlarski radnik, Nada Naumović¹⁵, stu-

⁵ Poginuo 30. oktobra 1941. u Dobrovođici.

⁶ Streljan 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

⁷ Poginuo 30. oktobra 1941. godine u Dobrovođici.

⁸ Streljan 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

⁹ Poginuo 30. oktobra 1941. u Dobrovođici.

¹⁰ Streljan 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

¹¹ Poginuo na Sitnici 1942. godine kao borac 3. bataljona Prve proleterske brigade; proglašen za narodnog heroja.

¹² Poginuo 1941. godine.

¹³ Poginuo oktobra 1941. u Adžinim Livadama kao komandir 3. čete Kragujevačkog bataljona.

¹⁴ Umro 1947. godine kao organizacioni sekretar SK KPJ Kragujevac.

¹⁵ Streljana 21. oktobra 1941. god. Narodni heroj.

dent medicine, zatim jedan Leskovčanin, krojački radnik i jedan Bosanac, kovač čijih se imena ne sećam.

Ubrzo su obrazovane grupe za prikupljanje pomoći i oružja. Na osnovu raspoloženja u gradu mogli smo već početkom juna da pristupimo formiranju borbenih desetina, u kojima su se pored članova i kandidata KPJ, nalazili i vanpartijci. Ove desetine su položile zakletvu. Partijska organizacija pekarskih radnika ubrzo je formirala borbenu desetine od pekarskih rudnika. Borbenu desetine četvrte partijske organizacije (na Pivarskom brdu), kojom je rukovodio Miodrag Urošević Artem, sačinjavali su pretežno omladinci, članovi SKOJ-a. Borbena desetine treće partijske organizacije bila je sastavljena uglavnom od radnika vojnotehničkog zavoda. Desetine su povremeno održavale sastanke na kojima je referisano koliko je oružja i municije pronađeno, koji su simpatizeri izražavali spremnost za borbu itd. Obučavani su oni koji nisu znali da rukuju oružjem. Sećam se da sam na jednom sastanku desetine treće partijske organizacije *zatekao Moma Stanojlovića*¹⁶ kako nad topografskom kartom upoznaje drugove sa terenom Sumadije. U desetinama su proučavani proglašeni CK KPJ i čitani romani »Mati« i »Kako se kalio čelik«, a zbog malog broja ovih knjiga kidani su listovi i lančanim sistemom išli od desetine do desetine na čitanje.

Spremnost borbenih desetina proveravana je na povremenim sastancima van grada. Jednom prilikom Toza Dragović je zahtevao da jedna desetine zauzme zasedu na putu Ilijina voda – Korman jer će, navodno, tu »naći kamion sa eksplozivom za neki rudnik«. Zadatak je bio da se istovari eksploziv, a kamion zapali. Borbena desetine Miće Brkića, naoružana sa dva pištolja, očekivala je kamion u kukuruzu kraj puta, ali umesto njega, naišao je Toza Dragović i saopštio da se *odustaje od akcije*. Ovakva i slična proveravanja vršena su u svim borbenim desetinama u gradu.

Na jednom sastanku Toza nam je saopštio da je donela odluka o dizanju ustanka i formiranju Kragujevačkog partizanskog odreda. Iz svakog rejona trebalo je da pođe u raznim pravcima određen broj drugova. Iz Lepeničkog kvarta trebalo je da pođe 20 drugova prema Kormanu i Drači. U prvi sumrak održan je sastanak ispod tribine FK »Radničkog«. Za vođu grupe određen je Moma Stanojlović; on je dobio ugovorene znake sa seljakom koji će ih sačekati na drumu između Ilijine vode i Kormana. Sa njim su krenuli: radnici zavoda Sveta' Živković i Miodrag Urošević Artem, pekarski radnici Milan Dimi-

¹⁶ Poginuo na Sutjesci kao zamenik komandanta Sandžačke brigade; proglašen za narodnog heroja.

trijević Beli i Stanko Matijašević, učenici kragujevačke gimnazije Darko Đorđević¹⁷, Laza Savićević, Žika Jovičić i Gojko Mrkalj, knjižarski pomoćnik Ljubomir Stojin, krojački radnik Dimitrije Ilić¹⁸ i obučarski radnik Radisav Ilić¹⁹. Sa Urošem Bajićem, radnikom VTZ, pošli su u istom pravcu i radnici Miladin Petrović i Jusuf Eganović. Iz ovog rejona su istoga dana prema Drači otišli Neško Poljaković²⁰, Ljubomir Milovanović Pajković²¹, Branko Radaković, Milenko Radovanović Keša²² i Slobodan Milosavljević (svi radnici YTZ).

Na sastanku Vojnog komiteta, održanom u prvoj polovini juna, Toza Dragović mi je rekao da preuzimam dužnost sekretara Gradskog odbora za prikupljanje narodne pomoći, zatim me je odveo u Rudničku ulicu, u kuću Olge Jovanović, gde su bili ostali članovi Gradskog odbora: Milunka Đurić²³, student, Vojo Marković²⁴, učitelj, Kasija Rajčić²⁵, domaćica i Drakče Popović Pop, student. Ovom odboru pripadali su još i Živa Đorđević, inženjer, i Milojko Radenković, student. Tada sam saznao da u gradu deluje veći broj grupa koje prikupljaju narodnu pomoć. Svaki član Gradskog odbora bio je zadužen za po jedan rejon, a u Vojnotehničkom zavodu radila je posebna grupa. Skojevska organizacija je prikupljala pomoć među omladinom.

U svim gradskim rejonima radili su tečajevi prve pomoći, koje su pohađale žene, a organizovala ih je grupa kragujevačkih studentkinja, koje su u Beogradu, u periodu akcije za odbranu zemlje, završila isti kurs. Osim toga, u gradu je bio organizovan veći broj žena da pletu džempere i čarape. Za nabavku vune starala se Milunka Burić. Preko Jovice Joksimovića²⁶, studenta medicine, koji je radio u bolničkoj apoteci, dolazilo se do sanitetskog materijala i lekova. Sav prikupljeni materijal od ove pomoći smešten je u podrum kafane »Moskva«, u centru grada, gde su povremeno dolazili kuriri odreda i prenosili odeću, sanitetski materijal i hranu u odred. Najčešće je kurir štaba odreda bio Žika Milošević. Prikupljeni novac predavan je na čuvanje Živi Đorđeviću i Trifunu Čuku²⁷, pekaru.

Grupe za prikupljanje narodne pomoći odražavale su sastanke po danu, u kućama i lokalima, a nije bilo slučaja da

¹⁷ Streljan 21. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

¹⁸ Poginuo na Zlatiboru 1941. godine.

¹⁹ Poginuo u Mojsinju 1941. godine.

²⁰ Poginuo kod. Konjica 1942. godine.

²¹ Zarobljen u borbi i streljan u Nemačkoj 1942. godine.

²² Poginuo 1943. godine.

²³ Streljana 1942. godine kao pozadinski radnik.

²⁴ Streljan 20. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

²⁵ Streljana 1942. godine u Čumiću.

²⁶ Streljan 1942. godine u Beogradu.

²⁷ Umro 1946. godine u Kragujevcu.

neko od građana prijavi naša okupljanja, iako su ona bila očigledna. Pored prikupljanja narodne pomoći Gradski odbor je izvršavao i druge zadatke. Tako su nas jednog septembarskog jutra po kuriru odreda obavestili da treba da prihvatimo ranjenog partizana Slobodana Milošavljevića i obezbedimo hitnu hiruršku intervenciju. On će doći kolima koja će voziti seljak sa belom maramom oko vrata. Dogovoreno je da iste znake raspoznavanja ima i drug koji kola bude čekao kod palilulsko vage. Pošto je vreme bilo kratko, odmah sam se uputio u sanatorijum Moše Elija²⁸ i Milovana Glišića, koji su nam kao simpatizeri NOP-a pružali pomoć. Kad sam Ehju rekao da je ranjeniku potrebna operacija, on je odgovorio:

— Neću da znam ko je i šta je. On je za mene ranjenik, bolestan- je, a za lekara je zakon da bolesnog izleći.

Nije bilo vremena da tražim pomoć drugova, pa sam odlučio da sam pođem na ugovoreno mesto. Očekujući kola, razmišljao sam na koji će način ući u grad kad kod fabrike konzervi stoji zapreka od bodljikave žice, a pored nje je nemački stražar koji sve ljude legitimise. Pošto prodoše nekoliko kola natovarenih drvima, primetih jedna prekrivena seljačkim ćilimom, na kojima sedi desetogodišnji dečak,²⁹ sa belom maramom oko vrata. Bio sam iznenađen. Skrenuo sam mu pažnju na svoju belu maramu, pribhizio se kolima i uporedo sa njima nastavio put do sanatorijuma u Ljubičinoj ulici. Pošto sam obavestio dr Mošu Elija, on je odmah naredio da ranjenika nosilima prenesu u operacionu salu i posle nekoliko dana ranjenik je, pošlo mu se stanje sasvim popravilo, prebačen njegovoj kući. Ubrzo zatim štab odreda je pozvao dr Mošu Elija da sa porodicom dođe u odréd, na što je on odgovorio:

— Rado bih pošao. Ali, ako Nemci to saznaju, streljaće sve jevrejske porodice u Kragujevcu.

Bio je uporan u svojoj odluci da ne ide u odred čak i onda kada smo mu predložili da Nemci streljaju sve Jevreje i da se to svakog dana može i njemu dogoditi. I zaista, nije prošlo mnogo od toga razgovora kada je streljan dr Elij, njegova žena i deca i većina kragujevačkih Jevreja.

Krajem septembra 1941. godine u Toponici je bio teško ranjen Lazar Mićunović, student medicine, »doktor« našeg odreda. Njegovo prebacivanje u grad bilo je nemoguće, a pomoć hirurga neophodna. Obratili smo se za pomoć dr Glišiću i sa njim fijakerom krenuli prema Dragobraći, jer nas je kod sola Korićana čekala veza. Na petom kilometru, gde su Nemci zastavljali sva kola u tom pravcu, još uvek nije bila povučena nemačka zaseda, koja je cele noći provela na putu očekujući

²⁸ Streljan 20. oktobra 1941. godine u Kragujevcu.

²⁹ Radomir Jablančić iz sela Drenovca.

da će naš odred ponovo pokušati da minira propust. Nismo mogli napred i vratili smo se u Kragujevac, uz obećanje dr Glišića da će sutra ponovo poći sa nama. Sutradan, u ranim časovima, došli su čezama Branko Radaković i Žika Milošević, kuriri odreda, i preneli poruku da treba po svaku cenu, makar i uz prisilno odvođenje lekara, izvršiti zadatak. Međutim, Glišić se pokolebao. Stavljajući nam na raspolaganje hirurške instrumente, molio je da ga oslobodimo obaveze da ide u odred, i dao priistanak da će ranjeniku pružiti svaku pomoć u svom sanatorijumu. Takvu pomoć nam je obećao i dr Sreten Krasić. Ostala nam je još mogućnost da iz stana izvedemo jednog nama nepoznatog hirurga, izbeglicu iz Makedonije. Jedan od kurira odreda, došavši u njegov stan zamolio ga je da pođe na periferiju grada i ukaže pomoć njegovoj majci, što je on prihvatio, seo u čezekoje se nisu ustavljale sve do Toponice gde se nalazio sanitet odreda. Međutim, lekarska pomoć »doktoru« Lazaru Mićunoviću je zakasnila – on je podlegao zadobijenim ranama.

Polovinom oktobra je u jednu od poslednjih kuća radničke kolonije (do Stanovljanskog polja) Mijalko Todorović pozvao Tozu Dragovića i mene na sastanak. Interesovao se za situaciju u gradu i prikupljanje narodne pomoći i predložio da se ova pomoć postavi na široj patriotskoj osnovi. Rekao je da se ubuduće obraćamo i najimućnijim ljudima u gradu. Posle toga smo napravili spisak 20 najbogatijih porodica, kojima će se članovi Gradskog odbora lično obratiti za pomoć u novcu i hrani. Za dva dana bilo je sakupljeno preko 300 000 dinara u novcu i većekoličine hrane. Kada sam se obratio Raki Čuriću, preduzimaču, koji je izvodio radove na putu Topola – Kragujevac i rekao da je naš odred obavešten da je od Nemaca primio 1 300 000 dinara, on je odgovorio da se baš ovog trenutka vratio iz Krajskomande, da mu Nemci ovu isplatu stalno odlažu, ali da će on naći novac i dati svoj prilog za borbu protiv okupatora. Posle pola sata on nam je predao 25 000 dinara. A veletrgovci Simović i Marinković, inače ortaci u poslu, rekli su članu Gradskog odbora Drakčetu Petroviću Popu da treba da se dogovore i da će mu u toku sutrašnjeg dana uručiti pomoć. Drakče se tog jutra dugo kolebao da uđe, jer je pretpostavljao da su u međuvremenu obavestili pohciju. Međutim, kada smo ušli u radnju, jedan od trgovaca je izvukao iz rafa kesu od 16 000 dinara i predao nam je. Na sličan odziv naišli su i ostali članovi Gradskog odbora za prikupljanje narodne pomoći.

U ovom periodu su partizanske jedinice u okolini Kragujevca izvodile veće akcije, o čemu su građani bih obaveštavani preko Vesti. Pored ovih Vesti, ispisivane su parole pokućama (»Smrt fašizmu – Sloboda narodu«, »Živela KPJ«, »Ziveo SKOJ«, »Ziveo SSSR«, Živela NOB« itd.). Među gra-

«danima je bio mali broj onih koji su se odazivali čestim pozivima Nemaca da idu na rad u Nemačku ih stupali u tzv. dobrovoljački odred. U VTZ je od 11 000 radnika nastavilo posao -u fabrici samo oko 1000, među kojima je, po direktivi Partije, bio i jedan broj članova KPJ. Oni koji nisu hteli da rade dovi-jah su se na razne načine i uzajamno pomagali.

Stanovništvo Kragujevca davalo je široku podršku NOB, čak i ličnim učešćem u akcijama: paljenje mape Evrope na Krajskomandi u centru grada, na kojoj su svakodnevno prikazivani kretanja i uspesi nemačkih trupa na istočnom frontu; akcija na železničkoj stanici, prilikom koje je ubijeno 9 Nemaca; paljenje sedlarnice u VTZ i vojnog senjaka u selu Grošnici; borba na Svetinji, u kojoj je poginulo i zarobljeno preko 50 okupatorskih vojnika i spaljeno 7 nemačkih kamiona; spaljivanje novina usred dana u raznim delovima grada; razoravanje žandarmerijskih stanica, rušenje pruge Kragujevac – Lapovo, Kragujevac – Gornji Milanovac, Kragujevac – Kraljevo; sečenja telefonskih žica i stubova, atentati na petokolonaše, rušenje tunela i uništavanje železničkih kompozicija na pruzi Kragujevac – Kraljevo itd. Policijski agenti su radi svake sigurnosti stanovnih u Predstojništvu policije. Petnaest stražara policijske stanice u Lepeničkom kvartu bilo je spremno da svakog trenutka preda svoje oružje. Očekivao se napad naših jedinica na Kragujevac i njegovo oslobođenje uz punu podršku naroda, članova KPJ, SKOJ-a i zakletih partizana u borbenim desetinama koje su se nalazile u gradu.

Masovnim streljanjem, 21. oktobra 1941. godine, Nemci su imali za cilj da uguše otpor Kragujevca i zastraše narod Šumadije, koji se digao na ustanak. Ovim zločinom, izvedenim na liniji nacističke politike istrebljenja naroda Jugoslavije, oni su u crno zavili ceo rodoljubivi Kragujevac i Srbiju, nanevši ozbiljan udarac pokretu streljanjem većeg broja članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera. Međutim, borbeni dah Kragujevčana nikada nije bio ugušen, a grobovi streljanih uvek su bili opomena živima za obračun sa fašizmom.

Milorađ Rade MITROVIC

Andrija Honđa: SCENA IZ NOB-a

SA RAĐEVSKOM PARTIZANSKOM ČETOM

BIO SAM KRAJ ZIKICE KAD JE PUCAO

Događaji početkom 1941. godine zatekli su me u "Valjevu, a pred ustanak sam radio kao keiner u restoranu »Paviljon«, gde su se hranili nemački oficiri. Bio sam član KPJ pa sam i imao zadatak da pratim ponašanje Nemaca u »Paviljonu«, trudeći se da doznam što više o njima. 6. jula, oko 2 sata posle podne, trinaestogodišnji sinčić mog druga, Obrada, građevinskog poslovođe, takođe komuniste, doneo mi je i predao neprimetno komadić papira, na kome je pisalo: »Danas u tri sata i pet minuta čekamo te kod Pivare«. -

U zakazano vreme bio sam kod Pivare, gde sam zatekao samo Zdravka Jovanovića, a zatim su došli još neki drugovi. Zdravko mi je dao pištolj, odredio me za vođu grupe i da sa drugovima odem do sela Bela Crkva. (Tek kasnije sam shvatio da sam toga časa primio prvi zadatak kao borac partizanske vojske.) Jedan narednik bivše jugoslovenske vojske odveo nas je do svoje kuće, nedaleko od Valjevske Stave, gde smo večerali i malo se odmorili. Pred zoru 7. jula Zdravko Jovanović me je pred rastanak detaljnije upoznao sa zadatkom. Sa još dvojicom drugova (Savom Vujićem i Vladom Marinkovićem) nastavio sam putovanje i oko podne bili smo blizu sela Bela Crkva. Na brežuljku desno od puta, video sam, prema Zdravkovim uputstvima, tri razgranate kruške i tor za ovce, gde je trebalo da sačekamo vezu. Zdravko nam je dao i znake za raspoznavanje.

• Dan je bio sunčan. Sklonili smo se u tor i, čekajući ogladneli, oko 3 sata posle podne primetili smo da nam se približavaju 2 čoveka. Nismo ih poznavali. Pošao sam im u susret, spreman da izgovorim određeni znak, kad mi jedan od njih još iz daljine doviknu:

— Vjeko, je si li to ti?

Prišli su mi i uz čvrsti stisak ruke rekli svoja imena: Zikica Jovanović i Vladan Bojanić. Bilo mi je jasno da me drug Zikica poznaje po pričanju drugova, pod čijim sam rukovodstvom izvršavao partijske zadatke. Na pitanje gdje su drugovi, odveo sam ih onoj dvojici koji su pošli sa mnom. Zikica i Vladan su nam doneli puške i hranu, pa pošto smo utolili glad, Zikica je izložio zadatak:

— Ti ćeš Vjeko i dalje biti vođa grupe. Danas je nedelja. U Beloj Crkvi se skupilo dosta sveta. Održaćemo politički zbor. Žandari mogu naići, pa se moramo obezbediti. Ako naiđu i počnu rasterivati narod, postupite vojnički: razoružajte ih ili pucajte...

Na zboru, gde je narod s pažnjom slušao Zikicu i ostale govornike, bđio je nas 14 naoružanih puškama, zbog obezbeđenja, ah se žandari nisu pojavljivah. Po završetku zbora pošli smo prema Rožanj planini, a Vladan Bojanić je ostao u Beloj Crkvi. Ne znam da li smo se udaljili stotinu metara od zgrade opštinske uprave, kad čusmo Viadana gde trči za nama i viče: »Žandari rasteruju narod!« Naša mala partijska grupa odmah se vratila u selo. Približavajući se mestu odakle smo i pošli jedan žandar ispali pušku u nas. Tane nam prošišta iznad glava. Zikica brzo kleknu, podiže pištolj i nanišani. Odjeknuše dva sjedinjena hica, a istovremeno se 2 žandarma praćise u prašinu. Prišli smo im. Bili su mrtvi.

Uzevši oružje mrtvih žandarma pošli smo u pravcu Petrine stene, gde je trebalo da bude naš logor. Usput smo svratih u zaselak Bastave gde smo večerali kod porodice Soldatići, a kad smo stigli u planinu uveliko je bio mrak. Bila je to moja prva partizanska noć. Šćućurio sam se pored jedne bukve. Iz Valjeva sam krenuo u lakom letnjem odelu. Kiša je počela da pada. Po obrazu me je žuljao kundak puške, na koju sam naslonio glavu. Cvokotao sam zubima, obraćajući se Žikici: »Ne verujem da ću moći ovako (Jugo izdržati)«.

— Sve ćeš ti izdržati i biti dobar partizan, — hrabrio me je Zikica Jovanović, čiji su hici objavili početak opštenarodnog ustanka protiv fašističkog okupatora.

ČETRNAEST NOVIH BORACA IZ VALJEVA

Naša partizanska grupa je prerasla u Rađevsku partizansku četu koja je početkom avgusta 1941. godine likvidirala i žandarmerijsku stanicu u varošici Pecka. Kad smo se vratili u Tolisavske kolibe, gde nam se nalazio logor, pozvali su me u komandu čete, i naredili: »Odmah-ćeš otići u Valjevo. Javićeš

se drugu Milošu Miniću i dovesti grupu novih, boraca za naš odred« ...

Zadatak me nije iznenadio. Otkako je počeo ustanak, više puta sam iz odreda dolazio u Valjevo i, svaki put uspešno izvršio povereni zadatak. Trebalo je peške i skriveno preći dosta težak put. Bio sam obučen u seljačko odelo i naoružan samo pištoljem, koji sam sakrio pod gunj. Nije bilo lako ući u Valjevo-. Zbog sve veće partizanske aktivnosti u Srbiji, Nemci su već bih organizovali odbranu grada i uspostavili strogu kontrolu nad kretanjem stanovništva. Bio je zaveden i policijski čas. Svoje kretanje morao sam tako podesiti da mogu stići u grad i vratiti se pre početka policijskog časa. Predveče, 12. avgusta, stigao sam u blizinu Valjeva. Bio sam na mestu pogodnom -za osmatranje grada i njegove šire okoline. Osmatrajući teren sa toga mesta, nastojao sam da odaberem najpogodniji pravac kojim bi sa drugovima izišao iz grada. Teren je gusto naseljen, okupator ga kontroliše. Biće to težak zadatak.

Spustila se noć. Zbog policijskog časa te večeri nisam mogao ući u grad. Našao sam jedno skrovito mesto i prenoćio, pa tek sutradan došao na zakazano mesto i javio se drugu Miniću.. On me je doveo u vezu sa Zivomirovom Jeremićem i još jednim drugom, koji su bih zaduženi da u gradu organizuju prikupljanje drugova koje treba da odvedem u partizane. Objasnili su mi da je većina drugova iz fabrike »Vistad«, i pošto izvrše sabotazu u fabrici, iziće iz grada preko fudbalskog igrališta i drugim pravcima. Mora se raditi brzo, da Nemci ne bi osujetili naše namere.

Prenoćio sam u Valjevu punom Nemaca, a 14. avgusta oko 3 časa po podne došao sam na ugovoreno mesto, nedaleko od fudbalskog igrališta, gde su pristizali: Topalović Radomir, Duško Novaković Dule, metalostrugar, Zivomir Jeremić, modelar, Lazar Tripković, metalostrugar, Mirko Stamenković Crni, alatničar, Ratomir Bogdanović Maler, metalostrugar, Svetozar Baslać, metalostrugar, Branko Atanasijević Silja, đak, Voja Branković, metalostrugar, Božo Stamenković, mašinobravar, Miša Savić, sedlar i još tri druga (»Cigić«, »Murta« i još jedan, čijih se imena ne sećam – ukupno njih 13).

Kako je ko nailazio, davao sam mu uputstva kuda da ide i da me čeka nedaleko od municijskih magacina, koje je čuvala nemačka straža. Morali su da prolaze i pored jednog stražara, što je predstavljalo veliki reskir, ah srećom Nemač nije bio toliko promućuran. Dobro obučeni, drugovi su dolazili sa prtljagom u jednoj i mantilom preko druge ruke.

Drug Modelar je naišao poslednji, ah se u tom momentu preda mnom stvorio i jedan policajac. Prišao mi je i na pitanje

šta tu radim, uperio sam pištolj u njega a levom rukom mu pokazao pravac suprotan od nemačkih stražara i našeg kretanja:

— Odmah se udalji u tom pravcu ili će te morati odavde mrtva da nose — govorio sam mu ne znajući da li šapućem ili glasno vičem.

Policajac je prebledeo i poslušno krenuo u naređenom pravcu.

Drugovi su me sačekah na zakazanom mestu. Pred nama je bila noć i dug neravan put. Učinilo mi se da se neki sa svojini paketima i obucom nisu baš najbolje pripremili za taj put, ali ništa nisam rekao. Verovao sam da će vlastito iskustvo biti ubedljivije od mojih reči. Objasnio sam drugovima kako Treba •da se drže na putu. Trebalo je ići brzo, najčešće van puta i staza, kako bi neprimećeno otišli što dalje od grada. Tek što smo krenuh kad od municijskog magacina odjeknu puščana paljba. Onaj policajac je, izgleda, ipak obavestio Nemce.

Tanad je šištala iznad i oko nas. Drugovi su od oružja imali tek po koju bombu. Na moju komandu svi su legli na •zemlju. Otišao sam malo napred da izvidim teren i uverio se •da je naš put slobodan. Krenuli smo napred i kod sela Ribari (7 kilometara od Valjeva), prešli drum Valjevo — Loznica, gde smo bili sigurniji da nam nemačka paljba, koja je još trajala, ne može naneti gubitke. Nedaleko od sela Pričevići prešli smo put koji vodi u selo Stave i krenuli prema Rožanj planini. Na ovom pravcu smo bili sigurniji od eventualne nemačke potere, •udaljujući se od automobilskih puteva.

Pred zoru 15. avgusta zastali smo u jednoj šumici, malo se odmorili, a zatim nastavili put skrivenim stazama. Morah smo biti oprezni, a drugovi su me stalno nešto zapitkivah, želeći da što više doznaju o životu partizana. Morao sam ih više puta opominjati na tišinu.

Predveče istog dana stigli smo u selo Gunjaci, gde smo mogli slobodnije da se krećemo, jer je to bila partizanska teritorija. Umorni i gladni, od marša koji je trajao skoro 24 časa, •drugovi su već prvog dana osetili teškoće partizanskog života. Zaustavili smo se u Gunjacima, gde sam preko naših saradnika odmah organizovao donošenje hrane. Drugovi su iz Valjeva pneli i novac te počeli da traže hranu svaki za sebe, ali su odmah posle mog objašnjenja, da će se hrana doneti na jedno mesto i besplatno podeliti, odustali od samovolje.

Posle večere krenuli smo dalje, rešeni da još te večeri stignemo u logor Rađevske partizanske čete. Kad smo stigli na Tolisavske kolibe, požalio mi se Ratomir Bogdanović Maler da je izgubio sat, a na pitanje gde, odgovorio je »kod onog plota gde smo prelazili kada su Nemci pucali za nama. Sat se zakačio na plot i tu ostao, a ja sam smatrao da nema smisla zadržavati

se zbog moga sata«. (Nekoliko dana kasnije opet sam išao u Valjevo. Namerno sam pošao putem kojim se kretala naša grupa. Našao sam sat, doneo ga i predao Maleru, koji se tome prijatno« iznenadio).

Dolazak ovih drugova u partizane usledio je posle sabotaže u vojnoj fabrici »Vistad«, koju su izvršili Radomir Topalović, Svetozar Baslać, Voja Branković, Mirko Stamenković i. Cigić; povaren je deo mašina i uništen alat namenjen fabrici za izradu upaljača za avionske bombe u Višegradu. To je bio samo podstrek više da iz Valjeva dolaze novi borci u partizanski odred.

SLANJE NOVCA IZ ODREDA U VALJEVO

Posle likvidacije žandarmerijske stanice u Pečkoj, Rađevska četa je upala u Valjevsku Kamenicu, gde smo zaplenili i veću količinu novca. Na povratku iz ove akcije, stigavši blizu Pečke, pozvao me je Žikica i poverio da po svaku cenu moram odneti tri miliona dinara rukovodstvu NOP-a u Valjevo, kojima je novac u to vreme bio neophodan.

Preobučen u seljačko odelo i sa punom torbom svežnjeva papirnih novčanica, krenuo sam sa Stevom »Učom« za Valjevo.. Iako sam imao pištolj, Žikica mi je dao još jedan, znajući da će mi ustrebat.

Krenuli smo oko podne, kako bismo u toku noći stigli u Valjevo, predah novac i izišli iz grada. Pošto sam rođen u Hrvatskom primorju, seljačko odelo nije mi mnogo pomagalo, jer prva izgovorena reč, po naglasku primorskom, otkrivala je da nisam Srbin. Kod onih koji me ne poznaju, u ono vreme, te činjenice bi mogle izazvati neprijatnu sumnju. Zato sam morao ići zaobilaznim putevima, izbegavajući naselja i susrete sa ljudima, što je zahtevalo veće napore i gubljenje vremena.

U neposrednu blizinu Valjeva stigli smo uveče 17. avgusta.. Osmotrivši svetio okupiranog grada, nismo primetili nikakvo* kretanje po ulicama. Policijski čas bio je prošao. Zbog učestalih partizanskih akcija na tom terenu, neprijatelj je bio budan. Morali smo biti oprezni.

Moj pratilac Steva je išao na oko 50 metara iza mene. Ako bih naišao na neprijatelja i bio prinuđen da se povlačim pod njegovom vatrom, Steva je trebalo da prihvati novac koji je bio osnovni zadatak zbog koga izlazimo i živote. Put nas je vodio preko ograde jednog šljivika, gde nas je čekala veza. Tek što sam zakoračio da pređem ogradu, kad se kroz noćnu tišinu prolomi »Halt!«. Za trenutak mé obuze jeza i prva misao bila mi je da je posredi izdaja. Čuo sam kako Švabo puni pušku. Po-

tegao sam pištolj, brzo- ispucao ceo okvir metaka u pravcu nevidljivog neprijatelja i povukao se. U gradu su zastekali neprijateljski mitraljezi. Ispražnjeni pištolj sam bacio, pa sav u znoju i zadihan ustavio se u jednom kukuruzištu. Moga pratioća nigde nije bilo. Našao sam se sam u gluvoj ratnoj noći. Oko mene šušte kukuruzne stabljike i čini mi se kao da sa svih strana prilaze bezbroj neprijateljskih vojnika.

Noć bez mesečine. Teško se vidi i prst pred nosom.

Bojao sam se da osećanjima ne ovlada panika i onesposobi me za bilo kakav razuman korak, a u glavi su odzvanjale reči druga Zikice: »Zadatak mora biti izvršen po svaku cenu ...« Dok ne predam novac u određene ruke ne smem dopustiti da zarobe, niti da me ubiju, — prosto sam ponavljao u sebi. Uputstva koja mi je Zikica dao nisu više imala vrednost, pa sam morao tražiti drugo rešenje.

Selom se razlegao lavež uznemirenih pasa. »Naći će me pomoću dresiranih pasa« — podiđe me hladna jeza od te pomish, ah sam ipak sačuvao prisebnost. Sišao sam u potok Obnica, zagazio u vodu i pošao uz potok. Znao sam da na taj način mogu zavarati trag i policijskim psima. Umoran, mokr od znoja i gaženja kroz vodu, sklonio sam se u neki kamenolom. Izgubio sam svaku orijentaciju o vremenu, a na san nisam smeo ni misliti.

Šta da radim? Počelo je i da sviće. Sa drumu je dopirao odjek neujednačenog truckanja seljačkih kola, kad se setih da i seljaci idu u grad na pijacu, pa mi se učini da je upravo ta okolnost spas iz ovakve situacije i bez ikakvog kolebanja krenuh da je iskoristim. Zabacio sam torbu sa novcem na rame, sakrio pištolj i sa dragocenim bremenom sišao na drum. Nekoliko natovarenih seljačkih kola išlo je prema Valjevu. Umešao sam se među njih, trudeći se da ne budem upadljiv i sačuvam hladnokrvnost. Na ulasku u grad prihvatio sam se rukom za jedna kola i neometen prošao pored nemačkog stražara. Naoružani Nemci krstare ulicama i čini mi se da ispitivački posmatraju prolaznike.

Nastojeći da ne izazovem sumnju prolaznika, a još manje neprijateljskih vojnika, pošao sam kući određenoj za sastanak gde ću predati novac. Našao sam Miloša Minića, koji me je poznao, jer sam već izvršavao neke zadatke koje mi je on određivao. Čestitao mi je na upornosti, primio novac, dao mi potvrdu za to i pismo za Zikicu, pa pošto sam se malo odmorio i ručao, krenuo u četu. Radovao sam se što ću moći da izvestim druga Zikicu da sam i ovog puta opravdao njegovo poverenje, pa sam se zbog toga i žurio natrag, ah ipak nisam mogao proći bez nezgoda. Putevima su krstarili Nemci. Susrete sa mesnim stanovništvom morao sam i dalje izbegavati. Nisam želeo da

me pri nekom od takvih susreta snađu posledice kakve neprijatne sumnje. U napornom pešačenju prošao je još jedan dan.

Umoran i gladan prenoćio sam u maloj ovčarskoj kolibi, okruženoj hrastovom šumicom. Drugog dana uveče zašao sam u Rožanj planinu i stigao na Petrinu stenu. Nepoznatom stazom išao sam kroz šumu prekrivenu gustom pomrčinom. Znao sam da je tu negde predstraža našeg odreda. Bučnijim kretanjem namerno sam odavao svoje prisustvo. A kad sam na ustavljanje našeg stražara odgovorio ko ide, on mi je odvratio: »Lažeš! Spoja više nije živ...« Stegao sam pesnice tako da su mi nokti bolno zasekli dlanove.

— Ko je na straži? — upitah.

Odjek moga glasa izgubio se u pomrčini, a pitanje je ostalo bez odgovora. Čuo sam škljocanje zatvarača stražareve puške. Pomisao da mogu poginuti od partizanskog metka bilo je više nego' strašno.

— Zovi druga Vladu! — viknuo sam.

Trenuci nemog iščekivanja otegli su se u večnost. Kao da me ova planinska tama pritiska na zemlju. Počelo je da mi se muti u glavi od umora. Ah me je Vlado Marinković poznao po glasu, prišao mi i zagrlio me. Na pitanje po čemu su zaključili da nisam živ, odgovorio je da se vratio moj pratilac i rekao da sam naišao na nemačku zasedu i poginuo. Drugovi su se iskreno radovali mom povratku, a kada se pojavio Žikica, prvo mu je pitanje bilo: »Gde ti je novac?« Tek kad je pročitao potvrdu i pismo Miloša Minića, nestalo je strogosti sa njegovog lica. Nasmeja se, stegao mi ruku i samo rekao:

— Znam ja kome poveravam zadatak!

Bila je to za mene, posle svih preživljenih muka, najveća nagrada.

Vjekoslav Spoja VJEKO

BERANE U USTANKU 1941.

L epog prolećnog dana, 17. aprila, u Berane je stigla kolona nepotpune 8. tenkovske divizije 2. nemačke armije i bez zadržavanja nastavila put za Podgoricu, gde se sastala sa italijanskim jedinicama. Uskoro nas je iznenadio njen povratak i ubrzani marš prema Bijelom Polju. Povodom ovog bilo je raznih tumačenja, a komunisti su objašnjavali da su Nemci, najverovatnije, prodefilovali da uspostave kontakt sa Italijanima, da narodu prikažu svoju oružanu moć i upozore ga na poštovanje okupatorske vlasti.

Naša partijska jedinica se zalagala za dosledno sprovođenje dobivenih direktiva Partije. Razvila je široku aktivnost da politički pripremi mase za ustanak i organizuje omladinu, žene i starije ljude. Komunisti su često održavali svoje sastanke: i na njima detaljno analizirali unutrašnju i spoljnu političku situaciju, proučavali direktive partijskog rukovodstva i donosili odluke za njihovo sprovođenje prema konkretnim prilikama na terenu. Organizovano su se pratile radio-vesti i objašnjavala politička situacija na pripremljenim skupovima, selima, sastancima po mahalama, kao i u razgovorima sa manjim grupama i pojedincima. Uporedo sa ovako široko zasnovanim političkim radom, zaduženi komunisti posebno su se aktivirali na određenim sektorima.

Odbor Narodnog fronta pripremao se da postepeno preraste u odbor nove vlasti, jer stara i okupatorska nisu priznavane. *Intenzivno se radilo i sa ženama, naročito mlađim.*

Skojevci i mlađi članovi Partije radili su uglavnom sa omladinom okupljenom u sportskom klubu i čitaonici. Posle dolaska okupatora njihovi redovi su se još više zbili, tako da je rad postavljen na najširoj osnovi. Da ih ustanak ne bi zatekao nespremljene, obučavani su u rukovanju oružjem i borbenoj

obuci (dejstva u zasedi, prebacivanje pri napadu, pravilno korišćenje prirodnih zaklona, zauzimanje zgrada i naseljenih mesta, ulične borbe i dr.). Obuka je izvođena van sela, a njom su rukovodili komunisti koji su služili vojsku: Miloš Mališić, rezervni oficir i komandir mitraljeske čete u aprilskom ratu, Jovan Nedić, rezervni podoficir i ja.¹ Miloš je uglavnom bio zadužen za borbenu obuku, a ja za pripremu materijala potrebnog za njeno izvođenje. Sanitetsku obuku, u kojoj je osnovno bilo ukazivanje prve pomoći i nega ranjenika, izvodili su Dimitrije Nedić i Miloš Butrić, koji su služili u sanitetskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske.

Glavni i najteži zadatak – prikupljanje oružja – ostao je i dalje uglavnom na komunistima. Miloš Mališić je došao iz Albanije na konju, sa svom ratnom opremom; Milun Delević i Milivoje Marković doneli su svoje puške; Panto Mališić je imao pištolj i malu prerađenu pušku, a ostali su se morali snalaziti kako su znali. Jednog dana saopštio nam je Milun Delević, obućarski radnik, komunista, da je u blizini kasarne primećeno bačeno oružje. Odlučeno je da ga 011 sa jednim drugom prenese na prikriveno mesto. Tako smo došli i do neispravnog puškomitraljeza »brno«, koji je ubrzo osposobljen za dejstvo. Oružje smo kupovali i za novac. Tako je Mićo Nedić za jugoslovensku pušku dao Radosu Joksimoviću 600 dinara, koliko je u to vreme koštala dobra krava. Pošto se u obližnjim selima nije više moglo doći do oružja, morali smo ići u udaljenija. Tako smo sa prikupljenim novcem Milenko Mališić i ja obišli sela sreza andrijevičkog, sve do Plava, gde smo nabavili tri puške. Pronalazanje oružja i naoružanje ostalo je i dalje glavni zadatak svih komunista.

Na teritoriji manastirske opštine, koja je obuhvatala sva sela beranskog sreza na levoj strani Lima, postojala je samo jedna partijska ćehja, kojom je rukovodio biro ćelije. Ona se sastojala od partijskih odeljenja sa sekretarom, koji je istovremeno bio i član biroa ćelije. Ovakvih odeljenja na teritoriji manastirske opštine bilo je u selima: Pešcima, Buču i Vinickoj, Lušcu, Docu, Gornjim Selima, Štitarima i Bubanjama.

Pošto sam dužnost sekretara našeg odeljenja predao Stevanu Deleviću, preuzeo sam rukovanje tehnikom za umnožavanje partijskog materijala, koji je odmah ilegalno rasturan partijskim jedinicama. Tako smo, pored proglašavanja letaka i drugog materijala, na šapirografu umnožili 9 i po glava istorije SKP(b).

¹ Kao stalno nesposoban otpušten sam 1934. kao kaplar iz Škole rezervnih oficira u Bileći.

Krajem maja i početkom juna data je direktiva da se formiraju borbeni odredi (grupe)² za borbu protiv okupatora u «vim selima gde za to postoje mogućnosti. Njihovo jezgro trebalo je da budu članovi Partije i skojevci. Pošto je naše odeljenje imalo dosta iskusnih i za borbu sposobnih komunista, za koje nije bilo ni dovoljno oružja, odlučili smo da u odred skupimo samo ljude mlađe od 35 godina, i to uglavnom one koji su odslužili rok u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Tako smo formirali odred od 25 boraca, kojim je rukovodio Miloš Mališić, dok je za politički rad bio zadužen Stevan Delević. Ovakvi odredi u bts Tanskom srezu formirani su u Beranama i u selima: Vinickoj, Buču, Pešcima, Lušcu, Docu, Gornjim Selima, Bujanama, Šitarima, Petnjiku, Dapsiću, Budimlji, Babinu, Mašti i Dragosavi, Gorazdu, Lugama i Rzanici.

Na sastancima odreda ukazivano je da treba poštovati vojničku disciplinu; držana su predavanja iz borbene obuke i davana političke informacije. Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez pojačana je borbena gotovost. Niko od boraca odreda bez odobrenja nije smeo da se udalji van sela. Komunistima je skrenuta pažnja da se čuvaju da ne padnu u ruke neprijatelju. Zbog toga su noću spavali van kuće — po logorima i polju. Pošto se naše selo nalazi u neposrednoj blizini grada, odakle su Italijani često dolazili da traže jaja i živinu, situacija je postajala sve ozbiljnija i svakog momenta je moglo doći do borbe.

U srezu je bilo više aktivnih oficira bivše jugoslovenske vojske: Božo i Miomir Joksimović, Radomir Popović, Dmitar Bukumira, Radoman Čeranić, Tomo Zečević, Miomir Cemo-
vić, Pavle Đurišić, Mirko Kuklić, Cimbalević i Perhinek. Većina ih je bila reakcionarno nastrojena, a naročito: Perhinek, Pavle Đurišić, Mirko Kuklić, Miomir i Božo Joksimović i Miomir Cemo-
vić. Njihov stav je bio sličan stavu poznatih političara 5. pripadnika bivših građanskih partija, inače zagriženih neprijatelja komunista. No, bez obzira na to, Partija je angažovala pojedine simpatizere i komuniste da uspostave kontakt s njima, da sa pojedincima i grupama razgovaraju o borbi protiv okupatora. Od komunista našeg odeljenja za saradnju s ovim oficirima bio je angažovan Miloš Mališić. Njega su, kao hrabrog komandira, zapazili Perhinek, Pavle Đurišić i Mirko Kuklić još na frontu prema Albaniji, ali su smatrali da nije komunista. Razgovori sa oficirima zahtevali su mnogo truda i strpljenja.

• Uviđajući da su komunisti postali vođe naroda i tumači njegovih želja, predstavnici građanskih partija, koji su se već

² Postojali su i drugi nazivi »pripremni odredi«, »borbene grupe«
a dr., a najčešće »udarne grupe« — Prim. red.

bili kompromitovali saradnjom sa okupatorom, nisu mogli da se snađu. Govorili su da su, naVodno, za saradnju s komunistima i borbu protiv okupatora, ali »kada za to bude vreme; sada je još rano, okupator je jak, a ni sva plemena u Crnoj Gori nisu -za borbu . . .« Komunisti su i dalje strpljivo razgovarali sa svakim pojedinačno, a posle odluke Centralnog komiteta KPJ od 4. jula o dizanju oružanog ustanka i proglasa Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održan je 8. jula -u Lušeu, kod Divne Veković, sastanak kojem su prisustvovali i istaknuti političari i pripadnici raznih građanskih partija: Radoje Sćekić, Filip Cemović, Tomo Joksimović, Radosav Joksimović, Milan Popović. Od komunista bili su prisutni: Milan Kuč, Panto Mališić, Đoko Pajković, Vuksan Cemović i Radonja Golubović. Međutim, ni posle duge diskusije prisutni pripadnici građanskih partija nisu pridobiveni za ustanak. Mada su se izjasnili da neće ništa preduzimati protiv pokreta, nije im se moglo verovati, naročito Tomu Joksimoviću, koji je bio poznat "kao zagriženi neprijatelj svega naprednog, i Fihpu Cemoviću, najbližem saradniku Boža Maksimovića. Oni su bih istomišljenici sa Tomicom ČuMćem, koji je u hotelu provokatorski, stisnutom pesnicom, pozdravio Panta Mališića i time dao znak "karabinijerima da zgrabe ovog najpopularnijeg komunistu. Tukli su ga divljački sve dok ga prisutni građani nisu silom oslobodili.

Krajem juna i početkom jula još više se pojačava politički Tad s masama. Održavaju se širi sastanci sa starijim ljudima, -ženama i omladinom, objašnjava situacija i upozorava na spremnost za borbu protiv okupatora. Na jednom takvom sastanku -u kući Radoša Mališića, kome je bilo prisutno oko 30 žena, govorio sam o njihovoj ulozi u predstojećoj borbi.

U selu Lušcu, kod kuće Cvetka" Pajkovića, održan je 14. jula sastanak Mesnog komiteta KPJ za srez Berane, a sutradan, 15. jula uveče, u kući Panta Mališića, sastanak odeljenja čehje -sela Pešaca (od 14 komunista), na kome je saopštena direktiva o borbi protiv okupatora. Posle referata koji je podneo sekretar •odeljenja Stevan Delević odlučeno je: da se preduzmu rušenja komunikacija, mostova, telegrafsko-telefonskih linija i druge «diverzantske akcije; da se prati kretanje okupatora i spreči •nasilje nad stanovništvom; da se u odred, koji će biti spreman za akcije gde se ukaže potreba — sam ih sa drugim odredima — prima svako ko želi da se bori protiv okupatora, bez obzira na raniju političku pripadnost; da se seoskom kmetu saopšti da -prekine svaku vezu sa organima vlasti koje služe okupatoru; da se sa akcijama otpočne noću 16/17. jula. Zatim je saopšteno da su neki odredi već dobili konkretne zadatke da proteraju

karabinijere sa stanice u Lubnicama i Brzavi i' da zapale mostove na prilaznim komunikacijama.

Sastanak je trajao do pred zoru. Tada su Milim Delević i Milenko Mališić dobili zadatak da odmah pođu po oružje iz skladišta u Jugovinama, nekoliko kilometara od grada. Dalje je odlučeno da se sutradan, 16. jula, u 10 sati, održi sastanak gerilskog odreda u kući Mića Nedića, na kome će se objasniti zadaci i ukazati da je potrebna spremnost da se u svako doba stupi u akciju. Sastanku će prisustvovati svi komunisti, osim Miluna i Milenka, koji su dobili određeni zadatak, i Panta Mališića, koji će istoga dana sa starijim ljudima održati sastanak, u kući Vasa Delevića.

Oko deset sati odred se počeo prikupljati u kući Mića Nedića, u istoj sobi u kojoj je održano više sastanaka naše partijske jedinice i biroa čehje, zatim partijska konferencija za srč. beranski, sastanci naprednih studenata i partijsko savetovanje sa komunistima sreza beranskog, koje je održao Blažo Jovanović. Sastanku je prisustvovao i delegat Mesnog komiteta Partivoje Vukićević, koji je bio zadužen po vojnoj liniji. Pošto je selo udaljeno svega oko kilometar od grada, određeni su skopjevci za obezbeđenje od eventualnog dolaska Itahjana. Na sastanku je za komandira gerilskog odreda određen Miloš Mališić, a za njegovog zamenika Jovan Nedić.

Sastanak još nije bio završen kada se na vratima neočekivano pojavila Petra Nedić i, obraćajući se meni, uzbuđeno rekla: »Doko, eto Itahjana!« Po njenom držanju zaključili smo da su Itahjani blizu. Prekinuli smo sastanak, istrčali napolje i povlačeći se uz selo, obavestavali seljane o dolasku Itahjana. Dok su se ostali povlačili, Milivoje Marković i ja zadržali smo se na nekih 50 koraka od kuće da iskopamo njegovu pušku. Čim su nas primetili, Italijani su otvorili vatru iz dvorišta kuće u kojoj je održavah sastanak, ali smo uspeh, noseći iskopanu pušku i municiju, da se nepovređeni prebacimo u kukuruz. Da bismo donekle zadržali grupu Itahjana koja je dolazila od kuće Radivoj a Joksimovića, Milivoje je otvorio vatru.

Italijani, čiju jačinu nismo mogli proceniti, dolazili su iz dva pravca i pretili da opkole selo. Zato smo odlučili da se ne naoružano ljudstvo izvuče iz sela i da pružimo otpor tek kark Milun i Milenko donesu oružje. Sa odredom su se do prvih gajeva iznad Gornjeg Lušca povlačili i Pečićani i Lužaćani.

U toku povlačenja preko Lušca, kod kuća Vukovića, našli su se Milivoje Marković i Vojo Mahšić hce u hce sa jednim Italijanom i dva žandarma, koji su išli iz Lubnice za Berane. Italijan je potegao pištolj na Voju,* ali ga je Milivoje preduhitrio i prvim metkom ubio. Prestravljenim žandarmima Vojo je objasnio da je ustanak počeo, a njima se ostavlja na volju da

ce mu se priključiti ili će produžiti za grad. Pošli su u grad. Tako je Milivoje prvi ispalio pušku na Italijane u Pešcima i prvi ubio karabinijera u Lušcu.

Dok nas je jedan deo italijanske čete gotovo iznenadio na sastanku, drugi je produžio uz brdo, izbio kod pečičkog groblja i tu uhvatio Milana i Arsa Mališića. Kad je čuo pucnje ovaj deo je pojurio kroz kukuruze. Baš u trenutku kada se prikupljala cela itahjanska četa, naišli su pripadnici odreda Božina Nedić i Božo Lekić i pali Italijanima u ruke. Tako je pet pripadnika odreda ("Vukajlo Zečević, Milan i Arso Mališić, Božina Nedić i Božo Lekić) zarobljeno u prvom naletu. -

Kada je itahjanska četa, koja je produžila za odredom u pravcu Lušca, stigla do kuće Vasa Delevića, od Buča je naišao Milun sa oružjem iz skladišta. Na sreću, uspeo je da se neopazano povuče i spase oružje.

Može se zamisliti sa kakvom radošću smo dočekali Miluna i Milenka sa oružjem. Sada smo imali 7 pušaka i puškomitraljez »brno«, a to je, iako nedovoljno da se naoruža ceo odred, ipak uticalo na njegovo samopouzdanje. Meni je dodeljen puškomitraljez, a za moje pomoćnike su izabrani obučarski radnici – • komunisti Milan Delević i Vaso Radonjić. Levo od nas nalazio se Lužacki odred, a dalje levo, pozadi lužackog groblja, Dolački odred. Kada su Italijani izbili na otvoren prostor na Milcu, obasuli smo ih vatrom i naterali na povlačenje za Berane. Ranjenike su odneli sa sobom. Jednu njihovu desetinu koja je izbila kod lužackog groblja razbio je Dolački odred. U ovoj kratkoj, ali oštroj borbi neprijatelj je na bojištu ostavio tri mrtva – jednog kod Milca i dva kod lužackog groblja.

Italijani su odveli i zarobljene Pečićane, a za odmazdu zbog poraza istog dana pohapsili neke građane. U gradu su uhapšeni: Aleksandar Arsenijević, Mileta Mitrović, Hamdo Dervović Boko, Danilo Joksimović, Aleksandar Dimić i drugi.

Posle povlačenja Italijana u grad, naš odred se vratio u Pešca da zaštiti selo u slučaju ponovnog napada. Vest o oružanoj borbi sa okupatorom brzo je stigla do svih odreda u beranskom i andrijevičkom srezu. U toku noći 16/17. jula i ostali odredi su izvršili više akcija. Gornjoselski je prisilio na predaju karabinijere i žandarme u ispostavi u Lubnicama, a Štitarski i Bujanjski one na Brzavi. Bujanjski je porušio most na Limu kod Skakavca i pokidao telefonske linije, a Budimski most na "Brnjici i Budimskoj rijeci; Dragosavsko-maštanski je spalio most kod Groca i pokidao telefonske hnije.

Pečički odred dobio je zadatak da obezbeđuje selo i drži položaje na terasi prema gradu. Iz kuća u blizini grada evakuisane su u toku noći porodice i imovina. Puškomitraljez smo postavili na terasi preko puta kuće Lake Neradovića. Odatle

smo imali pregled nad čitavim gradom i brisani prostor duć komunikacije Berane – Pešca. Bilo je naređeno da se vatra otvori tek kad se neprijatelj približi. Međutim, čuvši neku graju na komunikaciji od Berana, Milivoje Marković je opalio iz puške. Ispostavilo se da je to bila grupa seljaka koja se evakuisala u planinu. Misleći da se radi o Itahjanima, i ja sam otvorio vatru iz puškomitraljeza u pravcu italijanske posade kod kuće Đukana Joksimovića. Italijani su odmah napustili ovaj blok, ostavivši na tom pravcu otvoren izlaz iz grada. Pečički i Bučički odred spalili su tog dana mostove na Bistrici i Suovari i pokidali telefonske linije.

U toku 17. jula Pečički odred se, po naređenju, prebacio za Lužac. Odredi su držali sva sela oko grada. Blokirani Italijani utvrđivah su se u kasarni, gimnaziji, trošarini, žandarmerijskoj stanici, osnovnoj školi i kasarni u Haremima. Raspoloženje građana za borbu sve je više raslo. Da bi zastrašili stanovništvo. Italijani su izveli pred preki vojni sud rodoljube pohvatane 16. jula i na smrt osudili devetoricu: Aleksandra Arsenijevića, Danila Joksimovića, Hamda Dervovića Boka, Miletu Mitrovića, Boža Lekića, Božinu Nedića, Milana Mališića, Arsa Mališića i Vukajla Zečevića. Jedna italijanska četa izvela ih je, između 9 i 10 sati, na Jasikovac, vezala ih za baskije prikovane uz kolje i, pošto im je proto Aleksandar Bojović očitao opelo, streljala.

Mada je Luško-donjoržanski odred pokušao da spase osuđene, u tome je zakasnio. Stigao je samo toliko da izvrši oboj zločina natera u panično bekstvo ka gradu. U toku dana pristigao je i Gornjoselski, a ubrzo i ostali odredi; zauzeli su položaje oko grada i potpuno ga blokirali. Streljanje na Jasikovcu još više je pojačalo borbeno raspoloženje ogorčenog naroda. Sa odredima se slila i velika masa ljudi, čak i onih koji nisu bili za borbu.

Posle podne odredi su bili raspoređeni: Vinicki u selu Buču, prema Bistrici, do komunikacije Berane – Andrijevića; levo od njega Bučički; kod bučičke škole Pečički; u Gornjem Lušcu Gornjoselski i Lužački i dalje Dolački, Štitarski i Bujanjski. Na desnoj obali Lima, od Rudeša preko Jasikovca i Luge, raspoređeni su: Dragosavsko-maštanski, Babinjski, Goraždski, Budimski, Dapsićki, Petnjički, Beranski i Luško-donjoržanički odred. Prema stanju našeg odreda (7 pušaka i puškomitraljez »brno«) može se sa sigurnošću pretpostaviti da su, tada i ostali odredi bili slabo naoružani, neki i slabije od nas. S obzirom na raspored i udaljenost od grada izgledalo je da odredi nemaju nameru da napadaju grad, već samo da brane posednute položaje. To je u masi izazvalo izvesne prigovore i gundanja, a mnogi su građani bih spremni da se, ako ne preduzmemo napad, vrate kućama.

Posle podne, oko 4 sata, Miloš Mališić, komandant odreda sa leve strane Lima, koji se tada nalazio kod Pečičkog odreda, Vojo Mališić, Nikola Nedić, Miketa Marković, Milun Delević i ja zaključili smo da je izlišno držati položaje kada nemamo nikakvih podataka da će neprijatelj napadati, već da treba, iskoristiti raspoloženje naroda i paniku neprijatelja i napasti grad. Zato smo samoinicijativno isturili patrolu (Velišu Nedića i Rajka Neradovića) i krenuli između Lušca i Pešaca i preko? Pečičkog polja izbili na ivicu terase, oko dvesta metara od prvih gradskih kuća. Tada su odredi na levoj strani Lima, duž terase, bih ovako raspoređeni: do komunikacije Berane – Andrijevića Vinicki, do njega Bučki, iznad Markovića kuća Pečki, dalje levo Gornjoselski, levo od lužackog puta Lužacki, do gradskog groblja Dolački, u Beran-Selu Štitarski i na Talumu do Lima Bujanjski. Odredi na desnoj strani Lima ostali su u prvobitnom rasporedu.

Kada smo sa ovih položaja otvorili vatru, neprijatelj nije pružio neki ozbiljniji otpor. Predloženo je komandantu Mališiću da Vinicki i Bučki odred izvrše pokret pored Lima do kuće na jugoistočnoj strani grada, ali se u tom pogledu nije naišlo na razumevanje kod drugova iz ovih odreda. Međutim, baš u to vreme su četiri borca Luško-donjoržaničkog odreda počeli da gaze Lim. To je povuklo i naš odred, koji se bez ičijeg naređenja, prebacio do prvih gradskih kuća. Negde kod kuće Sava Lako-
vića dobili smo obaveštenje da se Italijani nalaze u žandarmerijskoj stanici, pa smo puškomitralješkom vatrom iz kuće Dimitrija Jevtovića zasuli sve prozore na istočnoj i južnoj strani žandarmerijske stanice. Tako smo neprijatelju onemogućili dejstvo protiv Pečičkog i tek pristiglih Bučkog i Vinickog odreda. Kako se odredima priključilo i nenaoružano stanovništvo, izgledalo je kao da je neki miting u neposrednoj blizini stanice. Pred veče su od centra grada projurila dva italijanska motoblista, koje zbog blizine našeg ljudstva nismo mogli gađati. Ipak su kod pojedinih mostova pali u ruke seljacima.

U toku noći težište borbe bilo je kod žandarmerijske stanice. Zbog vatre našeg puškomitraljeza Italijani nisu mogli, upotrebiti drugo oružje sem ručnih bombi. Svi prilazi kao r. izlaz iz stanice bili su blokirani vatrom.

Beranski i Luško-donjoržanički odred, koji su takođe upali u grad, dejstvovali su prema osnovnoj školi, dok su Gornjoselski, Lužacki, Dolački, Štitarski i Bujanjski ostali na ranijim položajima. Ostali odredi na desnoj strani Lima potisnuli su Italijane iz Harema i u toku noći povukli na polazne položaje.

U toku noći 17/18. jula Mesni komitet je u Pešcima (u kući Panta Mališića) održao vojno savetovanje, kome su prisustvovali: Milan Kuč, Đoko Pajković, Radomir Mitrović, Savo Joksi-

rmović, Miloš i Panto Mališić, a od oficira bivše jugoslovenske vojske — Pavle Đurišić, Tomo Zečević i Mirko Kuklić. Tu je Tazrađen plan oslobođenja grada. U svitanje 18. jula Miloš "Mališić je naredio da se puškomitraljez povuče od žandarmerijske stanice, a Pečički odred prikupi, i sa BeransMm preduzme čišćenje centra grada. Kod apoteke smo saznali da su se Italijani u toku noći povukli iz osnovne škole, a da se u trošarini još drže. Kada je to čuo, Miloš, je pojurio ispred odreda ka trošarini i pozvao Italijane na predaju. Na to su oni otvorili vatru. "Miloš je uspeo da baci bombu, a zatim je pao, smrtno ranjen italijanskom bombom. Otpor neprijatelja prestao je tek kada su bombaši, pod zaštitom puškomitralješke vatre, uspeli da sa severne strane zgrade ubace kroz prozore tri kragujevačke bombe. Za to vreme su sa južne i jugoistočne strane pristigli "Luško-đonjoržanički, Bučički i Vinicki odred. Tako je negde između 5 i 6 sati likvidirana i trošarina.

Delovi odreda koji su ostali kod žandarmerijske stanice zapalili su oko 6 sati susednu zgradu. Vatra se prenela i na stanicu, u kojoj je izgorelo oko 40 karabinijera. Preživela su samo četvorica. Ili isto vreme u trošarini je uništeno oko 20 finansa i karabinijera.

Posle 6 sati ujutru neprijatelj se držao još samo u gimnaziji i kasarni, koje su sa južne i zapadne strane napadali Gornjoselski, Dolački i Lužački odred, a sa severne Stitarski i Bubanski. Posle likvidiranja trošarine i Pečički odred se •prebacio kod gimnazije. Za to vreme su Stitarski i Bubanski odred potisli Italijane iz kasarne ka gimnaziji, sada jedinom njihovom uporištu. Uto su i odredi sa desne strane Lima pojurili •preko mosta. No, pošto su već bili počeli pregovori o predaji Italijana, Panto Mališić ih je odvratio od napada na gimnaziju.

Uslovi za predaju dostavljeni su Italijanima preko dva njihova zarobljena vojnika. Ubrzo su po direktoru gimnaziji; "Mflinku Tripkoviću saopštili da prihvataju pregovore i na njih poslali ađutanta komandanta puka u pratnji tri vojnika. Pregovorima u kući Bukana Labovića od ustanika su prisustvovali: "Milan Kuč, Panto Mališić, Đoko Pajković, Vuksan Čemović, Savo Joksimović i drugi. Mada je borba bila prekinuta, odredi su sve više stezali obruč oko gimnazije, što je imalo znatnog uticaja na tok i ishod pregovora. Italijanski oficir se držao prilično nadmeno sve dok mu Milan Kuč preko tumača nije saopštio da ćemo ih uništiti ako se ne predaju. Posle toga major je izmenio držanje i pošto se naknadno dogovorio sa svojim oficirima, potpisan je sporazum u kući Miluna Pantovića. Po njemu je "italijanski garnizon imao da preda sva teška i automatska oruđa i svu municiju, a vojnici i oficiri sa puškama i pištoljima bez municije da se transportuju do Podgorice gde će, ako i podgo-

rički garnizon bude razoružan, i oni predati svoje oružje. Tako bi sačuvali svoju »vojničku čast«.

Na brzo prihvatanje uslova za predaju uticalo je i dejstvo topa koji smo dobili posle oslobođenja Andrijevice. Čim je na gimnaziju ispaljena jedna granata, Italijani su prihvatili uslove.

Bilo je predviđeno da se, u slučaju da Italijani pruže dalji otpor, izvrši koncentričan napad na gimnaziju. Kada je određeno ljudstvo prišlo glavnom ulazu zgrade i zatražilo predaju prema sporazumu, itahjanski oficiri su se u početku tome odupirali. Ali, kada su oko 19 časova, na suprotnoj strani, njihovi vojnici počeli da iskaču na vrata i kroz prozore i slažu oružje, oficiri su se našh pred svršenim činom. Bio je to iznenađujući prizor. Dok smo svakog momenta očekivali naređenje da otvorimo vatru, noćnu tišinu prolomiše poklici i pesma »Avanti popolo...« To je za nas bio znak da se Italijani predaju bez borbe. Jedan itahjanski borac, uz poklike ostalih, počeo je da govori. Dok su određeni komunisti prihvatili zaplenjeno oružje i municiju, naš odred je primio nov zadatak.

Iste večeri održan je sastanak Sreskog komiteta. Na njemu je odlučeno da se formira Vojni komitet koji će rukovoditi vojnim poslovima i u isto vreme biti operativni štab za srez beranski. U komitet su određeni Milan Kuč, Savo Joksimović i drugi. Za komandanta odreda narodne milicije određen je Pero Boričić, rezervni oficir, a za komandanta mesta Stevan Đokić, takođe rezervni oficir. Za službu koja će voditi borbu protiv špijuna i razbijača narodnog jedinstva određeni su Mito Miljković, Savo Mitrović, Ivan Joksimović i Stevan Delević. Sem toga, odlučeno je da se formiraju bataljoni narodne vojske, ria se Italijani u toku sutrašnjeg dana potpuno razoružaju i automatsko oružje, raspodeh komunistima i skojevcima — po odredima. Izvestan broj drugova raspoređen je u vojne jedinice, ¹/₄ partijski rad, organizaciju vlasti i druge dužnosti na oslobođenoj teritoriji.

Naš odred je u toku noći zadržan u gradu sa zadatkoin da pomaže narodnoj mihciji u održavanju reda i da bude na raspolaganju službi za borbu protiv narodnih neprijatelja. U gradu je uspostavljen red i onemogućena je svaka pljačka narodne i privatne imovine. Narod je stalno pridolazio i izražavao spremnost da učestvuje u daljoj borbi. Dolazih su i oni koji nisu bili za dalju borbu, ah su to prikivali. I ovom prilikom narod se na delu uverio da se komunisti bore za njegovu slobodu i bolju budućnost, a ne za lične interese, kako je pokušavala da prikaže propaganda predratnih vlastodržaca.

Na Jasikovcu su još visili leševi streljanih rodoljuba kada se u ranim jutarnjim časovima tamo počeo okupljati narod. Došle su i porodice strijeljanih. Sa kovčezima strijeljanih povor-

ka je pošla kroz grad. Narod se sve više priključivao, tako da je sahrani kod manastira prisustvovalo oko 200 građana. Kod kasarne je ispred Partije i Vojnog komiteta govorio Savo Joksimović, a kod manastira, prilikom sahrane, Panto Mališić. U Pešcima su sahranjeni pet strijeljanih i komandant Miloš Mališić.³

Ovoga dana su zarobljenim Italijanima oduzete puške i pištolji. Sada smo imali zaplenjenih: 9 mitraljeza »breda«, 5 teških i 18 lakih minobacača i 24 puškomitraljeza; zatim, voću količinu municije, hrane i ostale opreme. U borbi za oslobođenje Berana Italijani su imali oko 70 poginulih i 25 ranjenih, dok ih je oko 700 zarobljeno.

Tih dana slobodna teritorija je obuhvatala područja be-ranskog, andrijevičkog, bjelopoljskog i kolašinskog sreza.

Posle podne 19. jula od Peći je stigao Mitar Bakić, delegat CK KPJ. Bio je oduševljen postignutim uspehom i podržao je akciju ustanika za potpuno razoružanje Itahjana. Kada mu je Milan Kuč rekao da se Mesni komitet ne slaže sa direktivom ria se gradovi ne zauzimaju, Mitar se složio da oslobođeno Berane ne treba napuštati.⁴ U toku noći u kancelariji kasarne održan je prošireni sastanak Mesnog komiteta, kojem je i Bakić prisustvo-vao. Pored ostalog, odlučeno je da se 21. jula održi skupština narodnih predstavnika – izabranih na zborovima iz svih sela i svih političkih stranaka – na kojoj će se birati Narodni odbor oslobođenja. Ovaj odbor bi preuzeo celokupnu vlast na oslobo-đenju teritoriji.

Zborovi za izbor delegata održani su 20. jula u svim se-lima. Za predsednika Narodnog odbora sela Pašaca izabran je Zeko Mališić, a za delegate za skupštinu Nikola Nedić, advokat, komunista; Dragutin Joksimović, učitelj; Đoko Marković, zem-ljoradnik i Milan Popović, učitelj. Na skupštini održanoj 21. jula za sekretara Sreskog narodnog odbora izabran je Panto Milišić.

³ Proglašen je za narodnog heroja.

⁴ Delegat CK i neki članovi PK, izgleda impresionirani surovošću neprijatelja i njegovom snagom, doneli su negde 17. jula odluku da borba zadrži okvire predviđene na sednicama PK od 10. jula (formiranje gerilskih odreda, uništenje karabinijerskih i finansijskih stanica, napadi na transporte, rušenje komunikacija i dr.) Tako je svim okružnim ko-mitetima poslata direktiva da se »ne napadaju i ne zauzimaju gradovi«, da ostanu »samo gerilski odredi, a ustanici se vrate kućama« i da borbu »zadrži samo gerilsko-diverzantski karakter«. Većina odreda je odbila da izvrši ovu pogrešnu direktivu. Noću 17/18. jula PK i delegat CK KPJ su ponova razmotrili situaciju, pa je 18. jula doneta nova odluka kojom se poziva ceo narod Crne Gore, Boke i Sandžaka u borbu protiv okupa-tora, s tim da se napadaju i uništavaju i neprijateljski garnizoni, da se stvaraju ustaničke čete i bataljoni po plemenima i da se na oslobođenju teritoriji uspostavlja ustanička vlast.

Na konferenciji 20. jula, u osnovnoj školi u selu Docu, kojoj je prisustvovao veliki broj aktivnih i rezervnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, izabran je Vojni komitet. U njega su ušli: Milan Kuč, Savo Joksimović, Ilija Lutovac, Božo Joksimović, Miomir Cemović, Radomir Popović i Mirko Babović. Pavle Đurišić je odbio da uđe u ovaj komitet. Cilj konferencije je bio da se svi oficiri i podoficiri privole da aktivno sarađuju s nama u borbi protiv okupatora. Oni su posle duge diskusije i ubeđivanja to prihvatili.

Prema odluci Mesnog komiteta formirani su bataljoni narodne vojske, po ugledu na crnogorsku vojsku iz balkanskog rata. Komandante bataljona postavio je Vojni komitet, a ostavio je da komandire četa izaberu borci na svojim konferencijama. Za komandante bataljona postavljeni su: Pohčkog – Nikola Trifunović; Budimskog – Luka Maljević; Donjoržaničkog – Milisav Gudović, Štitarsko-brzavskog – Tomo Zečević; Gornjoselskog – Mrljan Obradović; a za komandanta bataljona ustanika iz Vinicke, Buča, Pešaca i Lušca – Mićo Dabetić. Za komandira Samostalne beranske čete postavljen je Milija Joksimović, a baterije brdskih topova Svetozar Laković. Postavljen je i komandant Dolačkog bataljona.

Polički, Budimski i Donjoržanički bataljon dobili su od Vojnog komiteta zadatak da isture predstraže prema Petnjici, Turjaku i Smiljevici, da održavaju kontakt sa muslimanima i paze na kretanje neprijatelja.

Sutradan je stigao izveštaj od rukovodstva iz 'Andrijevice da neprijatelj od Plava i Gusinja napada na slobodnu teritoriju. Odmah je formirana i upućena pomoć četa od oko 70 odabranih boraca – komunista i skojevaca. Ovo je imalo više politički značaj, jer se u srezu andrijevičkom u to vreme vodila teška borba i sa petokolonašima (na njihovom čelu bili su Milutin Jehć i Novica Popović) i sa separatističkim elementima, koji su se ujedinili protivu ustanika. Tada je na Andrijevicu pošao i Panto Mališić sa nekoliko drugova. Posle dva dana četa se vratila i ljudstvo je raspoređeno u svoje jedinice.

Kada je ustaška muslimanska mihcija iz sjeničkog sreza napala na slobodnu teritoriju Bijelog Polja, Vojni komitet je tamo uputio Štitarsko-brzavski bataljon. U borbi sa milicijom, koja je potisnuta u pravcu Korita, poginuo je komandant ovog bataljona Tomo Zečević.

U to vreme Itahjani su pripremali napad na slobodnu teritoriju na širokom frontu. Od Plava, Gusinja, Peći, Rožaja i Sjenice nadirali su delovi divizije »Pulje« i albanske organizacije »Skenderbeg«, a od Podgorice prema Lijevoj Rijeci i Trešnjeviku pregrupisane jedinice italijanske divizeje »Venecija«.

Pored toga, sa teritorije Rožaja i Petnjice okupator je organizovao za napad muslimanske jedinice.

Obavešten o namerama neprijatelja, Vojni komitet je izdao naređenje da svi bataljoni budu u pripravnosti. Bataljon od ustanika iz Vinicke, Buča, Pešaca i Lušca i Dolački bataljon upućeni su kao pojačanje za zatvaranje pravca prema Turjaku. Polički je držao položaj prema Petnjici, a Budimski i Donjoržanički prema Smiljevici i Javorku. Tako su ustanici u to vreme zatvarali pravce na frontu Zeletin, Čakor, Mokra, Kape, Smiljevica, Turjak, Korita, Bare.

Naš Pečičko-lužački i Dolački bataljon krenuli su 31. jula pravcem Berane – Dapsiće – Turjak i pre podne poseli položaje. I pored toga što komandant našeg bataljona Mićo Dabetić nije u toku marša čvrsto komandovao jedinicom, naša Pečička četa sa komandirima Golubom Butrićem i vodnicima Jovanom Nedićem i Boškom Jolićem, bila je disciplinovana i na položaj je izašla sa celim ljudstvom (35 boraca). Ostavši bez komandanta bataljona i jedinstvene komande, svaka četa se postavila prema svom nahođenju. Naša je sama pošla prema Kacuberu, gde je naišla na neprijatelja u zidanim bunkerima. Posle oštre borbe uspeh smo da ga izbacimo iz prvih utvrđenja. Očekivah smo, a i tražili, da i jedinice na levom krilu izvrše prebacivanje, pa da jednovremenim dejstvom proteramo neprijatelja, koji još nije imao jače snage na položaju. Ah, do toga nije došlo. Uočivši da ga napadaju slabe snage, neprijatelj se ponovo koncentrisao i pružio žilav- otpor. Uto su mu počela pristizati i pojačanja od Rožaja – muslimani pod komandom italijanskih oficira. Naši položaji, na otvorenoj livadi i bez zaklona, zasipani su po podne jakim pušcanom, mitraljeskom i *minobacačkom vatrom*. Tada je teže ranjen Radule Marković, a lakše Aleksa Butrić. Zbog jake vatre i potpuno nezaštićenog desnog krila bih smo prinuđeni da se povučemo ka položajima ostalih četa našeg bataljona.

Istoga dana vođene su oštre borbe i na frontu prema Smiljevici, gde su naše snage bile prinuđene da se povlače u pravcu sela. Neprijatelj je uspeo da se spusti do iznad Kaludre, Krčeva i Daspića, paleći stanove i sela po katunima na Mokroj, Kapama, Smiljevici, Džakovici, Lokvi i Kacuberu.

Pošto su se Dolački bataljon i Lužačka, Bučička i Vinicka četa u toku noći između 31. jula i 1. avgusta povukli sa svojih položaja, a nešto kasnije i naša četa u pravcu Daspića, neprijatelj je imao otvorene pravce prema Polici. Izbivši na Simovče i Oštru jelu, on je, uz pomoć mobihsanih muslimana, upadao u sela Tmušiće, Zgrade i Goražde i popalio neke kuće. Sta-

novništvo se bilo povuklo, tako da su mu otpor pružili samo komunisti Poličkog bataljona sa malim brojem rodoljuba.

Vojni komitet je pripremao protivnapad. Gornjoselski bataljon, koji je bio u rezervi, upućen je pravcem Polica – Turjak, kuda je vraćen i Polički bataljon, a Pečička, Lužačka, Vinicka i Bučička četa, koje su se po povlačenju prikupile na Jasikovcu, vraćene su u pravcu Smiljevice. Samostalna beranska četa je još u toku iste noći stupila u dejstvo protiv neprijatelja na pravcu Krčevo – Smiljevica, a baterija brdskih topova postavila se na vatreni položaj na Jasikovcu.

I pored jakog otpora, neprijatelj je u toku 1. avgusta odbačen od Krčeva, Daspića i Kaludre i potisnut na svoje polazne položaje. Donjoržanički i Budimski bataljon i Samostalna beranska četa nastojali su da ga zibace i sa Džakovicej Smiljevice i Kapa, veoma važnih, dominantnih položaja prema Peći. Najjače borbe su vođene za Malu i Vehku Smiljevicu i u toku noći 1 i 2. avgusta Mala Smiljevica je nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke. Međutim, svi pokušaji da se ujutro 2. avgusta ovlada i Velikom Smiljevicom ostali su bez uspeha. Tek kada je iz Vinicke, Bučičke, Pečičke i Lužačke čete, koje su se tada nalazile, kao rezerva na Debelim brdima, formirana desetina komunista bombaša i kada su jednovremeno napale sve snage, naši su uspjeli da izbiju na najvišu kotu Velike Smiljevice. Neprijatelj je istog dana, uz sadejstvo teških bacača, izvršio snažan protivnapad i odbacio naše snage na prihvatne položaje.

Polički komunisti, koji su se sa manjim brojem rodoljuba 1. avgusta nalazili na položaju Jaštak – Bukovac i Pantovića glavica, radosno su primili vest o dolasku Gornjoselskog bataljona. Zajedničkim snagama uspjeli su da odbace neprijatelja na Oštru jelu' i Golo brdo. TJ borbi je učestvovala i artiljerija, čije je dejstvo izazvalo prihćnu paniku među muslimanima. Nadiranje je nastavljeno i u toku noći, tako da su istoga dana kada i Smiljevica očišćeni Kacuber i Turjak. Neprijateljske snage su odbačene ka Kožaju.

Na ovom sektoru se sa Gornjoselskim bataljonom nalazio i Pavle Đurišić sa grupicom jednomišljenik'a iz grada. Kada su Polički i Gornjoselski bataljon ovladali Oštrom jelom i ušli u Gornju Vrbicu a neki, iz šovinističkih pobuda, počeli da pale muslimanske kuće, komunisti su se tome suprotstavili, objašnjavajući stav Partije prema muslimanima.

Pošto su zauzeli Kacuber i Turjak, Polički, Gornjoselski i Dolački bataljon ušli su u Vrbicu, Kalicu, Trpeze, Petnjicu, Godočelje, Radmance, Tucanje, Azane i druga sela nastanjena muslimanskim življem. Iz njih se dosta ljudi bilo povuklo u planine ili pobeglo ka Rožaju. I ovde je bilo pokušaja paljenja

muslimanskih kuća, ali su komunisti to energično sprečili. Tada se ustanicima pridružilo nekoliko mlađih muslimana na čelu sa Mahmutom Adrovićem, pravnikom, Mehmedom Hodžićem, lekarom i Džekom. Hodžićem, studentom prava. I u tim selima osnovani su narodni odbori, a u Trpezima i Petnjici još i stanice narodne straže. Partijska organizacija je preduzela mere da se političkim radom stvori poverenje prema narodno-oslobodilačkoj borbi, naročito kod šovinistički raspoloženog muslimanskog življa, ugnjetavanog za vreme bivše Jugoslavije.

Posle čišćenja Kacubera i Turjaka Pavle Đurišić je predlagao da se nastavi sa gonjenjem muslimana i uništavanjem njihove imovine, kao i da se ovlada Rožajem, Tutinom i Novim Pazarom radi povezivanja sa Srbijom. Kada ustanici to nisu prihvatili, napustio je položaj i vratio se u Berane.

Ustaničke snage sa leve strane Lima 5. avgusta su dobile naređenje da se povlače. U Mateševo su pristigle jedinice divizije »Venecija« i nastavile nadiranje prema Trešnjeviku, a od Čakora i Plava nadirale su prema Andrijevići jedinice divizije »Pulje«. U Berane su 8. avgusta ušla fašistička itahjanske prethodnice i ne zadržavajući se odvela zarobljene itahjanske vojnike i oficire u pravcu Andrijevice. Uoči tog dana Narodno-oslobodilački odbor i Vojni komitet odlučili su da se iz zatvora puste Ljubo Kokošević, Dimitrije Jeftović (zvani Mita Polimac), sudija Jejišević i drugi, koji su bih uhapšeni zbog saradnje sa okupatorom.

Odmah posle oslobođenja Berana preduzete su mere da se municija, hrana i drugi materijal iz italijanskih magacina prebace na sigurna mesta. Tako su veće količine sklonjene u šume iznad Liišca i u Lubnicama. Jedan deo, koji je odmah posle oslobođenja grada prebačen u kuću Leke Joksimovića u Pešcima, prenesen je kasnije u Lužac i Lubnice, a nešto i u Konjsko. Na tom poslu naročito su se istakli komunisti i skojevci. Kada su zaplenjeno oružje i gotovo sav potrebni materijal bili evakuisani, od Andrijevice su 10. avgusta stigle itahjanske kolone. One su u Vinickoj, prvom selu na teritoriji beranskog sreza na koje su naišli, spalili gotovo sve kuće, dok su u Buču, Pešcima, Lušcu, Docu i drugim selima palili samo one za koje su obavješteni da su komunističke. U toku borbi za Berane spaljene su 103 kuće.

Još dok smo držali položaje, osetio se uticaj pete kolone i reakcionarnih elemenata. Oni su stalno izbegavali borbu protiv okupatora i demoralizatorski delovao na ljude koji su inače bili demokratski orijentisani i patriotski raspoloženi. Izvesni od tih političara, kao Filip Cemović, Tomica Čukić i neki bivši službenici, sklonili su se u planine, jer nisu smeli otvoreno da istupe

protiv borbe. Povezivali su se sa reacionarima u drugim sredinama, a potajno i sa službom OVRA, proturali razne demagoške parole i prikriveno rovarili protiv komunista. Kada je neprijatelj prodro na slobodnu teritoriju i počeo paliti katune i sela, a Vojni komitet vršio pripreme za protivnapad, oni su, kao i neki aktivni oficiri, veličali snagu okupatora, govoreći da je dalja borba besmislica i samoubistvo. A kada se Pavlu Burišiću sa njegovim istomišljenicima nije dozvolilo da nastavi sa ubistvima muslimana, on je sa sinom Toma Joksimovićem, Miodrom Cemovićem, Božom Joksimovićem, Radomirom Popovićem, Mirkom Babovićem i drugima prekinuo saradnju sa ustanicima. Njegovi istomišljenici istupili su iz Vojnog komiteta.

Pored devetorice streljanih na Jasikovcu, u borbama za Berane od 16. jula do 10. avgusta poginuli su: u prvim julskim borbama – Mališić Milića Miloš, Mićović Lazara Božo, Aković Stevana Krsto, Čeranić Milete Staniša i Cukić Vuksana Milan; u borbama na Jasikovcu (17. i 18. avgusta) – Vukašinović Novice Dragić, Knežević Zarije Milorad, Popović Anta Kosto i Šćekić Mirka Ivo; u borbama na Smiljevici (1. i 2. avgusta) – Anđić Boka Leka, Bakić Milisava Ilija, Vujović Mijaila Todor, Gudović Milutina Suro i Popović Vuka Dragutin; na Kapama • – Kljajić Đokov Bogić; iznad Rovaca – Ralević Dmitra Vaso; na Goraždu – Delević Vuka Danilo, Pantović Nikole Dragomir i Popović Stevana Vaso; na Babinu (25. jula) – Šćekić Milete Božo i Šćekić Radoša Dušan. Pored poginulih, bilo je i prilično lakše i teže ranjenih.

Đoko NEDIĆ

DIVOSELO U USTANICU

PRED USTANAK

Za malu teritoriju Like bili su posebno teški dolazak italijanskog okupatora i stvaranje NDH. Decenijama raspiravana nacionalna i verska mržnja od nenarodnih poredaka i političara, a naročito od strane klera, dostigla je u danima okupacije u bratoubilaštvu svoj vrhunac, bezmerno tragičan. Ustaše su krenule na istrebljenje svih Srba, a istovremeno i Hrvata-antifašista. Ta nemila i teška situacija dobila je možda svoj najizrazitiji i najteži oblik u Lici, gde su ti moderni inkvizitori još početkom tridesetih godina počeli s neakvim ustankom napadajući žandarmerijske stanice.

Divoselo, ispod Velebita u neposrednoj blizini Gospića, do rata je imalo oko 3000 stanovnika srpske narodnosti i nekoliko desetina Hrvata. Na istoku se graniči sa srpskim selima, Čitluk i Ornice, s kojima odvajkada čim jednu celinu. Zato kad se ovde govori o Divoselu, misli se istodobno i na ova dva sela.

Od 1934. godine u Divoselu postoji snažan kružok komunisti i simpatizera, u kome se nalaze seljaci, đaci, učitelji njih desetak, na čelu sa Đurom Vujnovićem Čurehcom. Literatura marksizma nije bila strana Divoseljanim. Sokolska četa u rukama je komunisti. Stvorena je i skojevska organizacija u kojoj su bili okupljeni mladi komunisti, više od desetak omladinaca. Na seoskim priredbama se recituju i pevaju napredne pesme, igraju komadi s naprednom sadržinom. Razvija se i živ kontakt sa susednim selima, naročito sa hrvatskim, kojima se ide u posete i obratno. Stvara se politika bratstva. Blizina Gospića je takođe imala svoj uticaj u tom životu. Divoseljani su upoznali gospićke komuniste — Jakova Blaževića, Neđeljka

Zakulu, Đuru Stankovića. Komunisti svoje akcije protiv režima u zemlji sprovode i kroz politiku takozvane opozicije. Rat zatice ovo selo s komunistima spremnim za borbu. Odbrana zemlje od stranih zavojevača sada je prvi zadatak. No, sudbina Jugoslavije u lošim je "rukama i ona brzo propada.

Gospić su napunile ustaše, koje su se odatle razmylele kao mravi. Prigrabile su odbačeno oružje raspadnute vojske, ispraznile vojne magazine, naoružale se i stale da sprovode svoju strahovladu. Pljačka bogatih Srba u Lici postaje njihovo zanimanje, izvor bogaćenja. »Srbi su krivi za zlo i bedu hrvatskog življa,« govorila je ustaška propaganda. Pojedini priprosti i neobrazovani hrvatski seljaci, uz to zatrovani klerofašističkom propagandom i mržnjom, poverovali su da je to istina. Neki su se, predvođeni poznatim besposličarima i kriminalcima, povelili za ustašama da brane »hrvatsku grudu« i krenuh putem zločina. I pošto je NDH Hitlerov saveznik, nastradaše i Jevreji i Cigani (neke Cigane u Lici Pavehć je proglasio »čistim« Hrvatima, vlast im je dala oružje i stvorila od njih koljače). To je bio period bezvlašća, period vlasti ustaških poverenika koji su bili svugde postavljeni i koji su radili šta su hteli.

Divoselo je dobilo ustaškog poverenika meštarima Luku Trošenju Katurinu, surovog primitivca, nepismenog i dvoličnog. On je sada postao »bog i batina« za Divoselo. Nije bio škrt u obećanjima da će onoga ko mu se obrati spasiti, dati propusnicu da ode u Srbiju. Naravno, to se plaćalo. Za skupe pare ponekom je i pomogao. No, uglavnom — obećavao je. Tragično je što mu je narod verovao, jer je do rata bio maćekovac, pa je izgledalo da bi, pod izvesnim okolnostima, bio pogodan, i za saradnju. U stvari bio je potpuno ustaški čovek. Upirao je prstom koga najpre uhapsiti, koga ubiti, kome uzeti ovo ili ono. On je to mogao. uspešno da sprovodi, jer je znao svaku kuću Divošela, Čitluka i Ornica.

Prva žrtva Divosela pala je 24. aprila 1941. Kamion pun ustaša i Itahjana zaustavio se pred kućom Nikole Ribara. Njega su zgrabili zavezali mu ruke i poterali. Mučili su ga već u kamionu toliko da nije mogao izdržati. Pokušao je da pobegne, ali nije uspeo da napravi više od pet koraka. Pao je izrešetan mecima. Posle ovoga nastala je hajka. Jednu grupu od šestorice Divoseljana hvataju krajem maja na njivi gostioničara Kekića iz Gospića, odvođe i ubijaju.

Prvog juna, u lovu na ljude, ustaše dolaze u zaselak Veliki Kraj. Opoljavaju kuću Mile i Paje Vujnovića. Prvi je bio žandarm, a drugi sudski stražar. Mile i Pajo su sišli sa štale, gde su spavali, ali se nisu predali, već su napali ustaše. Jednom otmu pušku, a drugoga rane. No, teško ranjen bude i Pajo. Njega porodica i susedi povedu u bolnicu u Gospić. Međutim,

*ustaše ih presretnu i ubiju ranjenoga. One koji su ga vozili pohapse i odvedu. To je bila prva puška ispaljena na ustaše u Divoselu. Od tada je Mile Vujnović bio u šumi i tamo živeo sve do ustanka. Prvoga juna nekoliko ustaša zašlo je u selo i izbilo prema crkvi. Tamo su sreli Jovana Bastu, momka od 20 godina. Pitah su ga gde je Brdo. Momak im je pokazao, a onda ih i poveo kao što su mu rekli, ah ih je vodio- svega 50 koraka – jedan metak u leđa i Basta je pao.

Sedmog juna kamion ustaša je stao pred osnovnom školom. Njihov zapovednik uđe u učionicu i zapovedi učiteljici da završi nastavu. Škola više neće raditi. I đaci su sklopili svoje "knjige. U školu uđuše 25 naoružanih ustaša i tu se nastaniše.

Divoselo je bilo opasno za ustaše. Hapšenja su postala svakodnevna. Ustaške patrole, kojima komanduje zloglasni Pavelić iz obližnjeg komšijskog sela, samo križaju selom. Seoskim starestinama naređeno je da se brinu o njihovoj ishrani. Narod svakoga dana kuva i peče ono što zahtevaju. Smrt vreba iza svakog grma, iza svake živice. Ljudi se sklanjaju, ne noćivaju pod svojim krovovima, čuvaju se. Onaj ko sada pogodi u školu, taj se više ne vraća. Jezivo je bilo gledati kako uhvaćene "bacaju u kamion, kao džakove. Jednog na drugog slažu. Onda to pokriju ceradom, gore sedne stražar i odveze. Gde? To znaju borici oko Gospića, bezdani, to zna Jadovno, zloglasni logor na Velebitu, to zna Slano, drugi zloglasni logor na Pagu. Narod je prestao i u Gospić da odlazi. To čine samo oni koji moraju. Pedeset i sedam dana, koliko u Divoselu boravi ustaška posada, selo je u najtežoj žalosti, pod stalnim terorom.

Pa ipak, iako je to vreme kad je fašizam na vrhuncu Divoselo nije bez nade. Komunisti rade i kuraže narod, skupljaju oružje, odlaze i u akcije, ruše i onesposobljavaju komad pruge na deonici Bilaj – Ribnik, seku bandere i prekidaju veze na putu Gospić–Karlobag. U njihovom selu je i sedište Okružnog komiteta KP za Liku. Iz Divosela odlaze i u Divoselo dolaze partijski kuriri. Sprema se ustanak. Ustaničke puške planule su u Srbiji, u Crnoj Gori, u Bosni i Hercegovini, planule su i u Lici, tamo oko Srba i Gračaca. Pričanja ustaša da oni prema Divoselu imaju poseban stav zbog njegove predratno pomoći Hrvatima da reše svoja pitanja, ostaju jalova. Propadaju i pokušaji pokrštavanja. Divoseljani nisu nasedali politici •zavođenja i zavaravanja – spremaju se za borbu.

USTANAK

° Krajem juna 1941. Mesni komitet je na inicijativu OK (Jakova Blaževića, sekretara OK, Mila Počuće i Tome Nik-

šića) na planu vojnih priprema za ustanak organizovao širi sastanak. Dogovoreno je šta preduzeti za obuku ljudstva. Pored komunista na sastanku su bili i skojevci. I posle sastanka 3 do 4 puta nedeljno, u popodnevnom časovima, obučavano je 10 do 15 omladinaca u gađanju i rukovanju puškom. Taj zadatak obavljao je Duro Potkonjak Tršin, Orničanin, predratni marinski podoficir.

A vesti o ustanku šire se. Ti odjeci nateruju ustaše da više ne krstare po selu. Pred kraj jula oni utvrđuju školsku zgradu i pojačavaju straže. Njihovu paniku koristi partijska organizacija za ubrzavanje priprema za ustanak i za povezivanje s komunistima iz hrvatskih sela. Dva skojevca iz Divosela 2. avgusta odlaze u Lički Novi radi povezivanja s tamošnjom skojevskom grupom. Poneli su i partijski materijal, letke. Međutim, bivaju otkriveni. Iso Jerković gine, a Stevo Potkonjak Mačak uspeva da izmakne. Iz Novoga su ustaše za njim otvorile vatru, pucajući na zaselak Krisu, zbog čega je narod već toga dana počeo da se sklanja u šumu Debelu glavicu.

Drugog avgusta u prvi sumrak ljudi su pohrlili ka Jankovom boriku. Bio je to poslednji sastanak i dogovor za dizanje oružanog ustanka. Tu smo prvi put čuli da se javno na zboru govori u ime Komunističke partije. Govornici su se redali, objašnjavali zašto se ide u borbu i pozivah narod da učestvuje u njoj. Govorili su sekretar mesne partijske organizacije Damjan Vujnović Deni, njegov brat Stevo, zatim sekretar OK Jakov Blažević. I odluka je pala. Napad na ustaški stan izvešće se iduće noći. Prethodno, napad treba pripremiti za evakuaciju. Omladina je tražila da se napad izvrši bez odlaganja, još iste noći, ali je bilo takvih koji su isticali da je neposredan napad opasan. Ovih je bilo malo i njihova bojazan je bila neopravdana. Za rukovođenje ustankom obrazovan je odbor u koji su ušli i Jakov Blažević, Damjan i Stevo "Vujnović, Jano Rajčević i Anka Plečaš.

Zadatak ovog odbora, u stvari ustaničkog štaba, bio je da odredi mesta za evakuaciju naroda, zatim da se brine o evakuaciji, o disciplini, da objasni narodu sve što je u vezi sa ustaničkom. Odbor je odredio Debelu glavicu za mesto gde će se skloniti narod. Velebit takođe. Uvučena draga u Debelu glavicu – Drenac – predviđena je kao centralno mesto za evakuaciju. Konačno, izabrane su Kruškovače, s drugog kraja Debele glavice, bliže Velebitu, kao najpogodnije za zbeg. Još pre napada sav narod treba da ode u Pjevačev gaj. Tu će se sleći sva tri sela – Divoselo, Čitluk i Ornice. I tako, pred sam početak napada, glavnina sela već je bila napustila svoje domove.

U noći 3/4. avgusta okupilo se 25 odabranih ustanika, onoliko koliko* je bilo oružja: karabina, lovačkih pušaka, pišto-

lja i bombi. Zapadna strana Debele glavice. Prisoj, bila je zborna mesta. A vreme napada – zalazak meseca. Jer, škola je na brisanom prostoru, pa kada bude tama, lakše će joj se neopaženo prići. Po tačno utvrđenom planu za svakog pojedinca napad je izveden. Ustaše su pružile žestok otpor. Najpre i 7, prizemlja, a posle iz podruma gde ih je vatra naterala. Škola je morala biti zapaljena. U prvom naletu ubijen je ustaški stražar, onaj na stražarskom mestu prema šumi. Mile Jerković, skojevac, pokušao je da mu uzme pušku, ali je poginuo nasred školskog dvorišta. Poginuo je i Vlado Radaković, član Partije od 1934. Ovo je bilo prvo vatreno krštenje ustanika.

Narod sklonjen u šumarke Debele glavice sa strepnjom je očekivao i osluškivao boj sa ustašama. Slušah su ga i Italijani i ustaše u Gospiću, ali nisu reagovali. Onda je masa Divoseljana jurnula i sama ka školi. Tiha avgustovska noć blesnula je vatrom ustanka. A u praskozorje, ustanici su se povukli. Proneia se vest da ustašama pristiže pomoć. Ali stravično gnezdo monstruma bilo je sprženo. Toga dana Divoseljani su počeli da ispisuju prvu stranicu svoje oslobodilačke borbe.

Za tako reći goloruk narod bio je ovaj napad veliki podvig, koji nije ostao bez žrtava. Pored dva poginula borca, čija je smrt značila težak gubitak za ustanike (Radaković je bio jedan od najzaslužnijih komunista u selu), teško su bili ranjeni i Triša Vujnović (kasnije podlegao ranama) i Nikola Bjegović. Kohko je ustaša poginulo u školi – ne zna se. Netačna vest 0 navodnim italijanskim tenkovima koji pristižu u pomoć napadnutim ustašama, navela je ustanike da se povuku, a preživele ustaše to su iskoristile i pobegle. Buka tenkova se zaista čula, no oni nisu išli prema Divoselu. To je takođe nateralo i isturene straže prema neprijatelju na povlačenje, kao i one koje su imali zadatke da zaprečavaju puteve i ruše mostiće na drumu prema Gospiću.

Svi ustanici posle napada povukli su se u Debelu glavicu. Niko se nije zavaravao da će ustaše sedeti skrštenih ruku. Organizatori ustanka nastavili su da deluju u tom smislu. Istog dana u šumarku iznad zaselaka Potkonjaka i Trešnjica održan je sastanak. Zaključeno je da se organizuje osmatranje 1 na potrebna mesta postavljene su straže. Rukovodstvo ustanka takođe se prebacilo u Kruškovače. Trebalo je upoznati narod sa situacijom, a zatim organizovati logorski život, što je i urađeno tokom 4. avgusta. Mnoge porodice koje su se bile rasejale po padinama Velebita priključile su se centralnom zbegu u Pjevačevom gaju. Deo naroda ipak je ostao na prvobitno izabranim logorištima na terenu Kruškovača. Rukovodstvo ustanka

je smatralo da će se lakše rukovoditi okupljenim narodom, lakše će obavještavati o zbivanjima i lakše će ga obezbediti na jednom mestu. Međutim, to se pokazalo kao tragično.

POKOLJ ZBEGA U KRUŠKOVAČAMA

Osmatrači na Prisoju, zapadnoj strani Debele glavice, zapazili su tokom popodneva kretanje većeg broja kola iz Ličkog Novog u pravcu Rizvanuše i Alanka. Ali pokreti ustaša nisu bili primećivani ni na jednoj strani. No, ona" kola – doznače se čocnije – bila su pozadinski delovi ustaških jedinica, natovarena municijom i ratnim materijalom. Cela jedna bojna prebacila se noću u zaselak Alanak, pod Velebit, odakle će izvršiti napad. Rejon Kruškovača istoga dana nadletali su ustaški avioni. Položaj zbega bio je utvrđen. Neprijatelju su dobro došle i vesti Divoselčanke Ike Tomas Došen, rodom sa Alanka. Nju su ustanici poslali pred noć da pozove Alančane da se priključe Divoseljanima. Jer, među Alančanima do rata nije bilo ustaša, većinom su bih mačekovci. Ovu misiju Ika Tomas je pretvorila u izdaju: ona je ustašama ispričala sve što im je trebalo.

Oko Gospića planitele su vatre. Divoselski osmatrači sa najvišeg visa Debele glavice javljali su da gori Kula, srpski deo toga sela, da gori Ljubovo. Rafali mitraljeza nisu prestajali u logoru Jadovnom. Oni se dobro čuju. Ni noć 4/5. avgusta ih nije prekinula. Tamo je dokrajčivano streljanje preko 20 000 Jevreja, Srba i ostalih koje su ustaše osudile na smrt, a među njima i jedan broj Divoseljana. Srpska sela oko Gospića iste ove noći nestajala su u plamenu koji se stravično ocrtavao u oblačnoj noći. Rasplamsavanje sve novih vatri otkrivalo je oku posmatrača kretanje ustaških hordi. Mač ustaša nadvio se i iznad Divosela, iznad njegova zbega u Kruškovačama.

Napadu od Alanka ustanici se nisu nadali. Verovali su da će ustaše ići poljem od Gospića, ili Ribnika. Stoga su se straže tokom noći primakle bliže logoru, ostavljajući pravac prema Alanku slabo kontrolisan.

Usnuli zbeg, pokriven tamom podvelebitske noći, tamom koju je još više pojačao oblak što je i kišu doneo, čekao je zoru. I vatre u logoru bile su se stišale. Tinjalo su samo veliki panjevi. Vatra na sredini zbega, pored koje je bila i straža od samo 5–6 pušaka, najjače je gorela. Odjednom – planuše puške, najpre malo podalje, pa zatim sasvim blizu. Zaštektaše i puškomitraljezi. Svetleći meci isparaše noć. Nasta pakao. Sve se prolomi. Navalila je cela ustaška bojna, na čelu sa zloglasnim Devčićem. Ustanici nisu imali ni snage ni oružja da se odupru jednoj bojni

Kuknjava, plač i vrisak dece, žena, vika ljudi, rika goveda, rzanje konja — pakao. Bekstvom se spasavao život kuda je ko znao i mogao. Uto se počelo razdanjivati. Svet je u gomili pojurio uz Pjevačev gaj, tamo odakle još nije bio napadnut. Jedan deo je krenuo pravo preko košanica ka Velebitu. Ali — mnogi i ne mrdnuše s mesta. Stotine nađoše tu smrt, na bajonetu ili od kuršuma. Blizu stotinu pohvataše živih, a potom dan ili dva ovu grupu pobacaše u provaliju na padinama Velebita, u blizini Alanka. Nastrada najviše stariji i sasvim nejakim svet, onaj koji nije mogao da beži. Preko celog tog dana ustaše su pretraživale svaki grm na napadnutom terenu i vršile pokolj. Takva smrt zatičala je i onaj narod, desetak ili dvadesetak staraca ili starica, koji nisu hteli da napuste ognjišta. Neke su i u vatru bacale jer pošto su i deo sela odmah popalile. Sreća u nesreći bila je, ipak, što takozvane ribničke ustaše nisu stigle na vreme da zaposednu svoje položaje i tako naprave krug oko zbega. Tada bi se verovatno malo ko izvukao od smrti. No, taj deo slobodnog prostora koji se pruža prema Počitelju, bio je kako-tako slobodan, moglo se njime pobeći, pa je to većina i iskoristila da bi se našla u Velebitu. I tako leševi Divoseljana, Čitlučana i Orničana posejaše teren Kruškovača i samog sela.

Broj žrtava u Kruškovačama ni danas nije tačno izračunat. Smatra se da iznosi oko 500, bez onih koji su živi bačeni u Jarčiju jamu. Ovako teškom stradanju doprinelo je i to što su ustaše bile predvođene i odličnim poznavateljima terena, meštanima sa Alanka, kojima na području Kruškovača nije bio nepoznat nijedan putelj.

Većina onih što se probila iz pakla išla je grebenom Velebita prema Počitelju. Već 5. avgusta jedan deo naroda je stigao na Počiteljsku dulibu i tu zalagorovao kod stočarskih stanova, bez hrane i odeće u svežoj planini. Onda je po direktivi Mesnog komiteta postepeno u ovo novo logorište nailazio i ostali preživeli svet koji se dohvatio velebitske šume ili koji je iz Debele glavice pronalazio prolaze da bi se dokopao planine. Trajalo je to danima. Lutanje planinom donosilo je srećna iznenađenja. Sretali su se članovi porodica koji dotle jedni za druge nisu znali. Čak su pristigli i neki koji su bih živi bačeni u Jarčiju jamu, donevši vesti o doživljenim strahotama. Logor u Kruškovačama ostao je pun leševa koje su ustaše ostavile nepokopane.

Stradanje u Kruškovačama teško se odrazilo na moral naroda. Neki su stoga prelazili Velebit i spuštali se u Primorje, ali su tamo upadali u drugu nesreću. Sačekivale su ih ustaše. Hvatali su devojke i silovale ih, a potom ubijale. Tako je nekoliko desetina Divoseljana našlo smrt i s druge strane Velebita.

Sve ovo ostavilo je rukovodstvo ustanka pred težak zadatak. Trebalo je brzo preduzeti hitne mere i raditi na zbrinjavanju.

vanju unesrećenog sveta, podići moral, itd. Stoga je rukovodstvo ustanka drugoga dana boravka na Počiteljskoj đulibi održalo /bor na Maloj poljani, proplanku iznad Razvojne drage. Vreme je bilo veoma loše — jak pljusak sa gradom. Tu je doneta odluka da se sve sposobno ljudstvo za borbu izdvoji i • priključi naoružanoj grupi koja je sebi stavila u zadatak da se vrati na teren Divosela i produži borbu protiv ustaša. Narod koji nije za borbu, trebalo je prebaciti na sigurno mesto, u druga ustanička sela, s one strane pruge Gospić — Gračac. Tako je i učinjeno.

Više stotina starijeg sveta, žena i dece, spustilo se niz Velebit. Već u s. Međaku ostao je izvestan broj, jer su susedna sela rado prihvatila izbeglice i ukazivala im pomoć. Deo njih, je produžio. Tako su se Divoseljani našli zbrinuti u Radiću, ploči, Mogoriću, Vrepcu, Srednjoj Gori, oko Zrmanje i sve tamo do Obrovca u Dalmaciji. Brigu o tom svetu poveo je odbor obrazovan od četvorice ljudi. Za to vreme naoružana grupa od 30 Divoseljana, Čitlučana i Omičana *silazi* u Počitelj i boravi u njemu. Položaji su sada na grebenu iznad zaseoka Uzelci, najisturenijem delu Počitelja prema Čitluku.

Naoružani partizani nisu napuštali padinu Velebita > Kruškovača. Uvek je poneko od njih bio na tome terenu da bi pronalazio, skupljao i slao zaostali narod na sigurno mesto.. A već 6. avgusta partizanske patrole postavljaju zasede i pripu-eavaju na ustaše. Iso Bjegović, Dane Jović i još neki rasterali su grupu ustaša ispod Pešinskog, koja je bila povelu zarobljene-Divoseljane zajedno sa ostalim plenom. Tom prilikom spaseno je 5 hca, jedna kola i oko 100 ovaca.

Na terenu Počitelja divoselski partizani saraduju sa počiteljskim, kao i s ustanicima iz Metka. Divoseljani i Počiteljani upućuju sada *po* dva svoja borca Medačanima, gde se takođe-pripremao napad. Nekoliko pušaka bilo je uvek dobro došla i potrebna pomoć. Ustaše su isterane i iz Metka, ali u njemu su i dalje ostali Italijani. Tu već dolazi do izražaja politika koju su povelu Italijani u nameri da suzbiju širenje ustanka. Oni se prikazuju kao zaštitnici srpskog življa, čak ga i pomažu, da bi stvorili pogodno tlo za rad četničkih elemenata. Talijani su čak prihvatili pojedine grupice Divoseljana koji su uspevali da se probiju do njih i pružali su im zaštitu. No, to u osnovi nije promenilo stav i raspoloženje naroda prema okupatoru.

Odred divoselskih partizana prebacuje se uskoro u zaselak Mišćeviče, u neposrednu blizinu Čitluka. Tu se smešta rukovodstvo ustanka, štab odreda. Zauzima se položaj na liniji Njegovani — Rogića glavica — Rogića mostovi, gde se skoro svakodnevno vodi borba sa ustašama iz Ribnika, Bilaja i Čitluka. U školu u Čitluku smestili su štab, a u zaseoku Vidića veliko

skladište požnjevenog žita s njiva opustošenih sela, koje je rodilo izvanredno. Pošto su pobile ili isterale narod iz sela, ustaše su postavile sada sebi zadatak da pokupe letinu.

Jače snage napale su 20. avgusta položaj divoselskih partizana. Ustaše su naišle preko rečice Počiteljice. Dva sata vođena, je borba, a tada se naša grupa povukla na položaj oko počiteljske škole. No, ustaše nisu dalje nadirale, iako ih je bilo mnogo. Po padu mraka neprijatelj se povukao, te je naš odredi opet poseo svoje položaje prema Čitluku, a kad mu se pridružila i Počiteljska partizanska grupa, zajedno su krenuli na Čitluk da napadnu ustaše. Međutim, do borbe nije došlo – ustaše su se bile povukle i odatle. Ogromna količina žita kod čitlučke škole morala se oteći ustašama. Nastala je borba za žito.

Odred se pri kraju avgusta vratio na teren Čitluka i smestio u zaselak Janjića. Vratile su se i pojedine porodice, odnosno njihovi preživeli članovi, jer nije bilo nijednog doma u Divoselu, Ornicama i Čitluku, a da iz njega poneko nije izgubio život. Više ognjišta potpuno je ugašeno, stradale su i cele porodice. Opet se oko partizanskog odreda okuplja nenaoružani narod i tako stvara pozadinu vojsci ustanika. Kriza prvih poraza već je prebrođena. Na sastancima s narodom, omladincima, skojevcima i članovima Partije govori se o predstojećim zadacima. Partijsko i vojno rukovodstvo ustanka posebno objašnjava političku situaciju i perspektive ustanka. Tome idu u prilog i ohrabrujuće vesti koje stižu svakim danom o poredama partizana, a čuje se da se dižu ljudi i u hrvatskim selima. Ustaše su i defanzivi, njihovi porazi su sve češći, a talas ustanka sve jači. Zbog takve situacije Italijani preduzimaju mere da održe okupacionu teritoriju u svojim rukama. Zverstva i zločini ustaša samo im ugrožavaju položaj smetaju njihovoj pohtici. Gotovo iz svih srpskih sela ustaše su proterane, održale su se još jedino u većim mestima. Širenjem oslobodilačkog pokreta u avgustu njihove pozicije su ozbiljno uzdrmane. Sve to veoma brine i ustašku vladu u Zagrebu. U Gospiću se tih dana pronose glasovi o navodnom raspuštanju ustaša i o uspostavljanju italijanske okupacione vlasti; i ovo je samo manevar – taktika okupatora, radi smirivanja srpskog življa, koji je masovno krenuo u borbu. Stvarno se ništa nije promenilo: Italijani su formalno preuzeli vlast, no ustaše su nastavile svoja dela.

BORBA ZA ŽITO

Sada, već i u rejonu Divosela ustašama preči opasnost. Njihove grupe iz »radne službe« ne žanju bez oružane pratnje.

Da bi se otela letina, naročito xikamareno žito kod Videća, i sprečilo da je neprijatelj odveze, rukovodstvo, ustanka u Divoselu osniva Odbor za obnovu i prehranu stanovništva. Njega sačinjavaju: Mile Jerković, Janko Vujnović, Nikola Dragaš, Marija i Iso Stanić, pored već postojećih članova u vojnopolitičkom rukovodstvu.zaduženih za »civilne poslove«. Taj odibor ima prvenstveni zadatak da organizuje žetvu i vršidbu žita.

Istovremeno postavlja se zaseda na cesti Čitluk – Ornice – Bilaj, kojom treba da naiđu ustaše po žito. U pomoć divoselskim partizanima dolazi i grupa počiteljskih partizana. Zaseda uspeva. Sačekuju se zaprežna kola s prатnjom naoružanih ustaša. Borba je bila sasvim kratka, jer se neprijatelj razbežao pred prvim pucnjima. Ubijen je jedan ustaša, zaplenjena njegova puška, kao i šestora dvoprežna kola. Nekohko časova .docnije ustaše su se sredile i u razvijenom streljačkom stroju krenule u napad. Borba je prihvaćena i vođena sve do noći. Iako su naši morali da se delimično povlače, ustaše nisu uspele da izbace partizane iz Čitluka. Padom noći povukle su se natrag prema Bilaju. Docnije smo doznali da su tada imali 7 mrtvih. Kod nas nije bilo gubitaka. Kada je došla noć organizovane radne grupe stupile su u dejstvo. Žito kod čitlučke škole brzo je raskamareno, potovareno i prevezeno za Medak, gde je kasnije ovršeno. Tom prilikom Odbor za obnovu i prehranu stanovništva dobio je preko 300 metričkih centi žita, koje je razdeljeno narodu Divosela, Čitluka i Omica, a nešto je spremljeno u napravljenim skloništima.

Posle ove usledile su i druge akcije na prikupljanju žita i le tine, čime je poboljšan prehrambeni fond stanovništva i vojske. To je još uvek otimano od ustaša. Poslednji pljačkaš koji je završio u Divoselu bio je Novljanin zvani Sinter. Taj je bahato sišao s kola i potražio meštane da mu natovare žito po koje je došao. Međutim, iako naoružan, u sukobu sa nekolicinom nenaoružanih omladinaca morao je da preda oružje. Oni su ga napali, svezali i predali štabu partizanskog odreda.

Akcija za žito je po svom značaju bila izvanredna. U njoj se široko organizovalo stanovništvo sela pod parolom: »Sve za front, sve za našu vojsku«. Omladina je tu prednjačila. Ta akcija pored materijalne koristi imala je i vehki politički značaj. No, u obračunavanju sa ustaškim grupama koje su pljačkale žito poginula su naša dva omladinca – Nikola Pajić i Joco Počuća. Oni su neoprezno naišli na ustaške zasede koje su obezbeđivale žeteoce.

NA PUTU BRATSTVA I JEDINSTVA

Dok je trajala borba za žito naš štab iz zaseoka Janjića prelazi u zaselak Kugića, u Čitluku. Oko polovine oktobra partizanski odred se razdvaja: Jedan njegov deo ostaje u Čitluku, dok drugi, veći, zaposeda Divoselo. Centar ustanika smešta se na Brdu Dragaškom, u zaseoku iznad crkve. Po povratku naroda u sela konačno su sahranjeni do tada nepokopani leševi. Slika sela je strašna: prava pustoš. Nikakvih tragova života. Ostale su samo crne zidine i zgarišta popaljenih kuća.

Iako je u početlm jeseni 'baza partizanskog odreda još solo Čitluk, teritorija Divosela smatra se takođe slobodnom, ali ipak nedovoljno sigurnom. No, narod se u većini već bio povratio iz obližnjih sela i nastojao da se nekako-sredi, da pokupi što više useva. Tako se život počinje da normalizuje, ukohko se o normalizaciji moglo govoriti. Radi obezbeđenja sela straže se postavljaju u Vedrom polju prema Žabici, na Klisu prema Novome, na Brezovači i Dulibama prema Alanku i Rizvanuši. To omogućava narodu da sigurnije obavlja poljoprivredne poslove. Zatim, to je već i vreme poznatog perioda zatišja u kome i zna malo oružanih akcija sa obe strane, nastalog kao posledica toga što su Italijani preuzimali vlast od ustaša, zbog čega i u samom Gospiću dolazi do izvesne panike, tako da su neke ustaške porodice bežale ili pokušavale da pobegnu iz Gospića prema Zagrebu. Pod pritiskom Italijana ustaške vlasti u Gospiću osnivaju nekakav svoj odbor za pomoć postradalom srpskom življu, odbor koji je imao zadatak da se povrati opljačkana imovina. Zaista, u zgradi osnovne škole Ličkog Novog sabira se deo opljačkane imovine iz susednih ustaničkih sela i vraća. O tome se brine Odbor narodne vlasti u Divoselu, koji raspoređuje pronađenu robu i deh je narodu. Pronalazi se čak i deo opljačkane stolce, goveda i konja, pa se i to vraća sopstvenicima. Postojalo je tvrđenje da se najveći deo divoselske imovine našao u Trnovcu, naročito goveda. Stoga je jednoga dana krenula poveća grupa Divoseljana u pratnji desetine italijanskih vojnika da prepozna svoje stvari. Međutim, ustaše u Trnovcu su otvorile vatru iz pušaka na pridošle Divoseljane i rasterala ih. Čak je poginuo Jeka- Jović. I pošto je bilo veoma opasno ići u sela gde ima ustaša, to više niko nije ni išao. Akcija vraćanja opljačkanih dobara time je bila završena. Povraćena imovina, roba, nameštaj, stoka, oruđa i drugo, samo je bio jedan potpuno mah, beznačajni, deo onoga čime je selo raspolagalo do ustanka.

U ovom periodu moglo se manje-više slobodno ići u Gospić. Italijani su garantovali sigurnost srpskom življu. No, išli su uglavnom stariji ljudi i žene. Borci iz odreda nisu se upućivali u grad. Rukovodstvu je bilo jasno da se radi o taktici i jed-

noj posebnoj politici okupatora koja je imala cilj da paralizira ustaničku aktivnost. Italijani istovremeno šalju i svoje agente u partizansku sredinu. Ti ljudi ubrzo će biti otkriveni i neki od njih likvidirani. Međutim, narodu dobro dolazi što može da ode u Gospić da bi nabavio najneophodnije kućne potrebe. Razmjenjuju se poljoprivredni proizvodi za ono što se moralo kupovati. Prodaju ljudi i seno, što kupuje okupator. Ah, to ne traje dugo.

Političko rukovodstvo uočava da to ide neprijatelju naruku, da takav kontakt šteti akciji ustanika, pa se zavode ograničenja. U grad idu samo oni koji za to dobiju dozvolu od partizanske komande u selu. A oni koji su kršili takav stav i odluke, pozivani su na odgovornost. Neki su čak i kažnjavani prema odluci odbora i suda narodne vlasti. ?"

Partijska organizacija iskoristila je ovaj period i za povezivanje sa antifašistima i pristalicama NOP-a u Gospiću. Izvestan broj Hrvata, Simpatizera i skojevaca, odmah prelazi u Divoselo, drugi pak rade u gradu na sakupljanju oružja, municije, sanitetskog i kancelarijskog materijala, što se vezama prebacuje za Divoselo. Ovakve akcije veoma su žive i efikasne. Prave se prodori čak i u domobranske redove. Veza je tada olakšana sa selom Smiljanom, gde je još od pre rata delovala dosta jaka partijaska ćelija. To je u to vreme najnaprednije hrvatsko selo u bivšem kotaru Gospić, selo sa najviše antifašista i pristalica NOP-a. Veza se uspostavlja i sa skojevcima u Ličkom Novom, Brušanima, Rizvanuši, odnosno sa simpatizerima NOP-a," nakon čega ti ljudi postepeno prelaze u Divoselo i stupaju u njegov partizanski odred.

Divoselo je opet postalo snažan činilac u razvijanju politike bratstva i jedinstva, politike koja se dolaskom hrvatskih boraca kuje i kali u borbi rame uz rame. To su najznačajniji uspesi u to vreme na političkom planu NOP-a. Likvidira se podozrenje i nepoverenje u odnosu na Hrvate. Narod shvata da nisu svi Hrvati za ustaše i Pavehća, kao što je to neprijateljska propaganda tvrdila. Dolaze i iz Zagreba, preko Gospića, krojački radnici Alfred Safet i Miškec, zatim popularni čiča Mika, molerski radnik, a Vlado Cerin beži iz neprijateljske vojske iz Bihaća i priključuje se ustanicima. Iz Gospića među prvima stižu u Divoselo Ante Rukavina, Ferdo Toplak, Jure Brmbohć, Stipe Vukelić, Jure Naglič, Josica Jordan i još neki. Sve ih dovodi Jakov Blažević, koji je na ovom poslu neumoran.

Osnovna i glavna aktivnost tokom jeseni, s obzirom da nema značajnijih vojnih akcija, jeste politički rad. Svakim danom preživeli narod vraća se u sela, nastanjujući se po kućama bliže šumi i bliže centru na Brdu Dragaškom. Naročitu aktivnost razvija skojevska organizacija. Na sastancima omladinskih

aktiva prorađuje se napredna literatura, partijske direktive i drugi materijal koji se prepisuje i umnožava.

Odbor narodne vlasti takođe se organizaciono proširuje i učvršćuje. Pored već pomenutih iz odbora za pomoć i prehranu stanovništva, sada krajem jeseni odbor je u sastavu: Simo Počuča, Mile Počuča Bracan, Nikola Obradović, Ilija Obradović, Janko Rajčević, Damjan Vujnović Deni, Jure Naghč. Pre njih u odboru su se nalazili i: Sava Vujnović, Sava Plećaš, Marko Dimić Tošin. Narodni sud u okviru Narodnooslobodilačkog odbora takođe deluje aktivno. Uzimaju se u postupak neki pred-ratni sudski sporovi koji godinama nisu mogli biti rešeni. To je, na primer, bio zemljišni spor Jajića i Bjegovića, pa spor Nikole i Milice Obradović. Posle suđenja sve strane bile su zadovoljne. Kazne su primenjivane i za prekršaje, pa i takve kao što je kartanje. Omladinac Iso Tomaš morao je da na leđima prenese metar isečenih drva porodici jednog borca, na priličnu udaljenost. Vlast je uopšte uspešno delovala. Narod ju je poštovao i cenio kao svoju, a zadatke koje je nametala potreba i borba svesno i disciplinovano je prihvatao i sprovodio.

Selo je postalo pravo borbeno žarište ustanka. Puška je "bila najviše cenjena stvar. Ko je imao pušku, taj je bio u odred. Inače, morao je da čeka dok se oružje ne nabavi. Takvih želja da se stupi u odred bilo je mnogo, naročito kod omladinaca. Oni su najviše navaljivali i molili da budu primljeni. Ali, oružja nije još bilo dovoljno.

U ODREDU »VELEBIT«

Ustaše i Italijani u Gospiću sigurno su znali kakvu partizansku bazu imaju u svojoj neposrednoj blizini. Znali su, takođe, da to nije takozvana četnička akcija kakvom su je u početku ustaše krstile. Oni su znali da se tu radi o zajedničkom antifašističkom i oslobodilačkom pokretu koji i njima pretil. Zato je okupator preduzeo tokom jeseni nekoliko akcija pretraživanja i čišćenja Divosela. Akcija je mahom započinjala žestokom artiljerijskom vatrom na zaseoke u kojima se pretpostavljalo da se nalaze partizani. Tako su često artiljerijom tukli Brdo Dragaško, Kamenjišu i Veliki Kraj. No, partizanski odredi nisu prihvaćali borbu sa njima, jer su nadirali s veoma jakim snagama. Bilo je mudrije povući se u obližnju šumu i sačekati dok se ne povuku.

Kada je krajem septembra od svih ustaničkih jedinica sa područja kotara Gospić formiran Prvi lički partizanski odred »Velebit«, -borci iz Divosela, Čitluka i Ornica, a kasnije i iz Smiljana obrazovani su njegov 4. bataljon. Prvi komandant ba-

taljona bio je Damjan Vujnović Deni, a politički komesar Jure Naglič. U oktobru, na podstrek Italijana, dolazi do četničkog puča u 3. bataljonu odreda, u kojem su se nalazili borci iz Počitelja, Metka i Raduča. Pokušaji četnika da nađu pristalice u Divoselu i Čitluku suzbijeni su snagom partijske i skojevske organizacije, snagom naroda koji nije hteo kompromis sa okupatorom.

U oktobru je razvijena velika aktivnost među Hrvatima u Smiljanu, gde je Jakov Blažević pristupio formiranju čete partizana. Da bi se ta akcija pomogla odlučeno je da odred Đoke Jovanića dođe u Smiljan i uz pomoć tamošnjih partizana – komunista, pohvata i postrelja istaknute ustaše. Ovaj zadatak odred je izvršio u toku noći 24. oktobra veoma uspešno. Idućeg dana od Smiljančana je formirana četa koja je ostala na terenu Smiljana. Komandir čete bio je stari partijski radnik Božo Prpić, a komesar Emil Antić Spanac. Četa je posle izvršila niz uspešnih akcija na ustaše. Ipak, nije mogla da se održi u ustaškom okruženju. Pred jednim jačim naletom ustaško-italijanskih snaga četa je morala da se povuče za Divoselo.

Smiljanska četa je krenula za Divoselo 19. novembra preko Trnovca i Novosela. U zoru 20. novembra izlazila je iz ugrožene zone i primicala se slobodnoj partizanskoj teritoriji. Stigavši u zaselak Kamenjušu zastala je da se odmori. Po podne krenula je prema Brdu Dragaškom, ali nekako istovremeno čuo se ovde i onde poneki pucanj, neko čarkanje. Zbog toga je četa požurila preko Malih bara i došla u zaselak Čuretića. Ovde se susrela sa 4. bataljonom iz Divosela čiji su delovi išli prema ustašama koje su već pripucavale na selo. U tom momentu stigla je i vest da veće neprijateljske snage nadiru od Ličkog Novog ka Divoselu, da narod ispod Klise, od Plečaša i drugih krajeva sela, beži. Ta situacija zahtevala je brzu akciju. Svih 30 dobro naoružanih boraca iz Smiljanske čete, sa svojim komandirskom Momčilom Novakovićem, priključilo se borcima iz Divosela i odmah krenulo prema ustašama. Borba se vodila na terenu između Radakovića i ceste koja se odvaja za Veliki kraj ka Velebitu. Napad ustaša bio je silovit. Ah, partizani su se brzo sredili i posle manevra kojim se deo bataljona, koji je boravio u Čitluku, prebacio u zaselak Vujnovića i otuda izvršio bočni napad, ustaše su zaustavljene i isterane iz sela i protivnapadom Divoseljana, Čitlučana i Smiljančana naterane u paničan beg. Na našoj strani dvojica su bila lakše ranjena, a kod ustaša je bilo više ranjenih. Ova borba pokazala je da ustaše više neće moći olako da se upućuju u Divoselo, jer je na ovom terenu nastala jaka borbena jedinica, sa oko 60 pušaka i jednim puškomitraljezom. Ovo je prvi veći okršaj u kome na području Divosela učestvuju zajedno Hrvati i Srbi. Dolaskom Smiljanske čete stvoreni su bolji uslovi

za vojne akcije šireg obima, a sam dolazak imao je i veliki politički značaj.

Prva zajednička akcija boraca iz Smiljana, Divosela i Čitluka izazvala je i Italijane, nezadovoljne akcijom ustaša, da sutradan krenu na Divoselo. Prvo su otvorili jaku artiljerijsku vatru, onda pokrenuli pešadiju. Ali, borba sa njima nije "pihvaćena". Kao i ranije, Italijani su se opet vratili u svoj garnizon, pošto su »očistili« teren od partizana.

Smiljanska četa ostala je u Divoselu oko 15 dana, a onda se podelila na tri dela: jedan deo ostao je u Divoselu, drugi je upućen u Čitluk, a treći u jurišni vod Perice Kleuta. Ova podela značila je dalje učvršćivanje politike bratstva i jedinstva na čemu je partijska organizacija naročito radila, jer je to bio jedan od njenih najvažnijih zadataka.

Početkom decembra došao je u Divoselo štab partizanskog odreda »Velebit«. Komandant odreda, Milan Kuprešanin, primio je raport komandanta 4. bataljona Damjana Vujnovića, pred postrojenim borcima iz Divosela, Čitluka, Ornica i Smiljana, a onda je položena zakletva. Njen tekst čitao je komandant odreda, a borci su ga ponavljali. Bilo je to u.uvahci. sa istočne strane Brda Dragaškog.

Jesen 1941. bila je dosta hladna. Stab 4. bataljona premešta svoje sedište sa Brda Dragaškog u zaselak Mali "Kraj". Ovaj deo sela bliže je Velebitu i po oceni rukovodstva sigurniji. Bataljon tokom decembra ne preduzima neke zamašnije akcije. No, Italijani ga i u ovom zaseoku napadaju. Uspevaju jednog ranog jutra da opkole Mali Kraj i da napadnu bataljon, ali se ovaj povukao u Debelu glavicu. Zarobili su izvestan broj meštana, među kojima i Stevu Vujnovića, istaknutog političkog radnika i organizatora, koga su odveli u zarobljeništvo. Okupatorske trupe bile su ovom prilikom predvođene od ustaša, koje su dobro poznavale teren.

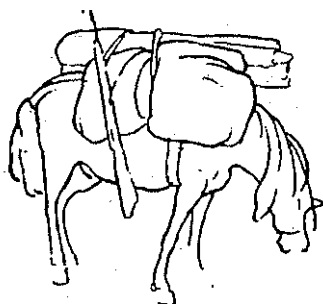
Život bataljona u Malom Kraju bio je karakterističan po intenzivnom političkom radu sa borcima, narodom i naročito sa omladinom. Sada omladinci formiraju svoju čet, ali bez oružja. Oni se svakoga dana okupljaju i obučavaju u rukovanju oružjem, slušaju nastavu gađanja i osnovne pojmove iz taktike ratovanja. S njima radi i predratni podoficir Janko Raičević, a pohtičku nastavu održava popularni čika Mika. Iz omladinske čete popunjavan je bataljon i iz nje je poniklo nekoliko desetina odličnih boraca.

Krajem jeseni i početkom zime, kada se deo bataljona nalazio u Čitluku, zaseoku Krajnovići, a i u ovom selu formiran je Narodnooslobodilački odbor, skojevska i partijska ćelija. Ali i tada je to bila Celina sa Divoselom. Radilo se na istim zadacima i rešavani su isti problemi. Ova sela uvek su bila pove-

zana sa selima s one strane pruge – Vrebac i Magorić, gde je bio i štab odreda »Velebit«. Kurirske veze bile su svakodnevne. Međutim, održavane su uglavnom noću, jer je trebalo voditi računa o lakšem i sigurnijem prelasku reke Like, ceste i železničke pruge, koje je kontrolirao okupator.

Partizanska baza u Divoselu bila je od velikog značaja ne samo za razvoj oružane borbe, već možda i zbog uloge koju je imala u stvaranju bratstva i jedinstva u ovom kraju, koje je u Divoselu zbilja snažno iskivano i prekaljivano. Ceo narod na tome je svesrdno i svesno radio. Najveća zasluga za to je komunista Divosela, Čitluka i Orniea, organizacija Skoja ovih sela i, uopšte, omladine koja je u svemu prednjačila. U 1941. godini, može se s pravom reći, Divoseljani, Čitlučani, Orničani, kao i drugovi iz Gospića i susednih hrvatskih sela koji su u toj godini došli u Divoselo, ispunili su zadatak Komunističke partije Jugoslavije koji im je u ustanku poveren.

Milan TREŠNJIC

OMLADINA VOJNOG TUKA U USTANKU

Smješteno u. jednoj udolini na jugozapadnim ograncima Velike Kapele, u Gorskom kotaru, sa blizu 500 stanovnika (od kojih je 60% bilo Srba, a 40% Hrvata – jedino u kotaru Delnice gdje je bilo Srba), selo Vojni Tuk (ih Tuk Mrkopaljski, kako se još naziva) dočekalo je okupaciju bez naročito vidnih promjena. Udaljeno od pruge 13, a od opštinskog mjesta (Mrkopalj) 4 km, povezano sa Jasenkom, Drežnicom i Hrvatskim primorjem cestom i slabijim putevima koji vode kroz nepregledne i bogate šume, našlo se po strani od pokreta bivše jugoslovenske vojske, kao i okupatorovih jedinica. Vidni ja promjena bila je u smjeni opštinske vlasti – staru su smijenile ustaše, o čijim ciljevima i namjerama mi mladi nismo bih dovoljno obaviješteni. Uz novu vlast našao se mali broj ljudi koji su je pomogli, a neznatan broj omladinaca stupio je u ustaške organizacije. Dio omladinaca – Hrvata bio je pozvan u domobranstvo.

Neki jači napredni politički utjecaj mi mladi do rata nismo osjetili. U selu nije postojala partijska organizacija, kao ni u susjednim selima, iako je u Mrkoplju pred rat bilo 19 članova KP. Međutim, njihov utjecaj nije se osjećao, a nismo imah nijednu naprednu omladinsku organizaciju. (Uslova za rad vjerovatno je bilo, jer su dobar dio stanovništva činili šumski radnici.) Istina, postojala je. od 1934. godine sokolska organizacija, koja je obuhvatala mah dio omladine i čiji je utjecaj bio slaba; Zbog neorganizovanosti i neobaviještenosti omladinci Tuka nisu, u danima kada je bivša Jugoslavija kapitulirala i kad su ustaše preuzimale vlast, zauzeli određen stav i nisu prišli prikupljanju oružja ili izvršavanju drugih zadataka na liniji pripreme za oslobodilačku borbu.

Iako su u selu življeli Srbi i Hrvati, šovinistički ispadi prije rata bih su veoma rijetki, narod se međusobno dobro sla-

gao bez obzira na nastojanje nekih, popova da posiju razdor.. Dolazak ustaša doneo je i pojačanje šovinističke propagande,, pa je došlo do izvjesnog cijepanja i podvojenosti između Srba i Hrvata (pa i među omladinom). No, u početku to nije išlo lako,, pa čak ni ustaše iz Mrkoplja, koje su u nekoliko' navrata dolazile u Tuk, nisu se usuđivale da pristupe represalijama nad Srbima — zadovoljile su se da pokupe sokolske uniforme, vršepretrese radi pronalaženja skrivenog oružja i vojničke opreme i opljačkaju vrijednije stvari iz pravoslavne crkve. Međutim,, uhapšen nije bio niko. Ovo se, prvenstveno, može zahvaliti utjecaju članova KP iz Mrkoplja koji su uspjeli da nekoliko, svojih simpatizera proture u organe opštinske vlasti i preko njih, su ispoljavali svoj utjecaj.

Međutim, iz okolnih opština dolazile su loše vijesti (a i. poneki izbjeglica iz Jasenska i Drežnice), koje su govorile o-ustaškim pokoljima nedužnog srpskog stanovništva. Ovo je i nas; Srbe u Tuku upozorilo da izbjegavamo javna mjesta, gostionice, skupove, pa i spavanje u svojoj kući. Nas nekoliko omladinaca uzimali smo posao u šumi i uz najminimalniju nadnicu, samo> da ne bismo bih kod kuća. U to vrijeme Italijani su okupirali. Gorski kotar i u Mrkoplju uspostavili garnizon sa 250—300 svojih vojnika, oko 30 karabinijera i 60 domobrana i žandarma^ Mrkopalj su ogradili žicom i izgradili bunkere. U susjedna sela, stalno su upućivali patrole, kontrolisali kretanje stanovništva,, vršili povremene premetačine itd.

Omladina Tuka u to vrijeme bila je još dezorijentisana.. 0 napadu fašista na SSSR doznalo se preko radija, a nas koji smo radili u šumi o tome je, negdje početkom jula, obavijestio-gostioničar Milan Mamula, govoreći pri tom da će to biti i krah. fašista. Jasniju političku orijentaciju dobili smo tek u drugoj polovini avgusta, kada je iz Jasenka došao u Tuk inž. Branko-Matić, član KPJ. On je nekoliko omladinaca (Mitro Mrvoša, Nikolu Beznića i mene) pozvao na razgovor, objasnio im političku situaciju, dao orijentaciju i pozvao ih da se uključe u borbu protiv fašista, dajući im i neke zadatke koje su prihvatili. 1 ja sam bio među njima. Nakon njegovog odlaska mi smo se povremeno -sastajali, okupljali omladince i govorili im ono što smo čuli tako da je na drugom sastanku koji je održao Matić-bilo prisutno oko 8 omladinaca. Na ovom sastanku dobili smo-zadatak da prikupljamo oružje, odeću, hranu i da vršimo pripreme za formiranje logora u šumi. U prenošenju ovog zadatka, nailazili smo na teškoće kod jednog dela omladinaca koji su bili pod utjecajem starijih i nisu bili spremni da napuste svoje-kuće i odu u šumu gdje bi formirali partizanski logor. Sastanke-s omladincima obično smo održavali na večernjem prelu, na koje bi, kod jednog od drugova koji su se najviše aktivirali tu

tom radu (osim već spomenute trojice aktivista je postao i Milan "Vujnović"), dolazilo po 4 do 5 omladinaca. Ovakav rad nastavili smo u toku jeseni[^] formirali grupu od oko 20 omladinaca dali još čvršće organizacijske osnove. Tada je izabran i rukovodilac grupe (prvo je bio Mitar Marvoš, zatim Milan Vujnović, a od polovine decembra izabran sam ja).

Omladinska grupa organizovala je i održavala kurirske veze sa Jasenačkim, Drežničkim, Fužinskim i Ličkim partizanskim logorom. Od njih smo dobijali partizanske novine i radio-vijesti (umnožavane na pisačkoj mašini), partizanske pjesme i neke brošure s pojedinim dijelovima Istorije SKP (b). Na sastancima smo taj materijal organizovano proučavali i učili pjesme, a osim toga pojedinci su dobijali i konkretne zadatke: da razgovaraju s nekim od omladinaca u selu i privuku ga u grupu, da nabave pušku za koju bi doznali da je neko poseduje ili je skrivena, da s konkretnim zadatkom odu u neki od partizanskih logora, da nabave hranu, cigarete, lijekove, dijelove odjeće ili vojničke opreme za borbe u logorima itd. U izvršavanju ovih zadataka najaktivniji su Đuro Milanović, Branko, Zdravko i Jovo Mrvoš. Izvršavanje pojedinih zadataka često je bilo veoma teško i skopčano s opasnostima, a naročito kad je u opasani i čuvani Mrkopalj trebalo umjeti politički i propagandni materijal ih iznijeti lijekove i duhan za logore. Osim ovih zadataka omladinci su često bili u pratnji ih na obezbijedenju partijskih i političkih rukovodilaca i radnika koji su dolazili na sastanke u ovaj kraj ih su ovuda prolazili za Drežnicu, Primorje itd.

Italijani su u Tuku uspostavili svoju špijunsku mrežu, koja im je dostavljala podatke i o radu omladinske grupe, o njenim kurirskim vezama i si, pa su kuriri često nailazili na italijanske zasjede i patrole. Tako su u decembru 1941. u šumi Bitoraj, Italijani sačekali u zasjedi i uhvatili omladinca Milana Vujnovića, Radu M. i Radu Đ. Mamulu, koji su išli u Fužinski logor. U italijanskom zatvoru u Lokvama omladinci su bili mučeni, ali pošto ništa nisu priznali (po ranijem dogovoru branili su se da su pošli u lov na kune) i kod njih nije ništa pronađeno, pušteni su na slobodu. Na kurire je često otvarana i vatra, kad su se probijali iz zasjeda ih bježali ispred patrola. Jednom je tako uhvaćen omladinac Đuro Milanović, koji je nosio štampu iz Jasenka: materijal je uspio da sakrije u snijeg, a pred Italijanima se branio da se vraćao iz Jasenka, u čijoj su mu blizini živjeli roditelji. Poslije provjere pušten je na slobodu. Ovakvih primjera bilo je dosta, a omladinci koji su zapadali u teškoće i iz njih se izvlačili nisu nakon toga prestajali s aktivnim radom.

U povezivanju omladine bilo je početnih teškoća. Svojom propagandom ustaše i okupatori uspjeh su da omladinu podvoje, da izazovu nacionalnu netrpeljivost i nepovjerenje. Naša

omladinska grupa dobila je direktivu da prodre i među hrvatske omladince, no tu su nastale obostrane teškoće: Hrvati su se teško odlučivali na suradnju, a Srbi su bili nepovjerljivi i prema onima koji su na nju pristajali. Bio je i jedan ovakav slučaj: nas nekoliko iz grupe povezali smo se sa Albertom Matajom, đakom iz Tuka, Veljkom Sinkom i Tugom Grguvićem iz Mrkoplja. Zbog ovog su na nas počeli s nepovjerenjem da gledaju neki omladinci iz grupe, pa su nas čak počeli i da izoluju, a o ovoj vezi javih su i partijskoj organizaciji u Jasenaku. Zbog ovoga me je Branko pozvao u Jasenak i ja sam mu razjasnio situaciju. Iza toga doveo sam na sastanak omladinske grupe Alberta Mataju, pa kad su ostali omladinci vidjeli da je upoznat s ciljevima narodnooslobodilačke borbe i da je spreman na izvršavanje zadataka, nepovjerenje je počelo da nestaje i tako se moglo aktivnije prići širenju bratstva i jedinstva među omladinom iako se i dalje osjećalo šovinističko i oportunističko djelovanje pojedinaca, koji su utjecali na pojedine omladince i odvrćali ih od NOP-a (npr. penzionirani učitelj Mitar Mrvoš, poznati mačekovac).

Jedna od najzanimljivijih akcija koje je izvela naša grupa bilo je prebacivanje na oslobođeni teritorij dr Krausa i njegove ordinacije.

U januaru 1942. dobio sam pismeni nalog od Veljka Kovačevića da iz Mrkoplja prebacimo dr Krausa s njegovom ordinacijom i hjekovima u Drežnicu, koja je tada bila oslobođena i imala partizansku bolnicu u selu Vukelić, ah bez ijednog ljekara. Grupa je tada već bila dobro i čvrsto organizovana, a brojala je oko 25 omladinaca. Snijeg je po poljima bio debljine oko metar, u šumi do 2 metra, a tih dana je neprekidno padao tako da je za pješaka kretanje bilo nemoguće. Dr Kraus bio je težak preko 100 kg. a nije znao da vozi skije pa je njegovo prebacivanje izgledalo utoliko teže. Istog dana kada sam dobio pismo otišao sam kod dr Krausa na dogovor, a za odlazak ga je već ranije pripremio Veljko Sinko. Dr Kraus pristao je da ide, ali pod uvjetom ako prebacimo njegovu garderobu, instrumente i pomoćnicu. Njegov stan i ordinacija nalazili su se u zgradi općine, pored koje je bila itahjanska komanda, tako da se stražar-karabinijer šetao i ispred prozora ordinacije.

Nakon razgovora s Krausom vratio sam se kući i naveče održao sastanak s omladinskom grupom, na kome smo utvrdili tačan plan evakuacije. Dvije omladinke iz Tuka, Vida Mrvoš i Nada Vujnović, dobile su zadatak da odu u ordinaciju kao na pregled, da na sebe obuku haljine i kapute liječnikove pomoćnice, a cipele i nešto lijekova da ponesu upakovano. Njih dvije su tako odlazile i prenosile dva dana tu robu, dok su 2 omladinca sa Manom Vujnovićem na isti način prenijeli svu gar-

derobu dr Krausa i nekoliko važnijih instrumenata i lijekova. Drugog dana naveče Kraus je pozvan da pruži hitnu ljekavsku pomoć mašinisti Kraševcu, našem simpatizeru, koji je stanovao van žice, U neposrednoj blizini Mrkoplja, na pilani Dimitrijević. Tako su dr Kraus i njegova pomoćnica izašli iz garnizona. "Naša grupa od 15 omladinaca, svi na skijama, došla je u neposrednu blizinu pilane; bih smo zamotani u bijele plahte. Ponijeli smo i dva para skija za liječnika i njegovu pomoćnicu, koja je znala da vozi skije, te je išla sama bez naročite pomoći. Krausa smo stavili na skije, dvojica omladinaca na skijama sa strane držala su ga ispod ruke, oko tijela, vezali smo mu konopac, koji je vuklo nekoliko omladinaca, a ostali su obezbeđivali da tko grupu ne iznenadi. Dok se išlo po ravnici bilo je dobro, ali uz brdo bilo je vrlo teško i za nas i za Krausa. Tako smo .3 njim cijelu noć išli iz Mrkoplja pored Tuka na Matić-poljanu, udaljenju svega 6 km. Na Matić-poljani sačekalo nas je oko 40 partizana iz Jasenačkog logora, s malim saonicama postavljenim na skije. Tada je laknulo i nama i dr Krausu. Sio je na saonice, zajedno s njegovom pomoćnicom, i tako su ih dalje vukli partizani na oslobođeni teritorij Drežnice, preko šume, po snijegu visokom oko 2 a negdje i do 5 metara, na daljinu od preko 30 km.

Iste noći iz njegovog stana na suprotna vrata iznijeta je čitava ordinacija i ostatak robe tako da je ostala samo drvenarija. Ovu evakuaciju izvršili su omladinci iz Mrkoplja i to Budišelić, Vale Crnić i Veljko Sinko. Italijanski stražar je cijelu noć šetao ispred prozora ordinacije, a ništa nije primjetio. Sutradan oko 12 časova karabinijeri su provalili u ordinaciju kada su vidjeli da se nitko ne javlja. Ostali su začuđeni, jer su pretpostavljali gdje je doktor otišao, ali im je ostalo zagonetno kako se to odigralo u njihovoj neposrednoj blizini, a oni nisu ništa primijetili. Na našu sreću te noći je padao snijeg, tako da nisu mogli otkriti kuda i kako je dr Kraus otišao, a najmanje da je otišao preko Tuka na oslobođeni teritorij Drežnice po tako velikom snijegu. Ipak su pojačali svoje patrolisanje prema Tuku i pokušali su da zavrnu neke omladinke, preko kojih su nešto mogli doznaju. Jednoga dana su rekli općinskom bilježniku Sinku da je dr Kraus otišao preko Tuka i da pretpostavljaju tko je rukovodio tom akcijom. Bilježnik je to kazao svom sinu Veljku da me o tome obavijesti, što je ovaj učinio istog dana. Iza toga odlučio sam da odmah odem u Mrkopaljski partizanski logor, koji je tih dana osnovan u Širokoj dragi (Žilavi dolci), u kojem sam već ranije bio na vezi.

Čekao sam da padne mrak, kako me ne bi primijetili neki italijanski doušnici dok budem odlazio. U međuvremenu je naišla grupa italijanskih karabinijera, opkolila kuću i otpočela

s pretresom. Pošto me o njihovom dolasku na vrijeme obavijestio jedan omladinac, sakrio sam se, pa kada su ujutro Italijani otišli u gostionu, izvukao sam se iz skrovišta i na skijama otišao u Mrkopaljski logor. U logoru sam našao 6 drugova, a kroz nekoliko dana došlo je 10 drugova iz Sušackog logora i oko 7 do 8 novih boraca iz Lokava u Mrkoplja. Tada smo formirali Mrkopaljsku četu.

Poshje mog odlaska omladinskom grupom rukovodio je Mitar Mrvoš, ah je grupi bio otežan rad, jer su Italijani pojačali nadzor; zato je djelovala po manjim grupicama, "prikupljala za nas hranu, i donijela nekoliko pušaka i šila partizanske kape za borce u logoru.

Prvu veću akciju izvela je Mrkopaljska četa u sadejstvu sa Ličkom i Fužinskom četom u prvoj polovini marta 1942; postavili smo zasjedu pored ceste na Plani između sela Sungera i Lokava s namjerom da sačekamo italijansku kolonu koja je tog dana trebalo da krene iz Mrkoplja u Lokve. No, ispred kolone naišle su saonice sa 17 karabinijera. Ususret karabinijerima naišao je jedan žandarm koji nas je primijetio, pa smo otvorili vatru, pobili karabinijere i pokupili svu njihovu opremu i oružje. U toj akciji učestvovalo je 5 omladinaca iz omladinske grupe iz Tuka, a nakon akcije vratili su se ponovo kući, uz našu suglasnost.

Četa je 19. marta pošla da oslobodi Mrkopalj, u kojem je ostalo oko 80 žandarma i domobrana, dok su se Italijani bih povukli u Lokve. Put je vodio preko sela Tuk, pa se po dolasku, u toku iste noći, četi pridružila cijela omladinska grupa i pošla na oslobođenje Mrkoplja. Pri napadu jedan omladinac je bio i ranjen. Mrkopalj je oslobođen, a svi omladinci iz Tuka ostali su dobrovoljno kao borci u Mrkopaljskoj četi. U toku rata iz ove grupe poginulo je 7 omladinaca.

Karakteristično za ovu omladinsku grupu bilo je to što je ona djelovala organizovano iako nije tada formalno dobila naziv skojevska organizacija. Ova specifičnost u organizaciji i radu grupa za vrijeme narodnooslobodilačkog rata postojala je kako u Tuku, tako i u još nekim selima općine Mrkopalj a općenito u Gorskom kotaru. (Sličan je slučaj bio u selu Brestova Draga i u Sungeru.) Ova omladinska grupa vršila je snažan utjecaj na narod u Tuku, koji je bio listom uz NOP već u martu 1942. godine. Kada smo morali napustiti oslobođeni Mrkopalj 20. maja 1942. pred daleko jačim neprijateljskim snagama, 60% stanovnika sela Tuk otišlo je sa nama u šumu, a kasnije na oslobođeni teritorij Jasenka i Drežnice. Možda bi trebalo zabilježiti i to da je Mrkopalj bila prva oslobođena općina u Hrvatskoj sa više od 90% hrvatskog življa, pri čemu je značajnu ulogu odigrala i omladinska grupa iz Vojnog Tuka.

Rade MRVOŠ

PRIPREME USTANKA I PRVE PARTIZANSKE AKCIJE U OKOLINI KUPRESA

U junu 1941. godine iz Jajca je izašla grupa komunista: Nemanja Vlatković, Stipo Bilan, Šaćir Maslić, Meho Kistin, Ganija Ganibegović, Mirna Marijanović, Radomir Mitrić i Jakiea Altarac sa zadatkom da se organizuje ustanak u selima Janja i Kupresa. Ja sam se u to vrijeme nalazio kod kuće u selu Blagaju. Od drugova koji su izašli iz Jajca ja nisam poznavao nijednog, jer sam po povratku iz Francuske 1939. godine radio u Kupresu i u Bugojnu i bio povezan sa bugojanskom partijskom organizacijom. Na vezi me držao Jovo Raduljica. Po dolasku ustaša u Bugojno nastala je provala u partijskoj organizaciji pa su ustaše neke članove KPJ otjerale u logor dok su neki izbjegli na teren, a Jovo Raduljica, koji je imao mene na vezi, pobjegao je u Srbiju, pa sam ostao na terenu Kupresa – bez veze. Poslije izvjesnog vremena preko čobana sam uspostavio vezu sa drugovima koji su izašli iz Jajca. Oni su mi zakazali sastanak. Tamo smo se upoznali i ja sam im ukratko ispričao svoju biografiju. Oni su me ispitivali gdje sam i šta radio. Kad sam ih upoznao da sam bio na vezi sa Jovom Raduljicom, povjerovali su mi sve. Odmah sam dobio zadatak da se organizuje prikupljanje hrane. Poslije nekoliko dana primili su me u Partiju. Radili smo na organizaciji priprema za ustanak, prikupljanju oružja i municije. Početkom jula, kad je Sreški komitet za Jajce donio odluku da se svaki od nas uputi na svoj teren u rodni kraj, Šaćir Maslić je dobio zadatak da ide na teren Glamoča. Meni je tada dat zadatak da uspostavim vezu s Mitrom Ninkovićem u Glamoču, što sam i učinio. Kako je tada Mitar došao iz zatvora te bio pod strogom kontrolom od strane žandarma, nije smio da se primi nikakva zadatka. Tada sam ja primio Saćira Maslića kod svoje kuće gdje je bio sve do drugog avgusta, kad je dignut ustanak u Janju.

U isto vrijeme Sreski komitet Livna organizovao je jednu grupu komunista koji su izašli u planinu Cincar. Sa ovom grupom bio je Vojin Zirojević i Mustafa Latifić. Na terenu Kupresal nije bilo komunista osim nekoliko studenata koji su preko férija dolazili u Kupres, a kad su ustaše uzele vlast, komunisti, su odmah otišli iz Kupresa. Partijska organizacija iz Livna, preko grupe koja se nalazila u Cincaru djelovala je u selima: Malovana, Rihća, Vukovska i Ravnog, a Sreski komitet Jajca: preko naše grupe u selima Blagaja. Održavane su konferencije po selima, prikupljano je oružje i popisivani borci koji su po spiskovima raspoređeni u vodove, čete i bataljone.

Ustaše su po selima postavljale svoje povjerenike preko kojih su dobivale izvještaje o stanju na terenu.

Dušan Duvnjak iz Malovana i Kojo Maleš iz Rilića počeli, su raditi za ustaše i naročito su se isticali u raskrinkavanju komunista.

Kupres sa svojom bližom okolinom bio je naseljen Hrvatima i manjim brojem muslimana. Od hrvatskog življa ustaše, su regrutovale mnogo ustaša i milicije. U selima je počelo klanje-Srba. Mi smo odmah okupili mnoge simpatizere oko Komunističke partije. Narod je u ogromnoj većini primio članove Partije sa velikim povjerenjem. Sa organizacijom i dizanjem, ustanka u Kupresu išlo je teško. Tome je mnogo doprinijela, jaka ustaška i naročito četnička propaganda čiji su glavni nosioci bili Dušan Duvnjak, Kojo Maleš i još neki bogatiji seljaci, koji su propagirali čekanje dok se dobije naređenje od kralja i izbjegličke vlade iz Engleske. Kasnije, kad su ustaše popalile; Janj, ovi četnički elementi su propagirali da će ustaše, ako se narod digne na ustanak, popaliti i blagajska sela. Mi smo uporno radili. U periodu avgust-oktobar održano je mnogo konferencija i sastanaka po svim selima. Pored formiranih vojnih, jedinica, u selima smo izabrali narodnooslobodilačke odbore.

Početkom novembra oformili smo prvu oružanu grupu m selu Blagaju sa 12 pušaka koja je imala zadatak da čuva selo. Ova grupa je bila u selu do kraja novembra, ah rnje izvršila ni jednu akciju. Krajem novembra ustaška patrola pošla je u selo, ali su naši izvršili napad na nju. Nastalo je puškaranje. Ustaše su pobjegle. Tom prilikom jedan od njih je ranjen. Odmah, poshje toga donesena je odluka da se jedna četa 3. krajiškog; odreda iz Janja prebaci u Blagaj i da joj se priključi blagajska grupa. Nakon dva dana ova četa došla je u Blagaj u kojoj je bilo oko 30 boraca. Komandir čete bio je Miroljub Sakan a. politički komesar Jovo Milovac. Odlučeno je da se odmah napadne ustaška straža u susjednom selu Rastičevu. U ovoj akciji: predviđeno je da učestvuju bataljoni »Pelagić« i »Iskra« 3. kra-

krajiškog odreda. U sastavu bataljona »Iskra« bila je i četa koja je već došla i Blagajski vod.

Krajem novembra formirane su seoske straže u selima: Zanaolina, Rilić, Gornje Vukovsko i Kudilji. Borci iz Ravnog priključili su se borcima u Zanaolinu i u Gornjem Vukovskom. Malovčani su se uključili u Livanjski odred. U isto vrijeme na terenu Vukovska iz Prozora dolaze Muko Osmić, Meho Pirolić i još neki. Polovinom novembra na terenu Blagaja formira se partijska organizacija od 3 člana.

Pripreme za napad na ustašku stražu u Rastičevu počele su odmah. U Blagaj 1. decembra dolaze drugovi iz 2. krajiškog odreda Nemanja Vlatković, Simo Solaja, Dušan Metlo, Dušan Rakita i Stipo Bilan sa jednim vodom boraca. Istoga dana uveče održan je sastanak u vezi sa organizacijom napada. Na sastanku su bili pored drugova iz 3. krajiškog odreda, iz Blagaja Spiro i Slavko Zubić, Aco Veljko, ja i još neki. Donesena je odluka da sutradan 2. decembra naveče, dođu u Blagaj bataljoni »Iskra« i »Pelagić« i da se napad izvrši 3. uveče oko 11 sati, da se obavi- jesti Livanjski odred koji će organizovati zaštitu od Livna ako bi Talijani pošli u pomoć i da se angažuju i naše straže iz Vukovska, Rilića i Zanaoline.

Odmah su kuriri poslali u Livanjski odred koji je organizovao obezbjeđenje ceste Kupres – Suica prema Livnu. Odred je prekopao cestu Prozor – Duvno i prikupio sve oružane grupe na terenu Vukovsko, Rilić, Zanaolina koje su obezbijedile prelaz prema Livnu u Kupres. U Blagaj dolaze bataljoni »Iskra« i »Pelagić«. Organizuju se svi seljaci iz Blagaja koji su sposobni za borbu.

Pošto smo mi sporo pripremali akciju i uz nedovoljnu tajnost, ustaše su doznale za našu pripremu i o tome obavijestile talijanski garnizon u Kupresu. Sutradan, 2. decembra, ustaše šalju svoju jednu patrolu (izvidnicu) da izvidi teren u Blagaju. Naši su izvršili napad na tu patrolu, ubili jednog ustašu i zaplijenili jednu pušku. Istog dana (3. decembra) kada smo mi pripremali napad na ustašku posadu u Rastičevu, Tahjani su (1500 vojnika naoružanih teškim i lakim oružjem) oko 8 sati ujutro pošli u selo Blagaj da izvrše napad na naše jedinice. Ova italijanska kolona imala je u svom sastavu borna kola i tenkove.

Naše jedinice su zauzele odmah položaj ispred Blagaja. Kada se u selu saznalo da ustaše i Tahjani idu u selo, nije bilo ni jednog čovjeka koji nije bio spreman da stupa u odbranu sela. Sve je to pohrlilo na položaj, žensko, muško, staro i mlado i svaki je hvatao što mu je došlo do ruke – sjekiru, kosu, vile, lopatu, kolac itd. Izmiješao se narod i borci. Jedna puška na deset nenaoružanih ljudi. Borba je počela ujutro oko 8 sati i

trajala cijeli dan do naveče. Naveče, u zalazak sunca, mi smo izvršili juriš. Kad je Simela Šolaja dao znak na juriš, iza svakoga grma skakao je po neki čovjek i vikao: Ura! Preko 3000 ljudi potrčalo je prema Talijanima sa povcima: Ura! Talijane je to "preplašilo i dali su se odmah u "bijeg. Naši su ih stizali, borci puškama, narod vilama, sjekirama, koljem, već prema tome šta je ko imao u rukama, ubijah ih i otimali im oružje. Sutradan smo našh 153 neprijateljska vojnika mrtva, 8 živih jc zarobljeno i dovedeno u štab, od kojih su 2 bili oficiri – jedan je bio teško ranjen i iste je noći podlegao. S naše strane jedan je poginuo i 3 lakše ranjena. Zaplijenjeno je oko 200 pušaka, 10 lakih i 2 teška mitraljeza i oko 5–6 hiljada metaka.

Perica "Vasić, četnički nastrojen, sa svojom jedinicom od oko 150 naoružanih boraca bio je u selu Semenovcima u neposrednoj blizini. Kad. je bio sastanak za pripreme napada, on je prisustvovao tome sastanku i složio se da i on sa svojom jedinicom učestvuje u borbi, ah se nije pojavio sve dok mi nismo protjerali Tahjane. Tada su njegovi borci navaiili u selo Ilastičevo, koje je bilo napušteno, počeli pljačkati, otimati oružje i municiju od seljaka koji su učestvovah u borbi i otimah oružje od Talijana.

Livanjski odred sa grupama boraca iz Vukovska, Rilića, Zanagline i Malovana napravio je 3. decembra zasjedu na cesti Kupres – Šuica. Istoga dana naišla je jedna motorizovana talijanska kolona iz Livna, za pojačanje garnizona u Kupresu. Naši su je napali, zarobili 11 vojnika i oficira, zaplijenili jedan motocikl, 4 teška i 6 lakih mitraljeza-i oko 5000 metaka.

Poshje ove akcije formira se u Blagaju Blagajska četa koja je brojala oko 80 boraca, a sastavljena je od boraca iz Blagaja i jednog voda iz Janja. Komandir ove čete bio je Špiro Zubić a ja komesar. Tada je izabran Opštinski narodni odbor u Blagaju. Predsjednik odbora bio je Mitar Sabez. Dužnost sekretara u odboru vršio je komesar čete, kao političko lice.

Poslije ove akcije u Malovanu je formirana Malovanska četa. Njen komandir bio je Isak Maiić. U samom mjestu Kupresu formira se grupa simpatizera i saradnika u kojoj su bili Šmajo Manduža, Josip i Branko Barišić, Ana Slipčević, Mandžuka Paša i drugi koji su uglavnom prikupljah materijal i slali u Livanjski odred.

Ignjat MARIC

U ZLATARSKOM SREZU 1941. GODINE

Parola »Zavadi pa vladaj« pogodovala je okupatoru u Zlatarskom srezu i zbog heterogenog sastava stanovništva, jer ovde pored Srba živi i izvestan broj muslimana u Novoj Varoši. Okupatori su širih vesti kako će ceo Sandžak pripasti Srbiji, zatim Crnoj. Gori, pa »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, a ponekad, da bi razjedinili narod Sandžaka, tvrdili su da će ovaj srez pripasti »ovome, a onaj onome« — dakle, kako je gde i kad pogodovalo da se unese pometnja. Uglavnom, na sve moguće načine, okupator je produbljivao jaz između srpskog i muslimanskog stanovništva, dajući povlastice, pa i oružje, čas srpskoj, čas muslimanskoj reakciji, sve u cilju bratoubilačke borbe Srba i muslimana. Ustaše su širile vesti da će se agama vratiti zemlja, oduzeta agrarnom reformom posle prvog svetskog rata; da će od čivčija dobijati deo plodova sa svoje zemlje, da će se uspostaviti aginski odnosi. Takve su se vesti širile iz dana u dan. U prvim danima okupacije pozivani su činovnici i starešine bivše vojske, koji su se vraćali sa razbijenih frontova, da prime zaostale plate, da činovnici ostaju na svojim radnim mestima i si. Varka za varkom, prevara za prevarom, neizvesnost, strah, i nespokoјstvo mučili su ljude; čekali su šta će se dalje dogoditi. Pošteni ljudi u svim tim postupcima i glasinama nisu nalazili utehe.

Ja sam se vraćao sa razbijenog fronta u svoje rodno mesto. Stupivši na tle zlatarskog sreza, sreo sam predsednika Negobinske opštine Vasa Sunjevarića, poznatog režimhju u bivšoj Jugoslaviji, koji mi se obrati: »Znaš, gospodine, čuo sam da Nemci neće doći u ova naša brda.. "Sta bi ovi naši krševi Italijanima ... Naređeno je da dosadašnje opštinske vlasti, žandarmerijske stanice i ostalo činovništvo ostanu na svojim mestima i da se neće menjati.« Tako su prvih dana govorili svi poli-

tički korteši kojima je bilo svejedno kako se zove država za koju rade. Šunjevariću nisam hteo ništa odgovoriti.

U tim mučnim aprilskim danima sa svih strana u zemlji vraćali su se ljudi iz bivše jugoslovenske vojske, dolazili ogorčeni u svoja rodna mesta, razočarani i tužni zbog okupacije zemlje. Sa suzama u očima pričali su o zarobljavanju čitavih četa, pukova pa i divizija, a da često niko nije ni metak opalio na Nemce. Oficiri su, uglavnom, izdavali naređenja za predaju i pokornost okupatoru.. Ti teški dani potvrdili su mnogo od onoga na šta je KPJ ukazivala svome narodu, mnogo pre sramne kapitulacije. Bilo je jasno, da je posredi izdaja zemlje, koja je godinama pripremana od nenarodnih režima.

U zlatarskom srezu je tih dana bilo malo komunista, jer su se kao i ostali vojnici vraćali iz raznih krajeva naše zemlje. Zlatarski, pribojski i mileševski srez pripadali su NDH. Ustaše su zabranile sve skupove, naročito u zlatarskom srezu, gde su počele zavoditi i svoju vlast, oslanjajući se, uglavnom, na muslimansku reakciju u Novoj "Varoši. Njihova snaga bila je nedovoljna da se stabilizuju. Komunisti su odmah stupili u akciju. Preko moba za kolektivnu obradu zemlje: kopanja kukuruza, kosidbe, žetve i radnih skupova, objašnjavali su narodu događaje u svetu koji su se tih dana odvijali munjevitom brzinom. »Nemci će izgubiti rat, jer su napredne snage u svetu jake« – govorili su komunisti, upozoravajući narod na predstojeću borbu »koja će biti teška, ali ćemo mi iz nje izaći kao pobednici jer nismo sami. Sa nama je moćni Sovjetski Savez«.

Teško je bilo u tim danima ubeđivati ljude u našu pobjedu, jer je fašizam harao u nizu evropskih zemalja. Ali bez obzira što je Hitlerova ratna mašina sejala smrt i pustoš širom cele zemlje, ljudi se nisu mirili sa ropstvom. Komunisti su kroz blisku saradnju sa poštenim ljudima sprovodili direktive Partije: krili oružje onih koji su se iz vojske vraćali kućama, sakupljali oružje po terenu gde je prolazila, ne obazirući se na naređenja da se oružje predaje okupatoru; bodrili su ljude na otpor okupatoru i širili ljubav prema SSSR-u. Broj članova KPJ je rastao, a sve više je bilo onih koji su verovali komunistima. Prvi zadaci komunista u ovom srezu "bili su: ostvarenje bratstva i jedinstva između Srba i muslimana; borba protiv izdajnika naroda; borba protiv aginskih prava.

KROZ USTANAK

Proglas CK KPJ za dizanje ustanka dopro je i u najzabačene krajeve Sandžaka. U zlatarskom srezu brzo su likvidirane sve žandarmerijske stanice i počela da dejstvuje polulegalna

vlast, tj. narodnooslobodilački odbori. Naši odbornici po selima aktivno, su prikupljali hranu, obuću i odeću za partizane. Sola su danju i noću čuvana od ustaških iznenađenja. Patrole su se kretale određenim pravcima po selima. Svaki pucanj puške u selu bio je znak da je opasnost tu i da svi ljudi sa oružjem dotrče u pomoć. Tako su 2. avgusta napadnuti ustaški zločinci na Crnom vrhu, kada su pošli u selo Radojinju da seju smrt i pustoš. Naterali su ih u bekstvo seljaci koji su svoje puške čuvali u otkosima sena na svojim radnim mestima. Pored niza akcija protiv starih opštinskih vlasti i žandarmerijskih stanica, ovo je bila jedna od većih borbi sa jačim neprijateljem.

Ubrzo je nekoliko stotina ljudi napalo ustašku posadu u Novoj Varoši. Napad je izvršen iz tri pravca: od Vraneša i Radojinje komandovao je Mirko Čuković, Momir Bošković i Gojko Drulović¹, od Bistrice Slobodan Nikačević², od Radijevića Momir Pucarević³ i Jovo Grbović. Malo je bilo onih koji su pošli u napad, a da nisu imali puške sa nešto ručnih bombi. Teškog naoružanja ustanici nisu imali. Iako nedovoljno organizovan bez dovoljno komandnog kadra, napad je uspeo. Napadalo je oko 400 ljudi. Nešto ustaša je uspeo da se probije u pravcu Lima i dalo se u bekstvo ka Priboju i Višegradu. Nova Varoš je oslobođena. To nije bio poslednji put da se oslobađa od neprijatelja raznih boja. Ova varošica je u toku NOR-a oko 60 puta prelazila iz ruku u ruke. Ovoga puta Nova Varoš ubrzo je izgubila slobodu, jer su je istog dana itahjanske jedinice iz prjepoljskog garnizona, sa tenkovima ponovo otele, preko noći izgradile bunkere i postavile bodljikavu žicu.

Ustanici su se po proterivanju ustaša iz Nove Varoši razišli kućama, izuzev manjeg broja koji su sa članovima KPJ ostali u šumi. Zlatar je ubrzo postao partizansko uporište i bauk za Italijane zabunkersane u Novoj Varoši. Sa Zlatara su komunisti rukovodili ustankom u čitavom srezu.

SA ZLATARSKOM ČETOM

Početkom septembra 1941. godine formirana je Zlatarska četa, koja je brojala 30 ljudi, od toga samo 5 članova KPJ, jer su ostali komunisti morali raditi na terenu kao pozadinski radnici. *Prva* komanda čete bila je u sastavu: komandir Vladimir

¹ Gojko Drulović, poginuo 1943. god. kao zamenik komesara 3. proletarske (Sandžačke) brigade, narodni heroj.

² Slobodan Nikačević, poginuo u zlatarskoj gerili 1943. godine, narodni heroj. ;

³ Momir Pucarević, poginuo 1942. kao komandant 1. zlatarskog bataljona, narodni heroj.

Zugić, politički komesar Čedomir Dnilović i zamenik komesara Mirko Čuković. Četa je brzo narasla, naročito od omladine iz Nove Varoši. (U sastav čete došao je i Jezdo Lović⁴ sa 7 drugova iz sjeničkog sreza i sa nama su ostali do kraja rata.) Daljim našim akcijama prethodile su svestrane vojničke-i političke pripreme. Četa ih njeni delovi odlazili su sa pojedinim članovima komande u sela, održavali narodne zborove i pozivali ljude u borbu. Primali smo sve koji su bili spremni da se bore protiv okupatora i njihovih skutoonoša. Prvi borci čete vodili su računa o skromnosti u svojim zahtevima, naročito kad je bila u pitanju ishrana, odeća i obuća. Jedno vreme plaćali smo sve što se uzimalo na terenu. Partizani su pomagali u prikupljanju lehnje, ne gubeći ni trenutka za politički rad.

Suprotno našem radu i ponašanju, četnici su se bahato odnosili prema narodu, naročito prema onima koji su voleli komuniste. Iako je Zlatarska četa iz dana u dan održavala zborove po selima, okupator se nije usuđivao izaći iz bunkera i žica. Četnici nisu uspevali da nas u tome ometu i pored pretnji i batinjanja ljudi koji su dolazili na naše zborove. To i kasnija otvorena saradnja sa Italijanima, odvratili su svakog poštenog čoveka od četnika.

Četnici su uporedo sa nama u nekim opštinama sazivali zborove i na njima silom mobihsali ljude »u ime kralja i otadžbine«. Prvih dana i mi smo prisustvovali njihovim zborovima, sprečavajući ih da seju laž o partizanima. Četnički komandant Vuk Kalait u dva maha je dolazio u komandu naše čete, kasnije i u Glavni štab za Sandžak i uveravao nas da se on neće nikada boriti protiv partizana, da će samo da štiti sela Bukovik, Štitkovo i Božetiće od napada muslimana iz Kladnice, sa kojima su se ova sela graničila. Mi smo njega i četnike ubeđivali, da treba sve učiniti da bi se to muslimansko selo otelo od okupatora, te da se zajedno s nama bori protiv njega, da ćemo zaštititi sela ukoliko budu napadnuta itd. Sa istim obećanjima dolazio je i četnički komandant Vlajko Čurka, ali na liniji bratstva i jedinstva nismo imali uspeha kod četnika, a »vojvoda« Kalait je kasnije postao takav neprijatelj NOP-a da je poklao i streljao nekoliko desetina rodoljuba.⁵ Vlajko Čurka likvidiran je još u početku njegove izdaje, a muslimanski prvaci iz Kladnice do kraja rata su ostali privrženi okupatoru.

Do formiranja Glavnog štaba NOV i PO za Sandžak komanda Zlatarske čete održavala je veze sa partijskom organizacijom u Novoj Varoši i dobijala izveštaje o merama koje su

⁴ Jezdo Lović, poginuo kao sekretar Oblasnog komiteta za Sandžak 1943. godine, narodni heroj.

⁵ Sa Kalaitom i njegovom bandom obračunali smo se tek posle oslobođenja.

Italijani preduzimali protiv nas. Na svaku akciju čete okupator je odgovarao hapšenjem taoca, u prvom redu porodica onih koji su otišli u partizane.

Odlukom OK za Sandžak i komiteta za zlatarski srez, svaki priliv omladine u našu četu praćen je vojnom nastavom obučavajući ih najosnovnijim radnjama: nišanjenju, rukovanju oružjem, uzimanju zaklona, razvijanju u streljački stroj, bacanju bombi i si. Broj novih članova KP i SKOJ-a u četi rastao je iz dana u dan. Zlatarska četa je pored obimnih političkih i vojničkih priprema izvodila i akcije. Prvu akciju izvela je jedina desetina sastavljena od boraca Zlatarske i Mileševske čete kod manastira Mileševa. Pod komandom Ljubiše Miodragovića¹ ova desetina imala je zadatak da uhvati igumana manastira, koji se bio stavio u službu okupatora. Kako u toku noći desetina nije uspjela da izvrši ovaj zadatak, ona se zadržala u blizini manastira. Istog dana, oko 150 Italijana sa dosta konja i mazgi došlo je da pljačka selo Kosaticu. Kad su natovarili opljačkano žito, seno, slamu i drugo što su naš, vraćali su se u Prijepolje. Iznad samog manastira, sa Titerovca, desetina je napala kolonu iznenađenih Italijana koji su se brzo dali u panično bekstvo ka Prijepolju. Ni jedan tovar nije stigao u Prijepolje jer ga je preplašena stoka zbacila sa sebe. Italijanski vojnici bacali su opremu i oružje, bežeći ka Prijepolju. Italijani su imali 3 poginula i nekoliko ranjenih. Ostalo je dosta mrtvih konja i mazgi.

Odmah posle ove akcije jedan vod Zlatarske čete napao je dva kamiona blizu sela Kačeva, između Prijepolja i Sjenice, koji su vozili namirnice za italijanski garnizon u Sjenici. Dočekan u zasedi, posle kratkotrajne borbe, neprijatelj je počeo da beži ka Prijepolju, ostavivši kamione koje su partizani samo razlupah, ah ne i zapalili, jer se toga niko nije setio.

Posle prvog neuspeha u hvatanju igumana manastira Mileševa, odlučeno je da se pođe u manastir sa celom Zlatarskom četom. Manastir je 26. septembra opkoljen u prvi sumrak i iguman je uhvaćen. Iz manastira smo uzeli pisaću mašinu jer nam je bila potrebna, a igumanu ostavili potvrdu kako ne bi mogao pronositi neistinu da smo uzeli i manastirski novac. Ovoga puta doneli smo odluku da ne streljamo igumana, iako smo znali za njegovu saradnju sa neprijateljem, ne zato što smo verovali da će se popraviti, već zato što je bio početak dizanja ustanka, a ljudi u ovom mestu nisu bili upoznati sa njegovim neprijateljskim radom, pa bi njegovo ubistvo moglo imati i političkog odraza na srpsko stanovništvo. Po završetku zadatka četa je zanoćila u selu Kosetici (dva kilometra od manastira).

⁶ Ljubiša Miodragović, poginuo 27. septembra 1941. godine, narodni heroj.

Ljubiša Miodragović trebalo je da pođe na'levu obalu Lima radi obavljanja partijskih zadataka. Odvojio se od čete oko 24 časa, s njim je bila njegova drugarica Dina. Te noći nisu uspjeli da se prebace preko Lima, već su zanoćili na gumnu u slami. Kako je iguman iste noći o svemu obavestio Itahjanè oni su 27. septembra u toku noći krenuh ceo garnizon iz Prijepolja da bi nas napali u kućama gde smo zanoćili sa četom. Jedna kolona, koja je u razäsvit stigla u selo Sedobru, naišla je na gumno gde je Ljubiša bio zanoćio. U neravnoj borbi poginuo je ovaj hrabri komunista, a njegova drugarica uspjela je da pobegne.⁷ Gubitak Ljubiše Miodragovića, jednog od najstarijih komunista Sandžaka, bio je preveliki ne samo za nas, iz zlatarskog sreza, već za ceo Sandžak. Tog dana Italijani su zapalili kuće Bojovića, koji su bili borci Mileševske partizanske čete, a pred samu noć se povukli u Prijepolje sa opljačkanom imovinom seljaka iz Sedobre i Kosetice. Iguman je, dakle, morao biti osuđen na smrt jer je produžio sa izdajom.

Sledeću akciju četa je izvela na putu Priboj – Prijepolje ispod sela Drughća, gde je učestvovao jedan vod pod komandom Slobodana Nikachevića. U kratkoj borbi vod je uspeo da ubaci bombe u italijanske kamione, a jakom vatrom iz pušaka i mitraljeza da ubije nekoliko fašista. Sve do kraja oktobra nizale su se akcije za akcijom čete na teritoriji zlatarskog, a delimično i moravičkog sreza. Početkom novembra, po naređenju Vrhovnog štaba NOPOJ trebalo je braniti Užice koje je sa svih strana bilo ugroženo od četnika. U toku noći, 6/7. novembra, u jeku proslave oktobarske revolucije, kuriri Glavnog štaba za Sandžak sa naređenjem za pokret našli su četnu u osnovnoj školi sela Akmačići, nedaleko od Nove Varoši. Proslavu smo brižljivo pripremili, na opštu radost i boraca i omladine zlatarskog sreza, •Ovoj našoj proslavi prisustvovalo je 20 četnika sa svojim staršinama, što nam nije smetalo. Četnici su slušali govore, recitacije i pesme partizana i omladine koja je došla na proslavu. Bilo im je krivo na ovakve »pridike dece« pa su na naše partizanske pesme odgovarali četničkim pesmama i psovka. U takvoj situaciji četa je oko 24 časa morala krenuti za Užice.

OKO UŽICA

Išli smo pešice preko Vraneša, Radojinje, Sjeništa, Draglice i stigli do Zlatibora, gde su nas, 7. novembra, partizanski kamioni odveli za Užice. Četa je u Užice stigla u prvi sumrak i smestila se na prenočište u bivšoj kasarni. Iako porušeno, Užice je, okićeno zastavama i transparentima, izgledalo svečano,

⁷ Đurđina Bina Vrbica poginula je kasnije u Bosni.

jer je i ovčie proslavljen, dan Oktobarske revolucije. Od pravca Valjeva, prethodne noći, četnici su zauzeli selo Karan (nekoliko kilometara od Uzica); a istovremeno napadali na našu »republiku« od Požege i Bajine Bašte. 8. novembra, rano izjutra, Zlatarska četa je, primivši iz naše fabrike nešto municije i bombi, dobila zadatak Glavnog štaba za Srbiju da preko Metiljke krene u pravcu Karana, gde je Radnička četa teško odolevala četničkim napadima. Kiša nas je pratila celim putem, a na samim položajima iznad Karana obavila nas je gusta magla.

U Zlatarskoj četi tada je bilo 120 boraca, od kojih je R služilo vojni rok, a ostalo su bili sve mladići pa i dečaci koji su u četi prvi put uzeli pušku u ruke. Pored četvorice članova komande čete koji su bih stari komunisti, bio je veći broj novoprimitljenih članova KPJ. Iako bez iskustva za borbe kakve su je ovde očekivale, četa je bila monolitna celina. Pored pušaka prikupljenih na terenu i nešto dobivenih iz naše fabrike u Užicu, četa je imala i dva puškomitraljeza »brno« koje su komunisti doneli posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Jedan puškomitraljez »šošu« sa 1000 metaka dao nam je Glavni štab za Srbiju kada smo pošli na položaj kod sela Karan.

Frontalne borbe, na nepoznatom terenu, praćene maglom i kišom, iziskivale su napor i boraca i komande Čete. Naše neiskustvo u ovakvim borbama često je dolazilo do izražaja. Imali smo znake raspoznavanja u toku borbe. Njih su znali svi borci, pa kako smo se kretali u streljačkom stroju na velikoj razdaljini, dovikivali smo se glasno tim znacima da su ih i četnici koristili da bi nas primamili u svoju ubitačnu vatru. Komandir i komesar morah su da budu prvi u borbi, a poslednji da je napuste. Komanda čete imala je pune ruke posla sa borcima koji stiču prava borbena iskustva. Približavajući se položaju čuli smo žagor drugova iz Radničke čete s jedne i četničkih bandi s druge strane. Kada smo izbili na položaj naglo je nestalo i guste magle i kiše. Našli smo se par desetina metara ispred neprijatelja, koji je podilazio položajima Radničke čete iz pravca Valjeva. Radnička četa, premorena i dobro iskrvavljena, rado nas je dočekala. Rešeno je da naša četa iz pokreta izvrši juriš na neprijatelja. Prvi put smo se našli na tako velikim položajima sa brojno nadmoćnijim neprijateljem, koji je podilazio našim položajima po svim vojničkim pravilima, jer su to sve bili isluženi vojnici, podoficiri, žandarmi i finansi.

Naš nalet je, izgleda, iznenadio i brzo poremetio četnički streljački stroj. Prosto smo presekli borbeni poredak neprijatelja, ali smo izložili bokove puščanoj i mitraljeskoj vatri četnika. Mi smo kao jedan -jurišali u rasečeni četnički položaj.

Ipak smo uspeh da ih potisnemo na celom položaju. Kao komesar čete, pratio sam kretanje borbenog poretka Čete i na 60–80 metara iza nas primetio jednog druga gde leži nepomično, oborene glave. Bio je to đak novovaroške gimnazije Sreta Glišević. Na pitanje da li je ranjen- odgovorio mi je da nije ranjen ah da ga je strah. Na moj poziv da ustane jer »svaki metak ne ubija« prosto je podskočio sa zemlje, jurnuo u streljački stroj čete i otada bio jedan od najboljih boraca.⁸

Četnici su na Karanu ostavili nekohko mrtvih vojnika i jednog starešinu u oficirskoj uniformi. Posle našeg juriša Radnička četa je vraćena za Užice, noseći sa sobom ranjene drugove, a Zlatarska je nastavila gonjenje četnika, u pravcu Kosjerića. Pred mrak, 8. novembra, Karan je bio oslobođen, a mi smo goneći četnike zanočili nekohko kilometara ispred Kosjerića. Razmestili smo se u dve tri kuće i kolibe, ah umesto da se odmorimo poslali smo većinu boraca na obezbeđenje. Noć je bila puna vetra i susnežice, a mi slabo obučeni. Čini me se da mi je to bila najteža noć u partizanima. Sutradan smo se uverili da četnika nije bilo nigde do Kosjerića, što nam je bilo najžaljivije, jer smo se uzalud smrzavali. Kuriri Glavnog štaba za Srbiju doneli su nam u toku noći naređenje da četa krene preko črnokose.

U rasvit 9. novembra stižemo na Črnokosu i streljačkim strojem, kroz sitnu šumu, nastavljamo ka Kosjeriću. Iz kuća koje su bile u šumi, kroz koju smo prolazili, ispaljeno je na nas nekoliko metaka. I mi smo odgovorili vatrom. Na ivici šume pao je pogođen omladinac naše čete Čedo Zorić. »Pogiboh drugovi! bilo je sve što je mogao da kaže. Pričao sam da ga izvučem, ali ga nisam mogao ni podići. Bila je to prva žrtva čete i veliki gubitak za nas: lep dečak, jedina u roditelja, đak novovaroške gimnazije, vrlo prisan sa drugovima. Svima nam je teško pala njegova pogibija, pa smo još žestocije navalili na kuće iz kojih nas je zasipala puščana i mitraljeska vatra. Na 20–30 metara od kuće vičemo: »Predajte se četnici!«, a oni nam iz kuće odgovaraju: »Ne uspeva obmana, izdajnici!« Pri bliživši se sasvim kućama i spremni da u njih bacimo bombe, iz kuća prestade paljba i ču se: »Drugovi ne pucajte, ovde su partizani!« I zaista, bila je to Ibarska partizanska četa koja je za nas mislila da smo četnici. Očito uzbuđeni, punih očiju suza, Ibarci su samo pitah: »Da li je, drugovi, neko od vas poginuo? Kod nas su poginuli trojica!« Pokraj prozora ležala su tri mrtva druga. Nastala je prava žalost na obe strane. Mnogi su drugovi bez ustezanja plakali. Svako je za sebe mislio da je baš on bio taj koji je ubio svog druga.

⁸ Sreta Glišević je hrabro poginuo u sastavu Sandžacke brigade aprila 1943. godine na Drini, pri završetku IV neprijateljske ofanzive.

Sa Crnokose četa se bez borbe sručila u Kosjerić, odakle su četnici još noćas pobjegli. Zanoćili smo u školi i okolnim kućama Kosjerića pod jakim obezbeđenjem i bez veze sa susjednim jedinicama. Kad je osvanuo 10. novembar, vratili smo se u Užice. Blizu Karana dočeka nas je kamion sa toplom branom i pošto smo se okrepili, kamionima smo se odvezli za Užice. Smestili smo se u užičku gimnaziju na prenočište, gde nas je posetio i drug Tito. Niko od nas nije ga poznao, pa ni te večeri nismo znali da je to vrhovni komandant. S njim je bio komesar Glavnog štaba za Sandžak Voja Leković, te smo pretpostavljali da je neko iz Vrhovnog štaba, jer je obišao sve prostorije gde smo bih smešteni. Pitao nas je da li smo umorni, imamo li dosta municije; govorio nam je o zločinima koje su četnici izvršili u Karanu i drugim mestima ovog kraja. Nakraju je rekao da smo se dobro borili i da treba sa još većom žestinom produžiti borbu.

Sutradan, 11. novembra, održali smo četnu konferenciju na kojoj je vršena anahza borbi koje smo tih dana vodili. Bilo je i kritike pojedinaca i pohvala o podvizima ovog i onog druga. Ali je našim osećanjima dominirala tuga za poginulim drugom u slučajnoj međusobnoj borbi s ibarskim partizanima. Četa je 12. novembra dobila zadatak da krene ka Bajinoj Bašti i Ljuboviji gde je trebalo da se obračuna sa četničkim bandama koje su iz tog pravca nadirale ka Užicu. Tamo su se borili delovi Posavskog partizanskog odreda i Račanska partizanska četa. Na ulicu Užica izišao je i drug Tito da nas isprati na novi zadatak. Našoj radosti nije bilo kraja kada smo saznali da nas je prethodnog dana posetio naš Vrhovni komandant. Još veća radost je bila kada je on sad izašao na uhcu da nas asprati.

Iz Užica smo krenuli kamionima. Sa nama su jedan tenk i top, koje su naše jedinice otele od Nemaca pri oslobođenju Užica. Skoro ne osećajući umor stigli smo severozapadno od Bajine Bašte, gde smo se povezali sa drugovima na položaju. Posle dosta uporne borbe sa četnicima uspeh smo da zauzmemo njihove položaje, koji su bili utvrđeni i zaklonima od kamena. Ovoga puta mnogo nam je koristilo iskustvo iz prethodnih borbi. Na ovim položajima poginuo je odvazni mitraljezac Sućko Musić iz Nove. Varoši, čija je porodica još u prvim danima dala šest hrabrih boraca u naše redove, a i njihovi roditelji, poput drugih porodica iz zlatarskog sreza, nisu izostali iz revolucije.

Borci su jurišajući hvatali usijane četničke mitraljeze, potiskujući izdajnike sa njihovih položaja i goneći u stopu, sad kao »iskusni ratnici«. Na padinama Boškovca bile su neke kuće od drvene građe. Ubrzo smo stigli do njih, koristeći ih kao zaklone na novim položajima. Naši artiljeri, pod komandom

Radivoja Jovanovića Bradonje, misleći da smo četnici, otvorili su vatru iz topa po kućama oko kojih smo bih. Sreća što niko od naših boraca nije ulazio u kuće sa kojih su letele čitave grede, jer su pogoci artiljeraca bili tačni. Signalnim pištoljima dali smo znak da smo mi tu i paljba je odmah prekinuta.

Četnici su odstupili na Boškovac i Žutu stenu. Prohladna noć sa jakim vetrom zatekla nas je na položajima ispred Boškovca. Nešto kuća bilo je u blizini ah se nismo usudili da zanoćimo u njima, već se smestili u neke kolibe koje su bile na čistini, isturivši jaka obezbeđenja. Levo od nas toga dana borili su se Posavci i Račani. U sadejstvu s njima, naša četa je, u zoru 15. novembra, krenula u napad na vrh Boškovca, koji je neprijatelj bio poseo. Trebalo je prvo preko brisanog prostora prići visokim i krševitim strminama, a zatim, tučeni neprijateljskom vatrom i puzeći uz kamenjar, izvršiti juriš. Zlatarska četa je uspela da bez gubitaka priđe na jurišno odstojanje. Koristeći prve zaklone, a uz podršku topa, četa je otvorila vatru na četnike koji su već bih pokolebani preciznim pogocima naših artiljeraca. Izbivši na vrh Boškovca, izgubili smo dodir sa neprijateljem. Spuštajući se ka Ljuboviji, nailazili smo na četničke zasede, sa kojima smo se brzo obračunavali. Četnici su napuštali položaje čim bi nas primećivali. Nismo imali nikakvih gubitaka, a zarobili smo samo dva četnika sa velikim bradama, ukrštenim redenicima i ogromnim šubarama na glavi, koji su bih zakleti neprijatelji naše borbe.

Stigavši u Ljuboviju, četa se postrojila. Prišao mi je Radivoje Jovanović, znajući da sam komesar čete i upozorio da je jedan od zarobljenih četnika nekohko puta već puštan s čime treba upoznati celu četu. Nema sumnje da se izdajnicima više ne može praštati! Četa je zanoćila u Ljuboviji, a 16. novembra, u sadejstvu sa Račanskom četom, krenula prema selu Gračanici, gde su se, prema obaveštenjima dobivenim u toku noći, nalazile znatne četničke snage. Zadatak je bio da se četničke snage proteraju iz Gračanice i da istog dana izbijemo na komunikaciju Ljubovija – Krupanj. Gračanicu smo prošli bez borbe, a predveče izbili na komunikaciju Ljubovija–Krupanj, gde takođe nije bilo četnika. Time smo bili sigurni da je sa ove strane osujećen napad četnika na Užice.

OPET U SANDŽAKU

Četa se preko Ljubovije i Bajine Bašte, 18. novembra, ponovo vratila u Užice, gde smo održali drugu četnu konferenciju kojoj je prisustvovao i delegat Vrhovnog štaba, kao i drug Voja Leković koji se nije odvajao od čete. Na konfe-

renciji je pohvaljeno 19 boraca naše čete poimenice i četa u celini, za odbranu Užica. Kroz borbe provereni borci primljeni su za članove KPJ, tako da ih je mali broj bio van Partije i SKOJ-a.

Četnici su iskoristili odsustvo čete iz zlatarskog sroza i počeh prisilnu mobilizaciju naroda, zato smo dobili zadatak da iz Užica odmah krenemo za Sandžak. Primivši iz magazina Glavnog štaba za Srbiju 10 000 metaka i nešto bacačke municije, kamionima smo se prebacili do Kraljevih voda (sada Partizanskih), a zatim pešice preko Zlatibora, Draglice i Sjeništa stigli u Radojinju, gde nas je dočekaao i komandant Glavnog štaba za Sandžak Vladimir Knežević Volođa.⁹ U Radojinji je bio organizovan miting omladine iz okolnih sela, sa kojeg se četi priključilo 30 omladinaca, pa je četa narasla na 140 boraca.

Sutradan, pred mrak, četa je krenula ka Pribojskoj Banji gde je bila manja italijanska posada, koju su spolja obezbeđivali četnici kaluđera Zdravka Zaharija, komite iz prvog svet-skog rata, koji se sada stavio u službu okupatora. Napadom, koji je izvršen 21. novembra, rukovodio je komandant Glavnog štaba za Sandžak Vladimir Knežević Volođa. Četnike smo brzo proterali i oni su se povukli u samu Banju. Italijanski garnizon iz Priboja (udaljen 3–4 km) brzo je intervenisao pojačanjem, koje je dovezao kamionima. Snažna artiljerijska vatra zasula je naše položaje, te se četa morala povući i sutradan izjutra stigla u Radojinju.

Četnički »vojvoda« Vlado Čurka, računajući na odsutnost Zlatarske čete, sazvao je konferenciju četničkih komandanata iz pet srezova: pribojskog, prijepoljskog, zlatarskog, sjeničkog i tutinskog. Na konferenciji, koja se održavala u školi sela Akmačići, odlučivano je o načinu učvršćenja četničke organizacije u ovom delu Sandžaka i formiranju zajedničke komande »Stari Ras«, na čelu sa Vlajkom Čurkom. Doneta je i odluka o nepoštednoj borbi protiv partizana na ovom području. Saznavši za ovaj četnički sastanak, Glavni štab NOPO za Sandžak doneo je odluku da se četnici napadnu. Po svemu je izgledalo da je aktivnost četnika u ovom kraju sastavni deo njihove ofanzive na Užice i prethodnica prvoj neprijateljskoj ofanzivi, što svedoče i kasnija naređenja Draže Mihailovića.

Naša četa je bez odmora morala da krene u selo Akmačiće, da bi se sprečile četničke odluke. Sekretar Oblasnog ko-

⁹ Vladimir Knežević, poginuo kao komandant 3. proleterske brigade (Sandžačke) kod Mrkonjića 1942. godine, narodni heroj.

ixiliteta Rifat Burdžević¹⁰ održao je govor četi u kome je istakao da se moramo obračunati sa izdajnicima, jer su »isti kao i oni protivu kojih smo se borili oko Užica i Ljubovije«. Četa je celu noć provela na putu i u zoru, 23. novembra, stigla do škole u Akmačićima. Četnici su računali da smo još uvek oko Užica, Bajine Bašte i Ljubovije.

Opkohh smo školu i pozvali četnike na predaju, našta su oni otvorili vatru na naš streljački stroj. Borba je vođena do 12 časova. Uspeli smo da pridemo do ispod samih prozora i ubacimo bombe u školu, što je pokolebalo četnike. Predalo nam se preko 60 četnika, a među njima i njihovi komandanti: Vlajko Čurka, Ljubo Ranitović, Milosav Ranitović, Drago Kašerić, Simo Despotović, Vasihje Purić i pop Vrbicki '(kao neki duhovni vođ četnika, kojeg je Ljotić poslao u Sandžak) ^ Postrojili smo razoružane četnike i objasnili im cilj naše borbe a zatim ih pozvali da stupe u naše redove. Iako se nisu odazvali ovom pozivu pustili smo ih kućama, a njihove komandante povelu u Radojinju da im sud izrekne kaznu. Drago Kašerić i Simo Despotović pušteni su takođe odmah kućama, no oni su opet nastavili borbu protiv nas.

U škoh smo našli čitavo skladište sirovih koža, brašna, hleba i ostalih stvari koje su četnici opljačkali od naroda. One za koje smo utvrdili čije su, vratili smo vlasnicima, a ostalo smo poneh. Ovim je četnički pokret u Sandžaku bio skoro likvidiran, što je kasnije i uslovalo stvaranje slobodne teritorije na koju su se povlačile partizanske jedinice iz Užica i ostalih krajeva zapadne Srbije.

Posle razbijanja četnika u Akmačićima otišli smo u muslimansko selo Isardžik da bismo pridobili za našu borbu Odžu Pačariza, koji se sa svojom milicijom bio stavio u službu Italijana. Četa je 25. novembra stigla u Isardžik (istočno od Prijepolja) gde su nas začudo muslimanska milicija i sam Pačariza prijatno dočekali. Tražili smo od Odže Pačariza da pozove ljude iz sela na konferenciju, da bismo se dogovorili o daljoj borbi u našem kraju. Konferenciju smo održali preko noći. Iako je bila dobro posećena, seljaci su bili rezervisani prema nama. Odža je imao velikog uticaja na svoje ljude i samo od njega je zavisilo hoće li selo biti uz nas. Pačariz je do kraja rata ostao uz okupatora.

U toku noći 28/29. novembra vratili smo se iz Isardžika preko Zlatara i pred samu noć stigli u selo Drmanoviće. Još preko Zlatara čuli smo mitraljeske rafale negde od Zlatibora, Draglice i Sjeništa u pravcu Radojinje. Nismo ni slutili da je usledila nemačka ofanziva na Užice i našu slobodnu teritoriju.

¹⁰ Rifat Burdžević, poginuo 1942. god. kao komesar 3. proleterske brigade (Sandžačke). Proglašen za narodnog heroja.

Noću 29/30. novembra u Drmanoviće su stigli kuriri Glavnog štaba za Sandžak i doneli nam naređenje da četa krene u Radojinju, gde smo stigli rano izjutra 30. novembra. U Radojinji smo našli Glavni štab, gde su već stigle i neke jedinice iz Užica i posele položaje na Uveu.

CETA PRERASLA U BATALJON

Posle dva tri dana odmora i sređivanja jedinica koje su stigle od Užica, napadnut je italijanski garnizon u Novoj Varoši. Zlatarska četa je dobila zadatak da postavi zasedu na komunikaciji Nova Varoš—Bistrica. Ovom akcijom je rukovodio komandant Glavnog štaba za Sandžak Vladimir Knežević Volođa i sekretar Oblasnog komiteta Rifat Burdžević. Borba za Novu Varoš počela je rano izjutra, 4. decembra, i negde oko 12 časova italijanske jedinice su naišle na zasedu naše čete. Prva četiri kamiona, koji su naišli na zasedu, bili su uništeni, a vojnici zarobljeni, među njima i 2 viša oficira, od kojih, je jedan bio vođa fašističke omladine za Crnu Goru, Dalmaciju i Sandžak. Istoga dana je oslobođena Nova Varoš i u nju su ušle jedinice koje su se povukle iz Užica. Naša četa, vodeći borbu sa Italjanima koji su se izvlačili, zauzela je položaje na prevoju između Bistrice i Drenove (istočno od Bitovika).

Zlatarski srez, sa manjim dolovima prijepoljskog i pribojskog, postao je čisto partizanska teritorija, a Nova Varoš centar te teritorije, gde se našlo dosta partizanskih jedinica. Ovaj, inače pasivan srez, trebalo je da nahrani, obučee, obrabedi smeštaj i omogućii odmor, svim jedinicama iz Užica. Vrhovni štab se za prvo vreme smestio u selo Radojinju, a orđi u selo Drenovu. Na taj način Nova Varoš je postala partizansko uporište u kome je organizovan politički rad, kulturno-zabavni život, održavane konferencije po selima. Organizovano je snabdevanje jedinica, šila su se odela, pleli džemper i čarape, pravih opanci i sve što je bilo potrebno za vojsku.¹¹ Većina građana ovog sreza davala je sve od sebe za svoju vojsku sve do 4. februara, kada su se naše jedinice morale povući preko Zlatara na levu obalu Lima u prijepoljski, a potom u pljevaljski srez, za Vrhovnim štabom koji se tada već našao u Rudom.

Za vreme boravka jedinica koje su se povukle iz Užica, Zlatarska četa izvršavala je mnogo zadataka. Ona je bila domaćin slobodne teritorije, narastala novim borcima, a 24. dec-

¹¹ Tu su reorganizovane partizanske jedinice, formirani proleterski bataljoni, koji su kasnije ušli u sastav proleterske brigade, 22. decembra u Rudom.

cembra 1941. godine, sa Mileševskom, Sjeničkom i Pribojskom četom ušla u sastav Srpskog-sandžačkog bataljona. Omladinske čete iz Zlatarskog sreza, koje su u to vreme bile formirane, ostavljene su u Novoj Varoši radi obuke i obezbeđenja grada i okoline. Iako bez borbenog iskustva omladinske čete su se uspešno suprotstavljale četnicima kaluđera Zaharija, koji su iz pravca sela Kratovo, Rutoše i Brezna često pokušavali da prodru na našu slobodnu teritoriju.

Bataljon je dobio zadatak da poruši mostove između Prijepolja i Bistrice i na reci Mileševci; da spreči Italijanima saobraćaj duž ovih komunikacija, kao i da vrši pritisak na itahjanske snage koje su bile u Prijepolju sa dobro utvrđenim okolnim položajima. Na ovom zadatku bataljon je u dubokom snegu i nezapamćenoj hladnoći ostao do pred kraj januara " 1942. godine, kada je Zlatarska četa vraćena u Novu Varoš, pa je od nje, omladinskih četa i boraca iz sjeničkog sreza formiran Zlatarski partizanski bataljon, koji je imao 300 boraca. U štabu Zlatarskog bataljona bili su: komandant Momir Pucarević, politički komesar Jovo Grbović, zamenik političkog komesara Gojko Drulović. Prvi zadatak Zlatarskog bataljona bio je da napadne četnike i muslimansku miliciju u selu Aljinovićima, jer su se ovi pripremali da stegnu obruč oko slobodne teritorije, zajedno sa četnicima i nečhćevcima koji su za sve vreme boravka jedinica u srezu zlatarskom držali položaje na desnoj obali reke Uvea od Bukovika do Rutoša. Stezanjem obruča oko partizanske teritorije neprijatelj je imao nameru uništiti naše snage na tako malom prostoru.

Zlatarski bataljon je razbio četnike i muslimansku-miliciju u selu Aljinovićima i time im osujetio plan okruženja. Bataljon se više nije vraćao u Novu Varoš, jer su četnici i nedicevci noću 4. februara 1942. godine na celoj dužini Uvea (od Bukovika do Rutoša) prodrli na slobodnu teritoriju. Razbijanjem neprijatelja u selu Aljinovići otvorena su vrata za povlačenje naših *snaga* iz Nove Varoši. Okupator i njegove sluge usmerili su svoju pažnju ka Sjenici. Pačariz se upravo kritične noći (dok su se naše snage povlačile preko Zlatara, Kosatice, Miloševog Dola i Bjelobaba na desnu obalu Lima u selo Divce) orijentisao prema Sjenici, što nam je išlo na ruku u toku povlačenja. Dakle, da nismo uspeali u selu Aljinovići, posledice po nas bi bile teške.

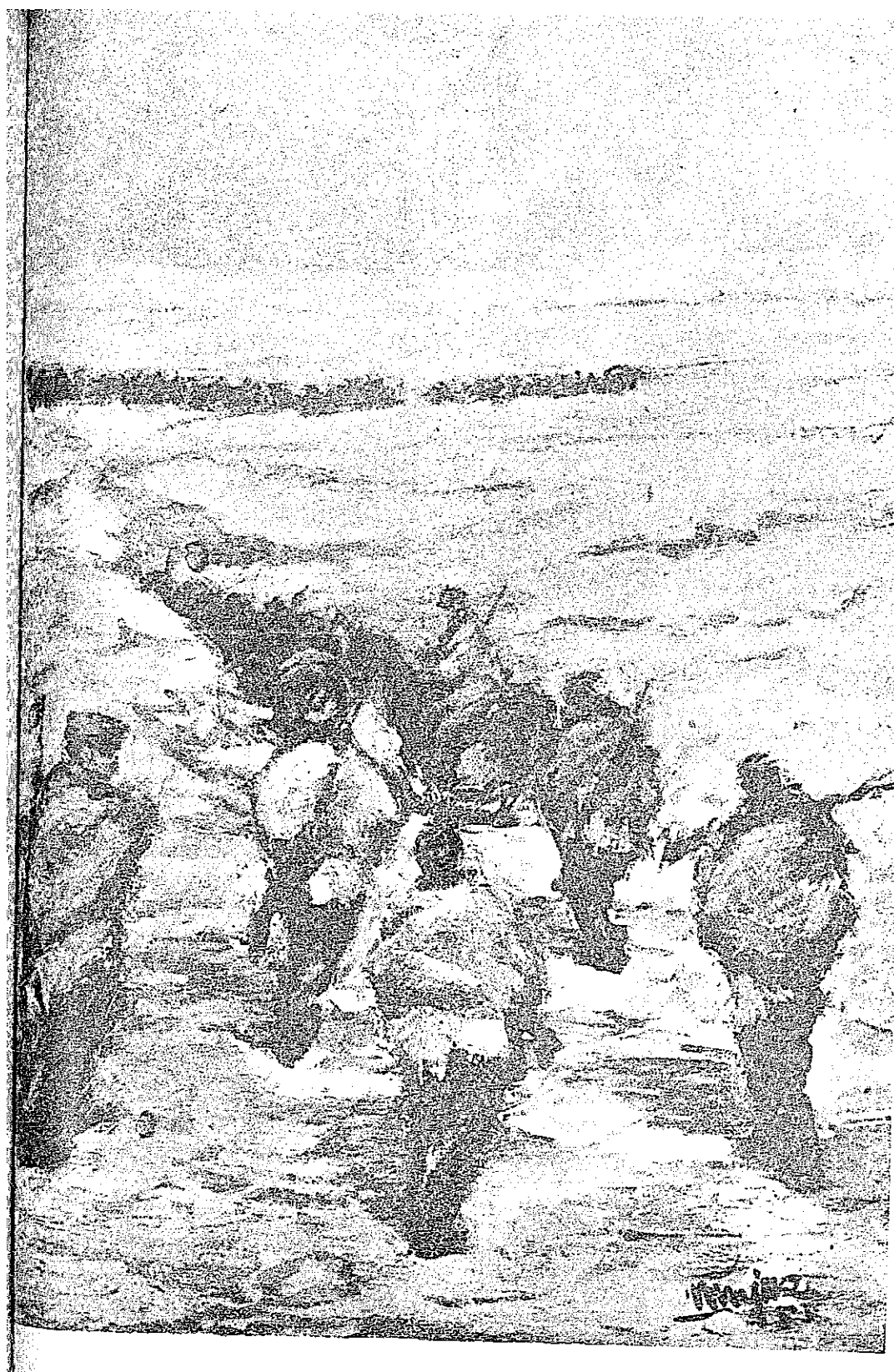
Naše jedinice koje su se iz Nove Varoši povukle na levu obalu Lima u neposrednu blizinu Prijepolja, predanile su u selu Divci a "da nisu-bile napadnute iz Prijepolja, gde je bio jak italijanski garnizon. Sledeće noći, 5. februara, prebacih smo se preko Lima i to gazeći nabujalu reku, jer čamci i splavovi nisu blagovremeno bili pripremljeni. Voda je bila toliko

ledena da sam imao utisak da mi se komadi mesa kidaju sa tela. Dopirala mi je do pazuha, a tako .i ostalim drugovima srednjeg rasta. Lim je tako obarao ljude i konje da se nekoliko drugova utopilo. Čete su se hvatale u lanac, grčevito se držeći promrzlim rukama. Ljudi "su korak po korak savlađivah stihii u reke, a kad smo stigli na levu obalu, tamo su nas čekali – veliki sneg, uzbrdica i bespuće. Noć je bila vedra i vrlo hladna, a pokvašena odeća i obuća ledili su se na nama.

Zlatarski bataljon je ceo dan uoči prelaza bio na položaju prema Isardžiku, a uveče, za vreme prebacivanja preko Lima bio u zaštitnici. Po prelasku na levu obalu bataljon je ostao iznad Velike Župe, kao obezbeđenje od Prijepolja. Sutradan, 6. februara, na Kamennoj gori bataljon je, ojačan sa 50 partijskih radnika sa terena, preformiran u Prvi i Drugi Zlatarski bataljon.

Zlatarski srez je do povlačenja naših snaga iz Nove Varoši imao preko 350 prvoboraca. Od tog broja preživelo je rat 56 drugova i drugarica. Iz sreza je poniklo 9 narodnih heroja, od kojih je 5 poginulo, ne računajući Jezdimira Lovića koji je za sve vreme bio sa četom. Kad se ima u vidu da je ovaj mali srez imao svega 12 500 stanovnika onda se najbolje može sagledati kakav je uspeh imala organizacija KPJ, čiji je uticaj bio veliki iako do okupacije nije postojao sreski komitet.

Cedomir DRULOVİĆ:

Toma Sijaković: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)

FORMIRANJE KRANJSKE ČETE I NJENA PRVA BORBA

LJ Kranju je postojao Vojnorevolucionarni komitet, formiran ubrzo posle okupacije Slovenije. Članovi CK KP Slovenije kao organizatori i instruktori pružali su pomoć Vojnom komitetu u organizovanju i pripremama za oružani narodni ustanak u kranjskom srezu. Ove su poslove tada vršili Lojze Kebe Stefan i Tomo Brejc Pavle.¹

Tokom aprila i maja članovi KP održali su brojne sastanke u Kranju i okolini da bi obavili prve pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. U maju smo obrazovali organizacije Osvobodilne fronte po fabrikama, a kasnije postepeno, u gradu i po selima. Radi formiranja OF u fabrici gume u Kranju, prvi sastanak održan je početkom maja, u šumi između Kokriče i Nakla, a njim je rukovodio Ludvik Vitez, sekretar organizacije KP u fabrici. Prvo je objasnio značaj formiranja OF (27. aprila u Ljubljani), a zatim smo doneli zaključke i odredili zadatke. Tom prilikom smo prvi put platili članarinu za OF, što mi je posebno ostalo u sećanju. U fabrici gume bez teškoće smo proširili organizaciju OF u svim odeljenjima. OF je preuzela i funkcije organizacije Crvene pomoći, koja je u fabrici postojala već nekoliko godina pre rata, kao veoma aktivna politička organizacija. Članovi Kulturbunda i gestapovci stalno su nas špijunirali pri izvršavanju zadataka, pa je Pavel Lampe, član Skoja, bio uskoro uhapšen i prebačen u koncentracioni logor, gde je pao kao žrtva gestapovaca. Mi predratni komunisti, članovi naprednih sindikata i poverenici radničkih pogona, bih smo

¹ Lojze Kebe Štefan, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, od aprila 1942., prvi politički komesar I grupe odreda u Gorenjskom. Poginuo 20. X 1942; narodni heroj.

Tomo Brejc Pavle, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, član PK KP Slovenije za Gorenjsko, u 1942. sekretar PK KPS za Slovensko primorje.

u stalnoj opasnosti zbog hapšenja koja su sledila, posle svake akcije. Tačno se sećam da smo 13. juna podelili radnicima letke u kojima se pozivalo na oružani narodni ustanak. Bio sam uhođen da će me sledećeg dana uhapsiti, zbog čega nisam ni pošao na posao. I zaista, gestapovci su me čekali već u 6 časova ujutro. U Tekstilnoj zadruzi u Otočama, gde sam tada stanovao, takođe nisam bio bezbedan, zato sam sa Stanetom Gorjancem,¹ kojeg su tada takođe tražili, otišao na nekohko dana u planinu Jolovieu, gde smo živeli pod šatorom.

Uskoro me je Vojni komitet odredio da na području Kranja organizujem prvu kranjsku četu. Pripremio sam sastanke sa radnicima u selima Naklu, Cegelnici, Okrogлом i Kokrici. Sa "radnicima iz fabrike gume, koji su bili članovi KP ili naši simpatizeri već od ranije, sastajali smo se svakog dana, a pozivali smo i druge. U to vreme nismo više okolišali sa ljudima pozivajući ih neodređeno na oružani ustanak, već smo o svim pripremama raspravljali konkretno, otvoreno i jasno. Već u početku iskrsla su dva najveća zadatka: pribaviti oružje i municiju i pridobiti drugove vojnički obrazovane koji bi pomogli u rukovođenju narodnim ustankom i borbenim dejstvima protiv moderno naoružane nemačke vojske. Bio sam uveren da će Vojni komitet komandu nad ustanicima u ovom području poveriti potporučniku graničaru Radenkoviću.² Međutim, on je određen za komandira Tržiške čete, a meni je naređeno da 26. jula formiram 1. kranjsku čet.

Još te noći četa je trebalo da izvrši sledeće akcije: da likvidira jednog po zlu čuvenog gestapovca u Naklu, spali most preko reke Bistrice, poruši telefonske stubove u okolini Nakla, prodre u vojno slagalište u Kranju gde će uzeti oružje i da spali vojne garaže i automobile u selu Primskovu. Ove akcije je trebalo da izvršimo istovremeno kad će u akcije poći i Tržiška četa.

Za izvršenje ovih akcija trebalo je da naša četa oko 23. jula dobije oružje iz Poljanske doline. Sa Francom Križnarom sam celu noć uzalud čekao na obali Save da bismo oružje čamcem prevezli na levu obalu. No, sledeće noći sam obavešten da su drugovi, koji su nosili oružje, nabasali na nemačke straže i izgubili oružje. Tada mi je saopšteno da nećemo dobiti oružje za našu čet i da treba sami da se pobrinemo kako ćemo ga nabaviti. Istovremeno mi je postavljen novi rok za formiranje čete — subota 2. avgust. Na sastancima koje smo već ranije održali kod Kopača u Naklu, bilo je dogovoreno ko će nam dati oružje i municiju. Sada, međutim, kada nam je bilo potrebno, pomenuto oružje nismo dobili; Ispričavah su nam se da je bilo ukradeno jer ga nisu dobili na određenom mestu. Ponovo smo

² Stanoje Radenković, od 26. jula 1941. komandir Tržiške čete.

sazvali sastanak u Cegelnici i dogovorili se da do subote prikupimo određeni broj pušaka. Takođe smo se dogovorili sa drugovima iz Kranja da će i oni prikupiti puške i municiju i doneti na zbornu mesto.

U nedelju, 27. jula naveče, naša grupa na Cegelnici otišla je po oružje na Okroglo, koje je tamo pripremio mladi Franc Križnar. Dve puške otkopali smo na Križnarovoj njivi, a dve izvukli iz drvarnice kod suseda, gde su bile prekrivene drvima za ogrev (tih drva bilo je za nekoliko seljačkih kola, koja smo morali prebaciti da bismo stigli do pušaka). Puške su bile potpuno nove, sa bajonetima. Svi smo bili zadovoljni, no bilo nas je devet, a samo 4 puške; svaki od nas želeo je da dobije pušku i samo smo o tome razgovarali dok smo se vraćali na "Cegelnicu.

Poslednje nedelje, na Cegelnici smo se još češće sastajali. Imao sam osećaj kao da je selo postalo naša slobodna teritorija. Do kraja nedelje prikupili smo još nekoliko pušaka, koje smo potom u Fistrovoj štali čistili, pregledavali i nastojali da osposobimo za dejstvo. Cegelnica je naročito oživela u subotu popodne. Dolazili su borci sa puškama i municijom i bili su neobično raspoloženi.»Ludvik Vitez i još dva druga iz Kranja doneli su nam sanduk municije i oko 20 bombi, koje smo radi lakšeg nošenja odmah podelili među sobom.

Drugog avgusta u 6 časova po podne postrojili smo našu četu u šumi na: brdu. Franc Mrak je već ranije bio određen od Vojnog komiteta za komandira čete, a ja za političkog komesara. Došli su i rođaci da se oproste od boraca. Sećam se da su bile prisutne Omanova i Fistrova porodica sa Cegelnice, Poličarova iz Nakla i Mede iz Strahinja. Kad je komandir čete dao komandu »mirno«, objavio je da je time formirana četa, a zatim naredio da krene određenim putem. Svi prisutni opraštali su se od nas mašući rukama, obećavali nam svaku pomoć i poželeli srećan put. Grupa iz Kranja, kojom je rukovodio Ludvik Vitez, nije došla na zbornu mesto, već je svojim putem otišla prema Storžiču. Mi smo već bili upoznati kuda krećemo, da je naš cilj da se sastanemo sa Tržiškom četom i uključimo u Storžiški bataljon. No, nismo tačno znali gde se nalaze, u kom kraju Storžiča, a ipak smo bili ubeđeni da ćemo ih lako pronaći i uspostaviti vezu sa njima. Kasno naveče stigli smo na Storžič, na neku malu livadu i uspostavili vezu sa Tržiškom četom u Velikoj Poljani. Prenocili smo u Maloj Poljani, a sledećeg dana priključili smo se ostalima u Velikoj Poljani. Tamo je već bilo određeno rukovodstvo Storžiškog bataljona, i to: komandant Jože Posjak, rezervni avijatički oficir iz Kranja, a politički komesar Jože Janežič, radnik iz Tržiča. Odmah nam je zamereno što nismo poneli dovoljno hrane za duže vreme i što smo stigli prekasno, jer su nas čekali već nekoliko dana.

Objasnili smo im da su nam seljaci obećali dobiti hranu i da je jedino potrebno da im poručimo na koje mesto da je dopreme. Tada je formiran Storžiški bataljon.

Posedali smo oko kuće, a nešto više postavljene su straže da nas obezbede od svakog iznenađenja. No, ipak nas je izrušio nemački špijun koji je stigao do nas i počeo da beži kad nas je ugledao. Stražar, koji je bio u bhzinij otvorio je na njega vatru. Uskoro zatim stigao je i drugi špijun koji nas zbog gliste magle nije primetio. Zarobili smo ga i saslušali. Odmah smo primetili da su nam na tragu nemački gestapovci i špijuni. Svi borci su okružili zarobljenog špijuna, a komandant mu je okrenuo revere od kaputa i pokazao nam gestapovsku značku. Pri pokušaju bekstva pogođen je mećima i pao na oko 50 m od nas, gde su ga borci i sahranili. Bila je nedelja, 3. avgust, te je na Veliku Poljanu dolazio priličan broj ljudi: rođaci, boraca, planinari, radoznalci, a verovatno i špijuni. Mnogi među njima su nas videli, a neki i prepoznali.

Po podne smo krenuli do severne stene Storžiča, a na starom mestu smo ostavili vezu. Na putu smo sreli nekog trgovca iz Križa, koji je bio član Kulturbunda. Neki drugovi su ga poznali i nameravali da se s njim obračunaju po kratkom postupku. Pošto se ispred čete javno zakleo da nas neće izdati pušten je na slobodu. U podnožju planine opkolili smo pastirske kohbe, pretpostavljajući da bi se u njima mogli nalaziti Nemci. Međutim, našli smo Prosvetni pevački hor iz Tržiča. Pevači su se još uvek rado sastajali, iako su po dolasku okupatora prestala da deluju i sva kulturna društva. S njima smo dosta dugo razgovarali. Ovim razgovorima prisustvovao su i članovi Vojnog komiteta – Rudi Papež i Franc Vodopivec, koji su došli da pogledaju šta se kod nas dešava. Naveče smo se ulogorili, u lovačkoj kući. Iskopalimo rovove za odbranu i preko noći postavili straže. Sledećeg dana uveče borci su položili zakletvu; politički komesar je čitao tekst zakletve dok su borci za njim ponavljali reči. Već je bila noć kad su formirani tri voda od vojnički najbolje obučanih boraca. Izabrani su najbolji strelci i mitraljesci. Rečeno nam je svima da ćemo zajedno sa Gorenjskim bataljonom napasti begunjske zatvore i osloboditi naše drugove. Za tu akciju svi smo se oduševljavali i već unapred radovao. Rukovodstvo nad jednim vodom preuzeo je potporučnik-graničar Stanoje Radenković iz Kranja. On je imao automat, a njegov vod raspolagao je i mitraljezom, kojim su rukovala dva dobra mitraljesca – Miha Fistrov i još jedan drug iz Tržiške čete. Svi ostali borci iz njegovog voda imali su puške i bombe. Drugi vod je preuzeo narednik-graničar Milorad

Stošić,³ a treći Tone Stefe iz Tržiča. No, dobro se sećam da svi borci u drugom i trećem vodu nisu imali puške i da su za slučaj potrebe bili određeni u rezervu. Sva tri voda imala su oko 45 boraca. Pre nego što smo otišli oprostili smo se među sobom. Zatim je komandant bataljona Jože Pesjak naredio pokret.

U logoru je ostalo 6 drugarica i 14 drugova, na čelu sa političkim komesarom. Sledećeg dana ujutro određeno je da posle doručka krenemo dalje. Neki su drugovi predlagali da odmah napustimo logor, ali se politički komesar s tim nije složio. U logoru smo imali 3 puške, pa su i preko noći bila postavljena 3 stražarska mesta. Noć je bila tamna, a dolinom je duvala slabija bura. Rano ujutro opalila je puška u neposrednoj blizini kuće. Odmah smo ustali. Franc Mrak, koji je tokom noći bio razvodnik straže, obavestio nas je da smo opkoljeni. U tom momentu Nemci su otvorili snažnu vatru. Žene su vrisnule, jer su neke bile ranjene već od prvih plotuna. Komesar Janežič poveo je grupu od 8 drugova prema dolini, ah su ih nemački mitraljezi pokosili ispred same kuće. Našu grupu od 5 boraca vodio je Franc Mrak – krenuli smo na desno, uzbrdo prema planini, gde smo čitav dan ostali ispod jedne pećine, neotkriveni od Nemaca. Jedino se Franc Mrak probio kroz obruč i spasio, ah je pri tom bio ranjen. Kasnije smo saznali da su se neki drugovi probili kroz obruč već rano ujutro. Ceo dan smo osmatrali šta se događalo oko kuće. U neko vreme iznad nas proleteh su avioni. Civili, koji su bili nemački vodiči, zatvorili su obruč sa gornje strane, na planini i dovikivah se sa onima na suprotnoj planini. Mi smo se sakrili i stisnuli ispod retkih grana, u strahu da nas ne pronađu. Kuću, koja je bila naš logor, Nemci su popodne polili benzinom i zapalili. Potom su gađah u ogoljene stubove sve dok se nisu srušili i izgoreh. Odmah zatim dva seljaka dovezli su konjima-8 kovčega i poginule borce odvezli u dolinu. Putem, Nemci su se stalno okretali, kao da su naslućivah naše prisustvo u svojoj neposrednoj blizini. Smrt naših drugova duboko nas je dirnula. To su ovde bile prve žrtve fašističkih okupatora na početku narodnog ustanka.

Stanko TOPLAK

³ Milorađa Stošića zarobili su Nemci posle razbijanja Storžiškog bataljona na planini Dobriči, 6. avgusta 1941, 19. avgusta osudili na smrt i 23. avgusta javno obesili u Kranju.

ŽENE VODICA U USTANIČKIM DANIMA

P o svojoj revolucionarnosti i borbi protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije, "Vodice su bile poznate mnogo godina pre NOB. Prva organizacija KPJ osnovana je 1924. godine. U njoj se okupilo oko 30 drugova, koji su, zbog svakodnevne borbe protiv tadašnjih režima često zatvarani i mučeni, stekli simpatije i poštovanje čitavog mesta. Zato je broj ljudi koji su se osećali komunistima bio "daleko veći, a komunisti su u svojim meštanima imali odane drugove, uvek spremne da im pomognu. U svakoj akciji u selu, u svakodnevnom životu osećao se uticaj komunista i KPJ. Skoro čitavo selo živelo je kao jedan čovek, spremno da se odazove pozivu Partije.

U svim akcijama koje je sprovodila partijska organizacija, aktivno su učestvovali i žene, ističući se svojom odanošću i hrabrošću. Pa ipak i pored toga ni pre, a čak ni 1941. godine, ni jedna se nije nalazila u organizaciji KPJ. Takvo stanje bilo je samo logičan rezultat nepravilnih shvatanja muškaraca, među kojima i komunista, o ženinom mestu u kući i njenoj »manjoj vrednosti«. Rad žene cenio se manje, a ravnopravnost između muškarca i žene, o kojoj se mnogo pričalo, nije se sprovodila u praksi. Evo nekih primera aktivnosti—žena u godinama pre rata.

Za vreme velikih demonstracija 30. maja 1935. godine u borbi sa žandarima i žene Vodica su bile u prvim redovima. Ne samo da su sakupile i nosile kamenje svojim drugovima, već su ga i same bacale na žandare. U demonstracijama povodom prve godišnjice II svetskog rata u prvim redovima nalazile su se žene. Tada se naročito istakla Ivanka Mićin Cura. U prikupljanju Crvene pomoći, a posebno kada su se veće grupe, vođičkih komunista nalazile u zatvorima, glavni teret rada pao je na žene. U vreme kada komunistima Vodica nije

bilo omogućeno slobodno kretanje, jer su bili pod stalnom prismotrom žandara i njihovih agenata, žene Vodica su održavale veze između partijskih organizacija okolnih mesta, a Ilinka Sprljan odlazila je kao kurir i u Split 'do Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.

Nakon okupacije zemlje aktivnost žena Vodica znatno je povećana. No, pošto je i u opštim pripremama za oružani ustanak i u sprovođenju tog zadatka u 1941. godini bilo oscilacija, i rad žena je bio različitog intenziteta pa je i davao različite rezultate. Tj radu partijske organizacije u Vodicama bilo je nekoliko karakterističnih momenata, koji su ostavili vidnog traga u sprovođenju linije KPJ na ovom terenu. Neki od odgovornih komunista Vodica nisu uvek bili dovoljno odgovorni ni odlučni. Njihov stav se odrazio i na celu partijsku organizaciju. Tako su, na primer, odmah po okupaciji zemlje komunisti prešli u ilegalnost, što je bilo pravilno, no kad je trebalo, po 'direktivi CK, preći na oružani ustanak, oni su i dalje nastojali da ostanu u ilegalnosti. Osim toga uvrežilo se shvaćanje da u borbu treba da krenu samo ilegalci. Ovo je dovelo do neuspeha u pokretanju oružanog ustanka i krize u rukovodstvu organizacije KP Vodica u septembru 1941. Iza toga je usledila reorganizacija partijske organizacije, a zatim formiranje i upućivanje prvih partizanskih odreda iz severne Dalmacije u Liku (od oktobra do decembra 1941.).

Tokom cele 1941. godine, koja je protekla u pripremama za oružani ustanak, žene su aktivno sudelovale i davale svoj doprinos. Jedan od njihovih najvažnijih zadataka bilo je sakupljanje pomoći za ilegalce, pripremanje i slanje hrane na teren. Mnoge teškoće su bile na putu uspešnog izvršavanja tog zadatka. Nije bilo nimalo lako svakodnevno doturati i slati hranu iz dobro kontroliranog i zaposednutog garnizona za 20–30 drugova, koji su se nalazili u ilegalnosti. Iako su u početku pomoć ilegalcima davale njihove porodice i rodbina, u kasnijem periodu prešlo se na organizovano snabdevanje, koje je omogućila organizacija KPJ preko Crvene pomoći. »Gospodarska sloga«, kao "osnovna privredna organizacija za razmenu seljačkih proizvoda u nekoliko predratnih godina, bila je sada osnovni izvor snabdevanja ilegalaca na terenu Vodica. Rukovodeću ulogu u »Gospodarskoj slozi« imali su komunisti, a njen predsednik Ivo Jurićev Coto bio je ujedno i predsednik organizacije Crvene pomoći.

U vremenu od jula do oktobra 1941. briga oko snabdevanja ilegalaca ležala je na partijskoj organizaciji Vodica, koja je na ovom zadatku angažovala pretežno žene. Posebno su se isticale Ilinka Grgurev, Luja Spanja, Ivanka Crljenak, Iva Maras, Iva Petrov Zura i još neke.

Uništenjem i razvlačenjem imovine »Gospodarske slogoc od fašističke kaznene ekspedicije 25. oktobra 1941. godine i opštim osiromašenjem stanovništva Vodica, posebno prehrambenim artiklima, organizacija snabdevanja i ishrane ilegalaca postajala je svakim danom sve teža. (Vjodičani su se pretežno bavili vinogradarstvom, dok su druge poljoprivredne artikle proizvodili u neznatnim količinama).

Partijska organizacija nije više bila u mogućnosti da snabdeva sve ilegalce. No, pošto je u međuvremenu raščišćeno stanje u partijskoj organizaciji, prišlo se pripremanju prve grupe za odlazak u Liku. Početkom novembra postavljen je zadatak svim ilegalcima da stupe u partizanske odrede i krenu za Liku. Na terenu Vodica ostalo je samo nekohko drugova, organizatora NOP-a na tom području, dok je grupa od oko 15 ilegalaca pošla novembra 1941. godine u Liku. Tako je i problem njihovog snabdevanja bio deimično ublažen.

Iako je stanje na terenu bilo nešto izmenjeno, krajem 1941. godine zadaci nisu bili ni malo lakši. Intezivno se radi na sakupljanju i uskladištavanju oružja i municije, prikupljanju i prebacivanju opreme i materijala za partizanske odrede. Posebno se ističu Ilinka i Jelisava Grgurev, Dinka Šprljan, Roka Mićin, Iva Maras, Luja Vlahov i dr., a u pitanjima snabdevanja ilegalaca u najtežim slučajevima i situacijama i Luca Vlahov.

Prikupljanje pomoći, često se ogledala u kilogramu kukuruznog brašna, pregrštu smokava, malo riže i makarona, nije bilo lako. Trebalo je dobiti bar i najmanju količinu, a naročito se zalagati pa da se dobije nešto i od onih koji su imali ah nisu bili skloni i da daju. Posebni naponi su uloženi kad su tri grupe Vodičana pripremane da u novembru – decembru 1941. pođu u Liku.

Žene su preuzimale sve one zadatke koji bi mogli kompromitovati njihove poznatije drugove, smelo se upuštale u opasnosti i prkosile neprijatelju, jer su često pred njegovim očima izvršavale zadatke.

Prihvatanje kurira i rukovodilaca NOP-a, koji su dolazili na ovaj teren, bio je takođe zadatak žena.

Kako je polovinom novembra 1941. Mesni komitet KP Vodice preneo svoje sedište u samo mesto, sve veze sa organizacijama NOP iz susednih mesta sticale su se u Vodice i odlazile iz Vodica. Kuriri i ilegalni partijski radnici dolaze sve češće. Prihvat su obezbeđivale žene, čiji je bio zadatak da prethodno izvide ulice i kretanje karabinijskih i grenadirskih patrola. Pri svakom dolasku ilegalaca i partijskih radnika u mesto ih odlasku, u pratnji i u sporednim ulicama bilo je desetak žena, koje su davale potrebna obaveštenja. Za vreme

održavanja sastanaka žene su bile te koje su za čitavo Vreme budno motrile, spremne da odmah, obaveste o opasnosti.

Održavanje veza i obavljanje kurirskih dužnosti i prenošenja poverljive pošte, kao i prebacivanje materijala, oružja i municije u Vodice i iz Vodica, velikim delom je palo na žene. U prebacivanju puškomitraljeza, koji je dopremljen iz Kaprija u Vodice početkom 1942. godine, učestvovalo je više žena. Kurirske veze održavale su: sa Prvićem, preko Srime – Roka Mićin; sa Tribunjom – Antica Špirić, sa Okružnim komitetom u Šibeniku održavala sam je ja zajedno sa Lujom Vlahom, kasnije i Ilinkom Udovičić. Da bi se prebacio važan materijal i pošta do Šibenika, gde je bilo sedište OK, često su se u povoje deteta umotavala pisma, pa tako »bolesno« dete nosilo lekaru u Šibenik. Gotovo redovno članovi MK za to kritično vreme nalazili bi se na terenu i na skrivenim mestima, dok se žene – kuriri ne bi vratile iz Šibenika ili drugih mesta, kako ne bi došlo do provale i hapšenja u partijskoj organizaciji ako bi kurir pao. Blagodareći dobro organizovanom ilegalnom radu nije dopao u ruke neprijatelja ni jedan od istaknutih rukovodilaca NOP Vodica. U ovome je posebno bila zasluga žena.

Međutim, i pored velikog udela žena u radu na razvijanju NOP-a trebalo je mnogo vremena da bi se savladala pogrešna shvatanja i nepravilni odnosi prema njima. Dok su žene Vodica, kao i muškarci, aktivno radile za NOP, u 1941. godini nisu bile organizaciono obuhvaćene. Bila je potrebna intervencija samog Okružnog komiteta KP za severnu Dalmaciju da bi se prekinulo s tim nepravilnim stavom.

Na sastanku Plenuma OK KP u Šibeniku februara 1942. godine, pored ostalog, kritikovan je i rad Mesnog komiteta KP Vodica zbog nepravilnog stava prema ženama. Otada nastaje preokret u radu. Ličnim angažovanjem članova MK pristupilo se organizovanom radu sa ženama. Najpre je obuhvaćeno oko 25 drugarica, koje su se naročito isticale u radu za NOP u 1941. godini. Formirano je pet grupa, a drugarice koje su bile rukovodioci grupa sačinjavali su mesni aktiv žena, koji je bio neposredno povezan sa MK. Mesnim aktivom žena je rukovodila Ilinka Šprljan a u njemu smo bile: Ilinka Grgurev, Roka Mićin, Luja Vlahov i ja. Luja Vlahov je ujedno bila i rukovodilac prve ženske skojevske grupe u Vodicama.

Ovakav rad žena u Vodicama, nije ostao nezapažen, ni od neprijatelja, koji počinje da preduzima mere da bi onemogućio njihov rad. Zato su se mnoge žene odlučile da stupe u NOV. Nas petnaestak smo otišle u partizanske odrede ili postale politički radnici na terenu Vodica.

Karmela IVAS

TRAGOVIMA ZGARIŠTA PRKOSA I OKOLINE

S elo Prkos leži na rijeci Kupi u sjevernom dijelu Korduna, na nekih 40 km od Zagreba. U toku narodnooslobodilačkog rata imalo je poseban značaj za uspostavljanje veza sa hrvatskim selima s one strane Kupe i za širenje bratstva i jedinstva koje je bilo ozbiljno narušeno ustaškim pokoljima i ubijanjima. Iako u neposrednoj blizini jakih ustaških uporišta, područje sjevernog Korduna bilo je, važno žarište za rasplamsavanje ustanka u Hrvatskoj a njegov je značaj bio utoliko veći što su u julu i avgustu 1941. *žarišta ustanka bila* rijetka i nepovezana. Zbog toga, kao i zbog neposredne blizine Zagreba, centra NDH, Pavehć je bio prinuđen da svoje najbolje trupe šalje na ovo područje radi ugušenja ustanka.

Signal za ustanak na Kordunu dat je 19. jula 1941. godine na konferenciji u šumi Abez kraj Vrginmosta, kojoj su prisustvovali: sekretar CK KPH Radè Končar, član CK KPH Josip Kraš, članovi OK KPH Karlovac i predstavnici kotarskih komiteta KP Gline, Vrginmosta i Vojnića i organizacija sa ovog područja. Odlučeno je da se odmah pristupi poslednjim pripremama za akcije koje je trebalo izvesti u raznim dolovima Korduna 24. jula.

Do tog vremena ustaše su, nakon uspostave NDH, sproveli masovni teror i pobile na stotine nevinih ljudi, nastojeći da istrebe Srbe, koji su još 19. aprila 1941. stavljeni u NDH van zakona, dok im je 23. aprila naređeno da u roku od 5 dana napuste teritoriju NDH. Teror je zahvatio i sjeverni Kordun. Prvo su u Lasinji, oko 25. aprila, zatvorili Branka Radanovića, srednjoškola, Žarka Radanovića, studenta, braću Branka i Dušana Milica, trgovce i učitelja Vjekoslava Ziljka. U Prkosu su uhvatili Dušana Bastajića (ubijen je u zatvorskoj kancelariji u Petrinjskoj ulici u Zagrebu) i Josipa Gvojića, lugara iz Lasinjskog

Sjeničaka. Svi pohapšeni bili su zvjerski mučeni, a zatim otjerani u Liku i bačeni u ponor kod Jadovnog. Dočulo se da je iz Veljuna i okolnih sela, u kotaru Slunj, pobijeno 520 ljudi, a da je krvoprolića bilo i u drugim krajevima Korduna.

S porastom terora rasle su i ubrzavane pripreme za ustanak. Okružni komitet KPH Karlovac formirao je 16. jula 1941. vojno rukovodstvo, kojemu je stavio u zadatak da rukovodi organizacijom ustanka, formira oružane grupe i narod pridobije u aktivnu borbu protiv ustaške NDH. Jedan od osnovnih i najhitnijih zadataka bilo je prikupljanje oružja. Ustanak je već zahvatao pojedine krajeve zemlje pa je i OK nastojao da še u Kordunu što pre otpočne s oružanom borbom. U tom cilju je održan sastanak u šumi Abez.

U tim teškim danima pojavio se u Prkosu stari revolucionar Pajo Bastajić. On ukazuje na teškoće koje predstoje kad započne borba sa ustašama i okupatorima, no da je to i jedini način da se narod sačuva od uništenja. Opasnost od ustaških pokolja svakodnevno je rasla, ali je rad na organizaciji ustanka ulijevao nove snage. Zvjerstva ustaša i pokolji nevino stanovništva samo su još više utjecali na ljude ovog kraja da se odluče, i prihvate poziv i stanu uz KPJ. U ovo vrijeme u Prkosu ne postoji partijska ćelija. Na inicijativu partijske organizacije iz Sjeničaka održan je u julu prvi sastanak oko 60 simpatizera NOP-a u kući Milića Bućana. Na sastanku su upoznati s direktivom Partije o potrebi organizovanog pristupanja NOP-a, čuvanju ljudstva od ustaša, skupljanju oružja, formiranju partizanskih straža, o kopanju zemunice i sakrivanju hrane. Sastanku je od članova partijske organizacije iz Sjeničaka prisustvo-vao Stanko Maslek. Švi su se prisutni izjasnili za dizanje ustanka. Izabran je i Inicijativni odbor za organizovanje ustanka u Prkosu, u koji su ušli: Rade Bastajić Lipi, Marko Bižić, Milić Bućan i Mile Stopić. Inicijativni odbor i e preuzeo na sebe da obezbijedi selo i organizira zaštitu, da preko ljudi prikuplja oružje, skuplja obavještenja o neprijatelju i poduzima akcije protiv njega. Poslije ovog održan je niz sastanaka i dogovora po zaseocima. •

U međuvremenu 23. juli, izvedena je prva oružana akcija u blizini Prkosa – u selu Štipanu – napadnute su ustaše koje su u Štipan došle u pljačku iz Lukinića. Napad je izveo metalsld radnik rodom iz Štipana, Nikola Vidović s Milom "Vidovićem" i Milom Kličkovićem. Poslije ove akcije slijedile su i druge. Narod ovog dijela Korduna i sela Prkosa se odazvao pozivu Partije i stupio u oružanu borbu s neprijateljem. Masovni otpor naroda podstaknut je velikim pokoljem u glinskoj crkvi i Prekopi, 3. avgusta 1941. godine, u kojoj je poklano 1260 Srba.

Dragi značajan sastanak za Prkos održan je u avgustu u kući Mike Bastajića, na kome je donesen plan za organizovanje partizanskih straža, učestvovanje u vojnim akcijama i prijavljivanje boraca za jedinice. Kako nije bilo oružja, trebalo je svaku pušku zaplijeniti, od neprijatelja da bi se naoružao novi partizan, jer su se u partizanske jedinice primah samo naoružani borci. Tada je formiran i Narodni odbor "u koji su ušli: Rade Bastajić Lipi, Radovan i Marko Bižić, Mile Bućan Narednik i Mile Stopić.

Ustanak na Kordunu je u punom razvoju, a događaji se velikom brzinom odvijaju i u ovom dijelu. Narod je masovno prihvatio liniju KPJ na oružani ustanak i veliki broj ljudi želi da stupi u partizanske redove. Na inicijativu partijske organizacije iz Sjeničaka formiran je u avgustu partizanski odred na ovom području. Sastanku pri formiranju odreda prisustvovalo je oko 40 ljudi od kojih se većina izjasnila da stupi u odred. Sastanak su vodili: Mile Martinović, učitelj iz Sjeničaka, Milić Dejanović i Stanko Maslek. Odred je bio pod komandom Prvog kordunaškog partizanskog odreda.

Zbog siline razmaha ustanka neprijatelj je 13. avgusta 1941. otpočeo ofanzivu na slobodnu teritoriju sjevernog Korduna, koja je nazivana »Kirinska Republika« (ovaj naziv dobila je na masovnom zboru 1. avgusta). U sklopu ove ofanzive, koja se odvijala u dvije faze, »pročišćen« je i Prkos, koji je bio u sastavu »Kirinske Republike«. Kako je na području uz Kupu operacije vodila jedna domobranska satnija, nitko iz Prkosa nije stradao, jedino su seljaci prisiljeni da sa konjskim zapregama voze vojsku prema Karlovcu. Područje Bovića, Kirina, Štipana i ostalih sela gdje su se borbe vodile pod vrlo teškim uslovima, djelimično je spaljeno, kao i pravoslavne crkve u Boviću, Kirinu i Štipanu. Većina naroda se sklonila u šumu Kremešnicu, dok svi što su ostali kod kuća (pretežno djeca i starci) ubijeni su od ustaša.

Poshje neprijateljske ofanzive nastupio je period izvjesnog bezvlašća – ustaška vlast bila je uništena, a odbori koji su u nekim selima birani nisu radili. No, već u septembru 1941. izabrani su novi odbori na masovnim zborovima naroda pojedinih sela (u Gornjem, Donjem i Lasinjskom Sjeničaku, Prkosu, Štipanu, Dugom Selu, Kirinu i mnogim drugim selima), a do kraja oktobra gotovo u čitavom bivšem kotaru Vrginmost.

Prkos je po vojnoj organizacijskoj podjeli na Kordunu pripadao Četvrtom rejonu, gdje su djelovale tri. čete, koje su sačinjavale • 4. bataljon 1. kordunaškog partizanskog odreda

¹ U odred su ušli: Miladin, Mile, Milić i Nikola Bastajić, Potar Tižić, Cedomir, Jovo i Nikola Bućan, Mile Bućan Narednik, Mile Bućan Cirko, Radomir Katić, Dragan, Radovan i Mile Korać i Mile Stopić.

(sjedište u Petrovoj gori)². Rukovodstvu NOP-a bilo je veoma važno da se ovdje ustanak razvije što više, jer se odavde mogao lako prenijeti na Pokuplje i dalje na Zumberak. Osim toga u Prkos su dolazili izbjegli komunisti iz hrvatskih sela i Zagreba. Zato je ovdje nastao dinamičan politički rad, održavaju se sastanci, stvaraju planovi, vlada prava ratna psihoza, a sve sposobno učestvuje u radu partizanskih straža i patrola. Nema čovjeka koji se nije javno opredijelo za NOB. Na osnovu zajedničkih dogovora u selu je na isturenim mjestima postavljeno sedam stražarskih mjesta s duplom stražom i dvije patrole, tako da se čitave noći pazilo na kretanje neprijatelja.

U općinskom mjestu, Lasinji, postojao je ustaški tabor. Neki njegovi službenici nastojali su da obmanu stanovnike Prkosa i ostalih sela s »pokrstom«. Dolaze u selo i traže da narod masovno dođe u Lasinjske poljane i šumu Brazje, da se izvrši »pokrst«. Kada se ti uvjeti nisu prihvatili, jer bi to značilo otići pod ustaški nož, nastojali su da bar. od svakog člana domaćinstva uberu po 30 dinara za »pokrst«, što im je djelimično i uspjelo. (Ovo je za jedno izvjesno vrijeme odgodilo tešku sudbinu Prkoščana.)

Akcije partizana se sve više pojačavaju. Mladi partizanski odredi su već ojačali i poprimili karakter prave narodne vojske. Osjećalo se da je vrijeme da se ustanak prenese i preko granica Korduna, na lijevu obalu Kupe, preko koje su već tada vodili prema Kordunu, i obratno, kanali najkonspirativnijih veza i snabdijevanja. Sa ovog područja se širilo najjače političko strujanje prema sjeveru Hrvatske.

Ulogu širenja bratstva i jedinstva i prenošenja ustanka na sjevernu stranu rijeke Kupe su dobili Prkoščani, a veza koja se stalno održavala na ovom uskom području s hrvatskim selima i Zagrebom išla je preko Prkosa. Prkos se nalazio neposredno između ustaških uporišta. Da bi se oslobodilo ovo područje uz Kupu, jedinice IV rejona (4. bataljon KPO) stalno, u toku 1941. godine, napadaju na ustaška uporišta. Jedna od akcija izvedena je noću 1/2. decembra, kada je, pod rukovodstvom Nikole Viđovića, u selu Banski Kovačevac, kotar Pisarovina, od tamošnjih seljaka oduzeto pet lovačkih i jedna vojnička puška, kao i jedan pištolj. U isto vrijeme pokupljeno je oružje u Lasinjskom Novom Selu. U akciji osim Prkoščana sudjelovali su Vasilj Čubra, Đuro Dragosavljević, Jovan Marko vina, Simo Vujčić i drugi. Ukupno je oduzeto 12 lovačkih pušaka, jedan karabin »mauzer« sa 150 metaka i jedan pištolj.

U toku jeseni održano je nekoliko sastanaka u kući Miladina Bižića Lake, na kojima se raspravljalo o planovima za

² Ovakva podjela na rejone donijeta je na osnovu odluke Okružnog operativnog rukovodstva OK KPH Karlovac od 30. septembra 1941.

zaštitu stanovništva. Na jednom od tih sastanaka je predlagano da se samo muškarci povlače pred ustašama i to po jedan iz kuće, a djeca i žene da ostaju. Tu ideju su poturili jedan bivši žandarmerijski narednik i neki utjecajni seljaci.

Ustanak se prenosi na lijevu obalu Kupe u decembru. 3. decembra napadnuta je žandarmerijska stanica u Pisarovini. I ova akcija išla je preko Prkosa. Pripreme i izvođenje u Pisarovini su izvršili Dušan Stanojević i Mile Bućan Narednik, a akciju je izveo Odred IV rejona pod vodstvom Nikole Vidovića. Vidović je neposredno rukovodio akcijom iz Jamničko Kiselice gdje je u zasjedi bila veća skupina partizana, koji su imali da štite odstupnicu pri povratku preko Kupe. U akciji je učestvovalo preko 50 Prkošćana na prevozu, zasjedi, rušenju telefonskih stupova i linija, a mnogi su učestvovali s oružjem u neposrednom napadu (između ostalih i Nikola Bastajić, Čedo, Dragan, Ihja, Jova i Nikola Bućan i drugi). Svi borci su s oduševljenjem primljeni u Prkosu i ispraćeni u borbu, a pri povratku su ih čekali topli obroci i kola za povlačenje preko šume Bukove glave u Kordun. U ovoj akciji na uporište u neposrednoj blizini Zagreba zaplijenjeno je 7 karabina i dosta druge vojničke opreme. U borbi je pao Dušan Stanojević; on je u grupi partizana koji su među prvima iz ovog kraja dah živote u borbi.

Neposredno iza ove uspjele akcije napadnuta je općina Skakavac (noću 9/10. decembra), gdje su uhvaćeni općinski bilježnik i blagajnik. Ustaške vlasti, da bi spriječile prijenos borbe u hrvatska sela, šalju 13. decembra, uz desnu obalu Kupe, domobranske jedinice, a do početka ustaške ofanzive dolaze dva puta Italijani da »očiste« ovaj teritorij od partizanskih jedinica.

Nakon ovih uspjeha partizana, jedna delegacija od 12 ustaša otišla je kod Pavelića u Zagreb i tražila da se unište Prkos i okolna sela sa pravoslavnim življem, jer su sudjelovala u navedenim akcijama. Tako su frankovci i poi ed i ni mačekovci uspjeli izdeistvovati da 19. decembra započne lokalna ofanziva, kada su Prkos, Dugo Selo i okolna sela bila prva na udaru ustaškim jedinicama.

Saznavši za ovu ofanzivu rukovodstvo ustanika daje zadatak Prvom kordunaškom odreda da likvidira neprijateljsko uporište Voinić-kolodvor. Ovaj zadatak je preuzeo na sebe 4. bataljon. Razoružao je i zarobio 72' domobrana sa cjelokupnom opremom. Tu je zaplenjeno 5 puškomitraljeza, oko 100 000 metaka i 36 ručnih bombi i mnogo drugog materijala. Za vrijeme predaje jedan žandarm je ubio domobranskog oficira Tota, koji je održavao vezu s partizanima i pomogao pri oslobođenju mjesta. Žandarm je pokušao bježati, ali je uhvaćen od seljaka

u jednom selu i ubijen. Tako je otvoren put narodu sjevernog dijela Korduna —¹ od pruge Vrginmost — Karlovac do Kupe, da može ispred ustaša izbjeći u Petrovu goru. Ovim pravcem je prošlo preko 15 000 ljudi, žena i djece u Petrovu goru, koji bi inače sigurno doživjeli smrt da Vojnić nije oslobođen.

Neprijateljska ofanziva koja je počela 19. decembra 1941. imala je izvjesnih rezultata u hvatanju golorukog naroda. 21. decembra ustaške trupe Paveličeve tjelesne bojne, ustaške vojnice, domobranstva i žandarma uz učešće domaćih ustaša opkolile su selo Prkos na desnoj obale Kupe i pohvatali 478 stanovnika (žena, djece i staraca); a na području Dugog Sela do Bovića uhvatili su preko hiljadu osoba. Osvanula je tužna nedjelja sa snijegom i tmurnim nebom, puna groze i vriske nedužnog naroda. Jedan dio naroda pobjegao je u susjedna sela Banski Kovačevac, Novo Selo i Šišljavić, ali su ih nastrojeni frankovci zatvorili u podrum i sobe "i izručili ustašama. Jedino je u Banskom Kovačevcu spasen Đuro Bižić Duka u kući Jakova Manceta.

Žandarmerijski narednik Pero Nikolić, višegodišnji šef žandarmerijske stanice u Lasinji, htio je da pomogne narodu. Kada je vidio da je iz Zagreba došao Poglavnikov tjelesni združ sa svojim poznatim koljačima, poslao je po Ciganinu, sviraču, Čurku -Parapatiću, pismo Nikoli Bižiću, uglednom seljaku i onćinskom zastupniku. U pismu je htio saopštiti da se narod povuče na vrijeme, jer mu prijeti pogibeljna opasnost od ustaša. Ali pismo nije stiglo na određeno mjesto. Zbog neopreznosti Parapatića stari frankovci, Toma i Jože Sudar iz Novog Sela, koji su znali za pripremljenu akciju ustaša, oduzeli su mu pismo. Tako je ova plemenita namjera propala, a Prkos se našao 21. decembra opkoljen sa svih strana od ustaških jedinica.

Nikolić je morao da krene u akciju sa ustašama, ali za svaku sigurnost, da bi se stanovnici sklonili, naredio je da se ispali prije polaska iz Lasinja desetak pušanih hitaca kako bi seljani čuli i bježali, jer nije bio siguran da će pismo stići do Prkosa. Zahvaljujući tome ljudi su naslutili da ustaše kreću i muškarci su počeli bježati u šumu. Nakon opkoljavanja Prkosa od ustaša i dolaska u Banski Kovačevac, Nikolić je uhapšen i zatvoren u podrum škole gdje je zatvoren i jedan dio Prkošana, a tu je dopremljena i njegova žena i dvoje malene djece.

Ova akcija ustaša nije sasvim uspjela: oko 130 muškaraca i 2 žene uspjeli su da se izvuku iz obruča. Uz srpski živalj pohvatani su i Cigani na cijelom području općine Lasinja, otpremljeni u Jasenovački logor i tamo pobijeni.

Nisu tu ustaše štedjele nikoga: ubijalo se pri bježanju kuće su gorjele, pljačkalo se na sve strane. Pohvatani narod Prkosa koji se sklonio u Banski Kovačevac i druga susjedna sela, zajedno sa onima koji su uhvaćeni u samom Prkosu, zatvoren je u osnovnu školu. Tu su nastale prave orgije ustaša u masakriranju, silovanju djevojaka, bacanju djece uvis i dočekivanju na bajonete, paljenju perja iz posteljine u zatvorenoj sobi nabitoj narodom. Na drugoj strani škole, u kući i oko kuće Milića Bastajića, ustaše su pekly svinje i volove, opijale se i izmjenjivale u zlodjelima koja su se odvijala u školi.

Svi proustaški elementi iz susjednih sela došli su u pljačku Prkosa. Kada su sve digli iz kuća i gospodarskih zgrada redom su palili, tako da je u cijelom Prkosu ostala samo stara kućica Petra Dobrića na brijegu iznad rijeke Kupe.

Preživjeli Prkošćani gledali su sa tugom i bolom iz Sjenicka kako se u obzorju preko šume diže plamen i dim. Svi Prkošćani do jednog odmah su se stavili na raspolaganje partizanskim jedinicama Korduna, ah svi nisu odmah uključeni u jedinice, pošto nije bilo toliko oružja.

Dio naroda koji nije od ustaša pobijen otpremljen je u Lasinju po grupama, uz jaku ustašku stražu. Uspio je da pobjegne samo Bogdan Juras, dječak od 15 godina, koji je skočio kroz otvorena vrata kuće Miladina Stopića i, uprkos vatri koja je za njim otvorena, spasio se bjekstvom (poginuo je kao borac 3. kordunaške brigade 1944. godine u napadu na Belaj kod Karlovca). Većina pohvatanog naroda je otpremljena u Lasinju i zatvorena u stari krajiški magazin. Manji dio, među njima i oni koje su ustaše kasnije pronašle (obitelj Nikole Bižića, Nikola Bastajić Niko i dr.), s još nekolicinom za koje nije utvrđen identitet, zatvoren je u podrumu škole u Banskome Kovačevcu, a poslije mučenja poklani u šumi Mateić kraj Kovačevca.

Prkošćani su se našli zajedno sa Dugoseljanim u Lasinju, u starom magazinu. Ovdje su ih mučili nekih osam dana. Nisu im davali ni vode, a o hrani se nije smjelo ni misliti. Na svako traženje vode i snijega stizale su batine i šamaranja. Jedan dio je odmah našao smrt u šumi Breziji kraj Lasinje, dok je u susret Paveliću prevezeno preko Kupe 31. decembra nekoliko kamiona puni zatvorenika jer je trebalo pokazati plijen u ofanzivi. Taj narod je potučen u Rakovu Potoku i u Hasan-Bregu.

Da bi kontrolisao operacije na Kordunu protiv partizana, Pavelić je lično došao na mjesto pogroma ustaša nad kordunaškim nedužnim narodom. Ovdje ga je dočekao bojnič PTS, poznati žuk Ante Moškov, koji je rukovodio ovom operacijom »čišćenja«. Poglavnik je sa svojom pratnjom, u kojoj

je bio italijanski general Oksilija, stigao do Bovića, ali dalje nije mogao. To područje je plamtjelo u borbi između ustaša i Prvog kordunaškog partizanskog odreda. Na ovom području su Kordunaši, pod vodstvom Nikole Vidovića, tukli ustaške elitne jedinice, kojima je trebalo preko 12 'dana da se probiju do pruge Vrginmost – Karlovac.

U čast poglavnika i »uspjeha« u ofanzivi natovarena su i kamiona s uhvaćenim ljudima na tom području i iz Lasinje odvezena u Drugo Selo, gdje su zatvoreni u seosku kuću-drvenjaru i uz prisustvo Pavelića živi spaljeni, pomoću zapaljivih bombi. Tu je pokazao svoje »umijeće« Jure Topolnjak, ustaški tabornik iz Lasinje. Sav ostali narod koji nije poslužio za specijalna masakriranja, vođen je u šumu Brezije i tu je klan, ubijan čekićima, cjepanicama i poluživ zatrpavan u četiri velike jame. Sve se ovo obavljalo po mraku i duboko u noć, a preko dana su seljaci kopali nove jame i bacali živo vapno po leševima iz kojih je tekao pòtok krvi." Tako su završili stanovnici sela Prkosa i Dugog Sela. Mnogi posjedi su ostali pusti, a preživjeli su stupali u jedinice NOV.

Do kraja rata 117 boraca iz uništenog sela Prkosa učestvovalo je aktivno u kordunaškim jedinicama i prolijevalo svoju krv po Kordunu, Žumberku, Pokuplju, Sloveniji, Baniji, Lici, Bosni, Srbiji i sremskom frontu.

Dušan KORAC

PARTIZANSKI LOGORI NA PODRUČJU BOKOVA 1941.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije i preuzimanja vlasti, od ustaša, na Makarskom primorju, i pored sistematskog terora i hapšenja koje je nova vlast sprovodila, partijska organizacija ostala je brojčano dosta snažna, a u narodu je uživala nepodijeljeno povjerenje. To se očito vidjelo prilikom pozivanja vojnih obveznika da se prijave za odlazak u domobranstvo. Partijska organizacija, svijesna svoje odgovornosti za te ljude i pred događajima koji su predstojali, postavila je sebi zadatak da najenergičnije sprečava njihov odlazak. Poduzela je široku akciju da objašnjava i utječe na njih da se pozivima ne odazivaju, već da odlaze u ilegalnost, govoreći da će uskoro nastupiti momenat kada ćemo se svi zajednički boriti protiv okupatora i ustaša.

Pod utjecajem ovakve agitacije akcija je imala velikog uspjeha, pa se najveći broj pozvanih, umjesto odlaska u domobranu, odazvao pozivu Partije i počeo se kriti oko svojih kuća. Ovakvih ljudi, koje je trebalo sačuvati od hapšenja i omogućiti da se sačuvaju za predstojeći obračun, bilo je svakoga dana sve više. Preko njih, pod rukovodstvom partijske organizacije (po direktivama koje su primane od Pokrajinskog komiteta) organizovano je sakupljanje i spremanje oružja, u čemu su postignuti dobri rezultati.

Još prije napada hitlerovaca na SSSR ustaše su prišle sistematskom hapšenju istaknutih i poznatih komunista i aktivnih omladinaca. Prvo veće hapšenje sprovedeno je 2. juna, a grupa pohapšenih komunista uspjela je da iz zatvora pobjegne 12. jula po noći. Tada se pred partijsku organizaciju postavio neodložan zadatak da, u duhu direktiva o dizanju na ustanak (primljene su odmah nakon događaja od 22. juna), formira logore za prihvatanje i obuku pobjeglih komunista, kao i

svih onih koji su živjeli ilegalno. Od tada do jeseni 1941. stvoreno je više partizanskih logora.

Prva organizovana grupa smještena je u špilji Krjava, iznad sela Veliko Brdo. U grupi je bilo 6 Makarana pobjeglih iz zatvora,¹ naoružanih puškama sa po 100 metaka. Grupa se u Krjavi zadržala desetak dana, a potom je otišla na Biokovo gdje se također zadržala desetak dana. Pošto sam tada bio sekretar Okružnog komiteta KP Makarska, a Ivo Rubeša, sekretar OK SKOJ-a, a i kako se hajka zbog našeg bijega malo stišala, nas dvojica smo se ilegalno vratili u Makarsku i nastavili da radimo po partijskim zadacima. (U Makarsku se vrtio i Ante Tavra; Karmelo Drviš upućen je u Podgoru da se poveže s partijskom organizacijom, a Miljenko Sutić i Stipe Milošević u Gradac). U Makarskoj smo ostali do odlaska u partizane, 1942. godine.

Pozivi ustaških vlasti mladićima da se jave u domobransku vojsku učestali su tokom oktobra i novembra. S njima je rastao i broj onih koji se pozivu nisu odazvali, a pošto je postalo nemoguće da se pojedinačno kriju oko svojih kuća, partijska organizacija okupila ih je u jednu grupu i smjestila u špilju Krjava. U toj grupi našlo se, pri njenom formiranju u novembru 1941, 22 druga.² To su bili Makarani i borci iz okolnih sela. Od oružja grupa je imala puške i jedan puškomitraljez. Komandir je bio Anđelo Puharić, a politički rukovodilac Bare Puharić. Dok se grupa prikupljala ishrana je bila pojedinačna, a zatim je organizovana zajednička ishrana. Za vezu s tom grupom partijska organizacija, koja je njom ujedno i rukovođila, odredila je Tonči Gojaka; on je s grupom održao nekoliko sastanaka.

U isto vrijeme borci iz Baške Vode, Brela, Basta i Promajne formirali su svoju grupu i smjestili se u špilju Samograd, iznad sela Bast. U grupi je bilo 9 drugova,³ naoružanih puškama i sa po 100 metaka. Komandir grupe bio je Joze Gramme, a politički rukovodilac Dragan Granić. U januaru 1942. ova grupa priključila se grupi u Krjavi,

Obe grupe izvršile su nekoliko akcija (rekvizicija) radi pribavljanja hrane i to kod seljaka koji su bili simpatizeri ustaša. Vojne akcije grupe nisu organizovale. U logorima se

¹ Ivo Rubeša, Ante Tavra, Karmelo Drviš, Miljenko Šutić, Stipe Milošević i ja.

² Mijo i Marinko Gojak, Nikola i Ivan Prodan, Bariša, Anđelo, Kleme, Pero, Mijo i Zivko Puharić, Marko i Bepo Batinić, Ivan Tuxina, Ante Glavina Čičak, Božo Mikulić, Sveto Lalić, Ante Tavra, Karmilo, Leše i Ante Zarnić, Miće Grabner i Mate Pirak Lucin.

³ Marinko, Mate, Ante i Mijo Matijašević, Dragan, Zvonko i Joze Granić, Dane Vilović i Mate Radić.

sprovodila vojna obuka i održavani politički sastanci. Osim toga borci su silazili u sela, razgovarali s ljudima grupno i pojedinačno, objašnjavali situaciju i politiku Partije i tako pridobijali ljude za NOP. Narod ih je sa simpatijama primao i slušao, a davao je i potrebnu hranu i odjeću.

Na sektoru Vrgorske krajine u prvoj polovini novembra formirana je grupa od 15 boraca⁴ u selu "Vlaka (zaselak Dumići), dok se dio te grupe nalazio na brdu Radoviću kod "Vrgorca (spojene su u januaru 1942). Grupa je bila naoružana puškama i jednim puškomitraljezom. Komandir je bio Drago Vuković, a politički rukovodilac Iko Dragičević. Joze Martinac bio rukovodilac pokreta u Vrgorskoj krajini. Grupa je imala i radio-aparat, pa je bilježila vijesti i dostavljala ih u pojedina sela.

Ova grupa živjela je i radila slično kao i prve dvije, s tim što je jednom prekinula telefonsku liniju Kozica – Vrgorac i Kozica – Makarska. I ona je uživala nepodijeljene simpatije u narodu tog kraja.

Na sektoru Podgore okupljeni borci logorovali su u pot grupa raspoređenih po komšilucima.⁵ Jedna grupa, čiji je rukovodilac bio Dušan Mihotić, bila je uz komšiluk Vrulje." Druga grupa⁷ (rukovodilac Gajo Mršić) bila je smještena u/ komšiluk Srida Sela, treća⁸ (rukovodilac Milan Kurtić) uz komšiluk Gornja Mala, četvrta⁹ (rukovodilac Ivan Lunjević) uz komšiluk Marinovića, a peta¹⁰ (rukovodilac Nedjeljko Marinović) uz komšiluk Kraj.

Podgorani su u grupama imah po 4 do 5 pušaka, noću su stražarili i bdjeli da ustaše ili žandarmi ne upadnu u sela. I ove su grupe živjele i radile kao ostale, posvjećujući posebnu

⁴ Joze Martinac, Iko i Duško Dragičević, Dinko Tolić, Drago Vuković, Ante i Mirko Grgić, Ante Radalj, Mirko Vujičić, Drago Katavij Mate i Jovica Majstrovic, Stanko i Iko Jelaš i Joze Antunović.

⁵ Pod nazivom »komšiluk« autor podrazumeva pojedina sela na području Podgore, koja su obezbjeđivala jednu grupu hranom i drugim potrebama i održavala s njom tijesnu vezu. Obično su i borci grupe bili iz tog sela (prim. red.).

⁶ U grupi su bili: Špiro Miličić, Dušan, Ivan i Jure Mihotić, Ivan Anušić, Josip i Čiro Letica i Nedjeljko Mišić.

⁷ Gajo Mršić, Bartul i Ante Kržanić, Anđelko i Dominik Radović, Ivan Radojković, Aleksandar Nola, Vjekoslav Hrabar i Ivo Dean.

⁸ Milan i Nikola Kurtić, Ivan i Damjan Pivac, Miloš, Mijo i Petar Sumić, Marijan i Damjan Jakić, Damjan Roščić i Karmelo Drviš.

⁹ Ivan Lunjević, Jure, Mate, Luka, Anđelko, Rajko i Vice Borić, Cedo i Ljubo Vodačić i Ivan Marinović (Marijanov).

¹⁰ Nedjeljko Marinović, Zivko Kokić, Ante, Nikola (Pavin), Nikola (Ivanov), Andrija i Mile Vela, Joze, Lino i Ljubo Erceg.

pažnju obuci u rukovanju oružjem. Grupe su se hranile kolektivno.

Svim grupama rukovala je partijska organizacija i s njima održavala najtješnju vezu, pa je i partijski rad po grupama bio svakodnevnik.

Djelovanje ovih grupa na području Podgore ostavilo je trajan trag, jer je Podgora ne samo izdašno pomagala prve partizane hranom, odjećom i novcem, već je punu pomoć pružala u svim jedinicama NOV koje su se na ovom području stvarale ili ovdje djelovale od ustanka do oslobođenja.

Na području Makarskog primorja formirano je u ovom periodu još nekoliko logora. Taj zaselak Striževu, iznad luke Ploče, nalazili su se borci iz Gradca, a u Striževu kod Bačine bili su Baćinci. U selu Grnčeniku bili su Brišćani, a na brdu Susvidu iznad Živogošća, Živogošćani. Neretljani, s kojima su održavane najtješnje veze, formirali su logore kod sela Slivna i na brdu Rušnjica. Pored navedenih bilo je još nekoliko manjih logora, kao i pojedinaca koji su živjeli ilegalno i zadržavali se oko svojih sela, održavajući veze sa organizacijom. U svim ovim odredima (grupama), uključujući i pojedince, bilo je oko 400 ljudi. Svaki odred imao je svoje rukovodstvo i predstavljao čvrsto organiziranu jedinicu. Odred su politički snažno utjecali na narod i obezbijavali njegovu punu podršku NOP-u tokom čitavog NOB-a.

U početku formiranja ovih odreda OK KPH za Makarsku dobio je od Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju direktivu da se ove grupe zadržavaju u tada organizovanim logorima. Međutim, vjerovatno negdje koncem novembra, primljena je direktiva da se borci, u manjim grupama, upute u Hercegovinu u sastav partizanskih jedinica koje su tamo djelovale. Odmah smo donijeli odluku da se uputi prva grupa od 5 boraca koji su ilegalno živjeli u Makarskoj.¹¹ Grupa je, putem organizovanih veza, došla preko Gradca u Baćinu, ali je ovdje zaustavljena pošto smo od PK dobili naknadnu direktivu da se prebacivanje obustavi, jer je, zbog izdaje četnika u Hercegovini, izbio sukob između partizana i njih, pa su veze postale nesigurne. Grupa je ostala na terenu Bačine da ovdje djeluje.

Da bi se oživjela aktivnost ovih grupa i poduzele mjere za organiziranje jačih partizanskih jedinica, OK je zatražio pomoć od PK za Dalmaciju. U vezi sa ovim na naš teren je došao Ervin Klarić, s kojim sam obišao sve pomenute logore.

¹¹ Upućeni su: Nikola Glavina, Niko Srzić Šimunov, Ivo Rafaneli, Ante Puharić i Anđelo Ive.

Pošto je ustanovljeno kakvo je stvarno stanje i kolike su snage i oružje u logorima, u februaru 1942. Okružni komitet za Markarsku donio je odluku da se sve postojeće grupe prebace na sektor Baćine, a Vrgorska na sektor Grnčenika i da se od grupa na sektoru Baćine formira partizanska četa. Ostvarujući, ovu odluku u martu 1942. formirana je u Baćini Prva južnodalmatinska partizanska četa. Tako je iz malih odreda, rasutih na dosta širokom i nekomunikativnom području, formirana prva snažna partizanska jedinica.

Toni ANDRIJAŠEVIC

SELO DAROSAVA 1941. GODINE

25. mart 1941. godine. Glas o potpisivanju Trojnog pakta •struji selom Darosavom. Govori se šapatom. Srdžba steže reč u grlu. Neki misle da je to samo laž. Kasno popodne. Komunisti: Bogdan, Borisav i Miorad Grujić, Velimir – Velja Gerasimović i ja, okupili smo se u kući Bosiljke Grujić. Treba odmah objasniti narodu potpisivanje Trojnog pakta. Najpre ćemo to učiniti simpatizerima, a onda i ostalim seljacima. Devet je časova uveče. U kući Mihaila Lazarevića okupilo se više od 30 ljudi. Sede za stolom i, uzbuđeni, slušaju sekretara partijske ćehje Velju Gerasimovića koji govori o izdaji jugoslovenske vlade. Svi se slažemo da to znači ropstvo i uvredu nacionalne časti. Zaključujemo sastanak time da se još sutra ljudima objasni sve jer će žandarmi, kmetovi i opštinske čate pokušati da lažno prikažu sramni akt izdajničke vlade. Kasno u noć vratismo se kućama, a sutradan pristupismo objašnjavanju. Mržnja prema vladajućem režimu i antifašističko raspoloženje brzo se šire. Rastu-simpatije prema komunistima.

27. mart. Selom se pronese vest da je raskinut pakt sa Nemačkom. Ljudi u »Varošici« baš se okupili oko radio-aparata, kad fabričke i mlinske sirene žaparaše vazduh. Iz kuća, kafana, mlinova i fabrika istrčase ljudi na ulicu- Za kratko vreme iskupi se preko 200 duša. Skup organizuju Bogdan Grujić i nekohko simpatizera KPJ. Parola i uzvici »Bolje rat nego pakt!«, »Savez sa Rusijom!«, »Beograd – Moskva!«, »Živela nova vlada!«, sjedinjuju se sa zaglušnim piskom sirene i eksplozija dinamita. U popodnevnom časovima, pred kafanom Vojislava Pantehća okupila se masa seljaka. Počinje narodni zbor na kome govore Dušan Teofanović, simpatizer KPJ i pop Aleksandar Marković. Narod se veseh pobedi nad izdajom sve do kasno u noć.

Nastaju dani strepnji. Pristižu pozivi za vojnu vožbu. Ljudi nečujno odlaze na železničku stanicu i ukravaju se u vozove pune obveznika iz drugih sela. Za 5–6 dana iz Darosave ode preko 200 obveznika. Tjbrzo zatim stižu pisma kojim javljaju da kreću prema granici, a neki čak i da su prekomandovani iz artiljerije u pešadiju. »Manevri su to, brajko moj« kažu mnogi.

PRVI DANI RATA

Osvanu 6. april. Najpre se začu samo huka aviona, a zatim pojaviše i njihove senke. Preleteše selo i izgubiše se u daljini. Ljudi izleću na obližnje brežuljke. Zure u nebo. Huka jenjava negde prema jugu. Samo sa severa, s vremena na vreme, dopire potmula, isprekidana grmljavina. Svi se pretvorismo u uho. Oko 9 časova kroz selo projuriše prašnjavi automobili prepuni ljudi, žena i dece s prtljagom. Neki se za kratko zaustaviše u centru sela, a uplašeni narod se okupi oko njih. Pričaju da dolaze iz Beograda. U ruševinama je sada, kažu, i pun leševa. To je rezultat one potmule huke jutros.

Počeo je rat.

Kasno u noć razilazimo se pognutih glava, ali i ozlojeđeni. Svakoga kopka misao: »šta će biti sutra?«. U rano jutro 7. aprila nad Darosavom se razleže huka bombardera i lovaca, začu se grmljavina nad varošicom Lazarevac i termoelektrinom Vreoci. Eksplodiraju bombe. Neki trče u zgradu opštine, drugi u žandarmerijsku stanicu. Svi traže ratni raspored, ali vlast ništa o tome ne zna. Na putu od Beograda, između brda "Viš i Kamalj, nekoliko omladinaca uhvatilo dvojicu nepoznatih u civilnom varoškom odelu. »Osumnjičene« vezane vode u žandarmerijsku stanicu, misleći da su uhvatili špijune. Ispostavilo se da su to ljudi izbegli iz bombardovanog Beograda,

Već je treći dan rata. Jugoslovenski vojnici i oficiri nailaze u selo. Zure se prema planini Rudnik. Priključuju im se žandarmi i, neke izbeglice iz Beograda. Seljake sve to ozbiljno zabrinjava pa niko i ne misli na rad u polju. Jedni jure selom i sakupljaju novosti, a drugi kopaju rupe u kućama i skrivaju hranu i stvari. Vojska beži i za sobom ostavlja velike količine ratne opreme, oružja i municije. Seljaci to uzimaju i nose kućama. Demontiraju čak i tenkove koji leže na poljima, verujući da se neki delovi mogu upotrebiti za izradu poljoprivrednih alatki. Satima tuku čekićima i razvaljuju. Opštinska uprava naređuje da se sav ratni materijal skupi i odnese u zgradu opštine, a tenkove nik'o da ne dira. Ljudi poslušaoše

naređenje samo utoliko što prestadoše da javno odnose materijal, ali to što su činili danju, sada rade noću.

Formirana je i opštinska straža. Sve sami članovi i simpatizeri KPJ: Milorad Mika Milovanović, Dušan, Milosav i Dragoslav Ranković, Radoje Raka Veselinović, Miodrag Grujić, Miroslav Radojčić, ja i još neki. Verujemo da će tenkove i drugi vojni materijal koji čuvamo uzeti naša vojska i to upotrebiti u borbi protiv neprijatelja. Ali jedinice prolaze i ne obraćaju pažnju na ono što čuvamo. Treba li uopšte braniti ljudima da odnose ovaj materijal, pitamo se ozbiljno? Stražari prvi krše naređenje opštinske uprave. Pridružuju im se i ostali. Za nekoliko dana razgrabi se mnogo pušaka, municije, vojničke opreme, kola i konja.

10. aprila. Nemački avioni mitraljiraju kolonu vojnika na putu Dragosova – Venčani. Vojska beži na sve strane. Za njom, na putu i po voćnjacima, ostaje mnogo oružja i nekoliko ubijenih konja. Jedan poručnik iz kolone doviknu nam da su na mestu mitraljiranja ostala dva puškomitraljeza. Uzimamo ih i skrivamo. Selom se pronese vest da dolaze Nemci. Opštinska uprava raspušta stražu i naređuje da se pronađeno oružje preda Nemcima. Okupator se, kažu, mora poštovati. Odbegli žandarmi vraćaju se u selo. I dalje vrše dužnost kao da se ništa nije promenilo. Prete svima koji se drznu da sakriju državnu stvar, naročito oružje, pa čak i tuku neke što su odneli oružje. Ali seljaci i dalje nose oružje kućama. Ne boje se batina.

Darosavci, među kojima i članovi KPJ (Velimir Velja. Gerasimović, Milorad i Borisav Grujić) i mnogi simpatizeri, vraćaju se »iz rata« u selo. Sekretar ćehje Velja Gerasimović saziva partijski sastanak i upozorava komuniste da oružje i municiju treba sakupljati i dobro čuvati, jer je to odluka CK KPJ.

POD OKUPACIJOM

27. ih 28. april. Nemci dolaze u Darosavu. Dočekuju ih. opštinski funkcioneri i vlasnik fabrike šamota Savatije Jovanović koji im izražava i dobrodošlicu. Nemački komandant saziva opštinsku upravu i daje joj uputstva za dalji rad. Objavljuje da će »za jednog ubijenog Nemca biti streljano 100 Srba«. Izdaje i pismenu naredbu o sakupljanju i predaji oružja: »Lice kod koga se nađe oružje kazniće se smrću«. Čak i posle toga, malo je bilo ljudi koji su predali oružje. Nemačka komanda, objavljuje i drugu naredbu: da se prijave svi bivši jugoslovenski vojnici – učesnici u ratu. Na poljani kod fabrike »Alfa« osniva se zarobljenički logor. Za nekohko dana tu je priterano

•više stotina jugoslovenskih vojnika iz Darosave i susednih sela, među kojima su bili Velja Gerasimović i Milorad i Borisav Grujić.

I opštinska uprava nešto »radi« — donosi odluku o opravci puta kroz selo i za to mobiliše preko stotinu omladinaca od 16 do 20 godina. Među njima sam bio i ja. Jedni tucaju kamen, drugi čiste kanale. Radi se od 6 do 18 časova, sa samo pola sata prekida za ručak, koga je svako za sebe doneo od svojo kuće.

Nemci već transportu ju zarobljenike. Svakog dana odlaze vozovi puni jugoslovenskih vojnika. Ljudi u logoru kod »Alte« sve više strahuju i kaju se što su se odazvali naredbi okupatora. Velja Gerasimović i Milorad i Borisav Grujić dogovaraju se da pobjegnu. Inscenirali su tuču u logoru blizu stražara. I dok su Nemci gledali »divljake« kako se dave i cepaju, na drugoj strani logora ljudi otvoriše »kapiju« i pokuljaše koritom rečice Peštan. A kad presta tuča, Nemci se zaprepastiše kako u logoru osta malo ljudi. Odmah pojačaše straže, a sutradan i logor rasformiraše. Od onih što nisu pobjegli neke interniraše u Nemačku, a neke uputiše na rad u fabriku šamota »Alfa« i na kopove gline.

Nemci su sada predostrožniji. Njihove patrole, zajedno sa »srpskim« žandarmima, krstare selom. Zalaze i u dvorišta. Dok Nemci »kupuju« kokoške, jaja i kajmak, žandarmi zagledaju u ćoškove ne bi li pronašli neku »državnu« stvar. U selu je i jedna nemačka pešadijska jedinica od nekoliko stotina vojnika. Vežbaju na poljani između opštinske zgrade i rečice Peštan.

PRIPREME ZA USTANAK

Prvih dana maja u Darosavu je došao član Okružnog partijskog povereništva KPJ za okrug Arandelovac Dušan Pelrović Sane. Odmah se našao sa sekretarom partijske ćelije Veljom Gerasimovićem. Dane su provodili u šumi Durovac, a noći na štali Tihomira Gerasimovića. Pošto se upoznao sa svim onim što se zbilo od dolaska Nemaca, Šane odluči da sazove sastanak partijske ćelije. Popodne, 15. maja, ćelija je počela sa radom. Skriveni u gustoj šumi kraj seoske crkve, sede okupljeni komunisti i diskutuju o narednim zadacima. Pošto smo svi i'/.neli svoja mišljenja reč je uzeo Sane. Govorio je sažeto i konkretno. Svi su se složili da je i članove KPJ obuzeo strah od Nemaca. Neki seljaci su postali otvoreni saradnici Nemaca, a seoski bogataši govore o nepobedivosti nemačkog Rajha, čemu se ni mi komunisti nismo oštro suprotstavljali. Sakupljanje oružja

i municije i organizovanje bekstva iz logora bilo je sve što je partijska organizacija uradila od dolaska Nemaca. Do sada ima samo dvadesetak pušaka, jedan puškomitraljez, više hiljada puščane municije, nekoliko šatorskih krila i dva vojnička kazana...

Zaključili smo da je situacija u selu zaista mučna, ali to ne sme da nas demoralise. Sane nas je obavestio o odluci Centralnog komiteta KPJ o pripremama za oružani ustanak. Stoga je zadatak komunista da kod ljudi rasplamsavaju antifašističko raspoloženje! Treba povećavati broj članova KPJ, naročito iz redova omladine! Ni jedna puška niti metak ne sme se dati okupatoru! Saradnicima okupatora treba otvoreno reći da su izdajnici!....

Odmah iste noći sastali smo se sa simpatizerima KPJ: Radovanom i Dragomirom Grujićem, Dragoljubom i Vojislavom Stanojlovićem, Blagojem i Miloradom Ćirićem, Jovanom Tomaševićem, Životom Rankovićem, Miloradom, Radisavom i "Vladimirom Milovanovićem, Vlastimirom Radojičićem, Raj kor" Gajićem, Svetomirom Andiićem i drugima.. Odlučili smo da više ne idemo na prinudni rad i da sprečavamo svaku predaju oružja i ostale opreme okupatoru. Sutradan, sledeći primer članova i većine simpatizera KPJ, mnogi ljudi iz sela nisu otišli na rad, a posle nekoliko dana niko nije bio na prinudnom radu... Partijska ćehja uporno je radila na tome da se ljudi što pre oslobode straha, a krajem maja organizovala je konferencije u šumama Jezavi, Durovcu i Podvisu na koje su se okupljali mahom omladinci. Konferencijama su rukovodili Bogdan Grujić i Velja Gerasimović. Prisutni se složiše s tim da ne treba izvršavati naređenja Nemaca i opštinske uprave. Tihomir Gerasimović, Vlastimir Radojičić, Milosav Ranković i drugi predložiše da se opštinski funkcioneri »dernu« kame-nicom u rebra. Objašnjeno im je da izdajnike treba najpre raskrinkati, a kasnije se obračunati i s njima i s okupatorom.

Opštinski funkcioneri i žandarmi uzalud pozivaju ljude na izgradnju puta. Ne pomažu ni pretnje da će ih predati nemačkoj komandi. Služitelj Dragutin Ranković Džoda trči od kuće do kuće, uručuje pozive i uplašeno priča da je »stvar vrlo ozbiljna«. Nekom čak i podvikne da će ga »đavo odneti« ako se ne javi, jer tako kažu žandarmi i predsednik opštine. Ali, seljaci se ne odazivaju. Oni plašljiviji obraćaju se seoskim kmetovima, industrijalcu Savetiju Jovanoviću i trgovcima da bi radije kod njih radili i po dvadeset sati dnevno besplatno, nego da tucaju kamen za Nemce. Nude čak i novac. Ovi to prihvataju jer hoće da se obogate u ovom mutnom vremenu.

Posle nekohko dana narediše mladićima rođenim 1920. i 1921. godine da se odmah jave u opštinu. Sumnjalo se da je

zbog kuluka. Komunisti pojuriše od kuće do kuće, govoreći da se niko ne javlja. Mnogi poslušase, a onima što se odazvaše pozivu, saopštiše da će im uskoro doći poziv za odsluženje vojnog roka. Zatim počеше da kruže glasovi o stvaranju »srpske vlade i vojske«. Opštinski funkcioneri objašnjavaju da je vojska potrebna da bi se obezbedilo od napada Hrvata, »Arnauta« i Bugara. Neki su verovali da će se time podvaliti Nemcima, te da ćemo, kada dođe vreme, uz pomoć Engleza i Amerikanaca isterati okupatora iz zemlje, kao što je bilo i u prošlom ratu.

Vesti smenjuju *jedna drugu. Dolazi mesec jun.* Govori se o bliskom napadu Nemačke na Sovjetski Savez. Navodi se i broj divizija koje spremne čekaju na sovjetsko-poljskoj granici. To izaziva još veću neizvesnost ljudi. Oko 20. juna opet dolazi Sane i saziva sastanak članova, kandidata i simpatizera KPJ. U predvečerje okupismo se u voćnjaku Branislava Milinkovića iznad Behh obala. Prisutni su svi komunisti, zatim Radovan Grujić, Blagoje, Milorad i Mladen Ćirić, Jovan Tomašević i Dragomir Grujić. Sane nas upoznaje sa direktivom PK za Srbiju da svi članovi, kandidati i simpatizeri Partije treba da se skrivaju, jer se očekuju još žešći progoni komunista. Potvrdio je vesti o stvaranju srpske vlade čiji je isključivi cilj da pomažu Nemcima u borbi protiv komunista. Na kraju je istakao da se veruje u napad Nemačke na Sovjetski Savez, iako Sovjeti ne govore o tome ništa. Upozorio nas je još jedanput na opreznost. Odlučismo da se svi članovi i kandidati Partije naoružaju i ne spavaju kod svojih kuća, već u šumi. Posle sastanka, sa ovim direktivama upoznali smo i simpatizere KPJ koji nisu prisustvovali sastanku.

Uoči 22. juna Nemci iznenada upadoše u kuće članova Partije i počеше sa pretresima ali nikoga ne uhapse, već sutradan puče vest o ratu između Sovjetskog Saveza i Nemačke. Opštinski kmetovi, trgovci i darosavački žandarmi javno pričaju kako će Nemci zbrisati one (komuniste SSSR-a), a oni će to učiniti sa »ovima ovde«.

Rano izjutra 23. juna Nemci napustiše Darosavu. Ostaše samo žandarmi, od kojih neki već ponudiše saradnju s komunistima. 28. juna uveče, partijska ćehja održa sastanak u šumi Durovac. Velja Gerasimović upoznaje članove KPJ sa porukom Okružnog partijskog povereništva da sutra treba u šumi Prošek (iza železničke pruge) držati konferenciju na koju moraju doći pored članova i kandidata, i svi simpatizeri KPJ. Tako je i bilo. Toj konferenciji od 29. juna, prisustvovali su i simpatizeri: Blagoje, Milorad i Mladen Ćirić, Vojislav i Dragoljub Stanojlović, Rajko Gajić, Radoje Veselinović, Tibomir Gerasimović, Bogdan i Vlastimir Radojičić, Radisav, Vladimir i Milorad Milovanović, Života i Milosav Ranković, Radojica;

Jakovljević, Jovan Tomašević Stevan Vićentijević, Milutin, Alempijević, Dragomir, Radovan, Živorad, Miodrag i Milorad Grujić, Svetomir Andrić, Radisav Lazarević, Radosav Nestorović i još nekolicina čijih se imena ne sećam. Bilo nas je preko 40, neki s puškama, pištoljima, bombama, a neki i bez oružja.

Konferencija je počela oko deset časova. Pošto je istakao da je napadnuta prva socijalistička zemlja, Šane je naglasio da će naš narod, pod rukovodstvom KPJ, biti u prvim redovima oslobodilačke borbe protiv fašizma, pa je na kraju pozvao prisutne da se odazovu pozivu Partije na ustanak. Fe sećam se da je iko sa rezervom primio ovaj poziv. Svi smo se složili da treba prvo napasti i razoružati žandarme.¹U ranim popodnevrim časovima razišli smo se sa Prošeka. Svako je izvadio skriveno oružje, a sastanci i dogovori posle ove konferencije bili su sve češći.

Početak je jula. Zandarmi nastoje da uhvate sekretara partijske ćelije Velju Gerasimovića i Dušana Dugalića koji se nalazi u Darosavi, u kući Zorke Čosić. Ali jedan žandarm ot-Jariva nameru svojih kolega, pa se Velja i Dušan na vreme sklanjaju ispred blokade. U kući Mihaila Lazarevića drži se 11. jula sastanak partijske ćelije. Prisutan je i član Okružnog partijskog povereništva za Arandelovac Milan Ilić Žuća,¹ koji saopštava odluku CK KPJ o formiranju partizanskih odreda i potrebi odlaska u partizane. Rešeno je da se 10. jula održi konferencija sa kandidatima i simpatizerima KPJ i da se oni pozovu u borbu. U prvi suton 10. jula u kući Mihaila Lazarevića našlo se na konferenciji više od 30 ljudi. Rešava se ko sve treba da krene u odred. Konferencijom rukovodi Žuća koji poziva prisutne da pođu u šumu Lisać kod sela Gornje Trešnjevice, gde se već sakupljaju ljudi za formiranje Prvog šumadijskog partizanskog odreda.

Neki od prisutnih interesovali su se da li je istina da u šumi postoje i odredi bivše jugoslovenske vojske pod komandom Draže Mihailovića i generala Ljube Novakovića. Žuća je odgovorio da se za sada ne može govoriti o nekim organizovanim odredima, već o grupama bivših vojnika i oficira koje za sada nemaju određeni plan. Ima znakova da oni ne žele borbu protiv okupatora, ali to treba još proveriti. Sad je trebalo odlučiti se — u odred ili ne. U sobi za trenutak zavlada tajac. Ljudi razmišljaju. Tišinu prekide Milorad Grujić Gancer koji izjavi odlučno: »Ja idem u odred«. Za njim učinismo to isto još nas petnaestorica.

¹ Milan Ilić je imao i nadimak Čiča po kome je bio poznatiji u Šumadiji.

U PARTIZANSKOM ODREDU

Učesnici konferencije, a osobito oni koji su se javili za odlazak u šumu, razmišljaju do kasno u noć o onome što su čuli od Čiče. Svanuo je 11. jul. Neki drugovi nisu se držali uputstva da dogovor drže u tajnosti. Milovan Lazarević poverio se majci, a Milosav Ranković ocu, što je bilo dovoljno da i ostale porodice »begunaca« doznaju za našu odluku. Videći da molbe i suze ne pomažu, pojedini očevi su pretili deci žandarmima, verujući da su oni još uvek neka vlast u selu. ali ni to nije pomoglo. U vedroj noći 11. jula, na poljani između, potoka Poslovčica i šume Durovac, okupilo se više od 30 ljudi. Među prvim su stigli: Čiča, Velja Gerasimović i Bogdan Grujić, a zatim u manjim grupama i pojedinačno i ostali, sa oružjem ili bez njega. Neki su poneli i hranu. Jedan je bio krvav u hcu, jer se pri polasku otimao od roditelja.

Bogdan Grujić pred kojim je stajala hrana podeljena na ravne delove, pozva nas da primimo sledovanje sira i bleba za večeru i za put. Života Ranković nije došao iako smo bili ubeđeni da će doći. Pre ponoći naređen nam je pokret. Svrstavamo se u kolonu po jedan: Bogdan i Milorad Grujić, Vojislav, Svetislav i Milutin Stanojlović, Dragoje, Milosav i Dušan Ranković, Milovan Staničić, Milovan Lazarević, Blagoje Ćirić, Dušan Dugahć, Petar Petronijević, Milorad Stanojlović, Nebojša Staničić, Zika Nestorović itd. Ima nas 16. Većinom smo omladinci bez ikakvog vojnog znanja.

Kolona krenu prema selu Gornja Trešnjevica. Na izlazu iz Dragosave Voja Stanojlović bez ičije dozvole opali iz raketnog pištolja. Crvena svetlost šiknu u nebo. Kao po komandi i ostali zapucaše iz pušaka i puškomitraljeza. Čiča se naljuti i počeo da nas grdi što šenlučimo. »Nismo svatovi, veli Čiča, što idu po devojku, već vojnici koji odlaze u rat«. Neki mu objašnjavaju kako je baš dobro što smo pucali; neka čuju darosavačke žace pa nek vode računa šta ih čeka ako nam sutra budu progonili porodice!

U selu Progoreoci, kod izvora mineralne vode »Slatina«, kolona se zaustavi i osveži hladnom vodom, a zatim krete uz strmou kosu Vagan. Put nas vodi preko nedovoljno poznatih sela: Garaše, Jélovika i Vukosavaca. Nenaviknuti na tako naporno i teško putovanje, brzo se umorismo. Čiča, iako ima 50 godina, bodri nas da izdržimo, a nekom čak i pušku ponese. Imamo utisak da je brži i lakši od svih nas. Dok mu jedni zavide, drugi ga grde što se toliko žuri. Premorena i pospana kolona stiže u zoru, 12. jula, u šumu Lisać (j-i od sela Gornja-Trešnjevica). Tu se priključismo borcima iz drugih sela i gradova Sumadije.

Darosavom se brzo pronese vest o odlasku 16 ljudi u -mu. Roditelji »odbeglih« čutke su prelazili preko pitanja radoznalih rođaka i suseda. Neki zamoliše Velju Gerašimovića, Borisava i Radovana Grujića da im kažu gde su im deca i kada će se vratiti. »Najkasnije za šest nedelja, biće opet ovde« bio je dogovor »jer će Nemci dotle biti potučeni«. Tjveravali su ih. da su Sovjeti ovih dana izlili milioni tenk, da će uskoro baciti, u Jugoslaviju padobrance, oružje, hranu i sve što treba. Nisu propustili da im kažu i to da se naša vojska okuplja na Rudniku i da je ima »ko na gori lista«. Naš odlazak zbunio je žandarmerije i opštinsku upravu, mada su nas obasuli najpogrdnijim klevetama — da su komunisti najveći neradnici, lopovi i mangupi koje će oni ubrzo pohvatati i pobiti. Uznemirenost se brzo smiri i Darosavom zavlada iščekivanje.

Klevete protiv ustanika prekide prva oružana akcija partizana. Noću 28/29. jula, dve čete Prvog šumadijskog partizanskog odreda upadoše u selo Darosavu i neopaženo se privukoše žandarmerijskoj stanici. Pošto smo presekli telegrafsko-telefonske veze s Arandelovcem i Lazarevcem, pristupismo likvidaciji žandarmerije. Akcijom je rukovodio zamenik komandanta odreda Čiča Ilić koji je sa još dva borca prvi uleteo u prostorije žandarmerijske stanice. Žandarmi, njih šestorica, razoružani su bez otpora i pušteni uz pretnju da će biti kažnjeni ako budu i dalje služili okupatoru. Ove noći smo popalili arhive u opštinama Darosava i Misača, a onda smo se povukli iz sela. Nemci su 29. jula čitav dan iz Arandelovca tukli artiljerijom šumovite padine Bukulje, pretpostavljajući da su se »odmetnici« tamo sklonili. Verovatno ih je na ovo naveo i izveštaj komandira žandarmerijske stanice upućen komesaru unutrašnjih poslova, gde se -između ostalog navodi: »Dvadesetog jula u 24,00 časa oko sto naoružanih lica napalo je na kasarnu žandarmerijske stanice Darosave i na privatne stanove žandarmerije. Žandarmerije u stanici i u privatnim stanovima, razoružali su. U samom mestu presekli su telefonske veze na dva mesta i udaljili se u pravcu Bukulje«.

PRVI NARODNOOSLOBODILACKI ODBOR U DAROSAVI

31. jula 1941. godine, u zaseoku Gajina, održan je sastanak partijske ćelije sela Darosave. Na sastanku je bio i Stanislav Sremčević Crni, sekretar Okružnog partijskog poverništva iz Arandelovca, koji je govorio o stanju u zemlji i van nje, o potrebi rada za NOP i izboru narodnooslobodilačkih odbora. Dogovoreno je i koji će ljudi ući u organ nove vlasti u selu. Na ovom sastanku primljen je za člana KPJ Radovan.

Grujić, a za kandidate Joviša Tomašević i Radosav Nestorović. Na kraju je odlučeno da se u svim krajevima sela održe konferencije na kojima bi se narod upoznao sa ciljem narodnooslobodilačkog pokreta, značajem odlaska ljudi u partizane i formiranjem narodnooslobodilačkog odbora kao organa nove vlasti.

Odmah se pristupilo realizaciji odluka konferencije. Istog dana nekoliko stotina seljaka okupilo se na konferencije u zaseocima: Staro Selo, Gornji Kraj, Osredak i Peštan. Govorili su Stanislav Sremčević, Velja Gerasimović, Borisav i Radovan Grujić. Okružni komitet KPJ izdao je, 15. jula, proglas kojim se poziva narod u borbu protiv okupatora pa je i on čitan na ovim konferencijama. Već sutradan, 1. avgusta 1941. godine, formiran je u kući Živomira Grujića Narodnooslobodilački odbor sela Darosave. Zadaci odbora su bili: sakupljanje oružja, municije, odela, obuće, sanitetskog materijala i hrane; mobilizacija ljudstva za odlazak u partizane i si. Sastav odbora je bio: Dragoljub Stanojlović predsednik, i članovi: Živorad Grujić, Tihomir Gerasimović, Bogdan Radojičić, Miloš Stanojlović i Adam Milivojević, uglavnom siromašni seljaci, antifašisti i simpatizeri KPJ.

Odbor je odmah počeo da radi. Za svaki zaselak zaduženi su bili jedan ili dva odbornika. Samo nekohko dana posle toga sakupljeno je više desetina hiljada dinara, znatne količine hrane, preko trideset pušaka i na hiljade pušanih metaka. Magacin je bio u kući Živorada Grujića. Sakupljeni materijal je predavan partizanima kada dođu u selo. Članovi KPJ pomagali su NOO da organizuje nekoliko konferencija, na kojima su meštani pozivani da stupe u redove partizana. Sa konferencije u zaseoku Gajini, u partizane su otišli: Radovan Z. Grujić, Milorad B. Grujić, Milorad Milovanović, Miroslav Radojičić, Dragoslav Ranković, Vladimir Milovanović i Milosav Petronijević.

Sredinom avgusta, u šumi Durovac, održan je sastanak partijske ćehje. Odlučeno je da član KPJ Borisav Grujić i kandidati Joviša Tomašević i Radosav Nestorović pođu u partizane. Posle toga održane su dve konferencije: jedna na brdu Šutica, a druga u zaseoku Gajina kojima je prisustvovalo više od 300 seljaka. Tada je govorio komandant Prvog šumadijskog odreda Milan Blagojević. On je pozvao narod da stupa u odred. Na pitanje nekih seljaka da li će u partizane poći Velja Gerasimović i Radovan Grujić, Blagojević je odgovorio da će ovi drugovi još ostati u selu, jer imaju dosta drugih zadataka. Seljaci su uslovljavali svoj odlazak u partizane odlaskom Velje i Radovana. Odlučeno je da u odred pođu svi članovi i kandidati

KPJ, pa je sa konferencije odmah krenulo u partizanski odred preko 70 Darosavaca.

Početkom septembra, kod škole u Starom Selu formiran je i 2. (Kolubarski) bataljon Prvog šumadijskog partizanskog odreda. Formiranju odreda prisustvovalo je nekoliko stotina ljudi, žena, omladinaca i omladinki. Okupljenom narodu i borcima govorili su Milan Blagojević, komandant i Milan Zec Nedeljko, politički komesar Prvog šumadijskog partizanskog odreda.

Sredinom septembra, na sednici Narodnooslobodilačkog odbora Darosave (u kući Božane Milovanović). rešeno je da se mobilišu ljudi za prekopavanje puteva i rušenje mostova u selu i okolini. Odbor je povećan na 9 članova, a za nove odbornike izabrani su Blagoje Marinković, Milosav Ranković i Miodrag Grujić. Odluka o prekopavanju puteva i rušenju mostova odmah je sprovedena. Oko 100 ljudi prekopalo je put Darosava – "Veučane na dva mesta i srušilo drvene mostove na Crnoj reci i potoku Poslovčici. Ljudi su se rado odazvali pozivu da učestvuju u ovoj akciji, jer su želeli da selo zaštite od upada neprijatelja. Na brdima Kamalj i Glavica seljaci su iskopali robove kako bi onemogućili nedićevcima da upadaju iz susednog sela Venčane, gde se nalazio njihov garnizon.

Po odobrenju štaba 2. bataljona Prvog šumadijskog partizanskog odreda, Narodnooslobodilački odbor Darosave formirao je naoružanu stražu od 10 ljudi, čija je dužnost bila da štiti selo od iznenadnih upada neprijatelja ili pljačkaša koji su se počeli svuda pojavljivati. Komandir straže bio je Vlastimir Radojčić.

PRVI UPAD NEPRIJATELJA U SELO

Partizani su krenuli u akcije. I drugi put su zapalili opštinsku arhivu u Darosavi, demolirali poštu i izvršili smrtnu kaznu nad šestoricom izdajnika koji su služili okupatoru. Među streljanima su bila i dva dezertera iz našeg odreda. Pored toga što su obaveštavali žandarme o prilikama u selu, oni su svim sredstvima nastojali da spreče odlazak meštana u partizane, govoreći da su partizani komunisti »koji ni svoju majku ne priznaju za rod«. A kad nisu uspeli da u svoje laži uvere ljude, počeli su da pomažu četničke odrede i da agituju za Nedića. Kažnjavanje izdajnika učvrstilo je uverenje seljaka da ćemo se odlučno boriti do kraja.

U selo je jednog dana došla trojka Pećančevih četnika na čelu sa Nedeljkom Milutinovićem da mobilise ljude i da tako spreči njihov odlazak u partizane. A kad u tome nisu uspeli se-

daju u fijaker i odlaze za Arandelovce. Grupa od oko 20 Pećančevih četnika ponovo je došla u Darosavu; tražila je od seljaka da predaju puške i municiju, a kad i pored svih pretresa Vpret-nji nisu dobili ni puške, uhvatili su braću Borda i Stanislava Gajića i kundacima ih premlatili. Za ovom četničkom grupom u selo je upala i nekakva banda »čarugana« od 11 ljudi. Svi su bili naoružani puškomitraljezima. Pljačkali su odelo i novac tražili dobru hranu, silovali lepe devojke i žene, a ako bi se neka tome suprotstavila tukli bi je do nesvesti. Takav je slučaj bio sa Darinkom Ćirić, čiju su kćer Grozdanu takođe silovali Velimira Gavrilovića teško su mučili i najzad mu uzeli novac. Ko zna koliko bi se ova pljačkaška banda zadržala u selu da članovi Narodnooslobodilačkog odbora nisu o tome obavestili partizane. Jedna četa 2. bataljona Prvog šumadijskog partizanskog odreda došla je odmah u selo, ali su »čagurani« bili obavешteni te su na vreme pobjegli. Ipak su ih partizani posle izvesnog vremena likvidirali negde na Rudniku.

Drugom polovinom septembra u selo su upali Nemci sa troje bornih kola, jednim kamionom i dva motocykla punim naoružanih vojnika. Zaustavili su se u zaseoku Staro Selo, Pred kućom Bogosava Veselinovića. Vojnici su brzo iskočili iz vozila i uleteli u Bogosavljevu kuću, gde su pronašli dve puške i više pušćane municije. Bogosava i njegovog sina Radoja odveli su vezane, u kuću ubacili zapaljivu bombu, ali su me-starli lokalizovati požar. Nemci su sa brda Kamalj osuli iz mitraljeza i pušaka vatru po Starom Selu, a usput su uhvatili sedamdesetogodišnjeg Rajka Nestorovića i odveć ga zajedno sa Bogosavom i Radojem, uveć ih u školsko dvorište i postavili uza zid. Bogosav je pripadao grupi izdajnika Tihomira Tomaševića i Miloša Grujića, koje su partizani ranije osudili na smrt kao izdajnike. Radoje se, pak, kao saradnik partizana nije slagao sa ocem. Baš toga dana je hteo da pobjegne u partizane sa još nekohko omladinaca, ali je Bogosav obavestio o tome Nemce. Posle kraćeg saslušanja, jedan Nemac upita Bogosava koga da streljaju: njega ih sina. Bogosav odgovori da streljaju Radoja »jer je partizan i da su ono njegove puške«. Pošto ga je Nemac odvezao, Bogosav, ne osvrćući se na sina, uskoći u nemački kamion. Taj školskom dvorištu odjeknuše pucnji, a kolona nemačkih kamiona izgubi se putem prema Arandelovcu. Izbušeno i u lokvama krvi ostade telo omladinca Radoja Veselinovića, koga je otac pokazao Nemcima samo zato što mu je sin voleo slobodu.

Posle ovog gnusnog zločina, u Darosavu je stigao iz Arandelovca nemački bhndirani voz, prn vojnika, topova i mitraljeza. Nekohko puta prošao je prugom i zasipao selo granatama i mitraljeskim rafalima. Svaku šumu i svaki pa i naj-

manji žbun oko pruge pročešljali su zrnima. Posle toga, ispod brda Ostenjak izašla je iz voza grupa Nemaca da popravi prugu koju su partizani nekoliko dana "pre toga razrušili. Gotovo celog dana postavljali su kolosek. Pre nego što su se vratili u Arandjelovac opljačkali su i potom zapalili kuću Miloja Borđevića.

Nekoliko dana kasnije Nemci su opet došli u selo i za predsednika opštine postavili Bogosava Veselinovića, čega se ovaj otae-zločinac i izdajnik rado prihvatio.

BORBE PROTIV NEDIĆEVACA

Posle streljanja nekoliko narodnih izdajnika," znahtrio se smanjila aktivnost neprijatelja u Darosavi, a broj saradnika partizana porastao. Narodnooslobodilački odbor ponovo je organizovao prekopavanje puteva i rušenje mostova, n čemu je učestvovalo nekoliko stotina ljudi. Prekopani su putevi Darosava – Belanovica i Darosava – Venčane.. Most na Crnoj reci, koji su Nemci opravili, ponovo je spaljen, čime je onemogućen saobraćaj motornih vozila. U Darosavu je sve češće dolazio 2. partizanski bataljon, u kome se nalazilo preko 100 Darosavaca. Čitav narod Darosave svakodnevno je sakupljao hranu, odeću i obuću i predavao partizanima. Seoska straža danonoćno je bdila na prilazima sela, prateći kretanje neprijatelja.

28. septembra je seoska straža obavestila 5. četu 2. bataljona da od Lazarevca dolaze nedićevci. četa je odmah postavila zasedu na putu između železničke pruge i Crne reke, te je autobus pun nedićevaca uleteo u zasedu. Zasusmo ga vatrom iz pušaka i puškomitraljeza. Sa Senjevog brda, koje se izdiže iznad pruge i Cme reke, zapucaše nedićevci koji su išli kroz selo kao bočno obezbeđenje. Morali smo se povući ispred, nadmoćnijeg neprijatelja. Na mestu borbe su ostala 3 ubijena i više ranjenih nedićevaca.

Selo Darosava bilo je pravo partizansko selo. To je smetalo neprijateljima NOP-a. Zato je polovinom oktobra u Darosavu upalo preko 200 nedićevaca iz Venčana. Išli su od kuće do kuće i hvatali ljude, žene i decu, tukli ih i zlostavljali. Narod je bežao na sve strane/Partizanski stražar Vojislav Petrović obavestio je o tome 2. partizanski bataljon koji je bio smesten u zaseoku Gornji Kraj. Odmah smo pojurili prema neprijatelju. Nedićevci počеше da beže zaklanjajući se za pohvatane seljake. Tek u zaseoku Vranjevac zauzeše položaj i otvoriše vatru. Razvi se oštra borba u dosta nepovoljnoj situaciji za partizane, jer su se našli na brisanom prostoru. Partizani nisu hteli da pucaju na pohvatane ljude, ali ni da odstupe iako su bili Mo-

ženi preciznoj vatri neprijateljevih mitraljeza i pušaka. Krenusmo na juriš, ali su se nedićeveći uporno branili. Pohvatan seljaci se razbežaše. Posle jednočasovne borbe nedićeveći odstupiše prema Arandelovcu sa nekoliko svojih ranjenika. Na mestu borbe ostade teško ranjeni seljak Vlajko Janković za tim jedan mrtav nedićevski narednik i poginuli partizan Mirko Marković. Zaplenili smo nekoliko pušaka i dosta puščane municije.

Sutradan, oko jedan sat posle podne, nedićeveći se povraću iz Arandelovca u Venčane. U Darosavi su uhvatili u mlinu Ciganina Racu Markovića i tukli ga do iznemoglosti, ogorčeni što je ostali narod pobegao ispred njih. Istog dana je 2. bataljon Prvog, šumadijskog partizanskog odreda bio u selu Progoreoci (u neposrednoj blizini Darosave) odakle je brzo krenuo u susret nedićevcima. Čitavu noć padala je kiša i raskvasila zemlju, pa su nam se noge zaghljavale u blato. Pa ipak, zauzeli smo položaje na progorevačkim kosama, što je iznenadilo nedićevce. Njihov streljački stroj poseo je položaje s obe strane reke Peštan (od »varošice« i puta Progoreoci — Relanovica, pa do blizu ušća Crne reke, na oko 100 metara od nas). Razvila se borba koja je trajala nekoliko časova. Krenusmo na juriš. Iako mnogobrojni i naoružaniji, nedićeveći su se dali u bekstvo. Jedan je ostao ubijen, više ih je ranjeno, a 10 smo zarobili. Među njima su bila i 2 oficira. U ovoj borbi su mnogi Darosavci s puškama pritekli u pomoć partizanima. Među prvim su bili Raca Marković iz Varošice, Miodrag i Svetomir Grujić iz Oglavka, Dragoje i Milosav Ranković iz Durovca. Zarobili su dva nedićevca i zaplenili nekoliko pušaka i dosta puščane municije.

POVLAČENJE PARTIZANA IZ DAROSAVE

Početak novembra bio je praćen žestokim borbama u Šumadiji. Samo 27. oktobra, u selu Junkovci, poginulo je u borbi s nedićevcima i 6 Darosavaca, među kojima i Velja Gerasimović kao politički komesar 2. (Kolubarskog) bataliona Prvog šumadijskog partizanskog odreda. Mnogobrojne snage dobro naoružanog neprijatelja potiskivale su partizane. To je zastrašilo kolebljivce i oni počeli su napuštati naše borbene redove. Srpska vlada »narodnog spasa« pojačavala je propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Iznad šumadijskih sela svakodnevno su krstarili nemački avioni i bacali letke u kojima su se seljaci pozivali da se vrate kućama gde im je zagarantovana sloboda, život i rad.

Mnogi partizani su bili zbunjeni i nisu mogli da shvate situaciju, usled čega nisu hteli da idu dalje od svojih sela. jlnogi su zbog toga naseli pozivu Milana Nedića i vratili se kućama. Prvih dana neprijatelj ih nije uznemiravao, pa su počeli da veruju da su »priče komunista« o izdajstvu Nedića samo izmišljotina. Bivši partizani Blagoje i Milorad Čirić čak su objašnjavali da je na čelu srpske vlade »pravi Srbin«, te su nagovarali ostale da budu iskreni na saslušanju, jer su oni takò već uradili pa su sada mirni.

Polovina je novembra 1941. godine. Zima je na pomolu. Sneg sve umotao u belo. Iz neprijateljskih uporišta: Lazarevca, Arandelovca, Topole i drugih kreću mnogobrojne snage Nemaca, nedićevaca i ljotićevaca. Njima se pridružuju i* četnici. Hoće da unište partizane i očiste zemlju od »crvene ološi«. Iako slabo naoružani, partizani ipak odolevaju u borbama kod Belanovice, Satornje, Jarmenovaca, Garaša, Venčana. Na padinama Rudnika učestvuju, pored mnogobrojne neprijateljske pešadije, avioni, tenkovi, borna kola. Partizani se bore na život i smrt.

Novembar je na izmaku. Zima steže. Uz teške borbe i ubitke s obe strane, partizani se povlače prema Sandžaku, umadijska sela preplavljaju nedićevci, ljotićevci i četnici. Odred ljotićevaca i četnika stiže i u Darosavu gde odmah uspostavlja žandarmerijsku stanicu i opštinsku upravu. Okupator i njegovi saradnici nastoje da se što bolje učvrste i pripreme za konačan obračun sa pripadnicima NOP-a. Protivnici partizana priključuju se Četnicima. Seoski trgovci, opštinski funkcioneri i još neki imućniji seljaci sede svakog dana u opštini ih u štabovima ljotićevskog i četničkog odreda. Dogovaraju se koga treba uhapsiti, izbatinati ili »spasti« za dobre pare. Ljotićevske uniforme obukli su i bivši partizani: Miroslav Radojičić, Petar Petronijević i odbornik Narodnooslobodilačkog odbora Blagoje Marinković 2uja. Da bi se dodvorili svojim gospodarima, oni optužuju sve one koji su na bilo koji način pomagali partizane.

Udruženi saradnici okupatora jure selom, pljačkaju, tuku, hvataju i hapse bivše partizane, njihove porodice i simpatizere NOP-a. Pretresaju i prekopavaju stotine kuća, koliba i štala. U šumi iza crkve, kod kuće Živorada i Živomira Grujića, pronalaze 100 kilograma dinamita koji su partizani oteli od okupatora. U senu Milića Rankovića pronalaze radio-aparat za koji on nije ni znao. Pri tome lome vrata, prozore, sve što se da razbiti udarcima kundaka. Traže oružje i kod onih ljudi koji ga nikada nisu imali. Omladincu Milosavu Rankoviću zabijaju puščanu ce? u usta, lome mu zube, tuku ga kundacima,

tražeći da prizna gde je sakrio oružje. Na sličan način zlostavljaju još dosta ljudi i žena.

i'.TI podrumu trgovca Ljubomira Tomića leži preko 50 uhapšenih bivših partizana i simpatizera NOP-a, pošto su im prethodno skinuli odeću i obukli ih u rite. Ljotićevcima, četnicima i žandarmima u saslušanju zarobljenih partizana pomažu seoski kmetovi koji svakog partizana nazivaju mangupom, neradnikom, lopužom. Tuku ih do nesvesti, ne gledajući gde udaraju – po glavi ih leđima. Radosava Nestorovića je Ljotićevski komandant udarao parabelumom i izbio mu gotovo sve zube, a kada se Radosav onesvestio, fašista je nastavio da ga tuče vrhom cevi od puške koja se zabijala u izmrcvareno telo. Radosav je krkljao kao zaklani brav. Na sličan način tukli sii i Dušana Rankovića, Svetislava i Milorada Stanojlovića, Nebojšu Staničića, Dragoslava Rankovića i još neke. Pred sva-nuće ponovo su navalili na Radosava. Zabadali su mu igle pod nokte i kamom rezali iskrvavljeno i oteklo hce. Radosav je psihički bio potpuno poremećen od batina. I mnogi drugi pohvatani partizani onesvešćeni su ležali na podu. Iz usta i ušiju curila im je krv. Dušanu Rankoviću oči su gotovo visile.

Iz Darosave su 12. decembra 1941. sproveh u- logore u Smederevskoj Palanci i na Banjici sledeće bivše partizane: Borisava, Dragomira, Radovana, Živorada, Milorada i Živomira Grujića, Dušana i Dragoslava Rankovića, Radomira, Vojislava, Svetislava i-Milutina Stanojlovića, Vladimira Radisava i Milorada Milovanovića, Blagoja, Vojislava i Milorada Cirića, Vlastimira Radojičića, Milovana i Nebojšu Staničića, Radosava Nestorovića, Radisava i Milovana Lazarevića, Milana Teofanovića, Milutina Pantehća, Dragoj a Rankovića kao i mnoge simpatizere i saradnike NOP-a. Mnogi od njih su kasnije oterani u Nemačku i Norvešku.

Pogibijom partizana: Velje Gerasimovića, Voje Stanojlovića, Jovice Tomaševića, Milovana Milenkovića, Mladena Cirića, Mihsava Petromjevića, Radojice Jakovljevića, Velizara Rankovića i' Radoja Veselinovića, narod se uplašio za svoju sudbinu. Obistinilo se ono što su govorili komunisti, ali više nije bilo energičnih ljudi kao što je bio Velja Gerasimović i drugovi koji bi se suprotstavili teroru. Mnogi, kao: Dragoljub Stanojlović, Tihomir Gerasimović, Milosav Ranković i Bogomir Radojičić pobegli su iz sela. Neki su iskopali skloništa i zemunice u štali Živomira Grujića, u sušari za šljive Miladina i Vladimira Grujića, u šumi Durovac, u kući Rajka Nestorovića, Miloša Stanojlovića, Milorada Staničića, u štali Vladimira i Živomira Petrovića i Milivoja Negovanovića, gde su se skrivali. Niko se više od preživelih partizana nije predavao neprijatelju. Nastojao je samo da spase goli život do proleća. Zima 1941/1942.

godine bila je neobično duga i oštra. Preko dana je padao sneg, a noću su stezali mrazevi. Drveće je pucalo od mraza. Zene i deca su se tiskali pored peći, drhćući od hladnoće i straha, jer su ljotićevci, žandarmi i četnici često upadali u kuće, pretresali i tukli. Tražili su partizane za koje su pretpostavljali da su u selu: Bogdana i Milorada Grujića i mene. Pod tim izgovorom otimali su suvo meso, mast, obuću, odeću, a krevete, stolove, stolice, vrata i prozore lomili i bacah. Nasilje i pljačka primamili su i seoske lopove, kockare i pijanice. Oni su kupili sve što su propustili da odnesu »nevešti« vojnici.

Opštinski funkcioneri, policijski agenti i razni bliski prijatelji četničkih komandanata i vojvoda govorili su roditeljima pohvatanih partizana da će im pustiti sina iz zatvora ako donesu 100 000 dinara ili 10 dukata. Neki su poverovali obećanjima »uticajnih ljudi«. Prodavali su stoku, žito, drva, pokućstvo da bi spasli svoje. Ali uzalud. Teror je bivao sve veći. Okupator je svim silama nastojao da pronađe i uništi svakoga ko bi pokušao da naruši »red, rad i mir«. Za izvršenje ovog zadatka javili su se i dobrovoljci iz Darosave: jedni zato što nisu vol partizane, drugi da bi okajali »grehe« dok su bili u partemima ili su s njima sarađivali. Izdaja im je bila potrebna da bi spasli svoje glave. Najviše su se u tome isticali: Radojica Ranković »Vunjer«, Dobrivoje Grujić i Bogosav »Veselinović. Svakoga dana su zavirivah u potoke, rupe i jazbine. Služili su se svim mogućim sredstvima da bi otkrili mesto skrivališta preživelih partizana, pa su čak neke istomišljenike nagovorili da se pritaje kako bi ljudi pomislili da su prešli u »ilegalstvo«. Naoružane grupe okupatorovih slugu svakog dana su se zavlačile u kolibe, štale, kuće, gde god bi posumnjali da se krije partizan. Odlazile su i partizanskim porodicama, iskušavale ih i ispitivale da li što znaju za svoje. Pri tom su izražavale želju da bi se, tobože, rado sastale s njim. Čak su spevali i pesmu:

*»Otkad pade prva slana,
Nema više partizana...«*

Ljudi zaista nisu voleli okupatora i njegove slugu. Strah ih je nagonio da im se pokoravaju jer su znali da im do proleća partizani ne mogu pomoći. A kada je 1942. godine šuma oliatala, sa Bukulje i Kosmaja ponovo su odjekivali slobodarski pucnji. Selo Darosava je ostalo privrženo partizanima/ pa je oslobođenjem zemlje, u znak priznanja za mukotrpnu borbu, i dobilo ime: *Partizani*.

Zivomir NESTOBOVIC DAROSAVAC

U OKUPIRANOM KRUŠEVCU 1941. GODINI?

S a nekoliko industrijskih preduzeća, nešto zanatskih radionica, trgovačkih radnji i ustanova, dakle sa 3900 radnika i službenika, Kruševac je bio jedan od gradova koji je na izgled tavorio, prepušten raznoraznim buržoaskim partijama, da uz pomoć policijskog aparata, osobito zaslugom policijskog pisara Tadića, organizuje politička ubistva i vrše presije na demokratska raspoloženja. Tako su platili životima i narodni poslanici Mihnčić i Pešić a, ustvari, njihove idejne ubice bile su tadašnji ministri Milan Simonović Caba i Milan Stojadinović. Taj politički talog nije mogao ostati prikriven 27. marta 1941. godine, kada se prvi put slobodno zavijorila crvena zastava Komunističke partije Jugoslavije i transparenti sa natpisom: »Bolje rat nego pakt«, a osobito kada je iz mase izronio Kista Nikolić i u ime KPJ vatrenim govorom pozvao narod u rat protiv fašističke Nemačke i sila osovine. Grupa Ijotićevaca, na čelu sa profesorom Medenicom, samo se zbunjeno zagledala. Vojska i žandarmerija, smešteni oko Spomenika kosovskim junacima u centru grada, bili su takođe zbunjeni naklonošću mase – govorniku i manifestantima. Shćne manifestacije? toga dana bile su u Trsteniku, Varvarinu i mnogim drugim mestima, koje je kao i u Kruševu organizovao Okružni komitet KPJ.

Nije slučajno što je KPJ baš u kruševačkom okrugu imala mnogo simpatizera i članova Partije. Sela oko Kruševca, smeštena u podnožju Jastrepca i Juhora, bila su siromašna zbog pomanjkanja i primitivne obrade ziratne zemlje, te je seoski živalj bio prinuđen da silazi u grad i da tamo traži posao. Ali zbog velikog broja već nezaposlenih, u samom gradu, dnevnice su bile minimalne što je uslovljavalo eksploataciju jevtine radne snage. Seoski zeleniši, po ugledu na svoje kolege iz grada, razbacah su svoje mreže tako da je seljak bio veeito upleten u nji-

hove zamke dugova, iz kojih je uspeo da se izvuče tek nastankom revolucije.

Kruševac je grad sa bogatom borbenom proleterskom tradicijom. Još 1919. godine, od 58 komunističkih poslanika u Skupštini, jedan je bio iz kruševačkog okruga. Direktivom CK KPJ, naročito posle dolaska druga Tita za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije, osobito se poklanjala pažnja partijskoj organizaciji u fabrici, vagona i u vojnoj fabrici gasova u Obilićevu i Ravnjaku. Iako je kruševački vojni okrug češće obilazio pukovnik Vuk Karadžić (specijalista za »vojne komuniste«), kontrolišući delatnost tehničke inteligencije i pitomaca u vojnom zavodu. Obilićevo i Ravnjak su postali rasadnici komunisti, koji su svoje znanje i hrabrost pokazali u svakoj zamisli OK KPJ. Dobijanjem takvog kadra, koji je preko nedeljnih posela i sportskih društava znao da uspostavi prisan kontakt sa omladinom u gradu, vrlo brzo se osetio uticaj i članova KP i SKOJ-a na široke narodne mase. Jedna za drugom stvarane su partijske ćelije.

Industrijski radnici i radnici zanatskih radnji (više opančarskih) našli su zajednički jezik za ostvarenje svojih ciljeva. Zabranom Sindikata, članovi Partije prelaze u tihi ilegalnost, da bi još više sprovodili planove i ideje Partije. Buržoazija je sa svojim policijskim aparatom budno motrila na radnike koji nisu prezali ni od štrajkovanja, ni od bojkota, pa je uoči rata, uz pomoć vojne vlasti, pozvan na vežbu veći broj članova i simpatizera Partije. Svako neodazivanje vojnoj vežbi značilo je naj-suroviju presudu prekog suda. Ni taj metod nije mogao da obezglavi KPJ. Naprotiv, ljudi su bili još moćniji, a zamene vojnim obveznicima bile su brzo nađene. Čak i građanstvo, nezainteresovano u igri političkih karteša i šćardžija, bilo je na strani proganjanih (što će se naročito odraziti u periodu 1941 – 1944. godine, kada je ulicama miroljubivog Kruševca odjekivao bat krvavih čizama Nemaca, Bugara i izdajničke bratije četnika, poljske straže i Ijotićevaca).

I mnogobrojna sela rasuta po okolini Kruševca imala su svoje partijske organizacije, u čijim se redovima moglo naći ne mali broj imućnih seljaka, koji će u toku rata dobiti lik pravih revolucionara.

*

6. aprila 1941. godine nad Kruševac su se u popodnevrim časovima sunovratile »štuke«, uz zaglušujuću buku. Bombe su uništile zavod u Obilićevu i Ravnjaku, a mitraljeski rafali kosili po narodu koji je radoznalo gledao put neba, očekujući pomoć svoje vojske. Peta kolona infiltrirana po raznim štabo-

vima vojske učinila je svoje. Rasulo svuda. I smrt. I smrad paljevine i nezakopanih leševa civila, vojnika i zaprežne stoke. Posle aprilskog sloma, fabrike prestaju da rade. Radnici napuštaju grad i odlaze u svoja zavičajna mesta. Studenti i srednjoškolci takođe. I mnogi članovi Partije traže dozvolu Okružnog komiteta KPJ da odu iz Kruševca. OK dozvoljava samo onima kojima je to nužno, te tako aprilskih dana iz Kruševca odlaze: Stevan Filipović (u "Valjevo), Dušan Petronijević, grafički radnik, inače kurir OK za veze sa Pokrajinskim komitetom (sa Stevom Vernerom odlazi za Beograd), iz fabrike vagona su otišli svi Užičani, Kragujevčani i Požarevljani. Jedna grupa pitomaca sa Vladom Bajčevićem, saznajući da se u Bosni još pruža otpor Nemcima, oblači vojnička ili pitomačka odela i odlazi za Sarajevo, ali doznajući od Desimira Jovovića da je zemlja kapitulirala, odustaju od nameravanog puta. Branko Perišić Badža tražio je da ide za Split, ali nije dobio dozvolu partijske organizacije. Na ovaj način broj članova Partije u Kruševu smanjio se na 30, ali je broj istih po selima porastao. Okružni komitet stvara brojna uporišta i partijske aktive po selima.

Prvih dana okupacije u Kruševac stiže proglas CK KPJ, u kome su analizirani uzroci kapitulacije zemlje. Pored proglašenja stiže i teoretski materijal. Okružni komitet štampa letke u svojoj tehnici, koje Desimir Jovović Čiča daje članovima Partije i SKOJ-a da ih rasture po gradu. Jedan broj letaka je poslat partijskim organizacijama, aktivima i uporištima po selima. Zanimljivo je kako je Branko Perišić Badža rasturao letke: krenu on i Steva Filipović korzom, držeći letke ispod pazuha, i čim naiđu na nekog člana KPJ, SKOJ-a ih simpatizera, vade letak i dodaju mu ga, baš kao da su agenti neke firme koja reklamira svoju robu.

27. aprila stiže u Kruševac Mirko Tomić Seljak, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, sa zadatkom da pomogne Okružnom komitetu u radu i odmah saziva sastanak OK u kući Bore Milojevića. Na sastanku je doneta odluka da se sakuplja oružje, da se evidentira gde ga sve ima, da se rodoljubi povezuju sa KPJ da bi u datom momentu mogli da se okupe u borbu protiv okupatora. Bhizio se i Prvi maj. Nemci, policija i žandarmi* su pojačali kontrolu. Vršili su pretresi i hapšenja, kako bi se onemogućila prvomajska proslava. Mirko Tomić je privremeno morao preći u okolinu Varvarina.

Početkom maja u Kruševac stiže Nedeljko Karačić Brka i po odluci PK KPJ preuzima dužnost sekretara OK, na mesto Desimira Jovovića Čiče, koji je trebalo da ode na nove zadatke u Kraljevo. Miloš Minić, koji se takođe našao u Kruševu, početkom maja odlazi za Valjevo. Pošto se Mirko Tomić vratio iz Varvarina, Okružni komitet 4. maja drži novi sastanak. Ana-

lizirana je akcija prikupljanja oružja, omasovljenja partijskih organizacija i stvaranja novih uporišta. Posle ovog sastanka Mirko Tomić odlazi za Beograd.

Pošto u Kruševcu nisu postojali mesni i sreski komiteti, Okružni komitet je neposredno rukovodio radom partijskih organizacija u gradu, među kojima su bile najaktivnije: »Obilićevo«, Fabrika vagona, Ložionica, »Merima«, »Župa«, zanatskih radnika i intelektualaca. Partijske organizacije, aktivni i uporišta u ovom gradu bili su u sledećim selima: Bogdaiju, Parcanu, Kapidžiji, Gaglovu, Lomnici, -Gornjem Stepšu, Garima, Vučaku, Čitluku, Kaoniku, Malom Šiljegovcu, Bovnu, Pasjaku, Dedini, Stalaču, Stopanji, Stublu, Garevini, Poljni, Velikoj Drenovi, Stragaru, Kamenaru, Kupcima, Mudrakovcu, Paranovcu, Kuklarnu i varošicama: Aleksandrovcu, Brusu, Varvarinu i Trsteniku.

»DIŽI SE NARODE RADNI...«

22. juna 1941. godine pre podne, brzo se po gradu i selima širila vest o napadu Nemačke na SSSR. Da bi zastrašio narod okupator hapsi komuniste. Preko 20 članova i simpatizera KPJ uhapšeno je toga dana u Kruševcu, među kojima su i doktor Dragoljub Vučetić, advokat Mikica Todorović, apotekar Atanacković. Policija ipak nije mogla da razbije partijske organizacije ... 24. juna u Kruševac stiže Mirko Tomić sa novim instrukcijama PK KPJ i istog dana održan je sastanak Okružnog komiteta u kući doktora Vučetića. Sastanak je trajao do duboko u noć i na istom je doneta odluka da se formira Rasinski partizanski odred. Vreme formiranja odreda nije utvrđeno; diskutovalo se o komandnom sastavu odreda, ali ni o tome nije doneta definitivna odluka.

25. juna, po odluci PK KPJ, Desimir Jovović čiča odlazi za Kraljevo, pošto je predviđen za političkog komesara Kraljevačkog partizanskog odreda. Jovović dolazi u Kraljevo (gde je 10 godina radio kao partijski funkcioner) i ne znajući da je 24. juna zbog masovnog hapšenja ceo Okružni komitet izašao iz grada da ne bi pao u ruke okupatoru. Čiča je celog dana tražio veze po gradu, pa kako nikog nije našao, a da ne bi pao policiji u ruke, vraća se za Kruševac da čeka drugu odluku Pokrajinskog komiteta. Prve nedelje jula vršene su završne pripreme za formiranje odreda. Nije se radilo samo na prikupljanju oružja, odeće i drugih potreba, već i na pripremanju masovnog odlaska rodoljuba i komunista u odred. Usred tih priprema stiže vest da je 7. jula u zapadnoj Srbiji ustanak započeo, što je dalo nov polet pripremama u Kruševcu. Išlo se od čoveka do čoveka

i agitovalo za odlazak u odred. Od omladinaca koji su bili spremni da krenu u odred, odmah, su formirane desetine. Prijavilo se stotinu omladinaca, spremnih na izvršenje svih zadataka do polaska u odred. Razgovaralo se o polasku ne samo sa članovima KP, SKOJ-a i simpatizerima, već i drugim rodoljubima. Čiča Jovović je razgovarao i sa nekim podoficirima koji su se držali dobro u danima kapitulacije.

Okružni komitet je održao niz sastanaka u gradu (na Bagdah, Moravi i Rasini), na kojima je analizirao pripreme za ustanak . . . 10. jula na sastanku Okružnog komiteta konačno je odlučeno da se odred formira 22. jula, sa dve čete: Rasinska (u Tekijskim šumama) i Trstenička (u Ljubostinjskoj šumi). Određen je štab odreda, u sastavu: komandant — Mihajlo Živić, inženjer, inače vazduhoplovni kapetan bivše jugoslovenske vojske; zamenik komandanta — Radoje Krstić iz sela Popme, veoma popularna ličnost u trsteničkom kraju; politički komesar — Desimir Jovović Čiča. Za komandira Rasinske čete određen je Miloje Zakić Bliher, veoma energičan i sposoban član KPJ. [^](Njegova je dužnost bila da pomaže u radu Živicu, koji je bio zlabog zdravlja.) Dužnost pohtičkog komesara čete vršio bi Desimir Jovović Čiča. Za komandira Trsteničke čete određen je Radomir Milunović Mura, advokat, a za pohtičkog komesara Zivadin Apostolović, učitelj (inače sekretar partijske organizacije u Bogdanju). Odlučeno je da čete operišu samostalno na svojim teritorijama, a da im zborna mesto bude na Jastrepcu. Štab odreda je neposredno potčinjen Okružnom komitetu KPJ. Na sastanku je odlučeno i ko će od članova Partije da krene u odred, a ko da ostane u gradu, jer je veliki broj članova Partije želeo da krene u odred, te bi rad partijske organizacije u masama za pomoć odreda bio oslabljen.

Uoči 22. jula Okružni komitet je održao kratak sastanak na Rasini, nedaleko od mesta gde je zakazano zborna mesto za one koji kreću u odred. Pošto je konstatovano da su pripreme potpuno izvršene i grupe počele da se okupljaju, odlučeno je da grupe krenu na zborna mesto. Jednu će povesti Miloje Zakić, a dve će preko Dedine, ići ka Tekijskim šumama. Na zborna mesto za formiranje odreda stiglo je 36 drugova. Ali je naoružanje odreda bilo slabo, iako je u toku priprema samo u Lazarici evidentirano 40 pušaka. Od toga su donete 4 puške, koje su sa Zakićevim pištoljem i 6 bombi činile prvo naoružanje odreda. Sutradan 23. jula, Božidar Stanković Popče se vratio iz odreda i doneo 1 ispravnih pušaka koje su neki vojnici pri rasformiranju njihove jedinice predali pop Stankoviću na čuvanje. Pronađen je i jedan neispravan mitraljez »šoša«.

24. jula štab odreda odlučuje da vrati u grad 20 drugova, koji nisu bili kompromitovani sa zadatkom da organizuju di-

verzantske akcije u gradu, pa je u odredu ostalo svega 16 drugova: Desimir Jovović Čiča, Miloje Zakić Bliher, Vlada Bajčević, Aleksandar Radovanović Šnajca, Stanislav Zakić Čikaz, Miodrag Jovanović Kelja, Božidar Stanković Popče, Blaža Dumović, Dragoljub DoMć Kant, Nikola Đokić, Ljuba Rakić Brica, Srba Vuksanović Glavaš, Čazim Mehmedović, Ljubiša Savić Maks, Ljuba Milosević Bajče i Tihomir Gligorijević Dika. Među njima je bilo samo tri člana KPJ koji su odmah formirah partijsku organizaciju odreda. Kroz mesec dana, po izvođenju diverzantskih akcija u gradu, u odred stiže još 8 drugova, većinom članova KP: Branko Perišić Badža, Pane Đukić Limar, Velizar Stanković Korčagin, Stevan Milanko, Mila Ilić Junak, Aca Aleksić, Zika Mihailović Tonja i Boginja Mihajlović.

Trstenička partizanska četa je takođe formirana 22. jula u Ljubostinjskoj šumi, iznad sela Bogdanja. Brojala je 30 boraca, naoružanih sa 2 puške, 3 pištolja i nekoliko bombi, a među prvim borcima bili su: Radoje Krstić, Radomir Milunović Mura, Živadin Apostolović i drugi ... 25. jula Okružni komitet je održao sastanak kome je prisustvovao i Desimir Jovović Čiča, gde je analizirano stanje u odredu. Pošto Trstenička četa nije povećala svoje prvo naoružanje, komanda Čete 29. jula donosi odluku da' se četa rasformira i borci vrata svojim kućama. Okružni komitet je rasformiranje čete ocenio kao krupnu pogrešku, ah četa nije ponovo formirana.

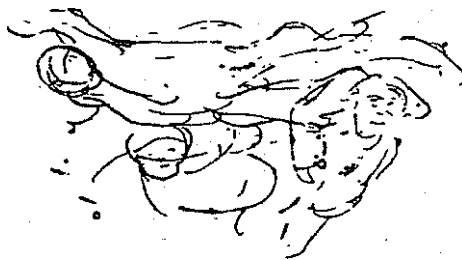
Rasinski partizanski odred brzo je otpočeo sa akcijama. Nemački komandanti i njihove sluge nisu ni naslućivali kakve će ih sve teškoće očekivati u borbi protiv slobodarskih težnji okupiranog naroda. Ulaskom u Kruševac oni su smatrali da je grad za uvek njihov. Nisu ni slutili da baš tu, usred grada, u kući i kafani Dragutina Gajića, teku veze okupiranog grada sa slobodnom partizanskom teritorijom. Gajićeva kuća bila je na izgled sasvim obična kuća, samo što je građena za kafanu, sa velikim dvorištem, u blizini crkve na Grštaku. Imala je reklamnu tablu sa natpisom »Rasina«. Njen vlasnik Dragutin Gajić, bio je stari član KPJ, inače stolarski radnik, koji je po zadatku Partije i otvorio kafanu. Svoju ulogu »solidnog kafedžijije« drug Gajić odigrao je dobro. Uoči rata OK je zahtevao da se u kafani napravi bunker. Rad na gradnji bunkera zahtevao je najstrožiju konspiraciju, ah i veliku veštinu majstora. (U Gajićevoj kafani je nekoliko puta vršen sistematski pretres od strane Gestapoa, specijalne policije i Bugara, ah bunker nikada nije otkriven, što najbolje svedoči o veštini majstora koji *gđ* je radio.) Gajić je sa svojom suprugom, tri sina i ćerkom obavio odgovorne zadatke: skrivali su članove OK, nesmetano su kod njih održavani sastanci i si. Kafana »Rasina« je u okupiranom Kruševcu bila jedan od retkih punktova NOP-a. Čak i posle

smrti druga Gajića bunker je ostao netaknut, onako kako su ga poslednji put ostavili članovi Okružnog komiteta KPJ. (Gajić posle provale partijske organizacije 1943. godine pobeo u svoje rotilo mesto, selo Kobilje, gde su ga uhvatili bugarski polj-
cajci i na najkrvoločniji način ubili. Grob ovog vemog sina revolucije, nažalost, ni do danas nije pronađen.)

Tako je okupirani Kruševac za sve vreme ustanka, čak i u uslovima najčešćih hapšenja i ubijanja rodoljuba, bio u vezi sa partizanskim odredom koji nikada nije prestajao da radi. Partijska organizacija ovog slobodarskog grada je svoje proređivane redove uvek popunjavala novim članovima – radnicima – diverzantima koji su ginuli, svesni da to čine za bolji život, za socijalizam.

Nedeljko KAHAIČIĆ BEKA

Borđe MATIĆ KIKERAN

BORBA KOD BRAJIĆA 18. JULA 1941.

Posle prvih, časova trirjaestojulskog ustanka, partijske čehje istočnog dela bokokotorskog sreza na zajedničkom sastanku donele su odluku da se ustanici povuku van osmatranja Itahjana i dejstva njihove brodske artiljerije. Tako su se, po padu mraka, povukli sa morske obale i sklonih iza prvih prevoja ispred Cerovice, Golog vrha, Main-Gradine i Oble glavice.

Komunisti su odmah preduzeli mere da se uspostave veze sa Mesnim komitetom u Kotoru, kao i Budvom i susednim ustaničkim grupama (u Crmnici i Ljubotinju), da se organizuje borbena obuka, i obuka u rukovanju oružjem, izviđanje? mora i svih puteva koji sa obale izvode u dubinu kopna, da se formiraju gerilske grupe i izaberu njihova rukovodstva, da se organizuje slušanje radio-vesti Moskve i Londona i drugo. Pri tome se nastojalo da za rukovodioce grupa budu izabrani sekretari partijskih čehja.

Sve se ovo dešavalo 16. jula do popodne. Istog dana po podne iz Budve je stigao kurir sa izveštajem, koji je na skupu komunista i najbližih sarađnika pročitao sekretar čehje Miković, da je u Budvu stiglo nekoliko stotina italijanskih vojnika sa oficirima, koji lumpuju i pričaju da idu za Crnu Goru i da će na putu razbiti i uništiti »libele« (ustanike).

Zaključeno je da će Italijani najverovatnije nastupati pravcem Maine — Brajići — Obzovica i dalje ka Četiriju, i da je klisura na brajićkoj visoravni najpogodnije mesto gde ih treba dočekati i napasti. Pošto je u isto vreme odlučeno da se uspostavi veza sa barskim i virpazarskim komunistima i traži da i oni učestvuju u borbi, to su sekretari čehja sa grupom komunista još u toku iste noći (16/17. jula) krenuh u Crmnicu, gde su u

* Podaci iz lične beleznice (Rad budvanske partijske ćelije) i usmenih izjava preživelih komandira i desetak boraca učesnika.

s. Podgoru uhvatili vezu sa virpazarskim komitetom. Tu je na sastanku napravljen zajednički plan dejstva.

Ujutro 17. jula, kada su se sekretari čehja vratili i u poznah ustanike sa odlukom da se Italijani dočekaju kod Brajića i da će u tome učestvovati i Crmničani, odmah se pristupilo organizovanju i posedanju položaja. Svaka grupa i pojedinci dobili su uputstva kako će postupiti pri nailasku neprijatelja. Seljaci iz Brajića snabdeli su ustanike hranom. Oni su, uglavnom, jedan deo porodica i stoku već bili evakuisali.

Sutradan, 18. jula oko 7 časova ujutru izviđači su javili da se od Budve uz Maine kreće neprekidna kolona kamiona. Odmah je naređeno da se posednu položaji, s tim što će se vatra otvoriti tek na prvi duži rafal »brede« sa brda Eve. U isto vreme drugovi iz virpazarskog komiteta javih su da i Ljubotinjani posedaju položaje duž komunikacije od Graba preko Scoka ka Obzovici. Ovo je veoma povoljno uticalo na moral naših Primoraca.

Dok je motorizovana kolona sporo oko (6 km na čas) nastupala uz Maine — usput je zapalila školu — avijacija je izviđala Brajiće i, uz sadejstvo mornarice, teško ih bombardovala. Nešto pre devet časova kolona vrlo čudne formacije (četvora sanitetska kola, četiri tenka, izviđačka kola, motocikli i kamioni sa pešadijom) upala je preko prevoja Ođe u Brajiće.

Tu je neprijateljska pešadija iskočila iz kola i počela nemilosrdno paliti kuće i ubijati pohvatane seljake, dok su ustanici, dobro skriveni u prirodnim zaklonima, teška srca posmatrali prosijavanje šlemova i oružja pri požarima svojih kuća. Morali su sačekati da kolona uđe u pripremljenu zasedu, pa da joj se tu naplate za sva zlodela. Zato su preko svojih nišana strpljivo i disciplinovano pratili pokrete kolone, čekajući ugovoreni rafal »brede« sa brda Eve.

Ne znajući za zasedu, italijanska kolona je prilično komotno izbijala pred Grab na izlazu iz Brajića. Njeni komandiri, koji su, izgleda, bili posebno zadovoljni paljenjem i pljačkom preko četrdeset brajićldh kuća, nisu bili svesni da su kolonu uveli u zasedu • — u potkovicu smrti. A kada je na prepreci kolona zastala da sačeka da se raščisti put i pristignu i poslednji vojnici iz spaljenih Brajića, za ustanike je došao očekivani trenutak. U 9 časova se sa brda Eve oglasila »breda« kandidata Partije Dura Ivančevića, seljaka iz Brajića, a za njom je planulo 48 pušaka ustanika sela Brajića, oko 40 pušaka i 2 puškomitraljeza Crmničana i 38 pušaka i puškomitraljeza Mainčana. Zasuli su smrtonosnom vatrom kolonu dugu blizu 3 kilometra.

Neprijatelj, obmanut pogrešnim izveštajima avijacije da je komunikacija slobodna, našao se u gotovo bezizlaznoj situaciji. Uzalud je njegova pešadija, rasuta po, jarkovima pored puta,

Vojo *Dimitrijević*: *NA SPALJENOM OGNJIŠTU* (*linorez*)

pokušavala da sasredi vatru na ustanike i da ih natera na povlačenje. Isto tako bih su uzaludni i svi pokušaji da nadmoćnijom ratnom tehnikom rastera ustanike i otvori put ka Cetinju. Minobacači, ukoliko bi i uspeli da se navrat-nanos postave pozadi kamiona, tukli su rastrganom, nesređenom vatrom daleko iznad ustaničkih glava; topovi su besciljno rasipali municiju, a avioni, koji su samo kružili iznad položaja, nisu – kao ni brodska artiljerija – mogli precizno bombardovati, zbog malog rastojanja između svojih i ustaničkih snaga. Tako ni brojna ni tehnička nadmoćnost neprijatelja nije mogla doći do izražaja.

Oko 10 časova Italijani su ka Martinovićima ubacili drugi ešelon, oko 10 kamiona pešadije, sa namerom da se po svaku cenu probiju. Međutim, njihovo dejstvo se nije ni osetilo. Samo su ih uzaludno izlagali ubitačnoj vatri ustanika. Bilo je delova koji su pokušavali da se sklone u zapaljene kuće, ali su ih brzo napuštali, da ne bi izgoreli u požaru koji su sami izazvali. Situacija im je postajala sve bezizlaznija.

Nešto pre 11 časova dve pešadijske grupe su pokušale da se klisurom zabace ustanicima iza leđa. No u to vreme pristiže Niko Anđus Kuljača sa 35 Paštrovića (33 puške i 2 puškomintraljeza) i preko Mrtvice i Kosmača iz pokreta jurišaju u nezaštićeni bok italijanske kolone. Za neprijatelja, čija je kolona istovremeno bila presečena ispod Martinovića, ovo je bio smrtonosan udar.

Ubrzo vatra neprijatelja počinje naglo da slabi, što ustanici koriste i prelaze u protivnapad. Dok su delovi brajičkih grupa i Paštrovići i dalje pritiskali na bokove, dotle veći deo ustanika – Brajići i Crmničani – sa brda Eve i Graba počinje čišćenje i zarobljavanje u zahvatu komunikacije.

Neprijatelj se još uvek grčevito branio i počeo je izvlačiti glavninu kolone, koristeći otvoreno zaleđe. Naime, mainska grupa, koja je takođe prešla u protivnapad ka istoku, ostavila je otvorenu komunikaciju preko prevoja Ođe u pravcu Budve. Međutim, zahvaljujući uspehu paštrovičke grupe koja je presekla kolonu zapadno od Martinovića, deo italijanske kolone između Graba i Martinovića (16 kamiona, 1 putnička i četvora sanitetska kola, 1 tenk, 12 motocikla, četvora izviđačka kola i veći deo pešadije) nije uspeo da se izvuče. Svi pokušaji avijacije i brodske artiljerije da dejstvom po ustaničkim položajima iznad klisure omoguće proboj i izvlačenje i ovih delova bili su potpuno besciljni. Na stranama i vrhovima iznad klisure nije više bilo ustanika.

Jedan od ranjenih i zarobljenih italijanskih oficira izjavio je da ga je, po upadu u Brajiće, komandir eskadrile obmanuo izveštajem da ustanika nema na okolnim vrhovima.

Neprijatelj je ipak uspeo da preko Maina, gde ustanici nisu organizovali jaču odbranu, izvuče za Budvu oko 20 kamiona, 2 tenka, sva teška oruđa i nešto pešadije.

Oko 13 časova borba, u kojoj je učestvovalo preko deset ustaničkih grupa iz Primorja, Crmnice i Ljubotinja; privedena je kraju. Neprijatelj je na bojištu ostavio oko 150 mrtvih vojnika, 16 kamiona sa hranom i ratnim materijalom, 1 putnička i četvora sanitetska kola, 12 motocikla i četvora izviđačka kola-guseničare, dok su ustanici imali jednog mrtvog i dva ranjena borca i nekohko ubijenih i zaklanih seljaka. U kaznenoj ekspediciji neprijatelj je nešto kasnije spalio Brajiće i internirao mnoge stanovnike.

Marko STANIŠIĆ

UNIŠTENJE USTAŠKE POSADE U SELU KRUPI

Ia jugozapadnom položaju planine Velebita, pred ušćem rečice Krupe u Zrmanju prostire se ravnica zvana Polje. Na istočnom dijelu Kolja, na desnoj obali Krupe diže se istoimeni manastir, sazidan 1371. godine. Manastir je imao svoje velike posjede i bogatstvo, koje su koristili kaluđeri.

Rijeka Zrmanja bila je demarkaciona linija između italijanske okupacione zone i NDH. Teritorij jugozapadno od rijeke Zrmanje pripao je Italiji, čije su okupacione jedinice smjestile jedan svoj mitraljeski bataljon u selo Donji Žegar (dio sela zvan Kaštel). Bataljon, naoružan minobacačima i velikim brojem teških mitraljeza, bio je smješten u novo sagrađene drveno-betonske barake. Osim njega u Žegaru se nalazila jedna baterija lakih topova. U žandarmerijskoj stanici bilo je 10 do 12 karabinijera, a njima su se priključila dva bivša žandarma sa ove stanice. Sam Žegar bio je utvrđen kameno-betonskim bunkerima i opasan bodljikavom žicom i drugim preprekama.

Na mostu preko Zrmanje postojale su italijanske i ustaške straže, koje su kontrolirale i onemogućavale ljudima prelaz iz jedne »države« u drugu.

Sela Gornji Žegar i Krupa, kao i ostali teritorij sjeverozapadno od rijeke Zrmanje potpao je pod NDH. U selu Krupi smještena je posada od 60 ustaša i domobrana, pod komandom Petra Tojića Opančara. Posada se smjestila u bivšu žandarmerijsku kasarnu, ah kako se u njoj nije najsigurnije osjećala, to se nakon nekohko dana preselila u manastir Krupu, računajući da će u manastirskim zidinama najbolje biti zaštićena od napada. Ustaše su dovele i bivšeg komandira žandarmerijske stanice iz sela Krupe, podnarednika Marka Šuška, koji je dobro poznao ovaj kraj i ljude u njemu, kako bi im pomogao u pripremama za pokolj.

Prvih dana po dolasku ti podvelebitska sela, ustaše su selu-Golubiću, zaseoku Popina, ubile mladića Mišu Dragi čevića. Saznavši za ovaj i druge njihove zločine koje su počinile po Lici, narod je iz Krupe i Golubića odmah počeo masovno bježati i skrivati se u velebitske šume. U selu je ostalo samo staro i nejaško. Ustaše su pokušavale »pomirljivom« politikom da nagovore narod da se vrati svojim kućama, da preda oružje, obećavajući miran život. Međutim, ljudi nisu nasjedali obećanjima, već su sve više izbjegavali u Velebit.

Kada su vidjele da se narod na njihov poziv ne vraća kućama, ustaše su užurbale sa pripremama za pokolj onog stanovništva koje nije moglo da bježi u šume. Pored navedenog, ustaše su u Krupi i Golubiću imale zadatak da spriječe bjogstvo naroda iz Like, koji je masovno pokušavao da se skloni od ustaškog pokolja na područje Bukovice i dalje u unutrašnjost Dalmacije, koju je okupirala Italija.

Dok su ustaše pripremale pokolj, ljudi koji su izbjegli u Velebit spremali su se da se sa oružjem suprotstave ustaškom nasilju. Uspostavljene su veze sa drugovima iz Like, koji su radili na pripremanju ustanka u pograničnim selima Like i Dalmacije. U tim pripremama protekao je skoro cijeli jul. U drugoj polovini mjeseca pojačan je priliv izbjeglica iz Like u Bukovicu, jer je otkrivena ustaška tajna odvođenja ljudi na rad u Njemačku. Nađena su mnoga mjesta, gdje su ustaše ubijale ljude i bacale ih u jame, umjesto da ih otpreme u Njemačku, kako im je obećano. Već se pronosio glas o narodnom ustanku u nekim krajevima naše zemlje, a govorilo se i o Proglasu CK KPJ, koji je pozivao narode naše zemlje na opći ustanak protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu.

Kod izbjeglica iz Krupe i Golubića u Velebit je dolazio Bićo Kesić (od Gračaca) i učitelj Ilija Cvetičanin, kao i još neki koji su donijeli strašne vijesti o ustaškim zločinima u unutrašnjosti Like. Tada se u Velebitu nalazilo preko 100 izbjeglih ljudi, od kojih je više od polovine bilo naoružano.

27. jula otpočela je borba ličkih ustanika sa ustašama na Palešćiću, na sjevernim obroncima Velebita, iznad Litice Košića. Tu je prekinuta željeznička pruga i zaustavljen ustaški oklopni voz, koji je iz Gračaca hitao prema Otriću i Zrmanji, sa zadatkom da uguši već započeti oružani ustanak. Pored toga, prekinute su sve veze između Obrovca i Gračaca i porušena cesta na nekoliko mjesta/Početak ustanka u Lici prenio se i na pogranična sela Bukovice. To je bio signal i za izbjeglice u Velebitu.

1. avgusta oko 12 časova u izbjegličkom logoru iznad Mnudićevih Stanova, u kome se nalazilo oko stotinu naoružanih ljudi, nastalo je vjećanje kako napasti ustaše u Krupi. Nakon

dužeg dogovaranja odlučeno je da se u toku dana pošalje patrola od 3 čovjeka, koja će preko čobana koji su čuvali, manastirsku stoku; prikupiti tačne podatke o jačini i naoružanju ustaške posade u manastiru, kao i to kako se noću osiguravaju, gdje postavljaju straže i zasjede, kuda šalju patrole, i druga obezbjeđenja. Po dobijanju ovih podataka trebalo je stvoriti konkretan plan za napad.

Određena patrola vratila se predveče sa podacima koja je preko manastirskih čobana prikupila i iz kojih se doznalo:

- da se u zgradama manastira Krupe nalazi ustaško-domobranska posada od oko 60 vojnika; od kojih je 8–10, stalno u službi na graničnom mostu preko rijeke Zrmanje kod Žegara;

- da je posada naoružana puškama i sa 3 do 4 puškomitraljeza, velikom količinom municije, kao i ručnim bombama;

- da se noću posada obezbjeđuje dežurnim u zgradi i jednim stražarskim mjestom pred vratima zgrade u kojoj spava. Zasjede se u toku noći ne postavljaju. Povremeno se šalju patrole cestom prema graničnoj straži u Žegar;

- da ustaše i domobrani obično ustaju u 4 sata i 30 minuta, te izlaze na riječicu Krupu na umivanje i izvođenje fizikulture.

Na osnovu ovih dosta tačnih podataka počelo se dogovarati o planu za napad. Jedni su predlagali da se napad izvede iznenadnim upadom u manastirske zgrade u toku noći. Drugi su predlagali da se izvrši frontalni napad na zgradu i ustaše primoraju na predaju. Tj diskusiji je zaključeno da frontalni napad na manastirske zgrade, sa kamenim zidinama debljine do jednog metra, ne dolazi u obzir, jer bi se pretrpjeli, osjetni gubici. Trebalo bi se poslužiti nekom varkom, ratnim lukavstvom, pa bez žrtava postići cilj.

Oko 20 časova 1. avgusta ustanici su konačno, usvojili shjedeći plan za napad na posadu u manastiru Krupa:

- da se 80 naoružanih ustanika podijeli na tri grupe: dvije jače, sa po jednim puškomitraljezom, za napad, a treća slabija za obezbjeđenje, koje će pod zaštitom noći posjesti određene položaje;

- prva grupa od oko 35 boraca sa jednim puškomitraljezom pod komandom Miljenka Švonje (starog solunskog dobrovoljca), da se u toku noći prebaci iz Mandićevih Stanova u Kaluđerski gaj, iznad manastira, sa zadatkom da ostane u tajnosti 1 sačeka dok ustaše i domobrani ustanu i izađu na rečicu, pa kada se počnu umivati i raditi fizikulturu, dati znak drugoj grupi za napad i tada zajednički iznenadno otvoriti vatru na njih sa svih strana.

- druga grupa, takođe od oko 35 boraca, sa jednim puškomitraljezom, pod komandom Nikole Gužvice (simpatizera

XPJ i starog soluskog dobrovoljca) da se u toku noći spusti preko zaselka Jovančevića, izbije jugozapadno od manastira na položaj Pirevište i spusti se kod mosta na rijeci Krupi neposredno pred manastir, te ostane u zasjedi dok ustaše i domobranci ne iziđu na umivanje i fiskulturu, pa pošto prva grupa da znak za napad, da otvori vatru na ustaše zajedno sa prvom grupom;

— da se na putu prema Žegar, u rejonu Mijićevog Stana ispod kapele postavi zasjeda od 4 do 5 naoružanih ljudi, sa zadatkom da obezbijedi napad ustanika od eventualne intervencije Talijana sa ovog pravca.

Poslije ovako razrađenog plana ustanici su u kolonama pošli na izvršenje predviđenog zadatka.

Noću 1/2. avgusta određene grupe spustile su se do predviđenih tačaka. Sve se odvijalo po predviđenom planu. Grupe su se u toku noći-neprimjetno približile manastiru i neposredno uz njega zauzele položaje. Međutim, neko je izvijestio posadu da će u toku noći uslijediti napad, pa je jedna grupa od oko 25 ustaša i domobrana, sa jednim puškomitraljezom, u samu zoru pobjegla prema Žegar, a drugi dio od oko 35 vojnika ostao u manastiru i riješio da se brani iz manastira. Negdje oko 6 •časo 2. avgusta ustanici su se približili manastiru i sa sjeveroistočne strane, sa groblja, otvorili pušcanu i mitraljesku vatru, na koju su ustaše i domobranci žestoko odgovorili, ne dozvoljavajući ustanicima da se približe. Nastala je obostrana žestoka pucnjava. Dugi mitraljeski rafali i eksplozije ručnih bombi odjekivah su dolinom rijeke Krupe. Ustanici su pozivali ustaše na predaju, one su odgovarale vatrom iz zgrade. Puškaranje je trajalo satima. Ustanici su uzaludno napadali na zgradu i trošili municiju, jer je bilo nemoguće pušcanom vatrom i ručnim bombama probiti debele manastirske zidine i savladati ustaše u njima. Svi manevri i pokušaji ustanika da prodru u ustašku zgradu ostali su uzaludni.

Negdje oko 11 časova prikupilo se oko manastirskih zgrada preko 150 ustanika. Uzalud su ustaše, ponovo pozivane na predaju. Komandir prve grupe, Miljenko Švonja, stvorio je novi plan po kome je trebalo prići manastiru, popeti se na krov otkriti ga i kroz otvor ubaciti bombe. Pero Ljubičić, Miljenko 3 vonja i još neki uspjeli su da se popnu na krov zgrade, otvorili ga i počeli ubacivati bombe i snopove upaljenog žita, no ustaše su se i dalje branile. Međutim; situacija je za njih postajala sve teža i oko 16 časova tražile su pregovore što su ustanici prihvatili. Ustaše su pristale na predaju pod uslovima: da im se garantuje bezbednost života i da ih ustanici sprovedu prema Gračacu, kako ih narod ne bi napao.

Međutim, ustanici su postavili slijedeće uslove predaje: da ustaše prestanu sa otvaranjem vatre, da iz zgrade iziđu bez oružja i da sa sebe svuku sve, sem donjeg veša.

Ustaše su se ispočetka nečkale, a naročito zbog posljednjeg uslova. No, poslije nekoliko upozorenja da će, ukoliko se u roku od pola sata ne predaju, izgorjeti u zgradi, pristale su na predaju. Poslije toga, kao po komandi, prekinuta je paljba i nastao je tajac. Cuo se silazak ustaša niz stepenice zgrade, iako su bili bosi. Oko 16 časova pred manastir je izašlo oko 30 ustaša i domobrana, dok je nekolicina, koji su bili na noćnoj straži i patrolama, uspjela da pobjegne.

Međutim, jedan ustaša koji je u odjeći i sa oružjem ostao u zgradi, pojavio se na izlaznim vratima. Zatraženo je da preda oružje, pa pošto je odbio, jedan ustanik ga je ubio. Kada su to vidjele ustaše, jedan od njih je skočio preko zida u baštu gdje je bio sakriven jedan puškomitraljez iz kojeg je pokušao da otvori vatru na ustanike. Međutim, jedan od bržih i spretnijih ustanika ubio ga je prije no što je ustaša uspio da otvori vatru. U tom momentu ostale ustaše i domobrani, ugledavši masu ustanika oko sebe, uplašili su se da će ipak odgovarati za svoje zločine, pa su pokušale da se bijegom na sve strane spasu. Nastala je gužva i pucnjava odasvuda. Puškomitraljezi, koje su ustanici postavili na podesne položaje, otvorili su vatru na bjegunce i prvim rafalima oborih 7 do 8 ustaša i domobrana. Druga grupa, koja je počela bježati prema Zegaru, također je bila likvidirana od ustanika, samo su dvojica pobjegli. Jedna grupa od 6 do 7 domobrana nije bježala, već je ostala među ustanicima. Ah, masa raspaljena i revoltirana ustaškim zločinima, a podstrekauta izvjesnim šovinističkim elementima, napala je i ovu grupu domobrana i likvidirala ih."

U ovoj borbi ustanici su imali dva mrtva i dva ranjena, dok je pobijeno 33 ustaša i domobrana. Zaphjenjena su 2 puškomitraljeza i 31 puška, velika kohčina municije, vojničke opreme i dosta materijala.

Po završenoj likvidaciji posade ustanici su sakupili poginule i sahranili ih. Očekujući da će Tahjani iz Žegara i ustaše iz Gračaca krenuti u pomoć posadi u manastiru, ustanici su napustili dohnu Krupe i povukli se u velebitske šume. Tahjani nisu reagirali.

Ovu borbu registrirali su i Tahjani. U jednom izvještaju čete karabinijera iz Zadra N. 1/55 do 2. avgusta 1941. stoji:

Jučer poslije ppdne 1. ov. mj. u selu Krupa (Obrovac), oko četiri kilometra od naše granične linije, sukobili su se Srbi i Hrvati. (Nije vođena nikakva borba između Srba i Hrvata, već su to bili ljudi, ustaški narod, koji se digao da brani svoje živote od ustaških pokolja — O. E.)

Ubijen je 21 ustaša i jedan Srbin, a ranjena 4 Srba, od kojih je jedan teško; bio je prenešen u Obrovac.

Na našu granicu dolaze Srbi, koji traže pomoć i zaštitu moleći aneksiju Krupe Italiji.

Prošle noći 7 vojnika i 2 žandarma redovnih hrvatskih trupa p... bilo se je na naš teritorij, odlomak Zegar (Obrovac), da bi izbjegli Srbima.

Komandant mitraljeskog bataljona dao ih je razoružati i zatvoriti u tamošnju tamnicu.¹

Pošto su se ustanici povukli u velebitske šume, svoj front su okrenuli prema Gračacu i skoro cijeli avgust vodili borbu sa ustašama. Jednoga dana u istom mjesecu jedna grupa od 70 dobro naoružanih ustaša i domobrana vođena od nadluga Pavičića iz Gračaca, koji je dobro poznao ovaj teren, zaobišla je lijevo krilo ustanika i preko sela Vrača neprimjetno se zabacila ustanicima iza leđa. U zaseoku Jabukovac nalazila se ustanička pozadinska baza, iz koje su se ustanici snabdijevali hranom i drugim potrebama. Jedna drugarica iz baze p... mjetila je približavanje neprijatelja, pa je blagovremeno javila ustanicima na položaju da im je neprijatelj zašao iza leđa i ugrozio bazu. Dio ustanika napustio je položaj, brzo izbio na Crni vrh, te snažnom mitraljeskom i pušcanom vatrom nanijeo neprijatelju gubitke od 22 mrtva i ranjena, ubijen je i jedan oficir. Pretrpjevši osjetne gubitke ustaše su pobjegle u Gračac, a pri bježanju uhvatile su i odvele omladinca Luku Dragičevića i ubile ga.

Ustaše i domobrani iz Gračaca pokušali su nekoliko puta da frontalnim napadom potisnu ustanike sa njihovih položaja, ali u tome nisu uspjeli. Tražili su pomoć od Talijana. Oni su ih pomogli artiljerijom, koja je nemilosrdno obasipala ustaničke položaje. Poslije izvjesnog vremena artiljerijska vatra primorala je ustanike da se sa svojih položaja povuku u solo. Ustaše se nisu usuđivale da upadaju u ustanička sela Krupu i Golubić.

U ovakvoj situaciji, narod je uplašen ustaškim zverstvima i pokoljima, počeo masovno da prelazi (naročito žene sa djecom i starci) iz Golubića i Krupe na talijansku okupiranu teritoriju: u Bilišane, Donji Zegar, Zelengrad, Medvedu i dr., dok su odrasli muškarci naoružani i nenaoružani ostajali i dalje u selu da ga brane od eventualnih ustaških i talijanskih napada.

Pod utjecajem talijanske propagande i pošto su ustaški napadi prestali nastupio je period previranja kod ustanika, koji nisu imali dobro rukovodstvo. Većina ih je zahtijevala da

¹ Zbornik Vojnog historijskog instituta, tom V, knjiga 1, dokument br. 112.

Nikola Gužvica, kao najutjecajniji čovjek, bude komandant. Međutim, on se nije osjećao spremnim da prihvati ovaj vrlo važan i odgovoran zadatak. Pored toga, jedna grupa pljačkaša i anarhista iz ustaničkih redova protivila se ovom predlogu, jer su znali da će im on onemogućiti samovolju i pljačku. I tako, naoružana masa ostala je duže bez rukovodstva. Ostala je i bez partijskog i drugog konstruktivnog utjecaja.

1 Ovo previranje i bezvlašće među ustanicima u selu Krupi i Golubiću, koje je trajalo do duboko u jesen 1941. iskoristili su velikosrpski elementi: Savatija Mažibrada², kaluđer, te braća Miljuši i Desnice³ – trgovci iz Obrovca. Oni uspijevaju preko talijanskih okupatora da se Obrad Bjanko,⁴ bivši žandarmerijski narednik (inače rodom iz Golubića), prebaci iz Zadra u Krupu i naturi ustanicima za komandanta. I zaista, Bjanko podržan od grupe šovinističkih elemenata i pljačkaša u kasnu, jesen 1941. godine nameće se ustanicima za komandanta. On, po direktivi Savatija Mažibrade i drugih velikosrba priprema ljude za prelazak u četničku organizaciju, a sam se proglašava, za komandanta krupskog četničkog bataljona.

Evo šta o tome, pored ostalog, piše Bjanko u jednom izveštaju komandantu talijanske vojske u Gračacu:

Na dan 30. novembra 1941. godine, na seoskom zboru kod manastira Krupe osnovan je četnički bataljon, koji se sastojao od ljudstva, iz sela Krupe, Golubića i odlomka nadvode 2egara. Za komandanta novooosnovanog četničkog bataljona postavljen je Bjanko N. Obrad iz Krupe (Krvodoli).

Kad je ovaj četnički bataljon osnovan bilo je naređeno svim članovima boljeg imovnog stanja da se naoružaju sa vojničkim oružjem.

² Prije ustanka bio je kaluđer i upravnik manastira u Krupi. Kad su došle ustaše on je pobjegao i sklonio se u manastir Krka kod Kištanja. Tamo je ostao dok ustanici nisu oslobodili Krupu i Golubić, kada se vratio u Krupu. Odmah je, zadojen velikosrpskom i šovinističkom, ideologijom, počeo da među ustanicima širi mržnju protiv Hrvata, tematerijalno i duhovno priprema ustanike za prelazak u četnike. Kasnije je i sam postao komandant neke četničke jedinice na području Obrovca i Gračaca. Početkom 1943. godine, kao četnički komandant uhvaćen je od partizana i osuđen.

³ Vaso i Uroš Miljuš, Dušan i Pero Desnica, trgovci i šverceri iz Obrovca, velikosrpski šoviniisti, od prvih dana okupacije aktivni talijanski suradnici. Bili su materijalni i duhovni organizatori četnika na, obrovačtom području. Svi se nalaze u emigraciji, sem Uroša Miljuša, koji je strijeljan.

* Odmah po okupaciji Dalmacije otišao je u Zadar i bio talijanski, špijun. Pred konac novembra 1941., na traženje velikosrpskih šoviniista, iz Obrovca i kaluđera Savatija Mažibrada iz Krupe, Talijani ga šalju, u selo Krupu i Golubić, sa zadatkom da organizuje četnike i da postane njihov komandir. Uz podršku navedenih elemenata on to i uspijeva. Postao je opasan protivnik narodnooslobodilačkog pokreta. Negdje 1946. godine, pritisnut od organa UDB-e i Narodne milicije, u velebitskim, špiljama gde se sakrivao, izvršio je samoubistvo

n što većim brojem municije. Naoružanje je izvršeno, ali uslijed slaboe
dmovnog stanja seljaka, nije se mogao postići povoljan rezultat.

Ovaj četnički bataljon osnovan je u cilju samoodbrane siromašnog
.stanovništva označenih sela od ustaša i komunista partizana.

Pojedine partizanske vođe pozivale su na pregovore komandanta i
komandira iz bataljona još ranije.... Na pregovore nismo pristali iz raz-
loga što smo saznali da partizani imaju namjeru da vrše napade na no-
jedine italijanske osamljene odrede.⁵

Međutim, nikakav seoski zbor nije održan, nego je slva-
tija Mažibrađa, sa pomenutim velikosrbima iz Obrovca koji su
još odranije imali velikog utjecaja na ljude iz ovih sela, kori-
steći odsutnost članova KPJ u ustaničkim redovima, pripomio
da se uz viku grupe grlatih pljačkaša Bjanko izabere za ko-
mandanta.

Manja grupa ustanika na čelu sa Nikolom Gužvicom,
-špirom VuMcevićem, Stevom Ljubičićem (simpatizerima Par-
tije) i još nekolicinom naprednijih boraca, bila je suviše slaba
da se suprotstavi Mažibradi i drugim šovinističkim elementima
i da izmijeni situaciju. Poslije izvjesnog vremena, kad je i
njima postalo nepodnošljivo, jer su od Bjanka, Veselinovića i
drugih četnika bili maltretirani, napustili su četničke rodove
i priključili se ustaničkim grupama u Erveniku i Donjem Že-
garu, s kojim su produžili dalji rad na proširivanju narodno-
oslobodilačkog pokreta u ovom dijelu sjeverne Dalmacije, a
meki ustanici priključili su se jedinicama Trećeg ličkog parti-
zanskog odreda u kojima su ostali do završetka rata.

Tako su četnici, iskoristivši nedovoljan partijski uljecaj
na ustanike u Krupi i Golubiću i odsutnost političkog djelo-
vanja, pridobili za sebe izvjestan broj dobrih boraca, koji su u
ustaničkim danima odigrali vrlo važnu ulogu u razbijanju
ustaške vlasti u ovom dijelu Dalmacije. Pored toga, oni su os-
lobođenu Krupu i Golubić, kao prirodno uporište u Velebitu,
zadržali duže u svojim rukama. Time su Partija i NOP izgu-
bili vrlo podesnu bazu, koja je mogla biti od neprocenjive ko-
risti za narodnooslobodilačku borbu u sjevernoj Dalmaciji, što
je imalo vrlo štetnih posljedica, koje su ispravljene tek u kas-
nijem razvoju NOB-a u ovom dijelu Dalmacije.

Obrne! EG1Ć

⁵ Dokument u Sekretarijatu unutrašnjih poslova kotara Zid:fi\

OČI KOJE NE UMIRU

Iako već četvrti dan ležim u ćeliji zagrebačke policije, još se ne mogu podići sa tvrdog betona, koji lagano uteruje zimu u promrzlo telo. Tabani mi gore, meso i kosti me bole. Znam za sebe, ali ne znam kako izgledam i na šta ličim. Ono što vidim na sebi, sve je plavo, nabreklo i ranjavo.

To je posledica jedne od stotine noći, jedne od hiljade jednakih istraga u ustaškom zatvoru, kada se svaki sat ekipe smenjuju u batinanju, kada pale'tabane i čupaju nokte.

Jutro je i septembar 1941. godine. Svi ustaju, a oni koji ne mogu ostaju nepomični na tvrdim daskama ili betonu. Ležim tako, gledam i slušam desetine i stotine sudbina koje prolaze kroz pretrpane ćehje. Nemoćan sam i bez snage da ustanem. Iz hodnika iz koga se već izgubio šapat noćas pohapšenih i bat njihovih koraka, dopro je nov zvuk. On je toliko poznat i snažan da se lako probija kroz vrata i podiže ljude, a njegovi zvonki i potmulu tonovi podilaze do srži i dižu na noge.

Ramljući bolno puzao sam prema vratima, da bih kroz »špijunku« video okovanog. Prolazio je sporo, vukući debele lance; promicao je hodnikom, da bi prošao i pored naše ćelije. Na jednoj nozi oko gležnja imao je veliki zavoj, natopljen svežom krvlju. Naglo se trgoh. Bolovi mojih rana za trenutak su iščezli: protrljam oči ne verujem sam sebi. Možda mi se privida ovako isprebijanom? "Pogledam još jednom, a u meni nešto uskipi; vrisnuo bih, lomio," jurišao, sve... sve, samo to ne bih hteo da vidim ... Jer, to je on! Nemogućno! Ali danas, danas je sve moguće. Njegovo čelo, hce, uvek vedre i stroge oči. On je. Dan je, vidi se dobro.

Povukao sam se na ležaj i nestao u razmišljanjima punim bola i strave, nemoćno tražeći rešenja i odgovore.

Kako se to moglo dogoditi? Zašto je on pao? Da imam sto života, sve bih dao za njega! On je bio moj učitelj, gotovo otac.

Zveket Nikolinih¹ okova gubi se u dubini uskog Uimničkog hodnika, kada je ključar otvorio vrata naše ćelije da bismo je počistili i umili se. Vukao sam se sa ostalim, ne misleći na umivanje, već na Nikolu.

Iza ugla u hodniku, pred vratima kancelarije, gde su policijski-sluzbenici uzimali otiske prstiju gnipi noćas pohapšenih, u drugom redu, stajao je Nikola u okovima. Pošao sam prema njemu, ali me njegove oči brzo zaustaviše. Opomena na opreznost sinu mu u zenicama, a kad je video da sam ga razumeo. gledao me je tako da mi se činile? kao da mi govori: »Drži se hrabro! Ne priznaj ništa! Oni ne smeju znati da se nas dvojica poznajemo. Sa mnom je svršeno«. Jedan dug i topao pogled na kraju bio je pozdrav meni i svima koji će možda ostati da se bore... do pobeđe.

Još dugo i uvek jednako snažno iskrsavale su preda mnom te oči i hiljadama puta sam osetio kako mé obasipa poslednji pogled heroja.

* * *

Juče, uoči tog tmurnog septembarskog susreta, Nikola je još jurio gradom s jednog posla na drugi, izvršavajući zadatke svoje Partije i naroda.

Imao je i važan sastanak Gradskog komiteta. Pošao je obično, poslovno, u skladnom odelu i tamnim naočarima koje su mu služile kao brana da se poheijske oči ne zadrži; na njemu. Sumnjivi su oni drugi, bez mašni, neispeglani i pode-rani, oni koji se otmenim odelom ne mogu predstaviti kao gos-poda vredna ustaškog poštovanja.

Pohcija i njeni agenti traže ga već više od dva meseca, ali on im beži, prurušava se i živi ilegalno, menjajući pravce kretanja, i mesta sastajanja.

U Zagrebu je već petu godinu i ima mnogo poznanika, što mu otežava život u ilegalnosti.

A kad je sišao s tramvaja i krenuo prema Trešnjcvki, radničkoj četvrti- grada, prema mestu sastanka Gradskog komiteta, on više nije bio sam. Nepiimetno, u stopu, pratila su ga dva agenta. Prepoznali su ga i pošh za njim, ali nisu imali hra-brosti da mu pristupe i da ga uhapse. Čekali su priliku da pozovu pojačanje, pa da ga onda otrgnu s revolucionarnog puta i strpaju u zatvor. Kad je Nikola ušao u jednu kuću ukazala

¹ Nikola Šakić rođen u Brnjeuši srez Glina vrtlarski tehničar. član MK Zagreb, streljan 1941. u Zagrebu. Posle rata proglašen za narodnog heroja.

im se mogućnost da potraže pojačanje. Dok se oh peo na sprat, jedan od agenata, pojurio je na telefon i zatražio pomoć iz policijske centrale.

Počeo je sastanak desetak drugova. Prisustvovao je skoro ceh Mesni komitet, neki drugovi iz CK Hrvatske i Rade Končar. Nekoliko minuta kasnije, vrata njihove sobe iznenadno su otvorili agenti. Mada su imali oružje u rukama, uplašili su se i ne stigavši da zatvore vrata, sjurili se niz stepenice! Očekivah su da će naći jednog, a naišli su na grupu.

Tražili su Nikolu, a naleteli na mnogo krupniji »zalogaj«. Na sastanku je brzo doneta odluka: odmah se ukloniti oдавde! Kuća na Trešnjevki zatutnjala je pod nogama desetina drugova. U času svi su bili na ulici. Svako je izmicao u drugom pravcu, kako bi se razbile policijske snage i izbeglo padanje drugova.

U tom metežu policajci su se zbunili i, sem dvojice koji su otvorili vatru za Nikolom, gotovo se niko nije snašao. Nikolu su poznavali i pojurili za njim. Njima su se uskoro pridružili i ostali. Nastala je trka nejednakih snaga: desetak agenata gonilo je i pucalo na jednog čoveka. Skoro svi ostali drugovi uspeali su brzo da zametnu trag.

Nikola je jurio, preskakao tarabe i kanale i kada je već bio na putu da im zavara trag, metak iz policijskog pištolja ga je pogodio i gležanj.

Stao je i pao.

Sada je u zatvoru, jedini u okovima među hiljadu pohapšenih, provodi svoje poslednje dane.

Sve se brzo svršilo.

Na prvoj istrazi na traženje da kaže svoje ime i da druge podatke, odgovorio je: »Ima ih u vašim kartonima!«

Na ostala pitanja dao je samo jedan odgovor: »Na ovom mestu ja nemam sa vama šta da razgovaram!«

Poznavali su ga dobro. Još stara jugoslovenska policija imala je posla s njim. Godine 1940. kaznili su ga izgonom iz Zagreba na tri godine, a ta kazna ostala je na snazi i u okupiranoj NDH. Nijednog dana nije odsustvovao iz grada. Naredbu i kaznu zagrebačke policije nije poštovao. Ostao je radeći na zadacima svoje Partije. A u ovoj Pavelićevoj policiji ostali su mnogi stari »stručnjaci« koji Nikolu poznaju i koji su ocenili da je dalja istraga beskorisna. Prestali su da ga saslušavaju, nisu ga čak ni mučili, ali da bi bih sasvim sigurni da im neće pobeći iz debehh zidina zatvora, čak i iza gvozdениh rešetaka, stavili su ga u okove.

Posle dva dana, na zahtev jednog od šefova policije, pozvali su ga još jednom na saslušanje. Zeleli su da saznaju za njegov stan, za ljude i organizaciju. Na istragu su došli i speci-

jalisti. Verovali su da će ipak nešto uspeti. Izvršili su solidne pripreme, smislili zamke, podvale i učene.

Okovi na Nikolinim ranjavim nogama ponovo su zvečali hodnikom do islednikove kancelarije, ah su se ubrzo začuli u povratku.

Istraga opet bez rezultata. Stavljali su pred Nikolu hrpu propagandnog materijala i namemo nisu odmah počeli da postavljaju pitanja, kako bi pratili njegovo držanje kad ugleda šta je pred njim.

Letimice i neprimetno Nikoline oči prešle su po stolu prepoznajući najnovije letke, biltene i brošure, da bi HC brzo zadržale na liku islednika kao da bi ga zapitale:

– Zašto je ovo potrebno? Zašto ste me ponovo pozvali?"

– Poznajete li taj materijal? – upita istražitelj pa je odmah sam odgovorio: – Znam da ga poznajete, jer smo ga našli u vašem stanu.

– Moj stan nećete nikada pronaći, a ostala pitanja mi ne postavljajte! Uzalud gubite vreme. Od mene nećete dobiti odgovor!

I ovoj odabranoj ekipi policijskih stručnjaka, Nikolini odgovori i njegovo hladno i hrabro držanje koje govori o čoveku koji se ne boji smrti, jer mu je život ukrašavala sama borba, bih su dovoljno ubedljivi. Bilo im je jasno da je svako dalje nastojanje da se dođe do ma kakvog priznanja, uzaludno.

Prekinuli su istragu s neizbežnim pitanjem: odakle tim ljudima takva snaga, takva vera i odanost stvari za koju se bore?

I samo je još jedan dan prošao posle ove kratke i neuspele istrage, a Nikola je nestao iz policijskog zatvora. Tog dana, kasno uveče, hodnikom i stepenicama ustaškog zatvora u Petrinjskoj ulici poslednji put se čuo zveket okova na njegovim nogama. Desetak minuta kasnije, zabrujalä je mašina blindiranog pohejskog automobila. »Crna marica« odvezla je Nikolu daleko od grada u tamu – u nepoznato. Negde, tamo iza Maksimira ili Rakovog potoka, u šumu, čije je lišće venulo u jesenjim bojama. Te noći čuli su se potmulu pucnji pušaka.

Kasno po ponoći, tišinu noći, punu strave u četvrtastom policijskom dvorištu, narušio je reski zveket okova bačenih iz automobila.

Bolovi- -mojih rana prestali su i nestali, ali je ostala tuga, jača od svih bolova, potkrepljena i zalivena poslednjim pogledima iz snažnih očiju palog heroja koje uče, bore se i ne umiru.

Dragutin IJ4NARD

USTANIČKO SELO BRUSNIK U 1941. GODINI

Selo Brusnik nalazi se na sjeverozapadnim padinama planine Psunj, udaljeno od Pakraca oko 5 km. Prije početka, drugog svjetskog rata imalo je svega 54 kuće, raštrkane na nekoliko zaselaka sa oko 300 stanovnika.

Do početka rata u selu nije bilo ni jednog člana KPJ, ni SKOJ-a, mada su za to postojali uslovi. Uslijed toga rat je stanovništvo zatekao neobavješteno i nespremno da se u samom početku ustaške najezde snađe i odupre. Ispremlaćeno je nekoliko nevinih, ljudi, a njih desetak odvedeno je u logor u Koprivnicu; ni jedan od njih nikada se nije vratio. Pojedinci su počeli sami da se kriju ispred terora zločinaca i to je bilo sve što se preduzelo. Neizvjesnost je trajala sve do jula 1941. kad je u Brusnik došao Pavle Gregorić Brži i u dogovoru sa Bogdanom Crnobrnjom Toijom organizovao partijsku organizaciju, koju su sačinjavali: Mićo, Ivo i Đuro Uzur, Cvijo Džakula, Dragan Vujanović, Bogdan Crnobrnja Tolja i Vaso Vujanić.. Kasnije su primljena još trojica: Stevo Uzur, Stojan Bosanac i Stojan Lončarević. Uskoro je partijska ćelija pristupila osnivanju skojevske organizacije, u koju su primljeni: Slava i Cvijo Vujanić, Petar, Dragan, Milka, Stoja i Kaja Uzur, Dragan Nikolić, Pero Kojadilović i Pero i Zdravko Kovačević.

Osnivanjem partijske i skojevske organizacije situacija, u sebi brzo se izmijenila. Poduzete su mjere predostrožnosti i budnosti i povedena vrlo živa propagandna djelatnost. Pri tome su se komunisti služili ustaničkom štampom iz Srbije i drugih krajeva naše zemlje u kojima je otpočeo oružani ustanak. Svaki prispjeli Bilten, Proglas KPJ i letak javno su čitani; na svakom i najmanjem skupu ljudi, a naročito za vrijeme vršidbe žita, gdje se uvijek okupljalo više rataroda. Sem toga, i komunisti i skojevci su u grupama i pojedinačnim razgovo-

rima upoznawali ljude sa situacijom, objašnjavali im što treba da rade i pripremali ih za još teže dane predstojećeg ustanka. Tako je narod postepeno shvatio da je jedini način da se očuva život – stupanje u borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Bojkotovani ustaša na svim sektorima političkog i ekonomskog života sve je više zauzimalo maha. Ali, rad se nije odvijao bez teškoća. Članovi partijske i skojevske organizacije do tada jednaki sa ostalim građanima u pogledu izobrazbe, imali su dosta teškoća da se stave na čelo KOB i da za sobom povodu narod. Stoga se prišlo sistematskom proučavanju partijskog materijala, koji se redovno dobijao od Kotarskog komiteta Pakrac.

¹ Sveobuhvatnim i organizovanim radom u kojem su se isprepleta teoretsko uzdizanje sa rješavanjem svakodnevnih praktičkih problema ubrzo smo se afirmisali kao politički radnici. Uvidjevši to, naše kotarsko i okružno partijsko rukovodstvo povjeravalo nam je sve složenije i odgovornije zadatke i pružalo nam pomoć u njihovom izvršavanju.

Naša partijska organizacija prihvatila je ustanike koji su došli iz Srbije da pomognu podizanje ustanka u Slavoniji. To su bili: Dušan Marijan Zuko, Jovan Zec Jole i Marko Kljajić. Njih smo prebacili na Papuk da bi se sastali sa grupom rodoljuba koji su se odmetnuli u šumu. To je bila prva partizanska grupa, u našem kraju. Po njihovom dolasku izvršena je oružana akcija na općinu Rajić – razoružana je općinska straža i spaljena arhiva. Uskoro zatim izvršena je akcija i na općinu Bučje, gdje je također razoružana straža i spaljena arhiva, a zaplijenjeno je i 265 000 kuna.

U okviru raznih zadataka naša partijska organizacija sakupljala je oružje i municiju i osposobljavala oružje za upotrebu. Tako je u Brusniku, neposredno prije početka oružanog ustanka, instalirana puškarska radionica u kojoj je jedan skojevac iz Pakraca, po zanatu strojobravar i puškar, opravljao neispravno oružje.

Koncem oktobra u Brusniku je formiran i narodnooslobodilački odbor, kao organ narodne vlasti, da bi se, pored ostalog, bolje organizovalo snabdevanje sve većeg broja partizana raznim životnim potrebama. Odbor od 5 članova¹ izabran je na sastanku kome je prisustvovalo dvadesetak ljudi iz sela i Bogdan Crnobrnja Tolja.

Tih dana formirala se i druga partizanska grupa kod Banove Jaruge, pod rukovodstvom Pere Cara, Rade Palovića Jakoba Fijana i Tarasa, čijeg se pomenutog imena više ne sjećam. Ta grupa je izvršila oružanu akciju na općini Gaj i spalila

¹ Izabrani su: Vaso Vujanović za predsjednika, a Stojan Lončarević, Stajka Bosanac, Pavle Kovačević i Petar Kosjer za članove odbora.

arhivu. U ovoj grupi bilo je 20 drugova i jedna drugarica. Po povratku iz akcije oni su se zadržali u Brusniku gdje su po odluci partijske organizacije održali miting kome su prisustvovali svi mještani. Govorili su Pero Car i Rade Pavlović. Narod je bio oduševljen, a naročito omladina. Partizani su obilno snabdjevani životnim namirnicama, a omladina ih je s pjesmom ispratila prema selu Kusionjama. Nakon dva dana ova grupa digla je u vazduh 4 vagona eksploziva u kamenolomu Sirač.

Neposredan susret između partizana i ostalih mještana, kao i pomenute akcije, podigli su ugled naše partijske organizacije i narodnooslobodilačkog odbora, tako da više nije bilo naročitih teškoća za snabdevanje partizana. Zato je narodnooslobodilački odbor mogao uz pomoć partijske organizacije da preduzme niz organizacijskih, političkih i ekonomskih mjera. U početku je to bilo organizovanje snabdijevanja partizana, političko objašnjavanje NOB-e i rješavanje raznih pravnih pitanja, proisteklih iz međusobnih odnosa mještana².

Uz pomoć naše partijske organizacije i narodnooslobodilačkog odbora u blizini Brusnika smješten je štab 1. slavonskog bataljona. Pored ostalog NOO je organizovao danonoćne seoske straže koje su budno kontrolisale sve prilaze selu, tako da su i partizanski štab i mještani uvijek na vrijeme obavještavani o približavanju ustaša.

Odbor je u toku ovog perioda zabranio! svaki odlazak mještana u uporište i uveo izdavanje propusnica određenim ljudima koji bi našim kanalima i preko simpatizera u Pakracu donosili raznu robu široke potrošnje.

Partijska organizacija i NOO, aktivno izvršavajući pomenute zadatke, nisu mogli ostati nezapaženi od ustaških vlasti. Ustaše su se služile svim sredstvima da bi se domogle članova Partije ili odbornika. Tako su nekako uspjele da među mještanima Brusnika angažuju dvojicu špijuna koji su ih o svemu obavještavali. Zahvaljujući budnosti partijske organizacije ova dva izdajnika otkrivena su na vrijeme.

Tako je ustaničko selo Brusnik moglo da dočeka 1942. godinu ponosno na svoje uspjehe i spremno za izvršavanje još težih zadataka.

Vaso VUJANIĆ,

² Za način rada odbora karakterističan je primjer parnice koju su braća Stevan i Favle Kovačevići vodili kod kotarskog suda u Pakracu. Odbor je u sporazumu sa Karlom Mrazovićem i Pavlom Gregorićem sastavio komisiju koja je izašla na lice mjesta i spor među braćom riješila tako da su oni već sutradan otkazali dalje vođenje parnice.

FATNICA U PRVOJ USTANIČKOJ GODINI

U oči samog rata došao sam kući u selo Fatnicu iz Sarajeva, gdje sam pohađao gimnaziju. Imao sam 19 godina. Bio sam član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Znao sam, to nam je često govoreno, da naša zemlja neće biti pošteđena od fašističke agresije. U to sam se još više uvjerio u martovskim događajima, kada su demonstranti po gradovima odlučno ustali protiv saveza sa Nemačkom.

Nevjerovatno brzi slom monarhističke vlasti i opšte rasulo jugoslovenske vojske iznenadilo je svakoga.

Ljudi su se u čudu pitah: Sta bi? Kako brzo propade država? Iz tog kratkotrajnog rata vraćali su se pred rat mobilisani seljaci. Prolazili su i mnogi koji nisu bili iz ovih krajeva. Neki u uniformama sa puškama, a neki' već preobučeni u civilnu odjeću i bez oružja. Pristizali su i oni koji su prije rata iz naših seia otišli u razne krajeve zemlje, tjerani siromaštvom i škrtošću prirode ovog kraja, da potraže neko zaposlenje. Ogromna većina ovih prolaznika i domaćih ljudi bila je zabrinuta. Pričah' su o kapitulaciji, osuđivali izdaju, govorili o onom što su vidjeli i doživjeli u tih nekoliko dana rata.

Bilo je i takvih koji su destruktivno djelovah, širili paniku i defetizam i, pod uticajem dotadanih Hitlerovih pobjeda, isticali nepobjedivost njemačke sile. Poneki, očito izdajnički, petokolonaški elementi isticah su se od početka kao pobornici ropskog pokoravanja tuđinu.

Mnogi je tada pričao i prepričavo ono što je vidio ili čuo od drugoga, dodajući ponešto svog, kako je konie konveniralo, tako da se u tom vrtlogu priča bilo teško snalaziti.

U Fatnici je, još prije rata, postojala partijska ćelija. Osnovao ju je Miro Popara, jedan od poznatijih predratnih hercegovačkih revolucionara i organizatora KPJ u Hercegovini.

Iz Fatnice, Kalca, Potklanca i Orahovica poznavao sam od članova KP: Halida Čomića, Tripa Šarenca, Vlada Radovanovića, Dura Cabrila, Vlada Dučića i Milana Cabrila, člana SKOJ-a. Pored ovih, veoma bliskih KP – neM su od njih već bih kandidati KP – bili su: Čedo Popara, Radovan Nastić i Rilo i Sajto Bajramović. Bilo je i drugih politički naprednih ljudi ne samo u navedenim, nego i u drugim selima tadanje divinske opštine.

Sem dvojice – trojice mlađih, svi ostali od ovih drugova bili su u vojsci. Zato je povratak svakog od njih unosio nešto više jasnoće u situaciju. Tada je i inače nastao kraći period neizvjesnosti. Na svakom koraku mogla su se čuti pitanja: Šta će sada biti? Šta očekivati od okupatora? Kakva će biti nova vlast i kako se prema njoj odnositi?

Dolaskom navedenih drugova iz vojske, mi smo se po grupama sastajali u svojim sehmama i dogovarali šta treba da radimo. Valja reći da i nama samima mnogo štošta nije bilo jasno. No, negdje odmah početkom okupacije dobili smo prva uputstva za rad od Radovana Papića (preko Halida Čomića) da se utiče na narod da ne nasjeda okupatorskim lažima, da se pribavlja i sklanja oružje i čuvaju ljudi i da će se uskoro dobiti dalje direktive za rad.

U maju je u Fatnicu stigao i Miro Popara. Njegov dolazak značio je za nas mnogo i ne samo za nas, već i za cijelu istočnu Hercegovinu. Miro je donio vijesti da će i ovi krajevi pripasti Pavehćevoj ustaškoj državi. Na prvim primjerima ugnjetackog odnosa okupatora uopšte i posebno; ustaša prema srpskom stanovništvu, koji su mu već bili poznati iz zapadne Hercegovine, a u duhu ustaške parole »Srbe na vrbe«, Miro nam je govorio o situaciji i komadanju Jugoslavije. Od njega smo saznali mnogo toga što do tada nijesmo znali o ustašama i njihovom programu za istrebljenje Srba, o tome da će oni pokušati da u svakom hrvatskom i muslimanskom selu nađu izvršioce te politike i da uvuku u zlodjela što veći broj ljudi iz muslimanskih i hrvatskih redova.

Sa žarom revolucionara; Miro je upoznao i nas i druge o stavovima naše Partije u vezi sa nastalom situacijom i pripremama koje ona vrši u zemlji za ustanak. Od njegovog dolaska mi smo se bolje i lakše snalazili. Perspektiva ustanka bila nam je jasnija i u vezi s tim zadaci za pripremu određeniji i konkretniji. Uspješnije i življe smo djelovali u narodu, objašnjavali situaciju i uticali na ljude da nabavljaju oružje kako bi, što spremnije dočekali ustaničke dane. Mnogi ljudi, u srpskim selima, još tada su i sami uviđali, da ne govorim o tome da su i po tradiciji znali cijeniti oružje, da će puške uskoro biti potrebne.

U drugoj polovini maja se po selu i uokolo među narodom uveliko pričalo da Talijani predaju vlast ustašama u Hercegovini, da se formiraju ustaški tabori po opštinama, i da se i na Divinu formirati takav tabor. O ciljevima ustaškog narod još nije mnogo znao.

Još ranije, uz pomoć Talijana, formirane su u bivšim žandarmerijskim stanicama oružničke postaje. Od ranijih žandarma u službi su i dalje ostajali Hrvati i muslimani. Ali po ovih nije bilo dovoljno, užurbano je vršena popuna, koja je dolazila odnekud sa strane. Postaje su imale po 10–20 oružnika. Na Divinu ih je bilo oko 15. Te oružničke poslade bile su prvi predstavnici Pavelićeve vlasti kod nas. One su obezbjeđivale, pod okriljem okupatora, dalju organizaciju i uspostavljanje ustaške vlasti. Poznato je da je okupator od početka smišljeno radio i primjenom gesla »zavadi pa vladaj«; sijao razdor između muslimana i Srba i utirao put ustaškoj vlasti.

U tom periodu preuzimanja i formiranja ustaške vlasti, po Hercegovini su se razletjeli ustaški emigranti i razni pobornici ustaštva da, prije svega prolivanjem krvi nedužnog srpskog stanovništva, nastavljajući okupatorsku politiku trovanja odnosa među muslimanskim i srpskim življem, osnuju logore, tabore, uspostave vlast i obezbijede oslonac za svoju zloglasnu politiku. Taj oslonac u ovim krajevima Hercegovine, slično kao i u mnogim krajevima Bosne, svugdje tamo gdje žive pomiješano Srbi i muslimani, trebalo je da budu muslimani. Zato su muslimani prekonoc postali »cvijet« Pavelićeve države. Muslimanske mase, koje su pod ranijim režimima služile za potkusurivanje interesa srpske ili hrvatske buržoazije, zavisno od toga kome su ih prodavali bivši muslimanski političari, bile su dosta zaostale, naročito na selu. Te mase grupisane na vjerskoj osnovi, najvećim dijelom vrlo siromašnog stanja, nijesu ni slutile kakvu im je ulogu u ovim krajevima namijenio ustaški pokret. Tek po otpočinjanju trijebljenja i uništavanja srpskog življa po Hercegovini, ove mase su uviđale u šta ih guraju ustaše, i u najmanju ruku postale pasivne prema toj politici.

Pred nama se tih dana postavljao ozbiljan i krupan zadatak: kako pripremiti ustašama da stvore svoje uporište i uvuku u zlodjela mjesno stanovništvo? Kako obezbijediti naš uticaj i preduhitriti ustaše?

Odgovor na ova pitanja dao je Miro Popara. On je uočio svu opasnost po srpski živalj, ako se na čelu ustaša nađe neko ko će bez razmišljanja i pogovora sprovoditi naređenja pretpostavljenih ustaških foruma. Pozvao je Halida Comića i postavio mu partijski zadatak da se (aktivira kao musliman, da postane »ustaša« i -ustaški tabornik na Divinu. Na osnovu

te odluke, mi smo vješto agitovali među seljacima i isticali Comica kao najpodesniju ličnost za tabornika. Uskoro se pokazalo da je i većina drugih ljudi bila za njegov izbor. Seljaci nijesu znali da je Halid član KP, ali su ga odranije poznavali kao protivnika bivšeg režima. Pošto je ranije bio hapšen zbog nekih sporova sa nekim susjedima, mnogi su računali da je kivan na sve i željan vlasti. Izgled smionog i preduzimljivog čovjeka i sve drugo učinilo je da baš on bude prihvaćen od muslimanskih masa i predložen za tabornika divinske opštine. Koncem maja Hahd je počeo da obavlja dužnost ustaškog tabornika. To je u kasnijim zbivanjima, kada su ustaše unao-kolo počele da orgijaju, imalo veliki značaj za našu opštinu, pa i za cio bilečki srez.

Tako smo mi u samom početku uspostavljanja ustaštva u ovim krajevima onemogućili ma kakva veća iznenađenja od strane ustaša. Njihova glavna hčnost i poluga u ostvarivanju mračnih planova (takvu ulogu, u manjim mjestima, imali su ustaški tabornici) bio je naš čovjek.

Da bi privukle što više muslimana na svoje pozicije, ustaške vođe su pribjegavale svemu što .bi im u tom pravcu olakšalo posao. Tako su, na primjer, u svim početnim akcijama pljačke, ubijanja, paljenja itd., u ovom dijelu Hercegovine, upotrebljavali, kao sastavni dio uniforme, fesove (kapa koju nose religiozni muslimani). I oružnici, bez obzira da li su bili muslimani ili Hrvati, obavezno su nosili fesove. Ta taktika korišćenja fesa, primjenjivana je i u Bosni. Evo šta o tome kaže u jednom proglasu upućenom muslimanima od strane Komande odreda Narodnooslobodilačke vojske Bosanske krajine :>... nema te snage i sile koja može zavaditi nas radne ljude muslimane, Hrvate i Srbe. Prezrite one koji pod fesom pljačkaju i ubijaju i otimaju, strijeljaju i sijeku nedužan narod*...« I time su ustaše! nastojale da stvore i što više prodube jaz između Srba i muslimana, da ustaška zlodjela svale na leđa svih muslimana i da kod srpskih masa izazovu mržnju prema svemu što je muslimansko.

Pored toga nosioci ustaštva, dajući primjer ostalim ljudima, upućivali su i pozivah na pljačku i otimanje stoke, imanja i drugih srpskih dobara, na ubijanja nezaštićenog srpskog stanovništva i druga zločinačka orgijanja. Međutim, za takvu politiku muslimanske mase kod nas nijesu bile. Naprotiv, odnosi među muslimanima i Srbima, unatoč svemu, bili su dobro-susjedski. Znale su to i ustaške glavešine pa su u ove krajeve uputile znatan broj kvalifikovanih ustaša — zlikovaca, da ot-

* Bilten štaba Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda BiH br. 2 od 20. septembra 1941. godine (Muzej NR BiH Sarajevo, br. 1522/b, 1341 god.).

počnu krvavo kolo. Bili su to mahom ustaški emigranti ko'i su oko sebe okupljah ološ iz mushmanskih redova i odmah prelazili na zločinačka djela.

To je bila ona ista politika koju je provodio i okupator. Da bi je što bolje obezbijedili, ustaški protagonisti su znali da koriste i pojedine ranije događaje. U svojim govorima isticali su vrijeme od 1918. do 1924. godine, kada je u ovim krajevima Hercegovine bila aktivna komitska banda Maja Vujovića, koja je pljačkala muslimansku sirotinju i ubijala pojedine ljude. Ustaški propagandisti i agitatori, među kojima je naročito bio aktivan profesor Ahja Šuljak, viši ustaški funkcioner, vješto su koristili te i druge momente: zaostalost, vjerski primitivizam, raniju pohtičku bespravnost, tadanje favorizovanje i uključivanje muslimana u vlast itd. »Braćo muslimani, kucnuo je pravi čas, došlo je i vaše vrijeme..«, odjekivalo je po našim varošicama iz usta toga i drugih zločinaca tadanjeg vremena.

Oslanjajući se na znatan broj poštenih i razboritih muslimana u fatničkim selima, jedan od naših osnovnih zadataka bio je da onemogućimo zlodjela — ubijanja i pljačku srpskoj; stanovništvu i dolazak ustaša sa strane. Toga smo se naročito bojali, jer smo znali da i po našim selima ima poneki probisvijet i pokvarenjak, koji bi u pogodnoj situaciji, nadojen šovinizmom i rukovođen pobudama za materijalnom koristi, činio zlodjela. U tome se dobro uspijevalo u čitavom bilečkom srezu. U divinskoj opštini mjesne »ustaše« (tu stvarno nije bilo pravih ustaša, bila je to mjesna milicija) su pod Halidovom komandom izvršavale samo ono što je on naređivao. U nekojko slučajeva bilo je razoružavanje onih koji ga nisu htjeli slušati.

Sakupljanje oružja i druge vojničke opreme po srpskim selima bio je jedan od prvih zadataka te vlasti. Da bi se nešto u tom pravcu uradilo i stvari zamaskirale Halid je sam poje-dinim Srbima davao stare puške, pa onda slao patrole da ih donesu. Rađeno je dosta smišljeno, tako da se niko ne bi dosjetio i posumnjao u njega. Osim toga, oduzimate su lovačke puške od onih za koje je svak znao da ih imaju.

U Fatnici su dva čovjeka imali radio-aparate na baterije. Da bi se mogli koristiti njima, a s obzirom da je postojala opasnost da se zaplijene i odnesu, dogovoreno je sa vlasnicima — Veljkom Poparom i Bogdanom Krnjevićem, na njihovu inicijativu — da se ti aparati sklone u muslimanske porodice, ledali od njih dat je meni, a jedan Juku Zihću. Ti radio-aparati su nam kasnije, a naročito početkom napada Njemačke na SSSR, dobro došli, jer smo slušali Radio-Moskvu i znali za situaciju. Miro Popara je od mene tražio dok je bio u Fai nici (u junu je Miro otišao na duži put) da ga kao i ostale drugove

iz Fatnice redovno obavještavam i upoznajem sa vijestima. To je bilo moje osnovno zaduženje u tom periodu.

Tih. dana činjeno je sve da se sačuva jedinstvo naroda u ovom kraju. To pokazuje i primjer spašavanja Mitra Radovanovića, trgovca sa Divina, koga su neke ustaše iz Stoca, koje su došle jednog dana na Divin, odvele sa sobom u zatvor. Kad je za to saznalo, odmah su preduzete mjere za njegovo spašavanje. Prikupljeno je preko stotinu potpisa među muslimanima, kojima su potpisnici garantovali za Mitra kao lojalnog čovjeka i tražili od stolačkih ustaških vlasti da se on pusti iz zatvora i vrati na Divin. Potom je s tim potpisima i molbom otišla u Stolac, jedna delegacija muslimana da izbavi Mitra. Saznao sam poslije rata da su istovremeno u pravcu spašavanja Mitra i puštanja iz zatvora radili i neki njegovi hćni prijatelji iz Stoca, koji su imah uticaja među ustašama. Sta je u tom spašavanju bilo odlučujuće ne znam, ali znam da se Mitar ubrzo vratio na Divin.

Najteži period po srpski narod u čitavoj Hercegovim otpočeo je početkom juna da bi dostigao kulminaciju u vrijeme napada Njemačke na SSSR. To je period jama i klanja, pljačke, silovanja, orgijanja i bezakonja svake vrste. Gotovo svakog dana su pristizale vijesti o nečuvenim zločinima ustaša. Te vijesti su stizale sa raznih strana. Po našim selima se pročulo za Koritsku jamu. Ta jama nalazi se u rejonu Kobilje glave na automobilskom putu Gacko — Bileća. U nju su ustaše početkom juna bacile preko 200 ljudi, Srba iz Korita i nekih susjednih sela, koje su pohvatale na prevaru kod kuća. Poznate su iz tog perioda i mnoge druge jame po čitavoj Hercegovini u koje su povampirene ustaše pobacale hiljade ljudi, žena i djece iz mnogih srpskih sela.

Jame su tada u Hercegovini postajale zajedničke grobnice stotine nedužnih ljudi, žena i djece.

Da bi se spasili od pomahnitailih ustaša, tamo gdje je postojala opasnost, ljudi su bježali u brda, u zbjegove. "Vodili su djecu, žene i tjerali stoku. Napuštali su domove, pa su mnoga sela ostajala pusta i žalosna. U zbjegovima je takođe bilo velikih teškoća, naročito u vrućim ljetnim danima, kada je ponestajalo vode, pa se ono malo po čatrnjama dijelilo uz strogo vođenje računa o svakoj kapi. U tim najtežim vremenima, kada su svuda unaokolo bjesnile ustaše, u bilećkom srezu je onemogućen svaki pokušaj pokolja, pljačke i razdora između muslimanskog i srpskog stanovništva.

Međutim tih pokušaja je bilo i u našem srezu. Jedna grupica ustaša iz Prijedora, blizu Bileće, pokupila je oko 50 ljudi iz Meke Grude i zatvorila ih u' školu. Među zatvorenim je bio i učitelj Rajko Milošević koji je na neki način uspio da preda

jedno pismo ženi Rada Miloševića – Fimiji, s porukom da -Ta što prije dostavi do Halida Čomića. Fimija je donjela pismo u selo Kalac i predala ga Slavki Radulović, a ova Halidu. Saznavši o čemu se radi, Halid je odmah uputio Šajta Bajramovića na Planu, pošto Meka Gruda nije pripadala pod njegovu upravu, da angažuje neke svoje prijatelje, koji su bili od uticaja i u vlasti na Planoj, da se ljudi puste dok nije pala krv. Tako je angažovan Arif Avdić Čolo a preko njega i neki drugi sve do tadanjeg predstojnika sreza, koji se nije slagao sa pokoljima, i ta akcija je uspjela. Ljudi su spašeni.

I u Bileći je na osnovu povjerljivih ustaških naredjenja trebalo praviti spiskove srpske inteligencije, trgovaca i drugih uticajnih ljudi, koji bi bili zatvarani, a zatim ubijani kao taoci. Tako je, poshje ubijanja 13 viđenijih ljudi u Trebinju 1. juna, na jednom sastanku ustaških tabornika bilečkog sreza, ustaša Omer Krečinić iznio spisak takođe 13 viđenijih Srba iz Bileće i okoline, koje je trebalo likvidirati, a to su zahtijevali i neki ustaški emigranti koji su prolazili kroz Bileću, ali su se tome suprotstavili Bilećani: Zaim Muštović, Salko Drljević, Halid Čomić sa Divina i drugi i spriječili takve akcije.

Bilo je i takvih slučajeva kada je lako moglo doći do ozbiljnijeg zaoštavanja odnosa između muslimana i Srba u pojedinim selima, da se nijesu angažovali svi razboritiji ljudi na koje se moglo uticati i koji su shvatili čemu vodi međusobno trvenje. U junu je kod sela Trnovice ubijen Alija, sin Bećira Avdića iz sela Krivače. Nalazio se kod ovaca kao¹ čoban. To je prilično naelektrisalo situaciju, ali zalaganjem poštenih ljudi, nije došlo do osvetničkih akcija prema susjednim srpskim selima.

*

Početkom i u toku juna otpočele su prve ustaničke borbe u istočnoj Hercegovini. Narod je uvidio da nema drugog izlaza nego da se na zločine "ustaša odgovori oružanim otporom. Plasnule su prve ustaničke puške u nevesinjskom srezu, kod sela Dreznja, kada su se naoružani seljaci oduprli pokušaju ustaša da hvataju ljude, da ih odvođe i da pljačkaju selo. Bilo je to još 3. juna. Brzo se pronosio glas o ovoj akciji ustanika u okolna sela i srezove. Bio je to opšti zov i signal da se narod diže: na oružje, da se brane goli život i sela od ustaških zločina, paljevina i pljački.

Ta prva uspješna akcija ustanika imala je snažnog odraza na ostala sela i ne samo u nevesinjskom, već i u susjednim srezovima. Neposredno iza ove, otpočele su borbe i u gačkom srezu. Ovdje su bile pospješene i Koritskom jamom.

Na glas napada Njemačke na SSSR, ustaničke borbe su pre-rasle u masovniji junski ustanak u ovom dijelu Hercegovine-Tome su doprinijeli i pokušaji Ustaša, koji su tokom juna pre-đuzeli čitav niz represalija i kaznenih ekspedicija, da kazne-pobunjena sela i uguše ustanak.

Od 24. juna do početka jula vođene su žešće borbe usta-nika sa ustaškim snagama oko Nevesinja, Gacka, na Trusini i oko Dabra, između Trebinja i Bileće itd. U tim borbama je-Nevesinje bilo opsjednuto nekoliko dana. Bio je zauzet Avto-vac i čitav niz oružničkih postaja kao: Lukavac 1 Rilje u ne-vesinjskom, Krstače u bilečkom, Fojnica u gatačkom i Zmiji-nac u trebinjskom srezu. Pokušaj da se zauzme Divin nije-uspjio, jer su brzo intervenisali domobrani i oružnici[^]iz Bileće (nijesu bile prekinute telefonske veze). Sem toga pokušaj na-pada na Divin bio je dosta neorganizovan, izvođen usred dana,, bez prethodne pripreme i organizacije komandovanja i "slično.

U toku ovih junskih ustaničkih borbi u rejon Dabar —• Trusrna stigla su ustašama pojačanja koja je predvodio jedan, od poznatih ustaških emigranata, oficir tjelesne Pavelićeve-bojne Mijo Babić. S njim je bio i ustaški zločinac Antun Pod-gorelac i drugi. Ove listaše, potpomognute nekim ustašama iz: Stoca, izvršile su strašan pokolj na Berkovićima 25. i 26. juna, ubijajući odreda sve što nije uspjelo pobjeći iz dabarsMh selar djecu, žene i ljude. Tada je masakrirano oko 260 srpskih ži-telja. U borbama koje su se razvile između ustanika s jedne i ustaša i domobrana s druge strane (na Berkovićima se nalazio-domobranski garnizon) oko Dabra i po Trusini ustanici su uspjeli da razbiju ustaše i da ih vrate na polazne položaje. U" tim borbama poginuli su ustaški zločinci Babić i Podgorelac. Pavelić je naredio opštu žalost u čitavoj NDH zbog pogibije koljača Babića.

Neposredno iza ovih događaja na Berkovićima, jedna gru-pica ovih ustaša-koljača došla je i na Divin da i ovdje pokažu kako se treba obračunavati sa »vlasima«, da uvuku mjesno stanovništvo u zločine, ali im to nije uspjelo. Vraćeni su natrag" neobavljena posla.

Krajem juna u Hercegovini se ponovo pojavljuju Tali-jani, koji lociraju svoje trupe po gradovima radi obezbjeđenja komunikacija. Uz njihovu pomoć ustaše su uspjele da održe svoju vlast koja je bila ozbiljno poljuljana junskim ustankom.

I kod nas je, po selima i zaseocima nastanjenim musli-manima, bilo sitnijih, prodanih duša koje bi činile i najgore da im se za to pružila prilika. Međutim, ogromna većina ljudi bila je poštena i ona se suprotstavljala svakoj pomisli da se-čine zlodjela. To je i omogućavalo Halidu kao »ustaškom« ta-borniku da kanališe sve akcije i rad tih mjesnih »ustaša«

-uglavnom onako kako bi bilo najmanje opasno po srpski narod Time se i može objasniti činjenica da u našoj opštini, a i u čitavom bilečkom srezu nije bilo ustaških zločina u cijefom -periodu uspostavljanja i postojanja ustaške vlasti. Pojedinci su, koji su istina; bili vrlo rijetki, dizah glavu posije prvih usta- ničkih borbi krajem juna i u julu. Koristili su svaku pogodnu priliku da razbiju dobrosusjedski odnos i jedinstvo musliman- skih sa srpskim masama i da dovedu do krvoprolića, ali su •ostajali usamljeni i nijesu se smjeh usuditi na takav korak. Sjećam se kada sam jednog petka odlučio da odem u džamiju (svakog petka se kod muslimana u džamijama obavlja podnev- na zajednička mohtva — džuma) jer sam znao da će se tu po- slije mohtve voditi razgovori o događajima. I zaista kada je završena molitva, svi ljudi, bilo ih je dosta, posjedali su ispred džamije u neki šljivik i kao na kakvom skupu zapođjeli raz- govor o situaciji. Neki su govorili kako muslimani tih naših sela u svemu zaostaju, pa i u osveti nad »vlasima«. Isticali su Koritsku jamu kao primjer na koji se treba ugledati. Većina ljudi se suprotstavljala tome govoreći prosto i jednostavno, ali pošteno i ljudski, da ne valja to što se čini u okolini i da je to veliko zlo. Pošto sam i ja istupio i otvoreno napadao ustašku i okupatorsku politiku i zločine, podržan od većine prisutnih ljudi, bio sam od nekih agenata optužen ustaškom poglavarstvu u Bileći kao komunistički agitator, odakle je brzo došao nalog oružnicima na Divinu da me uhapsu i sprovedu za Bileću.

Negdje oko 10 časova 7. avgusta dotrčao je mojoj kući "Radivoje (sin Obrada Popare). Čim mi je rekao dvije reči, znao sam o čemu se radi. Halid, koji je saznao o nalogu za hap- šenje, po ranije utvrđenom dogovoru javio mi je »zna se«. To je značilo da moram odmah da bježim. Radivoje je otišao. Ja sam malo razmišljao, znao sam kuda da idem, ali! da li da ka- žem roditeljima, ili da se izgubim i da ih ostavim u neizvje- snosti, da možda ništa ne znaju o meni kraće ili duže vrijeme, da se brinu i pomišljaju i na najgore. Mislio sam i na to, ako kažem da odoh u brda, u ustanike, koji se tamo okupljaju, mo- žda će se iznenaditi, opirati i pokušavati da me zadrže. Mislio sam i riješio: kazati i ići bez obzira na stav roditelja. I rekao sam im: »Po mene će uskoro doći oružnici da me hapse, ja mo- ram u brda, u ustanike«. Kazao sam im, da sam protiv ove vlasti i protiv okupatora naše zemlje. Još sam nešto pričao s njima i kasnije kroz NOB i poshje rata, više puta sam se sjećao .stava oca i majke, koji su poshje toga uskoro poginuli od zli- kovačke ruke, a koji su me poslije kazivanja prigrllili i rekli, ljubeći me u čelo, po starom običaju: »Hajde sine, hairli ti bilo«. Kroz jedan sat sjedio sam u strani iznad sela i ugledao dva

oružnika i jednog komšiju koji su stizali pred kuću. Produžio sam prema Potklancu, kući Tripa Šarenca.

Do tada nisam nikada išao u Potklanac, pa sam krenuo ulijevo kući Stojana Čubrila, koji je bio kum moga oca. Tamo sam zatekao nekoliko ljudi i omladinaca, koji su se veoma začudili kad su me ugledali i prepoznali. Ispričao sam im da bježim od ustaške vlasti i da idem u ustanike. Pošto smo se dobro ispričali (ljudi su se interesovali za situaciju u Fatnici i na Divinu), otpratila su me dva omladinca u Potklanac.

U Potklancu, u kome sam se najvše zadržavao, upoznao sam sve ljude i omladinu. Svi su me zavoljeli i odnosili se prema meni kao da sam bio član ma koje od tamošnjih porodica. Zajedno sa ostalim drugovima iz potklanca išao sam na zborove po okolnim selima i zbje govima, kao i na obezbjeđenje sela. Na Dužima sam se upoznao sa Hakom Selimovićem iz Bileće, koji je na nekoliko dana prije mene izašao u ustanike. Hako je bio prvi od muslimanske omladine iz bilećkog sreza, koji je stupio u ustanike, odnosno u NOB.

Mira Poparu, koji se povratio u ove krajeve negdje polovinom jula, viđao sam više puta. On je tih dana išao unaokolo po svim zbje govima, gdje se odvijao intenzivan politički rad, objašnjavala masama odluka CK KPJ o dizanju ustanka, vršila organizacija seoskih četa narodne vojske, formirali sreski štabovi i vršile pripreme za ponovne oružane akcije, koje su imale uskoro da ponovno otpočnu kod nas.

Na zborovima i seoskim konferencijama istupali su i drugi, koji su bili protiv borbe s Talijanima, a izjašnjavali se za borbu protiv ustaša i svih muslimana. Bili su to razni petokolonaški i šovinistički elementi – kasnije četnici, koji su raspaljivali mržnju protiv svih muslimana, koristeći ustaška "zlo djela" činjena u fesovima nad srpskim stanovništvom. U zbje govima je bilo ljudi koji su izbjegli ispred ustaškog noža, zatim onih kojima su nastradale čitave porodice. Bilo je podosta bivših žandarma i ljudi drugih profesija i zanimanja koji su ovamo došli iz raznih krajeva bježeći ispred ustaškog terora. Neki od ovih su bili nosioci takvih stavova. Ti razni elementi su neprekidno rovarili i okupljali oko sebe nedovoljno svjesne i zaostale ljude, tj. oko .svoga mišljenja, pripremajući ih tako za borbu protiv svih muslimana. U mnogo čemu su ti elementi radili potajno, tako da se nije ni znao njihov stvarni uticaj, niti se pretpostavljao da će se kasnije, za vrijeme daljih ustaničkih borbi, toliko razbuktati strasti mržnje kod jednog dijela ustaničkih masa protiv muslimanskog stanovništva. Ti elementi su "uspjeh" uskoro da, poput ustaša u susjednim srezovima, počne masovni zločin nad nedužnim muslimanskim stanovništvom II bilećkom srezu

Krajem avgusta otpočele su kod nas masovne oružane akcije. Ustanici iz Dabra i okoline napali su na Berkoviće i zauzeli ih. Poslije je uslijedio napad na Divin, koji se prodao bez borbe. Jedan dio mještana pobjegao je sa porodicama u pravcu Plane i Biće, dok su neki ostali sa svojim porodicama kod kuća. Poslije Divina, ustanici su napali na Planu, gdje je vođena dvodnevna borba. Po zauzimanju Plane dejstva ustanika su produžena prema Bileći, koja je, izuzev vojnog logora, takođe zauzeta, ah je potom napuštena, jer su se od Trebinja probili Talijani i zaposjeli Bileću. Ustanici još nijesu bili politički dovoljno pripremljeni za borbu sa Talijanima. Na Berkovićima i Pianoj bilo je domobrana, koji su se predali ustanicima i koji su poslije razoružavanja pušteni.

Uoči napada na Divin i tokom akcije preduzimano su mjere da muslimani ne bježe i da se ne boje, pri čemu su uvjeravani da im neće ništa biti itd. U tome pravcu djelovali smo i mi i Srbi susjedi koji su za sve vrijeme ustaške vlasti većinom ostali u Fatnici, na Divinu, Kalcu itd., kojima se nije ništa desilo. To su činili i pojedini uticajni muslimani koji nijesu imali nikakvog razloga da bježe. Tako je veći dio muslimana divinske opštine ostao i vratio se svojim kućama.

Neposredno poslije likvidiranja Plane i obustavljanja akcije u Bileći, uslijedila je tragedija ovog muslimanskog stanovništva koje je ostalo. Razni šovinistički i pljačkaški elementi odmah su počeli sa pljačkom, paljenjem i ubijanjem po muslimanskim selima. Nastala je mučna situacija.

Pošto se uviđalo da nema drugog izlaza za taj narod, riješeno je da se evakuiše i spasi od pokolja. Miro Popara je pozvao nekoliko ljudi iz ovih muslimanskih sela i objasnio im nastalu situaciju, kao i potrebu da se, uz pomoć pouzdanih ljudi, sav preostali narod prebaci za Bileću. Međutim, većina prisutnih muslimana bila je za to da ne idu za Bileću, nego za Stolac. Uprkos Mirovom protivljenju, koji im je govorio da se ide preko Berkovića, gdje su ustaše ranije izvršile pokolj nad srpskim stanovništvom i gdje su za vrijeme oslobođenja Berkovića i likvidacije ustaša nastradali i mnogi nedužni, muslimani, uglavnom žene i djeca — prisutni su ipak bili za to da idu za Stolac. Tako je i riješeno. Poslije toga Miro je poslao jedno pismo Savu Beloviću na Hrgud da im on sa svojim ljudima obezbijedi prolaz preko Berkovića za Stolac. Međutim, to pismo nije stiglo do Sava, jer su ga neki zločinački elementi oteli od kurira odmah niže Divina. Istovremeno dok je Miro radio na organizovanju spasavanja i prebacivanja ovog naroda, šovinistički elementi, su okupljajući se prema Berkovićima, vršili pripremu da ga pobiju, a dijelom su to već bili i učinili po selima. Tako je u Dječju, na Orahovicama, u Kalcu i u

Fatnici ubijeno 37 ljudi, žena i djece prilikom pljačkanja i vršljanja raznih naoružanih pljačkaških bandi.

Na putu od Divina do Berkovića, oko nemoćne kolone žena, djece i ljudi okupljah su se nitkovi sa raznih strana i prijetnjom potisnuli malobrojnu pratnju poštenih ljudi koji su pratili ovaj narod. Na Berkovićima je ubijeno nekohko ljudi i pobacano u Septičku jamu, a svi ostali (oko 375) odvedeni su prema Trusini, gdje su masakrirani i pobacani u jamu Čavkaricu. Pričalo se kasnije da su mnogi u jamu bačeni poluživi, udareni i onesviješteni kundacima i kamenjima. Neke žene i djevojke skakale su žive u jamu ne bojeći se smrti, koliko silovanja, sramoćenja i ponižavanja od pomahnitahh zlikovaca.

Tu kobnu smrt ovog naroda preživjela je jedna djevojka, Hadžera Catović, koja je nekim čudom u jami Ostala živa oko dva mjeseca. Kada se saznalo da u jami ima neko, a to su najprije saznali čobani, koji su unutra često bacali kore hljeba, upućena je jedna grupa partizana i izvadila Hadžeru pomoću konopaca i odnijela je u Fatnicu. Tamo je oporavljena i poshje prebačena za Bileću.

Potresna je priča o Hadžeri i o hiljadama drugih djevojaka, majki, ljudi i djece nad kojima su u to teško vrijeme i kasnije, sve do potpunog oslobođenja zemlje, ustaško-četnički zlotvori sa svojim gospodarima, fašističkim okupatorima, isprobavali vještinu mučenja svake vrste. To su vremena kada je čovjek bio jeftiniji od ma čega, osuđen na poniženje i uništenje.

Teško je bilo i naslućivati da je nešto tako moguće, da čovjek toliko pobjesni, poludi da drugom čovjeku nanosi takva zla, kakva ni zvijer ne čini.

Tih prvih mjeseci po okupaciji zemlje nestajali su ljudi kao lišće kada ga vjetar u kasnu jesen raznosi. Nestajale su čitave porodice zajedno sa kućama i kolibama kao da nikad nijesu ni postojale. Onome koji je kao avet zabadao nož, udarao maljem, bacao u jamu na stotine živih i mrtvih, bilo je sve jedno na kome iskaljuje svoje divljaštvo: na mladom i nejakom, na trudnoj majci, na odraslom ili staibm čovjeku.

Ipak su pojedine komšije Srbi uspjeh da uz velike teškoće spase nekohko muslimanskih porodica: iz Orahovica porodice Hajdera Bajramovića i brata mu Galima; iz kolone, kod sela Bijeljahi na putu za Berkoviće, Jevto i Milan Popović, Ljubo Grk, Vlado Duka i još neki odveli su porodice Muha i Ahmeda Habote, po koje su bih pošli na Divin po odluci svih seljana da ih dovedu nazad u selo Milaviće. Ove porodice su uz pomoć svojih susjeda, koji su ih čuvali, ostale oko mjesec dana u Milavićima. Gotovo za sve to vrijeme neke grupe samovoljnika koje su pljačkale opustjele kuće i tražile »tursku« stoku poku-

šavale su da ih pobiju. Ah, po cijeni života susjedi ih nijesu dali. Poshje su ove porodice prebačene u Stolac.

Porodica Hahda Čomića a dijelom i Hajdera Bajramovića prevedene su u selo Vranjska, gdje su duže ostale, izuzev Halida koji je upućen u Bileću.

Jednog od moje braće koji se krio negdje u Fatniei spasil su susjedi od sigurne smrti.

Jedan od najhumanijih primjera spasavanja muslimanskog stanovništva je i postupak Janka Dobranića iz Dabra. Još za vrijeme napada na Berkoviće, neki šovinistički i vjerski zadojeni ustanici hvatah su, isto kao ranije ustaše, muslimanske porodice i ubijah ih. Janko kome su u junsMm događajima ustaše ubih djecu i ženu spasio je jednu grupu dabarskih muslimana od 42 osobe, tražeći da ih on »pobije«. Umjesto da ih bije, teško ožalošćeni otac je i u najvećoj tuzi za svojim znan da razlikuje nedužan narod od ustaških zlikovaca i da ga skloni i spasi od sigurne pogibije*

U biltenu Štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Bosne i Hercegovine od 20. septembra 1941. godine u jednom izvještaju o ovim akcijama se, između ostalog, kaže:

»Akcija koja je prije 10 dana počela na Dabru poslije uspješnog završetka izazvala je takvo stanje u masama da se nije mogla izbjeći frontalna borba sa ustaškom vlasti u čitavom ovom kraju. Odredi narodne vojske poneseni pobjedom na Dabru krenuli su se, spontano praćeni ogromnom masom naroda, dalje preko Bilećkog sreza. Bez borbe je razoružana postaja Divin. Pobjegla je vojska sa postaje Meka Gruda i pridružila se postaji na Planoj. Njima su se pridružile odbjele ustaše muslimani i tu su se svi utvrdili i organizovani otpor. Bilo je uslova da se pitanje Plane (najjače muslimansko selo u Bilećkom srezu) likvidira bez borbe predajom ustaša – zlikovaca narodnoj vojsci da se nijesu umiješale crnogorske komitske čete koje su počele da vrše pokolj nad svim muslimanima. Bitka je pošla sad krivim putem i postavila se kao borba narodne vojske i muslimana ...«

I s obzirom da su šovinistički elementi već bili izvršili svoj uticaj na jedan dio ustanika, bilo je jasno da ni mi (Halid Čomić, Hako Selimović i ja) nijesmo mogli bez rizika opstati za izvjesno vrijeme na oslobođenoj teritoriji. Zato smo upućeni u Bileću gdje smo ostali neko vrijeme dok se nijesu stvorili uslovi za ponovni izlazak na oslobođenu teritoriju i stupanje u jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Asim PERVAN

* Bilo je i takvih slučajeva spasavanja pojedinih porodica, koji su bazirali na pljački. Tako, na primjer, Šulja Pervana sa porodicom su vratili iz Dabra neki pljačkaši kada su saznali da mu je negdje u Fatniei ostao zlatni nakit, kojim je otkupio sebe, djecu i ženu.

OKO LESKOVCA 1941. GODINE

UBIJEN JE PRVI IZDAJNIK

10. jula 1941. godine zatekao sam se u rodnom meste Gajtanu, srez leskovački i baš razgovarao sa grupom omladinaea i seljaka o najnovijim događajima, kad nam je prišao Radovan Kovačević.¹ Nasmejan i veseo, kao što je uvek bio, izdvojio me iz grupe i poveo u hlad jedne divlje kruške. Najpre mi je pričao o svom putu u Dobru Vodu, odakle se vratio dan ranije, a onda me upitao da li bih mogao da izvršim jedan partijski zadatak. Odgovorio sam, da ću i po cenu života izvršiti svaki zadatak Partije. Imao sam utisak da je Radovanu bio potreban samo moj pristanak, jer ni on nije znao o kakvom se zadatku, radi. Dodao je, da će mi zadatak saopštiti Krsto-Miljanić iz Dobre Vode, kome smo otišli sutradan, 11. jula. Krsto nije okohšio, već je odmah prešao na zakazanu temu razgovora.

—: Drugovi iz Okružnog komiteta — rekao je — smatraju, da bi ti Vujadine mogao učestvovati u jednoj diverzantskoj akciji. Ta akcija ne sme da otkrije ni organizaciju, ni pojedince,, čak i u slučaju da padneš u ruke neprijatelju.

Pošto sam ga uverio da Partiju i drugove neću izdati, ma u kakvim okolnostima se našao, Krsto me je upoznao sa pojedinostima akcije. Ispričao je da u Leskovcu živi žandarmerijski vodnik Đuro Pištalo, komandir žandarmerijske stanice, koji se prvi u našem kraju stavio u službu okupatora. Dobro je poznavao komuniste, napredne ljude i sve simpatizere Partije. Bio je poznat kao germanofil i mučitelj komunista u bivšoj Jugoslaviji. Zbog toga su naši drugovi već ranije pripremali atentat

¹ Narodni heroj, poginuo 1943. godine u borbi sa Bugarima, u selu; Gajtanu.

ma njega, jednom je bio ranjen, ali je glavu uvek izvlačio čitavu. »Sada ga« — dodao je na kraju Krsto — »svakako treba ubiti, da bismo lakše mogli delovati u leskovačkom okrugu«.

Krsto me je zatim doveo u vezu sa dvojicom drugova (Milošem Manojlovićem i Borom Damjanovićem), narednicima bivše jugoslovenske vojske, koji su sa mnom trebali da učestvuju u ovom zadatku. Dva-tri dana spremali smo se za akciju u Dobro Vodi. Tu smo dobili 2 pištolja i 3 defanzivne bombe, a 15. jula krenuli preko Puste reke za Leskovac. Uz put smo svratili u selo Konjuvce, u kuću Boška Krstića (mislim da je on tada bio član Okružnog komiteta), gde nam je njegova snaha dala još jedan pištolj. Istog dana oko 21 čas bili smo u Leskovcu kod "Vojina Petrovića, koji je dobio zadatak da nam obezbedi smontaj i hranu; da nam kaže gde Pištalo stanuje, kojim ulicama, u koje vreme i s kime najčešće ide.

Vojinova kuća bila je na periferiji Leskovca i iz nje smo mogli izlaziti i vraćati se neopaženo. Svake večeri smo od 7 časova (nekad sva trojica zajedno, a nekad pojedinačno) pratili Pištala i utvrdili da skoro svake večeri navraća u hotel, u centru grda i da tamo pije sa Nemcima. U tom hotelu je stanovalo desetak Nemaca, pa je zbog toga na ulazu bio stražar. Narednika Pištala su svake druge noći pratili do kuće agenti, ili žandarmerijske patrole. Za izvršenje atentata najpogodnija je bila jedna sporedna ulica, kojom je Pištalo prolazio kad se vraćao "kući. Nezgodna je bila samo u tome što su u susedstvu stanovala 2 Nemca. Jedan je s automatom dolazio kući, obično oko "22 časa, kad i Pištalo.

Vođa naše grupe (Miloš Manojlović) je bio neodlučan, pa smo sedam noći uzalud postavljali zasede Pištalu... 25. jula "Vojin nas je doveo u vezu sa dvema drugaricama, koje su nam •donele 3 defanzivne bombe, ukazale nam na neodlučnost i da se akcija mora izvršiti. Miloš je predložio da se akcija odloži •dok nas ne snabdeju bar jdenim automatom, jer je pištoljima teško ubiti Pištala. Odmah, sam na to reagovao, da je sigurni je "izvršiti akciju iz pištolja, u čemu su me podržale i one dve drugarice. (Kasnije sam saznao, da je jedna od njih bila Leposava rStamenković Lenka, sekretar Okružnog komiteta.)

Dogovoreno je da ja preuzmem izvršenje zadatka. Rešio sam da 27. jula uveče Čekam Pištala na uglu ulice kojom treba •da prođe, naravno skriven u kapiji jedne zgrade, a da njih dvojica budu nekih 150 metara dalje od mene i motre odakle ixeba da naiđe Pištalo. Oko 20 časova, pre postavljanja zasede. krenuo sam u centar grada koji je od mesta zasede bio udaljen oko jedan kilometar. Pred hotelom »Prag« šetao je jedan Nemac s automatom, a na samom ulazu u hotel bio je' žandarm maoružan pištoljem. Ušao sam u hotel, trudeći se da ne budem

upadljiv. Hteo sam da vidim da li je Pištalo unutra. Za stolovima je bilo tridesetak ljudi, među njima pet-šest Nemaca i nekoliko žandarma. Nijedan nije imao čin narednika. Produžio sam u malu salu. Tamo su bila tri civilna lica, dva nemačka oficira i dva žandarma, od kojih je jedan bio Pištalo. Odmah sam se vratio da o tome obavestim drugove.

Zauzeli smo svoja mesta, rešeni da izvršimo atentat ako Pištalo naiđe, čak i sa pratiocem. Oko 22 časa Pištalo je naišao iz suprotnog pravca i u pratnji jednog civila ušao u svoju kuću, koja je bila na nekih 300 metara od nas. Sutradan 28. jula opet smo bili u zasedi, u istom rasporedu. Oko 22 časa Niškom ulicom je naišla žandarmerijska patrola. Dvojica od njih su od ugla ulice u kojoj smo čekali produžili ka periferiji, dok je treći krenuo ka nama. Bio je to Pištalo. Zurio je kući. Kad je prošao ispred kapije u kojoj sam bio skriven, izašao sam jedva čujno i na tri-četiri metra pratio ga u stopu. Kod kapije u kojoj je bio skriven Miloš potegao sam pištolj. To je bio znak da obojica odjednom ispalimo u Pištala po pet metaka. Ah moj drug se nije javljao. Približavali smo se jednoj uhćnoj svetiljci i Pištalovoj kući. Nisam više mogao da čekam. Nanišanio sam i ispalio 5 metaka zlikovcu u leđa. On je jauknuo i srušio se na trotoar. Tek tada se pojavio moj drug, ispalio jedan metak i pogodio Pištala u butinu leve noge (kako su sutradan pisale novine, 'dajući podatke kakvim je kalibrima Pištalo pogođen). Treći član naše grupe Bora Damjanović, koji je imao zadatak da baci bombu i time zastraši neprijatelja koji bi pohitao ka mestu pucnjave, nije izvršio zadatak. Obojica su preko nekih taraba odjurili ka ugovorenom mestu. Nisam mogao da pođem za njima, jer se na tom pravcu čula pucnjava iz pušaka, već sam krenuo u suprotnom pravcu gde je bila jedna ulična svetiljka i kuća u kojoj su stanovali Nemci. Ušao sam u jednu baštu, 'opalio metak i pogodio sijalicu. Istog trenutka oglasio je automat iz zgrade u kojoj su bili Nemci. Po jakoj pomrčini, praćen pljuskom kiše, prošao sam preko bašta, izašao iz grada i stigao na zakazano mesto koje je bilo u kukuruzu pored njive zasejane konopljem. Tamo su već bili dvojica mojih drugova iz grupe, koji su mi prvo čestitali na uspehu, a zatim počeli pravdati svoj postupak da nije bilo potrebno praviti alarm bombom »jer nas je štitila pomrčina«. Milošu, koji je trebalo sa mnom da gađa iz pištolja, se »okliznula noga pri izlasku iz kapije«, a i da sam ja »preuranio sa pucnjima«.

Pred zoru 29. jula stigli smo u selo Magaš i tu se odmarali ceo dan, a 30. jula stigli smo* u Dobru Vodu i sastali se sa Krstom Miljanićem, koji je već bio obavešten o uspehu akcije. Istog dana su »srpske« novine pisale o pogibiji Pištala. Između ostalog, zaibeleženo je da je pogođen u leđa sa pet metaka iz

vojnodržavnog pištolja, kalibra 7 mm, i jednim metkom u butinu iz pištolja »štajer«. Bila je to prva oružana akcija u leskovačkom kraju, kojom je, između ostalog, izdajnicima stavljeno do znanja da se ne prihvataju uloge kakvu je imao Pištalo.

NA LEBANSKOM KRŠU

5. novembra 1941. godine stigao je u Leskovac zloglasni major Kenig sa oko 40 feldžandarma i istoga dana obišao Vlnsotince, selo Kozare i Grdelicu, a već 7. novembra pripremio za ofanzivu protiv naših snaga jednu motorizovanu kolonu, jačine oko dva bataljona pešadije, baterije topova i čete srednjih tenkova. Oko 180–200 vojnika, koje Nemaca koje žandara i četnika, krenulo je 9. novembra u »nasilno izviđanje« Leskovačkog partizanskog odreda, koji je između 6. i 7. novembra sa svojom 2. četom izvršio diverziju kod železničke stanice Đorđevo. Tom prilikom je dignut u vazduh nemački transportni voz, u kome je poginulo 6, a ranjeno oko 50 nemačkih vojnika i oficira. Tri dana i tri noći bio je prekinut saobraćaj na pruzi Leskovac – "Vranje.

Zamenik pohtičkog komesara našeg odreda Borko Čekić je, 7. i 8. novembra, sa 1. četom obišao nekohko sela između Leskovea i planine Kukavice i tom prilikom na seoskim zborovima formirao pomoćne desetine, narodne odbore, omladinsko i druge organizacije. Jedan vod 3. čete je 7. novembra kod sela Igrista i Sumana napao razbijene četnike koji su bežali iz Lebana. Babički partizanski odred je sa Vlasotinačkom čelom, pod komandom Miloša Dimanića, 7. novembra napao bugarsku stražu kod mosta na Moravi, nizvodno od Leskovea (ubijena su 2 i ranjena 2 bugarska vojnika), dok je jedan vod ove čete razoružao četničku stražu na Vlasini, kod samih Vlasotinaca. Pošto je ušao u deo grada i izazvao veliku paniku, ovaj vod se povukao tek kad je stupilo u akciju oko 80 četnika i 30 žandarma. Pošto su uplašeni četnici u Vlasotincu zatražili pomoć od Bugara, Nedićeva vlada je izdejstvovala od bugarske okupacione komande u Srbiji da posle 5 dana postavi bugarsku ispostavu u Vlasotincima.

Jablanički i Toplički partizanski odred su pored političkih zborova, stvaranja odbora, omladinskih i drugih organizacija izvršili i tri krupne-akcije: 8/9. novembra zauzeli Lebane, važno vojničko i pohtičko uporište u kome je bilo oko 200 četnika i 50 žandarma. U napadu na Lebane, kojim su rukovodili Miloš Manojlović, komandant odreda, Vaso Smajović, član Okružnog komiteta, Radovan Kovačević, komesar odreda i Gojko Draško-

vić, zamenik komandanta odreda, učestvovalo je oko* 80 boraca (po 40 iz Jablaničkog i Topličkog odreda). Pasjačkom četom Topličkog odreda komandovao je tada Vojin Bajović Vuk. :

8. novembra uveče odredi su napali rudnik olova Lece, u kome su Nemci pripremali proizvodnju. U napadu na Lece, kojim je rukovodio zamenik političkog komesara Jablaničkog partizanskog odreda Milija Radovanović i komandir Kosaničke čete Ratko Pavlović, učestvovalo je oko 70 partizana: tri- desetine Jablaničkog i Kosanička četa Topličkog odreda. Posle kraće borbe sa specijalnom rudničkom stražom i žandarm[^] rijom, zaplenjen je 1 mitraljez, 3 puškomitraljeza, 80 pušaka, oko 10.000 metaka i velika količina raznih namirnica, odeće, obuće, benzina, petroleja i drugog raznog materijala. Jedan deo namirnica, materijala i mašina partizani su uzeli za sebe, a ostatak (oko 10 tona hrane, soli i gasa) podelili narodu okolnih sela. Tada su ranjena 2 partizana, dok je neprijatelj imao 2 poginula i 1 ranjenog. Istovremeno su dve desetine Jablaničkog odreda zauzele Medveđu i to bez borbe, jer su žandarmi i četnici pobjegli, a neki se i predali.

Nedićeve vlasti u južnoj Srbiji su uvidele da bez pomoći Nemaca i Bugara neće moći izaći na kraj sa partizanima, a i Nemci su imali razloga da se jednom ozbiljnijom, akcijom, pod rukovodstvom majora Keniga, konačno obračunaju sa partizanima u leskovačkom kraju. Tako je 9. novembra počela neprijateljska ofanziva na Leskovački i Jablanički partizanski odred.

Pošto su Nemci zauzeli Lebane, naše snage su se, ojačane sa dve desetine Jablaničkog i jednom desetinom Babičkog odreda, izbacile na položaj Goli Rid – Nova Topola – Cernice i obezbedile predstražom na Lebanskom kršu. Na položajima nas je skupa bilo oko 120 boraca. Predstraže sa Lebanskog krša su nam 9. novembra javile da se jedna nemačka kolona kreće putem od s. Bošnjaka prema Lebanima. Kad su stigli do bošnjačkog groblja, Nemci su se razvili u strelce prema našim položajima na Lebanskom kršu. U isto vreme grupa nedirćevaca razvila se desno od puta, a grupiea četnika uputila se prema Cernici i Novoj Topoli. Tog momenta smo primetili kako 3 Nemca izađoše iz automobila, koji se vratio prema bošnjačkom groblju, gde su se nalazila još 4 nemačka kamiona. Nemce i nedićevce sačekali smo na oko 500 metara i otvorili vatru. Posle petnaestak minuta ona 3 Nemca koja su izišla iz automobila, krenula su preko njiva u selo Konjina. Drugovi iz štaba Jablaničkog odreda došli su do zaključka da ova trojka verovatno ima zadatak da uspostavi vezu sa nekom drugom njihovom kolonom, koja se od "Vojilovača i Sumana kreće uz desnu obalu Jablanice, zato naređuju desetaru Sivku Tomano-

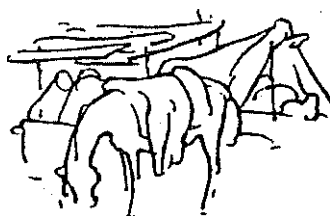
viću da sa svojom omladinskom desetinom² brzo pregazi Jablanicu nizvodno od Lebana i dočepa se položaja prema selu Sumarni, Igrištu i desnoj obali reke. Sa ovom desetinom ide i komandant Jablaničkog odreda Miloš Manojlović. Kad je desetina izbila na jednu uzvišicu, obasuta je vatrom iz automata i pušaka na koju je odmah odgovorila. Naše snage sa Lebnakvcj krša i od Nove Topole izvršile su protivnapad i prinudile neprijatelja na odstupanje. Na bojištu su ostali mrtvi: 5 Nemaca 3 nedićevca i 2 četnika. Mi smo imah samo 1 mrtvog i 3 ranjena. Međutim, nemačka trojka, koja je iz sela Konjine sa leve obale Jablanice vatrom obasipala omladinsku desetinu, umesto da odstupi sa ostalim Nemcima i nedićevcima, jurnula je preko njiva iznad sela Konjine u pravcu omladinske desetine. U isto vreme su se izdvojila tri druga: Miloš Manojlović, Žika Kovačević mitraljezac i Čedo Marković i krenuli u susret Nemcima pošto su predhodno pregazili Jablanicu blizu jedne vodenice. U toku borbe jedan Nemač je poginuo, dok se jedan zaklonio iza velike gomile đubreta. Tada se Čedo Marković uputio oko 100 m desno, Miloš Manojlović levo, a Branko Kovačević pravo prema đubretu. Nemač je dobro gađao i omladinci su mu se s mukom približavali. Tj jednom trenutku Nemač je pomolio glavu iznad đubreta, ali ga je metak Čede Markovića pogodio posred čela. Utvrdilo se da je poginuh upravo zloglasni major Kenig, organizator kragujevačkog pokolja. Treći Nemač, inače podoficir iz pratnje majora Keniga, predao se tvrdeći da nije ni metak opalio. Tu je od oružja zaplenjeno: 1 automat, 1 puška, 1 pištolj i Kenigov »parabelum«, kao i nekohko sekcija.

Štab Jablaničkog partizanskog odreda dodelio je Vuksanu Bulatoviću češki »mauzer«, a Kenigov oficirski opasač Cedi Markoviću, dok su dokumenta i »parabelum« zadržali u štabu odreda. Posle ovog neuspeha Nemci su snagama koje su 9. novembra uveče stigle u Leskovac, sutradan oko 10 časova ponovo napale naše položaje na Hebanskom kršu. Pošto se nisu mogle odupreti nemačkim tenkovima, naše snage su se povukle prema selu Prekopčelici i Novoj Topoh. Posle borbe na Lobanskom kršu i ispod sela Golog Rida, Nemci su sa tenkovima prodirali do Lebana, ali su imali oko 12 mrtvih i preko 20 ranjenih, dok smo mi imali 4 mrtva i 7 ranjenih. Oni su pokupili mrtve od prvog dana i odneli ih u Leskovac, među kojima i majora Keniga, kome su preko noći psi oglodali lice. Ovde smo zarobili 8 četnika i 3 nedićevca. Interesantno je da Nemci ovde nisu vršili odmazdu za pogibiju majora Keniga i oko 15 svojih

²) U omladinskoj desetini su bili: desetar Živko Tomanović, Čedo Marković, Vuksan Bulatović, Dragiša Burašinović, Milorad Smajović, Lazar Radović — svi iz Tulara, Branko Kovačević, došao u Jablanicu, iz Crne Gore (narodni heroj), i Gojko Roganović Jug iz Vidovače.

vojnika, kao što su to činili u drugim mesetima. Ima mesta pretpostavci da Nemci nisu vršili odmazde u Jablanici i Pustoj Reci jer nam je pre toga pao u ruke bivši senator Miloš Dragović, koji je sa Milutinom Dragovićem, bivšim poslanikom, obećao nemačkoj komandi da može »u svako doba skupiti dovoljan broj četnika da očiste Jablanicu od partizana.« Nedićeva komanda iz Leskovca i Niša je zbog toga poslala delegaciju kod partizana u Jablanicu da pregovara o puštanju na slobodu senatora Miloša Dragovića, zarobljenog nemačkog narednika i 11 nedićevaca. Na čelu naše delegacije bio je Vojin Bajović Vuk (komandir Pasjačke čete iz Topličkog odreda). Nedićeva delegacija je utvrdila da je nezakonito uhapšen senator i rezervni pukovnik Miloš Dragović, na šta je Vuk upozorio da je senator Dragović u uniformi pukovnika 1. novembra potajno došao u selo Gajtan i organizovao četničke odrede u gornjoj Jablanici, ne za odbranu svog naroda, već za borbu protiv partizana. »Hapšenje Dragovića je zakonito i njemu će suditi narodni sud« — bio je nedvosmislen odgovor Bajovića-, Nemačka komanda nije htela da oslobodi tri zarobljena partizana, pa su se ovi pregovori i završili bez uspeha.

Vujadin BLEČIĆ

U SELU STARI SIVAC 1941. GODINE

S t a r i : Sivac, selo u kome sam se i rodio, tipično je bačko sete sa pretežno srpskim stanovništvom. Komunisti u našem selu.đelovali su samo kao pojedinci, bez partijske organizacije, sve do jeseni 1939. godine kada su formirane partijske ćelije! Postojanje partijske organizacije ubrzo se osetilo u političkom i kulturnom životu sela. Partija se polako omasovljavala i proširivala svoj uticaj. I ja sam 1940. postao kandidat, a 1941. član KPJ. Komunistička partija je među stanovništvom sela St. Sivac imala sve veći broj pristalica.

Okupacijom. zemlje naša partijska organizacija brzo je reagovala na događaje. Napadom Nemačke na SSSR, organizovali smo akciju pisanja parola, u kojoj je učestvovalo oko 80 drugova. Na svim istaknutijim mestima u selu osvanule su ispisane parole protiv Hitlera i fašizma. Partijska organizacija je u toku leta i jeseni 1941. veoma aktivno politički radila, a sem toga izvedeno je i niz akcija: pisane su parole, paljeno je žito itd. -Članovi KPJ, SKOJ-a i njihovi simpatizeri ostali su neotkriveni, iako su žandarmerijski organi činili ogromne napore da razbiju partijsku organizaciju. U tome nisu uspeh samo zahvaljujući visokoj političkoj svesti naroda St. Sivca. Jednom prilikom su isledni organi i žandarmi doveli u Sivac provokatora Janoša Domanjija, bivšeg člana Okružnog komiteta, da bi prokazao »člana Mesnog komiteta koji je dolazio na sastanke Okružnog komiteta u Somboru«. U stvari, traži li su Simu Stojakova, koji je u to vreme bio u nemačkom zarobljeništvu. Preko 30 drugova bilo je suočeno sa Domanjijem, pa kako Domanji nije poznavao ni jednog drugog člana Partije u našem mestu osim Stojakova, naš partijski aktiv je ostao potpuno netaknut.

Prvih dana decembra 1941. došli su kao ilegalci u Sivac drugovi Kamenko Gagrčin, sekretar i Žarko Ljubojev, član Okružnog komiteta za zapadnu Bačku. U to vreme mnoge partijske organizacije u somborskom okrugu bile su dobrim delom provaljene, čime je i boravak ilegalaca bio znatno otežan. Gagrčin i Ljubojev su mi poverili zadatak da otputujem u Novi Sad, da u određenoj kući predam pošiljku i bez zadržavanja krenem natrag u Sivac. Vrativši se u Sivac, na železničkoj stanici čekala me je Nevenka Sađžakov i neposredno po izlasku iz voza saopštila da ne svraćam kući, nego da pređem u ilegalnost, jer su uhapšeni drugovi Vlajko Lančuški i Nenad popov, sekretar Mesnog komiteta. Ah istog dana dobio sam poruku od Nenada Popova da je on pušten, pa prema tome nema razloga ni da se ja krijem, nego da mogu da se vratim kući. Tako sam i postupio. Tek što sam stigao kući iznenada su upali žandarmi i uhapsili me.

Bilo je to usred dana. Žandarmi su me sprovodili sa uperenim puškama i bajonetima, ne govoreći usput ni jedne reči. Rastojanje od moje kuće do Sokolskog doma, gde su me sprovodili, nije bilo više od pet minuta hoda. Za to relativno kratko vreme u mojoj svesti veoma brzo su se rojile različite misli. Nizale su se razne pretpostavke: Zašto me hapse? Ko li je sve uhapšen? Gde me vode? Sa kim će me i zašto suočiti? Utonuo u takva razmišljanja, stigli smo pred Sokolski dom. Neko je iznutra naglo otvorio vrata, a žandarmi su me snažno gurnuli napred; našao sam se u jednoj maloj, polumračnoj sobici, licem u hce sa 6 agenata, koji su me odmah bez ikakvih pitanja obasuli batinama. Udarci rukama, pendrecima i nogama pljuštali su po meni sa svih strana, kako je kome bilo zgodnije da zahvati. Posrtao sam, padao, dizao se; ponovo su me obarali na zemlju, podizali me, da bi me novim udarcima opet oborili. Zanosio sam se i posrtao, osećajući kao da sam u nekom polisu; nisam imao ni toliko snage da se priberem i sređenije sagledam šta se sve to sa mnom događa. ,

U jednom manjem predahu, agenti su mi postavili pitanje da li sam član Partije? Odgovorio sam da nisam. Da li poznajem Gagrčina, Ljubojeva i Plavšića? Kada sam im i na to odrečno odgovorio, oni su se sa još većom žestinom oborili na mene, ah sada sa novim metodom zlostavljanja: bio sam potpuno svučen, skoro go; vezanih ruku nazad, ležao kam razapet na klupi. To je bio omiljen metod mađarskih islednika. Gotovo su me prilepih za klupu i vezali noge tako da su stopala virila izvan klupe. Jedan agent mi je seo na grudi i gnječio polne

organe, dok me je drugi tukao po tabanima. Jednog momenta potpuno sam izgubio svest. Koliko je to trajalo, ni približno ne mogu da kažem. Odvezali su me i skinuli sa klupe; teturao sam se jedva dolazeći k svesti. Stavili su moje čizme na sredinu sobe i naterali me da oko njih pravim krugove, oslanjajući se na ruke i noge, poput četvoronožne životinje. To su oni nazivali »medved tane«. Ovaj način kretanja veoma iznurava, a svrha mu je da ubrza rad krvotoka kako bi splasnule otekline koje su na telu nastale usled udaraca.

Izmoren i psihički rastrojen, jedva sam se vukao oko čizama. A kad je ponestajalo snage, agenti bi me novim udarcima primoravali da se vrtim u krug. Pa ipak, za vreme ovog »kružnog kretanja« počele su da mi se razbistravaju misli. Postajao sam svestan gde sam, šta se sa mnom događa i u kakvoj se opasnosti nalazim. Pomisao da me ovakvim torturama žele moralno slomiti, da žele iznuditi od mene priznanje i prisiliti na izdaju svojih drugova bila je više nego strašna. Dok sam se kretao ukrug, s mukom se oslanjajući na ruke, suočen sa mogućnošću da me svakog momenta razapnu ponovo na klupu, a skoro na izmaku snage, bio sam spreman da im nešto kažem samo da prekratim muke. Međutim, pomisao da tako nešto učinim dovodila me je do užasa, jer sam osećao ljubav prema svojim drugovima i bio im privržen. Mučenje fašista i ljubav prema drugovima lomili su se u meni. Šta da uradim u ovoj situaciji? Bilo mi je jasno da me oni neće po kratkom postupku ubiti i tako spasiti strašnih muka.

Odlučio sam da bežim, iako nisam bio uveren da ću umaći šestorici naoružanih ljudi; mislio sam da ću prilikom pokušaja bekstva biti ubijen i da ću tako skratiti svoje patnje, a ostati čist prema drugovima. Dok sam se, tučen od agenata, neprestano kretao ukrug bacio sam za trenutak pogled na vrata. Nisam imao vremena da mislim na drugo. Hitro sam se ispravio i podskočivši, za tren oka se našao pred vratima. Snažno sam udario po bravi. Vrata su prosto lupila po agentima, koji su se uplašeni pručili na pod, a ja sam istrčao na ulicu.

Napolju je bio sneg, a ja samo u gaćicama; po telu su se videli tragovi mučenja. Pojurio sam kao krilima nošen, ulicom koja je vodila ka groblju. Kada sam se okrenuo, video sam agente kako na oko 100 metara trče iza mene. Čuo sam pucnje, što mi je dalo još više snage da trčim. Bilo je to bekstvo od smrti, a ja sam dobio neku silnu volju da živim. Na prvom raskršću naglo sam skrenuo u drugu uhcu i na taj način povećao rastojanje između svojih gonilaca. Utrčao sam u dvo-

rište jedne poznate mi porodice, zatvorio vrata, pa bežeći iz dvorišta u dvorište, još više odmicao. Gonioci su mi sledili trag samo po otiscima krvavih nogu u snegu.

U svakom dvorištu domaćini su mi pomagali da pređem preko plotova i ograda, utirali moje tragove i krivo obaveštavali agente. Ubrzo sam se našao u groblju i skrio u jednoj kupi kukuruzovine. Tamo sam ostao do duboko u noć, kad sam bio siguran da su se gonioci povukli.

Bio sam srećan, ne samo što sam izbegao smrt, već i što sam očuvao neokaljan lik komuniste.

Buro BOGDANOV BABA.

PARTIZANSKA BOLNICA U KOLAŠINU

Tih julskih dana ulagalo se mnogo napora da se kolašinska bolnica, kapaciteta do 60 bolesničkih postelja, osposobi za prijem i lečenje ranjenika. Istina, ona je bila suviše mala da smesti sve ranjenike, računajući tu i Italijane koji su nastradali u borbi protiv naših ustanika, a koji nisu mogli biti evakuisani za Podgoricu. Mladi lekar dr Ruža Rip, član Partije, imala je pune ruke posla oko prijema ranjenika, odašiljanja sanitetskog osoblja u Mateševo i dalje u pravcu Podgorice i drugog. Stigla je tih dana preko Čakora, pešice, skoro bosa, prebacujući se ilegalno od Beograda do Crne Gore. Sa njom su u bolnici radile Jela Žunić, Boba Selić, Ljubica Tošić i mnoge druge omladinke. Svi su shvatili ozbiljnost situacije i da će borba biti teška i duga.

Omladina iz čitavog kolašinskog sreza, koja je sa oduševljenjem prihvatila poziv Partije na ustanak, dobrovoljno se javljala i na front i na rad u bolnicama. Priličan broj omladinki bio je na kursovima po školama i donekle upoznat sa osnovama sanitetske službe – ukazivanjem prve pomoći ranjenicima, zaštitom od zagušljivih gasova i si. Tako su se tih ustaničkih dana, odmah po oslobođenju Kolašina, mogle videti mlade devojkice sa trakama Crvenog krsta na ruci i sanitetskom torbom, o pojasu. Među njima bile su i Stanka Radović,¹ član Partije, Darinka Anđelić² i druge. Za dvadeset i jedan dan, koliko je Kolašin bio slobodan, prikupljan je sanitetski materijal i pripremalo se kao da će se godinama ostati tu, u slobodnom gradu, iako su svi znali da ga okupator može svakog časa zauzeti.

¹ Poginula na Sutješci 1943. sa svoje tri sestre.

² Ubijena u kolašinskom zatvoru 1942.

Rad saniteta bio je ovako intenzivan i prilikom ponovnog oslobođenja Kolašina, početkom januara 1942. godine. Samo, sada se radilo pod mnogo težim uslovima: — grad je bio siromašniji, ranjenici brojniji i iscrpljeniji. Pa ipak, i pored opšte iscrpljenosti boraca, gladi, prestravljenog i izmučenog stanovništva represalijama okupatora i već organizovanih četnika, stalne oskudice u lekarima i drugom stručnom sanitetskom osoblju i sanitetskom materijalu — bolnica je radila organizovano. Dr Ruža Rip je ponovo tu, a korišćeni su i zarobljeni lekari. Ovu bolnicu smo zaplenili u celini, jer Italijani nisu imali vremena da je evakuišu ili unište prilikom ponovnog oslobođenja Kolašina. Ostali su i hirurški instrumentima i osoblje koje se zateklo prišlo je nama. Pored toga, i Milika Vujsić je uporno radio na osposobljavanju devojaka za sanitetske radnike. Održavani su sedmodnevni kursevi za ukazivanje prve pomoći na frontu. Omladina je mobiüsala stotinu mladića i devojaka za prenošenje ranjenika i sakupljanje brane.

U tim danima broj ranjenika se povećavao. Stizali su sa svih strana — sa Pljevalja, iz Bara Kraljskih, Lubnica i sa drugih bojišta Crne Gore. Uz to, i glad je već bila počela da hara, a i zima je te godine bila strašna. Sneg je dostigao visinu od nekoliko metara. Bilo je prilično ranjenika sa promrzlinama koje su se teško lečile. I pritisak četnika bivao je sve jači. Oni su imali sve: okupatorsku bolnicu u Podgorici i Beranama sa itahjanskim lekarima i svim sanitetskim potrebama, dovoljno hrane, oružja i municije, pa i prevoznih sredstava. A naši borci: gladni, sa nedovoljno municije (po 2—3, a najviše 5 metaka na pušku), slabo obučeni — u tankim građanskim i seljačkim odelima, bez tople obuće, bez dovoljno hrane.

Uz sve te nedaće i vremenske nepogode došlo je do prodora neprijatelja i stezanje obruča oko Kolašina. Naše jedinice prinuđene su na žurno povlačenje, a bolnica na evakuaciju ranjenika u pravcu Lipova.

Noć 23. februara 1942. godine bila je strašno hladna i mračna. Mraz je štipao lice i uši. Ja sam, kao i obično, oko 19 časova žurila na dežurstvo kod težih ranjenika. U bolnici je "bilo smešteno oko 40 vrlo teških, nepokretnih ranjenika i bolesnika, a i u zgradama osnovne i zanatske škole bilo ih je preko 50. Sem bolnice u Zabljaku, do koje se teško moglo doći, zbog velikog snega i neprohodnih puteva, jedina naša u Crnoj Gori bila je ova u Kolašinu.

Posebnu teškoću predstavljali su bolesnici sa promrzlinama. Sećam se Jefta Sćepanovića Čaja i Miloša Kuća, čije su noge promrzle na Lubnicama — prsti su im otpadali: :-

Kada sam stigla na dežurstvo, u bolnici sam zatekla dr Ružu Rip, Sava Maškovića, Ljubicu Tošić, Miliku Vujsića i druge, koji mi rekoše da se po direktivi Okružnog komiteta i Komande grada moramo hitno spremati za pokret i evakuaciju ranjenika iz Kolašina. Trebalo je ići ka mostu na Tari, gde ćemo dobiti naređenje za dalji pokret. Bile su već formirane grupe za prikupljanje sanki, ćebadi i nosila, koja su pravljena na primitivan način od motaka i ćebadi. Jedna grupa otišla je sa Ljubicom i Dukom Tatić da prikuplja žene za nošenje ranjenika, jer su svi muškarci bih na položajima. Od oko 30 žena iz grada, koje su se dobrovoljno javile, formirana je grupa za nošenje ranjenika pod rukovodstvom Duke Tatić.

Od ranjenika mnogi su bili nepomični, sa gipsom na rukama i nogama, a svi su želeli da se što pre krene, da ne bi pali u ruke zloglasnim četnicima Ljuba Minića i petokolonašima. Znao su šta ih čeka ako bi ostali u Kolašinu na milost i nemilost ovim izdajnicima i zločincima. Pored ranjenika i bolesnika, trebalo je poneti i sve instrumente i sanitetski materijal.

U takvoj žurbi ja nisam stigla da odem da se oprostim sa svojima, iako mi je kuća bila udaljena svega oko 300 metara od bolnice.³

Krenuh smo oko 21 čas. Kolona je bila prilično duga jer se tu nalazila sva omladina iz sreza kolašinskog, a bilo je i dosta naprednih meštana (radnika, zanatlija). Među teškim ranjenicima bili su i Miloš Pajković, Šuković, Vujošević, Tomović i drugi, većina intelektualci, — predratni članovi Partije, ranjeni u borbama protiv okupatora i njegovih slugu. Druga kolona sa lakšim pokretnim ranjenicima, sa kojima je pošla i dr Ruža Rip,⁴ otišla je u pravcu manastira Moračo. U našoj koloni su teške ranjenike nosili na nosilima. Kada smo stigli na most na Tari, morali smo dugo čekati naređenje u kom pravcu da produžimo. Najzad je naređeno da krenemo prema bistrčkoj školi u selu Donja Lipova. Početak pokreta bio je dosta dobro organizovan i ranjenici su bili raspoređeni. Čula se i pesma sa nosila. Počeo je Radomir Popović, a drugi su je prihvatili. Klicalo se Partiji i slobodi, pozivalo na istrajnost do kraja u borbi sa okupatorom i domaćim izdajnicima. Međutim, što se više odmicalo kretanje je zbog rđavog puta i

³ Sa braćom se nisam nikad više videla. Jedan je bio teže ranjen još u ustanku, ali se mogao kretati. Kasnije sam saznala da je otišao u pravcu manastira Morače sa drugom kolonom ranjenika. Drugi je bio sekretar Sreskog narodnog odbora u Kolašinu i poginuo je od četnika 1942. godine. I kuća je spaljena posle pete ofanzive. Nemci su bacili zapaljive bombe.

⁴ Nikad je više nisam videla. Uskoro je zarobljena u borbi ni Crkvini i zajedno sa Đurđom Vlahović obešena u Kolašinu 1942. godine

snežnih nanosa bilo sve teže. Sanke sa volovskom zapregom (bilo ih je 4–5) zaglavljivale su se, ranjenici često padah, te je omladina i njih morala da nosi na leđima. Zene su posrtale pod teretom nosila. Uz to smo pošli bez rezervne hrane. U Kolašinu je nije bilo dovoljno, naročito otkada je u julskom ustanku okupator prekinuo izdavanje svakog sledovanja.

Mada je od Kolašina do bistričke škole bilo svega 7 km, kolona je stigla tek pred zoru. Moja grupa drugarica, koja je prikupljala zaostale ranjenike, stigla je poslednja, tako da smo čule zvona na uzbunu kada su četnici ulazili u Kolašin. Požurile smo i oko 8 časova stigle u školu, gde smo našle Boška Rašovića, Milutina Lakićevića, komesara odreda, Mura Tošića i još mnoge drugove. Ranjenici su već bih smešteni u tople učionice, a omladina je prikupljala dobrovoljne priloge (mleko, hleb i sir) od seljaka, koji su se još uvek odazivah'. Na brzinu smo organizovali previjanje težih ranjenika (bilo ih je 47) i spremah se za dalji pokret. Zbog prodiranja neprijatelja situacija se naglo pogoršavala. Među seljacima, pa i među sanitetskim osobljem, već se osećala kolebljivost. Bilo je slučajeva bežanja još iz Bistrice. Žene su se vraćale kućama, a i seljaci su prikupljali svoje sanke i napuštali ranjenike. Borci su pošli na položaj da zadrže neprijatelja. Izvršene su zadnje pripreme za pokret u pravcu Lipova. Ranjenici su skoro svi previjeni sterilnim zavojima napravljenim od starih čaršava. Vukašin Vlahović, lekarski pomoćnik, uz pomoć ostalog sanitetskog osoblja užurbano i vrlo vešto skidao je gips sa ruku i nogu ranjenika, da bi se u slučaju potrebe mogli lakše kretati.

Krenulo se oko podne u pravcu škole u Gornjem Lipovu. To je bila jedina zgrada koja je mogla da primi toliko ranjenika i čitavo, osoblje. Zbog snežnih nanosa kretanje je bilo sve teže. Ranjenici su nošeni na leđima. Nosila ih je uglavnom omladina. Tu su bile i omladinke, od kojih se danas sećam Jehce Mašković; omladinke iz sela Bakovića, Vukosave Kujo-
vić, sestara Zorke i Jelice Četković, Ljubice Tošić, Vukosave Vujsić, Gene i Blagote Selić sa snahom Olgom, koja je bila u drugom stanju. Sećam se stalno je zaostajala, trpala sneg u usto, nije mogla da izdrži žeđ i glad. Gena ju je stalno pri-
državala da ne bi ostala na putu.

Išlo se vrlo sporo i stiglo se u lipovsku školu, tek kasno uveče. Ranjenici su bih mokri i iscrpljeni. Omladina im je pripremila ležišta na stolovima i školskim klupama. Mnogi su ležali i na patosu, pokriveni seljačkim ponjavama koje smo dobili još u Kolašinu, kao dobrovoljni prilog. Omladinci su zatim pošli da prikupljaju hranu. Međutim, u ovom selu mnogi seljaci nisu rado davali priloge. Sam naš izgled rečito im je govorio da se povlačimo pred neprijateljem koji može svakog

časa stići. S mukom se prikupilo nešto hleba, jedva za ranjenike, dok su omladinci ostali gladni. Ranjenici su ponovo previjani, a njihova obuća i odeća je sušena. Bilo je toplo i od isparavanja veoma zagušljivo.

Za to vreme neprijatelj se sve više približavao Lipovu. Četnički bataljoni na čelu sa Ljubom Minićem pretih su da će uništiti sve što je partizansko. Borci su držali položaje, ah je municije bilo veoma malo. Među seljacima nastali su panika i komešanje, nameravali su da pređu na stranu jačega. Oduštali su od svake dalje pomoći ranjenicima. Neprijatelj se približavao. Čulo se već i puškaranje u blizini škole. Sneg je zavejavao stazu, put je bio zatrpan, nije se moglo videti u kom pravcu treba odstupati. U daljini, preko strmog prelaza Vratia, nazirala se Sinjajevina. Noć je bila tamna, spasavao se ko se mogao spasti u divljoj planini. Ranjenici su tražili puške da prekrate život, a oružja nigde nije bilo. Ukočeni pogledi ostajali su nemi. Neprohodna Sinjajevina nije pružila spas svima, mnoge su zverski dotukli četnici.

Stojka DREKALOVIC

RAZVOJ NOB NA PODRUČJU ILIRSKE BISTRICE 1941. GODINE

STVARANJE . ORGANIZACIJA OF

Istra i Slovenačko primorje Rapalskim ugovorom, posle I svetskog rata, nepravedno su pripojeni Italiji i više od dve decenije bili su pod talijanskim fašističkim režimom. Mere koje je tadašnji režim sprovodio u ovim krajevima protiv slovenskog življa bile su vrlo okrutne. Denacionalizacija, talijanizacija i zlostavljanje naših ljudi bili su na dnevnom redu. U toku dugogodišnje okupacije, fašistički režim stvorio je određeni okupacioni sistem, koji se postepeno uvlačio u sve pore života stanovništva. Ovakav sistem činio je najviše teškoća u borbi za očuvanje nacionalne svesti, jer se nemilosrdno obračunavao sa ma kakvom naprednom manifestacijom, pokretom ili otporom. Tada na ovom području nije postojala takva politička partija koja bi se stavila na čelo narodnih masa.' Istina, postojale su neke organizacije, pa i Komunistička partija Italije, ah su one imale zasebne ciljeve, poglede i stavove u odnosu na nacionalne težnje naših ljudi i kao takve nisu mogle ispoljiti svoj uticaj, jer su ubrzo kompromitovane i eliminsane.

Do raspada stare Jugoslavije na području Istre i Slovenačkog primorja delovala je. nacionalistička organizacija Istrana :— TIGR (Trst, Istra, Gorica, Rijeka), koja je imala zadatak da se bori protiv talijanskog fašističkog režima, a za pripajanje ondašnjoj Jugoslaviji. Ova organizacija počela je da deluje negde od 1935. godine i okupila je prilično brojno nacionalno svesno članstvo za borbu protiv talijanizacije i fašizacije domaćeg življa. Narod ovog kraja pružao je Talijanima otpor na svakom koraku, da bi sačuvao svoje nacionalno obeležje.

Organizacija TIGR postigla je uspeh time što je povezala i organizovala sve istaknute antifašiste na ovom području. Naročito snažan rad ove organizacije ispoljio se 1937–1938. godine, kad je organizovana pomoć Španskoj republici, a prelio ilegalne štampe (časopisa »Svoboda« i dr.), na slovenačkom jeziku, stanovništvo se upoznalo sa borbom protiv fašizma.

Po raspadu stare Jugoslavije organizacija TIGR je raspuštena. U stvari, ova organizacija je do tada pozitivno delovala, a članstvo je bilo za beskompromisnu borbu protiv fašizma. Međutim, među onima koji su rukovodili organizacijom bilo je i agenata strane obaveštajne službe, naročito poslednje godine pred rat. U stvari, vrhovi su lavirali od jedne do druge obaveštajne službe, da bi izvukli što više novca. Takav je bio i Vinko Bobek iz Ilirske Bistrice (jedan od vođa organizacije TIGR na ovom području), koga je krajem 1940. godine uhapsila talijanska policija, a kasnije je streljan u Italiji. Utvrđeno je da je od 1935. do 1939. godine bio vrlo pozitivan, ali da je "kasnije radio za jugoslovensku i englesku obaveštajnu službu, za što je primao novac. (Ovakvih hca moglo bi se više navesti.)

Po raspuštanju organizacije TIGR većina njenih članova odmah se priključila NOB i Osvobodilnoj fronti (OF) i istakla se u organizovanju oružane borbe na ovom području. Manji broj članova organizacije zauzeo je stav iščekivanja.

Do aprila 1941. godine na ovom području nije postojala organizacija KPJ. Članovi Partije bili su pojedinci koji su dolazili i odlazili u staru Jugoslaviju, većinom emigranti. Postojale su i pojedinačne veze preko tadašnje granice, a naročito preko Kastavštine i Sušaka, koje su održavali članovi KPJ i istaknuti prvoborci tih krajeva. Preko tih veza i drugim načinom dolazilo se do razne napredne literature, stvarane su pojedine simpatizerske grupe, bilo je i pojedinaca koji su тумачili napredne ideje i dalje svojim kanalima i vezama prenosili ih na narodne mase. Ovakav rad bio je strogo ilegalan zbog represalija koje je sprovodio okupator. No, nedostatak organizacije KPJ nadoknađuju organizacije OF, koje se stvaraju odmah nakon raspada bivše Jugoslavije i KPJ organizuju oružanu borbu kroz OF. Na čelo ove borbe odmah se stavljaju pojedini članovi KPJ.

Siri rad na stvaranju organizacija OF počinje od avgusta 1941, iako je i do tada postojao, ali je bio tek u razvoju.

Naročito jak uticaj ispoljili su na ovo područje događaji koji su se odvijali tokom leta i u jesen 1941. godine u Hrvatskom primorju – Kastavštini, Gorskom kotaru i Prezidu. O akcijama i borbama koje su vođene u tim krajevima vrlo brzo se saznalo preko postojećih veza i prvih biltena i litera-

ture koja se donosila. Svaka akcija i borba protiv okupatora bila je za ovaj narod novpodsticaj, izvor novih, snaga.

Rad Kastavskog i Sušačkog komiteta, kao i Okružnog komiteta KP za Hrvatsko primorje bio je usmeren i na područje Rijeka – Ilirska Bistrica. Članovi tih komiteta dolazili su preko stare granice, koja je bila zaposednuta brojnim formacijama talijanske vojske (skoro da nije bilo sela na pravcima Rijeka – Trst i Rijeka – Ilirska Bistrica – Postojna – Gorica, u kojem nije bilo lociran vojni garnizon), na postojeće veze u Rijeku, Jušice, Matulje i Ihrsku Bistricu. Održavani su često sastanci na kojima su davani zadaci i direktive za rad i dr. Ovim putevima donošena je literatura i ostali propagandni materijal. Do septembra 1941. područje Ilirske Bistrice bilo je, uglavnom, vezano sa rukovodstvom NOP-a preko sela Jušica i Rijeke.¹

Vežu sa Jušicama i Rijekom uspostavio je Vinko Brozina, iz sela Jelšane. On je još pre rata održavao vezu preko Kastva sa Franjom Matešićem Cetinom i Lovrom Milenićem Silvijom. U avgustu 1941. Brozina se povezao sa Antonom Dolganom Brankom i Josipom Zidarom Jadranom i tako su uspostavili stalnu vezu između dela hrvatske Istre i Slovenačkog primorja (Rijeka – Jušici – Jelšane – Ilirska Bistrica).

Radi ovih veza odlazio je u Ihrsku Bistricu (u Topolec) Vinko Brozina do Antona Dolgana i Josipa Zidara, a sa njim su više puta odlazili Franjo Matešić Cetina i Vjekoslav Perčić Lojzo. Oni su se često sastajali i dogovarali kako da organizuju oružanu borbu na ovom području. U toku septembra i oktobra na ove veze, pored Vinka Brozine, dolazili su i Ivan Brozina Slovan i Stojan Surina iz Jelšana. Oni su više puta prenosili literaturu i letke iz Jušica od Vinka Brozine do Antona Dolgana u Toplec, u Vrbicu do Rudolfa Kalca, Antona Slosara i Antona Valenčiča iz Novokračine i drugih.

U avgustu 1941. u šumici poviše Matulja održan je značajan sastanak kojemu su prisustvovali istaknuti prvoborci tog kraja, kao i delegati iz Rijeke i sa područja Ilirske Bistrice. Na sastanku su donete odluke o daljem radu na razvoju NOB, stvaranju novih simpatizerskih grupa i ćehja u svim selima, sakupljanju oružja, municije, sanitetskog materijala i drugih potreba za partizane, kao i novčane pomoći za zatvorenike. Sem

¹ U Rijeci je prva ćelija KPJ formirana početkom avgusta 1941. u brodogradilištu, a na dah oktobarske revolucije formiran je i mesni komitet. Riječko rukovodstvo organizovalo je veze i sa ostalim krajevima Istre i dela Slovenačkog primorja – ka Ilirskoj Bistrici, preko kojih je ispoljavalo svoj uticaj na organiziranju NOP-a.

Rijeka, Matulji i Jušici bili su povezani sa područjem Ilirska Bistrica direktno ili indirektno. Do kraja septembra 1941. godine, područje Ilirske Bistrice uglavnom se naslanjalo na veze prema Hrvatskoj, jer veze sa Notranjskom, preko stare granice, nisu još bile uspostavljene.

toga, na sastanku je izvršena raspodjela rada, data pojedinačna zaduženja i izabrano rukovodstvo za područje Matulja i Jušića.

Jedan od glavnih zadataka OF na području Ilirske Bistrice bio je da se pridobije što više članova za formiranje odbora i poverenika (zaupnika) OF po selima. U tom pravcu prvoborci tog kraja, Anton Dolgan i Josip Zidar, na čelu jedne grupe simpatizera • stvaraju u Topolecu prve veze i počinju rad na organizovanju OF. Prvi njihov zadatak je bio da se povežu sa organizacijama KPJ i OF u Loškoj dolini, s druge strane bivše granice. Stvorili su prve simpatizerske grupe i veze u selu Mala Bukovica sa Ivanom Cekadom i Vojom Znideršičem. iz sela Dobro Polje, Antonom Frankom iz sela Kilovče i Rudijem Kaićem iz sela Vrbice.

Početkom septembra u organizaciju NOP-a uključeni su novi članovi na Pivki, i to Anton Samsa iz Šembija, Jože Čednik iz Zagorja i Gustin Šajn iz Bača. Oni su kasnije bili odgovorni za organizaciju na Pivki, a rukovodio je Samsa. koji je bio povezan sa organizacijom u Topolcu. Sa njim i nekim drugovima prvi sastanak je održan u razvalinama Vilkarjevog grada na Baču. U istom mesecu primljeni su novi članovi i u Brkinama. Ovde su rukovodili Anton Gustinčič iz Erjavča, Rudolf Ludvik iz Gaberka, Ivan Mahne iz Preloža i Janez Mršnik iz Smrje. Oni su bili povezani sa Antonom Frankom iz Kilovča, a ovaj sa Topolecem. Prvi sastanak sa ovim drugovima je bio na Janežovom brdu (u vinogradarskoj kući). Sastanku je prisustvovalo više prvoboraca. Pored Antona Dolgana, Antona Gustinčiča i drugih iz tog kraja, sa hrvatske strane bio je Vinko Brozina.

Sredinom septembra dobijene su od Rudolf a Kalca prve slike slovenačkih ilegalaca iz Loške doline. Kale je doneo i literaturu iz Slovenije koja je za ovu organizaciju bila vrlo važna, pošto je do tada primana iz Hrvatske. S njim su došla još dva partizana, pa je održan širi sastanak aktivista u razvalini Jablanskog grada u Podgori (Ilirska Bistrica), kojem je prisustvovalo i nekoliko seljaka iz Podgore. Ovaj sastanak je bio od velike važnosti za ovu organizaciju. Pored ostalog, raspravljalo se o programu Osvobodilne fronte, dogovorene su i uspostavljene redovne veze preko kojih je kasnije dostavljana literatura, primane direktive o organiziranju terenskih odbora, sabiranju pomoći za partizanske jedinice i primanju novih boraca za NOV. Postavljen je zadatak da se i dalje sarađuje sa Rijekom.

Tako je uspostavljena direktna veza i sa NOP Slovenije.

U ovom mesecu izvršena je i prva podjela zaduženja među članovima organizacije. Tako su obaveštajnu službu preuzeli Josip Cehgoj i Franc Baša, oba iz Topoleca, a za pisanje; izve-

štaja i redovno slanje podataka na Rijeku (stalni kurir bio je Leopold Oblak) zadužen je Voja Žnidaršič. Krajem septembra na ovaj teren (po nalogu CK KP Slovenije) došli su ilegalci Franc Bovčan, student iz Planine kod Rakeka i Klemenčič Franc iz Ljubljane, koji su vrlo malo ostali na ovom terenu.

Krajem septembra 1941. u selu Kilovče (Kraj Ilirske Bistrice) oformljen je prvi terenski odbor OF: predsednik odbora je bio Franc Kašteljč, a članovi: Jože Dolgan, Franc Futur, Anton Kocjančič i Anton Frank.

Za poverenike (zaupnike) OF za pojedine grupe sela bili su postavljeni sledeći drugovi:

- Anton Samsa (iz Sembija) za¹ područje Pivke (sela Šembije, Knežak, Bač i Zagorje).

- Rudolf Kale (iz Vrbice) za'sela: Tornovo, Jasen, Vrbicu, Vrbovo, Trepčane, Kuteševo, Žabicu, Gornji Zemon i Ilirsku Bistricu. On je održavao veze i preko stare granice sa Notranjskom, kao i sa Hrvatskom (preko sela Saršoni). K njemu su dolazili na sastanke i vezu Vinko i Ivan Brozina i Stojan Surina.

- Ivan Brozina i Stojan Surina (iz Jelšana) bili su odgovorni za sela Jelšane, Novokračinu, Lipu, Rupu i Dolenje. Selo Jelšane bilo je jedan od centara za razvoj NOB na ovom području, a preko njega je održavana veza između Ilirske Bistrice, Rijeke i Istre. Tu su dolazili na vezu i sastanke Vinko Brozina iz Jušića, Franjo Matešić Cetina iz Kastavštine, Vjekoslav Perčić iz Permana, Slavko i Anton Brozina iz Rijeke i drugi.

- Anton Gustinčič bio je odgovoran za sela u Brkinama, a Anton Frank' za ona oko Kilovča (Topolec, Bitnja, Janešovo Brdo, Prelože, Suvnje, Dobro Polje, Ratečevo Brdo, Gaberk i Kozese).

Za celo područje Ilirske Bistrice bili su odgovorni za organizaciju OF Anton Dolgan Branko i Josip Zidar Jadran.

Pored navedenih, održavane su takođe veze i prema Podgradu, Trstu, Vevču, Postojni i Vipavskoj dolini.

Tako su do kraja godine sva sela na ovom području bila obuhvaćena i organizovana u NOP i uspostavljeni prvi odbori Osvobodilne fronte. Istaknuti prvoborci bili su odgovorni za pojedina sela i rejon gde su organizovane grupe simpatizera, uspostavljali odbore OF, pripremali omladince za odlazak u partizane, prikupljali podatke obaveštajnog karaktera i o držanju pojedinaca, obezbeđivali materijal za potrebe partizana, tumačili liniju borbe i davali uputstva za rad i dr.

Aktivisti i rukovodioci NOP-a povremeno su održavali sastanke na kojima su se dogovarali o metodu rada, o organizaciji i sprovođenju direktiva za razvoj NOP-a. Na ovakve sa-

stanke dolazili su i drugovi sa područja Rijeke – Jušići • dogovarali se o koordinaciji rada između hrvatskog i slovenačkog dela ovog područja.

Prvih dana novembra 1941. održan je prvi koordinacioni sastanak sa Hrvatima u Brezi kod Klane, radi objedinjavanja rada na terenu i povezivanja sa prvom Kastavskom partizanskom jedinicom. Organizaciju OF zastupali su Zidar i Dolgan" a od Hrvata Cerni, Vinko Brozina, Milan Turk (komesar Kastavke čete) i još dva druga. Na sastanku je zaključeno da se zajednički deluje na ovom terenu i šalje sanitetski i drugi materijal sa slovenačkog terena u Kastavsku partizansku" četu. Sastanci su se otada često održavali.

Sličan sastanak održan je istog meseca u Trnovu (fl. Bistrica), kod gostioničara Andrije Urbančiča. Sa hrvatske strane bila su dva zastupnika, a od slovenačke tri. Sastanak je vodio Franc Bovčan.

PRVE PARTIZANSKE "JEDINICE U SLOVENAČKOM PRIMORJU

Negde početkom novembra 1941. CK KP Slovenije uputio je na Slovensko primorje Ervina Dougana Janeza (rodом iz Ilirske Bistrice), Milka Puntara (rodом iz okoline Trsta), Budija Grajfa (rodом iz Gorenjske) i još nekoliko drugova. Oni su sačinjavali prvu partizansku grupu na Primorju, koja je imala zadatak da se poveže sa postojećom organizacijom na terenu, da organizira i razvija NOB, da organizuje partizanske jedinice i akcije protiv neprijatelja itd. Grupa je došla iz Loške doline u Brkinе. Ona je prvo došla u Šembije, odavde u Novu Sušicu, pa onda u Ostrožno Brdo. Terenska organizacija povezala se sa ovom grupom preko Antona Franka iz Kilovče, i od tada je sa njom postojala stalna veza.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine u prvu partizansku grupu stupio je dobrovoljno veći broj novih boraca i tada je formirana Prva primorska partizanska četa – »Tomšičeva«. U njoj su se nalazili: Ervin Dougan Janez, rukovodilac, Milko Puntar, komesar čete, Rudi Grajf, komandir čete, Karlo Maslo Drago, Janko Premrl Vojko, Tone Ferjančič Zvonko,¹ Josip Grbac Kriks, Pavle (mitraljezac), Janez (puškomitraljezac), »Prešern«, Ivan Brozina Slovan, Slavko Frank, Anton Princ, jedan student i jedan drug iz Štajerske.

Ova četa svakodnevno je jačala primajući sve nove borce iz ovih krajeva, tako da se iz njenog sastava u aprilu 1942. formiraju na Nanosu nove jedinice, i to: Brkinska četa, koja

¹ Maslo, Premrl i Ferjančič proglašeni su za narodne heroje.

je imala zadatak da djeluje na području Brkina (II. Bistrica) i Pivke (komandir Karlo Maslo), "Vipavska četa (komandir Janez Premrl Yojko), koja je djelovala na području Vipavske doline- Krasi i u okolini Gorice i Prva istarska partizanska grupa (komandir Ivan Brozina Slovni), koja je imala zadatak da djeluje na području Učke i grebena Gičarije (ova grupa počinje da djeluje u Istri u junu 1942, a formirana je iz sastava Brkinske čete).

Ove jedinice sačinjavale su jezgro, od kojih, su se u toku NOB razvile brigade i divizije NOV i POJ u Slovenačkom primorju i Istri.

Prva primorska četa u toku 1941. i početkom 1942. krstari na području Brkina (II. Bistrica), Pivke i Vipavske doline. Pokret je vršen pretežno noću, od sela do sela, od veze do veze, odbora ih poverenika, • po mestima gde su postojali simpatizeri NOP, odbornici i poverenici OF. Četa je svugde nailazila na veliko gostoprimstvo i ubrzo je postala veoma popularna, a naročito posle nekoliko uspešnih akcija. Narod je u svojim borbama-partizanima video svoj spas i jedinu snagu za konačni obračun sa okupatorom i domaćim slugama. Zato je priliv novih boraca bio sve veći, a naročito onih koje su Talijani mobilizirali u svoju vojsku; mnogi od njih pobjegli su iz Italije i stupili u partizane.

Uslovi za dejstva partizanskih jedinica i grupa na ovom području u ovo vreme bili su veoma teški. Pre svega, dugogodišnjom okupacijom Ovih krajeva Talijani su stvorili snažan aparat vlasti, koji je još delovao. Zatim, područje je bilo prekriveno obaveštajnom mrežom (s kojom su se naši organi i odbori veoma uspešno borili) i nizom jačih ih manjih garnizona (garnizoni talijanske vojske i karabinijera nalazili su se u: Ilirskoj Bistrici, Knežaku, Zagorju, Sent Petru, Neverkama, Gornjoj Kožani, Premu, Podgradu, Račicama, Mune Vele, Vrbovu, Vrbici, Jablanici, Žabiču, Maloj Bukovici, Jelšanu, Šapjanu, Rupi, IsM, Klani, Brezi, Skalnici, Mučičima i nizu mesta južno od ovog prema Kastavu, Opatiji i Rijeci). Bilo je zaista veoma teško izbeći potera koje su na prvi glas o pojavi partizana organizovane iz mnogobrojnih najbližih, pa i udaljenijih garnizona. Zato su se partizani u svojim dejstvima morali oslanjati na odbore, poverenike i simpatizerske grupe, koje su, po mogućstvu, nastojali da formiraju u svakom mestu i zaselku i u čemu je 1941. godine postignut izvanredan uspeh, koji je omogućio kasniji snažan razvoj NOP-a (odbori i grupe formirani su u oko 55 sela i zaselaka).

Pojava prvih partizana na području Slovenačkog primorja unela je mnogo zbrke i panike u talijansku vojnu i civilnu vlast. Prve ičije iznenadile su neprijatelja, koji svoje garnizone brzo

pojačava novim snagama, a naročito duž granične liniji; bivše jugoslovensko-talijanske granice. Talijani su još bolje obe/bedili staru granicu, sve ceste, važne puteve, raskrsnice i pruge, na čvorna mesta postavili su stalna obezbeđenja, udvostručili jake pokretne patrole, garnizone ojačali bunkerima i ogradili bodljikavom žicom, svaki izlaz dobro kontrolisali. Pojedine dolove zemljišta i šume često su pretraživali jačim snagama (tzv. »rastrelamento«). Lica na koja su sumnjali da su naklonjena NOB-i držali su pod jakom prismotrom, a mnoga su uhapšena i oterana u zatvore i logore. Sem toga, zabranili su izlazak iz kuća u određeno vreme preko noći (»kopri fuoko« od 1R.00 do 06.00 časova). Preduzeli su i sve ostale mere da bi sprečili širenje NOB u ovim krajevima. Međutim, simpatije koje je narod gajio prema oslobodilačkoj borbi i mržnja prema okupatoru obezbedili su da razvoj NOB u ovim krajevima niko nije mogao- da zaustavi. Bilo je ponegde pojedinaca naklonjenih Talijanima, ali je u toku razvoja NOB veći broj likvidiran, tako da se može reći da je narod ovih krajeva bio jedinstven.

Prvu akciju izvela je partizanska grupa u novembru 1941. na pruži Ilirska Bistrica -- Pivka (između sela Kilovče i Nopin). Napadnut je iz zasede, kod tunela, voz sa nemačkim avijatičarima koji su se vraćali sa odmora iz Opatije. Tu je zaplenjen teški mitraljez.

Početkom 1942. godine izvedeno je niz akcija, od kojih je bila veoma značajna konfiskacija imovine Talijana na Turnu kod Ilirske Bistrice. Naime, talijanske vlasti su još pre rata oduzimale zemlju, pa i stoku našim ljudima i delile je talijanskim naseljenicima — kolonima. Konfiskacija imovine ovih kolona izvršena je u selima Sobonje (kod Podgrada) i Razdrto (Postojna). Tahjani su denacionalizaciju naših krajeva nastojali da sprovedu tako što su uporno nastojali da se infiltriraju i u naša sela i da ih na taj način postepeno tahjaniziraju. Likvidacija poseda ovih kolona bila je opomena i ostalima, tako da su naseljene talijanske porodice napuštale neke krajeve čim bi se pojavili partizani. Zatim je zaplenjena stoka u Trnovu (kod Il. Bistrice), koja je pripadala talijanskoj vojsci.

Krajem marta 1942. kod Ribnice (Pivka) napadnuta je karabinijerska patrola i ubijeni su jedan poručnik i jedan podoficir, a jedan karabinijer je ranjen (u akciji su učestvovali: Karlo Maslo, Ludvik, Princ i Ivan Brozina). Zaplenjene su 2 puške i 2 pištolja.

Do juna 1942. godine izvedeno je još niz akcija prema staroj granici (kidanje telefonskih linija, prekopavanje puteva itd.). Likvidirano je i nekohko špijuna, a polovinom juna napadnuta je postojanka (vojnička stanica) u Maloj Bukovici. Napad je izveden onog istog dana kad je na stanicu došao u

inspekciju jedan major s nekoliko vojnika. U napadu je grupa partizana iz Brkinske čete razoružala posadu. Zarobljeni su: major, poručnik i podoficir, dok su ostali vojnici (oko 15) razoružani i pušteni. Ove akcije snažno su odjeknule po celom Primorju i Istri.

Veliki uticaj na razvoj NOB u ovom području tokom 1941. godine imali su događaji u Kastavštini, Hrvatskom primorju, Prezidu i čajbarskom kotaru – sva zbivanja u tim krajevima odrazila su se na Slovenačko primorje i Istru, znalo se za sve uspehe i borbe koje su tamo vodili partizani i za sve mere koje je neprijatelj preduzimao protiv naroda. Uporedo sa razvojem oslobodilačke borbe u tim krajevima, preko nekadašnje granice između Jugoslavije i Italije razvijala se NOB i u Slovenačkom primorju i Istri.

Ivan BROZINA SLOVAN

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U BETINI

Kad su se poslije neslavnog aprilskog rata i rasula bivše jugoslovenske vojske vojnici počeli vraćati svojim kućama, komunisti u Betini nisu izgubili orijentaciju. Odmah su počeli sa akcijom za prikupljanje oružja govoreći narodu da ga sakrije i čuva. U toj teškoj situaciji sramnu ulogu odigrali su članovi tzv. Hrvatske seljačke zaštite koju su sačinjavah ekstremni mačekovci i ustaški nastrojeni seljaci. Tiješnjanska »Zaštita« dočekivala je, na primjer, vojnike na mostu u Tiješnu pa im oduzimala oružje i drugu ratnu opremu. Ustaše u selu Murteru razoružavali su vojnike na samim položajima. U Pirovcu je »Zaštitom« rukovodio jedan ustaša i oni su čak tukli i maltretirah vojnike koji su se vraćali kućama sa fronta. Taj »vođa« je po dolasku Talijana pobjegao u Zagreb.

- Organizovana akcija komunista za spasavanje oružja nastavila se i kasnije se uspjelo sakupiti 20 pušaka, 2 puškomitraljeza, nekoliko pištolja i bombi.. Članovi Partije su u stalnom međusobnom kontaktu i održavaju veze sa višim partijskim forumom.

Kad su došli Talijani oni odmah u prvim danima okupacije ubacuju manje vojne snage po svim mjestima. U Tiješnu i Murteru postavili su finansijske stanice smatrajući da će tu moći bezbrižno živjeti i bez smetnje vršiti svoju okupatorsku misiju. Odmah im se stavio na raspolaganje njihov državljani Joco Jadrešić, a stari špijuni iz doba prve talijanske okupacije 1918–1921. (Simo Radončić, Bare i Toni LuMn) nastavljaju svoju špijunsku rabotu. Pripadnici ranijih pohtičkih stranaka, napušteni od svog vodstva većinom su bili dezorijentisani. Tada su se komunisti približili radnim ljudima, pa se sa puno volje i optimizma govorilo o predstojećoj borbi protiv okupatora i domaćih, izdajnika.

Redovno su se po dobro organizovanoj vezi dobijali leci i proglasi CK KPJ, CK KPH i PK za Dalmaciju, kao i drugi propagandni materijal.

Aprila 1941. partijska organizacija osnovala je vojnu kombiju koja je imala zadatak da vrši vojne pripreme za dizanje narodnog ustanka. U komisiju su ušli: Slavko i Josip Bilić, Mile Jakovčev, Ante Markov i Ratomir Zurić.'

Prvog maja izvršena je i prva akcija, u kojoj su učestvovali članovi Partije i SKOJ-a. U toku noći skinuta je sa javnog stega u Betini talijanska zastava, pocijepana i bačena u more.. Sutrdan su Talijani uhapsili komuniste Milu Jakovčeva i Stipu Sladića, kao i nacionalistu Matu Jakovčeva. Prilikom saslušanja brigadir finansijske stanice iznio je komunistifna čitavu¹, njihovu prošlost i rad za vrijeme bivše Jugoslavije. Time im je htio dati do znanja da u selu ima svoje ljude koji ga o svemu izvještavaju. Po saslušanju i upozorenju komunisti su pušteni na slobodu, -ali su od tada počeli da žive polulegalno.

U toku ljeta 1941. članovi Partije prestali su da se bave svojim profesionalnim poslovima i djeluju kao politički radnici. Izvršena je raspodjela terena, tako da je svaki član Partije dobio zaduženje za rad u određenom mjestu. Mjesta — sela bila su podijeljena na rajone, a na rajonima je djelovalo nekohko grupa simpatizera i kandidata. Na čelu grupa stajali, su članovi Partije i SKOJ-a. U junu 1941. primljen je za člana. Partije Nikola Škevin koji je imao veliki uticaj na mještane.

Kad je Njemačka napala SSSR odmah su održani sastanci, sa komunistima, kandidatima i skojevcima. Na tim sastancima, raspravljalo se o situaciji i, pored ostalog, određena je stroga. * pripravnost radi što potpunije gotovosti za predstojeće zadatke i akcije. Između vodičkog i tribunjskog terena, s jedne, i Beline preko Tijesna, s druge strane, postavljena je relejna stanica u Ivinju. Na određeno mjesto svakog dana su dolazili, kuriri. Vezu su održavali članovi KP i SKOJ-a iz Betine, Tribunja i Vodica.

S obzirom da je svakom komunisti prijetila opasnost od hapšenja, partijsko rukovodstvo dalo je direktivu da svi oni aktivisti za koje se misli da su kompromitovani budu krajnje oprezni, da ne spavaju kod svojih kuća i da se ne kreću javnim mjestima. Polovinom jula uslijedila su veća hapšenja, u Šibeniku, Vodicama i Prviću, pa su ove mjere predostrožnosti u Betini imale korisne rezultate: — niko nije uhapšen.

Šesnaestog jula izvršena je probna mobilizacija svih onih, za koje se pretpostavljalo da bi pošli zajedno sa nama na ustanak. Tada se uspjelo mobihsati: u Betini 80 drugova, u Murteru. 55, Tijesnu i Pirovcu po 40, a oko 20 u Jezerima. Tiješnjani su se okupili u Kamena, Murterani na Raduču, Betinjani vi

Bistrici, a Pirovčani na MaMrini i Teščici. Trebalo je da te grupe onesposobe turističku cestu između Zadra i Šibenika i sruše telefonske stupove između Modrava i puta za Tijesno. U to je od Rajonskog komiteta "Vodice – Zaton (u koji smo i mi spadali) došla direktiva da se ne poduzimaju nikakve akcije, već da se ljudstvo uputi kućama, s tim da bude pripremno kad se pozove na opšti narodni ustanak. Razlog tome odlaganju nismo znali.

Prvo veće hapšenje u Betini fašisti su izvršili 12. avgusta. U toku noći oni su upali u selo, opkohli kuće komunista koje su namjeravali da uhapsu i pristupili pretresu stanova. Na listu za hapšenje bilo je 16 drugova, a pronašli su samo četvoricu: Antu Markova, sekretara SKOJ-a, Anđela i Matu Jakovčeva i Matu Ravića. Ante Markov je pokušao da bježi, ali se nije mogao probiti. Pri tom je bilo i pucnjave, jer su fašisti otvorili vatru.

Poslije te racije rad je nastavljen u potpunoj ilegalnosti. Osnovan je logor ilegalaca u kojem su se nalazili svi oni drugovi koje su hteli da pohapse. U ilegalnosti su se nalazili članovi Partije: Slavko Bilić, Mile Jakovčev, Ante Pavić, Nikola Škevin, Ratko Zurić i kandidati: Frane Bilić, Jakov Jadrešić, Petar i Stipe Sladić. Ostali »logoraši« su bih simpatizeri. Logor se nalazio najprije u Modravama, a kasnije na Kornatskom otočju. Bio je vojnički organizovan i u njemu se izvodila obuka. Za vojnu nastavu odgovarao je Petar Sladić, a za političku Mile Jakovčev.

Neki članovi Partije i kandidati ostali su da u Betini živo legalno. Sem toga, u Betini i Murteru postojale su jake skojevske organizacije, te i pored svih teškoća na koje se nailazilo rad nije trpio. -

Koncem avgusta Marko Marov iz Tijesna odnio je usred podneva iz opštinske zgrade 16 pušaka i 2 puškomitraljoza. Ovo oružje nalazilo se u potkrovlju opštine, a Talijani su ga dobili od »Zaštite« još prilikom okupacije. U blizini se nalazila i karabinijerska stanica. No, poslom je bilo podne i vrućina, vojnici i civili su se slabo kretali ulicama, tako da se Marko uspio sporednom ulicom prebaciti u brdo Brošicu i da oružje sakrije na sigurno mjesto. Nakon ovoga on se sa Matom Salamunom Sultanom priključio ilegalcima u Kornatima.

Septembra 1941. osnovana je partijska organizacija u Murteru. Sačinjavali su je: Ivo Vodopija Srećko, Tomo Mudronja, Miro Skračić i Drago Juraga. U tom mjestu djelovala je i jaka skojevska organizacija od 16 članova. Ove organizacije razvile su široku političku aktivnost među seljacima koji su prihvatili liniju NOB-a i odlučili se za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Organizirani drugovi i simpatizeri pri-

premali su se za odlazak u šumu. Grupa Murterana, predvođena komunistima, koncem 1941. vadila je iz mora u predjelu Kornata mine, a iz njih eksploziv. Ukupno je izvadila preko 150 kg eksploziva koji je preko Vodica otpremljen u Liku.

U septembru 1941. više partijsko rukovodstvo donijelo je odluku da se svi ilegalci upute u partizane i da odu u Liku. Prve grupe su pošle početkom novembra 1941. To su bili drugovi iz Vodica, Tribunja, Šibenika, Zatona, Prvića i Sreme. Poslije nekoliko dana trebalo je da i mi pođemo, ali kako smo okasnili to je našoj partijskoj organizaciji dat zadatak da izvrši sve pripreme kako bismo pošli sa slijedećom grupom. To nije bilo teško, jer su skoro svi drugovi koji su živjeli u ilegalnosti bili spremni da pođu u partizane, mada su više voljeli Ha ne idu u Liku, već da se otpočne sa akcijama na našem terenu.

U vezi sa pripremama za odlazak sekretar ćelije, Mile Jakovčev, sastao se sredinom novembra sa Josom Cvitanom; elanom Rejonskog komiteta KP Vodice, podneo izvještaj o stanju na terenu i u partijskoj organizaciji, kao i o spremnosti ilegalaca za odlazak u Liku. Izvjestio je da će se moći stvoriti grupa od 8–12 ilegalaca koji će otići u partizane. Primio je zadatak da pripremi grupu da što prije krene, što je i prenio pri povratku. Ratko Zurić se nije složio da krene u Liku, već je zahtijevao da ostane na terenu kao profesionalni politički radnik. Još dvojica su zauzela isti stav. Zatim je održan poseban sastanak ilegalaca i tu su svi pristali da krenu u Liku. Radi hvatanja veze sa partijskom organizacijom u Tribunju i organizovanja prebacivanja grupe, Jakovčev je sa Kornata otišao u Modrave, uspostavio vezu i dogovorio se da grupa krene preko Pirovca na vodički teren u noći, 9. decembra 1941. Međutim, zbog ponovnog kolebanja nekih oportunistâ, a i velikog nevremena koje je ushjedilo te noći, ilegalci se nisu mogli prebaciti na Modrave ribarskim brodom. Kada su se sutradan odlučili da, uprkos nevremenu, ipak krenu grupa s kojom je trebalo da se povežu i zajednički krenu, već je bila otišla i tako ni ovog puta nije se krenulo u Liku.

Zbog ovakve situacije i kolebljivosti pojedinih članova u Betinu je 27. decembra došao Marko Jurlin, sekretar Okružnog komiteta KPH za sjevernu Dalmaciju, sastao se sa Josom Bilićem i preko njega uputio oštru kritiku na rad komunistâ, a naročito na stav oportunistâ. Kao osnovni zadatak partijskoj organizaciji postavio je da se obezbedi odlazak ilegalaca u Liku. • -

Međutim, zbog nepredviđenih okolnosti i nastalih teškoća, prva grupa iz Betine otišla je u partizane tek u februaru 1942. godine.

Mile JAKOVČEV

OMLADINA SELA MURTERA 1941.

O mladina sela Murtera,¹ još prije izbijanja rata, u većini je prihvatila napredne ideje i često se suprotstavljala nenarodnim režimima. Krajem 1939. i početkom 1940. godine svi omladinci napustili su organizaciju »Soko«, uništili inventar i demontirali zgradu društva. Njihova napredna shvatanja ispoljavala su se i u nizu drugih, spontanijih, i neorganizovanih manifestacija. Zbog slabog rada grupe simpatizera KP (mjesna partijska organizacija nije postojala) omladina nije dobila potrebno ideološko vaspitanje, niti je stvorena organizacija SKOJ-a. Nastojanja naprednih omladinaca da svojom aktivnošću skrenu na sebe pažnju nisu dala potrebne rezultate, pa je tako rat zatekao selo bez omladinske organizacije, a društvo križara (klerikalna organizacija) jedva je okupilo dvadesetak omladinaca, od preko 200 u Murteru.

Nakon kapitulacije Jugoslavije uspio sam da se s grupom mještana, vojnika, poslije raznih peripetija, probijem do sela i spasem od zarobljeništva. To je bilo oko 13. aprila. U selu još nije bilo talijanske vojske, a kasarne i ratni materijal bivše vojske prigrabili su križari. Pirlikom pokušaja jedne grupe drugova (među kojima su bili i Zvone Zorzin, Vatroslav Ježina, Tomo Mudronja i Jozo Vodopija) da uzmu nešto od oružja, križari skrenu na njih i spriječili ih. -

Stav nekih starijih drugova u partijskoj organizaciji nije se prema omladini promijenio ni u uslovima okupacije. Neki su zastupali gledište da nije vrijeme da se ojača organizacija SKOJ-a i omladina masovno okuplja, kao ni da se preduzimaju neke akcije. Oko ovih pitanja vodila se borba unutar partijske organizacije. Ali, pored ovoga, grupa u kojoj nas je bilo petna-

¹ Selo Murter nalazi se na jadranskoj obali, petnaestak kilometara zapadno od Šibenika.

estak omladinaca, počela je s pripremama koje su imale da nas povežu s revolucionarnom borbom u našoj zemlji. U avgustu 1941. doznali smo, preko Vjeke Stipanela, da su neki stariji drugovi u dane kapitulacije zakopali kod groblja neke marksističke knjige. I stvarno u zidu smo pronašli neke knjige sovjetskih pisaca, koje smo podijelili i u grupama od 3–4 proučavali, nekada i po cijelu noć. Kasnije smo od partijske organizacije (preko Ive Vodopije) dobili u tabacima Moriju SKP(b). Tako smo počeli sa ideološkim radom.

Nekako u ovo vrijeme bili smo od partijske organizacije obavješteni da se svakog dana čeka na znak za ustanak, te smo preduzeli i druge mjere. Ive Vodopija, Milan Juran i ja pravili smo, po četama, spiskove budućih boraca, u koje smo uvrštavali sve one za koje smo znali da su rodoljubi. Razvijen je i življi politički rad, a zbog potrebe da se napredni omladinci okupe oko SKOJ-a razvila se upornija borba i u partijskoj organizaciji, tako da je u septembru u selu bilo već oko 30 dobrih skojevaca. U ovom radu posebno se istakao Ive Vodopija, a u političkom radu imah smo naročitu pomoć od člana Općinskog komiteta Rate Žurića.

U septembru je skojevska organizacija počela sa manjim akcijama protiv okupatora. Tako su talijanski vojnici svakog dana na velikom jarbolu dizali i spuštali svoju zastavu, a mještane su tjerali da ovaj čin pozdrave fašističkim pozdravom. Mi smo se u to vrijeme okupljali oko jarbola, pa kad bi otpočelo dizanje ili spuštanje zastave odjednom bi smo se razbjegli na sve strane i za sobom povlačili ostale mještane. Talijani bi nas onda jurili i tukli koga uhvate, što je među narodom stvaralo nezadovoljstvo. Milan Juran i ja napravili smo pečat sa srpom i čekićem i taj otisak stavljali po svim vidljivim mjestima, a naročito na ulazna vrata zgrada gdje su stanovali talijanski vojnici. Jednom, u novembru, mi smo pregradili žicom put gdje je obično uveče oko 10 časova prolazila talijanska vojna patrola i sakrili se nedaleko od toga mjesta. Kad je patrola od desetak vojnika naišla, iznenada smo ih napali kamenjem. Bježeći od nas naletjeli su na žicu i popadali, a onda su, bježeći dalje, opalili u našem pravcu nekoliko metaka. Sutradan su pohapsili jednu grupu seljana i pretukli ih u zatvoru, što je izazvalo još veću mržnju u narodu.

Naročito nam je smetala križarska grupa, pa smo njene članove svakodnevno napadali. Zbog toga su uvijek bili zajedno, pa su zajedno čak i spavali. Jednom je kod mene došao njihov član, Frarie Skračić, da mi se požali (rekao je da je saznao da sam omladinski rukovodilac) kako ih omladinci napadaju i tuku, pa je predložio kompromis – da ih ne napadamo, a da ni oni neće nas napadati i da tako ostane i poslije završetka rata.

Tražio sam da podijelimo oružje koje su imali, na što mi je odgovorio da ga nemaju, ali će dobiti. Naravno, na sporazum nisam pristao. Jednog dana u novembru saznali smo da će cijela grupa spavati u Ramešinoj kući. Dogovorili smo se da ih pohvatamo, pa smo u toku noći opkolili kuću i pokušali da prodremo. unutra, no, morali smo da provaljujemo ulazna vrata; križari su nas osjetili i preko krovova ostalih kuća pobjegli iz sela i iste noći otišli u Zagreb; više se u Murter nisu vraćali.

O jačini i utjecaju skojevske organizacije govori i ovaj podatak. Negdje pred kraj 1941. talijanske vlasti pozvale su mlađa godišta na regrutaciju za svoju vojsku. Pozvani omladinci obratili su se za pomoć skojevskoj organizaciji, pa im je savetovano da se ne jave i da se sakriju na Kornatske otoke, što su i uradili.

U decembru smo već imali jaku i dobru organizaciju SKOJ-a, sa preko 30 članova, koja je aktivno radila na prikupljanju oružja, municije, hrane, odjeće, obuće i drugog potrebnog materijala. Organizacija je bila podijeljena na dvije grupe; jednu u selu, a jednu na Hramini. Obično su u nedolju održavani zajednički sastanci obeju grupa. Na njima su čitane vijesti, vježbalo se u rukovanju oružjem, donosili zaključci o prikupljanju oružja i drugog materijala, o primanju omladinaca u SKOJ i si. Naročita je aktivnost razvijana u prikupljanju hrane, pa smo krajem 1941. sakupili preko 600 kg ulja i 1500 kg smokava, što je poslato borcima. U novembrusmo u Žirju za ulje dobili jednu pušku, a u decembru smo u Šibeniku kupili 27 pari cipela za naše borce.

Najveći polet u političkom radu s omladinom dostignut je krajem 1941. godine. Rezultat je bio da smo 1. januara pre podne održali na Hramini, u kući Krune Markov, sastanak u prisustvu preko 50 skojevaca, na kojem smo primili 18 omladinaca u organizaciju. Na istom sastanku podijelili smo organizaciju u sedam grupa, odredili njihove rukovodioce, podijelili politički materijal za proučavanje po grupama, odredili pojedine članove SKOJ-a za rad sa nekim još neorganizovanim omladincima; svakoj grupi dodijeljeni su i rejoni za prikupljanje hrane i drugog materijala. Određeni su kuriri za Kornate, gdje su se nalazili ilegalci, zatim za Modrave, Betinu, Tijesno, Jezera, Tribunj i Vodice. Već 1. februara 1942. organizacija je imala 115 članova, a u daljem radu omladina Murtera svrstala se po svojoj organizovanosti i revolucionarnosti u najbolju omladinu kotara. Za ovakav početak u radu organizacije SKOJ-a najveće zasluge ima Ive Vodopija Srećko, koji je upornom borbom odstranio oportuniste iz mjesne partijske organizacije i omogućio organizovan politički rad s omladincima.

Pomažući partijskoj organizaciji, SKOJ je dobrim dijelomi zaslužan što je u toku 1942. godine stvorena organizacija AFŽ-a (sastanke su održavali i neki skojevci) i pionira (sa oko 20 članova), koja se istakla u održavanju kurirskih- veza, prikupljanju raznog materijala, prenošenju vijesti i u sprečavanju Talijana da među školskom djecom organizuju »balile«, kao. i u uništavanju fašističkog propagandnog-materijala – proglasa, slika i si. Ovakav rad razvijala je organizacija SKOJ-a sve do odlaska većine drugova u partizane, kad je težište rada bačeno na pripreme za taj odlazak. Napor je urodio plodom i oko 60 boraca iz Murtera otišlo je s prvom grupom dobrovoljaca u partizane.

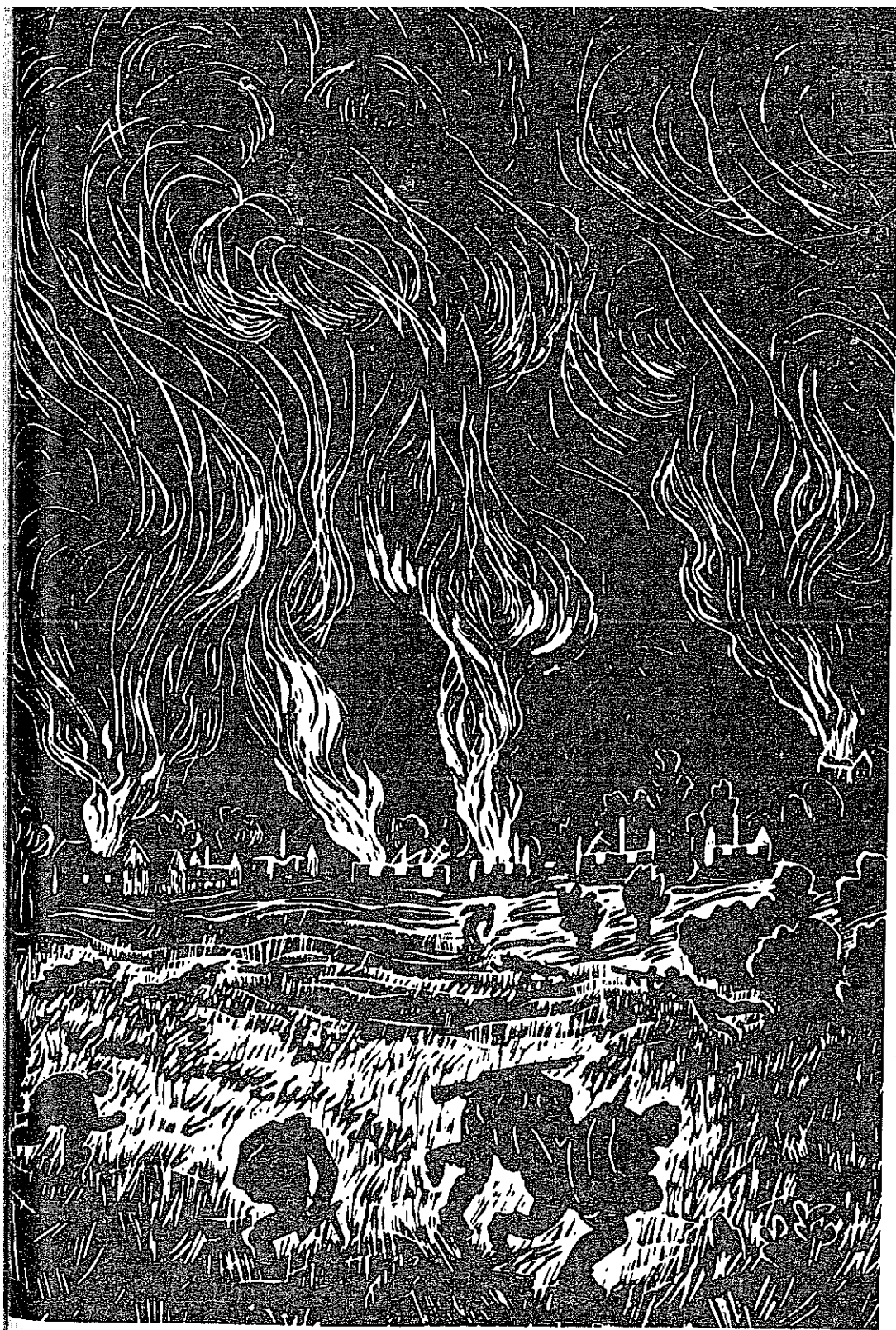
Miro JEŽINA.

OMLADINSKA GRUPA »CRVENI PUPOLJAK. U USTANKU 1941. GODINE

jAktivnost naprednih đaka realne gimnazije u Bihaću uoči rata je pojačana. Studenti sa Beogradskog univerziteta, komunisti, češće kontaktiraju sa đacima Bihačke gimnazije, donose literaturu, letke i drugi materijal, iz koga se saznaje situacija u zemlji i svijetu. Đaci su se obično sastajali ilegalno po grupama, i proučavali dobijenè materijale i tako se ideološko-politički i teoretski uzdizali. Sa takvoni jednom grupom (zvala se »Crveni pupoljak«) povezan sam 1940. godine. Grupu su sačinjavali: Vojo Stanarević, Sava Popović, Mirko Turić, Racija Kovačević i Jozo Kralj učenici VI, VII i VIII razreda gimnazije. Sastanke smo održavali u kući Rade. Mandića¹ i to u sobi u kojoj smo stanovali Vojo Stanarević i ja. Meni je kao đaku IV razreda gimnazije, u koga . policija najmanje može sumnjati, povjerena dužnost »bibliotekara«. Imao sam zadatak 'da čuvam knjige u tajnom skloništu u školi, da ih. donosim na sastanak grupe, a poslije vraćam nazad. Sva moja »bibhoteka« sastojala, se od nekoliko knjiga: »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« od Engelsa, »Mati« od Gorkog, Ustav SSSR-a i dobijeni leci iz Beograda. Prva brošura koja mi je određena da pročitam bila je: »Djeca umjetnici u Sovjetskom savezu« a, zatim, knjige – »Mati« od Gorkog, »Selo Demetrovo« od Siladija, »Berači pamuka« od Travena. Iako je bilo malo literature, ipak smo nastojali da je rasporedimo tako da je svaki od nas pročita vodeći računa o našem uzrastu.

Pored učenja u školi kao i našeg ideološkog i teoretskog uzdizanja članovi grupe su dobijali i konkretne zadatke: da se nabavi neka knjiga, prenese važan ilegalni materijal, rasture leci, napišu parole itd. Ipak je sve ovo bio »miran« period, po-

¹ Ova kuća se nalazi u ulici Petra Kočića.

Franjo Mraz: NOĆNI NAPAD KOD SUNJE (drvorez)

malo bezbrižan naročito za naše godine i naša shvatanja o snazi SSSR ukoliko, dođe do rata sa njemačkim fašizmom.

Ovako »miran« i relativno bezbrižan rad grupe ubrzo su prekinuli krupni događaji – aprilska katastrofa Jugoslavije i naš prekid školovanja.²

Pred našim očima odvijala se tužna predstava kapitulacija vojske i državne uprave. Isprekidane i ošamućene kolone jugoslovenske vojske kretale su se umorno, rezignirano i besciljno komunikacijom Bihać – Bos. Petrovae. Pojedinačno i u grupama vojnici su se izdvajali iz kolone, navraćali u sela i tražili hranu i civilnu odjeću u zamjenu za oružje i vojničku opremu. Zatim su bježali kud koji. Ovu razbijenu vojsku pratila je grmljavina topova i dugačke motorizovane njemačke kolone. Posmatramo kako između Lipe i Teočaka izbija dugačka kolona njemačkih tenkova, bornih kola i ostale motorizacije, koja je u punoj brzini jurila iz Bihaća u pravcu Bos. Petrovca. Jugoslovenski vojnici, koji su se zatekli na cesti, sklanjali su se ustranu i stajali kao okamenjeni. Nemci iz prvih tenkova nisu ni obraćali pažnju na njih, kao da ih nisu ni primjećivali. Ah kad je u Vrtočkim dolinama jedan vojnik pokušao da bježi, odmah je bio izrešetan rafalom iz mašinke sa njemačkog kamiona. Jedan žandarm u Vrtoču iz kasarne je ispucao nekoliko metaka na prve njemačke tenkove i teže ranio jednog trgovca (odranije poznat kao ustaša i hitlerovac) koji je izišao da svečano dočeka i pozdravi Nijemce. I to je bilo sve. Više nijednog pucnja, niti kakvog drugog otpora od strane obezglavljene jugoslovenske vojske. U čehk okovana njemačka kolona, poput zahuktale aždaje, protekla se tutnjeći dan i noć cestom Bihać – Bos. Petrovac, i dalje. Vojnici zatečeni na cesti, bili su zarobljeni i otjerani u Njemačku. Situacija je bila jasna. Jugoslavija je za nekohko dana bila okupirana.

*

Vojo Stanarević je u povjerenju govorio ljudima da se uzdaju u Rusiju i Komunističku partiju Jugoslavije. Poneki starac, inače vojnik iz I svjetskog rata, mahao bi glavom i izražavao sumnju, u Rusiju i njenu vojsku koju poznaje »sa Galicije«. Vojo bi tada objašnjavao da je to bila carska Rusija koja je propala kao i naša trula monarhija, da sada postoji socijalistička Rusija radničko-seljačka država i njena' nepobjediva Crvena armija; da mi imamo Komunističku partiju ko-

² Dva člana naše grupe (Razija i Jozo) ostala su privremeno u Bihaću kod svojih kuća. Sava je otišao na Hrgar, Mirko u Cazin, a Vojo i ja smo se našli u selu Teočaku.

ja će znati šta treba raditi u ovoj situaciji, te da treba čuvati oružje dok se ne dobiju dalja uputstva od Partije.

Odmah po proglašenju NDH u koju je uključena i Bosna i Hercegovina, otpočeo je ustaški pokolj nad nevinim ljudima. Đaci su bih, pored uticajnijih ljudi, prvi na ustaškoj meti i traženi su po selima. Ustaše su se naročito raspitivale za "Voju, koji se nije nalazio kod roditelja u Ripču, nego kod rođaka u Teočaku. Za njega su već imale informacije (od đaka frankovaca iz Bihačke gimnazije sa kojima je Vojo dolazio u sukob) da je komunist. Zato smo se morali kriti od prvih ustaških patrola, koje su seljaci u početku nazivali šuckorima. Prva ubistva nevinih ljudi i oduzimanja otkupnine za glave od imućnijih seljaka još su više zabrinula narod. U toj situaciji Vojo je objašnjavao da je Partija pozvala sve rodoljube da se pripremaju za oružan ustanak, da se ljudi čuvaju i što manje izlaze na oči ustašama.

Poshje napada Njemačke na SSSR, ustaške bajke na ljude, njihovo hvatanje, odvođenje, ubijanje i bacanje u jame, naglo su se pojačale. Već 24. juna našli smo se u Grmeču sa još nekohko seljaka. Te noći u šumi razgovori su se najviše vodili u vezi sa ulaskom SSSR-a u rat. Vojo je bio oduševljen i pričao je o snazi Crvene armije i njenom naoružanju. Bili smo uvjereni da će Crvena armija brzo pobijediti i da ćemo se uskoro sa njom sastati. Već se znalo da Vojo zajedno sa jednim rođakom ima sakrivena dva karabina i sanduk municije, jedan seljak ima karabin bez zatvarača, ali ja imam pored pištolja i zatvarač, pa ćemo kompletirati, itd. Potrebno je samo na poziv Partije uzeti oružje, staviti petokrake zvijezde 11a kape i stupiti u borbu dok stigne Crvena armija sa kojom ćemo se udružiti i poći dalje u revoluciju. Ah, nije trebalo mnogo vremena da se iluzije i mašta omladinaca entuzijazista razbije o surovu stvarnost.

*

Narod je već više puta masovno bježao u šumu, zaplašen ustaškim hajkama i sudbinom uhvaćenih ljudi koji se nisu vraćali ni uz otkup glave kao u početku. Od polovine jula Grmč je prn zbjegova — muškaraca, žena i djece, koji se više ne vraćaju kućama ni poshje prolaska ustaša. Od granja se prave nastrešnice »bajte« i zasnivaju nova ognjišta. U šumu se izvlači hrana i stoka. Iz skloništa se vadi skriveno oružje, a otrešitiji omladinci, po ugledu na Voju, stavljaju crvene petokrake zvijezde na kape. Pokazalo se da je pušaka ipak malo sakriveno, da se pored nekohko karabina u svakom selu nade još po koja kremenjača i ručna bomba. Ustaše su na vrijeme oduzele

lovačke puške od onih koji su ih ranije imali prijavljene vlastima. Pojedini seljaci su imali po nekohko zakopanih karabina, ah su kasnije pali u ruke ustašama i ubijeni, tako da to oružje nikad nije ni pronađeno. Isto tako pojedinci su, bojeći se da ih neko ne izda, prodali karabine ustaškim postajama, koje su prijetile smrtnom kaznom onom kod koga se nađe oružje. Zato je u selima ostalo manje oružja nego što je bilo sakriveno poshje kapitulacije bivše jugoslovenske vojske.

Narod je u zbjegovima prozvao naoružane ljude puškarama. Prvi zadatak »puškara« bio je da čuvaju stražu na ivici šume i da daju otpor ustašama ako pođu prema zbjegovima.

Tada Vojo dobija vijest iz Drvara da će za nekohko dana otpočeti ustanak, samo se dan početka i mjesto prvog¹ organizovanog udara krije u najvećoj tajnosti. Ah, još ima iščekivanja, neizvjesnosti i iluzija. Tako, na primjer, u zbjegove iznad Lipe i Teočaka neko donese vijest da se u šumi između Drvara i Bos. Petrovca sakupio veliki broj boraca, da uskoro Komunistička partija diže ustanak, da se samo čeka na ruske avione koji će baciti oružje. Toj novosti poneko je dodavao ono što mu je bila želja. Između ostalog proneo se i to da Rusi imaju avione koji mogu da prenose tenkove i da ih spuste gdje god hoće. U stvari, Partija je organizovala napad na Drvar i sakupljala borce sa puškama i drugim naoružanjem, a o ruskim avionima nije bilo ni govora. Orijentacija je bila jasna: otpočeti ustanak sa ono malo vatrenog oružja, te pomoću njega i raznog naoružanja, počev od sjekira i rogulja, otimati oružje od neprijatelja i naoružavati nove borce. Vojo je dobio uputstva koja su nagovještavala dugotrajni rat protiv okupatora.

I, došao je 27. juli -- dan oslobođenja Drvara, početak oružane borbe na život i smrt, početak narodnog ustanka i narodne revolucije i tako se i ovaj kraj pridružuje Srbiji, Crnoj Gori i drugim krajevima naše zemlje. Grmeč je stupao u odlučni boj u koji je KPJ pozvala sve narode Jugoslavije.

Rukovodstvo ustanka u Drvaru upućuje na naš teren Slavka Rodića, koji se odmah povezuje sa Vojom a zatim sa Savom Popovićem na Hrgaru kod Bihaća i organizovani »puškari« i roguljaši izvode prve akcije na ustaške postaje. U kratkom roku likvidirana su neprijateljska uporišta u Vrtoču, Lipi, Ripču i Krnjeuši. Čitavo područje između Bihaća i Bos. Petrovca bilo je oslobođeno, a Drvar je bio dragulj slobode u ovom kraju. Na istoj komunikaciji na kojoj je, svega prije nekoliko mjeseci, zarobljena kolona bivše jugoslovenske vojske, pobjednički su krstarili borci za slobodu.

Već u prvim akcijama povećava se broj »puškara«, koje u početku starci i babe, po tradiciji, nazvaše četnicima. Ali, ubrzo, to se ušutka i prodrije iz Drvara naziv gerilci i gerilski

odredi. Ni to ne potraja dugo i zavlada opšti naziv koji je Partija dala — partizani i partizanski odredi. Crvene petokrake zvijezde nosili su na kapama ne samo borci nego i mnogi omladinci u selima, a ime četnika postalo je kroz kratko vrijeme već ujesen 1941. godine, ime najvećih izdajnika srpskog narađda, jer se već tada očito vidjela njihova težnja za saradnjom sa okupatorom.

Zahvaljujući Partiji parola bratstva i jedinstva je otpočela da tiijumfuje i u ovom kraju. Ona je bila tako snažna, da nprkos okupatorsko-ustaškim zvjerstvima, u bihaćkom srezu nije bilo krvne osvete. Partija je relativno brzo uspjela tla objasni ciljeve narodnooslobodilačke borbe, da objasni kako je i zašto došlo do toga da na Garavicama, pokraj samog Bihaća, bude pobijeno i pokopano oko 12 000 nevinih ljudi sa bihaćkog i susjednih srezova, koji su od ustaša mučki pohvatani i odvedeni na klaonicu. Pojave pljačke i maltretiranja muslimanskog stanovništva, prilikom akcije na Čukove, i hrvatskih porodica, prilikom akcije na Krnjeušu, od strane pridruženih pojedinih najzadrtijih roguljaša, bile su odmah, u začetku, energične osuđene i suzbijene. Partija je stalno, uporno i strpljivo radila na razvijanju bratstva i jedinstva, na podizanju svijesti masa. Vojo je bio neumoran na tome poslu, a seljaci su znali da su ustaše uhvatile i ubile njegovog oca Luku i jedinog brata "Svetozara.

Pored rada Voje i Save, koji su bih sa ovog područja, djelovanje Slavka Rodića bilo je od velikog značaja za organizaciju i pravilnu orijentaciju ustanka u ovom kraju.

Od kad je, u januaru 1942. godine, kroz sela između Bihaća i Teočaka prošao i održao političke konferencije dr Mladen Stojanović, partizanski komandant sa Kozare, ovaj kraj se definitivno učvrstio na liniji KPJ i NOB i takav ostao do svršetka rata. U prihvatanju ideje bratstva i jedinstva, i uopšto linije Partije, naročito se isticala omladina.

U ovom periodu omladinci idu uz naoružane borce da bi što prije došli do pušaka. Većina seoske omladine organizuje se u omladinske aktive i radne jedinice. Omladina izvodi akcije na prekopavanju ceste i rušenju Ripačkog klanca da bi se i na taj način spriječili ih bar "zadržali neprijateljski ispadi iz Bihaća. Iz ovih omladinskih aktiva, kako su jednostavno nazvani u početku, naročito u zimu i proljeće 1942. godine primani su u SKOJ najbolji omladinci i omladinke. Iz njih su nicali aktivni SKOJ-a u selima bihaćkog sreza. Istovremeno su stvarane i prve partijske ćehje, prve organizacije AFŽ-a, i prvi narodnooslobodilački odbori, kao privremeni organi narodne vlasti i ujedno organi Narodnooslobodilačkog fronta.

Lokalne neprijateljske ofanzive iz Bihaća, pred kojima se narod iz oslobođenih sela povlačio u šumu, uspijevale su da" povremeno uznemire oslobođeno područje. Neprijatelj je nemilosrdno tukao zbjegove u šumi teškom artiljerijom.

Posebna radost je zavládala kada su partizani zarobili u Vrtoču domobransku poljsku haubicu kalibra 105 milimetara sa municijom. Devojke su okitile top vezenim maramicama i peškirimá i zajedno sa borcima pratile, ga dok je sa ceste izvlačen u šumu. Izgledalo je kao da smo u svatovima. Ova poljska haubica prebačena je u Drvar i upotrijebljena u borbi sa Talijanima koji su u jesen 1941. godine nadírali iz Bos. Grahova.

Od prvih partizanskih jedinica sa ustaničkog područja bihačkog sreza (Teočak, Lipa, Doljani, Gorjevac, Hrgar, Ripač, Račić, Pritoka, Lohovo) i dijela petrovačkog sreza (Vrtoče, Krnjeuša) formiran je 2. bataljon »Sloboda«. Jedinice ovog bataljona ostajale su na svojim područjima a samo povremeno je obezbjeđivano; njihovo sadejstvo pod komandom Slavka Rodića, komandanta bataljona.

Krajem septembra 1941. godine nadmoćne snage italijanske vojske uspjele su da ponovo okupiraju Drvar, a zatim da prođu preko Bos. Petrovca i spoje se sa jakim garnizonom u Bihaću. Tada dolazi do udružene akcije izdajnika (četnika) i Talijana. Četnici silaze u Drvar i Bos. Petrovac i zajedno sa Tahjanimá drže ta uporišta.

Kada je, nakon dvomjesečne slobode, Drvar ponovo pao u neprijateljske ruke, došlo je do privremenog malaksavahja i zastoja ustanka. Pored paktiranja sa četnicima, Tahjani su iz početka nastupili vrlo oprezno i taktički prema ustaničkom stanovništvu. Oni nastoje svim sredstvima da se prikažu kao zaštitnici srpskog življa od ustaškog pokolja; ne traže da partizani predaju oružje, zahtijevaju mir, pozivaju seljake da se slobodno vrate iz zbjegova u svoja sela, nude makarone, so i druge životne namirnice. Oni, zatim, dozvoljavaju seljacima u bihačkom srezu da slobodno silaze u plodnu dolinu Une i беру kukuruze sa napuštenih njiva. Uvidjevši da ni ustaše pod italijanskom komandom ništa ne preduzimaju, seljaci, postepeno,, jedan za drugim, u većem broju silaze u neposrednu okolinu Bihaća i izvlače danonoćno puna kola i pune konjske toware nabranih kukuruza.

U novonastaloj situaciji Partija je u ovom kraju morala da uloži ogromne napore da se masama objasne prave namjere Talijana, da se prve partizanske jedinice, nikle u ustanku^ održe, reorganizuju, učvrste i pripreme za nastavljanje oružane borbe protiv okupatora i s njima udruženih četnika popa Momčila Đujića i Mana Rokvića. Osim toga, privremeni zastoj

poleta ustanka koristi se za pripremanje hrane i odjeće za partizane, jer uskoro nastupa zima. Uspijeva se da seljaci sklo- ne duboko u šumu izvučene kukuruze iz bihačke dohne, kao i većinu plodova sa svojih njiva. Djevojke organizovano rade na pletenju odjevnih predmeta za partizane.

U bihaćkom srezu istovremeno se radi na formiranju re- gularne vojne jedinice – Bihaćke partizanske čete, u koju treba da se okupe svi borci sa sreza, potpuno odvoje od svojih, sela i da u formaciji stalne čete zauzmu položaje u neposrednoj blizini Bihaća. U radu na formiranju čete naročito se ističu, uz pomoć Slavka Rodića, Vojo Stanarević, njen politički kome- sar, i Gojko Došenović, njen komandir, obojica energični i neustrašivi borci. Gojko se isticao, kako bi se to obično reklo, vojnički, a Vojo politički. Vojo je bio u pravom smislu riječi duša čete, njen idejni i politički rukovodilac. I ovom prilikom omladina je odigrala krupnu ulogu. Dešavalo se da pojedini stariji ljudi, naročito oni opterećeni većom porodicom, pokažu nespornost za odlazak u stalnu četvu i na položaje dalje od svojih porodica i sela. Nenaoružani, zdravi i jaki omladinci su jedva čekali da neko pokaže takvu nespornost pa da uzmu od njega oružje, udruže se i pođu s nama, svojim vršnjacima i mlađim od sebe, koji već imaju puške. Tako je upravo i bilo u tim slučajevima opravdanog i neopravdanog povlačenja sta- rijih ljudi. Omladinci su objeručke prihvatili oružje, a mnoge je teško bilo spriječiti da pođu s četom i bez oružja, da pođu s Vojom koga su mnogi voljeli.

U decembru 1941. godine privodi se kraju rad na formi- ranju Bihaćke čete. Lugarska kuća na Hrgaru je određena za komandu čete i u njoj su već napravljene palače za borce. Partija: je savladala problem privremenog splašnjavanja ustanka i izvršila političke i vojničke pripreme u ovom kraju za napad na Tahjane. Prolom je bio u Medenom polju kod Bos. Petrovca. Nevjerovatnom brzinom, bez radija i telefona, prošla je vijest od Drvara do Bihaća o napadu partizana na Tahjane i pobjedi u toj akciji u kojoj se naročito istakao Nikola Karanović (Ne- kolika metka iz talijanskog mitraljeza prosvirala su mu kroz grudi oko samog srca. Pukim shičajem ostao je tada živ).

Borba, dakle je nastavljena protiv Talijana i četnika, uprkos svim njihovim nastojanjima da zavaraju mase.

Na Novu 1942. godinu Bihaćka četa je definitivno u pu- nom sastavu zauzela položaje prema Bihaću. Komanda čete sa jednim vodom bila je na Hrgaru, a položaj – linija: Hrgar – Pritoka – Lohovo, znači, sa obe strane Une. Tu, na pet kilo- metara od Bihaća, zalogorovala je četa danonoćno držeći stražu prema utvrđenom neprijateljskom garnizonu, a njene patrole

silazile su do same periferije grada. Grad Bihać i dio sreza iza njega bio je pod okupacijom. Otuda smo imah svega nekoliko boraca.

Četa je ušla u sastav 1. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda pod nazivom 5. bihaćka četa. Štab odreda bio je u Podgrmeču.

U četi su se našla tri člana »Crvenog pupoljka« (Vojo Stanarević, Sava Popović, Boško Kecman).

U januaru 1942. godine vladala je velika zima. Duboki snijeg je, kao rijetko kada, napadao i u bihaćkoj dolini. Borci su snabdjevani vunenom odjećom i obućom koju je liferovala omladina. Ipak, na stražarskim mjestima, naročito noću, bilo je vrlo hladno, mada se smjena vršila svaka dva sata. Intendantura su bila sva sela u pozadini, koja su na smjenu slala hranu borcima na položaju. Neprijatelj se zabarikadirao u Bihaću i postavio predstraže u Golubiću, Cekrhjama i Vinici. On i ne pokušava da makne dalje u dubok snijeg i januarsku hladnoću, jer otuda motri budna partizanska četa. Ipak se jednom usudila jedna kolona da pokuša prodor u Ripač. Propuštena je kroz Pritoku, a zatim osuta paljbom iz zasjede i razbijena. Pomogli su nam da povećamo broj naoružanih boraca, a zatim su se opet ušutjeh iza bunkera. Četa je izvela i akciju na predstražu u Cekrhjama. (Borci su se tada teško primjećivali u snijegu, jer je većina imala bijele ogrtače, koje smo dobili sašivene od posteljnog platna iz naših sela). Neprijateljsko uporište bilo je likvidirano, ali tada je pao omladinac Lazo Štrbac iz Teočaka prvi gubitak naše čete.

U januaru 1942. godine, u četi, je bio razvijen intenzivan rad na pohtičkom, vojničkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju boraca. Četa je postala pravi vojno-pohtički kurs. Putem predavanja, koja je najviše držao Vojo, i diskusija borci su upoznavani sa: ulogom KPJ, ciljevima NOB, značajem bratstva i jedinstva; sa nastankom fašizma i ciljevima fašista, sa vojno-političkom situacijom, itd. Omladinci su obučavani u rukovanju oružjem i sticali osnovna vojna znanja. Sačuvane su i nekolike knjige iz bibhoteke »Crvenog pupoljka«, koje su čitane po čitalačkim grupama u čitavoj četi. Najznačajnije su bile »Mati« od Gorkog i »Selo Demetrovo« od Silađija. Svi borci sii naučili i gromko pjevah razne borbene pjesme (Padaj silo i nepravdo, Partizan sam tim se dičim, Po šumama i gorama naše Bosne ponosne, Crven je Istok i Zapad, itd.), koje su bile naš stalni i vjerni drug u borbi.

Jednog januarskog dana 1942. godine u četi je zavladao opšta radost. Saznali smo da dolaze dr Mladen Stojanović, komandant partizana sa Kozare, i Stojan Matić, partizanski komandant iz Like. Četa je povučena sa položaja, ostavljajući

samo straže, i kompletna postrojenja na sniježnoj poljani u selu Račiću, deset kilometara udaljenom od Bihaća. Mari on i Stojan, u pratnji Slavka Rodića, izvršili su smotru čete. Mladen je išao na čelu i vršio smotru na neuobičajen način. Otprilike svakom desetom borcu postavio je po jedno pitanje, kao na primjer: zašto nosimo petokraku zvijezdu, šta je KPJ, šta je SSSR, šta je fašizam, itd. Borci su odgovarali kratko i besprijekorno. Mladen je bio zadovoljan i po završetku smotro održao je govor. Rezultati rada u četi vidljivo su došli do izražaja. Svi smo se dugo ponosili ovom smotrom i uspjesima u učenju, koje su za tako kratko vrijeme postigli seoski omladinci.

Nije prošlo ni mjesec dana kada smo čuli da je u borbama na Lapcu, u Lici, poginuo Stojan Matić. U proljeće 1942. godine četnici su napali partizansku bolnicu u Jošavci i ubili ranjenog Mladena, koji se tamo liječio sa još nekoliko boraca. Za kratko vrijeme izgubili smo oba proslavljena komandanta, koji su izvršili smotru naše čete, sa kojima smo se ponosili i tada i poslije njihove smrti.

Tako je iz ustanka nikla, razvila se i učvrstila prva bihaćka partizanska četa. Ona je u proljeće 1942. godine učestvovala u borbi za oslobođenje Prijedora pod komandom Operativnog štaba za Bos. krajinu. Uprkos jakom garnizonu i utvrđenjima, ovaj »Pavehćev alkazar«, kako su ga ustaše zvale, bio je tada uništen, a grad Prijedor oslobođen. Peta (bihaćka) četa 1. Krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda bila je desetakovana u tim borbama. Većina članova Partije i SKOJ-a izginula je u ovoj velikoj akciji. Pali su i hrabri borci: Gojko Došenović, komandir čete, Rade Raić, najbolji strelac u četi, Rade Blanuša, Hija Balaban, Nikodin Krtinić, Dušan Pihpović, Ljubo Stanarević i drugi. Gotovo svi borci ove čete našli su se krajem 1942. godine uglavnom na rukovodećim vojnim i političkim, dužnostima, u sastavu 8. krajiške brigade, formirane poslije oslobođenja Bihaća, Cazina i Kladuše, od novih boraca sa toga područja, većinom omladinaca muslimana.

Svi članovi omladinske grupe »Crveni pupoljak« stupili su u NOB i bih siguran oslonac Partije u ovom kraju, naročito u radu na okupljanju i organizovanju omladine za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Boško KECMAN

U KRALJEVAČKOJ FABRICI VAGONA

HAPŠENJE RADNIKA

Bila je nedelja 22. juna 1941. godine -- priča Vojislav Simić. Nemačka je napala Sovjetski Savez. Na ljudima se čitala radost, jer je poraslo uverenje da će sa nemačkom. soldateskom biti brzo okončano, ali i zabrinutost zbog iznenadnog napada. Išao sam ulicama Kraljeva, susrećući po kojeg komunistu. Oprezno bismo razmenili prve vesti o napadu i rastajali se. Pored ostalih, sreo sam i Dobrivoja Pešića, koji mi reče da sutra, 23. juna, dođem na sastanak u Borjak (kod" stare električne centrale).

Radio sam kao kovački radnik u Fabrici vagona. Ujutru. sam, kao i obično došao na posao. Rad je počeo normalno. Međutim, nije dugo prošlo, kad je šef mog odeljenja saopštio da svi pređemo u lokomotivsku halu. Radoznali zbog toga, upitah smo ga zašto da se tamo skupimo, kad to do tada nije bilo uobičajeno. Samo je odgovorio: »Nemci hoće da vam nešto saopšte... Nemoj neko da pokuša da beži, jer će sve nas pobiti«.

Kad sam naišao u lokomotivskoj hali već se bilo okupilo mnogo drugova iz ostalih odeljenja. Na sredini hale stajali su krajskomandant, načelnik sreza, policijski pisari, više Nemaca. sa raznim oznakama i šefovi naših odeljenja. Zgledali smo* se.. Šta to treba da znači? Ovo nije mirisalo na dobro. Nastala je tišina kada je načelnik sreza istupio kočoperno i saopštio da će početi prozivka i svaki koji je prozvan neka se; odmah odazove! Od prvih pet prozvanih niko se nije odazvao. Na pitanje Nemaca gde su ovi, šefovi odeljenja su odgovorili da niko od njih nije došao na posao.. Odmah su njihovim kućama. upućene patrole u sastavu jedan Nemač i dva žandarma. Sesti

po redu Ti prozivci bio sam ja. Okupljen mislimo šta će biti sa onima po koje su upućene patrole čitao sam i odazvao se tek na upozorenje vratara zašto se ne odazivam kada me prozivaju? Naređeno mi je da pređem iz hale u susedno odeljenje, gde me je dočekala grupa Nemaca sa uperenim puškama. Tek' "kada su me postavili iza zid bilo mi je jasno da se nešto ozbiljno sprema. U hali odakle sam došao, prozvali su i mog poslovođu, koji je počeo da negoduje obraćajući se načelniku sreza, da mu je žena Nemica, našta Nemci nisu obraćali pažnju, već su mirno nastavili sa prozivkom, uglavnom članova KPJ. "Tako su odvojili nas dvanaestoricu a ostale otpustili iz hale.

Pod jakom stražom izveli su nas do fabričkog izlaza i tu -zadržali sve do 13 časova, očekujući povratak upućenih patrola. Međutim, patrole su se vratile ne našavši nikog od onih "koje su tražili. Uz pretnju naoružanih Nemaca i žandarma -odvedeni smo u zatvor sreskog načelstva. Između ostalih, tamo smo zatekli Olgu Jović Patu, Nikolu Bugarčića i Žikicu Stojanovića, a sutradan smo saznali da je onoj petorici drugova, noću 22/23. juna, preko partijske veze saopšteno da se sklone, jer se preko naših saradnika u pohciji saznalo da predstoji hapšenje • aktivista.

U zatvoru su nas pažljivo čuvali udvojeni stražari – jedan Nemač i jedan žandarm. Bili smo odvojeni od ostalih -zatvorenika. U zatvorsku šetnju pustili su nas između 12 i 13 ili 17 i 18 časova. Narocito smo se radovao popodnevnoj šetnji, jer smo se tada sastajali sa članovima porodica i preko njih saznavali vesti iz grada. Posebno nas je interesovao podatak -da se formira partizanski odred. Desetak dana posle hapšenja, oko 17 časova, u naš zatvor je došao načelnik sreza sa oficiri -Tom Krajskomandanture. Žikica Stojanović, član SKOJ-a, dobro je govorio nemački i iskoristio' priliku da upita nemačkog -oficira zašto smo uhapšeni, našta mu je ovaj demagoški odgovorio:

– Mi Nemci iz Berlina ne znamo, ko ste vi. To vas vaša -vlast hapsi.

Za vreme dok smo bili u zatvoru, partijska organizacija i odred pripremali su se da nas oslobode. Jednog dana, između 12 i 13 časova, došla je u zatvor grupa drugova, među njima i Dušan Milišić, jedan od članova MK KPJ, sa planom da ubiju stražara i tako da nas oslobode. Od te namere su odu -stali, jer im je Sofija Kanović rekla da ne može da beži iz -zatvora pošto se boji da bi joj zbog toga streljali brata. Videći -da nismo jedinstveni za bekstvo, Dušan mi se obratio rečima: »Bolje bi bilo da vas mi pobijemo, nego Nemci«. Ipak niko nije "otkrio ove namere Mesnog komiteta, iako je bilo sumnje

u to kad su Nemci odmah pojačali obezbeđenje sa po još jednim stražarskim mestom.

Polovinom jula Nikola Bugarčić, član SKOJ-a, prilikom jednog odmora prilazio je pojedinačno svakom od uhapšenih i objašnjavao da treba da potpiše kolektivni zahtev upravi zatvora za puštanje na slobodu. Zahtev bi se svodio na to da »ako smo krivi izvedite nas na sud, a ako nismo krivi, pustite nas na slobodu«. Uveče, takođe za vreme šetnje, prilazio je zatvorenicima Žimca Stojanović i svakog upozoravao: »Sutra će nas verovatno sprovesti na saslušavanje u Krajskomandanturu. Na pitanja odgovarajte samo »nisam« i »ne znam«. Sutradan 17. ih 18. jula prvi je odveden na saslušanje Ljubiša Petrović, pravnik, i tamo zadržan ceo dan: Kasno u noć, pošto je vraćen u zatvor, doviknuo nam je: »Zbogom drugovi, više se nećemo nikada videti!« (Iste noći je sproveden za Beograd, a nakon dva dana »Novo vreme« donelo je u saopštenju br. 1 spisak streljanih na Skeli, a prvi na spisku bio je »Ljubiša Petrović, pravnik iz Kraljeva, komunistički bandit«. Među ostalima, u istom spisku bio je i Slobodan Luković Graie, član KPJ.)

Nas ostale odvodili su u Krajskomandanturu na saslušanje, ali nas nisu sprovozili za Beograd. Držali su nas odvojene od onih koje još nisu saslušali. Po završenim saslušanjima i posle 40 provedenih dana u zatvoru, nemačke vlasti su zatražile od nas da potpišemo izjavu, koju su diktirale preko tumača: »Da smo bili osumnjičeni kao komunisti, ali da je istragom utvrđeno da to nismo i da se puštamo na slobodu uz garanciju građana pod uslovom da budemo lojalni prema nemačkim vlastima i njihovoj vojnoj sili«. Uz ovo nam je saopšteno da se vratimo na svoj posao i da se ne smemo udaljavati iz grada bez urednih propusnica Krajskomandanture. Prihvatili smo ovaj zahtev, ah čim smo se našli van zatvora, već sutradan smo dobili vezu i prebacili se u odred »Jovo Kursula«, koji je logorovao na Goču, čime smo se pridružili partizanima.

AKCIJE U FABRICI

U vreme kapitulacije radio sam u fabrici vagona na raščišćavanju železničkog mosta na Kamidžori — priča Dragoљub Nikolić Džambas. Iskoristio sam tu okolnost da po direktivi Partije, sa drugovima iz fabrike, sakupljam iz obijenih vagona hranu, odelo i oružje. U samoj fabrici vagona među radnicima je postojala partijska organizacija. Neposredno posle napada Nemaca na Sovjetski Savez dobili smo direktivu

za sabotaze i oružane akcije, kojima smo odmah i pristunili. Počelo je hapšenje drugova iz fabrike vagona. Među uhapšenima bio je i Radovan Milošević Čarapan, u čijoj sam kući stanovao. Pošto je u kući bilo nešto partijskog materijala i pisaa mašina, požurio sam da to sakrijem. Čitavu noć sam sč mučio gde bih sakrio pisaa mašinu, i tek pred zoru odlučio da je odnesem u jednu grobnicu. Sutradan, posle rada, otišao sam drugovima u zatvor i izvestio Čarapana da ne brinò o materijalu, što ga je obradovalo jer bi to bio veliki argumonat pohcije protiv ovog istaknutog komuniste.

Izlaskom drugova iz zatvora naš rad u fabrici vagona na sakupljanju oružja bio je još intenzivniji. Jednom prilikom prošla su tri vagona municije iza Grdičke Kose. Ugledao sam u vagonu Dušana Milišića, radnika fabrike, kao sprovedni In vagona. Odmah smo shvatili da će se vagoni ustaviti pozadi tunela Grdička Kosa, radi istovara municije i požurili smo tamo. Da nas Nemci ne bi primetili, išli smo na istovar kao u šetnju po parovima, jer su sa nama bile i žene. Pošto prve noći nismo istovarili svu municiju, akciju smo ponovili i "sledeće noći, a jutrom, u određeno vreme odlazili na posao. Pošto sam se neprestano kretao u krugu fabrike to sam od Gojka Rodića, bravara, dobio zadatak da potražim ključ od čuvara tzv. ar kapije, da bismo kroz istu izneli oružje iz dva vagona, na koloseku kod kapije, gde su bile puške i teški mitraljezi »švarcloze«. Otišao sam stražara Radovanu Crnogorcu i na zahtev da mi da ključ od »ar kapije« počeo je da viče: »Šta, zar vama mangupima da dam ključ, pa da izgubim službu! Čime onda da dočekam starost?« Pošto sam ga upozorio da ovakvom svojom revnošću pomaže okupatora i da je to izdaja -svog naroda, otišao sam i izvestio Gojka Radića, koji više nije insistirao na pridobijanju Radovana Crnogorca za našu akciju, već mi je naredio da voskom uzmem otisak brave, na osnovu čega je napravljen ključ. U pripremama za preuzimanje navedenog oružja trebalo je da nam pomogne i jedna četa partizana čačanskog odreda »Dragiša Mišović«. Međutim, kada smo nas tridesetak određenog dana došli na brdo između starog i novog tunela, Čačanska četa je zakasnila i došla tek oko pola noći. Odmah smo se podelili u tri desetine, koje će upasti u krug fabrike vagona, a partizanska četa bi nam služila kao obezbeđenje.

Prva i druga desetina su krenule polako napred, a ja sam sa mojom desetinom (bio sam njen komandir) poslednji ušao u krug fabrike i susreo se sa prvom i drugom desetinom, koje su se vraćale nazad jer nisu našle vagone na mestu gde su ranije bili. Zaključili smo da su Nemci bili obavešteni o našoj akciji, pa smo se najpre vratili na zbornu mesto, a zatim ra-

zišli svaki na svoju stranu. Sutradan, ponašajući se kao da ništa nije ni bilo pošli smo redovno na posao i u prolazu videli da vagoni koje smo tražili stoje pred upravom fabrike.

Ja sam uglavnom radio na raščišćavanju železničkog mosta na Kamidžoru koji je bio miniran prilikom povlačenja naše vojske. Sa Čarapanom smo diskutovali o sabotazi na Kamidžorinom mostu. Nemci su pored ovog gvozdenog mosta, odmah napravili drugi drveni preko koga je prolazila železnička praga. Kako se gvozdeni most nagnuo na ovaj drveni, predlagao sam Gvozdenu Paunoviću (organizacionom sekretara OK) • i Čarapanu da presečem tezne preko sredine mosta na kome se jedino držao, čime bi se i sve zakovice na mostu pokidale. Gvozdeni most bi pao preko drvenog, te bi saobraćaj za duže vreme bio presečen. Drugovi su mi preporučili da prvo posečem sve zakovice, pa kada to završim da predložim sefu sekcije inženjeru Đorđeviću, inače simpatizeru NOP-a, da se preseku tezne i po dužini mosta.

Čarapan i Gvozden su ubrzo posle ovog dogovora otišli u odred a ja sam ostao sam. Jedne noći partizani su došli i zapalili drveni most preko koga je prelazila železnička pruga. Sa mostom su izgorele i naše barake, u kojima je bio alat i materijal. Kako nismo imali alata za rad, Nemci su naredili da nam se iz fabrike vagona pošalje drugi alat, ali su nam sada uputili i svog poverljivog čoveka inženjera Vasilina Vesnića. On nas je na mostu gonio da što brže radimo na raščišćavanju. Kako je most ubrzo osposobljen, našao sam inženjera Borđevića nasamo i rekao mu da most treba što pre da rušimo, jer jesen je na pragu pa nam vremenske prilike neće dozvoliti da to uradimo kasnije. Predložio sam mu da isečem pomenute tezne, posle čega će most pasti u vodu. Inženjer Borđević mi je rekao da ne može da me pusti da sečem pomenuto gvožđe, jer je isto našrengovano i da će me ubiti prilikom sečenja. Rekao sam mu da se za mene ne brine, da ću ga iseći pažljivo i da ću biti vezan konopcima, a i da padnem – drugovi će me izvući. Inženjer Đorđević se saglasio sa mnom. Kad sam isekao tezne, drugovi su me izvukli van mesta opasnosti. Samo što sam se od se odmorim, naišao je teretni voz na drveni most, pri čemu je gvozdeni most počeo da se ljulja i klati. Taman je poslednji vagon prošao, a gvozdena konstrukcija se sručila na drveni most, čime je saobraćaj bio potpuno ukočen. Nemci su odmah došli sa mašinkama i dugo razgovarali sa inženjerima Vesnićem i Đorđevićem, dok smo, rastureni po vrbacima čekali šta će dalje biti. Pored mene, na raščišćavanju su bili: Dragan Ranković, Dimitrije Petković Mitke, Dragan Ghgorić, Žika Sekulić i dr. čijih se imena ne sećam, dakle, petnaest do dvadeset radnika. Dragan Ranković

je bio najbliži Nemcima i mogao je čuti kako naređuju da se svi radnici pobiju, jer su komunisti.

Kada smo sutradan došli na posao, Ljotićevac Zika Sekulić napao me je na mostu: da sam ja za sve ovo kriv i da me treba streljati. Dragan Ranković mi je priskočio u odbranu, odbrusivši Sekuliću da gleda svoj posao. Demonstrativno izgovarajući se da se ne slažem sa Vesićem i Sekulićem, napustio sam posao i otišao u fabriku, a ubrzo zatim dobio sam naređenje štaba odreda »Jova Kursula« da u džaku iznesem partijski materijal, zakopan u dvorištu kuće Radovana Miloševića Čarapana.¹ Ugovoreno je da materijal donesem kod Mirine česme gde će me čekati Novica Jolić iz odreda u tri sata popodne. Zadatak sam poverio Bogoljubu Mirkoviću, radniku Fabrike vagona, zadužujući ga da motri na žandarne. Bogomir je odbio ovo zaduženje, ali me nije bdao.

Posle završenog rada u fabrici došao sam u stan, uzeo jedan džak, poprskao ga brašnom koje smo takođe uzeli iz vagona i materijal strpao u džak. Sa brašnjavim džakom na leđima, pošao sam u pravcu kafane »Zeneva« (koja je bila u blizini Mirine česme). Jolić me je čekao pored obale Ibra. Nisam imao nikakvih smetnji i prosto sa uživanjem sam promatrao Jolića kako se sa džakom, uzetim od mene, udaljuju ka njivama zasejanim kukuruzom. Cim je Jolić ušao u kukuruz, okrenuo sam se i u neposrednoj blizini video žandarne. Sklonio sam se brzo u jedno usko sokače i požurio prema svom stanu, gde sam došao tek uveče. Posle nekoliko dana dobio sam naređenje da idem na Goč, stim da me Borka Popović odvede do odredskog punkta u selu Ribnici. Svi prilazi bili su blokirani, ali smo mi, stigavši do električne centrale, iskoristili momenat da, dok je Nemač dvogledom gledao preko Ibra, po kukuruzima i brdima, baš pored njega prođemo i stignemo do mosta. Na mostu je bila nemačka straža, ali nas na opšte iznenađenje nisu zadržali te smo sretno stigli u Ribnicu a odatle i na Goč.

Vojislav SIMIC
Dragoljub NIKOLIC D2AM3AS

¹ Limena kutija u kojoj je bio partijski materijal i sada so čuva u toj kući.

VALJEVCI NA TARI

Desetak sela poredanih u cik-cak liniji ispod valjevskih planina bilo je gotovo zatrpano dubokim snegom. Krajem 1941. godine ta sela bila su jedina slobodna teritorija Valjevskog partizanskog odreda. Ispred nas je put za Valjevo posjednut od četnika i Nemaca a iza nas planinski grebeni. Stiče se utisak da smo u nekom ograđenom prostoru. Sneg neprekidno pada, već 20 dana. Od vejavica i niske temperature puške nam zaleđene i funkcionišu jedino pošto se raskrave kraj vatre. Hladno je i u srcu partizana. Odelo slabo i pocepano, a obuća, još gora. Od hrane najčešće dobijamo pro ju i krompir, nešto-tvrđog sira, a rede pasulj s ovčetinom. Pogledi većine boraca, su uprti u sela oko Kolubare i Ribnice.

Ipak nije sve tako crno. Većina boraca su omladinci pa i teškoće lako podnose. Zametne se igra, otpočne pesma, zavrta frula, a uz muziku sve se zaboravi. Takav je bio svaki dan partizanski; u iščekivanju novog mešalo se radosno sa tužnim, dobro sa zlim i – vreme je promicalo. Na desetak dana, pred Novu 1942. godinu pronese se glas da je na planini Tari rasformiran Račanski partizanski odred. »Dobro su i do sada izdržali« – dobacuju jedni. »Baš su kukavice, to se nama neće' desiti« – primećuju drugi. Istog dana rukovodstvo Valjevskog odreda odluči da se ide u potragu za rasturenim Račanima. Nama, borcima, ne rekoše cilj marš-rute, već, samo upozoriše da će put biti izuzetno težak i neizvestan.

»Svako da se dobro pripremi! Ko misli da ne može da izdrži velike napore neka ostane ovde« -- objašnjavao je naš komandir.

Kao i uvek, niko nije hteo da ostane. Pored 2. čete Kolubarskog bataljona, izdvojena je četa Šumadinaca i nešto Rađevaca, da krenu na naporan marš. Komandant kolone je Ra-

•divoje Jovanović Bradonja, a sa nama pođe i Miloš Minić Crni. Rano- ujutru, 19. decembra, krenusmo u pravcu Debelog brda, upravo iza naše slobodne teritorije. Nisam mogao ni slutiti šta će mi se sve desiti na tom putu za Taru. Očekivao sam po običaju, borbe, duga pešačenja, malo gladovanja i nove pejzaže pokrivene debelim naslagama snega. Išli smo po partizanskim prečicama, što je zahtevalo probijanje kroz dubok sneg. Prvi dan prođosmo bez borbe, što nas je pomalo čudilo, ali već drugi dan, iznad Kostojevića, zapucaše četnici. Ličili su nam u to vreme na buve: taman pomislimo da nas više neće dirati (peckati) a oni — ćam, ćum! I tako u nedogled. Bilo nam je žao što nismo imali municije i bolje oružje da ih se jednom za svagda otarasimo.

Dodasmo nekako svi živi i zdravi do ispod Tare, a od Raana ni traga ni glasa. Protivrečne izjave seljaka uveriše nas da ih ne možemo okupiti. Zanoćismo u malom zaseoku, smeštenom u zavetrini stoletne bukove šume, čija su stabla napola suva, većina sa ogolelom korom i tek po kojem granom koja štrči kao goh kostur, pa cela šuma usred dana hči na aveti. Kroz četu se pronese glas da je neprijatelj u blizini. Te noći baš na mene dođe red da budem u patroli. Noć sjajna, a okolina i položaj sela potpuno nepoznati. U patroli sa mnom je samo Béli (mislim da se preživao Radovanović, pekarski radnik iz Čačka ih G. Milanovca, a poginuo od četnika u s. Skakavci kraj Kosjerića.) Jedina orijentacija nam je puteljak koji kroz stravičnu šumu vodi do prvih kuća. Sa zaleđenim puškama i ukupno 15 metaka idemo puteljkom, a oko nas sneg do pojasa. Bukve od mraza pucketaju, pa nas obuze strah, jer nam se čini kao da nam se neko prikrada. Osvrćemo se oko sebe, ali ne krećemo dalje. Nazad u četu ne smemo, da idemo napred strah nas je, a da stojimo gde smo, ne da nam mraz. Počeše i kolena da klecaju. Čutimo jedan kraj drugog, ali se odlično razumemo. Povremeno duvamo u zatvarače pušaka du se sasvim ne zalede, a vreme kao da ne odmiče. Noć se protegla u beskonačnost. Prsti nam se od mraza krute na nogagama. Hteđoh od muke da pucam u bukvu što se isprečila ispred nas, ah nisam imao snage. Iz apatije me trže šapat Belog da je vreme da se vratimo. Ubrzan korak prija promrzlu čoveku, a kad stigismo pod krov naše čete, kao da ugledah carsku palatu iz bajke. Bila je to moja najteža patrola u partizanima.

Rano ujutro, 21. ili 22. decembra, krenusmo ka Tari. Tek što smo napustili gostoljubivi zaselak, kad na ivici druge šume pripucaše na nas. Neprijatelj je tukao iz jedne drumske kafanice. Mitralska zrna šište pored nas. Ispred šume je bela čistina, brisani prostor, a jutarnje sunce blještavo bije pravo

u oči pa nije moguće zadržati pogled na jednoj tački. Komandant Bradonja, kome se po gustoj bradi i kosi uhvatilo inje, naredi nam da se prebacujemo baš preko čistine: Prvo se kolebamo, ah kad se jedan izdvoji i krenu napred, mi svi, u koloni po jedan, pođosmo za njim. Na beloj površini bili smo odlična meta za neprijatelja. Naši mitraljesci se muče oko zaleđenog oružja i ne mogu da nas podržavaju. Pognut skoro do zemlje koraćao sam iza druga ispred mene, zapadajući do pojasa u sneg iz koga sam jedva vadio noge. Od bljeska beline nisam ništa razaznao ispred sebe, samo primetih da drug ispred mene nestade dok su zrna dizala snežnu prašinu oko mene. Htedoh da se okrenem kad mi tie ispod nogu nestade i svom snagom poletoh negde u ambis. Udarih u nešto crno i osetih bol u glavi. Pogledah ispod sebe i vidim kako se moj prednjak psujući muči da se iskobelja iz gomile snega. Taman da se ja pridignem, kad se crna masa sruči ha moja leđa. Trajalo bi to duže da se linija našeg prebacivanja nije pomerila udesno. O čemu se radilo? Bila je to rupetina vertikalno zasečena, duboka preko 3 metra, a nije se primećivala u ovoj belini. Kad sam propadao, pomislio sam da sam pogođen, ah kako da me ništa ne boli! Zar je smrt od kuršuma tako laka! Tek kad sam glavom udario o cev puške druga "ispred mene, uverih se da sam živ, da nisam »na onom svetu«.

Iščupasmo se iz snega i ugledasmo političkog komesara naše čete Baraća koji nam reče da je ranjen u leđa, kako su mu borci i predskazivali jer je imao široka leđa. Tek što krenusmo dalje, mitraljeska zrna ponovo nas prikovaše za strminu šumskog puta. Desno od mene zajauka Kuzmanović iz Valjeva. Metak mu prošao kroz mišicu leve ruke. Iz torbe izvadi rezervnu košulju, te mu ja! njome previh ranu, a onda uzeh njegovu oružje i krenusmo dalje. Pred nama se diže skoro vertikalna strmina sa koje se spuštao planinski potočić upola zatrpan snegom. Okrenuti leđima neprijatelju, ne misleći na kuršume, počesmo se verati njome. Hvatajući se za oštro kamenje i korenje, gazeći po vodi i snegu, ruke su mi bile krvave, a čitavo telo u znoju. Želja da se što pre nađem u zaklonu savladala je natčovečanske muke.

Mrtvih nismo imali, a ranjeni drugovi nisu nepokretni, čak se i ne žale na bolove. Guste četinarske šume Tare, pri-tisnute debelom naslagom snega, okružile nas sa svih strana. Sedoh na panj posećenog stabla i setih se majke, setih se bajki koje je pričala O' zimskim idilama. Mokrog do gole kože,• obu-ze me žarka želja da se povratim u rano detinjstvo i ponovo slu-šam priče moje dobroćudne majke. Ali stvarnost je bila su-rova. Mrtvu tišinu s vremena na vreme poremeti samo poneki kuršum. Pošto ranjenom Kuzmanoviću bolje previše ranu, na-

stavismo put utrdom stazom do Kaluđerskih bara, gde nas dočeka razočarenje. Vile i hoteli prazni. Nađosmo malo sitnog krompira, naložismo vatru i otpoče život. Sreten »Nosonja«' inače pre dolaska u partizane kasapin i keiner, nade neccie ovcu i zakla je. Moglo bi se ostati koji dan radi odmora, ali rukovodstvo odluči da se vratimo na našu slobodnu teritoriju.

. Rano zorom, 24. decembra, naša kolona se vraćala istini putem kojim smo i došli. Bila je noć kad smo prelazili drum za Bajinu Baštu. Sa grebena jedne kose ugledasmo vatru u jaruzi. Čulo se neko klopàranje. Bradonja naredi našem komandiru čete Njegovanu Maksimu (pre rata podoficir u hidroavijaciji) da ispita okolinu, a ovaj u patrolu odredi mene sa jednim starijim drugom. Već je svitala zora kada smo, sa puškama na gotovs, prilazili vatri. Pred nama se ukaza vodenica, a kaci joj pridismo i zavirismo unutra, ugledasmo vodeničara. čeketalo odskače od kamena, a ispod žrvnja u kratkim mlazovima izlazi brašno u naćve. Odlučili smo da ispitamo vodeničara šta zna o četnicima. Odbijao je da išta kaže, moleći da odmah napustimo vodenicu. Bili smo željni hleba, jer ga nismo jeli nekoliko dana, pa zamohsmo vodeničara da nam na brzinu ispeće jednu malu proju, što on ne odbi i proja se začas nade u pepelu. Nismo ni sačekali da se ispeće, već je upola, živu pojedosmo u slasti. A za to vreme gore na kosi padale su razne pretpostavke, pa kad smo se vratili, komandir čete nam uzrujan reče da ćemo dobiti što smo zaslužili. Tek tad sam bio svestan greške koju smo učinili. Po svemu je izgledalo da će nam proja doći glave. A bar da nismo kazali za proju jer je to saznanje još više iscrpljivalo gladne drugove.

31. decembra 1941. godine, tačno na moj osamnaesti rođendan, dođosmo na Pašinu ravan, gde prenoćismo u oveloj kafani. Nas dvojica smo u iščekivanju »zaslužnog«. Oko podne svi borci uđoše u kafanu, gde je na sredini bio postavljen sto. a ispred njega desetak klupa. Saopštiše da će nam biti suđenja. Trojicu sudija izabraše iz mase boraca, a tužilac je Miloš Minić. Nama za branioca javi se naš vodnik Milivoje Stefanović. Prvo je govorio tužilac i bez dvoumljenja tražio smrtnu kaznu za obojicu. Zagor »publike« prostruji salom, a mene leđnu oko srca. Prvi put ugledah smrt pred sobom. Zar da mn ubiju moji drugovi? Ne, to je šala, to nije moguće, to bi, kako bi moja mama kazala, »bio skandal«. Reči branioca nisam ni čuo, niti pak više slušao tužioca. Zaokupljen mislima kako će me drugovi vezana izdvojiti iz kolone, začu u celac, narediti da stanem, da se okrenem leđima prema njima i... kao da čujem reski rafal, kao da gledam kako padam pogođen kuršumom. kako iz grudi teče krv i boji sneg poda mnom, a ja? Taman što pomislih da još nisam mrtav, kad me iz tih mračnih misli

trže: »Ja na kraju predlažem da obojicu razoružamo i najurimo iz odreda, neka idu kuda znaju«. Srce mi, zalupa i prosto vrisnuh:

— Ne! Bolje nas ubijte nego to! Ja nemam kud.. ili sa vama ih u smrt.

Sud utišava žagor partizana u sah, a branilac Mihvoje povišenim tonom iznosi protivrazloge. Opet ga ne čujem, već se mislim prenosi u novu situaciju: hvataju me četnici i zverski muče; upola mrtvog dovode me kući gde muče i mene i majku; svet se iskuplja pred našom kućom. Četnik oštri kamu i meni isprebijanom prilazi, pipa za grlo i... trže me lupanje kundakom o sto. Partizanski sud proglašava da je pretres završen i izriče kaznu. Svi se pretvorili u uho. ¹

— Ovaj slučaj neka svima služi za primer, ali pred nama su naši borci koji do sada nisu imali ni jednu grešku i ne možemo od njih da se odvojimo. — Tako je — više neko iz publike. — Zato se kažnjavaju sedam dana požarstva kod kuhinje i sedam dana da idu u svaku patrolu.

— Ura, živio sud! — počese da viču drugovi, a neki priđoše i poljubiše nas. Plakao sam od radosti. Tražio sam načina da se odužim drugovima. Opet se setih majke, setih se koliko me ona voli i da bi joj upravo najteže pala izrečena mi kazna. Zato i moja rešenost da istrajem kroz napornu borbu upravo je bio dar mojoj majci. Naša kolona kreće ka ultra plavom horizontu, izbila je na čuvik; okupili smo se oko jedne bukve gde nas »tužilac« Minić slika... Kolona nastavlja put, a ja u sebi obećavam majci da neću nikada više grešiti makar se put do Tare i nazad ponovio.

Branko BUŽIĆ

SA KORDUNAŠKIM BORCIMA

APRILSKI DANI

Bio je hladan aprilski dan sa susnežicom 1941. godine. 306. eskadrila 4. vazdnhoplovnog puka nalazila se na pomoćnim aerodromima u Bosanskom Aleksandrovcu, kraj Banje Luke. Upravo smo doručkovali. Iznenada su se začuli jaki zvuči, avionskih motora, a zatim se pojavilo oko desetak aviona sa kukastim krizom, koji su nas osuli jakom mitraljeskom vatrom. Poskakali smo u zemljane rovove natkrivene pleterom od pruća, još ranije pripremljene, jer se rat mogao očekivati, pošto su sve njemačke obitelji u blizini aerodroma (oko stotinu), dobio prije desetak dana putnice sa pozivom da smjesta napuste svoje domove i isele se u Njemačku.

Avioni su produžili prema našim pomoćnim aerodromima, udaljenih oko kilometar, i točnim pogocima gotovo su uništili sve naše avione, iako su ovi bih dobro maskirani granjem i grmijem. Kad smo se nakon pola sata, potpuno blatnjavi i smušeni, izvukli iz rovova naši pretpostavljeni nisu nam dah nikakva objašnjenja. Isti napad ponovio se još dva dana uzastopce. Sada smo već znali da treba da se sklonimo u rovove čim čujemo zvuk motora.

Treći dan je došlo naređenje da se vojska povuče u pravcu Mrkonjić-Grada. Postavili smo našim oficirima zahtjev da nain se dodijeli potrebna municija i ostala oprema. Kad su izjavili da nisu trebovali ni municiju, ni opremu i da nam to nije potrebno, odbili smo da se bilo kuda povlačimo. A kad su neki oficiri počeli skidati, epolete' i presvlačiti se u odijela običnih vojnika, nastala je opća dezorganizacija. Počeli smo se razilaziti svaki svojim pravcem.

Prašnjavom cestom povlačile su se grupice pripadnika razbijene jugoslavenske vojske. Tek po djelovima uniforme moglo se zaključiti da su pripadali nekoj vojnoj jedinici. Vlakovi nisu saobraćali, a valjalo nam se Moniti njemačkih jedinica, ako smo htjeli da se probijemo do svojih domova. Usput smo rasprodavali našu vojnu opremu da bismo kupili nešto hrane ili stare civilne odjeće. Iako smo se klonili glavnih drumova, četvrtog dana nas je, iznenadila jedna njemačka motorizirana kolona. Potpuno iscrpljeni i umorni nismo imali snage da se bilo kuda sklonimo, već smo posjedali na rub ceste i nijemo promatrah neprijateljsku motorizaciju. Kad je njemačka kolona već podaleko odmakla, reče jedan između nas: *

— Iako nam seljaci putem govore da je rat za nas gotov, jer se nema tko boriti i jer se njemačkoj sili ne može oduprijeti, ja vam kažem: rat nije gotov i neće biti tako dugo dok ovi Nijemci neće prolaziti cestom ovakvi kakvi smo mi sada.

U maju 1945. godine sjetio sam se ovih riječi.

U Novoselec-Križu uspjeh smo se ukrcati na jedan teretni vlak, kojim smo nakon 5 sati stigli do Zagreba. Zagrebačke ulice bile su krcate njemačkom vojskom. Ponegdje su odvodili po koju hrpicu vojnika, koje su, kako smo saznali od prolaznika, trpali u kasarnu u Ljubljanskoj ulici. Bili smo sretni što smo skinuli uniformu.

Vlakom se ruže dalje moglo, jer je pruga bila porušena. Saznali smo od građana da se na Savskom mostu možemo ukrcati na kamion. Sakupili smo nešto novca i ukrcah se u jedan automobil. Do Karlovca smo se probijali čitav dan, jer je cesta bila zakrčena njemačkim kolonama, kojima smo se morali sklanjati.

Bivši mačekovci u Karlovcu razoružavali su ostatke bivše vojske i prikupljali oružje. Izbjegavao sam svaki susret s njima, jer su me već otprije znali kao pripadnika radničkih organizacija (URS-a, SBOTIČ-a i drugih). Prvih desetak dana prošlo je bez naročitih događaja. Gomilale su se neprijateljske vojske, jer je Karlovac oduvijek bio važan vojnički centar. Talijanske trupe nadirale su od Sušaka preko Lujzijanske ceste, kao i od Duge Rese, a Nijemci glavnom cestom od Zagreba. Pojavile su se ustaše u zelenoj uniformi. Prvih dana nisu imale vremena za akcije — morale su učvršćivati »vlast« i ugrabiti što bolje položaje.

Gledajući sve to postao sam malodušan. Konačno, javio sam se bivšim rukovodiocima radničkih organizacija koji su me rasporedili u trojku sa Macom Majstorović i Vilkom Strausom. (Obično je u svakoj trojci bila po jedna drugarica). Zadatak nam je prvih dana bio da po gradu ispisujemo parole protiv okupatora. Parole smo ispisivali noću, po zidovima i ogradama. Prethodno je jedna druga trojka imala zadatak da načini kratki spoj na električnom vodu koji je vodio iz centrale u Ozlju. Tako bi se grad našao u mraku i mi smo mogli sigurnije obavljati zadatak.

PRVE PRIPREME

U maju smo dobili zadatak da prikupljamo oružje. Ovom akcijom rukovodio je Veco Holjevac koji je u to vrijeme bio vojni rezervista u garnizonu na Svarči. Preko njega je izvršena priprema da iz vojnih magazina na Svarči i Jamodolu krado-miće izuzmemo prvo oružje. Bilo je tu 10 pušaka, nekoliko stotina metaka i desetak bombi. Za ovo oružje trebalo je pronaći pogodno mjesto gdje da ga sakrijemo, pa smo izabrali jednu grobnicu na pravoslavnom groblju. Groblje se nalazilo izvan grada, u zelenilu, gdje smo mogli u svako doba da dođemo. U mrkloj noći donijeli smo oružje, podigli tešku cementnu ploču, očistili jedan kut u grobnici i tii smjestili oružje koje smo umotah u šatorsko krilo. Ploču smo zatim pažljivo namjestili, da se ne bi primijetilo da je bila pomerana.¹

Poshje nekohko dana dobio sam zadatak da iz Bosiljeva prebacim u Karlovac izvjesnu količinu eksploziva, koji je trebalo da dobijemo od ondašnjeg trgovca Marjanovića. Za ovaj zadatak dobio sam u stanu majke Vece Holjevca novu domobransku uniformu, kako bih se slobodnije kretao. Rano ujutro obukao sam uniformu i uputio se biciklom za Bosiljevo. Ponio sam veliku praznu naprtnjaču i jednu ceduljicu koju sam dobio od Mace Majstorović. TJ Bosiljevo sam stigao rano, no u trgovini je već bilo nekohko žena i muškaraca. Predao sam ceduljicu i naprtnjaču i rekao Marjanoviću da ću ga pričekati pred trgovinom. Tek što sam izišao oslovi me jedna seljanka:

— Je h vi radite u Karlovcu u trgovini kod NN?

Šutio sam nekohko sekundi, a onda odgovorio:

— Ne. Vi ste me zamijenili s mojim bratom. On radi u toj trgovini.

— Kak ste si slični! — odvrati ona

¹ U. ovoj akciji sudjelovali smo: Veco Holjevac, Nenad Matijević Coco, Mato Vohalski, Rafko Tabor, Boo Piškurić, Josip Matasić (on jt' tada bio domobran i pomogao nam da dođemo do oružja) i ja.

– Kako ne bi bili slični, kad smo braća.

U to je izašao Marjanović, preuzeo sam naprtnjaču i natovario na leđa. Bila je prilično teška. Oprostio sam se od trgovca i tek što sam okrenuo bicikl, opazio sam kako u mom pravcu dolaze dva žandarma. Zanimao sam od straha, no za tren oka našao sam se na biciklu i krenu prema Karlovcu. Nisam se uopće osvrnuo sve dok nisam došao do raskršća puta koji vodi za Novigrad, na rijeci Dobri. Tu sam odlučio da ne idem glavnom cestom za Karlovac, već ovim drugina putem. Tek u svom stanu pogledao sam u naprtnjaču da vidim šta sam nosio. Bilo je tu 10 kilograma dinamita, jedna rola od oko 50 m korde i dvije kutije kapisla za paljenje (oko 200 komada). Spremio sam sve u drvarnicu u jedan oveći sanduk, gdje sam već prije stavio dvije bombe i jedan pištolj. Zatrpao sam sve piljevinom, a sanduk pokrio drvima. Uniformu sam isti dan vratio.

Nijemci su vršili masovne pokrete motorizacijom i tenkovima. Tenkisti, u crnim uniformama sa mrtvačkim glavama stacionirani su se na promenadi i drugim istaknutim mjestima. Tu su primah i obilnu hranu, koju su namjerno uzimao pred građanstvom. Svoju aktivnost u Karlovcu njemačka komanda je započela progonom Židova, s tim što su taj posao za njih ovdje obavljale ustaše. Akcija je u početku vršena pojedinačno, hapšenjem pojedinih članova židovskih obitelji i zaplijenom njihove imovine. U konfiscirane trgovine postavljani su ustaški povjerenici, birani iz redova neradnika i kriminalaca. Kad je, nakon ovoga, ustaška vlast pristupila pogromu Srba, a uporedo s ovim i naprednih Hrvata, narodu je bilo jasno koga ima pred sobom. Zato nikakva ustaška propaganda, kojom se pozivao hrvatski narod da stupi u ustaške redove, nije naišla na odziv. U Karlovcu i okolini njima su se priključili samo pojedinci i to zbog svojih mračnih pobuda.

Dani koji su dolazili donosili su nove nemire i strepnje. Ustaše su prešle na masovnu pljačku i teror. Oduzimale su svu pokretnu i nepokretnu imovinu židovskim i srpskim obiteljima, čije su članove, bez obzira na starost, pol i zdravstveno stanje, trpale u zatvore, a odavde deportovale u logore Staru Gradišku i Jasenovac. U okolini Karlovca, gdje je stanovništvo bilo pretežno pravoslavne vjere, događala su se nezapamćena zvjerstva. Tačno po planu okupatora.

Jednog dana zatekao sam na vratima tekstilne, tvornice u Dugoj Resi proglas, u kojem je stajalo da svi Židovi, Srbi i komunisti u roku od 24 časa napuste tvornicu i mjesto boravka. U protivnom biće protjerani. Jedino mogu ponijeti 5 kg bilo

hrane ih odjeće. Nekoliko puta pročitao sam taj proglas. Da je netko Židov ih Srbin to se znade po vjeri, ali kako da se komunist pozna? Nakon završenog posla vraćao sam se na željezničku stanicu. Pod jednim kestenom primijetih mladu ženu sa dvoje djece: djevojčicom od oko četiri i dječakom od osam godina. Žena je plakala, a djeca su bila uznemirena. Prišao sam joj i saznao da joj je muž Slovenac i, pošto je bio član URS-a, otpušten je iz tvornice. Nemaju dovoljno novaca da kupe kartu do svog rodnog mjesta, a ovo moraju da napuste pa ne znaju kuda će.

Stanica je bila puna talijanskih vojnika, a vidio se i p> koji ustaša. Ušao sam u vlak misleći na teror koji ustaše sve otvorenije sprovode i proširuju na sve napredne ljude. Za njih je sada dovoljan razlog da nekog radnika uhapsu ako je samo bio organizovan u nekoj radničkoj organizaciji.

U to vrijeme radio sam kao trgovački putnik za jednu malu tvornicu trikotaže u Karlovcu (»Kohorn«), Moje radno područje bio je teren južno od Karlovca, do Knina, a po mogućnosti i područje Splita i Šibenika (koje je Pavelić ustupio talijanskim okupatorima). Početkom juna, uz kolekciju uzoraka koju sam pripremio za put, u dvostruko dno kofera stavio sam svežanj letaka dobivenih od rukovodstva partijske organizacije. Leci su sadržavah proglas srpskom narodu da se skloni na sigurna mjesta kako bi izbjegli ustaški teror, kao i apel vojnim obveznicima da se ne odazivaju u ustašku i domobransku vojsku, koja rasplamsava bratoubilačku borbu. Tako sam se sa malim putnim koferom zaustavio u Generalskom Stolu. Tu sam naišao na desetak kola natovarenih ženama, djecom i najnužnijim kućnim potrepštinama. Bio je među njima i gdje koji stariji muškarac. I opet suze i plač;

Savjetujem im da se sklone u zaselke koji su udaljeniji od glavnih puteva.

Oko podne pronašao sam Simu Vrećicu, vlasnika trgovine. Obavio sam posao i između ostalog upitao ga šta misli o postupku prema ovim protjeranim ljudima.

— To je nečovječno i to ne valja. Ovaj narod bio je neobično dobar i pošten. Ne bi se smjelo prema njima ovako postupati. To se neće dobro završiti. Ne smijem ništa da govorim, jer ustaške vlasti i na mene prijeko gledaju. Neki dan odvele su ustaše kamionom nekohko mladića u nepoznatom pravcu i više o njima nema ni traga ni glasa.

Nešto slično tome čuo sam i u Plaškom. Vlasnik gostionice, gdje sam prespavao, tužio se:

— Ustaše su mi odvele obadva sina, zajedno s njihovim, ženama. Nisu se više vratili, a niti javih. Čuo sam od nekih izbjeglica da su ubijeni. Mi jesmo pravoslavci, ali smo poštteni

ljudi i volimo se s ovim narodom. Neki su nam ljudi već prije savjetovali da se nekud sklonimo, ali smo mislili: zašto da bježimo iz svoje vlastite kuće? Nismo nikome ništa skrivili! Sinova više nema, a ja sam ne znam što da činim. Ne možemo se sad pod stare dane povlačiti po tuđim pragovima...

Noću sam čuo jauk i zapomaganje. Ujutro sam saznao da su ustaše opet odvele nekoliko obitelji.

I drugdje sam nailazio na slične prizore. U trgovinama, čiji su vlasnici bili Židovi ili Srbi, zatekao sam ustaške povjerenike. Nudio sam im uzorke govoreći:

– Uzmite, jer robe neće biti!

Oni su odgovarali:

– Šta neće biti? Biće robe više nego ikada!...

Nisam se htio s njima objašnjavati, jer bi to za mene bilo opasno.

U Otočcu sam prisustvovao razgovora između vlasnika trgovine i četvorice ih petorice mladih, kršnih momaka. Momci su pričali kako su bili na nekom tečaju u Austriji, gdje su se naučili rukovati oružjem, a pokušat će da ovdje pridobiju momke – Hrvate da pristupe ustaškom pokretu, kako bi očistili ovaj kraj od Srba. Sa sobom su donijeli specijalne noževe, kojima će Srbima rezati vratove. Nisam se usudio upustiti s njima u bilo kakav razgovor, ali sam nastojao da u tom mjestu razbacam što više letaka.

U Gospiću se upravo pripremao zbor kojem je trebalo da prisustvuje i ustaški doglavnik Mile Budak, rodom iz ovog kraja. Po čitavom mjestu bili su nalijepljeni plakati s proglasom i pozivom na zbor. Prije zbora ustaše su prolazile mjestom i opominjale ljude da je vrijeme da idu na trg gdje će se zbor održati. I ja sam stao postrance. Budak se popeo na malu tribinu i počeo govoriti. Nije birao riječi protiv Srba, pozivao je otvoreno na klanje i ubijanje. Još mi danas zuje u ušima njegove riječi: »Srbe na vrbe!... Svinje preko Drine!« ... Sakupljena masa ostala je skamenjena. Nikakvog odobravanja niti pljeska nije Budak mogao dobiti od ovih ljudi. Iako različitih vjera Srbi i Hrvati živjeli su tu godinama, dobro se slagali, mnogi bili i rodbinski povezani. I sad dolazi jedan izrod i poziva ih na klanje i ubijanje! Masa se šuteći razišla, predosjećajući da se od ovakvih nikakvo dobro ne može očekivati.

Kad sam stigao u Sisak zatekao sam jeziv prizor. Prelazeći preko mosta na Kupi opazio sam kako vodom pliva nekoliko leševa. Na jednom je žicom bila privezana drvena ploča sa velikim slovima: »Sretan ti put za majku Srbiju!«

U prvoj polovici jula pripremala se jedna veća akcija, ali „gdje i kada nije se znalo. Naime, bilo nam je saopćeno da so-
•čuvaju u tajnosti svi razgovori, a posebno uputstva i naredjenja! Koliko se sjećam, bila je subota. Piškurić me obavijestio da dođem u nedjelju navečer tačno u 20 časova u šumicu iznad pravoslavnog groblja i da ponesem jedan smotak korde i kutijicu sa upaljačima. Na određenom mjestu sakupilo se nas 12. Veco nam je ukratko saopćio o kakvoj se akciji radi, a za vođu je određen Slavko Klobučar Čort. Trebalo je minirati prugu između Karlovca i Duge Rese, negdje u rejonu zaselak Mrzlo Polje, na osamljenom mjestu koje je za to pogodno. Prugu je trebalo dići u zrak u momentu kad oko 21.30 naiđe ubrzani vlak iz Karlovca za Sušak, u kojem se pretpostavljalo •da će se nalaziti veća talijanska jedinica.

Krenuli smo nešto poslije 20 časova i stigli na vrijeme. Iskopali smo ispod tračnice zemlju na četiri mjesta, u razmaku od po dva metra i u te udubine Čort je stavio eksploziv, usmi njega kapisle, za koje je pričvrstio kordu. četiri druga su bila na osiguranju, na cesti po kojoj je jedan sipao velike kovano »cveke« (čavle posebno pripremljene za tu svrhu). Vlak je naišao u predviđeno vrijeme. Bio je potpuno osvijetljen, a iz vagona je dopirala pjesma talijanskih vojnika. Rafko i Piškurić zapalili su kordu. Mi, ostali, bih smo na rubu šume i sa ..strepnjom očekivah eksploziju. Ali, na naše veliko razočaranje, vlak je projurio, a eksplozija je uslijedila tek što je prošao posljednji vagon. Korda je bila preduga. Nismo još imali nikakve prakse. Iako nam nije uspjelo da srušimo vlak, bar smo razorili oko desetak metara pruge i poremetili saobraćaj.

Eksplozija je bila dosta jaka, a u neposrednoj blizini razrušene pruge (na oko 2 km), na Svarči, nalazio se jak talijanski motorizirani garnizon, koji se nije ni makao s mjesta. Sakupili smo se i krenuh natrag. Padala je kiša, sitna i gusta, u šumi je bila potpuna tama. Vrtjeli smo se u krug i jedva pred svanuće izbili u predgrađe Lušćić. Razišli smo se pojedinačno, radi opreza.

U toku dana u gradu je nastalo komešanje. Tek oko 10 časova jedna talijanska kolona izišla je na mjesto eksplozije. Na cesti su naišli na posipane »cveke«, koje su se žarile u gume i izazvale više defekata.

Ustaše su pojačale patrole u gradu, a isto tako i domobrani. Doznali smo da ustaše spremaju mobilizaciju većeg broja ljudi, s namjerom da izvrše čišćenje terena na Kordunu, Lici i Bosni od ostataka bivše jugoslavenske vojske. Uprkos toga

naša trojka/ je nastavila s rasturanjem letaka i pisanjem parola.

U isto vrijeme Talijani su izveli fingirani napad na zidine starog grada Dubovca. Prije »napada« izvršili su opširne pripreme: dovukli su veći broj topova raznih kalibara, tenkove i konjicu, pored oko 5000 pješaka u ratnoj opremi. Svuda naokolo stajale su specijalne filmske kamere, koje su snimale »herojsku« borbu talijanskih oružanih snaga. (Poslije su i sami govorili kako će im ovaj film služiti u domovini kao »dokumentacija« za borbu oko Karlovca).

U RUKAMA USTAŠA

Jedne noći probudila me zvonjava na ulaznim vratima stana u kojem sam u Karlovcu živio. Moja stanodavka je otvorila vrata i dok se još nisam ni snašao, dva ustaška agenta našla su se na vratima mog sobička. Rekli su mi kratko:

— Vi ste uhapšeni! Poći ćete s nama na magistrat (gradsku vijećnicu).

Josip Kraš mi je jednom prilikom dao savjet: izbjegavati hapšenje, živjeti ilegalno, a ako dođe do hapšenja—ništa ne priznati. Uхватili su me na spavanju i sad mi je samo preostalo ovo posljednje — mogućnosti za bijeg nije više bilo. Obukao sam se na brzinu i pošao s njima. Bio sam sretan što nisu izvršili pretres stana, jer su mogli pronaći skriveno oružje.

U zatvoru su već bili neki naši drugovi, a među njima i moj brat Joža. Tu sam saznao da je Nikola Šavur zatečen kod rasturanja letaka u blizini vojnog garnizona, ranjen i uhapšen. Pod mukama odao je sedmoricu drugova koji su s njim surađivali. Ja sam kod prvog suočenja uporno tvrdio da ga uopće ne poznajem i kod toga sam ostao, uprkos čestog batinanja i mučenja. Sjećao sam se Krašovih riječi da kod ispitivanja treba uvijek ostati kod iste izjave i nikako se ne smije mijenjati

U ćehji sam bio sa još sedam ljudi. Idućeg dana ubacili su u našu ćeliju još jednog — rekao je da se zove Pavhč, da je poslanik u skupštini u Mačekovoj grupi. Ispričao je da i sam, zapravo, ne zna zašto je uhapšen, ali sumnja da je vjerovatno zbog toga što je kritizirao ustaške metode proganjanja Srba i Židova, a naročito žena i djece. Njegova govorljivost bila nam je čudna, a još više kad je od ustaša dobio dvije slamarice sa potpuno svježom slamom, dok smo mi spavali na nešto ostataka stare, razdrobljene, sa mnogo buha. Mi smo, naravno, naše buhe podijelili s njim, ali on svoju slamaricu nije podijelio s nama. Uskoro sam od njega doznao da je ovih dana bio u susjednoj ćehji, gdje se nalazio i moj brat, kojeg su ustaše

svaki dan mrcvarile, a da je jutros nekamo odveden. Kad su nas drugi dan istjerali u zatvorsko dvorište na šetnju, mog brata, kao ni petorice drugova s kojima sam bio povezan u ilegalnom radu, nije bilo tu. (Pavlića su taj isti dan pustili kući). Uznemirenost se povećala. Osjećao sam strašne bolove od povrijeđenih i razbijenih zuba. Mislio sam: da me sada pozovu na batinanje, slabo bih se proveo. Osjećao sam da ne bih mogao podnijeti ni najmanji napor. Stalno smo zapitkivali jedan drugoga što je s našim drugovima, a mene je posebno morila zla slutnja za brata. Večeru smo vratili. Nije bilo razgovora, svi smo šutjeh. Tu je šetnju poshje osam sati prekinuo službujući vratar. Strepjeli smo kad smo još sa hodnika čuli njegove korake. Zaustavio se baš kod naših vrata, otključao ih i ušao. S njime je bio i jedan stražar, s papirom u rukama. Zurili smo u njih kao i uvijek kad bi došh, ali nam je bilo svedjedno. Danas ili sutra. Prozvao je:

– Stefanović, pokupite svoje stvari! Milašinčić isto!

Odveli su nas najprije u jednu manju sobu i tu obojicu vezali žicom, a potom iz zatvora pješice u pravcu Radićeve ulice, prema centru. Ponovo sam se našao u Gradskoj vijećnici, na mjestu gdje sam saslušan prije dovođenja u zatvor. Unutra smo zatekli dvojicu: jednog činovnika za pisanim stolom i jednog čovjeka četrdesetih godina, grubog izgleda. Grubijan je prvi progovorio.

– Dali smo vas dopremiti iz zatvora i pustit ćemo vas kući. Samo da vas na nešto upozorim.

Slijedila je poduga lekcija, poznata iz svakodnevne ustaške propagande. Odvezah su nam žicu kojom smo bili vezani jedan za drugog. Činovnik mi pruži komad papira na kojem je¹ bilo nešto mašinom napisano.

– Potpiši to!

Preletjeh pogledom odštampan tekst: »Obavezujem se da se više neću baviti komunističkom propagandom i da ću biti vjeran Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i ustaškim načelima« ... itd.

Odbacio sam da to potpišem s motivacijom da se komunističkom propagandom i politikom nisam nikada bavio, pa ne ću ni da to potpišem. I pored prijetnje da me neće pustiti dok to ne potpišem, uporno sam odbijao.

Nakon pola sata odvezah su mi žicu s ruku i rekli:

– Možeš ići, ali da znaš da ćemo te pratiti i paziti na tebe.

(Kasnije sam doznao da su neke, koji su potpisali takvu izjavu, optužili da su se bavili komunističkom propagandom i osudili).

Nisam vjerovao da sam slobodan. Kako sam bio još uvijek zbunjen, upitao sam:

— A mogu li sada izaći? - -
— Svakako da možeš — odgovori mi onaj grubijan: A ako ti se ovdje sviđa, možeš i dalje ostati.

Prosto sam izletio iz Vijećnice, još zbunjen i kao u nekom košmaru zbog svega što se dogodilo.

Išao sam tako naprijed, ni sam ne znam kuda. Najednom sam se našao pred zgradom bivšeg Sokola. Pod svjetlom ulične svjetiljke pao mi je u oči povelik plakat na zidu. Najprije velika slova P R O G L A S , a ispod toga tekst:

»... po ustaškom prijekom sudu osuđeni su na smrt strijeljanjem slijedeći:«

Trebalo je skupiti snage da čitam dalje. Magla mi je dolazila pred oči. Zle slutnje. Da li da čitam dalje? ¹

Ipak sam podigao oči. Nisam se prevario: među strijeljanima pročitao sam imena sedam naših drugova, među njima i ime mog brata Jože. Nisam više skidao oči sa plakata. Sjetio sam se svih događaja u posljednje vrijeme... i Piškurića dok je s nama bio u istoj čehji. Rekao je: »Strašno me muče... Ako se ne izvučem živ iz ovog pakla, tko će se izvući, neka me osveti«. I njegovo ime bilo je na ovom plakatu. Bio je dobar drug. Kao i svi ovi ostali.

Ne znam kako i kada sam došao kući. Oko 11 časova posjetila me je sestra Ljubica. Začudio sam se kako je već doznala da sam pušten.

— Čula sam — reče mi ona. Dobivamo vijesti o svima u zatvoru. I za one koji su strijeljam čuli smo da su se u zatvoru dobro držali i nisu nikoga odali. A Šavura nisu još odveli na Sištand. Valjda misle da će od njega još nešto saznati, no svi oni koje je poznavao, već su pobijegli iz Karlovca. I Veco je pobjegao. Naši su organizirali ljude u okolici Sjeničaka. Gojko Nikoliš ima već oko dvije stotine naoružanih boraca, pa su se svi oni kojima je prijetila opasnost povezali s njime. — Ustaše su ih već napale, ali su ih naši isprašili. Priča se da su dvojica ustaša ubijena, a šest ranjeno.

Slušao sam je pun radosti. Dakle, počelo je. Počeo je čas osvete i obračuna. Zaboravio sam na bolove. Zatim mi je ispričala šta je s ostalom našom braćom i sestrama. Doznao sam da je jedna sestra otišla na Kordun, a druga se sklonila iz Karlovca jer je prijetila opasnost da će je uhapsiti. Posebno me je obradovalo kad mi je ispričala da se iz Francuske vratio brat Stevo,² španski borac, koji je bio zatočen u jednom francuskom logoru. Kad je 1935. godine odlazio nije nikome rekao svoju namjeru. Javio se tek iz Francuske i napomenuo da ide u Špa-

² Stjepan Milašinović Siljo, poginuo u noći 12/13. novembra 1941. kao komandant 3. bataljona pri napadu na italijansku posadu u selu Plavca Draga (Kordun); proglašen za narodnog heroja.

Iliju. Zatim se javio iz Španije, a 1937. godine iz logora Vernel u Francuskoj. Otada za njega nismo čuli. Upitao sam Ljubicu gdje je sada.

— Nije više u Karlovcu. Došao je istog dana kad je Joža strijeljan. Vidio je zatvoreni automobil kojim su ih vodili na strijeljanje. Bilo mu je strašno. Spremio se da ode na Kordun. Prije odlaska rekao mi je: »Ja ću vjerovatno odmah otići iz Karlovca, a ako se Grga vrati, neka čim prije i on ode, da mu se ne dogodi kao i Joži«. Nije stigao ni da ode u Pribić, do roditelja.

Ljubica je otišla, a ja sam ostao da razmišljam o tolikim novim vijestima. Vijest da je Njemačka napala na SSSR posebno me je okupirala. Od mojih stanodavaca doznao sam i druge novosti. Pričah su o strahotama ustaškog terora, o mobilizaciji ljudi, o odašiljanju vojnih jedinica u Bosnu i Kordun, na takozvano »čišćenje« i borbu protiv »četnika«. Raspričali su se o napadu Njemačke na Rusiju, o masovnom protjerivanju Židova. Ustaše su izdale nalog da svi Židovi obavezno nose žute trake preko lijeve ruke, kao oznaku. Stanodavac je Židov, pa strepi. No i on misli na nekakav otpor.

— Nijemci navaljuju na trgovine i kupuju sve. Zahtijevaju da im se roba upakuje, da je mogu odmah poštom slati kući. Robu plaćaju ratnim rahsmarkama (štampaju ih u automobilima), koje mi zamjenjujemo u banci 1 :10. Dobili smo naređenje od ustaških vlasti da ove marke primamo i da svakoj želji Nijemaca udovoljimo. Izgleda da u velikom Rajhu baš ne teče med i mlijeko. Čemu bi onda praznih naše trgovine? Ispraznili su na Zrinjskom trgu i sve vojne magazine. Po svemu se čini da ćemo ostati gladni, goli i bosi. Možda bih mogao nešto robe sakriti? Ne treba sve da im bude oku na domak.

Pokušavam da slušam vijesti na radiju. Domaće i njemačke stanice javljale su o velikim uspjesima njemačke vojske; ostale stanice nisam mogao čuti, zbog smetnji. Nekohko dana nisam nikud izlazio. Jednog dana izašao sam da malo prošetam i opazio da me prati agent. Na posao nisam više mogao ići. Kohorn je nestao, a tvornicu je preuzeo ustaški povjerenik.. Kod naše simpatizerke, zubarice Grosovke, na brzinu sam popravio razbijene zube. Znala je zašto mi se žuri i u nekohko dana je obavila svoj posao. Ove odlaske zubaru iskoristio sam 1 da uspostavim veze s drugovima. Spremao sam se da napustim Karlovac.

NA PARTIZANSKOM PUTU

Konačno jedne srijede u julu donijela mi je Ljubica nalog da se spremim za odlazak na Kordun i objasnila šta sve treba

da ponesem. U ugovoreno vrijeme došla je po mene. I samomi sebi izgledao sam smiješan u sportskom odijelu, ispod koga sam imao vestu i dva para rublja, s visokim cipelama na nogama,, dok je sunce vani nemilosrdno peklo.. Lagano sam krenuo za Ljubicom, na neupadljivom odstojanju. Na sajmištu nas je čekala Štaka Defilipis Bjelić, sa seljačkim zaprežnim kolima. Sio sam kraj nje, a Ljubica je produljila. Krenuli smo prema Turnju.

* Približavali smo se Mostanju i Turnju, u kojima je bilo dosta talijanske vojske. Prošli smo barake, u kojima je bila smještena talijanska konjica. Nekuda su se spremali, bilo ih je nekoliko stotina. Bojali smo se da ne krenu za nama, jer binam zakrčili cijelu cestu. Krenuli su prema Karlovcu-. Prošli smo selo Cerovac i približavali se Tušiloviću, općinskom mjestu, u kojem se nalazila posada od kojih 25 domobrana. Štaka, mi je ispričala kako su naši prije neki dan napali žandarme, svukli im uniforme i zaplijenili 4 puške i nekoliko bombi. Zato su sad pojačali posadu.

Nekoliko vojnika leži na travi u vrtu kraj zgrade. Prošli, smo bez smetnje. Odmah iza toga skrećemo u brdo i uskoro stizemo pred Stakinu kuću, u selu Brezova Glava. Pozdravljam, se s njenim ukućanima, a odmah zatim skidam sa sebe sve do potkošulje. Sad se dobro osjećam. Razgovaram sa Stakinim drugom, mladim čovjekom.

— Radio sam u pamučnoj tvornici, u Dugoj Resi. Svi mi Srbi morali smo napustiti posao i samo mjesto u roku od 24 časa.

Ukućani me obasipaju raznim pitanjima, a najviše ih zanima kako stoji na ruskom ratištu. Shvatio sam ih. Njihove nade vezane su za ruske uspjehe. Stakin svekar, starac od kojih 60 godina, vajka se:

— Ako se na tom frontu ne dogodi čudo, mi smo gotovi.. Ovi ustaški gadovi sve će poklati. Pred desetak dana došli su sa tri kamiona, šćerali ljude, koji su mirno radili na svojim poljima, u hrpu, vezali ih žicom i udarajući ih kundacima ugnurali na kamione. Odveli su ih prema Krnjaku. Stali su kod jedne uvale — zove se Ivanić—jarak. Oko dvadesetak njih. jačih odvezali su i natjerah da kopaju vehku jamu. Ljudi su vidjeli šta ih čeka i neki od onih što su kopah jamu, dali su se u bijeg. Samo je jedan uspio pobjeći. Sve su postrijeljah. Ostala je samo jedna teže ranjena žena, koja se uspjela zavući, pod jedan grm i tako ostala nezapažena. Sve pobijene zakopah su u tu jamu. Kako pričaju ti što su ostali stradalo, je više oćL 150 muškaraca i žena. Kada su ih trpah u kamion, govorili su im da ih vode na rad. Naših drugova, na nesreću, nije bilo nigdje u blizini. Bio sam u I svjetskom ratu i nisam nešto-

slično vidio. Bilo nas je razne narodnosti u jednoj regimenti "bilo nas je svakakvih vjera. Među nama nije bilo razlike. Danas mladež bježi u goru kad se približe ustaše, a ja sam star i ne mogu da bježim. Da nam je barem dovoljno pušaka i municije, pa da je i meni jedna. Dolaze komunisti iz Karlovca i obećavaju nam da će povesti borbu. Jedino u njih imamo nado.

Dok smo razgovarali došla je jedna djevojka da me odvede dalje. To je bila Zorka Opačić. Putem mi je pričala da su njena dva brata u partizanskom odred. Od nje sam čuo da se u tom odred. nalazi i moja sestra Milica. I Zorka je sa svojom sestrom tražila da ide u partizane, ali je nisu pustili.

Pričala mi je kako je kroz njihovu kuću prošao i moj brat Stevo, zvan Šiljo. Čuli su od njega da se borio u španskoj republikanskoj vojsci.

I u Zorkinoj kući uvjerio sam se da su Kordunaši vrlo gostoljubivi. Uskoro se kuća napunila susjedima koji su došli da porazgovaramo. Tu su se našla i dva mladića, koji su krenuli da se priključe odred. Bio je to moj prvi politički razgovor sa seljacima. Upoznali su me kako je stvoren prvi partizanski odred na ovom terenu »Debela kosa« (nazvan po šumi u kojoj se nalazio logor). Odred je formiran u njihovoj neposrednoj blizini. Govorili su mi o zvjerstvima ustaša, Nijemaca i Talijana, koja su se događala i u njihovoj blizini. Interesirali su se za stanje na frontovima – u Africi i Sovjetskom Savezu, o oružanoj borbi u našoj zemlji. Pitali su me i o našim budućim planovima. Tako smo razgovarali sve do ponoći.

Ujutro me je domaćin, Svetan, odveo u šljivak, gdje me je već čekao partizanski kurir Stevan. Trebalo je sačekati sumrak da bi se krenulo u partizanski logor. Sjedimo u šljiviku. Stevan se raspričao o formiranju odreda, o uspjesima koje je postigao u prvim akcijama, a posebno kod Viličinog Točka (na cesti između Vojnića i Krstinje), gdje su iz zasjede ubijena dvojica ustaša. (Otkako je Veso, sa Dragicom Opačić i Nikolom Bipalom, donio iz Karlovca onih 10 vojničkih pušaka, odred s puno sigurnosti kreće u akcije). Na povratku za Vojnić ustaše su zapalile selo Točak. Naši opet spremaju jednu veću akciju, ah to se zasad još drži u tajnosti. Osnovan je i odred u kotaru Vrginmost, od preko 30 ljudi. Formirao ga je Gojko Nikoliš. I on je već izvršio jedan napad, u kojem su trojica ustaša ubijena, a zaplijenjeno je nekolicina pušaka. Sada skoro svi borci imaju puške, kao i desetak bombi.

U toku dana pridružila su nam se još četvorica drugova. Čujem kako jedan razgovara sa Stevanom:

– Kada bih mogao poći s tobom u odred... Rado bi išao i Mirko. Sto ću kod kuće tamarati? Ne mogu podnositi da se

skrivam kao kurjak pred patrolama. To isto govore i ostali mladići. Porazgovaraj s drugovima, mi ćemo biti namah spremni da pođemo.

U PARTIZANSKOM LOGORU

Svetari mi pokazuje preko ceste, gdje se proteže šuma Loskunja:

— Cesta koja ide pravo to je za Krnjak, Slunj, Plitvička Jezera, a ova ispod, to je za Vojnić. Kada prođete Loskunju, izbit ćete u selo Grabovac. Iza toga prvo selo u koje ćete ući jeste Svinjarica — odatle ima već nekoliko momaka u odredu. Od Svinjarice do logora, u šumi Debela, kosa, ima oko dvadesetak minuta.

Pred vece oprostih se od svojih domaćina i krenusmo se oskim klancem u pravcu ceste koja vodi za Vojnić. Za pola sata laganog hoda stigli smo do šume.

— Sada smo u Loskunji, kaže Stevan.

Penjali smo se uz jedan proplanak, u potpunoj tami koju je pojačavala gusta šuma bukovih i hrastovih debela. Za nepun sat prošli smo Loskunju i stigli na rub, do ulaza u selo Grabovac. Zaobišli smo selo i jednim proplankom spustili se na cestu, a malo poshje ušli smo u selo Svinjaricu. Stevan je pretpostavljao da će u selu biti partizana, no od nekih seljaka smo doznali da su bih u selu, ah su časa prije otišli u pravcu logora. Produžili smo do zaselka Viđića i tu zatekli četvoricu drugova iz odreda.

To je bio i moj prvi susret s partizanima. Tu su bih: Milutin Košarić Ciko, Mile i Nikola Basara i Mile Lepović, rodom iz sela Brezova Glava (iz kojeg smo krenuli u logor). Pozdravismo se, a Stevan im reče da sam došao iz Karlovca i da sam Siljin brat.

Čika primjeti:

— Baš šteta! Siljo je bio s nama sve dosad i svratio je na jedan važan sastanak, u logor. Kod nas je i tvoja sestra — zovemo je Mala Mica. Ona je prva žena borac među nama. Svi je volimo. Kada održavamo sastanke po selima uvijek ide s nama. Vole je seljaci slušati, dobro se razumije s njima.

Gledao sam borce koji su me okružili. Nisu imali vojnička odijela. Ciko i Mile Basara imali su šešire, dok su Mile Lepović i Nikola Basara nosili kape od vojne čoje, skrojene na tri valovite uzvišice (tri roga), a na sredini od crvenog sukna petokraku zvijezdu, na kojoj sam najviše zadržao pogled. Dakle, prvi odjevni predmet narodne vojske. Osjetio sam se veoma sretnim.

U Vidicima smo prespavali – na sijenu. Kad sam ustao sunce je već bilo podosta visoko, a drugovi već davno budni. Spazio sam još četvoricu novih. Jedan od njih bio je brat Zorke Opačić. Upitao me je kako je kod kuće, a zatim mi ispričao kako je s bratom u logoru već dvije nedelje, da su ih ustaše napale prije 4 dana, ali da se otada ne pojavljuju u šumi (onda su sa sobom odveli petoricu mrtvih ili ranjenih). Tu i tamo patroliraju uz cestu i navrate u koje selo, ispituju da što doznaju. Kratko se zadrže i odlaze natrag u Vojnić.

Spremili smo se da krenemo u logor. Četvorica su ostala u patroli: dvojica u pravcu Krnjaka, dvojica prema Vojniću. Ako bi se koja neprijateljska jedinica pojavila u pokretu sa ceste Vojnić – Krnjak prema logoru, seljaci bi to odmah preko pastira, ili sami, 'brzo javili u logor. U logoru se onda prikupi odred i krene u pravcu odakle prijeti opasnost. Napadalo se samo ako je bilo sigurno da će se uspjeti, a u protivnom se samo pripueavalo, da neprijatelj osjeti blizinu partizana. Najčešće bi se tada neprijatelj povukao, u čemu su prednjačili Tahjani.

Nesmetano smo krenuh u pravcu logora. Ušli smo u gustu mladu šumu, izmiješanu s mladim borovima, a zatim smo jedinom stazom izbili na vrh i na glavni put do logora. Logor se nalazio ispod jedne uzvišice, uređen na brzinu za smještaj tri-desetak ljudi. Zatekli smo desetak boraca koji su čistili oružje, a ostali su bih u osiguranju na rubu šume.

Iako smo u logor stigli noću odmah sam među drugovima prepoznao dvojicu: mog-brata Stevu i Veću Holjevca. Nesposoban da bilo šta kažem zagrlio sam brata, a zatim sam se pozdravio s Većom i ostalima. Laganim koraćima pošao sam s bratom u stranu – sjeh smo na lišće. Još uvijek nisam mogao progovoriti ni riječi. Stevo je prvi počeo. Pitao me je kako smo živjeli od kako se nismo vidjeli, žaho se što nije imao mogućnosti da navrati u Pribić do majke i oca, jer se morao što prije maknuti iz Karlovca. Reče mi da je dobio zadatak da radi na organiziranju ustanka u kotaru Slunj i da je na ovom terenu već desetak dana. I pričao sam mu o našima – onoliko koliko sam znao. Očito bio je zadovoljan što smo svi pošli primjerom koji nam je dao, što smo pripadali radničkom pokretu i borili se i prije, i sada da se ostvare socijalna prava o kojima maštamo. Napomenuo sam mu da je za mene zatvor, a i svi ovi događaji otkako su ustaše preuzele vlast, dobra škola i da znam da je borba jedini izlaz iz ovog zla. Kad sam završio, Stevo mi reče: .

– Za ovih 25 dana što se nalazim ovdje, vidio sam među borcima vrlo hrabrih i sposobnih ljudi. Osjećam da će se borba kod nas sigurnije razvijati nego u Španiji. Mi već posjedujemo neka iskustva. Ima stvari koje su dobre, a ima i momenata koji

bi mogli za nas biti štetni. Zato treba stečena iskustva što bolje primijeniti. Rat u koji ulazimo za naš narod je ispit hrabrosti, a time se naši narodi odlikuju, no ujedno i rat za ostvarenje bolje budućnosti. Rat će biti pun užasa i stradanja. Ovo je tek početak, ah će biti još većih i gorih neprijateljevih svireposti i nasilja. Zato će se i neki među nama kolebati i špekulirati, pa će se i naši zadaci utoliko teže sprovoditi. No, narod je nepobjediv.

Među drugovima u logoru nalazili su se i španski borci Robert Domijani, Srećko Manola i Ivo Rukavina. Čim sam stigao u logor, Robert me je počeo podučavati:

— Sada nam je prva dužnost da organizujemo oružani ustanak po selima i pokrajinama, a momenat je vrlo povoljan. Narod mrzi ustaški režim, a zamrzit će ga još više radi zlodjela. Isto tako i okupatore. Ja sam uvjeren da ćemo sa širenjem ustanka uspjeti i da ćemo za manje od godinu dana postići vidne rezultate. Imat ćemo velikih poteškoća, a o naporima da i ne govorim, no u početku je najvažnije da postignemo neke uspjehe. Neprijatelja treba tući i uništavati i to iza busija, a voditi računa da nam plijen padne u ruke. To će biti naše zasad jedino sljedovanje; time ćemo dići borbenost boraca i naoružati nove drugove, a tako i povećati u narodu vjeru u našu borbu. Onda ćemo dobiti njegovu podršku, prići će nam mnogi novi borci.

Tog istog dana kad sam stigao prisustvovao sam razgovoru između Roberta i Steve o predstojećim akcijama koje bi trebalo poduzeti na sektoru sela Tobolića i Zbjega, a poslije podne krenuh smo uskim šumskim putem u pravcu sela Burića (Božići). Putem sam slušao Roberta kako priča svoje doživljaje sa fronta iz Španije, koje je protkao humorom.

Od Steve sam doznao da ćemo danas u prvi sumrak krenuti na naš sektor, gdje vrše pripreme za borbu, a gdje se nalazi oko 40 ljudi koji imaju lovačke puške. U Borićima je održano neko savjetovanje na kojem je postavljen dosta obiman plan vojne aktivnosti, pri čemu se računalo i na široku podršku stanovništva.

Kad smo se vraćali u logor na putu nas je dostiglo desetak boraca. Svi su imali karabine osim jednoga, koji je imao hjepu lovačku dvocjevku. Robert mi pokaže tu pušku i reče:

— Vidiš, ova puška bolja je za zasjedu nego karabin. Ona baca olovo u širinu i može da rani i po trojicu odjednom.

Poshje večere, Šiljo je sa dvojicom Spanaca krenuo na put. Pratilo ih je pet boraca, koji su dobili zadatak da ih spro-

vedu preko Skrada do obale Korane i da se još u toku noći vrate u logor. Te noći legli smo u jednu zemunicu. Svi su ubrzo zaspali tvrdim snom, a meni se kroz glavu rojilo stotinu misli – o događajima posljednjih dana, o ovom logoru i drugovima s kojima ću poći u borbu protiv svega zla koje je zadesilo naš narod.

Čujem kako se straža smjenjuje. Čudno sam raspoložen i vedar. Postao sam partizan.

Grga MILAŠINCIC TODOEIC

PRVA PARTIZANSKA ČETA U HERCEGOVINI

P oslije aprilskog sloma na putevima kroz Lastvu i okolna sela nastao je pravi metež. Vojnici su se vraćali sa »fronta«, bježeći od Italijana da ih ne uhvate i odvedu u logore. Ustaše ubrzano preuzimaju vlast i otpočinju otvorenu propagandu za pohod na srpski živalj. Veliki pokolji su izvršeni početkom juna i trajali su do kraja jula. Za ovo vrijeme ustaše su pobile više od 10 000 Srba po Hercegovini. Narod je bježao u planine, u zbjegove. Tako je srpski živalj iz sela oko Trebinja i Lastve napustio svoje domove i pobjegao u dva zbjega – Bijelu goru oko mjesta Begovih korita i Skoča-goru na teritoriji opštine Grahovske, dok su se neki sklonili i u sehama Nudolu, Dolovima i Zaslupu. Poshje ovih pokolja i bježanja Srba, ustaše su nastavile da pljačkaju napuštene srpske kuće, da puškaraju po selima, i prave planove za napad na zbjegove. U zbjegovima su već bile organizovane grupe naoružanih boraca, koje su obezbjeđivale zbjeg i spremale se za oružane akcije. Već 15. juna grupa naoružanih boraca sa Majom Benderaćem¹ pošla je iz zbjega Skoča-gora niz selo Klobuk i kod sela Ušća i Jazine otvorila pušcanu vatru na ustaške patrole koje su pljačkale sela Zupu, Jazinu i Ušće. Ovo je bio prvi oružani sukob sa ustaškom vojskom u Lastvi. Ovaj napad je unio strah među ustaše, te se nijesu smjele tako slobodno kretati i pljačkati sela, nego su u njih zalazile u većim grupama. Naoružana grupa boraca stalno je držala dnevne i noćne straže prema Lastvi, na mjestu Zastram, između lijeve obale Trebišnjice i rijeke Sušice. Češće se otvarala puščana vatra na ustaške patrole, a pozivalo se muslimansko stanovništvo da ne prilazi ustašama.

¹ Manojlo Majo Benderać, kasnije komandant bataljona »Luka Vukalović«, poginuo 10. IV 1942. god. prilikom napada na italijansko-ustaško utvrđenje Golo Brdo kod Trebinja, narodni heroj.

Oko 450 ustaša krenulo je iz Trebinja 19. juna u napad na Bijelu goru. Jedna kolona išla je preko sela Zubaca, a drugu preko Lastve. Kolona koja je išla preko Zubaca uhvatila je U seljaka iz obližnjih zaselaka i povelu ih sa sobom. U zoru 20 juna stigla je blizu mjesta Begova korita i narod u zbjegu našla na spavanju. Ustaše su uhvatile braću Vidaka i Nikolu Grubača i povele ih. Oni su uspjeh da pobjegnu i u bježanju su alarmirali da je zbjeg napadnut. Dušan Đajić je sa nekohko seljaka stigao do katuna Jarčišta i pozvao sve seljake, koji su imah oružje, da idu u pomoć opkoljenom zbjegu. Kad su se približili zbjegu i vidjeli da ustaše tjeraju narod i stoku, otvorili su pušcanu vatru. Iznenadene ustaše odmah su počele da se povlače. U povlačenju su kod mjesta Milanov Osijek ubile onih 11 seljaka koje su prethodnog dana povele iz sela Zubaca. U ovoj borbi poginule su dve ustaše a nekoliko ih je ranjeno.

Zbjegove Bijela gora i Skoča-gora i susjedna crnogorska sela u koja se sklonio srpski živalj iz opštine Lastva česlo je obilazio Vlado Šegrt, a povremeno je dolazio i Sava Kovačević. Na njihovu inicijativu u zbjegovima su pojačane seoske noćne i dnevne straže, prikupljeno je oružje" i pružana pomoć teže postradalim porodicama iz udaljenih mjesta Hercegovine. Već se užurbano radilo na pripremama za ustanak.

Poshje napada Njemačke na Sovjetski Savez italijanski garnizon u Vilusima i Grahovu, kao i domobranski u Lastvi, počeo je sve više da se utvrđuje i da pojačava posadu. Italijanske patrole često dolaze i do zbjegova i zalaze u sela. Tragaju za komunistima, traže podatke o njima i mjesta gdje se nalaze.

Odluku Centralnog komiteta KPJ od 4. jula o dizanju ustanka protiv okupatora saznala je partijska organizacija Lastve i narod u zbjegovima 14. jula. Direktive su prenijete preko Okružnog komiteta KPJ za Nikšić. Tada je prenijeta i direktiva da svi rukovodioci i članovi Partije koji su izbjegli iz Hercegovine treba da se vrata na svoj teren i otpočnu sa organizovanjem oružanih grupa. Na Bojanjem brdu iznad sela Nudola 16. jula je održan sastanak jednog broja članova Partije opštine grahovske i lastvanske.

Odmah poshje ovih direktiva počelo se sa pripremama za napad na italijanske garnizone u Grahovu i Vilusima. Ustaničke gerilske čete iz opštine Grahovo, oko 200 boraca, pod komandom Save Kovačevića, napale su italijansku karabinijersku posadu u Grahovu 22. jula. Tom prilikom poginula su 4 karabinijera, 7 ih je ranjeno i 57 zarobljeno. Zarobljeni vojnici su sutradan upućeni preko Bijeje gore italijanskoj komandi u Dubrovnik.

Vijest o oslobođenju Grahova uzbudila je stanovništvo u zbjegovima opštine Lastve. Gerilske grupe opštine Grahovo i Lastva počeli su se prikupljati prema garnizonu Viluse. Borci sa

terena Klobuka, Arandelova, Vučje, koji su imali oružje, prikupili su se (kod kuće Stevana Babića) 26. jula u Skoča-gori. Jedna grupa, oko 30 boraca, dobila je zadatak da u sadejstvu sa crnogorskim gerilcima obezbjeđuje pravac prema Trebinju na sektoru Gornjeg i Donjeg Klobuka i poruši automobilski put. Druga grupa od oko 20 boraca imala je da krene u pravcu sela Vilusa radi pripremanja napada na karabinijersku posadu. Borci iz s. Zaslapa, Dolova, Klobuka, Arandelova i Vučje porušili su u selu Klobuku, na nekoliko mjesta, u dužini od nekoliko stotina metara, automobilski put Trebinje – Nikšić.

27. jula prikupile su se i rasporedile snage iz grahovske i lastvanske opštine za napad na italijansku posadu u-zgradi osnovne škole u Vilusima. Sjutradan Italijani su pozvani na predaju, ali su to odbili. Čim je počeo naš napad, pojavila su se dva italijanska aviona, koji su u niskom letu mitraljirah i zasipah lakim bombama naše položaje. Napad je trajao 4 dana. Avioni su svakog dana napadali i neprijatelj se grčevito branio iz bunkera, zasipajući naše položaje i pristupe mitraljeskom vatrom. U ovom napadu ranjeno je i poginulo nekohko Itahjana. Sa naše strane poginuo je Milan O. Vujačić.

Italijanske kolone pošle su sa nekohko strana u pomoć posadi u Vilusima: od Nikšića, Boke Kotorske i Trebinja. Ustanici su morali da odustanu od daljeg napada, a itahjanska kolona od Nikšića prodrla je 2. avgusta u Viluse. Još pre njenog dolaska u Viluse, jedna grupa federahsta (Crnogoraca) i onih kontrarevolucionara koji nijesu bili pristalice ustanka protiv okupatora dočekala je Italijane i izrazila im lojalnost i pokornost, obećavajući da će se boriti protiv komunista. Kolona koja je nadirala od Trebinja sa Italijanima iz divizije »Marke« i ustašama dovikla je bateriju topova kod džamije u Gornjoj Lastvi, a na Crveno brdo u selu Skođe-grm bateriju minobacača. Oni su 4. avgusta osuli topovskom i minobacačkom vatrom na sela Arandelova, Nudol i Klobuk. U selu Arandelovu srušili su kuću Vlada Šegrtića, a u selu Nudolu kuću Kujačića i ranih jednu ženu. Pred Itahjane na Crvenom brdu izišli su dr Jovan Kujačić iz Nudola i Obren Sredanović iz Vučje, moleći ih da ne pale i ruše sela. Kao taoci pali su tada u ruke Italijanima Mato Antunović² i Đuro Vučetić iz sela Nudola. Ovu četvoricu Itahjani su otjerali u zatvor u Trebinje.

Itahjanska kolona iz Nikšića vratila se i povukla sve Italijane za Nikšić. Ponovo, 9. avgusta, Viluse su zaposjele italijanske jedinice iz divizije »Taro«. Nastala je paljevina i odvođenje naroda u logore. Iz Grahova su uhapsili i odveli u logore

- Mato Antunović, kasnije pomoćnik komesara bataljona u Petoj crnogorskoj brigadi poginuo aprila 1943. godine na Planoj kod Bileće

oko 20 ljudi, žena i omladine. Ustanici su bili u teškom položaju. Zavladao je panika u narodu. Partijsko rukovodstvo našlo se u teškoj situaciji. Protivnici ustanka sa teritorije opštine grahovske i lastvanske dolazili su u zbjegove i propagirali protiv ustanka. Govorili su da nije potrebno dizati ustanak i boriti se protiv Itahjana, da je još »rano«, da smo mi »mali«, da se treba boriti samo protiv ustaša, a isto tako i' protiv komunista. Italijani iz Grahova i Vilusa 15. avgusta su preduzeli gonjenje komunista po Bijeloj gori, Jastrebici i Orjenu, specijalnim alpskim jedinicama.

Odmah poslije neuspjelog napada na Viluse, došla je direktiva od partijskog rukovodstva da treba formirati nove jedinice – gerilske odrede. Te odrede su sačinjavali članovi Partije, kandidati, članovi SKOJ-a, kao i dobri ugledni i pouzdani borci. Ovi odredi brojali su od 10 do 15 boraca. U opštini Lastva polovinom avgusta formirana su tri gerilska odreda: Klobučki, Arandjelovački i Orahovački. Kako je u Klobučkom odredu član KPJ bio samo Majo Benderač, a po direktivi Partije je trebalo povećati broj članova u ovim odredima, tih dana su primljeni za kandidate Partije: Simo Babić, inženjer, Veljko J. Benderač i Slavko T. Stijačić, učenik srednje tehničke škole. U odredu iz Arandjelova i Vučje bih su članovi Partije: Vlado Šegrt, Luka Sredangvić³, Mihvoje Gradinjac, Božo Maksimović, Ljubica Krivokapić, Milorad Gobović⁴, Sekule Sredanović⁵, Božidar Gobović⁶ i Risto Vasković, član SKOJ-a. U Orahovačkom odredu: Radovan Šakotić⁷, Božo Deretić⁸, Spiro Mrdić i Alija Čerimagić.

Ovi odredi su se razlikovali od ranijih ustaničkih grupa jer su bih formirani na mnogo užoj osnovi, sa zadatkom da u novim uslovima nastave borbu protiv okupatora i svih onih koji je osporavaju. Odredi su se povezali sa narodom i povećavali, tako da su do kraja avgusta bih osposobljeni za ponovne akcije protiv okupatora. Po direktivi Partije od 26. avgusta od

³ Luka Sredanović, zamjenik komandanta bataljona »tuka Vukolović« i terenski partijski radnik, član KPJ od 1939, ubijen od četnika u zatvoru Konjsko-Zupci maja 1943.

⁴ Milorad Gabović, komandant mjesta Lastva, interniran i ubijen od Italijana, u Boki Kotorskoj u ljeto 1942. godine.

⁵ Sekule Sredanović, komandir voda iz Vučje, poginuo prilikom bombardovanja Lastve januara 1942. godine.

⁶ Božidar Gabović, potpredsjednik Narodnog odbora Lastva, poginuo novembra 1944. godine.

⁷ Radovan Šakotić, komandant brigade, poginuo maja 1945. Narodni heroj.

⁸ Boža Deretić, komandir čete, poginuo u bici na Borču 17. IV 1942. godine.

ova tri odreda formirana je prva partizanska četa u Hercegovini – Lastovska četa. Za komandira čete izabran je Manojlo Majo Benderać, a za političkog komesara Vlado Šegrt. Borci su na kape stavili partizanske znake – nacionalnu zastavu i iznad nje crvenu petokraku zvezdu. Četu su sačinjavali vodovi: Klobučki, Aranđelovo sa Vučijom i Orahovski.

Dva voda Lastvanske partizanske čete (Klobučki i Aranđelovo–Vučje), zatim Nudolski, Zaslapski i Dolovski, ukupno oko 40 izabranih boraca, većinom članova KP i SKOJ-a, pod komandom Save Kovačevića, 31. avgusta napali su ustašku žandarmerijsku stanicu u Lastvi. Pored predviđenih 40 boraca u napadu je učestvovalo i više dobrovoljaca. Uoči 31. augusta u selu Aranđelovu su se iskupili borci. Tu je izvršen raspored i dobijeni su zadaci za napad. Najteži zadatak dobila je Lastvanska partizanska četa. Komesar čete Vlado Šegrt sa vodom Veljka Stijačića prebacio se ispod Donje Lastve na mjestu Poklonae, iznad Gvozdene čuprije na rijeci Trebišnjici, da obezbijedi pravac od Trebinja, kao i da sačeka ustaše kad budu odstupale iz kasarne prema Trebinju. Drugi vod Miće Gobovića sa komandantom čete Majom Benderaćem imao je zadatak da od sela Ušća, lijevom stranom Trebišnjice obezbijedi prelaz preko mosta u Donjoj Laštvi, dočeka neprijatelja prilikom odstupanja ka željezničkoj stanici Lastva, da se prebaci preko mosta i napadne voz koji dolazi od Trebinja. Dolovski, Nudolski i Zaslapski vod, sa kojima je bio Sava Kovačević, nastupali su od sela Skođe-grma i Gornje Lastve. Ova tri voda zaposjela su položaje iznad same kasarne oko Salkovića vrela. Sava je pozvao žandarme na predaju. Rekao je da onima koji su zavedeni i koji nijesu okaljani ruke u ubistvima neće biti ništa, već da će ih pustiti na slobodu. Oni nijesu prihvatili predaju. Otvorila se puščana vatra sa svih strana na žandarmerijsku kasarnu. Kasarna je zaista bila tvrda (austroougarska građevina), napravljena za neposrednu samoodbranu. Iz nje su žandarmi otvarali vatru iz pušaka i jednog puškomitraljeza. Ponovo su uglas pozivani da se predaju. Jedan glas sa sprata kasarne reče da hoće da se preda. To je bio stariji čovek, domobran, neki Ovčih od Bileća. Pošto su pobacali puške i municiju kroz prozore, uzdignutih ruku izišli su 9 domobrana. Među njima je bio i jedan ustaša, koga oni svezanog izvedoše iz kasarne. Ustaša je osuđen na strijeljanje, a domobrani su pušteni na slobodu. Bili su to većinom stariji ljudi, bivši žandarmi, sa porodicom. Obećali su da više nikad neće stupati u Pavelićevu vojsku, i rekoše da su im komunisti poklonili živote. U kasarni je nađeno oko 100 pušaka, 20 sanduka municije, 3 sanduka bombi, a u zgradi opštine jedan radio-aparat i tri pisaće mašine.

Dok se borba vodila na kasarni, oko deset sati došao je voz iz Trebinja. Majo Benderać prebacio se sa jednom desetinom preko Trebišnjice da ga sačeka. Pred ulazak u željezničku stanicu voz je napadnut. Zaustavio se, a ustaše su iz njega otvorile vatru. Zatim se vratio za Trebinje.

Vod boraca prema Pokloncu i Gvozdenoj čupriji zapalio je opštinsku zgradu u Donjoj Lastvi, odbio proustaške elemente koji su davali otpor od pravca Gvozdene čuprije, Poklonca i Glumine.

Većina muslimanskih porodica iz opštine Lastva odstupila je prvog dana i noći prema Trebinju. Ostalo je nekohko muslimanskih porodica u Donjoj Lastvi, koje je Alija Čerimagić, naš terenski radnik, uspeo da zaustavi. Cijela opština Lastva bila je oslobođena 31. avgusta. To je bio prvi vehki uspjeh Lastvanskog čete.

Dok smo evakuisali zaplijenjeni materijal, stigao je izveštaj od naših predstraža da se od pravca Trebinja prema Lastvi kreće velika kolona tenkova i kamiona. Naše jedinice su morale da odstupe iz Lastve i da zauzmu položaje u brdima ispod sela Klobuka, Dolova, Nudola i Bijeje gore. Itahjanske motorizovane jedinice iz garnizona Trebinje prodrle su u Lastvu. Sjutradan jedna motorizovana kolona alpskog bataljona »Val Peskare« iz garnizona Vilusa upućena je pravcem Klobuk – Lastva. Kolona je imala 10 tenkova i nekohko kamiona sa vojnicima. Sa puta su tenkovi otvorili vatru na selo Gornje Grnčarevo. U selu se tada nalazio Banjsko-vučedolski gerilski odred. On se povukao u pravcu sela Petrovića. Itahjanska kolona je nastavila pokret u pravcu Lastve i spojila se sa kolonom koja je došla iz Trebinja.

Napad na Lastvu je prva velika partizanska akcija u ovom dijelu Hercegovine. Ona se razlikuje od onih julskih ustaničkih akcija po Hercegovini u pogledu komandovanja i disciplinacije boraca. Poslije borbi na Lastvi partijska organizacija je preduzela više mjera da pripremi dalje borbe. Narod je redovno obavještavan o političkim i vojnim događajima u Jugoslaviji i svijetu preko »radio-vijesti«, koje su kuriri donosili. Bili su to teški dani. Slušalo se kako Nemci silovito napreduju preko sovjetske teritorije i zauzimaju grad po grad, a ovdje, u dalekoj pozadini, napadane su sile osovine. Trebalo je narodu podići moral i spremiti ga za sledeće borbe. To nije bilo lako. Ah mi nijesmo prezali od teškoća. Naša borba se nastavljala sve jača i organizovanija. Tako smo 6. novembra izveli napad na električnu centralu na Trebišnjici, kod sela Pareža, i na voz i porušili željeznički most na Trebišnjici kod Korove luke. U ovoj akciji učestvovali su borci Lastvanske partizanske čete (vodovi Klobučki i Arandelovački) i Grahovske (Dolovski i Nudolski), oko

80 boraca, pretežno članova Partije i SKOJ-a. Čete su se iskupile uveče u zaseoku Bretšani, kod kuća Sredanovića. Tu je napravljen detaljan plan napada. Plan je izradio Sava Kovačević sa komandom Lastvanske i Grahovske čete. Jedan vod je imao zadatak da napadne domobransku stražu na željezničkom mostu Korova luka, drugi da štiti i obezbjeđuje pravac od Lastve na položajima prema selu Ušću i Jazini, a dva voda da napadnu voz i centralu u Parežu. Trebalo je prezidati željezničku prugu uzvodno iznad mosta, da bi se zaustavio rani putnički voz iz Trebinja. Kad je otvorena vatra, mašinovođa je primjetio da je i pruga prezidana, pa je zaustavio voz. Italijanski vojnici su iskočili. Međutim, voz je naglo krenuo natrag ostavljajući vojnike i putnike. U velikoj brzini, vraćajući se u željezničku stanicu Lastva, voz je iskliznuo iz šina. Od električne centrale domobrani su otvorili vatru u pravcu napadnutog voza. Naši su jurili prema centrali i preko mosta na samoj brani zarobili oko 30 domobrana, a kod mjesta gdje je napadnut voz 20 Italijana. U borbi je poginulo 6 italijanskih vojnika, dok je bilo 8 mrtvih i ranjenih domobrana. Centrala je zapaljena i demolirani su generatori. Od naoružanja je zaplijenjeno 40 pušaka, nekoliko sanduka municije, ručnih bombi i veća količina opreme. Zarobljene Itahjane i domobrane naše jedinice su povele sa sobom da im nose opremu i municiju prema Skoča-gori i s. Vilusima. Povlačenje je trebalo izvršiti što brže jer su na nas sa tri strane nadirale italijanske kolone. Pošto su nam prenijeli plijen do mjesta Skoča-gora, ove zarobljenike smo pustih i poslali za Trebinje.

Itahjani iz garnizona Bileće, Trebinja, Nikšića i Grahova pripremali su napade da bi protjerali partizanske snage sa ovog terena. 26. novembra na nas je krenula jedna itahjanska kolona⁹ iz Bileće u pravcu Vilusa. Kolona je naišla na razrušen put u selu Petrovićima, ispod Stražišta počela je da ga popravlja i tu zanoćila. Iste noći sa jednom manjom grupom partizana Sava Kovačević i Vlado Šegrt napali su ovu kolonu. U toj borbi je uništen jedan kamion i ubijeno je nekoliko itahjanskih vojnika. Kolona koja je stigla do Vilusa nije naišla na svoju posadu, jer je ona još prije nekoliko dana, od straha da je partizani ne zarobe, pobjegla u Grahovo. Kad je naišla na razrušen put prema s. Osječenici, kolona je skrenula drugim putem, preko sela Klobuka, u pravcu Trebinja. U Klobuku je takođe bio razrušen put na nekoliko mjesta. Kolona se iz Klobuka vratila nazad preko Vilusa i skrenula putem u pravcu Bileća. Međutim, kolona od Petrovića išla je preko Vilusa do blizu Osječenice i do

⁹ Kolonu su sačinjavala 4 tenka, 4 kamiona, 2 motocikla i oko 143 vojnika i oficira.

Klobuka i ponovo" se vratila prema Bileći. Ovu kolonu su sačekali dijelovi Grahovske i Lastvanske partizanske čete 26. novembra u selu Broćaneu, na mjestu Dugi do. U ovoj borbi Italijani su se grčevito branili, tukući iz tenkova po našim položajima. Poshje duže borbe počeli su da odstupaju u pravcu Vilusa da bi se što prije dočepah utvrđenja koja su sagradili prilikom junskih borbi. Jedan tenk se izdvojio iz kolone. Na njemu su se nalazili Vlado Šegrt i Čile Kovačević. Oni su primorah tenkistu na predaju. Kada su Italijani vidjeli da je tenk zaplijenjen, počeli su masovno da se predaju, iskačući iz ostalih tenkova i kamiona. U ovoj borbi zarobljeno je 77 vojnika, 5 oficira, od kojih jedan potpukovnik (komandant garnizona u Bileći) i jedan major. Italijani su imah 11 mrtvih. Zaplijenjena su 3 tenka, od kojih 2 ispravna, 1 motocikl i 110 pušaka..

Istoga dana dok se borba vodila u selu Broćaneu ispod Vilusa, iz Trebinja je preko Lastve pošla druga kolona od 4 tenka, 25 kamiona i 40 motocikla, a treća od Bileće u pomoć-koloni koja je već bila zarobljena. Iz Lastve je kolona nastavila pokret prema Donjem Klobuku. Kada je čelo kolone, motociklisti, došlo do prvih kuća Kujačića na Gornjem Klobuku, naše čete, koje su bile zauzele položaje oko puta, otvorile su vatru. Itahjanski motociklisti su zauzeli položaje i odgovorili vatrom. Glavnina kolone sa kamionima zaostala je u Donjem Klobuku, a tenkovi su sa mjesta Velji kuk stalno obasipah vatrom naše položaje. Dijelovi Lastvanske partizanske čete i vodovi iz stila Dolova, Nudola i Zaslapa jurnuli su na itahjanske položaje, te su Italijani počeh da odstupaju prema Lastvi. Bilo je dosta partizana bez oružja, koji su morah golim rukama da otimaju oružje od neprijatelja. Tako je Kosto Stijačić iz Lastvanske partizanske čete kamenicom napao itahjanskog fašistu i uspio da mu otme pušku i pištolj. U ovoj borbi zaphjenjeno je: 21 motocikl, 2 puškomitraljeza, 10 pušaka, 4.000 metaka, oko 100 bombi i dosta ratne opreme. Zarobljena su 2 vojnika, dok su 2 ranjena i 2 mrtva nađeni na položaju.

Poshje ove borbe na Klobucima pripremah smo napad na Lastvu. Naše prethodnice su otišle do sela Ušća i Jazine. Izviđanjem su ustanovile da su se itahjanske snage iz Lastve i posada, sa željezničkog mosta Korova luka povukle, te je u žandarmerijskoj kasarni u Gornjoj Lastvi ostalo samo oko 20 ustaša i domobrana. Lastvanska i Grahovska četa, koje su prethodnih dana učestvovala u borbama na Vilusima i Klobuku, prikupile su se u noći 28. novembra kod zgrade osnovne škole u Donjem Klobuku. Sava Kovačević je te noći došao od Vilusa u tenku koji je u prethodnim borbama bio zaphjenjen. Rano u zoru 29. novembra izvršen je napad na žandarmerijsku kasarnu Lastva, i to sa tri strane: preko Gornje Lastve, Ivanova guvna i u pravcu.

Donje Lastve. Na poziv partizana žandarmi nijesu htjeli da se predaju, već su pružili otpor. Stigao je i naš tenk sa Savom. Na Savinu komandu zarobljeni italijanski tenkista osuo je mitraljeskom vatrom po kasarni. Poshje borbe od dva dana kasarna je zauzeta.

Dok su se borbe vodile na kasarni, jedan dio naših snaga obezbjeđivao je položaje prema Trebinju, na Pokloncu. Za to vrijeme porušeni su mostovi na Trebišnjici: Gvozdena ćuprija, most u Lastvi i željeznički most na Korovoj luci. Ovim je prekinut automobilski i željeznički drum Trebinje – Nikšić.

Dok je napadana kasarna u Lastvi, iz Trebinja su joj u pomoć pošle ustaške i italijanske snage sa 7 tenkova i nekoliko kamiona. U susret ovim tenkovima pošao je i naš tenk do Gvozdene ćuprije, pa je iz njega Sava otvorio vatru na tenkove koji su dolazili od Trebinja. Ta borba između italijanskih tenkova i partizanskog tenka trajala je oko jedan sat, a zatim su se neprijateljski tenkovi vratili prema Trebinju. Ustaše i domobrani izgubili su svaku nadu u pomoć, pa su sutradan molili za predaju. Dvojica ustaša su osuđena i strijeljana. Ostalih 8 bih su domobrani, koji su pušteni da idu gdje hoće: u Trebinje, Bileću, ih da ostanu u partizanima. Među ovim zarobljenim domobranima bio je opet stari domobran Ovčina, koji je i ovoga puta pušten kući.

U oslobođenoj Lastvi 1. decembra održan je veliki narodni zbor. Na njemu je o našim uspjesima i daljim zadacima govorio Sava Kovačević. Toga dana izabran je i Narodnooslobodilački odbor opštine Lastva. U odbor su ušli: Simo Babić, inženjer iz s. Klobuka, Alija Ćerimagić iz s. Lastve, Marko Sredanović iz s. Vučje, Radovan Grubač iz s. Orahovice, Miloš Šegrt iz s. Arandelova i Pavle Ninković iz s. Necvjeća. Ovo je bio prvi opštinski narodnooslobodilački odbor u Hercegovini.

Slavko T. STIJACIC

KOČANSKA OPŠTINA U ORUŽANOM USTANKU 1941. GODINE

Partijska organizacija kočanske opštine usmerila je svoj rad na organizovanje naroda za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Počela je sa prikupljanjem i skladištenjem oružja, municije, sanitetskog materijala i druge vojne opreme, a istovremeno je pripremala gerilce i uvežbavala omladince u rukovanju oružjem. Prikupljanje oružja nije predstavljalo neke naročite teškoće – ljudi koji su ga imali rado su davali. Međutim, pohtička borba bila je mnogo teža i složenija, pa je zahtijevala smišljeniji i organizovaniji rad. Zbog toga je partijska organizacija od početka organizovala rad na više sektora: sa omladinom, sa starijim ljudima, sa ženama, sa železničarima na pruži Nikšić – Bileća. Zatim je sprovela opštu agitaciju i propagandu, raspravljala o vojnim pitanjima koja se nadovezivala na rad Partije pred rat i u toku aprilskih događaja, o prikupljanju materijalne pomoći NOP-u itd.

Sastanci partijske organizacije održavani su u selu Blaca i železničkoj stanici Stuba, odakle se i razvijala njena aktivnost. Stanica Stuba, čiji je šef Đoko Savićević i sam bio član Partije, nalazila se ha veoma pogodnom mestu za ovakav rad – postala je središte za povezivanje ilegalaca, za kontrolu transporta okupatorovih trupa i materijala na pruži Nikšić – Bileća, za planiranje i uspešno izvršenje napada na železničke transporte i dr. Pored toga, ona je služila kao jedno od mesta za prikupljanje i prenošenje informacija, radio-vesti i drugih obaveštenja. što je u ono vreme bilo od posebnog značaja za blagovremeno i pravilno informisanje masa o događajima u zemlji i svetu. Jedan obaveštajni kanal išao je direktno od stanice Stuba za Nikšić, a drugi, preko koga sido bili vrlo dobro obaveštavani, naročito posle splašnjava u ustanka, išao je preko partijske organizacije susedne opštine Gornje Polje – sa kojom je bio povezan član

naše organizacije Andrija Nikolić koji je stanovao na granici ovih dveju opština.

Nаша partijska organizacija je usmeravala rad Skoja i imala-jak oslonac u omladini, aktivistima koji su radili na okupljanju žena, simpatizerima, među kojima su se nalazile i čitave porodice, a naročito one iz kojih je bilo članova Partije i Skoja. Sve je ovo omogućavalo da se razvije širi pohtički rad, u masama. Na sastancima partijske organizacije i Skoja analizirana je pohtička situacija, kontrolisano izvršavanje svakog pojedinca, određivani novi zadaci i dr. Organizovani su omladinski sastanci kao i pojedinačni ili grupni razgovori sa aktivistima i simpatizerima Partije a nešto kasnije održavane su uže ili šire konferencije po selima. Korišćeni su, gde god je to bilo moguće, i razni drugi skupovi po selima za našu pohtičku aktivnost. Sve ove forme rada omogućavale su široko povezivanje Partije sa paasama. Međutim, to nije teklo lako, a ni ravnomerno na celoj teritoriji opštine, naročito po onim sehma koja su bila na domaku niksčkog garnizona. Pored toga, rad partijske organizacije bio je još više otežan zbog raznih, nama suprotnih gledanja o uzrocima propasti stare Jugoslavije, perspektivama oslobođenja zemlje, stavu prema okupatoru, odnosima prema Zapadu, a naročito odnosu prema Sovjetskom Savezu. Nosioci nama suprotnih gledanja bili su već poznati pojedinci oko kojih su se obično koncentrisale grupice kolebljivaca i manje ih više potpadale pod njihov uticaj. Međutim, aktivan pohtički rad partijske organizacije, a i sama okupacija, doveli su do bržeg raspleta i diferenciranja dva nama suprotna politička pravca, od kojih je svaki, na svoj način, podržavao okupatora. Jedan, federalistički, odmah se stavio u službu italijanskog okupatora i dočekaо ga kao »oslobodioca«, šireći vesti o stvaranju tzv. »Nezavisne Crne Gore«. Oni nisu imali uspeha jednostavno zbog toga što je takvu politiku narod osudio kao izdaju. Drugi – velesrpski pravac, koji je kasnije još više došao do izražaja, bio je nosilac propagande oslonca na Zapad, orijentacije čekanja oslobođenja od strane zapadnih sila, bez Sovjetskog Saveza. Sada su šurovali sa federalistima, plašeći se njihove osvete zbog međusobnog oružanog obračuna 1918 – 1919. god., u vezi sa stvaranjem stare Jugoslavije.

Nosioci takve pohtike nisu imali neke jače i trajnije podrške u masama, koje su se sve više vezivale za politiku Komunističke partije Jugoslavije, za politiku oružane borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Partijska organizacija kočanske opštine borila se, rečju i delom, protiv jednog i drugog pravca, žigošući njihove nosioce kao otvorene ih prikrivene saradnike i pomagače okupatora. Zbog toga su ne samo članovi Partije, nego i skojevci i simpati-

zeri bili izloženi stalnoj opasnosti od denunciranja i progona. Međutim, ukoliko su ti napadi bili jači, utoliko su više rasli ugled i snaga Partije, tako da je politička situacija u opštini bila u stvari u njenim rukama. Stanovnici su odbijali i sabotirali svaki zahtev okupatora.

U to vreme partijska organizacija kočanske opštine brojala je dvanaest¹, a SKOJ, čiji je rukovodilac bio Novica Perović, devetnaest članova. Negde 11. jula 1941. na partijskom sastanku u selu Blace, Krsto Popivoda Rajko, sekretar, i Milinko Đurović, član OK KPJ Nikšić, preneli su odluku CK KPJ o početku oružane borbe protiv okupatora. Prema ovoj direktivi trebalo je da se od oružanih grupa odmah formiraju gerilski odredi koji će što pre otpočeti s akcijama protiv neprijatelja: napadati na njegove transporte i kolone, uništavati karabinijerske i finansijske stanice, rušiti komunikacije i dr.

Sutradan po održanom sastanku formirana su od grupa ranije organizovanih, tri gerilska odreda: Kočanski (od gerilaca zaseoka Blaca, Poklonaca i Stube), Miločanski i Grebičko-mokronjivski. Na drugom delu naše opštine tzv. Prekovođu nismo zbog kratkog vremena tada organizovanih ni jedan gerilski odred, a pored toga, tamo nismo imali ni jednog člana Partije. Tu je partijska ćehja organizovana tek u jesen 1941. godine, kada je po odluci OK Nikšić na pohtički rad tamo upućen Marko Perović.

Odredi su brojali do 20 gerilaca, a bili su naoružani puškama, po nekom bombom i pištoljem, a Grebičko-mokronjivski i Kočanski imali su i po jedan puškomitraljez. Vojne starešine i hca za vezu sa narodom (pohtički komesar) bili su članovi Partije.

Odmah po formiranju odreda počelo se sa diverzantskim akcijama. Pošto na našem terenu nije bilo okupatorskih snaga, ove prve akcije svele su se uglavnom na rušenje komunikacija, a izvođene su kao i one kasnije pod rukovodstvom OK Nikšić i štaba Nikšićkog partizanskog odreda. Tako se odmah pristupilo rušenju železničke pruge Nikšić – Bileća, kidanju telefonskih linija i zapleni 11 pušaka na pilani »Ombla«. Akciju na ovu pilanu izvršili su Grebičko-mokronjivski gerilci pod rukovodstvom članova Partije: Pera Giljena, Janka Burića i Đura Popovića. Pored toga naši gerilci su dočekali slabije neprijateljske snage koje su iz Nikšića krenule u pravcu Kočana i Grebiće i poterali ih u garnizon. Vest o oružanim borbama i uspesima gerilaca uticale su na stalni priliv novih boraca i brzo narastanje

¹ Članovi Partije bili su: Marko Perović, Nikola Perović, Rade Muratović, Ljubima Perović, Radomir Milić, Pero Giljen, Đuro Popović, Novica Perović, Đoko Savićević, Janko Burić, Drago Božićić i Andrija Nikolić.

gerilskih odreda u opštini. U međuvremenu usledilo je i paljenje opštinske arhive, tako da nije imao podataka o ljudima, a posebno o onima koje su kao »sumnjive« evidentirali bivši režimi. U ovoj opštini okupator nije uspostavljao opštinsku vlast sve do leta 1942.

OK Nikšić i štab Nikšićkog odreda pripremili su napad na blokirani garnizon u Nikšiću. Sastavljen je bio plan napada po kome je svaka jedinica dobila konkretan zadatak. U Nikšiću je u to vreme bila takva situacija da se svakog dana očekivala predaja ili pokušaj bekstva okupatora. Za ovaj napad kočanska opština je od gerilskih odreda formirala jednu četu, čiji je komadir bio Nikola Perović, a hce za vezu sa narodom Marko Perović. Prema planu četa je trebalo da u toku noći, uoči napada, pregazi reku Zetu i da preko Studenačkih glavica napadne na jugozapadni sektor Nikšića, jednovremeno kad ostale ustanicke jedinice budu napadale sa svojih sektora. U tom smislu bila je negde oko 25. jula izdata i zapovest za napad. Međutim, do napada nije došlo, jer su jače italijanske snage (divizija »Kacatore dele Alpi«), posle proboja na Veljem brdu, izbile na Stubicu, oko 26. jula, i deblokirale opkoljeni garnizon u Nikšiću, i to baš uoči dana kada je bio planiran početak našeg napada.

Mada je intervencija jakih italijanskih snaga, posle uspeha i poleta u julskom ustanku, demobilizatorski delovala na one koji su se spontano uključili u oružanu borbu, a u isto vreme dala snage unutrašnjim neprijateljima naroda da ponovo dignu glavu, ona je ipak pokazala da se Partija, s obzirom na snage okupatora, u početku ustanka pravilno orijentisala na taktiku gerilskog ratovanja. No, bez obzira na nastale posledice, masovno učešće je pokazalo rukovodstvu ustanka da je narod nepomirljivi neprijatelj ropstva i svih saradnika okupatora. To su dokazali i događaji koji su usledili nepuna dva meseca posle italijanske intervencije, kada je oružani ustanak' ponovo dobio u masovnosti i poletu.

Gerilci kočanske opštine su i posle prodora novih italijanskih snaga u Nikšić ostali pod oružjem i dalje izvodili akcije na ovom, zbog železničke pruge, posebno važnom području. To vreme smo obilno koristili i za intenzivan politički rad sa masama, prateći budno kretanje okupatora, njegove dalje namere, a posebno mere u vezi sa bezbednijim korišćenjem železničke pruge Nikšić — Bileća. Preko šefa stanice Stuba uspostavili smo vezu sa železničkim osobljem tako da smo bih obaveštavani o pripremama gotovo svih transporata na ovoj pruzi. Tako smo saznali da okupator priprema dalje prebacivanje novoprispelih trupa u Nikšić. Međutim, gerilci kočanske opštine su porušili ovu prugu tako da je okupator za duže vreme nije mogao koristiti, već je trupe morao pešice prebacivati za Trebinje.

Takođe je bilo od značaja i rušenje železničke pruge u blizini stanice Kuside, koju je okupator, posle ranijeg rušenja tek bio osposobio za saobraćaj. Akcija je usledila posle obaveštenja da se priprema prevoz vojske, opreme i hrane, radi pojačanja garnizona u Crnoj Gori. Znajući da je pruga jako nesigurna i, takoreći, u rukama gerilaca, Italijani su najpre uputili samo lokomotivu, koja se na mestu gde je pruga bila porušena prevrnula i okupator je za punih pet dana nije mogao podići. Ovo je primoralo itahjanske trupe iz Nikšića da se i ovog puta prebacuju pešice do Trebinja. Koliko je ova akcija poremećila plan Italijanima može se oceniti i po oštini mera koje su ubrzo preduzeli. Pored ostalog, pohapsili su otpravnike vozova između stanice Stube i Nikšića, a od seljaka su zahtevali da prime oružje i organizuju stalne straže za čuvanje pruge, preteći im najtežim represalijama.

Saslušavanja otpravnika vozova i šefova stanica Stuba i Kuside vršili su, u karabinijerskoj stanici u Nikšiću, dva šefa nikšićke železničke stanice – jedan Itahjan i jedan federalista. Pri tome su pokušavali da raznim trikovima izazovu međusobno optuživanje uhapšenih. Međutim, zahvaljujući držanju optuženih, a posebno šefa stanice Stuba, koji je uspeo da krivicu za ovaj »udes« prebaci na ova dva »islednika«, koji se pri organizaciji, transporta iz Nikšića nisu držali saobraćajnih propisa, ova istraga je propala i pohapšeni železničari su vraćeni na svoja mesta. No, i pored ovih hapšenja i pretnji represalijama, rušenja pruge nisu prestajala. A kada se rukovodstvu gerilaca naše opštine jednog dana obratila grupa seljaka pitajući da li da prime oružje od okupatora, odgovoreno im je da to ne čine.

U prvim jesenjim danima Itahjani su češće vršili prepađanja neka sela kočanske opštine. Kada su jednom pošli da pljačkaju selo Grebice, dočekala ih je vatrom grupa grebičko-mokronjivskih gerilaca² i naterala na povlačenje. Nešto kasnije ustanici naše opštine su, zajedno sa Nikšićkom četom pod rukovodstvom Milinka Burovića, eksplozivom porušili most na reci Moštanici.

U periodu avgust–oktobar situacija na teritoriji opštine bila je potpuno u našim rukama. Ustanak se sve više rasplamsavao, priliv boraca bio je iz dana u dan sve veći, tako da smo u jesen 1941. mogli formirati partizanski bataljon. Naime za to vreme partijska organizacija je ojačala za još jedanaest novih, članova, Skoj za preko dvadeset omladinaca i omladinki, organizacija AFŽ je takođe narasla, a posebno gerilski odredi koji su za sve vreme ostali kompaktni pod oružjem i čvrsto povezani

² Grupu su sačinjavali: Pero, Joko, Nikola i Gojko Giljen, Đuro Popović, Janko Burić, Mićo Drašković, Vojo Pavićević i Stanko Nikolić.

sa masama. Već u oktobru gerilski odredi su prerasli u čete – Kočansku i Miločansku. Nešto kasnije formirane su i dve čete na terenu »Prekovođe« i to Kusidsko-plačinska i Stedimsko-riđanska, koje su ušle u sastav Kočanskog partizanskog bataljona, formiranog krajem oktobra 1941. godine.³ Bataljon je bio u sastavu Nikšićkog partizanskog odreda čiji je komandant bio Sava Kovačević a politički komesar Milinko Đurović.

Razgaranje ustanka i sve veći priliv boraca još Anše je razbesneo saradnike okupatora, koji su počeli otvoreno agitovati da se primi italijansko oružje i organizuje borba protiv partizana. Bilo im je naročito stalo da izoluju komuniste, skojevce i aktiviste, čija su imena dostavljali Italijanima. Međutim, njihova izdajnička uloga je brzo raskrinkavana, tako da niko, čak ni federalisti iz kočanske opštine, nije smeo prihvatiti oružje. Bilo je odlučeno i objavljeno da će oni koji prime puške biti kažnjeni najtežom kaznom.

Ni pristalice »izbeghčke vlade« nisu mirovale. Sto se ustanak više širio, sve tešnje su se vezivale za okupatora, tako da su krajem 1941. početkom 1942. otvoreno istupile kao četnici i sa oružjem u ruci pošli u borbu protiv partizana. Krajem 1941. i početkom 1942. godine Kočanski bataljon je bio potpuno sposoban ne samo za veće oružane akcije na svom terenu, već i da delom snaga učestvuje u akcijama na drugim sektorima.

Prva takva veća akcija bila je oružana borba protiv Italijana i federahsta zv. krilaša, na železničkoj stanici Stuba, 8. novembra 1941. god. Ona je došla kao posledica rušenja pruge-Nikšić – Bileća koja je u zajednici sa Nikšićkom partizanskom četom, izvedena u znali proslave oktobarske revolucije. Naime, tada smo na relaciji Stuba – Kuside – Slanske strane temeljito' porušili prugu i drum, posekh gotovo sve telefonske stubove, pokidah linije i uništili telefonske uređaje na stanicama Kuside i Stuba. Sutradan italijanska komanda u Nikšiću uputila je na hce mesta oko 60 dobro naoružanih vojnika, kojima se pridružilo i 12 »krilaša« sa Tomom Počekom na čelu. Štab bataljona odmah je odlučio da se Itahjani i »krilaši« napadnu pri povratku. Pošto, nismo imah dovoljan broj boraca na okupu, to je na brzu ruku sakupljeno oko 15–20 partizana iz sela Blaca, Poklonaca, Stube, Mišćobare, Miločana i Grebice, koji su poseh železničku prugu u useku Prijedor, blizu železničke stanice Stuba i u zasedi čekah Itahjane i »krilaše«. Međutim, neprijatelj se, verovatno obavešten o zasedi, pri povratku iskrcao na železničkoj stanici Stuba

³ Komandant bataljona bio je Milan Abramović, politički komesar Nikola Perović, zamenik komandanta Milan Pavlović i zamenik političkog komesara Rađomir Milić.

i u streljačkom stroju uputio prema nama. U takvoj situaciji i mi smo napustili zasedu i razvijeni u strelce krenuli mu u susret. Došlo je do oštre borbe, tako reći, prsa u prsa, u kojoj smo naterali neprijatelja da se u neredu povuče prema stanici Stuba. Goneći ga u stopu uspeći smo da ga sateramo u samu stanicu, gde se razvila žestoka borba. Međutim, mašinovođa je iskoristio priliku i vozom ispred stanice pobegao u pravcu Nikšića. U useku (u selu Grebice) naleteo je na stene kojima smo preprečili prugu i jedan vagon je iskliznuo iz šina, usled čega se voz prevrnuo. U vozu je bilo devet mrtvih i ranjenih Itahjana iz borbe na stanici Stube, a tu su se nalazila i dva seljaka iz zaseda Aluge, koje su Italijani uhapsih i poveh. Ovi seljaci su iskoristili priliku i uspeh da se vrate u bataljon.

Borba na stanici Stuba vođena je sve do kasno u noć, kada su pristigli itahjanski tenkovi iz Nikšića i mi smo morali da se povučemo. Tako se intervencijom tenkova spasao, od potpunog uništenja izvestan broj Itahjana i »krilaša«. U ovoj borbi Italijani su imali oko 40 mrtvih i ranjenih, među kojima i jedan oficir, dok je od 12 »krilaša« preko polovine poginulo. Mi smo imali samo dva ranjena. Zaplenili smo dva puškomitraljeza i nešto pušaka, pištolja, bombi i municije. Ovi puškomitraljezi su nam odlično poslužili u daljim borbama protiv Itahjana, koji su već sutradan pokušali da, zbog poraza na Stubi, izvrše odmazdu i represalije na naša sela.

Akcija na Stubi, bila je prva veća oružana borba protiv Itahjana i domaćih izdajnika u kočanskoj opštini i jedna od najznačajnijih na teritoriji nikšićkog okruga posle trinaestog julske ustanka. Ona je imala višestruki značaj. Prvo, što su kroz nju partizani sagledali svoju snagu i čvrstu povezanost sa narodom, a to se naročito ispoljilo u borbama koje smo neposredno posle ove itahjansko-»krilaške« pogibije vodili protiv Itahjana i separatista; drugo, što su stanovnici kočanske opštine lično videli domaće izdajnike kako se sa puškom u ruci, rame uz rame sa Itahjanima, bore protiv partizana i svog naroda tako da se više nisu mogli kamuflirati tzv. nacionalizmom i, treće, što je odbranom teritorije opštine od paljenja i represalija jako porastao uticaj partizana u narodu i mobilizatorski delovao i van opštine. Najzad, likvidacijom »krilaša« oslobođena su okolna sela njihovog terora a partizani i istaknuti komunisti noćnih prepada i lova, koje je ova »krilaška« grupa vršila pod okriljem okupatora.

Itahjani i »krilaši« nisu mogli da zaborave poraz na Stubi. Zbog toga su Itahjani već sutradan uputili jednu kaznenu ekspediciju u Kočane i Ribnjak. Oni su, predvođeni federalistima, opkolili selo Ribnjak i pohvatah seljake koje su zatekli kod kuća s namerom da ih streljaju. U to vreme jedan vod, sastav-

ljen od gerilaca iz sela Blaca, Poklonaca i Miščobare, nalazio se na položaju Gola glava, iznad zaseoka Makovišta (oko 2 km od Ribnjaka). Čuvši kuknjavu u selu vod je pojurio u tom pravcu i zauzeo položaj Gola glava i ostale brežuljke iznad sela Ribnjaka. Na Goloj glavi nalazio se i Niko Vujošević sa jednim od puškomitraljeza zaplijenjenih prethodnog dana u Stubi. Ispod uzbunjenog sela videla se gomila ljudi opkoljena Italijanima. Čim smo otvorili puškomitralješku vatru, naše položaje i selo su obasuh itahjanski tenkovi, koji su nam sprečavali prilaz selu. Mi smo se prebacili na pogodnije položaje, bliže neprijatelju, prisilivši ga da se povlači u pravcu Nikšića. Pozadi kolone u kojoj su sprovodili i seljake kretali su se tenkovi, otvarajući vatru na naše položaje. Jedna naša grupa se trkom prebacila pored kočanske škole i Vodnog dola, na odstupnicu neprijatelja, dok su ga ostali napali sa začelja. Našavši se između dve vatre Itahjani su počeli da beže. To su iskoristili pothvatani seljaci i prebegli u naše redove, dok su Italijani pod zaštitom mraka pobegli u Nikšić. Tako ih je ova akcija, u kojoj su učestvovali čak i tenkovi, stajala nekohko mrtvih i ranjenih i završila se samo spaljivanjem jedne štale. "

Videći da imaju posla sa ozbiljnim i dobro organizovanim protivnikom, Italijani su iz Nikšića krenuli u kočansku i trebinjsku opštinu sa jačim tenkovskim i pešadijskim snagama. Pored našeg bataljona, koji je držao položaje na pravcima od Nikšića prema selima Kočane i Grebice, i štab Nikšićkog odreda nam je poslao u pomoć grupu boraca iz Župe i Ozrinića sa Milisavom Raičevićem i Obradom Bojovićem na čelu. Posle borbe koja je trajala ceo dan Italijani su se uveče povukli u Nikšić, zapahvši u našoj opštini samo dve štale. Koristeći se tenkovima, iza kojih je išla pešadija, Italijani su uspeh da se drumom probiju i u Gornje Polje i da opljačkaju i zapale nekohko kuća. Međutim, nisu se usudili da zađu dublje u sela, već su se pod zaštitom tenkova držali uglavnom drumu i ravnice. ;

Pored navedenih akcija borci Kočanskog bataljona izvršili su i jednu dosta retku, ali za ondašnje prilike veoma značajnu akciju. Zahvaljujući ljudima koji su nas obaveštavali, negde kasno u jesen 1941: godine saznali smo da je okupator doterao u Nikšić veliki broj stoke koju je sakupio po našim planinama. Kada je ova stoka poterala drumom Nikšić – Trebinje, partizani Rade Krivokapić, Milan Vukotić, Mirko Vujošević i Novica Perović presreli su je u selu Kuside, otkrili je, po naređenju štaba bataljona, poterali u brdo Zla gora. Tu smo je čuvali nekohko dana, a onda je raspodelili po jedinicama. Nešto je dato i siromašnim seljacima. To je bio ogroman plen od preko hiljadu i po grla sitne stoke i više stotina goveda, većinom volova. Ova je stoka poslužila za ishranu Nikšićkog partizanskog odreda u

zimu 1941/1942. godine, dok je od volujskih koža pravljena obuća za partizane, a od vune pleteni džemperi i čarape. Jedan deo je poslat Glavnom štabu partizanskih odreda za Crnu Goru.

Odmah posle ustanka, partijska organizacija naše opštine radila je i na formiranju narodnooslobodilačkih odbora. Naime, po direktivi koju smo dobili preko OK za Nikšić, trebalo je odmah pristupiti organizovanju NOO-a, kao k hce buduće narodne vlasti. U novembru i decembru 1941. godine formirani su na celoj teritoriji kočanske opštine seoski narodnooslobodilački odbori, a u međuvremenu formiran je i opštinski NOO.⁴ U seoske odbore birani su po jedan ih više starijih, pokretu odanih ljudi iz svakog sela i zaseoka.

Pošto ranije nije bilo organizovanog rada sa ženama u ovoj opštini, a na njenoj teritoriji sve do početka priprema za ustanak, nije bilo nijedne žene člana KPJ, to je u početku sa ovim radom išlo prilično teško. Ah, zahvaljujući radu Partije, a naročito u jesen 1941. i kasnije, organizacija AFZ bila je u stanju da mobiliše veliki broj žena na zadatke koje su Partija i rukovodstvo NOB postavljah. Organizacijom i radom AFZ od početka je rukovođila Ljubima Perović Zrenjanin, iz Vršca, kojoj je to pored ostalog, bilo i partijsko zaduženje. Svojom aktivnošću posebno se istakao izvestan broj žena iz sela Poklonaca, Miločana, Blaca, Zavrha, Kusida, Bubreška, Riđana i Štedima.

U zimu 1941. godine itahjanski garnizon u Nikšiću je, zbog blokade, ostao i bez hrane i bez ogreva. Itahjani su pokušavah da se probiju u bilo kom pravcu, a posebno u pravcu Grahova, da bi se spojili sa svojim snagama na tom području. Pored toga, oni su preko svojih saradnika tražili da im seljaci iz Moštance, Štedima, Riđana, Klačine, Kusida i Crnodola u roku od tri dana isporuče oko 2.000 kilograma mesa za božićne praznike, a oni će im u zamenu dati so u kojoj se tada naročito oskudevalo u celoj Crnoj Gori. Kada je u vezi s ovim u štab bataljona došla delegacija seljaka, štab je energično odbio da se ma šta da okupatoru, naređivši jedinicama da budu spremne

⁴ Odbornici seoskih odbora bili su: za sela Kočane, Ribnjak, Blaca, Poklonaca i Stuba – Šćepan Stevović, Petar Vujošević i Milutin Drekalović, koji su bili i prvi odbornici na teritoriji opštine; za sela Grebice i Mokru Njivu – Đuro Popović, Nikola Giljen i Mićo Drašković; za Miločane Boško Nikolić, Radosav Milić i Rade Muratović; za Moštanicu, Štedim, Radane, Klačina, Kuside, Crnodoli i Bubrežak Savo Marković, Mirko Bojanić, Rade Perović, Obren Đurović i Jovan Andrijašević.

Prvi NOO kočanske opštine sačinjavali su: Spasoje Đukanović, predsednik, Rade Muratović, sekretar, Petar Vujošević, Bogdan Domazetović, Janko Bojičić, Savo Marković, Andrija Vukotić, Janko Mićunović i Bego Todorović – članovi odbora.

za odbranu sela. Tako je, negde oko 25. decembra 1941, došlo do bobre na sektoru Gornje i Donje Moštaniee.

Da bi probili blokadu Nikšića i omogućili spajanje posada nikšićkog i grahovskog garnizona, Italijani su uputili specijalne jedinice iz Boke Kotorske. Oni su, najzad, posle dugih, borbi na sektoru Crkvice – Grahovo, u kojima su imah velikih gubitaka, uspeh da se, noću 26/27. decembra, spoje sa garnizonom u Grahovu, ah su se već sledeće noći morah povući zajedno sa posadom ovog garnizona. Sutradan 28. decembra, Grahovo su poseli partizani.

Jednovremeno sa pokušajem neprijatelja da se iz Grahova probije ka Nikšiću, jedan kompletan bataljon potpomognut sa šest tenkova, krenuo je iz Nikšića u pravcu sela tzv. Prekovođa kojima su prethodnih dana postavili zahtev o isporuci mesa. Neprijatelj se kretao u dve kolone – jednom prema Gornjem Štedimu i pravcu novoga mosta na Moštanici, a drugom prema Donjem Štedimu u pravcu starog moštaničkog mosta. Oko 50 boraca iz dve tamošnje čete, potpomognuti seljacima, poseh su selo Krnjaču, zaselak Vitalac i Moštaničku glavicu do starog moštaničkog mosta. Čim je otpočela borba štab bataljona im je poslao u pomoć jednu jedinicu sa drugog dela opštine, s kojom je pošao i Milan Pavlović, zamenik komandanta bataljona, da u ime štaba rukovodi ovom akcijom. Naši su bih prilično naoružani, imali su i jedan puškomitraljez, ah su oskudevah u municiji.

Rano ujutro Itahjani su se razvili u strelce duž leve obale reke Moštaniee i po Kapinom polju. Nekohko njihovih vojnika koji su uspeh da se prebace preko novog mosta na Moštanici, dočekah smo vatrom i prinudili ih da se vrata. I pored artiljerijske vatre sa Studeničkih glavica, kojom su tukli po našim položajima i kućama obližnjih sela, naši borci su držali neprijatelja pod stalnom vatrom tako da su njegovi vojnici bih prosto prikovani za smrznutu zemlju. Dan je bio veoma hladan, sa snegom i mećavom, pa je neprijatelj, pored, prihčnog broja mrtvih i ranjenih, imao i promrzlih vojnika. Mi smo imah dva ranjena borca.

I sledećih dana Itahjani su pokušah da probiju blokadu u drugim pravcima, ah su svuda bih odbijeni. Uspevali su samo da zapale po neku kuću ih zaselak. Blokirani garnizon je još tri puta bezuslovno pokušavao da se probije u pravcu Moštaniee: jedanput sa jednim vodom i četiri tenka; drugi put istog dana sa preko 200 vojnika i treći put sa jakim snagama u pravcu Gornje i Donje Moštaniee.

Neuspeh Itahjana na Moštanici i odbrana sela ovog dela opštine od represalija imah su veliki moralno-pohtički i voj-

nički značaj. Prvo, uz partizanske jedinice borili su se i stanovnici ovoga kraja i odbranili ga od paljenja, pljačke i represalija, i drugo, što je na ovom pravcu slomljen svaki pokušaj blokiranog garnizona da se probije i reši krizu snabdevanja hranom, ogrevom i drugim potrebama. Sve ovo se veoma povoljno odrazilo na priliv novih boraca, tako da je, pored daljih akcija na svom terenu, bataljon mogao da sa većim brojem boraca pomogne i drugim našim jedinicama.

Početkom 1942. uspeh smo da na pilani »Ombla« zaplenimo veliku količinu žita (ovsa), remenja (kaiša) sa postrojanja i gatera, nekoliko pušaka i 20 teglećih konja, a kao najvažnije iznesen je i jedan drebang koji je partizanima veoma korisno poslužio za opravku oružja i izradu mitraljeskih postolja. U ovoj akciji, kojom je rukovodit) štab našeg bataljona, bio je angažovan, pored gotovo celog bataljona, još i veliki broj ljudi i žena iz ove opštine. Tako je, u toku jedne kišne i snežne noći, nedaleko od blokiranog garnizona u Nikšiću, izvedena ova značajna akcija. Od zaplenjenog žita veliki deo podeljen je siromašnim porodicama, a ostalo je poslužilo za ishranu partizana. Od remenja su pravljeni opanci za borce. '.

Početkom marta 1942. godine štab našeg bataljona dobio je naređenje štaba Nikšićkog partizanskog odreda da sa jednim zaplenjenim topom organizuje gađanje nekih objekata u blokiranom Nikšiću.⁵ Kada su 17. marta, sa položaja Kupa na Kulini iznad sela Blaca, počele padati granate na objekte kod Vojnog stana i na staru tursku tvrđavu Čačalicu, Itahjane i četnike u Nikšiću je zahvatila panika. Pretpostavljam su da se priprema napad jačim snagama i sredstvima. Sa položaja smo dvogledom videli jednu veću grupu Italijana kako se razbežala sa raskršća kod Vojnog stana kad je tamo pala i eksplodirala jedna naša granata.

Borci našeg bataljona učestvovali su u borbama i na drugim sektorima nikšićkog i drugih srezova. Tako su se 1941. god. borili protiv četnika i ustaša u Hercegovini na području Gacka. U decembru 1941. i januaru i februaru 1942. god. ponovo su išli za Gacko u poteru za nekim četničkim organizatorima iz naše opštine, koji su sa puškama u ruci pošli da se priključe četnicima popa Perišića u borbi protiv partizana. Sem toga učestvovali su, u sastavu jedne kombinovane čete, sa borcima Župskog i Lukovskog bataljona u akcijama na sektoru Grahovo — Ledenice — Krivašije, kojima je komandovao Sava Kovačević. Sava ih je pohvalio i četi dodeho jedan zaplenjeni puškomitraljez.

⁵ Top su zaplenili crnogorski i hercegovački partizani u zasedi, na putu Bileća — Trebinje u jesen 1941. god.

U akcijama protiv četnika popa Perišića u Hercegovini učestvovao je, u zimu 1941/1942, i jedan vod boraca iz sela sa Preko vođa, a jedan naš vod se iste zime borio u sastavu kombinovane čete protiv brojno jačih Vasojevićih četnika na sektoru Lijeve Rijeka — Trešnjevik i na Sinjajevini, i to pod veoma teškim uslovima. Jedna naša četa sa većim brojem omladinaca učestvovala je i u borbama na Pljevljima. U omladinskim bataljonima, koji su se pod teškim uslovima (oštra zima i slaba ishrana) borili na Sinjajevini, po Morači i oko Kolašina, bilo je i omladinaca iz kočanske opštine. U proleće 1942, naši borci su, u sastavu Trećeg udarnog bataljona, tukli Itahjane i četnike na Ostroškim gredama, oko Župe nikšićke i na Žirovnici. I, najzad, u sastavu 1. i 3. bataljona Pete crnogorske proleterske brigade bio je i veliki broj boraca iz naše opštine, koji su se hrabro borili i ginuli u mnogim borbama širom naše zemlje.

Nikola PEROVIC
Marko PEROVIĆ
Borđe SAVIĆEVIC

SA 3. ČETOM 1. BATALJONA KRAGUJEVAČKOG ODREDA

TZ

11 raj novembra 1941. godine. Već nekoliko dana je 3. četa 1. bataljona na položaju u šumi zvanoj Lipa, iznad sela Vučkovice. Daras je zatišje. Čuje se žagor umornih, iskislih i neispavanih boraca. Jedan zamišljeno priča o svom selu, drugi o svojim drugovima koji su ostali u okupiranom gradu. Njih četvorica tiho pevuše »Bilećanku«.

Selo, utonulo u magh, čuti. Nigde žive duše. Pusto. Iz nekog dvorišta povremeno zalaje kuće i sve se opet utiša. Teški, puni kiše, oblaci sve više pritiskuju šumu, selo, raskaljani seoski put, razbacani kućerci, crne gole njive. .. Posle podne je. Neko tiho dobaci da će skoro 3 sata. Drugi ga dopimi u šah da svakog trenutka treba da naiđe smena. Smeh.

Odjednom brzo puškaranje i nekoliko jačih detonacija, najverovatnije od minobacača, dopreše od Ravnog Gaja. Četa se uskomeša. Puškaranje ne prestaje. Borci se zgledaju. Komandir Miloje Milojević izmenja nekohko reči sa komesarom i odmah pade komanda: »Pokret«.

Težak teren i blato nastalo od kiše koja je do juče padala, otežavah su kretanje. Gusto blato lepilo se za obuću. Neki borac je glasno psovao. Selo Ravni Gaj i bolnica kao da su se približavah očima umornih boraca. Puškaranje se još čulo. Ali – iskusnije u četi je bunila nova situacija – umesto da puškaranje i povremene detonacije budu razgovetnije, kao da su se udaljavah i gubili negde daleko prema selu Guberevcu. Komandir zavrte glavom, kiselo se osmehnu i zaustavi četu da osmotri teren.

Kod bolnice – nikakvih tragova skore borbe. Trebalo je predahnuti i pripremiti se za novi pokret u pravcu odakle je dopiralo puškaranje. Poredani pored jarka duž puta, borci su se odmarah. Opet šala, smeh i zadirkivanje. Cigareta je išla

od ruke do ruke. Po jedarx-dva dima -- koliko samo da se Oseti miris duvana. Odjednom sa Ljubičke kose puščana paljba zasutetu. Bez ičije komande borci polegaše u jarak. Tajac. Meci su se zarivali u zid, koji je opasivao dvorište bolnice. Ko je to? -- bilo je jedino pitanje koje je ključalo u umornim glavama boraca. Iz jednog šumarka ponovo ih zasutestrahovita paljba. Teški mitraljez je brektao ... Sapatom, od borca do borca, prenela se komanda da se polovina čete prebaci desno od bolnice, do prvih kuća koje su se nazirale, a druga -- levo, pored električne centrale, do šljivara koji je zasecao Ljubičku kosu. Odatle u napad...

Deo čete koji je počao prema šljivaru zaustavi seljak, srednjih godina, skriven iza velikog stabla bukve.

— Hajdeté ovamo -- progovori i šćućuri se da bude što manji.

Ja, kao vodnik ove polovine čete, saopštavam ostalima da stanu, pa se uputih seljaku. Sa mnom pođe i Mića Korčagin. Ostali nas nisu ispuštah sa oka. Čujem gde jedan samo procedi:

— Ovo mi miriše na klopku, videćete.

Niko mu ne odgovori.

Ja i Mića Korčagin izmenjasmo nekoliko reči sa seljakom, a zatim pozvasmo i ostale. Otresit seljak, na izgled veseljak, govorio je:

— To su nedićevci. Ima ih tri čete. Dobro sam ih video. Hajdete za mnom, ovuda, da izbijemo na groblje. Odatle čete ih sve poseći. -- Zatim se okrete Mići Korčaginu, koji je nosio »šošu«, i više u šah reče mu: -- Pazi, momak, šta radiš, ako imaš oko -- tvoji su.

Za to vreme nedićevci su zasipah sve jačom vatrom deo čete koji je pošao desno od bolnice. Seljak provede deo naše čete kroz šumarak, zatim kroz neko pusto dvorište i kada borci izbiše na groblje, pred njima, na dohvat ruke, ugledaše nedićevce. Bilo ih je mnogo više od umornih partizana. Pucah su u pravcu kuća, gde je već trebalo da stigne drugi deo čete. Bisan prostor od groblja, na koji je izbio deo naše čete sa seljakom vodičem, pružao je divnu mogućnost da nedićevce iznenadimo napadom. Mića Korčagin se sa svojim puškomitraljezom pope na jedno stablo. Ostah, uz najveću tišinu, zauzeše najpogodnija mesta odakle su mogli najbolje da dejstvujju. Izdadoh komandu za napad. Vazduh prolomi teško brektanje »šoše« i brza puščana paljba. Iznenađeni tim napadom, nedićevci se uskomešaše. U istom trenutku zasut ih i brza paljba sa druge strane, od dela čete koji je otišao prema kućama. Među boricima se šapatom prenosilo da se štediti municija, da se ne puca nasumice. Ugledah u jednom zaklonu seljače, skoro dete, koje

je radoznalim očima pratilo šta se u njegovoj blizini događa i pozvao ga:

– Znaš li gde je bolnica?

– Znam – uplašeno odgovori seljače.

– U bolnici ima naših partizana, – nastavio. Trči tamo što najbrže možeš i kaži im da te je poslao Rača. Neka hitno šalju municiju.

Pucnjava nije prestajala. Mića Korčagin uklješten između dve rakije na stablu, počeo da psuje i da nervozno povlači ručicu zatvarača. »Soša« je čutao. Brzo pritrčao do stabla, zatim se na Mićin poziv popeo do njega i uzeo »šošu«. Najbrže što sam mogao izbacih zaglavljenu metak i ponovo se začu ubistveno brektanje »šoše«. Municije je bilo sve manje. Pojedinci su već počeli da preturaju džepove. U tom, obliveno znojem i kaljavo do očiju, dotrčao seljače. Nosilo je dve torbice pune metaka. I dok se municija delila borcima, seljače opet odjurio ...

– Bravo mah – doviknu mu jedan borac i isprati ga pogledom, sve dok se ono ne izgubi iza groblja, u pravcu bolnice.

Sumrak se lagano spuštao. Prvi svetleći meci ispisivao su sjajnu putanju. Seljak vodič smejući se privede jednog nedićevca, koji je bio ranjen u nogu i pokušao da pobjegne. Bio je to mlad čovek, skoro dečak i uplašeno je gledao oko sebe. Pošto su se približavali odlučni trenuci za konačni napad, a kako nije bilo dovoljno boraca da se obezbedi zarobljenik, to je po seljaku vodiču odmah upućen u bolnicu da ga tamo prihvate. Sa pucnjavom, koja je bila sve jača, mešali su se i jauci ranjenih nedićevaca i njihovo zapomaganje.

Uskoro, kao da se sve utiša. »Soša« se javi još jednom. Od nedićevaca niko ne odgovori. Borci osetiše da je to najpogodniji trenutak, izleteše iz svojih zaklona i pohrliše na juriš. U sumraku su se videle samo siluete boraca kako neustrašivo jure prema kosi. Silovit napad slomi svaku pomisao nedićevaca na dalji otpor i oni u paničnom bekstvu napustiše svoje položaje. Na poprištu bitke ostalo ih je oko dvadesetak mrtvih, a isto toliko ranjenih i zarobljenih.

Mrak se lagano prikrađao iz svakog žbuna, iz okolne šume, sa groblja i potoka, koji je strmim obalama oivičavao Ljubičku kosu. Vlažni, crni oblaci, kao da su dodirivao krošnje najviših stabala. Mokra zemlja je gnjeckala. Mića Korčagin priđe seljačetu koje je sakupljalo prazne čaure i upita ga kako se zove?

– Miša – veselo odgovori dečak i pusti pokupljene čaure na zemlju. Mića ga nežno, očinski, pomilova po razbarušenoj kosi... Deo čete zatim lagano napusti poprište borbe.

Branislav JANKOVIĆ RACA

PRILOG
DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

Fočanska omladinska četa Prve proleterske brigade

Borci prateće čete Vrhovnog štaba

%

Grupa partizanskih boraca iz Pasjačke čete

Igprci Livanjskog partizanskog odreda

Proleterski baialjon »Zdravico Čelar« u Slavoniji

Borci Četvrtle proleterske brigade

Borci bataljona »Božidar Adžija« u zasedi

V. • ... ; ; -- ^m i

„I«

Grupa boraca Drugog krajiškog partizanskog odreda

Borci Pokljuškega bataljona na Pokljuki

Narod i vojska na proslavi Prvog maja u Korenici

msmmmm^miasmsm^mmmmmmL'iP:!

•|iL'WVII-»Hil««! L.BWFBWBMK HBNV

Desetina Fruškogorskog partizanskog odreda

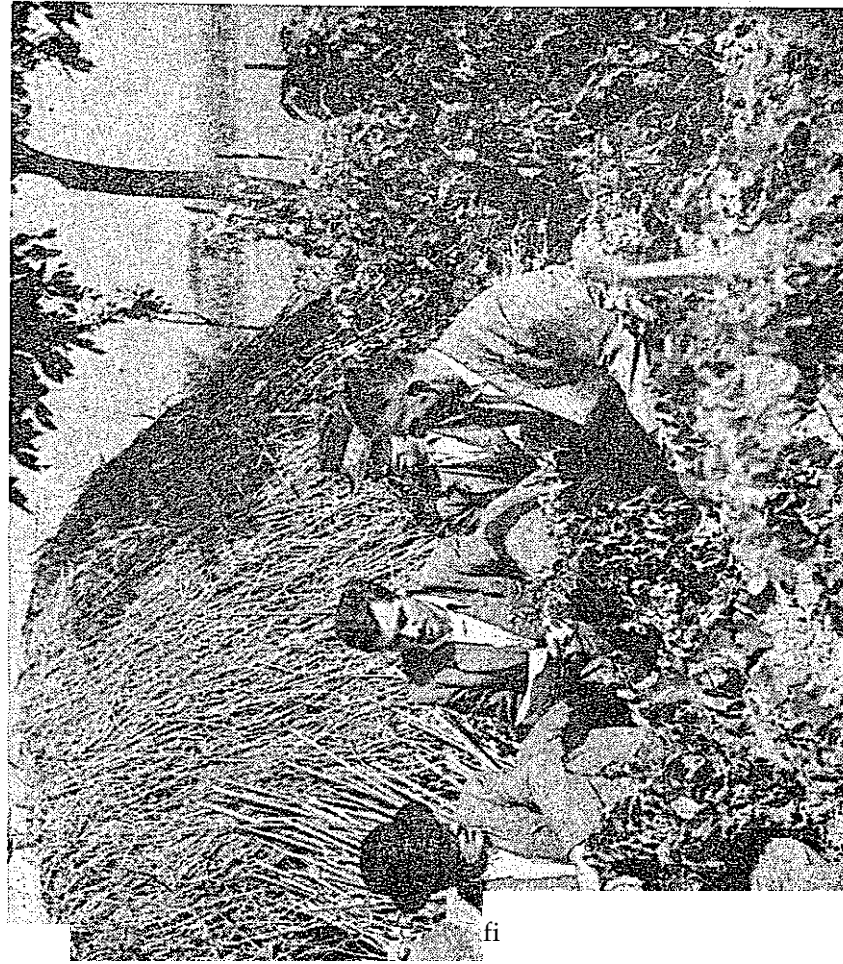
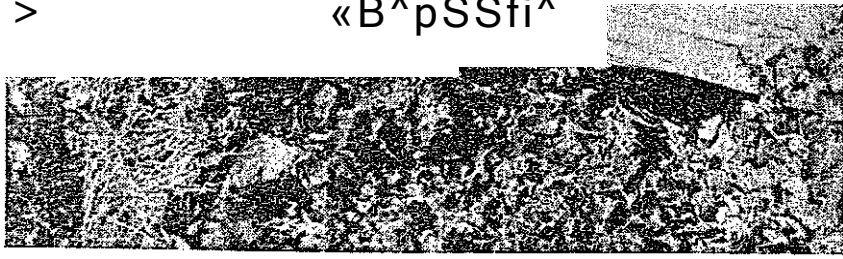
Partizanska čela Janka Sekirnika Simonóva, u Dolenjskoj

Ceta Suvoborskog partizanskog odreda u Slankovici

>

«B^pSSfi^

čelnici NOO u Vojki (Srem) 1942. godine

. PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Sorde Andrejević Kuri: KOLONA (ulje)

Franjo Mraz: PRE VEČERE (drvorez)

Vanja Radauš: IZ MAPE »MI PAMTIMO« (linorez)

Vladimir Jelić: BJEGUNAC (ulje)

Đuro Tiljak: DRUGA DALMATINSKA BRIGADA PRELAZI DRINU (tuš)

France Mihelić: PARTIZANSKI LOGOR (ulje)

Frano Šimunović: OKUPATOR U ZAGORICI

Martin Solaržik: POLITIČKI ČAS U SUMI

Đorđe Andrejević Kun: PORED POGINULOG DRUGA (crtež)

Marjan Detoni: ODMOR U ŠUMI (lavirani tuš)

Edo Murtić: TENKISTI .

Andrija Honda: SCENA IZ NOB-a

Toma Šijaković: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)

Vojo Dimitrijević: NA SPALJENOM OGNJIŠTU (linorez)

Franjo Mraz: NOĆNI NAPAD KOD SUNJE (drvorez)

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

FOČANSKA OMLADINSKA ČETA PRVE PROLETERSKE BRIGADE
BORCI PRATEĆE ČETE VRHOVNOG ŠTABA .
GRUPA PARTIZANSKIH BORACA IZ PASJAČKE ČETE
BORCI LIVANJSKOG PARTIZANSKOG ODREDA
PROLETERSKI BATALJON »ZDRAVKO ČELAR« U SLAVONIJI
BORCI ČETVORTE PROLETERSKE BRIGADE
BORCI BATALJONA »BOZIDAR ADŽIJA« U ZASEDI
GRUPA BORACA DRUGOG KRAJIŠKOG PARTIZANSKOG ODREDA
BORCI POKLJUŠKOG BATALJONA NA POKLJUKI
NAROD I VOJSKA NA PROSLAVI PRVOG MAJA U KORENICI
DESETINA FRUŠKOGORSKOG PARTIZANSKOG ODREDA
PARTIZANSKA ČETA JANKA SEKIRNIKA SIMONOVA, U DO-
LENJSKOJ
ČETA SUVOBORSKOG PARTIZANSKOG ODREDA U SLAVKOVICI
SEDNICA NOO U VOJKI (SREM) 1942. GODINE

SADRŽAJ

	Strana
<i>Mirko Cuković: SANDŽAK U USTANKU 1941. GODINE</i> – –	9
<i>Veselin Bulatović: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U BJELO-</i>	-
<i>POLJSKOM SREZU</i> – – – – –	44
<i>Marica Čepe: NARODNA POMOĆ</i> – – – – –	70
<i>Marijan Zuvic Karlo: PRIPREME ZA USTANAK I NEKE AKCIJE</i>	
<i>U KOTARU ZADAR</i> – – – – –	79
<i>Ante Roje: OD BARIKADA DO UDARNIH GRUPA</i> – – –	89
<i>Lepa Perović: OD BEOGRADA, PREKO SARAJEVA, DO MO-</i>	
<i>STARA</i> – – – – –	94
<i>Dura Matić: IRIG 1941. GODINE</i> – – – – –	128
<i>Đoko Vukičević: LJUBOTINJSKO-GRASANSKA OPŠTINA U</i>	
<i>JULSKOM USTANKU</i> – – – – –	151
<i>Sava Mileusnić: DONJI LAPAC U USTANKU/–</i> – – – –	167
<i>Bozo Kalčić: EMIGRANTI ISTRE I SLOVENAČKOG PRIMORJA</i>	189
<i>Rade Pavlović: SUSRETI S RADOM KONČAROM</i> – – – –	194
<i>Relja Lukić: ČETA RUDARA IVA KOZARI</i> – – – –'	198
<i>Krsto Filipović: U KOSOVSKEJ MITROVICI JULSKIH DANA</i>	
<i>1941. GODINE</i> '– – – – –	226
<i>Vojislav Voja Radić: SA 1. BATALJONOM KRAGUJEVAČKOG</i>	
<i>PARTIZANSKOG ODREDA</i> – – – – –	231
<i>Svetislav Mienković Tisa: GESTETNER ZA TEHNIKU OK ZA-</i>	
<i>JEČAR</i> – – – – –	237
<i>Joveta Bobić: SJECANJE NA USTANIČKE DANE 1941. GODINE</i>	241
<i>Beška Frntić i Santo Gabrijel: PRVA ISKUSTVA</i> – – – –	250
<i>Milan Pavlović: KIRINSKA REPUBLIKA</i> – – – – –	261
<i>Vlado Knifić: SENJ 1941. GODINE</i> – – – – –	268
<i>Kiro Ristovski: KAŽNJAVANJE DVOJICE IZDAJNIKA U PRI-</i>	
<i>LEPU</i> – – – – –	271

Svetislav Savković: BORBE TOPLIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA PROTIV ČETNIKA KOSTE PECANCA 1941. GODINE	276
Anton Dežman Tonček: PRVA BORBA CANKARJEVOG BATALJONA NA JALOVICI	291
Rade Grmuša: USTANAK U JUGOZAPADNOJ BANJI	294
Jovo Bogdanović: JABUKE ILI KNJIGE	310
Slobodan Kezunović: PRVE BORBE KALINVIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA	314
Sima Poznanović, Miloš Mija Filipović, Dobrosav M. Pavlović, Bogamir Mića Marković, Dragoš Đurić, Milivoje Mitrović: DOGAĐAJI OKO KOSJERIČA	323
Spiro Lagator: MEĐU PRVIM USTANICIMA	337
Stanko Radovanović Udarnik: OD PRVIH AKCIJA DO PAPUČKO-KRNDIJSKOG ODREDA	345
Josip Cuculić: HRELJIN U USTANKU 1941.	356
Tomo Mikulić: PRVI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U POKUPLJU	360
Jovo Rosić, Miloš Konjikušić i Đorđo Jović: USTANAK U DONJEM LIVANJSKOM POLJU	365
Božidar Stanković Popče, Vladislav Bajčević, Aleksandar Radovanović Šnajca, Janko Milojević Đema: IZ RASINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	375
Milko Starčević: MELJAČKA OPŠTINA U USTANKU 1941.	394
Franc Pirković: POČETAK STVARANJA NOP U DOLENJSKOJ	408
Stanko Gabrić: RAZVOJ USTANKA U SEVERNOM PODRUČJU KORDUNA	414
Stevo i Spiro Bjedov: SELO MOKRO POLJE U USTANKU 1941.	421
Slavko Uzelac Igor: SELO VELIKE LIVADE 1941. GODINE	435
Milovan Radojević: BORBA KOLUBARSKE ČETE ZA LJIG	444
Petar Vešović: PRVI SUKOB SA IZDAJNICIMA U BERANAMA	447
Milan Majstorović i Mićo Medić: DOLJANI U NARODNOM USTANKU	456
Josip Augustinović Dugi: FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA »SLOGA«	471
Ratko Perić: NA MAJEVICI	475
Ljubica Delić Batahović: ŽENE MAČVE U USTANKU	496
Ivan Mišković: RAD SKOJ-a U OKRUGU SLAVONSKI BROD DO USTANKA	510
Pero Dražić: OD USTAŠKOG NOŽA DO BANIJSKOG ODREDA	517
Mirko Prodanović Sever: BORBA NA VRHOVCIMA	527
Aleksa Đukić, Nikola Gašić, Aleksa Nenadić: RAZVOJ USTANKA U OPŠTINI CRNI LUG	531

	Strana-
Josif Trajković: VRANJSKI PARTIZANSKI ODRED - - -	552r
Milojica Pantelić: DRAGAČEVCI 1941. GODINE - - -	558-
Iko Mirković: PRIPREMALI SMO SE ZA NASTUPAJUĆE DO- GAĐAJE - - - - -	569-
Milan Slani: SUŠAK U PRVIM DANIMA USTANKA - - -	575-
Alojz Debeljak: RUDARI IZ KLENOVCA 1941. - - -	581
Dmitar Macura: SELA BUKOVICE U USTANIČKIM DANIMA	586
Dušan Pekić: ORUŽJE - - - - -	590
Ilija Beličanac: ŠTAMPARSKA TEHNIKA PRILEPSKE PARTIJ- SKE ORGANIZACIJE U 1941. GODINI - - - - -	594-
Dorđe Andrejević Kun: ZGRADA ILEGALNE ŠTAMPARIJE CK KPJ - - - - -	600
Milenko Beljanski: SOMBOR U USTANKU - - - - -	603
Vojo Popović: IZ USTANIČKIH DANA U PIPERIMA - - -	-613
Franc Stadler, Pepe: POKUŠAJI SPASAVANJA TONETA TOM- ŠICA IZ ZATVORA - - - - -	622'
Bogdan Crnobrnja: RAD KOMUNISTA . PAKRAČKOG KRAJA 1941. - - - - -	628
Šukrija Bijedić: ŽELJEZNIČARI PREBACUJU U PARTIZANE -	640
Vojin Bobar: U SELIMA OKO BIJELJINE - - - - -	651
Milorad Rade Mitrović: U OKUPIRANOM KRAGUJEVCU - -	666~
Vjekoslav Spoja Vjeko: SA RAĐEVSKOM PARTIZANSKOM ČE- TOM - - - - -	'673-
Đoko Nedić: BERANE U USTANKU 1941. - - - - -	680-
Milan Trešnjić: DIVOSELO U USTANKU - - - - -	696
Rade Mrvoš: OMLADINA VOJNOG TUKA U USTANKU - -	712
Ignjat Marić: PRIPREME USTANKA I PRVE PARTIZANSKE AK- CIJE U OKOLINI KUPRESA - - - - -	718
Čeđomir Drulović: U ZLATARSKOM SREZU 1941. GODINE - -	722"
Stanko Toplak: FORMIRANJE KRANJSKE ČETE I NJENA PRVA BORBA - - - - -	737
Karmela Ivas: ŽENE VODICA U USTANIČKIM DANIMA - -	742
Dušan Korać: TRAGOVIMA ZGARIŠTA PRKOSA I OKOLINE	746
Toni Andrijašević: PARTIZANSKI LOGORI NA PODRUČJU BIO- KOVA 1941. - - - - -	754
Živomir Nestorović Darosavac: SELO DAROSAVA 1941. GODINE	759
Nedeljko Karić, Boka i Đorđe Matić Kikeran: U OKUPIRANOM KRUŠEVCU 1941. GODINE - - - - -	783
Marko Stanišić: BORBA KOD BRAJIČA 18. JULA 1941. - - -	.783:
Obrad Egić: UNIŠTENJE USTAŠKE POSADE U SELU KRUPI	787
Dragutin Lenar <i><i>i</i>	795-

	Strana-
"Vaso Vujanić: USTANICKO SELO BRŬSNIK U 1941. GODINI	799
-Asim Pervan: FATNICA U PRVOJ USTANIČKOJ GODINI – –	802
~Vujadin Blečić: OKO LESKOVCA 1941. GODINE – – – –	815
-Đuro Bogđanov Baba: U SELU STARI SIVAC 1941. GODINE –	822
-Stojka Drekalović: PARTIZANSKA BOLNICA U KOLAŠINU –	826
.Ivan Brozina Slovan: RAZVOJ NOB NA PODRUČJU ILIRSKE BI- STRICE 1941. GODINE – – – – – – – – – –	831
.Mile Jakovčev: RAD „PARTIJSKE ORGANIZACIJE U BETINI –	840
Mro Ježina: OMLADINA SELA MURTERA 1941. – – – –	844
Boško Kecman: OMLADINSKA GRUPA »CRVENI PUPOLJAK« U USTANKU 1941. GOD. – – – – – – – –	848
"Vojislav Simić i Dragoljub Nikolić Džambas: U KRALJEVACKOJ FABRICI VAGONA – – – – – – – – – –	857
.Branko Ružičić: VALJEVCI NA TARI – – – – – – – –	863
-Grga Milašinčić Todorčić: SA KORDUNASKIM BORCIMA – –	868
Slavko T. Stijačić: PRVA PARTIZANSKA ČETA U HERCEGO- VINI – – – – – – – – – – – – – –	825
-Nikola Perović, Marko Perović i Đorđe Savićević: KOČANSKA OP- , ŠTINA U ORUŽANOM USTANKU 1941. GODINE – – –	894
^Branislav Janković Rača: SA 3. ČETOM 1. BATALJONA KRA- GUJEVAČKOG ODREDA –'– – – – – – – – – •	gio
FBILOG – DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE PREGLED LIKOVNIH PRILOGA PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA	

PIŠU UČESNICI
USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić
*

VINJETE

Đorđe Andrejević Kun, Pivo Karamatijević, Ismet Mujazinović
*

REDAKTORI

*Ivan Gligorijević, Zivojin Ljubinković, Radomir Petković,
Ivan Rešetić, Abdulah Sarajlić*
*

LEKTORI

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Blagoje Svorcan,
Radmila Brajović, Veljko Aleksić*
*

TEHNIČKI UREDNIK

Andro Strugar
*

KOREKTORI

Vera Đurić, Biljana Đorđević, Gordana Rosi
*

Štampanje završeno jula 1964.

TIRA2: 15.000